

‘गुजराती’ पत्राधिपतीच्छारामात्मजमणिलालस्य

‘गुजराती न्यूस’ सुदण्ड्यालये सुदयित्वा प्रकाश्यं नीतः।

(बेक-दाउस टैन, फौविस स्ट्रीट फोर्-मुवई.)

श्रीकृष्णः।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

अन्तःकरणं मद्राक्यं साधयाननया शृणु ।
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥
चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेऽपि^१ मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥
समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।
का ममाधमता भाग्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥
सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु परिण्यति ।
आह्वैव कार्या संततं स्वापिद्रोहोऽन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥
सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वाधी स्वस्य करिण्यति ।
आह्वा पूर्व तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥
याऽपि पथान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।
लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥
सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्योऽसि सुखी भव ।
मौढाऽपि दुहिता यद्वस्त्रेहास्य मेण्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।
लोकव्योत्स्थितिर्मे स्वार्तिकं स्यादिति विचार्य ॥ ९ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति गोहं मा गाः कथञ्चन ।
इति श्रीकृष्णदासस्य क्लृप्तस्य हितं वचः ॥ १० ॥
चित्तं प्रति यदार्क्यं भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥
इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितोऽन्तःकरणप्रबोधः सम्पूर्णः ।

॥ श्रीवह्मः ॥

॥ अन्तःकरणप्रबोधभावार्थ ॥

गअअ

हृदय तु वाइय जे भारां, परम सावधपणे सुणुजे;
नथी श्रीकृष्णुची धीने, पूर्ण निर्दोष हैवज ते.
थतां छच्छा नृपति केरी, करी आंठाविने पत्नी;
कहा अपमानमां आवी, तथापि राजनी रत्नि.
अरे सर्वांषु पडेलां, हुतो नहि श्रेष्ठ अधिकारी;
अधमता पूर्वनी स्मरतां, विमासुषु ह्यां रहे भारी.
सत्य संकल्पि स्वामी ते, निजेनुं हित करता छे;
जोडनी आज्ञा पाणतां, मया अपराध करता छे.
धर्म छे जेव सेवकनो, स्वामीआज्ञा विरे शकुं;
प्रलुने लोक सभ लेणी, नहि अपराध पण सहुवुं.
हेह ने देश तजवानी, पणी ना आज्ञा थर् ते;
विना चिन्ता स्विकारी छे, त्रील संन्यासनी हर् ते.
थर् प्रौढ ज छातां पुत्री, वजावे ना पति पार्ले;
रीडे ना जोडनो स्वामी, रहेतो नित्य उहारे.
शरीरथी सेवले प्रलुने, गति लौकिक नव थाये;
हुरि करता अने करता, अशक्ये सर्व उपाये.
थवा निश्चित आ मार्ग, वयन वहुलतणुं गळो;
करणां जे जने धार्या, थया कृतार्थ ते भानो.
कदा नव भिन्नता लेणे, वहुल कृष्ण जोक स्वरूप;
छेवाने काज देणाया, दामना धर्म आ तद्रूप.
गजवमां ग्रंथ आ गातां, भजेनो हर् आवे छे;
रनिक रम प्रेममयपीनां, अवर नहि व्याम वावे छे.

लेणक-साहस्राक्ष छगनवाक्ष मुण्याल

ઉદાહર.

અન્તઃકરણપ્રબોધ ગ્રન્થ પ્રકટ કરતાં અગ્રોને સહજ આનંદ રૂપે છે. આ ગ્રન્થ શ્રીસુમેધિન્યાદિ આલેખાયા પછી પરિણિત અવસ્થામાં લખાયેલ હોવાથી માર્ગર્થિ મૂર્ધન્ય સિદ્ધાન્તાનું સિદ્ધાવ-લોકન કર્યું છે. તેથી શ્રીમદ્દાપ્રભુજીનું પ્રભુસહ સંનુભાવતાનું પ્રદર્શન અને ઐતિહાસિક પ્રકાશનો લાભ આ ગ્રન્થદ્વારા ઉપલબ્ધ થાય છે.

અન્તઃકરણના મન, ચિત્ત એમ સામાન્ય પ્રયોગી ટીકાકારોએ સ્વીકાર્યા છે. મન વિગેરેનું સ્થાન હૃદય ગોલક હોવાથી હૃદયવાચક અન્તઃકરણ સજ્જતો અત્ર પ્રયોગ છે. શ્રીપુરોત્તમજી કહે છે કે—મનને વશ કરે તે દેવનો દેવ બનવો. આ પ્રમાણાનુસાર મનને જ સાધવા માટે અન્તઃકરણપ્રબોધ છે. મનનું સ્વરૂપલક્ષણ—પરુષવિકલ્પાત્મક મન. । કાર્યલક્ષણ કામગ્નકર્મ માં. । આ બન્ને લક્ષણ આધ્યાત્મિક થયાં. ‘આવિદેવિક લક્ષણ તો ‘અનિદ્ધાવિર્માલયાનત્વન’ છે. આધિ-ભૌતિક લક્ષણ યોગિનિઃ ક્ષયેઃ સપ્તશત્કમ્. મનનું આણું પરિમાણ છે. ચન્દ્ર દેવતા છે. કામઃ સજ્જતઃ ચિત્તિક્ષિણઃ બ્રહ્માબ્રહ્મા વિગેરે મનના મુણ છે. તેથી તે ચિન્તા કરે એ સ્વાભાવિક છે.

પરતુતરણ સેવકને ચિન્તારહિત કરી સેવકની સેવા આધિદેવિક બને એજ સુખ્યાશય આ ગ્રન્થનો છે. આ આશયને સ્વઅન્તઃકરણના વ્યવહેરથી ભક્તાન્તઃકરણને જ શ્રીમદ્દાપ્રભુજી ઉપદેશ છે. અન્તઃકરણે ભગવાનની આરાધાનું ઉત્સંધન કર્યું, દેહ અને દેહત્યાગની આરાધા ન પાઠી તેથી અપરાધી થયું. તેને ઉપદેશ આપેલો જ ન્નેષ્ય. શ્રીગોપીજનોએ ભગવદ્દાસાનું ઉત્સંધન કર્યું હતું. શ્રીમદ્દાપ્રભુજીએ દેહદેશત્યાગ કરવાની આરાધાનું ઉત્સંધન કર્યું; તો સેવક પણ કરશે. આવી રીતે ભગવદ્દાસાને ઉત્સંધન કરવાની પ્રથા માર્ગમાં ચાલુ થવાના બપોથી અન્તઃકરણપ્રબોધ ગ્રન્થનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, એમ કહેવું જરાય અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. આ વાત સેવકને સમગ્રવવા શ્રીકૃષ્ણની ઉત્કૃષ્ટતા સાધવા શ્રીકૃષ્ણથી પર કોઈ ઉત્તમ દેવ નથી, એમ સાબીત કર્યું છે. શ્રી પુરોત્તમજી કહે છે કે—શ્રીકૃષ્ણથી દેવ એટલે દેવીનો સમૂહ ગોપીજનો—પર—એટલે ઉત્કૃષ્ટ નથી બિન નથી, માટે તેમનો દાખલો લઈ આરાધન જ કરવો. સામાન્ય રીતે ટીકાકારો આરાધના વિષયો આ પ્રમાણે આલેખે છે.

- ૧ નિત્યલીલામાં—ભાગવતાર્ય પ્રકટ કરવાને માટે ભૂતલપર પ્રકટ થવાની આરાધા,
- ૨ પરદેશમાં—વિયોગ ન સહી શકવાથી ત્રણ રકન્ધ પછી દશમરકંધ વિવરણ કરવાની આરાધા.
- ૩ ગંગાસાગરમાં—દેહત્યાગની આરાધા.
- ૪ મથુરામાં—દેશત્યાગ કરવાની.
- ૫ લોકગોચર આરાધના એ અર્થ છે—સંન્યાસ કરવાની અથવા લેકિહાર કરવાની.

(આ આરાધા પાળી.)

આ આરાધામાં દેહદેશપ્રતિયાગની આરાધા ન પાળી એ સામાન્ય મૂલ હેતુ છે. આરાધા પાલન નથી થયું. એવું કહેવું એના કરતાં આરાધાનું પાલન થયું છે અત્યંત મર્મ જો શ્રીમદ્દા-પ્રભુજીના—શબ્દમાં નિકળતું જ હોય તો સુરમ્ય મણાય એવા આશયથી શ્રીપુરોત્તમજી દિદ ઉપસ્યાર્થ લઈ અને દિશ્ અનિસર્જન દાનાર્થ લઈ એવો અર્થ કરે છે કે, ગ્રન્થ બાદુત્ત્વ અને ઉપદેશદાનાદિનો લાભ કરો, એવી ભગવદ્દાસા થઈ, તે આરાધાનું પાલન થઈ જ ગયું છે. કારણ કે સુરમરીકાતિરોધાન, રકન્ધક્રમ વ્યાખ્યાનો ત્યાગ, દશમરકંધવિવરણાનંતર શ્રીમદ્દા-પ્રભુજીના લેખક માધવભટ્ટ કાશિમીરને બાણ વાચ્યું અને ગ્રન્થબાદુત્ત્વમાં નિઃ આગ્યું, વિગેરે કાવોથી ગ્રન્થબાદુત્ત્વ અને દાન ઉત્તમ બંધ પગાં અને આરાધાનું પાલન થયું છે.

આધુનિક દેશકાલ અને શ્રીજીવદાસસ્ય વક્ત્રમસ્ય આ રામદાશ શ્રીમદાપ્રભુજી શ્રીકૃષ્ણના દાસ હતા પરંતુ રૂબુ રૂ-આચાર્યનો દાસો કરતા ન હતા એમ કહી દીનતાદ્યોતક દાસ સંબોધનો ગૌરવિયોગ કરે છે શ્રીમદાપ્રભુજી પોતાને દાસ કહે છે, તેનો કહેવો સુદર આશય છે તે જોવા શ્રમ લેશે શ્રીમદાપ્રભુજી તો પોતાને દાસ કહે છે તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ કેમ કહેવાય ?

નતુ દાસત્વકૃષ્ણત્વે ચિદ્વે સર્વત કમમ્ ।

एव हि स्रजये कार्या सतिरेव समाहिति ।

एव हि सगगान् वृणोत् रसात्मा यत्र यादव ।

रसात्मत्वाद् वदास्व न मन्त्रव्य दादश पुन ।

અતો દાસ્યરસાર્થક પ્રાદુર્ભૂત તદાત્મના । સ્વીયદેવ્યમાવનિરૂપકમ્ । (યોગોકુતનાથમી) પુષ્ટિમા-
યોગવક્ત્રવદાસ્ય પ્રાસસ્ય મિતેરે અનેકે પચનોપી સિદ્ધ જ છે કે રસરૂપ ભગવાને દાસ્ય સેવા રસથી ભરેલા શ્રીમદાપ્રભુજીને પ્રકટ કર્યાં તેથી આ દાસ્યનેનારસ શ્રીમદાપ્રભુજીમાં હોવાથી જ તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ અથવા આચાર્યપદભૂષણ છે

સક્રમ દીકાના તિરોધાન થવાની વાત શ્રીપુરોત્તમજી જ કહે છે શ્રીવજરાપદજીની દીકામાં પણ આ જ સ્વદસ્તાક્ષરથી રોધે છે. સક્રમગીઠાનું તિરોધાન શ્રીચુસાપદજીના વખ તમાં પરમ્પર વૈષ્ણવમ્બના કારણથી થયું છે પરંતુ આ પ્રભુની પદ્મજાધીન માનનાર સેવકને તો શ્રીપુરોત્તમજીએ કહ્યું તે જ માનવું યોગ્ય છે કે પ્રભુની અનિરહસ્યોદ્ધાટન કરાવા છમ્બા ન હતી, માટે તિરોધાન થયું પરંતુ શ્રીસુબોધિનીજી તો સમ્પૂર્ણ લખાયા નથી એ વાત નિર્વિવાદ છે શ્રીગોકુતનાથજી શ્રીમદાપ્રભુજીના નિકટ પ્રમોદના છે આ સ્વપદ્યકમસાગ કરવાનું જતાન્ત તેમને માન્ય છે અને તે પોતાની દીકામાં લખે છે

શ્રીપુરોત્તમચરણે 'આઠા વૃન્દુ વા જાતા' ક્રોધે હિમ્બ એક સ્વતંત્ર લેખ સ્વદસ્તાક્ષરથી જ લખ્યો છે, નન્ય કોઈ પ્રતિમા નથી આ લેખ આનું જ અન્યમાં તેજ સ્લોક નીચે મુક્યો છે આ સ્વતંત્ર લેખ શ્રીપુરોત્તમજીએ અન્ન કર્યા પછી કેમ્બાક સમય વિસાખાદ લખ્યો હોય તેમ જણાય છે મૂળ અન્યમાં એ આજ્ઞા ન પાળવાનું કારણ 'તદ્કરતે ચીત્રુ નામિમાનો ન વા જાત્રવિરોધ દિનુ પ્રીમાવતાર્યપ્રકરનાર્પણાચાર્યલ્લપસિલ્લ લખે છે અને સ્વતંત્રમાં તત્કાલે સર્વ જાદસ ન સ્વાદ, તેજ વ જ્વાહીજ્જતાનામગુદાર પવા, તેજ વોમવલ (સલ મમવલ) કરણત્વ ન સ્વાદ આવી રીતે બને આજ્ઞા ન પાળવાનું કારણ સરખું જ છે પરંતુ તૃતીયાશ્વામાં બેઠ પડે છે ત્રણ દીકામાં કોઈકોબર પદનો અર્થ સન્નાસ કરે છે અને સ્વતંત્ર લેખમાં કોલકોમરનો અર્થ યોગપ્રસિદ્ધ મનાદાર કરવાની આજ્ઞા, (જે નિલસીવામાં શ્રીમદાપ્રભુજીને આહાકુરજીએ કહી હતી તે મરોદાર) અર્થ કરે છે એમ અન્યમાં પણ આજ્ઞાનો પણ બેઠ પડ્યો તેથી અનુક્રમણ ૫૬ની આપનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો તે સ્વતંત્રએ લખાતો હોય એમ લાગે છે યદ્યપિ દીકાના અશોભ એક મનો લખાયા હોય એમ જણાય છે સાચી અસરનો અસર, વિચેરે જોતાં એકજ સમયે આ મન્થ સાથે આ અન્ય લખાતો દમે એમ અનુમાન માય છે પરંતુ અન્યનું ચિતરણ મૂળ થવા ભાદ લખતો અને આજ્ઞાપૂર્વક જોખો નિકતે દિલીપમય દસાસ્વાનો હેતુ શ્રીપુરોત્તમચરણનો દોષો જોઈએ એમ ૨૫૮ છે

આજ્ઞા મળે તો માર શ્રીપુરોત્તમજીની દીકાના અનુવાદના અનિમ ભાગમાં છે, મારે મૂળ લખના નથી

મામ્રી શ્રીમનપાય 'આદિત્યકાવ્ય' 'સુદાદેવતા'

મુદ્રણપરિચાયક.

આ ગ્રન્થમાં અનેક પ્રતિ સમ્પાદન કરી છે. મારા સહભાગ્યે શુદ્ધ અને પ્રાચીન પ્રતિ અત્યેક દીકાની હસ્તગત થઈ ગઈ, તેમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મહારાજ તરફથી ઉપલબ્ધ થઈ તે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધિતવર્ધિત હોવાથી એક પ્રતિએજ મુદ્રણકાર્યસંપૂર્ણ કરી, શ્રીપુરુષોત્તમજીની દીકા તો નિજહસ્તાક્ષરથી જ આવે-બેલી છે. તેથી અન્ય પ્રતિના સહભાગ્યે પણ તેનાથી જ કાર્પેસસિદ્ધ થયું. મને અન્ય પ્રતિ જોડે સંવર્ધિત કરતાં સમગ્રયુગ કે મૂલ લેખક પછી અત્યારે સૌ બગેલા વર્ગની અંદર અવતરણ કરનારા અત્યંત અગ્રહ કરી દે છે. શ્રીહરિભગવદ્ગીતા પ્રતિ માટે હું સંકાચાતો હતો પરંતુ મહાશય તેલીવાલા તરફથી પંડિતવર્યે મદુલાલાજીની સંસ્થાની એક નાણુક પ્રતિ ઉપરિચિત થઈ કે જે શુદ્ધ અને પ્રાચીન હતી, સંતોષકારક હતી,

હવે અત્યેક દીકાની ખડશ: ગણના કરીએ.

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપરજીની દીકા-

પેરબંદર-શ્રીજીવનેશચાર્યપુસ્તકાલયની	...	...	...	...	પ્રતિ. ૨
કાટા-શ્રીછાતામધુરેશજીની શ્રીરણુછાડલાલજીમહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૩
સુરત-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૧
મુબઈ-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૨
મુબઈ-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સંસ્થા. શ્રીધુત તેલીવાલાદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૧

(૨) શ્રીરણુનાથચરણની દીકા-

જૂનાગઢ-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૧
સુરત-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૧
મુબઈ-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ. ૧

(૩) શ્રીહરિભગવદ્ગીતાની દીકા-

પેરબંદર-શ્રીરણુછાડલાલજીમહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ-૧
મુબઈ-મહાશય મૂલચંદ્ર તેલીવાલાદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ-૧
પેરબંદર-સુરદાસજી દામોદાસ ભગવદ્ગીતાદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ-૧

(૪) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપરજીની દીકા-

સુરત-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ-૧
-----------------------------------	-----	-----	-----	-----	---------

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધિત વર્ધિત હોવાથી આ એક જ પ્રતિએ સંપૂર્ણ મુદ્રણ કાર્ય થયાવગર સિદ્ધ થયું. આ દીકાની અન્યપ્રતિ અનેક સ્થલે શોધવા છતાં ઉપલબ્ધ થતી નથી, જે ભાગ શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી સંપૂર્ણ કર્યો છે તે ભાગ અંગે ( ) કાર્પેસમા મુક્યો છે. અને બે સ્થલે ત્રણ ચાર અક્ષર જેટલો ભાગ ખડિન થયેલ છે. વધારે ખડિન થયો નથી તે ભાગ.....ચિન્હથી જણાવ્યો છે.

(૫) શ્રીપુરુષોત્તમચરણની દીકા

સુરત-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામહારાજદ્વારા	...	...	...	...	પ્રતિ-૧
-----------------------------------	-----	-----	-----	-----	---------

(આજ પ્રતિ નિજહસ્તાક્ષરની છે.)

કોટા-કોટામધુરેશજીની શ્રીરણજીઝલાલજીદ્વારા ... .. પ્રતિ-૧

ચોરખંદર-શ્રીરણજીઝલાલજીદ્વારા ... .. પ્રતિ-૧

(ક) સ્વતંત્ર લેખ-શ્રીકુરુગોતમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી નિજ પ્રતિમાં આલેખ્યો છે.

ઉપર મુજબ અનેક શુદ્ધ પ્રતિથી આ ગ્રંથ સંરોધન આ દાખે કર્યું છે, છતાંની અણુતા અને છવસામર્થ્યાનુસાર શક્ય આવાસ કર્યો છે, પરંતુ અત્રાશુદ્ધિ દ્રષ્ટ્યર થાય તો શોધિત વાચન કરવા વિનંતિ કરું છું.

શ્રીમદ્ગોસ્વામિવર્ય શ્રીરણજીઝલાલજી મહારાજે ફક્ત સાધં વર્ષમાં પાંચ સાત ગ્રંથો બહાર પાઝા, શ્રીરણજીઝલાલજીમહારાજ નિજ પિતૃચરણના રમારક ઉપરાંત પણ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય માટે ઘણી જ ઉત્કંઠા રાખે છે. શ્રીમુખોધિનીજીનું પાંચ ટીકા સહિત સુદણ કરાવાનો મહત્કાપારભ પણ આપે શ્રીગોકુલથી તાર કરી કરાવ્યો. આ સર્વ વિદ્યાનુરાગ જ મુચ્ચ છે. આથી આખા સમ્પ્રદાયમાં આપને માટે સમ્પ્રદાયના મુખ્ય હિતેચ્છુ તરીકે પ્રત્યેક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિની દૃષ્ટિ આપની તરફ આકર્ષિત છે કે આપશ્રી જીવનેશપ્રભુવત્ સમ્પ્રદાય-સંરક્ષણ અને સાહિત્યોદ્ધાર કરશેજ.

પૂર્વોક્ત સર્વ સાહિત્યસમર્પક શ્રીરણજીઝલાલજી મહારાજ, શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ શ્રીચમરનલાલજી મહારાજ, અને શ્રીમમલાલજી મહારાજે ગ્રંથ સાહિત્યપ્રદાનદ્વારા અતીવ ઉપકાર કર્યો છે ભગચાત્રનિષ્ઠાન ભગલાલ શાસ્ત્રીજીએ મને આ ગ્રંથાર્થ સૂચનાદિ દ્વારા સાહાય્ય વિતર્યું છે. તેમનો પ્રત્યેક શુભ પ્રવૃત્તિમાં આભારી સદા છું, શ્રીયુત સમ્પ્રદાયજી તેવીવાવા મૂલ્ય-દલાઈએ આ પોશ્યગ્રંથની સીરીઝ શ્રીજીવનેશપ્રભુના સાહાય્યથી આરંભી તેમાં દબે શ્રીયમુનાદિક બાલભોષ, શ્રીકૃષ્ણાચય, અને વિવેકધર્મચાંચ ચાર ગ્રંથ અવશિષ્ટ રહ્યા. મુક્તકંઠે કહેવું જોઈએ કે આ સીરીઝ પૈકી કેટલાક ગ્રંથો અમે મુદ્રિત કરીશું પરંતુ પોડશોન દ્વારાનું માન્ય તો શ્રીજીવનેશપ્રભુદ્વારા તેવીવાલાને જ ઘટે છે. મુખાષમાં શ્રીઅનિરુદ્ધાન ચાર્વજી મહારાજે પોતાના પંડિતજી ભાઈશાસ્ત્રીજીને ગ્રંથસંવાહિત કરવા આજ્ઞા અર્પી તેથી આપ-શ્રીનો પણ ઋણી છું. દાખોદરદાસ સુરદાસ ભગવદીયની એક ટીકા શ્રીહરિરાયજીની મળી હતી. આ રીતે સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં વિના વિલંબે સાહાય્ય ગ્રંથદાન ચાલુ રહે, એમ સર્વને પ્રમુ કેરે, એ વિનંતિ કરી વિરમું છું.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર

‘સાહિત્યભૂવણ’ શુદ્ધાદૈતરત્ન

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।

શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

શ્રીમદ્ભૈશ્વનારાવતારશ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણવિરચિત

અન્તઃકરણપ્રવોધ

દશદિગન્તવિભયો, શ્રીગોવર્ધીપુરુષોત્તમચરણુવિરચિતવિવરણુનુવાદ

જનુસ્વભાવદોષોત્પન્નચિન્તાકુલાન લક્ષ્મી ।

અવન્તઃ શ્રીમદાચાર્યાઃ સન્તુ મત્સાન્તગોવલઃ ॥ ૧ ॥

પ્રાણી સ્વભાવ દોષોથી; અપરાધો કરે અતિ,
જે અપરાધી જીવેલી; ચિન્તાબ્યાકુલ છે મતિ. ૧

ચિન્તાથી સ્વીયની રક્ષા; કરે શ્રીવલ્લભપ્રભુ,
પસીને હૃદયે મહારા રૂપો દર્શન તે વિભુ. ૨

શ્રીમદાચાર્યચરણે ઉપદેશેલી સેવા નિર્દોષ છે. બ્રહ્મસમ્બન્ધપૂર્વક સેવા કરનારને બ્રહ્મસમ્બન્ધથી જ દેહજીવના સર્વ દોષો દૂર થવાથી બાધક થતા નથી, અને બ્રહ્મસમ્બન્ધ કર્યા પછી પ્રભુને નિવેદન કરી સર્વ વસ્તુનો ઉપયોગ કરનાર વૈષ્ણવને દોષનો સંસર્ગ થતો નથી, આવી રીતે નિર્દોષ સેવાને આધિદેવિકી એટલે ઉત્તમોત્તમ બનાવવા મટિ ચિન્તા દૂર કરવી લેઈએ. આ ચિન્તા દૂર કરવાનો ઉપાય ‘નવરત્ન’ નામના ગ્રન્થમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે કહ્યો છે, તે મુજબ ચિન્તા દૂર કરી ઉદ્વેગ નામના પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કરીને સેવા કરવાથી જરૂર ભગવદ્પ્રાકટ્ય થાય અને પ્રભુ પાતુ અનુભાવ દર્શાવે. (આ વખતે ભક્તની મોટાટાપનો પાર રહેતો નથી.) પરંતુ આ ભક્તના હૃદયે પૂર્વજન્મના દોષો જોર કરી એને તો આ હલકા પાત્રમાં મહત્તી ભગવદ્કૃપા ન માતાં મોટાટાપું અભિમાન ધઈ લાય, અને મોટાટાપના અભિમાનના આવેશમાં પ્રભુની આજ્ઞાનો પાતુ ભંગ કરે. અપરાધી બને, અને (પરિણામે) ભગવાનની અકૃપાને પાત્ર થાય અપરાધી જીવને પશ્ચાત્તાપ થાય. ચિન્તોદ્વેગ થતાં જે સેવા કરાતી હોય અને જે સેવા કરવાની છે, તે ઉત્તમોત્તમ (આધિદેવિકી) ન જ થાય. એ કે ‘‘મારી સેવાનો આરણ કર્યા પછી હે ઉદ્ભવ, જરા પલુ નાશ થતો નથી.’’ એ ભગવદ્દાસ મુજબ આ નિત્ય કરાતી સેવાનો નાશ તો ન થાય, પરંતુ અપરાધથી પશ્ચાત્તાપ થાય પશ્ચાત્તાપથી ચિન્તા થતાં કરાતી સેવા અને કરવાની સેવા આધિદેવિકી (ઉત્તમોત્તમ) તો ન જ થાય, અને સેવાકૃત્ર ગ્રન્થમાં કહેલું ફલ પાતુ ન મળે, જીવને આવે ઉદ્વેગપ્રતિબંધ ન આવે તે હેતુથી આ ગ્રન્થમાં વિચારાત્મક માધનનો ઉપદેશ

* ન દાદોરકમે જલ્લો મદ્દમન્વોદવજ્જવિ । મય્ય વ્યવસિત સમ્યક્ મિર્ઝેસ્વાદનાશિપઃ ॥ ૧૧-૨૧-૨૦ ॥

દે ઉદ્ભવ । મારા વિષયમ પ્રર્થનો આરંભ થઈ પછી જરા પલુ સેવા નાશ થતો નથી નિર્મુળ-પણથી મેં જ આ પ્રર્થને નિમિત્ત કર્યો છે.

આપવામા આવે છે ઉપદેશમા સ્વકીય ભક્તોના વિશ્વાસમટિ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞાનય
રૂપી સ્વવૃત્તાન્ત પણ કહે છે,

મન જ હુષ્ટવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તે મનને સાધવાની આવશ્યકતા છે
કારણ કે મન માટે ભિક્ષુગીતામા કહે છે કે—“ઈન્દ્રિયો દેવો અને
મનની હુષ્ટતા તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા, સર્વ મનને જ વશ છે, મન કોઈને વશ નથી
ચોગીને પણ ભયકર હાગતો મનરૂપી દેવ બલવાનમા પણ બલવન્તર
છે, તેને જે વશ કરે તે દેવનો દેવ બાણવો.”

માટે મનને સાધવાન કરવાનો નિશ્ચય કરી સ્વકીય ભક્તોના અન્ત કરણને જ ઉદ્દેશી
આ ઉપદેશ આપે છે

અન્ત કરણ મદ્વાક્યં સાવધાનતયા શૃણુ ।

કૃષ્ણાત્ પરં નારિત દૈવ વસ્તુતો દોષવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

અન્વયાર્થ—કે જાત કરણ? હે અન્ત કરણ મદ્વાક્યમ્, (આત્મ એવા) મારુ વાક્ય, સાવધાનતયા,
સાવધાનતા રાખીને યજ્ઞ સામગ્ય, વસ્તુત, ખરેખર વૈવર્જિતમ્, લોકવેદોક્ત દોષરહિત એવું,
દૈવ દેવીઓ-ગોપીજનો-નો સમૂહ કૃષ્ણાત્, કૃષ્ણથી પરમ્, ભક્ત અથવા ઉત્કૃષ્ટ નથી

† ભગવાર્થ—હે અન્ત કરણ! આત્મત્મ એવા મારુ આચાર્યનું વાક્ય સાવધાનતા રાખી
સામગ્ય, વસ્તુતરુત સર્વ લોકવેદોક્ત દોષ રહિત દેવીનો-ગોપીજનોનો-સમૂહ શ્રીકૃષ્ણથી
જુદો નથી, તેમ ઉત્કૃષ્ટ નથી

* હિન્દ્રય, દેવો, અને તેના અધિષ્ઠાતા મનને જ વશ છે મન કોઈને વશ નથી ચોગીને પણ
ભયકર એવો મનરૂપી દેવ સદૃશ સહીવાન-બલવાનમા પણ બલવન્તર—છે તેને જે વશ રે તે
દેવનો દેવ બાણવો † આ અર્થ શ્રીપુરુષોત્તમચંદી સીકાને આધારે છે અન્ય યી । રાનો અર્થ સામાન્યત
આ છે “શ્રીપુરુષી ૫૨ પીઠ દોષરહિત દૈવ-૫૨મ છા દેવ-નથી

માય જનો મે કુસુદુ સદેવને દેવતામા પ્રદર્શ્યકાઠા ।

મન વા કારણમાસન્તિ સજ્જારવક શરિતયેવન્ ॥ ૧૧-૨૩-૪૩ ॥

મનો ગુણાન્ વે સમરે વલીયસ્તત્ત્વ કર્માણિ વિલક્ષણાનિ ।

ચક્ષુર્નિ કૃષ્ણાયમ્ લોહિતાનિ લેમ્પ ચર્વાં સતયો મન્તવિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૪ ॥

મનીહ જાત્મા મનસા સમીક્ષતા દિરમ્પયો મત્સક્ષ લક્ષ્ણો ।

મન કલ્પિ પરિશ્રમ કામાન્ બુધન્ નિવદ્ધો ગુણધયતોસૌ ॥ ૧૧-૨૩-૪૫ ॥

દાન ભવર્થો નિયમો ચમચ ધુત ચ કર્માણિ ચ ધર્મતાનિ ।

શૃંગ મનોનિપ્રદલક્ષણાન્તા પરો દિ ચોનો મન્તવ સમાધિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૬ ॥

સમ હિત માય મન પ્રજ્ઞાત દાનાદિમિ કિં વર તત્ત્વ કૃત્યમ્ ।

અવચન મત્સ મનો ત્રિવિધતાનાદિમિરેદાર કિમપિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૭ ॥

* મનો ૧૨૩ દામર્ ૧મ દેવા મનુ નાન્વલ્લ વધ યમેતિ ।

મીનો દિ દેવ ઘણ સીવાન્ પુષ્પારુષો ત વ દિ દવદેવ ॥ ૧૧-૨૩-૪૮ ॥

ધુતિ—“ મનગે વધે ઈમિદ વધુર નાન્વલ્લ મનો વચમ્નિવાલ ।

મીનો દિ રેર ઘણ વહીયાન્”

અન્તઃકરણ ભક્તોનું કે શ્રીમહાપ્રભુજીનું ?

વિવેચન-આ સ્થલે અન્તઃકરણ શબ્દથી શ્રીમહાપ્રભુજીનું અન્તઃકરણ સમજાય અને ભક્તોનું પણ સમજાય, પરંતુ અન્તમાં 'આ વાક્ય સાંભળી ભક્તે નિશ્ચિન્ત રહેતું' એ વાક્યથી ભક્તને ઉદ્દેશી ફલ કહેતું હોવાથી આ અન્ય ભક્તાર્ય જ શ્રીમહાચાર્યચરણે રચેલો છે, એમ નિશ્ચય થતાં, અન્ત ભક્તના જ અન્તઃકરણને યોધ આપવાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે. મારે સ્વીય ભક્તોનું જ અન્તઃકરણ અત્રે સમજવું અને તે જ અત્રે સ્વીકારવું ઉચિત છે.

શ્રીગોકુલનાથજીનું તો મન્તવ્ય એ છે કે; "શ્રીમહાચાર્યચરણ પોતાનું સૌભાગ્ય દર્શાવવા મારે અને સ્વીયને ભક્તિમાર્ગ દર્શાવવા મારે શ્રીમહાચાર્યચરણ પોતાના જ અન્તઃકરણને યોધ આપે છે." અને આતું જ મન્તવ્ય અન્ય ટીકાકારોનું પણ છે.

શ્રીરઘુનાથજીનું મન્તવ્ય એ છે કે; શ્રીમહાચાર્યચરણ સ્વપ્રીય અન્તઃકરણના વ્યપ-દેશથી (બહાનાથી) અન્ય-ભક્તોના જ અન્તઃકરણને ઉપદેશે છે.

અમોને તો આ જ રાચે છે, કે, શ્રીમહાચાર્યચરણે પોતાનું સૌભાગ્ય સુખાધિનીજના આરન્ભમાં જ 'જર્વ તથા વિવેચિત્ત' સ્લોકમાં પોતાનું વાક્યપતિત્વ-અલૌકિક આધિદેવિક અગ્નિપણ દર્શાવી, અને પ્રભુની આજ્ઞાથી જ અન્ત અવતર્યા, વિગેરે સૌભાગ્યવર્ણન કર્યું છે, તેથી અધિક અન્ત અન્યમાં સૌભાગ્યપ્રદર્શન કરવાની જરૂર નથી. તેમજ ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કરવાને પ્રકટેલા આચાર્ય ભક્તના જ અન્તઃકરણને ઉપદેશ આપી માપે, એ જ ચોખ્ખું હોવાથી અન્ત ભક્તાન્તઃકરણ લેવું.

ઇન્દ્રિયોમાં હુર્લ્ય ! અથવા અન્ય ઇન્દ્રિયોથી હુર્લ્ય ! અન્ત કરણ ! તું મારું-આચાર્યનું વચન સાંભળ, કારણ કે 'એ પ્રભુ બહાર આચાર્યરૂપે-ગુરુ રૂપે-અન્તરમાં અન્તર્યામિરૂપે બિરાજી ભક્તના અશુભને-વિષયવાસનાને-દૂર કરી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. (૧૧-૨૮-૬) આ વાક્ય ગુજબ હુતાશન-વૈશ્વાનર-રૂપે સ્વગતિને પ્રકટ કરનાર અને વસ્તુતરતુ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રરૂપ હોવાથી હું તારો આશ્રિતમ છું, હિતાર્થને કહેનાર છું, મારે તારું હિતકર વક્ત્રમાણુ અન્યરૂપ વાક્ય સાવધાનતાથી સાંભળ.

આ પ્રમાણે ભક્તના અન્તઃકરણને સન્નુજ કરી, પ્રથમ મજ્જસતો કરતાં ભગવાનને ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે. કારણ કે બ્રહ્મમય્યં પૂર્વકે સેવા કરનારને પોતે શ્રીકૃષ્ણથી મજ્જસતના માર્ગને અનુસરનાર હોવાથી મજ્જસતોની માફક આ સેવા ભક્ત પર નથી કરનાર ભક્તને ભગવાન સ્વાનુભાવ દર્શાવે. અને આ ભગવદનુભાવથી ભક્તના હૃદયમાં મ્હોટાઈતું અભિમાન સ્ફુરતા મ્હોટાઈના આવેશમાં મજ્જસતોના દુષ્ટાન્તને અનુસરી ભગવદ્દાસનો પણ ભર્જી કરી દે, તો મહત્તી હાનિ થાય, આવો હાનિકારક પ્રસંગ ન આવે, મારે મજ્જસતો કરતાં ભગવાન ઉત્કૃષ્ટ છે, એવું સમજાવે છે, વસ્તુતઃ મજ્જસતો શ્રુતિ વિગેરે સ્વરૂપાત્મક છે, મજ્જસતો નિર્શુલભક્તિમાર્ગી

૧ ચોન્તઃકરણવૃત્તાન્તશ્રુત વિપુલ્લ આચાર્યવૈત્થવપુષા સ્વર્ગતિ ચ્યવતિ ૧૧-૨૧-૬

૨ મજ્જસતોને ભગવાને ચુદ્ધતમનની આજ્ઞા આપી ને આજ્ઞાસંજ કયો. આજ્ઞાસ ૧ દાસ મજ્જ-સતને રમણરૂપી ફલ અર્જ્યું, તો હું પણ ભગવાદ્દાસાં ૧ ક્તીય તો અને પણ ફલ મળ્યે આડ અનુરમ્ છવને હાનિકારક છે

છે, તેથી લૌકિક વૈદિક દોષરહિત છે. આવો દોષરહિત દૈવ-રાસકૃપાસ્થ ઠેવીનો સમૂહ-મજલકતો-કૃષ્ણથી પર નથી, -કૃષ્ણથી સિત્ર નથી, -કૃષ્ણથી ઉત્કૃષ્ટ નથી. તાપનીય શ્રુતિમાં (તેનાથી-કૃષ્ણથી-મજલકત સિત્ર નથી) એમ કહ્યું છે. ઉત્કર્ષ તો નિરવધિ આનન્દરૂપ ભગવાનમાં જ સર્વથા રહેલો છે. મજલકતના માર્ગમાં રહેનારા ભકતે મજલકતના દૃષ્ટાન્તથી મોટાટાઈમાં આવી જઈ અભિમાનાવેશમાં ભગવદ્દાસના ભંગ વિગેરે કરી ભગવાનને અપ્રિય લાગે એમ ન વર્તવું. મજલકતોને પણ ભગવદ્દાસના ભંગ કરવાથી આગ-તુક દોષ મદ-અહં-કાર થતાં, તે મદમાનને ઉતારવા મજલકતો પાસેથી પ્રભુ તિરોબૂત થયા હતાં. એવું રાસપંથાધ્યાયીમાં છે. મોટે ભકતે મજલકતોનું અનુકરણ કરી ભગવદ્દાસના ભંગ ન કરવો.

આ શ્લોકમાં ભાવનાચંક ક્રિયાપદ નથી. તેથી આ વાક્યને ક્રિયાપદની જગ્યા છે, અન્ય અન્ય કોઈપણ ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર ન કરતાં નવમા શ્લોકમાં “વિચાર કર,” મિચાલ્ ‘વિચાર કર’ એ પદ છે, તે દરેક શ્લોકના અન્તમાં નોડવું, એવું પદ નોડવું દ્વારાનય કરતાં અધ્યાહારમા ગુરુત્વ-કાંક્ષિય છે. સરલતા દ્વારાનવયમાં છે, મોટે દરથી લાવીને પણ (વિચાર કર) પદ નોડવું. અર્થાત્ વસ્તુતઃ લોકવેદ દોષરહિતઠેવીનો અમૂહ, મજલકતો, કૃષ્ણથી પર-સિત્ર-નથી, અથવા ઉત્કૃષ્ટ નથી, એમ વિચાર કર. ૧

આ પ્રમાણે ઔદિહિતુને દર કરી આ જીવને પુનઃ અભિમાન-મોટાઈ-ન સ્ફુરે તે મોટે દીનતામિદ્ધયથે જીવનો સ્વભાવથી જ નિર્ધન (હલકાઈ) સિદ્ધ કરે છે.

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

या ममाग्रमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

અન્યથાચં-ચાણલી-અત્યન્ત દુષ્ટ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, જે-એ, રાજપત્ની-રાજાની રાણી, જ-અને રાજા રાનએ માનિતા માનેલી, ગાત્ર યથ. કદાચિદેષ્ય સમયે, ભગવાને અપમાન થવામાં જ અથવા અનપમાનમાં જ-શી, શતિ-હાનિ, જગદ-ધામ? (કઈ પણ હાનિ ધામ નહિ.)

ઉત્તમ-ઉત્તમ, નિમ્ન-નિમ્ન હોતો? મમ-મારી, ભવતા-હલકાઈ, કા-શી, માગ્ના-ધશે, જ ને અપમાનથી, પશ્ચાત્-અપમાન-નિન ખેદ, મને થાય.

ભાવાર્થ-પ્રાગ્બંધવશાત્ અન્યન દુષ્ટ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રી (કાઈ ગુણવશાત્) રાજાની રાણી થઈ અને રાજાની માનીતી થઈ, તે રાણીનું કદાચિત્ રાત્ર અપમાન કરે તો અપમાન હેતુબૂત ચાણલીપણથી અને અનપમાન હેતુબૂત રાણીપણથી શી હાનિ થવાની હતી? કાઈ પણ હાનિ થવાની નથી. ૨

નમપણ દરવા પડેલાં હું પ્રાદૂતજીવ શું મદા ઉત્તમ હતો? (કદાપિ નહિ.) પરંતુ નમપણ દરવાથી જ દીનમ થયો, મોટે મોટે પ્રાદૂતને શી અપમાન થવાની હતી કે ને અપમાનથી અને પશ્ચાત્તાપ થાય? ૩

વિવેચન-પ્રારંભવશાત્ અત્યન્તદુષ્ટ કુલમાં જન્મેલી સ્ત્રી કોઈ સ્વપાદિ ગુણથી રાજા જેનો પતિ છે અથવા રાજાની રાણીની માફક પત્ની થઈ; રાજાને પ્રદક્ષિણાથી જ લોગ્ય થઈ, રાજાને માનીતી પણ થઈ. આ સ્ત્રીનું કદાચિત્ત અપ-
 ઉત્કૃષ્ટતા માન થાય, અર્થાત્ રાજા અપમાન કરે, તો આ સ્ત્રીને અપમાન હેતુભૂત ચાણકીયણાથી અને અનપમાન હેતુભૂત રાજપત્નીયણાથી શી હાનિ થવાની હતી? અર્થાત્ કોઈ પણ જાતથી હાનિ થવાની નથી, એ પ્રમાણે વિચાર કર. કેટલાક આ ચાણકીની દૃષ્ટાન્ત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વિષયક સ્વીકારી દે છે. તે પક્ષમાં 'દુષ્ટવિચારી-દુષ્ટ' એ જન્મરગીતના શ્લોકમાં જેમ કલેશથી ભડોતોએ ભગવાનમાં દોષાદોષ કર્યો હતો, તેવી રીતે શ્રીમદ્ભગવાનચરણે પોતાનામાં દોષપણાને આદોષ માત્ર કર્યો છે. એમ બાણુવું. વસ્તુતસ્તુ શ્રીમદ્ભગવાનચરણ નિર્દોષપૂર્ણવિશદ છે. તેથી ચાણકીની દૃષ્ટાન્ત આપને લાગુ થાય નહિ.

સમર્પણ કર્યા પહેલાં એટલે ભગન સિદ્ધ થવાને જે પોતાનું સર્વ સહિત આત્મ-નિવેદન કરવારૂપી પ્રદક્ષિણા સરકારના પહેલાં, જેમ રાજાએ સ્વીકાર કર્યા પહેલાં ચાણકીયવત્ સહજ અને આગ-નુક દોષથી દુષ્ટ થયેલો હું પ્રાકૃત જીવ થું સદા ઉત્તમ હતો? કદાપિ ઉત્તમ ન હતો. પરન્તુ ચાણકી જેમ રાજપત્ની થઈ તેમ હું સમર્પણ કરવાથી જ ઉત્તમ થયો છું, માટે હું પ્રદક્ષિણા લીધા પહેલાંની ભારી સ્થિતિનો વિચાર કરું તો ચાણકીયવત્ હતો, પછી રાજાએ કરેલા અપમાનથી જેમ ચાણકીની કંઈ પણ અધમતા થવાની નથી તેમ ભગવાનની અપ્રસન્નતા થતાં ચાણકી જેવા અતિ-દુષ્ટની શી અધમતા થવાની હતી? કેટલી અધમતા થવાની હતી? (અર્થાત્ કંઈ પણ અધમતા થવાની નથી.) કે જે અધમતાથી મને ખેદ થાય?

અધમતા એટલે પ્રાકૃત જીવ થઈ જશે તો ?

તે તો સહજ છે. હું પ્રાકૃત જ છું.

અભગવદીય-એટલે ભગવાન સાથેનો સંબંધ છુટી જશે તો ?

ભગવાન સાથેનો સંબંધ નહિ છુટે. ભગવાને મારો કદાપિ ત્યાગ કર્યો નથી, કારણ કે ભગવાનનો અંગીકારાત્મક ધર્મ જ નિત્ય છે. જે ભગવાને મારો ત્યાગ કર્યો હોય તો મારામાં સંસારાવેશ થવો જોઈએ, તે થયો નથી, તેથી ત્યાગ કર્યો નથી અને આગળ પણ ત્યાગ કરશે નહિ, એમ સિદ્ધ છે.

પ્રભુની અપ્રસન્નતા તો થઈ છે ને ?

હા, પ્રભુની અપ્રસન્નતા થઈ, તો પણ પ્રદક્ષિણા પહેલાંની દશા કરતાં અત્યારે દશા ઉત્તમ છે. પ્રદક્ષિણા પહેલાંની જેવી અધમ દશા નથી. તો શા માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈએ, હે અન્તઃકરણ ! વિચાર કર. આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી ભગવદ્પ્રમાદ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્તમ સાધનરૂપ દૈન્ય પ્રકટ થશે અને દીનતાદ્વારા પ્રસન્નતા થશે અને અપ્રસન્નતા નિવૃત્ત થશે. ૩

જે પ્રમાણે જીવધર્માનુસાર વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપી હવે ભગવાન સ્વતંત્ર ઇચ્છાવાળા છે. ભગવાનની ઇચ્છા કદાપિ કુલિત થઈ નથી, એવું અમજાવવા ભગવદ્-ધર્માનુસાર ઉપદેશ આપે છે.

સત્યસદ્ગુણવતો વિષ્ણુર્નાન્યથા તુ કરિષ્યતિ ।

અજ્ઞેય કાર્યો સતતં સ્વામિદ્રોહોન્યથા મવેત્ ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ-વિષ્ણુઃ-અર્વમાં રહેલા ભગવાન્, સત્યસદ્ગુણવતઃ-સત્યસદ્ગુણવાળા હોવાથી, અન્યથા-અંકુષથી ભુલું, ન-નહિ કરિષ્યતિ-કરશે. તુ-નિશ્ચય ભગવાન્ સ્વવિચારિત જ કરશે, અવવિચારિત નહિ કરે, (માટે)સતતમ્-પ્રમાદવગર નિરંતર, અ.જા આજ્ઞા, વત-જા કાર્ય-કરવી, અન્યથા-જો આજ્ઞા ન પાળે તો, સ્વામિદ્રોહઃ-સ્વામિદ્રોહ મવેત્-થાય. ક્ષતિ-વિચાર-એમ વિચાર કર.

ભાવાર્થ-સર્વાન્તર્યામી પ્રભુ સત્ય સંકલ્પવાળા હોવાથી સંકલ્પથી ભુલું નહિ કરે. પોતે વિચારેલું જ કરશે, અવ વિચારેલું નહિ કરે, માટે પ્રમાદવગર સદા પ્રભુની આજ્ઞા જ કરવી. જો આજ્ઞા ન પાળવામાં ન આવે તો સ્વામીનો અપરાધ થાય. એમ વિચાર કર.

વિચેત્યન-અર્વમાં વ્યાપક, અન્તર્યામી પ્રભુ સર્વમાં ધિરાજેલા છે. ભગવાન્ સત્ય સંકલ્પ છે. તે સત્ય-નિર્ધારિત વિષયમાં સ્થિર રહેનારા સાચા સંકલ્પવાળા છે. આ અવને માટે આદ્યું સુખ આદ્યું દુઃખ, હું આ પ્રમાણે જ કરીશ, એવો સત્ય વિચાર પ્રભુએ કરી રાખ્યો છે, તેનાથી જરા પણ ભુલી રીતે કરનાર નથી. એકે-ભગવાન્ આત્મનિવેદી ભક્તોના આત્મા છે, તેથી અમારું જ મન ફાવતું લેવાનું કરશે, એમ કદાપિ ન માનવું. કારણ કે આત્મનિવેદી ભક્તોના પણ નિયામક-નિયમમાં રાખનાર-ધર્મીર તે છે. ભક્તની અયોગ્ય વિકારવાળી અહિંત કરનારી ઈચ્છાએને અનુસરી કદાપિ નહિ કરે. પરંતુ ભગવાન અમોઘ સંકલ્પવાળા હોવાથી સ્વવિચારિત જ કરશે, કારણ કે પ્રભુને તો અવનનું હિંત માધતું છે. સ્વવિચારિત જ પ્રભુ કરશે એવો નિશ્ચય હોવાથી અવે પ્રમાદરહિત નિરંતર પ્રભુની આજ્ઞા જ કરવી, જો પ્રમાદથી આજ્ઞાભંગ કરશે તો જરૂર સ્વામિદ્રોહરૂપી મહાન અપરાધ થશે. એમ વિચાર કર. ૪

હવે સેવકધર્માનુસાર વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપે છે.

સેવકસ્ય તુ ધર્મોયં સ્વામી સ્વસ્ય કરિષ્યતિ ।

અન્યથાર્થ-સેવક-સેવકનો, વ-તો, અર્-આ, ધર્મઃ ધર્મ, (છે.) દાસી-પ્રભુ, સ્વસ્ય અવનું (મારું) કરિષ્યતિ-જે પોતે વિચાર્યું હશે, તે જ કરશે. (કિ વિચાર) (એમ વિચાર કર.) ભાવાર્થ-આ સેવકનો ધર્મ છે કે સ્વામી આત્મીય એવા મારું જે પોતે વિચાર્યું હશે તે જ કરશે, માટે વિચાર કર.

સેવકધર્માનુસાર ઉપદેશ આપી તેને દૃઢ કરવા શ્રીમદ્ભગવાદગ્યરણ બે શ્લોકો

આજ્ઞા પૂર્વેન્તુ યા જાતા ગદ્ગાસાગરસદ્ગમે ॥ ૫ ॥

યપિ પથાન્મધુવને ન કૃતં તદ્વયં મયા ।

દેહદેશપરિત્યાગસ્તૃતીયો લોકગોચરઃ ॥ ૬ ॥

પથાત્પાપઃ કથં તત્ર સેવકોહં ન ચાન્યથા ।

અન્યાર્થ-સુ-અરેખર, પૂર્વ-પ્રથમ, ગદ્યાખરણદ્વમે-ગંગા અને સસુદ્રના સમાગમ આગળના પ્રદેશમાં જા-જે, જાજા-આજ્ઞા, જાતા-થઈ, જવાત-ત્યાર પછી, મધુવને-મથુરામાં, અવિ પશુ જા-જે આજ્ઞા, જાતા-થઈ, તદ્વચન-તે આજ્ઞાદ્વયને મયા-ભગવદ્રૂપ એવા મેં ન કૃતમ્-ન કર્યું. દેહદેશપરિવાય-દેહત્યાગ અને દેશત્યાગ તૃતીય-ત્રીજો ત્યાગ વિષય, લોક-નોત્તર-લોક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસ, તત્ર-આ ત્યાગવિષયિણીઆજ્ઞા થવામાં, જવાતાપ-પશ્ચાત્તાપ થયો. ક્ષય-કેમ પશ્ચાત્તાપ થયો? અદમ્-હું, સેવક-સેવક (હું) જન્યવા-ખીજ કેઈ કારણથી જન-પશ્ચાત્તાપ થયો? નથી.

ભાવાર્થ-અરેખર પહેલાં ગંગા અને સાગરના સમાગમના પ્રદેશ સમીપ જે આજ્ઞા થઈ અને ત્યારપછી જે આજ્ઞા મથુરામાં થઈ તે બે આજ્ઞા મેં ન કરી. (બે આજ્ઞા) દેહ-ત્યાગ કરવાની અને દેશત્યાગ કરવાની હતી. તૃતીય આજ્ઞા વિષય લોક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસ હતો. આ આજ્ઞા થવામાં (મને) પશ્ચાત્તાપ (થયો). પશ્ચાત્તાપ થવાનું કારણ કે હું સેવક છું. અન્યથા કારણ નથી.

વિવેચન-અરેખર પ્રથમ ગંગાસાગરના સમાગમના પ્રદેશ સમીપ જે આજ્ઞા થઈ; પછીથી મધુવનમાં જે આજ્ઞા થઈ તે બન્ને આજ્ઞા ભગવદ્રૂપ એવા આજ્ઞાદ્વયવિચાર મેં ન કરી. મારો પ્રભાવ દર્શાવવા માટે અને શ્રીમદ્ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવાને મને પ્રથમ આજ્ઞા થયેલી હોવાથી તે બે આજ્ઞા ન કરી, તે બે આજ્ઞા પૈકી એક આજ્ઞા દેહત્યાગ વિષયની હતી, બીજી આજ્ઞા દેશત્યાગ વિષયની હતી, આ બે આજ્ઞા મેં કઈ મારા અભિમાનથી ન કરી કે કોઈ શાસ્ત્રનો વિશિષ્ઠ આવવાથી ન કરી એમ ન માન્યું, પરંતુ મને શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવા પ્રથમ આજ્ઞા થઈ હતી, તે આજ્ઞાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું છે. એ હેતુથી દેહ અને દેશત્યાગ કરવાની આજ્ઞા ન કરી. જે દેહત્યાગ કરવામાં આવે તો વાણીનો વ્યાપાર દેહાધીન હોવાથી દેહ ત્યજતાં વાણીનો વ્યાપાર બંધ પડે, તો ભાગવતાર્ય કેમ કહી શકાય? ભાગવતાર્ય બીજા પ્રકારે કહેવામાં આવે તો આ કલિગ્રસ્ત જીવોને વિશ્વાસ ન બેસે. તેમ જો હું દેશત્યાગ કરું તો ભગવદેશનો ત્યાગ કરતાં બીજા દેશો ભગવદેશ જેવા ન હોવાથી ભાગવતાર્ય કરવા લાયક વિચારો પણ ન જ આવે. માટે દેહ અને દેશત્યાગ કરવાની બન્ને આજ્ઞા ન કરી.

ભગવાનનો તો આ આશય હતો. વેદ-ઉપનિષદ, વૃદ્ધિ, જાહુદ્ય વેદા: દાન-આ જે શબ્દો 'વિદિ લવચ્ચે' 'વિદિ જાતિર્જને' આ બે ધાતુ ઉપરથી બન્યા છે. આજ્ઞામાં રૂઢાર્થ નથી કહ્યો, પરંતુ યોગિકાર્થ કહ્યો છે. રૂઢાર્થમાં દેહનો અર્થ સરીર, દેશનો અર્થ પ્રદેશ થાય, પરંતુ યોગિકાર્થમાં દેહ એટલે જાહુ-ત્ય-જાહુપાતુ-અને દેશ એટલે દાન એવો અર્થ થાય, તે જાહુ વધારવાનું કાર્ય અને દાન કરવાનું કાર્ય લાજુ દેવું, એવો ભગવદાજ્ઞાનો આશય હતો. અર્થાત્ મેં જે ભાગવતાર્ય પ્રકટ કરવાની જે આજ્ઞા આપી છે તે અપૂર્ણ રહેવાના દોષનો ભય ન લાપશો, પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય દશમ અને એકાદશમ ચાર અધ્યાય જેટલો ભાગવતાર્ય કહ્યો છે, તેટલાથી જ આપે આજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે એમ માનીશ. આથી અધિક ભાગવતાર્ય કથયો નહિ, રહસ્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે તે મને ઇષ્ટ નથી, જો શ્રીમદ્ભગવતુ સમગ્ર ભાગવતનો અર્થ કહે તો રહસ્ય પ્રકટ થતાં અનાધિકારીને પણ ભાગવતાર્યનું જ્ઞાન થતું.

તે પરીક્ષા કરવા જે આજ્ઞાઓ થઈ. પરીક્ષાથી ભગવદીયોની શંકા દૂર થશે. પોતે પુષ્ટિમાર્ગિય હોવાથી અને આપ પુષ્ટિમાર્ગને માટે જ પ્રકટ થયેલા હોવાથી પ્રાકટ્ય પછી આ આજ્ઞાદય શ્રીમહાપ્રભુજીની ભગવદીયો ઉપર રહેલી અતિકરુણાથી વિરુદ્ધ થયું. જે આજ્ઞાનું પાલન કરે તો શ્રીમહાચાર્યચરણ અને ભગવાનનું અંગીકૃત ભકતોમાં કરુણાપણું દેખાય નહિ, જે આજ્ઞાદયનું પાલન કરવામાં આવે તો, જે મને પ્રકટ થઈ ભાગવતાથપ્રાકટ્યાદિ કરવાનું કહ્યું છે તે નહિ થાય. તેથી અઙ્ગીકૃત જીવનો ઉદ્ધાર નહિ થાય, તેથી મારું અને ભગવાનું ઉભયતુ કરુણાપણું નહિ સિદ્ધ થાય. જે કરુણા ન હોય તો મને શા માટે ભાગવતાયાત્રિ કરવાની, પુષ્ટિમાર્ગે પ્રકટ કરી દેવીનો ઉદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપે ? ભગવાન પોતે શ્રીમહાચાર્યરૂપે પ્રકટ ન થાત, પરંતુ ભગવાનમાં કરુણા છે જ, માટે આ બન્ને આજ્ઞા મારી પરીક્ષા કરવાજ કરી છે. અન્તઃકરણપૂર્વક કરવામાં આવી નથી. માટે વિશેષજ્ઞત્યાદિ-પૂર્વ આજ્ઞાથી વિશેષ આચરણ કરવાની-કંઈ પણ જરૂર નથી. નથી દેહત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા, નથી દેશત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા. (દેહત્યાગ કરવાથી દેશત્યાગ થયો જ કહેવાય, શા માટે પરીક્ષા કરવા બીજી આજ્ઞા દેશત્યાગની કરવી પડી ?) એવી શંકા કરવી નહિ. કૌડાના સ્થલનો ત્યાગ કરે, એટલે શ્રીમહાચાર્યચરણ વિરુદ્ધમાં પોતાની મેળેજ દેહ ત્યજશે, તેથી પણ અતિકરુણાપણુની પરીક્ષા થશે, આવે ભગવાનનો પ્રભિપ્રાય હોતો. શ્રીમહાચાર્યચરણે તો તે પણ અતિકરુણાની વિશેષી બાણી દેશત્યાગની આજ્ઞા પણ ન કરી. ભગવાનનો આજ આશય હોતો અને શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમજ યથાયોગ્ય આશય બાણી લીધી. એમાં શું પ્રમાણ ? આ પ્રમાણની ખાતર ભગવદાદિ સર્વને સમ્મત પ્રમાણ મૂલ શ્લોકમાં તૃતીયો લોકગોચર પદ્ધતી જણાવ્યું છે. અર્થાત્ જે દેહદેશત્યાગની આજ્ઞા કરી તે જે આજ્ઞા કરતાં પૂર્વ નિત્યલીલામાં સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાની જે આજ્ઞા આપી છે, એ સર્વનો ઉદ્ધાર લોકપ્રસિદ્ધ છે. લોકગોચર છે. માટે અલૌકિક પ્રમાણની અત્ર જરૂર જ નથી. પરંતુ સર્વ લોકપ્રસિદ્ધ જ પ્રમાણ સર્વોદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા થઈ છે, તે જ યોગ્ય છે. સેવકને વર્મ છે કે ભગવાને અન્તઃકરણપૂર્વક કરેલી આજ્ઞાને કરવી, તે વિરુદ્ધ કરવું નહિ. માટે જ શ્રીમહાચાર્યચરણે વિવેકધૈયાશ્રય અન્ધમાં આજ્ઞા કરી છે કે- 'વિશેષતઃ સ્વાસ્થ્ય વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણે વર્તવું. સારાંશ કે-સર્વોદ્ધાર કરી શ્રીમહાપ્રભુજીને પોતાના ભકતો ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજી અને ભગવાનની અતિકરુણા છે, એવું દર્શાવવા જે આજ્ઞા ન પાળી, અને લોકગોચર-સર્વોદ્ધાર-કરવાની જે નિત્યલીલામાં આજ્ઞા થઈ છે તે પાળી.

(સ્વતન્ત્ર લેખ પૂર્ણ)

આ વિચાર ઠીક છે, પરંતુ પૂર્વાપરાધથી ઉત્પન્ન થયેલી ભગવાનની અપ્રસન્નતા ત્યાં સુધી દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ભયરૂપ આ ઉદ્વેગ શી રીતે દૂર થાય ? આ શંકા દૂર કરવા અન્ય ઉપાય દર્શાવે છે.

લૌકિકપ્રમુવત્ કૃણો ન દ્રષ્ટવ્યઃ કદાચન ॥ ૭ ॥

સર્વે સમર્પિતં ભક્ત્યા કૃતાર્થોસિ સુલી મત્ત ।

અન્યાર્થ-લૌકિકપ્રમુવત્-લૌકિક રાખની માફક, કૃણ-પ્રભુ, કદાચન-કોઈ વખત અવતાર કાલમાં અને અનવતાર કાલમાં, ન નહિ, દ્રષ્ટવ્ય-જોવા. મત્તવા ભક્તિથી, સર્વમ-સર્વ વર્ણપિત્ત-ભગવાનને નિવેદન કર્યું છે, (તેથી) કૃતાર્થ-કૃતાર્થ બનિ-છે. મુલોમર-ચિન્તા દૂર કરી સુખી થા.

ભાવાર્થ-લૌકિક રાજાની માફક શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પ્રભુને કદાપિ ન બેવા. (હે છવ!)
તે મર્વ પ્રભુને ભક્તિથી સમર્પણ કર્યું છે, માટે તું કૃતાર્થ છે. ચિન્તા દૂર કરી સુખી થા.
વિવેચન-લૌકિક રાજા અપરાધથી અપ્રસન્ન થાય છે. તે રાજાએ કોઇને પ્રસન્ન
થાય અને કોઇને પ્રસન્ન નથી પણ થતા. આવા લૌકિક રાજા બેવા
લૌકિક રાજાની શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને કોઈ વખત અવતારકાલમાં અનવતારકાલમાં ન બેવા.
માફક ભગવાનને કારણ કે-અવતાર કાલમાં તે 'મહો બકીવ' સ્થોકમાં કહેવા મુજબ
ન બહુવા. અને અનવતાર કાલમાં 'નાવનાત્મા' વરણ શ્રુતિમાં લખવા મુજબ, તેમજ

“પ્રહ્લાદઉપર બ્યારે ક્ષેપ કરશે ત્યારે વરદાન લીધેલાને પણ મારીશ” આ
ભગવદ્વાક્યાનુસાર ભગવાનમાં અપરાધ દૂર કરવાનો અનુગ્રહ રહેલો છે. અપરાધ દૂર કરી
મત્કેલ આપતું અને ભક્તની રક્ષા કરવા સુધી કૃપા-અનુગ્રહ-ભગવાનમાં છે, એમ નિશ્ચય
થાય છે. (હે છવ!) તે ભક્તિથી સર્વ સમર્પણ ભગવાનને કર્યું છે. માટે ભક્ત હોવાથી
કૃતાર્થ છે. ‘એવા ધર્મો પૂર્વક જે આજુસો પ્રભુને આત્મનિવેદન કરે છે તેને કયો અર્થ
બાકી રહે છે? કોઈ પણ પુરુષાર્થ અવશિષ્ટ રહેતો નથી’, માટે તે સર્વ સાધનરૂપ ફક્ત
રૂપ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરેલો છે. માટે તું સુખી થા, દૌર્ભનસ્ય ત્યજ્ય દંધં નિવૃત્ત થા. આ
વિચારાત્મક આત્મા કરનાર શ્રીમહાપ્રભુજી આશીર્વાદ આપે છે.

હવે પછી જે માણસ દેહમાં સેવા કરવાનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છતાં પૂર્વોક્ત ખેદથી
અથવા દેહાધ્યાસથી અથવા કોઈ કાર્યાન્તરમાં રોકાવાથી દૈહિક તનુભ સેવા કરવામાં
પ્રમાદ કરતો હોય તેને વિચાર કરવાનો કહે છે.

પ્રૌઢાપિ હુહિતા યદ્વત રનેદાક્ષ પ્રેષ્યતે વરે ॥ ૮ ॥

તથા વેદે ન કર્તવ્યં વસ્તુષ્યતિ નાન્યથા ।

અન્યથા-ત્રૌઢ-સ્વામીના સર્વ કાર્યમાં યોગ્ય, બપિ-પણુ વદ્ય-જેમ, હુહિતા-હિકરી,
રેદાક્ષ-રેનેહથી જે-સ્વામી પાસે જ-ન, પ્રેષ્યતે-પ્રેષકને, તથા-તે મુજબ, વેદે-દેહમાં જ-ન,
કર્તવ્ય-કરવું. જન્યવા દુહિતા વરસમીપ ન મોકલે તો વર: દુહિતૃપતિ, મુષ્યતિ-સંતોષ
પામતો ન-નથી.

ભાવાર્થ-જેમ સ્વામીનાં સર્વ કાર્ય કરી શકે એવી હિકરીને સ્નેહથી સ્વામી પાસે
ન મોકલવામાં આવે તો સ્વામી પ્રસન્ન થાય નહિ. તેમ દેહમાં ન કરવું. જે દેહથી સેવા
બની શકે એમ હોય છતાં દેહસ્નેહથી સેવા ન કરે તો પ્રભુ પ્રસન્ન થતા નથી.
વિવેચન-સ્વામીનાં સર્વ કાર્ય કરી શકે એવી પ્રૌઢ હિકરી જેમ સ્નેહથી એટલે આ
બાવા પતિગૃહ જશે, મહત્ત્વ કાર્ય કરવું પડશે, યાકી જશે, દુઃખી થશે,
દેહને સેવામાં જ એમ બહી વરસમીપ ન મોકલે તો વર પ્રસન્ન ન થાય. આવી રીતે
યોગવે. સ્નેહથી દેહને સેવા વગર રાખી શક્યો નહિ. જેમ દુહિતાને સાસરે
મોકલ્યા મિત્રા તેનો વર પ્રસન્ન થતો નથી. તેમ શરીરથી સેવા કરાવ્યા
વિના પ્રભુ સંતોષ નથી પામતા. પ્રભુએ આ દેહ સ્વસેવા માટે આપ્યો છે. ‘મવાય નાવાય’

* મવાય નાવાય ન કર્વે કર્તું શોધય મોહાય સદા મવાય ।

શુભાય કુશાય ન વેદયોમયમનરિરં જનભાગ વતે । સ્વં ૫-૧-૪

જન્યવરિય-મગવદત.

આ શ્લોકમાં આ વાત સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરેલી છે, માટે પૂર્વોક્ત દોષોને દૂર કરી તારે પ્રભુએ આત્માપેદી સેવા જ કરવી.

એ અપરાધથી અથવા પ્રતિબંધથી દેહની સેવામાં યોગના ન થાય તો વિચારાન્તરને ઉપદેશ આપે છે.

લોકવચ્ચેત્ સ્થિતિર્મે સ્યાત્ કિં સ્યાદિતિ વિચારય ॥ ૯ ॥

અશક્યે હરિરેવાસ્તિ મોહં મા ગાઃ કથચ્ચન ।

અન્યપાર્થ-લોકવચ્-લોકની માફક-વેદ-જો, મે ભારી, સ્થિતિ-સ્થિતિ, સ્યાત્-થાય તે, કિં-શું, ત્યાત્-થાય, દિતિ-એ પ્રમાણે, વિચાર-વિચારકર, જાણવે-સેવાદિ કરવામાં અસમર્થ થતાં, દિતિ-સર્વ દુઃખ હતાં ભગવાન્ એ-જ, જાણે-છે, કથચ્ચન-કેઈ પણ પ્રકારે, મોહમ્-ઉદ્દેગને, મા ગાઃ પામીશ નહિ.

ભાવાર્થ-લોકો જેમ સંસારાસકૃત છે તેમ હું પણ સંસારાસકૃત થાઉં તો લોકતુલ્યતા જ થાય, તો શું થાય? વિચાર કર, જો દેહથી સેવા વિગેરે ન થાય તો સર્વ દુઃખ હતાં હરિ ભગવાન્ રક્ષક છે. માટે જરાપણ ઉદ્દેશ કરીશ નહિ.

વિવેચન-લોકો જેમ સંસારાસકૃત અર્થનાના પ્રકારના સ્વભાવવાળા ત્યાં ત્યાં તે તે જ્ઞાનથી પ્રવર્તે છે, તે સુજન જો ભારી સ્થિતિ થાય, તો પૂર્વોક્ત સેવા કરતાં પણ રીતિએ મને પચાત્તાપ ન થાય તો શું થાય? લોકસમાન-સાધારણ પ્રાતબંધ થાય તો લોકસમાન થઈ જવારૂંપી લોકતુલ્યતા મારામાં નથી આવી, માટે પ્રભુશરણ ભગવાન્ મારા ઉપર દયા કરે છે, એમ વિચાર કર. એમ વિચાર વિચારવું. કરી દેહ સેવા માટે જ છે એમ નિશ્ચય કર. નિશ્ચય કરી પ્રભુએ જેમ આજ્ઞા આપી હોય તેમ કર, આવી રીતે ખાસ ઉચ્ચકૃત-ઉદ્યમપૂર્વક સેવા કરવામાં આવે, તોપણ પ્રતિબંધ આવે તો હરિન્નમરણ કરનારના સર્વ દુઃખહર્તા-ભગવાન્ છે જ. “સર્વધર્મેને ત્વજી મારે થરણે આવ” એ વાક્યથી પોતાને શરણે આવનારનાં સર્વપાપ દૂર કરવાનું કહેનાર ભગવાન જ રક્ષક છે. એમ વિચાર કર. પૂર્વે કહેલા અને નહિ કહેલા ભાવી અથવા સંભાવિત એવા કેઈ પણ પ્રકારે મોહને-વિચિત્રતાને મારું હવે પછી શું થશે? એવા મૂર્ખતા ભરેલા ઉદ્દેગને પામીશ નહિ. આવી રીતે ભગવાનના શરણત્વનો વિચાર કરવાથી જ સર્વ ઉદ્દેશ દૂર થઈ જશે અને જગત્કૃપા મારા ઉપર પ્રકટ છે, એમ માલુમ પડશે.

વિચારવાક્ય કૃપી, ઉપસંહાર કરે છે.

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥ ૧૦ ॥

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ।

અન્યપાર્થ-ચિત્ત પ્રતિ પ્રત્યે, શ્રીકૃષ્ણદાસ-શ્રીકૃષ્ણના હાસ્યને પ્રાસ કરેલ-વલ્લભસ્ય-ભગવાન્ અને ભક્તને વહાલા વદતેલનું ક્લિપ્ત-હિતકારક, વચઃ-વચન રૂપે શરણુ ગમન પર્યન્તનું ચદ જે જાણવું સાંભળીને મક્કઃ ભક્ત, નિશ્ચિન્તતામ્-ચિન્તારહિત્યને વ્રજેત્ પામે.

ભાવાર્થ-ચિત્તપ્રતિ શ્રીકૃષ્ણના સુખ્યદાસ્યને પામેતા વલ્લભનું હિતકારિ શરણુ ગમન પર્યન્તનું વચન સાંભળીને ભક્ત ચિન્તારહિત થાય.

વિવેચન-અન્તઃકરણને ઉદ્દેશીને જોવાયવું શ્રીકૃષ્ણદાનું લક્ષ્ય અને ભગવાન ઉભયને વહાલા શ્રીવદ્ધભગ્નું સુખ સમ્પાદન કરનારું હિતકારી શરણુ પર્યન્તનું વચન વિચારી-પદ્ધેશવાક્યને સાંભળીને ભકતો અપરાધ કર્યો હોય તો પણ ઉદ્ધેગ દૂર થઈ જઈ ચિન્તા પગરનો થઈ જાય. ૧૦૨

અતઃ આ સારાંશ સિદ્ધ થયો.

૧. ભગવાન સમતા અને અધિકતા રહિત સ્વતંત્ર છે.

૨. માર્ગપ્રવર્તક ભકતો સ્વરૂપથી દોષરહિત છે અને ભગવાને લક્ષ્યવશતા કહેલી છે, છતાં મજલકતો ભગવાનને અધીન જ છે. ભગવાનથી અભિન્ન છે-જુદા નથી. આપણે મજલકતોના માર્ગના છીએ, તો પણ માર્ગપ્રવર્તક ભક્તાવત્-મજલકતોની માફક-ભગવાનની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો અથવા ભગવાનને ન કહે એવું કરવું યોગ્ય નથી.

૩. જીવ સ્વભાવથી જ દોષવાળો છે, છતાં પ્રહસંગંધથી જીવનો ઉત્કર્ષ થાય છે. આ મહોદાધિ વખતે પ્રભુની કૃપા અધિકાધિક હોય છે, તે વખતે પણ પોતાની મહોદાધિ અભિમાન ન જ કરવું.

૪. ભગવાન સત્યમેકત્વ હોવાથી શું કરશે. તે બધું સુરકેલ હોવાથી સર્વદા ભગવાદાસ જ કરવી, જે ભગવાનની આજ્ઞા ન પાળીએ તો “રામની આજ્ઞાનો ભંગ ન કરવો.” આ નીતિ સુચળ સ્વામિદ્રોહી કયોના મહાન અપરાધ લાગે.

૫. “હું સેવક છું” તેથી સ્વામી મારું જે યોગ્ય છે તે જ કરશે. એવો વિચાર સેવકને યોગ્ય છે. તે રીતે પણ આજ્ઞા પાલન જ કરવી એ જ ફરજ છે. શ્રીમદ્ભાગ્યાર્યચરણે જેમ આજ્ઞા ભંગ કર્યો તેમનો દશાન્ત લઈ જીવે મહોદાધિમાં ભગવાનનો આજ્ઞાભંગ ન કરવો. શ્રીમદ્ભાગ્યાર્યચરણે પણ સ્વપ્રીતિથી આજ્ઞાભંગ કર્યો, તેનો ઉપાય આપે પશ્ચાત્તાપ જ દર્શાવ્યો છે. પશ્ચાત્તાપ પણ ગેવકપણથી જ થાય છે. સેવકભાવ હોવાથી આજ્ઞાભંગ કરનારને પશ્ચાત્તાપ જ યોગ્ય છે.

૬. ભગવાન લૌકિક રાજાની માફક અપરાધથી કોપી ઉઠી ત્યાગ નહિ જ કરે. અંગીકારરૂપી પ્રભુનો ધર્મ નિય છે. અનિત્ય નથી. પ્રભુએ અંગીકાર કર્યો છે, એમ સમર્પણ વિગેરેથી માની, ભગવદર્મનો આરંભ કર્યા પછી ફલથી અને સાધનથી જવાપણ નાશ ન થવાનું ભગવાને ઉદ્ધવ પ્રત્યે પોતે જ કહેલું હોવાથી, સેવાથી જ કૃતાર્થતા થશે. જરા પણ તેમાં સન્દેહ ન રાખવો, અજ્ઞ અને શંકારહિત માણુગની નિન્દા શાસ્ત્રમાં કરી છે. માટે શંકાસુદ્ધ થઈ મન્દેહ દૂર કરવો.

■ દેહ પણ ભગવાને જેવા માટે આપ્યો છે. માટે પ્રૌઢદીકરીને જેમ સાસરે ન મોકલનારો પિતા મૂર્ખ ગણાય છે, તેમ દેહથી જેવા ન કરનારો મૂર્ખ કહેવાય છે. માટે દેહને દરકોઈ ઉપાયે ભગવાનમાં જ જોવો, જે જેવા ન કરવામાં આવે, તો લોકસુચિતા થઈ જાય, દેહ મવામાં જેટલા છતાં જે પ્રતિબંધ આવે તો ભગવાનના શરણુની ભાવના કરવી: તે જ પ્રતિબંધ દૂર કરશે; અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. પ્રતિબંધ ભગવન્માયાથી થાય છે. પ્રતિબંધ કરતા ભગવાન માયાને જ યોગ્ય છે. તેને તરવાનો ઉપાય ભગવાનને શરણે જવું એ જ છે. ભગવાને ઝીનાશમાં આજ્ઞા કરી છે “ભગેષ વે વ્રજન્વે માયાવેતાં તસ્મિન્ વે” એમાં માટે શરણે આવે છે તેઓ મારી માયાને તરી જાય છે.

■ આ પ્રમાણે શ્રીઅન્તઃકરણપ્રબોધ ઉપર શ્રીદશાગિનવિજયથી શ્રીપુરુષોત્તમશ્રમદા-રાજના વિવરણનો અનુવાદ પૂર્ણ થયો.

ધર્મજાનંભવ

ગામ્રી. ચીમનપાલ,

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेश्वर्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीगोकुलनाथचरणैर्विरचिता विवृतिः ।

दर्शयन् स्वस्य सौभाग्यं स्वीयानां भक्तिवर्त्य च ।

स्वपनोबोधवानयानि प्रकटीकृतवान् प्रभुः ॥ १ ॥

प्रगम्य पितृपादाब्जं चिन्तिताधिकदायकम् ।

स्वपनोबोधकाचार्यवचो व्याख्यातुमुद्यतः ॥ २ ॥

यद्यपीश्वरवाक्यानि दुर्बोधानि सदा स्वतः ।

तत्कृपैव तदीयस्य तदर्थविगमे गुरुः ॥ ३ ॥

भविष्यतीति निश्चित्य प्रवृणोहं न चान्यथा ।

अतः स्वाचार्यचरणौ शरणं मम सर्वदा ॥ ४ ॥

अथ भगवान् पूर्णेश्वरः पुरुषोत्तमः स्वस्वरूपं श्रीभागवतं द्वादशस्कन्धात्मकं प्रकटीकृत्य तदर्थप्राप्तये स्वातिरिक्तस्यायोग्यतां ज्ञात्वा स्ववामधिपतिरूपश्रीवल्लभाचार्य-
प्राप्तये विधाय तदर्थप्राप्तये आज्ञां च दत्त्वा तदर्थप्रकाशिकां सुबोधिनीं कारितवान् ।
तत्र क्रमेण स्कन्धत्रयकरणे कालविलम्बादाचार्यविप्रयोगासहिष्णुः सन् श्रीभागवततत्त्वार्थ-
प्रतिपादकदशमस्कन्धविवरणार्थं विशेषज्ञां दत्तवान् । तदाचार्यः स्कन्धक्रमं विहाय दशम-
स्कन्धविवृतिरेव कृता । तत्समाप्तौ स्वस्याचार्यमिलनविलम्बं ज्ञात्वा तद्विलम्बासहिष्णुः शीघ्रं
स्वनिकटगमनार्थमाज्ञां दत्तवान् । तदाचार्याः स्वसौभाग्यभौदिसवलम्ब्य स्वचिकीर्षित-
सम्पूर्णश्रीभागवतविवरणायाज्जातत्वात् स्वस्य धर्ममार्गीयत्वात्तन्मार्गभावप्रौढ्या वारह्य-
माज्ञोल्लङ्घनं कृतवन्तस्तथापि भगवानाचार्यमिलनं स्वस्यात्यन्तावश्यकमिति श्रीभागवत-
विवरणार्थं दत्ताज्ञामप्यन्यथाकृत्वातिक्रपारोपपूर्वकं पुनः स्वनिकटगमनार्थं तृतीयमाज्ञां
दत्तवान् । तदाचार्या अत्यन्तं भगवदामहं हृष्टा पूर्वमाज्ञाद्व्योल्लङ्घनभावप्रौढिस्यानं स्वकी-
यमन्वःकरणमेवेति ज्ञापनाय तदेव बोधयन्ति । अन्तःकरणमद्वयमिति ।

अन्तःकरणमद्वयं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यपि, अत्रार्थे सर्वेन्द्रियोपयोगात्सर्वेन्द्रियप्रबोध उचितस्तथापि तेषामन्तःकर-

पारीनन्वायया राजनि निगृहीते सर्वमेव राज्यं निगृहीतं भवति । तयान्तःकरणे प्रबोधिते सर्वाण्येन्द्रियाणि प्रबोधितानि भवन्तीत्यन्तःकरणमेव प्रबोधयन्ति । महाकथं सावधाननया शृण्वति । यद्यपि मद्भाक्यं शृण्वित्येतावत्तैव प्रबोधसिद्धेयं सावधानतयेत्युक्तं, तस्याप्यभावात् । यथा स्वस्य धर्मिणामभिमानमौढ्या व्रजसीमन्तिनीभिः फलप्रकरणे भगवदाज्ञोद्बुद्धेन स्ववीर्यसम्पत्तिः साधिता, तथाहमपि सम्पूर्णश्रीभागवतविद्वत्सामर्थ्यान्प्राप्तोऽस्मिन्नर्थे वैपरीत्यादनुचितः । वैपरीत्यं तु व्रजसीमन्तिनीभिः प्रियवाचयानि फले प्रतिबन्धकानीति भावमौढ्या निराकृतानि, प्रकृते तु भगवदाज्ञा फलमाप्तिरिति तनाप्रशो विपरीतफलकः, अनिष्टपर्यवसानादिति वाक्यश्रवणे सावधानतयेत्युक्तम् । वदति च तिमौढ्या विन्म्वकरणे वायकमाहुः । कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति । कृष्णात्कल्पात्परमतिरिक्तं दैवं परमेश्वरम् । दैवमिति पदानि बुधातूनाः* सर्वेभ्योऽत्र विवक्षिताः । तव धर्मिणामौढ्यास्थानमिदमेव । (क्रीडाया) विजिगीषापर्यव । (भक्तेन सह) स्वमार्गव्यवहारोपि । (भक्ताय स्वमाहात्म्यश्रोतनेन) धृतिरूप्य एव, नो चेत्तदतिरेकेण शुष्कतैव । (भक्तानां) समयविशेषे स्तुतिरपि । (भक्ताय मोददानं यथा शालीयदमनेन) । मोदोऽपि तथा । भावविशेषजनितमदोपि । परमनिर्द्विजनिजितः स्वमोपि । स्वमानन्तरं भावविशेषमूचकदाक्षवितरसेऽपि । तदनन्तरं स्वामिषिपितस्थानगतिरपि, (भक्तसमीपगमनम्) इत्यादिकं सर्वमेव पूर्वभावमौढ्या ग्राप्यत इत्यनिष्टहेतुत्वाद् भौतिसंस्थान्येत्यत उक्तं कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति । ननु श्रीभागवतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसाय्येति कदाचित्बौद्धिकचिन्ता भवेदिति शङ्कानिराकरणार्थमुक्तम् । वस्तुनो दोषवर्जितमिति । अत्रापि भावः, यद्यपि श्रीभागवतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसायी तथापि विचारे क्रियमाणे स्वसिद्धान्तनिरूपणार्थं तद्विरुद्धाश्रयान्तरासिद्धान्तनिराकरणमावश्यकमेव, भगवदाज्ञाहेतुकफलविचारे एतदावा-
निरिक्तभावमग्रेण एव फलमार्गे द्रोप इति वस्तुविचारे क्रियमाणे फलस्यैव निर्दुष्टत्वं भावान्तरप्रवेष्टहेतुवस्तुनः स्वांग्यता न निर्दुष्टत्वमिति प्रापनायोक्तं वस्तुनः स्वरूपतो न निर्दुष्टत्वम् ॥ १ ॥

एवं प्रबोधिषि पूर्वोक्तिकृताज्ञोद्बुद्धनवनितापरायेन यद्धि भगवानपमानेन फलविलम्बं वृथाचंद्रोमपन्नं ग्रादेकमपि कार्यं न सिध्येदिति श्रीभागवतार्थविद्वत्समास्थाग्रह एव धर्मार्थान इति धनःकल्पितं लौकिकदृष्टान्तो न संश्रुतिव्यायेन निरस्यन्ति, चाण्डाली चेदिति ।

* वाचस्पत्यदिभिरन्याद् ।

* दिव्यं ब्रह्मा-१ विजिगीषा-२ व्यवहार-३ धृति-४ धृति-५ मोद-६ मद-७ स्वय-८ वाचि-९ मदिह १० ।

१ मदिह वाच ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चाण्डालजातीया राजपत्नी जाता राज्ञा पत्नीत्वेन परिगृहीता, इतर-
पत्न्यपेक्षयाधिकं मानिता कदाचित्प्रमादवस्तस्या अपराधाच्चेदपमानोपि कृतस्तदा मूलतः
राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् राजपत्नीत्वं न गच्छतीत्यर्थः । यद्यप्यस्यां यज्ञसंयोगा-
भावात्पत्नीत्वं न सम्भवति तथापि श्रुत्या जातेतिपदं विहाय पत्नीपदोपादानाद्यथा
पत्नी स्याद्योग्या न भवति, तथैवास्यामप्यङ्गीकाराभिमानो ज्ञापितः । तेन स्वातिरिक्ता-
दृश्यत्वस्पर्शायोग्यत्वान्यविनियोगाभावादयो धर्मा ज्ञापिताः । यदि मूलपदेन चाण्डालीत्व-
मुच्यते तदा मानस्य चाण्डालीत्वमेव हेतुः स्यात् न तु राजपत्नीत्वम् । अत्र तु सम्मानने
राजपत्नीत्वमेव हेतुत्वेनोच्यते न तु चाण्डालीत्वम्, अन्यथा पत्नी जातेतिपदं व्यर्थ
स्यात् । तस्मात्तत्कृतपमानेपि तथा न खेदः कार्यः, राजपत्नीत्वरूपमूलस्य विद्यमानत्वात् ।
यथा फाल्गुने मासि प्राचीनपत्रापगमेऽपि समूलस्य वृक्षस्य नूतनपल्लवाशुभमेन पुनर्यथा-
पूर्वत्वं तथा पत्नीत्वे सति पुनः पूर्वपदेव भविष्यतीति विचार्य खेदो न कार्यः । चेदिति
पदाद्योग्यतायामपि दैवगत्याङ्गीकारेपि यत्रैवं व्यवस्था लौकिके, तत्र सर्वथाङ्गीकारयोग्ये,
अङ्गीकर्तुरलौकिकत्वे, अङ्गीकारस्य च नित्यत्वे, तथेयं फलविलम्बचिन्ता सर्वात्मना नोचि-
तेति नाग्रहः कर्तव्यः । यदि विलम्बः सोपि रसस्य संयोगविषयोगात्पत्न्याद्विलम्बस्य
विषयोऽग्रेसामकृत्वात् फलमध्यपास्येवेति सर्वमवदातम् । एवमलौकिकप्रकारेण स्वमनः-
प्रबोधनेनानुपङ्गित्री स्वमार्गीयाणामपि शिक्षा ज्ञापिता ॥ २ ॥

यद्यपि फलविलम्बजनितः खेदो नास्ति तथापि भावमौढ्यभिमानहानिजनितः
पश्चात्तापो जात इति स्वल्पमन्तःकरणं प्रबोचयितुमाहुः समर्पणादिति ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

मानहानिजनितः पश्चात्तापः स्वसमान एवोचितो न तु स्वीयत्वेन हितार्थं प्रभु-
कृतमानहानौ । भावजनितमानोत्पत्तियोग्यतापि तत्र प्रभवसाधारणसम्बन्धेनैव जाता न
तु ततः पूर्वमपीति विचारयेति ज्ञानार्थमुक्तं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थित इति । सदा,
असमर्पणदशायामपि उत्तमः पूर्वोक्तभावयोग्यः किमहं स्थितः ? । तस्मान्मम पूर्वोक्तभाव-
जननयोग्यताऽभावरूपाऽवग्रमता, का भाव्या, का कीदृशी भाव्या, विचारणीया । कीदृशी-
तिपदाद्यधमताया निरवचित्वमुक्तम् । यस्मात्सर्वात्मना पश्चात्तापहेत्वभावस्तस्माच्चपास्मिन्नर्थे
पश्चात्तापो न कर्तव्यः ॥ ३ ॥

यद्यपि पञ्चाचापहेत्वभावात् पञ्चाचापत्याग उचितस्तथापि-फले बहुकालविलम्ब-
श्चेत्तदा किं कार्यमिति सन्दिहानमन्तःकरणं बोधयन्ति सत्यसङ्कल्प इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यः यथार्थः सङ्कल्पः मनोविचारो यस्य तादृशत्वाद्विष्णुः बाह्याभ्यन्तरभेदेन
रसस्याप्तः । अन्यथा फलज्ञाने विलम्बं न करिष्यति । अस्मिन्नर्थेन्यथाभावशङ्कानि-
राकरणार्थं तु शब्दः । तस्मात्त्वया फलविलम्बसन्देहमपि त्यक्त्वा भ्रम्माज्ञैव कार्या सततं,
न तु भावमौढ्या कदाचिदप्यन्यथाभावः कार्यः । अकरणे बाधरूपाहुः, स्वामिद्रो-
होन्यथा भवेदिति । अन्यथा आज्ञाया अकरणे स्वामिद्रोहो भवेत् । आज्ञैव कार्या
सततमित्येतावतैव आज्ञाकरणसिद्धावपि बाधकोक्तेरयमाशयः । यथा फलप्रकरणे
ब्रजसीमन्तिनीनां भावमौढ्या भ्रम्माज्ञाया अकरणेपि कार्यं सिद्धं, तथा यमापि सैत्य-
वात्स्यज्ञाननिवृत्त्यर्थमुक्तं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति । अस्यायमर्थः, ब्रजसीमन्तिनीनां
भ्रामौढ्या आज्ञोलङ्घनं प्रभोः स्वस्य च पुरुषार्थसाधकं जातम् । तद्वृष्टान्तेन तवैवङ्कारेण
उभयोरपि विपरीतफलवत्त्वज्ञापनाय बाधकत्वमुक्तम् । बाधकत्वे हेतुः, तासां भ्रम्माज्ञो-
लङ्घनं फलप्रतिबन्धननिराकरणे उपयुक्तं जातं, तेन प्रभोस्तासां च निरवध्यानन्दः
सिद्धः । तव स्वाज्ञोलङ्घनं प्रभुदिसितफलप्रतिबन्धकत्वेन प्रभोः क्रोधजननेन, तेन
प्रभोरेन तव फलविलम्बेन च, भ्रम्बपराधस्तव चानिष्टं भवेदिति तत्सर्वात्मना नैव कार्य-
मित्येतदर्थमुक्तं, स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति ॥ ४ ॥

परं सोपपत्तिरुपमाप्रभावमुपपाद्य कदाचित्पूर्वकृताग्रहेण प्रभुकोपे कथं स्वामि-
पितिसिद्धिरिति सन्दिहानमन्तःकरणं प्रबोधयन्ति सेवकस्य त्विति ।

सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पञ्चान्मधुवने न कृतं तदयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

मया यद्वृत्त्यर्थः उपपादितं, तव सेवकस्यासाधारणस्वाभाविकधर्मत्वेन तवैवमपि
परिष्यति तदाऽग्रागरणपर्यं दृष्ट्वा प्रभुरपि स्वस्वामिन्तासाधारणपर्यं सेवकज्ञानगोचरमपि
मेव परिष्यति । ननु इदं दृष्ट्वापि ययि सेवकत्वस्य विद्यमानत्वात् स्वामिन्यपि सहज-
स्वामिन्तासाधारणपर्यं विद्यमानत्वात् कथं फलप्रतिबन्ध इति सन्देहनिवृत्त्यर्थं फलविल-

स्वहेतुं सेवकधर्मं निरूपयन्ति, आजेति । आज्ञा प्रश्नाज्ञा पूर्व प्रथमतो गङ्गासागरसङ्गमे
या जाता पश्चाद्वितीया या आज्ञा मधुवने मधुरायां जाता तदाज्ञाद्वयमपि मया न कृतम् ।
ननु तदाज्ञाद्वयं किं विषयकं यत्र कृतं तत्राहुः, देहदेशपरित्याग इति । पूर्वाज्ञाया
विषयो देहपरित्यागः । द्वितीयाज्ञाया विषयो देशपरित्यागः । ननु बलात्कारेण देहपरि-
त्यागस्य दोषरूपत्वात् कथं तदाज्ञासम्भवः । तदकरणे च कथं दोषसम्भव इति चेत्सत्यं,
कर्माधीनदेहे मारुतभोगसमाप्तिव्यतिरेकेण बलात्कारेण देहत्याग एव दोषसम्भवः । यत्र
केवलं भगवदिच्छाधीनायेव देहग्रहणपरित्यागौ तदेहस्यालौकिकत्वात्तदाज्ञाया परित्यागो
न दोषायेति ज्ञात्वापि यत्तदकरणं तस्याऽश्लोक्षानुहेतुत्वात् प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तम् । देशप-
रित्यागः स्पष्टः । एवमाज्ञाद्वयाकरणेऽनिष्टहेतुत्वं ज्ञात्वा तृतीयाज्ञा कृतेत्याहुः, तृतीयो लोक-
गोचर इति । तृतीयः परित्यागः लोकप्रसिद्धस्मृत्यादिशास्त्रेण गोचरो विषयः संन्यास-
ग्रहणपूर्वकं गृहपरित्यागः स कृतः । यद्यप्यत्र कृत इति शब्दो नास्ति तथापि पूर्वाज्ञाद्वय-
करणनिषेधादत्र च कृत इति शब्दाभावेऽपि करणमायाति । यद्यपि पूर्वोक्ताज्ञाद्वयाकरणा-
पराधः सम्भवति, तथापि तृतीयाज्ञाकरणेन तयोरप्याज्ञयोः करणं जातमिति नापराधः ।
तथापि, आश्लोक्षानुजनितापराधेन यदि फलविलम्बं कुर्यात् प्रभुस्तदा तज्जनितः
पश्चात्तापो भवत्येवेति कथमपराधनिवृत्तिरितिसन्देहे समाधानमाहुः, पश्चात्ताप इति

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

फलविलम्बेऽपि विलम्बस्य दण्डस्यानीयत्वात्सेवकेन पश्चात्तापो न कर्तव्यः । तत्र
हेतुः, सेवकोहमिति । अहं सेवकः सेवाकरणयोग्यः । आज्ञाद्वयाकरणस्य सेवामति-
बन्धकत्वं ज्ञात्वा शीघ्रं सेवार्थं विलम्बजनतापेन शिक्षामिव प्रतिबन्धनिर्वाहं विधाय पुनः
सेवार्थमेव विलम्बं न कृतवान् इति न मम पश्चात्तापः । यतोहं सेवकः, न चान्यथा ।
यदि मयि सेवकत्वं न भव्येत तदापराधेनोपेक्षामेव कुर्यात्, न तु स्वीयत्वं ज्ञात्वा विलम्ब-
जतापरूपशिक्षां कुर्यादित्यत उक्तं, न चान्यथेति, अस्मिन्नर्थेऽन्यथाभावो नास्तीत्यर्थः ।

ननु यथा लोके 'राजा मित्रं केन हृष्टं श्रुतं ये'ति लौकिकप्रभुन्यायेन तापानन्तर-
मप्युपेक्षामेव कुर्यादिति चेत्तत्र बाधकमाहुः, लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकाः प्राकृता
जीवाः प्रभवो लोके प्रभुत्वेन व्यवहाराः, तद्भगवान्न द्रष्टव्यः न ज्ञातव्यः । तत्र हेतुः,
यतः कृष्णः फलाला मधुश्च । लौकिकप्रभूणां प्राकृतत्वाद्येपामद्गीकारस्यानित्यत्वादद्गी-
कृतस्याप्युपेक्षा सम्भवति, प्रकृते प्रभोरलौकिकत्वेन तद्गीकारस्यापि नित्यत्वेन अद्गी-
कृतोपेक्षासम्भावितेति ज्ञापनायोक्तं, न द्रष्टव्यः फत्तचनेति । अत एव पितृचरणे-
युरक्तं 'अद्गीकृतजननितापराधकृतज्ञमाविनोदोऽस्य । अद्गीकृतमिदं नित्या यदन्तु

कोन्योस्य साम्प्रमियात्तेनाङ्गीकारस्य नित्यत्वे न सन्देहः । कदाचनेति भूतभविष्य-
द्वर्तमानकालेपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यद्यप्युपेक्षां न करिष्यति, तथापि, अपराधस्य जातत्वात्पुनः पूर्ववत्तादृशीं कृपां
न करिष्यतीति मनःसन्देहनिवृत्त्यर्थमाहुः, सर्वं समर्पितमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

त्वयि पूर्वं कृपासीदेव, यतस्त्वया सर्वमेव समर्पितं, तत्रापि भक्त्या भक्तिमार्गादु-
त्सारेण, न तु विहितत्वाद्युपाधिना, तस्मात्त्वं फलरूपभक्तिमार्गाङ्गीकारेण कृतार्थ एवासि ।
मध्ये भौढ्याहोल्लङ्घनजनितापराधेन अन्तराये सति क्लेशं प्राप्तवानसि । अतस्तमाग्रं
परित्यज्य प्रभवाहां कृत्वा पुनः पूर्ववदेव सुखीभव यथापूर्वं सुखं प्राप्नुहि । ननु, अङ्गी-
कारस्य नित्यत्वात्फलमार्गीयं सुखं यद्यपि दास्यति तथापि पूर्ववत्सर्वात्मना दास्यति
न वेति सन्देहजनितक्लेशप्रियदृष्टान्तेन दूरीकुर्वन्ति । भौढ्यापीति ।

भौढ्यापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्त्तव्यं वस्तुष्यति नान्यथा ।

फले प्रभुः तारतम्यं तदा कुर्याद्यदि स्वदुपेक्षा न स्यात्, यस्यापेक्षावश्यकी तस्य
शोषमप्यनङ्गीकार्य फलं ददात्येव । पूर्वोक्तं दृष्टान्तमेव विवृण्वन्ति । यथा भौढा रमणयोग्या
स्वस्तीपा दुहिता तस्यां स्नेहाधिरयात् तस्या वरे भोक्तारि भोगावश्यकदशासमये यदि
न प्रेष्यते तदा वरः स्वाभिलाषाया अपूर्य्याऽसन्तुष्टो भवति । प्रेष्यते चेत्सन्तुष्ट एव
भवति । अपि शब्देन यद्यपि पाणिग्रहणमारम्भैव तस्य भोगेच्छास्येव, तथापि तस्यां
शोषमदांसिष्णुत्वेन किञ्चिन्ममपि सहते । सहिष्णुत्वदन्नायां विलम्बकर्त्तरि असन्तुष्ट एव
भवति । तथा प्रभोः सर्वात्मना स्वापेक्षासमये यदि अपेक्षां ज्ञात्वा कार्यसंपत्तिर्न क्रियते
तदा प्रभुरसन्तुष्ट एव भवति । तस्मादयं विजम्बः प्रभोः स्वाभिलाषितसिद्धयभावहेतुक
इति, विलम्बापार्थे पूर्ववदेव सर्वात्मना स्वाभिलाषापूर्वमेव फलं दास्यत्येतेत्यस्मिन्नर्थे
विलम्बस्याज्य एवेत्यत उक्तम् । तथा देहे न कर्त्तव्यमिति । देहे देहत्यागविषये
सर्वात्मना प्रभुमन्तोषाभाराद्विजम्बो न कार्यः । यथा दुहितृप्रेषणविजम्बे स्नेहो हेतुः ।
नमिरावरणपूर्वमेवमेव वरमन्तोषेणोपकार्यसिद्धितयात्रायाग्राह्यहेतुत्यागपूर्वरूपाज्ञा कर-
णेनोपकार्यमिदिरिति सर्वात्मना प्रभुमन्तोषार्थं देहत्यागविजम्बहेतुर्देहत्याग एव ।

ननु यद्यप्यस्मिन्नर्थे इदोऽनुचित्तयापि भगवद्विषयेतथीयामवतारार्थमाकृत्येन लोके
परमार्थः मिदृशानां कदावियत्किञ्चिद्विजम्बेच्छा सम्भवति । तस्या अपि फल-
विजम्बहेतुत्वेन ना निराह्वयि, लोकायदिति ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

यद्यपि भगवदभिप्रेतश्रीभागवतार्थप्राकृत्येन जैमिनिव्यासादिवत् श्रुत्यविरुद्धालौकि-
कशास्त्रार्थप्राकृत्येन लोक एवोत्कर्षः सिद्धयेत् । नत्वलौकिकस्वसिद्धान्तफलानुभवहेतू-
त्कर्षः सिद्धयति । लोकोत्कर्षसिद्धौ जैमिनिव्यासाद्युत्कर्षवल्लौकिक एवोत्कर्षः सेत्स्यति, न
तु स्वमार्गीयोत्कर्षोपि । तस्माच्चदुत्कर्षसिद्धौमे यप स्वमार्गीयफलभोक्तुः पूर्वोत्कर्षफल-
विचारस्य स्वमार्गीयफलविलम्बहेतुत्वार्त्तिकं फलं स्यान्न किमपीत्यर्थः । स्वमार्गीयफलविचारे
यत्र मुच्यमादीनामपि निःफलत्वं तत्र पूर्वोक्तलौकिकस्यापि फलत्वगणना सर्वात्मना दूरा-
पास्तेति ज्ञापनायोक्तम्, किं स्यादिति । अत एवत्फलतारतम्यविचारेण स्वयापि सर्वा-
त्मना फलसिद्धिविलम्बाभाव एव विचारणीयो न त्वन्योपि विचारः कर्तव्य इति ज्ञाप-
नायोक्तम् । विचारयेति ॥ ९ ॥

यद्यपि फलविलम्बाभाव एव विचारणीयस्तथापि बलात्कारेण शरीरत्यागस्य
स्वतोऽशक्यत्वात् कथं सम्भवतीति सन्देहनिवारणप्रकारपादुः । अशक्य इति ।

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

यद्यपि बलात्कारेण शरीरत्यागः स्वकर्तृकश्चेत्स्यात्तदाऽशक्यः स्यात् । प्रकृते
शरीरत्यागस्तु भगवदिच्छाकर्तृक इति न स्वस्याशक्यत्वम् । यतोऽशक्यवादिसर्वदुःख-
हर्चा यो हरिः स एव सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन स्थित एवास्ति । अत्र हरिपदोक्त्या
देहत्यागोपि फलान्तरायदुःखदूरीकरणार्थमेव । अतो लोके अशक्यस्याप्यनायासेन
साधकत्वमुक्तं भवति । तस्मात्फलविलम्बाभावार्थमेतावरुतेरि मोहं मा गाः, मोहं
चित्तविक्षेपं मा गा, न प्राप्नुहि, कथञ्चन केनापि प्रकारेण आश्लोहल्लुनजनितापराध-
फलविलम्बविषये आश्लोहल्लुनात्पूर्वसामयिकफलानुभवे, आज्ञाकरणानन्तरं फलानुभव-
तारतम्यविषये च सर्वात्मना वैयर्थ्याभावबोधनायोक्तम्, कथञ्चनेति । अतः पर-
मुक्तार्थमुपसंहरन्ति ॥ १० ॥

एवं प्रबोधनेन सर्वात्मना वैयर्थ्यनिवृत्तिर्जातेति ज्ञापनायाहुः । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां ब्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यविरचितमन्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ।

इतीति समाप्तौ । श्रीकृष्णदासस्य श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसाविष्टत्वं
ज्ञापितं, तदासत्त्वेन शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपदास्यं प्राप्तस्य तत्रापि बल्लभस्य प्रभोः शुद्ध-

पुष्टिमार्गीयफलरूपदास्यभाषाणां च वृष्टप्रस्यात्यन्तं प्रियस्य तादृशस्य स्वचित्तं प्रति हितं वचः, हितं हितकारि । वचसि हितमिति पदोपादानेन वचनस्य आप्तवाक्यत्वेन प्रामाण्यावधारणेन चित्तस्य सर्वात्मना वैयर्थ्याभावः सिद्ध इति ज्ञापनायोक्तम् । चित्तं प्रतीति । एवं प्रबोधनेन स्वचित्तस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयपरमफलानुभवयोग्यतां निःसन्दे-
ग्याप्रपपाद्य एतच्छ्रवणेन स्वमार्गीयाणापि स्वाधिकारानुसारेणापि भक्तिमार्गीयफलं सिद्धयतीति ज्ञापनामाहुः, यदाकर्ण्येति । यद्वच आकर्ण्य आसमन्ताच्छ्रुत्वा । यद्यपि वचः श्रुत्येतेतावतैव श्रवणसिद्धावपि आसमन्तात्कथनेन साभिप्रायश्रवणं ज्ञापितम् । साभिप्रायश्रवणस्य फलमाहुः, भक्त इत्यादि । भक्तो भगवति स्निग्धो भवति । तदन-
न्तरमाचार्याणां फलविलम्बहेतुदूरीकरणसामर्थ्यं ज्ञात्वा स्वस्यापि फलविलम्बहेतुचिन्तां दूरीकरिष्यन्तीति चिन्तापरित्यागेन निश्चिन्ततां ब्रजेत् प्रामोतीत्यर्थः ।

चित्तप्रबोधकाचार्यव्रचांसि विवृतानि वै ।
तेनाचार्याः मसीदन्तु स्वीये मयि सदा स्वतः ।
इति श्रीपितृषादाङ्गपरामर्शनिना मया ।
श्रीवल्लभेन विरचिता विवृतिः पूर्णतामियात् ॥ २ ॥
अर्पिता श्रीमदाचार्यपदाङ्गेषु मया स्वतः ।
तेनैव कृतकृत्योऽस्मि इति मे निश्चिता मतिः ॥ ३ ॥

इति श्रीवल्लभविरचितान्तःकरणप्रबोधटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीरघुनाथचरणनिर्मितं विवरणम् ।

ब्रजस्त्रीनेत्रनलिनवनालीषु परिभ्रमन् ।

लिप्संस्तन्मधु योजलित्वं प्राप तं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

अथ भगवदीयानामनवरतभगवद्भजनसिद्ध्यर्थं तत्पत्न्युद्दुरितजनितचिन्तासन्तान-
दवदहनदमनोपायमन्तःकरणप्रबोधमन्तःकरणं संमुखीकृत्य प्रतिजानते । अन्तःकरणम-
द्वाक्यं सावधानतया शृण्वति ।

अन्तःकरणं मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अत्र स्वान्तःकरणव्यपदेशेनान्येषामन्तःकरणं प्रबोध्यत इति ज्ञेयम् । कृष्णात्परं
नास्ति दैवमित्यादिवक्ष्यमाणं मदीयं वाक्यं सावधानतया प्रमादराहित्येन शृणु आक-
र्षयेत्यर्थः । तदेवाहुः, कृष्णात्परमिति । वस्तुतः परमार्थतो विचार्यमाणे 'कृपिर्भूवाचक'
इत्यादिनिवृत्तिबलात्कृष्णात्परमन्यदोषवर्जितं दैवं देवः सर्वोपास्य ईश्वरो नास्तीत्यर्थः ।
अत एव गीतायां 'न त्वत्समोऽस्त्वभ्यधिकः कुतोऽन्य' इति । एवं बुध्यस्वेति वाक्यशेषः ।
ननु भगवदीयानामपि कदाचिल्लोकवत्कुवधिदमिभवो हृदयतेऽतश्चाभिमानेन स्वावमान-
माशङ्क्य, अहं भगवति कृतात्मनिवेदीति सर्वं मयि भगवदेककर्तृकमिति विमृश्य मदप-
मानमपि भगवतैव कृतमिति भगवत्यपि दोषस्फूर्तौ सदृष्टान्तं सप्ताधानमाहुः ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

अत्र चाण्डालीतिषदं महादोषोपलक्षणपरं, तेन सदोषा या काचन राजपत्नीत्वेन
परिगृहीता जाता राज्ञा च सत्कृता, कदाचिच्चस्या अपमानेयि मूलतः स्वरूपात्क्षतिः
हानिः का भवेन्न कापीत्यर्थः । अयं भावः । भगवत्सम्बन्धं विना सर्वेषामन्तःकरणं
स्वभावतो दुष्टमेव । उत्कर्षस्तु भगवत्सम्बन्धकृत् एव, तेन यत्सम्बन्धात्स्वयमुत्कृष्ट इत्य-

भिषम्यते, तत्कृत्वापमानेऽपि स्वरूपं तु स्वस्य पूर्वं सदोपमेवेति कुतस्तरां दोषावकाश इति । चकारादन्यैरपि राशित्वेन मानिता पूजिता । दृष्टान्ते एवं ज्ञेयं, सदोपाया अपि चाष्टा-
स्या राजपरिग्रहात् मानिताया अपि कदाचिद्राजकृततिस्कारे स्वजातीयपतिकृतसंमान-
नतो वरं राजकृततिस्कार इति, यथा सम्बन्ध्युत्कर्षात्स्वोत्कर्षः । एवं भगवत्कृता-
पमानेऽपि स्वस्य छात्र एव न हानिरिति भावः ॥ २ ॥

स्वस्यान्तःकरणं स्वयमेव कथं बोधनीयमित्यपेक्षायामाहुः ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भान्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

योऽभिधानीमुत्तमत्वाभिमानेनावमतोऽस्मीति मन्ये स एवाहमात्मसमर्पणात्पूर्वमपि
किं सर्वकालमुत्तम एव स्थित आसम्, प्रत्युत तद्विपरीत एवासमतो मम पूर्वापेक्षयाऽधमत-
ता मात्वा भविष्यति । यतः पूर्वावस्थामनुस्मर्य पश्चात्तापो भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्येवं बहुशः समाधानेपीदानीन्तनावमानवत्फलदशायामप्येवं कुर्याच्चैतदानीं कथं
समादितिरित्यपेक्षायामाहुः ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञेयं कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यो ययार्यो यः सङ्कल्पो ब्रह्मं तस्माद्विष्णुः सर्वत्र वर्त्तमानः फलदशायामप्य-
न्यथा न करिष्यत्येवेति ज्ञेयम् । तुशब्दो निर्द्वारेण च । ॥ च सङ्कल्पो यथा । 'द्विःशरं
नाभिसन्ध्यते द्विःस्यापयति नाश्रितान् । द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विनैव भाषते ।'
'सकृदेव प्रश्नो यो यस्तयास्वीति याचने । अपयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ।'
'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्ताः प्रणश्यतीत्येवमादिषु श्लेषः । येन भगवताहं सर्वतः
पृथगन्य स्वमतने योजितः स कथमग्रे त्यक्ष्यतीति भावः । स्वस्यावश्यकर्तव्यमाहुः ।
आज्ञेयेति । सततं निरन्तरमाचार्यद्वारा या आज्ञा सर्व कार्या न तु कदाचिदप्यनाहृत-
मन्यमनसिदं वा । अन्यथा एवमकरणे स्वामिद्रोह एव भवेत् ॥ ४ ॥

नन्वाज्ञातिरिक्तकार्यमात्रकरणे माते चिकीर्षितकार्यस्य कथं सम्प्रचरित्याहुः ।

सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

गर्भानिर्गन्दिमकृप्यायमेव धर्मो यन् स्वामी मयरेव सर्वभेदिकाप्यधिकं स्वस्य
स्वायमप्यस्य करिष्यतीत्यर्थः । एतदनुमन्धानेन स्वेषमिति यावत् ॥ ५ ॥

अथ विश्वासार्थपाचार्याः स्वानुभवमुद्गावयन्त्याज्ञा पूर्वमित्यारभ्य श्लोकद्वयेन ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ।

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तदयं मया ॥ ६ ॥

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ।

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

आज्ञापूर्वमिति । मां प्रति पूर्वं मयममाज्ञा देहपरित्यागविषयिणी गङ्गासागर-
सङ्गमे जाता । यापि पुनरन्या देहपरित्यागविषयिणी मधुवने मथुरार्या जाता तदाज्ञा-
द्वयं मया न कृतमेव । तृतीया या लोकगोचरा लोकविषयिणी लोकानुद्धरस्वैत्येवैरूपा सा
कृतेति शेषः ।

तत्राज्ञाद्वयभङ्गरूपेणैव सति कथं मम पश्चात्तापो, यन्मया न कृतमित्येवं रूपः, स न
कथमपि सङ्गच्छत इति । अकरणे हेतुः, सेवकोहमिति । सेवकस्य सर्वस्वनिवेदिनो या
काचन कृतिः सा भगवदिच्छयैवेति निश्चयाद् । न चान्यथा अन्यसदृशो नास्मीत्यर्थः ।

ननु लौकिकप्रभूणामिवाज्ञाभङ्गस्यादोषत्वे भगवतोपि तथात्वापत्तिरित्यत आहुः ।
लौकिकप्रभुवदिति । कदाचिदासुरव्यामोहार्थं लोकवदाचरणेऽपि लोकवद्भगवान् कदा-
चिदपि ज्ञेय इत्यर्थः । लोकवदाचरणं तु रामायणमौसलादिषु प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

फस्मिन्नप्यंशे चिन्ता न कार्येत्याहुः ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखीभव ।

मौढापि दुहिता यदत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

लोकवचेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

सर्वं लौकिकालौकिकसाधारणं स्वीयं भक्त्या स्नेहपूर्वकं समर्पितमेवास्ति, अतः
कृतार्थोऽसि कृतकृत्योऽसि सुखी भव, सुखैर्नैव वर्तस्व, न मिथ्या चिन्तयेत्पर्यः । आज्ञास्या-
दिना भगवदयं मियारणं स्वशरीरमनुष्ययुञ्जानं प्रति सदृशान्तं दोषमाहुः । मौढापि ।
मौढा वृद्धा, अपि शब्दादमौढापि दुहिता यदा स्नेहवशाद्रे तद्दर्शने न प्रेष्यते न याप्यते
तदा तत्त्वानी वरस्तां विना प्रकारान्तरेण न तुष्टो भवतीति, यद्यप्यास्ति तथा
नियेदिते देहेऽप्यतिस्नेहवशादनुषयोभो भगवदसन्तोषकारक इत्यर्थः । लोकवदिति ।

साधारणलोकत्रये यदि स्थितिः स्यात्तदेदानीं तनावस्थापेक्षया तदधिकं लोके वेदे च किं स्यात् किमपि, प्रत्युत सर्वनाश एव भवेदित्येवं त्वमेव विचारय, इदमुपपन्नं न वेति ।

ननु सर्वथा शरीराद्यशक्तौ भजनासम्भवे कथं निस्तार इत्यत आहुः ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

सर्वप्रकारेण कृत्यऽसाध्यैर्घे हरिरेवास्ति मय शरणमिति बुद्धिमवलम्बस्व । अस्मि-
न्घे कथमपि मोहं वैचित्यं मा गाः, मा ग्रामुहि ॥ १० ॥
उपसंहरन्ति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्तता व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य बल्लभस्य, श्रीकृष्णदासस्येति जात्यभिप्रायेणैकवचनं वा ।
श्रीकृष्णदासस्य चित्तं प्रति हितमभीष्टसम्पादकं बल्लभस्येदमभिहितं वचो ज्ञेयम् । कथं
तदित्यत आहुः, यदाकर्ण्येति । यद्वचः श्रुत्वा भक्तो नैश्चिन्त्यं ग्रामुयादिति ॥ ११ ॥

इति * श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीरघुनाथविरचितमन्तःकरणप्रबोधविचरणं
संपूर्णम् ।

* केरविट्ठलेश्वर श्रीरघुनाथा श्रीरत्नविनिष्ठिक, परमगुरु श्रीरघुनाथाभिधानमुपलब्धेरन
श्रीरघुनाथाभिधानमुपलब्धेरन श्रीरघुनाथाभिधानमुपलब्धेरन श्रीरघुनाथाभिधानमुपलब्धेरन

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमोदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीमन्महानुभावश्रीहरिरायचरणविरचितविवृतिसमेतः ।

अथ श्रीवल्लभाचार्याः कृष्णेनातिदयालुना । निःसाधनजनोद्धृत्यै पुष्टिमकटनेच्छुना ॥
स्वास्वरूपाः स्वतस्तेन प्रशुणा प्रकटीकृताः । जीवोद्धाराय विवृतिं चक्षुर्मागवते हृदा ॥
तथा स्वतन्त्रभजनप्रकारस्योपदेशनम् । ततश्च भगवान्मत्वा स्वमार्गोद्घाटनं हि तैः ॥
आचार्यविप्रयोगं चासहमानोस्त्रिलेश्वरः । आज्ञाद्वयमदादेहदेशत्यागैकबोधिकम् ॥
ततः स्वमौढिवशतः करुणावशतोपि च । तद्वयोलङ्घनं चक्रुः पश्चात्तापस्ततोऽभवत् ॥
दोषस्फूर्त्या हरौ सङ्गविलम्बान्त्यागजाद्भयात् । अङ्गीकृतिगतेश्चापि धर्मत्यागाच्च दुःसहः ॥
बालवत्पूर्वमाज्ञप्तः पश्चाच्चेति यदब्रवीत् । मां तेनास्थिरवाक्त्वं हि हरौ दोषस्तदास्फुरत् ॥
ततः समादधुब्धित्तं वचनैः स्फूर्तिमागतैः ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात् परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अन्तःकरणपदतो बहिरज्ञानबोधनम् ॥

दोषसम्बन्धतश्चित्ते*स्वभिन्नत्वं हि मन्वते । आज्ञोलङ्घनतो दोषो भगवदोपभावनात् ॥
अत एव तदारोप्यं कर्तुमत्र समाहतिः । अन्यथा प्रौढिदादर्थे तु सर्वभावाद्युक्तिर्भवेत् ॥
मद्वाक्यमिति वाक्येषु स्वसम्बन्धो निरूपितः । निर्दोषमगवज्जावबोधकत्वाच्च सर्वथा ॥
अत एव समाप्तो हि पदयोत्र बोधितः । वाक्यमित्येकवचनं सर्वैरकार्ष्यबोधनात् ॥
स्ववाक्यस्य दुरुद्वत्ताद्भ्रमप्रौढस्य चेतसः । अर्थानवगमस्तस्मात्सावधानत्वबोधनम् ॥
श्रवणोक्त्या सतात्पर्यमर्याचममने मतम् । श्रवणेनैव हि स्वीयविचारान्तरवारणम् ॥
एतदश्रवणे दोषोपीति विध्यवतारणम् । पश्चात्तापो द्विधा जातः प्रभुदोषसमागतेः ॥
आज्ञारूपस्वधर्मस्य परित्यागात्स्वदोषवः । तत्र ॥ प्रथमं दोषः प्रभौ नास्तीति कथ्यते ॥
तदारोपणतश्चित्ते भ्रान्तत्वमपि चोच्यते । न हि कृष्णे सदानन्दे दोषसम्भावनोद्भवः ॥
सच्छब्देन यतस्तत्र दोषोपमावश्य रूप्यते । सर्वस्यैव तदात्मत्वाच्च परं विद्यते ततः ॥

* 'स्वमित्यन् तत्त्वम्' पाठः ।

अतो वैषम्यनैर्घृण्ये अपि दोषौ न कर्तव्ये । नास्तीत्युक्त्या तदन्यस्य सत्ताभावो विबोध्यते ॥
 दैवशब्देन पूज्यत्वं सर्वेषां ज्ञापितं हरौ । तस्यैव च परत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वबोधनम् ॥
 जगत्पूज्ये भगवति दोषसत्ता कथं भवेत् । अन्येषामपि पूज्यत्वं तद्विभूतित्वतोपि हि ॥
 भृगवे हरिणा स्वस्य दोषाभावो विबोधितः । निर्दोषपूर्णगुणता सर्वत्रैव निरूपिता ॥
 सर्वेषां भाग्यरूपत्वं दैवशब्देन चोदितम् । यथा भाग्यं विना सर्वसाधनं विफलं मतम् ॥
 तथा तत्प्रतिकूल्ये न देवानां फलदातृता । अत एवास्मदाचार्यैर्घृण्ये सेवाफलाभिधे ॥
 तदान्यदेवसेवापि न्ययैति विनिरूपितम् । प्रायश्चित्तानि चीर्णानीत्यादिवाक्यानि सन्ति हि ॥
 इत्यस्य च न सर्वेषां फलदे दोषवारके । स्वरूपतोपि निर्दोषे कथं दोषनिरूपणम् ॥
 ननु ध्रुव्यवतारे तु क्रोधादि दृश्यते हरौ । दैत्यमारणतो नन्वयुयतीनां परिग्रहात् ॥
 क्रोधोपि देवस्येत्यादिवाक्यं च खलु दृश्यते । इति चेन्न हरौ दोषः प्रतीत्या न हि वस्तुतः ॥
 निचार्यमाणे क्रोधादि हितं पर्ववसानतः । मुक्तिदानान्निजानन्ददानाच्च अधिकारतः ॥
 दोषा एव न जीवैस्तु प्रयुक्तास्तं स्पृशन्त्यपि । अभिवारा वैष्णवध्वजस्तद्वोपवर्जितम् ॥
 एवं सतीदृशे नाये दोषारोपणतः स्वतः । पूर्वं जातोपि चोत्कर्षो नश्येच्चदपमानतः ॥
 स्वामिसम्बन्धराहित्याद्भवेत्तु महती क्षतिः । इति चेत्तत्समाधानमग्निमश्लोकरूपितम् ॥

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

संभावितस्य चाक्षीर्षिरिति गीतोक्तवाक्यतः । उत्कृष्टस्य पुरा पश्चादपकर्षे क्षतिर्भवेद् ॥
 पूर्वं स्वरूपे दृष्टान्तस्तथा हीनो निरूपितः । तादृशस्य तथोत्कर्षे मूलं तु भगवान्मतः ॥
 शुद्धिर्मात्रतौ नैव जीवोत्कर्षो नियायकः । भक्तिर्हंसे तथा चोक्तं प्रभुभिर्विहङ्गेश्वरैः ॥
 पूर्वं जीवगतोत्कर्षोऽप्यप्रयोजक इत्यपि । मूलतस्त्वपमाने तु न हीनस्य क्षतिर्भवेद् ॥
 अपमानजदुःखं तु क्रियते स्वविचारतः । दास्यं स्पर्धनः स्वीये दासानां नापमाननम् ॥
 यदित्यनेन दौर्लभ्यमङ्गीकारे निरूपितम् । जातं चेद्राजपत्नीत्वं तत्र याति कथञ्चन ॥
 अन्येषां सा न दुःखार्थैर्वैकुण्ठशया घञ्जान्विते । न वा तदुपयोगोऽन्यैः पश्चात्कर्तुं हि शक्यते ॥
 अपमाने निष्पन्नस्तु मिरहानुमवार्यकः । बहिः संवेदने पश्चादन्यमात्रमसाधकः ॥
 तदनन्तामन्येपि मातृत्वमनयो ध्रुवम् । मानयन्ति यतस्त्रां हि नापरुषस्ततो मतः ॥
 कदाचिदित्यनेनायं नित्यता नापमानने । मनःपूर्वकृतिरनेन नित्यताङ्गीकृतौ हरेः ॥
 नापमाने यशस्य हरेरित्यत्र न तादृशी । निराशे दण्डनार्थे वा कुस्ते न निजेच्छया ॥
 इच्छापूर्वकृतिरे हि मनेदेव हि नित्यता । दण्डोप्यनुग्रहः प्रोक्तः सर्वत्रैवात एव हि ॥
 अपि शब्देन तन्मात्रं मानताम्यं निरूपितम् । एवं शास्त्रैर्गोपयित्वा दृष्टान्तेन च बोधनम् ॥
 क्रियते दृष्टा याम्पान्कृतशोधस्य मित्यनि ।

समपर्णादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

अहं समर्पणात्पूर्वमुत्तमः किं स्थितो मनः॥

यतो दोषा निवृत्तास्तु सर्वेषां तत्समर्पणात् । सवेत्यनेन हृदये तदावेशात्कचित्कचित् ॥
जाताप्युत्तमता नैव निरन्तरमभून्मयि । यया श्रावणश्रुतैकादश्यां कृष्णे पुरःस्थिते ॥
साक्षात्समर्पणे सर्वोत्तमत्वं न तथा पुरा । नन्वात्मरूपाचार्याणां कथनं नैव युज्यते
ईदृशं कृष्णरूपत्वात्सर्वस्योत्तमता यतः । इति चेन्न रसात्मत्वात्तत्स्वरूपं च तत्तथा ॥
यया भगवतो लीलारसानुभवसिद्धये । मानिनीषु तथारूपं महं तादृग्वचोपि हि ॥
तथावतारे भक्त्याख्यरसानुभवेहेतुकम् । रूपं तथा वचश्चापि स्वाचार्यचरणोदितम् ॥
अतो रसात्मके रूपे न कार्यः संज्ञयस्तथा । यतो रसस्वरूपं हि यत्र यादृक् तथैव तत् ॥
किञ्चाधुना चाधमता का वा भाव्या मम त्वया । यतोयमत्तवश्चिच पश्चात्तापो भवेच्च॥
ननु सत्यं तथाप्येव कृष्णः सर्वोत्तमः स्वतः । कर्तुं चापि यथाऽकर्तुमन्यथा कर्तुमीश्वरः ॥
अतः कदाचिद्वरणं कुर्याच्चेदन्यथा तदा । का गतिः कुत्र गच्छामि गत्वा बान्धवं कमाश्रये ॥
इयं चिन्ता न कर्तव्या—

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु कल्पियति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्पतो हरिः । स्वाङ्गीकृतिं कृतापूर्णो न कुर्यादन्यथा कश्चित् ॥
केषां सत्या कृतिः केषां वाक् सत्या न विचारितम् । विचारितं हरेः सत्यमस्तु कथनेन्यथा ॥
कदाचिद्वासदोषेण नान्यथा तद्विचारितम् । अतो वचःश्रुतौ नैवं विधेयं भयमन्यथा ॥
विष्णुः सर्वत्र सत्त्वेन रक्षकः कथमन्यथा । करिष्यति यतो रक्षा साधारण्या कृतिः प्रभोः ॥
तुल्यत्वेन न भक्तेषु कचिदप्यन्यथा कृतिः । करणं वाष्पकरणं सुखायौस्तु विहृदये ॥
नन्वेवं चेत्स्वतन्त्रत्वं किं दासानां न बाधकम् । स्वतन्त्रा गतचिन्तास्तु कुर्याद्वाञ्छाविशेषम् ॥
तथासति महान् दोषस्तदर्थमिह चोच्यते । आज्ञैव कार्या दासेन न प्रश्नो न विचारणम् ॥
एवकारेण धर्माणामाज्ञात्वेनैव वै कृतिः । कार्यत्वावश्यकत्वार्यप्रत्ययान्तपदोक्तितः ॥
सेवकस्तापकुर्वन् वै प्रत्यवायी हि जायते । निरन्तरं तत्कृतिस्तु स्वधर्मत्वेन बोधिता ॥
स्वधर्मो यादृशस्तस्याऽऽतुतौ दोषोपि तादृशः । बाधप्रवेदधर्मस्याऽऽकरणे वाङ्मनिरूपितः
नरकादिः, स्वरूपात्मधर्मस्याकरणे हरेः । स्वामिद्रोहो महान् दोषः स्वरूपेण चिरोद्यतः ॥
आज्ञाबहो नरेन्द्राणामिति लौकिकवाक्यतः ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

सेवकस्य हरेः सेवां कुर्वतो मार्गवर्तिनः ॥

धर्मोपमेव नान्योस्ति यदाज्ञाकरणं प्रभोः । तुशब्देनान्यथा धर्मः पुष्टित्वेषु बिलोदयते,

तदाज्ञालोपमानादि तद्वदर्थमनेशनात् । तथैवात्रापि विज्ञेयं न, धर्मोपमितीरितम् ॥

अथ एवाहुर्नैनोक्तं करिष्ये यवनं तव । न चायमीदृशो धर्मः सन्दिग्धफलसाधकः ॥

यत आज्ञाभिर्धर्मं हरिः स्वीयं करिष्यति । 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यः' इत्युक्तं हरिणा यतः ॥

अन्ये सर्वेपि ये धर्मास्ते विभूतिपराः कृताः । फलदानं विभूतिभ्यस्तेषु सर्वत्र निश्चितम् ॥

ईदृग् धर्मपरित्यागं स्वम्भिन्नाहुर्मनः प्रति । पश्चात्तापोप्यतो योग्यः सर्वथेति निरूपितम् ॥

तदेवाहुर्निजाचार्या मधुमाज्ञाप्रयं हरिः ॥ अदात्, तत्र स्थलं पूर्वाज्ञायां च तन्निरूपितम् ॥

यत्र देहपरित्यागः कर्तव्य इति सोऽब्रवीत् । तत्र धीर्जं तु सान्निध्याद्वहेर्मावात्मरूपं हि ॥

साक्षात्तद्भावसम्बन्धो विना मार्गोपदेशनम् । ततः स्वरूपपाकटयं पुष्टिमार्गस्थितप्रभोः ॥

॥ ज्ञानं च नाभिलषितं गूढभावस्य वै हरेः । सर्वत्र सर्वजीवानां ॥ तेनैव प्रभुरुक्तवान् ॥

ततः माकृतवल्कल्या गार्हस्थ्यादौ विमोहनम् । सम्पाद्य स्वीयसाभिष्यं भक्तानामेव कारितम् ॥

उपदेशनमारभ्यमाचार्यः पुष्टिमार्गम् । ततो मधुवने सर्वा गूढलीला प्रकाशिता ॥

उपदेशेन भक्तेभ्योऽनभीष्टं तदपि प्रभोः । लीलाघास्त्वतः स्वस्य तद्वारं प्रकाशनात् ॥

तद्वयं न कृतं कृष्णाऽज्ञाया रसविशेषतः । श्रीमागवतगूढार्थप्रकटीकरणात्तथा ॥

छात्रास्पृश्यतासत्तेर्न भयं श्रोत्रितो रतेः । तुशब्देनाधुना नैव तादृशाज्ञां ददाति हि ॥

स्वास्थ्यशरणे न संन्यासे कुरुते भावराजनम् । 'स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं' इत्यतोऽप्रत्यभोर्वचः ॥

स्थलं च प्रथमाज्ञायाः स्वतंत्रयोगमवोचकम् । गङ्गायाः सागरेणात्र यथा योगस्तथा मया ॥

एकीभावेन सम्बन्ध इति स्वाभिमान्योमनम् । पथे द्वितीयं यः श्रोक्तोऽपिशब्दस्तेन बोधितम् ॥

एतदाचार्यमपि स्वमन्त्रनयन्योमनम् । पश्चात्तदेनैतदाज्ञा विलम्बेन समुहता ॥

स्पर्शं मयूतं श्रोक्तं दुष्टमन्त्रनयनस्या । तत्र नैवैकं कार्यं कार्यमित्याशयो हरेः ॥

तत्रापानाश विनाशायः श्रोक्तैः दुष्टता । एतद्वयं तु न कृतं तृतीयोऽर्थात्कृतो मतः ॥

• अदात्तं च पूर्वाज्ञायां तत्र विवक्षितम् । इति पाठः ।

• एतादर्थं प्रभुरात्मन्यर्थं ज्ञानं मार्गं सर्वजीवानां स्यादिति गूढभावस्य इत्येवमिति ।

• एतदेतस्यागमम् ।

त्यागो लोकैकविषयो नापदानादिवर्जनात् । सेवापदार्थनाभावात् सहनादुःखदस्य च ॥
नन्वेवं धर्मगमने पश्चात्तापस्तु संभवेत् । इति चेन्न; यतः सेवाकरणात्सेवकोऽस्म्यहम् ॥

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सेवा तु स्वान्यभिहितकरणेन भवेत्पुनः । स्वामिनैव यदुक्तं मे श्रीभागवतवर्णनम् ॥
पुष्टिपार्श्वप्रकटनं तदेव क्रियते मया । तदुत्तरं चेत्स्थास्यामि तदा दोषो भविष्यति ॥
न चाज्ञापानसेवायाः करणे धर्मतथ्युक्तिः । सेवाकृतेराज्ञयापि स्थितेरन्यविवर्जनात् ॥
तदा केन प्रकारेण पश्चात्तापो भवेन्मम । ननु प्रभूणां लोके तु दृष्टा सेवाकृतावपि }
परित्यागकृतिः स्वीचोत्तराज्ञापरिपालने । जत्रापि चैतथाभावे पश्चात्तापस्तु सर्वथा }
इति चेन्न हरिः कृष्णो द्रष्टव्यो लौकिकेनावत् । स भावाज्जोहरिर्भावपेक्षा स क्षणिको हरिः
न तथा, स तु दोषादयो हरिर्दोषविवर्जितः । सोऽनित्यस्वीकृतिः कृष्णो नित्याङ्गीकरणो मतः ॥
स दुःखरूपः कृष्णस्तु पूर्णानन्दो निरूपितः । सोऽल्पदः पूर्णपरमानन्दसन्दोहदो हरिः ॥
कदाचनेतिशब्देन सोऽस्थिरः स्थिरता हरेः । अतस्त्यागभयाऽभावादनुतापो निवारितः ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

किञ्च, सर्वं लौकिकं हि वैदिकं च समर्पितम् । अहन्ताममते चापि स्वया तत्र समर्पितं ॥
अतः कर्तव्यताऽभावात् कृतार्थस्त्वमभूतव । किमर्थं कुरुष्व दुःखं किं तवास्ति सुखी भव ॥
भ्रमादेवाभवदुःखं त्यजाश्वितिश्रममाश्रयः । सेवावशाद्गमने नातोपोऽलौकिकप्रभोः ॥

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वस्तुष्यति नान्यथा ।

सेवामियस्य करुणाकरस्य मृदुचेतसः । देहाध्यासाद्गमने स्वसन्तोषो भवेत्प्रभोः ॥
अतो विदधते चित्तसमागमं निदर्शनात् । देहे न सत्ता स्याप्या हि यथा दुहितरि स्वतः ॥
जामात्र्ये पोषणं तु हर्षं च ददत्र हि । अयोग्यतया तच्चिन्ता कर्तव्या रक्षणादिषु ॥
प्रौढा चेत्सकला चिन्ता तस्यैवेति विनुध्याताम् । अतो न देहाध्यासेन देहाद्यभरणं हरीं
उचितं तद्वत्स्नेहात् न तुष्येयतो वरः प्रत्यग्रभोक्ता, नाऽन्नातरसस्यायोग्यवस्तुनः ॥
अतः स तु कथं तुष्येदपेक्षायामनर्पणात् । तदाश्रयपरिज्ञानपात्राच्चेदर्पते स्वतः ॥
तदा विशेषसन्तोषस्त्वक्षायां मध्यमः स्मृतः । आश्रयागमि चेल्लोगो देहादेस्तोषणं कथम् ॥
यदर्थं सकलापेक्षा तदमायेऽसिलं दृष्ट्या ।

लोकवञ्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

ननु देहादिलोभस्तु लोकोत्पन्नस्य जायते ॥
स्नानभिषेककथने मानोपि भवति मित्रे । यदोपि प्रियसौभाग्यत्वासाधारण्यबोधकः ॥
जायते दोषमात्रं यथौ मौद्विगतात्पुनः । अतः किञ्चिन्नमिति चेन्नैवं चित्तोचितं मयि ॥
अहं तदास्वरूपोऽस्मि भक्त्यात्मा वह्निरूपवृक्षः । निर्दुष्टः केवलानन्दरूपादादिसङ्गतः ॥
कृष्णापरसुपासारः परमानन्दरूपवान् । भक्तिदाता समस्तानां स्वीयसान्निध्यमाश्रितः ॥
श्रीकृष्णरसमावासा प्रसङ्गीहृदयस्थितः । लीलाशतसमाश्रितान्तसर्वाङ्गो विस्मृतास्त्रिलः ॥
हृदयस्त्वामिसहितो द्वाविर्भूतस्त्वदाज्ञया । एतादृशो मयापि स्याद्भोक्त्वञ्चेत्स्थितिर्निर्भनः ॥
इति किं स्यादिति पुनः स्वयं हृदये चिन्तय । तदास्यस्य स्थितौ चैवं प्रभोरपि तथा स्थितिः
इत्यज्ञानं न तद्युक्तं हरिरानन्दरूपिणः । अत्राच्यत्यादेवमुक्तं स्वयमेव विचारय ॥
ननु जातेऽपराधे तु किं विषेयप्रशक्तितः । अज्ञात्वा वायवा हात्वा यत्कृतं नाकृतं हि तत् ॥
अतः कथं सोलुतापो हृदयात्तु निवर्तते । इति चेन्न हरिः सर्वदुःखहर्ता ह्युपेक्षते ॥
अज्ञाकथ्ये निमग्नानां स्वयं सर्वत्र सावकः । यतो गजेन्द्रस्याश्वक्यं स्वयमाविर्बभूव ह ॥
कार्यं च कृतवान् सर्वमतो हरिपदं यतः । एतेन साधनाभावे दैन्यभावोद्भवे पुनः ॥
निःसाधनकलात्मसौ प्रादुर्भवति निश्चितम् । एव तारेण नान्येषां निःसाधनफलात्मता ॥
न बाहुशालनाम्णां न दामपात्रासास्थितेः । अस्तीति पदतः स्वाधे प्रादुर्भूतो निरूपितः ॥
अनो मोहं स्वैरुक्त्यं मा प्राप्नुहि यनो मय । एवं स्वान्तःसमाधाने विषाद्य स्वसदुक्तिमिः ॥

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यवरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ।

सम्पाद्य सत्यवैश्विन्यं स्वायान् प्रति वदन्ति हि । एवं प्रकारं वाक्यं हितं फलदाशु हि ॥
स्वर्गिणं मनि यथाकं तदाकर्ण्य भजन् हरिम् । स्वदोषेभ्योपपत्तिवर्गी मधुरित्यवबोधतः ॥
परिणागमयामात्राज्जनो निश्चिन्तनां व्रजेत् । नन्वं कथनादेव नैश्विन्यं तु कथं भवेत् ॥
स्वानुभूतेरमार्थं तु बाधप्राप्त्य हि सिध्यति । इति चेदुच्यते स्वीयान्तमात्रात् स्वदासता ॥
आविर्भूतस्वरूपस्य भोक्तानुभवयोगने । अनुभूयैतद्विहितं मयात्र विनिरूपितम् ॥
नात्र कार्यादविश्वातो मग्नितः सफल्यादिभिः । ननु दासत्वकृष्णत्वे विरुद्धे भवतः कथम् ॥
हि मा विषाद्य काव्यं तथातं स्वस्य कथ्यते । मदापुनरवश्यं कृष्णत्वं चोपचारिकम् ॥

अथवा भाववशतः स्वस्वरूपस्य विस्मृतिः । विरुद्धधर्मता वापि ब्रह्मवत्तत्र रूप्यते ॥
यद्वा व्यामोहसिध्यर्थमेवं रूपनिरूपणम् । एवं हि संशये कार्या सद्भिरेवं समाहितः ॥
यथा रसात्मनो रूपं हरेर्यत्र यथाविषम् । वचः क्रियापि सर्वैवानुरूपा यत्र यादृशी ॥
तत्र तादृग्विधं रूपमुच्यते न प्रदर्शनम् । अन्यथा न रसात्मत्वं स्याद्बोद्धव्यं रसज्ञवत् ॥
लोकेपि यत्र नाख्यादौ प्रादुर्भवतिचेद्रसः । स्त्रीवेशादिह तत्रैवमुच्यते सैव वर्तते ॥
एवं हि भगवान् कृष्णो रसात्मा यत्र यादृशः । तद्रसानुभवार्थं हि विशिष्टस्तत्र तादृशः ॥
रसात्मत्वात्तदास्यं च मन्तव्यं तादृशं पुनः । अतो दास्यरसार्याय प्रादुर्भूतं तदात्मना ॥
भक्त्यात्मकं मुखं तत्र रूपमेव हि तादृशम् । वचोपि तादृशं तत्र सत्यमेव न चान्यथा ॥
यथा वचो हरेः स्वीयदैव्यभावनिरूपकम् । मानापनोदसमयेऽस्मात्प्रभोस्तद्रसात्मनः ॥
तथाचार्येषु वाक्यानि नात्र कश्चन संशयः । बल्लभस्येति नामोक्त्या विश्वासस्यानमुच्यते ॥
हरेः स्वस्मिस्तथा नास्ति नित्याप्रतिनिर्रूपिता । ईदृक्स्वरूपविश्वासे नैधिन्यं निश्चितं मया ॥
भाग्यभाजां हि विश्वासो भवेच्छ्रीवल्लभप्रभौ । यथा निवेदने चिन्ता नवरत्ने निवारिता ॥
एवमत्र फले चिन्ता स्वकीयानां समुद्धृता । संयोगमानविग्रहाभिषमावत्रयं स्वतः ॥
अनुभूतं तु संयोगः सेवया त्यागतोऽपरः । आज्ञाकरणतो मानमावोत्र सफलीकृतः ॥
स्वरूपस्फूर्तिरतः पश्चात्पश्चात्तापो निवारितः । इति श्रीवल्लभाचार्यपदाम्बुहरेणु—
सक्तचित्तस्य विट्ठलिर्हरिदासस्य पूर्णताम् । अगमत्तेन ते स्वीयं दृष्टं कुर्वन्तु मां सदा ॥
अवग्रमनवर्थं वा विचारयतु मे प्रभुः । यत्प्रसादिदं सर्वं पूर्णतां याति सर्वथा ॥
सन्तोपि कृपया युक्तं मदीयं मूर्खजल्पितम् । श्रीपदाचार्यसम्बन्धात्प्रपन्नं परमादृताः १५१

इति श्रीहरिदासोक्तान्तःकरणप्रबोधविट्ठलिः

समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीध्यामलात्मजश्रीव्रजराजकृतविवरणम् ।

नत्वा स्वाचार्यपादाब्जं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ।

तदुक्तबोधवाक्यानि व्याख्यास्ये बोधसिद्धये ॥ १ ॥

* (अप) श्रीमदाचार्यचरणाः (स्वीयान् मति नवरत्ने 'चिन्ता' कापि न कार्या । इत्याह्वय तस्या अन्तःकरणवर्मेवावन्तःकरणस्य च स्वभावचञ्चलत्वाद्व्याध्यानादिसंभवे पूर्वोक्ताभङ्गसम्भवात्निवेदनं कृतमप्यकृतं स्यादिति तदभावाय प्रमेयत्वेन यथा भगवान् भक्तान्तःकरणसम्बन्धी सन् फलप्रकरणे मदपाननिवारणं कृतवान्स्तथा (स्वीयान्तःकरणबोधार्थं (तदभिमुखीकृत्य) समौढस्वस्वरूपज्ञापनपूर्वकमन्तःकरणप्रबोधं निरूपयन्त्येकादशश्लोकेकादशेन्द्रियबोधप्रत्येन । अन्तःकरणेति ।

अन्तःकरणं मद्राक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

हे अन्तःकरण ! मदीयानामिति शेषः (समाप्तौ 'भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेदि-
त्युपसंहारादोध्यः) मद्राक्यं सावधानतया सावधानीभूय शृणु शृणुष्वेत्यर्थः ।
स्वभावप्रत्येनाज्ञोक्ता । श्रवणे सावधानत्वोक्तिः श्रवणानन्तरं तथाकरणार्थम् । अन्तः-
करणस्यैकवचनं स्वभागे सर्वेषामेकरूपत्वज्ञापनाय ज्ञात्यभिप्रायेण । (अत्र सर्वं प्राञ्जः
स्वान्तःकरणमेव बोधनीयत्वेनाङ्गीचक्रुः । तदपि श्रीवल्लभाष्टके रूपद्वयेनावतारबोधनात्स-
र्वोक्तमे 'स्वाप्त्ये प्रादुर्भूतं चक्ररे'त्युक्तेन, मुखाम्पवकाराभिप्रायेण सङ्गतमेव, एवं
स्वीयानामन्तःकरणं सम्मुखीकृत्य बोधवाक्यमेवाहुः । कृष्णात्परमिति । कृष्णात्
'कृषिपूर्वाचक्र' इत्यस्य भावानन्दस्वरूपतया विवरणेन व्रजवरवल्लभानां भावात्मकाद-
(पाञ्चनष्टे दैवं देवानां क्रीडाकृतां समूहो वा, 'दैवं दिष्टं भाग्येयं भाग्यमि'तिक्रोशा-
त्तामां भाग्यरूपं वा । नास्ति इतरं) नास्तीत्यर्थः । ननु किं स्तुतिरेवेयमित्याशङ्क्यामाहुः
यस्तुन इति । ततोन्वष्ट(वावा वास्तव)त्वात् विशेषगमाहुः-दोषवर्जितमिति । दोषै-
र्धनितं रहितमित्यर्थः । (तथा चेदं तदाम्बवने धीनम् । किञ्च,) कृष्णपदान् सदानन्द

कस्तेन यथा गोपिकार्थं कोटिकन्दर्पलावण्यं प्रकटीकृत्य प्रकटस्तथा सर्वत्रापि तदर्थं कटो भविष्यतीति ज्ञापितम् । तेनान्यत्र श्रीदारूपत्वं नास्त्येवेति जीवानामन्यत्र नायक-
भावेन भजनं दोषरूपमेवेति भावो दोषवर्जितमित्यनेन ज्ञापितः । अत एव 'वीर-
योपिता'मित्यत्र 'व्रजनितस्त्रिनी'वाक्यव्याख्याने श्रीमदाचार्यैर्न हि कुष्णादन्य एवं
सम्बोधनमर्हतीति निरूपितम् । आत्र श्रीमहिषीभिरपि 'त्वक्स्मश्रुरोमे'तिष्येनान्यत्र
कान्तभावस्य दोषरूपता निरूपिता । (तथा च स्वक्रीडानुरोधेन स्वीयभाग्यरूपतया
च स्वयमेवास्माकं करिष्यतीति निश्चित्य चिन्ता न कार्येत्यर्थः ।)

(ननु सत्यमेवं तथापि भगवतो ब्रह्मश्रुत्यादिद्विरुपचरणदेशुरे स्वतुच्छत्वे च स्फुरिते
सोत्पद्येतैवेति कथं तच्चिद्वृत्तिरित्याकाङ्क्षाया तच्चिदर्थमेवं) दोषरहितस्वरूपं विचार्य तत्र
मानापेक्षादिदोषराहित्येनाज्ञेयं कार्येति साद्वैत्तिभिर्वदन्तः प्रथमं (तुच्छत्वस्फूर्तेरकिञ्चि-
त्करत्वाय निदर्शनमाहुः,) चाण्डाली चेदिति ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चेत्कदाचिद्राज्ञा मानिता सती राजपत्नी च जाता । चकारेण
स्वस्यापि तयाभिमानोत्पत्तिर्जातेति ज्ञाप्यते । (तदा) तादृश्याः कदाचिदपमाने या
मूलतो राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् ? न कापीत्यर्थः । माने कारणं राजपत्नीत्वं
न तु चाण्डालीत्वम् । राजपत्नीत्वेऽपि कारणं राजसम्माननं न तु स्वयम् : कोपि ।
तस्मात्तत्कृतापमानस्यापि न राजपत्नीत्वान्यथाकारित्वशङ्के । यथा राजपत्नीत्वसम्पत्त्य-
नन्तरमपमानेऽपि न तद्धानिस्तथात्र समर्पणानन्तरं (परीक्षार्थं) द्वितीयसंपूर्ण्यं वा
भगवतापमानेऽपि कृते स्वस्य पुनरन्यभावो न भविष्यति । समर्पणेन यो भावो जातः स
तु जात एव, (पुनर्यदा परीक्षादिपूर्तिः) संयोगरसदानेच्छा (वा) भविष्यति तदा
पुनस्तथैव मानप्राप्तिरपि भविष्यतीति विचार्यम् । (तथा द्वितीयव्याख्यानरीत्या राज-
पत्नीत्वमिव समर्पणानन्तरं स्वस्य सेवायोग्यत्वमेव विचार्य, न तु चाण्डालीत्वमिव स्वतु-
च्छत्वमपि विचार्यम् । भगवता पुष्टिमार्गस्य स्वार्थं प्रकटितत्वेन स्वोरीचिकीर्षितजीव-
दोषानादरणपुरःसरं तदङ्गीकरणे अन्तरा च जीवदोषादासकौ भगवानेनेति न्यायेन
विलम्बेऽपि पूर्वोत्तरवर्लीयस्त्वन्यायेन नाङ्गीकारतिरस्कारो, नापि दोषमात्रमिति न
तुच्छत्वाऽन्तर इत्याशयेनाहुः । समर्पणादहमिति ।

१ (किञ्च यथा राजसम्पत्त्यनन्तरं पूर्वस्वरूपं न विचार्य, तद्विचारे सति स्वदीनत्वे स्फुरिते तस्य
एकाग्रिः स्यात्तथा समर्पणे इतिषि स्वस्वरूपविचारणं प्रभु इषां करिष्यति न वेति दीनता न
विचार्यम् ।) इति श्रीशुचोत्तमचरणैरमादया चन्द्राय स्वास्ताकरवाधिनयन्ये सति ।

समर्पणादहं पूर्वसुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का मभाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समर्पणात् पूर्वं किमहं सदा उत्तमः स्थितः ? अपि तु न । तथा च समर्पणात् पूर्वं येन भगवदत्तमानापेक्षा स्यात्तादृग्भावयुक्तस्तु न स्थितः । तदनन्तरमेव तथानातस्तेनापमानेपि (मम) काधमता भान्या (भाविनी, विभावनीया वा) । यतः समर्पणानन्तरं पश्चात्तापो भवेत् ? । ..... कदाचित्कर इत्यनेनाभासनाथं स्वसहजधर्म आगन्तु-
कधर्मस्य स्मारितः । अतः परमर्द्धेन नित्याङ्गीकाररूपं भगवद्धर्मं तदर्थं स्मारयन्तस्तेन,
प्रत्युत्तमानकरणात्स्वरूपसम्पत्तिर्धर्मविष्यति, पुनरन्यथा सा न भविष्यत्येव, भगवद्भी-
कारस्य नित्यत्वादित्याहुः । सत्यसङ्कल्पत इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्वापकः, अन्यथा तु न करिष्यति । यथा 'ये यथा मां प्रपश्यन्ते,' 'द्विः स्थापयति नाश्रिता(नित्यादिः सङ्कल्पः सत्यो विषयाव्यभिचारी, वया) 'मां प्रपश्यो जनः कश्चिन्न (भूयोर्हेति शोचितु)मित्यादि(रवि)भगवतः सत्य एव सङ्कल्पस्तेन पुनस्तं (ममधमन्य)था न करिष्यति । (श्लोकयुक्तं न करिष्यतीत्यर्थः । किञ्च,) विष्णुर्वापकस्तेन विप्रयोगसमयेपि रसदानं करिष्यति, 'मया परोक्षं भजते'तिन्यायेनैति ज्ञाप्यते । एवं (स्वस्वरूपधर्मं भगवद्धर्मश्च स्मारयित्वा स्वीयस्ते परस्य रक्षणाय यतः) प्रभुर्न्यथा न करिष्यत्यतो भावात्मके समर्पणमतुसन्धायापमानं हेतुं परित्यज्य, भगवान् धर्मेवेन्द्रापूर्वरूपाज्ञापयति तथैव कार्यमित्याहुः । आज्ञैवेति । स्मरणं निरन्तरमात्रैव कार्या । अन्यथा तदकरणे स्वामिनः प्रभोर्द्रोहो भवेत् । भगवता स्वकार्यरक्षणार्थं (स्वासीय)देहकरणात्तदाज्ञाया अकरणे बाधकमेव स्यादिति भारः । ('मगरत्नं देहं मगरत्नार्थं जीवो धृत्वा तिष्ठती'ति पुरज्जनोपाख्यानाज्ज्ञेयम् ।)
सिद्धमाहुः । सेवकस्येति ।

सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

सेवकरूपापमेव धर्मो यदाज्ञाकरणम् । तु ज्ञानेनान्यधर्मेनिवृत्तिः धृष्यते (एवं पादपरेण व्याघ्राद्विराजन्तस्य दासधर्मो भगवत्तोषदेतुरिति, तुना पशान्ताभिरासपूर्वकं वा हृष्यत्यपोगजान्दे ।) एवं सेवकधर्मद्वारता प्रभुधर्मस्वरूपाहुः । स्वामी मनुः स्वस्य इच्छानः करिष्यतीति स्वपरोपिधर्मिनकरणं मनुधर्म एव । सेवकधर्मस्तु तदाज्ञाकरण-

मेवेति तु शब्देन ज्ञाप्यते । (संयोगपृथक्त्वेनात्रापि तु शब्दस्यानुपपन्नः । यद्वा, स्वामी भगवान् स्वस्यात्मीयस्य दासस्य करिष्यति, स्वाज्ञापालनाग्रहं विलोक्य दयया तं धर्मं निर्वाहयिष्यतीत्यर्थः । अतस्तदर्थमपि न चिन्तावसर इति भावः । एवं सार्धैस्त्रिभिराज्ञैव कार्येति सम्यगुपदिश्य,) एवं भगवदाज्ञाप्रकरणसंतुष्टप्रभुसम्पादितेन स्वस्योत्तमत्वेन कदाचिदाज्ञान्यथाकरणेपि स्वस्य तादृक्सेवकत्वमेव भाव्यं, न त्वन्यथा विचारणीयं, पश्चात्तापो वा कर्तव्यो, यतः प्रभुरेव स्वेच्छातस्तथाकारयतीत्याशयेन स्वदृष्टान्त-माहुः । आज्ञेति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पञ्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

या आज्ञा पूर्वं गङ्गासागरसङ्गमे गङ्गासागरसमीपे जाता, पश्चात्ता मधु-
वनेपि जाता, तदाज्ञाद्वयं मया न कृतम् । तु शब्दस्ताज्ञाद्वयाकरणस्य भगवदिच्छा-
विपर्ययस्वभावनार्थः । ननु, आज्ञाद्वयं किं विपर्ययमित्यपेक्षायामाहुः । देहदेशपरि-
त्याग इति । गङ्गासागरसङ्गमेऽप्यत्र गमनकृतस्वनिकटस्थित्यभावजकोपेन देहपरित्याग-
विपर्ययी । सापि पूर्वोक्तप्रकारेच्छाजनितक्षणवियोगासहिष्णुतया जाता । (एवं मधुवने
मधुरायां देशत्यागविपर्ययी ।) स्वाचार्यस्तु स्वीयशिक्षार्थकविभयोगतापातुभवार्थं
दूर एव स्थितिः क्रियते । भगवता स्वार्थं तथाज्ञाप्तम् । श्रीमदाचार्यैः स्वसौभाग्यहापनाय
तदाज्ञाद्वयमपि न कृतम् । तृतीया लोकगोचरा लोकरपरित्यागविपर्ययी जाता, सा
कृतेति भावः । (.....पाठे, तृतीय आज्ञाविपर्ययः, स चोभयसमुदायरूपः सन्यास
इति व्याख्येयम् । तथा च द्वयं न कृतमप्येवं कृतं, तदपि मया तदवतारेण । अतो
मन्निदर्शनं पुरस्कृत्य अन्येन तथा न कार्यम्, किन्तु यथा प्रश्नाज्ञा तथैव कार्यमिति-
भावः । यद्वा, न कृतमित्यत्र काकुः । 'दिह' उपचये, 'दिश' अतिसर्जने, देह
उपचयः, देशो दानम् । अयमर्थः, भगवता श्रीभागवतार्थप्रकटनाय पूर्वमाज्ञातं, तत्तद्व्य-
टीकाकरणेन कृतम् । ततः सुबोधिन्मागुपचयो ग्रन्थबाहुल्यात्मा आरब्धस्तदा देहपरि-
त्याग आज्ञातः । ततस्तद्विहाय निरोध एव विवृतः । ततो मुक्तौ विव्रीयमाणायां देशपरि-
त्याग आज्ञातः । तदा विमोचने स्वाश्रयप्रापणे च विवृते फलं द्वयमेव स्यादितितदभावाय
तादृशमाज्ञाद्वयं मयापि स्वाग्रहत्यागेन कृतञ्चेदन्त्येन ॥ सर्वथा कर्तव्यमेवेति भावः ।)

(एवमाज्ञाया अकरणकरणे उक्त्वा) स्वस्याज्ञाद्वयाकरणपश्चात्तापभावायमाहुः ।
पश्चात्ताप इति ।

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

तत्राज्ञाद्वयाकरणे पश्चात्तापो मया कथं कर्तव्यः ? । यतोहं सेवकोऽसि । तदपि स्वस्य सेवकत्वप्रौढ्यैव कृतम् । न चान्यथा, न केवलं स्वप्रौढ्येति । तथा च ममेदं (शोभते नत्वन्यस्येतिभावः । यद्वा, आज्ञाद्वयाकरणान्ममापि पश्चात्तापश्चेदन्यस्य तत्पन्त एव स्यादतस्तथान्येन न कार्यमितिभावः) । ननु सेवकत्वे सति स्वप्रौढ्या आज्ञाया अकरणे भगवानप्रसन्नो भवेदिति कथं भवतां शोभाकरं, यदि शोभाकरं कथं मन्येन न कार्यमिति तथाशङ्क्य भगवतोऽलौकिकत्वेन तदभावमाहुः । लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकप्रभुवत् कृष्णः । सदानन्दः फलरूपः कथञ्चन केनापि प्रकारेण न द्रष्टव्यः । तथा च, यया लौकिकप्रभूणा स्वीकाराकरणे क्रोधो भवति भगवत्तथा न भवति । यतस्तत्सत्त्वानुभवाय प्रभुरेव तथा भवेत्यति । अत एव भगवता पार्थ प्रत्युक्तं 'कर्तुं नेच्छसीत्यारभ्य 'मायये'त्यन्तम् । लौकिकानामतथाभावात् क्रोधो भवति । (अतो भगवदमसन्नताया अभावाद्स्पर्शं शोभाकरम् । अन्यस्य तु तादृशयोग्यताया अभावेन भगवदिच्छाज्ञानाभावादनुचितमेवेत्यर्थः) ।

(परमाज्ञाकरणतदकरणव्यवस्थामुक्त्वा तेन यत् सिद्धं तद्बदिष्यन्तो,) भगवति सर्वसमर्पणं जीवार्थः, पश्चात्तु प्रभुः स्नेहया यत्करिष्यति तत्करोतु, रयापि तथैव स्वार्थः कृतोस्तीति नैश्चित्येन स्वीयतामित्याहुः । सर्वमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

प्रौढापि दुहिता यदत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वस्तुष्यति नान्यथा ।

भक्त्या ज्ञेयेन सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव मुत्सेनेव स्वीयताम् । परिणामे तुल्यमेवेति सुखं भवेत्युक्तम् । सर्वपदेन लौकिकरसाधिकरणदेहसम्बन्धिभाव-रूपमलौकिकत्वेन ज्ञापितम् । समर्पणे कृते देहेऽपि सम्बन्धस्य जातत्वादेहेनैव सेवा कर्तव्येति लौकिकरसान्तरनिदर्शनपूर्वकं (तत्सर्वव्यन्तादयमन्वयाहुः) । प्रौढापि विषयान्यापि दुहिता स्वस्य ज्ञेयत्वात्तस्य घरे यदन्नं प्रेष्यते तथा देहे न कर्तव्यम् । इत्ययं देहमेवेन भगवत्सेवायां देहस्याग्नियोगो न कर्तव्यः । किन्तु देहेन लौकिकेन भाराभारेण च भगवत्सम्बन्धयोगेन कर्तव्यः । तद्वरणे घरः प्रभुरन्यथा न तुष्यति । यथा न घरः स्वर्गां विना न तुष्यति तथा प्रभुरपि न तुष्यति । अत्रापि

समर्पणाऽनन्तरं मुख्यो भावः स एवोच्यते । एतज् ज्ञापनार्थमेव पूर्वं निदर्शने राजपत्नी-
त्वमुक्तम् । द्वितीयेनापि तथैवोक्तम् ।

(एवं देहस्नेहत्यागपूर्वकं देहेन सेवैव कारणीयेति निदर्शयि पूर्वं भगवता परीक्षार्थं
कृते विलम्बे मम कथं गतिर्भविषीति या चिन्ता कृता, सा ते गुणायैव जाता, न तु
दोषाय । न ह्येवानद्भीकृतौ चिन्ता भवति, किन्त्वद्भीकृतावेवेत्याश्वासनाय दृष्टान्तमुखेन
परिचायकान्तरं वदन्त) एतत्सेवाग्रभावे सर्वं व्यर्थमेवेत्याहुः । लोकवदिति ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्याकिं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

चेत्, समर्पणाभावे मे स्थितिलोकवत् सर्वसाधारण्येन स्यात्तदा किं स्यात्,
फलमिति शेषः । इति विचारय । किं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः । (तथा च, तथा
स्थित्यभाव एव गुणपरिचायक इति भावः) । नन्वेतद्भावस्य सर्वफलरूपत्वमस्तीति
सत्यम्, तस्य परं भावस्याशक्यत्वाच्चत्याप्तिः कथं स्यादिति चिन्ता तु भवतीति चेद्विमेपि
तदा तादृशमीति भगवानपि दयालुरेवेत्याहुः । अशक्य इति । अशक्ये सति हरि-
रकारणसर्वदुःखहर्त्ताऽस्त्येव, शरणमिति शेषः । अतस्तदभावे सर्वं व्यर्थमिति लौकिकेन
विचारेण कथञ्चन क्त्वाप्त्यर्थं मोहं मा गाः, मा प्राप्नुहि ।

एवं प्रबोधं निरूप्या(तः परं शङ्कापिशाच्यनुदयादु)पसंहरन्ति । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बलभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

इतीति समाप्तौ प्रकारे वा । श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य बलभस्य रसरूपत्वेन
मित्रस्य चित्तं (स्मृतिजनकमन्तःकरणं) प्रति हितं हितकरं वचोस्तीत्यर्थः । यद्यचः
आकर्ण्य, आसमन्तात्तात्पर्यपूर्वकं श्रुत्वा भक्तो भूत्वा, निश्चिन्ततां निश्चिन्तस्य
भावमलौकिकत्वं व्रजेत् ।

चित्तप्रबोधवाक्यानि स्वाचार्योक्तानि सर्वदा ।

तिष्ठन्तु हृदये येन प्रसीदति हरिः स्वयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणरेणुधन(श्रीश्यामलात्मजश्रीवज्रराज)-

कृतम् अन्तःकरणप्रबोधविवरणम्

सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीदशदिगन्तजैत्रश्रीपुरुषोत्तमचरणकृतं विवरणम् ।

जन्तुस्वभावदोषोत्पत्तेरुचिन्ताकुलान् स्वकान् ।

अवन्तः श्रीमदाचार्याः सन्तु मत्स्वान्तगोचराः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा उपदिष्टसेवाया निर्दोषत्वाय सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मसम्बन्धेन
सेवाकर्तृणां २ पूर्वेषां देहजीवयोः दोषाणामकिञ्चित्करत्त्वमग्रे दोषासंसर्गोपायं च भगवदुक्तं
निरूप्य, सेवाया आभिर्देविकीत्याय नवरत्ने चिन्तानिवृत्त्युपायकथनमुख्येनोद्देशाख्यमति-
बन्धकनिवृत्तिप्रकारञ्च निरूप्य तथा सेवाकरणे भगवत्पाकत्रयस्यानुभावमदर्शनस्य
चावश्यभावात्तस्मिन् सत्यपि यदा मारुतादिवशात्पूर्वदोषोपोद्बलनं तदा पात्रस्य स्वस्व-
त्वान्महत्याः कृपायास्तस्मिन् माने तस्य स्वोत्कर्षस्फूर्तौ भगवदज्ञाभङ्गादावपराधे जाते
भगवतोऽमसन्नता भवेत्तयापि भगवद्धर्मरूपायाः सेवाया निर्वयं क्रियमाणत्वात् 'न
क्षत्रीयमने ध्वंसो मर्द्धमस्योद्दवाप्सि,' इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् सेवाया नाशाभावेना-
पराधननिवृत्त्याचापोत्पत्तौ चिन्तासम्भवे क्रियमाणकरिष्यमाणसेवयोरनाभिदैविकीत्वं
स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमस्मिन् ग्रन्थे विचारात्मकं साधनमुपदेष्टुं तत्र विश्वासाय स्वरूपा-
यिकां मध्ये यदिप्यन्ते 'मनोवशेन्ये क्षभवंस्म देवा मनस्तु नान्यस्य वशं समेति, भीष्मो
हि देवः सहस्रः सहीयान् युद्धादशे तं स हि देवदेव' इति भिक्षुगीतावाचयान्मनस एव
दुष्टदृष्ट्यादकृतया तस्यैव साधनीयत्वं निश्चित्य स्वशान्मथवशवार्थं स्वीयानामन्तःकरण-
मेवाभिमुखीकुर्वन्ति । अन्तःकरणेत्यादि ।

अन्तःकरण मद्राक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात् परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यप्यन्तःकरणपदं स्वपरान्तःकरणसाधारणं तयाप्युपसंहारे 'भक्तो निश्चिन्ततां
प्रतेदि'तिरूपक्यनेन ग्रन्थकरणस्य तादर्थ्यं निश्चायिते परान्तःकरणबोधन एव तात्प-
र्यात्तस्या स्वीयानां भक्तानामेव यदन्तःकरणं तद्वहणस्योचितपात्तदेव ग्राह्यम् । श्रीगो-
पीजनम् ॥ १ ॥ यद्यप्यन्तःकरणपदं ।

१ (६७-अध्याय) २ 'पूर्वेषां देहजीवयोः' इति स्वहत्याधरणाः । पूर्वेषां देहजीवयो-
रान्तर्यामि । ३ यद्यप्यन्तःकरणपदं ।

कुलनायास्तु स्वसौभाग्यप्रदर्शनार्थं स्वीयानां भक्तिमार्गप्रदर्शनार्थञ्च श्रीमदाचार्यचरणैः
स्वान्तःकरणमेव बोध्यत इत्याहुः । तथैवान्येपि सर्वे । श्रीरघुनाथास्तु स्वान्तःकरणव्य-
पदेशेनान्येषामेवान्तःकरणं बोध्यत इत्याहुः । ममत्विदमेव रोचते । सौभाग्यप्रदर्शनस्य
सुबोधिन्यारम्भस्थेन 'अर्थं तस्य विवेचितु'मिति श्लोकेनैव कृतत्वात्ततोधिकदर्शनस्य
प्रकृतानुपयोगात् । भक्तिमार्गप्रचारार्थमाविर्भूतत्वेन भक्तान्तःकरणस्यैव साधनीयत्वा-
दिति । तथाचायमर्थः । हे अन्तःकरण ! इन्द्रियान्तरदुर्जय ! त्वं मन्त्राक्षर्यं 'योन्तर्-
हिस्तनुभृतामि'त्येकादशोपवाक्यादाचार्यवैत्यवपुषा' हुताशनरूपेण स्वर्गातिं व्यञ्जतो
वस्तुतः कृष्णात्वेन चाप्ततमस्य मम वाक्यं वक्ष्यमाणं त्वद्वितकरं ग्रन्थरूपं सावधानतया
शृण्ववाकर्णयेति । एवमभिमुखीकृत्य ब्रह्मसम्बन्धकरणपूर्वकसेवया स्वस्य व्रजभक्तमार्गी-
यत्वेन भगवदनुभावदर्शित्वादिना च स्वस्मिन्नुत्कर्षस्फूर्त्या भगवदाज्ञादौ व्रजस्यदृष्टान्तेन
प्रमाद्यन्तं प्रति तदभावाय तेभ्योपि भगवत उत्कर्षं पूर्वं भावयितुमाहुः । कृष्णादि-
त्यादि । वस्तुतः श्रुत्यादिरूपतया निर्गुणसेवया च लोकवेदोक्तदोषवर्जितं दैवं प्राप्त-
रासक्रीडानां देवीनां कदम्बकं कृष्णात्परं भिन्नं न । उत्कृष्टं वा न । 'तस्माच्च भिक्षा
एतास्तु' इति तापनीयश्रुतेः, उत्कर्षस्य निरवधिसदानन्दरूपे भगवत्येव विश्रान्तेश्च ।
अतस्तदीयतया तद्वृष्टान्तेन स्वोत्कर्षं विभाव्य प्रौढ्या भगवदनभिषेत् न कार्यम् । तासा-
मप्यागन्तुकदोषोत्पत्तौ ताः मत्पि पञ्चाध्याय्यां 'प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्वरधीयते'ति-
वाक्येन भगवत्तिरोधानस्योक्तत्वादिति । अत्र भावनार्थकक्रियापदाभावाद्यपि वाक्यस्य
साकाङ्क्षत्वं तथाप्यग्रे उपान्त्ये विचारयेति क्रियाया वक्ष्यमाणत्वादेतेष्वान्तरवास्येष्वपि
दूरतरापि सैव बोध्या, न तु क्रियान्तरमध्याहार्यम् । 'दूरान्वयापेक्षयाऽध्याहारस्य
गुरुत्वात्' । तथा चेति विचारयेत्यर्थः । एवमग्रे यथायोग्यं बोध्यम् ॥ १ ॥

एवं प्रौढिहेतुं निवार्यतस्य जीवस्य पुनस्तथात्वाभावाय दैन्यसिद्धयर्थं स्वभावतो
निरूपं बोधयितुं दृष्टान्तमाहुः । चाण्डालीत्यादि ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

भारव्यशशादतिदुष्टकुलोत्पन्नापि, केनचिद्वृत्तेन कथञ्चिद्राजपत्नी, राजा पतिर्पत्या-
स्तादृशी, राज्ञः पत्नीव पत्नी, पतनात् पत्नी, राज्ञो भोग्या सती राज्ञा मानिता च जाता ।
तस्याः कदाचित् कालविशेषे अपमाने; अर्थाद्राज्ञा कृते वाशब्दादनपमानेपि मूलतो
अपमानहेतुभूताचाण्डालीत्वादनपमानहेतुभूतराजपत्नीत्वाच्च का क्षतिः का हानिर्भवेत् ?
न कार्षीति विचास्येत्यर्थः । एतस्य वाक्यस्याऽऽचार्यविषयत्वं धैर्यहीनकृतं; तत्परो न

॥ 'मृगयुरिव कपीन्द्र'मित्यादौ क्लेशवशाद्यथा भक्तैर्मग्नवति दोष आरोपितस्तथाऽऽचार्यः स्वस्मिन्निति बोध्यम् ॥ २ ॥

एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके तत्साम्यं वदन्तस्तादृग्विचारफलमाहुः । समर्पणादित्यादि ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समर्पणाद् भजनार्थरुसंस्काररूपात् स्वसर्वसहिष्णुतात्मनिवेदनाद्वाजपरिमहस्पानी-
यात् पूर्वमहं प्राकृतः, चाण्डालीवत्सहजागन्तुस्सदोषदुष्टः, किं सदा सर्वकालाभिख्याय;
उत्तम उल्लुष्टः स्थितः ? किं शब्दः काकुं स्फोरयति । अपि तु न स्थितः । किन्तु;
समर्पणादेवोत्कृष्टो राजपत्नीत्वाद्याण्डालीवदुत्कर्षवान् जातः । अतः स्वपूर्वस्थितिविधारे
राजकृतापमानतुल्यभगवदपसन्नतायां जातायां मम चाण्डालीवदुष्टस्याधमता निरुद्धता
का भाव्या ! । कतमा भवती ! । यतो यथा कृत्वा; पश्चात्तापस्तज्जनितत्वेदविशेषो
न भवेत् ! । नहि प्राकृतरूपा; तस्याः सहजत्वात् । नाप्यभगवदीयरूपा; भगवता
अन्यक्तत्वात् । अङ्गीकारात्मकस्यापि भगवद्वर्त्मस्य नित्यत्वात्; संसारावेशरूपस्य भगव-
त्प्रागर्थावस्थाभावेनात्यागनिश्चयाच्च; तेनैवाग्रिमात्यागानुमितेश्च । अतो जातायामप्यमस-
न्नतायां पूर्वदशात् उत्तमैव दद्यास्ति; नत्वधमेति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं विचारय । तथा
चेन्न विचारे भगवत्पसादसायनं दैन्यमप्युदयुद्धं भविष्यतीत्यमसन्नतापि निवर्त्यत
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं जीवन्मूर्खस्कारेण विचारमदित्य भगवतोऽतिहतेच्छत्त्वानुसन्धानाय भग-
वद्वर्त्मपुरस्कारेण तमुपदिशन्ति । सत्येत्यादि ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आत्रेय कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

विष्णुव्यासः, अन्यर्थाभिनया सारान्तः प्रविष्टश्च यो भगवान् सत्यसङ्कल्पतः
मनो विगप्याप्यभिचारो यः सङ्कल्प आलोचनपिष्टमेवं करिष्यामीत्याकारकं तस्मादन्यथा
प्रकारान्तरं न करिष्यति । तुः शब्दानिरासे । भगवाच्चित्तेदितात्मनाम् आत्मेत्यस्मदभि-
प्रेतमेव करिष्यतीति शब्दा न करिष्या । यतः स तेषामभिप्रेतो नियामकोपि; अतस्तेषां
विहीनतायां ननुतोऽनं न करिष्यति, विन्यमोऽगमद्वन्द्व्यात्सात्त्वोचितमेव करिष्यति,
तद्विगर्हम् । अयं तुल्यशब्दः शब्दानिरासे उच्यते हेतुत्वेन प्रविशति । अत एव

शङ्कानिरासाद्धेतोः सततं प्रमादराहित्येन निरन्तरं; आज्ञैव कार्या । अन्यथा प्रमा-
देनाकरणे स्वामिद्रोहो महानपराधो भवेत् । अत्रापि 'इति विचारये'ति वदं सम्बध्यते ॥४॥

सेवकत्वपुरस्कारेण पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । सेवकस्येत्यर्द्धेन ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

तु पुनरयं वक्ष्यमाणः सेवकस्य 'धर्मस्तं ज्यक्तीकुर्वन्ति । स्वामी स्वस्य करि-
ष्यतीति । स्वामी भर्ता स्वस्यात्मीयस्य मम करिष्यति, मर्त्यं यद्यदालोचितं तत्
करिष्यति । अत्रापि तथा सम्बन्धः ।

सेवकत्वविचारस्यावश्यकत्वाय तेनोपदेशे विश्वासार्यं स्वाख्यायिकामुपदिशन्ति
द्वाभ्याम् ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

आज्ञेत्यादि । तुरवधारणे । पूर्वमेव गङ्गासागरसङ्गमप्रदेशे समीपे वा या
आज्ञा जाता पश्चाच्छुद्धिकाले मधुवने मथुरायापि याज्ञा जाता, तद्वयं मया
भगवता स्वात्मानुभावप्रकृत्यर्थं श्रीभागवतगूढार्थप्रकृत्यर्थं चाज्ञेन न कृतम् । तयोर्विषयः
यः इत्याकाङ्क्षायां तयोर्विषयमाहुः । देहदेशपरित्यागः । इन्द्रान्ते ध्रुवमाणस्य परित्या-
गशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । तथा च पूर्वा देहत्यागविषयिणी, द्वितीया देशत्याग-
विषयिणीति सिद्ध्यति । तदकरणे बीजन्तु नाभिमानो न वा शास्त्रविरोधः । किन्तु
श्रीभगवत्कार्यप्रकृत्यर्थानुकार्यसम्बन्धितरेव । नहि देहे त्यक्ते साक्षा सिद्ध्यति; वाग्व्या-
पारस्य तदेतुक्त्वेन तदभावे तस्याप्यभावात् । प्रकारान्तरेणोक्तौ च कल्पिस्तानां
विश्वासाभावात् । नापि भगवदेशे त्यक्ते देशान्तरस्यानीहकृत्येनैतद्विचारप्रतिबन्धनत्वात् ।
तदेतदवधार्य आचार्यैराज्ञाद्वयं न कृतम् । भगवत्स्वरूपमागयः । नृद उपचयः ; देशो
दानम् ; ' दिह उपचये, ' दिश अतिसर्जने ' इति घातुनिष्पत्त्याश्रयिणीत्येतौ शब्दा-
वाद्यामुक्तौ । तथा च, उपचयो बाहुल्यं दानञ्च परित्यक्तव्यम् । न च पूर्वाज्ञास-
म्पूर्तिदोषः । यावदुक्तमेतावत्कृत्यैव साक्षा कृतास्तु; अधिकं न कार्यम् । रदस्यमकाश-
स्यानभिधेतत्वात् । अधिककरणेनानधिकारिणामपि तज्ज्ञानमभ्यवेन हनार्थिताप्रमत्ताव-
धिकार्यनधिकारिविभागमद्वापारभेः । इदञ्च मूर्खपटीवानिरोधानस्वप्नप्रपञ्चा-
नन्दनमस्वप्नप्रपञ्चा-यानानन्तरसामयिकमाधवभट्टसमीक्षितरीररारातिभृतिभिः कार्य-

स्तुमीयते । सोयमाचार्येन विचारितः । न वाचार्याणां भगवदाचार्यानिवधारणकयनप्रयुक्त-
मिति शङ्क्यम् ; भक्तानां पञ्चाध्यायीस्यस्कन्धारोहणवाक्यार्थाज्ञानवत् सम्भवात् । तदा
तृतीयाज्ञा जाता । तद्विषयस्तृतीयपरित्यागः स लोकगोचरः । 'लोकस्तु भुवने
जन' इति कोशाज्जनविषयः । स च संन्यासेन भवत्येकचार्यनिकेतः स्यादित्यादिवाच्यैः
संन्यासे तथात्वात् । तत्र तादृश्यामाज्ञायां जातायां पञ्चात्तापो यप जात इति शेषः । स
कथं केन प्रकारेणेति विचार्यमाणे, सेवकोहं; अहं सेवक इति सेवकत्वप्रकारेणाहाम-
हकरणहेतुकः । च पुनरन्यथा न, स्वचिकीर्षितकार्यासम्पूर्त्यादिहेतुको न । अतो
मत्कृत्यादिविचारेपि मत्सेवकत्वपुरस्कारेण विचारात् पश्चात्ताप एव युक्त इत्यर्थः ।

* 'आज्ञा पूर्वन्तु या जाते'त्यत्र । अभेदं बोध्यम् । प्राकृत्यात् पूर्व हि 'अर्थ
तस्य विनेचितुम्' इत्यत्रोक्ताज्ञा जाता, तदनन्तरमाज्ञाद्वयं देहदेशपरित्यागविषयं गङ्गासा-
गरसङ्गमे मधुरायाञ्च जातमिति । एवमाज्ञात्रयं सिद्धम् । तत्र श्रीमदाचार्येणैकैककृतत्वमस्ति
न पैति लोकानां संशयनिवारणार्थं पुष्टिपार्थस्यत्वात् स्वस्य वा तदर्थं प्राकृत्यानन्तरमाज्ञा-
यमतिकरुणत्वविरोधिजातम्, तदाज्ञाद्वयं स्वस्य भगवत्तत्र स्वाङ्गीकृतेषु अतिकरुणत्वख्या-
पनार्थं न कृतम्, तत्कृतौ हि सर्वमाज्ञासं न स्यात्तेन च स्वाङ्गीकृतानामनुद्धारः स्यात्,
तेन चोभयस्य करुणत्वं न स्यात्, यदि तदेव न स्यात्तदा पूर्वं तदर्थं नाज्ञापयेत् ।
भगवान् स्वयं च नाविर्भूयात् । नत्येवम् । अतः परीक्षार्थत्वाज्ज्ञानः करुणगोचरा । अतो न
विशेषपराधादि कृतमित्यर्थः । न च पूर्वैव तत्सम्भवे किं देवत्यागविषयिण्या तथेति
वाच्यम्, क्रीडादेशे त्यक्ते विरहेण स्वयमेव देहं त्यक्ष्यन्तीति तेनातिकरुणत्वमेव परी-
क्षितं न भविष्यतीति भगवदभिप्रायः । श्रीमदाचार्यस्तु तदपि तथैव ज्ञातमिति सापि न
कृतैति भावः । नन्यमेवादायो भगवत्तः श्रीमदाचार्याणाञ्च तथैव ज्ञानं जातं, इत्यत्र किं
मानमित्यपेक्षायां भगवदादिसर्वसम्मतं हेतुबाहुः । तृतीयो लोकगोचर इति । तद्व्यापे-
क्षया पूर्वमाज्ञासः सर्वोद्धारः लोपगोचर इति न किञ्चिद् अलौकिकं मानं वाच्यम् ।
किन्तु सर्वत्रोक्तसिद्धमेव मानमित्यर्थः । एवं कृते पश्चात्तापः कथम् ? न कथमपि ।
यतः तैत्तिक्यमोक्षः करुणामात्रमकरणम्, न श्रान्त्यथा तद्विरुद्धमित्यर्थः । अत एव
श्रीमदानुसाराग्रं त्रियैकैयार्थये 'विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादित्यनेनेतिदिह । (इति
स्वतन्त्रगणः) ॥ ५-६ ॥

ननु पुक्तोऽयं विचारस्तथापि पूर्वापराथञ्जनितभगवदप्रसन्नताया अनिष्टतो भय-
रूपोपमुद्राः, स कथं निरर्तनाभिन्यान्नज्ञायां तदर्थं विचारान्तरमुपदिशन्ति । लौकिक-
प्रसूयदिन्यादि ।

॥ श्रीवृद्धभाचार्यचरणनिरचितान्तःकरणप्रबोधः । तिस्रिणव प्रकरणार्थः । अग एतत्त्रि विरेचिनः ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

लौकिका हि प्रभोपराधेनापसन्नाः कस्यचित्पसीदन्ति, कस्यचिन्न पसीदन्ति, तद्वत् कृष्णो भगवान् कदाचन अवतारकालेऽनवतारकाले च न द्रष्टव्यः । अवतारकाले 'अहो बर्फीयमि'तिवाक्येन अनवतारकाले च वरणाश्रुत्या 'प्रह्लादाय यदा दृष्टेद्धनिष्पेयि वरोर्जितमि'ति देवान् प्रति भगवद्वाक्येन चापराधसन्तुत्वपूर्वकसत्फलदातृत्वस्य भक्ते कृपाव-
स्य च सिद्धत्वात् । त्वया च सर्वं भक्त्या भगवते समर्पितमतो भक्तत्वात् कृतार्थोऽसि ।
'एवं धर्ममनुष्ठानाभि'तिवाक्ये भगवता भक्तौ जातायां निर्वशेषार्थाप्तिकथनात् सर्वं साधनरूपं फलरूपं चार्थं प्राप्तवानसि । अतः सुखी भव, दौर्मनस्यनिवारणेन निवृत्तो भवेत्यर्थः । इयं चोक्तविचारात्मकाज्ञाकर्तुः प्रभुभिराशीरेव दीयते ।

अतः परं विद्यमानेषु दैहिके सेवासामर्थ्ये पूर्वोक्तस्वेदेन वा वेदाभ्यासेन वा कार्यान्तराभिनिवेशादिना वा दैहिकसेवायां प्रमाद्यन्तं प्रति पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । प्रौढापीत्यादि ।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

प्रौढा भर्तृसकलकार्ययोग्या तत्समर्थापि दुहिता यद्वत् यथा, स्नेहाद् इयं बाला पतिगृहे महत्कार्यं कर्तव्यं तत् कुर्वन्ती श्रान्ता हिष्टा च भविष्यतीति ज्ञात्वा चरं भृत्य-
समीपे न प्रेष्यते, तथा तद्देहे स्नेहात् सेवां विना स्थापनं न कर्तव्यम् । तत्र हंतुः ।
वरस्तुष्यति नान्यथेति । अन्यथा प्रेषणविरुद्धे प्रकारान्तरे वरो न तुष्यति; तथा शरीरेण सेवाया अरुणे भगवानपि न तुष्यति । एतस्य देहस्य भगवता स्वसेवार्थमेव दत्तत्वाद्; 'भवाय नाशये'ति पञ्चमस्कन्धीये वाक्ये तथैव प्रतिपादितत्वात् । अत एव विचारेण पूर्वोक्तदोषाभ्युत्पत्त्याज्ञप्तसेवैव कार्येत्यर्थः ।

अथापराधेन प्रतिवन्नादिना वा देहस्य तदर्थतायां सन्देहे विचारान्तरमुपदि-
शन्ति । लोकवच्चेदित्यादि ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ।

लोका यथा संसारासक्ता नानास्वमाकास्तत्र तत्र तेन तेन शास्त्रादिना मवर्तन्ते, तद्वच्चेन्मे स्थितिः स्यात्; उत्करीत्या पश्चात्तापो न स्यात् तदा किं स्यात्? लोक-
तुल्यतैव स्यात् । सा ॥ मे न जाता, अतो मनुष्यं भगवान् दयां करोतीति विचारय ।

तथा चैवं विचार्य देहस्य सेवार्थत्वं निश्चिनुहि; निश्चित्य चाज्ञाप्तं कुर्वित्यर्थः । एवमुक्ततया सेवाकरणेऽपि पुनः प्रतिबन्धसम्भवश्चेत्तत्राप्युपायमाहुः । अशक्य इत्यादि । पूर्वोक्तं कर्तुमशक्यं चेद् भातं तदा हरिः स्मर्येत्सर्वाघहर्ता भगवानेवास्ति । 'सर्वधर्मा परित्यज्ये'तिवाक्ये स्वस्य प्रपन्नसर्वपापनिवारकत्वं वदन् रसकोस्तीति विचारय । कथञ्चन, केनापि पूर्वमुक्तेन कृतेनानुक्तेन भाविना सम्भावितेन वा प्रकारेण मोहं वैचित्यं मयातः परं किं भविष्यतीति पौण्ड्यात्मकमुद्देशं वा गाः । एवं भगवतः शरणत्वविचारेणैव सर्वोद्देशनिवृत्त्या भगवत्कृपाया अभिष्यक्तेरित्यर्थः ।

एवं सर्वं विचारवाक्यमुक्तोपसंहरन्ति । इतीत्यादि ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥

चित्तं प्रति अन्तःकरणं लक्ष्मीकृत्य उद्दिश्य श्रीकृष्णदासस्य हितं सुखसम्पादकं बल्लभस्य भगवतो भक्तानां च प्रियस्य वचः विचारोपदेशवाक्यम्; इति एतावत् शरणोपदेशान्तमेव नाधिकं; यदाकर्ण्य श्रुत्वा भक्तः पूर्वोक्तः कृतापराधोऽपि निश्चिन्ततामुद्देशनिवारणेन चिन्ताराहित्यं व्रजेत् प्राप्नुयादित्यर्थः ।

अत्रैतत् सिद्धम् ।

(१) भगवान् समाभ्यधिकारादित्यात् स्वतन्त्रः ।

(२) मार्गप्रवर्तका भक्ताः स्वरूपतो दोषरहिता भगवतोक्तभक्तवक्ष्यतापामपि भगवदधीना एव भगवदभिज्ञाधातः स्वस्य तन्मार्गांस्तरेऽपि मार्गप्रवर्तकभक्तवत् स्वस्य भगवदाज्ञाभङ्गोऽनभिमेवव्रतणं च न युक्तम् ।

(३) स्वस्य स्वभावतो दोषसत्त्वेऽपि समर्पणादुत्कृष्यतीति कृपाबाहुल्येऽपि स्वोत्कर्षो न भावनीयः ।

(४) भगवतः सत्यसद्बलत्वात् किं चिकीर्षतीति तद्विच्छायाय हातुमशक्यत्वाद् सारदा तदाज्ञैव कर्तव्या । वदकरणे 'आज्ञापद्मो नरेन्द्राणामिति चत् स्वामिद्रोहात्मको महान् अपराधः स्यात् ।

(५) मित्र, अहं सेररु इति मदनुरूपं यत् तत् स्वामी एव करिष्यतीति विचारः सेवार्थोऽपि नित्यनोप्याप्तैव कार्या । नाप्याचार्यकृतिदृष्टान्तेन स्वयं प्रोदिः कर्तव्या । नैरापि श्रमोऽत्र न्यातृनो पश्चात्तापस्यैवोक्तत्वात् पश्चात्तापस्यापि सेवकत्वप्रयुक्ताताया प्रोक्तव्या ।

(६) विद्या; भगवान् न लौकिकमधुवद् अपराधेन कृपितः परित्यजति । भगवत्पदमरुत्पाद्वाहारास्यापि निष्पन्नान् । स्वस्य चार्द्राङ्गो समर्पणादिनानुमिताया

શ્રીકૃષ્ણ:

આ પોદરામન્થના આમૃત્ય સર્વ દીકાસાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં
આર્થિક સાહાય્ય આપનાર વિદ્યાનુરાગીઓનો સ્મરણપદ

મન્થનું નામ	આર્થિક સાહાય્ય અર્પનાર
૧ સેવાદલ	શ્રી ગો. શ્રીજીવનેશ્વરચંદ્ર મહારાજ, પોરબંદર
૨ નિરોધવક્ષણ	" " "
૩ જલમેદ	" " "
૪ પચપદ્ય	" " "
૫ ભક્તિવર્ધિની	" " "
૬ મન્થામનિર્ણય	" " "
૭ ચતુ શ્લોકી	" " "

૮ અન્ત કરણપ્રગોષ
૯ નવરત્ન

શ્રી ગો. રણછોડલાલજી મહારાજદ્વારા સોની કાલિ
દાસ પોરબંદરવાળા
શ્રી ગો. રણછોડલાલજી મહારાજ દ્વારા હરિગોવિંદદાસ
શેઠ જેઠાનંદ ઘનમલના પુત્રી બાઈ પદ્મીબાઈ
નગરકંઠા

૧૦ ત્રિદાન્તરહસ્ય
૧૧ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા
૧૨ ત્રિદાન્તમુખ્યાવલિ
૧૩ શ્રીકૃષ્ણાશ્રય
૧૪ ભાવગોષ
૧૫ શ્રીપદ્મનાભક
૧૬ ત્રિવેદધર્માધ્ય

ભાઈલાલ પુરુષોત્તમદાસ ખખત
ધીરંદાસ મજદાન સાકળીયા,
રામદાસ રણછોડદાસ ઠાકરશી
શ્રી ગો. શ્રી રણછોડલાલજી મહારાજદ્વારા મુદ્રિત થાય છે

અમુદ્રિત છે આત્રણ મન્થ માટે આર્થિક સાહાય્ય આપ
વાની ઈચ્છા થાય તો પોતાનું નામ સત્વર જણાવશે.

શાસ્ત્રી શ્રીમન્યાય હરિગંધર્વ,
'સાહિત્યજાલુ' 'શુદ્ધાદેવરત્ન'
ખોરમદ

મન્થ માગનારું {
સ્થાન

ગો. ધીરમણીદેવલાલજી મહારાજ,
લાલમાવા મંદિર-ખૂરેથર ખુ બાઈ.

श्रीकृष्णाय नमः

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गमवर्तक-अखण्डभूमण्डलाचा-
र्यवर्य-श्रीश्रीमद्ब्रह्मपाचार्यचरणपादुमावितं

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

पङ्क्तिर्व्याख्याभिः समुल्लसितम् ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीकल्याणरायचरणविरचितमफाशानुसारि-
द्विन्दुनुवादयुतं च ।

१ श्रीखनापानम्***	*** १	४ श्रीद्वादशैश्वर्याणाम्	***	३६
२ श्रीकल्याणरायाणाम्	*** ६	५ श्रीप्रवररत्नाणाम्	***	३७
३ त्रिपुरश्रीगोविन्दराजमहाणाम्	८	६ केनाम्नि	***	५१

तथा

श्रीमद्गोस्वामिबुभुक्षुलामविद्यानुरागिश्रीरणच्छोटला-
लजीमहाराजपादैः अखण्डसौभाग्यवतीनित्यश्री-

लास्यनिजात्मनाश्रीमतीन्द्रजमियादेवीजीनां

स्मृत्यर्थं दत्तसम्पूर्णसाहाय्येन

विरजितसुजनुशुद्धाद्वैतविशारद-

शान्तिहस्तिष्णशर्मणा

संगोप्यान्

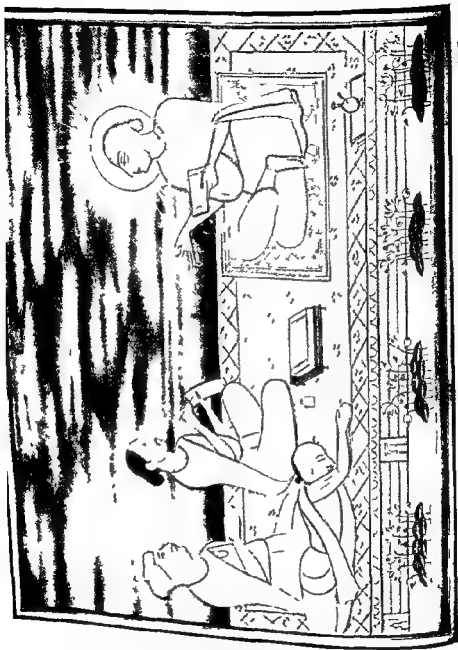
सम्पुद्रय

श्रीजीस्नेहाचार्यपुष्टिमिद्वान्तरायां उवाच प्रकाशितम् ।

सन् १९८२-

गन्तं मन्मथुद्विष्टा

सन् १९७७.

धीमतागतागवती
 महाभुञ्जी
 विचाराका मलित
 धीराणासमना
 पिता आगुह
 मजिनि

श्रीकृष्णाय नमः

मुद्राद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तक-अखण्डभूमण्डलाचा-
र्धवर्ध-श्रीश्रीमद्ब्रह्मचार्यचरणप्रादुर्भाषितं

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

षड्भिर्ग्याख्याभिः समुल्लसितम् ।

श्रीमद्भोस्वामिधीकल्याणरायचरणविरचितप्रकाशानुसारि-
हिन्यनुवादश्रुतं च ।

१ श्रीरघुनाथनाम् ...	१	२ श्रीद्वारिकेश्वरनाम् ...	२६
२ श्रीकल्याणरायनाम् ...	६	५ श्रीनगराजनाम् ...	६७
३ त्रिष्टुहश्रीगोविन्दरामचट्टानाम् ...	८	६ केषाञ्छिद् ...	९१

तस्य

श्रीमद्भोस्वामिकुलललामविद्यानुरागिश्रीरणच्छोडला-
लजीमहाराजपादैः अखण्डसौभाग्यवतीनित्यली-
लास्यनिजात्मजाश्रीमनीषममिषायेटीजीनां
स्मृत्यर्थं दत्तसम्पूर्णसाहाय्येन

विरजितजुजुस्सुखादेवविश्वरद-

शास्त्रिहृदिकृष्णशर्मणा

संशोध्यानुद्य

सम्पुद्रय च

श्रीजीवनेशानार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात् प्रकाशितम् ।

सन् १९८३-

मृत्यं मयादनुष्टिप्ता

सन् १९२३.

मुख्ययां

मणिलाल इच्छाराम देसाई इत्यनेन स्वीये 'गुजराती' पत्रस्य

“न्यूस मुद्रणयन्त्रालये”

मुद्रित्वा प्रकाशितम् । पार्थः पाठाघोडा, बेक-हाउस लेन.

श्रीकृष्णाय नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खेलधर्मिणि ।
पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥
म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।
सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण, एव गतिर्मम ॥ २ ॥
गङ्गादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृत्तेष्विह ।
तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥
अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।
लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥
अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।
तिरोहितार्थदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥
नानाबादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।
पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥
अजामिलादिदोषाणां नाशकोनुभवे स्थितः ।
ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥
प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।
पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥
विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।
पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥
सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।
शरणस्यसमुद्धारं कृष्णं विश्वाययाम्यहम् ॥ १० ॥
कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।
तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीबल्लभोब्रवीत् ॥ ११ ॥
इति श्रीमद्भक्तिसुधाचार्यचरणप्रादुर्भाषितं कृष्णाश्रयस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

अष्टमपत्रे चरमपङ्क्तितोऽवशिष्टम् ।

उच्यते । सा च स्नेहस्या । तदुक्तं निबन्धे 'माहात्म्यज्ञाने' त्यस्य व्याख्यानं
 'रतिः स्नेह' इति । स्नेहस्तु प्रेम्भैव । न च शाब्दिकोक्तमावार्थविरोधादसङ्गतमिव प्रति-
 मातीति वाच्यं, निरुक्तेरपि प्रमाणत्वात् । इतरथा 'कृपेर्वर्ण' इत्यनुशासनसिद्धस्य कृष्ण-
 शब्दस्यानन्तवाचकत्वं गगनकुसुमायमानं स्यादिति भक्तिसराणि कुशलतयाः परिशील्यन्तु ।
 अधुना देशादिसाधनानामसाधकत्वमिति । अधुना कलावित्पर्यः । आदिपदात्
 कालद्रव्यमन्त्रमर्चकर्मणां ग्रहणमितरत्स्पष्टम् । उक्तं च तत्त्वार्थदीपे 'पङ्क्तिः संपद्यते धर्मस्तै
 दुष्टमन्त्राः कलाविति । सर्वसाधनरूप इति, पङ्क्तिसाधनरूप इत्यर्थः । सङ्ख्यातात्पर्या-
 नुरोधेन सर्वपदस्यात्र सङ्ख्यचित्तवृत्तित्वात् । दशलीलेति । 'अत्र सर्गो विसर्गश्च स्यान्
 पोषणमृतयः । मन्त्रतरेणानुक्रया निरोधो मृत्किराग्रय' इत्येता दशलीला इत्यर्थः । सर्व-
 भेदश्च द्वितीयस्वन्यसुबोधिन्यामस्मदार्थविवेचितं विस्तरभयाल्लक्ष्यमात्रमेवोच्यते न कृत्स्नम् ।
 तत्र त्रयदशरीरस्य त्रिणोः पुरुषदशरीरस्वीकारः

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमद्भगवद्भक्तवैश्वानरावतारश्रीवल्लभाचार्यमहाप्रभुपूज्यपादप्रणीत

कृष्णाश्रयस्तोत्र ।

यष्टीलाञ्छवसंस्पर्शान्न रोचन्तेन्यदाशिषः ।

तं राधाहृदयानन्ददायकं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

यत्कृपादृष्टितो जन्तुर्गोविन्दं विन्दते मुदा ।

भक्त्याहं तान्निजाचार्यान्भिवन्देऽर्थसिद्धये ॥ २ ॥

जिसकी लीलाका लवमात्र (थोड़ा) भी मज़ीमौंति सम्बन्ध हो जानेसे (जीवको) अन्यआशिर्वाद रुचिकर नहीं होते, उस, श्रीराधाके हृदयको आनन्ददानकरनेवाले आनन्दरूप श्रीकृष्णका मे आश्रय करता हूँ ॥ १ ॥

जिसके कृपाकटाक्षसे पामर जीव भी बिना किसी प्रकारके प्रयत्नसे ही श्रीगोविंदको प्राप्त करता है, उन निज श्रीमदाचार्यचरणोंको मैं अर्थ (ग्रन्थसमाप्ति) सिद्धिकेलिये भक्तिपूर्वक अभिवादन करता हूँ ।

ग्रन्थावनरण ।

श्रीकृष्णका आश्रय प्राप्त होनेसे (ऐहिक पारलौकिक) सर्वकार्य सिद्ध होते हैं । निजजननोंके सर्व कार्य सिद्ध हों, इसलिये मानो वरदान करते हों, उस तरह श्रीमदाचार्यचरण कृष्णाश्रयस्तोत्रका निरूपण करते हैं ।

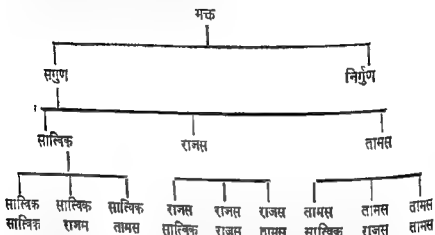
कृष्णाश्रय में दशश्लोक क्यों हैं ?

इस समय देश, काल, द्रव्य, कर्ता, मन्त्र, कर्म आदि साधनोंके दूषित होनानेके कारण कर्ममार्गादिमाधन सर्वसाधक नहीं हैं । भगवद्भक्तों के सर्वसाधनरूप एवं चतुर्विध पुरुषार्थरूप भगवान् ही हैं । अर्थात् देश, काल, द्रव्य, कर्ता, मन्त्र और कर्म ये उहाँ साधन एवं धर्म, अर्थ, काम और मोक्षरूप चारों पुरुषार्थोंको मिलानेसे दश मद्भक्त्या की पूर्ति होती है, और साध ही इस ग्रन्थका आशय यह भी है कि साधन और साध्य सब मग्नद्रूप हैं, इसलिये दशश्लोकोंसेही उनकी भगवद्भक्ता भिन्न की गई है ।

दूसरा कारण यह है कि पमरान् की लीला सर्ग, विमर्ग, स्थान, पोषण, उति, मन्त्र, ईशानुत्पत्ति, निरोध, मुक्ति और आश्रयरूप दशप्रकार की है, अतः भगवदाश्रयका निरूपण भी दश श्लोकोंसेही करना उचित है ।

तीसरा हेतु यह बताया जाता है कि दशविध भक्तोंसे सेव्य श्रीकृष्ण हैं, यह दश श्लोकों से दर्शाया है । भक्तोंके भेद निम्नांकित चक्र के अनुसार हैं:—

सगुण के भवप्रकार और एक निर्गुणको मिलाकर दशविधभक्तों से सेव्य श्रीकृष्ण है । चौपा प्रयोजन यह है कि— प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान, नाग, कूर्म, क्रकल, देवदल और पनझय इन दशविध प्राणों से ही सर कार्य सिद्ध होते हैं, अतः सर्वकार्यसाधक कृष्णाश्रयका भी निरूपण दश श्लोकोंसे प्रार्थनाके निमित्तसे श्रीकृष्णकी स्तुति करते हुए किया है ।

उपर्युक्त देशादि साधनोंमें काल मुख्य होनेकेकारण सबसे पहिले काल पुरुषार्थ-को सिद्ध नहीं कर सक्ता यह बतानेकेलिये कालधर्मका निराकरण करते हुए श्रीकृष्णकी प्रार्थना करते हैं—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

अन्वय—कलौ खलधर्मिणि सति, लोके पापण्डप्रचुरे सति, सर्वमार्गेषु नष्टेषु सत्सु, कृष्ण एव मम गतिरस्यु ।

कठिनाष्टके षष्ठ (षष्ठ) धर्मयुक्त होनेपर, लोकके विशेष कर पापण्डी होने पर तथा मार्गमार्गे नष्ट होनेपर मतान् श्रीकृष्ण ही मेरी गति—आश्रय होवे ।

कठिनाष्टक गठमार्ग है । सन् पुरुष अन्तर्दुष्ट होता है । जो व्यक्ति अन्तर्दुष्ट होता है, वह गन्धर्व में बहक रहता है । कहीं कहीं "लघधर्मिणी" ऐसा भी पाठ है वहां जितनी भेदा दू सर हो वेमा कठिनाष्टक प्रार्थना होने पर—मदानन्द भगवान् ही मेरी गति—आश्रय—नैतिक धर्मनैतिक भये साधन—होवे । सारा संसार पापण्डप्रचुर बन गया है, अत एव

सब मार्ग—कर्म ज्ञान आदि—पुरुषार्थ के साधन प्रायः नष्ट हो गये हैं। कर्मादि मार्ग नष्टप्राय हो गये उसका प्रकार निम्नलिखित है—

आध्यात्मिक यज्ञादि कर्म करनेवालेको चित्तशुद्धिद्वारा आत्मसुख—अन्तःकरणकी प्रसन्नता प्राप्त होना—ऐसा जिसका अर्थ है वैसा स्वर्ग प्राप्त होवै, ऐसा वैदिक सिद्धान्त है। उसमें पापण्डने प्रवेश करके आत्मसुख वाचक 'स्वर्ग' शब्दका 'लोक'के रूपमें भ्रम उत्पन्न किया, उससे कर्ममार्गके द्वारा होने वाली चित्तशुद्धि अटक गई (अर्थात् कर्ममार्ग जो कि आत्मसुखका साधन था, उसको संसार ही जिसका फल है ऐसे प्रवाहमार्गका साधन बना दिया)। इसीतरह मायावादका आग्रह करके ज्ञानमार्गका, निरीश्वरवादका अङ्गीकार करके योग(खाद्युष्य)मार्गका और विभूतिपरक होनेसे उपासनामार्गका मुख्यफलसाधकत्व नष्ट करने पर सर्वमार्ग नष्ट हो गये।

झूठा—भक्तिमार्गीय जीवोंको भी कलिकाळ बाध करेगा ही, क्योंकि वे भी तो गृहादिमें आसक्त रहते हैं, लौकिक क्रिया करते हैं, अतः उनको भी पाप लगनेका सम्भव रहता है, तब फिर आप भक्तिमार्ग से उद्धार होना कहते हैं तथा मुख्यफल साधक कह कर सर्वोत्कृष्टताका समर्पण करते हैं वह असङ्गत प्रतीत होता है। भक्तिमार्ग भी कर्मादि मार्गोंके समान ही है, तब भक्तिमार्गीय आश्रय करनेसे भी क्या होगा ?

समाधान—आप कहते हैं वैसा दोष भक्तिमार्गमें नहीं है। अतः कलिकाळ भक्तिमार्गीय जीवोंकेलिये बाधक नहीं है। प्रत्युत कलिकाळमें थोड़े ही समय में फलसिद्धि होने से वह साधकही है। इसके प्रमाण में श्रीमद्भगवतादिके वाक्य विद्यमान हैं।

“हे राजन् ! कलिकाळ दोष का निधि है, तथापि उसमें एक महान् गुण विद्यमान है, वह यह कि श्रीकृष्णके कीर्तनसे ही मनुष्य कर्मबन्धनसे मुक्त होकर मोक्ष प्राप्त करता है,” “हे राजन् ! सत्ययुगमें निरन्तर विष्णुका ध्यान करनेसे, त्रेतायुगमें यज्ञोंसे विष्णुका यजन करने से, और द्वापर में उपासना करने से जो गति प्राप्त होती थी वह कलिकाळ में भगवान् के नाम सङ्कीर्तनसे होती है।” “गुणज्ञ और साक्षात् आर्पण कछि भी प्रशंसा करते हैं, क्यों कि कलिकाळमें केवल कृष्णमङ्गीर्तनसे ही सब काम सिद्ध होते हैं।” इत्यादि।

भक्तों को गृहादि बाधक नहीं है।

श्रीमद्भगवन्में कहा है कि—“हे भगवन् ! जो मत्त आपके मङ्गलार्थ नाम तथा रूपका ध्यान करते हैं तथा दूसरोंको सुनाते हैं, स्वयं ध्यान करते हैं तथा सप्तम क्रियाओं में भी आपके ही चरणरत्नमें चित्त लगाकर रहते हैं, उनको पुनः संगारमें आना नहीं पड़ता है। और जो भगवन्में राजा प्राचीनवर्तिक पुत्रोंको भगवान् उपदेश करते हैं कि “हे राजन् ! जो मनुष्य गृहस्थाश्रममें रह कर सन्त्यज करते हैं और मेरी पर्चामें ही

रात दिन बिताते हैं उनको यह संसार बन्धन कर्ता नहीं होता है ।” इसी प्रकार ब्रह्मजीने भी स्तुति करते हुये कहा है कि “हे कृष्ण ! नव तक मनुष्य पूर्णतया आपके हुए नहीं हैं तब तक ही उनको रामादि चोरोसे मय रहता है, घर करामृदके समान प्रतीत होता है और मोह बेहियोंके समान ” इत्यादि वाक्योंसे सिद्ध होता है कि भगवद्भक्तोंके गृह आदि भगवान्केलिये ही होनेकेकारण वे भक्तोंको बन्धनकारक नहीं होते हैं ।

भगवद्भक्तोंकी लौकिक क्रियाएं देखनेमें लौकिकवत् हैं, पर वे सब वास्तविक रूपसे अलौकिकके समान ही हैं । क्यों कि नारदजीने व्यासजीकेप्रति कहा है कि—“सब कर्म, जन्ममरणकी आलमें कैसादेनेवाले हैं, क्यात् कर्म द्वारा कर्मबन्धनसे मुक्त होनेकी आशा व्यर्थ है, तथापि यदि वे कर्म श्रीकृष्णप्रीत्यर्थ किये जाँय तो अवश्य मोक्षदायक सिद्ध हो सकते हैं” इस प्रमाणके अनुसार भक्तोंके कर्म श्रीकृष्णप्रीत्यर्थ ही होनेके कारण लौकिक प्रतीत होनेपरभी उनको अलौकिकके समान ही मानना उचित है ।

असमय में भी वैदिक क्रिया कर सकते हैं ।

यदि भगवत्सेवाके समयमें वैदिक क्रिया न हो सके तो समयका अतिक्रमण हो जानेसे प्रत्युपाय नहीं होगा । क्यों कि स्वयं भगवान् ही श्रीमुखसे आज्ञा करते हैं कि “मेरी सेवा करते करते यदि वैदिक क्रियाका काल छोप होजाय, तो उस भगवत्सेवापरत्याग भक्तका दुष्ट-काष्ठ कर्म तीन करोड़ महर्षि काटेते हैं” इस वाक्यसे ज्ञात होता है कि भगवत्सेवा करते हुए यदि वैदिक कर्म यथासमय न हो सके तो उससे प्रत्युपाय नहीं है । इसी प्रकार “भगवान् हृदयमें प्रविष्ट होकर सब पापोंको घेते हैं” “वे भावदीय मेरे वण्डके पात्र नहीं बनते” इत्यादि वाक्योंसे भी यही सिद्ध होता है कि कदाचित् पाप लग भी जाय तो पातकका फल जो नरकादि होना चाहिये वह भक्तों को भोगना नहीं पड़ता (किन्तु स्मरण रहे कि यदि कोई दाम्नेसे वैदिक क्रियाओंका त्याग करता है तो वह अवश्य नरक गामी होता है) भगवद्भक्त कर्तव्यनादिमें ही पापोंको नष्ट करदेते हैं ।

आचार शैथिल्य ।

प्रति-शरण-मार्गनिष्ठ जीमों से कदाचित् आचारादिका यथोचित पालन न हो तोभी कष्टमिद्धि होती है । इमविषयमें अर्जुनके प्रति यामवान् आज्ञा करते हैं कि “हे अर्जुन सत्र नरमें अन्य सब धर्मोंका त्याग करके मेरे शरण जा” “अत्यन्त दुराचारी भी यदि अनन्यरूपसे मेरा भजन करता है तो उसको सामुपुत्र्य सम्मान चाहिये । क्यों कि उसका निश्चय उत्तम है” इन भावद्वारायों में, तथा श्रोत्रमें मिथ्याचारी, अनाथमी होनेपर भी यदि भगवद्भक्त है, तो वह शिव पदार गुणोदय होनेसे सम्पूर्ण जगत्में प्रकाशित करता है उसी तरह सारे संसारको कविर बना है । इसी प्रकार “हे राजन् ! भगवद्भक्तमें आस्था-श्रद्धा-रत्ननेराजा कभी

प्रमादी होता नहीं है, इतनाही नहीं परन्तु यदि वह आँखें बन्दकर के दौड़े तो भी उसको न वहीं टोकर लगानेका भय रहता है न फिसलनेका । ” इत्यादि वाक्यों से ज्ञात होता है, कि प्रपत्ति मार्गमें आचारादि के अभावमें भी फल सिद्धि होती है ।

भक्ति समग्र सिद्धिओंका जीवन है ।

श्रीमद्भागवतमें कहा है कि “हे महर्षियो ! भलीभौति किये हुए यथादि कर्म भी यदि भगवान् में भक्ति उत्पन्न न कर सकें तो वह केवल श्रम ही है ऐसा समझना चाहिये ।” “सर्व और दया से युक्त कर्म तथा तप से प्राप्त की हुई विद्या भी मेरी भक्ति से विहीन मनुष्यको भलीप्रकार पवित्र नहीं बना सकती ।” “अच्युत—भगवान् के भाव विना जो निरञ्जन ज्ञान प्राप्त होता है वह भी भलीप्रकार शोभायमान नहीं होता है, तब जो कर्म श्रीकृष्ण को अर्पण नहीं किया जाता वह कैसे सुशोभित होसकता है ? फिर चाहे वह कैसा ही निष्काम क्यों न हो ?” “विदिन कामनाओंसे परास्त पुरुषकी आत्मा जिस तरह श्रीधृन्वदकी सेवा करके शान्ति प्राप्त करती है उस प्रकार यमनियमादि सम्पन्न योगनार्गसे शान्ति-लक्ष्म नहीं कर सकती ।” ब्रह्मसूत्रि में ब्रह्मानीने भी कहा है कि, “हे भगवन् सकल-कल्याणकारिणी आपकी भक्तिको छोड़कर जो लोग विना प्रेमके, केवल शुष्क ज्ञानकेलिये क्लेश सहन करते हैं उनको परिणाममें भी क्लेश ही सहन करना पड़ता है, जैसे घान्यके विना छीलकों को कूटनेवालेको परिणाम में छीलकोंके चूर्णके अतिरिक्त और कुछ भी नहीं मिलता” इन विविध प्रमाणों से सिद्ध होता है कि भक्तिके विना कर्म, ज्ञान, कुछ भी सिद्ध नहीं कर सकते । परन्तु यदि वे भक्तिका सहयोग करें तो सिद्धि प्राप्त कर सकते हैं । अत एव भक्तिही सकल सिद्धिओंका जीवन है ।

निःसाधन भक्ति भी सर्व साधिका है ।

श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध, अध्याय बीस श्लोक तृतीय और तृतीयमें कहा है कि “हे उद्धव ! कर्मकाण्ड, तपस्, ज्ञान, वैराग्य, योग, दान, और इसी प्रकार अन्य भी कल्याणके साधनों द्वारा जो जो कार्य सिद्ध किये जाते हैं, वह सब मेरा भक्त अनायास ही भक्तियोगसे प्राप्त करता है ।” इसी तरह गीतामें भी कहा है कि “हे अर्जुन ! आर्त, मित्रासु, अर्थाय और ज्ञानी यह चार प्रकारके पुरुष मेरा मनन करते हैं ।” श्रीमद्भागवतमें शुक्लाचार्य भी कहते हैं कि अकाम हो, सर्वराम हों या मोक्षकी कामनावाला हो, चतुर पुरुष को तीव्र भक्तियोग से परपुत्र का मनन करना चाहिये ।” ब्रह्मानीने भी भक्तकी प्रशंसा करते हुए कहा है कि “जो लोग ज्ञान प्राप्त करने की इच्छासे परिश्रम न करके भक्तोंके श्रवणसे निखली हुई भगवान् की पवित्र कथाओंका कानसे श्रवण करते हैं तथा देह, मन, वाणीसे उनका आदर करते हुए जीवन व्यतीत करते हैं वे भक्त, हे अग्नि ! यद्यपि आत हीनों लोक में अनेक हैं तथापि आपसे महन ही में नीत लेते हैं ।” “धीपति भगवान् के मनन

होने पर क्या अप्राप्य रहता है ? तथापि हे राजन् ! भगवान् के भक्त भगवान् की सेवाके विना अन्य कुछभी चाहते नहीं हैं । "सर्वदुःसहर्ता प्रभु अपने भक्तको रूप, आरोग्य, और अर्थ भी प्रदान करते हैं ।" ये सब वाक्य निःसाधन भक्ति भी सर्व साधिका है ऐसा सिद्ध करते हैं, भक्ति सर्व साधिका है, इतनाही नहीं, किन्तु स्वयं ही फलरूपा है । इसका समर्थन निम्नाङ्कित वाक्य करते हैं । श्रीमद्भागवत द्वितीयस्कन्ध प्रथमाध्याय नवम श्लोक में कहा है कि—“निर्गुण-तामें परिनिष्ठित रहने पर भी मुझे प्रभुकी लीलासे आकृष्ट होकर मामवतशास्त्रका अभ्ययन करना पड़ा ।” और प्रथमस्कन्ध सप्तमाध्यायके दशम श्लोकमें वर्णन किया है कि “श्रीहरि-के गुण ही ऐसे मनोमोहक हैं, कि आत्मामें रमण करने वाले जीवन्मुक्तों को भी प्रभुकी निष्काम भक्ति करने की इच्छा होती है ।” इसी तरह तृतीयस्कन्ध पंचविंशाध्यायके चौथी-सवें श्लोकमें भगवान् कविल ने मातृचरण देवदूतको उत्तम भक्तिका लक्षण समझाते हुए कहा है, कि “मेरी चरण सेवामें तत्पर रहने वाले, मेरेलिये ही सब कर्म करनेवाले और सर्वदा एकचित होकर परस्पर प्रेमपूर्वक मेरी कथा कहने में आनन्द प्राप्त करनेवाले ऐसे विरल भक्त मेरे साथ एकात्मभावकी—मोक्षकी भी इच्छा करते नहीं हैं” इत्यादि वाक्य भक्ति स्वयं ही फलरूपा है, इस सिद्धान्त को दृढ़ करते हैं ।

आधुनिक समय में कर्मादि मार्गों के अधिकार नष्ट हो जाने के कारण अनधिकारी को कर्मफल प्राप्त नहीं होता है । अतः यदि कर्मादि मार्गोंके अनुसार भी भक्तिमार्ग में रहकर आचरण किया जाय तो अधिकार भेदसे उन मार्गोंमें कहा हुआ गौण अथवा मुख्य फल मिलनेका सम्भव रहता है । भक्तिमार्गमें भक्तको अनुग्रहसे ही अधिकार प्राप्त हो जाता है । यही उपदेश आचार्यचरणोंने नियन्त्रमें किया है । आपकी आज्ञा इस प्रकार है “इस कलिकाल में सब अधिकार निवृत्त हो गये हैं, पर यदि प्रेम पूर्वक सेवा की जाय तो वह कलियुग भी श्रीकृष्णके भक्तको फलसापक हो जाता है” । इस वाक्यसे यह भी ज्ञान होता है कि कर्मादिसाध्यफल भक्तिमार्गमें अनिच्छा से भी भक्तको प्राप्त होजाता है, जब कि भक्तिसाध्यफल अन्य मार्गों से सम्पन्न नहीं होता है । इससे सिद्ध होता है कि अन्यमार्गोंकी तुल्यताका गन्ध भी भक्तिमार्गमें नहीं है ।

अब यहाँ शङ्का होती है कि, कर्मादि मार्गोंकी अपेक्षा उत्कृष्टता भक्तिमार्गमें यदि है भी तो रहने दीजिये, परन्तु उसमें अर्वष्टत से तो कर्मादि तुल्यता होनी चाहिये । इस शङ्का-का समाधान करने हुए करते हैं कि “विष्णु सत्त स्मरणीय है, कभी विस्मरणीय नहीं है, हम प्रकार सदा विष्णुका स्मरण करनेवालेके सब विधि और निषेध किङ्कर हो जाते हैं ।” “निम मार्गमें मृगि मानने सकल कल्याणके मानन प्रभु होजाते हैं उस अज्ञान्मा प्रलप श्रीहरिको भेद द्रष्टा हैं ।” “दे श्रीकृष्ण, कृष्ण, कृष्ण, इस प्रकार जो मेरा स्मरण करता है उस भीतरा में, जलरी भेद कर कलत्र त्रिपराह ऊपर निरुत्था है उसीतरह नरकमें उद्धार करता हैं ।”

“है माधव, आपके जन अन्यकी तरह जन्म मरणके चक्रमें नहीं गिरते ।” “सब शास्त्रोंका मथन करके और चारोंवार उनका विचार भी करके एकदात निश्चित हुई है कि नारायण ही सदा ध्यान करने योग्य है ।” इत्यादि वाक्योंसे सिद्ध होता है कि यदि सर्वोशमें भक्ति न कीगई हो, थोड़ी भी कीगई हो, तोभी वह भक्ति फलसाधिका है, कर्मादिमार्गमें वैसा नहीं है । अतः प्रकृत विषयमें इतने ही प्रमाण पर्याप्त हैं ॥ १ ॥

पवित्र देश में निवास करनेसे भी धर्मादि पुरुषार्थकी सिद्धि हो सकती है, और आप कहते हैं कि अन्य सब साधनोंका त्याग करके श्रीकृष्णका ही आश्रय करना चाहिये इसमें प्रमाण क्या है ? इस शङ्काका समाधान करते हुए कहते हैं कि पुण्यस्थान भी इस समय पुरुषार्थसाधक नहीं हैं; यही बात श्रीमदाचार्यचरण आज्ञा करते हैं—

स्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडान्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

अन्वयः—देशेषु स्लेच्छाक्रान्तेषु सत्सु च पापैकनिलयेषु, सत्पीडान्यग्रलोकेषु, कृष्ण एव मम गतिः अस्तु ।

देश स्लेच्छोंके अधीन हैं । माना कि स्लेच्छोंने देशपर आक्रमण किया है, पर यदि स्लेच्छ भी न्यायपरायण हों तो आपकी क्या हानी है ? इस आशेषका उत्तर देते हैं कि स्लेच्छ तो मूर्तिमान् पाप ही हैं, और पुण्यस्थान पापरूप स्लेच्छोंके मुख्यस्थान (राजधानी) बने हैं; दूसरा अर्थ किया जाय तो पापियोंका अथवा पापोंका घर हैं, तीसरा अर्थ यह है कि अज्ञ वद्व आदि देश स्लेच्छों के अधीन है और पाप के भी मुख्य स्थान बन गये हैं, कि जहाँ जानेसे ही पुनः संस्कार प्राप्त होता है । यहाँ यह भी शङ्का हो सकती है कि पुण्य स्थलोंमें भी बणिक आदि नातिके भले आदमी रहते होंगे, तो फिर स्लेच्छोंसे क्या मतलब है ? इसका समाधान इस प्रकार करते हैं कि बणिक आदि लोक भी स्वधर्मचरण करनेवालों पर जो आपत्तें आती हैं उनको देखकर किङ्कर्तव्यविमूढ़ बन गये हैं, अर्थात् स्वधर्मनिष्ठपर जो आपत्तें आती हैं उनको देख कर स्वधर्मचरण न करना चाहिये या लौकिक कार्य न करना चाहिये इसका निर्णय वे लोग नहीं कर सकते । अर्थात् सद्धर्मसे अच्छा ही होगा ऐसा निश्चय उन लोगोंमेंसे चड़े जानके कारण धर्म विषयक श्रद्धादिके अभावमें धर्माचरण करनेवालोंको वे सहायक भी नहीं होते हैं । अतः श्रीकृष्णके आश्रयको बिना शक्ति देशोंपर अपने उद्धारका आधार रखना निरर्थक है । श्रीकृष्णका आश्रय करनेवाले को देश भी अनुकूल हो जाते हैं । अत एव श्रीमद्भागवतमें देवोंने “कृष्णसेरा करनेकेलिये भारतवर्षमें शुक्रन्दत्तेवोपयोगी देह प्रदान कीजिये, हम भी भूमिपर जन्म लेना चाहते हैं” ऐसा कहा । इस प्रकार पुण्यभूमिमें स्थिति करनेसे भी पुरुषार्थकी सिद्धि नहीं होनी है, अतः

श्रीकृष्णका आश्रय ही करना उचित है, अतः मेरा आश्रय श्रीकृष्ण ही हो, ऐसी प्रार्थना श्रीमहाप्रभुजी करते हैं ॥ २ ॥

गङ्गादि तीर्थ भी सर्व पुरुषार्थ सिद्ध करनेवाले माने गये हैं, तो फिर आश्रयकी प्रार्थना किसलिये करते हैं ? इस प्रश्नके उत्तरमें पूर्वोक्त देशादि छः प्रकारके साधनोंमें से तृतीय साधन द्रव्य भी फलसिद्धि नहीं करता है यह दर्शनकेलिये तीर्थ भी साधक नहीं हैं ऐसा निरूपण करते हैं—

गङ्गादितोर्थवर्गेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

अन्वयः—इह गङ्गादितोर्थवर्गेषु दुष्टैरेवावृतेषु सत्सु तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव मम गतिरस्तु ।

गङ्गा आदि शुभ्य तीर्थ दुर्जनोसे ही आवृत हैं । गङ्गादि तीर्थोंमें ब्राह्मणादि भी रहते हैं, तब आप यह कैसे कह सकते हैं कि सब तीर्थ दुष्टोंसे ही सेवित हैं ? ब्राह्मणादि की स्थिति वहां नित्य रहती है इस कारण अतिपरिचयसे उनकी तीर्थोक्तप्रति आदर-बुद्धि कम हो जाती है, तथा वे दान दक्षिणादिसे निर्वाह करते हैं, इसलिये उनके पीछे भी उपाधियों लगी ही रहती हैं, अतएव उन में भी दुष्टता रहती ही है । सर्वविध दोषोंको दूर करनेवाले तीर्थ वहां विद्यमान हैं तो फिर उनमें दोष किस प्रकार रह सकता है, ऐसी शङ्का भी नहीं हो सकती । उसका कारण यह है कि उनमें स्थित भगवान्से बहिर्मुखता तथा नास्तिम्ना आदि दोषोंका निवारण तीर्थ भी कर नहीं सकते । यह बात निम्नलिखित प्रमाणोंसे सिद्ध होती है । “सौ बार अच्छी तरह मिट्टी ल्याकर जन्मसे आन्तक प्रतिदिन ध्यान करने-वाला मानदुष्ट मनुष्य, गङ्गाके सत्पूर्ण जलसे भी शुद्ध नहीं हो सकता । ऐसा हम निश्चित रूप से कह सकते हैं; मत्स्यादि जलमें रहनेवाले प्राणी रातदिन (गङ्गाभादिके) जलमें ही रहते हैं, परन्तु वे कभी ध्यानके फलको प्राप्त नहीं कर सकते ।” “मनुष्य जो कर्म श्रद्धा और विधिपूर्वक शुद्ध भावमें करते हैं, वही उसके अल्प सुखकेलिये कल्पित होते हैं; अर्थात् उन्होंने उनको अल्प सुखी प्राप्ति होती है ।” “विधि और श्रद्धासे रहित और मानदुष्ट रिये हुए कर्मका फल मनुष्यको प्राप्त नहीं होता है, इसका कारण यह है कि वे कर्मका फल असुर रूप लभते हैं । अतः विधिहीन और मानदुष्ट कर्म करनेवाला अल्पन सुख तथा अल्पार्थ ममत्ता चाहिये । श्रद्धारहित, दुष्ट अन्तःकरणमाला, नास्तिक, भोग्यमन और कामग्राही ये पाँचों तीर्थके फलको प्राप्त नहीं करते हैं ।” “निम तरह गङ्गा मनुष्यको कोटि भी प्रायश्चित्त प्रविष्ट नहीं बना देती है, उसी तरह नारायणमें विमुख शस्त्रधर, वायुगुण तथा श्रीमद्भागवतके वक्तों से मिट होता है, कि तीर्थों में भगवान् से परिपुत्र तथा नास्तिक मनुष्यको परित्र बनानेकी सामर्थ्य नहीं होती है ।

यहां इस तरह शङ्का होती है कि—वस्तुमें शक्ति होनेपर कार्य अवश्य होता है, वह हुए बिना रहता ही नहीं, जैसे दाहकत्व शक्ति अग्नि में विद्यमान है, और, वह जलाती नहीं ऐसा कभी नहीं हो सकता । इस नियम के अनुसार तीर्थमें पवित्र करने की शक्तिके विद्यमान रहते वे पवित्र नहीं कर सकते, ऐसा कदापि न होगा ।

इसका समाधान करते हुए आचार्यचरण आज्ञा करते हैं, कि तीर्थों में पवित्र करने-वाला जो आधिदैविक स्वरूप है वह तिरोहित हो गया है, अतः तीर्थ उनको पवित्र नहीं कर सकते । तीर्थोंका आधिदैविक स्वरूप सत्पुरुषोंके सम्पर्कसे ही प्रादुर्भूत होता है, अत एव निबन्ध में आपने कहा है कि “काशी आदि तीर्थोंमें किसी समय किसी एकाग्र की शक्ति होती है तब समझना चाहिये कि जीवके ऊपर प्रभुने अनुग्रह किया है ।” प्रभुके अनुग्रहके बिना किसी की भी शक्ति नहीं होती है । प्रभु तीर्थोंका माहात्म्य बढ़ानेके लिये तीर्थोंके द्वारा भी किसीको मोक्ष प्रदान करते हैं । और श्रीमद्भगवत् में भी कहा है कि भगवद्भक्त तीर्थोंमें आन करते समय अपने हृदयकमल में विराजमान प्रभुके साथ तीर्थोंका सह कर तीर्थों को पवित्र बनाते हैं । अर्थात् तिरोहित आधिदैविक स्वरूप उनमें प्रकट कर देते हैं, इसको तीर्थीकरण कहते हैं । अन्य प्रकारसे तीर्थों को और क्या तीर्थ बनाना है ? जल में कुछ दोष तो दिखाई देते ही नहीं । इस प्रकार द्रव्यस्वरूप तीर्थों में भी स्वतन्त्ररूपसे पुरुषार्थ सिद्ध करने की सामर्थ्य विद्यमान नहीं है अतः श्रीकृष्णका आश्रय ही रक्षणीय है ॥ १ ॥

यदि कर्म करनेवाला अच्छा हो तो सब फल प्राप्त हो सकता है । तो फिर अन्य का निषेध कर आश्रयही ही प्रार्थना क्यों ? इस शङ्काका समाधान करके कर्मकरने पाशोंका स्वरूप भी फल सिद्ध नहीं कर सकता, यही बात चतुर्थ श्लोक में निरूपण करते हैं—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अन्वयः—सत्सु अहङ्कारविमूढेषु पापानुवर्तिषु लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्णः एव मम गतिः अस्तु ।

अहङ्कारके बशीभूत गणितगण—हम ही शास्त्रदा है अन्य कोई नहीं—इत्यादि प्रकार के मिथ्याभिमानसे विमूढ हो गये हैं । जिस तरह उनका ज्ञान अविमानके रो जान से दूषित हो गया है, वैसे ही उनकी कृति भी दूषित हो गई है । इसका कारण यह है कि वे लोग द्रव्यादि का लाभ और पूजा के लिये ही यत्न करने वाले होते हैं । मिथुनागादिदिग्गमार्थिक कर्म भी वे लोग ऐसा समझते ही करते हैं कि—इससे हमको द्रव्य प्राप्त होगा और छोड़ने प्रसिद्धा बरेगी । साथ ही हुए पुरुषोंका सद्ग करनेसे सद्गन्ध दुष्टता और पापका अनुग्रह करनेमें अतन्त्र बुद्धता इसप्रकार दोनों प्रकारकी दुष्टता उनमें होनेसे वे पण्डित भी स्वतन्त्ररूपसे पुरुषार्थ सिद्ध नहीं कर पाते । परन्तु भगवदाश्रय करके भगवत्पासे वैराग्य और स्वयं की मूर्ति होने

पर फल सिद्धि कर सकते हैं, क्यों की वेदका तात्पर्य भगवान् या भगवद्भक्त जानते हैं, ऐसा होनेसे भगवदीय होनेसे ही वेदका तात्पर्य समझ सकते हैं । इस तरह भगवदाश्रयके बिना पण्डित भी कुछ सिद्ध नहीं कर सकते । अतः श्रीकृष्ण ही मेरा आश्रय होवे ॥ ४ ॥

सुनते हैं कि शास्त्रों में मन्त्रों से फल सिद्धि बताई है, तो फिर आश्रय ही करनेकी क्या आवश्यकता है ? मन्त्रों की शक्ति भी नष्ट होगई है, अतः मन्त्र भी कुछ नहीं कर सकते यह दर्शाते हैं:—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अन्वयः—मन्त्रेषु अपरिज्ञाननष्टेषु अव्रतयोगिषु तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव मम गतिः अस्तु ।

वेदोक्त तथा नास्त्वंचराद्यादि आणमोक्त मन्त्र; तात्पर्य, फल तथा देवताके स्वरूपज्ञानके अभावसे नष्ट हो गये हैं । वैदिकमन्त्र नियमपूर्वक पढ़े नहीं जाते, अतः उनका सामर्थ्य नष्ट हो गया है । वेदाध्ययनके नियम गुरुकुलमें निवासकरना, ब्रह्मचर्यपालनकरना, शूद्रोंके सामने न पड़ना, अनव्यायके दिनोंमें न पड़ना इत्यादि है । तांत्रिक मन्त्रोक्त तात्पर्यही समझमें नहीं आता है, अतः उसका अर्थ और फल समर्थक देवता उन मन्त्रोंसे तिरोहित हो गई हैं । इस तरह तांत्रिक मन्त्रोंका भी सामर्थ्य नष्ट हो गया है । तथापि भगवान्का ही आश्रय रखनेवालेको मन्त्रोंसे भी फल प्राप्त होता है । इसके विषयमें 'नित्ये स्मरणसे और नामका उच्चारण करनेसे कर्म की त्रुटि पूरी होती जाती है, उस अच्युत भगवान् को मैं प्रणाम करता हूँ ।' इत्यादि वाक्य प्रमाण हैं । इस तरह भगवत् भी नष्ट सामर्थ्यवाले होनेसे मेरा आश्रय श्रीकृष्ण ही है ॥ ५ ॥

मीमांसा आदिमें मंत्रोंके अर्थका निर्णय करके कर्मसे ही फल प्राप्त हो सरता है तो फिर आश्रय की क्या आवश्यकता है ? इस प्रकार शङ्का करके कर्म भी फल साधक नहीं है यह ज्ञानेन्द्रियों नीचेके श्रोत्रमें आश्रयही प्रार्थना करते हैं:—

नानायाद्विनष्टेषु सर्वकर्मघटादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

अन्वयः—नानाकर्मघटादिषु नानायाद्विनष्टेषु पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव मम गतिरस्तु । सोमयाग आदि सब कर्म और एकादशी आदि सब व्रत विविध वादोंसे नष्ट हो चुके हैं । वे वाद इस प्रकार हैं—

(१) कृत प्राजपित्या है, अर्थात् वेदभी प्रपञ्चमध्यस्थानी होनेके कारण मिथ्या हैं, अतः ज्ञाने प्राज व्यापारीक होनेके कारण व्यग्रहामें ही प्रमाण है वैपरी, वेद और मेर-

विहित कर्मको भी व्यवहारमें ही प्रमाण मानना चाहिये। वास्तविकरीतिसे कुछभी करनेका या प्राप्त करनेका नहीं है।

(२) पूर्वमीमांसाकारका मत है कि “परमेष्ठिनो वा एष यदोग्रे” इत्यादि वाक्योंसे ज्ञप्ता आदिका उत्कर्षभी यज्ञोंके द्वारा ही सुना जाता है। और उत्तरोत्तर कर्ममें प्रवृत्त होनेमें पूर्ववासना ही कारण होनेसे कर्म ही करना चाहिये। कर्मसे ही फलसिद्धि होगी। कर्मके अतिरिक्त अन्य कुछ भी उपास्य, फलदाता, किंवा प्रवर्तक नहीं है। इसी तरह मन्त्रकी देवता भी मन्त्रसे पृथक् चेतनरूपा कोई नहीं है, किन्तु मन्त्ररूपा ही है। अर्थात् किसी देवताकी कृपा सम्पादन करके किसी प्रकारके फल की प्राप्ति करनेके लिये भी कर्मके अतिरिक्त कुछ भी करनेकी आवश्यकता नहीं है। किन्तु उपर्युक्त प्रकारसे उपास्य, फलदाता या प्रवर्तक सन कुछ कर्म ही है।

(३) नैयायिकों का मत है कि शास्त्रसे प्रमाण प्रमेय आदि सोलह पदार्थों का यथार्थ ज्ञान प्राप्त करके उमका श्रवण मनन और निदिध्यासन करनेसे आत्माका साक्षात्कार होता है, तब दुःख की आत्यन्तिकी निवृत्ति होकर जाती है, वही फल है। ईश्वरोपासना करनेकी अपवा ईश्वरको ही फलरूप माननेकी कोई आवश्यकता नहीं है।

(४) निरीश्वरवादी साङ्ख्यिकोंका मत है कि प्रकृति और उसके विकारों की उपाधिका विलय करके पुरुष जब अपनी स्थिति करता है वही फल है, भगवान् फल नहीं है।

इस तरह भिन्न भिन्न प्रकारके वाद प्रचलित हैं। इनसे विशेषकर कर्मोंका नाश किया गया है। अतः उलटा ही अर्थ ग्रहण कर लेनेसे कर्म भी फलोत्पादक नहीं रहे। सच्चा वैदिक सिद्धान्त देखनेसे ये सब वाद एक प्रकारके प्रलाप की तरह प्रतीत होते हैं। क्योंकि “यह सब पुरुष ही है” “यह सन ब्रह्मात्मक है” वह भगवान् सनको वशीभूत रखता है सबके ऊपर शासन करता है, इत्यादि वाक्य यह सब प्रपञ्च ब्रह्मरूप है, और अत एव सत्य हैं, इसलिये कर्म भी सफल है यह बताते हैं। अत एव शाङ्कर सिद्धान्त उपपन्न नहीं होता है।

“भगवान् उसी से अच्छे कर्म कराता है निम्नको ऊंची गति से लेनाना है। और उसीसे निष्कर्म कराता है निम्नको अधोऽगति से ले जाना है।” “हे अर्जुन मैं ही समग्र जगत् की वसति का कारण हूँ” “मला ऐसा कौन देह धारी है जो मुमुक्षु भगवान् का भजन न करेगा।” “देव हो, असुर हो, मनुष्य हो यक्ष या गन्धर्व हो, मुमुक्षु भगवान् के चरणों की सेवा करके मोक्ष को प्राप्त करते हैं।” “भगवान् ही सबके फल दाता हैं, क्योंकि जो सबका नियामक हो वही फलदाता सकता है। यज्ञ वृत्त हुए देवता यज्ञ करनेवाले को वृत्त करते हैं।” “निधाय ही देवोंने यज्ञ किया था।” इत्यादि प्रमाणों से नैमिनी वा मन भी धृति स्थिति और ध्यान सूत्रों से विन्दमिद

होता है । क्योंकि इन वाक्यों में जीव को प्रवृत्त कराने वाला, सारे जगत् की उत्पत्ति का कारण, जीवमात्रके लिये सेव्य, सर्वविध कर्मोंका फलदाता एकमात्र भगवान् ही है ऐसा कहा है । सब जैमिनिके मतके अनुसार तपपत्र नहीं हो सकता इसी तरह यज्ञोंसे देवों की तृप्ति तथा देवोंने यज्ञ किया ऐसा प्रतिपादित भी किया गया है । अतः यह भी स्वीकार करना चाहिये कि मन्त्रकी देवता मन्त्रसे पृथक् हैं और वह चेतन रूपा है ।

“हे अर्जुन ! उसके पश्चात् शुभे तत्त्वतः जानकर मेरेमें प्रवेश करते हैं ।”
 “हे अर्जुन ! तू शुभे ही प्राप्त करेगा ।” “ब्रह्मका आकार आनन्द है” इन वाक्योंमें भगवत्तापुन्यको मोक्ष कहा है । तथा आनन्दानन्द होनेके कारण भगवान्को ही फल कहा है । निमित्त आनन्दका अनुभव हो वही फल है अतः न्याय और साहचर्य मत भी श्रौतसिद्धान्तके अनुकूल नहीं है ऐसा सिद्ध होता है ।

इस तरह भिन्न भिन्न वादोंके द्वारा जो कर्म का विनाश हुआ है उसका विगर्शन कराके अब उन वादोंके द्वारा जो व्रतादिका विनाश किया गया है वह भी बताते हैं भवन्त के आग्रह से वे लोग एकादश्यादि व्रत भी दशमीके वेच से युक्त ही करते हैं, जिसका कि शास्त्रों में पूर्ण निषेध है । इस प्रकार व्रतोपा भी विनाश हो चुका है । यद्यपि व्रत भी एक प्रकारका कर्म ही है तथापि वह ज्ञानादिका अङ्ग होने से यहाँ उसका कर्मसे पृथक् उपादान किया गया है ।

अब यहाँ शङ्का उपस्थित होती है कि एकादश्यादि व्रत करनेका वे लोग भी उपदेश करते हैं और स्वयं भी करते हैं, यदि वे लोग व्रतों को भिष्या, फलरहित मानते होते तो वे क्यों आचरण करते हैं और उपदेश करते हैं ? साथ ही उन मतोंके प्रवर्तक शाङ्कर जैमिनी गौतम आदि हैं । यह शङ्का भी अयुक्त है क्योंकि उनका प्रयास पातञ्जलका प्रचारकत्वेके लिये ही है । यह बात वाराह पुराण के “हे मैहाबाहु रुद्र ! तुम मोह शास्त्रों की रचना कराओ और सत्यको भिष्या बताओ, अपने स्वरूप का प्रकाश करो और हुंसे शुभ रहनेदो” इह सार्वश्रोत्रसे तथा पद्मपुराणके “तामाराध्य तथा शम्भो गृहीष्यामि वरं मदा । द्वापरादौ शुभे भूत्वा कल्प्या भानुपादिषु ॥ स्वागमैः कल्पितैस्तं च जनान् मद्विशुत्वा शुभ । मां च गोपय येन स्यात्पृष्टिर्लोचरोत्तरा ॥” हे शम्भो ! द्वापरादियुगमें मैं कलात्मक अन्तर क्षेत्र मनुष्यादिमें तुझारा अराधन करके वर ग्रहण करूँगा और आपसे नवीन जाग्रोरी कल्पना करके लोगोंको मेरेसे विमुक्त करना चाहिये, और मेरे स्वरूपको उपा-

१ त्वं च इह महाबाहो मोहाग्र्याणि करस्य ।

अभ्यासि विष्यामि दत्तेष्वयं महाशुभ ॥

अन्तरं तु त्वं चाननयनात् च बाह्वर ॥

कर अपना स्वरूप ही प्रगट करना चाहिये, ताकि यह सृष्टि उत्तरोत्तर चलती रहे । इस भगव-
दाज्ञाके अनुसार शाङ्करादिकी प्रवृत्ति है, वे लोग भी जो कर्म करते हैं वह भी अपनी महत्ता
दर्शनकेलिये ही करते हैं, साथ ही उनका यह भी उद्देश रहता है कि उनके अनुयायी भी वैसा ही
कर्म करें । यदि ये लोग स्वयं वैसा न करके अनुयायियोंको ही उपदेश करें तो उनका कोई
मानेगा भी नहीं । गीतामें भी कहा है कि “यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जनाः ।” अर्थात् जिस
प्रकारका आचरण महत्पुरुषोंका रहता है, उसी प्रकारका आचरण अन्यलोग भी करते हैं ।
इसी न्यायके अनुसार यदि वे स्वयं न करें तो उनके उपदेशके अनुसार अन्यलोग कैसे चल
सकते हैं ? शङ्करादि मतप्रवर्तकोंके द्वारा आधुनिक छीगोंमें मोह उत्पन्न हो गया है ।

ये मतप्रवर्तक प्रायः सब देवता हैं—तो फिर आप देवताओंसे प्रवर्तित मतोंको पाखण्ड-
मत क्यों कहते हैं ? ऐसी शङ्का भी उपस्थित नहीं हो सकती । क्यों कि मतप्रवर्तक देवता है
इतना एकमात्र कारण रहने से ही वह मत सन्मत है ऐसा नहीं कह सकते । किन्तु जो मत
वेदसे विरुद्ध न हो और वेदमूलक हो उसीको सन्मत कह सकते हैं । अन्यथा बृहस्पति प्रव-
र्तित चार्वाक (‘नास्तिक’) मतको भी सन्मत कहनेकी आपत्ति उपस्थित होगी । इस तरह प्रस-
क्ताप्रसक्तसेही अटकमा ठीक है । ये विविधवाद भी कर्मफलसाधक नहीं हैं; अतः मेरी गति—
आश्रय—श्रीकृष्ण ही है ॥ ६ ॥

धर्मसे पाप दूर होता है । “वर्ममें सब प्रतिष्ठित है” यह श्रुति पहिले जीवको दोष
निवृत्तिकेलिये धर्माचरण करनेकी अवश्यकता बताती है । यह ठीक भी है, कि धर्माचरणके
द्वारा चित्तशुद्धि होनेसे भगवन्माहात्म्य तथा भगवत्स्वरूपको समझकर ही भगवदाश्रयादि करने
चाहिये, नकि पूर्वकी दोषयुक्त अवस्थामें । कहाँ योगियों को भी भगवन् भगवत्स्वरूप और कहाँ
यह दोषयुक्त जीव, वह उसको कैसे प्राप्त कर सकता है ? इस तरह शङ्का करके “जिसको
‘यह भगवान् वरण करते हैं उसीको वह लभ्य है ।” “हे ! रट्टगण ! भगवान्के स्वरूपकाज्ञान,
तपसे वा वैदिक कर्मोंसे, अन्नादिके दानसे परोपकारसे, वेदाध्ययनसे, जल, अग्नि और सूर्यादिकी
उपासनासे प्राप्त नहीं होता है । परन्तु भगवद्रक्तोंके चरणकी रज शिपर धारण करनेसे ही—
अर्थात् भक्तोंकी सेवा करनेसे ही—प्राप्त होता है ।” “हे अर्जुन ! मेरी अनन्य भक्तिये ही मेरे
स्वरूपका सम्पूर्ण ज्ञान, जैसा कि तुझे हुआ है, अनुभूत हो सकता है । हे परन्तप ! भक्तिये
ही मे तत्त्वतः ज्ञात हो सकता हूँ और वे नीव (जिन्होंने मेरा स्वरूप तत्त्वतः ज्ञानलिप्ता है)
मेरे भीतर प्रवेश कर सकते हैं ।” इत्यादि वाक्य स्पष्टतया यह सिद्धांत दर्शाते हैं कि भगव-
दीयके अनुग्रहसे (सदोपनीवको भी भगवत्स्वरूप गम्य हो सकता है, इसलिये, और भगवान्का
माहात्म्य भी शास्त्रोंमें वैसा ही—अधमोद्धारक आदि—प्रसिद्ध है इसलिये भी सदोपनीवोंकेलिये
दोषनिवृत्तिके अर्थ प्रायश्चित्तादि नहीं, पर महत्पुरुष, श्रीमदाचार्यचरण एवं उनके वंशजके द्वारा शरण
ग्रहण करना ही है । उसीसे सब कुछसिद्ध हो जायगा । अर्थात् भक्तोंके धर्मादि चतुर्विध पुरुषार्थरूप
भगवान् ही होने के कारण भक्तोंको भगवान्के आश्रयके अतिरिक्त कुछ कर्तव्य शेष नहीं रहनाता है ।

कहना चाहिये । इसी तरह यह आनन्द रूपत्वका प्रतिपादन करते हैं यह भी किस तरह माना-
जाय ? और सुनिये, आनन्द अन्तःकरणका धर्म होनेको कारण भगवान्को आनन्दरूप एवं
आनन्द जनक किस तरह कह सकते हैं ? इससे तात्पर्य यह निकलता है कि आपके कहनेके
अनुरूप भगवान्का पूर्णत्व, आनन्दाकारत्व, आनन्दवत्त्व अथवा आनन्दजनकत्व ऊपर बताये
हुये प्रमाणोंसे सिद्ध नहीं हो सकता ?

अब इस लम्बे चौड़े पूर्वपक्षोंका समाधान भी सुन लीजिये जो लोग उपर्युक्त प्रमाण
उद्धृत करते हैं उनको उन प्रमाणोंका अर्थ ही ज्ञात नहीं है । भक्तोंकी आर्तिका नाश कर उनको
आनन्दका दान करना यही भगवान्के अवतारका मुख्य प्रयोजन है । यही प्रयोजन यहां सिद्ध
करना है इसीलिये भगवान् मूल स्वरूपसे अवतीर्ण हुए । पृथ्वीका मार भी दूर करना था इसलिये
अपने अंशमूर्त नर और नारायणभी यदुकुलोत्पन्न नारायण और कुरुकुलोत्पन्न अर्जुनमें
आविर्भूत है । अर्थात् यदुकुलश्रेष्ठ एवं कुरुकुलश्रेष्ठमें उन अंशोंने प्रवेश किया है, अत एव वे
दोनों यदुव्रह्म और कुरुव्रह्म हुए हैं । जो मूलस्वरूप है उसमें अंशात्वकी सम्भावना न होनेके
कारण यदुव्रह्मत्व और कुरुव्रह्मत्व न था । तात्पर्य यह कि तत्त्वकार्योंको सम्पादन करनेके
भगवान्को ग्णूहों में तत्त्ववंशों की आवश्यकता रहती है, अतः नर और नारायण भी सङ्कर्षणांश
होनेके कारण भूभार हरणार्थ अपेक्षितये । भगवान् भक्तोंकी आर्तिनिवृत्ति करते हुए आनन्द-
दानार्थ पूर्णरूपसे तथा भूभारहरणार्थ सङ्कर्षणके अंशरूप नरनारायण को भी अपने में प्रविष्ट-
कराकर प्रकट हुए । इससे सिद्ध होता है कि उपर्युक्त वाक्यों में उभय अंशों को ही अवतार
माना जाय । अन्यथा पूर्णका अवतार न माननेसे “कृष्ण तो स्वयं भगवान् हैं” “बसुदेव
के गृहमें परपुरुष भगवान् प्रकट होंगे” इत्यादि वाक्यस्तोम विरुद्ध हो जायगा । अतएव
तत्त्वार्थदीपके भगवत्तार्थ प्रकरणमें आप आज्ञा करते हैं कि “पुष्टिकार्य करनेकेलिये नारायणसे
अतिरिक्त स्वरूपसे भगवान् आविर्भूत हुए हैं” नर तो स्वयं आवेशवारक है, भूभार हरण
के अतिरिक्त कार्य, पूर्ण कृष्णसे ही किया जाता है, अन्यसे नहीं । “परित्राणाय साधूनां” यह
वाक्य मर्यादा भक्तोंका रक्षण करनेकेलिये अंशावतारका द्योतक है, और भक्तोंकी आर्ति
निवृत्तिपूर्वक आनन्ददानमरण यह पुष्टि है । इस उन प्रकाशके मार्गोंका स्थापन करनेकेलिये
अवतीर्ण भगवान् भी यदि अंशरूपसे ही अवतीर्ण हों और पूर्णरूपसे न हों तो पुष्टिकार्य सिद्ध
न होना । अतएव अपने दोनों अंशोंसे पृथ्वीको सुशोभित की ।” इस प्रकार विचार करनेसे
मानना पड़ेगा कि भगवान् का अवतार श्रीकृष्णरूपसे पूर्णावतार ही है । परन्तु तत्त्वकार्योंको
सम्पादन करनेकेलिये उनके भीतर उभय अंश प्रविष्ट है । तथा देहके साथ रहनेवाला
पापभीतिरहित वा अन्यत्र आदि नियम भी प्राकृत देहकेलिये ही समग्रता चाहिये । अप्राकृतके
रिपय में तो वेदके अनुसार ही अर्थसिद्ध करना पड़ेगा । अर्थात् भगवान् श्री कृष्णका श्रीब्रह्म
आपन्न होनेसे “आनन्दमात्र परमादमुत्तोदरादिः” इत्यादि श्रुत्युक्त आनन्द मात्र ही

ज्ञानना उचित होगा। अन्यथा प्राकृत और अप्राकृत पदार्थोंका नियम समान हो जानेसे अस्म-
दादिके ज्ञान इच्छा आदिके समान ही भगवान्‌के ज्ञान इच्छा आदिको भी—अनित्यत्व प्राप्त होगा।

“भगवान्‌ का कर्तृत्व तो ज्ञान इच्छा आदिसे भी उपपन्न हो सकता है, उसी तरह देहका आनन्दमयत्व तथा नित्यत्व प्रत्यक्षसे भी वाधित है, तो फिर आनन्दमय तथा नित्य देहका स्वीकार करने की क्या आवश्यकता है? यदि इस प्रकार शङ्का की जाय तो वह भी अनुपपन्न होगी। क्योंकि “जहा जहा कर्तृत्व रहता है वहा वहा देहवत्ता भी रहती है। जैसे धाँके प्रति कुम्हारका कर्तृत्व कहने से वह कुम्भकारभी देहधारी है ऐसा ज्ञान अवश्य ही होता है। इसी तरह “जहा जहा देहवत्ता नहीं है वहा वहा कर्तृत्व भी नहीं है” ऐसा भी नियम ही है। जैसे मोसको प्राप्त किये हुए जीवात्मामें देहवत्ता न होनेसे उसमें कर्तृत्व भी नहीं है। इस अन्वय और व्यतिरेक व्याप्तिके बन्से कर्तृत्वका निर्वाह करनेके लिये ही जैसे नित्यज्ञानका स्वीकार करते हैं वैसे ही आनन्दमय एव नित्यदेहका भी स्वीकार करना पड़ेगा। साथ ही प्रभुका जन्म भी शास्त्रोंमें सुनाजाता है। अतः प्रभुके देहका जन्म न माननेका कोई कारण नहीं है, क्योंकि नित्य और सर्वत्र व्याप्त ऐसे अपरिच्छिन्नप्रभुका परिच्छिन्नरूपसे प्रगट करना यही जन्म कहा जाता है। “आनन्दसे ही यह सब भूतमात्र उत्पन्न होते हैं” ‘ब्रह्म नित्यस्वरूप, विज्ञानस्वरूप तथा आनन्दरूप है” “वह सैषवके तुकाडेके समान भीतर बहार समग्र ही रसघन है, ऐसा निश्चय यह आत्मा भीतर और बहार समग्र ही प्रज्ञानरत्न है” “ब्रह्म का आकार आनन्द है” “वह आनन्दमय है, क्योंकि श्रुतिमें आनन्दमयस्वरूपकी बार बार उक्ति है” “श्रुति ब्रह्मको आनन्दमात्र कहती है” “आप कबल आनन्दानुभव स्वरूप ह” “भगवान्‌ के श्रीहस्त, चरणारविन्द, श्रीमुख, आदि अवयव आनन्द मात्र है” “गुण और लीलाके अनुसार आपके पुत्रके अनेक नाम तथा रूप ह” “तीनों वेद, सब उप-निषदें, साङ्ख्य, योग तथा इन्द्रादि भक्त ‘परब्रह्म’ ‘भगवान्‌’ कहकर जिसके माहात्म्यका गान कर रहे हैं, उसको श्री यशोदाजीन अपना आत्मज (पुत्र) माना है” “जिसका भीतर या बहार, पूर्व या पर नहीं है, और जो स्वयं जगत्‌का पूर्व तथा पर एव भीतर और बाहर है, वह जगद्रूप है” इत्यादि वेद, व्याससूत्र तथा पुराणोंमें अनेक वाक्य उपलब्ध होते हैं। इसी तरह प्रमाण प्रकरणीय गालीलाओंसे ज्ञात होता है, कि भगवान्‌ श्रीकृष्ण अज्ञानतार नहीं पर पूर्णावतार ही है। वैसे ही अस्मदादिक को तरह ‘आनन्द’ यह कुछ केवल आत्मा का गुण होकर ही भगवान्‌ में स्थित नहीं है, किन्तु प्रभुका श्रीभङ्ग, प्राण, इन्द्रिय, अन्तःकरण यह सब आनन्दरूप है। साथ ही ज्ञानस्वरूप है। और “ब्रह्म त्रिकालाश्रित तथा विज्ञान स्वरूप है” “ब्रह्माके आयुष्य की समाप्ति होनेपर महाप्रलय उपस्थित होता है जब चौदह-लोकके महाभूतों में लीन हो गानेपर, महाभूत अपने कारणभूत अहङ्कार में लीन हो जाता है, और अहङ्कार अपने कारणभूत महत्त्वमें लीन होता है, महत्त्व अपने कारण भूत प्रट-

तिमें छीन होता है, अन्तमें प्रभु ही एकाकी शेष संज्ञा से स्थित होते हैं, इत्यादि वाक्यों से आपका “नित्यत्व” “यह प्रभु ही सबको आनन्द प्राप्त कराता है,” इसश्रुति से “आनन्द जनकरता है” “इस्तरह श्रीकृष्णचन्द्रने गोपालों के साथ आनन्द से आल्लावित होकर वृंदावनके समीप श्रीगोवर्धन एवं श्री यमुनाजी के तट पर पशुओंको चरते हुए रमण किया,” “हे राजन् ! श्री वृंदावन, श्रीगिरिराज और यमुनाजी के तटके देखकर श्रीकृष्ण और श्रीदाऊजी को अतीव आनन्द हुआ ।” हे गोपीजन ! पुष्पों की माला से विरचित कर्णभूषण से निसर्कें श्रीमुख की शोभा अपूर्व हो रही है ऐसा श्रीकृष्ण आनन्द में आकर जगत्को आनन्द मग्न बनाते हुए बन्दाऊके साथ पर्वतके शिखरोंपर ठाढ़ रहकर बन्सी वनाते हैं तब नाद ध्रुवण करने वाले सारे संसारके तड़ाकार बनादेते हैं ।” “हे सखि ! गदुपति श्रीकृष्ण ब्रजकी गायोंके दुरन्त तापको दूर करते हुए, सायंकाल होनेके कारण प्रसन्न वदनसे गजराज की चाल चल्ते हुए, दिवसके अन्तमें जगत्के ताप कोशांत करनेवाले चन्द्रके समान अपने पाप पधारते हैं” इत्यादि वाक्योंसे आनन्दत्व भी उपपन्न होता है, तथापि आनन्दत्वका और देहत्वका विरोध तो वैसाही रहा, अपने अपने अधिकरण—आनन्द या देह—इस दोनोंमेंसे किसी भी एकमें प्रमाणोंसे अगर आनन्दत्व या देहत्व की—सिद्धि हो सकती हो तो विरोध कहाँ रहा ? तथापि आनन्दको धर्मी रूप मानकर उसका धर्मत्व किस प्रकार रह सकेगा ऐसा भी नहीं कह सकते । कारण कि वह जैसे सैन्धवके तुकड़के समान भीतर और बहार समग्र रसचन है वैसे ही भरे यह आत्मा सम्प्र प्रज्ञानयन है । जो सर्वज्ञ है,” इन श्रुतियोंमें भगवान्को ज्ञानरूप और ज्ञानके आधाररूप भी कहे हैं । वैसे ही आनन्द को ही धर्म और धर्मात्वरूप मानने में किसी प्रकारका विरोध नहीं है । यह सब विस्तार पूर्वक हमारे श्रीप्रभुचरणोंने विद्वन्मण्डनमें प्रतिपादन किया है, अतः यहां विस्तार करने की आवश्यकता नहीं है ॥ ८ ॥

विवेक और धर्म की रक्षा करते रहने पर भी भगवान् भक्तके बशीभूत होते हैं, तो फिर दीनता पूर्वक आश्रय की क्या आवश्यकता है ? इस प्रकार शङ्का करके भगवान् सर्व मनोरथ पूरक हैं, अतः सर्वविषय फलकेलिये कामना की पूर्तिरूप प्रभुके आश्रय की प्रार्थना है—

विवेकधैर्यमक्त्यादिरहितस्य विद्रोपनः ।

पापामक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

अन्वयः—विवेकधैर्यमक्त्यादिरहितस्य, विद्रोपतः पापामक्तस्य, दीनस्य मय गतिः कृष्ण एव अन्तु ।

परिच्छेद प्रभुके मत्स्यान्न विचारकर आश्रयका उपदेश किया, अब जीवके स्वरूपका विचार कर आश्रय का उपदेश करते हैं । “भगवान् अपनी इच्छा से सब कार्य करते हैं, उन प्रार्थना न करनी चाहिये” ऐसा निश्चय होना “विवेक” है, संसारमें प्रतिगन्ध करनेवाले

दुःखोंकी निवृत्तिका उपाय न करके आधिभौतिक, आध्यात्मिक और आधिदैविक तीनों प्रकारके दुःखोंको सहन करना “चेर्य है” है और फलरूपा एवं साधनरूपा भक्ति ‘आदि’ शब्दसे पुण्य इन सबसे रहित, किन्तु इनके साधनोंसे भी रहित—अथवा यदि साधन होंगे तो भी अल्प प्रमाणमें, फल उत्पन्न कर सकें वैसे नहीं, और भै दीन हूँ अर्थात् किसी प्रकारके साधनोंके सिद्ध करने में भी असमर्थ हूँ । साथ ही पाप में आसक्त हूँ—भूलसे नहीं, पर जानकर पाप करने वाला होनेके कारण फल मिलता हो वह भी न मिले—ऐसी परिस्थिति में जीवका रक्षक कौन हो सकता है ? श्रीकृष्ण ही है । क्योंकि अन्य मार्गों में यदि थोड़ा भी उल्टा सीधा कर्म होजानेसे कर्मका फल नष्ट होजाता है और देवता भी नाराज होती है, तब साधनका अनिष्ट होता है, अथवा अल्पफल प्राप्त होता है, परन्तु यहां तो श्रीकृष्ण दयालु हैं, अतः वे मेरे समान अधमको भी सम्पूर्णफलदान करते हैं, अथवा विवेकादि सिखाकर योग्य बना कर फलदान करते हैं, अतः मुझे तो श्रीकृष्णका ही आश्रय करना चाहिये ।

यहां “श्रीकृष्ण मेरा आश्रय हो” ऐसा कहनेवाले श्रीमदाचार्यचरण हैं और वे अपने को विवेकादिसे रहित आदि विशेषण लगाते हैं, यह अयुक्त है, अतः उन विशेषणों की क्या संगति है, यह विचारना चाहिये । सुनिये, इस ग्रन्थके आचार्यचरणोंने जीवोंकेलिये रचा है, अतः जैसे वेदमें यजमान की ओरसे भगवान् आज्ञा करते हैं कि हाथ जोड़कर भै शरण आया हूँ इत्यादि उसी तरह आचार्य चरण भी यहां जीवोंकेलिये जीवोंकी ओरसे इस प्रकार कहते हैं । अतः उपर्युक्त विशेषणों की सन्नति जीवके प्रति ही होनी चाहिये ॥ ९ ॥

सबप्रकारसे नि साधन जीवको शरण जानेके पश्चात् फलसिद्धि किस प्रकार होगी ? क्योंकि भगवान् तो जीवको उसकी कृतिके अनुसार फलप्रदान करते हैं । साथ ही यह भी सम्भव है कि जो लोग एकमात्र भगवान् ही का आश्रय करते हैं, उनसे प्रमादनाश अन्यदेवोंका अपमान भी हो सकता है, और वैसा होनेसे अपमानित देवता फल सिद्धिमें बाधा भी उपस्थित कर सकते हैं । क्योंकि ध्येयके मार्गमें अनेक विघ्नोका होना प्राकृतिक नियम ही है । इस प्रकार शङ्का कर मोक्षके मार्गमें भगवान्के निजस्वरूपका लभ होनेकेकारण निजस्वरूपका मोक्षरूपता आज्ञा करते हुए तथा जीवोंकी ओर से आश्रयकी प्रार्थना करते हुए उपर्युक्त शङ्काका समाधान करते हैं:—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवास्त्वित्यर्थकृत् ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

अन्वयः—सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्र एव असितार्षकृत्, अहं शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयामि ।

सर्वसामर्थ्यशब्दस्य अर्थ सम्पूर्ण सामर्थ्य, सबका सामर्थ्य, सबके ऊपर जिसका सामर्थ्य है, उदादि है । अर्थात् भगवान् अपनी इच्छाके अनुसार सब कुछ करते हैं । यदि मर्त्यादा की रक्षाकरनी हो तो आप स्वयं भगवान् होनेके कारण आपमें ज्ञान, ऐश्वर्य आदि धर्म तो मिट ही हैं, अतः उसका दान कर नीचो फलप्रदान करते हैं । कभी कभी अक्षर वक्षमें स्थित जीवको भी अपनेमें ले लेते हैं । क्योंकि सर्वत्र उनका ही सामर्थ्य है । “हे अर्जुन जो वस्तुएं विमृतिग्रणी होती है, शोभायुक्त होती है, उल्लिख होती है, वह सब मेरे तेजके अंशसे उत्पन्न हुई है ऐसा जान ।” “मैं समग्र जगत्का उपादान कारण हूं । मैं ही सबका प्रवर्तक हूं ।” इत्यादि वाक्यानुसार निम्ने समग्र सामर्थ्य विद्यमान है, ऐसे सुदर्शनादि आयुध भी आपके पास विद्यमान हैं । उनसे भी आप भक्तके अनिष्ट का निवारण करत हैं । “जिसने विष्णुकी उपामना की है ऐसे भक्तों की, कदापि निष्फल न होनेवाले सुदर्शनादि आयुधोंसे सबल आपत्तियोंमें से, रक्षा करते हैं ।” इस वाक्यसे भी ज्ञात होता है कि भक्तोंकी रक्षा भगवान् अपने आयुधोंसे करते हैं ।

सामर्थ्य होने पर भी कदाचित् आश्रित की रक्षा न करें, अथवा मर्यादामार्गसे ही प्रदान करें, ऐसी स्थितिमें आश्रयही क्या आवश्यकता है ?

सब देशोंमें, वर्णोंमें, आश्रमोंमें किंवा कर्मादिपार्श्वमें निहित अर्थकी पूर्ति करना ऐसा आपरा स्वभाव है । “एक बार भी शरण आकर मैं आपका हूं” ऐसा कहनेवालेको अमरका दान करना पूरा भग्न है । फिर शरणमें आनेवाला चाहे जो हो । “जो भक्त स्त्री, पुरुष, मित्र, प्राण, धन, इसलोक और परलोक की पूर्वाह न करके मेरे शरणमें आये हैं, उनका त्याग किम प्रसार कर सकता हूं ?” इत्यादि वाक्योंसे एक बार भी यदि शरणमें आनेवाले की आप रक्षा करते हैं, तो फिर शरणमें आकर भक्ति करनेवाले भक्तकी आप रक्षा करें इसमें श्रद्धा ही क्या है ? मर्यादामार्गमें फलदान करनेमें भी अन्यही अपेक्षाके बिना ही—अनन्य होकर—भग्न करनेवाले भगवान् मर्यादारी अपेक्षाके बिना ही फलदान करते हैं । जब कि “जिमें कहा है इमं श्रियं धनं भवति चाहिये” इतप्रकार वेद मर्यादारी रक्षा करनेकेलिये भग्न करनेवाले प्रभु मर्यादाके अनुसार फलदान करते हैं । जो मुझे निमप्रकार भग्न है उनको मैं भी उसी प्रकार भग्न हूं । भगवद्गीताके इस वाक्यमें आपने अपनी मर्यादाका उपदेश दिया है । अनन्य किम प्रसारही सति नहीं है । “योज्यं मे भक्तोंके अधीन हूं ऐसा कान्तेन्द्रिय शान्तिप्रद शोक द्वारा उनके आनन्दको बढ़ाया ।” “उसके पश्चात् श्रीकृष्णने कृष्णदेव भक्ति गन्तव्य कथने भगवद्गीताके साथ भगवद्गीताओंसे आनन्द देनेवाली श्रीहारां रीति ।” “श्रीहारां दर्शनमें उत्पन्न हुए क्लेशानन्दमें निमग्न हृदयवा ताप मित्र गया है ऐसे कर्तव्य मनोभावों अन्तर्ही ध्यान कर रहे । अर्थात् उनको किसी प्रकारकी कामना न रही ।” भग्नो भग्नका दान देनेवाले श्रद्धा भगवान् मुक्तिप्रदान करते हैं, पर भक्ति नहीं ।” इत्यादि

वाक्योंसे मृत्यु और यम भी भगवान् का आश्रय रखनेवालेके पास नहीं जा सकते तो अन्यकी क्या बात ? अर्थात् अनन्य आश्रय रखनेवालेके ऊपर सब प्रकारके सामर्थ्यसे युक्त भगवान् विराजमान होनेसे उसका कोई कुछ बिगाड नहीं सकता है । तथापि इतना तो विवेक अवश्य अनुसन्धेय है कि सर्वस्वनिवेदनपूर्वक शरण गमन करनेवालेका उद्धार आप अनायास ही करते हैं ॥ १० ॥

“जीवमात्रके दशप्राण और ग्यारहवां आत्मा रहता है,” इस श्रुतिवाक्यसे जिस तरह दश प्राणोंसे सब सिद्ध होता है, उसी तरह यह कृष्णाश्रय स्तोत्र ही भगवदीयोंका सब कार्य सिद्ध कर देता है । यह ज्ञान करानेके लिये श्रीमहाप्रभुजीने दश-श्लोकोंसे कृष्णाश्रय स्तोत्रकी रचना की । जैसे ज्ञाता क्षयरहित है वैसे ही इस स्तोत्रके पाठ करनेसे अक्षय फल प्राप्त होता है, यह मतानेकेलिए आत्मारूप ग्यारहवें श्लोकमें कृष्णाश्रयस्तोत्रके पाठका फल निरूपण करते हैं:—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

अन्वयः—यः इदं कृष्णाश्रयं स्तोत्रं कृष्णसन्निधौ पठेत्, तस्य आश्रयः कृष्णः भवेत् इति श्रीवल्लभः अब्रवीत् ।

सब पदार्थोंमेंसे निष्ठाका त्याग करके जिससे कृष्णकी सेवा हो सके अथवा जिससे कृष्णका आश्रय सिद्ध हो, या जिससे कृष्ण आश्रय बने वह कृष्णाश्रय है । यही कृष्णाश्रय है । कारण कि कृष्णाश्रय शब्दका यथार्थ अर्थ इसीमें समाविष्ट है । अतः इस कृष्णाश्रयका पाठ श्रीकृष्णके समीप हीनेसे ही कृष्णका आश्रय सिद्ध होता है अन्यथा नहीं । पाठमात्रसे कृष्णका आश्रय कैसे सिद्ध होगा ऐसी शङ्का भी न करनी चाहिये । कारण कि यह बात कहने वाला श्रीवल्लभ है । यहां आचार्यजी अपना नाम निर्देश करके बताते हैं, कि मैं भगवत्स्वरूपका ज्ञाता हूं, अतः मेरा वाक्य सत्य है इसमें अप्रामाण्यशङ्का न करनी चाहिये । आचार्यजीको सर्वोद्धारकेलिये भूतलपर अवतार लेना पड़ा है, जिसको सर्वोद्धारकेलिये अवतार लेनेकी भगवान् की आज्ञा है, वही भगवान् के यथार्थ स्वरूपको पहचान सकता है । अतः उनके वचनोंपर विश्वास रखना चाहिये । इसीसे भगवत्कृपा होकर सब सिद्ध होगा ॥ ११ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथपादकमले संवन्ध भक्त्या मुदा

कृष्णैकाम्रधियोष तातचरणान् तादृक् पितृन्यानपि ।

श्रीकृष्णाश्रयपंक्तके स्तुतिकरे कल्याणरायापिभः

श्रीगोविन्दसुतः प्रकाशमकरोद्भूयान्मुदे सद्दिशाम् ।

इति श्रीविष्णुनाथ चरणैकतान श्रीकल्याणराय विरचित कृष्णाश्रयस्तोत्रप्रकाशः सम्पूर्णः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

मेरे चार शब्द

पुष्टिमार्गीय हिन्दी भाषामापी वैष्णवों की सद्व्युत्पन्न गुर्जरभाषामाषियों की अपेक्षा कम नहीं है, तथापि हिन्दी भाषामें साम्प्रदायिक ग्रन्थोंको अभाव पूर्वक विद्यमान ही है। इस महती श्रुतिको दूर करनेके अभिप्राय से "वैष्णव वैभव" मासिक पत्रका आविर्भाव हुआ। दुर्भाग्यसे वह आज तिरोहित दशाका अनुभव कर रहा है। इसके अनन्तर साम्प्रदायिक मौलिक ग्रन्थोंका अनुवाद करना प्रारम्भ किया, आज इन पद्धतियोंका लेखक हिन्दी भाषामें साम्प्रदायिक ग्रन्थोंका अनुवाद कर रहा है, इस समय १०० फार्मसे अधिक होसके इतना साहित्य मौजूद है। षोडशग्रन्थों में "विवेक धैर्याश्रय" का अनुवाद गो० श्रीब्रजलाल छालनी महाराज की सहायता से छप चुका है। "बालबोध" का अनुवाद भी आपही छपायेंगे ऐसी आशा है। यह "कृष्णाश्रय स्तोत्र" का अनुवाद गो० श्रीरणजोहलालजी महाराजकी वृत्तसे छपा है। ब्रह्मवाद सङ्ग्रह चौखम्बासिरिन के अध्यक्ष सेठ जयकृष्णदासजीने छपाया है। यदि हिन्दी भाषामापी वैष्णव जनता इन ग्रन्थोंका उचित आदर करेगी तो शुद्धाद्वैत मार्गद्वय, प्रमेयस्तर्णव, प्रधानतत्त्वाकर, निबन्ध और काशीस्थ गो० श्रीगिरिधरजी महाराजद्वारा निरूपणके अनुसार अणुभाष्यका अनुवाद आदि ग्रन्थ शीघ्रही छपसकेंगे।

यह कृष्णाश्रय ग्रन्थ श्रीमहाप्रभुजीके समयकी देशकालकी परिस्थितिका भलीप्रकार परिणय करता है, जिस समय देश स्वेच्छाजान्त हो चुकाथा, उस समय पुष्टिमार्गका प्रचार हुआ है। ऐसे भयद्वर समयमें धर्मका प्रचार करना कितना कठिनथा यह विचारशील पाठकों से छिपी हुई बात नहीं है। आज पुष्टिमार्गपर जो लोग आशेष करते हैं, उनको इस पाम पुनीत मन्त्रादय का साहित्य देना चाहिये। भावि वैष्णवोंसे प्रार्थना है कि आप यदि अपने भावकों को अन्य धर्मोंसे पराभूत देखना नहीं चाहते हैं, तो आप साम्प्रदायिक ग्रन्थोंका सार हिन्दी भाषामें अनुवाद कराके छपाइये, और हिन्दी में छपने वाले ग्रन्थों की सहायता प्रदान कीजिये।

१ ग गोवादा, मुम्बई,
दस्ता, १५५५ १९८९

}

मधुदीय
हरिनन्दर शास्त्री
वैदिक विचार

शीघ्र ही छपकर प्रकाशित होनेवाली पुस्तकें

नित्यलीलास्थ गोस्वामीजीवनेशाचार्यजी महाराज (पोरबन्दर) सद्गृहीत

वैष्णव द्विजाहिक

अर्थात् उपनीत ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्योंका नित्यकर्म

इस आहिकमें सन्ध्यादि नित्यकर्म करनेका पूरा परिचय कराया गया है। साथ ही वर्णविभागके अनुसार पद्धति भी समझानेवाला यह एक मात्र ग्रन्थ वैष्णवोंके लिये उपयोगी है।

उपदेश मीमांसा

यदि आप शुद्धपुष्टि मार्गीय शरण मन्त्र और ब्रह्मसम्बन्धका रहस्य जानना चाहते हैं, विधर्मी वितण्डवादियोंका सुखमर्दन करना चाहते हैं। गायत्री मन्त्रका उपदेश होनेके पश्चात् अन्य मन्त्रों का उपदेश हो सकता है या नहीं? अन्य देवोंकी उपासना छोड़कर श्रीकृष्ण ही की उपासना क्यों करनी चाहिये इत्यादि प्रश्नोंका सरल हिन्दी भाषामें उत्तर जानना चाहते हैं तो इस ग्रन्थको अवश्य पढ़िये।

श्रीमद्गोपाल पूर्वतापिन्युपनिषद्

सम्प्रति विराजमान गोस्वामिबालकोमें सर्वप्रथमग्रन्थकार विद्वद्ब्रह्म गोस्वामी श्रीमदनिरुद्धाचार्यजी महाराजने इस ग्रन्थपर ब्रह्मास्मृत भाष्य और पोयूपलहरी टीकाकी रचना की है। इसका हिन्दीअनुवाद भी किया गया है। इस ग्रन्थमें श्रीकृष्ण ही परात्पर पुरुषोत्तम हैं, शिवब्रह्मादि देवता भी उनकी उपासना करते हैं, कर्म ज्ञानकी अपेक्षा भक्ति ही सर्वश्रेष्ठ है इत्यादि विषयोंपर पूर्ण प्रकाश डाला गया है। ग्रन्थ उच्चकोटिका है।

सब प्रकारकी पुस्तकें मिलनेका एकमात्र ठिकाना.

बुकसेलर गिरधरलाल, ज. शाह.

श्रीजीवनेशाचार्य पुष्टिसिद्धान्त पुस्तक भण्डार,

श्रीलालबाबाका मन्दिर, गुलेश्वर, बम्बई पो. नं. २.

ચૌદા વખતમાં છપાઈ બહાર પડનારાં પુસ્તકો. નિત્યલીલાસ્થ શ્રીમદ્દામાપુરીયનાદીજાપચ્યાનનચોરવામીશ્રીજીવનેશચાર્ય સંદૃશીત- **વૈષ્ણવદ્વિખાનિક. (મોટું, ગુજરાતી.)**

અર્થાત ઉપનયન સંસ્કાર પામેલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનું
 નિત્ય કર્તવ્ય કર્મ.

દરેકને સહેલું પો તે ખાતર આ આદિકર્મ સંખ્યાદિ નિત્ય કર્મ કરવાની સંપૂર્ણ સમજણ
 ગુજરાતી ભાષામાં આપવાની સાથે મન્ત્રો પણ ગુજરાતી દરમ્યાં આપવામાં આવ્યા છે.
 વૈષ્ણવદ્વિખોને-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યોને-વૈષ્ણવી પદ્ધતિનુસાર સંખ્યાદિનિત્યકર્મનુંજ્ઞાન સમજાવ-
 નાઈ માત્ર આ એક જ આદિક છે. 'ગુજરાતી ન્યુસ' પ્રેસની સહાયદાર છપાઈ તો મુશ્કે મશરી
 છે એટલે તે બાબત કરી વકતવ્ય હોય જ નહિ. પળવાડીયામાં છપાઇને બહાર પડશે.

વૈષ્ણવ-શ્રિજાહ્નિક. (હિન્દી.)

હિન્દી ભાષામાં સઙ્ગોની ક્ષાત્ર સુવિધાને લિપ્ત કરવ પત્તાયે ગયે આદિકર્મ હી મદ ટીક-ગ્યોંક
 ત્યોં હિન્દીમેં જાનુવાદ હે. એક સત્તાદ્વેં છપર તૈયાર હો જાયગા.

વૈષ્ણવ સંક્ષિપ્તસાહિક.

આ આદિકર્મો દંતકાવન વિધિ, તિલકવિધિ, મુદ્રાવિધિ, જમવલ્લેવા, જપવિધિ, નિત્ય
 પાઠ કરવાનો ક્રમ, અન્યાશ્રય વગેરે અનેક ખાસ બાબતો ઉપર સંક્ષેપમાં સારો પ્રકાશ પ્રા-
 વમાં આવ્યો છે. 'વૈષ્ણવોએ દુકામાં કુંકે કેટલું નિત્યકર્મ કરવું આવશ્યક છે' તે સમજવા
 આ આદિક અવશ્ય ખરીદવું જોઇએ.

ઉપદેશમીમાંસા.

તમારે તમારા 'શુદ્ધ' સનાતન પુણ્યકર્મ ઉપર 'ગુપ્તમસ્તીતિ વક્યમ્'ના ન્યાયે શકો-
 કરનારા આજબધના નિવૃદ્ધાવાદીઓને શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો સાથે ગુપ્તતાજ જવાબ આપેલા છે!
 તો 'મીમાંસા'ના સત્વર આદક, બનો. તેમાં શું છે? 'ગાયત્રી મન્ત્રો ઉપદેશ લીધા પછી બીજો
 ઉપદેશ લેવાય કે નહિ?' 'અન્ય દેવના મન્ત્રો છોડીને શ્રીકૃષ્ણના મન્ત્રો ઉપદેશ લેવામાં
 વિશેષતા શી? 'મન્ત્રોપદેશ કાંઈ પણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પાસેથી ન લેતાં શુદ્ધકૃત વૈષ્ણવ વેદસનાતીય
 બ્રાહ્મણ મીત્રસબકુલના આચાર્યો પાસેથી જ લેવાનું કારણ શું?' 'બ્રહ્મસમ્બન્ધ જ લેવાનું તાત્પર્ય
 શું? 'દેવોની નિરતિ તો આપમિતાદિકથી પણ શક્ય છે તો પછી બ્રહ્મસમ્બન્ધ જ લેવામાં
 વિશેષતા શી? 'બ્રહ્મસમ્બન્ધમન્ત્રોપદેશ લીધા પછી ચતા દેવોની નિરતિ શી રીતે કરવી?'
 અને તો ખતિ જ ગર છે તો પછી મન્ત્રોપદેશ લઈ બીજો ગર કરવાની આવશ્યકતા શી?'
 'પતિ તથા સ્ત્રી એક ગર પામેથી મન્ત્રોપદેશ લઈ સંકે કે કેમ?' નાનાં બાળકોને મન્ત્રોપદેશ
 આપવાથી શું કમ? 'ચોરાથી તથા જસમેળાવન વૈષ્ણવોની વાર્તામાં તમામને શ્રી ક્રોધારજી
 કાનુભાવ દતા તે આજના સમયમાં કેમ નથી?' આવા અનેક જટિલ પ્રશ્નોના જવાબ સચોટ
 રીતે તથા સુમિષ્ટક આ મ-યમાં આપવામાં આવ્યા છે. દરેક વૈષ્ણવે આ પુસ્તક અવશ્ય
 વાંચવું જોઇએ. પણ દિવસમાં બહાર પડશે.

મળવાનું કેઠાણું—

શુકસેલર, ગિરિધરલાલ, જ. શાહ,
 C/o મી. અનેશચાર્યપુણ્યસિદ્ધાન્ત પુસ્તક બંદાર, લાલજાવામંદિર, મુંબઈ નં. ૨.
 નેપ-ઉપદેશ એટલે તમારી પુસ્તકો નોંધી લો; કારણ કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં તમામ ભવતાં પુસ્તકો
 તથા વિદેને અનુષ્ટ રીતે તથા યાગ્યસર સંપાદ કરનાર આ એક જ સ્થાન છે.

श्रीकृष्णाय नमः ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

कृष्णाष्टम्यां कृष्णाश्रयस्तोत्रं पङ्क्तिवरणसमेतं प्रकाशयितुं तत्पणेदृनिःसीमानु-
ग्रहेण पारयामीति महत्सौभाग्यं मे । अतीयाय किल साधोब्दो हृदययन्त्रमारोपि-
तस्यास्य, किन्तु गोस्वामिश्रीरणछोडलालजीमहाराजैः साकं श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्र-काशी-
क्षेत्र-चरणान्नडेलप्रभृतिष्वनेकस्थलेषु यात्रानिमित्तं गतं प्रयेति, तेषां कुमारश्रीवल्लभलाल-
जीमहोदयानां वाराणसीप्रथमापरीक्षादित्तापि तदन्तर एव जातेति तत्राप्युक्तं, भूयोपि
वाराणसीं प्रति प्रस्थितं तैः सह परीक्षादानार्थम्, अन्यैश्चाप्येवंविधैर्दुर्भिरैकत्र स्थिति-
मलममानेन प्रकटयितुमेतत्स्तोत्रमतिक्रान्ता वेला मया । ततश्च बहुभिर्भारं पर्यन्वयोजिपि
हितैपिभिः किमेतत् कुत एतत् कथमेतदित्यादि । किं पुनः प्रतिपद्यतां प्रतिवचनं, यत्रैकस्या
व्यक्तेरधीनं कार्यबाहुल्यमयं च स्थितेरनैयत्वं तत्र भवत्येवंविधो विरुद्धः । अस्तु ।

ग्रन्थोपे श्रीमदाचार्यचरणप्रणीतपोढशप्रकरणग्रन्थेषु नवम्यां सङ्ख्यामावहति ।
विषयश्चास्य नान्नैव स्पष्टो यत् कृष्णाश्रयप्रन्तरा स्वभावदुष्टजीवानां निस्तारो नास्त्येव
कलौ । 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' 'अपि चेत्सुदुराचारः' 'सुमुखैर् शर-
णमहं प्रपद्ये' इत्यादिवाक्यपरसहस्रैरिदमेव दृढीक्रियते । 'कलिबाबानलेनाद्य साधनं
भस्मत्तां गत'मित्याद्युक्तिभिः प्रमाणबलं प्रमेयवलमन्तराजकिञ्चित्करमेवेत्यपि निर्विवादम्,
अत एव 'कृष्णश्चेत्सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय ही'ति दैवोद्धारार्थगृहीतावतारै-
निबन्ध आश्रितम् । यद्यपि भक्त्यादिमार्गा जनोद्धारार्थं निबन्धादौ सपरिकरं निरु-
पितास्तथापि प्रत्यहं कलेराधिनयेन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय्य आश्रयस्यैव च सर्वहि-
तावहत्वं पर्यालोच्य स्तोत्रमिदं व्यपरीचक्षाचार्याः । आश्रयभवेन तु महदनुग्रहस्यैव हेतुता
नान्यस्य । अनयैव दृशा प्रणीतोपे ग्रन्थ इति प्रबन्धस्यास्यावलोकनेनावज्ञातं
भविष्यति श्रीमदाचार्यपादाम्मोरुहमकरन्दलिहो दैवसर्गस्येत्यलं पल्लवितेन ।

ग्रन्थस्यास्य परिष्करणे पुस्तकप्रदानेन प्रशंसनीयगुणकारमाचरितवतां मे दीक्षा-
गुरुणां गोस्वामिश्रीमदनिरुद्धलालजीमहाराजानां काम्यवनस्यगोस्वामिश्रीवल्लभलाल-
जीमहाराजानां सुगृहीतं नामधेयं प्रत्यहं स्मरामि । तृतीयपीठाधीश्वरश्रीत्रनभूषणजी-
नामध्यापकाः पं. कण्ठमणिशर्माणः, पुरुषोत्तमलालजिमन्दिरस्यदामोदरशास्त्रिणः,
सद्गतभगवदीयाः 'मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीबाला' एतेषामपि सर्वेषां पुस्तकप्रदानतो
मदुपरि महत्युपकृतिः । गोस्वामिश्रीरणछोडलालजीमहाराजा अपि सांप्रदायिक-

साहित्योद्धृतिविषये स्वपितृपादानुलुक्कन्तीति प्रत्यक्षमेव सर्वेषाम् । एतेषां समाश्रयेण-
नेके साम्प्रदायिकाः प्रवन्धा बहिरवतेरुः । पौडशग्रन्थानां सेवाफलादि ग्रन्थाष्टकं नवमं
कृष्णाथयस्तोत्रं चैतेषामेव प्रवन्धबलेन लब्धावतारं श्रीमदाचार्यवाकसुधापिपासूनां
मनोरयगुरुरं भवतीति महान् प्रमोदावसरः । अपि चैतादृक्सत्प्रवृत्तौ योग्यविधित्तया
परमकरुणया दशवर्षाणि मे सर्वविधसाहाय्यं दत्तबद्ध्यो गोस्वामिश्रीगोकुलनाथजि-
देशिकवरभ्यः साञ्जलि कार्त्तव्यमावेदयामि ।

अस्मिन् संशोधने दृष्टिदोषतो मुद्रासरयोजकप्रमादतो वा जातानि स्खलितानि
संशोध्य तास्ता अशुदीर्घोपयित्वानुपुङ्गन्तु दयालवो विदांसो मामिति प्रार्थयति—

कृष्णाष्टमी
संत् १९८३

}

विद्वज्जनरूपामिलापि—
हरिकृष्णः शास्त्री,
'शुद्धाद्वैतविशारदः' ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्रघुनाथचरणविरचितविचरणविभूषितम् ।

य आविरासीद्वोरेस्मिन् कलौ श्रीवल्लभाभिधः ।

निजदास्यं स नो देयादव्यादपि दुराश्रयात् ॥ १ ॥

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वमार्गेष्विति । सर्वं कर्मज्ञानोपासनादयस्ते मृग्यन्ते तत्तत्फलार्थिभिरिति मार्गो इष्टप्राप्त्युपायास्तेषु सर्वेषु नष्टेषु तिरोहितेषु सखु । अनेन जीवानां सर्वथैवा-
गतिकत्वं सूचितम् । एवंविषेऽप्यज्ञकार्येण मम सर्वस्वनिवेदिनो दासस्य कृष्ण एव
गतिः शरणं, प्राप्त्यर्थे औश्रयणं च । अत्रास्त्वितिपदं व्याख्यानेऽभ्याहार्यम् ।
एवकारेणान्पनिषेधः सूचितः । किं च, कालकृतोपद्रवेणाप्यगतिकत्वं कलौ चेत्यने-
नाहुः कलाविति । बहिर्धर्मरूपाभासोन्तर्दोषप्रस्तो धर्मः खलो भवति, तादृशो धर्मो
यस्मिन्कलौ । खलानां दाम्भिकहेतुकपापण्डिनामेव धर्मो यस्मिन्निति वा, कचि'खल-
धर्मिणी'त्यपि पाठः श्रूयते, तत्रापि खरो रौद्रो धर्मो यस्येति, अत्रैवं व्युत्पत्तिः-
खलधातौ धर्मश्चेति कर्मधारये कृते पञ्चान्तरार्थाय 'इनि'प्रत्ययः, नो चेन्नहुग्रीहौ 'क'-
प्रत्ययः प्रसज्येत । चकारात्कर्मज्ञानाद्यतिरोधानेषु कल्पतिरिक्तकालेष्वपि । किञ्च,
पापण्डो वेदवाहो धर्मः, सप्रचुरः अधिको यस्मिन्, एवंविषे लोके व्यवहार्यजनतायां
सत्यां, सर्वप्रकारेण कृष्णाश्रयणं विना निस्तारो नास्त्येवेति सर्वस्यापि फलितायां ज्ञेयः ।
अत एव 'बृहन्नारदीये'पुक्तं, 'हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्येव
नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथे'ति । अत्र सर्वत्रापि कचिन्निमित्तसप्तमी, कचि 'दर्शनां
कर्तृत्वं' इत्यनेन सप्तमी ज्ञेया ॥ १ ॥

धर्मोत्पत्तौ पाप्माभ्यन्तरभेदेन यावद्युद्धावयन्तो निष्पत्सूहं श्रीकृष्णाश्रयणं विदधति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडान्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । धर्मावार्थिभिर्वासयोग्येषु देशेषु कुक्षेत्रगङ्गातटादिषु
म्लेच्छैराक्रान्तेषु व्याप्तेषु सत्सु, अत्रोभयया म्लेच्छा ज्ञेया जातया कर्मणा च । नन्वेवं-
विषयेष्वपि देशेषु पुण्यात्मानो भविष्यन्त्येव तैः सह धर्माद्याचरणं कृतो नेत्यत आहुः-
पापैकेति । कलिना व्रतवत्पापस्यैकस्य निलयाः स्थानभूता जाताः । चकारादनेवं-
विषयेष्वपि । एतेन धर्मादिषु बाह्यसाधननिवृत्तिरुक्ता । तद्वाभ्यन्तरसाधनं स्मरणादि कृतो-
नेत्यत आहुः—सत्पीडेति । सत्तां सत्सुरूपानां धार्मिकाणां भगवत्परायणानामपि याह-
शी पीडा नोचिता तादृश्या अपि दर्शनादन्येषां विश्वासत्रैयित्वेन व्यग्रेषु विक्षिप्तचित्तेषु
फलैर्न्यतामृदेषु लोकेषु सत्सु । कृष्ण एव गतिर्पमेति पूर्ववशाख्येयम् ॥ २ ॥

ननु गङ्गादिपूर्वाक्तुष्ण्यदेशानां वस्तुसामर्थ्येन सांपन्नत्वं कुतो नेत्याशङ्क्य वस्तु-
सामर्थ्यतिरोधानात्र तयात्वमिति समाहितपूर्वकं कृष्णाश्रयमाहुः—

गङ्गादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादीति । आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकादिभेदेन त्रैविध्यं तीर्थादावप्यस्ति, तत्र 'पुरुषाधिदेवत'भित्तिचनान्नगवद्रूपमेव तीर्थादौ सामर्थ्यरूपेण तस्तीति मन्तव्यं, तत्र भावदिच्छयेदानीं बहुधा तिरोहितं, न तु सर्वथा, अत एव विधेषु गङ्गादितीर्थवर्षेषु तीर्थमुल्लेखे म्लेच्छादिभिः केवलदुष्टैराहूतेषु ससु, इह अस्मिन् भूलोके काले वा कृष्ण एव गतिर्ममेति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभप्रजार्ययत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारंति । विश्व, वयं सर्वज्ञाः के वास्मचोधिक्येत्तारो यान् वयं पृच्छाम
इत्येवंविधाहङ्कारेण विद्योपनो भूदेषु आत्मोद्धारोपायज्ञानग्रन्थेषु, 'लोकेश्वि'तिपदं पूर्व-
स्मादस्यापारम् । विश्व, सत्तु महापुरुषेषु पापं दुष्टानरण्यमपकार इति यावत्, तमनुवर्त-
यन्तंनुतिष्ठन्ति ये ते पापास्तुर्गतिनः, एवंविधेषु सत्तु, अथवा जीविकायर्थं सत्तु सत्पुरुषेषु
पापास्तुर्गतिं निषिद्धानरण्यारण्येषु । स्मिन्निष्ठेषु तेषु स्याभपूजति । स्याभो इत्यादेः पूजा

१. 'अहङ्कारंति' इति पाठः । २. 'अहङ्कारंति' इति पाठः । ३. 'अहङ्कारंति' इति पाठः ।

स्वोन्नतिपूर्वकं लोकेकृतसन्माननं, अर्थः स्वययोजनं, एवञ्चितयसिद्ध्यर्थमेव यत्न उद्यमो
येषां तेषु सत्सु, कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञानेति । ईदृजनगुर्वाद्युपसत्त्यभावेन विद्योपशमात्पाठार्थविनियोगादी-
नामपरिज्ञानेन मन्त्रेषु नष्टेषु तिरोहितेषु सत्सु, पुनः किंविशिष्टेषु अव्रतयोगिषु
अव्रतेषु व्रतभ्रष्टेषु योगः स्थितिरस्ति एवमेतेनैवंविधेष्वतिरोहितानामप्यकिञ्चित्करत्वं
मेव । यद्वा, स्वस्वाश्रमस्था योगिन उच्यन्ते तेष्वप्यव्रतेषु सत्सु । पुनः किंविशिष्टेषु
तिरोहितार्थदेवेषु । तिरोहितः गुप्तः अर्थो मन्त्रार्थः, देवोऽधिष्ठात्री देवता, एतद्वयं
येषां मन्त्राणां, न ज्ञायते तैः कियानर्थः सेत्स्यतीति भावः ॥ ५ ॥

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादेति । कृताकिंकरबौद्धाद्याममोक्ता ये वादा वाग्जालरूपाः 'यावज्जीवे-
त्सुखं जीवेदि'त्येवंरूपाः, तैः कृत्वा वैदिकागमाद्युक्तसर्वकर्मव्रतादिषु विनष्टेषु विशेषतो
नष्टेषु नास्तिक्येन पराङ्मुखेषु सत्सु । किञ्च, पापण्डेषु वेदादिविरुद्धार्थेष्वेव एकः
असाधारणः प्रयत्नः पुनः पुनरुद्यमो येषां, एवंविधेषु लोकेषु सत्सु कृष्ण एवेति
पूर्ववत् ॥ ६ ॥

विश्वासारथे सहष्टान्तमाश्रयणमाहुः—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादिदोषाणामिति । शूरीभर्तृवर्ममन्योरजामिलनाम्नो दोषाणां महा-
पातकानां नाममात्रेण नाशकोऽस्माकमनुभवे स्थितः, शाब्दानुभवे अन्तःसाक्षिमत्त्यक्षे वा
स्थितो विपयीकृत इति यावत् । 'आदि'पदाद्वर्जनेन्द्रमृतयः, यमन्योकस्थिता नारकि-
णश्च । इदं नृसिंहपुराणादौ प्रसिद्धम् । ज्ञापितं देवनीवेष्ट्वखिलं सपत्नं निभमाहात्म्यं
येन, एवंविधः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति। सकला ब्रह्मादयो ये देवास्ते प्राकृताः, प्रकृतिर्माया तन्निवृत्त्य-
नोत्पत्तिस्थितिविधया, अतस्तेषामाश्रयणं न कालादिमयनिवर्तकं प्रवृत्त भयजनकमेव ।
अत एवोक्तं दशमे 'प्रत्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्नि'त्यादौ । तर्हि बृहदक्षरं तथास्ति
चेत्तदपि नेत्याह—गणितानन्दकमिति । ब्रह्मापेक्षया अतगुणितानन्दत्वेनापरिमिता-
नन्दत्वाभावात्पुरुषोत्तमापेक्षयास्त्वत्वाद्धरेः सकलदुःखहाररुस्य श्रीकृष्णस्य पूर्णानन्दत्वा-
दखणिष्ठानन्दत्वात्सर्वरूपायैः सर्वात्मना, कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकेति । 'विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यती'त्येवंरूपः, त्रिविध-
दुःखसङ्गं धैर्यपदार्यः । भक्तिपदेन क्रमायातमाश्रयणमुच्यते । आदिपदेन तत्साधनान्यु-
च्यन्ते । एतेषां विविच्य निरूपणं तु 'विवेकधैर्याश्रय'व्याख्यानं कृतमस्ति तत एवा-
गन्तव्यम् । विवेकादिभगवद्भरहितस्य मम कृष्ण एव गतिः । किञ्च, न केवलमेत-
द्रहित्यमपि तु विशेषणोऽतिशयेन पापासक्तस्य महापातकाचरणरतस्यापि । पापवर्ज-
नेऽसमर्थत्वाद्भगवान्पा दीनस्य । भगवताप्येतादृशानां स्वाश्रयेणैव सिद्धिरुक्ता 'मां हि पाप-
व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनय'इति, 'अपि चेत्सुदुराचारः' इत्यादौ ॥ ९ ॥

सर्वस्वनिरेदिनां साधनं फलं च स्वमश्वरेव संपादयिष्यतीति प्रार्थनामपि तथैवाहुः—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्यसमुद्धारं कृष्ण विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

सर्वसामर्थ्येति । कर्तुमर्हन्मन्ययाकर्तुं समर्थत्वात्सर्वसामर्थ्यसहितत्वं मम
प्रभुः । त्रिविधः सर्वत्रैव यत्र बाष्पसिलान्तर्गन्वाञ्छितानर्थान्करोवीत्यखिलार्थकृत्
पतस्त्वमेवंविधः स्वामी अतः कारणात् कृष्ण हे परब्रह्म शरणस्यस्य शरणागतस्य
सम्पुद्धारं विज्ञापयामि अहं त्वत्पुरः स्थितः शरणार्थी ॥ १० ॥

एतस्याट्पात्रपरस्याप्येतदुक्तफलपादुः—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिति । कृष्ण आश्रीयते येन स्तोत्रेण तत्कृष्णाश्रयं, कृष्ण आश्रयः प्रतिपाद्योर्थो यस्येति वा । इदं यः कृष्णसन्निधौ समीपे 'सन्निधि'पदात्तदनन्यभक्त-समीपेपि पठनीय सन्निधेस्तुल्यत्वात् पठेदधीयीत तस्याश्रयानभिज्ञस्यापि स्वयमेव कृष्ण आश्रयो भवेत् । कथमिदमिति दुर्लभमेतान्मात्रेण भवेदिति नाशङ्कनीयं, यतः कारणात् इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् । इति इममर्थं श्रीवल्लभ आचार्यवर्योऽब्रवीदुक्तान्तः किमाश्चर्यम् । अत्राचार्यवचनानां वस्तुशक्तिरेव प्रयोजिका, यतस्तद्वचनैः प्रेरितो भग-वास्तदाश्रयो भवति न तु तत्कृतमप्यपि साधनमपेक्षते ॥ ११ ॥

सुखेन श्रीयता कृष्णः किमावेक्षित्तया मुखा ।

आचार्यवावसुशसिक्ता प्राकृद्दं सशय जनाः ॥ २ ॥

आचार्यचरणाम्भोजे दृढं विश्वस्य विस्तरात् ।

रघुनाथश्चकारेदं कृष्णाश्रयविचारणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथस्य कृतो

कृष्णाश्रयस्तोत्रविवरणं संपूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमत्कल्याणरायचरणविरचितप्रकाशप्रकाशितम् ।

यत्प्रीडालवसंस्पर्शान्न रोचन्तेऽन्यदाशिषः ।

तं रागाद्दयानन्ददायकं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

यत्कृषादृष्टितो जन्तुर्गोविन्दं विन्दते मृदा ।

भक्त्याहं तान्निनाचार्यान्भिवन्देऽर्थसिद्धये ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाश्रयस्य सर्वसाधकत्वात्स्वीयानां तदर्थं वरप्रदानमिव कुर्वन्तः श्रीमदाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयस्तोत्रं निरूपयन्ति । तत्राप्युना देशादिपैदसाधनानामसाधकत्वं वदन्तो भक्तानां भगवानेव सर्वसाधनरूपश्चतुर्विधपुरुषार्थरूप इति, दशलीलानिरूपय इति, दशविधभक्तसेव्य इति, प्राणानामिवास्व स्तोत्रस्य सर्वसाधकत्वमिति च दशभिः श्लोकैः प्रार्थनाव्याजेन तं स्तुवन्ति । तत्र प्रथमं मुख्याङ्गत्वात्कालस्य तत्रासाधकत्वं वदन्तः कालधर्मनिराकरणपूर्वकमाश्रयं प्रार्थयन्ते—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वमार्गेष्विविति । कलौ खलधर्मिणि खलोऽन्तर्दुष्टो धर्मस्तद्वति सति । 'स्वर्धर्मिणा'तिपाटे दुःसहवेष्टिते कलौ सतीत्यर्थः । 'कृषिर्भूवाचके'तिवाक्यनिरूप्यः सदानन्दः पुण्योत्तम एव मम गम्यत इति गतिराश्रय ऐहिकपारलौकिकार्थसाधकोस्त्विति शेषः । खलधर्ममाहुः—लोके जने पापण्डः प्रचुरः सर्वापेक्षयाधिको यस्मिंस्तादृशे सति । अत एव सर्वं मृम्यन्त इति प्राणाः पुरुषार्थोपायाः कर्मज्ञानादयस्तेषु नष्टप्रायेषु सन्तु, पापण्डप्रवेशादात्ममुखराचरुस्वर्गपदस्य लोकरूपमजननाच्चित्तशुद्धयजननात्कर्मपार्गस्य, मायावादाभिनिवेशाज्ज्ञानपार्गस्य, निरोधरत्नाङ्गीकारायोगस्य, विभूतिपरत्वादुपासनापार्गस्य च मुख्यपञ्चासाधकत्वेन नष्टप्रायम् । चकारान्महादेवादिषु कलिकालानुगुणेषु सन्तु, एवमा-

१ काल-देश-द्रव्य-कर्तृ-मात्र-कर्मणाम् । २ वै. कर्मादिभिः पुरुषार्थं मृम्यन्ते ।

रस्य विशेष्यान्वितत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वादंशः कलादिर्वा गतिर्मास्त्वित्यर्थः । अन्या-
र्थकत्वादस्य सिद्धत्वेऽपि प्रार्थनं न दोषाय । ननु भक्तिमार्गीयाणामपि कलिकालस्य
साधकत्वादृहायासक्तियत्वालौकिकक्रियापरत्वात्पापसंभवाच्च भक्तिमार्गस्य कथमुद्धारकत्वं
मुख्यफलसाधकत्वं चेति कर्मादितुल्यत्वात्किमाश्रयेणापीति चेत्, मैवं, भक्तिमार्गे त्वदुक्त-
दुपणानामभावात् । तथाहि—‘कलेर्दोषनिघे’रिति ‘कलौ तद्धरिर्कीर्तनादि’ति ‘कलिं सभा-
जयन्ती’त्यादिवाक्यैर्वाघवत्त्वाभावादल्पकालेनैव फलसिद्धेः प्रत्युत साधकत्वात् । ‘शृण्वन्
शृणन्’ ‘मद्गतायातयामानां न वन्वाय गृहा मताः’ ‘तावद्गतादयः स्तेना’ इत्यादिवाक्यै-
र्भगवत्परत्ये गृहादेर्वैयर्थ्यहेतुत्वाभावात् । ‘एवं गृणां क्रियायोगा’ इत्यादिवाक्यैर्लौकिकक्रि-
याया अप्यलौकिकतुल्यत्वात् । ‘यत्कर्म कुर्वता’मित्यादिवाक्यैर्भगवत्सेवादिना विहिताकर-
णेऽपि प्रत्यवायाभावात्, ‘धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः’ ‘ते मे न दण्डमर्हन्ती’त्यादिवाक्यैः
कदाचित्पातकसंभवेऽपि नरकाद्यभावात्कीर्तनादिनैव पापनाशश्च । ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’
‘अपि चेत्सुदुराचारः’ ‘यः कश्चिद्वैष्णवो लोके,’ ‘यानास्यायै’त्यादिवाक्यैराचाराद्य-
भावेऽपि फलसिद्धेः । ‘धर्मः सत्यदयोपेतः’ ‘धर्मः स्वनुष्ठितः’ ‘नैष्कर्म्यमप्यच्युत-
भाववर्जितं’ ‘यमादिभिर्योग्यैः’ ‘श्रेयःसुति’मित्यादिवाक्यैर्यथा जलौकसां नित्यं
जीवनं सलिलं प्रसूतम् । तथा समस्तसिद्धीनां जीवनं, भक्तिरिष्यत’ इतिबृहन्नारदीय-
वाक्याच्च भक्तिरहितानां कर्मादीनामसाधकत्वात्, ‘भक्तिसहितानमेव साधकत्वात् ।
‘यत्कर्मभिर्यत्तपसा’ ‘चतुर्विधाः’ ‘अकामः’ ‘ज्ञाने प्रयासमुदपास्य’ ‘किमलभ्यं’
‘रूपमारोग्यमर्था’मित्यादिवाक्यैः केवलभक्तेरपि सर्वसाधकत्वात् । ‘परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये’
‘आत्मारामाश्च’ ‘नैकात्मतां’ ‘महतां मधुहि’दित्यादिवाक्यैः स्वतोऽपि फलरूपत्वात् । अधुना
कर्मादीनामधिकाराणां गतत्वाद्भक्तिमार्गे महदनुग्रहस्याधिकारत्वेनाधिकारिकृतस्यैव सफ-
लत्वाद्वाध्याधिकारभेदेन गौणमुख्यफलसंभवात् । एतदुक्तं ‘तत्त्वार्थदीपे’—‘अधुना’ शधि-
कारास्तु सर्व एव गताः कलौ । कृष्णश्चेत्सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय ही’ति भक्ति-
साध्यफलस्यान्येनासंभवादन्वयाध्यस्य भक्तेरानुष्ठानकत्वाच्च कर्मादितुल्यत्वगन्धोपि ।
ननु पूर्णभक्तिमार्गस्याधिक्येऽपीह सामिकृतस्य तत्तुल्यत्वमिति चेत्, न ‘स्मर्तव्यः’ ‘स्मृतेः’
‘कृष्ण कृष्णे’ति ‘न वै जनो जातु’ ‘कृष्णेति’ ‘आलोच्ये’त्यादिवाक्यैः सामिकृतस्यापि
फलसाधकत्वादन्वयस्य तदभावादलभ्युक्तिभिः ॥ १ ॥

१ एवकारो हि त्रिप्रकारः—अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽयोज्यव्यवच्छेदकोऽत्यन्तयोगव्यवच्छेदकश्चेति,
विशेष्यान्वितः प्रथमो यथा प्रार्थं एव धनुर्यः, विशेषणान्वितो द्वितीयो यथा शङ्खः वायुश्चेत्येव, क्रियान्वित-
रुत्तरीयो यथा नीलं सरोजं भवत्येवेति । २. कचिवास्ति ।

भट्टश्रीगोविन्दराजकृतटिप्पणम् ।

मिलिन्ददण्डोपमचारुकेन सुप्रक्तशेषं सुखकारिदेशम् ।

पयोदनीकाशमनोह्रवेशं तं वेङ्कटेशं शरणं प्रपद्ये ॥

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यचरणे शरणे सताम् ।

कृष्णाश्रयप्रकाशस्य व्याख्यानं सुनिरूप्यते ॥

संस्पृशादिति । सम्यक् सम्बन्धादित्यर्थः । सम्यक्त्वं चात्रान्यापरि-
भूतत्वम् । अन्यदाक्षिण इति । न च अन्याथ ता आक्षिप्येति विग्रहे 'अन्याक्षिण इति
भाव्यमिति वाच्यम्', 'अपष्टयतृतीयास्यस्ये'ति दुर्गागमात् । राधाहृदयानन्ददायक-
मिति । राधाहृदयायानन्दं ददातीति तथा । भगवत्सुखस्यानन्दरूपत्वान्नानुपपत्तिः
काचित्, इतरथाऽव्याप्यवृत्तित्वेन सुखकथनस्यैवोचितत्वात् । अत एवोक्तं 'प्रेमामृतं दी-
कामाम् 'आनन्दोन्तःकरणवेहादितसर्वव्यापकः सुखमव्याप्यवृत्ती'ति । ननु 'आनन्दा-
दधेव खल्विमानि भूतानि' 'सत्यं विज्ञानवानन्दं ब्रह्मे'त्यादिभिः श्रुतिभिरान-
न्दस्य भगवद्रूपत्वात्स्वदायक इत्यर्थः पर्यवस्य इति चेत्, इष्टावत्तेः, स्वरूपदानस्यो-
चितत्वाद् । एतेनानयोरभेदः सङ्गच्छते । तदुक्तमाथर्वणीयकृष्णोपनिषदि 'पूर्वप्रेमा-
स्पदी राधा श्रीकृष्णमनसोद्भवा', तस्मान्न भिद्येति । यत्कृपादृष्टित इति । स्वीय-
त्वेन परिग्रहादित्यर्थः । अभिधन्द इति । भक्त्यार्थसिद्धये निजाचार्यान्भिधन्द इति
सम्बन्धः । तत्र सेवाविषयरूपेणा निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तिसिद्धयर्थं निजाचार्यनमस्कार-
रूपं मङ्गलं करोमीत्येतद्व्यापारः । सेवा तत्र नमनादिरूपा । न च प्रेमविशिष्टसेवयेति
वक्तुमुचितं, मत्पर्यार्थस्यैव प्राधान्यात् । तथा चोक्तमस्मदाचार्यैर्निबन्धे 'धात्वर्थः सेवा
मत्पर्यार्थः प्रेमेति' । तत्त्वार्थदीपे तु 'प्रेमसेवा' इति फलितार्थकथनम्, अन्यथा
'मन्यपर्यार्थः प्रधानं मकृत्यर्थं विशेषणमिति'त्यापत्तिरोधः स्यात् । वस्तुतस्तु एतस्य
सामान्यन्यायत्वेन विशेषन्यायस्यैव बलीयस्त्वात् । एतदुक्तं विवरणे 'मकृतिमत्पर्ययोः
मन्यपर्यारस्य प्रारान्यमिति सामान्यन्यायादिच्छाविषयतया धन्वबोध्य एव शाब्दसाधनता-
न्य इति स्वर्गकामादिनाम्ये वल्लभविशेषन्यायस्य बलीयस्त्वादधेन जिगमिषति असिना
निर्गमर्गत्वादिभौतिकप्रयोगेभ्योदिरूपसाधनस्य 'तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्यं मन्त-
व्यमिषादिद्वित्रयोः तत्पर्यार्थमूलमिषेय 'सन्'मन्ययाभिहितेच्छाविषय एव गमना-
दारान्यग्रन्थं व्युत्पन्नत्वाच्च मकृत्यभिहितार्थां जिगायां यज्ञादीनां विनियोग इति । ननु
'माने'त्यधिकारादन्यपर्यस्य भारतमुचिनं न तु प्रेम्तमिति चेत्, अत्रोच्यते, भावार्थ-
वानं तु मन्यमप्य नारादुभयसाद्विगदमय, तत्र भाववद्भेदे देशादिविषयिणी रतिः मकृते

टिप्पणम् ।

सर्गः । पुरुषाद्ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः । उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया पालनं स्थानम् । स्थितानामभिष्टुद्धिः पोषणम् । पुष्टानामाचार कृतिः । तत्रापि सदाचारो मन्वन्तरम् । तत्रापि विष्णुभक्तिरीशानुक्त्या । भक्तानां प्रपञ्चामावो निरोधः । निष्पञ्चानां स्वरूप-
लाभो मुक्तिः । मुक्तानां ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमाश्रय इति । दशविधभक्तसेव्य इति । सात्त्विकसात्त्विकाः, सात्त्विकराजसाः, सात्त्विकतामसाः । राजसरानसा, राजस-
सात्त्विका, राजसतामसाः । तामसतामसाः, तामसरानसाः, तामससात्त्विकाः । एके निर्गुणा इत्येतैर्दशविधैर्भक्तैः सेव्य इत्यर्थः । प्रार्थनाव्याजेन स्तुवन्तीति । 'किमासनं ते गरुडासनाये'त्यनेन प्रार्थनानाव्याजेनैव स्तुतिनिरूपणस्यैवोचितत्वादिति भावः । गन्पयते प्राप्यत इत्यर्थः । ननु 'भावे' इत्यधिकारात्कथमत्र कर्मणि प्रत्यय इति चेत्, सत्यम्, 'कृत्यत्पुटो बहुल'मित्यत्र 'बहुल'मितियोगविभागात्तथा । अत एव 'एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थं पादाभ्यां द्विषते पादहारकः कर्मणि ण्वुल्' इति वैपाकरणशिरोमणयः । पापण्ड इति । वेदविकृद्धत्वं पापण्डत्वम् । आत्मसुख-
वाचकेति । 'यत्र दुःखेन संश्रियं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलापोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पद'मित्यनेन स्वर्गपदस्यात्मसुखवासकत्वादित्यर्थः । लोकभ्रमजनननादिति । लोकत्वेन भ्रमजननादित्यर्थः । मायावादाभिनिवेशादिति । विवर्ताभिधानत्वेन मायो-
पहितप्रसङ्गः कर्तृत्वकथनादित्यर्थः । विवर्तस्तु अतात्त्विकोऽन्यथाभासः । यद्वा, वस्तु-
नस्तदसमसत्ताको विवर्तः । अथवा कारणविलक्षणोऽन्यथाभावो विवर्तः । कारणमेदं विनैव तद्व्यतिरेकेण दुर्बलं कार्यं विवर्त इति वा । निरोधश्चरत्वाङ्गीकाराद्योगस्येति । निर्वीजयोगाङ्गीकारादित्यर्थः । योगस्तु चित्तवृत्तिनिरोधः स तु भगवद्ध्यानार्थमङ्गत्वे-
नोपयुक्त एकः । ध्यानाभावेऽप्यात्मबोधाङ्गभूतो द्वितीयः । उभावपि प्रामाणिकौ । यस्तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन शोक्तस्तथासिद्धिहेतुर्ज्ञानात्मा वा तयान्ये देहेन्द्रियादि-
साधकास्तेऽभागाणिकाः । सर्वमेतच्च निबन्धे स्पष्टम् । कलिकालानुगुणेति । 'हाप-
रादौ युगे भूत्वा फलया मानुषादिषु । स्वागमैः कलितैस्त्वं च जनान्मद्विषुत्वात् कुरु' 'मां च गोपय येन स्यात्प्रहरेपोत्तरोत्तरे'त्यादिपद्मपुराणायुक्तवचनैर्पद्मादेवादीनां कलि-
कालानुगुणत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । अन्यार्थकत्वादिति । अत्र प्रमाणभूताः 'शुभिके शिर आरोह शोभयन्ती मुखं मम । ममाग्रे वचो विहयेष्वस्ति'त्यादय आगमा अनुसन्धेया इति भावः । 'कलेदोपनिषे'रित्यारभ्या 'मत्रोपि फल्यु'रित्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—'कले-
दोपनिषे राजनस्ति हेको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्त्यः परं ब्रजेत्' 'कृते यद्धयापतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मलैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्विरकीर्तनात्' 'कलि

टिप्पणम् ।

समानयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः । यत्र संकीर्तनादेव सर्वैः स्वार्थोपि ज्ञाप्यते ।
 ‘शृण्वन् शृणन् संस्मरयन् चिन्तयन् नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते । क्रियासु यस्त्व-
 चरणारविन्दयोरारविष्टचित्तो न भवाय कल्पते’ ‘गृहेष्वाविशतां वापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ।
 मद्रार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मताः’ ‘तावद्गागादयः स्तेनास्तावत्काराष्टहं गृहम् ।
 तावन्मोहोद्विनिगदो यावत्कृष्ण न ते जनाः’ ‘एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संघटितहेतवः ।
 त एवात्यविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे’ ‘मत्कर्षं कुर्वतां पुंसां कालस्रोषो भवेद्यादि ।
 तत्कर्म तस्य कुर्वन्ति तिस्रः कोट्यो महर्षयः’ ‘स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्प्रभावस्य
 हरिः परेशः । विकर्म यद्योत्पत्तिं कथञ्चित् धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः’ ‘एवं विमृश्य
 सुविषो भगवत्पन्नन्ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् । ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ दद्यमीपां
 स्वात्पातकं तदपि हन्तुमुन्माद्यद्वाद्’ ‘ते देव सिद्धपरिणीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो
 भगवत्पन्नाः । तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्ताभैरां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे’ ‘सर्व-
 धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’
 ‘अपि चैतुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्पदव्यवहितो हि सा’
 ‘यः कश्चिद्विष्णुवो लोके मिथ्याचारोप्यनाथमी । पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुरि-
 षोदितः’ ‘यानास्थाय नरो राज्ञ च प्रमायेत कर्हिचित् । धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्तलेन
 पतेदिह’ ‘धर्मः सत्यदयोपेतः विद्या वा तपसान्विता । मद्रक्ष्यापेतमात्मानं न सम्पद-
 मपुनाति हि’ ‘धर्मः स्वसुष्ठितः पुंसां विष्वक्तेनरुधासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रप-
 एव हि वैवशम्’ ‘नैष्कर्म्यपप्पत्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः
 पुनः शब्दमद्वयीक्रे न पार्षितं कर्म यदप्यस्मरणम्’ ‘यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो
 मृदुः । मृदुः संशया यद्वत्तथात्माद्वा न शान्त्यति’ ‘श्रेयःसुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
 त्रिदशन्ति ये केयश्रोधलश्रये । तेषामसौ केशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूयतुपाव-
 पातिनाम्’ ‘यन्मर्मभिर्वचपसा ज्ञानवैराग्यतय यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरि-
 तैरपि’ ‘सर्वे मद्रक्तियोगेन मद्रक्तो लभतेऽज्ञता’ ‘चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः
 सुकृतिनोर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थायी ज्ञानी च भरतर्षभ’ ‘अज्ञतमः सर्वज्ञो वा
 मोक्षकाम उदारधीः । तथैव भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्’ ‘ज्ञाने मया तमुदास्य
 नमन् एव जीवन्ति सन्मुखरिवां भवदीयराताम् । स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तमुदास्य-
 नोभियं मायशोभितं जितोप्यसि तेगिरीशयाम्’ ‘निपठ्यन्ते भगवति प्रसन्ने श्रीनिक-
 र्त्तने । तयापि तपसा राजन् नहि बान्धन्ति मिथुनं’ ‘रूपमारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैव
 सुषणिहन् । ददाति ध्यापनो निःस्पृहः परमदो हरिः’ ‘परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्यं उत्तमश्लोक-

टिप्पणम् ।

लीलया । गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यैतैर्कां भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः' 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः । येन्योन्यतो भामवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौद-
पाणि' 'महतां मधुद्विद्वसेषां रक्तमनसामभनोपि फल्गु'रिति । भक्तिसाध्यफलस्येति भगवत्स्वरूपमाप्तेरित्यर्थः । तदुक्तमस्मत्प्रभुभिर्भक्तिर्हंसे' 'भक्तौ च न स्वरूपातिरिक्त-
फलकत्व'मिति । 'स्मर्तव्य'इत्यारभ्य 'तदभावा'दित्यन्ते वचनानि तु 'स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतस्यैव च किङ्कराः' 'स्मृतेः सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषं तमजं नित्यं ब्रजामि शरणं हरिम्' 'कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति नित्यजः । जलं भित्त्वा यया पयं नरकादुद्धराम्यहम्' 'कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते । भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटयः' 'न वै जनो जातु कथंचनाप्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिम् । स्मरन्मुकुन्दाङ्गुपगृह्णन् पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः' 'आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं ह्युनिष्यकं ध्येयो नारायणः सदे'ति । तत्र नवविधा भक्तिर्निदानं, ततः प्रेम, तेन च विशिष्टरूपमभवत्प्राप्तिः, सैव फलमिति फलसहितपूर्णभक्तिमार्गस्वरूपम् । अत एव सर्व-
निर्णये 'स ज्ञानक्रियोभययुतः स एव फलं, तत्रापि साधनं प्रेयैव तत्साधनं नवविधा भक्ति'रिति श्रीमदाचार्यवर्याः । तथाच साम्प्रिकनस्यापि स्मरणपर्यन्तं विहितस्यापि कायवाग्विनियोगस्नेहाभावेपि मनोमात्रस्थित्यैव तादृशपुरुषविहितस्य वा फलसाधकत्व-
मिति स्पष्ट एवेतरेभ्य उक्तैः । तथाचोक्तं निबन्धे—'कायवाग्विनियोगाभावेपि स्नेहा-
भावेपि मनोमात्रस्थितौ फलमेतदि'ति । कर्ममार्गस्य तु न तथा, साङ्गाद्वैदिककर्मणः फला-
वश्यंभावनियमादिति तच्चम् ॥ १ ॥

प्रकाशः ।

ननु पुण्यदेशस्थितिमात्रेणापि पुरुषार्थसिद्धेः किमितीतत्त्ववच्छेदपूर्वकमाश्रयमा-
र्थनमित्याशङ्क्य देशानामसाधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । देशेषु हीनैराक्रान्तेषु सत्सु । ननु म्लेच्छा अपि न्याय-
वर्तिनश्चेत्ता को दोषस्तत्राहुः—पापैकनिलयेष्विति । पापरूपा एव ते तदेकनिलयेषु,
पापा ये मुख्यास्तन्निलयेषु, पापस्य वा । अथवा पूर्वोक्तेषु पापैकनिलयेषु च अङ्गवद्भा-
दिषु, यत्र गमनमात्रेण पुनः संस्कारसंभवः । ननु लोका वणिनादयः समीचीनाद्येत्यर्थः

१. अत्रबह्वकलितेषु सौराष्ट्रमण्डलेषु च । तीर्थपानां विना यच्छब्दं पुनः संस्कारमर्हतीति

प्रकाशः ।

किं कार्यमत आहुः—सदिति । साधूनां पीडया व्यग्राः स्वधर्माचरणमेवानिष्टहेतुः प्रत्यक्षत्वात् कार्यमृत प्राकृतं कर्म वेति व्याकुला लोका येषु । सद्धर्मस्य शुभहेतुत्वानिश्चयेन श्रद्धाद्यभावाच्चेपि सहाया न भवन्तीत्यर्थः । 'अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विद्रुत स्वयं हरिः । यैर्जन्म लब्धं नृपु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि न' इत्यादिवाक्यैर्देशानां कृष्णाश्रितालुकूलत्वात् ज्ञेयं पूर्ववत् ॥ २ ॥

दिष्णम् ।

पापा ये मुख्या इति । फलितार्थरूपनमेतत्, इतरथा विशेषणसमाप्ते 'पूर्वकालैके'त्यनेनैकशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । विग्रहस्तु पापेषु ये मुख्या इति । यत्र गमनमात्रेण पुनः संस्कारसंभव इति । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हती'त्यनेन तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रकाशः ।

ननु गङ्गादितीर्थैरपि सर्वगुरुपार्थसिद्धेः किं केवलश्रयेणेत्याशङ्क्य द्रव्याणाम् सायकत्वं वदन्तस्तीर्थानामाहुः—

गङ्गादितीर्थव्यंषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादीति । गङ्गादीनि यानि तीर्थश्रेष्ठानि तेषु दुष्टैरेवावृतेषु सत्सु, अतो न कैः पुरुषार्थसिद्धिः । ननु कथं दुष्टैरेवावृतत्वं तत्र ब्राह्मणादीनामपि सत्त्वात्, न, अतिपरिचयादनादरेण तत्र भक्त्यभावेन प्रतिग्रहाद्युपायिभिरवस्थानाच्च तेषामपि दुष्टत्वमेव । ननु सर्वान्धोपनिवारकेषु तेषु सत्सु दुष्टत्वमसंभवीति चेत्, न, 'सर्वेण गाङ्गेन जलेन सम्यग्दृष्टान्ताशतेनाप्यय भावदुष्टः । आश्रमगतः स्नानपरोषि नित्यं न शुद्धयतीत्येव वयं वदाम' इत्यादित्यपुराणवचनात्, 'मत्स्यकण्ठपण्डितास्तोये मया दिवानिशं । वसन्तोपि य ते स्नानात्कलं नार्हन्ति कर्हिचित्' 'श्रद्धाविधिसमायुक्तं यत्कर्म क्रियते नृभिः । शुचि-

दिष्णम् ।

द्रव्याणाममात्रकत्वं वदन्तस्तीर्थानामपि । तीर्थस्य तदेवावच्छिन्नप्रवाहात्मकत्वात्तिरङ्गेनारूपत्वेन द्रव्यत्वमिति भावः । अनर्थोक्तपस्मन्शुभिर्'निर्गन्धे' 'द्वितीयस्य मरात्मनया तीर्थमिति । यात्रवसत्रेपि—'तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायवाग्जैष्वममि पावन' इति । वृत्तं य दृष्टमन्त्रार्थयुगोपधियां देवतारूपत्वं 'कालिन्दीति समात्पाते'त्यस्य व्याख्याने 'आप्याग्निकं देवतारूपमिति । 'भाषाश्रितानि चांशान्ती'तिरचननयाणि—

प्रकाशः ।

शुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते 'विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्वर-
न्यसुरास्तस्य समूहस्याकृतात्मन' इति योगियाज्ञवल्क्यवचोभिः, 'अश्रद्धयानः पापात्मा
नास्तिकोच्छिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलमागिन' इति वायुपुराणवचनाच्च,
'प्रायश्चित्तानि चीर्णानीत्यादिभिश्च तेषां भगवद्वाहिर्मुख्यनास्त्विक्यादिदोषानिवार-
कत्वात् । ननु वस्तुशक्त्यां सत्यां कथमेतत्, न ह्यग्निः कदाचिन्न दहतीत्याशङ्क्याधि-
दैविकवेवतारूपतिरोधानादस्तुन एवाभावादित्याहुः—तिरोहिताधिदैवेष्ट्यति । दुष्टा-
न्प्रत्याधिदैवतिरोधानात्सतः प्रत्येव प्राकट्यात्, अत एव श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपे 'तीर्था-
दावपी'ति । अत एव सतां 'तीर्थार्थकुर्वन्ति तीर्थानी'त्यनेन तीर्थीकरणमुच्यते । आधिदै-
विकाभावे जले दृश्यमानदोषाभावात्किं तीर्थीकरणं स्यात् । शेषं मान्वत् ॥ ३ ॥

टिप्पणम् ।

'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् । न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवा-
पगाः' तीर्थार्थादावपि या मुक्तिः कदाचित्कस्वचिद्भवेत् । कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति
विनिश्चयः' भगवद्दिशा भागवतास्तीर्थार्थभूताः स्वयं प्रभो । तीर्थार्थकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तः-
स्थेन गदाभुते'ति ॥ ३ ॥

प्रकाशः ।

ननु कर्तृसमीचीनत्वे सर्वफलसिद्धेः किमाश्रयेऽन्यव्यवच्छेदेनेत्याशङ्क्य कर्तृणाम-
साधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारविमूढेष्विति । सत्सु पण्डितेषु अहङ्कारेण वयं शास्त्रज्ञा इतिगर्वेणान्यं
पृच्छन्पपि नेति मायावादाद्यभिनिवेशाद्विशेषेण मूढेषु सत्सु । ज्ञानवत्कृतिरपि तेषां दुष्टे-
त्याहुः लाभपूजार्थयत्नेष्विति । लाभपूजार्थमेव यत्नो येषां, ते पारमार्थिकमपि कर्म
लाभपूजाभ्यामेव कुर्वन्ति । पापान् पुंसः, पापं वानुवर्तन्तेऽतः सङ्गान्नदोषाभ्यां दुष्टत्वात् तेषां
स्वतः फलसिद्धिराश्रये तु भगवत्कृपायां स्वत एव वेदार्थस्वदोषयोः स्फुरणात्फलसिद्धिः,
भगवान् भगवदीयो वा वेदार्थं जानातीति भक्तानामेव वेदतात्पर्यज्ञानात् । शेषं सुगमम् ॥ ४ ॥
पूर्ववेदाशङ्क्य मन्त्राणामसाधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

प्रकाशः ।

अपरिज्ञाननष्टेऽपि । मन्त्रा वैदिका आगमोक्ताश्च, तेषु अपरिज्ञाननष्टेषु अपरिज्ञानेन तत्पर्यङ्गदेवतास्वरूपाज्ञानेन नष्टप्रायेषु सत्सु । वैदिकानां गुरुकुलवासप्रसन्न-
चर्यशूद्रासन्निध्यनध्यापराहित्यपूर्वकं पठितानां साधकत्वेनाव्रतयोगिनामसाधकत्वात् ।
आगमोक्तानां तत्पर्याज्ञानेनार्थदेवयोस्तिरोभावादसाधकत्वात् । भगवदाश्रये तु 'यस्य
स्मृत्येत्यादिवाक्यैः 'सर्व संपूर्णतां यातो'ति मन्त्राणामपि साधकत्वात् ॥ ५ ॥

ननु मीमांसादिना मन्त्रतत्पर्यनिर्धारार्त्तकर्मभिरेव फलसिद्धेः किमाश्रयेणेत्याशङ्क्य
कर्मणामसाधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादविनष्टेऽपि । कर्माणि सोमयागादीनि, व्रतादीनि च, तेषु सर्वेषु
मप्यश्चः सर्वोऽपि मिथ्येति घेदानामपि तथात्वात्पञ्चवत्स्वाज्ञानकल्पितत्वेन घेदानां तद्वो-
धितानां च व्यवहारमात्रेण प्राप्ताप्याय किञ्चित्कर्तव्यं प्राप्तव्यं वास्तीति केपाश्चिदादः ।
'परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र' इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मादीनामपि यज्ञैरेवोत्कर्षात्पूर्ववासनात् एवोत्-
रोत्तरमष्टौः कर्मैव कर्तव्यं तेनैव फलं न कोऽप्युपास्यः फलदाता प्रवर्तको वा, वैवतापि
चेतना नास्ति किन्तु मन्त्रमग्न्येवेति न देवतामोतिव्यापारः फलं वेति केपाश्चिदादः, शास्त्रेण
पोदशपदार्थविकानन्तरं श्रवणमनननिदिध्यासनैः स्वात्मसाक्षात्कारे सति दुःस्वात्-
न्तामार एव फलं न भगवान्सेव्यः फलं वेति केपाश्चिदादः, प्रकृतितद्विकारोपधानविलये
पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं फलं, न भगवानिति केपाश्चिन्मतम्, एवंविधैर्नानावादैर्विरोधेन
नष्टेषु सत्सु । विपरीतार्थनिश्चयेन फलाजनकत्वाद्विनाशः । वस्तुतः 'पुरुष एवेदं सर्वं'
'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' 'सर्वस्य वर्णा सर्वस्येजानः' 'एष उ एव ते साधु कर्म कारयति'
'यदं सर्वस्य ममवः' 'को नु राजन्निन्द्रिवान्' 'देवोसुरो मनुष्यो वा' 'फलमत उपपद्यते'
'त एव ब्रह्मास्त्वयन्त्येनमिति' 'देवा ये सत्रवासत' 'विशते तदन्तरम्' 'मामेवैष्यसि'
'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं' 'मिथ्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणन्यायैः मप्यश्चस्य ब्रह्मात्मकत्वात्सत्पत्तेन
कर्तव्यस्य सकल्पनाद्भगवतः सर्वेश्वरत्वेन सेव्यत्वात्कर्तव्यकृतात्फलदातृत्वाच्च सिद्धकरण-
यनुपपत्त्या देवतानामपि चेन्नन्तराद्भगवत्साधुव्यस्य मोक्षत्वादानन्दरूपत्वेन भगवत् एव
फलदातृत्वान्पूर्वोक्तानां पञ्चविनष्टरत्नान् । स्वमनाद्भगवैर निपिददशम्यादिचिद्वैकाद-

द्विष्यणम् ।

प्रत्यपिनान्यपन्थादिनि । यत्तु 'शास्त्रदीपिकायां नरमाध्याये 'देवता या प्रयोनयेत्
अतिथिप्राप्तोदनस्य तर्पणं' इत्यादिस्पर्धिकरणे 'यद्यपि देवता विग्रहवती प्रतिष्ठया भुक्त्वा
भजनं वर्षादिति च तथापि यागादेर फलं विग्रहवती पानितया स्यात्, ततश्च नित्य-

टिप्पणम् ।

वेदविषयत्वं न स्यात्, सत्यपि विग्रहे प्रत्तस्य हविषो देवतया भोगः प्रत्यक्षविरुद्धो-
 शक्योभ्युपगन्तुम्, न चाभुञ्जाना प्रसीदतीति युक्तम्, अत एवाप्रतिपन्नापूर्वत्यागे
 देवताप्रसादे वा फलमित्येतदपि निरस्तं, न हि तस्याः प्रसादः संभवतीत्युक्तं'मिति
 पार्थसारथिमिश्राः तस्यौद्विवादमात्रमेव । तथाहि—'यदुक्तं विग्रहवती चानित्या स्यात्ततश्च
 नित्यवेदविषयत्वं न स्यादिति, तदपेक्षलं, अनित्यानामपि यागादीनां वेदविषय-
 त्वात्, विग्रहवत्येनैव फलजनकत्वस्य 'तुत एवैनमिन्द्रः प्रजया वशुभिस्तर्पयतीत्यादि-
 श्रुत्युक्तत्वाच्च । मुख्यार्थावापेन न श्रुतेरुपचरितार्थत्वम् । अर्थवादानां स्वतः प्रामाण्यं
 न तु विद्येयवाक्यतया । एतेनास्मिन्नेवाधिकरणे यच्छावरभाष्ये सिद्धान्तितं तत्सम्भवा-
 ग्रहमात्रमेव । प्रकृतमनुसरामः । यदपि 'सत्यपि विग्रहे प्रत्तस्य हविषो देवतया भोगः
 प्रत्यक्षविरुद्धोशक्योभ्युपगन्तुमिति, तदप्यविचाररमणीयम् । विश्वादीनामपि प्रत्यक्ष-
 भोगाभावत्वेन 'सर्वमनुष्या विष्णुनाऽशितमश्नन्ती'ति श्रुतौ 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे
 भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्ष्युपहृतमश्नामि प्रयत्नात्मेव' इति स्मृतौ 'विष्णोर्निवेदिता-
 न्नं यद्वन्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चापि तदेयं तदानन्त्याय कल्पते' 'पितृशेषं तु यो
 दद्यात् हरये परमात्मने । रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः' इति स्कान्दे 'यः
 श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् । तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रा-
 नाकल्पकोटिं पितरस्तु वृत्ता' इति ब्राह्मे च प्रतिपादितस्य भोगस्य विरोधापत्तेः । यत्तु
 निर्णयसिन्धुः—'एतत्सर्वं निबन्धविरोधान्निर्मूल'मिति, तत्र, श्रीवरस्वामिनृसिंहपरिचर्या-
 दिमूलं वदतः स्वस्यैव वदद्गद्यावातात् । एतेन 'न चाभुञ्जाने'त्यारभ्य 'प्रसादः संभवती-
 त्युक्त'मित्यन्तं यदुक्तं तदेतेनैव निरस्तम् । वस्तुतस्तु विशिष्ट एव देवतेति न काप्यनुप-
 पत्तिः । एतेन तदुक्तकर्मभारणस्य प्रकृतिरुक्तत्वं सिद्धमिति निर्गर्वः । यत्तु मुक्ताववया-
 मात्मनिरूपणे 'सुतरामीश्वरभेद' इत्यारभ्य 'परमं साम्यगुणैतीति ध्रुयते' इत्यन्तं पञ्चानन-
 भट्टाचार्या आहुस्त्वत्प्रामादिकमेव । तथाहि यदुक्तं 'सुतरामीश्वरभेदोऽन्यथा पन्धमोसा-
 नुपपत्तेरिति, तदुच्छं, वन्धस्य सांसारिकजीवविषयत्वेन सुतरां भेदाभावात् । यदपि
 'योषीश्वरभेद' इत्यारभ्य 'समर्पिता' इत्यन्तं वदन्ति तदपि तथा । तथाहि अमेद-
 वोधिका किल 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतिः । नहि तदीयत्प्रतिपादन-
 द्वारा स्तुतिस्तरस्याः श्रमयोषीं तौपचारिकः, न च श्रुतेरुपचरितार्थत्वं संभवति
 मुख्यार्थावापत् । अत एवांशो नानाव्यपदेशा'दित्यधिकरणे 'अद्वन्द्वन्यस्तु मातिदेश-
 फालामेदेन निमिषोपचारादि'त्युक्त्वा 'न च यत्तरास्त्रोपचारिकं युक्त'मित्युक्तं वाचस-
 पतिमिश्रेः । न च 'सर्व एवात्मानः समर्पिता इति श्रुतिविरोधः, सर्वान्त्वां तत्तेनैव भवन-

मिति तदर्थान् । यदपि 'भोस्तद्व्यापामन्नामन्निहृतावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे नाशायोगात्' तदप्यसत्, भेदस्य भ्रममात्रविषयत्वेन वस्तुन एवाभावात् । यदपि 'भेदनाशेपि व्यक्तित्वं स्यात्सत्येवे'ति तदपि न 'एष संप्रसादः अस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं व्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । एतेन 'न च द्वित्वमरी'त्यारभ्य 'सर्वजनसिद्धत्वा'दित्यन्तं यदुक्तं तत्सर्वमनेनैव परास्तम् । यदपि 'योपि तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति संप्रदायिष्ये पुरोहितोयं राजा संवृत्त इतिवद्वि'ति, तदपि न लब्धवर्णमतीक्ष्णं दक्षोत्तर-
त्वात् । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रुतिस्तु जीवन्मुक्तपरा तस्याचार्यकर्मतस्यापि प्रलपिनकल्पत्वं सिद्धमिति निष्कर्षः । वचनसङ्ग्रहस्तु—'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं
मवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' 'को नु राजन्निन्द्रियवान्
मृकुन्दचरणाम्बुजं । न भजेत्सर्वतोमृत्युरुत्पास्यममरोक्षमैः । देवोसुरो मनुष्यो वा यज्ञो
गन्धर्व एव वा । भजन्मृकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्पायथा वयम्' 'भक्त्या मामभिजानाति
यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विश्वतो तदनन्तरम्' 'मन्मना भव
मन्त्रको मयाजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे' इति ।

आचार्यचरणद्वन्द्ववन्दनानन्दितात्मना ।

श्लिष्येण बालकृष्णानां किञ्चिदत्र विचारितम् ॥

प्रकाशः ।

इयादिश्रुतरूपाश्च । कर्मत्वेपि श्रुतादीनां पृथगुपादानं ज्ञानाद्यङ्गत्वबोधनाय । ननु तैपि
स्वयं कुर्वन्ति परानपि बोधयन्ति मिथ्यात्वनिःफलत्वात्प्रफलत्वानन्दाभावज्ञाने कथं कुर्वुः
परं वा बोधयेयुस्तेषामपि मतानां शङ्करजैमिनीगौतपादिप्रवर्तितत्वाच्चेत्यत आहुः—पा-
पघ्नं कप्रयत्नेष्विति । पापघ्ननिमित्तमेव मुख्यः प्रयत्नो येषु 'त्वं च रुद्रे'तिसाद्धेन
'त्वामाराध्य'ति श्रोत्रद्वयेन च भगवता महादेवं प्रति तथैवाज्ञापनेन तथैव तेषां प्रवृत्तेः
स्यैव कर्मादिकरणेन स्वस्य महत्त्वज्ञापनेन मतप्रवर्तनात्, 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इति न्या-
यात् । आधुनिकानां तैरेव मोहितत्वात् । नहि देवादिप्रवर्तितशस्त्रत्वमात्रेण सम्मतत्वं
विस्तु पैदारितोक्तिरेव सति चेदालुसारित्वात् । अन्यथा बृहस्पतिप्रवर्तितवौद्धशस्त्रस्यापि
सम्मतमसत् इत्यर्थं प्रसक्तानुममत्तया । जेषं प्राप्ताम् ॥ ६ ॥

श्लिष्यम् ।

'त्वं मे'त्यारभ्य 'ममत्वा त्वनन्ययेत्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—

'त्वं च मद्र मदावरो मोहनाग्राणि कारय । अवध्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व
मराभुज । मन्त्रां ह्यहं चाऽनानमवकाशं च मां ह्यहं । त्वामाराध्य यथा संभो प्री-

टिप्पणम् ।

प्यामि वरं सदा । द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु । स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च
जनान्मद्विमुखान् कुरु । मां च गोपय येन स्यात् सृष्टिरेषोचरोचरा । 'यद्यदाचरति
श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते ॥ ६ ॥

प्रकाशः ।

ननु 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितमिति श्रुतेः पूर्वं दोषाभावाय
धर्मः कार्यस्तेन चित्तशुद्धौ माहात्म्ये स्वरूपे च ज्ञाते तदाश्रयादिकं कार्यं न त्वाशु दोषत्र-
तैवान्यथा क्व योगिध्येयो भगवान् क्व दुष्टो जीव इत्याशङ्क्य 'यमेवैष वृणुते' 'रुहगणैतत्'
'भक्त्या त्वनन्यये' स्यादीनाङ्गीकृत्या महदनुग्रहेण च भक्त्या दोषवतापि गम्यत इति
तन्माहात्म्यमपि तथेति महापुरुषद्वारा श्रवणागतौ सर्वं तत् एव भविष्यतीत्यभिमत्य
भक्तानां भगवानेव चतुर्विधपुरुषार्थरूप इति प्रथमं धर्मरूपत्वं वदन्तस्तं मार्थयन्ते—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादीति । अनुभवविषयीभूतोऽजामिलादीनां ये दोषास्तेषां नाशकः ।
ज्ञापितं अखिलं माहात्म्यं येन तादृशः, तेन पापनिवर्तकत्वमिष्टप्रापकत्वं च धर्मकार्यमुक्त-
मतो दोषोपस्थितावपि तदाश्रयणमेव कार्यं भगवदीयानां न तु तं विहाय प्रायश्चित्ता-
दीति सूचितम् । यद्वा, परम्परासम्बन्धेनापि पूर्वोक्तः, स्वनामसाम्येनाप्यजामिलोद्धारात्
अनुभवे स्थितो महदनुग्रहेण । ज्ञापितमखिलं लीलादिरूपं वृत्तेन । शेषं प्राग्वत् ॥ ७ ॥

टिप्पणम् ।

'रुहगणैस्तत्पसा न याति न वेज्यया निर्वपणादृहादा । न वन्दनाच्चैव जलाग्नि-
सूर्यैर्विना महत्पादरजोभिषेकम्' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन । ज्ञातुं शृष्टं
च तस्मै न प्रवेष्टुं च परन्तपे'ति । अनुभवविषयीभूत इति । अजामिलादीनामिति
शेषः । पक्षान्तरे त्वजामिलेतरभक्तविषयीभूतः सन्निति तदर्थः । अजामिलस्य तु पर-
म्परासम्बन्धेन स्वनामैवोद्धारात् । दोषोपस्थितावित्यारभ्य सूचिनमित्यन्ते—ननु
'युक्तिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते जलह्वय वर्तते । आश्लोच्छेदी मम द्रोही मन्त्रकोपि न मे
मियः' इत्यनेन भक्तिमार्गीयस्यापि वेदविहितकरणत्वेन दोषोपस्थितावपि प्रायश्चित्तादेः
प्राप्तत्वादित्यं कथमुच्यते इति चेत्, सत्यं, महादोषोपस्थितौ भगवदिच्छां ज्ञात्वा प्राय-
श्चित्तादिकरणम् । तदुक्तं सर्वनिर्णये 'प्रायश्चित्तं पातकादीनामिति । अल्पदोषोपस्थितौ
तु तदाश्रयणमेव कार्यं न प्रायश्चित्तादि । एतदुक्तं सर्वनिर्णये—'अनेनाल्पव्रद्धिर्मुखताया-
मपि भागवतमनुसन्धेयमित्युपायः कथित' इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ७ ॥

प्रकाशः ।

ननु 'तस्मात्सर्वार्थायोऽध्येतव्यः' 'यं यं ऋतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायो-
राटित्यस्य सांयुज्यं गच्छती'त्यादिश्रुतेः कर्मपार्श्वेऽपि ब्रह्मयज्ञाध्ययनादिनाग्न्यादिसाधु-
ज्यसिद्धेः यं तत्सर्व'मित्यादिना ज्ञानेनाप्यस्रसायुज्यसिद्धेः को विशेषः कृष्णाश्रय
इति किमिति तस्यैव प्रार्थनमित्याशङ्क्य तारतम्यज्ञानार्थं सर्वस्वरूपनिरूपणपूर्वकमर्थरूपतं
षट्चतस्रं प्रार्थयन्ते—

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णा नन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति । यस्मात्सकला देवाः प्राकृताः 'सत्त्वाहङ्कारप्रभवत्वात् । बृहदक्षरं
गणितानन्दकं 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवती' त्प्राश्रय्य 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स
एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यन्तेन ब्रह्मानन्दस्य गणितत्वात् कृष्ण एव हरिः सर्वदुःखार्ता
दिष्णम् ।

ये त्वक्षरमित्यादिनेति । 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं
च हृदस्यमवलं ध्रुवम्' 'संनियम्येन्द्रियश्रमं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव
सर्पभूतहिते स्ताः' 'केन्द्रोधिकतरस्तेषामप्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं
देहवद्विरवाप्नोते' इत्येतेन तथैत्यर्थः । सैषानन्दस्येति । 'सैषानन्दस्य मीमांसा
भवति । युवा स्यात्तासु युवाव्यापकः । आशिष्ठो द्विष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा
रिक्तस्य पूर्णा स्यात् स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको
मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामा-
नन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणा-
मानन्दाः स एको पितॄणां चिरलोक्लोकानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
ये शतं पितॄणां चिरलोक्लोकानामानन्दाः स एक आजानजानां देवानामानन्दः
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एको
कर्षदेशां देवानामानन्दः, ये कर्षणा देवानपियन्ति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतं कर्षदेशां देवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामह-
तस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः स एक इन्द्रस्यानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः स एको बृहस्पतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये
शतं बृहस्पतेरानन्दाः स एकः प्रजापतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यनेन प्रपाठनेन

प्रकाशः ।

पूर्णानन्दश्च । पूर्णश्चासावानन्दश्च, पूर्ण आनन्दो येन यत्र यस्मादिति वा, तस्मात्कृष्ण एव गतिर्मपास्त्वित्यर्थः । देवादिसायुज्येपि तेषां प्रकृत्युपपत्तौ न तन्मुक्तेः समुपपत्तेन 'आवृण्-भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने'तिभगवद्वाक्यात्पुनः संसारसंभवेनात्यानन्दत्वेन स्वर्गव-दमुक्तित्वात् । ज्ञानमार्गेऽसमुक्तेर्निर्गुणत्वेऽपसरस्य गणितानन्दत्वेनाल्पत्वात् क्षुधितस्याल्प-त्यभोजनप्रभोजनमेवेतिवदप्रयोजकत्वात् । अज्ञातार्थद्वैतार्थ'क'प्रत्ययेनाव्यक्तत्वं पुरुषो-त्तमापेक्षयात्यर्थं च सूचितम् । पूर्णानन्दत्वेन निर्गुणमुक्तिदायकत्वेन कृष्ण एव शरणं भाव-नीय इति सिद्धम् । तदुक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः 'निर्गुणा मुक्तिरस्मादि समुणा सान्यसे-वये'ति । ननु 'ताविमौ वै भगवतो हरेरंश्चाविद्भागतौ । भारव्यपाय च भुवः कृष्णौ यदुकु-द्वहौ' 'कलाभ्यां नितरां हरेः' इत्यादिनां शत्वत्यनादेहस्य च त्रिदिवेशादावपि पाञ्चभौ-तिकत्वजन्यत्वनियमेन जन्मश्रवणात् सुखस्यात्मगुणत्वेन भेदाच्च कथं पूर्णत्वं, कथं चानन्द-रूपत्वमानन्दवत्त्वं तज्जनकत्वं वा परं वक्तुं शक्यमिति चेत्, मैवम्, 'ताविमाविद्व्यादीना-मर्थाननगमात् । तथाहि-भगवान् भक्तानामार्तिनाशार्थं सुखदागर्थं-च प्रकटः भुवो भार-व्यपायेहानयोः कृष्णार्जुनयोस्ताविमौ भगवतो हरेरंश्चौ चागतौ कृष्णयोर्यदुकुद्वहयोः प्रवि-ष्टत्वायदुकुद्वहौ कृष्णौ च जातौ, यत आगतौ तत्र यदुकुद्वहत्वाभावात् । तत्तत्कार्यकर-णार्थं व्यूहेषु भगवन्स्त्वचदंशापेक्षणादनयोरपि सङ्कर्षणाशत्वेन भूभारहरणार्थमपेक्षणात् । अंशयोरेवावतारत्वे पूर्णान्वापारे 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' 'वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः परः' । 'विदितोसि भवान् साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः पर' इत्यादिकं विरुध्येताश्च चकारश्च व्यर्थः ।

टिप्पणम् ।

ब्रह्मानन्दस्य गणितत्वादित्यर्थः । पूर्ण आनन्दो येनेति । यदादापुष्टिस्यत्येति शेषः । येनेति करणे तृतीया । ननु करणस्य व्यापारवन्ननियमात्कथमस्य फलोपचानासाधारण-कारणत्वमिति चेत्, अत्रोच्यते, यत्र भगवान् सायनं कारयित्वा फलं प्रपच्छति तत्र भगवतः करणत्वं, प्रयोज्यप्रत्युपहितप्रयोक्तृत्वस्य सायनकारयितृत्वस्य तज्जन्यत्वेन व्यापारत्वादिति । पूर्ण आनन्दो यस्मादिति । पुष्टिस्यत्येत्यर्थः । हेतोर्निर्वापार-साधारणत्वात् । ननुभयोरपि मूल्यफलमाप्तिवत्त्वेन को वा विशेषः पुष्टिस्यत्येति चेत्, सायनानपेक्षत्वस्यैव विशेषादित्यलं बहुना । 'ताविमाविद्व्यादीनामर्थाननगमात्' 'ताविमौ वै भगवतो हरेरंश्चाविद्भागतौ । भारव्यपाय च भुवः कृष्णौ यदुकुद्वहौ' 'वमौ मूः एकसस्याद्व्या कलाभ्यां नितरां हरेः' 'अन्ये चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' 'वसुदेवगृहे साक्षात् भगवान् पुरुषः परः । जनिष्यते तस्मिन्मार्थं संभवन्तु सुरस्त्रियः' 'विदितोसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः । केवनानुभवानन्द-स्वरूपः सर्वपुष्टिदगिति । चकारश्च व्यर्थः स्यादिति । 'भारव्यपाय च भुवः' इत्यत्र

प्रकाशः ।

स्यात् । तथाचोक्तं श्रीभागवत 'तत्कार्यदीपे' 'सर्वातिरिक्तरूपेण नरः स्वावेशधारकः । तपोऽतिरिक्तकार्यं तु पूर्णं कृष्णे न चान्यथे'ति । 'सर्वे'ति । व्याख्या तु 'सर्वकार्यकर्तृत्वात्-
 र्वरूपो नारायणः । पुष्टिकार्यकर्तृत्वादतिरिक्तोक्तवतारः । तत्राधिकारमाशङ्क्य परि-
 हरति 'स्वावेशे'ति । नरस्तु तादृशभवं विभर्ति न त्ववतार इत्यर्थः । 'ताविमौ वै भगवत'
 इति मूलवाक्ये 'कृष्णस्तु स्वयं भगवाने'तेन विरुध्यते इति समाधत्ते 'तपोतिरिक्ते'ति ।
 मार्गद्वयस्यापनार्यपक्षतीर्णौषि पूर्णपाकटयाभावे कार्यं न सेत्स्यतीति पूर्णं कृष्ण एव
 प्रविष्टावंशविति मूलार्थे' इति । 'रभावि'त्यत्र कलाभ्यामंशाभ्यां भूर्वभौ हरेः सम्ब-
 न्निनी भूः पदैरनुभाचैर्लोलाभिश्च नितरां वभावित्यर्थ इति । अन्ययोक्तवचनविरोधात् ।
 देहस्य पाञ्चभौतिरस्त्वग्रन्यत्वनियमस्य प्राकृतविषयत्वादमाकृते यथावेदमेवार्थसिद्धेः,
 अन्यथा ज्ञानेच्छादीनामनित्यत्वनियमान्नित्यं ज्ञानादिकमपि तत्र न सिद्धयेत् । ननु
 ज्ञानादिभिरेव जगदकर्तृत्वोपपत्तौ मत्पक्षवाधाच्च क्रियित्यानन्दमयो नित्यो देहोद्गीकार्य
 इति चेत्, न, कर्तृत्वनिर्वाहार्थमेव व्याप्तिबलेन निरवज्ञानवच्चयाविधदेहरीकारात् ।
 नित्यापरिच्छिन्नवनोः प्राकृत्यस्यैव जन्मत्वेन जन्यत्वाभावात् । 'आनन्दाद्वयेव' 'नित्यं
 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'स यथा सैश्वर्यघनः' 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' 'आनन्दमयोभ्या-
 टिष्णम् ।

भक्तार्तिनाशमुखदानादिकं चकारेण गृह्यते । तच्च पुष्टिद्रव्योचपकार्यमेवेति तदतिरिक्त-
 कलनापां चकारो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । व्याप्तिबलेनेति । अन्यव्यतिरेकव्याप्तिबलेने-
 त्यर्थः । तथाहि यत्र यत्र कर्तृत्वं तत्र तत्र देहवत्त्वं यथा कुलालादावित्पन्वयव्याप्तिः । यत्र
 यत्र देहवत्त्वाभावस्तत्र तत्र कर्तृत्वाभावः, यथा मुक्तात्मनीति व्यतिरेकव्याप्तिरिति । न
 चाप्योनरत्वम्, देहवत् एव कर्तृत्वात्, न यशरीरो कुञ्जालः शक्नोति कार्यं कर्तुम् । वस्तुतस्तु
 'आनन्दमात्रस्पर्शाद्रमुग्धोदरादिः' 'सर्वतः पाणिवादान्त'मित्यादिविरोधः । 'अशरीरं
 शरीरेष्वित्यादयस्तु पाञ्चभौतिरशरीरनिषेधपराः । न च श्रोत्रियवत् विरुत्पसंभवः
 प्रमेयापहारानिस्त्रनाभावात् । ननु गीताया चतुर्दशाध्याये 'नान्यं गुणेभ्यः कर्ता
 यदा श्रष्टानुपश्यति' इत्युपादाय 'गुणेभ्यो नान्यं कर्तारपनुष्यत्यपि तु गुणा एव
 कर्माणि कुर्वन्तीति' श्रीपरम्पामिन्पान्यानादेतुनिरूपितव्याप्तावप्यतिव्याप्तिरिति चेत्,
 अत्र उदाहृत्य-गुणानामपि देहवत्त्वेनैव तथाकथनं न तु केनचित् । अत एवाग्रे 'गुणा-
 नानान्ये' त्याग्य व्याख्याने 'देहाभावात् सप्रद्वयः परिणामो येषां ते देहसमुद्भवतास्ते-
 तांगानपि गुणानवर्तमानानि'त्युक्तं श्रीपरम्पामिभिरिति विद्वांस एव रिडाह्वन्तु ।
 'आनन्दमात्रे'त्याख्य 'सुदिनवत्' इत्यन्तानि वचनानि । 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्म-

प्रकाशः ।

सात्' 'आह च तन्मात्रम्' 'केवलानुभवानन्दस्वरूपः' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः'
'बहूनि सन्ति नामानि' 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च' 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'त्यादिश्रुति-
न्यायपुराणवाक्यसहस्रैः प्रमाणप्रकरणीयलीलाभिश्च पूर्ण एव देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणा-
त्मरूप एवानन्दरूपो ज्ञानरूपः पुरुषोत्तमो न त्वात्ममात्रमिति निर्वाधमवोधि । 'नित्यं
विज्ञान'मिति 'पूर्णमेवावशिष्यते' 'भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञ' इत्यादिना नित्यत्वं,
'एष ह्येवानन्दयासी'सिधुतेरानन्दजनकत्वम् । 'कृष्णः प्रीतमनाः' 'वीक्ष्यासीदु-
त्तमा प्रीतिः' 'जातहर्षः' 'मुदितवक्त्र उपयासी'त्यादिनानन्दवत्त्वं चेति नानुपपन्नं
किञ्चित् । तथाप्यानन्दत्वदेहत्वयोर्विरोध इति चेत्, न, स्वस्वाधिकरणे प्रमाणैरेकश्रो-
भयोः सिद्धयसिद्धिभ्यां च विरोधाभावात् । तथाप्यानन्दस्य धर्मिरूपत्वे कथं धर्मरूपत्व-
मिति चेत् 'स यथा सैन्यवचनः' 'यः सर्वज्ञः' इतिश्रुतिभ्यां ज्ञानरूपत्वज्ञानाधार-
त्ववदानन्दरूपत्वतदाधारत्वयोरविरोधात् । श्रीमदस्मत्प्रवचनैः सर्वमेतद्यथा तथा विद्व-
म्भःने प्रपञ्चितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ८ ॥

टिप्पणम् ।

तन्त्रो निश्चेतनात्मकश्चरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वग-
तमेद्विवर्जितात्मा' 'बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते । गुणकर्मानुरूपाणि
तान्यहं वेद नो जनाः' 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः । उपगीयमा-
नमाहात्म्यं हरिं सामन्यतत्पजम्' 'न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् । पूर्वापरं
बहिर्धान्तर्गतो यो जगद्य यः' 'नष्टे लोके द्विपरार्थावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ।
व्यक्तेऽव्यक्तं फालवेगेन याते भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः' 'एवं हृन्दावनं श्रीमान् कृष्णः
प्रीतमनाः पशुत् । रेमे संचारयन्नेः सविद्रोषस्तु सानुगः' 'हृन्दावनं गोवर्धने यमुनापु-
ल्लिनानि च । वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप' 'सहबन्धुः सगवतंसविलासः सानुपु-
ल्लितिश्रुतो व्रजदेव्यः । हर्षयम् यर्हि येषुरवेण जातहर्ष उपरम्भति बिम्बम्' 'यदुपतिर्द्विद-
रानविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते । मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन्
ग्रजगवां दिनतापमिति ॥ ८ ॥

प्रकाशः ।

ननु विवेकधैर्याभ्यां स्थित्वा भक्तिकरणे भगवानपि वशे भवतीति किमिति
दैव्येनाश्रयः प्रार्थ्यते इत्याशङ्क्य सर्वपनोरप्यपूरकत्वात्सर्वप्रकार्यं काम्यत्वात्कामरूपत्वं
चदन्तस्तं प्रार्थयन्ते विवेकेति ।

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

पूर्वं प्रभुस्वरूपविचारेणाश्रयमुक्त्वा जीवस्वरूपविचारेणाद्युनोच्यते । भगवान् स्वेच्छया सर्वं कसिप्यति न प्रार्थनीय इति निश्चयो विवेकः । भक्तिविरोधिदुःखनि-
वृत्त्युपायारणेन त्रिदुःखसहन धैर्यम् । भक्तिः साधनरूपापि । आदिपदात्पुण्यम् ।
विशेषत इति । तत्साधनैरपि रहितस्य । यद्वा, यत्किञ्चित्सत्त्वेऽपि विशेषतो नास्तीति
न फलसिद्धिः । किञ्च, दीनस्य दरिद्रस्यातः सर्वसाधनरहितस्य । पापे आसक्त-
स्येति विपरीतसाधनवतो न तु प्रापादिरूपापस्य । कृष्ण एवेति पूर्वम् । अन्यत्र
परिश्रितैर्गुण्येऽपि वैफल्योद्देशतामोपादनिष्ठजननादवपदस्वाचेदृशस्य विवेकादिर्हं दत्वा
स्वतो वा सर्वफलदायकः परमकृपालुः कृष्ण एवेति स एवाश्रयणीय इति हृदयम् ।
नन्वस्मच्छन्दस्योच्चारयितृवाचकत्वाद्नाचार्यचरणानां तयात्वाद्विशेषणान्यसङ्गतानीति
चेत्, नै, अस्यान्यार्थत्वेनान्याधिकारेण यथानाद्भगवता वेदेषु 'प्रयतपाणिः शरणं प्रपद्ये'
'भूयिष्ठान्ते नमः चर्कि विवेम' 'स्वस्ति मेस्तु वनस्पते' इत्यादौ यजमानाधिकारेण
कथन इवाद्योपत्त्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ९ ॥

ननु सर्वथा निःसाधनस्य शरणागतावपि कथं समीहितसिद्धिः, भगवोस्तु तत्-
कृतिसापेक्षस्तस्मै तस्मै फलं ददाति, प्रत्युत भगवदेकशरणस्य तदेकमनसो देवान्-
रानादरेण तैर्कृता अपि वित्राः स्युः 'श्रेयासि बहुवित्रानी'ति वाक्यादित्याशङ्क्य
मोक्षप्राप्यत्वान्मोक्षरूपत्वं विज्ञापनं च वदन्तः समादधते सर्वेनामर्थसहित इति ।

मर्मसामर्थ्यमहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्य समुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

विष्णुणम् ।

मोक्षप्राप्यत्वादिति । स्वरूपगमप्राप्यत्वादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'मद्यदि-
ताम्रोति परवि'ति । अस्या अर्थः—अक्षरमित् परं पुष्पोक्षमं ताम्रोतीति । मोक्षरूप-
त्वमिति । भक्तिमार्गस्यायं भगवद्भजनं कुर्यात् स्वीयाय सर्वफलदातृत्वं भगवत एव
तथावागवच्छन्दानुत्तमपि स्वम्येति तदुक्तान्मोक्षरूपत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तं निबन्धे
'यथा मागधी रथा तदन्तःस्थितश्च तथान्तर्धाम्यक्षर कृष्णः । एवं सति पुष्पो-
क्षपतेन सायं दर्शने भवति पाम्रक्षैव त्रिमकारेण वर्तते इति त्रयो भेदा इति' ।

प्रकाशः ।

सर्वं पूर्णं सामर्थ्यं सर्वेषां सर्वेषु वा, तत्सहितं इतीच्छया स्वतोपि सर्वं करोति । यदि पर्यादां रसेत्तदा भगवत्त्वेन ज्ञानैश्वर्यपर्यादीनां सिद्धत्वात्तत्तद्वत्त्वापि तत्तत्फलं दद्यात् । कदाचित्पूर्वस्थितमपि स्वस्मिन्नयेत्, सर्वत्र स्वस्यैव सामर्थ्यात् । 'यद्यद्विभूतिपत्' 'यत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्यादिवाक्यैः सर्वं सामर्थ्यं येषां सुदर्शनादीनां तैः सहितं इति वा, तैरपि भक्तानिष्टनिवारणात्, 'अध्याहृतानि कृष्णस्ये'तिवाक्यात् । ननु सामर्थ्ये सत्यपि कदाचिदाश्रितं न रसेत्, पर्यादयैव वा यदि फलं दद्यात्तदा किमाश्रयेणेत्यत आहुः—सर्वत्रैव देशेषु वर्णेषु आश्रमेषु कर्मादिषु वाखिलायान्करोतीत्यखिलार्थकृत् ताच्छील्ययादौ, किं 'सकृदेव' 'ये दारामारपुत्रास्ते'त्यादिवाक्यैः सकृदपि शरणागतं भगवान् रक्षति किं पुनर्भजनः । पर्यादयापि फलदानेन्यनैरपेक्षेण भजतो भगवान्पर्यादानपेक्षः फलं प्रयच्छति, विहितत्वादिना भजतो पर्यादासापेक्षो 'ये यया मां प्रपद्यन्ते' इति तन्पर्यादाया एव तादृशीत्वान्न क्षतिः । अत एव 'व्रज-स्योबाह वै हर्षम्' 'चिम्रोटे जनयन्मुदम्' 'वनोरथान्तं श्रुतयो यया ययुः' 'मुकुन्दो मृक्तिं ददातीत्ययादि 'तथा न ते माधव' 'मत्स्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्' 'वसति मनसि यस्ये'त्यादिवाक्यैः कान्यमादयोपि चैन्द्रगवदीयान्निवर्तन्ते कृतस्तरां पुनरन्ये विप्रकर्तार इति न किञ्चिद्वृणम् । पूर्वोक्तं शरणे स्थितं सम्पगनापासेनोद्धरति, सकृदागतं तु यथाकथञ्चित् । ईदृशं श्रीकृष्णमहमाश्रयं विज्ञापयामि । 'कृष्णे'तिसम्बोधनपाठे शरण-स्थसमुद्धारं विज्ञापयामीत्यन्वयः । अनेनेश्वरे दीनभावः कर्तव्य इति सूचितम्, दीनमा-वेन कृतस्यैवेश्वरतोपहेतुत्वात् ॥ १० ॥

टिप्पणम् ।

'यद्यदा'रभ्य 'अध्याहृतानि'त्यन्तानि वचनानि 'यद्यद्विभूतिपत् सत्त्वं श्रीमद्जि-तमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसंभवम्' 'अहं सर्वस्य प्रभवो यत्तः सर्वं प्रव-र्तते' इति मत्वा भजन्ते मां युधा भावसमान्विताः' 'अध्याहृतानि कृष्णस्य चक्रादी-न्यायुधानि तम् । रक्षन्ति सरूपाद्भ्यो येन विष्णुरुपासिन' इति । ताच्छील्ययादौ किंविति । 'आकेस्तच्छीकृतद्वर्षतत्साधुकारिष्वि'तिसरणात् । 'सकृदेवे'त्यारभ्य 'तच्चया साधयिष्यामी'त्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—'सकृदेव प्रपन्नाय तत्रास्मांति च याचते । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भूतं मम' 'ये दारामारपुत्रास्तथापान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तास्त्यक्तुमुत्सहे' 'ये यया मां प्रपद्यन्ते तांस्तयैव भजाम्यहम् । मम यत्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पाथ सर्वदा' 'दर्शयंस्त्वदिहा लोकं आत्मनो भूत्पश्यताम् । व्रजस्योबाह वै हर्षं भगवान् बालचेष्टितैः' 'ततस्तु भगवान् कृष्णो

टिप्पणम् ।

वयस्पर्येत्रजवालकैः । सहस्राणो ब्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदम् ' तद्दर्शनाद्वादविधृत-
हृद्भुजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः । स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैरचीकटपन्नासनमाल-
बन्धवे ' राजन् पतिगुरुरलं भवतां यदनां देवमियः कुलपतिः कच किङ्करो वः ।
अस्त्येवमङ्ग भजतां भगवान् मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्प न भक्तियोगम् '
' तथा न ते मायव तावकाः कचिद् भ्रश्यन्ति मार्गाच्चयि वद्धसौहृदाः । त्वयाभिगुता
विचरन्ति निर्भया विनायकानीरूपमूर्धसु मभो ' ' मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्
सर्वान् लोकान् निर्भयान्नाव्यगच्छत् । त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः
शेते मृत्युरस्मादपैति ' ' वसति मनसि यस्य सोम्यात्मा पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपातः ।
गतिरय मम वा तवास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यवल्लस्य सोम्यलोकः ' ॥ १० ॥

प्रकाशः ।

' दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादश ' इति श्रुतेः प्राणानामिव सर्वसाधकत्वं ज्ञाप-
यितुं दशभिः श्लोकैः स्तोत्रं निरूप्य फलस्यात्मवदक्षयत्वं ज्ञापयितुमेकादशेनात्मरूपेणै-
तस्तोत्रपाठफलमाहुः—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्ण आ समन्तात् श्रीयते सेव्यतेनेन, कृष्ण आश्रयो येन यस्मादिति वेति
कृष्णाश्रयम्, इदमेव कृष्णाश्रयं ययार्थनिरूपकत्वाद्भाष्यत् । कृष्णसन्निधौ तन्निमित्तं
वा, इदं यः पठेत् तस्य कृष्ण आश्रयो भवेत् । अत्र ' हेतुहेतुमतोर्लिङ्ग ' इद-
मिति नान्यपाठेनेदं फलं, स्वरूपाज्ञानात् । नन्वेत्यायासादेतस्तोत्रपाठमात्रेण कथमेत-
त्फलं स्यादित्याशङ्क्याहुः—श्रीवल्लभ इति । इदमब्रवीत् अब्रुत् । स्वस्य भगवत्स्व-
रूपमिच्छन्नाद्भगवता सर्वोदारार्थं प्रकटितत्वादुद्धारकस्वरूपत्वाच्च नात्रामामाग्यशङ्का,
नहि भगवान् सत्यपारं स्ववाचमन्यपाकरोति । यत्र प्रसङ्गाजारदकृतं ' तच्चया सावधि-
विष्यामि यद्गीतं तन्महान्मने 'ति सदनुग्रहो भगवान् स्वकृतमिव मन्यमानः पुरुषोत्तमः स्वयं
तत्र गन्वा नन्दहरमणोमोवोद्धारं कृतवान्, तत्र स्वयं सर्वार्थं प्रकटितस्य स्वस्वरूपस्य
कृतो वचनं वा किं किं न करिष्यतीति तत्कृपायां सर्वं भवतीति सर्वमनवधम् ॥ ११ ॥

टिप्पणम् ।

' देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमो धनदात्मजौ ।

तच्चया सावधिष्यामि यद्गीतं तन्महान्मनेति ' ॥ ११ ॥

१ भुविर्देवर्षिर्भवति । २ स्वयमेव इति पाठः कश्चिद् ।

प्रकाशः ।

श्रीमद्विठ्ठलनाथपादकमले संवन्द्य भक्त्या शुद्धा
कृष्णैकाग्रधियो य तातचरणान् तादृक्पितृव्यानपि ।
श्रीकृष्णाश्रयसंज्ञके स्तुतिवरे कल्याणरायाभिवः
श्रीगोविन्दसुतः प्रकाशमकरोद्भयान्मुदे सद्भियाम् ॥ १ ॥

इति श्रीविठ्ठलनाथचरणकमलैकतानश्रीकल्याणरायविरचितः
कृष्णाश्रयस्तोत्रप्रकाशः समाप्तः ।

टिप्पणम् ।

दूरीकरोति विकटं किल सङ्कुटानां सङ्घं विशंकटतरं वरसेवकानाम् ।
यत्पद्मरागमणिर्वयविराजमानं तद्वङ्कटेशमुकुटं प्रकटं रटापः ॥ १ ॥
निखिलपण्डितमण्डलमण्डितं हरिमुखान्नसरोत्तुहभास्करम् ।
अतुलमङ्गलनामविरानितं जनमनोहररूपमहं भजे ॥ २ ॥

श्रीमत्कल्याणरायाणां नमस्कृत्य पदद्वयम् ।
कृष्णाश्रयप्रकाशस्य तत्प्रणीतस्य टिप्पणम् ॥ ३ ॥
शुश्रूषीवालकृष्णानामात्मजेन सतां यतम् ।
कृतं गोविन्दराजेन नाम्ना तत्त्वनिरूपणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्कल्याणरायचरणकोकनदमधुपायमानान्तःकरणतिगरो-
पनामकवालकृष्णभट्टात्मजगोविन्दराजकृतं तत्त्वनिरूपणाभिधं
कृष्णाश्रयप्रकाशटिप्पणं समाप्तिमगमत् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनचक्षुषाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भारिकेश्वरचरणप्रणीतचिह्नितयुतम् ।

पशुपतिकृतिभिर्यं भ्रंशिता मुग्धचिन्ता-
स्तदनुसृतकृतीन् स्वाज्ञानतः पातुमिच्छन् ।
अवददिकृतं यः स्वागमं सर्वभद्रम्
तमहमतिदयालुं बल्लभाख्यं नवोस्मि ॥ १ ॥
विरञ्चिकृष्णनारदैर्निरूपितैर्भृशं सदा
चिरन्तनीयसाधनैर्विस्तम्भतं कलिं विभुः ।
विलोक्य सर्वतोर्ध्वं निजागमं ततान यः
सदा सुसंमतं सतां विशेषतः कलौ युगे ॥ २ ॥

ननु साक्षात्परम्परया च भगवत्प्राप्तिसाधनानां बहूनां विद्यमानत्वात्तानि विहाय
किमित्याश्रय एव बोध्यते, किञ्च, क्रमेण नवविधलीलाप्रवेशज्ञानानन्तरं ह्याश्रयस्तज्ज्ञानं
वा स्वत एव प्रविष्यतीति किमिति तत्प्रतिपादकं स्तोत्रमुच्यते तत्राह—सर्वमार्गेणैष्यति ।

सर्वमार्गेण नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

तथापि निरोधस्य सर्वापेक्षया बरीयस्त्वान्मुक्तेरपि लोके तथात्वात्किमिति तौ विहाया-
श्रय एव निरूप्यते अत्रोच्यते 'आमासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते । ॥ आश्रयः परं
ग्राम परात्मेति प्रच्यते' 'या या साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तथा विना तदामोति
नरो नारायणाश्रया' 'सर्वमाश्रयतो भवे'दित्यादिवाक्यैराश्रयस्यैव सर्वसाधकत्वेनोक्तत्वा-
त्सर्वसाधनफलरूपाभ्यां स एव परिणत इति तमेवाह—कृष्ण एव गतिर्ममेति ।

गतिशब्दः क्रियावाचकः, तेन गतिरित्युपलक्षणं किन्तु स एव भक्तिमार्गनिर्वाह-
प्रतिबन्धनिरतकृतया परमभक्तिप्रतिपादकसाधनीभूततनुवित्तजादिप्रतिपादकशरीरतत्वि-
बोद्धकनिरालोको भवतिःपथ्याहारः । कथञ्चित्पूर्वमाश्रयोन्मुखं ज्ञात्वा पश्चाज्जीवैस्तदा-

श्रयः कर्तव्य इति नार्थः, सर्वतः सर्वोशेन कार्यसिद्धयभावं निश्चित्य स्वस्मिन् तथात्व-
निश्चये सत्यस्माकं सर्वथा लौकिकालौकिकफलसाधकोऽस्मत्कृतिनिरपेक्षः स भवतु ।
तथाभवनं तु तदिच्छासाध्यम् । भगवानाश्रयो भवतु मा वा, अस्माभिस्तदाश्रयैः सर्वथा
भाव्यमेवेति निश्चित्याश्रयः सर्वथा कार्यः । एवंमपन्नानामाश्रयः सर्वथा भवत्येव, अन्यथा
'अनन्या' इति 'न मे भक्तः प्रणश्यति' इति भगवद्भक्तं मज्जेत । एवं सति सर्वफलरूपस्त्व-
याऽऽश्रयणोत्तया साधनीभूतः क्रियते ततोधिकृत्य फलस्याभावात्, प्रत्युत 'दृष्टिक्रमिये'-
तिन्यायेन स्वरूपहानिप्रसङ्गः स्यादत्र द्रव्यः-कृष्ण एव गतिर्ममेति । एवंच परमभक्तिस्तु
कृष्णैकफलिका तदनुग्रहैकलभ्या च, तथासति तस्मिद्धिप्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं तस्मिद्धौ
तत्साधनादिनिर्वाहकसाधनतामापन्नो न हीनतामापद्यते । यथा-'योगमायाप्राप्तुपाश्रित' इत्यत्र
रसमार्गेऽन्तरङ्गाश्रयणं न दोषापायकं तन्मार्गस्यैव तथात्वात् । एवं भक्तिमार्गीयसर्वोन्नसाधने
भगवतो न साधनरूपत्वमापद्यत इति सिद्धान्तः । यथा 'मर्ता सन् श्रियमाणो विभर्ता'
त्यत्र भगवत्तत्सम्बन्धिनां च परस्परमाधारार्थेयभावे पोष्यपोषकभावे च नोभयोर्मध्ये
कस्यापि हीनत्वं किन्तु तदेकपोषकत्वं तदेकपोष्यत्वं च भगवत् उत्कर्षापायकं, एवं
तन्मार्गपक्षपाताद्भक्तिमार्गे सर्वोशेन फलत्वमापन्नस्य स्वस्य साधनतास्वीकारो न हीन-
त्वसंपादक इत्येवमभिसंधायाचार्यैरुक्तमिति भावः । धर्मादीनां च स्वसाधनसहितानामेव
फलसाधकत्वं, तत्र देशकालादयो धर्मसाधनं तेषामिदानीमतयात्वं सर्वथा निरूपयन् पूर्वं
फलस्यातपात्त्रमाह-सर्वमार्गेषु नष्टेष्विति । कलौ सर्वेषु मार्गेषु नष्टेषु सत्सु द्वैतैः
कृष्ण एव गतिर्ममेत्येवंरूप आश्रयः कर्तव्य इति भावः । मार्गोक्त्या तेषां साङ्गानां स्वस्वा-
धिकारानुसारेण फलप्रापकत्वं निरूप्यते । नाशस्तु तेषां सर्वथा फलासाधकत्वरूपः । कलौ
तत्तन्मार्गे फिञ्चिदुत्तमानां तद्विध्याचरणेषु तत्फलाभावं दृष्टान्येषामनुपलब्धिप्रमाणेन
ततो विश्वासापगमाद्वाह्यतोपि तदाचरणपरम्पराया नाशः स्यादिति भावः । ननु सत्य-
युगादीनां यथा धर्मसाधकत्वं तथैतस्यापि तथाते को दोषः कालत्वस्याविशेषादित्यत
आह खलधर्मिणीति । खलाः सर्वथा बाह्याभ्यन्तरभेदेन धर्मादिकृत्यनुसन्धानरहिताश्च,
अनुसंधानेषु द्वैपार्थमेव तदनुसन्धानं, न च स्वस्यान्येषां वा चिकीर्षाद्युद्दिजनकत्वेन ।
अत एव 'ग्रन्तं गोमिथुनं पदे'ति तस्यासाधारणो धर्मो निरूपितः । ननु सर्वथा धर्मादि-
त्युक्तारः केचन भविष्यन्ति न तु सर्वे तेन तदुक्त्या सर्वे कथं तादृशा भविष्यन्तीत्यत
आह पापण्डप्रचुर इति । येषु लोके सन्मार्गायाचरणं कुर्वन्ति महान्तोपि तेषु प्रधान-
मनुसृत्यैव कुर्वन्ति, अन्यथा तदा लोके पूज्यत्वं न स्यात् । पूर्वमल्पमात्रुपे तत्र श्रद्धा-
भावेप्यनानुरोधेनाप्यन्यथाचरणे स्वबुद्धिरपि तथैव जातेति तत्र स्वयं श्रद्धालो भूत्वा-
न्येषामपि तथात्वं संपादयन्तः पश्चात्पक्षहिणो भूत्वा सुखेन तथाकुर्वन्तीति भावः ।

एतेनान्यातुरोधेनापि सन्मार्गत्यागः 'योन्यया सन्तप्तात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्पापहारिणे'तिन्यायेन सर्वथा स्वनाशक इति ज्ञापितं भवति । तेन प्रावाहिकभक्तिमार्गोपि नष्ट इति ज्ञापितम् । चकारः समुच्चयार्थः । तथाहि-मार्गाश्च सर्वे नष्टास्तादृग्धर्मा कलिश्चाविर्भूतः, लोके पापण्डश्च प्रचुरः । एवं सर्वथा सर्वनाशोपस्थितौ विविधशङ्कास्पदीभूतान्तःकरणान् स्वानुपदिशन्ति श्रीकृष्ण एव गतिर्ममेति । अवतारान्तरं तु मर्यादारूपमित्येवं निःसाधनानां धर्मादिप्रतिकूलसाधनवतां वा सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं 'तवास्मी'त्युक्तिमात्रेण भक्त्यैकल्यः पुष्टिरूपोत्तम एवोद्धारं कर्तुं शक्त इत्येवकारेणांशकलावतारव्यवच्छेदपूर्वकं कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तमेवमप्येति द्वेयम् ।

एवं कालस्य धर्मादिविरोधित्वमुक्त्वा देशस्यापि तथात्वमाह—म्लेच्छाक्रान्तेष्विति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

यथा कालस्वरूपाविशेषेपि सत्पादिरूप एव कालो धर्मसाधको भवति तथा देशस्वरूपाविशेषेपि तीर्थादिरूप एव देशो धर्मादिकरणे साधनीभूतः । तीर्थमपि जलस्य लभेदेन द्विविधं, तत्र पूर्वं पुण्यक्षेत्रादिरूपस्य देशस्य पूर्ववदतथात्वमाह—म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । साक्षात्परम्परया च देशाः सर्वे म्लेच्छैः आ-सम्पन्तात्-क्रान्ताः । तत्तत्पुण्यक्षेत्रादिधर्मस्थानेषु तद्वर्माणमार्थं द्वेयेण विपरीतकृतिपूर्वकं स्थितिराक्रमणम् । कुत्रचित्पुण्यादिभूमौ साक्षाच्चोत्पन्नविषयभोक्तारो भूत्वा तत्रैव तिष्ठन्ति कुत्रचित्तत्स्थितिहितेषु । एवं तेषां साक्षात्स्थित्या स्वोत्पन्नविषयाणां तदेकभोग्यत्वेन च सर्वदेशानामधर्मसाधनत्वं जातम् । सर्वथा म्लेच्छीयत्वाच्चेष्टाम् । म्लेच्छा अनाविष्टाः सन्तः सर्वथा धर्मादिविरोधिनः कलइधियाद्य 'मनसा वचसा कृत्या सद्धर्मपरिपन्थिनः । म्लेच्छदेशेषु संजाता मर्यादाभङ्गविचारकाः' । ननु तत्रोत्पन्नाः सर्वे न तथाभूतास्तद्विपरीतानां बहूनां हृदयमानत्वात्, यथा म्लेच्छसंसर्गात्सर्वोपि देशोऽधर्मजनकतां यात एवं तद्विपरीतधर्मवतां तज्जातीयानामपि संसर्गात्संयोगपृथक्त्वान्यायेन देशव्यवच्छेदेन कियदेशेषु धर्मसाधनतां पश्यन्ति चेत्तयाह—पापैकनिलयेष्विति । सर्व एव देशाः पापैकनिलया जाताः पापानामेको निःशेषः स्थानं तादृशं जाताः । तेन कुत्रापि धर्मवार्ता न श्रूयते । यद्वा पापास्त एव धर्मभोक्तारस्तदेकनिःशयत्वात्तया । येषि तद्विपरीतधर्मास्ते तु पूर्वजन्मनि वेष्ण्या भूत्वा वेदनिन्दां कुरन्त इति तादृशेषु जन्म प्राप्तवन्तोपि सत्स्येव प्रविष्टा ननु तेषु । तेन सतामिह तेषामपि धर्मादिनियन्तृत्वाभावः सूचितः । ननु तदाक्रा-

नन्वेवपि देशेषु चातुर्वर्ण्यस्यापि विद्यमानत्वाद्भोक्तृत्वप्रतियोगित्वेन न एव सतां धर्मादि-
प्रवर्तने सहायाः कथं न भवन्तीति चेत्तत्राह—सत्पीडेति । चित्तस्थैरे हि सर्वेषां स्वध-
र्मानुसन्धानं भवति । सतां चकाराचदनुवर्तिनां च पीडया सर्व एव लोका व्यग्राः । सतां
प्रसङ्गे पीडासंभवाच्चदभावे धर्मादिसिद्धयभावाद्व्यग्रा । तथासति किं कर्तव्यमित्या-
काङ्क्षायामाह—कृष्ण एवेति । सर्वथा साधनाभावादधर्माभावेऽपि भक्तिवत्कल्पतरुस्वभा-
वत्वेन सर्वधर्ममार्गीयफलतोष्यधिकफलपापकर्तृत्वेन श्रीकृष्ण एव गतिर्ममेत्येवंरूप
आश्रय एव सर्वथा कार्य इत्याचार्याणां परमोक्तिरिति भावः ॥ २ ॥

एवं स्थलादिरूपतीर्थाणामतथात्वमुक्त्वा जलादिरूपाणामपि तेषामतथात्वमाह—

गङ्गादितीर्थवयंपु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादितीर्थवयंप्विवति । ननु 'गङ्गागङ्गेती'त्यादिनोक्तपादात्म्यवतां गङ्गादीनां
विद्यमानत्वाद् कथं संसर्गदोषा बाधन्ते तत्राह दुष्टैरिति । 'नहि गङ्गासमं तीर्थम्' 'या वै
लसन्नि'त्यादिना च सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यो गङ्गाया एव शरीरस्वस्योक्तत्वादतीर्थानपि तीर्थी-
कुर्वन्ती गङ्गैव गच्छति । एवविधान्यतयाजातानि । किञ्च, अस्मिन् गङ्गायां त्रिरूपत्वमा-
धिदैविकादिभेदेन । तत्र तीर्थरूपं तु दुष्टसम्बन्धादेव नष्टं, तथाहि—भगवता 'त्वं च द्रे'त्या-
दिवाप्यैर्जगन्मोहनार्थं पशुपतेः प्रवर्तितत्वाच्च यथा सर्वे जीवन्तो मुमुर्षवश्च मुग्धा
भवन्ति तदर्थं सर्वथा चित्तशुद्धयभावसाधनीभूततीर्थसम्बन्धाभावात् शिषेन स्वगणा
गङ्गादिषु स्यापितास्ते तु गणशस्तिगुन्ति तत्रत्याना प्राणायामे यथा तीर्थसम्बन्धो न
भवति तथा ते यतन्ते । तत्सम्बन्धाधीत्येवमेव नष्टं, तथाचोक्तं तैत्तिरीये 'ये' तीर्थानि
प्रचरन्ती'त्यादिना । अत एव तत्र मृतानामपि न तीर्थमरणफलमेव एव तत्र मृताःसन्तो
रुद्रपिशाचं ते प्राप्नुवन्ति न दोषादिनिवृत्तिः कात्यादिषु मुमुर्षूणां मनुष्याणां
मारभ्य तिरश्चामपि । ननु तत्र मृतानामपि तारकश्रमोपदेशं शिवः करोतीति ध्रुपते
तथा सति कथं अद्रष्टव्यरूपाणां तेषां न शुद्धिसाधकत्वं, सत्त्वं, तत्तु पूर्वोक्तधर्म-
यत्कान्ताभावे न तु तद्वति । यद्वा 'त्वं चे'तिमगवदुक्तेः पूर्वं शिवस्तथाऽकरोत्तदन्तरं
तथाकरणे आहामह एव स्यादिति न तथा कृतवान् । तथापि निद्रार्थेनस्वेदानीमपि
दृश्यमानत्वात्कथं न करोतीति तत्र शिवोपि वैष्णवत्वाद्भगवत्सम्मतमेव सर्वं करोति ।
किञ्च, तयोपदेशं कुर्वन्पि पूर्वं वैष्णवन्नेष्यमत्सङ्गेनापराधाद्वा दैत्यावेशे जाने स्वस्यान-
माहात्म्यार्थमागन्तुश्चोपपरिहारपूर्वकं पूर्वरूपनासंपादकत्वेन भगवदधर्माभिज्ञानादिना

एव तारकब्रह्मोपदेशं करोतीत्यर्थः । अत एव 'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपरा-
 क्षमुखम् । न निष्पुनन्ती'त्यादिना भगवद्ब्रह्मिमुखस्य पवित्रीकरणसामर्थ्यं तीर्थादिष्वपि
 नास्तीति जातेषु तत्सम्बन्धे न कृतार्या भवन्तीत्यर्थः । तथा चोक्तं निबन्धे 'तीर्थादावपि
 या मुक्तिः कदाचित्कस्याचिद्भवेत् । कृष्णपसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चयः' इत्यादि
 सर्वमनवयम् । ननु गङ्गादेराधिदैविकरूपस्य विद्यमानत्वात् कथं तादृशैरावरणं तीर्थ-
 रूपाणां वा भवेत्तत्राहुः तिरोहितेति । जलस्यलक्षणेऽप्य आधिदैविकं तिरोहितं
 तस्मादुष्टसंसर्गं अक्षरात्मकमपि तथैव जातम् । एवं सर्वेषां सर्वसाधनापगमे आश्रय एव
 सार्थोपनिषति तमेवाहुः—कृष्ण एवेति ॥ ३ ॥

तथाप्यन्तरङ्गवहिरङ्गभेदेन सर्वयर्ममवर्तकानां सतां विद्यमानत्वात्कथं धर्मादि-
 नाशः स्यात्तत्राह—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारविमूढेष्विति । यदि तेषु तथाभूता भयेषुस्तदा कार्यं सिद्धयेद्वै
 तेषां स्वरूपमाह—परीक्षिति यस्मिन् विद्यमाने तत्तत्करणगतौ कलेरध्यवसायो जातः स
 एवाहङ्कार इदानीं सत्सु प्रविष्टः । यथैतत्सम्बन्धात्परमधार्मिकस्यापि विष्णुरातस्य कलेः
 स्थानदानेन निदोषोत्पत्तौ यद्व्याघ्रात्मणातिक्रमे बुद्धिर्जातैवं सतामपि तत्सम्बन्धात्त्व-
 र्धर्मपरित्यागे बुद्धिर्जातेत्यहङ्कारेण सर्व एव मृगया जाताः । एतेन कर्तृणामध्यसाधकत्वमुक्तं
 भवति । यदि कर्ता एवाहङ्कारेण विमृगया जातास्तदा तत्कृतौ धर्माद्यसाधकत्वं किमाश्चर्य-
 मिति कैमुतिरन्याय उक्तो भवति । अहमौघे प्रकारान्तरेणापि तदपगमः स्यात्तद-
 भार्थं विशेषेण मृद्वन्म । तत्र निदर्शनं पापानुवर्तिष्विति । पापा निषिद्धकृतिभि-
 र्गन्धर्वरूपतां प्राप्तास्तद्विषयभोक्तृत्वेनानुवर्तित्वम् । ननु तेषु स्वोपजीव्यान् परम-
 पर्मादिकं बोधयन्त इव दृश्यन्ते कथं ते तादृशास्तत्राह लाभेति । लाभार्थं या पूजा
 तस्यामेव कृतवयत्ना न तु भगवत्कीर्तनादौ सन्तुष्टाः सन्तः परस्परं पूजयन्ति, तादृशी
 तु नापेक्षिता । यद्वा, स्वयमार्यं स्वपूजार्थं च यत्नो येषामेतेनेतादृशकर्मणां मन्त्रादीना-
 मप्यन्तर्याम्याणां प्रसाधकत्वमुक्तम् । अत्र कर्तृणां तदनुवर्तिनामेव द्रव्यादीनामसाधक-
 त्वान्पूर्वं कर्तृणामप्यन्यत्रापि यद्वाह्व्याणां मुक्तं, निमित्तोक्तौ नैमित्तिकोक्तिरपि सद्-
 रूपेण । तेन 'स्वयं नष्टः पराभ्यानुपनी'तिन्यायेन सतां परम्पराप्येवंरूपैव जाता । यदि तेन
 राग्य परस्य वासुपिकं सिद्धयेत्तदा ते सन्त एव भगवतः । एतस्य तेषां तत्करणान्
 'भित्ताद्यपि च घृष्टानि मम नापानि चानुन । अमुक्यास्ते जनाः पार्थ दूतः परिवर्तयेत्'

इत्यादिवाक्यैस्तेषामतथात्प्रतिपादनाद्धर्मध्वजिवत्तत्त्वं सर्वमकृतप्रापं भवतीत्येवंप्र-
सर्वनाश उपस्थिते सर्वेषां सर्वकार्यसाधक आश्रय एवाचार्यैरुपदिष्ट इति तथाह
कृष्ण एवेति ॥ ४ ॥

ननु गोपालादितान्त्रिकवैदिकमन्त्रहरिदिनव्रतादीनां विद्यमानत्वात्तेषां च सर्वथा
शोधकत्वात्कथं न तैस्तेषां पूर्ववत्त्वं तत्राह—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञाननष्टेष्विति । तेषां परितो ज्ञानमङ्गान्पुररीकृत्य फलपर्यन्तं स्वरूपनि-
र्धारः । किञ्च, गोपालादिमन्त्राणामपि चाराङ्गनावलीकरणादिकं फलत्वेन श्रूयत इत्यन-
र्थोपशमं साक्षाद्वक्तियोगमधोसजे' इतिवचनाद्भगवन्मन्त्राणां विषयादिपुण्ययोगोऽपरि-
ज्ञानादेव भवति तेनानर्थोपशमस्य भक्तियोगस्य विषयाद्युपयोगे जाते नष्टत्वम् । गुरु-
कुलायासद्व्यस्यभूद्राश्रवणानध्यायराहित्यपूर्वकपठितानां वेदमन्त्राणां 'अभिच्छयापि
संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक' इतिन्यायेन सम्यक्तात्पराज्ञानेभ्यध्ययनमात्रेणैव सर्व-
साधकत्वात्कथं नष्टत्वं तत्राह—अव्रतयोगिष्विति । व्रतेष्वयोगो येषां, व्रतानामयोगो
येष्विति वा । 'अपुना अधिकारास्तु सर्व एव गताः कलौ' इतिवचनात्कृतानामपि
तेषामव्रतयोगित्वम् । ननु किमित्यायासपूर्वकं कर्मव्रतादीनामसाधकत्वं साध्यते, किञ्च,
'दानव्रततपोहोम' 'जन्मान्तरसहस्रेष्वित्यादिवाक्यैः कर्मव्रतादीनां भक्तावपि साध-
कत्वं मन्तव्यं, तेन 'प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति'न्यायेन पूर्वमेव तेषाम-
साधकत्वं न वक्तुं शक्यमिति चेच्चत्राह—सत्यं, तानि वाक्यानि प्रावाहिकभक्तिपराणि ।
नो चेन्न रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्मं लब्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं
न दक्षिणाः । 'मां हि पार्थ व्याश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा
शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम्' 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न धैर्या न बहुना
श्रुतेन'त्यादिश्रुतिस्मृतयश्च न सङ्गच्छेयुः । यक्तौ भगवदिच्छैरुसाध्यत्वं धर्माद्यसाध्यत्वं
श्रीमत्स्वामिचरणैर्भक्तिहेतुनिर्णये प्रवञ्चितमस्तीति नात्रोच्यते । तेन पुष्टिमक्तौ तु 'न
रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्मं एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोजिता'
'न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च' 'प्रीयतेमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्'
'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' 'नाहं वेदैर्न तपसे'त्यादिवाक्यसहस्रैर्भगवद्भो-
क्तानामेव तस्मात्तिः । तस्माद्भगवदाश्रये कर्मादीन्यप्योजकानि । ननु 'तावत्कर्माणि कुर्वीत
न निर्विघ्नेत याक्ते'त्यादिवचनैर्भगवदीयानामपि नित्यनैमित्तिकव्रतादिकरणमावश्यकं

तत्र घेदसाधकत्वं वदति भगवान् तदा भगवदीयानामपि नित्यनैमित्तिककर्मादिकरण-
मेकादशीन्यापमीव्रतादिकरणं च व्यर्थमिति चेत्, न । तत्र पूर्वं भगवदीयानां कर्म-
तादीनां स्वरूपं वक्तव्यं तदेवाहुः—‘यस्य विमूर्तीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो’ ‘यत्करोषि
यद्वाप्सि यज्जुहोषि ददासि यत्’ इति । तेन भगवदीयकृतकर्मणां ‘यस्य स्मृत्ये-
त्यादिवाक्यैः पूर्णत्वमन्येषामपूर्णत्वादसाधकत्वम् । तेन स्वमार्गायाणां तेषां तेभ्यो भेदः
सूचितः । वस्तुतस्तु यत्र विवेकैर्यमत्तयादिरहितानामपि तत्प्राप्तिस्तत्राकामतयापि
कृतानां कर्मव्रतादीनामसाधकत्वं किमाश्चर्यम् । एतेन सर्वसाधनरहितानामेव भगवदाश्रये
मुख्योपकार इति हेतुम् । तेन तेषां सपरिकराणां ज्ञानाभावे त एव नष्टा जाता इत्याह
नष्टेष्विति । ननु तदधिष्ठातृदेवतानां तद्रूपसाधनैकलभ्यसंपादानां विद्यमानत्वात्कथमप-
रिज्ञानं नाशो वा भवेत्तत्राह—तिरोहितेति । अर्थरूपा देवास्तेभ्यस्तिरोहिता जातास्तेन
गतसाराः सन्तस्तेषु तथैव जावा इति भावः ॥ ५ ॥

ननु तान्त्रिकमन्त्राद्यभावेत्यभिहोत्रचान्द्रायणकृच्छ्रादीनां विद्यमानत्वात्कथं न
कार्यसिद्धिरत्राह—

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादविनष्टेष्विति । जैमिनिरूपादगौतमादयो हि ऋषयस्तामसास्तैः
भुक्तिमृत्योर्येविवारे क्रियमाणे कालसम्बन्धादुद्विक्तस्वभावाः सन्तः कर्मव्रतादिप्रतिपादने
निरन्तरसन्तश्चमानपरस्परमतिद्वन्तासत्तर्कज्जितव्यवसाया जाताः । एवं यस्तुनिर्घात-
मात्रं तदन्तेवासिपरम्पराया अपि पूर्वापेक्षयाप्यधिकदोषपुक्तत्वेन विविधकुतर्कोपेतैः पर-
स्परविन्दनानावादरूपैस्तद्वाच्यैः सर्वाण्येव कर्मव्रतादीनि विशेषेण नष्टानि । फलस्वरू-
पाभ्यां यस्तुनिर्घातामत्र तद्रूपेण कृतमकृतवाप्यं भवतीति तथा । अत एव भगवतापि
नैषीरोक्तं ‘ज्ञात्वाज्ञाना च कर्माणि जनोयमवितिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्याद्यथा
नाविदुषो भवेत्’ इति । तन्मार्गस्यैव तथात्वात् । ननु साह्याभिहोत्रव्रतमतिपादकानां
भुक्तिमूर्त्तानां विद्यमानत्वेन तदनुसारेण तत्कर्तारोपि दृश्यन्ते कथं तत्राह इति
नैषीरोक्तं—‘पापण्डैकप्रयत्ने’ । परवतारणार्थं यथैव नृत्वा यदर्थेन पापण्डः, माकृतनित्यैव नृ-
वाग्यमन्त्रमन्त्रयनत्रादिपरिज्ञानाभावे चिदादिमुद्वेगसाधकत्वात् ‘अग्निदोत्रं गगलम्भं
गन्ध्यामं पञ्चैश्वर्यम् । देवराय मुनोन्नाति कथ्यो यथ विवर्जये’दित्यादिवाक्ययत्तेषामिदानीं
निषिद्धान्तादृष्टा अप्यायामानमेव यामुक्तीनि तन्त्रैरेव पापण्डैर्यमैर्वक्तो यः यत्कर्मेण

यत्नस्तद्रूपत्वमेव स्यात् । एवमखिलकर्मव्रतानां पापण्डैकप्रयत्नरूपत्वे जाते ब्रह्मसत्राणा-
मप्याश्रय एव साधोयानित्याह—कृष्ण इति ॥ ६ ॥

नन्वेवं सर्वथा सदोपाणां तृतीयैरुपार्गप्रवेशयोग्यानां 'गतिर्ममे'त्येवंरूपोक्ति-
मात्रेण कथं भगवान् सर्वनिरपेक्ष आश्रयो भवेत्तत्राह—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादिदोषाणां नाशक इति । ब्रह्मवादे भगवतः सर्वश्रयत्वेऽपि सर्वायं
भक्तिमार्गीयाश्रयस्य जीवानां सर्वथा कर्तव्यत्वादाश्रयभवेन महानुत्साहो भवति । यथा
स्वनाममाहात्म्यख्यापनार्थं नामोक्तिमात्रेणैवाजामिलादीनां सर्वदोषनाशको जातः स्वधर्म-
पक्षपातादेवं भक्तिमार्गे पक्षपातात्तन्मार्गीयाश्रयमाहात्म्यख्यापनार्थं तादृगुक्तिमात्रेणैव
भगवोस्तपाविधौ भवतीति भावः । तथापि क जीवाः क्षुद्रतमाः क वा ब्रह्माविदुर्लभकथो
भगवानित्याश्रयभवननिश्चयाभावे कथं वा तमुद्दिश्य तथोक्तौ प्रवृत्तिरपि भवेत्तत्राह—
अनुभवे इति । अत्रास्मच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । एवमाश्रयभवनोन्मुखो भगवान् मदनुभवे
स्थित इति निर्णीतार्थोऽहं वदामीत्यज्ञानान्ययाज्ञानप्रतिकूलवर्कैर्नान्यथा शङ्कनीयमिति
भावः । चित्तस्यातयात्वेऽपि निरन्तरं तदनुसन्धानपूर्वकमेतदुक्तौ सत्त्वां मदनुभूतो भग-
वानप्यनुभवच्छब्दो भवतीति यदीयैरेतदेव सर्वथा कार्यमित्यलं विस्तरेण । ननु यथा कलौ
श्रुत्यादिभिर्ज्ञातमाहात्म्या अपि धर्मादयो नष्टाः तथा 'कलौ दशसहस्राणि विष्णुमयक्यति
मेदिनीम् । तदर्द्धं जाह्नवीतोयं तदर्द्धं ग्राम्यदेवता' इत्यादिना बाह्यतो भगवत्साम्निध्या-
भावे तन्माहात्म्यमपि तिरोभूतं भविष्यतीति कथमज्ञातमाहात्म्यास्त्वदाश्रयोक्तौ प्रवृत्ता
भविष्यतीति चेत्तत्राह ज्ञापितेति । ज्ञापितमखिलमखिलेभ्यो भक्तेभ्यो वा श्रुतिपुराणश्रो-
भागवतादिना साक्षात्परम्परया वा माहात्म्यं यस्य येनेति वा । तथाहि 'तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मनः' इत्यादिनाऽखिलेभ्यः स्मृष्टिकर्तृत्वरोधिरूपा श्रुत्या माहात्म्यख्यापनम् ।
प्रवृत्तिपराणां कर्ममाहात्म्यस्यैव भगवन्माहात्म्यज्ञापनं तत्रैव पर्यवसितमतिस्वार्थोपा-
मेवं ज्ञानिनामुपासकानां च । भक्तानां तु साक्षादेव यथा 'जुम्भतो दृष्टो इदम्' यथाच
'गस्मिणं शिशोर्वेद्धं न सेहे गिरिकूटवत्' एवमूह्यमुख्या सर्वत्र ॥ ७ ॥

ननु 'आकाशात्पतितं तोयं यये'त्यादिनोक्तप्रकारेण देवतान्तरं भजतामपि सर्व-
मुक्तौ भगवत्सम्बन्धो भविष्यतीति किमित्येवं निरन्धेनाश्रय एवोन्मथे तत्राह—

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हस्तिस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति । ब्रह्माणमारभ्य सर्व एव देवाः प्राकृता आधिभौतिकान्तःपा-
तिरात् । बृहदसरे गणितानन्दकं स्वार्थं 'कः' प्रत्ययः । तेन जीवेषु निरानन्दहेतूनाम-
गणितानां विद्यमानत्वाच्च गणितानन्देऽपि न तेषामानन्दपूर्णता तत्र प्राकृतैः कः पुरुषार्थः
सिद्धयेत् । तथापि विराट्सरयोरपि तदात्मकत्वाविशेषेण कार्यसिद्ध्यभावे, कथं मूलाश्रय-
णेन सर्वथा तद्व्यवस्थेर्वैतथ्येवं निधीयते तत्राहुः—पूर्णंति । नहि पूर्वोक्तैः कैरप्यानन्दः पूर्यते ।
तत्र दुःखापगमाभावे पूरितोप्यपूरित एव स्यात्तत्राह—हरिरिति । यद्यप्यस्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्राणुपजीवन्तीत्यादिना देवेष्वपि नदृश्वपस्ति तथापि न तथा तेषा-
मन्यपूरकत्वे तदलीयस्त्वात् । निरवधिदारिद्र्यस्य सार्वधियनेनापगमस्याश्वपराश्रयदेवम-
पूर्णानपि प्रतिवन्धिनिवृत्तिपूर्वकं कृष्ण एव पूर्णान् करोति । 'तं सत्यमानन्दनिधिं
भजेते'तिन्यायेन स एव तथार्कतव्य इति दिक् ॥ ८ ॥

ननु भवद्भिरेव भक्त्युत्पत्त्यर्थं तदाद्यर्थं वा विवेकैर्व्याश्रयाणां निरूपितत्वात्कथमि-
तानिरपेक्षः स एवोच्यते, किञ्च, आश्रयस्त्वायाश्च तदुपयस्मानन्तरं च भवद्भिरेवोक्त-
त्वात्कथं श्रीमतामेव वाग्यं विसंवादि भवतीति चेत्तत्राह—

विवेकैर्व्याश्रयभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापसक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकैर्व्याश्रयभक्त्यादिरहितेति । विवेकः सर्वव्याप्येनेपि निजैच्छातः करिष्य-
तात्वेवंनिश्चयरूपः । निरुपपायाकरणेन सर्वथा दुःखसहनं धैर्यम् । भक्तिः प्रेमल-
क्षणा तत्साधनरूपा वा । आदिशब्देन मर्मादाभक्तिसाधनानां ग्रहणम् । यत्र भक्तिसाध्यं
नान्येन सिद्धयत्यन्यसाध्यं तु भक्तेरानुपपन्नं कथमेवंरूपभक्तिव्यतिरेकेणापि यत्रा-
श्रयस्त्वसिद्धिरत्र विवेकादिनिरपेक्षः स तथामवतीति किं वाच्यम् ? । अत एव तत्रा-
प्यने 'कलौ भक्त्यादिमाणां हि दुःसाध्या'इत्युक्तम् । किञ्च, विवेकादिस्थितौ तदव-
लम्बेनाश्रयाभावेऽपि स्थितिर्भवति तथातत्त्वाश्रयस्वरूपं साहं न सिद्धयेत्, धर्मतद्विप-
रीतादिसाधनाभावे तदुपययाप्यनुदार्थ एव स्वात्तेन धर्मपक्षमवलम्ब्य धर्मादिविपरीतता-
धनानामेव गर्जनः कार्यसिद्धयभावनिश्चये दैन्याविर्भावतामेव श्रमणमताविवाश्रये
गुह्योपविष्ट इति तथैवोक्तं पापामक्तस्य दीनस्येति । आसक्तिः कायेन मनसा
वाचा तदकरणे स्यादुपपत्तिः । अयमेव विशेष आश्रयविधौ । एवं सति धर्मादिमतिपो-
गिः पक्षे गुह्यभक्त्याश्रयाधिकारस्य बहुधा विद्यमानत्वात् सर्वदेव स एव सर्वथा कार्य-
इत्याह कृष्ण एवेति । नन्वेवं मति तु पापकरणस्यैवाश्रये कारणत्वभावातीति चेत्तत्राह
'कृष्ण एवेति । अथैवं प्रतिमानि—पञ्चकारेण यत्र विवेकैर्व्याश्रयादीनां भगवद्वर्मा-

णामप्यकारणं तत्र तत्करणे तदाश्रयस्य विद्यमानत्वादन्याश्रये जाते भगवदाश्रयातु-
त्पत्तिः स्यादतो यथा धर्मादित्यागस्तथाऽधर्मस्यापीति भावः । तर्हि पूर्ववाक्यमनुपपन्न-
मिति चेत्, न, अनवबोधात् । तथाहि 'एवं सति धर्मादिप्रतियोगित्वं कलौ सुलभ-
मित्याश्रयाधिकारस्य' बहुधा - विद्यमानत्वादेव तस्यायमर्थः—विवेकधैर्यभक्त्यादिसहितास्तु
कलौ दुर्लभाः पापकर्तारस्तु सुलभा इति तदधिकारस्य बहुधा विद्यमानत्वम् । ननु
धर्मकर्तारस्तु सर्वथा तत्रानधिकारिणः परमधर्माकर्तार एवाधिकारिण इत्यायातमिति
चेत् ? तत्रोच्यते । धर्मादिमतां विवेकधैर्यभक्तिमतां चेतस्यागपूर्वकं केवलाश्रयकरणं
सहसा न भवति तेषु समीचीनत्वबुद्धेः । यथा प्रभुणा सर्वधर्मस्याग उपदिष्टे पार्थस्य
तत्करणे शोकोत्पत्तौ पुनः प्रभुणैव 'पापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्युक्तं, नोचेच्छरणधर्मे तद-
संभवाच्चमोचनकथनमनुपपन्नं भवति तथैवेतेषामपि शोकसंभवः । परं तद्विपरीतवतां तु
तेष्वसद्बुद्ध्या निस्साधनेष्वेव श्रीमोक्षलेशाङ्गीकारमात्रुर्वाच्यद्वलाच्च तस्यागः सुलभ इति
सुपूर्वकं 'धर्मादिप्रतियोगित्व'मित्यनेनेति सर्वप्रबन्धम् ॥ ९ ॥

ननु 'श्रेयांसि बहुविज्ञानी'तिन्यायेन 'प्रतिबन्धकानां दृष्टादृष्टभेदाभ्यामुरुधा
विद्यमानत्वात्कथमुक्तिमात्रेण चाङ्किष्टकर्मा भगवानाश्रयो भवेत्तत्राह—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृतः ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

सर्वसामर्थ्यसहित इति । 'कर्तुमर्तुमन्यथाकर्तुमाभ्यादिरूपैः सहितः ।
ननु तत्र दृष्टान्तनिर्देशनस्यादृश्यमानत्वात्कथं ज्ञायते तत्राह सर्वत्रेति । सर्वत्र योग्या-
योग्यविचारेणाखिलानामखिलान् वार्थान् करोति करिष्यत्यकर्षीदित्यादिधर्मस्याविना-
शित्वेन भगवति सर्वदा विद्यमानत्वादाश्रयकरणे कोनध्यवसाय इत्यर्थः । तथापि भगवतः
सर्वसमत्वात्सर्वमुत्पन्नवसरेऽपार्थितः कथमुद्धरिष्यतीत्यत आह शरणस्थेति । ये च
शरणं गत्वा तस्मिन्नेव धर्मे स्थितास्तेषामुद्धारणे अपार्थितोपि भूकृतप्रयत्नः सर्वदेव वर्तते
किं पुनर्मत्पार्थितः । यथा भूम्युद्धारचिकीर्षायापि ब्रह्मणा भूम्या दुःखनिवेदनरूप-
मार्थनानन्तरमेव सभायो तद्भिः श्रवणानन्तरमेव साक्षाद्भगवानवतीर्यास्मानुद्धरिष्यतीत्येवं-
निश्चयो जात एवं मत्पार्थितो मदीयानामाश्रयो भवत्येवेति निश्चित्य मदीयैः सर्वया सर्व
परित्यज्याश्रय एव कर्तव्यः । एतदेवाभिसंधायान्वार्यैर्लक्षं कृष्णं विज्ञापयाम्यहमिति ।
यद्वा, मदीयैरेवं स्तुतिरेव कार्या, मत्पार्थितः स्वयमेवाश्रयो भविष्यति नात्र युष्मत्कृतिमपेक्षते ।

नवभिध स्तुतिः पूर्वं कर्तव्याश्रयणेषुभिः ।

दशमे स्वस्य धर्मस्य साधकं ज्ञापयेद्बुधः ॥ १० ॥

प्राकृता इति । ब्रह्माणमारभ्य सर्वे एव देवाः प्राकृता आधिभौतिकान्तःशक्तिवात् । बृहदक्षरं गणितानन्दकं स्वार्थं 'कः' प्रत्ययः । तेन जीवेषु निरानन्दहेतूनामगणितानां विद्यमानत्वाच्च गणितानन्देऽपि न तेपामानन्दपूर्णता तत्र प्राकृतैः कः पुरुषार्थः सिद्धयेत् । तथापि विराडक्षरयोरपि तदात्मकत्वाविशेषेण कार्यसिद्धयभावे, कथं मूलाश्रयणेन सर्वथा तद्वत्सर्वेष्वेव निधीयते तत्राहुः—पूर्णोति । नहि पूर्वोक्तैः कैरप्यानन्दः पूर्यते । तत्र दुःखापगमाभावे पूरितोप्यपूरित एव स्यात्तत्राह—हरिरिति । यद्यप्यस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुषुजीवन्तीत्यादिना देवेष्वपि तद्वत्त्वमस्ति तथापि न तथा तेषामन्यपूरकत्वे तद्वत्प्राप्तत्वात् । निरवधिदारिद्र्यस्य सावधिधनेनापगमस्याशक्यत्वादेवमपूर्णाऽपि प्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं कृष्ण एव पूर्णान् करोति । 'तं सत्यमानन्दनिधिं भजेते'तिन्यायेन स एव तथार्कतस्य इति दिक् ॥ ८ ॥

ननु भवद्भिरेव भक्त्युत्पत्त्यर्थं तदाह्वयार्थं वा विवेकधैर्याश्रयाणां निरूपितस्वात्कथमित्यनिरपेक्षः स एवोच्यते, किञ्च, आश्रयस्सायाश्च तदुभयरक्षणानन्दं च भवद्भिरेवोक्तत्वात्कार्यं श्रीमतामेव धारयं विसंवादि भवतीति चेत्तत्राह—

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितेति । विवेकः सर्ववपार्थनेषु निजेच्छातः करिष्यतीत्येवंनिश्चयरूपः । निरुच्युपायाकरणेन सर्वथा दुःखसहनं धैर्यम् । भक्तिः प्रेमलक्षणा तत्साधनरूपा वा । आदिग्रन्थेन मर्यादाभक्तिसाधनानां ग्रहणम् । यत्र भक्तिसाध्यं नान्येन सिद्धयत्यन्यसाध्यं तु भक्तेरानुपपन्नं कर्ममेवंरूपभक्तिव्यतिरेकेणापि यथाश्रयात्सर्वसिद्धिस्तत्र विवेकादिनिरपेक्षः स तथाभवतीति किं वाच्यम् ? । अत एव तत्राप्यने 'कलौ भक्त्यादिमाणां हि दुःसाध्या'इत्युक्तम् । किञ्च, विवेकादिस्त्यक्तौ तदवस्थेनाश्रयाभावेऽपि स्थितिर्भवति तथासत्याश्रयरूपं साङ्गं न सिद्धयेत्, धर्मतद्विपरीतादिताधनाभावे तृमयथाप्यनुद्वार्य एव स्यात्तेन धर्मपक्षमवलम्ब्य धर्मादिविपरीतसाधनरामेव सर्वतः कार्यसिद्धयभावनिश्रये देव्याविर्भावतामेव धरणागतादिराश्रये सुखोपाधिकार इति तथैवोक्तं पापासक्तस्य दीनस्येति । आसक्तिः कायेन मनसा पाथा तदकरणे स्यात्तुमशक्तिः । अयमेव विशेष आश्रयविपरीतः । एवं सति धर्मादिप्रतियोगितां कलौ सुखमवित्याश्रयाधिकारस्य बहुधा विद्यमानत्वात् सर्वदेव स एव सर्वथा कार्यस्यार कृष्ण एवेति । नन्येवं मति तु पापकारणस्यैवाश्रये कारणत्ववायातीति नेचनाह 'कृष्ण एवेति । अत्रैवं मतिमानि-परकारणं यत्र विवेकधैर्यभक्त्यादीनां भगवद्वर्मा-

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्रकथनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्भया ।

विधीयते यतः कृष्णाश्रयः कलति सर्वथा ॥ २ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवदङ्गानुसारेण जनानुद्धर्तुं निबन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य प्रत्यहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय विवेकैर्याश्रय-ग्रन्थे विवेकैर्याभ्यां सहितमाश्रयप्रपदिष्टवन्ता, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणगमनात्मकं सिद्धं, तथाच तत् कायिकादिभेदेन विधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैयर्थ्येण सिद्ध्यति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पाहि मा प्रभो' इत्यादिप्रार्थनारूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोहं तवाङ्घ्री'त्यकूरस्तुतौ 'असतां दुराणं तद्याप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्य' इति स्वानुभवेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्त 'यदि सङ्घातमनुगुणं कुर्यात् रयाजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्सेवारुचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मप्रापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपसस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-तादृशी शरणागतिविवेकैर्याश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निबन्धादायुक्तोपि दुर्लभ इति तदुक्तिपूर्वकं साक्षां वाच-निकीं ता साम्प्रतं साधनत्वेन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वेत्यादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्ग्रन्थावतरणिका कापि नोक्ता परन्तु 'य आविरासीद्धोरेस्मिन् कलौ श्रीवल्लभाभिषः । निजदास्यं न नो देयादव्यादपि दुराश्रया-दि'तिमङ्गलवाक्ये कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु प्रार्थनस्य च कथनेन सूचितेति न विरोधः । एवं कल्याणरायैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वसाधकत्वं सर्वसाधनानामसाधकत्वं चोक्तमिति तेषामप्ययमेवाश्रय । श्लोकसङ्ख्यात्वात्पर्यं तैरेवमुक्तं 'भक्तानां भगवानेव

पाठफलमाह—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रमिति । कृष्ण आश्रयो भवत्यस्मादिति कृष्णाश्रय इति स्तोत्रस्य नाम । फलाधिकारिणां पाठविधिं चाह—सन्निधौ सेव्यस्य गुरोर्वा । उभयोरभावे स्मरणीयस्य वा । धर्मादिषु सर्वेषु असाधनतानिश्चयः कृतार्थताविपर्ययशुक्लदेष्टव्यं च पूर्वा-
वधिः । अल्पे बहु च साध्ये भगवान् स्वतः सर्वसाधको भवतीत्येवंरूप आश्रयसिद्धिरुत्तरावधिः ।
तावदिदं पठनीयमिति सिद्धम् । यः पठेत् कृष्णसन्निधौ । य एव पठेत्तत्तद्वर्माविष्टान्त-
करणः अतयाभूतो वा । ततः किं स्यादत आह तस्याश्रयो भवेत् । क इत्याकाङ्क्षायां
कृष्ण इति । कृष्णः सदानन्दः । तेन तदाश्रितानां व्रजस्थानामिव सर्वथा दुःखात्पन्ताभावः
परमानन्दसम्पन्नश्चोक्तौ भवतः । नन्वत्र किं प्रमाणमेतत्स्तोत्रपाठमात्रेणैव स तथा भवेत्
श्रीवल्लभ इति । यथा श्रिया क्लृप्तो भगवाँस्तथापमपीति भगवद्वाक्यमिवास्यापि वाक्यं
वेदात्मकमिति मूर्ध्नि धृत्वा तथैव कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्च, भगवद्दर्शनां स्वरूपं तद्वर्मानिरता
एव जानन्तीति तदुक्तौ न विपत्तिपन्नैः कैरपि भाव्यमिति दिक् ॥ ११ ॥

प्रजपतिरतिमित्यं यः प्रदातुं कृपातः

सकृन्निगमसारं तत्पतः संजगाद ।

स्वजनपरिवृद्धो ध्रुक् संततेः संश्रयानाम्

स भवतु मम सर्वं विद्वलेशः सुकेशः ॥ १ ॥

रुचिरचरणयुग्मं हृत्पद्मेति तिग्मम्

निजमनसि विहारं ध्वस्तगाढान्धकारम् ।

प्रजिननशुद्धारं प्राप्त्योकोपहारम्

सकृन्निगमसारं यावयेद्विद्वलेशम् ॥ २ ॥

आश्रयस्तोत्रविष्टतिं द्वारिकेश्वरशुद्धीः ।

आश्रितानां चकारेमापाश्रयप्रापनेन्दया ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्गोपीजनकृष्णचरणैकानन्दद्वारिकेश्वरेण विरचिता
कृष्णाश्रयविष्टतिः सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्रकथनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मेधि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्मेया ।

विधायते यतः कृष्णाश्रयः फलति सर्वथा ॥ २ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवदाज्ञानुसारेण जनानुदुर्तु निबन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य प्रत्यहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय्य विवेकधैर्याश्रय-ग्रन्थे विवेकधैर्याभ्यां सहितमाश्रयमुपदिष्टवन्तः, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणगमनात्मकं सिद्धं, तथाच तत् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैयर्थ्येण सिद्ध्यति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पाहि मां प्रभो' इत्यादिप्रार्थनारूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोहं तवाद्ग्री'त्यकूरस्तुतौ 'असतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्य' इति स्वातुभयेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्तं 'यदि सङ्घातमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्सेवारुचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मदापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपसस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-तादृशी शरणागतिर्विवेकधैर्याश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निबन्धादायुक्तोपि दुर्ज्ञेय इति वदुक्तिपूर्वकं साक्षां वाच-निकीं तां साम्प्रतं साधनत्वेन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वेत्यादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्ग्रन्थावतरणिक्रा कापि नोक्ता परन्तु 'य आविरासीद्वोरेस्मिन् कलौ श्रीवट्टमाभिधः । निमदास्यं स नो देयादन्यादपि दुराश्रया-दि'तिमद्गुल्लवाये कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु प्रार्थनस्य च कथनेन सूचितेति न विरोधः । एवं कल्याणार्यैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वमाश्रयत्वं सर्वसाधनानामसाधनत्वं चोक्तमिति तेषामप्ययमेवाशयः । श्लोकसङ्ख्याव्यात्यर्थं तत्रैवमुक्तं 'भक्तानां भगवानेव

पाठफलमाह—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रमिति । कृष्ण आश्रयो भवत्यस्मादिति कृष्णाश्रय इति स्तोत्रस्य नाम । फलाधिकारिणां पाठविधिं चाह—सन्निधौ सेव्यस्य गुरोर्वा । उभयोरभावे स्मरणीयस्य वा । धर्मादिषु सर्वेषु असाधनतानिश्चयः कृतार्थताविपर्ययश्रुत्कटेच्छा च पूर्वा-
वधिः । अल्पे बहु च साध्ये भगवान् स्वतः सर्वसाधको भवतीत्येवंरूप आश्रयसिद्धिरुत्तरावधिः ।
तावद्विदं पठनीयमिति सिद्धम् । यः पठेत् कृष्णसन्निधौ । य एव पठेत्तत्तद्वर्माविष्टान्तः-
करणः अतयाभूतो वा । ततः किं स्यादत आह तस्याश्रयो भवेत् । क इत्याकाङ्क्षायां
कृष्ण इति । कृष्णः सदानन्दः । तेन तदाश्रितानां व्रजस्थानामिष सर्वया दुःखात्यन्ताभावः
परमानन्दसम्बन्धबोक्तो भवतः । नन्वत्र किं प्रमाणमेतत्स्तोत्रपाठमात्रेणैव स तथा भवेत्
श्रीवल्लभ इति । यथा श्रिया वल्लभो भगवोस्तथायमपीति भगवद्वाक्यमिवास्यापि वाक्यं
पेदात्मकमिति मूर्ध्नि धृत्वा तथैव कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्च, भगवद्दर्शनां स्वरूपं तद्धर्मनिरता
एव जानन्तीति तदुक्तौ न विपत्तिपद्मैः कैरपि भाग्यमिति दिक् ॥ ११ ॥

प्रजपतिरिति मित्यं यः प्रदातुं कृपातः

सकृन्नगमसारं तत्त्वतः संज्ञगाद ।

स्वजनपरिवृद्धो ध्रुक् संततेः संज्ञयानाम्

स भवतु मम सर्वं विद्वल्लेखः सुकेशः ॥ १ ॥

रुचिरचरणयुग्मं हृत्पद्मेति तित्तिगम्

निजमनसि विहारं ध्वस्तगाढान्धकारम् ।

प्रनिमननकुटारं भाग्यलोकोपहारम्

सकृन्नगमसारं भावयेद्दिद्वल्लेखम् ॥ २ ॥

आश्रयस्तोत्रविद्यति द्वारिसेभरशुद्धयोः ।

आश्रितानां चरनरेमापाश्रयप्राप्तनेच्छया ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्गोपीजनवल्लभचरणैरुनानन्दारिकेश्वरेण चिरचिता

कृष्णाश्रयविष्टुतिः सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणाविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्रस्यनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥ १ ॥

तदनुमहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्मया ।

विधीयते यतः कृष्णाश्रयः फलति सर्वथा ॥ २ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवदाज्ञानुसारेण जनानुद्धर्तुं निबन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य प्रत्यहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमारुह्य विरैरुधैर्याश्रय-ग्रन्थे विषैकधैर्याभ्यां सहितमाश्रयमुपदिष्टवन्तः, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणगमनात्मकं सिद्धे, तथाच तत् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैयर्थ्येण सिद्धयति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पाहि मां प्रभो' इत्यादिप्रार्थनारूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोहं तवाद्ग्री'त्यकूरस्तुतौ 'असतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रहमीक्ष मय्य' इति स्वानुभवेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्तं 'यदि सङ्घातमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्तेवारुचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मज्ञापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपसस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-तादृशी शरणागतिर्विषैरुधैर्याश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निबन्धादावुपतोपि दुर्ज्ञेय इति तदुक्तिपूर्वकं साक्षां वाच-निकीं तां सांप्रतं साधनत्येन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वेत्यादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्ग्रन्थ्यावतरणिका कापि नोक्ता यन्तु 'य आविरासीदोरेस्मिन् कलौ श्रीवल्लभाभिषः । निजटास्यं स नो देयादव्यादपि दुराश्रया-दि'तिमद्गलवाच्ये कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु प्रार्थनस्य च कथनेन वृत्तेति न विरोधः । एवं कल्याणरायैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वमायस्त्वं सर्वसाधनानाम्मायस्त्वं चोक्तमिति तेषामप्ययमेवाशयः । श्लोकसङ्ख्यातातर्यं तैरेवमुक्तं 'मक्तानां

देशादिपट्टसायनरूपधत्तुर्विधपुण्यरूपश्चेति, दशलीलानिरूप्य इति, दशविधभक्तसेव्य इति, स्तोत्रार्थरूपे भगवति दशविधाः 'दश वै पशुषु प्राणा' इति श्रुतेः प्राणानां दशत्वं, ते यथा साधकास्तथा स्तोत्रमपोति शब्देऽपि दशविधाः । अतोऽर्थमनुकूलयन् शब्द एवायं साधक इति बोधनाय प्रार्थनाव्याजेन स्तुवन्तीति । द्वारिकेश्वरैस्तु 'आभासश्च निरोधश्चे'ति वाक्यलिखनेन 'न च लक्षणलक्षितया यजमानपञ्चपा इहां यज्ञयन्ती'ति वदन्न दशसङ्ख्या-पूरकसर्वफलरूपोत्र विवक्षित इत्याश्रय उच्चाटितः । तथा च 'या या साधनसंपत्तिः पुण्या-र्थचतुष्टये । तथा विना तदामोति नरो नारायणाश्रय' इति वाक्यलिखनेनाश्रयशब्दः कृष्णाश्रय इति स्तोत्रनामेति तेपामाश्रयः । यम त्वन्वदपि प्रतिभाति-यथाकूरेण प्रसन्न-प्रत्यक्षो भगवान् स्वाधिकारानुसारेण शरणतया प्रार्थितस्तथाऽऽचार्यैरपि स्वप्रकटितभक्ति-मार्गफलदानानुकूलः प्रसन्नः स्वोक्तिपठनमात्रेणाश्रयदानं कर्तुं समयविशेषे प्रार्थितस्तदा कृतवानिति तज्ज्ञापकमिदं प्रार्थनाघटितं स्तोत्रमिति । अत्र च भगवान् गतित्येन प्रार्थ्यते अस्त्विति क्रियाध्याहारेण । तत्र गतियुद्धः फले रुढः, 'सा काष्ठा सा परा गति' 'अन्ते या मतिः सा गतिः' 'नान्या भवेत्ततिरिन्दमे'ति श्रुतिपुराणादौ तथाप्रसिद्धे । समाप्तौ तु 'तत्प्राश्रयो भवेत्कृष्ण' इत्याश्रयत्वं पाठफलत्वेनोक्तम् । आश्रयशब्दश्च सहाये रुढः, 'सिद्धाखिलायां मधुसूदनाश्रयाः' 'भवद्भिरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयै' रित्यादौ तथाप्रसिद्धे । कृष्णशब्दश्च परब्रह्मवाचकः 'कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्द्विक्तिवाचकः । तयोरेवयं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति तापनीयश्रुतेः, 'पापकर्षणो ह वै'ति च । ब्रह्मवै-वर्ते श्रीकृष्णजन्मलक्षणे श्रीरुक्मिण्युद्राहोचरं श्रीयशोदां प्रति यमबद्धाक्षेपि 'कृपित्कृष्टव-चनो णश्च सन्नक्तिवाचकः । अथापि दातृवचनस्तेन कृष्णं विदुर्बुधाः' 'कृपिश्च परमानन्दे णश्च तदास्यरूपेण । तयोर्दाता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्तितः' 'कोटिजन्मार्जितं पापे कृपिः क्लेशे च यतते । भक्तानां णश्च निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्तितः' इति त्रिधा निरुक्तः । तत्र तृतीयेन 'पापकर्षण' इति तापनीयश्रुतिरुपवृंहिता । गौतमीयतन्त्रे अष्टादशार्णवपा-ख्यायां च 'कृपिशब्दश्च सत्तार्यो णश्चानन्दस्वरूपकः । सुखरूपो भवेदात्मा भावानन्दमप-त्यत' इति । बृहद्वैतमीयेषु 'कृपशब्दो हि सत्तार्यो णश्चानन्दस्वरूपकः । सत्तास्वानन्द-योर्योगादित्यं ब्रह्म चोच्यते' इत्येनाभ्यां पूर्वश्रुतिरुपवृंहिता । अत्र प्रथमे सर्वशब्दप्रवृत्ति-निमित्तभूता सत्ता भासपदेनात्मपदेन च व्याख्याता 'रूपं यत्तत्पाहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योति-निर्गुणं निर्विकारम् । सत्तामात्रमिति द्रव्यमस्त्वानुरूपेण भगवत्स्वरूपं तेन सम्बन्धिदाना-स्तत्तैव भिद्यमाना भवादिषु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः, तां 'प्रातिप-दिकार्यं च धालये च प्रवक्षते सा जातिः सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय' इति वाक्य-पदीयोक्तरीत्या मूलसद्रूपाभिधानन्दरूपत्वेन कृष्णत्वं विटतं, द्वितीये च प्रत्याहारन्यायेन

सदानन्दयोरन्तश्चितं निवेश्य सच्चिदानन्दतया परब्रह्मत्वेन कृष्णत्वं विवृतमिति मेदाः ।
अन्या अपि निरुक्तयो ब्रह्मवैवर्ते नामकरणसङ्के गणैर्णोक्ताः पञ्च सन्ति तास्ततो ज्ञातव्याः ।
आनन्दे च निरवधित्वमेव परमफलतावच्छेदकमित्यानन्दमयाधिकरणे स्थितम् । 'यो वै
भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विनिज्ञासितव्य' इति छन्दोगश्रुते-
'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति तैत्तिरीयश्रुतेः । फलं द्विविधं, साध्यमभिष्यङ्ग्यं च । तत्रार्थं
यथा परशोऽभिष्ट । द्वितीयं यथा योगादात्मसुखम् । तत्र परं ब्रह्मण्याद्यरूपत्वस्याभावा-
द्वितीयरूपतैव वाच्या । तत्र हेतुपेक्षायां 'यमेवैष कृणुते तेन लभ्य' इति श्रुत्या स्वीयत्वेन
वरणे यत्साक्षादर्शनं तदेव हेतुः । तथा सति 'नायमात्मा प्रवचनेने'त्यादिपूर्वाद्धिं उपलक्ष-
णविधया साधनान्तरनिषेधश्रावणेन वरणद्वारकं स्वस्यैव साधनत्वमुक्तं भवति । तदेव च
ब्रह्मवैवर्तेपट्टहणेऽपि सिद्धम् । तदेतत् सर्वं हृदि कृत्वा मृदानां सन्देहनिवारणायानुष्ठ-
शास्त्रेऽनुष्ठङ्गमार्गाणां कालादीनां सम्प्रित्याराधोपकारकाणामसाधकत्वं दोषाश्च यदन्त-
र्बक्तरीत्या स्वस्मिन् फलरूपत्वमतिरोभावयित्वा तत्र साधनरूपोऽस्त्विति प्रार्थयन्ति—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वे च ते मार्गाश्च । 'मृजूप शुद्धौ' मृज्यन्ते शोध्यन्त इति । 'मृग अन्वेषणे'
मृज्यन्ते तत्तत्फलार्थिमिरन्विष्यन्त इति मृगाः, स्मरणे च एव मार्गाः 'योगाद्यो मया
प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधितसया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कथने'त्येकादशे
भगवतोक्ताः स्वप्राप्त्युपायाः तेषु नष्टेषु अनुशास्त्रदोर्लभ्यादिना तिरोहितेषु कृष्णो
व्याख्यातरीतिको भगवानेव मम गतिः साधनफलरूपोऽस्त्विति सम्बन्धः । अत्र 'यस्य च
भावेन भावलक्षणमित्यनेन भावलक्षणा सप्तमी । अनुशाम्बुदोर्लभ्यादौ हेतुः—खलध-
र्मणि कलौ लोके पापण्डप्रचुरे सतीति । चोदगारणे । खलोन्मर्दुष्टो धर्मो यस्मिन्नसौ
खलधर्मो 'धर्मादिनिष् केवलं' इत्यनेनानिष् । खलधर्मते हेतुलोकानां पापण्डप्रचुर्यम् ।
पापण्ड उपधर्मो जैनदयादिसदृशस्वस्य प्राचुर्यं बाहुल्यम् । कल्याण्यधिकरणे सप्तमी ।
आशरत्वं चाराभिध्यापकतया कालितसम्बन्धेन गौणोपदेष्टृपिकनया वा । तथार्चनादो
कल्याणोद्देशे लोके सर्वमार्गेषु नष्टेषु सन्तु तथेत्यर्थः । 'पठो चानादरे' इत्यनेनानादरे वा
कल्याणविति सप्तमी । हेतुहेतुमत्तावस्तु सम्प्रित्याराधनादेव लभ्यः । तथार्चनादो लोके एव-
मार्गेषु सन्तु कलिमनादृत्य तद्वयं त्यक्त्वा तथेत्यर्थः । 'मन्त्रेदोषनिषे रानत्र' 'कलि
समानपन्त्यायां' इत्यादिवाग्म्येषु फलिस्तुतेस्तत्र सागरत्वभ्रमसारगाय कीर्तनस्यापि
यथावश्यकवस्तु त फलपाररूपमिति संयनाय चात्र कलिभ्योऽस्योदोषपचनम् ।

‘कृष्ण’पदार्तसंपदाच्च नैतद्वाच्यविरोध इति बोध्यम् । तथाच, जलमेदोक्तरीत्या कीर्तयितुं निश्चित्य भगवानाश्रयणीय इति भावः । यद्वा, तादृशे लोके मार्गेषु नष्टेषु ‘वादवादांस्त्यजेत्तर्कान् पक्षं कंच न संशयेदि’तिसप्तमस्कन्धीयनारदवाक्यानुसन्धानेन विवक्षितमार्गस्यैव दृढग्रहणात् कलौ तत्तन्मार्गाणां साधकत्वतरतमभावादिकलहे नष्टे । चकारोत्र तत्राश्रयमुच्चायकः । तथा सति तथेत्यर्थः । एवमपि बोध्यम्, प्रथमव्याख्यानरीतौ कलौ सर्वमार्गेषु नष्टेष्वितिपदानां, कलावित्यस्यैव वाग्निप्रश्नोक्तपञ्चकेनपङ्क्तौ बोध्यः । एतद्रीत्या व्याकुर्वन्तः प्राञ्चः सर्वेपि विशेष्यान्वितस्यैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकतया-
 नकलावतारव्यवच्छेदं तेनाहुः, तदस्माकमप्यभिप्रेतम् । श्रीरघुनाथास्तु ‘स्वरधर्मिणी’ति पाठान्तरमप्युपन्यस्य स्वरश्चासी धर्मश्चेति कर्मधारयान्मत्वर्थीयेत्यस्यैव बहुव्रीहिविग्रहे ‘क’प्रत्ययापत्तिरितिमाहुः, चकारं च कलिन्यतिरिक्तकालसमुच्चायकमाहुः, मायातरणे प्रपत्यतिरिक्तसाधनाभावस्य सर्वकालेषु तौर्यादिति तेषामाश्रयः । प्रार्थना तु सर्वमते-
 प्यन्यार्था ॥ १ ॥

एवं कालदोषेण सङ्गदोषं मार्गनाशं चोपपाद्य कालस्य साधारणत्वेन देशानाम-
 साधारणत्वेन तदपेक्षयान्तरङ्गत्वात्तत्र च ‘काश्यादिपुत्रौ यदि सन्ति लोके तासां तु मयै मधुरैव धन्या । या जन्ममौज्जीवतमृत्युदाहैर्नृणां चतुर्धा विदधाति मुक्तिमि’त्यादिभिर्दे-
 वस्तावत्त्वात्तैः साक्षात्साधकत्वस्य देशान् पुष्पानाश्रयेत मन्त्रकैः साधुभिः श्रितानि-
 त्यादिभिर्वाविषयांगानुकूलतायाश्च प्रतीतेः प्राप्तं तयात्वभ्रमं वारयितुं कालेन देशदोषा-
 दिदं वदन्त आहुः—म्लेच्छेत्यादि ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

अत्रापि भाष्यलक्षणा सप्तमी । चोपचारणे । कलावित्यनुपपद्यते । देशेषु म्लेच्छै-
 र्येवैः उपलक्षणमेतत् अतिनामसैरिति यावत्, तैराक्रान्तेषु व्याप्तेषु । व्याप्तिरत्र तदा-
 श्रानुसृत्यस्थितिरित्यम् । तदाश्रानुसृत्यस्थितौ को दोष इत्यत आहुः पापेत्यादि । ‘एकं
 मुख्यान्यकेवलम्’ तत्पुरुषगर्भः कर्मधारयः । पापानां व्यभिचारचौर्यदौर्जन्यादीनामेक-
 निलयेषु मुख्यस्थानेषु । ते हि लुब्धाः कामिनो हिंसाश्च, ततस्तत्र व्यभिचारादिकं
 कुर्वन्ति चोपादिकं कारयन्ति च । तद्वज्योक्त्योका अपि पेशुन्यशाम्भर्यादिना तथा
 विदपनान्येष दोष इत्यर्थः । ननु न सर्वं तादृश इति नैव दोष इत्यतो दोषान्तरमाहुः—
 मत्पीदेत्यादि । मन्त्रां स्वधर्मार्थानां पीडया मिथ्याभिज्ञापदण्डादिरूपहेतुन व्यग्रा
 वदिता म्लोकाः सम्पद्यो जना येत्येति । एवं च कल्मषतास्तेषु चत्वारो दोषा उक्ताः ।

तामसप्रभुकत्वम्, पापबाहुल्यम्, सत्पीडा, सदुद्देश्येत्येतैरुपद्रवेण सम्यक्कर्तुमशक्त्या, सर्व-
मार्गेषु नष्टेषु सत्सु कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ २ ॥

एवं कालेन देशदोषादिकमुपपाद्य तेषां बाह्यत्वेन जलस्य चान्तःप्रवेशवहि-
सम्बन्धाभ्यां शोषकतया देशापेक्षयाप्यन्तरङ्गत्वाच्च च 'सद्यः पुनाति गङ्गां दर्शनादेव
नार्पदम्' 'कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी । ये पिवन्ति जलं तासां मनुजा
मनुजेश्वर' 'प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेमलाक्षयाः' इत्यादिवाक्यैः साधकत्वमार्गा-
नुकूलत्वप्रतीतिभ्यो तथात्वभ्रमं वारयितुं कालेन तत्रापि दोषं वदन्त आहुः गङ्गादि-
तीर्थत्वयेद्विधिति ।

गङ्गादितीर्थवर्गेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

इह भारतवर्षे गङ्गादीनि यानि तीर्थश्रेष्ठानि तेषु दुष्टैः कर्मणा भावभेदेन च ये
दूषितास्तैरेव वेष्टितेषु । अत्रापि भावलक्षणैव सप्तमी । तथाच 'किंचिद् न भुवं यास्ये
नरा मय्यामृजन्त्यघम् । मृजामि तदघं कुत्र राजंस्तत्र विचिन्त्यतामि' तिनवमस्कन्धे भगी-
रथं प्रति गङ्गात्रायवाहुष्टावरणेन तेष्वपि शक्तिकौण्ट्यदोष इत्यर्थः । ननु 'साधवो
न्यासिनः शान्ता ग्रसिष्ठा लोकपावनाः । हरन्त्यघं तेऽङ्गसङ्गाचेष्वास्ते त्रयभिद्धरिरिति
तत्रैव गङ्गां प्रति भगीरथवाक्पाचादृष्टां सङ्गादिना तन्निवृत्तेस्वरूपं प्रायिकत्वान्नायं दोष
इत्यत आहुः तिरोहिताधिदैवेद्विधिति । देवानां समूहोदैवम्, दैवे इत्यधिदैवं, देव-
समूहे विद्यमानं गङ्गादेदैवतारूपम्, तिरोहितं अधिदैवं यस्मिंस्तत्तिरोहिताधिदैवम् ।
तथाच देवसंसदि विद्यमानं यद्गङ्गादेराधिदैविकं रूपं तत्तिरोधानाच्छक्तिकौण्ट्यता-
दवस्थपमित्यर्थः । यद्वा, तिरोहित आधिर्यस्य तत्तिरोहिताधि, तादृशं दैवं देवसमूहो
येष्विति । 'तत्तेषां न प्रियं यन्मनुष्या विगुरि'ति 'विमस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरु-
पिणः । विघ्नं कुर्वन्त्यघं ह्यस्वानामाक्रम्य समियात्परमि'ति श्रुतिस्मृत्युक्तदिशा मनुष्यमु-
क्तिस्तेषां न प्रियेति तन्निवृत्त्यर्थं वाराहपामादौ मुक्त्यभावाय भगवत्प्राथम्यादत्र तीर्थादौ
दुष्टेष्वाविश्व प्रतिघ्नन्तस्तिरोहिताधयो मन्वन्त्यतः शक्तिसङ्गावेषि दोषतादवस्थपतः
कृष्ण एवेति पूर्ववदित्यर्थः । एतेन 'तीर्थादावपि या मुक्तिः वदाचित्कस्यचिद् भवेत् ।
कृष्णमसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चय' इतिनिबन्धोक्तौ युक्तिरपि प्रत्यक्षादि-
रूपा दर्शिता ॥ ३ ॥

अतः परं 'न तन्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिन्नामयाः । ते पुनन्पुनरालेन
दर्शनादेव साधव' इतिवाक्यात्तदपेक्षयान्तरङ्गत्वेन तेषां च सङ्गस्य 'प्रसङ्गमनरं पात्रमात्मनः

कवयो विदुः । स एव साधुषु कृवो मोक्षद्वारमपाहतम् 'सतां प्रसङ्गात्' 'सन्त एतस्य छिन्दन्ति' 'सत्सङ्गेन हि दैतेया' इत्यादिवाक्यैः साधकत्वमार्गानुकूलत्वप्रतीतेस्त्व तया-
त्वभ्रमं वारयितुं कालकृतं सत्सु दोषं वदन्त आहुः अहङ्कारेत्यादि ।

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अत्रा'र्हाणां कर्तृत्व'इत्यनेन तद्वैरीत्ये सप्तमी । कलौ सत्सु मार्गमचारकेषु पुण्येष्वाहङ्कारेण स्वपाण्डित्याभिमानेन विशेषतो मूढेषु सत्सु । तथात्वे गमकद्वयमाहुः पापेत्यादि । पापाः पापकर्तारो राजसास्तामसाश्च म्लेच्छादयस्तदनुवर्तिषु तदुपजीवि-
केषु । अङ्गूरादेः कंसायनुवृत्तिष्वदनुवर्तित्वेऽप्यदोष इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणान्तरं लाभे-
र्यादि । लाभो द्रव्यादेः, पूजा उन्नतिः, अर्थसङ्को द्रव्यान्ते श्रुतः प्रत्येकं सम्बध्यते,
तेन तदर्थं यत्नो वासाभ्यन्तर उद्यमो येषामिति । एतद्वयं विमूढस्वज्ञापकम् । तथाच
मार्गमचारकेष्वेतादृशेषु जातेषु सताममावात्सङ्गो दुरापास्त इति सर्वमार्गेषु नष्टेषु कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अतः परं सतां दुर्मिलतया तदपेक्षया मन्त्रसाधनजपादेः स्वमात्रसाध्यतयान्तर-
द्वत्वात्तत्र च 'परिक्षाद्यापि वेदांस्त्रीन् कर्माणि विहितानि च । गायत्रीमात्रमाश्रित्य द्विजो
भवति निर्भयः' 'गायत्रीहीनवेदास्तु साक्षा अपि च निष्फलाः' 'सर्वेषु वर्णेषु तथाग्रमेषु
नारीषु नानाद्वयजन्ममेषु । दाता कलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमन्त्र एष'
इत्यादिवारयैस्तत्तन्मन्त्राणां तथात्वप्रतीतेस्तेषु तथात्वभ्रमं वारयितुं तत्रापि कालेन दोषं
वदन्त आहुः—अपरीत्यादि ।

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्ववतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञाननष्टेति । अत्रापि पूर्ववदनुपद्भो भावलक्षणा सप्तमी च । 'मन्त्रस्य च
परिज्ञानमित्येकादशे भगवद्भारपात्यपरिज्ञानेन मन्त्रशुद्धिः । परिज्ञानं नाम गुरुपसत्पादिना
विज्ञानन्यासपाठार्थतात्पर्यनिर्णयोगादीनां निर्धारस्तदभावोऽपरिज्ञानं, तेन नष्टेषु । स्वरू-
पस्य श्रावणन्येपि शुद्धयभावेन 'जन त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमि'तिवददृश्यमानेषु । कवि-
रन्वयचिन्परिज्ञानदर्शनारोपान्तरमाहुः—अवतयोगिचित्ति । 'अवता वदोऽशौचा'
इतिदादृशसङ्ख्ये कविर्षमंभूतेर्मन्त्रोपाकरणद्वयायामेव गुरुकुलनासन्नस्यचर्चाध्ययनवर्ष-
परिज्ञाननामासाधनेषु योगः सम्पन्नो येषां तादृशेषु । तेन दोषान्तरमप्याहुः तिरो-

हितार्थदेवेष्विति । तिरोहितावप्रतीयमानौ अर्थः प्रयोजनं तात्पर्यं च देवोधिष्ठानी
देवता तौ येषाम् । 'य एनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्जिताः प्ररोहेषुः पलाशा-
नी'त्यादिश्रुतिभूत्युक्तनिदर्शनव्यभिचारेण तदुभयतिरोभावस्य स्फुटत्वाच्च तेषामिदानीं
साधकत्वं न वा मार्गानुकूलत्वमतः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अतः परं मन्त्रापेक्षयापि स्वधर्माणां प्रतानापाचारस्य च पूर्वोक्तदोषाभावेन
सुकरत्वेन चान्तरङ्गत्वाच्च च 'स्वधर्मस्यो यजन्यज्ञैरनाशीः काम उद्भव । न याति स्वर्गनरकौ
ययन्यस्य सपाचरेत्' 'इह लोके वर्तमानः स्वधर्मस्योनयः शुचिः । ज्ञान विशुद्धमाप्नोति मज्जन्ति
च यदृच्छये'त्येकादशश्रुतीवैः 'केदारे उदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विग्रते' 'तथा चैकादशी
होका गर्भवासस्तयङ्करी । एकादशीसमं पुण्यं न भूतं न भविष्यती'त्यादिभिः पुराणान्तरी-
यैर्मगवद्वाक्यैः 'राचारममो धर्मो धर्मस्य प्रसुरच्युत' इत्यादिभिर्भारतीयैश्च वाक्यैर्धर्मप्रता-
दीनां साधकत्वादिप्रतीतेस्तेषु तथात्वभ्रमं वारयितुं तेष्वपि कालेन दोषं वदन्त आहुः
मानेत्यादि ।

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानाप्रकारका ये वादाः स्वरूपफलादिविषयकास्तैर्विद्वोपेण स्वरूपेण फला-
दिना च मष्टेषु तिरोहितेषु । तत्र स्वरूपतो नाशो वेदग्राह्यान्ना वादात् । 'यावज्जीवे-
स्तुलं जीवेत्' 'अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिष्टुण्डं भस्मपुण्ड्रकम् । मन्त्रापोरुपनिःस्वाना
जीवो जल्पति जीविका' इत्यादिरूपात् । फलतो नाशस्तु यथैकादशीनतादौ 'शुक्लेण
मोहिता विषा वैत्यानां कारणे भुवि । तुष्टयर्थं दशमोविद्धं कुर्वन्ति मम वासरमि'ति
प्राग्ने 'पुरा देवैर्देहिपिणैः स्वपदच्युतिशङ्कया । सप्तमीवेषमालेन गोपितं चाष्टमीनत'मिति
स्कान्देऽप्यत्र च निषेधनिन्दादेर्वैषस्वरूपनिर्णयस्य च विग्रमानन्तेपि तदनाहत्य
स्वस्वाग्रहेण वाक्याभासाङ्गवायाभासाद्य समुदाहृत्य निर्णयन्ति, तादृशस्थले बोध्यः । एवं
स्वधर्माचारयोरपि विषयतिषया फलतो नाशो बोध्यः । वादे प्रयोजकरमाहुः पापण्डेति ।
पापण्डेन दम्मेन ष्कोन्यः प्रयत्न उद्यमो येषामिति । स च 'वेदधामेभ्यमु सीधुगन्त्रि-
लनावपत्रास्रवामोदितैर्नीत्वा निर्धरमन्योत्सवसैरुचिद्रवद्रक्षपाः । सर्वज्ञा इति दीक्षिता
इति चिरात्प्राप्ताग्निहोत्रा इति ब्रह्मज्ञा इति तापसा इति दिवा धूर्तजगद्रञ्च्यते'
इतिवद्बोध्यः । अत एव भूयोदर्शनात्स्वधर्मप्रतादीनामपि न स्वतः साधकत्वं न वा
मार्गानुकूलत्वमतः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ६ ॥

एवं पङ्क्तिरूप्यादिमार्गाणां दुःसाध्यताज्ञापनाय कालकृतसर्वसन्मार्गनाशबोधन-
मुत्तेनाश्रयणस्योपायत्वं साधितम्, तदिदं तदा दृढीभवति यदा भगवानाश्रिते स्वमा-
हात्म्यमनुभावयति तदर्थमाहुः अजामिलादीति ।

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादीति । अजामिलः पटस्कन्धे प्रसिद्धो दासीपतिर्द्वन्द्वशुः । आदि-
पदेन गजेन्द्राहल्याद्या, लुसिहपुराणे नवमाध्याये मार्कण्डेयमृत्युमसङ्गे उक्ता नारकिणश्च,
तेषां ये दोषा इहजन्मनि पूर्वजन्मनि च कृतानि पापानि तेषां नाशकः । एतेन माहा-
माहात्म्ये तदनुभावने च शब्दः प्रमाणशुक्तम् । मत्पक्षमाहुः अनुभव इत्यादि । अनु-
भवेऽस्माकं स्थितो विपयीभूतो ज्ञापितसमग्रमाहात्म्यः, एतेन प्रपन्नस्य मायातरणे सति
प्रतिग्रन्थकाभावात्स्वयमेवाग्रे माहात्म्यं गोचरीभवतीति ज्ञापितम् । ततश्च पूर्वपार्श्वे शब्दे
श्रीमदाचार्यचरणोक्तौ बोधयन्न वा विन्वस्य भगवदाश्रयणे भगवानेव साधनान्तरापेक्षां
विना सर्वं ज्ञापयंस्तद्गोचरो भवतीति सूचितम् । कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

एवमत्र शब्दमत्यक्षाभ्यां पूर्वोक्तयुतिग्रन्थवैवर्त्तादिरीत्या भगवानेव पुष्टिर्गार्हा-
याणां साधनमिति साधितमतः परं पूर्वोक्तयुतिगौतमीयतन्त्रोक्तरीतिकं भगवतः फलार्थं
साधयन्ति प्राकृता इत्यादि ।

प्राकृताः सकला देवा गणिनानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

देवा-अष्टौ वसवः, एकादश रुद्रा, द्वादशादिस्था, इन्द्रः, प्रजापतिश्चेति प्रपत्तिवर्-
षा, 'अग्निव्यसो देवानां विष्णुः परमस्तदन्तरेणान्धा देवता' इत्यप्रवादयो विष्ण्वन्ताः । अत्र
विष्णुः कालः, 'स विष्णोः ख्यो धियज्ञोऽसौ कालः कलयतां वर' इति वास्यायनसंहिता वा ।
अक्षरं प्रमाणं नाभातुकारं विष्णुं दृढये यकारं रुद्रं भ्रुमध्य इति प्रणवमात्राधिष्ठानो
विधादयो वा प्रजापत्यन्ताः, ज्ञानान्दिनो वा । ते सकलाः कला अंशस्तत्सहिताः, सर्वे
प्राकृताः, प्रकृतिर्गार्हा 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति श्रुतेस्तदधीनाः । कालस्य सोम-
पनया गुणानुरोधेन गुणाधिष्ठानमपिमानित्येन च प्राकृतत्वम् । बृहद्दत्तरं गणिता-
नन्दरं, गणिनः 'स एको मानुष आनन्द' इत्यारभ्य ज्ञानान्दिनां गणने 'स एको
मन्त्राग आनन्द' इत्युत्तरागौ मन्त्र गणितम्, अन एवमद्वयत आनन्दो यत्र, स्वार्थे
यन्मादगम् । तेन तुरीयसोऽतिनिष्ठो ओंकारं सरेश्वरं द्वादशान्त इत्याद्युक्ता गुणावभावा
अपि तत्रैव प्रविशन्तीति बोधितम् । हरिः शुभोत्तमोऽसरात्परः परः स उत्तमः पुत्रः ।

‘अतोऽस्मि लोके वेदे च ग्रथितः पुरुषोत्तम’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यः । पूर्णानन्दः शतानन्दसङ्ख्याने ब्रह्मानन्दस्य सर्वपरत्वेन गणनया मनोवाग्गोचरतामेव प्रतिपाद्य तदुच्यते। यतो वाचो निर्वर्तन्तेऽप्यप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चेत्तीति श्रुतावानन्दस्य मनोवाग्गोचरत्वकथनेन तदपेक्षयाधिनयस्यानवधित्वस्य च बोधनात्तथा । तस्मादानन्दे निरवधित्वस्यैव परमफलतावच्छेदकत्वेन तस्य चात्रैव विश्रान्तेः कृष्णः पूर्वोक्तरीतिकः मम परमफलरूपोऽस्त्विति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

एवमष्टभिर्भागवत्स्वरूपविचारेणाथय एव सर्वथा साधको न त्वन्यः कोपि मार्गः साधक इति साधितम् । अतः परमाश्रयस्यापि साङ्गस्यैव साधकता विवेकधैर्याश्रये सिद्धेति तदङ्गाभावेऽपि यथा स फलं साधयति समुपायं वदन्त आहुः विवेकैः स्यादि ।

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

सर्वदुःखदुर्गात् भगवान्स्वेच्छातः सर्वं करिष्यतीत्येतद्विचारपूर्वकमनुसन्धानं विवेकः । साधिकादीनां कायिकादीनां भौतिकादीनां त्रिविधदुःखानां प्रतीकारानावरणेनोपेक्षणं धैर्यम् । माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः स्नेहो भक्तिर्नवविधा च । आदिपदेन तदङ्गानि । साङ्गे ज्ञानकर्मणी च । तै ररहितस्यैतेन यावत्साधनराहित्यं सूचितम् । वायकसत्तामाहुः विक्षेपतः पापासक्तस्येति । आसक्तिः सङ्गातिशयोपरिहार्यः सङ्ग इति यावत् । एतावता नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत इति वाक्यस्मारणाद्भक्तपुत्पत्तौ प्रतिबन्धकमपि सूचितम् । एवं वायकद्वयसङ्गावेऽपि येनाङ्गेनाश्रयस्य सिद्धिस्तदाहुः दीनस्येति । एवं साधकाभाववायकसङ्गावाभ्यां जातया ग्लान्या दीनस्य । दौर्गत्यादेरनोजस्रं दैन्यम् । अनोजस्र एतादृशस्य कृष्ण एवेति पूर्ववत् । एवंमकारिकाया ग्लानेरसतां बुरासत्वात् सतां मार्यादिकानां ग्लानौ साधनान्तरेषु प्रवृत्तेरत्र तु तादृशग्लानिप्रपत्तिभ्यां तदुभयविलक्षणतया ‘सोहं त्वाद्दी’त्यत्रोक्तामुग्रहस्य स्वस्मिन्कारणत्वेन सत्ता ज्ञाप्यते । एतादृशस्यापि फलसिद्धिर्गीतायां ‘मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य’ ‘अपि चेत्सुदाराचार’ इत्यादि भगवत्प्राप्ता । नच पूर्ववाक्ये पापयोनीनां गतिरुक्ता न तु पापकर्मणाम्, द्वितीये चानन्यमजनेन पापकर्मणां साधुत्वमुक्तं, न त्वाश्रयेणेति नैवद्वयमाश्रयेण सिद्धेर्गमकमिति शङ्क्यं, ‘सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च यो वदेत् । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददात्येतद्भक्तं हरिं’ तिगारुडात्, ‘सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च यो वदेत् । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भक्तं मम’ तिपुराणान्तरीयभगवद्वाक्याच्च भगवत्सन्नादशे व्रते निश्चिते वतो भगवदनुग्रहेणैव तत्र प्रवृत्तावपि माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्यैव द्वारस्वनिश्चयादनन्य-

भाक्त्वसिद्ध्या, द्वितीयस्या'नित्यमसुखं लोकमिदं प्राप्य भजस्व मामिति' भजनशेषतया
निरूपितत्वेन प्रथमस्य चाज्ञस्यात् । अतो नात्र कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ९ ॥

एवं नवभिर्निवेकैर्यथाश्रयग्रन्थोक्ताङ्गाभावेऽप्येतदुत्तरीतिकदैर्न्येनाप्याश्रयसिद्धिरिति
बोधितम् । अतः परमेतत्स्याप्यङ्गस्याभावे द्वाभ्यां साधनान्तरमाहुः सर्वसामर्थ्यत्वादि ।

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवास्विलार्थकृत् ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत' इत्यादिश्रुतिभिः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं च यावन्ति
साधनानि तत्सहितस्तदुत्पादित'भनामिलादी'क्षिप्येन । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रासुपजीवन्ति' 'एष ऐवानन्दयाती'त्वादिश्रुतिभिः सर्वत्र देशेषु जैवेषु
चास्विलार्थानां कृत् 'आकेस्तच्छीलतद्धर्मवत्साधुकारिण्य'त्यनेन ताच्छील्ये किं कर्ता ।
एतादृशं कृष्णमहं जगद्द्वाराभ्यांज्ञो वैश्वानर आचार्यवर्यः शरणस्थानां शरणमार्ग-
तिनां समुद्धारं सम्यक् आङ्गप्रमार्गप्राप्यपरमफलपर्यैतमुद्धारं विज्ञापयामि । सामानाधि-
करण्यादभ्याहारानाक्रमाच्च प्रथमान्वद्वयपदस्यैव विशेषणं वा । तथाच तादृशदैर्न्या-
भावेऽपि मयि विश्वासेनैतच्छरणमार्गस्थितौ श्रीपदाचार्यचरणरूपयैवास्माकमुद्धार इति
निश्चयदाढ्येऽपि वक्तुं साधनान्तरमनपेक्ष्य मद्विज्ञापनादेवोद्धरिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अतः परमेतन्निश्चयदाढ्यगमकं बद्धन्तो विज्ञापनप्रकारं स्वरूपं चाहुः कृष्णा-
श्रयमित्यादि ।

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीवल्लभोन्नवीत् ॥ ११ ॥

कृष्ण आश्रयतेनेनेति, कृष्ण आश्रयो विषयो यस्येति वा कृष्णाश्रयम् ।
आश्रयपदस्य विषयवाचकत्वं प्रत्यादचरित्रे 'यत्तत्र गुणः श्रोतं अश्रुवेनुपपाठ च । न
साधु मनसा मेने स्वप्तासदृहायपमि'ति सप्तमेऽन्यत्र च प्रसिद्धम् । एतदन्वर्थनापक-
मिदमुक्तं स्तोत्रं यः कृष्णसन्निधौ भगवन्निष्ठे पठेत् तस्य कृष्ण आश्रयः सहायो
भवेत् । इतीदमर्थं श्रीवल्लभोऽन्नवीदुक्तवानिति । तथाच वमेत्पाठ एव पूर्वोक्तनिश्चय-
दाढ्यगमकः इत्यर्थः । एवं च विवेकैर्यथाश्रयोत्तरीतिकविवेकादेरभावे दैन्यपूर्वकमेवैतत्स्तो-
त्रार्पणमुपन्यासपूर्वकं भगवत्समिधायेतत्स्तोत्रपाठः । तत्राप्यनधिकारे श्रीपदाचार्यचरण-
विश्वासापूर्वकं भगवत्समिधौ पाठ इति साधनद्वयं मानसवाचनिक-केवलवाचनिक-शरणा-
गतिरूपं निर्दिष्टम् ॥ ११ ॥

वैफल्यबोधनेन स्वस्यातिवेदः । एवकारेण तादृशसमये 'रुद्रः सुस्वरं राजत्रि'त्यत्र फलभरण इव भगवतः प्राकृत्यावश्यकत्वं च व्योत्पत्ते । एवमग्रेषु बोध्यम् ॥ १ ॥

अतः परं भगवन्मिलनस्थानभूतानां देशानामप्यनुपापत्वमाहुः-स्लेच्छाक्रान्ते-
त्यादि । ग्लाना रसमार्गविरोधिनीच्छा येषां ते स्लेच्छा एतदसानभिज्ञास्तैर्देशेषु वृन्दा-
नादिप्राक्रान्तेषु । किञ्च, पापैकनिलयेषु । पातीति यः स्यामिभावः सः अपः अक्षरको
यत्रासौ पापो विरहः सन्तापातिशयजनकत्वात्, तदेकनिलयेषु 'सोयं वसन्तसमयो
विपिनं तदेतत् सोयं निवृज्जविट्पी निखिलं तदास्ते । हा हन्त हन्त नवनीरदकोमलाहो
नालोकि पुण्यश्रुणुषः प्रथमावतार' इतिवचदुद्बोधकत्वेन तदेकस्यानेषु । चोवधारणे । तेन
पूर्वमतयात्वमनभिज्ञसम्बन्धेन तथात्वमिति ज्ञाप्यते । किञ्च, सतः शरीरस्य या पीडा
तया व्यग्रा लोकाः स्वीयैकान्तमक्ता येषु । एतादृशेऽवसरे कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ २ ॥

अतः परं तादृशं तीर्थानामप्यसाधकत्वमाहुः-गङ्गेत्यादि । इह वृन्दावनादिदेशे
गङ्गा 'सितासिते ससिते यत्र सङ्गत' इति श्रुतौ तस्याः पूर्वं पठितत्वात्सादिर्यस्याः सा
गङ्गादिः, यमुनातत्त्वभूतीनि तीर्थवर्षाणि यद्विज्ञेपाद्यन्त्रसरोवरश्रीकुण्डाद्या, 'नद्यस्तदै'
त्यनोक्ता नद्यश्च, तेषु दुष्टैरेतद्भावाहित्वेन दुष्टैरेवावृतेषु व्याप्तेषु । किञ्च, तिरोहि-
तादिदेशेषु । तिरोहितमणोचरमधि उपरि देवं 'देवं दिष्टं भाग्येयं भाग्यमिति'
कोशादस्मद्वार्थं, 'त्रैलोक्येऽस्यैकपदं यदुर्दय'घञ् । यदुपरि भगवानिदानीं न दृश्यते
विज्ञानि सन्तीति 'श्रीनिनेतैस्तत्पदैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुम' इतिवदधिकृतापन्ननै-
विति भावः । तथाचैतादृशावस्थायां कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अतः परं सत्सङ्गस्याश्रयसाधकत्वमाहुः-अहङ्कारेत्यादि । निन्दायां सर्वत्र
तार्थाश्रयमेव बीजं नतु तेषु दोषो बीजम् । अहङ्कारेणास्पदशो भगवानस्मत्तार्थित
एवान्यत्र फलिप्यतीत्येवंरूपेण विमूढेषु स्वप्नेषु । किञ्च, पापानुवर्तिषु पापः पूर्वोक्त-
रितिरो विरहस्तमनु लक्ष्मीकृत्य वर्तन्त इति तथा । तथाच पूर्वं यद्वश इदानीं तेषु स
न भिज्जीति । तद्वक्तृ लामपूजार्थयत्नेषु । लाभो भगवन्माप्तिस्तदर्थं पूजा लाभपूजा
तदर्थं यत्न उच्यते चेष्टाम् । पूर्वं भगवन्माप्ते कात्यायन्यर्चिता पुनरिदानीमपि यत्न-
वन्ति तेन ज्ञापने न भिज्जीति । नीडानां नित्यत्वाच्चापेनासखितभ्रमरचक्षुर्विभर्त्तावे-
ष्यमिच्छन्निधयः । सत्सु पदमार्गगुरुरपेतादृशेषु सत्सु किं नत्तमन्नेनेति कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अतः परं तनोप्यनिनापेन गुरुणां दार्ढ्यं विचारयन्तो मन्त्राणामसाधकत्वमाहुः-
अपरार्णि । अः भगवान् तस्य परिज्ञानं स्वभावात् 'न नन्दमनु'रितिप्रस्थानमाप-

यिकविलापस्यश्लोकोक्तं, तेन नष्टेष्वसाधकतया तैर्ज्ञतेषु । अत एव अत्रतयोगिषु ज्ञान-
गोचरत्वेपि जपादिनियमायोगिषु । तत्रापि हेतुः—तिरोहितार्थदेवेषु तिरोहितः
अविषयः अर्थोभिधेयो देवोभिप्लवा च येषां तादृशेषु मन्त्रेषु व्रतचर्यापासङ्गिक-मुख्य-
महिषीपासङ्गिक-समर्पणादिपासङ्गिकेषु सत्सु । कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अतः परं ततोप्यतिताषाधिकवेन स्वस्याशक्तिं द्योतयन्तः कर्मादिनाशमाहुः—
ज्ञानेत्यादि । ज्ञानाप्रकारका वादा नानावादाः । भगवान् मयुरायामेवं पुरवनितादीनां
कामं वर्णयति, जरासुतादिभिर्विध्यति, द्वारकायाह्वज्जयिण्यां प्राञ्ज्योतिषपुरे इन्द्रमस्था-
दाषेवमेवं करोतीत्यादिलोकोक्तिरूपाः, श्रीमद्ब्रह्मवानीतसन्देशादितत्संवादादिरूपा वा,
तैर्विज्ञातेषु अक्रियमाणेषु स्वर्षेषु गृहादिकर्मभगवद्भक्तादिषु । किञ्च, पापघ्नः कापघ्नः,
तेनैको मुख्यः प्रयत्नो बहिरुद्यमो येषां यत्सम्बन्धी । तथाच तादृशेष्वेतद्गोपनाय
लोकिकवैदिकविहितमार्गादिकर्मभगवद्भक्तादीनामुद्यम एव न तु मनस्तस्तत्कृतिरपीति
तादृशेषु तेषु सत्सु, 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कषयन्त्येतादृशावस्थायां कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ६ ॥

एवमतिशयविततापे भगवानन्तःप्रादुरभूततस्तयावस्यमाहुः—अजामिलादीति ।
जामि आलस्यं, 'जामि वैतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावि'त्यादिश्रुतौ तथा-
सिद्धत्वात् 'आत्मा यावत्पञ्चोभूदि'त्यत्रेवात्र परोक्षवादे वैदिकप्रयोगस्यादोषाश्च । न
जामि अजामि अनालस्यं तेन लान्ति गृह्यत इत्यजामिलाः, आदिपदेन जामिकाश्च ।
तद्वृणसंविज्ञानः । शैष्ट्येण विलम्बेन च भगवद्विप्रयोजका इति यावत् । तथाच तादृशा ये
दोषा मानादय आज्ञाप्रकरणादयश्च तेषां नाशकः । अनुभवे मानसे साक्षिप्रत्यक्षे च
स्थितौ गोचरीभवन् । ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः ज्ञापितमखिलं समीक्षामावादि
मयुराद्वारकास्थित्यादि तत्तल्लीलादितात्पर्यविषयकं सर्व माहात्म्यस्यस्युत्कर्षः परोक्षभजना-
विस्मरणातिश्रियत्वरूपो येन तादृशः । कृष्ण एवेति पूर्ववत् । एतेन योग्यतमानामप्ये-
तादृशताप एव प्रादुर्भाव ईदृशो न सन्त्ययेति । अन्यथा तन्त्ययेत्यपि सूचितम् ॥ ७ ॥

माहात्म्यं यज्ज्ञापितं तन्मध्ये यदत्रोपयुज्यते तत्पुनरीकुरुन् आहुः—प्राकृता
इत्यादि । प्रकृते रसमार्गे भवा विद्यमानाः प्राकृताः । सकलाः, कला भगवदनुसृज-
चातुर्यं तथा सह वर्तमानाः । देवा भगवता सह क्रीडापराः । किञ्च, बृहदस्रं गुहायां
परमे न्योमन्याविर्भूतं ब्रह्म गणितानन्दकं, गणिनः श्रुतौ सहघात आनन्दो येषां
मनापत्यन्तानां यतीनां वा, तेषामेव कं सुखं यस्मादिति तादृशं, न तु स्वस्मिन् स्थिति-
मात्रेण सकलदेवानां सुखदम् । तथा पूर्णानन्दः कर्मकारयेण बहुव्रीहिणा च हरिः

देवानन्दतिरोभावहर्ता कृष्ण एव तस्मान्मम तयेत्यर्थः । तथाचैतन्मार्गोऽयं फलं केवल-
परमानुग्रहैकलभ्यमेवेति सपरिकरभगवन्प्राहात्म्यं यद्भगवज्ज्ञापितं तत्सूचितम् ॥ ८ ॥

एवमनुग्रहस्य तत्फलस्य स्वकृतसाधनासाध्यत्वेनुसंहिते यावस्था तथाहुः—विवेके-
त्यादि । धिवेकः साधनतारतम्यानुसन्धानं, धैर्यं दुःस्वसहनसामर्थ्यं, भक्तिः स्वशरीर-
सेवा । आदिपदेन तत्तत्साधनानि, तै रहितस्य । विशेषतोत्यन्तं पापेन पूर्वोक्तविरहा-
त्मकेन अस्त्यस्तस्य मुक्तसप्तसङ्गस्य, अत एव दीनस्य तत्र एवानोजसः कृष्ण
पवेति पूर्ववत् ॥ ९ ॥

एवमतितापेन परमदैन्ये भगवान् बहिःप्रादुर्भूतस्तदातिमनुष्ठा जीवेषु मन्दमध्य-
मेभ्येवं विलम्बाभावाय विज्ञापयन्ति सर्वेत्यादि । अयोग्येष्वपि योग्यतासम्पादनं
कर्तुमर्हन्मन्यप्राकृतं समर्थस्यैव श्रवयामि तादृशः सन् । तादृशत्वस्य ममकमौदार्यमिति
सर्वत्रैवाङ्गीकृतमात्रे अखिलार्थानां पुष्टिपुष्टिमोक्षरूपाणां कृत् ! करणशील ! कृष्ण !
पूर्वोक्तश्रुतिपुराणव्याख्यातरूपः । श्रीरघुनाथचरणैः कृष्णपदं सम्बुद्धचन्तत्वेन व्याख्या-
तमित्यस्माभिरपि तथोक्तम् । द्वितीयान्तपक्षेपि किञ्चन्तेव । शरणस्थानामेतन्मार्ग-
रीत्या शरणागतानां फलपर्यन्तमुद्धारं अहं भवदनुभासकटनाथान्निपाततीर्णः विज्ञाप-
यामि । एतेन स्वस्य विज्ञापने भगवतश्च तथोद्धार आवश्यकता सूचिता ॥ १० ॥

विज्ञापना वदन्ति—कृष्णाश्रयमित्यादि । कृष्णाश्रयं स्तोत्रं ओरूपः स्वामि-
नीभावपूरिवत्वात् चक्षुभो भगवतः मिय आचार्यवर्षाव्योदिति, यः पठेत् एवमनुसन्-
धानो योऽस्माद्विषयोगावस्थां ज्ञापयन् कृष्णास्तक्षिणौ व्यक्तं कथयेत्तस्य कृष्ण आश्रयो
भवेदिदं विज्ञापनमित्यर्थः । स्तोत्रस्य ग्रन्थक्षत्वेनेदया विनाप्यर्थसिद्धेरिति, शब्दान्तरान-
ध्याहाराद्य, अत्र दुरान्वयोप्यदुष्ट एव । 'विमुञ्चात्पतन्तुं घोरामित्युक्तो विससर्ज ह' ।
'विससर्ज तन्तुं तां वै व्योम्ना कान्तिपतिं प्रिया'मित्यादौ भाव एव तनुत्वेन व्यवहाराच्च
श्रीरूपस्तोक्तावपि न दोष इति न कोपि शङ्कालेश इति । यथाधिकारं सर्वा एव दीक्षा
संपुज्यन्ते इति न कापि शङ्कालेश इति । दिक् ॥ ११ ॥

इति श्रीभट्टभाचार्यमङ्गीकृतप्रस्तुतम् ।

स्तोत्रं कृष्णाश्रयकरं स्मृतं कल्पसादतः ॥ १ ॥

इति धीमच्छ्रद्धाभाचार्यचरणमलयञ्जरीरुध्रीदयाम्स्तात्मजश्रीव्रज-
राजविरचितं कृष्णाश्रयस्तोत्रविचरणं समाप्तम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

विवरणसमेतम् । -

यत्कृपाद्विष्टुष्येकविन्दुस्पर्शं रसार्द्रता ।
कृष्णलीलाग्निजा जन्तोर्न कदापि निवर्तते ॥ १ ॥
तानेव श्रीमदाचार्यचरणानाश्रये मुदा ।
तेनैव मम तद्वाक्यबोधो बोध्यो हि जायते ॥ २ ॥
पुष्टिमागंदिनीलाभिः स्वानन्दं पूरयन्निजम् ।
स्वाश्रयं कुरुते यश्च तमहं कृष्णमाश्रये ॥ ३ ॥

अयात्राश्रयो द्वेषा निरूप्यते मर्यादापुष्टिभेदेन । तत्र मर्यादया य आश्रयः स तु स्फुट एव सर्वत्र व्याख्यातः । पुष्टिमागीयस्तु गुरुः, स च परोक्षवादेन साधनफलस्वरूप-
निरूपणपूर्वकं निरूप्यते । तत्रापि कालादिपदसाधनानां फलासाधकत्वं वदन्त आश्रयं
संभावयन्ति । एवं सति यादृशः पुष्टिमागीयाणामाश्रयस्तादृशोत्र निरूप्यते प्रकारसहित
इत्यवगम्यते । तथाहि प्रथमं परमकृपालुः साक्षात् भगवान् स्वयं निरूपयितुं कृपावत्त्वा-
पुष्टिफलदानेच्छया यं वृणुते तस्य तदारभ्य स्वत एवोद्धृतसहजानुरागतो भगवत्सेवादौ
प्रवृत्तिर्भवति न तु तद्व्यतिरिक्तवर्गेषु । ततस्तादृशानुरागपूर्वकसेवादिकरणोद्धृति-
प्रेमासक्तिजनितपुष्टिमागीयभावाद्भुराणां 'भगवता सह संलाप' इत्याद्युक्तप्रकारफभा-
वनाया अवश्यसंभवाच्च तद्वर्गभाक्त्यो विनासीयसङ्गानुरोधादन्तःस्वरूपानुभवप्रतिबन्ध-
सति तदपेक्षानिताहर्त्या भगवद्व्यतिरिक्तस्य तद्विर्धेतेरन्वयत्वाच्छरणगतितत्त्वघट इति
श्रीमदाचार्यचरणास्तत्स्वरूपनिरूपणपूर्वकं श्रीकृष्णाश्रयस्तोत्रं निरूपयन्ति सर्वेति ।

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।
पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

तादृशपुष्टिमागीयस्य सर्वे मार्गाः प्रमाणरूपाः कर्मादयो नष्टाः, एक एव प्रमेयमार्ग-
स्तिष्ठति, यतस्तेषु फलन्तासाधकत्वबुद्ध्याऽरुचिरेवेति तत्प्राणकरणादष्टा पदेत्यर्थः ।
अथवा 'ननु अदर्शने' इति घात्वर्थविवारेण नष्टा भ्रष्टा वा । तेषां दर्शनज्ञानधोरप्येकमार्गं

प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु भक्तानां कलिकालः साधको भवतीति तन्निष्ठमार्गाणां
 फलं तथात्वमिति पुष्टिमार्गीयाणां तस्य बाधकत्वमाहुः खलधमिणीति । कालस्तु
 प्रमाणभूतः, प्रमाणं साक्षात्स्वरूपं न कथयतीति तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य सदोपपत्त्येवेति
 तन्नष्टत्वात् खलो दुष्टो धर्मो धर्मकर्तापि यत्रेति । यद्यपि 'कलेदोपनिधे रानन्' 'कलिं
 सभाजयन्ती'त्यादिवचनैः कलेर्भगवद्भजनानुकूलत्वमुक्तं, तथाप्यधुनानवतारसामयिकत्वे-
 नाधिदैविकरूपत्वाभावात् पुष्टिमार्गीयान् प्रत्यानुकूल्यस्य नष्टत्वमेवेति तथोक्तम् ।
 भौतिककालस्य प्रमाणरूपत्वेन पर्यादोक्तविधिना तेषां भजनं न पुष्टिरीत्या । फलमपि
 मुक्तिरेव न ततोऽग्रिमकृतापन्ना । अत एव पापण्डप्रचुरे लोके इत्युक्तम् । धर्मव्यतिरेकेण
 फलव्यवस्थस्य सोपधिकत्वाच्चोक्तमिति भावः । तानेव धर्ममार्गानुत्तरश्लोकेष्वसाधकत्वेन
 वक्ष्यन्ति । एवं सति तत्तत्काले तत्तद्दर्शनाचरणे तेषां दोषबुद्धिरेवोत्पद्यत इति तत्समस्तं
 तत्तत्काले प्रमाणातिरिक्तं न कर्तुं शक्यत इति कालस्य भावोद्घोषे प्रतिबन्धकत्वादसाध-
 कत्वं निरूपितम् । चकारादृष्टेः सति । 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः' इतिवचनात्तत्रापि सेवा-
 करणे क्रमेण स्नेहासक्तिजनितभावनाया जातत्वात्तत्रत्यानां तदभावात्तत्सङ्गोऽस्य बाधको
 विजातीयभाववत्त्वादित्यर्थः । अथवा, एवं पुष्टिमार्गीयस्य कालतदुक्तमार्गाणां प्रतिबन्धकत्वं
 निरूप्य तस्य स्वधर्मचरणप्रकारमाहुः—पापण्डेति । लोके पुष्टिमार्गीये पापण्डप्रचुरे
 सति तत्संसर्गेण भावापेक्षया दोषबाहुल्ये सतीत्यर्थः । यद्वा, पापण्डो नाम स्वान्तर्निष्ठधर्म-
 गोपनेन यद्विरम्यधर्मकरणं तदेव प्रचुरो यस्मिन्स्वाहो सति । यथा न कोपि जानाति
 तथा फलव्यवस्थाप्रतिबन्धकः । एवं सत्येतावत्प्रतिबन्धके विद्यमाने तत्संसर्गेण पूर्वोक्त-
 भावानामुच्छलितत्वाभावात्फलाभाव इति तादृशस्य प्रतिबन्धनिवर्तकः साक्षाद्भगवानेव
 नान्य इति कृष्ण एव गतिर्ममेति शरणमुपदिष्टम् । शरणं गते कृपया स एव सर्वं
 करिष्यतीति भावः ॥ १ ॥

ननु तर्हि भगवद्दीक्षाप्रदेशेषु गत्वा स्वधर्मनिर्वाहः कर्तव्य इति चेत्तत्रापि प्रतिबन्ध-
 कबाहुल्येन देशानामसाधकत्वेन शरणमेव निरूपयति म्लेच्छेति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापेकनिलयेषु च ।

सत्पीडान्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

मलिनपदार्थमेवेच्छन्तीति म्लेच्छा विपयिणी, यन्त्रानुपासकाः, कर्ममार्गीयाश्च ।
 यद्यपि तेऽनिषिद्धं विहितमेव कुर्वन्ति तथापि स्वार्थपराः 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती-'
 त्याश्रुत्या कर्मपथे मलिनमेवेति तत्पराणां तथात्वेन निर्देशः कृतः । तादृशैस्तै-
 रानानाः सर्वे भवेन्ना, अत एव सत्पीडादीनां विरोधाभावात् ते साधका इति भावः ।
 स्वयं तु भगवदपेक्षादनुकूल्येन किन्तु भावे वैजात्यप्रायेण तस्य बाधकत्वम् । तावतापि

यत्र प्रतिबन्धकत्वं तत्र केवलविषयाविष्टसम्बन्धिदेशसंसर्गेण भावनाशो किमु वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायेनापि देशस्यासाधकत्वं निरूपितम् । किञ्च, न केवलमाकांक्षितमात्रं किन्तु तद्भूय एव जाता इत्याहुः पापैकनिलयेष्विति । कर्मणां हि सामानुरत्वात्तथोक्तम् । एतेन तत्र गमनमात्रेण तत्सम्बन्धात्स्वधर्मनाशो भवतीति भावः । एवं सति भगवतो मन्त्रोपासनाद्यस्पृष्टत्वेनास्मिच्छ्लोके मन्त्रोपासनवैदिकतान्त्रिकदीक्षाचर्चनानां सद्गुहेणासाधकत्वं निरूपितम् । आदिपदेन विहितभक्त्यादीनामपि तथेत्यर्थः । ननु तत्रापि केचन निवृत्तिपरा भविष्यन्तीति चेत्तत्राहुः सत्पीडेति । निवृत्तिपरत्वेन सद्रूपाणि तत्रत्यानां देहेन्द्रियादीनि तेषां पीडा सत्पीडा, तद्देशसम्बन्धे तानि विषयाविष्टान्येव भवन्तीति तन्निग्रहाद्यवस्थाभिन्नचित्पराणां खेदो जायत इति तदुपैव स्वधर्मनाशजनिता पीडा, तथा व्याघ्राः कयमस्माकं परलोकः सेतुपतीति व्याघ्रा लोका धर्मशीला येषु । यत्र स्पृष्टदृष्टीनामपि न धर्मनिर्वाहस्तत्रास्मिन्नेषिकाणां तादृशानां भावशैथिल्ये किमु वाच्यम् । तादृशानामपि स्यादुपमशक्तेरिति भावः । तथाचोक्तं 'अस्माह्म तत्पृथुति नान्यसमसमि'त्यत्र विवरणे 'यथा व्याघ्रादे देहाभिमानी'ति फलप्रकरणे । अतस्तद्भावोपपत्तेरिति वन्यनिवृत्त्यर्थं शरणमेव भावनीयमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् । अत एवाकौकि कमनासिद्धाविति विवेकवैयर्थ्याभयेऽप्युक्तम् ॥ २ ॥

एवं दुःसंसर्गेण देशानामसाधकत्वं निरूप्य तत्र भगवन्नक्ता अपि सन्ति ते समीचीनास्ते सह सङ्गो न बाधक इत्याद्यङ्गं द्रव्याणामशुद्ध्या शुद्धस्य तेषामपि सङ्गो बाधक इतीतरमार्गीयाणामसाधकत्वमाहुः गङ्गादीति ।

गङ्गादितीर्थवर्षेषु दुष्टैस्वावृतेष्विह ।
तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादितीर्थवर्षा भक्ताः । अयं भावः—'अस्ति गङ्गायां विरूपमि'ति सिद्धान्तश्रुताकृत्या स्फुटीकृतं, तन्निविष्टत्वमत्रापि ज्ञेयम् । तेन जलरूपाधिभौतिकादिभेदेन भवाहभक्तिमार्गीयज्ञानमार्गीयमर्यादामभक्तिमार्गीया यक्ता निरूपितास्तत्र प्रथमं भवाहभक्तिमार्गीयाणामसाधकत्वं निरूपयन्ति । यद्यपि गङ्गापदस्यादौ निरूपणाद्गङ्गाया मर्यादाभक्तिमार्गीयमक्तत्वात्तन्मार्गीयमक्तानामेवादौ निरूपणं संभवति तथाप्याधिभौतिकादि-क्रमेण परिदृश्यमानप्रवाहजलस्यैव प्रथमनिरूपणादत्राप्यादौ भवाहभक्तिमार्गीया एव ज्ञेयाः । अग्रिमाणां शुचरश्लोकेषु निरूपणम् । तथाच पदसम्बन्धः, गङ्गा देवी आदिर्येषां तानि गङ्गादीनि, तस्या एवाधिदैविकादिरूपाणि, तत्राप एव 'तीर्थभूता' आदिसाधकवचनान्नक्ताः, परन्तु दृश्यमानजलादिरूपाक्रमेण भवाहमार्गीया एव । कर्ममार्गीयापेक्षयोक्तमत्व-

ज्ञापनाय 'वर्षे'पदम् । तादृशेष्वपि दृष्टैरेव स्वरूपापेक्षया तदोपैरित्यर्थः । तादृशैर्मन्त्रे-
ष्वच्छादितेषु सत्सु, धर्मा एव तेषां धर्मस्वरूपज्ञाने आवरका जाताः । ननु भगवद्-
धर्मिष्ठेषु कथं तद्धर्माणामावरकत्वं तत्राहुः—तिरोहिताधिदैवेष्विति । तिरोहितमधिदै-
वस्वरूपं येषु । यथा जलप्रवाहे मूर्तिमत्या गङ्गायास्तिरोधानं तथा प्रवाहमार्गेऽपि साक्षा-
त्पुरुषोत्तमस्वरूपतिरोधानम् । विभूतिरूपस्यैव तेषां भजनं तद्रूपमेव फलं, न तत्राधिदैवि-
कभजनं फलं चेति द्रव्याल्लुब्धया पुष्टिमार्गीयाणां तत्सङ्गो न साधक इति शरणातिमे-
वोपदिशन्ति कृष्ण एवेति । अत एवा'द्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति सा
सेवानाधिदैविकी'त्युक्तं सेनाफले । प्रकृते तु आधिदैविकस्वरूपस्यैव सर्वस्य साधक-
त्वादाधिदैविकरसात्पक्षसदानन्दस्वरूपहापककृष्णपदमेवोक्तं सर्वत्र शरणागतौ । एतेन
तद्व्यतिरिक्तस्वरूपस्य शरणापि न साधकमित्यपि सूच्यत इति सुसूक्तम् ॥ ३ ॥

ननु ज्ञानिनो निर्दोषाः सपबुद्धय एकान्तस्थितयः तत्सङ्गः साधको भविष्य-
तीति तेषामपि भाषामोहितत्वात्साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धनाभावेनासाधकत्वं निरूपयन्तः
कर्तृणा तन्निरूपयन्ति—अहङ्कारविमूढेष्विति ।

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

ते तु 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यहङ्कारेण विशेषेण मूढा, नहि तत्र साक्षात्पुरुषोत्तमस-
म्बन्धः, किन्त्वसमात्रसम्बन्धेन तन्मात्रस्यैव परमफलत्वं मन्यन्त इति सेव्यसेवकभाव-
स्यापि गतत्वाद्विशेषेण मूढास्तादृशेषु सत्सु । ननु अविद्यानिवृत्तौ अनुभवरूपे विज्ञाने
सम्पन्ने ब्रह्मणि लभो भवतीति कथं तेषां मोहः संप्रवर्ततीति तत्राहुः पापानुवर्ति-
ष्विति । 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः' इतिवाच्यात्पुष्टिमार्गीयाणां फले प्रति-
घ्ननरत्वात्साक्षात्पुरुषोत्तमज्ञानाभावरूपस्य तादृशज्ञानस्य पापत्वात्तदनुवर्तिना पापा-
नुवर्तित्वमेवेति व्योक्तम् । किञ्च, तादृशस्य पुनरस्रलपानन्तरं पुष्टिफलसमावर्तनं
नैत्यपिज्ञापनाय पाप्मरूपत्वं विशेषेण मूढत्वं चोक्तम् । ननु तथाप्यनन्दानुभवो भविष्य-
तीति तत्राहुः—लाभपूजार्थयत्नेष्विति । तन्मार्गे न साधनदशायां न च फलदशायां
तदनुभवः, यतो लाभः आललाभः पूजा तत्साधनार्थं मनस्येव कल्पितमूर्तेरुपासनाकारा,
तदर्थमेव यत्रो येषां तादृशेषु । नष्टात्मन ऐक्ये सर्वेन्द्रियाणां सार्थकता, नाप्यनन्दानु-
भवज्ञानं च, यथा जले निमग्नस्य जलपानम् । नहिरेव पाने तदनुभव इति न तेषामनन्दा-
नुभवोपि । प्रकृते तु शुष्कमात्रपक्षस्य 'भगवता सह'त्यादिरूपभावनायामपि सर्वेन्द्रियाणां
साक्षात्स्वरूपानुभवो, नहिःप्राकृत्ये तदनुभवे किं वाच्यमितिभावः । तदुक्तं 'निरोधवर्जं

‘सङ्कल्पादपि तत्र हि’ ‘दर्शनं स्पर्शनं स्पृष्टमि’त्यादिना । एवं सति शुद्धिमार्गीयस्य न तत्सङ्गः साधक इति शरणमेव निर्दिशन्ति कृष्ण एव गतिः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानिष्वपि केचन भक्ता भवन्ति, तत्रापि प्रेषयुक्ताः, ते पुनर्द्विविधाः केचन नामनिष्ठाः केचन स्वैकनिष्ठास्तेषां सङ्गः साधको भविष्यति, तथाचोक्तं ‘सङ्गस्तेष्वयं ते माथुर्यः’ ‘सतां प्रसङ्गा’दित्यादिनेत्याशङ्क्य तयोरपि साधकत्वाभावात्प्रत्ययं नामनिष्ठा-
नामसाधकत्वं वदन्तो मन्त्राणां तन्निरूपयन्ति अपरिज्ञानेति ।

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वन्यत्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

यद्यपि ‘एकं शस्त्रं देवकीपुत्रगीत’मित्यत्र ‘मन्त्रोप्येकस्तस्य नामानि यानी’-
त्युक्त्या भक्तानां नामैव परो मन्त्रः तत्कीर्तनपराः समीचीना एव तेषां तत्कीर्तने तदा-
नन्दानुभवजनिताश्रुपुलकादयोपि भवन्ति तथापि तेषां मर्यादामार्गीयत्वात्स्वरूपतोऽ-
रिज्ञानमेवेति तेषु मन्त्रेषु नामरूपेष्वपरिज्ञानेन नष्टेषु अलसितेषु सत्सु । यादृशः
तत्सङ्गः—अन्यत्रतयोगिष्विति । व्रतं अनन्यत्वं पत्रित्रताक्त्यविषयकपरमाधुरागम-
निवरसात्मकभावेन तदेकनिष्ठारूपं, तदभावतोऽवस्थाः पूर्वोक्ताः, तादृशेषु योगः संयोगो
वैषामिति स्यात्प्रमुक्तम् । ननु तेष्वपि नामधर्माणां दृश्यमानत्वात्स्वरूपमेवमुच्यते तत्राहुः—
तिरोहितेति । तिरोहितः अर्थो रसात्मकस्वरूपेण यः प्रकटः स यत्र तादृशेषु सत्सु ।
अत एव मुकुन्द ! नारायण ! यज्ञेश्वर ! ज्ञाननिधे ! वासुदेवेत्यादीनि ‘मोक्षेच्छुमिरुच्यन्ते,
न हि शुद्धिमार्गीयैस्त्वि ‘प्रजजनार्तिहन् वीरयोपिवाग्’ ‘सुरतनाथैर्यादीनि रसात्मकानि
ज्ञानि । तेषां मर्यादामार्गीयानुसारेणैव तदनुभवो भवति न शुद्धयानुसारेणेति न तत्सङ्गस्तस्य
साधक इति शरणमेवोपदिशन्ति कृष्ण एवेति ॥ ५ ॥

ननु ये स्वेधावरास्ते तत्सर्वविनियोगेनानन्यत्रतेन सेवां कुर्वन्तीति न तेषाम-
व्रतत्वमिति साधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तेषामसाधकत्वं वदन्तः कर्मणां तदाहुः—
नानावादेति ।

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डेकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

यद्यपि ते पूर्वोक्तापेक्षया सर्वोत्तमास्तथापि तेषां मर्यादाविश्रुत्वात्सर्वकर्मव्रता-
दिषु सर्वं शुद्धिमार्गीयं यावत्प्रत्येकं कर्म तन्मार्गीया सेवा ‘भगवता सेह’त्यादिरूपा धनं

लोकवेदनैरपेक्षेण केवलस्वरूपमात्रैकनिष्ठत्वं, आदिपदेन तन्मार्गीयश्रवणकीर्तनादीनि शेषानि, तेषु नानावादाविनष्टेषु सत्सु । नानावादां अनेकविधप्रमाणवचनानि मर्यादा-
मार्गीयाणि आनरणरूपाणि, तैः कृत्वा विश्लेषेण नष्टा अलक्षितास्तादृशेषु सत्सु । तेषां
मर्यादापिश्रवत्वेन विशिष्टैरुद्दिष्टत्वात्, न तज्ज्ञानमिति भावः । अत एव 'मर्यादाया गुणज्ञाते'
इति निरूपितं पुष्टिमहादमर्यादायाम् । ननु तेषां भक्तिमार्गनिष्ठया सेवादिकं कुर्वन्तीति कथं
तदज्ञानं तत्राहुः—पापण्डैकप्रयत्नेनैविति । पापण्डो नामोपाधिस्तद्रूप एवैकः प्रयत्न-
स्तदनुकूलसाधनरूपो येषां तादृशेषु । तेषामपि मिश्रत्वेन पुरुषोत्तमसायुज्यैकफलत्वा-
त्तत्प्रयत्नादीनां पुष्टापेक्षयोपाधिरूपत्वमेवेति तथा निरूपितम् । अत एव मध्यमफलत्वं
सायुज्यस्य निरूपितं सेवाफले 'सेवायां फलप्रपत्तिरूपेण' । किञ्च, सायुज्यस्य मर्यादाम-
क्तिमार्गीकफलत्वं तत्त्वार्थदीपे निरूपितं 'सर्वस्यागेनन्यभावे' इत्यनेन । पुष्टिफलं तु केवलं
तादृशानुग्रहभरणे सर्वात्मना निरुपाधिभावेकसाध्यमिति तादृशस्यापि सङ्गो न साधक इति
शरणमेव निरूपयन्ति कृष्ण एव गतिर्ममेति ॥ ६ ॥

नन्येवं सकलमार्गीयसाधनफलानां साधकत्वेन पुरुषार्थरूपत्वाभावात्पुष्टिमार्गीयस्य
'के पुरुषार्थाः ? कीदृश्या वा कथं वा सिद्धा भविष्यन्तीति प्रश्ने तादृशस्य भगवानेव
चतुर्विधपुरुषार्थरूपः, तस्मिद्धौ शरणमेव साधनं नान्यदस्ति भगवत्स्तद्रूपनिरूपणपूर्वकं
चतुर्भिः श्लोकैः शरणं निरूपयन्ति । तत्र प्रथमं धर्मरूपत्वेन निरूपयन्ति—अजामिला-
दिदोषाणामिति ।

अजामिलादिदोषाणां नाशकोनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

'पुष्टिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मोपां हरिरेव हि । कामो हरेर्दिदसैव मोक्षः कृष्णस्य
चेदुवमित्योक्ताः पुरुषार्था मर्यादामार्गीयेभ्यो भिन्ना उपाधिरहितः इति । तत्र हरेर्दास्यं
धर्म उक्तः । तत्र 'पुरुषमूषण वेदि दास्यमि'त्यत्र स्वरूपात्मरूपत्वेन निरूपितमिति भग-
वानो धर्मरूपत्वं सिद्धम् । एतं सति धर्मेण यथा दोषनिवृत्तिर्निर्दोषतासिद्धिश्च भवति
तथा भगवान् स्वरूपेणैव दोषनिवर्तक इष्टप्राप्त्यपि भवतीति धर्मनिरूपणपूर्वकं शरणं
निरूपयन्ति । तथाहि—अजामिलादयः प्रसक्तदोषदुष्टास्तद्रूपा अत्र सकलेन्द्रियसङ्गा-
तास्तेषां दोषाणां नाशकः स्वरूपेणैव न साधनैः । अयं भावः, पुष्टिमार्गीयस्य स्नेहोत्सव-
नन्तरं स्वयत्सन्नः स्वयन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणार्था 'भगवता सह संक्राम' इत्याहुक-
प्रकारप्रपातनापामन्तर्जित्वातिरिक्तासाक्षात्स्वरूपमाप्नुये सति या सेवोत्तमपुष्टिरूपा तत्रेन्द्रि-
याणां प्राप्तिनादार्पणसंसर्गदर्शनस्मरणदिना यः प्रतियन्तः सोऽत्र दोषस्तन्नाशकः ।
यथाज्ञापितस्य नापभावेन दोषा दूरीकृतास्तथा प्रकृते तादृशस्य विषयो गुणगान-

कुलजीवात्मा श्रीमद्भोक्तुलमानसमित्याद्युक्तम् । यत् एवं भगवत् एवाथैरूपत्वं तस्मात्तस्य
तथात्वसिद्धये शरणमेव साधनमिति तन्निरूपयन्ति कृष्ण एवेति ॥ ८ ॥

एवपर्यैरूपं निरूप्यैतादृशस्य प्रचुराविशान्त्यर्थं बहिःप्रकटस्य कोटिकन्दर्पलाव-
ण्यसाक्षाद्भगवतः संज्ञस्यैवापेक्षितत्वात्कामरूपत्वं निरूपयन्तः शरणं प्रार्थयन्ति विवेकेति ।

विवेकैर्यथैभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

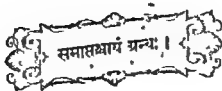
अथेदमाहृतम् । शुद्धिप्राप्त्यर्थायमात्राविर्भावानन्तरं विरहानुभवार्थं त्यागस्यावश्यक-
त्वात्त्यागानन्तरं पुनः क्रमेण विधौ गुणानुवादजनितप्रचुरभावानामुच्छित्तत्वाच्चादृशस्य
देहमाणेन्द्रियान्तःकरणदीनि स्वरूपात्मकानि भवन्तीति पूर्वश्लोकद्वयेन निरूपितम् ।
एतावत्पर्यन्तं विरहानुभवे चक्षुरागादिप्रपानाशान्ताः सप्तावस्थाः संपन्नाः । अस्मि-
न्मूलोके उन्मादाद्यवस्थात्रयं निरूप्यते । तथाहि—विवेकः, धैर्यं, भक्त्यादयस्तै रहितस्य ।
विवेकराहित्ये विकलत्वं भवति यतो वैकल्ये विवेको न तिष्ठति । तच्चोन्मादावस्थायां
भवतीति सा निरूपिता । धैर्यराहित्येनाहर्निशं साक्षात्सङ्गाभावजनप्रचुरातिजनितम-
स्वास्थ्यं तिष्ठति । ननु पूर्वं गुणगानेऽन्तः साक्षादनुभवस्योक्तत्वात्तस्य धैर्याभावेनास्वास्थ्यं
तत्राहुः—भक्त्यादिरहितस्येति । गुणगानदशायां पूर्वमन्तःप्राकट्ये साक्षाद्वक्ति-
रूपमुत्सारविन्दुमुवात्वादात् । आदिपदेन साक्षाद्भोगः । साक्षाद्भोगस्याप्यनुभवात्स्वास्थ्यं
स्थितमिदानीं प्रलापावस्थायां फलप्रतिबन्धकत्वेन साक्षात्सुधादानतदुपयोगिभावप्राप्त-
परणादस्वास्थ्यमेव तिष्ठतीति तद्वद्विहितस्येत्युक्तम् । तत्रापि यत्किञ्चित्स्वास्थ्येपि फलम-
तिरन्यत्रत्येन विशेषतो रहितस्येत्युक्तम् । तथाचोक्तं संन्यासनिर्णये ‘ भगवान् फलरूप-
त्वात् ’ ‘स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्य’मित्यादि । एवमस्वास्थ्येपि स्वास्थ्यवाक्यवाच्यकरणे प्रभु-
रात्मा मूर्च्छाभापयति सा दशा निरूपिता । ततः पुनर्जाग्रदवस्थायां स्वरूपस्थितौ सङ्गा-
भावेन स्यात्प्रपञ्चं गुणावलम्बितचित्तं पुनर्भवति तेन च यत्किञ्चित्स्वास्थ्ये तदेव फले
प्रतिरन्यकं भवतीति तस्य पापरूपत्वमिति तत्रासक्तस्येत्युक्तम् । अत एवोक्तं ‘ ज्ञानं
गुणाथ दस्यैव वर्तमानस्य वायका ’ इति संन्यासनिर्णये । ततः पुनः क्षणानन्तरं स्थितिरेव न
भवतीति दशम्यवस्था निरूपिता । एतत्सर्वं फलप्रकरणीयतृतीयाध्यायान्ते स्फुटीकृतम् ।
तत्र गुणगानानन्तरमनाविर्भावे मूर्च्छांन्वारस्यानिरूपणपूर्वकं लोलाप्रवेशप्रलापः स्वरूप-
स्थितौ गुणगानमिति निरूपितम् । अग्रे पुनरतिदैन्ये जाते ‘रुद्धः सुस्वरं’ ‘तन्मः प्राण-
मिसागन्’मित्यादिनामिमा सा गृह्णीतेति सम्प्रपन्नम् । एतादृशस्य पुनः श्रीघ्नमाविर्भावार्थं
शरणमेव माननीयमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् । एतदनन्तरं सर्वथाऽऽविर्भूय परमा-

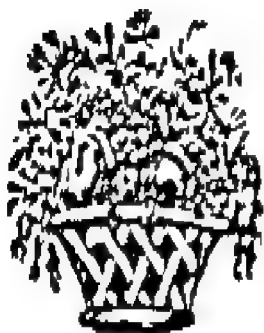
तस्य स्वस्मिन् साक्षात्पुरुषोत्तमाभिन्नत्वज्ञानं भवतीति मुक्तिलीला निरूपिता । तत आश्रयलीलां निरूपयन्ति कृष्णमिति । तं पुनः केवलशुद्धभावात्मकत्वेन सङ्घातस्य स्वरूपत्वाद्यारत्नेन स्वस्वरूपात्मकं केवैलानुभवान्(?)वालकभावरूपं कृष्णं करोतीत्याश्रय-
लीला निरूपिता । 'कृष्ण'मित्यत्रापि करोतीतिक्रिया योज्या । अत एव 'ततो विमोचनं स्वाश्रयप्रापणं प्रत्यापत्ति'रित्युक्तं 'वर्हापीदे'ति श्लोकरविवरणे । एवं सति निरो-
पलीलानन्तरं 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्यतिः' । 'मुक्तानामाश्रयः कृष्णः'
इति स्कन्धद्वयार्थरूपं मुक्त्याश्रयलीलाद्वयं निरूपितं पदद्वयेन । एतावदेवेप्सिततममिति पद-
द्वयस्य कर्पत्वेन निरूपणम् । पूर्वं सर्वसमर्थत्वेन स्वतन्त्रकर्ता प्रभुरिति प्रथमान्तपदं दत्तम् ।
अग्रे स्वेप्सितत्वेन पदद्वयं द्वितीयान्तमुक्तं, तेन तादृशः प्रभुरेव स्वेप्सितं करोतीतिक्रिया-
ध्याहारेण कर्तृकर्मक्रियान्यपसम्बन्धोत्र ज्ञेयः । एवं अन्यायौपि सम्यग्योजितो भवतीति
सर्वमवदातम् । अतः परं दक्षविधलीलानां पूर्णत्वादाश्रयाय सदा कृत इति कृष्ण एवे-
त्यग्रेणोक्तम् । अत्र कृष्णावतारलीलानां नित्यफलावधित्वमुद्देशेन लक्षितमिति स्वल्पा-
त्मकत्वेपि लीलानां नित्यत्वज्ञापनाय न कण्ठोक्त उपसंहारः कृत इति भावः ।
एवं साधनफलस्वरूपविवेकेनाश्रयं निरूप्य तस्य लोभनिष्ठसुखैकफलत्वेन तस्याय
भगवद्भोग्यैरुभोग्यत्वाददेयतमत्वेन प्रभोर्निवेदनीयमिति तदग्रे कृत्वा निवेदयन्त आहुः
विज्ञापयाम्यहमिति । किञ्चिदतिशेषः । किं तदित्याकाङ्क्षायामाहुः इदमिति ।
पदग्रे कृतं तद्विनये मे प्रत्यस्तवोद्भूत्या निर्दिष्टम् । किं ते तदपीति तत्राहुः स्तोत्र-
मिति । तर्हि समीचीनं कृतं भीतोर्हं किमियद्विज्ञाप्यत इति चेत्तत्राह कृष्णाश्रयमिति ।
कृष्ण आश्रयो यस्मिंश्चित् तत्स्वरूपनिवेदनं कृतम् । एतेनाश्रये कृते आश्रितपक्षपातस्य
त्यक्तुमशक्यत्वाच्चन्निर्वन्वेनादेयतममपि पराकाष्ठापत्वं वस्तु तस्यै देयं भवतीति स्वकीया-
नामार्तिघ्नं भवति अतिविनयेन विज्ञापनमेवोचितमिति श्रीपदाचार्याणां हृदयमिति
ज्ञापितम् । अत एव एवं विज्ञाप्य तत्पाठफलं निरूपयन्ति य इति । कृष्णस्य भावात्म-
कस्य सन्निधौ सति शुष्टिपार्श्वीयस्योद्भूतमात्राङ्कुरस्य भावरूपत्वेनान्तस्तत्सांनिध्यं भव-
तीति तथोक्तम् । तत्सांनिध्यार्थं वा पठेत्तस्यैवाश्रयो भवेदिति । य इति यदतिरिक्तोन्योपि
स्वीकृत इत्यर्थः । इदं त्वतिभारुण्यमत्यौदार्यं चरित आचार्याणाम् । नन्वेवं विज्ञापनेपि
भगवता तन्नोरीकृतं चेत्तदा कथं फलसिद्धिस्तत्राहुः श्रीवल्लभोन्नवीदिति । इतीति
पूर्वोक्तं विज्ञापनं श्रीवल्लभः साक्षाद्भोषीयोऽन्नवीत् अङ्गोक्त्याव्रतवानित्यर्थः । अथवा
श्रीवल्लभः स्वयमेव श्रीरूपाणां स्वामिनीनां धनुषः परमपातसल्यास्पदीभूतः । अत एव

ताः स्वरहस्यं सर्वं कथयन्तीति तासां गुरुत्वं निरूपितं संन्यासनिर्णये । अतिप्रियाय गुरुः स्वरहस्यं कथयतीत्युक्तत्वात् । एवं सति तद्बलभत्वेन प्रभोरपि परमप्रेमास्पदीभूत इति तदुक्तं सर्वमङ्गीकृतं भगवतेति ह्यपितम् । अत एव यतोद्भूतमिति हेतोरब्रवी-
दित्याह, फलमित्यर्थः । किञ्च तद्बलभत्वेन भगवदुक्ताङ्गीकारः स्वतः सिद्ध एवेति न
इनस्तदुक्तिः कण्ठोक्ता । अनेन फले सर्वयापि निःसन्दिग्धत्वं निरूपितमिति सर्वमव-
दातम् ॥ १०-११ ॥

अतिमलिनतराशये मदीये किमयमपूर्वतरोदयो विलासः ।
निरुपधिकरूपैकविभ्रमोपि वितरणशीलविभोरतोद्भूतं नः ॥ १ ॥
प्रवचतो महती किल ते कृपा मर्दपराधगणा अपि तादृशाः ।
उभयतौल्यविचारणया विभो विजयते तव सैव गरीयसी ॥ २ ॥
अदेयदानैरुपरान् महौदार्यगुणैः स्वके ।
श्रीमदाचार्यचरणान् आश्रये करुणानिधीन् ॥ ३ ॥
प्रणतालोकसंजातकरुणादृष्टिभिः क्षणात् ।
संतापं हरति श्रीमद्विद्वलेशं तमाश्रये ॥ ४ ॥
इति श्रीकृष्णाश्रयस्तोत्रविवरणं समाप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

लालबाबामन्दिरमेवरगोखामिश्रीरगछांडलालजीमहाराजपादानां
समासवेध परिष्कृत्य नम्रुद्रय च प्रकटीक्रियमाणप्रबन्धावल्यां
रुपाय स्वश्रीकृतानां प्रबन्धानां नामानि ।

१ निरात्मनः द्वादशविपरणसमेतम्	...	...	...	...	१-०-०
२ निरोधलक्षणं, विपरणपदकसहितं गुर्जरानुवादयुतं च	...	...	...	...	१-०-०
३ संन्यासनिर्णयः अष्टविपरणसहितः	"	"	...	...	१-०-०
४ चतुःश्लोकी सप्तश्लोकेन	"	"	...	...	०-८-०
५ अन्तःकरणप्रबोधः पञ्चश्लोकेन	"	"	...	...	०-८-०
६ { जलमेदः चतुर्विपरणसमेतः पञ्चपद्यानि विपरणद्वयसमेतानि सैपाफलं निररणययुतम् }	...	...	...	...	१-०-०
७ भक्तिवर्धिनी चतुर्दशश्लोकेन	...	...	...	...	२-०-०
८ श्रीतुषोधिनी (जन्मप्रकरणीया, अ. १-२) टिप्पण्यादिसकलपरि- करमदिता	...	...	...	...	१-४-०
९ श्रीगुणानुरचनः श्लोकीविवृतिः श्रीमत्प्रभुचरणप्रणीता टिप्पणीभ्यां प्रकाशेन गुर्जरानुवादेन च युता	...	...	...	...	०-१०-०
१० भक्तितुर्निर्णयः गुर्जरानुवादयुतः	...	...	...	...	०-८-०
११ प्रत्यानुरस्ताकर द्वादशविपरणपिजेतुश्रीपुरुषोत्तमशिवरचितः	...	...	...	...	०-८-०

वेदलभाषाप्रबन्धाः—

१ विष्णुसिद्धान्तिकः बडा हिन्दीभाषा	...	...	...	...	१-०-०
२ मूर्तिपूजा	"	...	...	...	०-१०-०
३ अरुणारमीमांसा	"	...	...	...	०-१०-०
४ विष्णुसंक्षिप्तमादिक गुजरानी	...	...	...	...	०-४-०
५ उपदेशमीमांसा	...	...	...	...	रुपाय छे
६ आनन्दचरितं हिन्दी, गुजरानी साणे	...	...	...	...	०-८-०

पत्रपत्रणसहितः—

लालबाबामन्दिरम्,

श्रेष्ठः—बोम्बे नं० २

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुःश्लोकी ।

सप्तभिष्टोकाभिः समलङ्कृता ।

कर्तृनाम ।	पृष्ठम् ।	कर्तृनाम ।	पृष्ठम् ।
१ श्रीनञ्जराभानाम् । ...	१	५ श्रीकृष्णरायमहानाम् । ...	२९
२ श्रीवड्डभानाम् । ...	९	६ श्रीनाथभट्टानाम् । ...	३३
३ केयाञ्छिन् । ...	१२	७ श्रीज्ञानरवेशानाम् । ...	३६
४ श्रीमधुरानाथानाम् । ...	१४		

गुर्जरभापालुवादसमेता च ।

संक्षेपं

विद्यानुरागिगोस्वामिश्रीरणछोडलालचरणानां सम्पूर्णसाहाय्येन

शास्त्री चिपनमाल हरिसङ्कर.

शास्त्री हरिकृष्ण बीरजी.

“साहित्यभूषणः” “शुद्धादेवतलः”

“शुद्धादेवतलः”

इत्येताभ्यां संशोध्यमान्

श्रीरामपुरीस्वभावदीय ‘सोनी कालिदास मूलशी’ इत्यनेन

निजनाटु‘रम्भावादे’ इत्यस्या भगवत्स्मरणार्थं दत्तद्रव्यतो

‘गुजराती’ मुद्रणालये सम्मुद्र्य

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशिता ।

वटमादा ४४४,

संवत् १९७९

मूल्यम् ०-८-०

પોરબંદરના સોની ઠાકિદાસ મુલગુલામજી પોતાનાં માતૃશ્રી રંભાબાઈના
ભગવત્સમરણાર્થે આપેલા દ્રવ્યથી આ ગ્રંથની મુદ્રણયોજના થઈ છે.

મોહમય્યાં

‘મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ’ इत्यनेन स्वीये

‘गुजराती’ मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता ।

कोट सासुनबिर्बिंग न ८

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुःश्लोकी ।

सप्तभिष्टीकाभिः समलङ्कृता ।

कर्तृनाम ।	पृष्ठम् ।	कर्तृनाम ।	पृष्ठम्
१ श्रीवज्रराजानाम् । ...	१	५ श्रीकृष्णरायभट्टानाम् । ...	२९
२ श्रीवल्लभानाम् । ...	९	६ श्रीनाथभट्टानाम् । ...	३३
३ वेपाक्षित् । ...	१२	७ श्रीद्वारकेशानाम् । ...	३६
४ श्रीमथुरानाथानाम् । ...	१४		

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

सेवं

विद्यानुरागिगोस्वामिश्रीरणाछोडलालचरणानां सम्पूर्णसाहाय्येन

शास्त्री चिमनलाल हरिसङ्कर.

“साहित्यभूषण” “मुद्रादेवतरङ्ग”

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजी.

“मुद्रादेवविभारद”

इत्येताभ्यां संशोध्यान्त

श्रीदामपुरीस्यभगवदीय ‘सोनी फालिदास मूलजी’ इत्यनेन

निजमातृ‘रम्भापाई’ इत्यस्या भगवत्स्मरणार्थं दत्तद्रव्यतो

‘गुजरावी’ मुद्रणालये सम्पुष्ट

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशिता ।

वज्रपास्त ४४४

संवत् १९०८

मुद्रणम् ५-८-०

ઉદાહર.

આપણે અનેક પુસ્તકોને મનુષ્યાવતારમાં આપ્યા, અત્યાર સુધી બાકીના વસ્તુ દેવી વિચાર કરવાની શક્તિ ન હતી. હવે વિચારશક્તિ આવી, વિચાર કરવો જોઈએ કે મારો ખરો પુરુષાર્થ કયો? એ આ વિચાર ન કરીએ તો જીવનના કષ્ટ દિશામાં કુપાર્થ વિચારની વહે છે તે માલુમ ન પડતાં તેને કુળવાનો જ સમજ આવે. મનુષ્ય માત્ર પોતાના આવશ્યકતા જીવનના દૃષ્ટિબિન્દુ તરફ ખેંચાય છે. વસ્તુતઃ તેને જ પુરુષાર્થ માનીને તે સિદ્ધ કરવા મથે છે. અને તે મેળવી પોતાના પ્રયત્નને સફળ માને છે અને તોને કૃતાર્થ માને છે. આ પ્રાપ્ત થયેલું ફલ ચિરસ્થાયિ છે કે અસ્થિયર છે? તે, અથવા એ મારો ફલ મેળવવા આલું છું તે સરલ છે કે સંકટક છે તેનો વિચાર 'મનુષ્યાણાં સર્વેષુ કષિચિત્તત્તિ વિદ્યતે' ન્યાય પ્રમાણે જોઈ સુસંસ્કાર વાળાને જ આવી શકે છે. તેમાં પણ જ્યારે માણસ વિચારેલા બેસે કે મારો ખરો પુરુષાર્થ કયો? આ વખતે તેની જિજ્ઞાસા સમ્પૂર્ણ ઉછળી રહી હોય કે, ત્યારે પોતાના સનાતન શાસ્ત્રને સરજો જાય છે. ત્યાં આગમ તો અનેક અધિમુનિવિચારિત હોયિચારિત પુરુષાર્થોના લુહા લુહા સ્વરૂપો જોઈ આ જીવ મુશાય જાય. સર્વ જોઈ ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થોને માને છે પરન્તુ દેશકાલાનુસાર કહેા કે સ્વશુદ્ધિવાનુસાર અનેક બાબતોએ એ ચારે પુરુષાર્થની કરી દીધી. એ આ જીવ ઉપર પ્રભુ કૃપા કરે અને વખતે પ્રીતિપુરુષાર્થરજુના આશ્રય નીચે આવી જાય તો તેનો હાથ ધરી પરમપુરુષાર્થસાનુભૂત કરી નહિ તો જીવ ખરેખર મુશાય. એવી પુરુષાર્થતત્ત્વની વિવાદાસ્પદ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે.

(૧) કેટલાક સૌકાયનિક મતવાળા માને છે કે આપણે તો અનેક ભોગ વિલાસ કરવા, કામ આપણું અને ભોગ ભોજનવા એ બે જ પુરુષાર્થ છે. ખાતું પીતું મોજ અનેક વિચારો મજા મારવી એ જ કર્તવ્ય છે, તેઓ દેહાત્મવાદી છે. (૨) વળી કેટલાક ઔપચારિકને જ પુરુષાર્થ માને છે. દ્રવ્યસંચય કરવો અને સ્વાર્થ સાધવા માટે જ મથે છે. 'વસોત્તુ રાજમુદાય વાહુત્તુપુરુષાસિત્તે । સામાદિવાસ્તુત્ત્વાય ત્રિવર્ગફલદાયિને ' તેઓ સંધિ, વિગ્રહ, યાત્રા, આસન, દેશ, આશ્રય, વગેરે વંડ રાજ્ય પ્રદંચમાં મગ્ન રહે છે. (૩) કેટલાક કાર્તિકે પુરુષાર્થ માને છે, અને કહે છે કે 'સાવત્રીર્તિર્મનુષ્યમ્વ પુણ્યા ભોક્તેષુ ગૌવતે । સાવત્રીર્વૃત્ત્યાપિ કુણ્ણલોકે નદીવતે ' (૪) કેટલાકે કામને જ પુરુષાર્થ માને છે ' સ્ત્રીધર્મવિશેષુત્ત્વાદસદાવશ્યમાની દિ શામાઃ પટમગ્નય ધર્માર્થલોઃ સત્તિ ' (૫) વળી કેટલાક સ્માર્તધર્મના આચારને જ પુરુષાર્થ માની શે છે. ' ધર્માર્થલેષુ કમય જ કિર્ત્ય ન સેવ્યતે ' એ ધર્મથી અર્થ સિદ્ધ થાય છે, કામ પણ સિદ્ધ થાય છે, તો ધર્મનું જ સેવન કામ ન કરતું? ધર્મ સત્તાચારથી થાય છે, તો આપણે દંમેશ્વ સૌચાચારનું જ સેવન કરવું. આમ 'સૌચાચારવિહીનત્વાં વચન્ના નિઃકળઃ કિચ્ચ' પવિત્રાચાર સંવિત્તની સર્વ ક્રિયા નિષ્ફલ માની તેઓ કેવલ સૌચાચારમાં જ કૃતાર્થતા માને છે. (૬) કેટલાક નિત્ય નેમિત્તિક કામને જ ધર્મ માનીને તેમાં જ પ્રવ્રત રહી કૃતાર્થતા માને છે. 'નિવર્તેન્નિમિત્તે કુર્વાન્ પ્રવદાયન્નિવરણ.' (૭) કેટલાક તપને જ પુરુષાર્થ માને છે ' તપઃ દેશ દેશગ્રામય જાવન્ ' પ્રથમ દેશ પછી તપ કરીને દેવતાપજ્ઞાને પ્રાપ્ત થવા છે. (૮) કેટલાક સાંખ્યપ્રાચીનતા મત્ત કામ કામ વિગેરે માટે પ્રયત્ન

કરી રહ્યા છે અને તેઓ 'સત્યેન વાયુપવાતિ' 'શમેન શાન્તાઃ શિવમાનરન્તિ' રમેન શાન્તાઃ કિલિવપમવયુન્મતિ' ઇત્યાદિ વાક્યો પ્રમાણમાં યોગ્ય છે.

આ શિવાય પૂર્વકાંડમાં પણ કેટલાક પુરુષાર્થવિચાર થયેલા છે. 'જ્યોતિષ્ટોમેનં દર્શકાનો યજેત' સ્વર્ગકામના 'વાળાએ બોલોતિષ્ઠામ યત કરવો, તેના સાધનમાં વેદોપાદિષ્ટોએ 'બલ્લગ્યા દકદામ્યા ગવા પિઙ્ગાદ્યા ધોમં કીર્ણતિ' લાઘ રંગની ખીળી આંખ-અત્રીકિક પુરુષાર્થ વાળી એક વર્ષની વાછરડી આખી સોમવહી ભરી, વિગેરે વાક્યોદ્વારા ધર્મનું વિચાર સાધન નિરૂપણ કર્યું છે. ઉદ્વિગ યજેતે પશુદામઃ' શ્રુતિથી અર્થસિદ્ધિ વર્ણવી છે, તેમ જ છાંદોગ્ય અને બૃહસરપ્થકમાં પંચાગ્નિ ઉપાસનામાં અને રક્ષ ક્ષાત્રણમાં કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ દર્શાવી છે. 'ત્રક્ષવિઃ પ્રાપ્નોતિ વસ્' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી મોક્ષ પણ સ્વધિકારાત્મકાર વર્ણવ્યો છે. આ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને પ્રમેય કેવું હોતું નેહ્યે તેના વિચાર શ્રીમદ્વાયાર્થચરણે સંનિર્નયનના આરંભમાં સારી રીતે કર્યો છે. આખા પૂર્વકાંડને નિર્ધાર્ય ભખતાં જે સાર આવ્યો તેને શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દોમાં અત્ર રચી કરીએ છીએ. યત ભગવદ્દામક છે. ક્રિયાત્મક ભગવાન જ અત્ર પ્રમેય છે. વેદાન્તોક્તગાનસંહિત (ઇત્ય ભગ-વત્સ્વરૂપગાનસંહિત) કર્મસમુચ્ચય જ અત્ર સાધન છે. મુક્તરૂપ અને અનંદવાદી સાત્વિક જ અત્ર કર્તા છે. આવા અધિકારી નિઃકામ સાત્વિક યત કરે તો સ્વાસ્થી સંતુષ્ટ ભગવાન આ જીવને યદ્યદ્વાસિધ્યક્તિદ્વારા કમમુક્તિ આપે. અતિકૃપા હોય તો ક્વચિત્ સ્વો-મુક્તિ પણ આપે છે. અત્ર પણ મુકૃપા દારણ છે. આ હિતમાધિકારીને જ (મધ્યમાધમને નહિ) સ્વર્ગ-આત્મસુખ-અને મોક્ષ પુરુષાર્થ થાય છે. આવી રીતે યદ્યદ્વાસ ભગવાનથી જે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેને સ્વર્ગ-આત્મસુખ-અને દુઃખાભાવ એટલે મોક્ષ પદ વડે કરીને કલા. અને 'દુઃખાભાવઃ સુખં વેતિ પુરુષાર્થદ્વય મતમ્' એમ સાક્ષાત્ત્વે પુરુષાર્થ કલા. આ બન્ને પુરુષાર્થનું અંગ ધર્મ છે. અને 'વર્ગો લયેન લાપિતઃ' ન્યાય પ્રમાણે અર્થ ધર્મનું સાધન છે, આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ત્વ પરપરાથી ચાર પુરુષાર્થની ગણના કરી અને પંચાદિ અર્થથી યાત્ર થાય, યાગ એ ધર્મ છે, તેથી કામ સિદ્ધ થાય છે. જે ગાનસંહિત હોય તો મોક્ષ સિદ્ધિ થાય છે. વેદમાં જે કાંડ છે. પૂર્વકાંડમાં યદ્યદ્વાસ ધર્મ સાક્ષાદ્ભક્તસુખના સાધનરૂપ હોવાથી પુરુષાર્થ કહેવાય છે. હિતરકાંડમાં ગાનાત્મક ભગવાન મોક્ષ આપે છે. પરંતુ ગાનની પુરુષાર્થમાં ગણતરી નથી.

પુરાણ એ વેદધર્મોત્તરિદ્ય છે. વેદોપબૃહદ્ છે. પુરાણમાં કલ્પાદિભેદવડે સાત્ત્વિકરાજસતા-મસાદિ પુરાણબેદો છે. પુરાણોમાં પણ પુરુષાર્થના વિચાર કરેલો છે. ધર્મ ઇત્યવિચારિત પુરુષાર્થ અર્થ કામ મોક્ષ અને ભક્તિ એમ પાંચ પુરુષાર્થને નિત્ય અને કામ્ય ઉભય પ્રકારે વર્ણવ્યા છે. અને તેનાં દેશ કાલ દ્રવ્ય કર્મ કર્તા મંત્ર આ ઇ સાધનો કલાં છે. જેનું વિનયન સંનિર્નયનગણના આવરણુગમમાં છે.

આ સર્વ સંદર્ભ હપરથી ઇત્યવિચારિત અને ઇત્યવિચારિત એવા બે ભાગ પાડી શકાય. ઇત્યવિચારિત એ વેદિક અને ઇત્યવિચારિત પૌરાણિક છે. ઇત્યવિચારિતમાં ધર્મશાસ્ત્ર એટલે મન્યાદિશ્રમણ અને યજ્ઞયજ્ઞોના તેમ જ નીતિશાસ્ત્ર એટલે બૃહસપ્તિ આદિએ બનાવેલા શાસ્ત્રનીનિષાદ તેમ જ વાત્સાલ્યનયનાદિ કામશાસ્ત્ર વિગેરે ગ્રન્થોને ધર્મ અર્થ કામને દર્શાવે છે. અને તેના જેવા આભાષનાં પણ કોલાદિ અનેક શાસ્ત્રો થયાં તેમાં ધર્મ અર્થ અને કામને (વિવર્તને) છુદે છુદે રંગે દર્શાવે છે.

મોક્ષની આજ્ઞામાં આપણા આગળ જીવવિચારિત જ્ઞાનો એ વાત રજુ કરે છે. જો પોતાની મેલ મોક્ષ મેલવવા હોય તો સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રાનુસાર અનુસરી મોક્ષ થયો. જો કોઈ પરતોમોક્ષ એટલે દેવતાના અનુસરણથી મોક્ષ ભ્રમતો હોય તો વિષ્ણુથી અને શિવથી થશે. બ્રહ્માને શાપ હોવાથી તે મોક્ષ આપી શકતા નથી. આવી રીતે પુરુષાર્થ ઉપર પાછલ કડી થયા એમ અનેકવિચારગ્રેણી રચાઈ છે. અનેક પ્રકારના પુરુષાર્થ વિકલ્પ થવાનો હેતુ ભગવાને જ કહ્યો છે, એક વખતે ઉદ્ધવજી એવા પશુ પોતાનું શ્રેય ખરું શું ? એ તાલુવા યુગ્માયા હતો.

ઉદ્ધવજીએ ભગવાનને પુછ્યું કે (મા. ૧૧-૧૪ વદન્તિ કૃણુ શ્રેયાંસિ વદન્તિ જ્ઞાનારિનઃ) હે ભગવન! અનેક પ્રકારનાં શ્રેયસ્-પુરુષાર્થ-નો આ બ્રહ્માદિઓ વર્ણવે પુરુષાર્થમાં વિભક્ત મતો થવાનું કારણ? અને તેમના વિકલ્પોમાં-અનેક ભેદોમાં-સમજી શકી નથી કે મારે કયું શ્રેય સાધવું? આવા વિકલ્પ થવાનું શું કારણ?

ભગવાન-આ વેદવાણી પ્રલયમાં નાશ પામી ત્યારે જે બ્રહ્માને, બ્રહ્માએ મનુને, મનુએ, બૃહ વિગેરેને તેમજ તેના પુત્રોને, એમ પરંપરાથી દેવ દાનવ માનવો ગ્રન્થવો વિગેરેને કહી, અનેક સાત્ત્વિક રાજસ તામસીએ વેદનાણી લીધી; અને તેથી તેમના સ્વભાવ મુજબ તેઓ અર્થ કરવા લાગ્યા, તેમાં કેટલાક પાખંડીઓ થયા. મારી ચાવાથી મોહિત થએલા મને તેમ બોલવા લાગ્યા. યથા-કર્મ યથારુચિ પુરુષાર્થને માનવા લાગ્યા. 'ધર્મમેકે યથાચાલ્યે ચાર્વે સત્યં ધર્મં શનં, બળ્યે વદન્તિ સ્વાર્થં વા દેશ્યં ત્વામનોક્તમે' કોઈ ધર્મ, કોઈ ધર્મ, કોઈ કામ, કોઈ સત્ય, દમ, સમ, કોઈ ઔષધ, ત્યાગ, કોઈ યજ્ઞ, તપને, દાનને, કેતને, નિયમને, ધર્મને, એમ અનેક પુરુષાર્થ માની તેને આચરે છે, પરંતુ એ સર્વ મુદાનન્દ છે. કુઃખ જ તેનું ફલ છે. કેટલાક તમેનિષ્ઠ છે.

ઉદ્ધવજી-ત્યારે મારે શું કરવું?

ભગવાન-તું મારામાં મન રાખ. મારામાં જેનું મન છે તેને (લૌકિક) છંદાસન સામ્રાજ્ય અને રસાતલનું ઔષધ આપે તો પશુ તેને નકાસું છે, તેમ સિદ્ધાન્ત (વેદિક) મોક્ષ બ્રહ્માસન અને સિદ્ધિઓ આપે તો પશુ ન સ્વીકારે. (મા. ૧૧-૧૪) મને જેટલો મારો ભક્ત પ્રિય છે તેટલા બ્રહ્મા સંકર સંકર્ષજી વિગેરે કોઈ પ્રિય નથી. યોગ સાંખ્ય વિગેરે કોઈ સાધનોથી હું મળતો નથી. હું 'મત્તવાદ્યેષ્ટા પ્રાણઃ' હું ભક્તિથી જ મદજી થાઉં છું. ભક્તિ તે પાપના દબને બાળે છે. મારી ભક્તિ સ્વપચ્ચને પશુ પવિત્ર કરે છે; ધર્મ હો સત્ય હો કે મને તે દો; તે કોઈ પશુ ભક્તિ વિના પવિત્ર કરવા સમર્થ નથી. 'મદ્ગતિદુગ્ધો મુવન્ પુનાતિ' મારી ભક્તિમુક્ત બુવનને પવિત્ર કરે છે.

આ પ્રમાણે ભક્તિ જ પરમપુરુષાર્થરૂપ છે, એમ ભગવાને મુક્તકો કહ્યું. તેમ જ 'ભૂતાધિપતિ'માં સર્વાત્મબાવાદિ ભક્તિ જ પરમપુરુષાર્થ છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.—

દેવે આ સર્વ જુદા જુદા મતો વાંચી મનુષ્યની યુગવલ્લો પાર ન રહે. જો વેદથી સિદ્ધ થયા ધર્મોદિ પુરુષાર્થ કરવા બળ તો તેવો અધિકાર નથી હોતો. વખતે યાનવાન સાત્ત્વિક ભક્ત અધિકારી હોય તો કાસાદિ યદ્ધસાધનસંપત્તિ નથી હોતી. માનો કે વેદિક પુરુષાર્થ યદ્ધસાધનો સર્વ મળી આવે તો પશુ તેના ફલને પરમ પુરુષાર્થ તો ન જ કહેવાય. આવા

યરો કરનારને સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખાભાવ એ બેની પ્રાપ્તિ થાય છે. દુઃખમાં કદીએ કે આત્મસુખ અને મોક્ષ એ બેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ સુખનો વિચાર આપણે સં નિઃ નવમી અને દશમી કારિકાથી કરીએ. ‘આ ઉત્તમાધિકારીને ક્યનું દાન તુરત જ કરતા નથી પરંતુ અચિરાર્થિ લોક ભોજન્યા પંજી મુક્તિ યાય છે, કારણ કે અપાંદામાં કંમે મુક્તિ છે. આ ઋષિઓ ભક્તિયુક્ત ન હોવાથી પ્રેમયુક્ત ન હોવાથી પ્રભુના વિશેષ અનુમદને પાત્ર નથી. તેથી તેમની સઘોમુક્તિ નથી. સઘોમુક્તિ અતિકૃપાથી જ થાય છે. જીવન્મુક્ત ઋષિઓ જેઓ ષઠ્ઠાનાનુક્રમ હોઈ નિષ્કામ કર્મ કરનારા છે, તેમને જ વેદાર્થરૂપ ભગવાન જ પ્રકારે પ્રકટ યજ્ઞ મોક્ષ આપે છે. માટે આવા ઉત્તમાધિકારીને જ મોક્ષ પર્યંત રૂપ મળે; મોક્ષાધિક રૂપ તો ભગવાન જ્યારે તેનો અદ્યક્ષાવસ્થામાંથી ઉદ્ધાર કરી ભક્તિનું દાન કરે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યથા આ કર્મકાણ્ડીને ઉત્તમ પરમપુરુષાર્થરૂપ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થતી નથી જ. એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ યજ્ઞ. મુક્તિ યથા પંજી ભક્તિરસાનુભવ થાય કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં બારણણે એ સુત્તિક્ષ્ણાભિયમ (૩-૪-૫૧) સૂત્રથી કંથુ કે-મુક્તિનું રૂપ જે ભક્તિરસાનુભવ છે; તે તો મુક્તને મળે કે નહિ ? તેનો નિવચ નથી, એ નિવચ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે, મુક્તિનું દાન કરે પણ ભક્તિનું દાન ન કરે. (૫-૬-૧૮) એ તે મુક્ત જીવ ઉપર કૃપા કરે તો તેને આ ભક્તિનું દાન કરે, માટે એ રચ્ય નિર્ણય થયો કે સર્વ સાધનોની પરિક્ષા મુક્તિ પર્યંત છે. તેથી અધિક પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિમાં નહિ, પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિ તો વર્ણ્યુકયવ્ય છે એ વાત ભૂમાવડી ન જોઈએ.

દ્વે દુઃખાભાવ અને સુખપ્રાપ્તિ રૂપી રૂપ પુષ્ટિમાર્ગીય રૂપ કરતાં કનિક છે, એ દર્શાવવા એક સૂક્ષ્મેતિકા રચી કરીએ. શ્રીપુરુષોત્તમજી (સંનિઃકાંઠર૮૮માં) કહે છે કે-સમ્વિદ્યાનન્દ જે પ્રકારના છે સ્વરૂપાત્મક અને ધર્માત્મક. આ બન્ને આધિદેવિક આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક આમ ત્રણ પ્રકારના છે. તેમ સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

- (૧) સ્વરૂપાત્મક આધિદેવિક સમ્વિદ્યાનન્દરૂપ ભગવાન પુરુષોત્તમ છે.
- (૨) સ્વરૂપાત્મક આધ્યાત્મિક સમ્વિદ્યાનન્દરૂપ અક્ષર છે.
- (૩) સ્વરૂપાત્મક આધિભૌતિક સમ્વિદ્યાનન્દરૂપ ક્ષર છે.
- (૪) ધર્માત્મક આદિદેવિક સમ્વિદ્યાનન્દરૂપ લીલાપરિકર છે.
- (૫) ધર્માત્મક આધ્યાત્મિક સમ્વિદ્યાનન્દરૂપ વૈકુણ્ઠપરિકર છે.
- (૬) ધર્માત્મક આધિભૌતિક સંદેશાત્મક રત તરવ છે.
- (૭) ધર્માત્મક આધિભૌતિક વિદ્યશ્રૂત તત્ત્વનિષ્ઠાન છે.
- (૮) ધર્માત્મક આધિભૌતિક આનંદરૂપ તત્ત્વનિષ્ઠ સુખ છે.

ઉપર મુજબ ધર્માત્મ આનંદનો નિરોભાવ માનવે; અર્થાત્ જ્યારે સ્વરૂપાત્મક આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક આનંદનો નિરોભાવ કાંઈક થાય ત્યારે તેને આપણે દુઃખાભાવ એવા સમજી શકી શકીએ, અને તેને મોક્ષ મોક્ષ કહે છે. વેદિક યોગનું રૂપ પણ આજ છે. સારથિ કે પુરુષોત્તમના સ્વરૂપાત્મક આનંદનો તેમાં જયવિરોધાવ છે. કર્મ અને જ્ઞાનના રૂપમાં ઉપર મુજબ આનંદનો નિરોભાવ છે ભક્તિવશમાં આનંદનો નિરોભાવ નથી, માટે કર્મજ્ઞાનના કરતાં ભક્તિનું રૂપ ઉત્તમ છે. ભક્તિ જ મહાપુરુષાર્થ રૂપ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે.

જાહેર સુવિચાર કરે છે. જોયેણે પહેલું નામ જાહેર કર્યું છે. 'પુરુષાર્થોત્તર: શાસ્ત્રાદિતિ શાસ્ત્રવર્ણન.' (૩-૪-૧) કેવલ સર્વાર્થભાવથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. જોયેણે સર્વાર્થભાવથી જ પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થવાનું કહે છે.

નિર્વાદાદિતિ વાદપરણ. (૩-૪-૧) પ્રવચન સંપત્તિના પાત્રો હુ
 ઝરણ. "શન્દાત્" શ્રુતિ સર્વાત્મભાવથી જ પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થવાનું કહે છે.
 નામમાત્રા પ્રવચ્ચેન લખ્યઃ ત્માંથી આરંભી ચમેવ યજુરે તેન લખ્ય, શ્રુતિ 'નિર્વા-
 નિર્વાદાદિતિ પરમ્ તમેવ વિદ્વાનમૃત્ ફલ મવતિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી કેવલ ભગવદ્ભાવજ
 નિર્વાદાદિતિ પરમ્ તમેવ વિદ્વાનમૃત્ ફલ મવતિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી કેવલ ભગવદ્ભાવજ

ફક્ત સાધક છે, જ્યેષ્ઠ દર્શાવે છે. સર્વપ્રમાણુ આ જ પોકારે છે કે-પરમ પુરુષાદેવ રૂપ ભગવાન છે. 'કેવલેન દિ માવેન ગોવ્યો ગાવઃ' સ્વર્ગા સ્વર્ગઃ, કેવલે મદધિવો નામ સિદ્ધા મામીસુરખતો' ઇત્યાદિ અનેક પ્રમાણુથી સિદ્ધ હોવાથી ભગવાન બાદરાયણ પોતોતોજું જ નામ અને સૂચક હોય છે. ભગવાન મુકેતોપસૂત્ર છે. તે પછી ભગવાનને છોડી મુકિતને પરમપુરપાર્ય કેમ કહી શકાય. મુકિત બલે મન્ય સાધનોથી થાઓ, પરંતુ પરમપુરપાર્ય રૂપ ભગવાન સર્વોત્ક્રમણથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, આ સૂત્ર પંડી જૈમિનિ સામા ચયા, પરંતુ બાદરાયણે જ (૩-૪-૨૪) સૂત્ર સુધીમાં જ્ઞાનશક્તિમાં કર્મપેક્ષા દૂર કરી દીધી. આ વાત સર્વોપેક્ષા અધિકરણમાં વધારે રજૂ કરી, પુણિમાર્ગમાં અંગીકૃતને વકારાસપથી સૂચવ્યું કે, ભગવાન વિના સર્વની અનપેક્ષા છે.

આ ભગવદીયના સર્વ પુરુષાર્થ ભગવાન છે. આને તો ધર્મ પણ ભગવાન છે. આ ભગવદીયને અર્થ પણ ભગવાન છે, કામ તો પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણાપીણની દિદક્ષા, એ જ તેનો કામ છે. આ ભગવદીયના મોક્ષનું વર્ણન શુ કહેવું? તથેવ પરાય નિર્દેશ્ય દ્યવર્ગમાત્યન્તિક પરમસુખ્યાર્થમિત્યેવ્યમાસદિત નો વ્યાદિકલ્પે ભગવદીયત્વેનૈવ પરિમાત્તસર્વભૌં. (આ. ૫-૬-૧૭) 'મહામાયુઃ ભતાત્તં શ્વદ્દ મિદિષ્યતે' 'મુક્તિ દદાતિ' ઇત્યાદિ વાક્યેઃ શ્રુતિ કરતાં જાગૃતની ઉત્તમતા દર્શાવી આ ભગવદીયને મુક્તિની અનીદા દર્શાવે છે.

તે લેહિા ભાગને પુરુષાર્થ માને છે. તે ત્યાગ તેા આ ભગવદીધને પૃષ્ઠમ છે, (૩-૩-૪૩) (સ્વામિનઃ ફલમુચેતિભાવેન.) યર્થશુભાશ તથા પાદતલમશ્વાશ્ચ તથાપિ નામ્યસમશ્ચ સ્થાનુ વારવાનઃ (માં ૧૦-૨૧-૩૬) આવી રીતે આ ભગવદીધને ત્યાગ માટે ચલ કરવાની જરૂર નથી, એમ આનેય સાક્ષાદ્ વિધ્યનો અવતાર છે; તેમનું આ વચન હોવાથી આપણે શતધા અભિવન્ધ છે. કારણ કે તેમને પુરુષોત્તમનું યાન છે. (બાધ્ય.)

અન્ય શબ્દ હમ સત્યાગ્રહને પુરુષાર્થ માનનારું મત વિચારીએ. પરમ કાશ્યાપ વસ્તુ વેદમાં નિર્ણય કરવામાં આવે છે. અને તે પરમકાશ્યાપ વસ્તુ પુરુષોત્તમ જ છે. અને સર્વોત્તમાવધી જ પ્રાપ્ય છે. સર્વોત્તમાવ એ જ પુરુષાર્થ છે. સર્વોત્તમાવ પ્રદાનવત છે. (ભાષા ૩ ૭ ૪૩) પ્રભુ તેનું દાન કરે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. દાન કરતું વસ્તુધીન, વસ્તુ અનુમદાધીન છે, અનુમદ ભગવ-
ત્તેનું દાન કરે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. દાન કરતું વસ્તુધીન, વસ્તુ અનુમદ કરી ભગવાન પુટિમાર્ગ-
દિવ્યધીન છે. એમ ભક્તિહેતુમાં છે. હવે જે ભક્તતા ઉપર અનુમદ કરી ભગવાન પુટિમાર્ગ-
માં વસ્તુ કરે, એટલે તેને રોકેનું દાન પ્રભુ જ કરે છે તેના તે તે સાધનરૂપ ભગવાન જ ધર્મ
જાળ છે, એ વાત ભગવાની ન બોલે, જેને પ્રભુએ સ્વીકાર્યો તેને શું અલભ્ય હોય? ‘કિમલભ્ય
મળતિ પ્રલમે શ્રીઋષિકેતવે’ શાભાર્યકર્મમાર્ગનું ફલ અને અન્ય શબ્દમાદિ સત્યાગ્રહ અનેક એવંથીદિ સર્વ
કર્મ પુરુષોત્તમાવધી પુરુષાર્થ આગળ એક મિન્દુ સમાન પશું નથી. એનું વસ્તુ કૃપાભારે કેમ તેને
શબ્દમાદિ પણ આપોઆપ સમુખ દાનરૂપ થાય છે. ‘સૈવ દિ કલ્યાણઃ’ (૨-૨-૨૮) ‘સૈવ મતિરેત

સત્યાદિસૌંદર્યપદ્ધતિ' 'તસ્યા સત્યા ચત્વાદશો યે જ્ઞાનમાર્ગે વિદિત્વત્વાત્ કલ્પે ક્રિયન્તે સુમુક્ષિભિઃ તે મત્તહ વિ મગવદ્ગ્રાહુર્માવાદ સ્વત એવ મવન્તીતિ ન વિષિમપેક્ષન્તે, (માધ્યમ્)

આ પ્રકારે મહાપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરનારને ચમદમાદિ સહજ સિદ્ધ થાય છે. આ ભક્તને માટે તો શ્રોતરમાર્તદર્શીની ગુણચિન્તિ સૂત્રકારને કહેવી પડી. શ્રોતરમગ્નસંબંધિત્વયોરવિશેષાત્ કતમો ગતિવાન્; આ સંકો દૂર કરવાને (ઉપપન્) તેજ યોગ્ય છે (તદ્વજ્ઞોયોર્પલ્લભ્યે) ભગવત્સ્વરૂપાત્મક સ્વ- તંત્ર પુરુષાર્થને (ભગવાનને) સ્વાધીન કર્યા છે, માટે મુશુક્લ કરતાં તે ભક્ત ઉત્તમ છે. આ પરમ પુરુષાર્થને પ્રહણ કર્યા પછી બીજા ન્યૂન પુરુષાર્થને પ્રહણ કરવાની આ ભક્તની ઇચ્છા જ થતી નથી. દુનિયામાં પણ એ જ રીતિ છે કે 'ન્યૂનાર્થજિજ્ઞાસોઃ સ્કાદાન્ પૂર્ણર્થવાન્ મહાન્' માધ્યમ્ (૧-૧-૩૦) શૂનકાર કોઈનું દહાનુંત આપી સમજાવે ■ 'જેમ સ્વાધીનભૂતકાનાયિકા પતિવ્રતાભાવમાં રહેતી હોય તેને કેઈ ગૃહવિતાદિક અર્થે, તે તો પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિવ્રત્યમાં અવશ્યજી કરનાર હોવાથી જેમ કષ્ટપણ નથી સ્વીકારતી, તેમ આ ભગવાન રૂપી પુરુષાર્થ મેળવનારને છતર ઐશ્વર્યો- દિક કે મુક્તિ ભાવમાં બાધક હોવાથી તે કેમ સ્વીકારે ? માટે જ ભાગ્યકાર આત્મા કરે છે કે, 'સ મગવાને સ્વલક્ષણસાધારણો ધર્મો યસ્ય ચ ત્વલ્લજ્જગદ્મલિમાયઃ સ એવાર્થઃ સ્વતન્ત્રપુરુષાર્થરૂપઃ' ઉદ્ભવત્ ભક્તિભાવ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપે મળ્યા પછી અન્ય કોઈની અપેક્ષા આ ભક્તને નથી.

સારાંશ કે-પુરુષાર્થ એનું નામ કે જે સર્વથી નિરપેક્ષ હોય; જેનાથી સર્વ કંઈ સસ- ચમદમાદિ, લૌકિક વૈદિક, અને મોક્ષાન્ત સુખ આનુવંશિક પ્રાપ્ત થાય, જેની ઉપલબ્ધિ પછી જીવ કંઈ પણ સ્વીકારવાને ન ઇચ્છે, નિરપેક્ષ આનન્દ હોય એવો તો, પરમપુરુષાર્થ ભગવાન જ છે. અન્ય નથી. ભગવાન ભક્તિનું ધાન કરે છે. ભક્તને જ વશ છે. ભક્તપ્રિય છે. તેથી સર્વાભિલાષપૂર્વક ભગવદ્ભક્તિ એ જ ધર્મ, મન પ્રાણનાથના ગુણોને સંભારે; વાણી તે ગુણોને પ્રહણ કરે, કાયા તે પરમપુરુષાર્થની જ સેવા કરે એ જ ધર્મ, આ ભક્તને 'ભવોર્થો મગવાનેવ' ભગવાન અર્થે રૂપ ધર્મ જન્ય, તે તો ઐશ્વર્યોદિ પદ્મગુણસંપન્ન ભગવાન પોતે અર્થે રૂપ થયા પછી તે અન્ય અર્થને કેમ ઇચ્છે ? આ ભક્તને મનોરથ પ્રભુના દર્શનની તીવ્ર લાલસામાં જ હોય છે. વચર પાંખનાં પક્ષી માતાને મળવા તરૂં, કુધાર્ત વાહરડું માને ધાવવા તરૂં, વિરહી પ્રિયા પ્રિયને મળવા તરૂં, એમ જ આ ભક્ત પ્રભુ વિના તલસે એ જ તેના કામ છે. પ્રભુના સ્મરણ બજન કરવાને ભગવદીયના ગૃહસ્થાશ્રમને આ ભક્ત મોક્ષથી અધિક માને છે. મોક્ષથી અધિક સુખ તેમાં મેળવે છે. અજાનંદ તેના આગળ દુઃખ છે. માટે પ્રીમદાવાર્ચવરણે લાજા કરી કે—

પ્રથિમાર્ગે દોરદેવે ધર્મોર્થો દરિરેવ દિ । તમો દોરદેવોવ મોહઃ કુળસ્ય ચેદ મુવત્ ।

શ્રીમનશાસ્ત્રી

'શુદ્ધદેવતલ સાદિસમૂપજી'.

હરિકૃષ્ણશાસ્ત્રી.

'શુદ્ધદેવતલિચાર'.

પવિત્રકાદરી }
સ. ૧૯૭૮.
મુ. ૧૫.

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीभदाचार्यप्रकटिता ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्थायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

मयं सेदा स्मं यत्नव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तैतो निश्चिन्तनां व्रजेत् ॥ २ ॥

यदि श्रीगोकुलार्थादां धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमेपरं बृहि लोकि कैर्वेदिकैरपि ॥ ३ ॥

अंतः सर्वात्मना अभ्यर्त्तुं कुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

इति श्रीभट्टभार्यारिचिता चतुःश्लोकी सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
 श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
 श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवृतियुता ।

श्रीमद्रासरसामृताग्निविलसद्गोपीशपादाम्बुज-
 द्बन्धस्नेहविलासदानकरणे श्रीपारिजातोपमः ॥
 स्फूर्जद्गोपकदम्बिनीविलसितप्रेमाख्यवर्त्मकरो
 भूयान्मे हृदि सन्ततं दुरितहृच्छीबिड्डलो वाल्मिभिः ॥१॥

भगवद्दीयानां धर्मादिचतुष्टयं भगवानेवेति स्वीयेषु कृपया श्रीमदाचार्यचरणाध-
 तुर्भिः श्लोकैस्तदेव तज्ज्ञापनार्थं विवृण्वन्ति सर्वदा सर्वभावेनेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वभावेन सर्वात्मभावेन सर्वदा ब्रजाधिपो भजनीय इति सम्बन्धः ।
 सर्वरिति शेषः । स्वस्यायमेव धर्मान्यो न । कापि कुत्रचित् । कदाचन कस्मिन्नपि
 काले इत्यर्थः । हीति युक्तथायमर्थः । सहजदासत्वेन जीवस्य यतोयमेवार्थः श्रुत्या प्रतिपा-
 द्यते । अत एवास्मत्प्रेमचरणैर्निजनिर्गमप्रसुश्रीगोकुलनायचरणकमलदास्यमेव स्वधर्म इति
 निरणायि । सर्वदेतिपदेन नात्र कालादिनियम इति ज्ञापितम् । धर्मशास्त्रादिषु धर्मकरणे
 कालादिनियम उक्तस्तेन तत्र धर्मजनितफलस्यापि कालाधीनत्वेन सपिण्यत्वमेव । अत्र
 तद्भावाय सर्वदेत्युक्तं भवति । किञ्च, सर्वदेतिपदेन क्षणमात्रमप्यन्यधर्मकरणेऽजन्यत्व-
 भङ्गमसङ्ग इति ज्ञापितं भवति, भगवतो जीवानां पतित्वानिरूपणात् । यथा पतिव्रतायाः
 क्षणमप्यन्यत्र मनश्चालनेन व्रतभङ्गस्तथात्राप्येति ज्ञापनाय सर्वदेत्युक्तमिति भावः । सर्व-

१ विद्वन्मण्डने—तथा चातुषरिमाणत्वेन जीवस्य पूर्वोक्तन्यायेन मन्त्रणः सकृदाविर्गतस्य व्रतना
 स्वतंत्र्यार्थमेव निजधर्मस्य निर्विपरित्यक्तपरिहाराय च तथा प्रकटीकृतस्यात एव सहजदासत्वात् तदेतत्वेन मन्त्र-
 रूपस्य च निजनिर्गमप्रसुश्रीगोकुलनायचरणकमलदास्यमेव स्वधर्मः । तेन चानिर्गमः स्वयं प्रकटीभव्य निज-
 शुभांस्तस्मै दात्वा स्वस्मिन्प्रवेशयति स्वरूपानन्दादुभायार्थमिच्छादि निरुपनिषत् ।

भावेनेति । सर्वो भगवति यो भावस्तेन तथा । पतिपुत्रादिभावेनापि तथेत्यर्थः । एतदे-
 वोक्तमाचार्यैरेव 'तदृशी भावनां कुर्यादित्यादि । यद्वा, सर्वभावपदेन स्त्रीभाव उच्यते ।
 सर्वपदस्यैकस्मिन्मये तत्रैव शक्तिः । अत एव ब्रजमण्डनाभिरुक्तं, 'सन्त्यज्य सर्वविषयां-
 स्तव पादमूलमिति । तत्रैकस्मिन्सर्वपदाशक्तेरिति भावः । यद्वा, सर्वो भगवति यो भावः
 स्त्रीभाव इति यावन् । भगवति स एव भावः प्रयोजक इति श्रीमत्स्वामिनीकृतस्व-
 मृद्धारदिप्रकारयुक्ते भगवति यो भावः स तथा । अत एवास्मत्प्रभुचरणैरुक्तं
 'येद्यपि युवतिरेष' इत्यारभ्य 'पुंसामपि युवतीभाव उद्भूत' इत्यन्तं पद्यद्वयेन । अत
 एवास्मत्प्रभुचरणैः श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'एतस्य दर्शने तु स्यात्प्रभुदाभाव एव हीति,
 'स्त्रीभावो गृह' इत्यादि च । ननु सर्वेषां तज्ज्ञायायोग्यत्वादेतद्भोवनमतुषपन्नमाभा-
 तीति चेत् ? सर्वेषां तद्योग्यत्वं ब्रह्मणा बृहद्भावेन 'स्त्रियो वा पुरुषा वापि
 भर्तृभावेन केशव'मित्यादिनोक्तम् । यद्वा, सर्वशब्देन प्रभुरेवात्रोच्यते, यतः सर्वशब्दस्य
 तत्रैव शक्तिः तदात्मरूपा स्वामिनी, तत्र भावेन दासीभावेन प्रभुषु तत्सन्देशादिकथन-
 पूर्वकसर्वसामग्रीसम्पादनेनेतिभावहृदयम् । ब्रजाधिपपदेन पूर्णपुरुषोत्तमत्वं ज्ञाप्यते ।
 यथा कृपया तेषु स्वीयत्वं प्रकटीकृत्य स्वस्मिन् तदाधिपत्वं प्रकटीकृत्य रमते, तथैव
 सर्वात्मभावेन भजने सर्वेषामेव करिष्यतीति ब्रजाधिपनाम्ना द्योत्यते । तेषु स्वाधिपत्वं
 तु श्रीगोकुलजनरसदानेच्छाजनितवामकरशित्वरिष्वरधारणप्रोग्रदुत्साहोद्भूतसितहृदयेन श्री-
 गोकुलनायेनैवोक्तं 'मन्त्रार्थं मन्यरिग्रह'मित्यादिना । एवं भगवतः स्वस्याधिपत्वं वृद्धि-
 कृत्वा भजनीय इति भावः । स्वस्य तदंशत्वेनापमेव घर्मो नान्य इत्यर्थः । अत एव
 स्मर्यते 'यो वदंशः स तं भजे'दित्यादि । अस्य स्वधर्मन्वोक्त्यान्यधर्मकरणे वाधकत्व-
 मेव स्यादित्यर्थः । अत एव श्रीदेवकीभाग्योदयाचलभूषणेन श्रीगीतास्वपि उक्तं 'स्वधर्मं
 निबन्धयेयः परधर्मो भयावह' इति । अस्य स्वधर्मन्वोक्त्याऽन्यत्र तदभावः स्वनः सिद्ध एव,
 तथापि नान्य इति यदुक्तं तद्वर्त्मशास्त्रादिष्वन्यत्र स्वधर्मपदकथनेन तदर्थनेनापि चित्ते-
 ऽन्यथा न विचारणीयमिति भावः । यस्ते बहिर्मुक्ता देहधर्ममेव स्वधर्मत्वेन वदन्ति, न
 तु भगवद्वर्त्ममिति । धर्मशास्त्रस्य तदुद्देशेनैव प्रवृत्तेस्तद्विनिरूपणं युक्तमेव । अत एव युधिष्ठि-
 रैव 'को धर्मः सर्वधर्माणां भवनः परमो मत' इति पृष्टो भीष्मः प्रभुसहस्रनामस्तवनं भक्त्या
 तत्सर्वेन च परमधर्मत्वेनोक्तवान् । नैन्वयं कर्तव्य एव तत्कथं सर्वथा निषिध्यते । उच्यते ।
 सत्यमस्य देहमन्वन्वित्येन करणीयत्वमायाति, परमम्यगृष्टिवद्यदि भक्तानां देहो मौक्तिको
 भवेत्, भगवद्भक्तानां तु भगवत्पादप्रसेणुसम्पादितदेहत्वात्तद्भजनकरणमेव स्वधर्मो नान्य
 इति सर्वमज्ञानम् । अत एव श्रीवराहैरुक्तं, 'अन्यत्र काचिन्ता गृष्टिविधातुर्व्यतिरेकिणी'-

त्यादि । सा सृष्टिर्भगवता स्वसेवार्थमेवेत्यादितेति तत्सेवनमेव धर्म इति भावः । तत्र देशादिसाधनस्योक्तत्वाद्धर्माभास एव न तु धर्मोपि, स्वतो दुर्बलत्वादन्यसापेक्षणमप्येत एव । अत्र तदभावपादुः कापीति । अस्य धर्मिमार्गत्वात्प्रबलत्वेन कुशापि करोतु न देशादिनियमो, यतो देशाद्याधिदैविकसम्पादनं भगवत्तैव । अत एवेकं श्रीभागवते 'तीर्थान् कुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभूते'ति । तेन अन्यः कापि न । अयं तु धर्मिरूपत्वादतिप्रबलत्वादतिरोहितत्वात्कापि भवत्विति भावः । धर्मिधर्मयोरभेदाद्धर्मोक्तिरिति भावः । कदाचन कस्मिन्नपि कालेऽन्यधर्मः स्वधर्मो नेत्यर्थः । भक्तानां धर्मरूपोपि भगवानेव । तस्माद्धर्मादिषु भजोक्तमनेपि तत् आकृष्य भगवत् एव धर्मरूपतां ज्ञात्वा सर्वाधभाषेत भगवानेव भजनीय इति भावः । किञ्च, धर्मेणैवेष्टसिद्धिः; यतो निगमे तथैव प्रतिपाद्यते । 'धर्मेण पापमपनुदती'त्यादिना पापस्यैवेष्टप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वेन श्रवणात् । तत्र साङ्गविधिना कृतेन धर्मेण पापनिवृत्तिस्ततः पुनस्तत्करणेन फलप्राप्तिः । सा चातिदूरतरा, यतः साङ्गकरणं न सम्भवति । अतः स्मर्यते, 'यस्य सृष्ट्यै'त्यारभ्य 'न्यूनं सम्पूर्णतां याती'त्यन्तेन भगवत्स्मरणेनैव तत्र पूर्णता । अन्यथा विधिषोपत्वं भवत्येव । अत्र विधेरेवाभावेन भजनस्यैव भावात्मकत्वेन फलस्यैव धर्मोक्त्या भजनानन्द एव फलाप्तिरिति भावः । अत एव यदुक्तलामृताब्धिमुखादीधितिनाज्जादि 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मित्यादिना । विधिहीनानां धर्मादीनामसाधकत्वं योगियाज्ञवल्क्येन स्मर्यते 'विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्वरन्त्यसुरास्तस्य सुमूढस्याकृतात्मनः' इति । किञ्च, भक्तानां भगवानेवेष्टस्त्यागिथ नान्यधर्मैर्भवति, विना तत्सेवनम् । तस्मात्तद्विद्योगतापे सति तत्प्राप्त्यर्थं च यद्भगवत्सेवनं तद्धर्मरूपमेवेति भावः । अत एव शुकवागमुक्तान्धौ 'भक्त्या सज्जतया यक्त्या' 'भक्त्या तुतोप भगवान् गजपृथपाय' 'मीयतेऽमल्लया भक्त्या हरिरन्यद्दिदम्बनम्' 'भक्त्याहमेकया ग्राहः' 'श्रद्धयात्मा प्रियः सताम्' 'प्रतिष्ठया सार्वभौम'मित्यारभ्य, 'मायेव नैरपेक्षेण भक्तियोगेन विन्दति' इत्यन्तेनैवं वाक्यसहस्रैर्भक्तीतरसाधनासाध्यत्वं निश्चीयते भगवतः । तत्रैव पुनर्भगवता सर्वधर्माभिरुपपत्ता श्रीमदुद्धवं प्रत्युक्तं 'सर्वेषां मनुपासन'मित्यारभ्य, 'इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यपनन्यभाक्' इत्यन्तेनानन्यभजनस्यैव स्वधर्मत्वम् । तस्माद्धर्माङ्गाह्यां भगवदीयानां धर्मरूपो भगवानेव भजनीय इति भावः । किञ्च, अन्यधर्माणामधिकारिपरत्वमुक्तं, प्रभुचरणैः स्वभजनस्य च सर्वेषामधिकारित्वम् । तेन सर्वेषांप्रशोधकनिर्मलवस्तुनो नाधिकारादिकमपेक्षितम् । तस्माद्धर्मपदस्य भगवद्भजन एव शक्तिः । तथा च तेजवत्स्वन्यत्रापि दृश्यते । अतिरोहिताधिदैविरुगद्भासान्ते पापनिवर्तकत्वं, अपेक्ष दाहकरणेऽविचारस्तथान्यधर्मादिषु धर्मत्वं चेत्स्यात्तदेष्टव्यमभवत्यागिरपि स्यादेव, सर्वेषां च

तत्करणेऽधिकारोऽपि स्यात्तरं तदभावे तत्र धर्मपदप्रयोगो गौण एवेति भावः । हीति युक्तश्चायमर्थः, सर्वात्मनस्य भगवत् एव सेवनात्मधर्म इति । यद्वा, हीति युक्तश्चायमर्थः, यदन्यसम्बन्धरहितस्यैव भगवद्भजनस्यैव धर्मत्वम् । यतो भगवताप्युक्तं ' भक्त्या त्वनन्याया ग्राह्यः ' ' अनन्याश्रित्यन्तो या'मित्यादिनेति भक्तानां भगवद्भजनमेव स्वधर्म इति स्वधर्मत्वेन भगवानेव सेव्यो न त्वन्यधर्मेषु मनो निवेशनीयमिति भावः ॥ १ ॥

एवं धर्मरूपमुक्त्वा अर्थस्वरूपमाहुः एवमिति ।

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

सदा एवं कर्तव्यं यथाग्रे निरूप्यते । तदेवाहुः प्रभुरिति । प्रभुः स्वामी भक्तानाम् । सर्वरूपश्चासौ सम्यगर्थरूपश्च यतः, तस्मात्स्वयमेव करिष्यति ततः कारणाश्रित्यन्ततां निश्चिन्तस्य भावं व्रजेदित्यर्थः । एवमेव कर्तव्यमिति । स्मेति प्रसिद्धिरुक्ता । अर्थः सर्वदा गोप्यो भवति, तद्रूपमेव गोपायति । प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयं कर्तव्यं रक्षणादिकं प्रभुरेव करिष्यति । एवं सदा निश्चिन्ततां व्रजेदित्यर्थः । यथार्थस्य रक्षार्थं स्वयं यतनः क्रियते तस्य जडत्वादत्र प्रभुरेव तदुक्त्या यो गोप्योऽस्तं प्रभुरेव भावादिरूपं गोप्यं करिष्यतीति स्वयं निश्चिन्तो भवेदिति भावः । अत एवाचार्यैर्नवरत्ने उक्तं, ' चिन्ता कापी'त्यादि । यथार्थस्य सम्प्रमोषने कृत एव निश्चिन्तता भवेत्तथात्र तं भावमर्थरूपं वरिष्ठत्वादौरेभ्यो भगवान् स्वयमेव गोपायतीति सिद्धवत्कारेण निश्चिन्ततां व्रजेदित्युक्तम् । यथार्थस्य गोपनं सर्वेभ्यः क्रियते तथास्यापि भावस्यातिगोप्यत्वान्नोक्तं, परं निश्चिन्ततोक्त्या गुप्तत्वेनोक्तमिति भावः ।

यद्वा, प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयमेव कर्तव्यं करिष्यति, सदैवं ज्ञात्वा निश्चिन्ततां व्रजेदित्यर्थः । यथार्थेनैव सर्वसामर्थ्यादिकं भवति तथात्र प्रभुः स्वभोगयोग्यदेहयौवनादिसामग्रीसम्पादनं कर्तव्यत्वेनोच्यते तत्स्वयमेव करिष्यति । यतः सर्वपदेन भक्तानां सर्वेषां सम्प्रार्थः स एवेति सदैवं तथा भवेदिति भावः । अपमेवार्थो रसाग्निसुधाकरश्रीमत्प्रभुचरणै रससर्वस्वे निर्णीतः । ' विनैव समयक्रमे सखि तदा यदासीदतिस्फुटं नवलयौवनं त्रिदशमोहिनीमोहनम् । तदङ्गमुणो न तद्गतकृतोऽन्यदीयोपि वा विचित्ररसभावितमिषकटाक्षगोचं परम् ' ' वय एव यदीदृशं तदीयं किमु वार्यं सखि विमहायशोपम् । रसरूपमितीन्द्रादुरापं रसमाधुर्यदुदारात् रसान्वे'रित्यादिना । तेनार्थस्याधिद्वयरूपायास्तस्या यदुरापं तदुरासाध्यं तु भवत्येव, भगवता च सर्वेषु तत्संपादने । तस्माद्भगवानेवास्माकमर्थरूपोऽस्ति, स एव सर्वं करिष्यतीति ज्ञात्वा,

एवं पूर्वोक्तसर्वात्मभावेन सदा भजनं कर्तव्यम् । ततः प्रभुरपि सर्वसमर्थस्तथैव करिष्य-
तीति भावः । ननु तयाकरणं ब्रजवरकुमारिकास्वैव संभवति, तासां योग्यत्वादन्वेषा-
मयोग्यत्वात्कथमेवं बोधनमिति चेत् ? सत्यं, तदयोग्यत्वं जीवानां, तथापि सर्वात्मभावेन
तथा चेद्भजेत्तदा भगवदनुग्रहेण तथा भवेत्तदा भगवानपि कुर्यादिवेति भावः । अत
एव पुष्टिसरसिजवार्तण्डायितचरणाचार्यैरेव भ्रमरगीतविवरणे प्रकटीकृतं 'तदुरापत्तेपि
तदाशया तद्भजनमेव कार्यं'मित्युक्तम् । तदभासिथेत्स्यात्तदा 'तदाशये'ति नोक्तं स्यात् ।
तथा च श्रीगोपीजनप्रेमकुमुदबन्धुश्रीविह्वलनाथैरपि विद्वन्मण्डने रससर्वस्वे चालेखि,
'सर्वात्मभावेन चेत्तथा भजनं करोति तदा भगवानप्यङ्गीकरोत्येवे'ति । 'यद्गान्ते'त्यस्मि-
न्पद्येपि 'यस्मिन्माहातुग्रहस्तस्मिन्योषनितम्बिनीत्वमचिरात्कर्त्ता प्रियः प्रायश' इति ।
तस्मात्तदनुग्रहेण तथाभवतीति भावः । अत एव यदुकुलरत्नाकरेन्दुना 'ये यथा मां प्रपद्य-
न्ते' इत्युक्तम् । यद्वा, स्वयं कर्तव्यं भजनादिकं ब्रजसुन्दरीषु समर्थो हि प्रभुः करिष्य-
त्येवास्मदर्शनार्थम् । सदा एवं निश्चिन्ततां ब्रजेत् तत्प्रकारकभगवल्लीलादर्शनार्थं चिन्ता न
कार्या । प्रभुः स्वत एव करिष्यतीति भावः । स्मेति प्रसिद्धिः । यतः प्रभुर्नैवोक्तं 'अहं
भक्तपराधीन' इति । तदधीनत्वेन तन्मनोभिलषितकरणं स्वत एव सिद्धम् । ह्रीति निश्च-
येन युक्तश्चायमर्थः । यतो भगवदर्थं 'सन्त्यज्य सर्वविषया'न्तिष्ठादिवधे त्यजन्ति तेषां
मनोरथपूरणं च भगवता कर्तव्यमेव । अत एव भगवतैवोक्तं 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थं
तान्निभर्म्यहम्' इत्यनेन । भरणकरणोक्त्या यथा तेषां स्वलीलादर्शनं भवति तथैव कृत्वा
स्वलीलायामैव स्वरूपात्मिकायां स्वस्मिन्नेव स्थापयामीति भावः । अर्थेनैव स्वमनोरथाभि-
लापो भवति, अन्यथा तु जलतरङ्गवदुद्भूतदीनमनोरथापूर्तिरेव सदा, तथात्र श्रीमत्प्रभुचर-
णसेवनैवैव भक्तमनोरथपूर्तिरिति भक्तानामर्थरूपोपि भगवानेव सेव्य इति भावः । ययार्थ
विना लौकिकरमणादिकं भोगश्च न सिध्यति तथात्रार्थाधिदैविकलक्ष्मीप्रवेशं विना भगवद्रम-
णभोगौ च न सम्भवतः । सा सम्प्रचिरपि स्वास्मिन् स्वत एव सेवनसन्तुष्टः करिष्यत्येव प्र-
भुस्तदा श्रीमदनुग्रहेण तत्प्राप्तिस्तेन च तौ संभवेताम् । भगवदाज्ञैव भगवदेकधारणायास्त-
स्याः प्राप्तिरिति भगवानेवार्थरूपः । अत एव श्रीगोकुलनाथवागधितश्रीमत्प्राणेश्वरैः फल-
प्रकरणे 'सर्वत्र तासु सा भगवदाज्ञया निविष्टे'ति । अस्वार्थस्यात्यन्तं गोप्यत्वात्सर्वसमर्थ
इतिपदेन परोक्षेणैव गुप्ततया प्रभुचरणैः प्रकटीकृतमित्यलं लेखनेन । तत्परिणाममस्मदन्दा-
नमत्तानां हृदि प्रभुमुखेन्दूदयेन स्वत एव भावाविबोधिप्रचारो भविष्यतीति भावः ॥२॥

एवमर्थस्वरूपमुक्त्वा कामस्वरूपं निरूपयन्ति यदि श्रीगोकुलाधीशेति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

श्रीगोकुलाधीशः सर्वात्मना यदि हृदि धृतस्ततो लौकिकैः लोक-
सम्बन्धिसुखैः वैदिकैरपि वेदोक्तकर्मजन्यैः स्वर्गादिसुखैरपि किमपरमस्ति ? न किम-
पीत्यर्थः । त्वं ब्रूहि । स्वं मानसमेव साक्षीकृत्योच्यते । यदीतिपदेन कस्यचिदेव
परमायवतः कृतपुण्यपुञ्जस्याधिकुमारीणामिव भावो भवतीति दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते ।
गोकुलाधीशानाम्ना भगवतस्तदधीनत्वं ज्ञाप्यते । अत एव स्वःस्वामित्वाभिमानिभि-
रपीन्द्रादिभिर्भगवान् तत्पतित्वेनाभिपिक्तो, भगवन्मनोनुवृत्तिज्ञानेन । एतदेवोक्तं 'इति
गोगोकुलपति गोविन्दमभिपिच्य स' इति । गोगोकुलोक्त्या गोप्यो, मोषा, मायश्चोच्यन्त इति
भावः । तेन तासामधीशोतिरसिकः प्रेमरसज्ञश्च । अन्यथा पूर्णपुरुषोत्तमः कथं गोपीनां
पशुतुल्यानां स्वयं प्रभुत्वपद्मीकुर्यात् । तासां केवलं प्रेम्णैवाङ्गीकारात्स चेदृदि तद्योग्य-
स्वरूपभावेन धृतस्तदा तथैवाङ्गीकुर्यादिवेति गोकुलाधीशानाम्ना द्योत्यते । सर्वात्मना
सर्वथा सर्वभावेन कामभावेनेति यावत् । अत्र सर्वात्मपदं कामपरमेव । यथा ब्रजभाग्य-
रूपाणां सर्वात्मभावः कामभावात्मरूप एव, अत एवोक्तं 'गोप्यः कामा'दिति । तथा-
स्मिन्नाचार्यप्रकृतितपुष्टिगामे तादृकमाप्तिरेवोच्यते । स एव भाव उपविश्यते । ता एव च
गुरव इत्याचार्यैरेवोक्तं संन्यासप्रकरणे 'गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तदि'ति ।
तेन सर्वात्मना कामभावेनेति भावः । अस्यात्यन्तं गोप्यत्वात्स्पष्टतया नोक्तम् । एवं
प्रकारेण चेदृदि स्वयं धृतः । स्वधारणोक्त्या बलरुद्रेणैव 'मैवं विभोऽर्हती'त्यादिरीत्येति
भारः । तथा चेदृतस्तदा लौकिकैः पतिभिः वैदिकैः स्वर्गादिभिः, पुत्रादिभिर्वाऽपरं
किं ? न निमपीत्यर्थः । अत एव लौकिकवैदिकरूपायपूर्वकं कामभावेन भजनं श्रीब्रज-
नाथमाणवद्व्यभिरेवोक्तं 'सन्त्यज्य सर्वविषयास्तरे'ति, 'पतिमुत्तादिभिरातिदैः किम्'
इत्यादिभिस्त्यागमुक्त्वा पश्चाद्भजनार्थमुक्तं 'तन्नो निवेही'त्यारभ्य 'तत्प्रस्तनेषु च शिरस्तु
न किङ्करीणा'मित्यादिना । भगवतापि तथैवाङ्गीकाराज्ज्ञाप्यते चास्थैव भावस्य भावत्यम् ।
तस्मादपरं न निमपीति भावः । त्वया चेज्ज्ञायते वा किमप्यपरं तदा ब्रूहि । यद्वा,
गोपदमिन्द्रियवाचकं, तेनेन्द्रियतुल्यस्य प्रभुः सर्वात्मना पूर्वोक्तकामभावेन हृदि मनसि
संनित्याधिष्ठातर यदि धृतस्ततो लौकिकैः पतिभिः किं ? न किमपीत्यर्थः । अत्रार्थ
भावः । यद्वा भगवान् धृतस्तदा सर्वाणोन्द्रियाणि भगवत्पराणि भवन्ति, तदैव च जन्मे-
न्द्रियमाश्रयम् । तदेवोक्तं ब्रजपरारणीयाभि'रक्षणतां फल'मितिपत्रे । श्रीमदुद्धयैश्च 'किं
ग्रहजन्मभि'रिति तासां भावदर्शनेनान्यजन्मरूपफल्यमुक्तम् । तस्मादेवं यदि प्रभुर्धृतस्त-
दाऽपरं लौकिकैः पतिभिः किं मयिष्यति न निमपीति भावः । वैदिकैरिति पति-
त्रिप्रेषणम् । वेदोक्तैरपि लौकिकैः निमित्ति । अपमर्थः । वेदे पतिभगवनेन मोक्षः
स्यादित्युक्तं, तन्नु संनातदेहेन्द्रियाणामसम्पदतरम् । अन एवोक्तपाचार्यः 'इदमेनेन्द्रिय-
पतां फलं मोक्षोपि नान्यथा । यथाज्यसरे निपता स्थितिर्नाऽक्षोः फलं भवेत् । एवं

मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि' । तस्माच्चैः किं ब्रूहि ? पूर्वपक्षिणं प्रत्युच्यते-
अपरमपि किं तैरिति जानासि चेत्तदा ब्रूहि । ननु भगवदप्राप्तिप्रसंगे लौकिकेष्वेव
संबन्धात्कामस्य च बलिष्ठत्वात्कदाचित्तेषु मनश्चलति तदा तत्कृतमप्यकृतं भवति
ततो वेदानुसारेणैव करणमुचिततरमिति चेत् । न । भगवन्निवेशितमनसां सर्वथान्यत्र
कामो न संभवत्येवेति श्रीव्रजकुमारिकाकामपूरणपारिजातचरणेन श्रीनन्दकुमारेणोक्तं
'न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते' इति । यद्वा, लौकिकैरपि दृश्यादिगुणैरपि,
सर्वात्मना कामभावेन वा वैदिकैर्व्रजेन्द्रदिब्रुवाल्ङ्करणमुखचन्द्राभिरुक्तधर्मैः 'चूतम-
बालयईस्त्वकोत्पलाब्जे'त्यादिभिर्बहिः श्रीगोकुलाधीशो धृतस्ततोऽपरं किं, न किम-
पीति भावः । एवं सर्वमकारैरपि कामभावेन प्रभुरेव सेव्य इति भावः ॥ ३ ॥

कामस्वरूपमुक्त्वा मोक्षस्वरूपमाहुः ततः सर्वात्मनेति ।

ततः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

ततः कामभावात्कममत्तयनन्तरम्, पुनः सर्वात्मना सर्वात्मभावेन, शश्वत्
निरन्तरं, गोकुलेश्वरपादयोः स्मरणं तथैव भजनमपि न त्याज्यमिति मे मति-
मदीया मतिरित्यर्थः । अत्रायमाशयः । कामभावेन भगवत्सम्बन्धानन्तरं तत्सम्बन्ध-
भावमर्पादाजनिततुल्यत्वमदस्त्वबदेनान्यथाभावे सति यानादिना दोषभावेन तद्भावा-
व्युत्तिः स्यात् । ततः सर्वात्मभावेन भजनमेव कार्यमिति भावः । शश्वदितिपदेन क्षण-
मप्यन्यथाकरणे सर्वथाऽसुरप्रवेशः स्यादिति ज्ञाप्यते । गोकुलेश्वरनाम्ना यथा तेषां सर्व-
भावप्रपत्त्या सन्तुष्ट्यातुर्यादिरहितेष्वपि स्वाभित्वमङ्गीकृतवान्, तथात्रापि तत्रापि करिष्य-
तीति ध्वन्यते । पादेषु द्वन्द्वकथनेन श्रीस्वामिनीपादसाहित्यं ज्ञाप्यते । स्मरणपदेन स्मरणं
चेतसो धर्म इति चित्ते भगवद्विप्रयोगसमये स्मरणमिति भावः । अन्यथा तद्विप्रयोगस्या-
तितीक्ष्णत्वेन जीवनमेव न स्यादिति भावः । भजनं सेवा, सापि निरन्तरं तथैवेति
भावः । चकारेण भजनं चित्तपूर्वकमेव कर्तव्यमिति भावः । अपिशब्देन भगवान् भजतु
वा मा भजतु, स्वस्य यजनीय एवेति भावः । अत एव श्रीगोकुलाधीश्वरतिमार्गाञ्जमार्ग-
ण्डापितपादपत्रैः श्रीविट्ठलाभैरगादि, 'मारणे वरणे वापि दासीनां नापश्रुतिरिति' ।
अयमेवार्थः स्वयं न त्याज्यमिति स्मरणकृतात्यागोक्त्या ज्ञाप्यते इति भावः । मे मति-
रिति स्वमतिरुत्थनेन स्वातुभवः प्रदर्शितः । भक्तिमार्गे भक्तिरेव परमपुरुषार्थः । मोक्ष-
पथिकत्वं भक्तेः सिद्धमेव । तस्मात्पुष्टिमार्गे मोक्षरूपत्वं च भजनस्यैवेति भजनमेव निरु-
पितम् । भक्तेर्मोक्षाधिकत्वं तु श्रीभागवते बहुधैवोक्तम् । तथा हि 'सालोक्यसाहिंसा-

मीप्यसारूप्ये'त्यारभ्य 'विना यस्सेवनं जना' इत्यन्तः, 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थ-
दर्शिन' इति च । 'वीक्ष्यालकाष्टते'त्यारभ्य 'भवाम दास्य' इत्यन्तेन पद्येन च । तेन
भजनं सेवा मोक्षाधिका सैव कर्तव्येति भावः । मोक्षनिरूपणे भजनस्य स्वकरणका-
त्यागोक्त्या पूर्वोक्तधर्मादित्रयकरणेन भगवान् स्वयं भवतीति ज्ञाप्यत इति भावः । एवं
मोक्षस्वरूपनिरूपणे स्वमतित्वकथनेन स्वीयानामेव कर्तव्यमिति भावो ज्ञापितः ॥ ४ ॥

इति श्रीगोकुलाधीशवागधीशमुख्युत्तम् ।

स्वमार्गधर्मिकाममोक्षाणां रूपमद्भुतम् ॥ १ ॥

तत्पादपद्मकृपया विवृतं हि यथामति ।

तेनाचार्यः मयि ज्ञात्वा स्वीयतां कृपयन्तु वै ॥ २ ॥

यत्पदाब्जमरन्दालिभावस्तुच्छीकरोति वै ।

मुक्तिं तच्चरणाम्भोजेणुर्षभं प्रसीदतु ॥ ३ ॥

श्रीविट्पदाम्भोजरेणुसङ्काङ्क्षिणा मया ।

स्वाचार्योक्ता चतुःश्लोकी निर्णीतियं यथामति ॥ ४ ॥

इति श्रीव्रजवधूपाणेशपादपद्मात्मकपुष्टिमार्गचकोरनेत्रानन्दश्रीवल्ल-

भाचार्योक्तचतुःश्लोकीविवृतिर्भावरसदीपिका

श्रीश्यामलतनुजव्रजराजकृता

सम्पूर्णतामगात् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीयोगीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीवल्लभप्रकटितप्रकाशसमेता ।

श्रीमद्वल्लभनाथचरणसरोवरहरेणुभ्यो नमो नमः ।

श्रीकृष्णाऽऽन्याचार्यचर्याद्विषमरेणुवत्त्वा भक्तितो यद्बोधार्थाः ।

दुर्विज्ञेया यत्नसादं विनातस्तद्वाक्यार्थं तत्प्रसादाद्विवेके ॥१॥

लोके पदार्थाश्चत्वारो धर्मार्थस्मरमुक्तयः ।

स्मृत्युक्तसाधनैर्लभ्याः पूजामार्गानुसारतः ॥ २ ॥

तत्र मतिज्ञा नो मुक्तिर्विना ब्राह्मणदेहतः ।

भूतशुद्ध्या विनिर्वाहः साङ्गोपाङ्गः स्वमन्त्रतः ॥ ३ ॥

चेत्तदाप्यक्षरमाप्तिरूपा मुक्तिर्भवेत् क्वचित् ।

अतो निःसाधनानां यद्व्या जन्म तदा भवेत् ॥ ४ ॥

तदर्थं श्रीहरिः साक्षात्स्वास्यवहिं स्वभावपतिम् ।

चकार प्रकटं लोके श्रीवल्लभमिलातले ॥ ५ ॥

तैरेव श्रीमदाचार्यैः पुष्टिमार्गानुगामिनाम् ।

स्वसिद्धान्तावबोधार्था चतुःश्लोकी निरूपिता ॥ ६ ॥

यस्याः पूर्वपदार्थेभ्यः पृथग्भर्ताद्विदुर्नरम् ।

सत्त्वरं बुध्यते तस्या विवृतिः क्रियते मया ॥ ७ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां स्वमार्गायपुरुषार्थचतुष्टयज्ञापनार्थं स्वसिद्धान्तचतुःश्लोकीं निरूपयितुं कामास्तत्र प्रथमं स्वधर्माचरणरूपं प्रथमं पुरुषार्थमनुपुष्टन्दसाहुः सर्वदा सर्वभावेनेत्यादि ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

ब्रजाधिपः पूर्णपुरुषोत्तमः सच्चिदानन्दो भजनीयः सेवनीय इत्यर्थः । पुष्टि-मार्गायैरित्यप्याहार्यम् । तदेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः श्रीभागवतदृशमस्वयन्धे जन्ममर-

रणविवरणे 'निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले । अतो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव हीत्युक्तेर्निःसाधनानां कृते भगवतः पुरुषोत्तमस्य प्रादुर्भावः सिद्धः । स एव निःसाधनेर्जीवदेवसृष्ट्युत्पन्नैः सेव्य इतिभावः । अथ स तैः कथं सेवनीय इत्याहुः सर्वभावेनेति । सर्वदेहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादिभिः कृतो यो भावः सर्वात्मभावस्तेन सेव्यः । एतदुक्तं भवति । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणस्त्रीपुत्रधनगृहादिकं सर्वं भगवत एव न ममेत्येवंभूतो यो भावः स संसारनिर्वर्तकः, तस्मिन् सति जीवे निश्चिन्तया भवति । एवं सति मुक्त एव भगवन्प्रयो भवति । तदुक्तं भक्तिवर्द्धिन्यां 'गृहस्थानां वाधकत्वमनात्मत्वं च भासते । यदा स्याद्भ्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्याच्छेदवै हि' । तेन सर्वात्मभावोयमेव देवजीवस्य मुख्यो धर्मः कर्तव्य इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीभागवते एकादशस्कन्धे 'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीशुरञ्जसा' । नन्वयमपि सर्वथा धर्मान्तरवदेककालीनो वैकवेशीयो धर्मो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः नान्यः कापि कदाचनेति । अन्योऽप्युपदिष्टधर्मात्पुष्टिपार्गीयादिरुद्धः पूजामार्गीयो यो धर्मः स न वैष्णवानां कार्यसाधकः, किन्तु बाधकः विभूतिपर्यवसायित्वात् । कश्चन्वेन देशकालयोरपि धर्मविपर्यासौ दृष्टा तत्राप्ययमेव धर्म आत्मीय इति मन्तव्यम् । कदाचनेतिशब्देन कालान्तरेष्वस्य धर्मस्य त्यागो न विधेय इतिभावः । सर्वदेति सर्वकालं निरन्तरं भजनीय इत्यर्थः ॥१॥

एवं प्रथमपुरुषार्थं पुरुषोत्तमसेवनरूपं पुष्टिपार्गानुसारिधर्मं निरूपयताः परं द्वितीयपुरुषार्थमर्थरूपं निरूपयन्तीत्याहुरेवमिति ।

एवं सतां स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

प्रथमपुना प्रकारेण स्वधर्माचरणरूपे प्रथमपुरुषार्थे सम्पत्कृत्वा निर्णीति तदनन्तरं विश्वासयुक्तहृदयेन स्वनुष्ठिते च सति, कालानवच्छेदेन स्मर्तव्यः । वैष्णवैरिति शेषः । हीति निश्चितम् । सतां वैष्णवानामधिकं पारलौकिकं च सर्वकार्यं स्वयमेव धिनेव प्रार्थनेन करिष्यति, सर्वथा सम्पादयिष्यति स्म । कुतः स प्रभुरिति । यतोसौ सर्वसमर्थः स्वतन्त्रश्च । कर्तुमर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो हरिरिव । अतो वैष्णवानां चिन्ताकरणं व्यर्थमेवेतिभावः । उक्तं च 'भोजने छादने चिन्तां दृष्टा कुर्वन्ति वैष्णवाः । योसौ विश्वम्भरो देवः स किं भक्तानुपेक्षयत' इति । अतोत्र भगवद्भक्तस्तेन भगवद्वीयानामधिकामुप्यिक्कमनोरथानां भगवतः स्वयमेव कर्तव्यरूपेण हेतुना निश्चिन्ततां व्रजेत् प्राप्नुयादित्यर्थः । यथोक्तं दशमस्कन्धे 'तथा न ते माधय तावकाः कचिद् भ्रमयन्ति मार्गाच्चपि बद्धसौ-हृदाः । त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो' इति ॥ २ ॥

एवं भगवन्प्रेमयुक्तं वैष्णवानां समस्तकार्यसाधकमर्थरूपं द्वितीयं पुरुषार्थं निरूपयताः परं त्रिमयं तृतीयं पुरुषार्थं निरूपयन्ति यदेति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

हे मनुज यदि स्वहृदयन्तःकरणे सर्वात्मना सर्वात्मभावेन श्रीगोकुलाधीशः प्रभुः स्थापितस्तदा ततः श्रीगोकुलाधीशात्पूर्णपुरुषोत्तमादपरमन्यत्सर्वस्मादत्युत्कृष्टं भक्ता-
नां सर्वकामपूरकं वस्तु किमप्यस्ति तर्हि ब्रूहि कथय । लौकिकैर्लौकिकसाधनसिद्धियुक्तै-
र्वचनैस्तथा वैदिकैर्वैदिकपागादिसाधकवचनैर्निर्द्धारितफलं मुक्तिसाधकं मुमुक्षुणां काम-
पूरकमपीदमेवेति भावः । उक्तं च श्रीमदाचार्यचरणैरन्तःकरणप्रबोधे 'अन्तःकरण मद्रावयं
सावधानतया शृणु । कृष्णात्परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम्' । किञ्च । 'एकं शास्त्रं
देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव । मन्त्रोप्येकस्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य
देवस्य सेवे'ति । अर्थाद्भगवत्प्राप्त्यर्थं भगवदीयानां भगवत्स्वरूपसेवनमुपदिष्टं प्राचीनैर्भ-
गवदीयैर्नारदाद्यैर्मुनिभिः । यदि स एव हृदये स्थापितो निविष्टस्तदा तस्य वैष्णवस्य
सेवाफलं किमपरमन्यदृष्टिप्राप्तव्यं, न किमपरमन्यदपीति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥ एवं काम-
रूपं तृतीयं पुरुषार्थं निरूप्यातः परं चतुर्थं मुक्तिरूपं पुरुषार्थमुपदिशन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

अतः परं श्रीगोकुलेश्वरस्य स्वहृदि स्थापनानन्तरं मुक्तिसाधनं निर्दिशन्त आहुः
श्रीगोकुलेश्वरपादयोः स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यम् । इतीति समाप्तौ ।
यथा औपशेवनात्सुखीभूतस्यापि पुनरौपशसेवनं पुनर्व्याध्यनुत्पत्तिकरं भवति, तद्वद-
द्यापि भगवत्प्राप्तौ सत्यामपि पाश्चात्तैरुदेहमृतो जीवस्यासुरादिसङ्गादामुरावेशसम्भा-
वनायां तदनुत्पादकं साधनं कर्तव्यमेव वैष्णवेनेत्यर्थः । अतोत्रेदमौपशवत्सर्वथा न त्याज्यं
भगवतः स्मरणं तथा भजनं चेत्यर्थः । स्मरणं त्वन्तःकरणमलापहारकं जीवस्य । भजनं
भगवत्सेवारूपं शरीराङ्गीकारज्ञापनार्थम् । यद्यपि शरीरस्यागानन्तरमन्यशरीरं प्राप्य भज-
नानन्दप्राप्तिरूपं मुक्तिफलं भविष्यति परन्तु तदपि फलमनेन देहेन भगवत्सेवाकरणादु-
त्पन्नमस्ति तेनास्यैव रक्षणार्थं निरूपितम् । भगवता देवजीवोद्धारार्थं स्ववार्गीश्वररूपः प्रकटीकृ-
तस्तेनोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्ममतिरिति । भगवदीयेषु स्वकृपाख्यापनार्थमिति दिक् ॥ ४ ॥

इति श्रीकृष्णवार्गीशसिद्धान्तस्य प्रकाशिका ।

चतुःश्लोकी प्रसादेन तस्यैव चिट्ठा मया ॥ १ ॥

इति श्रीमन्विष्णुचरणैकतानमीयहमविरचितः

चतुःश्लोकीप्रकाशः समाप्तः ।

1

विवृतिसमेता ।

देयतान्तरभजननिग्रहपूर्वकं भगवद्भजनं कुर्वतां पुसां, स्मेति प्रसिद्धौ । यत्क-
र्तव्यमयांदिस्मर्यादनं तत्सर्वं प्रभुः स्वयमेव करिष्यति । स्वकर्तव्यमिति पाठे स्वैः
पठ्यम् । शेषं पूर्ववत् । भगवतः स्वयमेव कर्तव्यत्वे प्रकारबोधनायाद्भुः प्रभुरिति । प्रभुपेण

भवति, स्वयमेव भक्ताभिलषितवस्तुरूपो भवति । यया मैथिलश्रुतदेवयोर्गृहयोर्कृष्णादिवा-
हनादिसर्वरूपो भूत्वा विवेश । अत एव 'यद्यद्विद्ये'तिवाक्यम् । ननु सर्ववैदमतिपाथो
भागवान्भक्ताभिलषितरूपमुच्चावचत्वं कथं भजत इत्यत आहुः सर्वसमर्थ इति । सर्वेष्वच्चा-
वचभावेषु समस्तुल्योऽर्थो भावो यस्य । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'तिश्रुत्या वस्तुतः सर्वस्य भगव-
त्त्वात् । हि युक्तोपमर्थः । तेन भगवतः सर्वसमर्थत्वेन निश्चिन्ततां ब्रजेत्याप्नुयात् । विधौ
लिङ् ॥ २ ॥ एवमर्थो हरिरेव हि 'प्रमेयं हरिरेवैक'..... प्रमेयं हरिं निरूप्य सक्रामं
साधनदशां प्राप्तं हरिं निरूपयन्ति यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

एतेन दुर्लभत्वमुक्तम् । अत एव दिदृक्षा । श्रीयुक्तो गोकुलाधीशः । 'कामः स्त्रीषु मति-
ष्ठित' इतिवाक्यात्ताभिर्युक्तः कामरूपः हृदि धृतः, हृच्छयः कृतः । तत्रापि सर्वात्मना
सर्वेन्द्रियैः 'एकादशेन्द्रियैः काम' इतिनिबन्धवाक्यात् । यद्वा, श्रीभिर्गोपिकाभिर्युक्त इत्यु-
क्त्या साधनं निरूपितम् । 'कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च त'दितिवाक्यात् ।
ततः साधनसहितकामरूपहरेर्हृदि धारणादपरमुक्तं स्वस्तिपरं किं स्यात् । एतादृशं कि-
मपि न । अस्ति चेद्ब्रूहि । लौकिकैरित्युद्यमादिभिः । वैदिकैरिति यज्ञादिभिः साधनै-
रपि ॥ ३ ॥ एवं हरेर्दिदृक्षारूपं कामं साधनं निरूप्य फलं मोक्षं निरूपयन्त्यत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्रोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यामिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतो हृदये श्रीगोकुलाधीशधारणादन्यत्साधनं नास्ति, अतः सर्वात्मना देहे-
न्द्रियमाणान्तःकरणैः शश्वन्निरन्तरं, गोकुलेश्वरपादयोः गवां कुलस्य 'कुल संस्तपाने
बन्धुषु च' इति धात्वर्थसमूहस्य, गोकम्पूनां गोपगोपीनां, गोकुलब्राह्मणस्य वा ईश्वरस्य नि-
यामरूपस्य, पादयोः स्मरणमाध्याने भजनं सेवने तनुनिबिजजपानसमकारिः परिचरणं न
त्याज्यं, अन्यस्यागपूर्वकं सादरं सर्वथा विधेयम् । चकारः अयोग्यवच्छेदकः, अनुक्त-
श्रवणकीर्तनसमुच्चारकः । अपिः संभाषनायाम् । त्यागसम्भावनेव नास्ति । इति एवं-
कारिका मम मतिः । मन्मतेः पर्यवसानपर्यव । इदमेव फलम् । मोक्षश्चायम् । 'मोक्षः कृष्ण-
स्य चेद्भुवमि'तिशक्यात् । 'मपोचमश्लोकरुजनेषु सम्पद्यमि'ति वृत्रामुरोक्तेयेति दिक् ॥४॥

एवं श्रीवल्लभाचार्या घर्माप्येन्द्राज्युताजिज्ञान् ।

लोकं प्रदर्शयामासुः प्रमाणादौघ येननः ॥ १ ॥

इति विदुः सन्मता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमथुरानाथकृतव्याख्यानाविता ।

श्रीहरिवागीशो विजयतेतराम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाधीशपादाब्जयुगलं मया ।

क्रियते तच्चतुःश्लोकीव्याख्यानं विदुषां पुदे ॥ १ ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमसुखारविन्दायिदैविकानन्दमयाग्निस्वरूपश्रीवल्लभाचार्यचरणाः
परमकारुणिकाः स्वान्तःकरणोपदेशद्वारा स्वसमीपस्थान्तरङ्गभक्तोपदेशव्याजेन वाखिल-
स्वक्रीयनिरूपयिदुःखमहरणेच्छया स्वप्रकटितभक्तिमार्गे श्रीकृष्ण एव धर्मादिचतुष्टयपुरु-
षार्थरूप इति तानुपदेशं शिसितुं च तावच्छ्लोकैरेवैतद्वर्मादीनुपदिशन्तस्तत्रापि 'तानि
धर्माणि मयमान्यासन्' 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वद-
न्ती' इत्यादिश्रुतिभिर्मर्यादायामपि तत्परमोत्कर्षत्वं यत्र, तत्र फलमार्गीयभक्तिमार्गीतत्परमो-
त्कर्षत्वे किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायमतमपि सूचयन्तो, भजनरूपे धर्मे क्रियमाण एव तद-
र्थादित्रितयं सेत्स्यतीति न तदर्थं पृथगायासः कार्य इति मार्गादिकतच्चतुष्टयतो भक्ति-
मार्गीयतच्चतुष्टये बेलक्षण्यमतिसौख्यमिति च ध्वनयन्तस्त्वच्चतुष्टयं च सर्वत्र प्रथमं धर्म एवो-
द्दिष्ट इत्यत्रापि तावदादौ तमेव दृढयन्तो निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

त्यस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सावधानतया श्रवणार्थमाभिमुखीकरणेन हे अन्तःकरण ! हे भक्त ! इति वा
सम्बोध्य सर्वदा सर्वस्मिकाले सर्वभावेन ब्रजाधिपो भजनीय इत्यन्वयः । भग-
वदीयेन त्वयेति श्लेषः । उपदेशोद्देशाश्रयणतस्तयासम्बोधनं वक्तव्यमन्यथोचरे 'ब्रूही'ति
पदं न सद्गुटेव । आमुष्यवेत्ताभावाय सर्वदेति कालापरिच्छेद उक्तः । सर्वभावः
सर्वेषां भावः पतिपुत्रधनादि सर्वं प्रभुरेवेति । अत एव पुष्टिश्रुतिरूपाभिस्तामसप्रकरणी-
यफलप्रकरणे 'अस्त्वेवमेतदि'त्यत्र तथैव गीतं 'श्रेष्ठो भवांस्तनुभूतां किञ्च वन्धुरात्मे'ति ।
एतदर्थस्तु 'तन्मत्स्यचित्पियो देह' इत्यारभ्य 'मगवत्सर्ववोचिते'त्यन्तं तद्वाक्याशयेन मधु-

चरणैस्तथैव निरणाशीति उत एव विभावनीयः । यद्वा, सर्वेषु पदार्थेषु भावो भगवत्स-
म्बन्धित्वभावनं, तेनेत्यर्थः । अत एव वृत्रासुरेणापि तथा प्रार्थितं 'त्वन्मायायत्मात्मज-
दारणेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाय भूयादिति । अथवा सर्वभावः सर्वात्मभावः, तेन
तथेत्यर्थः । आत्मपदमन्तरेण कथनं तु 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' 'परोक्षं च मम प्रिय-
मि'तिव्याहारतः परोक्षकथनाभिप्रायेण । स्वरूपं तु सर्वेषामिन्द्रियाणामहमहमिकया
निरूपधिभगवत्प्रवृत्तिः । विशेषतो जिज्ञासायां तु विवेचितोऽस्मत्प्रभुचरणैरनुभाष्यतृती-
याध्यायतृतीयचरण इति सुधीभिस्तत एव परिभावनीयः । तदधिकरणरूपास्तु ब्रजे
रासमण्डलमण्डना एषेति न तद्भावाधिष्ठानान्वेषणमयासः । सर्वभावेनेत्यत्र हि करणे
तृतीया, तद्धि व्यापारवत्कारणं, व्यापारस्तु 'तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्' । तथा
च सर्वात्मभावजन्यफलं भजनानन्दानुभवस्वरूपं, तत्तु रासात्मकप्रभुस्वरूपात्मकमेव ।
'रसो वै स' इति श्रुतेः । मध्ये रमणमवान्तरव्यापारः । अत एवोक्तं फलप्रकरणारम्भे
तथैव प्रभुचरणोक्तिरुपपन्नम् । 'पञ्चधा रमणं मतं' 'ततो रूपं प्रतिष्ठितम्' । 'हरिमियास्ति-
ति शेष' इति । अत एतद्रमणस्य तज्जनकत्वम् । एवं चोक्तप्रकारेण भजने फलाभाव-
शङ्का निराकृता । करणं तु फलवन्न तु फलात्मकं, तेनास्य साधनत्वं न तु फलरूपत्व-
मिति पूर्वपक्षिमतः फलिलतां ब्रजाधिपपदेन निरस्यन्ति । ब्रजस्य 'अहंघातं निशि
शयानमतिभ्रमेण'तिवाक्याग्निःसाधनस्याधिपः मभू राजवशियामकः, 'अनन्यगोकुलस्वा-
मिफलदाता फलात्मक'श्चात एव 'निःसाधनफलात्मायं' 'शार्दूलोऽस्ति गोकुल' इति श्री-
मदाचार्यचरणोक्तिरपि । स एव भजनीयः सेव्यो नान्यस्तदंशः कलादिवैत्यर्थः । एवञ्च
सतीदं भजनं फलरूपं साधनरूपं च । यथा चारवण्डभूमण्डलाखण्डस्य हि हेममणि-
माणिक्यमयलचिरपात्राणि, कोशविशेषे सङ्काशाणि व्यवहाराणि च तान्येव । यतस्तस्यैव
सर्वाधिकैश्वर्यत्वात् । तेषामपि तत्तज्जातीयैभ्यस्तथात्वात्तथात्रापि । न हि ततोपि जीवमात्र-
नियामकोऽप्यरोऽस्ति येन सोपि नियम्यः स्यात् । अतो भक्तिमार्गे सकलसाधनमूर्धन्यमेव
साधनं सकलफलमूर्धन्यमेव फलमिति नामुपपत्तिः काचित् । किञ्च, श्रावण्यापेक्षाया-
माप्तवाच्यं शब्द एव प्रमाणम् । आप्तत्वं तु यथाभूतायोपदेशरुतत्वम् । प्रकृते तादृग्महा-
नुभावाः श्रीमदाचार्यचरणा एवेति नेतरप्रमाणाकाङ्क्षा । युक्तं चैतत् । न हि साक्षाद्युह-
पोत्तममुखारविन्द्राधिष्ठातृरूपानन्दमयाशिवरूपादितरः कथनं तथाप्यनुभूतमतीत्यलं वि-
शेषजन्यत्वेन । अत एवाचार्य मां विजानीयादिति भगवदुक्तिरपि । वस्तुतः पुरुषोत्त-
मा एव श्रीमदाचार्याः, तत्त्वं च कस्यचिद्वक्तविशेषस्य सत्त्वयुदेन्द्रायापेक्षानुभूतं
भवति, अनुभूतं चासकृत्तादृगैः । अत एव वट्टभाष्टके 'अनुभवनिगमायुक्तमार्ग'स्तित्र
श्रीगोकुलनायचरणैर्विविच्य तेषु तथात्वं निरणापि । एवञ्च तादृगाचार्यवचनानि श्रुतिरू-
पाप्येव । 'निःशस्तिनमस्य वेदा' इति श्रुत्या भगवन्निष्ठासरूपस्य तस्योक्तहेनोऽस्तीत्येव संभ-

वान्न तच्छङ्कागन्ध इति दिक् । प्रस्तुतं वदामः । व्रजपदं तन्निष्ठपदार्थमात्रोपलक्षकमिति तत्रत्याः सर्व एव भूमियमुनापुलिनाद्रिनिक्षुब्धगह्वरवृक्षलतापक्षिगोपीपालगोपीजनमृगादयो लक्षिताः । अत एव 'धन्येयमद्य घरणी'त्यादि भगवता गीतम् । किञ्चात्र भजनीय इति विधिस्तत्राप्यपूर्वनियमविधी तु न सम्भवतस्तच्छ्लक्षणाभावात् । तथा हि नहीश्वरभजनमप्राप्तं, न वा तद्भजनं पाक्षिकमिति नोभयलक्षणावसरः । अतः 'स्तत्र चान्यत्र च प्राप्त' इतिलक्षणः परिसंख्याविधिरेवायं पारिशेष्यादिति सिद्धम् । एवं च तदकरणेऽपराध-रूपप्रत्ययायोपि सूचितः । यथा मर्यादायां तदकरणे प्रत्यवायस्तन्मार्गीयफलाभावश्च, तथात्रापि पुष्टिमार्गीयाचार्यनिदेशोल्लङ्घनेऽपराध एतन्मार्गीयफलाभावश्चेतिभावः । ननु यत्र रागतः प्रवृत्तिस्तत्रैव स, अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति तार्किका इति चेत्, न । तयालक्षणस्यानुपलब्धेर्विनिगमकामावाह । यद्वा, यास्त्वयं प्रमाणवृत्तान्तः, प्रमेयपद्धतौ विधेरनियामकत्वात् । वस्तुतस्तु आवश्यकार्थेऽनीय 'आवश्यकार्थपर्ययोः' 'कृत्या-थे'त्यनुशासनात् । तेन सदानन्दरूपत्वाच्छ्रीगोकुलाधिपतिरवश्यमेव भजनीय इति भावः । अपरञ्च, व्रजधर्तोर्यमनार्थकत्वेन व्रजतीति व्रज इतिव्युत्पत्त्या पचाद्यच् । भगव-तस्तस्याधिपत्येन सोपि व्यापिवैकुण्ठात्मक इत्यसूचि । तेन भक्तहृदयप्रदेशादौ भगवदाधि-र्भावयोग्यतायां तदिच्छया ततः पूर्वमेव तदाधिर्भाव इत्युक्तं भवति । अन्यथा तस्य तद-धिष्ठानता न स्यात् । न वा भगवतः साधारणवद्यत्र कुत्रचित्तमन्तरेणाविर्भावः । इतरथा निखिलजीवनिियामकस्यानन्वरूपफलात्मकस्य त्रैलोक्यस्याधिपतेस्तदाधिपत्यमात्रकथनेन को वा तदुत्कर्षः स्यात्, प्रत्युतापकर्षाधायकश्च भवेत् । न चेन्द्रादिलोकवत्तस्योत्कर्षः कुत्रचि-रपुराणादौ प्रख्यातो येन तदधिपतित्वेन तादस्यापि तादृग्माहात्म्यं, यतस्तथात्वं वदेषुः । कदाचित्तादृशभ्रवणमपि भूलोक एव न स्वर्गादिषु, क्वचित्छ्रुपतेऽपि न तादृशः, सोपि तत्तादृशललीलादर्शनानन्तरमेव, न तद्वारू । तादृगपि न सर्वजनावच्छेदेन किन्तु केपा-ञ्चिदेव भूरिभाग्यभाजां तथात्वं भासते, सोपि भगवतः सकाशादेतस्यैव, नापि ततो भग-वतः । किं बहुना तादृशस्यापि प्रादुर्भावोपि माहात्म्याच्छादक एव । अत एव क्वचित्तु-राणामपि तन्नावबोधः । अत एव श्रीभागवते पुराणान्तरीयप्रसिद्धाध्यायत्रयकथा । तत्रैव श्रीगोवर्द्धनोद्धरणप्रस्तावे पुरन्दरगर्वश्च । सोपि तत्र वज्रन्यादिभ्रमहेतुक एव नान्यथा । नन्वेवं चेत्तर्हि तत्रैव स एव तेषामेव कथं स्तुत्यो जात इति चेत्, सत्यम् । परं सा स्तुतिः पूर्व तन्माहात्म्यज्ञानत एव । यतस्त्वत्स्वरूपज्ञानं, तनापि गर्भ एव ज्ञानादेव तादृक्तन्माहा-त्म्यावबोधनं, व्रजणो भगवदवतरणसम्बन्धिनिखिलवृत्तान्तावबोधात् । अत एव जन्मप्र-करणीयमपमाध्याये राजप्रभ्राभिनन्दनानन्तरं 'भूमिर्दृष्टतपज्याजे'त्यादिना श्रीशुकैस्तत्र तज्ज्ञानं निरूपितम् । न चैवं कस्यचरणचरित्रे तस्य तद्भरणमशक्यवचनं. स्यात्तन्मोहा-सम्भरादिहामग्नवादिषु यत्वं, सर्वमेतदस्मत्प्रचरणैस्तामसप्रकरणैरप्यपमाणप्रकरण-

चरमाध्यायसमाप्त्यनन्तरमेव 'क्यामात्रं हरेर्वाच्य'मित्यादिना समाहितं । श्रीविट्ठलचर-
णैरपि तदर्थविवरणे विविच्य निरणायीति नात्रानुयते विस्तरमीतित इति नात्र पूर्वप-
क्षावसरः । अतो व्यापिवैकुण्ठात्मको ब्रज इति ब्रजाधिपत्वत्पदेन ध्वनितम् । अत एवाथ-
र्वणे कृष्णोपनिषदि 'वैकुण्ठं गोकुलवनं तापसास्तत्र ते द्रुमाः' । तैत्तिरीयश्रुतावपि 'ते ते
घामान्युष्मसि गमध्वे गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं
पदमवभाति भूरेः' । 'विष्णोः कर्माणि पश्यत, यतो व्रतानि पश्यते । इन्द्रस्य युज्यः सखा ।
तद्विष्णोः परमं पदं सदां पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरावत'मिति । एतदर्थः प्रपञ्चितः
श्रीविट्ठलचरैर्विद्वद्भाषण इति नास्माभिरत्र विस्तरणीयस्तथापि तदध्ययनमाधुनिकानां
सर्वेषां दुर्घटमिति तत्र एव तमेवार्थमल्पतोऽनुब्रूमः । तथा हि हे भगवन् त्वे तव ते तानि
'सुप्तितुषप्रहलिङ्गनराणा'मित्यनुशासनाल्लिङ्गव्यत्ययः । घामानि क्रीडास्थानानि ।
गमध्वे प्राप्तुं । उष्मसि कामयामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्गात्रयति
श्रुतिः । यत्र श्रीगोकुले भूरिशृङ्गा दीर्घशृङ्गा गावो वसन्तीति शेषः । अथवाऽऽरण्य-
ग्राम्यपशूपलक्षणार्थम् । भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरूपभृतयो मृगा गावश्च तथा । कीदृशाः ?
अयासः शुभाः शोभावहाः शोभाधायका इति यावत् । तस्येति शेषः । अत्र स्थाने
भूमौ । तथापि स्वस्य तादृग्याग्याभावाद्गुणोचरो न भवतीति खेदेनाहेत्याह श्रुतिः ।
तल्लोकवेदमसिद्धम् । उरुगायस्योरुकीर्तंभगवतो, विष्णोर्व्यापकस्य । अत एव भूरेर्व-
हुरूपस्य, रासोत्सवाद्वा तथा प्राकट्यात् । तच्छ्रीगोकुलं परमं पदं, स्थानं वैकुण्ठं
पदं, तस्मादुप्यधिकं परमं पदं, प्रकृतिमित्येनापि परमं तादृशं पदमवभाति प्रकाशते' ।
अत्र स्वयं नित्या श्रुतिः 'अवभाती'ति वदन्ती स्वभानविषयस्य श्रीगोकुलस्यापि नित्य-
त्वमेव ब्रूते । अन्येषामनवभानपक्षेपि वर्तमानप्रयोगतो विषयस्यापि तत्त्वमेवापातीति
भावः । एतदनन्तरमेव च 'विष्णोः कर्माणी'ति पठ्यते । तथा पूर्वस्मिन्मन्त्रे 'यत्र भूरिशृङ्गा
अयासस्तत्तस्य परमं पद'मित्युक्त्वा, तत्र तदनन्तरं कृतानि विष्णोः कर्माणि यशो-
दास्तनपानपूतनामुष्यपानरिङ्गणादीनि पश्यत, युयमिति शेषः । यतः कर्मभ्यो हेतु-
भूतेभ्यो व्रतानि कात्यायन्यर्चनादीनि, साक्षिध्यादिष्वप्युदेव पश्यते स्पष्टवान् । अयं भावः ।
तत्फलत्वेन तत्कर्माणां विर्भूय तासु सर्वा लीलानि कृतवानिति । 'स्वप्न बाधनसर्गयो'रिति
घातोर्लिङि रूपम् । यदा, अयं घातुरूपयार्थकस्तेन व्रतानि लोकमर्षादाव्रतानि पाति-
प्रत्यादीनि वचाये । अपमप्यर्थः । वेदमर्षादात्प्राजकानां कर्मणां सदोपलक्षणान्तरि-
हाराय 'यत्' इत्यन्ययप्रयोगः । तथा चैतरुर्षणामविकृतत्वमुक्तम् । किञ्च, स्वव्रतानि
आत्मारामत्वपूर्णकामत्वादिनिपमरूपाणि वचाये । अस्मिन्नर्थे नञ्प्रत्ययेऽब्रवति स्पष्टवा-
नित्यप्यर्थो युज्यते तदा, तानि कर्माणि गोपीभिः सह रमणरूपाणि पश्यतत्युपदेशः ।
अत्र कथनायविशेषस्तत्रोपपादित इति नन एव परिभाषनायो, विस्तरभयनो नात्र

वितन्पते । इन्द्रस्य युज्यो योज्योनुकूलः सखा । अयमाश्रयः । मधुणा इन्द्रयागभङ्गे कृते
 बहुबलाहकासाधारणवर्षणेन्द्रेण तद्गोहे कृतेपि सर्वसमर्थोपित ङेतुकतन्मदमेव दूरीकृतवान्,
 न तु तं तदधिकारं वेति तथा । तदनन्तरमिन्द्राभिप्रेक्ष्योविन्दनामधारणादिभिस्तत्समान-
 धर्मस्तथा । एवं निरूप्य तत्पूर्वोक्तं विष्णोः लीलास्थानं परमं पदं सूरयो विद्वांसः, तत्त्वं
 च शब्दब्रह्मपरब्रह्मस्वरूपवित्त्वम् । तत्र परब्रह्मबोधस्तु भक्त्यैवेति सिद्धान्तः, 'भक्त्या
 मामभिजानाति' 'भक्त्याहमेकया ब्राह्म' इत्यादिवाक्यैः सूरयो भक्ता एव । न 'न्यत्राह
 तद्गुरुणापत्ये'ति 'सूरयः सदा पश्यन्ती'तिवाक्यैकवाक्यतायां भूमौ तत्परमं पदं भक्ता
 एव सदा पश्यन्तीत्यर्थोऽवसीयते, एवञ्च काननकालिन्दीतत्पुलिनगिरिवरगङ्गाद्यात्यक्त्वे-
 नोद्भूतरूपधनमहच्च । तत्रेव हि द्रव्यं यच्चाक्षुषं, यन्महत्त्वे सति उद्भूतरूपवदिति तर्कोक्तिः ।
 तच्चाक्षुषं द्रव्यात्मकं च तत् परमं पदं कथं भक्तैकदृश्यमेव, न साधारणजनगोचरमित्या-
 शङ्कायां दृष्टान्तमाह-दिवीयं चक्षुराततम् । दिवि स्वर्गे यथा आ समन्तात् तत् व्याप्तं
 'यन्न दुःखेन संभिन्न'मितिवाक्यात्सुखैकसाधनतद्रूपं तत्पदार्थं तत्रस्थानामेव चक्षुः
 परमपति नान्येषाम्, तथैतल्लीलामध्यवर्तिनामेव तद्दृश्यमित्यर्थः । शास्त्रान्तरेपि, 'ता वां
 वास्तुपुष्पसि गम्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तद्गुरुमायस्य वृष्णः परमं
 पदमवभाति भूरि' । अर्थस्तु, ता तानि, वां युवयोः कृष्णरामयोः गोपीमाधवयोः,
 वास्तूनि अनेकविधकुञ्जादीन्येव वस्तूनि, गम्यै प्राप्तुं 'तुमं से स' इत्यनुशासना-
 देवत् साधु । वृष्णः कामान् वर्पतीति वृषा, तस्य । गोपिकासु कामवर्पकस्य । भूरि बहुरूपं,
 पदविशेषणम् । अग्रिमार्थस्तूक्त एव । परमपदादधिकं तत्रानुप्रविष्टमिति न्यायो ध्वनितः
 अन्यथा तरादमित्येव श्रुतिर्वेदेत् । एवञ्च, लक्ष्मीतुल्यतायामपि यथा भक्तेषु तत् उत्कृष्टत्वं
 'गोप्योन्नरेण भुजयोरपि यस्पृहा श्री'रितिवाक्यात् । अत एव 'स्वानन्दानुभवार्थ'मि-
 त्यस्य विवरणे श्रीविठ्ठलवर्'स्तथा च स्वपदस्य स्वामिनीवाचकस्येत्यादि व्याख्यानं
 कृतम् । तथा च मसिद्धतदपेक्षया भ्रमो रतिप्रीतिसाधकत्वेनानिर्वचनीयच्छविविधाय-
 फत्वेन च तस्य तथात्वमितिभावः । 'न स्त्रियो ब्रजसुन्दर्ये' इत्यादि तत्रस्पष्टदृष्टमानपुरा-
 णीपकृपापुक्तार्थेऽनुसन्धेयेत्यलं विस्तरेण । प्रस्तुतमनुसरामः । एतादृशस्याधिपो भज-
 नीयः सेव्य इत्यर्थः । सेवा हि सेवकस्यैव धर्मः । 'भज' धातोः ॥ एवार्थो निरुद्धः ।
 तथा चारोपजीवानां सहजदासत्वममूचि । तदकरणे तद्दण्डयोग्याश्च त इत्यपि । उक्तमेवो-
 दाट्पन्ति स्वस्येति । स्वस्य भगवदीयस्यापमेव भजनाख्य एव धर्मो न तु मार्पा-
 दिकः स इतिभावः । एवकारस्तु पुरुषोत्तमभजनधर्मातिरिक्तधर्ममात्रव्यवच्छेदकः ।
 अपरा स्वस्यैरायं धर्मो नेतरेणाम् । तेन भगवदीयव्यतिरिक्ता निवारिताः । ततो गोप-
 नपप्यमूचि । अत एव 'न शुद्धिमेदं जनयेत्', 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि
 कारयेत्यादि भगवद्वाणिनम् । एतदर्थमेव शङ्करभट्टनीनानुद्धवः । यद्वा, अयं धर्म एव

भगवदीयस्य सर्वपुरुषार्थसाधकस्तत एव सजातीयार्थाद्विप्रतिपत्तिद्वेः । अथवाऽयं धर्म एव स्वस्य तथा, न ज्ञानादयः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ये'तिवाक्यतः । हिशब्दः कैमुतिकन्यायेन युक्तार्थं ध्वनयति । भगवता गीतायां 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ग्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति स्वधर्मातिरिक्तसर्वधर्म-परित्यागपूर्वकं निजशरणग्रहणदिष्टं, तत्फलं च पापमोचनमुक्तं, न स्वरूपसम्बन्धादिकम-तोऽयमुक्तमार्गो मार्गादिक एव स इत्येवं निश्चीयते । इतरथा स्वयमपि पापमोचनमेव फलत्वेन नोक्तं स्यात् । एवञ्च यत्र निखिलधर्मतो पर्यादामार्गाद्योपि शरणमार्गः साधी-यास्तत्र फलमार्गीयभक्तिमार्गीयभक्तिप्रकारेण सेवाकरणं, तत्रापि श्रीपुरुषोत्तमसुखारविन्द-विरचितपद्धत्या, सुतरां तदात्मजनिर्मितरीत्या, तेभ्योपि श्रीकृष्णः सदानन्दः फला-त्मकस्तत्राप्युक्तभावेन भजनं सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं सर्वोत्कृष्टपरमफलं स्वरूपानन्दात्मक-पिति किं वाच्यमिति । अतः सर्वात्मनाऽयं निराकुर्वन्ति मान्यः कापि कदाचनेति । अन्यः प्रेरणादिलक्षणो धर्मो न भगवदीयो भवतीत्यर्थः । मार्गादिकत्वाद्भगवदीयेन कार्ये इति भावः । कापीति देशाश्रयापरिच्छेद उक्तः । कदाचनेति कालपरिच्छेदश्च । उक्तप्रकारेण वासैस्तदास्यमेव विधेयमितिभावः । अत एव 'भक्तिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मः' इति तन्मार्गमर्मादास्यमेव धर्मत्वेनोक्तम् । अत एव वृत्रासुरेणापि दृष्टपुष्टिफलेन 'अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितारिम भूय' इति प्रभुं प्रति तदेव मार्थितं नेतरत् । प्रभुसाक्षात्कारे साक्षात्प्रार्थनमनुचितं भक्तस्येति परम्परया तत्प्रार्थनम् । एतैर्न स्वस्य दीनभावो दर्शितः । प्रभुसन्तोषाधायको यतस्तादृग्भाव एवात एव 'भक्तानां तैन्य-मेवैकं हरितोषणसाधनमिति' भाषितं प्रभुचरणैः ॥ १ ॥

एवं श्रीपुरुषोत्तमस्य भक्तिमार्गीयमयमपुरुषार्थरूपत्वं सोपपन्निकं निरूप्य तस्यै-वार्थरूपत्वं प्रतिपादयन्ति एवमिति ।

एवं सति स्वकर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

एवं सति उक्तप्रकारेण भजनरूपे धर्मे क्रियमाणे सति । स्वकर्तव्यं स्वाधिकार्यं यत्तत्त्वयमेव स्वाम्येव करिष्यति न तु तदंशवत्तारादि । अतः प्रभोः स्वातन्त्र्यमप्य-मुचि । न जीवत्केवलं पारतन्त्र्यमेव । 'अहं भक्तपराधीनः' इत्यादिवाक्यैः कालादि-नियामकस्य प्रभोस्तत्त्वेनैव स्वभक्तमाहात्म्यावबोधनायैव मान्यया । अत एव 'अस्वतन्त्र इव द्विजे'ति तदावग्रे इवशब्दः । अस्वतन्त्र इव, नत्वस्वतन्त्र एवेति ध्वनयति भगवता तयो-क्तमित्यवसीयते । भक्तवात्सल्यतोपि कचिच्छा, अत एव दामोदरलीलापि । 'यस्य च भावेन भावलक्षण'मित्यनुशासनात्सतीति सप्तमी । ततः स्नेहेनावच्छेदतो दास्यकरणेऽयमभ्या-

रि नित्यं स्वाधिकर्तव्यमिति च ध्वनितम् । नृपुंसकलिङ्गोत्तया स्वयमित्यव्ययोक्तेश्च प्रभुकृते-
 र्वस्तवत्वपानन्ददायकत्वप्रविकारित्वं च । अन्यथैवं कृते कृत्येति वा ब्रूयुः । स्वकृतीरिति
 च । ननु श्रीमदस्मदाचार्यवर्यचरणसरसिजरजोभूषणभूषितैस्सेवकैर्वाङ्मधुद्रवास्वादित-
 स्वान्तैस्तद्विभासेन तात एव 'किमलभ्य'मित्यादिवाक्यार्थानुसन्धानतः प्रार्थनप्रन्तरेण
 भजनोपयोगिनिखिलप्रदार्थसम्पत्त्या तादृग्भावेन स्वमाग्यसौभाग्यसञ्चयमिव तद्भजनं
 कर्तव्यमेव, परन्त्वायुनिकानां तत्स्वरूपानभिज्ञतया तदनुभवाभावाच्च जीवधर्मत्वेन कदा-
 चिद्विभासेनोत्कृष्टसेवासाधनरूपतनुजविचजनसेवासिद्धयर्थमर्थापेक्षायां तत्र प्रयत्ने कृते
 कदाचिद्वाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धौ च स्याताम्, 'त्रैवर्गिकायासे'तिवाक्यालभ्यकृतप्रति-
 बन्धोपि सम्भवेत् । न च सेवार्थं यत्ने क्रियमाणे न भगवत्कृतप्रतिबन्धः, अत एव
 'त्रैवर्गिके'तिपदम् आयासमात्रविधातहेतुत्वे 'त्रैवर्गिके'तिपदं न वदेत्, अतो भज-
 नार्थं यत्ने कृतेपि न दोषः, मर्यादाप्रवाहसंबलितानामेव वाहिर्मुख्यादिभावो, न पुष्टाव-
 द्भीकृतानामिति वाच्यं, नवरत्ने 'कापी'तिपदव्याख्यानेऽस्मत्प्रभुचरणैरवैतदुत्तरितत्वात् ।
 अपरञ्च, भगवान् पूर्णपुरुषोत्तमः सर्वकरणसमर्थोपि स्वसेवार्थमप्यर्थयत्नसापेक्षयेत्तत्सेवा-
 यामेव को विशेषोऽन्यसेवैव कुतो न कार्या, यत्नायासस्य तुल्यत्वात् । तस्याह्निष्टकर्मत्वं
 च भज्येत । वाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धौ च कथञ्चिदपि दुर्निवारौ स्याताम् । स्वामिकृत-
 प्रतिबन्धस्याप्यतिबलिष्ठत्वतः स्वकृतोपि प्रयत्नोपि व्यर्थः स्यात् । वस्तुतस्तु अस्मि-
 न्फलमार्गोपभक्तिमार्गे सेवैव धर्म इति राद्धान्तः । अत एवैवैव ग्रन्थेऽस्मत्प्रभुभाषण-
 सुधाधारा, 'स्वस्यायमेव धर्मो ही'ति । इतोऽपि स न कार्य एवेत्युक्तं भवति । 'योगक्षेमं
 ब्रह्मह'मितिवाक्यं च व्याकुप्येत । 'तुप्यतु दुर्जन' इतिन्यायेनास्तु वा मार्यादिक
 एव स तथाप्यधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानिः । अत्रायमभिसन्धिः, परमकारण्यैक-
 सिन्धुः श्रीगोकुलजनैकजीवनः स्वाश्रितस्य स्वल्पमप्यायासमसहमान एव सर्वकरण-
 समर्थस्तत्प्रयत्नमन्यथाकरोति स्वस्मिन्विभासदाह्व्याय नान्यथा । तथा च यत्र मर्यादा-
 प्रवाहसंबलितानामपि भक्तानां यत्नेऽपेक्षासहिष्णुः करुणाकोमलो हरिस्तत्र पुष्टाव-
 वाद्भीकृतस्य यदिचिदपि तदसहिष्णुः श्रीमद्गोकुलजनलोचनचकोरचन्द्र इति किं वाच्य-
 मत एव 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकतने' इति वचनामृतं च । 'भगवदर्थ्यापि
 सा न कार्य'त्युक्तं नवरत्नेऽस्मत्प्रभुचरणैरत एव । किञ्च, ब्रजरत्नानामपि निजनाथनिदे-
 शतोपि न निजग्रन्थग्रहणमनमपि । यत्रैवं सूक्ष्मेक्षिका तत्रेतेषां वाहिर्मुख्यादौ का वार्ता ।
 अत एव तामसम्पर्कणीयफलप्रकरणे 'पर्यम्बुजाक्षे'तिश्लोके ब्रजरत्नैर्निरुक्तं पद-
 भूति त्वन्यादतन्मर्यादस्य तत्प्रमृति वयमज्ञसा अन्यसमस्तं स्यातुं न पारयायः । विरुतं
 चैतदस्मत्प्रभुचरणैर्यथा देताभिमानो व्यग्रस्य देहविपातकृत्तात्तत्सन्धिः स्यातुं न शक्नो-
 तीति । एवं च सर्वोक्तदोषसम्भवमप्यतो न प्रयत्नं कुर्यात् । अकृते तस्मिन्सेवासाधनानुपल-

विश्वस्तदनुपलब्धौ भजनोच्छेदस्तदुच्छेदे स्वधर्मात्यन्ताभावादुक्तोपदेशे घट्टुटीप्रभात-
वृत्तान्तो वृत्त इति निजजनस्वान्तभ्रान्तिमपनयन्तः प्रवदन्ति-स्वयमेवेति । स्वयं प्रभु-
रेव सर्वं करिष्यति । स्वाश्रितजनयत्नमन्तरेणापि भजनापेक्षितसकलपदार्थान्संपाद-
यिष्यतीत्यर्थः । सेवकैः सेवोपयोगिसमस्तपदार्थार्थित्वेन तस्मात्प्राथम्येन मनो व्याकुलं
न विधेयम् । अत्रायमात्मनः, आश्रयान्तररहितः स्वाश्रितजनो यदि भजनानुक्-
लनिखिलन्यासपुरस्सरं तदनुकूलसकलवस्तुविकारतो निजभजनमेव सर्वतोऽधिकं
फलरूपं स्वसर्वस्वं ज्ञात्वा विदधाति तदा सर्वात्मरूपः फलात्मा सर्वकरणसमर्थः
कालादिनियामको भगवान्पूर्णानन्दो हरिः परमकृपालुर्यतो यत्किञ्चिदपि स्वकी-
यपरिश्रमासहमान एव स्वसेवासाधकमेव तदपेक्षितसमस्तसामग्रीरूपं कृतो न विद-
ध्यात् । अन्यथा 'योगक्षेमं ब्रह्ममह'मितिद्वयमिति न वदेदेव प्रभुरकुतोभयः । अमा-
तस्य प्रापणं योगः । मातस्य परिपालनं क्षेम इति तयोरर्थः । यद्वा, स्वयमेव स्वत-
एव सर्वं करिष्यति प्रार्थनानपेक्षः । एतेन सेवकैर्न प्रभुः प्रार्थनीय इति भावः ।
अत एव 'निजेच्छातः करिष्यती'ति नवरत्नेऽस्यत्यभ्युचरणैर्मातं, 'प्रार्थिते वा ततः किं
स्या'दिति विवेकधैर्याश्रयग्रन्थे च । यद्वा, स्वयमेवेत्यादि पूर्ववत्, न कस्यचित्प्रेर-
णया देवतान्तरद्वारा वा । कालादिदेवतान्तरप्रेरकोऽपि हरिरेवेति भावः । अस्मिन्नर्थेऽत्रा-
योगव्यवच्छेदक एवकारः । अथवा सेवकप्रार्थनस्य दोषावहत्वात्तत्प्रार्थनमन्तरेणैव ततः
पूर्वमेव तदभिलषितं कृत्वा तत्प्रार्थनावाप्तनां समीपते । अन्यथा 'यस्त आशिष आशास्ते
न स भृत्यः स वै षणिक्', 'आशासानो न वै भृत्य' इत्यादिवाक्यैस्तत्सेवकत्वहानौ स्वस्वा-
मित्त्वभावस्तत्र दुर्लभ इति भावः । एतेन प्रभोः परमभक्तपरमहितकारित्वं समसूचि ।
अत एव 'योगक्षेमं ब्रह्ममह'मितिवाक्यम् । यद्वा, स्वयं करिष्यत्येवेति क्रियया सहान्वये-
नात्यन्तायोगव्यवच्छेदक एवकारस्तेन प्रभुविश्वासेनैव सेवकैः स्थेयमतोऽस्मिन्मार्गे तद-
भाव एव परमवाधकः । अत एव विश्वासतद्भावयोर्ब्रह्मास्त्रातकौ भाव्या'विति तयोरनु-
सन्धानं तत्रैवोक्तम् । ननु सर्वसमर्थोपि प्रभुः सर्वया साधनसम्पत्तिमन्तरेण तादृक्फलदाने
कथं समर्थो भवेत्, भवेद्वा यथारूपञ्चित्सम्पत्तावेव । अत एव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते'
इतिवाक्ये प्रपत्तिरेव तत्सम्पत्तिरिति चेत्, सत्यम् । परं तदेदमवधेयम्-यस्य येन प्रकारेण
प्रपत्तिस्तस्मै तत्प्रकारेण प्रयच्छतीति प्रभुः 'तांस्तथैव भजाम्यह'मितिवाक्यत एवमेव ।
एवञ्च, यत्र मर्यादाभ्यामौकरीत्या प्रपत्तिस्तत्र तद्रीत्यैव फलदानं प्रावाहिकेभ्यः प्रावाहिक-
रीत्या पुष्टौ तद्रीत्या तथेति विवेकः । इतरथा 'यथा तथे'तिपदे न वदेत् । ये जना मां
प्रपद्यन्ते तानेवाहं भजामि हीतुकेपि चारितार्थ्यं स्यात् । उक्तार्थं यथाशब्द इत्यत्र
'प्रकारवचने यालि'तिपाणिन्यनुशासनं जामरूढमेवेति नानुपपत्तिः काचित्, तथाश-
ब्दाप्यप्येनैव व्याख्यातः । तथा चात्र भजनोपदेशः पुष्टिपद्धत्यनुसारेणेति तथैव फल-

दानमिति दिक् । इत्थं च मर्यादायां साधनापेक्षो भगवान्ययासाधनं फलं ददातीति
 पुष्टौ तद्विरपेक्ष इति निगूः । अत एव श्रीमद्भगवते श्रीगोवर्द्धनोद्धरणप्रस्तावे ‘गोपा-
 येत्स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहित’ इति श्रीमद्भोक्कुलनाथोक्तिः । अन्यथा व्रजजन-
 स्वरूपानन्ददानं च सुतरामवश्यकचनं स्यात् । न च तत्रैव पूर्वोक्त एव प्रस्तावे पूर्वाद्धेन
 ‘तस्मान्मच्छरण’मित्यादिनोक्तमेव वक्ति चेच्छरणमपनादिकं तत्साधनमप्यस्तीति वाच्यं,
 ‘निस्साधनफलात्माय’मिति प्रमुवाच्यविरोधापत्तेः । यदि ग्रहिलतया तद्वाच्यं तथापि
 प्रभुणैव तत्सम्पादितं न तु तैरपि किञ्चित्कृतम् । किञ्च, कदाचित्केपाश्चित्सम्भवेपि
 तत्रत्योपरिभागस्थशुकमयूरमृगादीनां सुतरां तदसम्भवः । वस्तुतो नास्त्येव तेषामपि
 तद्वन्धसम्भवोपि, प्रत्युत विपरीतं च तत् । अत एव श्रीमद्भोक्कुलस्वामिना महता यत्ने-
 नापीन्द्रबलिभागो निवारितः । अत एवा’न्वापृत’मितिवाक्यं च । न च जन्मान्तरीयं
 तदस्तीति चेत्, न । तथाकल्पने मानाभावात् । न चैतत्फलान्यथानुपपत्तिरेव तदिति
 चेत् । उक्तोक्त्युच्छेदापत्तिः । ननु क्वचित्चाद्भुक्तिरपि स्यादिति चेत्, न । ‘अस्ति
 चेदुपलभ्येते’तिन्यायो व्याकुष्येत्, प्रत्युत भगवतैव सर्वं सम्पादितमित्युक्तिर्लभ्यतेपि ।
 अत एव ‘प्रसन्न षण्णां स्विदुत स्वयं हरि’रितिवाच्यमिति चेत्, समः समाधिः, ‘अहो
 अमीपां किमकारि शोभन’मितिवाक्यात् । अत्र धूमः । यद्यप्येतद्वचनमपि कोटिद्वयावबो-
 धमवगाहते तथाप्युत्तरदले यथोपोद्बलक’मन्वापृत’, ‘निःसाधनफलात्माय’मितिवाक्यं न
 तथा पूर्वदल इत्यनेनापि भगवत्कृतिरेव निर्णायि, न व्रजवासिनामतो मर्यादायां तत्सा-
 धनैरेव फलं यत्तत्रस्तत्रापि प्रभुरेव । पुष्टौ तद्विनापि स्वबलेनैव सर्वं कर्तुं समर्थ इति
 कृतं वाचां विलासेः । इदानीमुक्तार्थमेवोद्घाटयन्त्यस्मत्प्रवृत्तः प्रभुरिति । प्रभुः
 सर्वनिर्णायकः । ‘अन्ये चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वय’मितिवाक्यतः । अत एव
 समर्थ इति हेतुर्गर्भं विशेषणम् । सर्वेभ्यः कालादिभ्योपि समर्थः । कालसाध्यपदार्थ-
 स्यापि स्वयमेव साधकः । यद्वा, सर्वेष्वाधमेषु देशेषु बाहोस्विदर्शेषु तथा कालत्रितयेषु
 वर्णाश्रमादिषु तथा । देशादिपट्टसाधनानपेक्षः । यद्वा, सर्वस्मिन्साधनविषये तथा । तत्तत्सा-
 धननिरपेक्षः । यद्वा, सर्वैः कालादिभिः कृत्वा समर्थः सर्वकरणक्षमः । कालादयोपि
 तदर्थीना एवेति तत्साध्यपदार्थस्यापि प्रयोश्चिच्छाप्तावेण त एव साधका न तु विघ्नरु-
 तारः । अपरा सर्वेषु देवजीवेषु साधनसम्पत्तिं साधयितुं तथा । स्वस्मिन्नेव ज्ञानादेः
 सिद्धत्वात् । यद्वा, असाधनमपि साधनं कर्तुं समर्थः, अद्भुतकर्मत्वात् । अत एव तत्त्वा-
 र्थदीपे ‘असाधनमपि साधनं करोती’त्यस्मत्प्रमुचरणोक्तिः । हिद्वन्द्योपि समर्थमनु-
 मोदते । तथा हि यत्र मर्यादाप्राप्तसाधनाभावस्यापात्यन्तासत्त्वानामिन्द्रादिभ्यः स्वांश-
 फलाद्यवतारः परम्परासम्बद्धेपि नामवर्णाज्ञानेन कथनेनापि परमस्नेहभरतः केवल-
 स्तपूत्रनाममात्ररूपनेन स्वसम्बन्धगन्धसम्भावनाऽभावेपि तन्नामवर्णमाहात्म्यावबोधार्थं

तादृक्फलदानं तत्र साक्षात्कलात्मकश्रीपुरुषोत्तमस्यैव पुष्टिमार्गीयस्वरुखारविन्दरूपाचार्यो-
पदेशपूर्वकतदुक्तप्रकारेण भजने स्वयमेव किं किं न विधास्यतीति निखिलमनिर्वचनीयम् ।
य एतादृक् प्रभुः समर्थः, तेन प्रभुणा कृत्वा तेन कारणेन वा हेतुना वा भक्तो भगवति
स्निग्धः निश्चिन्ततां निराकुलतां ब्रजेत्याप्नुयात् । अत्रायं भावः । पूर्वं श्रीमदाचार्यो-
पदेशमात्रेण तद्विश्वासोद्रेकेण भजन् पश्चात्तस्मिन्स्तदुद्रेकेण स्निग्धः सन् तथा स्यादित्यर्थः ।
इदं भजनमेव सर्वस्वमिति ज्ञात्वा यदि भजनमेव कुर्वन्प्रभुं क्षणमात्रमपि न त्यजेत्तदा स
तथात्वं प्राप्नुयादिति भावः । तथा चैतन्मार्गीयो द्वितीयपुरुषार्थोपि सोपपत्तिको निरूपितः ।
तथैवाभिहितं भक्तिरससारपरिशीलनशीलैर्यो हरिरेव हीति ॥ २ ॥

एवं मार्यादिकौ तौ निराकृतौ तथा कृतेऽप्यर्थे सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमित्यतः
कामस्यापि तत्र तदुत्कर्षत्वमाशङ्क्य तदपि प्रभुस्वरूपापेक्षया सुवराभेदाप्रयोजकमिति
तृतीयमपि तं तमेव निरूपयन्तस्तत्परिहर्तुमुपक्रमन्ते यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः *किमपरैर्ब्रह्मि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

पदि चेन्नोकुलाधीशो यशोवोत्सङ्गलालितोऽनन्यगोकुलस्वामी । श्रीपद्मोक्त्या
तादृगन्तरङ्गभक्तसहितः । यद्वा, 'अथत इन्द्रिा शश्वदत्र ही' विवाक्यतः श्रीयुक्तं यद्गो-
कुलं, तस्य तथा । पूर्वोक्तभावतः सर्वोत्कृष्टशोभायुक्तं यच्चतस्य तथा । तादृशोपि सर्वा-
त्मनोक्तभावेन धृतः भवता त्वया येति शेषः । धृत इतिपदात्कापवाद्मानसैस्तदेक-
परता ध्वनिता । विशेषतश्चेतस्तत्त्ववणता यतः स प्रभुस्तत्सम्बन्धेव । अतः फलप्रकरणे-
ऽस्मत्प्रभुचरणैर्गीतं 'सोऽन्तःकरणसम्बन्धी तिरोधत्' इति । आश्रयान्तरं परित्यज्य केवल-
तदेकनिष्ठो जात इति यावत् । तदा ततः पूर्वोक्तफलात्मकप्रभोः सकाशादपरस्तुच्छ-
लौकिकैर्वैदिकैरपि किं ? न किमपीत्यर्थः । अयमर्थः । लौकिकैर्लोकैः परमोत्कर्षमापन्नै-
स्तामसराजससात्त्विकैः । बहुवचनं त्रिविधत्वसूचनाय । वैदिकैस्त्रिविधगुणैर्ब्रह्मलोक-
योगसिद्धिमोक्षैः । बहुवचनं पूर्वोक्ताभिप्रायेण । चतुर्विधमोक्षज्ञानादिमूचनायापिशब्दः ।
उभयविधैर्ज्ञानादिभिश्च कृत्वा किं ? न किमपीत्यर्थः । अपरमिति पाठे उक्तंस्तैः कृत्वा-
अपरमुत्कृष्टं वस्तु किमप्यस्ति । न किमपीत्यर्थः । यद्वा, अपरैर्देवतान्तैः किं ? सर्वेषां
तदिभूतिरूपत्वात् । अत एवोक्तमस्मत्प्रभुचरणैस्तत्त्वदीपे 'कृष्णान्येन परं वस्तुच्यते' ।
'कृष्णात्परं नास्ति देव'मित्यन्तःकरणप्रयोगे च । अत्रायमभिसन्धिः । रसातलादिपु-
ष्पपेक्षयाप्यानन्दाधिक्यं, तदपि चामनावतारैर्गोदृढतमः प्रयोरनपायिन्याः श्रियः
सकाशादपि तदप्रयोजकम् । एवं सर्वभूमीश्वरत्वं लोकं यन्नकरं, तच्च यज्ञदानादिसापे-

क्षमत औपाधिकं सावधि च । न च राज्यमन्ते परलोकोपकारि, 'राज्यान्ते नरकं ध्रुव'-
 मिति रावयात् । अतो भगवदनवद्ययशस्तस्मात्तत्तथा । एतमेवेन्द्राधिपत्यमपि परि-
 णामायापि । भगवदखण्डितैश्वर्यात्तत्तथा । एवं लौकिकत्रिविधमपि निराकृत्य वैदिक-
 मपि निराकुर्वन्ति । अपरिपक्वयोगिनो हि स्वयोगवलेनाभिलषितपदार्थानाविर्भाव्य तद-
 नुभवं कुर्वन्तस्तस्मादपि भ्रष्टाः सन्तो दुःखिता एव पुनर्जन्मार्हन्तीति भगवज्ज्ञानापेक्षया
 तदज्ञानमपि तथा । भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वात् । ब्रह्मणो रजोवतारत्वाच्चलोकोऽपि
 राजसः, तत्र हि 'ब्रह्मणा सह युज्यन्ते' इति वाक्यात्तत्साहित्येन पारतन्त्र्यतो भोगकलयोः
 सिद्धिरिति स्वपराक्रमातिक्रमः । भगवद्दीर्घापेक्षातस्तौ तथा । 'तमेव विदित्वाति-
 मृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यादिश्रुत्या ज्ञानतो मोक्षस्तत्र 'सत्त्वात्सञ्जायते
 ज्ञानमि'ति वाक्यतस्तज्ज्ञानं तदपि सात्त्विकमेव भवितुमर्हतीति तत्साध्यो मोक्षोपि तथा ।
 सोऽपि गणितानन्दात्मकोऽतः पूर्णानन्दमभवपेक्षया सोऽन्यन्तं स्वल्पतर इति तथेति
 वैदिकमपि तत्तथाकृतम् । किञ्च, मार्यादिकवैराग्यमपि प्रभोर्भक्तातिरिक्ते रागाभावा-
 दलोकोत्तरवैराग्यतः पूर्ववदिति भगवद्धर्मरूपतत्पट्टणत । पट्टिधास्तेऽकिञ्चित्करा
 यत्र तत्र किं वाच्यमन्तरङ्गधर्मिरूपसदृशतस्तथात्वमिति कैमुतिकन्यायोपि ध्वनितः ।
 किञ्च, 'अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राद्युपजीवन्ती'ति श्रुत्युक्तेर्भगवदानन्द-
 लेशस्तदतिरिक्तसकलार्थेषु निर्णीतः । तर्हि विषयानन्दनिमित्तमात्रपुत्रार्थादिरूपं तदा-
 नन्दाभासरूपं वस्तुतो दुःखात्मकमेव तत्तथे'त्यधिकं तत्रानुमविष्टं न तु तद्धानि-
 रितिन्यायमपि सूचयन्तः स्वान्तरङ्गस्वाश्रितमभिमुखं विधाय प्रावोचन्-ब्रूहि
 त्वमेव वद । अत्र नृत्तिपदतोऽस्मदाचार्यवर्षकृपापामाचुर्यतस्तत्कालावच्छेदेन तस्य स्वल्-
 पानन्दानुभव इत्यन्यसीयते । इतस्या ब्रूहीति प्रश्नः कथमपि न सङ्गटेतैरेति पूर्वमेवावो-
 चाम । न च तादृग्भाग्यशालिनस्तस्य तादृगाचार्यचरणकृपाकटाक्षपक्षपाततस्तादृक्कदनु-
 भवो दुर्यटस्तस्य तादृक्कदनुभवाविन्दरूपत्वात्तत्रसपूर्णत्वाच्च । अत एवास्मत्प्रभुचरणै'स्तत्सा-
 रभूतराससीमावपूरितविग्रह' इति सर्वोत्तमे तादृगस्मत्स्वामिनाम गीतम् । एवञ्च भक्तो-
 पदेशपक्ष एव साधीयान्तरःकरणोपदेशपक्षः । फलभकरणे 'ग्रहि किं करवाणि व'
 इति तत्र । अन्यथा स्वमनोरोगे यथा 'किं स्यादिति विचारये'ति तत्प्रत्यवदंस्तथात्रापि
 तत्पदमेव वदेयुः, यतो विचारो घन्तःकरणार्थ एव, परं तादृगवेपणीय एवेति यदो-
 तिरटं प्रापितमस्मत्सौभाग्यमुपगभूर्पणः श्रीमदाचार्यचरणैरिति दिक् । अत्रायं निगूढा-
 शयः । पूर्वं देशभजनमेव दुर्लभं, तत्रापि दैवाधिदेरस्यातिदुर्लभम् । क योगिज्यो
 भगवान्नामादिदुर्लभं निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आनन्दमात्रकरपाटमुखोदरादिः, क समन्-

दोषात्मको दुःखैकसदनरूप आनन्दशून्यो जीवः । अत एव सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यन्य-
थाकृतौ श्रीविद्मलवरोक्तिसुधासारो 'ब्रह्मस्तुत्यादिदुरापचरणरेणुरीश्वरः काहं तुच्छो
जीव' इति । ततोपि गोकुलेशस्य यज्ञोदोत्सङ्गललितस्य श्रीगोकुलैकस्वामिनः पुरु-
षोत्तमस्य श्रीनन्दात्मजस्यात एव 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवैत्यस्मत्प्रभवाक्षपीयूषं, तत्रापि
श्रीगोकुलेशस्य परमसौन्दर्यसुन्दरस्य सुतरां वतोप्युक्तभावेन ततस्तरां तत्तया । अत
एव श्रीभागवततत्त्वार्थदीपे 'कृष्णशब्देन परं वस्तुच्यते तदेव कदाचित्तरमसौन्दर्यं प्रकटं
करिष्यामीतीच्छया प्रादुर्भूतं सच्छ्रीकृष्ण' इति श्रीमदाचार्यमधुरं वचः । 'भक्तिमार्गे
फलं कृष्णस्वदास्वादस्सुदुर्लभ' इति च । इति च प्रस्तुतासंभावनायां, कदाचित्कस्य-
चिद्वैवर्जीवस्य देहस्य च प्रचुरतरभाग्योदयेन 'यमेवैव दृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतितः
स्वमुखारविन्दनिष्ठसुधासाररूपाचार्यचरणापारकृष्णया तदनुग्रहतस्तदुरीकारेण तादृग्भ-
जनतस्तदुद्वेकदशायां श्रीनन्दराजकुमारसुकुमारनिजचरणकुवलयपुगलतरलतरलितपरा-
गसंवलितमनोमधुलिङ्ग एव तल्लेयमिति निर्वर्तः । एतेनैतादृग्भजनाधिकारी चैतत्कालाय-
च्छेदेन दुर्लभ इति सूचितम् । तथा चैतन्निरूपणेनैतन्मार्गोपदिष्टालक्षणवृत्ती-
यपुरुषार्थोपि निरूपितोप्यभूत् । न हि तादृक्स्वरूपानन्दानुभवोच्चरं कस्यचिदपि लोको-
त्तरपरमानन्दरूपस्य पुनर्दिष्टाऽसंभवः, प्रस्तुतं क्षणमपि तदवर्तमानतरेण स्वरूपानन्द-
सुधापानपरैस्ततोन्मयं स्यात्प्रसक्त्यं, किं पुनर्वाच्यं दिष्टासमृते तथात्वं तथेति । अत्रोदा-
हरणानि ब्रह्मजनस्तनान्येवानुसन्धेयानि । अत एव फलप्रकरणे 'यथैश्वर्यात्ते'त्यादि
तैरेव गीतम् । 'क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभव'दितिवाक्यवस्तासां तद्वियोगका-
लीनं क्षणमपि सोढुं तावत्परिमाणकमिति पूर्वोक्तप्रसिलं कपनीयम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयं तं निरूप्य तृथं तथा निरूपयन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

अत्रायमाशयः । ब्रह्मजनवृन्दवाञ्छाकृत्यतच्छीलः श्रीगोकुलाधिपतिरदेयस्वस्व-
रूपानन्ददानक्षमोपि प्रभु'र्मनोरथान्तं श्रुतयो यथा यथ'रितिवाच्यतः पुष्टिश्रुतिरूपभक्त-
षाद्भगवोचरातीतपरमानन्ददायको यतः, अतः कारणादेतोर्वा सर्वात्मनोक्त-
भावेन शश्वत्तैरन्तर्येण गोकुलेश्वरपादयोरनन्यगोवृत्तस्वामिनः' पुरुषोत्तमस्य भक्ति-
रूपचरणसरसिजयोः स्मरणं भजनं सेवनं, स्मरणं नामानुभवजनरुमेस्कारावबोधरूप-
मिति तु तार्किकाः । भगवन्मते त्वनुययजन्यमेव स्मरणमिति राद्धान्तः । एतन्प्रकटीकृतं-
'सयो नष्टस्मृतिर्गोपी'त्यत्र सुबोधिन्पादपविन्ददीकरणे यगद्गङ्गापद्मैरित्यन्त्रं वदुना ।
चकाराक्षद्रनोभिन्धणमपि न स्याज्यम् । भक्तैरिति शेषः । यत्र वक्षःस्थानस्थिताया

अपि श्रियो यदभिलाषा, तत्रेतेरेषां तवात्वे किं वाच्यम् । साक्षाच्छ्रीगोकुलाधिपतिभजनो-
पयोगिभगवदीयदेहसम्पादकत्वात्तस्येति भावः । अत एव तच्चरणकमलरजसो दुर्लभत्वं
सूचितं फलप्रकरणे तदभिधैः 'श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चक्रमे' इति । तयोस्तथात्वोक्त्या दीन-
भावत्वेनैव ते कार्ये इत्यसूचि । यथा भगवतो ब्रह्मत्वमानन्दरूपत्वं च तथा तयोरपीति च ।
अत एव समासोक्तिरपि । अन्यथा गोकुलेश्वस्येत्येवोक्तं स्यात् । अत एवा'नन्दं
ब्रह्मणो रूपम्' 'आनन्दमाश्रयकरपादमुखोदरादिः' 'आनन्दमयो भ्यासा'दिति श्रुतिस्मृतिवा-
दरायणाधिकरणानुशासनैर्भगवतो देहेन्द्रियादि निखिलमानन्दमात्रं, न तु लौकिकश-
रीरवत्कश्चन भेदोऽपीत्येव निरणायि । द्विवचनोक्तयोभयत्र समदृष्ट्या तत्करणे
सूचिते न तु वामदक्षिणयोस्तारतम्यमपि लौकिकयोरिव तयोः परिभाषनीयमिति
भावः । अनेनापि मर्यादातो भगवन्मार्गात्स्फूर्णो महानेव ध्वनितः । ननु स्मरणभजने
स्वरूपानन्दानुभवानन्तरमेव सम्भवेतां न तु तद्वर्गागिति चेदत्रैतन्नात्यर्थमवधेयं प्रज्ञावि-
शेषभावनाचतुरैः । उपक्रमोपसंहारयोः केवलं प्रभुमात्रोद्देशतोन्तरङ्गभक्तसहितस्य तथा-
त्येनोक्तप्रकारेण भजैस्तदुत्कर्षदशायां परमकरुणाकरः प्रभुः प्रसन्नः सन्मदीयं परमसौ-
न्दर्यं पश्यत्वितिच्छया मध्ये भजनानन्दानुभवं तस्य कार्यतीत्यध्यवसीयत इति तदनु-
भवस्यापि सिद्धत्वेनोक्तोभयमपि युक्तमेवेति न पूर्वपक्षिपक्षपक्षावसर इति । किञ्च,
स्मरणं मनोवर्षः, भजनं मानसं कायिकं च । अत एव 'चेतस्तत्त्ववर्णं सेवा मानसी सा
परा मते'ति सूक्तबलचाम् । सैव प्रेमलक्षणा भक्तिः स्वतन्त्रैव, अत एव 'भक्त्या सज्जातया
भक्तये'त्युक्तिः । शाण्डिल्यैरप्येतदेवासूचि 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति । मानसं च तत्त्व-
भवनुग्रहैरसाध्यं न तु ततोऽन्यसाधनसाध्यं, तत्त्वं तु स्वरूपानन्दानुभवभावात्मकमत
एव 'भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यत' इति श्रीवैश्वानरचरणः । न च
'भावनये'ति तृतीयान्तैर्नैव साधनमतः 'साधनं नान्यदिष्यते' इति साधनान्तरनिषेधः,
इतरया साधनमित्तिपदं न वदेषुरेवेति चेत्, सत्यं, तथापि तस्यापि हेतोरवश्यवाच्यत्वेन
तदनुग्रह एव तादृशाच्यः । तथा तदनुग्रह एव तदास्तां, कृतं तथेति चेदिष्टापत्तिरत
एवस्मरन्मुचरर्णगीतं 'अनुग्रहः पुष्टिर्माणं नियामक इति स्थितिः' । इतिस्थितिर्नाम
भक्तिमार्गाया मर्यादा । तेन भक्तिमाणं साधनरूपः फलरूपश्च पुरतोत्तम एव, न तु
मार्गान्तरवत्तयोर्भेद इति निरूपितम् । किञ्च, स्मरणं मनोवर्षस्तेन मनसा स्मरणपूर्वकं
भजनं कार्यं, न तु वायव्यः कायिकमात्रं तदित्यर्थः । एतेन वाचनिकमपि तन्नामसङ्की-
र्तनादिरूपप्राप्तिः, यतो वाचः पूर्वरूपं हि मनः, 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'-
त्यादिश्रुतेः । अत्रशिष्टावसरे तत्क्रयाध्वनादिकं च तथेत्यपि समुचितमत एव 'तत्क्रया-
ध्वनादौ ये'त्यपि भाषितम् । 'सेवायां वा फयायां वा यस्यासक्तिर्देहा मये'दित्यस्मदा-

चार्यचरणवचनरचना भक्तिवर्धिन्याम् । ननु 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेस्तद्वरणेनै-
वोक्तभावेन तच्चरणस्मरणादिसम्भवेऽप्यमुपदेशप्रयासः प्रयास एवेति कस्यचिद्बहिर्मुख-
मौख्यं परिहरन्तः स्वमतिं प्रमाणयन्ति इति मे मतिरिति । मे मत्सम्बन्धिनी मदीया,
मतिः बुद्धिरिति एवंरूपा उक्तप्रकारे व्यवसायात्मिकेत्यर्थः । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि
पूर्वोक्तमुक्तश्रुत्यादिना तदनुग्रहसाध्यं, तथापि स्वस्य तादृग्भगवन्मुखारविन्दरूपाधिष्ठा-
तृत्वात्तदभिमतया मे मतिरित्युक्तिर्भगवदुक्तिरेव । तथा चोक्तप्रकारेण तत्करणेऽनुग्रहं
करिष्यत्येव परमदयालुः श्रीमच्चन्द्रराजकुमारः श्रीगोकुलजनलोचनचातुरसेतोहरनवनीर-
दसुन्दरो, यतो यथा श्रीगोकुल उत्तुल्लवन्धनप्रस्तावे प्रसङ्गो नारदोक्तमपि निजोक्तमे-
वेति तदवस्थातोपि तत्साधनमन्तरेणापि स्वमयमेव तदुक्तमात्रेण महदायासेन स्वयमेव
तत्र गत्वा मलकूचरमणिधीययोस्तरुपर्योन्तरगत्योल्लखलतत्सङ्गृहणेन तौ भूमौ पातयं-
स्ततो निस्तुल्यव्यस्मृतदिग्गजरीरयोस्तथोस्तादृक्स्ववचनमनमदक्षिणादीनङ्गीकुर्वन्मुदृत-
वानत एव 'तत्तथा सांध्ययिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मने'ति श्रीकृष्णचन्द्रोक्तिः । एषश्च
स्वमुखारविन्दोक्तमखिलं स्वोक्तमेव कुतो न कुर्यादिति मद्दिश्यासेन पूर्वोक्तमदुक्तकरणेन
भगवदीयैर्निश्चिततया श्वेयमिति भावः । यद्वा, मे मतिरिति भेदबोधरूपप्रष्टया स्वमतः
स्वातन्त्र्यमवूचि । अत एवासमासोक्तिरपि । अन्यथा मन्मतिरित्येव वदेयुः । तेनाय-
माश्रयः । भारते भीष्मयुद्धे पार्थरथार्यं श्रीमद्यदुकुलजलधिमुधाकरः स्वमतिज्ञातामप्यन्ना-
यरूपां स्वोक्तिं वितर्थाकृत्य तत्पार्थनाभावेपि स्वत एव तत्स्यन्दनरुगिरिशिखरतः
सत्वरमुत्तरंधपलजलद इव चक्रपाणिस्तेन सह युद्धार्थं प्रवृत्तस्त्वयस्त्रिज्ञमेवापालयत् । यत्र
मर्षादायामपि तद्वक्तृकृतमतिज्ञानिर्वाहरणं तत्र पुष्टौ निजाज्ञया प्रकटीभूतसाक्षात्स्व-
स्यैव मुखारविन्दाधिष्ठातृरूपस्य वस्तुतः स्वस्यैव तस्य तत्साधनसम्पत्तौ सत्यां स्वयमेव
स्वस्यैवाभिलषितसम्पादनेन स्वोक्तमेव तदुक्तं कथं न करिष्यतीति भावः । स्वानभिल-
षितमपि वा पूर्वोक्तहेतोर्मेदुक्तमिति करिष्यत्येव । एतेन स्वस्य धर्ममार्गाभिमानमौढत्व-
पि ध्वनितम् । अत एव सिद्धवत्कारेणास्मत्प्रभुचरणानां तादृग्याहार इत्यलं शङ्कान्तेपणा-
विलासः । एतेन तदीयत्वसिद्धिस्वरसिद्धौ पुष्टिमार्गायचरमपुरुषार्थोपि सिद्ध इत्युक्तं
भवति । अत एव 'मोक्षः कृष्णस्य चेद्भुव'मित्युक्तलक्षणो मोक्षस्वदभिज्ञैरेव भाषित
इति संक्षेपः ॥ ४ ॥

यद्यप्यनुचितमेतन्मत्त्वोचितं रचितमेतदस्माभिः ।

सन्तु तमपि प्रभवो मन्तुं मे बहुप्रभवः ॥ १ ॥

मया नामानुसारेण महानेवानयः कृतः ।

यत्कृतवतुः श्लोकीव्याख्याने विपृता मतिः ॥ २ ॥

श्रीमद्भोस्वामिश्रीमद्युगानाथकृतव्याख्यानान्विता ।

कृपालवस्त एवैतदागःक्षन्तुं ममेदृशः ।

प्रभवो विद्वलाधीशा मदीयोयमिति स्वतः ॥ ३ ॥

रमणी रुचिरा टीका भूयान्मधुरभाषिणी ।

करसम्बन्धमात्रेण विद्वदानन्ददायिनी ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणशरणैकधनिना श्रीविट्ठलपदकमलप-

रागपरिमल्लुब्धमधुना निर्मिता

चतुःश्लोकीव्याख्या वृत्ता

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीकृष्णरायभट्टविरचितसर्वार्थबोधिकाव्याख्यासमेता ।

श्रीमद्ब्रह्मपदाब्जयुगलं विगलन्मधु ।

नमाम्यहं सदानन्दरूपं सर्वार्थसिद्धिदम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलपदद्वन्द्वं नत्वा मधुसुपूरितम् ।

कुर्वेहं श्रीमदाचार्यकृपापूरितवाङ्मनाः ॥ २ ॥

तत्कृतायाश्चतुःश्लोका व्याख्यां सर्वार्थबोधिकाम् ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां सकलनिरतिशयसाधनसाध्यफलमाप्त्यर्थं शुद्ध-
पुष्टिभार्गीयातिरिक्तसाधनासाध्यफलं चात्र ज्ञापयितुं सकलवेदवेदान्तप्रतिपाद्यशुद्धपुष्टि-
भार्गीयप्रकृतिस्वरूपं तत्साधनं तत्तत्स्वस्वरूपं च वक्तुं स्वसिद्धान्तोक्तसुबोधिन्यनुभाष्या-
दिरहस्यं सङ्क्षेपतश्चतुःश्लोका आहुः—सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदेति न कालनियमोत्र । सर्वकाले निरन्तरम् । नो चेद्भजनाभावे वासुरापेक्षः
स्यादित्यर्थः । सर्वभावेन ब्रजाधिपो भजनीयः । यादृशो भावो भगवता सम्पा-
द्यते, कोपि भावः । भावो मनोवृत्तिः । यया नन्दयशोदादीनां वात्सल्यभावः । तथा-
भावेन भजनीयः । अथवा, सख्यभावेन । यद्वा, मुख्यस्वामिनीनामिवासाधारणस्नेह-
भावेन । तत्र साधनदशायां यावद्भगवति कोपि भावो नोत्पद्यते तावद्भजने क्रियमाणे
राजसेवकवद्भयोपि रक्षणीयोपराधमावार्थम् । नियमस्तु पतिव्रताया इव सर्वथैव भग-
वद्भजने रक्षणीयः । यया पतिव्रतायाः पतिभजनं विहायान्यद्दर्पादिकं गौणं, तथा भग-
वद्भजनं विहायान्यद्दर्पादिकं गौणमेवेति । यद्वा, सर्वभावेन सर्वान्तरभावेन सर्वप्रकारेणा-
त्मनः स्वस्य जीवस्य भावो मनोवृत्तिर्भगवति । यद्वा, सर्वेषु स्वाचरजङ्गमेषु आत्मनो

१ भयमपि रक्षणीयमिति वृत्तं, 'भानो, भिर्नापीः साधनं भवभिरपरे तस्य भयं न हि ह्यरवभाय ।

भगवतो भावनाभावः । तेन तदुक्तं 'सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्पात्मन्येव भागवतोत्तम' इतिवाक्यात् । भजनीयः सेवनीयः । सेवा कर्त्तव्या । सेवा च स्वामिनो मनोलुक्छा स्ववृत्तिः, तस्या ज्ञानं तु शास्त्रद्वारेति विवेकधैर्यपूर्वकं काय-
बाह्यमनोभिर्भगवदाश्रयपूर्वकं चित्तोद्वेगप्रतिबन्धभोगादिकं विहाय सेवनं कर्त्तव्यम् । यद्वा,
'श्रवणं कीर्तनमितिवाक्याच्छ्रवणादिरूपा नवधा भक्तिः प्रेमरूपा कार्या । सेव्यस्वरूपमा-
हुः-ब्रजाधिप इति । ब्रजस्य निस्साधनस्याधिपः स्वामी नियामकः प्रभुः फलात्मा
भक्तानां त्रियिधदुःखदूरीकरणार्थमाविर्भूतः साकारो व्यापक आनन्दमात्रकरपादमुखो-
दरादिरूपः पूर्णः परब्रह्म 'रसो वै स' इतिश्रुत्या रसात्मा युगलस्वरूपः । सर्वात्मभावेन
विरहाकुलितहृदयेन 'यच्च दुःखं यशोदाया' इत्यादिभावनया पूर्वोक्तवात्सल्यादिभावाविष्टेन
सेव्यः । ननु 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठित'मित्यादिश्रुतिभिर्न कर्मणा न प्रज-
या धनेन त्यागेनैकैः श्रुतत्वमानुश्रुत्यादिना त्यागेनैवाश्रुतत्वमाप्तेः शक्तत्वात्कथं भजनमेवो-
पदिश्यत इत्यपेक्षायामाहुः-स्वस्यायमेवेति । स्वस्य जीवस्यात्मनोऽयमेव भगवद्भजनमेव
धर्मः । हीति निश्चये । जीवात्मनो भगवदंशत्वादंशिनः सेवा युक्तैव । तस्मादस्यैव
मुख्यधर्मत्वम् । अन्ये धर्मास्तु दैहिकाः । तस्मादन्येषां गौणत्वम् । अत एव 'त्यक्त्वा स्वधर्मं
चरणाभ्युजं हरे'रित्यस्य व्याख्याने 'अस्वधर्म'मिति पदच्छेदं कृत्वा भगवच्चरणारविन्द-
भजनमभिहितम् । तदेव स्वधर्म इति द्योतितम् । अत एव धर्मादिभिर्यद्भवति तद्भजनमे-
नैव भविष्यतीति दैहिकधर्माणां गौणत्वं द्योतितम् । अत एव भगवद्वाक्यं 'यत्कर्मभि-
र्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि', 'सर्वं यद्भक्तियोगेन
मद्भक्तो लभतेऽज्ञसं' इति । 'यच्च योगेन साहच्येन दानव्रततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्याय-
संन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपी'वीतरसाधनामाप्स्यत्वं स्वस्योक्तम् । धर्मादिप्राप्यं तु भक्ते-
रालुपङ्क्तिरुपलब्धत्वमुक्तम् । नान्य इति । कापि कुत्रापि कदाचिदप्यन्यो धर्मो नास्ति ।
अन्यच्च, यं भगवान्स्वीयत्वेनानुगृह्णाति 'यमेवैष वृणुत' इतिश्रुते भक्त्या त्वनन्येयत्वादिवा-
च्येन भजनमेव स्वधर्मः । किञ्च, 'त्रैवर्गिके'तिवाक्येन यस्मिन् महाननुग्रहस्तस्मिन्नौकिकां-
शत्प्राप्त्यर्थं त्रिर्गवियातं स्वयमेव भगवान्करोति । मोक्षस्तु भक्तानामेव नापेक्षितो
'दीपमानमि'तिवाक्यात् । तथा च भक्तिमार्गे कः पुरुषार्थ इत्यपेक्षायां 'हरेर्दास्यं धर्मोऽयं
हरिरेव हि । कामो हरेर्दिदृशैव मोक्षः कृष्णस्य चेद्भुव'मिति श्रीपदसमस्तभूचरणै 'रहं हरे
तत्र पार्देकमूलदासानुदास' इत्यस्य व्याख्यायां निरूपितमिति जीवभाष्यस्य भगवद्भ-
जनमेव स्वधर्मः ॥ १ ॥

ननु सर्वेषां भगवद्भजनमेव स्वधर्मश्चेत्तर्हि सर्वे भगवद्भजनमेव किमिति न कुर्य-
न्तीत्यपेक्षायामाहुः-एवमिति ।

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

एवमनेन प्रकारेण स्त्रियः स्वपतिभजनवत्सदा निरन्तरं दैवजीवैः सद्भिर्व्य-
त्कर्तव्यं तदस्माभिरुक्तम् । दैवजीवानां सर्वां सत्पुरुषाणां सम्बन्धी कर्त्तव्यो यो भगव-
द्भजनरूपो धर्मः सोऽस्माभिरुक्तः । स्म इति प्रसिद्धिः । दैवजीवानामेवायं धर्मो, नत्वासुर-
जीवानाम् । आसुरावेशिनां तु व्यभिचारिणीनामिवान्यधर्मेष्वपि प्रवृत्तिः । दैवजीवानां तु
गृहाश्रमिणां श्रौतस्मार्त्तादिकर्मानुष्ठाने वेदरूपभगवदाज्ञया देवतान्तरयनेने क्रियमाणे
भगवद्भक्त्येन तद्विभूतित्वेन यागकरणस्योक्तत्वात्तानन्यत्समम् इति । तथा च 'अन-
न्याधिन्तपन्तो मामि'तिवाक्ययोगक्षेमनिर्वाहकत्वं भगवत् एवेति यद्धर्मादिभिरैहिका-
मुष्पिकफललादिकं तदनायासेन भगवान्स्वयमेव करिष्यति सम्पादयिष्यति । कुत
इत्यपेक्षायामाहुः—प्रभुरिति । सर्वेषां ब्रह्मेन्द्रादीनामपि प्रभुः स्वामी नियामकः सर्व-
सामर्थ्यविशिष्टः । सर्वैर्मिलित्वा यत्कर्त्तव्यं तत्स्वयमेव कर्तुं समर्थः । हीति प्रसिद्धिः,
हीरोदमयने मन्दरानयने । तेन सर्वप्रकारेण देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्माद्याग्रहं परित्यज्य
चतुर्विधपुरुषार्थरूपो भगवानेवेति भगवदाश्रयेण भगवद्भजनमेव कुर्वाणो निश्चिन्ततां
व्रजेत् । तेन दैवजीवैर्भगवदाश्रितैः कदापि कापि चिन्ता न कार्या । चिन्ताया आसु-
र्यमेवात् । सर्वं भगवानेव करिष्यतीति भावः ॥ २ ॥

ननु लौकिकवैदिकधर्माद्याश्रयपरित्यागेन भगवद्भजने क्रियमाणे कदाचिद्भगवा-
नप्येतन्मनोरथं न कुर्याच्चदा किं भविष्यतीत्यपेक्षायामाहुः—यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

यदि कदाचिच्छ्रीगोकुलस्थानन्यशरणस्थानन्यगतिरस्य 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं
मन्त्रार्थं मत्प्रसिद्धं भित्तिष्वं भगवता श्रीमन्दनन्दनेनाङ्गीकृतस्य निस्साधनस्याधीशोधि-
पतिः स्वामी रक्तकः फलात्मा पालकश्च, सर्वात्मना कायवाक्यनसा सर्वात्मभाषेन वा
हृदये धृतो धारितः । येषां भगवन्तं विहाय दारागारमुवधनादिकं किमपि मियं नास्त्येव
सर्वस्वरूपेण भगवानेव येषामस्ति, भगवद्दर्शमेव यैः सर्वं त्यक्तं, येषां माणादयोपि
भगवद्दर्शमेव प्रिया तात्पर्यम् । यदीतिपदादेतादृश्यवस्था दुर्लभेति सूचितम् । भगव-
द्भगवत्तिरिक्तसाधनासाध्येति भावः । गोकुलाधीश इतिपदेन यथा श्रीगोकुले भक्त-
वश्यत्वेन भगवता स्वीयते तथैतस्यापि वशे भूत्वा भगवान् वर्येण इति धोतितम् । अत
एव 'एवं सन्दर्शिता बह्व हरिणा भक्तवदयता । स्वशेनापि कृष्णेन यस्वेदं संश्वरं वशे',
'नायं गुहायो भगवान्देहिनां गोपिकामुनः । ज्ञानिनां चात्मभूतानां एषा भक्तिपतामिदे-

ति । नन्वेवं भगवति हृदि विद्यमाने गृहस्थानां घनाद्यभावाल्लौकिकवैदिककायदिः कथं निर्वाह इत्यपेक्षायामाहुः—तत इति । यदा श्रीमगवानेव सर्वसामर्थ्यविशिष्टो हृदये स्थितस्तदा लौकिकैर्व्यवहारादिकर्मभिर्वैदिकैराश्रमवर्णादिविहितैः कर्मभिर्यागदानादिभि-
 श्चैतस्य किं फलमन्यत् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । सर्वस्यैव ब्रह्मलोकपर्यन्तस्यापि फलं स्याद्ब्रह्म-
 भुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तनोर्जनेति वाक्यान्मरत्वमेवेति न किञ्चिदित्यर्थः । ततस्तस्मा-
 दपरं किं फलमिति त्वमेव ब्रूयतो येषां सर्वभावेन भगवानेव हृदि स्थितस्तेषामैहिकं
 पारलौकिकं सर्वं भगवानेव करोति विषामहं समुद्धर्त्तेति वाक्यात् । ‘अहं त्वा सर्वपा-
 पेभ्यो मोक्षयिष्यामी’ति वाक्याच्च ॥ ३ ॥

ननु तर्हि जीवैः सदा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाहुः—अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्रोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतः कर्मयोगज्ञानादिसाध्यं फलं तद्वक्तेरानुपद्रिकमतः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण
 शश्वद्विरन्तरं गोकुलेश्वरस्य निस्साधनफलात्मनो भक्तवश्यस्य परब्रह्मणो रसात्मरूपस्य
 भगवतः पादयोश्चरणारविन्दयोः स्मरणं भजनं चकाराच्छ्रवणं कीर्त्तनं कदापि
 न त्याज्यम् । स्नेहाभावेपि मनोधर्मत्वात्स्मरणस्य मुख्यतया स्मरणमेवोक्तम् । अत एव
 ‘तस्माद्भारत सर्वात्मै’त्यस्य व्याख्याने श्रवणकीर्त्तनस्मरणानामेवोक्तौ कथं नवथा
 भक्तिर्नोक्तेति स्वयमेवाशङ्क्य समाहितम् । पादसेवनादारभ्यात्मनिवेदनपर्यन्तानां पञ्चां
 प्रेमोच्चरमावित्वान्मुख्यतया श्रवणकीर्त्तनस्मरणमेवाभिहितम् । तस्मादहर्निशं स्मरणं कर्त्तव्यं
 लीलाविशिष्टस्य । रासादिलीला अपि सर्वाश्रितनीया भावाविष्टतया । तथैव भजनं सेवनं
 कर्त्तव्यं, कदापि न त्याज्यम् । ‘कृष्णसेवा सदा कार्ये’ति वाक्ये मानस्या एव फलरूप-
 त्वमुक्तम् । अत एव सेवालक्षणं चेतसो भगवत्प्रवणत्वम् । भगवत्प्रवणचित्तसिद्धयर्थं तनु-
 वित्तजाकरणम् । तेन सेवाकरणेन संसारदुःखनिवृत्तिर्पूर्वरूपज्ञानावाप्तिरिवान्तरफलम् ।
 परमफलं तु यथाधिकारतो भगवदनुग्रहेण नित्यलीलाप्राप्तिरेवेति मे मम मतिरिति ।

श्रीमद्राचार्यकृपया व्याख्या सर्वार्थबोधिका ।

मया कृता चतुःश्लोक्याः कृष्णरायाभिधेन हि ॥ १ ॥

तुष्पतां तेन भगवाञ्छ्रीमद्राचार्यवट्टमः ।

दासे निस्तान्ने दीने कृष्णराये दयानिधिः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजभट्टदेवविरचितायाश्चतुःश्लोक्याः कृष्णरायभट्टविरचिता
 सर्वार्थबोधिका व्याख्या

सम्पूर्णा ।

श्रीगुणाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

मठेशश्रीनाथभट्टकृतटीकया संवलितः

श्रीवल्लभाभिधानौमि तान् स्वशास्त्रार्थतो मुदा ।

उपदिष्टा चतुःश्लोकी स्वीयेभ्यो यैः समासतः ॥ १ ॥

अथ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वीयजनानां सुग्रहार्थं समासतः स्वात्मधर्मपनु-
क्षिप्तयन्तश्चतुःश्लोक्या सर्वशास्त्रार्थं निरूपयन्ति सर्वदा सर्वभावेन भजनीय इति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

परमेश्वरो देवः सेव्य इति सर्वशास्त्रार्थः । स च केषाञ्चिन्मते निराकारः, केषा-
ञ्चिन्मते साकार उपास्यः । तत्र निराकारस्तु नोपपद्यत एव । तथा हि, किमाकारो देह
आत्मा धेति विचारणीयम् । तत्र देहस्तु पाञ्चभौतिकः प्राकृतः स नोपपद्यत एव, 'देहे-
न्द्रियासुहीनाना'मिति वाक्यात्तदीयानां पार्षदानां यत्र तयात्वं तत्र तन्मूलस्यामिनः
परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य तयात्वे किमु वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः । अत एव आत्मैव
परः स तथाभूतो दिव्यः स्वीकार्यः । न च दिव्यपदवाच्यो देह एव तत्राकारः
स्वीकार्य इति वाच्यं, देहदेहिभिर्भागाभावात् । 'स यथा सन्वयन आभ्यन्तरो बाह्यः
कुरस्तो रसयन, एवं बाह्येऽयमात्मे'त्यादिश्रुतिभिरप्राकृतत्वाच्च । दिव्यपदेन द्विवि भवो
दिव्य इतिव्युत्पत्त्याग्नद्वयेचदा देवानामिव तथादेहस्य प्राकृतत्वापत्तिः, देयेष्वप्यपञ्चीकृत-
तत्त्वस्यैव दिव्यपदवाच्यत्वस्वीकारात् । यच्च 'जन्म कर्म च मे दिव्यमि'त्युक्तं तदप्यप्राकृ-
तत्वाभिप्रायेण, दिव्यपदस्य रुढार्थरुन्वस्वीकारात् । अत एव 'देहेन्द्रियासुहीनानामित्यत्र
तन्निषेधः । न च तत्र सामान्योक्त्या निषेध एव देहादेरापद्यत इति वाच्यम्, पुनस्तत्क-
यनात्, 'वैकुण्ठपुरवासिनां पश्यतां कुर्वतां गानमि'त्यनुपदमेव तथाकारत्वेन निरूपणात्,
तेन प्राकृताकारस्य निषेधस्तत्र पर्यवस्यति, न त्प्राकृताकारस्य । प्राकृतभौतिकादिका-
कान्त्वं न तथा भगवतीतिबोध्यम् । जन एवेते 'सान्नायवप्राद्वयस्थापनो वेदपारा' इति

स्वाचार्यनाम सर्वोत्तमे । तत्रैकब्रह्मो मुख्यार्थवाची । साकारत्वमुक्त्वा यद्ब्रह्मत्वं निरूपितं, तद्यथा ब्रह्म केवलं सच्चिदानन्दमयं तथा तत्करचरणादीनामपि केवलसच्चिदानन्दमयत्वं ज्ञापितम् । साकारत्वकथनेन पुष्टिप्रामाण्यफलस्य तत्स्वरूपस्य सर्वेन्द्रियास्वाद्यत्वं, फलानुभवप्रकार उक्तः । नन्विदमपि सर्वशास्त्रार्थविचारकैरपि परब्रह्मणः साकारत्वनिरूपणात् कथमाचार्याणामेव साकारत्वनिरूपकत्वमिति चेत्, उच्यते । ब्रह्मणोऽप्यलौकिकत्वाच्चक्षुरादीनां लौकिकप्रमाणत्वाच्चक्षुरादिगम्यत्वं ब्रह्मणि, किन्तु स्पेक्षया संभवतीति श्रुतीनामलौकिकप्रमाणत्वेन श्रुतय एव परब्रह्मणि प्रमाणमिति तत्प्रतिपाद्यमेव ब्रह्म । तास्तु 'स ईसाञ्चके' 'तस्मादेकाकी न रमते' 'स द्वितीयमैच्छत्' 'स हैतावानासे'ति साकारमेव निरूपयन्ति । गीता च 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमि'त्यादि साकारत्वमेव वदति । ननु निराकारवादिभिरपि निराकारप्रतिपादने 'अस्थूलमनवह्रस्वमदीर्घमि'त्यादिश्रुतय एव प्रमाणत्वेनाङ्गीक्रियन्ते कथं न निराकारत्वमिति चेत्, उच्यते । निराकारत्वप्रतिपादका अपि श्रुतयो ब्रह्मणि देवाद्याकारवत् प्राकृताकारत्वमेव प्रतिषेधन्ति, नन्वानन्दमात्रकरपादमुखोदराद्याकारम् । यदि सर्वथा निराकारत्वमेव श्रुतं मतं स्यात्तदा निराकारत्वमुक्त्वापि अग्रे 'स ईसाञ्चके' इत्यादिना साकारं न प्रतिपादयेयुः । अत एव व्यासमुत्रमपि 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेयति ततो ब्रवीति च भूय' इति । अस्याप्यर्थः, प्रकृतमेतावत्त्वं प्राकृतं साकारत्वं, तन्निषेधति निराकारश्रुतिः, न त्वानन्दैकाकारत्वं, तत्र हेतुः 'ततो ब्रवीति च भूय' इति । अस्याप्यर्थः ततोऽग्रे । पुनरपि 'स ईसाञ्चके' 'अपाणिपादो जवनो दृढीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण' इत्यादि साकारत्वमेव वदतीति निराकारवादिनां यत्किञ्चिच्छ्रुतिज्ञानवत्त्वेपि सर्वशास्त्रीयोपनिषद्ज्ञानाभावाच्चासु च प्रकारमेदतो ब्रह्मनिरूपणात्, तत्र परस्परविरोधपरिहारपूर्वकविषयव्यवस्थया यत्तिष्ठति तादृशं ब्रह्म मन्तव्यम् । निराकारवादिनां सर्वशास्त्रीयोपनिषत्तात्पर्यज्ञानाभावात्स्वप्नभ्रान्तसारेण यत्किञ्चिच्छ्रुतितात्पर्यं स्वसिद्धान्तानुसारं कल्पयित्वा निराकारत्वकथनमिति न तदुक्तं प्रमाणम् । स्वाचार्यस्तु सर्वशास्त्रीयोपनिषत्तात्पर्यस्य विरोधपरिहारेणावगमाच्च न साकारस्यैव निरूपणात् सर्वमवगत्यैव साकारत्वमुक्तमिति सिद्धं साकारत्वम् ।

त च साकारः परमेश्वरः को वा भजनीयः, शिवो विष्णुर्वा व्यूहात्मा वा नारायणो ब्रह्माण्डविग्रहो निश्चरुपादिकृत्याकाङ्क्षायामाहुः ब्रजाधिप इति । अनेन सर्वतो व्यावृत्त्यारम्भेऽपि भगवद्देशेषु स्वरूपेषु भजनीयः श्रीकृष्णः पुरपोक्तो ब्रजाधिप एवेत्युक्तः । 'इतित्याण्डित्यमि'तिश्लोके निर्णीतत्वात् । सोऽपि नोपास्यः किन्तु भजनीयो, 'भज' सेवयामिति धातोः । उपासनायाः कर्मन्तर्गतत्वेन मन्त्रोपासनैर्दिशनादिरुदीक्षावैनादिरियमानत्वं भजनीयस्यायातीति नियूतिरूपं व्याख्याते । भजनञ्च सेवा, सैव भक्तिपट्टयामार्थः । 'धान्यार्थः सेवा, प्रत्ययार्थः स्नेह'

इति निबन्धोक्तेः । 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इतिभक्तिसूत्रात् । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोयिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथे'ति नारदपञ्चरात्रोक्तेश्च । ज्ञानपूर्वकृत्ये विहितस्नेहो भक्तिपदवाच्यः, अन्यथा त्वविहितः स्नेह इत्यन्यत्र विस्तरः । सा सेवा तदुचितज्ञा कायिक्येव केवला संभूतेति मानसीत्वमपि लक्षणे निवेश्यते । 'प्रत्ययार्थः स्नेह' इत्यान्तरो धर्म उक्तः । तथैतदुक्तं सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'चेतस्तत्त्ववणं सेवा तत्तिसद्वै तदुचितज्ञा' इति । तथा च देहेन्द्रियमाणान्तःकरणैर्निवेदितात्मभिः संसेव्य इत्यभिप्रायतः सर्वभावेनेत्युक्तम् । सर्वो यो भावो देहेन्द्रियादीनां यथाई तत्तद्विनियोगात्मकस्तेन सेव्यः । सर्वात्मभावेनेति केचित् । सोप्यत्र पुष्टिमार्गीय एव । सर्वापि आत्मनो भावो, न तु सर्वत्रात्मत्वभावनं, तस्य मर्यादाभार्गीयत्वादिति विवेचनीयम् । किञ्च, स सर्वदा भजनीयः, न तु कदाचित् कर्ममार्ग इव, नैमित्तिकदेववद्वा । नतु वेदादिप्रमाणग्रन्थेषु तु तदुपासनं विहितमभिहितं न त्वेतदित्यप्यविहितमेव भजनमिति चेन्न, सर्वतः पृथक्त्वेनैतत्प्रमातो व्यवस्थापितत्वात् । 'अनित्यमसुखं लोभमिदं प्राप्य भजस्व मामि'तिभगवद्वाक्ये भजनविध्युपपादितत्वाच्च । 'मन्मना भव मद्रक्तो मद्यानी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिनाने प्रियोसि मे' इत्यादिना । अत एवात्राप्यावश्यकत्वार्थकतयानुशिष्टानां तैव्यत्तच्चाणीयरप्रत्ययानां मध्ये अनी यरप्रत्यय उपात्तः । तथा विध्यर्थश्च । न चैवं विध्यवीनत्वमसङ्गः । मर्यादातो व्यतिरेकात् पुष्टिमार्गीयत्वाच्च । अत एवोक्तमेकादशस्कन्धे भागवते भगवद्धर्मनिरूपणमसङ्गे 'यानास्थाय नरो राजन्न प्रमायेत कर्हिचित् । धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्वलेन पतेदिहे'त्यादि । अयमेव धर्मः ॥ १ ॥

इति मटेराध्रीनायमद्वैता चतुःश्लोक्याः प्रथमश्लोकटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीदारिकेशविरचितव्याख्यायुता ।

श्रीगोवर्धनघराय नमः ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान्विहलेशांश्च सदुत्तुम् ।

स्वसिद्धान्तचतुःश्लोकीं विवृणोमि यथामति ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः कृष्णाभ्रयग्रन्थे सपरिकरम्पात्रयस्य निरूपितत्वादा-
श्रितान् स्वमार्गीयममाणप्रमेयसाधनफलानि निर्देष्टुं तद्वोधरुधर्मार्थकाममोक्षोपदेष्टुं
पूर्वश्लोके धर्म प्रमाणं च निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदेति सर्वस्मिन्काले । सर्वभावेनेति पतिपुत्रादिभावेन । तदुक्तं 'मेष्ठो भवां-
स्तनुभृतां किल बन्धुरात्मे'ति, 'सर्वेषामात्मजो ह्यत्मा पिता माता स ईश्वर' इति,
'येषां च त्वं मिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सहृदो दैवतञ्च' । ब्रजाधिपः । ब्रजस्य
निःसाधनस्यानन्यस्वामिनः अधिपः स्वामी । कर्तव्यं निर्दिशन्ति भजनीय इति । काय-
बाह्मनोभिरवश्यं सेवनीयः । यद्वा, सर्वेषामिन्द्रियाणां भावेन 'तन्मनस्कास्तदाला-
पास्तद्विषेष्टास्तदात्मिकाः' इतिरीतिकेन, निरोन्मूलक्षणे वक्ष्यमाणरीतिकेन वा सेव्यः ।
स्वस्येति 'देवोऽमुरो मनुष्यो वे'तिवाक्यात्, 'को नु राजन्नि'तिवाक्याच्च स्वस्यात्मनो
जीवमानस्य । स्वस्य कृष्णाश्रितजीवस्यायमेव धर्मः । तदेव भक्तिर्ह्ये 'स्त्रियाः स्वपति-
भजनव'दिति । अर्कर्तव्यं निषेधयन्ति.....

ण काले श्रौतकर्तव्यस्य । 'वर्णाथमवतां धर्मः श्रुत्यादिषु ययोदितः । तथैव
विधिक्तरार्यः' बाल्यगोत्रे 'स्वधर्ममनुतिष्ठन्ने भारद्वाज्यमन्यया' । अत एव सर्वोत्तमेऽपि
'धर्ममार्गपर्यवस्यः' 'यागादौ भक्तिमार्गेऽसाधनत्वोपदेशकः'; 'यज्ञभोक्ता यज्ञकर्तृ'त्यादि-
नामानि । तयाकृतिश्च परस्परया दृश्यते । न चैवं 'सर्वदा'पदनाथः सङ्कल्पः, भक्तिमार्गे
साधनफलपरोरवयेन तेषामपि सेवा मज्ज्यपातिनीति न बाधः ॥ १ ॥

एवं 'सर्वदा सर्वभावेन भजनीय'इत्यनेन प्रमाणं निरूप्य 'धर्मो ही'त्यनेन
धर्म च निरूप्य प्रमेयमर्थं च निरूपयन्ति पर्यं सतामिति ।

एवं सतां रम कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

उक्तप्रकारेण भजताम् । इमेति प्रसिद्धिः । भगवद्गीतासु 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगसेमं वहाम्यह'मिति भगवद्वाक्यात् । एकादशस्कन्धे च 'यत्कर्मभिर्यच्चपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि, सर्वं यद्वक्तियोगेन यद्वक्तो लभतेऽज्ञसे'ति भगवद्वाक्यात् । कर्तव्यं सेवोपयुक्तस्यार्थसम्पादनं स्वयमेव करिष्यति । स्वकर्तव्यमिति पाठे स्वस्य जीवस्य भगवतो वा यद्यत्कर्तव्यं तत्तद्धिः स्वयमेव अधिकृत एव अप्रार्थित एव करिष्यति, न स्वल्पद्वारा । नापि कल्पवृक्षादियत् । स हि प्रार्थित एव करोति । अत एव दशमस्कन्धे 'व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः' । सर्वोचमेऽपि 'स्वदासार्थकृताशेषसाधन' इति । मार्यादिकभक्तेषु नृसिंहपक्षरादिषु तथाकृतमपि श्रूयते । ननु भगवान् केन प्रकारेण करोतीत्याशङ्क्यामाह प्रभुरिति । प्ररूपेण भवतीति । भगवद्गीताभिलषितशय्यासिंहासनादिरूपो भवति । यथा मैथिलभृतदेवयोर्द्वयोर्गुप्पादिवाहनादिसर्वरूपो भूत्वा विवेश । तदुक्तं 'उभयोरानिश्चदेहमुभाभ्यां तदलक्षित' इति । यथा च पौडशसहस्रनायिकाविवाहे श्रीवसुदेवादिवीरपात्रिकसर्ववस्तुरूपो भूत्वा सर्वत्र विवाहं कृतवान् । तदुक्तं 'अथो गृहर्तु एरुस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः । अयोपयेने भगवोस्तावद्रूपधरोऽव्यय' इति । ननु सर्वेषु प्रतिपाद्यो भगवानुच्चावचभावं कथं भजते इत्यत आहुः सर्वसमर्थ इति । सर्वं कर्तुं समर्थः । अथवा । सर्वेषु उच्चावचभावेषु समस्तुल्योऽर्थो यस्य । 'सर्वं सत्किद् ब्रह्मेति'भुत्या वस्तुतः सर्वस्य भगवत्त्वात् । तथा चोक्तमष्टमस्कन्धे 'उच्चावचेषु भूतेषु चरन्नायुरियेभरः । नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्धियो गुणैः' । हि युक्तोऽयमर्थः । एतेन सिद्धमाहुः तेनेति । भगवतैव संपादितेनार्थेन निश्चिन्ततां भगवदेकतानतां व्रजेत् । निश्चिन्तो भूत्वा सेवां कुर्यात् । अत एव भक्तिवर्द्धिन्यां 'अथावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः' । नवमस्कन्धोऽपि 'भगवदप्यापि सा न कार्या' । विनेकैषांश्रयेऽपि 'मातुं सेरेत निर्मयः' । गदाधरादासीनां तथाकृतिश्च श्रूयते । एवं प्रभुपदेनार्थं सर्वसमर्थपदेन प्रमेयं च निरूप्य 'भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयार्थक' इत्यपक्रम्य, 'यस्त आश्रिय आश्रास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् । आश्राप्तानो न वै भृत्यः स्वामिन्याश्रिय आत्मनः । न स्वाधी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्त्यो राति चाश्रिय इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥

एवं तु भगवत्प्राप्त्यर्थं संपादने कृते भक्तिमार्गान्तरायः, स्वयं कृते सेवाऽनिवार इति भाते; भक्तिमार्गाय साधने निष्पन्नो हरेर्दिहसारूपं कामं निष्पद्यन्ति यदि श्रीगो-कुलापीडा इति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

एतेन दुर्लभतोच्यते । अत एव दिदृक्षा । श्रिया युक्तो गोकुलाधीश, एतेन कामसम्-
चिर्निरूपिता । 'कामः स्त्रीषु प्रतिष्ठित' इतिवाक्यात् । 'कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः
साधनं च तदि'तिवाक्यात् साधनसंपत्तिर्निरूपिता । तयोः स्वस्मिन्समावेशमाहुः धृतः
सर्वात्मना हृदि । 'एकादशेन्द्रियैः काम' इतिवाक्यात् । अत्राऽऽत्मपदं इन्द्रियपरम् ।
सर्वपदं एकादशपरम् । सर्वेन्द्रियैः कामसाधनसंयुक्तो गोकुलाधीशो हृदि धृतो हृदये
कृतस्त्वदा लौकिकफलस्य स्वाधीनपतित्वस्य वैदिकफलस्य चित्तशुद्धेश्च 'हृदि स्थितो
यच्छति भक्तिपूत' इतिवचनादभ्युत्पत्त्येन लौकिकैरुद्यमनादिभिः वैदिकैर्यज्ञादिभिरपि किं ?
नास्ति परमुत्कृष्टं, यस्मादेतादृशमत्युत्कृष्टमस्ति चेद्ब्रूहि ॥ ३ ॥

एवं श्रीपदेन कामं साधनं च निरूप्य भगवदीयत्वरूपं मोक्षं स्मरणसेवारूपं फलं
निरूपयन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतो हृदये श्रीगोकुलाधीशवाराणादन्यसाधनं नास्ति, अतः परं सर्वात्मना
देहेन्द्रियमाणान्तःकरणैः शब्दश्रितन्तरं, गवां कुलस्य, गवां बन्धूनां गोपगोपीनां, गोकु-
लग्रामस्य वा ईश्वरस्य नियामकस्य पादयोर्भगवदीयदेहसंपादकयोः स्मरणमाध्यानं
भजनं सेवनं, चकारेण श्रवणं कीर्तनं च, न त्याज्यम् । सादरं सर्वथा विधेयम् । अपिः
संभावनायाम् । त्यागसंभावनं न नास्ति । एवं भगवदीयत्वरूपमोक्षं सेवारूपफले चेति ।
सर्वं स्वाभिमामाण्येन श्रद्धां समापयन्ति-इति मे मतिरिति । मे श्रीकृष्णवद्वभस्य इति
एवं प्रकारिका मतिः ॥ ४ ॥

एवं भगवदीयानां धर्मायैच्छामृतमदा ।

व्याख्यातेयं चतुःश्लोकी ममाणादिप्रदर्शिका ॥ १ ॥

तेन श्रीवद्वमाचार्याः स्वदासे मयि वंशजे ।

मर्षादन्तु स्वकृपया सान्त्वयाः सहसेवकाः ॥ २ ॥

इति श्रीवद्वमाचार्यचरणकान्तश्रीमथुरानाथात्मजभारिकेशविरचिता

चतुःश्लोकीव्याख्यान्यवबोधिनी

ममासा ।

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।
 શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।
 શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેખ્યો નમઃ ।

ચતુઃશ્લોકી ।

શ્રીમદ્વજરાજચરણવિરચિત્તીકાનુવાદસહિત ।

શ્રીમદ્રાસરસામૃતાઘ્નિવિલસદ્ગોપીશપાદામ્બુજ-

દ્વન્દ્વસ્નેહવિલાસદાનરૂપે શ્રીપારિજાતોપમઃ ।

સ્ફૂર્જદ્રોપકદમ્વિનીવિલસિતપ્રેમાલ્યવર્ત્માકરો

ભૂયાન્મે હૃદિ સન્તતં દુરિતહૃચ્છીવિટ્લો વાલ્મીકિઃ ॥ ૧ ॥

(વસન્તવિલાસ)

શ્રીરાસના રસમયામૃતના સમુદ્રે

શૌભાયમાન પ્રભુના ચરણાબજ યુગ્મે;

સેવાવિલાસમુખના શુભ દાનકરે

શ્રીપારિજાતસમ આપ સદા ગિરાજે; (૧)

શૌભે જ પ્રેમ બહુ શોપકદમ્વિનીમાં

તે પ્રેમભાગકર વલ્લભપુત્રરૂપે,

જે વિદુશ્વેશ અતિપાપ હરે સદા જો

તે શ્રીશ આ મમ હૃદે જ મહા ગિરાજે. (૨) .

આપણા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ ભગવાન છે. આ સિદ્ધાન્ત આપણને યથાર્થ સમજાવવા શ્રીમદાચાર્યચરણે પરમકૃપાથી ચાર શ્લોક રચ્યા. તેમાં પ્રથમ શ્લોકથી ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

સર્વદા સર્વમાત્રેન ભજનીયો વ્રજાધિપઃ ।

સ્વસ્થાયમેવ ઘર્મો હિ નાન્યઃ ક્ષાપિ કદાચન ॥ ૧ ॥

અન્વયાર્થ—(સર્વમાત્રેન) સર્વાત્મભાવથી (સર્વદા) હંમેશાં (વ્રજાધિપઃ) મળના અધિ-
 પતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર (ભજનીયઃ) મેરવા. (ક્ષાપિ) ભક્તનો (અયમેવ) આ જ (ધર્મ) ધર્મ

(હિ) નિશ્ચય છે. (કાષિ) કોઈ પણ સ્થલમાં (કદાચત) કોઈ પણ કાલમાં (અન્ય:) ઉપર કદ્યો તે શિવાય ખીજો (ન) નથી.

ભાવાર્થ—સર્વાત્મભાવથી હંમેશાં યજ્ઞના આધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને સેવવા. ભક્તોને આ જ નિશ્ચિત ધર્મ છે. કોઈ પણ સ્થલમાં કોઈ પણ કાલમાં સેવા વિના અન્ય ધર્મ જ નથી.

ભગવદ્દાસ્ય એ જ ધર્મ છે.

વિવેચન—જીવ ભગવાનનો સહજ હાસ છે, આ જ વાત શ્રુતિ કહી રહી છે. તેથી જ શ્રીપ્રભુચરણે પણ વિદ્વન્મંડનમાં જીવના સહજ સ્વામી શ્રીગોકુલપતિના ચરણકમલદાસ્યને જ જીવના સહજ ધર્મ તરીકેનો નિર્ણય કર્યો.

ભગવદ્દાસ્ય સદા કરવું.

ભગવાનની સેવામાં કાલનો નિયમ નથી. ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરેમાં ધર્મકાર્ય કરવાનો સમય દર્શાવ્યો, કારણ કે તે ધર્મથી થતું ફલ કાલને અધીન છે. નાશયુક્ત છે. ભગવદ્દાસ્ય તેવો ધર્મ નથી; એટલું જ નહિ પણ તે સેવાનું ફલ પણ કાલાધીન નથી. પણ અશ્વય છે. જો ફલ માર પણ ભગવત્સેવા ત્યજી ખીજો ધર્મ કરીએ તો આપણી અનન્યતાનો લંગ જ થાય. આપણાથી આપણા પતિને છોડીને ખીજીની સેવા થાય જ કેમ! પતિવ્રતાનું ફલ પણ મન અન્યત્ર ચલે તો પતિવ્રતાવ્રતનો લંગ જ થાય. આ બન્ને તાત્પર્ય ‘સર્વદા’ પદથી નિકળે છે.

સર્વાત્મભાવથી ભગવત્સેવન કરવું.

સર્વાત્મભાવ એટલે શું?—(૧) સર્વ પતિપુત્રાદિભાવથી ભગવાનને સેવવા. શ્રી-આચાર્યચરણે પણ આજ્ઞા કરી કે ‘તેવી ભાવનાથી પ્રભુસેવા કરવી,’ (૨) સીલાવથી પણ ભગવાનને સેવવા. અહીં સર્વભાવનો સમાવેશ એકલા સીલાવમાં થાય છે. કારણ કે ‘સર્વ’ શબ્દ ક્વચિત્ એકત્વનો બોધક પણ બેવાય છે. તેથી જ શ્રીગોપીજનોએ ‘સર્વ વિષયોને ત્યજીને હે ભગવન્ અમે આપના ચરણમાં આવ્યા છીએ’ અહીં સર્વ શબ્દનો એક બેવો અર્થ કર્યો અને સર્વ વિષયોના સ્થાન પ્રભુને ગળ્યા. ભગવાનમાં જે સીલાવ છે તે જ ચોજક છે. શ્રીસ્વામિનીજીએ કરેલા સ્વમુંગારાદિપ્રકારયુક્ત ભગવાનમાં જે સીલાવ છે તે જ આપણને ચોજનાર છે; અર્થાત્ આપણામાં સીલાવનો^૧ ઉત્પાદક છે; (ભગવાનમાં ગુઠ રીતિથી સીલાવ રહેલો છે તે વાત સૌન્દર્યપદ્ધતી પ્રક્રમાં દર્શાવેલી છે) શ્રીચુરંદાજીએ પણ મુંગારસમંદનમાં આ જ વાત દર્શાવી છે. ‘જો’ કે આપ યુવતીવેષમાં હો છતાં આપનો કટાક્ષ અમર્યોદ છે. કામભાળની લીલાને કર્તે એ અમર્યોદ કટાક્ષ વિવેક લક્ષ્મી અને ધૈર્યને

^૧ સ્પષ્ટીકરણ—આપણે ભગવાનને સીલાવથી બળવા એ પ્રસંગ આવે છે. દને એ સીલાવ આપણમાં રહેલો છે કેના બલમાં પ્રભુમાં વિરાગેએ સીલાવ એજ આપણમાં સીલાવનો ઉત્પાદક છે. આ વાતમાં ‘સીલાવયુક્ત પ્રભુના દર્શનથી આપણને સીલાવ થાય’ આ સીલાવાર્થસાધનું વચન મળ્યા; આપણે પ્રભુમાં સીલાવ છે. આ વાત સિદ્ધ કરવા મુંગારસમંદનદર્શન વાળેને પ્રમાણ તરીકે આપ્યાં છે.

(૧) વચન યુવતીવેષવાત્સલ્યમયવર્ણન. મિતિમ્મરણતીને દમિત વિવેકપ્રાપ્તિમાસ, ૧૦-૧૦

હવે છે.' આ રીતે ત્રિભંગ સ્વરૂપે આપ જો વેળું મધુર ગાન કરો તો તે જ વખત પુરુષને પણ યુવતીભાવ ઉભટે, માટે જ અમારા પ્રભુચરણે અને શ્રીમદાચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી છે કે:—'એ સ્વરૂપના દર્શનથી તો જરૂર પ્રમદાભાવ થાય જ' 'કૃષ્ણનું સ્વરૂપ જેમાં સ્ત્રીભાવ ગૂઢ છે એવું છે' આમ બહાંપીઠ પ્રલોકની સુગોધિનીજીમાં કહ્યું છે. જો કે સ્ત્રીભાવને સર્વ કોઈ મોહ્ય નથી તેથી આ ભાવ સર્વને ઉપદેશયો અશક્ય લાગે છે. પરંતુ આ ભાવમાટે સર્વની યોગ્યતા શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્માજીએ બૃહદ્ભક્ત પુરાણમાં કહ્યું છે કે 'સ્ત્રી કે પુરુષે પતિભાવથી ભગવાનને ભજવા' (૪) સર્વભાવ પદમાં સર્વશબ્દનો અર્થ પ્રભુ પણ કરી શકાય. આ સર્વ પ્રભુ જ છે કારણ કે સર્વશબ્દની શક્તિ પ્રભુમાં જ છે અને પ્રભુના આત્મરૂપ શ્રીસ્વામિનીજી છે તેમાં દાસીભાવથી પ્રભુને સેવવા. એટલે કે શ્રીસ્વામિનીજીના સંદેશા શ્રીમંત્રુને પહોંચાડવા, દીક્ષાપચુકત સર્વસામગ્રી સમ્પાદન કરી આપવી વિગેરે. આમ સર્વભાવ શબ્દનું જુદી જુદી રીતે રહસ્ય સમજવાનું છે.

મજાધિપપદનું તાત્પર્ય—મજાધિપ પદ પૂર્ણપુરુષોત્તમનું બોધક છે. જેમ પ્રભુ મજાજનોને પોતાના ગણી આપ જ તેઓના નાથ બની તેઓની સાથે રમણ કરે છે; તેમ આપણે પણ જો પ્રભુને સર્વાંભલાયે ભજ્યું તો અવશ્ય આપણી સાથે પણ મજાજનોની પેઠે રમણ કરશે જ. ગોકુલવાસીઓને રસદાન કરવાની ઈચ્છાથી વામકરમાં ગિરિવરને ધારણ કરી અમન્ત ઉત્સાહથી; ઉત્તસિત હૃદયવાલા શ્રીગોકુલનાથે પણ કહ્યું કે મજાજનો નાથ હું છું અને મજા માટે જ ચરણે છે' આપણે પણ ભગવાનને જ નાથ સ્વીકારી સેવા કરીએ.

સ્વધર્મ—જીવ ભગવાનનો અંશ છે 'જે જેનો અંશ હોય તે તેને ભજે' તેથી સેવા એ જ જીવનો ધર્મ, ત્રણ કાલમાં આ શિવાય અન્ય ધર્મ જ નથી. આ જ સ્વધર્મ, આ ધર્મથી અન્યધર્મ બૂલે ચૂલે પણ ન જ થાય, થાય તો બાધક જ થાય. શ્રીદેવકીભાગ્યોદયના સૂર્ય શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતાજીમાં પણ જો જ આજ્ઞા કરી કે 'સ્વધર્મમાં મરવું કદવાણુકારી છે; પણ પરધર્મ તો ભયાવહ જ છે' સેવા એ જ સ્વધર્મ, જોગ અતિભારથી કહ્યું તેથી અન્યધર્મોની સ્પર્શ મના થઈ ગઈ, તથાપિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં અને તેવે જ બીજે સ્થલે તે તે શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોને સ્વધર્મ કહી વર્ણવ્યા છે તે અવલોકી ચિત્તમાં અન્યથા વિચાર પણ ન થવો જોઈએ તેથી 'બીજો નથી' આમ કહી અન્યધર્મોના સ્વધર્મ તરીકેનો સહન્ટર નિષેધ કર્યો છે. (આવી કુદર આજ્ઞા સાંભળી જીવથી અન્યધર્મ-અન્યાશ્રય-કેમ થાય ?)

ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ દેહધર્મ છે. જીવના ધર્મ નથી.

* તેથી ભગવદ્-ધર્મને સ્વધર્મ ન માનતાં દેહધર્મને સ્વધર્મ માની જેસનાર બહિર્મુખ જ કહેવાય. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મો દેહને ઉદેશી કહેવામાં આવ્યા છે, તેથી તેને સ્વધર્મ

(૧) તત્માન્મચ્છરણં મોહં મત્તાર્થં મતરિષાદય।

મોપાર્થં ચાત્મચોક્ષેવ મોચં મે ત્રવ આદિવ: ॥ મ્. ૧૦૧૨૫૩૮૧ *

તરીકે ન જ ઓળખાવી શકાય. સ્વધર્મ તો સેવા જ. યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને પૂછ્યું ‘સર્વધર્મમાં તમોને કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ લાગે છે?’ ઉત્તરમાં એ જ મહ્યું કે ‘પ્રભુની સહુસ નામથી સ્તુતિ અને ભક્તિથી પ્રભુસેવા એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

આ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મોના સર્વથા કેમ નિવેશ કરેા છે, તે અવશ્ય આચરવા નોંધવે. આવી રીતે આપણને કોઈ પુછી શકે; પરન્તુ ઉત્તર સીધું ને સરલ છે. જો કે દેહના સંબંધિ હોવાથી તે ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ આચરવા નોંધવે, પરન્તુ આ દૈવસૃષ્ટિના દેહ અન્યસૃષ્ટિની માફક ભૌતિક નથી. (દૈવસૃષ્ટિ તો સેવાર્થ શ્રીઅંગમાંથી જ પ્રકટી છે.) ભગવાનના ચરણકમલના રેણુથી દૈવસૃષ્ટિના દેહો બન્યા છે. તેનો સેવા વિના અન્યધર્મ કેમ હોઈ શકે! શ્રીવરાહભગવાનને પચ્ચ કહેયું પકયું કે; દૈવસૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી કોઈ જુદી જ સૃષ્ટિ છે” આ સૃષ્ટિ ભગવાને સ્વસેવાર્થ જ પ્રકટ કરી છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગિય ભક્તનો સેવા એ જ સ્વધર્મ છે એમ નિશ્ચય થયે.

સેવા ગમે તે કાલ અને દેશમાં થાય છે—ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ દેશકાલનાં સાધન હોય તો જ ધર્મ શકે. જેને દેશ અને કાલનું નિયમન હોય તેને તો ધર્મ પણ ન કહી શકાય પણ ધર્મોમાસ જ કહેવાય. જે ધર્મ સ્વતઃ દેશકાલને શુદ્ધ કરી દે તે જ ધર્મ કહેવાય, તે શક્તિ ધર્મ-શાસ્ત્રીય ધર્મમાં નથી જ, પણ ભગવત્સેવામાં જ છે. તે તો અમુક દેશ ને અમુક કાલ હોય તો જ એટલે કે તે કાલમાં ને તે દેશમાં જ ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મોનું વિધાન છે, માટે ધર્મોમાસ કહેવામાં જરા પણ ઉણપ નથી. સેવાધર્મ કોઈ પણ દેશમાં કે કાલમાં કરી શકાય, સેવામાર્ગ ધર્મ—શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર—પરત્વે છે. શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર જ સ્વતઃ ભક્તને માટે દેશકાલાદિને આધિદૈવિક બનાવી દે છે તેથી ભક્તને સ્વધર્મ બળવતાં ન નડે દેશ કે ન નડે કાલ વિગેરે. ભગવાનના ભક્તો-માં જ એટલું સામર્થ્ય રહેલું છે કે ‘સ્વહૃદયસ્થ ભગવાનદ્વારા તીર્થને પવિત્ર કરે છે, તીર્થમાં તીર્થત્વ ઉત્પત્ત કરે છે’ ધર્મ અને ધર્મી એક જ છે, સેવાધર્મ પણ ભગવદ્રૂપ છે. ભગવાન અનિપ્રબલ છે—દેશકાલાઘપરિચ્છેદ્ય છે—અતિરોહિત છે—તેમ સેવાધર્મ અતિપ્રબલ છે, ને ત્રણે કાલમાં નાશરહિત છે તેથી ગમે ત્યાં કરી શકીએ છીએ. (જો સેવાધર્મની અપૂર્વ શક્તિ છે.) ભગવદીયોને કોઈ પણ કાલમાં કોઈ પણ દેશમાં સેવા વિના અન્યધર્મ થયે નથી, થવાનો નથી.

અન્યધર્મ જો સ્વધર્મ નથી.—તેથી અન્ય ધર્મમાં વળતે મન ચાલ્યું જાય તો પણ ત્યાંથી ગતને વારી ભગવાનમાં જ થોડે, સર્વોત્તમભાવથી ભગવાનને જ ભજે, ભગવાન જ ભક્તોના ધર્મરૂપ છે, ભગવાન જ મારા ધર્મરૂપ છે; એમ જાણી ભગવાનને જ સેવે.

અન્યધર્મની પણ ભગવત્સમરણુથી જ પૂર્ણતા—શાસ્ત્રમાંથી આપણને એમ પણ મળી આવે છે કે—“ધર્મથી પાપને દૂર કરે છે. પાપ જ ઇષ્ટસિદ્ધિમાં આડે આવે છે તે ધર્મથી દૂર કરી ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી લેયું.” આમ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મથી પણ ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી લેનારા છે. પણ તેઓ નથી સમજતા કે, યથાવિધિ સાક્ષ ધર્મ આચરે તો જ પાપ દૂર થાય, અને તે જ પુનઃ ફરીથી કરે ત્યારે ફલ મળે, આવી રીતે ઇષ્ટસિદ્ધિ કરવી એ તો એમનાથી

બહુ જ દૂર છે. પ્રથમ થયાવિધ સાદ્ધ ધર્મ આચરવો જોજ અસંભવિત છે-અશક્ય છે. તેમ છતાં આચરવા જોએ તો પણ તેની પૂર્ણતા તો ભગવત્સમરણથી જ થાય. ભગવદ્ધર્મ-ભગવાનનો સમરણધર્મ-કરે તો જ અન્યધર્મોની પૂર્ણતા ભૂલે ચુકે ભગવત્સમરણ ન કરે તો વિધિ અધૂરો રહે અને ફલ તો ન જ મળે. માટે 'જેના સમરણથી જેના નામોચારથી સંઘા જપ ક્રિયા વિગેરેની ન્યૂનતા પૂરાય છે જોવા ભગવાન અમુતને નમવું જોઈએ.'

સેવાધર્મમાં તો વિધિ નથી, (વિધિ થયો કે ન્યૂનાતિરિક્ત રોષ લાગે) સેવા-મન-એ ભાવાત્મક છે, ભજન જોજ ફલ છે, ફલ જોજ સ્વધર્મ છે, માટેજ યદુકુલરૂપી અમૃત સમુદ્રના ચન્દ્રરૂપ ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી કે 'જે' જે પ્રકારે મને ભરે છે તેને તે પ્રકારે હું ભરું છું' તેથી ભગવાનને જ ધર્મરૂપ માનનારા ભક્તોના ધર્મરૂપ ભગવાન જ અને એમાં નવાઈ શી? વિધિહીન ધર્મોથી ફલસિદ્ધિ થતી જ નથી. થોળી યાત્રવડક્ય કહે છે કે, 'વિધિહીન ભાવદુષ્ટ અને જે અદ્વારહિત આચરવામાં આવ્યું હોય તે મૂર્ખ અમૃતાર્થ જનનુ કર્મ તો અમુરોજ હરણ કરે છે.'

(હવે ભક્તોની વાત કરીએ) ભક્તોને તો ભગવાન જ ઈષ્ટ છે, અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ તો ભગવત્સેવા વિના અન્ય ધર્મથી થાય જ નહિ. ભગવાનના વિરહતાપપૂર્વક ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે જે ભગવત્સેવા કરવામાં આવે તે જ પરમધર્મરૂપ છે. શુકદેવજીનાં વચનામૃતથી પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે. 'સાધનભક્તિથી^૧ ઉત્પન્ન થયેલ ફલરૂપ ભક્તિથી જ હું પ્રાપ્ત થાઉં છું' ધનથી^૨ કુલથી^૩ રૂપથી^૪ તપથી^૫ શાસ્ત્રથી^૬ પ્રભાવથી^૭ તેજથી^૮ ભક્તથી^૯ પરાક્રમથી^{૧૦} કે બુદ્ધિયોગથી^{૧૧} ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી. ભગવાન ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. જુઓ: મનેન્દ્રને પણ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થયા 'હાન.' તપ, યજ્ઞ, પવિત્રતા કે જલ ભગવાનને પ્રસન્ન કરી શકતાં નથી, પરંતુ ભગવાન નિર્મલ-અનન્ય-ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. બાકીનાં કાંઈ છે.' 'ભક્તપ્રિય મણુ અદ્વાથી મહે' 'મારી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનારને ચક્રવર્તી રાજ્ય મહે' અર્ધોથી પ્રારભીને 'નિરપેક્ષ ભક્તિયોગથી જ હું ભગ્ય છું' અર્ધો સુધીના સંતર્ભથી તેમજ એનાં બીજાં હજારો વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ભક્ત વિના ઈતર સાધનથી મલતા નથી. ત્યાં જ ફરી સર્વધર્મોનું નિરૂપણ કરતી વખતે મણુએ શ્રીમાન ઉદ્ધવના

(૧) મે વયા મં પ્રવચન્તે તાતપૈવ મજામ્યહમ્ । ગીતા.

(૨) વિધિમિ મધ્યદુર્લ્ભ જૃતપમદયા ચ યત્ । સદાસ્પૃહણસ્પૃહ્ય સંપૂરણાજ્ઞાતમન ।

(૩) સ્મરન્ત. સ્મારવન્તથ મિષોવીરહરં હરિમ્ । મક્તયા ભજાતયા મક્તયા વિવસ્વતુલ્કરં
તથમ્ ॥ ૧૧-૩-૩૧ ॥

(૪) મયે વનામિજનસ્વતપ મુલોનતેજ પ્રભાવવળીરુપકલિયોગ ।

નારાયણાથ હિ મવન્તિ પરસ્વ પુસો ભક્તયા ત્વોષ મમેવાન્ ગમ્યરૂપભાવ ॥ માં ૭-૧-૬

(૫) ન દામ્ ન તપો નેષ્ઠા ન કૌચ ન મનામિ ચ । પ્રીયનેષ્ઠભયા મક્તયા હરિત્યવદ્દિરવચ ॥
માં ૭-૭-૬૨

પ્રતિ કહેલા 'મારી ભક્તિ દરેકે કરવી જોઈએ' અહીંથી પ્રારંભીને 'જે' સ્વધર્મમાં રહી અન્યાય વગર મને ભજે અને પ્રાણીમાત્રમાં મારી શુદ્ધિ રાખે તે શીખ મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.' અહિં પશ્ચાન્તના સંદર્ભે અનન્ય ભજનને જ સ્વધર્મ ઘટાવ્યો છે, માટે ધર્મ સમજવાની ઈચ્છાવાલા ભગવદીશોએ સમજવું જોઈએ કે આપણા ભગવાન જ ધર્મરૂપ છે, માટે ધર્મરૂપ ભગવાન જ સેવવા અન્યધર્મો અધિકારીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સ્વભજનરૂપ ધર્મના તો સર્વ કોઈ અધિકારી છે આમ પ્રભુએ બતાવ્યું તેથી સિદ્ધ થયું કે ધર્મપદનો શક્યાર્થ ભગવદ્ભજન જ છે. અને આ વાત પણ ચુકત જ છે કે સર્વપાપશોધક નિર્મલ વસ્તુને અધિકારાદિકની અપેક્ષા ન જ હોય. અગ્નિ, હાહુ કરવામાં અધિકારી અનધિકારીનો વિચાર ન જ રાખે. આધિદેવિકસ્વરૂપચુકત ગંગાસ્નાન સર્વ કોઈને શુદ્ધ જ બનાવે. આ પ્રમાણે તેજ્યુક્તાપદાર્થ તેમજ ગંગા વિગેરેનો દાખલો પૂર્વવાતને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વ પાપશોધક એવા ધર્મના સર્વ કોઈ અધિકારી હોય શકે.

અન્યધર્મોમાં ધર્મપણુ હોય તો તે સર્વપાપ બાળી ઇષ્ટરૂપ ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવે અને તે ધર્મ સાર્વજનિક હોવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રાણી તે પાત્રવામાં અધિકારી હોવો જોઈએ. જેનામાં આવા શુભો હોય તે મુખ્ય ધર્મ કહેવાય. સેવાધર્મમાં આવી શક્તિ છે, અન્યધર્મમાં નથી. માટે સેવા શિવાયના બીજા ધર્મો ગૌણ કહેવાય. હવે આપણે સ્પષ્ટ સમજ્યા કે સર્વાત્મક ભગવાનની સેવા એ જ આપણો ધર્મ.

ભગવત્સેવામાં અન્યધર્મોનો સંબંધ પણ ન જ હોવો જોઈએ.—ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે 'હું તો અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાઉં છું' જે અન્યાયપરહિત થઈ મારુ ચિન્તન કરે છે તેના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ હું જ કરુ છું'. માટે ભક્તોના ભગવત્સેવા એ જ સ્વધર્મ છે, (ભક્તોના ધર્મરૂપ ભગવાન જ છે) માટે સ્વધર્મથી ભગવાનને જ સેવવા; અન્યધર્મમાં મન પડેવલું નહિ. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે આપણે ભગવાનને જ ધર્મરૂપે સમજ્યા. હવે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ અર્થતું સ્વરૂપ દ્વિતીયલોકમાં કહે છે તેના વિચાર કરીએ

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्तां व्रजेत् ॥ २ ॥

અવધાર્ય—(સદા) હંમેશાં (एवं) આ પ્રમાણે (कर्तव्यं) કરવું (प्रभुः) ભક્તોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ (सर्वसमर्थः) ભક્તોના સર્વરૂપ ભગવાન સુન્દર અર્થરૂપ પણ છે. (ते) (स्वयमेव) આપ જ (हि) જરૂર (करिष्यति) ભક્તોનું સર્વ કાર્ય કરશે. (स्म) આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. (तत) માટે (निश्चिन्तां) ભક્તો નિશ્ચિન્તપણામાં વ્રજેનું રહેવું.

(૧) इति मां न स्वयमेव मन्त्र नियमन्यमाह । सर्वकृते मन्त्रो मन्त्रि निन्दतेऽपिराह ॥
१५-१८-१५

(૨) अत्रत्याभिन्त्यन्तो मां ये जना परुषास्ततः । तेषां निष्पामिषुतां यो गत्रे म दहाम्बरमा गीता

‘સાવાર્થ-હંમેશાં આ પ્રમાણે કરવું કે-ભક્તોના સ્વામી ભગવાન્ ભક્તના સુંદર અર્થરૂપ છે, માટે ભક્તનાં સર્વ કાર્ય ભગવાન્ જ જરૂર કરી લેશે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે માટે ભક્તે નિશ્ચિન્ત રહેવું.

વિવેચન-ભક્તાનું સર્વ કાર્ય ભગવાન્ કરી લે છે. અર્થ-ધન-હંમેશાં સંતાડવું જોઈએ. તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પ્રભુ નિજસ્વરૂપ રૂપ અર્થને રજો છે. ભગવાન્ સર્વસમર્થ છે, તેથી પોતે જ કર્તવ્ય-રક્ષણાદિક કરે છે. ભક્તોને કરવાનું રક્ષણાદિક કાર્ય આપ જ કરી લે છે. માટે ભક્તે તો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. જેમ અર્થનું રક્ષણ કરવાને આપણે યતન કરીએ છીએ, તે જડ ઢોવાથી તેને રક્ષણુની જરૂર છે, પરંતુ ભગવંતીયેને તો ભગવાન્ જ અર્થરૂપ થયા. (પ્રભુ ભાવાત્મક છે) સાવાત્મક ધનને શુભ રાખી રક્ષવું જોઈએ, તે શુભ રાખી રક્ષવાનું કાર્ય પણ ભગવાન્ જ કરી લે, ભક્તે તો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. (મારો ભાવ વધશે કે નહિ! ભાવ નષ્ટ તો નહિ થાય! ઇત્યાદિ ચિન્તા ન જ કરવી.) ‘નિવેદિત ભક્તે કોઈ પણ જાતની ચિન્તા ન જ કરવી.’ એવી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની નવરત્નીય આજ્ઞા છે. અર્થને આપણે સારી રીતે સંતાડીએ તો જ ચોરોથી નિશ્ચિન્ત થવાય. ભાવરૂપ અર્થને પણ બહિર્મુખ ચોરોથી રક્ષવાની જરૂર છે, તે રક્ષણ પણ પ્રભુ જ કરી લેશે માટે ભક્તે તેની પ્રીતિ ન જ કરવી. અર્થ તો સર્વથી શુભ રાખવો જોઈએ, માટે ભાવરૂપી અર્થ સર્વશુભ રાખવા માટે શ્રીમદ્વાચાર્ય-ચરણે મ્લોહમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન કર્યો. પણ ભક્તને કહ્યું કે, ‘તમારે નિશ્ચિન્ત રહેવું, ચરણે મ્લોહમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન કર્યો. પણ ભક્તને કહ્યું કે, ‘તમારે નિશ્ચિન્ત રહેવું, તમારું (ભાવરક્ષણનું) કાર્ય હું કરી લઉં.’ આવી રીતે ભાવની વાત શુભ રીતે સમજાવી. અથવા પ્રભુ સર્વ કરવાને સમર્થ છે. માટે ભક્તાનું સર્વ કાર્ય આપ જ કરી લેશે. હંમેશાં ભક્તે જોમ પાદી નિશ્ચિન્ત રહેવું. જેમ દ્રવ્યથી જ સર્વસ્થામત્રી મેળવી શકીએ છીએ; તેમ સર્વસમર્થ પ્રભુ જ ભક્તના સ્વલોભયોગ્ય અલૌકિક દેહ, યોગન વિગેરે સામગ્રીસંપાદન કાર્ય કરી દેશે. કારણ કે ભગવાન્ સર્વભક્તોના અર્થરૂપ છે. માટે આપ જ ભક્તની અલૌકિક સામગ્રીરૂપ બની બચ. અમારા રસોદધિના અન્ન શ્રીપ્રભુચરણે રસસર્વસ્વ કાવ્યમાં આ વાતનો ચિત્તાર આપ્યો છે. ‘હે સખિ! અવરથા વિના જ તે સમયે દેવમેદંહનીને પણ મોહ પમાડે એવું નવયોગન ત્યાં થયું. આ કુમારિકાને નવયોગન સ્ફુટ થયું એ શુભ તેના અંગને! ન હોતો કે તેના મતને શુભ ન હોતો, તેમ જ અન્યે કયો પણ ન હોતો, એ તો વિચિત્ર રસ-ભાવયુક્ત પ્રિયના કરાણીથી જ એ શુભ ઉદ્ભવ્યો હતો.’ હે સખિ! તેમનું નવયોગન વધ જ એવું છે કે જેનું બર્ણન કરવું અશક્ય છે. તો પછી એ અલૌકિક શ્રીઆંગનું તો કહેવું જ શું! એ કુમારિકાઓએ ઉદાર રસોદધિ શ્રીકૃષ્ણચરણી એવા રસની પ્રાપ્તિ કરી છે કે-એ શ્રીલક્ષ્મીજીને પણ અતિદુર્લભ છે.’ જે રસરૂપ અર્થ આધિદેવિક લક્ષ્મીજીને પણ દુર્લભ છે;

(૧) વિવેક સમયકર્મ સતિ તદા યદાસીદતિરક્ટદં નરભયોગેન ચિદ્ગવોદિતીનોદયમ્ । તદ્વગ્નપુણે ન મદ્ગતદ્ગતોર્ચદાપોષિ ના વિચિત્રમમાવિતપ્રિયકટાપ્રયોગે પરમ્ ॥

(૨) વય એવ યદીદગં તરીયે કિંઞ વાચ્ચં સતિ વિપદાગમેષમ્ । રસસ્થાવનોન્નિરતપદારં રતમાતુર્વ-દુદારાં રમાન્થે ॥

જેમ લોકમાં આપણા મનોરથો ધનથી સિદ્ધ કરીએ છીએ; જો ધન ન હોય તો ગરીબના મનોરથ જલતરંગવત્ હંમેશાં નિષ્ફળ આવે છે, તેમ અત્ર શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણના સેવ નથી જ સક્રિયા મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. માટે અર્થરૂપ ભગવાનને જ સેવવા. જેમ અર્થ વિના આપણે લોકમાં પણ રમણાદિ અને ભોગ ભોગવી શકતા નથી. તેમ અત્ર અર્થનાં આધિદેવિકરૂપ લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ વિના ભગવાનની સાથે રમણ અને ભોગ ન જ સિદ્ધ થાય. આ આધિદેવિક લક્ષ્મીસંપત્તિ પણ સેવાથી પ્રસન્ન થએલ પ્રભુ પોતામાં પ્રકટ કરી બ્યારે શ્રીયુક્ત બની છત્ર ઉપર અનુબ્રહ્મ કરે ત્યારે રમણ અને ભોગ ભોગવાશે. ભગવાનની આજ્ઞાથી જ ભગવચ્છરણે રહેનારી લક્ષ્મીજી પ્રવેશ કરે છે. તેથી ભગવાન જ અર્થરૂપ છે, એ સિદ્ધાન્ત બુદ્ધાઓ ન જ ભેળે. કારણ કે સર્વત્ર ભગવદ્દાતાથી જ એ આધિદેવિક લક્ષ્મીએ શ્રીમદ્-જનોમાં પ્રવેશ કર્યો. એવું શ્રીગોપુત્રનાથના વાણ્યધિપતિ શ્રીમદ્દત્તાર્ચચરણે દ્વલપ્રકરણમાં વ્યવનામૃત કર્યું છે.

ભાવની ગુપ્તતા-આ ભાવ બહુ ગુપ્ત હોવાથી ભગવાન સર્વસમર્થ છે એવું કહી પરાક્ષ રીતે ગુપ્તતાથી શ્રીમદ્દત્તાર્ચ ભાવનું નિરૂપણ કર્યું. આથી વધારે લખવાની શી જરૂર છે? ભગવાનના ચરણકમલના પરાગપાનથી રસમયોના દ્વલમાં પ્રભુમુખચંદ્રના ઉદયથી જ આપોઆપ ભાવન્નમુદ્રના તરફ ઉછળશે. ૧૨૫

આ પ્રમાણે ભગવાન આપણા અર્થરૂપ છે એ વાત આપણે સમજ્યા, હવે આપણે શમનામના પુરુષાર્થોને વિચાર તૃતીયસ્થોકથી કરીએ.

પણ શ્રીગોકુલાના નાથ તરીકે ભગવાનનો અભિષેક કર્યો, ભગવાનની ઇચ્છા પણ શ્રીગોકુલાધિ પતિ થવાની હતી જ. માટે જ ‘આ’ પ્રમાણે ગો અને ગોકુલાના પતિ ગોવિન્દને ઇન્દ્રે અભિષેક કરીને’ આમ ભાગવતમાં કહ્યું. ગોગોકુલ પદથી પ્રભુ ગોપીજન, ગોપ અને ગાયોના પતિ છે, એમ સૂચવાય છે; અને તેથી આપ શ્રીગોપીજનોના પ્રાણપતિ છે; એટલું જ નહિ પણ આપ અત્યંત રસિક તથા પ્રેમરસના જ્ઞાતા છે; એવો પણ અર્થલાભ થાય છે. નહિ તો પૂર્ણપુરુષોત્તમ, પશુપુત્ર ગોપીજનના પતિ કેમ બને! તેમના કેવલ પ્રેમથી જ તેમના પતિ બન્યા. તેમનો અંગીકાર કર્યો. આપણે પણ પ્રેમથી જ શ્રીગોપીજનની સમાન ભાવપૂર્વક હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીશને ધારણ કરીએ તો જરૂર તેમની આફક આપણે પણ અંગીકાર કરશે જ. આ રહસ્ય પ્રભુના શ્રીગોકુલાધીશ નામથી પ્રકટે છે.

કામભાવથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરવાં.—ગોપીજનોને સર્વાત્મભાવ એ કામભાવ જ હતો. ‘ગોપીઓ કામભાવથી પ્રભુને મળ્યાં.’ શ્રીમદ્ભાગ્યવદ્ધરણુ પ્રકટિત પુષ્ટિ-માર્ગમાં પણ તેવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કહી. શ્રીમદ્ભાગ્યવદ્ધરણુ પણ આ હેતુથી જ સંન્યાસ’ નિર્ણયમાં શ્રીગોપીજનને પુષ્ટિમાર્ગનાં ચુરુ કહ્યાં. અને તેમના ભાવનો જ ઉપદેશ કર્યો. તે શ્રીગોપીજનના ભાવથી જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા કરવી. ગોપીજનનો ભાવ જ સાધનરૂપે ઉપ દેશે; માટે કામભાવથી ભગવાનને ભજવા એ નિશ્ચય સમભ્યા. આ વાત ગૃહ છે; માટે સ્પષ્ટતાથી સ્લોકમાં જણાવી નથી, પણ સર્વભાવથી શ્રીગોપીજનના કામભાવનું સૂચન કરી આપણને કામભાવથી ભજવાની આજ્ઞા કરી.

લૌકિક વૈદિકનું શું પ્રયોજન ?—શ્રીગોપીજનોને ભગવાને વેળુનાદથી જોલાવ્યાં; તેમને પાછાં જવા બહુ જ સમભાવ્યાં પણ ગોપીજનોએ બહાલકારે પણ પ્રભુને ન જોડ્યા; તેવી રીત આપણે પૂર્ણાંશહથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યાં તો પછી લૌકિક-પાત પુત્રા દિથી, વૈદિક-સ્વર્ગદિ સુખથી અધિક કર્યું સુખ માગવાનું છે? પ્રભુથી અધિક કંઈ પણ સુખ છે જ નહિ. માટે ગોપીજનોએ લૌકિક વૈદિકના ત્યાગપૂર્વક કામભાવથી જ પ્રભુભજવાની સરણી દર્શાવી; તેણીઓએ ભગવાનને કહી હીંધું કે, ‘અમે સર્વ વિપદ ત્યજીને તમારા ચરણમાં આવ્યાં છીએ.’ ‘હું:ખ દેનારા પતિ પુત્રાદિથી અમારા શું કંઠ્યાણ થવાનું છે?’ આવી રીતે ત્યાગ દર્શાવી, હવે આપની સેવા રણુ કહે છે. ‘આ’ સેવિકાના-દાસીના-વિરહરતન ઉપર અને મરતક ઉપર આપના કરકમલને ધરા.’ ભજવાને પણ તેમની ભાવનાના બતથી તેમનો અંગીકાર કર્યો. આવી રીતે જ પ્રભુને ધારણ કર્યાં તો પછી બીજું કંઈ મુખ અધિક સોઈ રહે? તું બળુતો હોય તો જોત. મને ઇન્દ્રિયના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને

(૧) इति गंगोद्भवमि गोविन्दमभिषिष्यत् । आ०

(૨) गोविन्दो गोविन्दो गोवा गुरव भावनी च मत् ।

(૩) गन्धर्वस्य सर्वविषयात् मत्पादपद्मम् ।

(૪) ममो विचित्रि वरदकुम्भामन्दनो वसन्तमेव । विरम्य म विद्वर्गमात् । आ० ૧૦/૧૮/૧૧

કામભાવથી જો હૃદયમાં ધર્મો-સર્વ ઇન્દ્રિયનિવામક પ્રભુ મનમાં વસ્યા-તો લૌકિક પતિ વિગેરેનું શું પ્રયોજન છે, કહે. અત્ર આ સ્વારસ્ય છે. ભગવાનને મનમાં ધારણ કર્યા એટલે સર્વ ઇન્દ્રિય ભગવાનમાં જ જોડાય. જ્યારે ઇન્દ્રિયો ભગવાનમાં યોજાય ત્યારે જ જન્મ અને ઇન્દ્રિય સફલ થયાં કહેવાય. મજ્જનાયે વરલાં ગોપીજનોએ જ્યારે ભગવાનનું મુરલીધર સ્વરૂપ નિરખ્યું ત્યારે કહ્યું કે 'ઇન્દ્રિયવાનને' આજ ઉત્તમોત્તમ ફળ છે'. શ્રીઉદ્ધવજીને પણ કહેવું પડ્યું કે 'શ્રીગોપીજનો જ' ખરેખરાં દેહધારી કહેવાય કે જેઓને ભાવ સર્વના આત્મરૂપ પ્રભુમાં દેહ થયેલો છે અને જે ભાવને સંસારથી હરેલા મુનિઓ અને ભકતો અને બીજા પણ ધર્મમાર્ગમાં તત્પર બધાએ ચાહના કરી રહેલ છે, ભગવદ્ધર્મમાં જેને રસ નથી પકડતો એવાને કદાચિત્ શુકલ, સાવિત્ર, ને યાજ્ઞિક જેવા કર્મોપયોગિ ઉત્તમ જન્મ મળેલા હોય તો પણ શું?' ભગવદ્ભાવ વિનાના તે ત્રણે વ્યર્થ જ છે. માટે આજ ભાવપૂર્વક સર્વોદ્ધ મુન્દર પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યા તો પછી વેદોક્ત રીતિએ પણ પ્રાપ્ત કરેલા પતિથી શું અધિક સુખ થવાનું છે. એ કે પતિભજનથી ભોક્ષ થવાની વેદાજ્ઞા કપાય કરીએ; પરંતુ (તેનો સમ્બન્ધ આ ભૌતિક દેહ સાથે છે,) સેવાર્થ પ્રાપ્ત થયલા અલૌકિક દેહેન્દ્રિય સાથે જરાએ સમ્બન્ધ નથી. ઇન્દ્રિયવાનને પ્રભુસહ સર્વાત્મલોગ એ જ ફલ છે. ભોક્ષનું સ્વરૂપ આથી કંઈ જુદું હોય તો તેવા ભોક્ષને પણ અમો ઇન્દ્રિયવાનના ફલ તરીકે ન માનીએ. ભોક્ષ કંઈ આથી જુદો નથી, આનું જ નામ ભોક્ષ. અંધકારમાં નેત્રની સદા સ્થિતિ હોય તો તેની સફલતા ન જ થાય. જો કે અંધકારમાં પણ ત્વગિન્દ્રિયથી-હસ્તાદિકથી-વસ્તુનો સ્પર્શન-પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે, તો પણ અધુ તો વ્યર્થ જ રહી. તેવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોના પ્રભુના સ્વરૂપમાં વિનિયોગ કરી આનંદ લાભ કરવો, આથી અતિરિક્ત ભોક્ષમાં પણ ઇન્દ્રિયોની વ્યર્થતા જ થાય છે. કારણ ઇતરભોક્ષમાં દેહેન્દ્રિયાદિના લય થયો છે. માટે આજ પૂર્વમક્ષીને પૂછે છે કે આથી વિશેષ સુખ તું ભણતો હોય તો કહે. (પણ સર્વોદ્ધ મુન્દર પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યા પછી બીજું કંઈ અધિક સુખ ભરેલું કહી શકે.)

પ્રભુમાં મન સ્થિર કરવાથી લૌકિકામક્રિા નહિ થાય.-આપણને કેાઇ કહે કે જે હરમ્યાન પ્રભુ ન મળ્યા હોય તે હરમ્યાન લોકમાં અમારો સમ્બન્ધ અને લોકમાં લૌકિક મનોરથોનું જોર વધારે હોવાથી મન સ્થિર ન રહેતાં કહ્યું ન કહ્યું થઈ ગય; તેથી વેદાનુમાનિ કર્મ કરવાનો જ પદ્ધતી લાગે છે? આનું સરલ એક ઉત્તર છે. જો આપનું મન ભગવાનમાં સ્થિર હશે તો ભગવદ્વિષયક જ કામ થશે. અન્યકામ નહિ જ થાય. શ્રીમદ્-કુમારિકાના કામ પૂરક કત્પટ્ક શ્રીનન્દકુમાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે કે 'મારામાં

(૧) અષ્ટવર્ગો વન્મિદં ન વરં મિદમ માઁ ૧૦૧૮

(૨) જ્ઞા વરં તત્ત્વજ્ઞો મુનિ ગૌરમ્જો ગોવિન્દ જ્ઞ મિતિગમ્યનિ વ્રજભાગા :

શ્રીકૃષ્ણ વ્રજધિવો મુનવો વવજ્ઞ જિ જ્ઞાત્વન્નમિતવન્નજયારમ્ય જ માઁ ૧૦૧૮૧૮

તેની બુદ્ધિ છે તેનો કામ લૌકિક કામવત્ બાધક નહિ નિવરે, પ્રભુ વિષયક કામ બાધક હોય જ નહિ, તે તો સાધક જ હોય, મોક્ષપ્રદ જ કહેવાય.

માટે પ્રભુમાં સ્થિર મન કરેા કે લેથી લૌકિકાસક્તિ નહિ થાય. લૌકિક દૃશ્યાદિ શુભેચ્છી પણ પ્રભુને દુઃખમાં ધરવા. અથવા જેઓનો મુખચંદ્ર મજની પૂર્વ દિશાને ચોભાવે છે એવાં વેદરૂપા શ્રીગોપીજનોએ ‘ચૂતપ્રવાલવર્ણસ્તવકોત્પલાબજ’ આ પદમાં વર્ણવેલા વિરહાત્મક પ્રભુના વૈદિક ધર્મો વટે એ શ્રીગોકુલાધીશ દુઃખમાં ધારણ કર્યા તો પછી બીજું શું બાકી રહે? કંઈ પણ નહિ. માટે અર્વ પ્રકારે કામભાવથી પ્રભુ જ સેવવા આ સ્વાસ્થ્ય ન જ વિસ્મરણુ બેઠાં. ૩

કામનું સ્વરૂપ તૃતીય શ્લોકમાં વર્ણવ્યું. આ ચતુર્થ શ્લોકમાં મોક્ષનું વર્ણન કરે છે.

તતઃ સર્વાત્મના દાશ્વદ્વોકુલેશ્વરપાદયોઃ ।

સ્મરણં મજનં ત્રાપિ ન ત્યાજ્યમિતિ મે મતિઃ ॥ ૪ ॥

(ઇતિ શ્રીમદાષ્ટાધ્યક્ષરણવિરચિતા ચતુઃશ્લોકી સમાપ્તા)

અન્યાર્થ—(તતઃ) કામભાવાત્મક ભક્તિ પછી (સર્વાત્મના) સર્વાત્મભાવથી (દાશ્વદ્વ) હંમેશાં (ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ) શ્રીગોકુલેશના ચરણકમલનું (સ્મરણં) સ્મરણ (ત્રાપિ) અને મજનં ભજન (મપિ) પણ (ન) નહિ (ત્યાજ્યમ) તજવું. (ઇતિ)એ પ્રકારે (મે) મારી (મતિઃ) અનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય છે.

ભાવાર્થ—કામભાવથી ભક્તિ કર્યા પછી સર્વાત્મભાવથી હંમેશાં શ્રીગોકુલેશના ચરણકમલનું સ્મરણ અને ભજન ન તજવું એવો મારો અનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય છે.

વિવેચન—સૌભાગ્યમદ ન થાય માટે શું કરવું? કામભાવથી ભગવાનનો સમ્બન્ધ થયા પછી ભગવાનના સમ્બન્ધમાં જ એવો શુભ છે કે—સમ્બન્ધીને ભગવત્સમાનતાનો પ્રમદાત્મનો મદ આવે જ, મદ આવે એટલે અન્યથાભાવ થાય. ભગવાન કરતાં પણ પોતાનામાં મોટાપણનો મદ થાય. આ મદ થયો એટલે પૂર્વોક્ત ઉત્તમભાવ બ્રહ્મ થાય. આવી દશા ન આવે માટે શ્રીમદાષ્ટાધ્યક્ષરણ આપણને એક દિશા દર્શાવે છે કે—તમે ભગવત્સમરણ અને ભજનને ન ત્યજો. જરા પણ ત્યજ્યો તો આસુરાવેશ થશે. એ શ્રીગોકુલાધીશને સર્વભાવથી શરણે જવાથી જરૂર પ્રસન્ન થશે. પ્રસન્ન શ્રીગોકુલાધીશ જેમ બીનચતુર ગોપીજનના પગ સ્વામી બન્યા તેમ આપણુ પણ જરૂર નાય બનશે. માટે શ્રીવામિનીસહિત બિરાજતા શ્રીગોકુલાધીશનું સ્મરણ ભજન કરો. સ્મરણ એ ચિત્તનો ધર્મ છે; તેથી સ્મરણ વિયોગમાં અવિચિત્ર થશે જ. વિયોગ વીર હોવાથી સ્મરણ વિના દેહ ન રટી શકે. ભજન એટલે તો મેલા, તે પણ નિરંતર જ કરવી. ભજનમાં ચિત્ત સ્થિર રાખવું. ભવે ભગવાન આપણને ભને

૧ ‘ચૂતપ્રવાલવર્ણસ્તવકોત્પલાબજ’ આ પદમાં ચિરદાયા પ્રભુના ધર્મો વર્ણવા છે. તેના વર્ણન કરનાર ગોપીજન સૂત્રના વેદરૂપાઓ માટે લીલાકારે તે ધર્મોને વૈદિક કહ્યા છે.

વા ન ભજે પણ આપણે તો ભણીએ જ. (એ જ આપણો ધર્મ.) શ્રીગેકુલેશના રતિમાર્ગ-ક્રમલને ખીલાવનાર શ્રીપ્રભુચરણક્રમલે આ જ દૃઢતા દર્શાવી. ‘અમને મારવામાં કે વરવામાં પ્રભુ વિના અમારી ગતિ જ નથી.’ આ સ્વાસ્થ્ય રાખવું કે ભગવાન ભજો વા ન ભજો-ભગવાન આપણી દરકાર કરે વા ન કરે-પણ આપણે તો ભજનનો ત્યાગ ન જ કરી શકીએ. આ શ્રીમદાચાર્યચરણની સ્વાનુભવપૂર્વક હૃદ નિશ્ચયાત્મક આજ્ઞા છે.

મોક્ષ કરતાં પણ ભક્તિ ઉત્તમ છે-મક્તિમાર્ગમાં ભક્તિ એ જ પરમ પુરુષાર્થ-રૂપ છે. મોક્ષથી પણ અધિક ભક્તિ છે, એવું ભાગવતાદિ શાસ્ત્રસિદ્ધ જ છે. પુષ્ટિ-માર્ગમાં ભજન એ જ મોક્ષરૂપ છે. માટે સ્મરણ અને ભજનનો આપણે ત્યાગ ન જ કરી શકીએ. ‘ભક્તિ મોક્ષથી ઉત્તમ છે’ એવું ભાગવતમાં સ્થલે સ્થલે છે. ભગવાન પણ એ જ આજ્ઞા કરે છે કે ‘મારા ભક્તોને સાલોક્ય,^૧ સાર્થિ, સામીપ્ય, અને સારૂપ્ય આ ચારે આત્મા કરે છે કે ‘મારા ભક્તોને સાલોક્ય,^૧ સાર્થિ, સામીપ્ય, અને સારૂપ્ય આ ચારે પ્રકારનો મોક્ષ ન ભાગતાં પણ એ જ વર્ણવ્યું છે. ગોપીજનોએ પ્રભુ પાસે ચાર પ્રકારનો મોક્ષ ન ભાગતાં દાસ્ય જ માગ્યું; સામ્યુજ્ય; સામીપ્ય, સાલોક્ય, સારૂપ્ય આ ચારે પ્રકારનો મોક્ષ દાસ્ય આગળ વ્યર્થ છે. આપના સુખારવિન્દનું દર્શન કરવાથી જ અમારી સર્વ ભતની કામના આગળ વ્યર્થ છે. આપનું અલકાવૃત્ત સુખ ભેદને સારૂપ્યની; કુણ્ડલની શોભાવાળું સુખ ભેદ સામીપ્યની; ગણ્ડ સ્થલરૂપે હોઈ અધરસુધાનું પાન કરાવનાર આપનું સુખારવિન્દ ભેદ સાલોક્યની; હાસ્યપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતું આપનું સુખારવિન્દ ભેદ સામ્યુજ્યની પણ અમારી કામના દૂર થઈ ગઈ. દાસ્યમાં આ ચારે ભતના મોક્ષનું ફલ આવી મળી ગયું છે, સુખારવિન્દ આગળ મોક્ષ વ્યર્થ છે, સ્વર્ગ પણ વ્યર્થ છે. સ્વર્ગમાં ઇન્દ્ર દેવથી ભય પામે છે તેને અભય દાન આપનાર આપના બે હસ્ત છે. લક્ષ્મીજી પણ આપના વક્ત્રસ્થલમાં રમણુ કરે છે આ સર્વ ભેદ આપની દાસ્ય-ભક્તિ-કરવાથી અમારું સર્વ કંઈ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે, માટે ભજન-સેવા-મોક્ષાધિક છે એ જ સદેવ કરવી. મોક્ષ નિરૂપણ કરવા બેઠા તેમાં સ્મરણ અને ભજનનો જરા પણ ત્યાગ ન કરવાની હૃદ આજ્ઞા કરી, એ જ આપણને સૂચવી આપે છે કે-આપણા ધર્મરૂપ ભગવાનને આપણે સેવીએ. ભગવાન આપણા અર્થ-રૂપ હોવાથી આપણે સર્વ આર્થિક પુરુષાર્થથી નિશ્ચિત રહીએ. લોકિક યેદિકના સર્વ ત્યાગ પૂર્વક હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીશને ધારણ કરી કામ-મનોરથ-પૂર્ણ કરીએ. તો ભજનથી વશ થનારા ભગવાન આપણે વશ થાય જ. આ મોક્ષની વાતમાં આચાર્યશ્રીએ સ્વાનુભવ દર્શાવ્યો;

(૧) સાલોક્યનાદિસામીપ્યસારૂપ્યક્તવમ્પ્રજતઃ ।

દીપમાનં ન શુદ્ધિનિ વિના યત્સેવનં જનાઃ ॥ સ્કં૦-૩-૨૧-૧૨

વીર-વાલ્મીકીયુગં તથ કુણ્ડલગ્રીવાણ્દસ્યલપરણું હસિતાવનોરમઃ ।

રતામયં જ સુવરણ્દયં વિલોક્ય વપ્રાગ્નિયૈરમણં ચ ભવામ્ જ્ઞામ્યઃ ॥ સ્કં૦ ૧૦-૨૬-૨૧

એને સ્મરણ સજત નહિ ત્યજવાને દહાસા કરી. માટે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ શરણવાદા ભગવદીયેનું એજ કર્તવ્ય; એમ સ્વાસ્થ્ય સિદ્ધ થયું. ॥૪॥

આ પ્રમાણે શ્રીગોકુલાધીશના વાણીશ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સ્વમુખથી કહેલું સ્વમાર્ગીય ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષનું સર્વમાર્ગથી સિદ્ધ સ્વરૂપ મેં શ્રીવજરાળે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની કૃપાથી સ્વબુદ્ધયતુસાર વિવર્ણ્ય. તેથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ મને પોતાનો ધારી મારા ઉપર કૃપા કરે. (૧-૨) જમર જેમ કમલમાં મુગ્ધ અને છે તેમ આપણે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણમાંજ મુગ્ધ થાનીએ તો આ ચરણકમલમાં રહેલો ઉત્તમ ભાવ મોક્ષને પણ તુચ્છ કરી દે છે. એ ચરણ-કમલનો રેણુ મારા ઉપર પ્રસન્ન આવ્યો. (૩) શ્રીપ્રભુચરણકમલનાં પરાગની દુગ્ધાધુક્તા થઈને મેં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણોક્ત ચતુઃસ્તોત્રીને બુદ્ધયતુસાર નિર્ણય કર્યો. (૪).

શ્રીમદ્ગોપીરાયચરણકમલરૂપી-પુષ્ટિમાર્ગ ચક્રાર નેત્રને આનન્દદાતા-શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે કહેલી ચતુઃસ્તોત્રી ઉપર શ્રીરયામલાક્ષ્મણ પ્રજ્વરાજચરણ વિરચિત-ભાવરસદીપિકા , નામની ચતુઃસ્તોત્રીની ટીકાનો અનુવાદ સંપૂર્ણ થયો.

છપાય છે.

અન્તઃકરણ પ્રવોધ

યાવતપ્રાપ્ય ટીકા અને અનુવાદ સહિત.

પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા.

(ભાગ ૧)

જેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં દાખલ થાય એવા પાઠો, પુષ્ટિમાર્ગ, બ્રહ્મસંબંધ, મેવા, જયશ્રીકૃષ્ણ, શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુંસાહજી, શ્રીયમુનાજી, શ્રીગોકુલનાથજી આદિનાં ચરિત્ર ગુરુલક્ષણ, વૈષ્ણવ લક્ષણના અને ધાર્મિક રહસ્ય માટે રમુજ મંવાદો વિગેરે બાલશિક્ષણને લાયક ગ્રંથ છપાય છે. હુંક સમયમાં છપાઇ બહાર પડશે.

આ ગ્રંથ બાલકને અથવા પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવાની ઇચ્છાવાળાએ અવશ્ય સંગ્રહ કરવો.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર.

યાવતપ્રાપ્ય મંદિર, ભૂવેશ્વર, ગોસાયા હાઉસ-મુંબઈ.

છપાય છે.

કૃષ્ણા શ્રય

યાવત્રાપ્ય દીકાઓ તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે

ભક્તિમાર્ગીય નિબન્ધ.

જેમાં ભક્તિમાર્ગને ચારે વેદ, ગીતા, વ્યાસસૂત્ર તેમ જ શ્રીમદ્ભાગવત આ ચારે પ્રસ્થાનોનાં વચનોથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, શ્રવણાદિ નવ સાધનરૂપા તથા દશમી પ્રેમલક્ષણા તથા પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં લેવાતો શરણુમન્ત્ર તેમ જ પ્રહસન્નબન્ધ હીક્ષા માટે વેદનાં વાક્યો ટાંકી તેમ જ ગીતા ભાગવતાદિનાં વાક્યોથી પુષ્ટ કરી સરલ રીતે સંપૂર્ણ ભક્તિમાર્ગીય પ્રણાલી વૈદિકી છે-વેદના પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે-તેવું બતાવવામાં આવ્યું છે, આજ સુધી આ સંપ્રદાય અવૈદિક છે-પુષ્ટિસંપ્રદાયને વેદમાં રથાન નથી-એવું ઘોષનારાઓને સચોટ જવાબ આ નિબન્ધદ્વારા આપી શકાય છે. દુનંતમાં ભક્તિમાર્ગ પ્રવિષ્ટ છવોએ પોતે સ્વીકારેલો માર્ગ પ્રામાણિક છે, એટલું તો આ જમાનામાં જાણવું જ નોંધવું અને તેને માટે આ નિબન્ધ અતીવ ઉપયોગી છે. આ નિબન્ધ યોગ જ મમથમા છપાઈ બહાર પડનાર છે, ભક્તિમાર્ગનો દરેક છતાંમુ આનો નંમ્રક કરશે એવી આશા છે.

શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણ વીરજીભાઈ,

લાલબાત્રા મંદિર, જૂલેશ્વર-મુંબઈ.

श्रीमद्वल्हभाचार्यचरणप्रणीतं

निरोधलक्षणम् ।

षड्विवरणसमेतम् ।

शुर्जरामुवादसहितं च ।

	पृष्ठ.		पृष्ठ
१ वाचाश्रीगोपेक्षानाम् ...	५	७ श्रीवहगानाम्...	३०
२ काकाश्रीबलमानाम् ...	८	५ श्रीपुरषोत्तमानाम् ...	३२
३ श्रीहरिधनचरणानाम् ...	१४	६ श्रीवज्रराजानाम् ...	५२

श्रीदामपुरीस्वामीश्रीमद्रोस्यामिश्रीवहभास्मजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन
शुगुपुरस्त्र मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीबाला बी.ए., एल्ल.बी., वकील
हाइ कोर्ट, सुरतिसिध धैर्यलाल व्रजदास सांकलीया, बी.ए.,
एल्ल. बी., वकील हाइ कोर्ट, इत्येताभ्यां संग्रोध्य
मुम्बापुर्यां 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीगुरुमावदा. ४४०. संवत् १९७३.

सूत्र्यमेकमुद्रिका.

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालयमाधी मल्ला

श्रीवृत्तामुरचतुःश्लोकीविवृति	गुजराती	....	....	....	०-१०-०
श्रीभक्तिहेतुनिर्णय	"	....	....	....	०-८-०
शिक्षासार्वत्रयश्लोकी	"	....	....	....	०-२-६
उपदेशमीमांसा	"	....	....	....	०-१०-०
वैष्णवद्विमाहिक मोट्टा हीन्दी	"	....	....	....	१-०-०
वैष्णवसंक्षिप्ताहिक गुजराती	"	....	....	....	०-४-०
शङ्करनयन्तीव्याख्यानमालातुं अक्लोकन	गुजराती	....	....	....	०-१२-०
शारदामठधर्मप्रकरणान्यायनीहारभास्कर	"	....	....	....	०-१०-०
गुलविचारनिरीक्षा गुजराती	"	....	....	....	०-१-०
निरोधव्यक्षण	"	....	....	....	१-०-०
संन्यासनिर्णय	"	....	....	....	१-०-०
श्रीमद्भगवद्गीता	"	....	....	....	१-०-०
सेवाफल संस्कृत	"	....	....	....	१-०-०
भक्तिवर्धिनी	"	....	....	....	२-०-०
मूर्तिपूजा हीन्दी	"	....	....	....	०-१२-०
अवतारमीमांसा	"	....	....	....	०-१२-०
अन्त करण प्रबोध	"	....	....	....	छपाय छे.
श्रीकृष्णाश्रय	"	....	....	....	"
पुष्टिमार्गोपदेशिका	"	....	....	....	"
सौंदर्यरस	"	....	....	....	०-२-०
श्रीनामरत्न स्तोत्र—(सटीक-गुजराती)	"	....	....	....	०-६-०

पुस्तक मलवानुं ठेकाणुं—

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालय.

लालबाचामन्दिर—भूखेश्वर बंबई नं० २

पं. चूनीलाल कृष्णाशंकर बुकसेलर,

बडामन्दिर—भूखेश्वर बंबई. नं० २

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. सर्वां मुद्रितटीका अन्यपुस्तकद्वयं च हृत्वा श्रीमदाचार्यप्रकटितं निरोधलक्षणं मुद्रितमस्माभिः । तत्र विघटनानां पठभेदाः श्लोकक्रमभेदाश्च जिज्ञासुमिर्विषयेषु मुद्रितेषु द्रष्टव्याः । मूलमात्रस्य पुस्तकद्वयं दङ्कनकॉलेजहस्तलिखितसंग्रहस्य, प्रायः शुद्धं प्राचीनं च ।

२. चाचाश्रीगोपेशकृतविवरणस्य पुस्तकपञ्चकमुपलब्धम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं० गङ्गालालहस्त-
लिखितसंग्रहस्य, एकं प्राचीनं किन्तु गच्छुद्धं, अन्यत् नूतनं, प्रायः शुद्धम् । तृतीयं शुद्धं नूतनं च
श्रीबल्लभलालानाम् । चतुर्थं प्रायः शुद्धं, प्राचीनं च रा० तनमुखरामसकाशादुपलब्धम् । पञ्चमं
श्रीजीवनलालानाम्, शुद्धं टिप्पणयुतं च ।

३. श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीबल्लभकृतटीकायाः पुस्तकद्वयमुपलब्धम् । एकं पं० गङ्गालालसंग्रहस्य,
अन्यत् श्रीमजरत्नानाम् । प्रथमं प्राचीनं प्रायः शुद्धं, द्वितीयं नूतनं, परन्तु कश्चित् तोषितम् ।

४. श्रीहरिधनचरणकृतविवृतेः द्वादशपुस्तकानि प्राप्ताणि । तत्र पुस्तकत्रयं पं० गङ्गालालसंग्र-
हस्य, अन्यत् पुस्तकत्रयं दङ्कनकॉलेजसंग्रहस्य, द्वयं श्रीजीवनलालानां, एकं श्रीनृसिंहलालतनयश्रीगो-
वर्धनलालानां, एकं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां, एकं रा० तनमुखरामसकाशादुपलब्धम् । एकं भाई-
नारायणशास्त्रिणः । सर्वाण्येतानि प्राचीनानि प्रायः शुद्धानि । एकं ॥ श्रीहरिरायहस्ताक्षरमुसमिति
प्रतिभाति । श्रीहरिरायैर्निरोधलक्षणविवरणं बारद्वयं लिखितमिति प्रतिभाति । पश्चाच्छोधित्वा विस्तृत्य
लिखितं विवरणमत्र मुद्रितम् । पूर्वं लिखितं तु निरुक्तमुत्पत्यं परिशिष्टे निवेशितम् । पूर्वलिखितविवरणस्य
एकं श्रीबल्लभलालानाम्, अन्यत् रा० तनमुखरामसकाशादुपलब्धम् । उभय-
पुस्तकद्वयं मिलितम् । एकं श्रीबल्लभलालानाम्, अन्यत् रा० तनमुखरामसकाशादुपलब्धम् । उभय-
मपि प्राचीनं प्रायः शुद्धं, परन्तु मुद्रितम् । यथारष्टमेव परिशिष्टे मुद्रितमस्माभिः । रा० तनमुखरामसकाशादुप-
लब्धे पुस्तके एवमपि भाषायां लिखितं 'निरोधलक्षणादी टीका प्रथम श्रीहरिरायवृत्ते कीर्तनीया पत्र २२'
इति । एतेनास्मादुक्तं समर्थ्यते ।

५. चतुर्थं मुद्रितं ध्याएवानं श्रीबल्लभानाम्, श्रीगोकुलनाथानाम् । एतद्विवरणस्य पञ्च पुस्तकान्यु-
पलब्धानि । एकं पं० गङ्गालालसंग्रहस्यम् । द्वितीयं दङ्कनकॉलेजसंग्रहस्यम् । तृतीयं श्रीजीवनलालानाम् ।
चतुर्थं सुरतिस्वगोस्वामिश्रीगिरिपराणां गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाभिः कृपया प्रदत्तम् । पञ्चमं मुन्दर-
लाल भागिरथचन्द्र धी. ए. इत्येतेन प्रापितम् । इदं नूतनमशुद्धं च । श्रीजीवनलालानां तस्यदत्तं नूतनं,
प्रायः शुद्धम् । दङ्कनकॉलेजसंग्रहस्य प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । अन्यद्वयं प्रायः शुद्धम् ।

६. पञ्चमं श्रीपुराणचक्रानाम् । अस्यापि षट् पुस्तकानि मिलितानि । एकं योगिश्रीगोपेश्वरानां
हस्ताक्षरैर्लिखितटिप्पणयुतं शुद्धं प्राचीनं च, पं० गङ्गालालसंग्रहस्यम् । द्वितीयं गोस्वामिश्रीनृसिंह-
लालतनयश्रीगोवर्धनलालानाम् । इदमपि प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । तृतीयं गोस्वामिश्रीजीवनलालानाम्,
नूतनं, प्रायः शुद्धम् । चतुर्थं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाभिः प्रदत्तम्, प्रायः शुद्धम् । पञ्चमं काशीस्थ-
श्रीगिरिधराजीमहाराजाभिरामकृष्णभट्टस्य, 'मुवराती'अभिपतितवस्त्रस्यलेन सहपं प्रदत्तम् । षष्ठं
सम्मतोपेक्षशास्त्रिमाईनारायणस्य ।

७. षष्ठं श्रीमजरत्नानाम् । एतद्विवरणस्यैकमेव पुष्पकमस्याभिरपलब्धम् । कुत्रापि एतन्न मिलति ।
अस्य एकं पुनर्कं यदन्वया सुरतिस्वश्रीगिरिधराणां मन्दिररूपसंग्रहे उपलब्धम् । तत् तत्रसंगोस्वामिनी-
श्रीकृष्णप्रियाभिरतिकृपया बलदेवदासकीर्तनकृद्द्वारा अस्मात्सहासं प्रेषितम् । एतदुल्लेखपुनश्चप्रदानेन
वयमस्यन्तमनुगृहीतवन्मामिः । प्रायःयामहे चान्वा अपि गोस्वामिन्य एता अनुकुमुनेति । अस्मिन्पुनर्क-
सङ्ग्रहे पं० गङ्गालालसंस्थायाः 'कापोंप्यश कादीदास नारायणदास दलाल, धी. ए. एच. एच. धी.

वर्षे प्रादुर्भूताः । एषां ब्रह्मसम्बन्धसंस्कारस्तु श्रीविह्वलेश्वराणां चतुर्वेलाः श्रीवसुधैः श्रीगोकुलनाथेति-
प्रसिद्धैः कृतः । श्रीहरिरायानामसंरचयताः सूक्ष्मग्रन्था इत्यन्ते । सग्रन्थायै प्रतिद्वानि शिक्षापत्रा-
व्यपि तैः प्रादुर्भावितानि । श्रीमद्भारतचरणस्वरूपे तु शुद्धपुष्टिमात्रायां फलसमकं रसात्मकं विप्रयो-
गात्मकं साक्षादर्थं मूर्तिमत् प्रादुर्भूतमुच्यते । तेषां व्याख्यानानि सर्वाण्यपि भक्त्यनुगुणानि ।
नि साधनजीवानुग्रहार्थमेव तेषां प्राक्कथमिति प्रतिभाति । अत एवान् मुद्रितं तेषां निरोधलक्षणव्या-
ख्यानं निगूढं भक्त्यनुगुणं सरसं भक्तिनिष्ठग्रन्थानुग्रहार्थं विराजते ।

५. चतुर्थे व्याख्यानं श्रीवल्लभानाम् । इदं व्याख्यानं श्रीमद्गोकुलनाथानामिति केचिद्वदन्ति । आदर्शपु-
स्तकद्वये श्रीवल्लभकृतमिति लिखितम् । अन्यसिद्धादर्शत्रये किमपि नाम नास्ति । श्रीगोकुलनाथाः
प्रसिद्धास्तु स्वहस्तटीकास्तु श्रीमद्बिह्वलेश्वरप्रभुचरणान् स्वपितृचरणत्वेन आरभ्य नमस्कृत्य, अथवाभ्ये-
तथैव स्मरन्ति । भक्तिं निरोधलक्षणविवरणे यद्यपि श्रीमत्प्रभुचरणान् नमस्कृत्य, तथापि सामान्यतः,
न तु स्वपितृचरणत्वेन । अत एव कश्चित्सन्देहः । श्रीमद्गोकुलनाथास्तु श्रीमद्बिह्वलेश्वरप्रभुचरणानां
पठुर्भूतवः मार्गशीर्षशुक्लसप्तम्यां १६०८ वर्षे प्रादुर्भूताः । पौषकृष्णनवम्यां १६१७ वर्षे सिद्धिं
गताः । श्रीमत्प्रभुचरणलक्षेण इमे ज्ञातप्रसिद्धाः । सिद्धपादीनां संन्यासपापनिर्वाणं मुक्तमर्थं कृत्वा
मोगलराजजहागिरे च वसीकृत्य स्वमार्गारक्षायैतरेव कृताः । सतां कष्टे माला च तैरेव सुरक्षिता
स्वस्वरूपकलैव । श्रीमदाचार्यप्रकरितश्रीमद्भागवतमुद्योधिण्याः विशेषप्रचारसंस्तरैव कृतः, अतस्तेषां
श्रीसुबोधिनीप्रवर्तका इति नामापि प्रसिद्धम् । साम्प्रदायिकवार्तादीनां प्रवटीकतारोपि ते एव । स्व-
साम्प्रदायस्य प्रचारार्थं मष्टकार्थं च गुजरातभूमिनेकवारं स्वचरणनलिनरजोभिस्तैः पवित्रीकृताः । दक्षिणे
पुण्यपत्तनपर्यन्तमेकवारं तदर्थमेव गताः । परन्तु तत्रस्थान् कृष्णभक्तिरसानधिकारिणः इष्टा तस्याप-
वर्तन्त । दक्षिणात्याः 'भिला' इत्युपहासः तैरेव कृतः । वस्तीतनवतिषु च प्रसिद्धः । श्रीसर्वोत्तमकोशसि-
द्धान्तमुक्तावलिपुष्टिप्रभाह्नमर्यादासिद्धान्तरहस्यान्तराकरणप्रबोधचतुःश्लोकीनक्तिवर्धित्रीत्यादीनां ग्रन्थानां
विद्वत्तयः तेषां मयनगोचरीभवन्ति । श्रीकल्याणमहकृतकहोले श्रीगोपालदासकृतमालामसंगे च तेषां
चरित्रादिकं सुयित्कृतं, विशेषजिज्ञासुभिलात्रैवावलोकनीयम् ।

६. पञ्चमं व्याख्यानं श्रीपुरपोत्तमानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुरपयणनया सप्तमी संरचां भिक्षुप-
संगतो भाद्रपदशुक्लपञ्चम्यामेकादश्यां वा १७२२ वा १७१८ वा वर्षे प्रोद्भूताः । तेषां विवरणं शा-
स्त्रार्थरीत्या बुभुक्षुबोधकमिति प्रतिभाति । विद्वत्तयः तेषां चरित्रजिज्ञासुभिः पुष्टिमन्त्रिषुषेति मासिक-
पत्रिकायाः पञ्चमवर्षस्य तृतीयांशे प्रोद्ध्यः । यावत्ताप्यं बाह्यमान्तरं वा तेषां चरित्रादिकमस्मात्सिद्ध-
त्रैव निवेदितमिति मात्र पुनरुच्यते । अत्र मुद्रितं तेषां निरोधलक्षणविवरणं शास्त्रार्थरीत्या बुभुक्षुबोध-
कमाचार्यार्थं सप्रमाणं प्रकटीकृतं विराजते ।

७. षष्ठं व्याख्यानं श्रीश्यामलसुतधीप्रजराजानाम् । इमे श्रीप्रजराजाः माघकृष्णद्वितीयायां
१६८९ वर्षे प्रादुर्भूताः । श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविह्वलेश्वरगुलीचक्रसमश्रीमद्दालकृष्णानां प्रप्राप्ताः द्वाद-
शान्वितमिगोस्वामिश्रीमत्पुरपोत्तमानां पितृव्यचरणाः । अपुनः सुरतिपुरमलंकृत्यन् श्रीवालकृष्णप्रभुः
गोकुले श्रीमद्भारतकापीधरयमोदसंगे विराजितवान् । स्वाग्रहेण कल्लरूपं शिरसि श्रीप्रजराजैः
सुरतिपुरे सेवितम् । अत्र निरोधलक्षणव्याख्यानं मंगलाचरणे श्रीप्रजराजैस्तत्स्वरूपमेव निरोधाधारेण
सूचितम् । तेषां रोचिषा श्रीमद्दालकृष्णप्रभुः सुरतिपुरे श्रीपुरपोत्तमानां मूर्तिं विराजितवान् । स
एव श्रीमद्दालकृष्णप्रभुसुदर्शश्लोकोत्सवत्वात् श्रीप्रजराजानां शिरसि अपुनः विराजते । श्रीपुरपोत्तमाः
स्वपितृव्यचरणं श्रीप्रजराजं स्ववंशमणिं गणयन्ति । श्रीप्रजराजानां ग्रन्थाः भावपूर्णः बहुषु इत्यन्ते ।
गीतामृततरंगिणो रत्नगोपालभट्टेन काव्यां श्रीपुरपोत्तमनाम्ना प्रकटीकृता । सप्तश्लोकीचतुःश्लोकी-
कृष्णप्रयादिषोडशग्रन्थेषु बहूनां व्याख्यानानि भावसमकानि तैः प्रादुर्भावितानि हृद्योपरीभवन्तीति ।
अत्र अस्माभिरपटव्यानि पदिवरणानि प्रकटीकृत्यन्ते; पृथान्येव प्रसिद्धानि, तथापि पृथान्येव
विवरणानि नैवाभिधानानि वैव शक्यते वक्तुमस्मिन् । अतो यदि अत्रामुद्रितं निरोधलक्षणव्याख्यानं

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।
गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥
गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।
यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥
उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।
घृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥
महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।
तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥
महतां कृपया यद्भूत् कीर्तनं सुखदं सदा ।
न तथा लौकिकानां तु लिङ्गभोजनरुक्षवत् ॥ ५ ॥
गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।
यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥
क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।
तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं वहिः ॥ ७ ॥
सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।
हृत्ततः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः श्लाघयते जनान् ॥ ८ ॥
तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।
सदानन्दपरैर्गोपाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

१ चेति पाठ । २ चेति पाठ । ३ सदानन्दमयस्यापीति पाठ ।
४ सत इति पाठ ।

केषांश्चिद् महातुभावाणां पुनःकसंग्रहे विद्येत चेत्तदा ते कृपया यदि तदस्मात्सकानां प्रेषयिष्यन्ति, तदा तदपि सोपकारं स्वीकृत्य मुदयिष्यामः । प्रार्थयामहे च विद्वांसः अस्मदेतां प्रार्थनां कृपया स्वीकृत्य सम्प्रदायोर्वाचितं कर्तुमुद्यता भविष्यन्तीति । कोटाग्रामस्थबालशास्त्रितः श्रुतमेवास्माभिर्यद् श्रीमधुरापी-
शमन्दिरसंग्रहे निरोधलक्षणस्य अन्यद् टीकाद्वयं वर्तते, एका श्रीकल्याणतायाणाम्, द्वितीया श्रीदेवकी-
नन्दनानाम् । प्रत्येकं कृतेषु नास्माभिरुद्दिष्टवरणद्वयमुपलब्धम् । अतस्तत्संग्रहमत्र कर्तुं वयमशक्ता इति ।

शामनजयन्ती १९७३.

मुम्बई.

मूलचन्द्र तेलीवाला.

शैर्यलाल सांकलीया.

लालूभट्टकृत 'निर्णयार्जवा'न्तर्गतैतद्ग्रन्थसंशयनिरासः ।

संसारारोहशुद्धतामिन्द्रियाणां हिताय वै । कृष्णस्य सर्ववस्तुनि भूम्न ईशस्य योजये'दिति । कृष्णस्य सर्ववस्तुनि कृष्णसंवरूपरसादीनि विषयरूपाणि इन्द्रियाणां हिताय योजयेत् । भगव-
द्भारादी चक्षुरादीनां विनियोगः कार्यो, न स्वल्पप्रेति फलितोऽर्थः । ननु जीवानां ज्ञानादेशस्यानां भगवत्प्रदादिर्दालेन्याकथं निमित्तयोगः स्वादिष्टाभाङ्गाहुः 'भूम्न' इति । व्यापकत्वेत्यर्थः । ननु व्यापकत्वेति निरोहितायाहोर्लक्ष्यं दुर्निवारमित्याशङ्क्याहुः 'ईशस्ये'ति । सर्वत्र सर्वरूपेण सर्वकरणसमर्थत्वेत्यर्थः । एवं सति सूर्यादिकरणेण प्रकटस्य साक्षात्प्रवृत्त्याचक्ष चक्षुरादिविधिविरोधस्य सौकर्यमिति कृतार्थता निर्दोषेति वामर्ष्यसुचरुमीत्यपदम् ।

अत्रैव—हरिस्मृतिं सदा ध्येयेत्यादि । ध्येयेति । अनेनाऽन्तःकरणस्य भगवत्सुपयोग इक्तः । दर्शनं स्पर्शमिति चक्षुस्त्वचोः । तथा कृतिगती इति करपादयोः । श्रवणं कीर्तनं स्पर्शमिति श्रोत्रवाचोः । पुत्रे कृष्णमित्रे रतिरिति । कृष्णः मित्रो यस्य कृष्णस्य मित्र इति वा विप्रहेण भगवत्तत्त्व इत्यर्थः । कृष्ण-
मित्रे पुत्रे इत्यत्र 'निमित्ताकर्मयोग' इति सूत्रेण सप्तमी । रतिरिति कर्मपदम् । अध्याहुतेन कर्तव्येति पदेन कर्मणोऽभिधानादभिहिते रतिरूपे कर्मणि प्रथमा । प्रथमान्तेन कर्मवाचकरतिपदेन योगादुप-
कृष्णमित्रे इत्यत्र निमित्तसप्तमी । तथाच कृष्णमित्रपुत्रार्थं रतिः कर्तव्येत्यर्थो भवति । अनेन व्यव-
भिन्नस्य परस्परया भगवत्सेवीपयोगो निरूपितः । भगवत्तत्त्वः पुत्र उत्पत्स्यत इति बुद्ध्या भोगः कार्यो, न तत्पश्येति भाषः । पुत्रपदेन स्वभार्यायामेव अतवेप भोगः कार्यो, न स्वाच्छन्देनेत्यनुज्ञातम् । पायोऽति । तद्वत्ता मर्त्यात्तागो देहः शुद्धो भगवत्सेवायामुपयोगोऽप्यत इति पायोः परम्परयोपयोगो ज्ञेयः । यस्य वेति । अस्त करणग्रहिःवरणानां मध्ये यस्य चक्षुरादेर्वदा यस्मिन् समये भगवत्कार्यवित्ति-
योगो न दृश्यते, तदा, तस्मिन् नमये तस्य विनिग्रहः कर्तव्यो, न तु भगवदितरपदार्थं विनियोग इत्यर्थः । केचिदत्र 'यस्य वा भगवत्कार्य'मित्यनेन व्यवसायेन्द्रियमात्रस्य निग्रह इक्त इत्याहुः । तत्र ।
यस्य यदा तस्य तदेतदुक्त्योर्ध्वतत्त्वयोर्वैयर्थ्योपपत्तेः । अतः साक्षात्परम्परया वा वधाधकपश्चिदपि भग-
वदिन्द्रियाणां स्वात्तद्विन्द्रियाणि निमित्तोक्तवित्तव्यान्यत्वात् तु सर्ववैयर्थ्येन्द्रियगणस्य निग्रहः कार्य इत्येषा-
चार्यवर्णाश्रमात्तायो, न तु केचन व्यवसायेन्द्रियमात्रनिग्रहे तात्पर्यमिति ज्ञातव्यम् ।

ननु निरोधलक्षणस्य 'यस्य दुःखं यतोदाया' इत्यादिना श्रीमद्भार्यवैवेर्भगवद्विरहादिसाम-
यिकदुःखार्थात् स्वयं पापितमेतावता निरोधस्य किं लक्षणं सिद्धमिति चेत् । शृणुत । भगवद्विरहे दुःखं
दुःखं भगवत्प्राप्त्योः परमाप्तादभेदादि कार्यं निरोधजन्यमेव । यतो निरुद्धानामेव भगवद्विरहे दुःखं
युज्यते । संयोगो महानानन्दश्च । 'गोपीनां परमानन्द आर्यान्निरोधनिर्दुर्जने । शयं युगजतमियं यातां येन
विनाऽभव'दिति यावत् । एवं सति तादृशु भावेनिरोधकालोत्तराकार्यलक्षणमत्र सुखसाधनमित्या-
दिना भगवद्विरहादिसामयिकपरमदुःखकारणस्य निरोधस्य भगवत्प्राप्त्योः सामयिकपरमानन्दसाधकस्य
निरोधजन्यमित्यादिना निरोधस्य निरूपणमुक्त्योर्वैयर्थ्यात् निरपत्तित्वं पर-
माप्तादभेदात्तायाः साधनान्तरादप्यस्य निरोधकारो भया मुक्त्योर्ध्वतोऽन्यायां विद्येत इति निरोध-
विनाशाय तर्कोपपेक्षम् ।

१. ८९८९९ मुद्रितम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविग्रहसमेतम् ।

श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यामन्येषु च स्वग्रन्थेषु निरोधस्य निगद्यमानत्वात् तमाचक्षाणाः
तदवश्यंभावसूचकं मनोरथस्वरूपमाहुः ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

गोपिकानां त्वित्यन्तेन सर्वोत्कृष्टता खेष्टतमता च सूचितेति ज्ञेयम् । स्यादिति
प्रार्थनायां लिङ् । क्वचिदिति दुर्लभत्वम् । तथा च बहिराविर्भूतो भगवान् मातृचरणादीनां
विरहाभुवजननार्थं यदा मथुरां गतस्तदा यद्विरहात्मक दुःखं समजनि तद्भवदित्यर्थः ॥ १ ॥

विप्रयोगदशायां तादृशसिकानुभवसाक्षिकान्तरसुखविषयक मनोरथमाहुः ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

त्विति पूर्ववदेव । यद्यपि नास्त्वन सशयस्तथापीष्टतमसार्धस्य सिद्धौ सन्देहा-
स्पदतायां लोकेऽपि दुर्निवारत्वात् किमुत सर्वसाधनाप्राप्यस्वाखिलप्रमाणागोचरसेति
विभावनीयम् । ननु विहाय सर्वप्रसिद्धं सयोगसुखं कथमान्तरामिलाप इति चेत् । न ।
आन्तरस्य महाफलत्वादस्यामवस्थायामसौबोचितत्वादुत्कृष्टसयोगसुखस्य च निजातीयवपुः-
साध्यत्वादितिदिक् ॥ २ ॥

अथ 'सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते । तत्रास्तीच्छां ससद्बलामुत्कण्ठां
कवयो विदुः' रितिलक्षणलक्षितोत्कलिकाजनकोत्सवनिषयकमाहुः ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दायने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

यदा भगवदुक्त वाचिकमादायोद्धवः समागतस्तदा जातो यथा वृन्दायने राम-
श्रीडायां भगवदन्तर्धानानन्तरमाभिर्मृते सति जातो यो वा गोकुले जात इत्यर्थः । सर्वेषामपि
प्रत्येकं निजातीयोत्कलिकावनकत्वेन स्पृहणीयत्वात् सर्वनिषयक स इति ध्येयम् ॥ ३ ॥

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।
 निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते' ॥ १० ॥
 हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसामरे ।
 ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥
 संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।
 कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥
 गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरचैरिणः ।
 संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥
 तदा भवेद्यत्तुल्यमन्यथा कूरता मता ।
 बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥
 भगवद्भक्तसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।
 गुणैर्हरिसुखस्पर्शाद्गुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥
 एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो हरिवर्णने ।
 अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥
 हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।
 दर्शनं स्पर्शनं स्पर्ष्टं तथा कृत्तिगती सदा ॥ १७ ॥
 श्रवणं कीर्तनं स्पर्ष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।
 पायोर्मलांशल्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥
 यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पर्ष्टं न दृश्यते ।
 तदा विनिर्ग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥
 नातः परतरो मग्नो नातः परतरः स्तवः ।
 नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थचरणप्रकटितं निरोधलक्षणम्
 समाप्तम् ।

१. तस्मिन् पाठः । २. भूमि शब्देन योऽप्येति पाठः । ३. हरेः सुखस्पर्शानि
 पाठः । ४. उग्रप्रेमिणि पाठः । ५. गुणवर्णने इति पाठः । ६. स्वेष्टमिति पाठः ।
 ७. यावदिति पाठः । ८. शेषभागमिति पाठः ।

ननु 'शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यमीक्ष्यश्च स्मरन्ति चन्दन्ती'त्यादिमर्यादामार्गाय-
श्रवणादिभिरप्यानन्दो भगवदाविर्भावश्च भवेतमेव तत्कोयमाग्रहो दुःखानुभव इत्याशंक्याहुः ।

सदानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

क्लेशं विना कृपानन्दो नेत्याश्रयः । तर्हि गुणगानस्य किं फलमत आहुः हृद्गत
इति । स्वगुणश्रवणेन कृपया पूर्णः सन् स्वरूपानन्देनापुतान् करोतीत्यर्थः । यथा चाक्ष-
रमणे रासक्रीडायां विरहानुभवानन्तरं 'जयति तेषिकं जन्मने'त्यादिना कृते गुणगाने
कृपया पूर्णः सन् स्वरूपानन्दं प्रायच्छत्, तथात्राप्यानन्तररमणे संकल्पप्रतिभातो भगवान्
भजनानन्दस्य कञ्चन लेशं ददातीत्याश्रयः । 'यद्यपि गतिस्मितप्रसूणे'त्यत्र गुणगानं नोक्त-
मान्तररमणे, तथापि चाक्षरमणानन्तररमन्तर्धाने विनापि गुणगानं आन्तरमास्थान्, परन्तु
साधनदशायामेतच्छरीरावच्छिन्नात्मनीयमेव सरणिरिति ध्येयम् । ननु विकलत्वास्वास्थ्य-
नाशकान्तररमणसम्पादनं भगवतो नोचितमिति चेत्, न । विप्रयोगस्यैवोद्बोधकमिदमा-
न्तरमित्यधिकतरास्वास्थ्यविकलत्वयोजनकमेव । तथा चोक्तं श्रीमद्भजरत्नशृङ्गे श्रीगोपी-
जनवल्लभेन 'यथायमो लब्धधने प्रणष्टे तच्चिन्तयान्यन्निमृतो न वेदे'ति । तथा च
किञ्चित्कालिकोऽयमाविर्भावो निर्धनस्याल्पकालिकधनलभ इव भक्तस्य सद्बलप्रतिभाते
भगवत्स्वरूपे संयोगरसस्वादुलभः । ततस्तदनुवातेरधिकतममस्वास्थ्यं विकलत्वं च
भवतीति ध्येयम् ॥ ८ ॥

एवं कृपोद्रेकजनकगुणगानमावश्यकमित्याहुः ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गैः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

निरुद्धैः पुष्टिमार्गीयैः सदानन्दपरैः श्रीकृष्णमात्रनिष्ठान्तःकरणैः एवंभूतौ
स्वतोऽनमिलपितापि सच्चिदानन्दता स्फुरतीत्यर्थः । तथा च गुणगानं तु कृपोद्रेक-
जनवार्धमेवेयं तु स्वत एव भवतीति भावः ॥ ९ ॥

नन्वीदृशालौकिकप्रकारे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य खानुभवमेव प्रमाणमाहुः ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

निरुद्धः पुष्टिमार्गीयोऽहं रोधेन भजनानन्दातिरिक्तयावत्फलेभ्यो निवृत्त्या निरोध-
पदवीं निरोधाधिकरणतां प्राप्य सन् निरुद्धानां पुष्टिमार्गीयाणां रोधाय रोधसिद्धौ
यदधिकरणतामहं प्राप्तुं निरोधं कथयामीत्यर्थः । ते इति पाठे कमपि वक्ष्यमाणशङ्का-
वन्तमभिमुखीकृत्य ते तुभ्यं कथयामीत्यन्वयः ।

अवान्तरभेदविशिष्टान्तरविषयकमाहुः ।

महतां कृपया धावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

‘अस्मिन्मार्गे स्वामिन्य एव शुरुव’ इति श्रीप्रसुचरणोक्तिरनुसन्धेया । तथा च महत्पदवाच्यास्ता एवेति तादृशगुरूणामनुकम्पयेत्याशयः । सुखायेति । सुखजनकः सादित्यर्थः । सुखसमूहरूपो भगवान् यद्यलीलाविशिष्टः कीर्त्यते तत्तल्लीलासहितो हृषा-विभूतः सन्नन्तरानन्दमनुभावयतीत्याशयः ॥ ४ ॥

इदानीं विजातीयकीर्तनविषयकं तमाहुः ।

महतां कृपया यद्वात् कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षयत् ॥ ५ ॥

स्वामिनीनां कृपया हृदि स्फुरितस्य भगवतो यत्कीर्तनं तदेव सर्वदा मनसि सुखं स्यात्, न तु लौकिकानां विहितकीर्तनोपदेष्टृणां कृपयेत्यर्थः । एषां मर्यादास्यत्वेनोत्कृष्ट-पुष्टावप्रवेशात् । तत्कृपास्फुरितकीर्तनस्य विहितकीर्तनस्य च तारतम्येन सुखजनकत्वे दृष्टान्त-माहुः स्निग्धेति । रूक्षपदेन रूक्षभोजनम् । तथा च स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तारतम्येन सुखजनकत्वं यथा तथा तत्कीर्तनयोरपीतिभावः । एवञ्च महत्कृपया स्फुरितस्यैव कीर्तनं न हृदि सुखजनकं भवत्यित्यर्थं मनोरथ इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गीयविहितकीर्तनेषु अश्रुपुलकादीनां सत्त्वात् कथमत्रैवाग्रह इत्या-शंकाभासस्य समाधानमाहुः ।

गुणगाने सुखावाप्तिर्गोचिन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोचिन्दस्य गोगोकुलपतेरनन्यगोकुलस्वामिन इति यावत् । गुणगाने क्रियमाणे यथा धानन्दो भवति तथा विरक्तानां प्रक्षभावापन्नानां शुकादीनामपि आत्मनि न भवति, किमुतान्यप्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एषां निरोधमाधनीमृतमावविषयकं निरोधावश्यंभावसूचकं मनोरथमुक्त्वेदानीं तादृगुमनोरथविषयीभूतं दुःखे जायमाने कदाचित् कृपया आन्तरं सुखमपि प्रयच्छति तदाहुः ।

हिदयमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा मयं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

‘अयेदिनि देहलीदीपन्यायेनोभयशाप्यन्वेति । यदा कृपालुर्भवेत् तदा विरहदुःखा-नुमग्नितृटयमिन्नं गदानन्दं भगवत्स्वरूपं मयं मयिर्भवेत् मायोदात्तेन अयोगोष्ठे पठितं किन्निरुद्धं हृदय एव बहिर्गमिर्भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वदुःखहर्त्राणि येऽन्यविषयेभ्यो विमोच्य स्वस्वरूपलिप्सवो न कृतास्तेषां मन्द-
भाग्यानामर्थे कथं निरूपणीयमिति भावः । यद्यपि तेषां मार्गान्तरेण यत्किञ्चिदपि
फलं जायताम्, तथाप्येतदतिरिक्तफलेषु सामान्यबुद्धिरेव श्रीमदाचार्यचरणानामत एव
भवत्सागरे मग्ना इत्युच्येतराम् । श्रीमद्भागवतेषु 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन'
इति ॥ ११ ॥

भावनासाधनीमूर्तां साधनतापन्ननिरोधपदवान्यां भावनामाहुः ।

संसारवैश्वदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्वेष्वस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

रूपरसादितन्मात्रासु पर्यवसन्नत्वाद् दुष्टानां चक्षुरसनादिज्ञानेन्द्रियाणां नि-
पिद्धनानाक्रियाजनकानां कर्मेन्द्रियाणां तत्तदोपनिर्गमनपूर्वकं तत्तत्फलसिद्ध्यै सदानन्दस्य
सर्वान् रूपादीन् पदार्थान् तत्तदिन्द्रिययोग्यान् योजयेदित्यर्थः । नन्वनवरतमन्तरङ्ग-
भक्तैर्मज्जमानस्य भगवतस्तत्र तत्रोपयुक्ताः सर्वे पदार्थाः कथं योजयितुं शक्या इत्या-
शङ्कायामाहुः भूम्न इति । ईशस्य सर्वसमर्थस्य भूम्नः बहुत्वात् । तथा च युगपद-
नेकेषु स्थलेषु मायोद्भाटनेनाविर्भवति भगवति सर्वमुपपद्यते इति भावः । योजनप्रकारस्त्वप्रे
वक्ष्यते ॥ १२ ॥

ननु मनोमात्रयोजनेन निःप्रत्यूहं ब्रह्मरूपं रूपरसादिविषयवैराग्य-
जनकमचिदितदुःखं विहाय कथमेवंविधप्रकारे प्रवृत्तिर्जायेतेति शङ्कानिरासाय ज्ञानमार्गे
यत्परमफलं तदत्र गुणवर्णकस्य निषिद्धाच्छन्ननौकया गच्छतोऽनाशस्यमानशीतसदाग-
तिस्पर्श इव मध्येमार्गमिदमवान्तरं फलमित्याहुः ।

गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरचैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिचत्सुखम् ॥ १३ ॥

संसारस्य विरहो लौकिकविषयवियोगजन्यं दुःखं क्लेशो रोगादिजन्यो
द्वापि न भवेतामित्यर्थः । न हि द्वारं कूपपानीयं पिनतः पामस्यापि पानकपानसम्पत्तौ
तादृशकूपपानीयविरहो दृष्टः श्रुतो वा । एवं प्रकृतोप्यवसानविरसान् नश्वररूपादीन् भुञ्जानस्य
स्वरूपानन्दानुभवसम्पत्तौ न संसारविरह इति भावः । हरिचिदिति । स्वरूपानन्दो यो
भगवतानुमूयते स एवानेनेति भावः ॥ १३ ॥

ननु गुणमात्रनिष्ठया कुत एवं करोतीत्याशङ्कायामाहुः ।

तदा भवेद्यत्कालुष्यमन्यथा क्रूरता मता ।

याघशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

यदि गुणमात्रनिष्ठयैवं न कुर्यात्तदा क्रूरता मता । दयालुत्वं न स्यात् । तथा च

निसर्गदयालु भगवत्स्वरूपं कथमन्यथा भवेदित्यन्यथा कूरतेत्यस्यार्थः । इत्थं च सर्वतो
 षलवती हन्ययानुपपत्तिरित्युक्तिरुक्तेति भावः । एवं ज्ञानमार्गोपायेऽव्यक्ते मनो-
 योजनेन यत्फलं जायते तदत्र गुणमात्रे मनोयोजनेनेति ध्येयम् । निःप्रत्यूहमित्यत्राहुः
 व्याधेति । देशकालादिसापेक्षसाधनसाध्यफले हि कालादिकृतप्रतिबन्धशङ्का स्यादयं तु
 भगवदनुग्रहातिरिक्तसर्वसाधनरहित इति न तच्छङ्केति भावः । ब्रह्मेत्यत्राहुः तदिति ।
 तदध्यासोऽक्षरामता । यद्यपि नेयमिष्टा तथापि गुणगानेन संसारावेशनाशे सति
 स्वस्वरूपस्फूर्तिरनाशास्यमानापि निसर्गदेव जायते, यतो जीवस्य मूलमक्षर ब्रह्मेति
 ध्येयम् । तथा चोक्तं सिद्धान्तमुक्तावल्या विवृतौ ब्रह्मबोधनमित्यस्य व्याख्यायां तथापि
 वस्तुस्वभावाद्ब्रह्म इति ॥ १४ ॥

रूपेत्यत्राहुः ।

भगवद्भर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

ज्ञानमार्गे 'मात्रास्पर्शीस्त्वि'तिवाक्येन यत्तत्पूर्वकमनित्यत्वादिभावेन बलाश्रित्वेदः,
 भूतोऽस्थिरश्च भवति, प्रकृते तु तन्मनस्कत्वादिसिद्धान्तवरतमानन्दमात्रकरपादमुत्तो-
 दरत्वादिभगवद्भर्मस्फूर्त्या सर्वत्र मनश्चक्षुरादीनां रागात् प्रवृत्तेः कदर्थ्येषु विषयेषु
 जायमानो निरागः स्थिर एव भवतीत्यर्थः । अविदितेत्यत्राहुः गुणैरिति । सर्वदुःखदुर्त-
 र्यत्सुखं तस्य स्पर्शोदीपस्त्वन्धमात्रादित्यर्थः । तथा च सर्वांशेन तदनुभवस्य भगवतो
 त्रिजातीयवपुःसम्पादनेन करिष्यमाणत्वादत्र स्पर्शमात्रमेवोक्तमिति ध्येयम् ॥ १५ ॥

उपसहरन्ति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो हरिचर्चने ।

अमत्सरैरल्लुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

उत्कर्षो गुणेति पाठे ज्ञानमार्गाद्वर्णने उत्कर्षोऽस्ति एव ज्ञात्वेत्यन्यथ ।
 अमत्सरैरिति । एतन्मार्गायभगवद्भक्तेषु द्वेषरहितैस्तेषामनवरतमेतद्भावावेशेन भावात्मक-
 भगवदात्मकत्वात् स द्वेषो भगवत्पर्यवसायी भवतीत्याशयः । अल्लुब्धैरिति । स्वसर्व-
 मिभगवदीयत्वस्यापनेनोदरदरीमपूरयन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

ग्रामादिकमुक्त्वा प्रस्तुतमिन्द्रिययोजनप्रकारमाहुः ।

हरिभूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्नेहं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

अचणं कीर्तनं स्पर्ष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।

पायोर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनी नयेत् ॥ १८ ॥

१ भगवद्भक्त्युत्पत्तिरिति पाठ । २ एतमित्यपि पाठ । ३ शेषभागमित्यपि पाठ ।

मुख्यं तु विजातीयवपुःसाध्यमिति तदसम्भवात् सङ्कल्पादपि दर्शनादि सर्वं भावयेदित्यर्थः । अत्रा'क्षयतां फल'मित्येतद्वाक्यायां 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च । आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥ अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा । तत्कृजितानां श्रवणमाग्राणं चापि सर्वतः ॥ तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदे'त्येतत्सर्वमनुसन्धेयम् । स्पर्शनं स्पष्टमिति पाठे अत्रैव लोके प्रकटमाधि-
दैविकमुत्तमं 'कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं कृष्णो भुंक्ते न चापर' इत्यनुसन्धेयम् । पुत्र इति । सङ्कल्पाज्जातत्वात् सङ्कल्पस्य पुत्रे कामे इत्यर्थः । अत एव 'भगवानपी'तिश्लोकविवरणे 'कामपितामहं मन उत्पादितवा'नित्यनेन कामपितामहत्वमुक्तं मनस इति ध्येयम् । नन्वत्र काम आपामरप्रसिद्धो ग्राह्योऽन्यो चेत्याशङ्क्यामाहुः कृष्ण इति । अलौकिक इत्यर्थः । उक्तं 'चात्मारामोऽप्यरीरम'दित्येतद्वाक्यायां 'क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यत' इति श्रीमदाचार्यचरणैरिति ध्येयम् । रतिरिति । अलौकिकं तमुद्राप्य स्पर्श-
विशेषो भावनीय इत्यर्थः । नन्यन्दित्रयेषु पायोरपि सत्त्वात् तस्य का गतिरित्याशङ्क्या-
माहुः पायोरिति । मलांशल्यागमाभैकप्रयोजनकस्योपरोधजदुःखनिवर्तकस्य सुप्ताजन-
कस्यास्य शोषभावं गौणत्वं प्रापयेदित्यर्थः । तथा चाकिञ्चित्करत्याद्वयमेवेति भावः ।
बायुमिति पाठे भजामरण्यं नयतीतिवत् स्पष्ट एवान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तर्हि स्त्रीपुमवयवविशेषयोः का गतिरित्याशङ्क्यामाहुः ।

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

विनिग्रहस्तिरस्कारोऽवगणनेति यावत् । तथा च यथास्थ्यादीनि मलानि च
तथानुपयोगात् पुमवयवविशेष इति तस्य निग्रह इति भावः । चेति निकल्पादेकस्यास्तृप्-
योग इति ध्येयम् ॥ १९ ॥

एवं निरोधमुक्त्वा स्वानुपदिशन्ति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तयः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मन्त्रो मननीयो नितरां गोपनीयश्च । स्तवो भगवत्प्रसादहेतुः । विद्या काम्य-
मानयावदर्धसाधनम् । तीर्थं प्रतिनान्वकीकृतदुस्तिनिचयनिरगमनपूर्वकं तत्प्राप्तियम्यादक-
भागधेयोद्बोधकमित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीविट्ठलेश्वरप्रभुचरणात्मजश्रीधनदयामतनयश्रीगोपेशगोम्यामि-
चिरचिता निरोधलक्षणविवृतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीविद्भूलात्मजश्रीवल्लभकृतनिरोधलक्षणविवृतिसमेतम् ।

देवासु प्रार्थितं महामनुरूपफलद्वयम् ।

व्यासेन च समासेन फलत्रययुता स्वयम् ॥ १ ॥

निरोधलक्षणमिति ग्रन्थनाम । निरोधस्य लक्षणं लक्ष्यत अनेन तादृशमिति करण-
व्युत्पत्तिरत्र । तथा च लक्षणनिरूपणेन निरोधज्ञापकमित्यर्थः । तत्र लक्षणं द्विविधम्,
स्वरूपलक्षणं कार्यलक्षणं चेति । तत्र स्वरूपलक्षणं यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति ।
कार्यलक्षणं यथा 'जन्माद्यस्य यतः' इति । तत्र स्वरूपलक्षणं दशमस्कन्धे बहुधा निरू-
पितमिति कार्यलक्षणान्यत्रोच्यन्ते वक्ष्येत्यादिना ।

यद्यद्दुःखं यदोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद्दुःखं तद्दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

नन्दादीनां चेत्यत्रादिपदेन उपनन्दादयः । चकारेण अन्तरङ्गगोपा । तथा च
यदोदाया नन्दस्य उपनन्दादीनामन्तरङ्गगोपानां च यद्दुःखं येन पूर्वोक्तजयाणां दिवा
यनयमने भगवच्चिन्तनमन्तरङ्गगोपानां च रात्रौ गुणगानं तद्दुःखम् । चकारात् पूर्वोक्तानां
चतुर्णां सुप्तं लीलानुभवरूपं निरोधलक्षणं भगवदासक्तिकार्यमित्यर्थः । गोपकृतगुण-
गानसासक्तिकार्यरम्यदशध्यायकारिकासु स्फुटम् । अन्येषु लक्षणेष्वात्मस्थानधिकारात्
स्वपरत्वेनैव तानि निरूपयन्ति गोपिकानां त्विति । 'निन्दुर्दुःखेन वासरा'नित्योक्तं
दुःखं च निरोधकार्यम् । इदं तु कचिन्मम म्यात्, अन्यस्य तु सर्वथा दुर्लभमेवेत्यर्थः ।
अन्यस्यावृत्तये तु शब्दः । चकारपक्षे इदमपि दुःखं निरोधकार्यमिति समुच्चयः ॥ १ ॥

सुखरूपं निरोधलक्षणमाहुः गोकुले इति ।

गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं मममूढं तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

गोपिकानां चकारेण अन्तरङ्गगतानां यत्सुखं पूर्वदलानुभवरूपम् । सर्वव्रज-
वासिपदेन अन्तरङ्गदाम्य उच्यन्ते । शुद्धिपदं परोक्षमादाय । तेषां च यत्सुखमत्यन्त-

रङ्गलीलादर्शनरूपं सममूत् तदपि निरोधलक्षणम् । अन्यस्यायोग्यमतो भगवान् मे किं विधास्यतीत्याशंसेत्यर्थः । अत एव अष्टकान्ते विह्वलपदाभिधेये मय्येवेत्येवकार उक्तः ॥२॥

आत्यन्तिकविरहानुभवरूपं मुख्यं लक्षणमाहुः उद्धवागमनेति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दायने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

उत्सव आत्यन्तिकविरहानुभवरूपः । एतस्य मुख्यफलत्वसिद्धान्तात् सुमहानित्युक्तम् । अयमुत्सवो गोपिकानां नन्दादीनां च प्रमरगीतप्रसङ्गे अध्यायद्वयेनोक्त इति वृन्दायने गोकुले वेत्युक्तम् । अत्र अन्यस्यानधिकार इति मे मनसि स्यादिति उक्तम् । दुर्लभत्वख्यापनाय क्वचिदिति । एतेषु स्वाशंसाकथनेन पूर्वं 'यव' इत्यर्थेनोक्ते दुःखसुखे अन्येनापि भक्तेन मयि स्यादिति आशास्य इति सूचितम् । तथा च यशोदाया नन्दस्योपनन्दादीनामन्तरङ्गगोपानां च दुःखसुखानि निरोधलक्षणानि भक्तेन स्वपरत्वेनाशासानि । गोपिकानां दुःखसुखे, अन्तरङ्गगोपीनां अन्तर्गृहगतानामन्तरङ्गदासीनां सुखम्, सर्वेषामात्यन्तिकविरहानुभवश्च । इमानि निरोधलक्षणानि स्वरूपतो ज्ञेयानि, न तु स्वपरत्वेनाशासानि, तत्रानधिकारादित्युक्तम् । भगवान् कृपया सम्पादयेद्बेदस्तु, स्वयं नाशासनीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वपरत्वेन आशास्यस्य पूर्वोक्तस्यापि फलस्य दुर्लभत्वेन चिरकालसाध्यत्वात् तत्सिद्धिपर्यन्तं ज्ञेयमावायावान्तरं निरोधफलमाहुः महतामिति ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

महतामश्रयगुरुणां स्वामिनीनां कृपया भगवान् यावद्दययिष्यति पूर्वश्लोकार्थोक्तं फलं सम्पादयिष्यति तावत् कीर्त्यमान आनन्दसन्दोहो भगवान् सुखाय भवति । गुणगानजं सुखं निरोधस्यावान्तरफलमित्यर्थः ॥ ४ ॥

मुख्यफलस्य स्वामिनीकृपासाध्यत्वमुक्त्वा अबान्तरफलमप्यत्र तत्कृपासाध्यमेव ज्ञेयमित्याहुः महतामिति ।

महतां कृपया यदत्कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरुक्षवत् ॥ ५ ॥

लौकिकानां लोके प्रसिद्धानां नारदशुकादीनां कृपया जातं कीर्तनम्, तथा स्वामिनीकृपया सजातकीर्तनप्रकारकसुखदं नेत्यर्थः । तत्र हेतुं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्ति स्निग्धेति । स्निग्धभोजनं रुक्षभोजनं च तद्वदित्यर्थः । स्वामिनीकृपया अन्तर्भगवत्प्राकट्यात्

कीर्तनस्य स्निग्धभोजनतुल्यत्वम् । अन्यत्र तु मानसा मूर्तेः कल्पितत्वेन वस्तुतः प्राकट्या-
भावात् कीर्तनस्य रूक्षभोजनतुल्यत्वम् । महतामित्यस्य कीर्त्यमानेनाप्यन्वयः । तत्कृतं
कीर्तनं न त्वन्येनोपनिषदमित्यर्थः । मुख्यफलप्राप्तिपर्यन्तं गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥५॥

तत्र कर्मणापि तावत्पर्यन्तं क्रममुक्तिप्रकारेण स्वर्गादिसुखावाप्तिसिद्धौ किमर्थं
गुणगानमग्रह इत्याशङ्क्याहुः गुणमाने इति ।

गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैयात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गुणगाने यत्प्रकारिका सुखावाप्तिस्तत्प्रकारिका सुखावाप्तिः
शुकादीनां सिद्धज्ञानानां तत्रापि आत्मनि आत्मविचारदशायामपि न जायते,
तर्हि अन्यतः कर्मण्यः कुतः सादित्वर्थः । अत एव 'परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य' इत्यादि
वाक्यानि ॥ ६ ॥

तत्कृतकीर्तने विशेषमाहुः क्लिश्यमानानितिद्वयेन ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

सदानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

दृढतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लासयते जनान् ॥ ८ ॥

सदानन्दं सद्रूप आनन्दो यस्मिन् तादृश स्वरूपं क्लिश्यमानान् जनान्
दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत् तदा बहिर्निर्गतं भवति, स कृपानन्दस्तु सुदुर्लभः ।
कर्मणा ज्ञानेन वा न भवति, किन्तु क्लेशेनैव भवति, अतस्तथेत्यर्थः । सदानन्दस्य बहिर्नि-
र्गमनं निवृण्वन्ति दृढत इति । तत्तद्बुद्धिसौ भगवान् स्वगुणान् अन्योऽन्य वर्णितान्
श्रुत्वा पूर्णो भवति ॥ इदं द्वाविंशाध्यायकारिकाया स्फुटम् । स्वयं पूर्णः सन् जनान्
ह्लासयते, स्वरूपानन्दे निमग्नान् करोति, तेषामन्तर्निहिः स्वरूपानन्दं प्रकटीकरोति । इदं
सदानन्दस्य बहिर्निर्गमनमित्यर्थः ॥ ७, ८ ॥

साधोऽर्तुमुपसहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मान् सर्वं परित्यज्य निन्द्यैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गंगाः सचिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

मयं कर्मज्ञानादिप्रयाम परित्यज्य निरुद्धैर्भक्तैः सह सदानन्दपरैः कर्तृभिः
गुणा गेयाः । एतस्य कर्मण्य अत्रान्तरत्वं साधयन्ति सचिदानन्दनेति । ततो गुणगानात्
सचिदानन्दता भवति, अलौकिकशरीर्याख्या परमफले स्वरूपयोग्यता भवतीत्यर्थः ।
मन इति पाठे गुणगानस्वभावादेव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु यैः सह गुणा गेयास्ते निरुद्धाः कथं ज्ञेया इत्याशङ्क्य तदभिज्ञापकं कथयामीत्याहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

रोधेन निरोधपूर्वावस्थापन्नेन भावविशेषेण अहं निरुद्धः निरोधस्य पदवीं मार्गपूर्वोक्तमुख्यफलपर्यन्तं गतः प्राप्तः । अतो गोपिकानां स्त्रियादिनोक्तफले इव अभिज्ञापककथने मम न प्रयोजनम्, किन्तु अन्यायं कथयामीत्याशयेन कश्चित्सेवकमभिमुखीकृत्याहुः ते इति । तत्र निरुद्धानां सम्बन्धि यो रोधस्तदर्थं त्वयि तादृशभावसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । निरोधं वर्णयामि अभिज्ञापककथनेन कथयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

विविच्य कथनाय ध्यायत्यानामपि अभिज्ञापकमाहुः ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमाधान्वहर्निशम् ॥ ११ ॥

सर्वदुःखहर्त्रापि ये विनिर्मुक्तास्ते भवसागरे मग्ना इति ध्यायत्यानामभिज्ञापकमुक्तम् । निरुद्धानामभिज्ञापकमाहुः ये इति । अत्र गुणगानादौ इत्यर्थः । यथा सर्वज्ञत्वमलौकिकं तेजस्य ज्ञाने निदर्शनम्, तथा गुणगानादौ मोदो निरोधे निदर्शनम् । एवं निदर्शनेन निरुद्धान् ज्ञात्वा तैः सह गुणगानं 'यच्च' इत्यर्थेनोक्तफलसिद्धिपर्यन्तं कर्तव्यम् । फलप्राप्त्यनन्तरं तु तत्सम्भावप्राप्तमेव सर्वं भविष्यतीति न तत्र कथनापेक्षेति भावः ॥ ११ ॥

ननु परमदयालुर्भगवान् कथं काश्चिज्जीवान् मुञ्चति येन ते भवसागरे मग्ना भवन्तीत्याशङ्क्य धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धमेतदिति आहुः गुणेऽपि विसाधेन ।

गुणेऽपि विसृज्यमानां सर्वदा मुरचैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिबत्सुखम् ॥ १२ ॥

तदा भवेद्यालुत्वमन्यथा क्रूरता भता ।

समाधानं तु निबन्धे 'आत्मसृष्टेर्न वैषम्य'मित्यनेनोक्तमत्र ज्ञेयम् । येन संसारक्लेशो भगवद्विरहक्लेशश्च निवर्तते, हरेरिव सुखं च भवति, तादृशगुणवेशो यदा भवति तदा भगवतो दयालुत्वं भवेत् । एतावत्फलपर्यन्तं प्राप्ता भक्तिमार्गीया एव भवन्तीति भक्तिमार्गीयेषु दयालुत्वं भवतीत्यर्थः । अन्यथा भक्तिमार्गीयत्वाभावे भगवतः क्रूरता तेषां गोचनम्, येन ते भवसागरे मग्ना भवन्तीत्यर्थः । कर्ममार्गे पुनरावृत्तिकथनात् संसारमञ्जनम् । ज्ञानमार्गेऽपि 'ज्ञानिनामपि चेतांसी'ति वाक्यात् तथा । इदं निबन्धे द्वितीयप्रकरणान्ते व्यवसायितम् । इदं सर्वं प्रमाणसिद्धमेवेति मतेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

ननु ज्ञानमार्गे मायेव अत्रापि कश्चिद्वाधेतेत्याशङ्काहुः ।

वाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १३ ॥

अत्र वापसम्भावनापि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः तदध्यासोपीति । माया हि संसारे अध्याससम्पादनेन मज्जयति, अत्र तु भगवदीयत्वेनैव अध्यासो भवतीत्यर्थः ।
गृहं सर्वात्मना त्याज्यमिति त्यागपक्षसमुच्चयाय अपिशब्दः ॥ १३ ॥

गुणवेशेन उभयहेशाभावे हेतुमाहुः ।

भगवद्भर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिस्तुल्यस्पर्शान् क्लृप्तं भाति कर्हिचित् ॥ १४ ॥

गीयमाना ये भगवद्भर्मास्तत्सामर्थ्यात् विषयवैराग्यं भवति, तेन संसारहेशाभावः ।
गुणैः हरिस्तुल्यस्पर्शद्विरहेऽशाभाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मार्गान्तरेभ्य उत्कर्षं स्फुटं कर्तुमुपसंहरन्ति एवमिति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो गुणचर्चने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १५ ॥

ननु 'पराधि खा'नीतिवाक्यादिन्द्रियाणामन्यपरत्वस्य साहजिकत्वात् तैः सर्वदा विषयभोगे गुणगानं कथं भविष्यतीत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः ।

संसारावेशशृङ्खलानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १६ ॥

एतेषां हिताय भगवत्परतासिद्धये कृष्णस्येशस्य वस्तूनि एतैः सह योजयेत् ।
प्रपञ्चे प्रब्रमाणं कुर्यादितिसिद्धान्तमुक्तावत्युक्तोर्थोनुसन्धातव्यः । भूम्नेति चतुर्थी ।
भूमा सर्वात्मभावान्तदर्थमित्यर्थः । भगवदीयेरेव वस्तुभिः सर्वव्यवहारसिद्धौ सर्वोप्यात्मनो
भावो भगवति सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवदीयवस्तूनामिन्द्रियैः सह योजनेन सिद्धं भूमानं विवृण्वन्ति हरिभूर्तिरिति ।

हरिभूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्वेष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

अचर्णं कीर्तनं स्पर्ष्टं गुप्ते कृष्णप्रिये रतिः ।

पायोर्मलांशत्यागेन शेषमागं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पर्ष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

नातः परतरो भद्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

आद्यचरणेन मनसो माव उक्तः । इन्द्रियाणामाहुः सङ्कल्पादपीति । दर्शनस्पर्शन-
कृतिगतिश्रवणकीर्तनानि चक्षुस्त्वक्पाणिपादश्रोत्रवाक्कार्याणि सङ्कल्पादपि तत्र भगव-
त्वेव सम्पादनीयानि । भगवद्विषयकाण्येव दर्शनादीनि सङ्कल्पनीयानि, न तु विषयविषय-
काणीत्यर्थः । मुख्यतस्तु भगवद्विषयकाणि तानि कर्तव्यानि । तदसम्भवे सङ्कल्पमात्रमपि
कर्तव्यमिति सङ्कल्पस्य ततो गौणत्वसूचनाय अपिशब्दः । भगवद्धर्मसामर्थ्यसिद्धवैराग्य-
स्वरूपं तेन साध्यं फलं च वदन्तः पायोर्विनियोगमाहुः पुत्रेति । कृष्णप्रिये पुत्रे रतिः
कर्त्री, पायोर्मलत्याजकेन्द्रियादेतोर्मलांशस्य प्राकृतभावस्य त्यागेन शेषभागं अलौकिकत्वं
तनौ नयेत् प्रापयेदित्यन्वयः । मलत्यागस्य पायुकार्यत्वात् पायुग्रहणम् । अत एव 'सिसृक्षोः
पुरः पुर्यां नाभिद्वास्मान्त' इति देहत्यागस्य अपानकार्यत्वमुक्तम् । अपानं इन्द्रियमिति
उक्तेरपानं पायुश्चेत्येकमेव । कृष्णप्रिय इति । भगवदीयेषु रागो अन्यत्र विराग इति
लक्षणं वैराग्यस्वरूपमुक्तम् । कृष्णः प्रियो यस्य तादृशे भगवदीये । तथा च भगवदी-
यत्वेन राग इत्यर्थः । पुत्रपदमुपलक्षणम् । भार्यादिष्वप्येवम् । 'नापुत्रस्य लोकोत्ती'त्यादि-
वाक्यैः पुत्रे रागस्य प्रमाणसिद्धत्वेन कर्तव्यत्वशङ्कया पुत्रपदम् । अन्यत्र आत्मन एव
निरुपधिस्नेहविषयत्वात् पुत्रस्य च 'आत्मा वै पुत्रनामासी'त्यादिवाक्यैरात्मत्वकथनात्
तत्र राग उक्तः । अत्र तु भगवत एव निरुपधिस्नेहविषयत्वाद्भगवदीये एव रागोन्यत्र
विराग इति भावः । मलं द्विविधम्, प्रतिजन्मनि जायमानं देहरूपमेकम्, प्रत्यहं जायमा-
नमपरम्, उभयविधमलनिवृत्तेः पायुकार्यत्वादेककथने द्वितीयमप्युक्तं जातमिति ज्ञेयम् ।
प्राणरसनोपस्थानां विनियोगमाहुः यस्य वेति । अन्येषां भगवति विनियोगसङ्कल्पो विषय-
भोगसङ्कल्पनिग्रहश्चोक्तः । एतेषामभुना भगवति विनियोगसङ्कल्पासम्भवात् निग्रहमात्रं
कर्तव्यम् । एतैर्विषयभोगो न सङ्कल्पनीय इत्यर्थः । वाशब्दोऽनादरे । यस्य एव इन्द्रियस्य
कार्यं भगवत्सम्बन्धि यदा यस्मिन् काले स्पष्टं न दृश्यते तदा तस्मिन् काले तस्ये-
न्द्रियस्य विनिग्रहः कर्तव्यः । तदिन्द्रियं विषयान्तरे न प्रवर्तनीयम्, प्रतिग्रतावचूर्ण्यी
स्येयमित्यर्थः ॥ १७, १८, १९, २० ॥

स्त्रीयेषु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्मभिः ।

वदनानलदासोक्ता व्याकृतिः पूर्णतामगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवह्नभक्ता निरोधलक्षणविवृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीहरिरायकृतनिरोधलक्षणविवृतिसमेतम् ।

नमामि श्रीमदाचार्याननल्पकरुणायुतान् । निरोधफलदानाय प्रमुणा प्रकटीकृतान् ॥ १ ॥
यदीयचरणाम्भोजं वरणं मूर्तिमन्त्रभोः । तत्कृपातः करिष्येहं निरोधनिवृत्तिं मुदा ॥ २ ॥
तदाविर्मानितश्रीमत्प्रभुसेचारसालकः । अस्मत्प्रभुः कृपयतु प्रियः श्रीनिष्ठलेश्वरः ॥ ३ ॥
घन्दे पितृपदाम्भोज श्रीमदाचार्यसश्रितः । यतोऽहमभव सर्वसाधनाभाववानपि ॥ ४ ॥

अथोपोद्घाततया इदं विचार्यते, को निरोधः ? किञ्च तस्य कारणम् ? कथं वा तस्य फलत्वमिति । तत्रोच्यते । प्रपञ्चविस्मृतिसहिता आसक्तिर्निरोध इति । न च आसक्तिर्मात्रं स इति वाच्यम् । विषयासक्तौ व्यभिचारात् । न च तत्र प्रपञ्चविस्मृतिः, किन्तु निशेषतः तदभिनिवेश एव । न चासक्तिविषयातिरिक्तप्रपञ्चविस्मृतेरुभयसाधारण्येन अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रपञ्चशब्दस्य तत्सामान्याभिप्रायत्वात् । न च लौकिकसासक्तिनिषयो न प्रपञ्चः इति वाच्यम्, तद्रूपस्य तादृशशक्त्यैवोत्पादकत्वात् । न च प्रपञ्चमात्रास्मरण आसक्तेर्निषिध्यत्वापात इति वाच्यम् । प्रपञ्चातीतस्य तद्विषयत्वात् । न च तद्विषयस्य तदतीतत्वे प्रापञ्चिकजीवासक्तिनिषयत्व न स्यादिति वाच्यम् । योगजधर्मप्रत्यासत्त्या अतीन्द्रियार्थस्य इव मत्तया प्रपञ्चातीतस्य विषयत्वोपपत्तेः । किञ्च, श्रुतानुसंगस्यैव लेकेऽपि अतीन्द्रियार्थस्य तद्विषयत्वमस्ति एव । अत एव कल्पतरुकार्म-धेन्वादिमाहात्म्यश्रवणेन दृश्यते अरिलानां लोकानामभिलाषः । वस्तुतस्तु प्रपञ्चातीतस्य अपि ऐन्द्रियकत्वमेव, चक्षुरवेद्यत्वेऽपि श्रवणवेद्यत्वात् । 'कश्चिद् धीर' इति श्रुते 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' 'तस्मिन् द्यौ परावरे' 'पश्यन्ति ते मे' 'त एव पश्यन्ति' इत्यादि-स्मृतिभ्यश्च विशिष्टचक्षुर्वेद्यत्वाच्च । ननु लक्षणे प्रपञ्चत्वात् एव कुतो न निरोधनिशेषण-तपोच्यत इति चेत् । न । तस्य ज्ञानमार्गीयमोक्षसाधनत्वेन अत्र अनुपयोगात् । अत्र तु मननान्ययानुपपत्त्या ममतापरान्तर्गम्यैव त्यागपदार्थत्वेन तस्य तद्विस्मृतिमात्रपर्यवसि-तत्वात् । अत एव 'स्वन्मायया माममजदारगेहेष्वासक्तचित्तम्' इति वृत्तचयः । उक्तं च प्रभुभिः श्रीभागवतार्थतत्त्वदीये 'प्रब्रूमावात् तु भक्तानां गृहमेव निश्चिप्यत' इति । तस्मात् तद्विस्मृतिमात्रमेव मृम्यमिति । अत एव भरताचार्योप्याह तद्विशेषणं 'या तु व्यसन-मग्राग्निनिरोध स तु कथ्यत' इति । व्यसनं च प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका आमक्तिरेव । अत

एव क्षणमपि तत्र तेन विना स्यात्तुमशक्तिः । अंशतोऽप्यन्यस्मरणे क्षणं तेन निर्वाहात् । अत एव प्रोचुः परमदुर्लभत्वमेव वदन्तः श्रीमदाचार्याः शक्तिवर्धिन्यां 'यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव हि' इति । विशेषेण व्यसनं क्षेपणं सर्वस्य यस्मादितिव्युत्पत्त्यापि तस्य भावस्य प्रपञ्चविस्मृतिरूपत्वमेव सिध्यति ।

स च निरोधो द्विविधः । भागवतोऽन्यश्च । अत एवोक्तमाचार्यैः 'निरोधो यदि भक्तानां स्वस्मिन् स्वस्य च तेषु हि, तदोभयसुसम्बन्धात् दृढो भवति नान्यथे'ति । तत्र आद्यो भगवतः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभक्तविषयकासक्तिरिति । 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभि'रितिवचनात् । असेति पष्ठथा मेदेन निर्देशात् । 'निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्याचार्यचरणैर्विबुधतत्वाच्च । लीलारूपेषु सर्गादिषु परिगणितत्वाच्च । 'स च गोपीभिः स्तोभित' इत्यादिना निरूपितः ।

नन्वत्र लक्षणमिदमनुपपन्नम्, भक्तानां प्रापञ्चिकत्वेन भगवत्तत्त्वद्विषयकासक्तौ प्रपञ्चविस्मरणमावादिति चेत्, उच्यते । अवधारितं च तेषु त्वया प्रापञ्चिकत्वं केन प्रमाणेन ? न तावत् प्रत्यक्षम्, तेषां लीलासृष्ट्यतिरिक्तजनप्रत्यक्षमोचरत्वात् । भक्तविशेषप्रत्यक्षस्याप्रापञ्चिकतामुकूलत्वात् । 'सदा पश्यन्ति सूर्य' इति श्रुतेः, 'यद्धि पश्यन्ति मुनयः' 'ते एव पश्यन्ति' 'पश्यन्ति ते मे' इत्यादिवाक्यैः । एतत्प्रपञ्चान्तःपाते भक्तानां सगुणद्विषयताया अनिवार्यत्वात् । अत एवाप्रापञ्चिकत्वं बोधयन् निजैश्वर्यस्य 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति प्रभुरुक्तवान् । नाप्यनुमितिः, अनुकूलतर्कभावात् । न च दृश्यत्वादेरनुकूलतर्कत्वमिति वाच्यम्, दृश्यत्वस्य आगुक्तप्रकारैर्व्यवस्थापितत्वात् । शब्दस्तु 'जयति जननिवासः', 'तद्विष्णोः परमं पदम्', 'मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतम्', 'तं भजन् निर्गुणो भवेत्', 'मुक्तोऽप्यप्यपदेष्टात्', 'मुक्ता अपि लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्त' इत्यादिवाक्यैरेनुकूल एव इति नानुपपन्नं किञ्चित् । ननु अस्तु भक्तानां तथात्वम्, तथापि भगवतोऽप्रतिहतज्ञानशक्तेः प्रपञ्चविस्मरणं कथमुपपाद्यत इति चेत्, इत्थम् । भगवान् हि पुष्टिमाणं अङ्गीकुर्वन् स्वधर्मानपि त्यजति, विपरीतांश्च विदधाति । 'आत्मारामोऽप्यरीरमत', 'आत्मारामोऽप्यखण्डितः', 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्', 'न पारयेह'मित्यादिवाक्यैः । एवं सति यत्र निरोधं चिकीर्षुर्भवति प्रभुः, तत्र तदनुकूलस्वरूपमपि सम्पादयतीति तदर्थमञ्जत्वमपि युक्ततरम् । विविधान्तशक्तिमत्त्वेन तत्र सर्वोपपत्तेः । न च विरोधादञ्जत्वे सर्वज्ञत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । विरुद्धविनिषधर्माधारत्वस्य भगवति 'तदेजति तद्वैजति' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । एतच्च यथा तथा अस्मत्सामिभिर्निरूपितं विद्वन्मण्डने । न च अञ्जत्वस्य अनिघाजन्त्यत्वनियमेन भगवति तदभावात् तयात्वमसम्भवीति वाच्यम् । अविद्याया अपि 'त्रिया पुष्ट्ये'तिवाक्यात् तच्छक्तिरेव तदधीनत्वात् । न च 'यन्वोऽसाविद्यया अनादि'रिति वाक्यादविद्याश्रयत्वे तया पञ्चसम्भव इति वाच्यम् । तस्यासेति-

पदेन जीवविषयत्वस्य वाक्ये एवोक्तत्वात् । अत एव श्रीमदाचार्यैर्निरूपितं निबन्धे, 'विद्याविधे हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते, ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्व चाप्यनीशते'ति । तं च धर्मं प्रभुः पुष्टिमार्ग एव आविर्भावयतीति 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'तिवचनादवसीयते । अत एव निरूपितं केनचित् भगवत्स्वरूपतत्त्वाभिज्ञेन 'संमुष्णन्' इत्यादि । तदेतत् सर्वमाचार्यैर्यथार्थकः स्वप्रतिबिम्बविग्रह' इत्यत्र निरूपितमिति सहृदयैस्तत एव विभावनीयम् ।

अथ किं तस्य कारणमिति चिन्त्यते । न तावन्निरोधो लोक इव वासनया जन्यत इति वक्तुं शक्यम् । तस्या अनुभवजन्यत्वात् । भगवतश्च साक्षात्कारात् प्राक् लौकिक-विषयविषयीन्द्रियाविषयत्वेन अनुभूतत्वात् । साक्षात्कारे तु दिव्यदृष्टिदानेन तथात्वसम्भवात् । 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति वाक्यात्, 'कश्चित् धीर' इति श्रुतेश्च । नापि भक्तिः, सा हि द्विधा, मर्यादापुष्टिभेदेन, तत्र न तावदाद्या, तस्या 'भक्त्या त्वनन्यया,' 'विश्वे वदनन्तरम्,' 'ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः, द्वयोरप्येक एवायौ भगवच्छब्द-लक्षण' इत्यादिवाच्यैः सायुज्यमुक्तिफलकत्वेन निरोधाजनकत्वात् । ननु 'भक्त्या सज्जातया भक्त्ये'त्यादिवाक्यैर्मर्यादाभक्तेः पुष्टिभक्तिफलकत्वेन तस्याश्च निरोधसाधकतया कथं न परम्परयैतस्या अपि तज्जनकत्वमिति चेत्, न, पुष्टिभक्तेरपि तज्जनकत्वस्य विचार्यत्वेन मर्यादायामप्रसक्तेः । न हि सापि साक्षान्निरोधं साधयति, किन्तु भगवतः साक्षात् तत्साधनत्वे निमित्तमात्रं सा । अन्यथा 'कृष्णेन चोद्धृता' इतिवाक्यं निरुप्येत । न हि निरोधः कदाचिदपि स्वकृतसाधनैः सिध्यति । अत एवोक्तमाचार्यैः 'आसक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृतमिति । अत एव व्रजसीमन्तिनीप्येव निरोधः सिद्धः, नान्येषु, भगवता तत्रैव तथा सम्पादितत्वात् । अत एव श्रीमदाचार्यैर्भक्तिवर्णिन्यां 'यदा स्याद्वासनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव ही'ति दुर्लभत्वमेवोक्तम् । तर्हि किमाकस्मिक्तैवेति चेत्, न, स्वरूपस्यैवानुग्रह-विशेषसद्वृत्तस्य हेतुत्वात् । तद्विशेषश्च सर्वात्मभावसाध्यफलदानेच्छेति सङ्केपः । यद्यपि भाषनागुणगानादेः साधनता श्रूयते, तथापि फलस्य निःसाधनत्वमङ्गमिषा योगक्षेम-साधारणं माध्यत्ममादाय सा वक्तव्येति भावः ।

अथ कथं तस्य फलत्वमिति चिन्त्यते । सुखदुःखाभावान्यतरत्वाभावात् । प्रत्युताभक्तेः स्वविषयाप्राप्त्या दुःखसद्वृत्तत्वाच्चेति । अयमर्थः । निरोधो हि प्रपञ्च-विस्तृतिगहिता आसक्तिः, सा च स्वविषयविषयकविनिधिमनोरथजनको भावः, तस्य च स्वरूपत्वेन सुखरूपत्वात् । 'रमं हि एवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती'ति श्रुतेः । प्रपञ्च-विस्तृतिरूपत्वेन प्रापञ्चिकदुःखमागारूपत्वाच्च । किञ्च, फलं पुरुषार्थः, तत्त्वं च तेन भवति तपेभ्यमाणत्वम् । तथा च आभक्तिमध्यपतितदुःखस्यापि आकाङ्क्षणीयत्वेन तथा-

त्वम् । 'विपदः सन्तु ताः शश्वत्' इतिवाक्यात् । अन्यथा श्येनादावपि तज्जन्यनरकस्य तदुभयरूपत्वाभावेन फलत्वं न स्यात् । ननु शश्वद्विपत्तिरेव तत्र फलम्, न नरक इति चेत्, न । 'भूयान् मे नरकोऽपि शश्वद्विपद्यतामि'तिथिया श्येनकरणात् । सुखसाधनं तदिति चेत्, तदा प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः । न च सुखप्रमात् प्रवृत्तिरिति वान्यम् । नरके सुखप्रमायोगात् । तस्मात् पुरुषार्थस्यैव फलत्वेन दुःखसम्भिन्नस्यापि निरोधस्य फलत्वमिति । वस्तुतस्तु दुःखमेव न, किन्तु रसान्तर्गतत्वेन प्रमुप्राकट्य-साक्षाद्देतुतया परमानन्द एव । अत एव श्रीशुकैर्दिवा वियोगदुःखानुभवसमयेपि 'रेमिरे ऽहःसु तच्चिता' इत्युक्तम् । श्रीमदाचार्यैरप्यभिहितं 'मतो निरोधो महाफल' इति । तस्मान्निरोधः सकलफलमूर्धन्यं फलमिति सिद्धम् ।

ननु कथमत्र निरोधस्य दशमार्थस्य परमफलत्वसिद्धिः । तदुत्तरवर्तिस्कन्धद्वयप्रतिपाद्यलीलाद्वयरूपमुत्तयाश्रययोरन्यतरस्याश्रयस्यैव वा तथात्वोक्त्यौचित्यादिति चेत्, न । मुत्तयाश्रययोरेतदुपयोगित्वेन स्कन्धद्वयेन प्रतिपादनात् । तथाहि । निरोधे चास्ति प्रकारद्वयम्, सगुणनिर्गुणभेदेन, निर्गुणे त्वन्यैव व्यवसा । सगुणे तु निरुद्धभक्तदेहस्य भौतिकतया निवर्तनीयत्वेन भक्तिमार्गप्रकारेण निवर्त्य देहमलौकिकं लीलोपयोगिनं सम्पाद्य स्वान्तःस्थापयित्वा ततो लीलेच्छायां स्वस्थानाद्विमोचयति, पुनः तदुपरतौ स्वाश्रितानेव करोतीति लीलाद्वयं सगुणनिरोधोपयोगित्वेन निरूपितमिति न परमफलत्वसिद्धिविरोध इत्यर्थः ।

अतःपरं निरोधरूपपरमफलं निरूपयन्तः तत्साधनं साक्षात्परम्पराभेदेन गौणमुख्यभेदेन वा निरूपयितुं तन्निमित्तकारणभूतयोर्भावभावनगुणगानयोर्मध्ये प्रथमं श्लोकत्रयेण मुख्यं भावभावनं दुर्लभत्वयोधाय स्वविषयकतयैव प्रार्थनारूपेण निरूपयन्ति यच्च दुःखमिति । निरोधे हि साधनद्वयम्, तद्भावभावनं गुणगानं वा । तत्र भावनीयमावश्च सर्वोत्तमाभावेन निरुद्धानां सुखदुःखात्मको, 'विकलत्वं तथास्वास्थ्य'मिति वाक्यात् । तथा च तद्भावनं साधनं निरूपयितुं प्रपञ्चविस्मृतिसम्पादकतया अभ्यहितं प्रथमं भावप्रयमांशं दुःखं प्रार्थयन्ते यच्च दुःखमिति ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम कथित् ॥ १ ॥

यदिति प्रसिद्धं श्रीभागवतादौ परमार्तिरूपं प्रमुप्राकट्यकारणं सुगपदनुमृताखिललीलानुभावकं लोकविलक्षणं प्रमुखरूपात्मकं वस्तुतः फलरूपं चकारात् तत्संबलितसुगमशक्तिमपि दुःखं यशोदाया अश्लाघ्यभक्तायाः सर्वथा दयाधिकरणमृतायाः यावद्भाववद्दयदेशाधिष्ठितस्यापिभावोत्पत्तिनिमित्तमृतायाः, तथा नन्दादीनां श्रीनन्दप्रभृतीनामखिलव्रजवासिनां चकारात् तत्सम्बन्धिनामन्येषामपि यद्दुःखं भगवता परमफलदित्सुना दत्तं येनैवं कथनं 'मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादाम्बुजाश्रया' इत्यादि; तदपि

गोकुले सर्वथा निरोधस्थाने स्थानस्थितानामेव सम्पादितं दुःखं मम कचिदपि स्यादित्यभिप्रेण सम्बन्धः । एवं श्रीयशोदानन्दादिदुःखं भगवतो दानक्रमेण प्रार्थयित्वा अतिदुरापं गोपिकादुःखं प्रार्थयन्ते गोपिकानां त्विति । तुल्यः पूर्वस्मादौत्कृष्टवैलक्षण्यादिवोधकः । गोपिकानां व्रजसीमन्तिनीनामात्मत्वभक्तवश्यत्वादिभिर्धर्मैः सर्वथा निरुद्धानां परस्वरूपात्मकं रसात्मकतया प्रसिद्धं श्रीभागवतादौ, वस्तुतो भावांशभूततयानन्दरूपं तदुःखं मम कचिदपि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणेषु स्यादिति अभिलाष इत्यर्थः । ननु व्रजवासिनो हि सर्वेपि सर्वथा सर्वात्मभावेन भगवन्तमानन्दनिधिं प्राप्ताः परमानन्दसमुद्र-निमग्ना दुःखलेशसम्भावनारहिताः स्वाश्रितशोकनिरसनसमर्थाः आनन्दसृष्टिसमुत्पन्नाः, तदुःखप्रार्थनमसम्भावितमिव भातीति चेदुच्यते । 'रसो वै स' इति श्रुत्या भगवान् रसात्मक इत्यविवादम् । स च स्वसाक्षसिद्धप्रकारक एव तथा भवतीति प्रभोरपि तथा मन्तव्यं रूपमकामेनापि त्वया । तथा च पूर्वसरीत्या स्वरूपानन्ददानं 'आत्मना प्रथमा लीले' त्यागुक्तप्रकारेण पञ्चधा देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादिषु जायत इति तेषामतिव्यक्ततया तन्निष्ठस्वरूपानन्दस्यापि व्यक्तत्वेन पश्यतां तत्र सुखत्वव्यवहारः, यत्रोत्तररीत्या रसदानं तन्मनस्येवेति तस्याव्यक्ततया तन्निष्ठस्वरूपानन्दस्यापि तथात्वेन बहिःप्राकट्याभावात् तत्र दुःखत्वव्यवहार इति तमादाय दुःखमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु स महानानन्द इति दशमस्कन्धविबृतावसकूदमिहितमिति सहृदयैः तत एव विभावनीयमिति दिक् ॥ १ ॥

एवं भावनार्थं भावप्रथमांशं दुःखं प्रार्थयित्वा श्रीयशोदानन्दादिसुखप्रार्थनस्य रास-स्त्रीभावपूरितविग्रहत्वेन स्वसायोग्यतया तदप्रार्थ्य गोपिकानामेव सुखं भावोत्तरांशभूतं प्रार्थयन्ते गोकुले गोपिकानामिति ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।

यस्तुल्यं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

भगवतो हि स्थानद्वये गोपिकासम्बन्धिनी लीला, सैव तामिर्विन्दे सर्वदा अनुभूयते सहेनेय च तत्र सुखमिति । तत्र प्रथमं गोकुले भगवतो लीलामिर्वत्सपुच्छावलम्बनद्वयद्वन्द्वेयनृत्यगीतपीठकानयनादिमिर्गोपिकानां सर्वथा परिगृहीतानां श्रकारात् तद्वारकमन्त्रेषां गोपादीनां श्रय्यान्तरणस्यलसमीकरणादिभिरसङ्कोचेन सर्वेषां व्रजवासिनां तत्सम्बन्धिमन्त्राणां पद्यादीनां च यस्तुल्यमनुभूयमानलीलालयसम्पादकमभूत् तत् किं मे मम मत्सम्बन्धी वा हृदयस्यो भगवान् किं विधास्यति विशेषेण करिष्यति पोषयिष्यतीति वार्धः । किमिति प्रश्नार्थकाव्ययप्रयोगेण एतत्सुसप्राप्तेर्लीलारूपप्रमुप्राकट्यापीनतया पृथोक्तदुःखामिनो दुर्लभत्वं सूचितम् । अन्यत्र तथा करणे सामर्थ्याभावमाशङ्क्यः भगवन्मिति । स हि सर्वत्र सर्वं कर्तुं समर्थः, अतः कृपायामन्यग्रावि तथा करिष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं भावनायै भावांशद्वयं प्रार्थयित्वा कदाचिदतितीव्ररहभावोत्पत्तौ नाशसम्भाव-
नायामुद्धवागमनजनितोत्सवोऽपि तथाभावनिवर्तकतया स्फूर्तिविषयो जात इतिभावान्तः-
पातेषु लीलाजनितसुखविलक्षणत्वादेकदेशभूतं तमप्यंशं प्रार्थयन्ते उद्धवागमन इति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

धृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि कश्चित् ॥ ३ ॥

उद्धवस्य उत्सवात्मकस्य आगमने जातः प्रकटीभूतो यः सर्वविलक्षणो भगव-
त्स्वरूपावयवदर्शनेन तदीयस्वनिर्धारणात् उत्पन्नः यः स्वार्थदूतप्रेषणाभिमत्वात्मको य
उत्सवो व्रजसीमन्तिनीनां यथा येन प्रकारेण तथा तेनैव प्रकारेण तद्भावभावनायां मे
मम मनसि कश्चित् कदाचिदपि सादिलभिलाप इत्यर्थः । अयमुत्सवो नन्दादीनां
गोपिकानां च जात इति व्यवस्थया स्थानद्वयं निर्दिशन्ति धृन्दावने गोकुले चेति ।
धृन्दावने पुष्टिस्थाने रहसि व्रजसीणाम्, गोकुले गोष्ठे नन्दादीनामिति व्यवस्था ।
'गच्छोद्धव व्रजम्,' 'प्राप्तो मन्दव्रज'मिति सामान्योक्त्यावसीयते । नन्दागमनोत्सवप्रार्थने
प्रन्वागमनसमयोत्पन्नं 'सं विलोक्यागत'मित्यादिनोक्तः स कथं न प्रार्थित इति चेत्, तत्राहुः
सुमहानिति । प्रियागमनोत्सवपेक्षया विरहे तद्वागमनोत्सववैशिष्ट्यस्यानुभवसिद्धतया
विरहरसपोषकत्वेन चायमुत्सवः ततोपि सुतरां महानित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं जलौकिकसामर्थ्यरूपो मुख्यो निरोधः स्वसंवेति तत्साधननिर्देशः प्रार्थना-
व्याजेन स्वविषयतयैव कृतः, अन्येषां तु भगवान् महापुरुषकृपया तदधिकारानुसारेण
सायुज्यं सेवोपयोगिदेहं वा दासतीलमिप्रायेण तावत्पर्यन्तं स्थितिप्रकारमाहुः महतामिति ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

यावत् भगवान् दययिष्यति फलोन्मुखां दयां करिष्यति तावत् कीर्त्य-
मानः कीर्तनविषयीक्रियमाणः एव स सुखायेत्यर्थः । 'महत्से विष्णो सुमतिं भजामहे,'
'विना महत्पादरजोभिपेकम्,' 'किरातहृणान्त्र,' 'देवर्षिर्मे प्रियतमः' 'त्वत्पादपोतेन
महत्कृतेन' 'सदनुग्रहो मया'नित्यादिवाक्यैर्भगवतो दयायां च नान्यत्कारणमिति बह्विधाहुः
महतां कृपयेति । महतां भगवद्भूमैः महत्प्रमाणानां कृपया करुणयेत्यर्थः । अन-
वतारदशायां विशेषतो महापुरुषद्वारैवोद्धारात् । एतेन इदानीं भक्तिमार्गस्य ते एव निर्वा-
हका इत्युक्तं भवति । ननु कीर्त्यमानेपि भगवति फलपर्यन्तं श्रेमेण कर्मादिष्विव दुःख-
मेवेत्याशङ्क्याहुः आनन्दसन्दोह इति । भगवत आनन्दसमुदायरूपत्वेन तद्गुणानामपि
तदभिन्नतया स्वरूपसमानयोगक्षेमत्वात् साधनदशायामपि तत्कीर्तनेन आनन्द एव भवति,
न कर्मादिमिरिव दुःखमित्यर्थः । अत एव अवगतभगवत्कारसः परीक्षित् एतदर्थकमेव

‘श्रोत्रमनोभिरामा’दितिगुणानुवादविशेषणमुक्तवान् । हीति युक्तोयमर्थः । कीर्तन-
विषयस्थानन्दसन्दोहरूपत्वे सुखस्य युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

ननु कीर्तनं हि सुखसाधनम्, तत्र महतां कृपयेति को वाग्रहः यथाकथञ्चिदपि
कृतं तत्तथेति प्रश्नेनेत्याहुः महतां कृपयेति ।

महतां कृपया यद्वत्कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षचत् ॥ ५ ॥

यद्वत् यथा महतां महापुरुषाणां कृपया करुणया लोकविलक्षणानां भगव-
त्सम्बन्धिनां कृपया निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छया सदा कालापरिच्छेदेन कीर्तनं सुखदं
तापत्रयनिवृत्तिपूर्वकप्रमानन्ददायकं निरोधजनकं वा तथा लौकिकानां लोकसम्ब-
न्धिनां महापुरुषद्वारा अभगवच्छरणगतानाम्, अत एव केवलसंसारसत्त्वानां कीर्तनं न
तथेत्यर्थः । वैलक्षण्यं वक्तुं लौकिकं दृष्टान्तमाहुः स्निग्धभोजनरूक्षचदिति । स्निग्धश्च
तद्भोजनश्च स्निग्धभोजनम्, तच्च रूक्षं च, अर्थात् रूक्षभोजनम्, तयोरिव तद्वदित्यर्थः ।
तथा च यथा स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तातम्यं तथा महापुरुषकृपाविशिष्टतद्विशिष्ट-
कीर्तनयोरपीत्यर्थः । एतेन स्निग्धभोजनस्य पुष्टिसाधकत्ववत् महापुरुषकृपाविशिष्टकीर्तनस्य
पुष्टिफलसाधकत्वम्, रूक्षस्य तदसाधकत्ववत् लौकिककीर्तनस्य तत्फलसाधकत्वमुक्त-
मितिभावः । स्निग्धस्य घृतहुतस्यान्नादेर्भोजने रूक्षः श्रीतिरहितस्तस्य भोजनमिवेत्यर्थः ।
यथा कस्यचित् ज्वराद्यभिभूतस्य स्निग्धं वस्तु न रोचते तस्य यथा तद्रसानभिज्ञरसज्ञस्य
प्रतिदिनं क्षीयमाणशरीरस्य न तद्भोजनं पुष्टिफलं, तथा महापुरुषकृपाऽभावरूपदोष-
युक्तानां तादृगकीर्तने रूक्षाणां लौकिकानां कीर्तनस्य न पुष्टिफलत्वमिति भावः । यद्वा,
स्निग्धं भोजनं यम्य स चार्थात् तद्रूक्षश्च तयोरिव तद्वदित्यर्थः । तथा च यथा
स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तातम्यं तथा अलौकिकलौकिककीर्तनकत्रोरपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सुगमिदानीं दयापर्यन्तं कीर्तनं कर्तव्यत्वेन निरूपितम्, तत्र ‘तरति
शोरमान्मनि’ ‘प्रथमंम्योऽमृतत्वमेती’त्यादिशुनिभिः ज्ञानेनैव दुःखनिवृत्त्या सुप्तप्राप्ते-
र्ज्ञानापर्यन्तं म्येयम्, किं गुणगानेन इति चेत्, तत्राहुः गुणगान इति ।

गुणगाने सुम्यावासिर्गोविन्दस्य प्रजायने ।

यथा तथा शुक्रादीनां नैवात्मनि कुनोन्यतः ॥ ६ ॥

यथा गोविन्दस्य गोमोहुरूपतेर्निःमायनाधिपस्य गुणानां गाने स्तुतिशुद्ध्या
कथने शुक्रादीनां मिदज्ञानफलानामपि सुगम्, तथा तेषामेव आत्मनि स्यात्परिपये
जायमानं प्रदार्ढ्यस्योपेनं सुगं न नभेत्यर्थः । यद्वा यथा मत्तैः क्रियमाणे गुणगाने
तच्छ्रवणेन गोविन्दस्य प्रगोः सुगतामिर्गद्वक्ता यत्र गायन्ती’निनाम्यान् तथा तद्वद्व-
नामि शुक्रादीनां आत्मनि अन्तःकरणे नेत्यर्थः । तथा च प्रभोरनिशुचितोप-

हेतुतया ज्ञानमार्गस्थित्यपेक्षया सुखाधिक्याच्च गुणगानेनैव स्थातव्यमिति भावः । अत एव 'लोकांश्च लोकानुगतान् पशुंश्च हित्वाश्रितास्ते चरणातपत्रम्,' 'परस्परं त्वद्गुणवादीषु-
पीयूषनिर्वापितदेहधर्माः,' 'अथ ह वाच तव महिमासूत,' 'यदनुचरित,' 'तव कथाश्रुतम्,'
'श्रवणादर्शनात्,' 'येऽन्योन्यतो मागवता' इत्यादिवाक्यैर्गुणगानपराणां इतरनैरपेक्ष्यो-
क्त्यापि स्वतःपुरुषार्थत्वं सर्वाधिकफलत्वं चावगम्यते गुणगानस्य । इतोऽपि तदेव कर्तव्य-
मिति भावः । तदेवाहुः कुतोऽन्यत इति । अन्यतः ज्ञानादिभ्यो विषयादिभ्यो वा
कृत एतत्सुखमित्यर्थः । 'ज्ञाने प्रयासमुदपास्य,' 'निवृत्ततर्पः,' 'नैपातिदुःसहे'त्यादिवाक्यैः
श्रीभागवते तथैव निरूपणात् । ननु 'तरति शोकमालम्बित्,' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'-
त्यादिश्रुतेः का गतिरिति चेद्, अत्र वदामः । तस्माद्भक्तियुक्तस्ये'त्यादिवाक्यैर्भक्तिमतो
ज्ञानानपेक्षणात् ज्ञानिनस्तु 'नैष्कर्म्यमपी'त्यादिवाक्यैः सर्वथा भक्त्यपेक्षणात् तन्निरपेक्ष-
भक्तिमार्ग एव समीचीनः । तथा च मोक्षरूपाक्षयसुखसाधकत्वं ज्ञानस्यापि भक्तिसहकृतस्यै-
वेति केवलज्ञानस्थितिमपहाय केवलभक्तावेव स्थितिः कर्तव्येत्यर्थः । श्रुत्यादिषु ज्ञान-
फलोक्तिस्तु दुःखाभावपर्यवसन्नैव । परमानन्दावाप्तिस्तु भक्त्यैव । वस्तुतस्तु दुःखाभावोऽ-
प्येतदधीन एव । 'अनर्थोपशम'मितिवाक्यात् । अत एव आचार्यैरानन्दमयाधिकरणे
'एवं सती'त्यारम्भ 'स्वीयत्वेन वरणे भक्तिभावात् सहकारियोग्यतासम्पत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्ति-
र्भवती'ति निर्णीयत इत्यभ्युपगम्य ॥ ६ ॥

ननु कृते गुणगाने किं भवतीत्याशङ्क्य तत्र प्रवृत्त्यर्थं परिचायकं फलमाहुः
क्षिद्यमानानिति ।

क्षिद्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

गुणगाने तत्स्वरूपसृष्ट्या तद्व्यासार्थं क्षिद्यमानानुपपत्तौ जनान् दृष्ट्वा अव-
लोक्य यदा परीक्षाज्ञापनसम्पत्तौ कृपायुक्तो भवेत् तदा सर्वं सर्वोपपूर्णं सदानन्दं
परं ब्रह्म यशोदीप्तलालितं हृदिस्थं परमज्योति प्रादुर्भूतं बहिः प्रकटं भवतीत्यर्थः । अतः

१ वसोदिभ्य इति पाठः । २ सर्वथा दुःखाभावस्त भक्त्यधीनत्वादेवेत्यर्थः । एवं सतीत्यारम्भमप्या-
नमाशङ्क्य । भद्रविदाजोति परमित्यत्र श्रुतौ वक्ष्यप्रसङ्गविद्ः परमप्रदामिरित्युच्यते । 'भावमाना प्रत्यनेन
सन्त्य' इतिश्रुत्यन्तरे च शान्तादीनां साधनतन्निवृत्त्यर्थं चरणस्यैव साधनत्वं प्रतिपादयते । एवं सति
शुचिद्वयविरोधपरिहासान् वक्ष्यप्रद्वहनेन अविद्यानिरासा सुदुर्लभसदानन्देन पुरुषोत्तमप्राप्तां स्वस्वयोग्यता
संवाचय इति भद्रविदाजोतीतिश्रुत्याशयः । एवं योग्यताकृतावपि पुरुषोत्तमप्राप्तिस्तु तात्पर्यज्ञानवशो
अनन्त्य गतिवशेन वरपि गति भक्तिभावेनैव प्राप्तयेन भवतीति 'भावमाने'तिपुनराशय इति भाव्ये एवं
गतीत्यादिभ्येन निर्णीयते । एवं च ज्ञानेनैव जनिष्यतां पुरुषोत्तमप्रत्ययकारणमिति दुःखं ॥ नमोति ।
तस्माद् यदादेवता दुःखानात्पुनः मलद्वैतलयां भाव्यमप्यनुपपद्येति भावः ।

एव प्रजसीमन्तिनीनां गुणगानेन हृदि प्रादुर्भूय 'तन्मनस्का' इत्यादिना तथाभावसम्पत्तौ कृपया भगवान् प्रादुर्भूत इत्युच्यते । तदेवोक्तमाचार्यैः 'नहि साधनसम्पत्त्या हरिस्तु-
प्यति कस्यचित् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधन'मिति । सदानन्दहृदि स्थितिपाठे
सदानन्दस्य भगवतो हृदिस्यं अभिग्रायादिकं वह्निर्निर्गतं भवतीत्यर्थः । अयनाशयः ।
'रुद्रुः सुखर'मित्यादिना गुणगानसमय एवातिदैन्यभावे यदा कृपायुक्तो जातस्तदा तत्र
स्वाभिप्रायः प्रभुषैव 'मया परोक्षं भजता,' 'न पारयेह'मित्यादिना आविर्भावित इत्यन्यत्रापि
गुणगाने क्लेशेन प्रादुर्भूय स्वरूपां ज्ञापयिष्यतीति तदाशया गुणगानमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥७॥

ननु किमिति कृपापेक्षया गुणगानेन क्लेशः सम्पादनीयः, ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मनिष्ठतैव
सम्पाद्यतामिति चेत्, तत्राहुः सर्वानन्दमयस्यापीति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः स्थावयते जनान् ॥ ८ ॥

'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मानुषपजीवन्ती'ति श्रुतेः सर्वत्र स्थितो य आनन्दः
स भगवति प्राप्नुयेण वर्तत इति तदाश्रितस्य मानुषानन्दमाभ्यासब्रह्मानन्दं न कस्यापि
दुर्लभत्वम्, 'सर्ग मन्त्रक्रियोगेन' इति वाक्यादपि, तथापि कृपानन्दः कृपारूपो य
आनन्दः, भगवद्दर्शनां स्वरूपाभिन्नतया आनन्दरूपत्वात् । यद्वा, पुष्टिमार्गप्रवेशादु-
भूला नुप्रद्वेषरूपया कृपया य आनन्दो भजनानन्दात्पयः स सुतरां दुर्लभः । ब्रह्मानन्दस्यापि
दुर्लभत्वात् । 'सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिपि महाभुज' इति वाक्यात् । भजनानन्दस्तु
दुर्लभ एव । सम्भवति साधनमिह किञ्चिदिति चेत् ? गुणगानमेवेति गृहाण । अत
एव दुर्लभतैव तस्योक्त श्रीमदाचार्यैः । 'लौकिकस्त्रीषु ससिद्धस्तद्वारा पुरुषे भवेत्,
स्नानन्दम्यापनार्थाय योग्यतापि निरूपिता, अतो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सम्यग् विधार्यते'
इत्यादि । एतदर्थस्तु तत एव विमान्यताम्, निस्तरभियात्र न लिख्यते । तथा च
यनेताद्यनुग्रहान्तर्गतदधिकारित्यात् तदानन्दप्राप्तिरित्येतदभिसन्धायोक्त कृपानन्दः
सुदुर्लभ इति । श्रीभागवतेषु 'नेम त्रिर्च्यः,' 'नाथ सुरासः,' 'केमाः त्रियः'
'आमानन्दो' इत्यादिवाक्यैर्दुर्लभत्वनिरूपणाच्च । कथं दुर्लभ इति आकाङ्क्षायां तद्विरूपकं
तत्पार्यमाहुः, हृद्गत इति । हृद्गतः हृदयप्रतिष्ठः स कृपानन्दः स्वरूपात्मकः स्वगुणान्
गीयमानान् श्रुत्वा पूर्णः प्रतिक्षण प्रपन्नमानो रसपूरुषः सन् जनान् जननादिषम-
सुत्तानपि स्थापयन्ने स्वाभिर्मानितरसमिन्धो निमग्नयतीत्यर्थः । अत एव 'वर्हापीडे'ति पद्ये
म्यामिनीनां हृदि येषु पुरितमुपादारा भारात्मकं प्रभुरन्तःप्रतिष्ठो 'उक्षण्यता'मित्यादिभिस्त-
द्वर्णितगुणश्रवणेन देहद्वित्रियप्राणान्त ररणादिषु 'पूर्णः प्रीडामयतामेव सम्पादितता'-
नित्यभिहितम् । अत एवोक्तमाचार्यैर्गुणलक्षणे 'अन्तःप्रतिष्ठो भगवान् सुरादुन्दत्य कर्णयोः,
पुनर्निरेत्यते मय्यहं तदा भवति गुप्तिर' इति ॥ ८ ॥

एवं सोपपत्तिकं गुणगानकर्तव्यतामभिधायोपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गेयाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

यस्माद्धेतोः कर्मज्ञानोपासनामार्गेभ्यो भक्तिमार्गो निरतिशयितनिजविषयो 'ये त्विहासक्तमनसः,' 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति,' 'विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः,' 'पूजा-दिना ब्रह्मलोक'मित्यादिवाक्यैः तस्माद्धेतोः सर्वं कर्मज्ञानोपासनादिकं परित्यज्य सवासनं त्यज्त्वा निरुद्धैर्भगवता स्वीयत्वेन धृतैः अत एव किञ्चिद्विस्मृतप्रपञ्चैः, तदर्थं साधनानि विदधद्भिः, सर्वदा निरन्तरं 'सर्वं मद्भक्तियोगेने'ति वाक्यात् सर्वं ददतीति सर्वदाः सर्वेष्टदातारो गुणा एव गेया इत्यर्थः । ननु 'वेदमार्गानुसारेणै'तिवाक्यात् तथा भजने क्रियमाणे तन्मार्गस्य व्याख्यातृभिरन्यथाकृतत्वात् कं पक्षं अवलम्ब्य गुणान् गायेदित्याशङ्क्यामाहुः सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः साकारानन्दमयः परः पर-मात्मा परमकाष्ठापन्नो, न तु पुच्छादिभावापन्नो येषां तादृशैरित्यर्थः । अधिकारविशेष-पणमेतत् । अनेन मायावादादिमतमनादयः ब्रह्मवादे स्थित्वा गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम् । ब्रह्मवादे एवानन्दमयस्यानन्दमयाधिकरणे परमकाष्ठापन्नलोके । ततः किं भवती-त्याकाङ्क्षायामाहुः सच्चिदानन्दता तत इति । ततस्तेभ्य एव गीयमानेभ्यो गुणेभ्यो जीवस्य सच्चिदानन्दता गुणप्रयानिर्भविनाक्षररूपतया पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता भवतीत्यर्थः । स्वत इतिपाठे गुणमाने क्रियमाणे स्वत एव यस्तुस्वभावात्तथास्वम्, न तु तदर्थं प्रयोजनान्तरापेक्षेत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं निरोधार्थं गीयमाना गुणा निरोधलक्षणलीलासम्पन्निन एव भवितुं युक्ता इति तत्स्वरूपज्ञापनाय स्वस्य निरोधविघृतिरुतृत्वमितिरदन्तः फलाव्यभिचारितासिद्धौ स्वेषामर्थे प्रभुं निजापयन्त इव स्वानुभवनिरूपणेन स्वजनप्रवृत्तिं द्रवयन्ति अहं निरुद्ध इति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

अहं रोधेन सर्वं रोधयानि प्रतिगच्छामि भगवदतिरिक्तमिति रोधो निरोधलीलानु-सन्धानजन्यः सर्वत्र बाधकत्वस्फूर्तिरूप आसक्तिधर्मभूतो भावविशेषः, तेन निरुद्धः प्रपञ्चविस्मृता तदामक्तो, निरोधस्य पदवीं श्रुतिविमृश्यां स्वतन्त्रभक्तिरूपां गतः प्राप्त इत्यर्थः । ननु एतादृशस्य किं निरोधवर्धनप्रयामेनेत्वन आहुः निरुद्धानां स्थितिः । निरु-द्धत्वे प्रकारान्तरयोतनाय तुमुच्यते । भगवता शान्तानुगाण्य मदापुम्यद्वाग्य प्रमेयत्वेन यात्ममात्पुनानां रोधाय निरोधजनमानकिन्मरूपभारविशेषमिद्वयं निरोधं टीटारुचं

भक्तेषु भगवत्कृतं वर्णयामीत्यर्थः । वर्तमानक्रियापदात् स्वस्य सर्वदैतदमिनिवेशः सूचितः । अत एवातिकरुण इति प्रभुभिः श्रीवल्लभाष्टके विशेषणं निरूपितमाचार्याणाम् । स्वेषामर्थे भगवन्तं विज्ञापयन्तः इवाहुः त इति । त्वत्सम्बन्धिना तेषां त्वत्सम्बन्धिनं निरोधं वा । अत उभयथापि तवैवायं मार इति भावः ॥ १० ॥

नन्वेतादृशेषु गुणेषु विद्यमानेषु कथमत्र सर्वे न प्रवर्तन्त इत्याक्षेप्य तदभाग्यमेव हेतुत्वेनाहुः हरिणेति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

ये इति भाग्यरहिता यतस्ते हरिणा सर्वदुःखहर्त्रापि भगवता विशेषेण नितरां मुक्ताः सर्वथा त्यक्ताः । उपसर्गद्वयं कथमपि तेषां प्राश्यमावाय । 'नियन्धायासुरी मते'ति प्रयोजनाभिधानात् । 'मामग्राच्यैवे'ति शिरश्चालनेनार्थनिरूपणे दयाकथञ्चित् तत्सम्बन्धे सति प्राप्तित्तु प्रमेयपलेनेतिदिक् । अत एव व्यासोपि श्रीभागवते 'विना पशुग्रा'दित्युक्तवान् । ननु तेषां किं फलमित्याकाङ्क्षायामाहुः ते मग्ना इति । ते आसुराः कर्मिणो देवा अपि भवः जन्ममरणप्रवाहः स एव सागरस्तत्र मग्नाः सर्वालुसन्धानरहिता इत्यर्थः । तस्य सागरत्वं नष्टादिगिलनसम्भावनाया, तत्र तथा पुनरुन्मज्जनासम्भवः, एवमत्रापि कामादिभिर्ग्रासेन पुनर्मोक्षमार्गप्रवेशासम्भव इत्येतद्धर्मसाम्येन निरूपितम् । निरुद्धानां व्यवस्थामाहुः ये निरुद्धा इति । भगवता ये निरुद्धा महापुरुषद्वारा स्वतो वा आत्मसात्कृतास्त एवात्र गुणगानि मोदमानन्दमासमन्ताद् यान्ति प्राप्नुयन्ति । एव-कोणान्येषामनिरुद्धानां कथमिदमिति मोदासम्भव इति निरूपितम् । तेषां गुणेष्वरुचेः । तद्वचिस्तु भगवदनुग्रहेणैव । अत एव नलकूवरमणिग्रीवाभ्यामनुग्रहानन्तरमेव 'वाणी गुणानुकथन' इत्यादि निरूपितम् । उक्तं च तथैवास्तत्प्रभुचरणैर्भक्तिहृते 'तदर्थित्वस्यैव वरणकार्यत्वा'दिति । अहर्निशमिति । न तेषां क्षणमपि सांसारिकदुःखसम्भव इत्युक्तम् । 'मद्भातामातयामाना'मितिवाक्यात् । याममात्रमप्येतद्भातापरत्वे गृहादेरवन्धकत्वमित्यहर्निशं तयात्वे किं यत्तत्त्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु गुणगानं निरोधसाधकतया कर्तव्यमित्युक्तम्, तदिन्द्रियाणां वैमुख्ये न सम्भवतीति तद्विपर्ययगुणायमाहुः संसारावेन्द्रादुष्टानामिति ।

संसारावेन्द्रादुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूय ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

संसारास्य अहन्ताममतात्मकस्य प्रपञ्चासक्तियम्पादकस्य य आवेश आसमन्ता-दिन्द्रियेषु प्रवेशन्नेन दुष्टानां भगवद्गुरुरूपदोषयुक्तानामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां हिताय भगवत्परतया हितं कर्तुं सर्ववस्तूनि दारागारपुत्रादीनि कृष्णस्य

सदानन्दस्य योजयेद् युक्तं कुर्यादित्यर्थः । कर्मादीनां सम्यन्धमात्रविवक्षायां पृथगेवेति सप्तम्यर्थे षष्ठी । ननु कृष्णे सर्ववस्तुसमर्पणेन कथं इन्द्रियाणां दोषनिवृत्तिरित्याशङ्क्य आहुः ईशस्येति । स हि समर्थ आधिदैविकतामपि सम्पादयितुं तस्येन्द्रियमात्रदोषनिवर्तकत्वे किमाश्चर्यमिति भावः । यद्वा, इन्द्रियाणि स्वतो विमुखान्येव, 'परमं चिं स्नानि व्यतृण-
त्स्वयम्भूरिति श्रुतेः, तेषां हिताय कृष्णस्य भगवतः सम्यन्धीनि सर्ववस्तूनि लीलासृष्टिस्थानि भावनयेन्द्रियैः सह योजयेदित्यर्थः । एतदेवाक्षयता'मित्यस्य विवरणे 'भगवता सह संलाप' इत्यादिना निरूपितमिति तत एव विभावनीयम् । नन्वीशत्वेपि सर्वत्रेन्द्रियादिषु सम्यन्धाभावे कथं दोषनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्याहुः भूम्न इति । भूमा सर्व-
व्यापकोऽतो ये यथा मास्यिष्यन्ति तत्र तथा प्रकटीभूय सम्बद्धो भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा, भूम्न इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तथा च 'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयती'ति तार्तायीकाधिकरणनिरूपितभूमश्चन्द्रवान्यसर्वात्मभावस्वरूपफलसिद्धये सर्ववस्तुसमर्पणं कर्त-
व्यमित्यर्थः । तत्राधिकरणे 'यो वै भूमा तत्सुख'मित्युक्त्वा भूमस्वरूपविज्ञासायां 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादिना सर्वात्मभावस्वरूपमेव निरूपितम् ॥ १२ ॥

ननु भगवतो दयावधि महतां कृपया गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम्, सा च पुनर्गुण-
गाने क्रियमाणे कदा भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः गुणेष्वाविष्टचित्तानामिति ।

गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ॥ १३ ॥

यदा भगवतो गुणेषु ऐश्वर्यादिषु सौन्दर्यादिषु वा सर्वदा अव्यवधानेनाविष्ट-
चित्तानामन्यानुसन्धानरहितान्तःकरणानां 'तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति
ही'त्याचार्यवचनादासक्त्या वर्धमानया संसारो लौकिकेष्वहन्ताममतारूपः विरहक्लेशो
भगवद्विरहेण क्लेशश्च तावमौ न स्यातामित्यर्थः । 'गृणन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन्
नामानि रूपाणि च महलानि ते । क्रियासु यस्त्वचरणारविन्दयोरविष्टचित्तो न भवाय
कल्पते,' 'परस्परं त्वद्गुणवादः,' 'येन्योन्यतो भागवताः,' 'तव कथामृत'मित्यादि-
वाक्यैर्गुणाविष्टचित्तानां संसारविरहक्लेशाभावोक्तेः । अन्यथा सर्वपरित्यागो वियोगो जीवनं
च न सम्भवेत् । यद्वा, संसारस्तेन च यो विरहक्लेशो अभिलषितविनाशो तौ न स्याता-
मित्यर्थः । अत एवोक्तं श्रीभागवते 'तस्मिन्महन्मुखाति' इत्याख्य 'तान्न दृश्यन्त्यश्न-
तुद्मयशोकमोहा' इत्यन्तम् । अथवा संसारो भगवत्पहन्तममत्तारूपस्तस्य विरहेणामावेन
यो क्लेशो अन्यसम्यन्धप्रभ्वसम्यन्धजन्यौ तौ न स्यातामित्यर्थः । गुणाविष्टचित्तत्वे सर्वथा
भगवद्विषयकसंसारोत्पत्तेरन्यसम्यन्धाभावात् । ननु संसारः सर्वथा देयः, कथं भगव-
द्विषयकः फलसाधक इति चेत्, न । भगवद्विषयकत्वमादेरिव तस्यापि फलसाधकत्वेन

सतामपेक्षणीयत्वात् । अत एव 'कुर्वन्ति गोवत्सपद'मित्यत्र वत्सपदमात्रकणोक्त्या 'अहमेतद्दोषो अयं मम स्वामी'त्येतावान् संसारः स्थापितो भवतीति निरूपितमाचार्यैः । गुणाविष्टचित्तत्वेऽनिष्टनिवृत्तिरेव न, किन्तु इष्टप्राप्तिरपीत्याहुः हरिचत्सुखमिति । यथा हरेः सर्वदुःखहर्तुः भगवतः सर्वदेवान्तर्धानदशायामपि भक्तसाहित्येन सुखं पूर्ण-
नन्दत्वाच्च, तथा गुणाविष्टचित्तानामपि अन्तस्तदाविर्भावान् सर्वदा प्रभुसाहित्येनान्तर-
रमणेनानन्दपूर्णत्वाच्च, तेषामपि सुखमित्यर्थः । 'सदा सत्सङ्गमुक्तानामवस्थैवं यदा भवेत्,
तदा दयालुता दैन्यदर्शनात् तु हरेर्भवे'दित्याशयेनाहुः तदा भवेद् दयालुत्वमिति ।
यदा पूर्वोक्तरीत्या गुणगाने सिध्यति तदा भगवतो दयालुत्वं प्रादुर्भावहेतुभूतं भवेदित्यर्थः ।
अन्यथेति । भक्तानामेवंभूतत्वाभावे भगवतोपि कूरता अनवेक्षकत्वेन मत्ता सर्वशास्त्र-
सम्मतौ इत्यर्थः । अत एव 'नैवात्मन' इति श्लोके भगवत आत्मनः प्रभोर्निजलभपूर्णस्य
विद्वज्जनोपहृतमानाग्रहीतुः करुणया किङ्करनिवेदितानुग्राहकत्वमुच्यते श्रीभागवते । सा
च पूर्वोक्तभावेनैव भवतीति सर्वमनवघम् ॥ १३, १३ ॥

ननु कालकर्मस्वभावादभिर्बुद्धिनाशोद्वेगादिदोषैः प्रतिबन्धसम्भवे कथं गुणगान-
निर्वाह इति चेत्, तत्राहुः बाधशङ्कापि नास्त्यत्रेति ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

भगवद्गर्भसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

अत्र गुणगाने कालादियाधशङ्कैव न, यतो भगवतैवोक्तं श्रीभागवते, 'न कर्हि-
चिन्मत्सराः शान्तरूपे नक्षयन्ति नो निमिषो लेहि ह्येति'रिति । अन्यत्रापि 'आयुर्हरति
वै पुंसां उद्यन्नस्तमयन्नसौ । तस्यै यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवर्तये'ति । एवं गुणगाने
बाधमायमुक्त्या सर्वत्र तदवभासरूपं प्रत्युत साधकं धर्ममाहुः तदध्यासोपि सिध्य-
तीति । गुणगाने तस्य भगवतः अध्यासः सर्वत्रावभासः सोप्यवान्तरफलतया सम्यग्
मिदिरिषयो भविष्यतीत्यर्थः । अध्यासपदं घटादिसर्वपदार्थेषु भगवदवभासस्य भाव-
प्रयुक्तत्वेन वस्तुत आसक्तिप्रभवोचनाय । अन्यथा घटादेः पुरुषोत्तममिन्नत्वं स्यात् ।
न हि घटादिः साक्षात् तदभिन्नः, किन्तु परम्परया । तस्माक्षरात्मतया तद्भारा तयात्वात् ।
अन्यथा तान्द्वर्गनिशिष्टत्वं तेष्वाप्यभिदध्यात् । ननूच्यन्त एव ब्रह्मधर्माः सविदानन्दा-
दयमेध्विति चेत्, अक्षरगतानामेव तेषां तद्वृत्तितया व्यपदिश्यमानत्वात् । अन्यथा
पर्दापीडत्वादयोपि व्यपदिश्येरन् । न चेष्टापत्तिः, तदसाधारणधर्माणामन्यत्र कथनस्यानु-
चिनत्वात् । किञ्च, सर्वेषां धर्माणां साधारणत्वे तद्वृत्तासाधारणधर्माभावे उक्षणाभावाद-
निरूप्यत्वं सर्वसमत्वं सर्ववैशिष्ट्येनाभजनीयत्वं च स्यात् । तस्मादभेदस्याक्षरसमानाधि-
करणत्वेन तद्वर्गव्यपदेश एव, न पुरुषोत्तमधर्मगन्धोपीति सुवच्यम् । नन्वेवमर्थादयो व्यपदिष्टा

एव, किं न ते पुरुषोत्तमधर्मा इति चेत्, सत्यम्, तद्धर्मा एव, परन्तु अक्षरस्य चरणरूपत्वेन तदभिन्नतया तेषां तत्र सद्भावात् । यतो व्यासादिष्वपि तदिच्छयैव तत्सद्भावः । 'युक्तं भगैः स्त्रै'रिति वाच्यात् । एवं सति 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः,' 'पुरुषः स परः पार्थ,' 'भेदव्यप-
देशाच्चै'त्यादिश्रुतिसूत्रमीमांसया अक्षराभेदः पुरुषोत्तमभेद इति भेदाभेदवादोऽस्माकमिति दिक् । नतु 'निवृत्ततर्पैरुपगीयमाना'दिति वाक्यात् वैराग्यस्य गुणगानाहत्वेन अतिदुर्लभस्या-
भावेद्गहीनत्वेन कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तदप्यनेनैव भविष्यतीति साधनसाधकत्वरूप-
मुत्कर्षमाहुः भगवद्धर्मसामर्थ्यादिति । भगवद्धर्मोत्र गुणगानं, गीयमाना ये भगवतो
धर्मा ऐश्वर्यवीर्यादयः, तस्य तेषां वा सामर्थ्याद्भस्त्वशक्तेरेव, विषये भगवदतिरिक्तविषये,
विरागो रागाभावः, स्थिरः अन्यापरिभान्यो भवतीत्यर्थः । 'सा श्रद्धानस्य विवृद्धमाना
विरक्तिमन्यत्र करोति पुंस' इति वाक्यात् । यद्वा, भगवद्धर्मा लीलादयः, तत्सामर्थ्यादासक्ति-
जननरूपादेव विषयविषयकविरागो भवतीत्यर्थः । अत एवोक्तं श्रीभागवते, 'परिनिष्ठितोपि
नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेताः,' 'इत्थंभूतगुणो हरि'रित्यादि । नतु भगवद्धर्म-
सामर्थ्येन सुखसाधनेषु विषयेषु विरागे गुणगायकानां दुःखं सादित्याशङ्क्याहुः शुणै-
र्हरिसुखस्पर्शादिति । गुणानां स्वरूपाभिन्नत्वात् तैस्त्वे हरिसुखस्य प्रभुसम्पन्धिसुखस्य
हृदयदेशे स्पर्शात् सम्बन्धाद्विषयविरागेण शीतोष्णशुधादिसहनेपि कर्हिचिदपि दुःखं न
भाति, भगवदानन्देन पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं सोपपत्तिकं गुणमानकर्तव्यतामभिधायोपसंहरन्ति एवं ज्ञात्वेति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षं गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमार्गाद्गुणवर्णने उत्कर्षं ज्ञात्वा सर्वापेक्षां
परित्यज्य सदा कालाव्यवधानेन गुणा एव वर्णनीयाः । अत्र बाधकद्वयं त्यागार्थमाहुः
अमत्सरैरलुब्धैरिति । मात्सर्यलोभयोरस्त्यन्तबाधकत्वात् त्याज्यत्वम् । 'निर्मत्सरानां
सता'मिति वाक्यात् । लोभश्च लौकिकश्चेत्यादितुल्यतापादकतया वाचकः । अत एवोक्तं
भक्तिहंसे 'वृत्त्यर्थं चेत् कृषिवलौकिक एवे'त्यादि ॥ १६ ॥

नतु गुणगानं रागतानादिवशीकृतचित्ततया न कार्यं निरोधार्थत्वादिति तत्सिद्ध्यर्थं
गीयमानलीलाविशिष्टस्वरूपध्यानं साधनमाहुः हरिमूर्तिः सदा ध्येयेति ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

अचर्णं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।

पायोर्मलज्ञांत्यागेन शेषभागं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

हरेः प्रभोः मूर्तिः स्वरूपं सदा ध्येया स्मरणीयेत्यर्थः । नन्वदृष्टरूपस्य कथं ध्यानमित्याशङ्क्य तस्यान्याशङ्क्यमनोरथपूर्तेः सर्वथा निःसाधनस्य भजेन्द्रस्यैव रक्षार्थं भगवाना-
 विर्भवतीति न दर्शने दौर्लभ्यमिति ज्ञापयितुं हरीति । ननु योग इव कल्पितमूर्तेरुपास-
 नायामिव सम्पादिताप्यस्तक्रियाविशेषप्रयुक्तमूर्तीनां ज्ञान इव सोपधानमूर्तेर्ध्यानमिहापि
 भविष्यतीत्याशङ्काहुः मूर्तिरिति । भक्त्याविर्भूतरूपस्यैव ध्यानम्, न त्वन्यथाभूतस्येत्यर्थः ।
 अन्यथा कल्पिताकारत्वे यथाकथञ्चिद्धर्ष्येय इत्येव वदेयुः । ध्येयेति कृत्यप्रत्यये-
 नावश्यकत्वं द्योतितम् । ननु ध्यानसहितगुणगाने किं भवतीत्याशङ्क्य तदवान्तरफलमाहुः
 सङ्कल्पादपीति । ध्यानस्य का कथा, यतः सङ्कल्पाद्विचारमात्रादपि तत्र ध्यानविषय-
 प्रमुखरूपे प्रादुर्भावाद्भवतो दर्शनं सर्वावयवावलोकनरूपम्, स्पर्शनं चरणादितद्रूपम्,
 तथा कृतिः शितसि कामपुजधारणादिरूपा, गतिर्विलासरूपा, एतत्सर्वं ध्यानपूर्वकं
 गुणगानेन सङ्कल्पमात्रात् प्रादुर्भूतभगवत्स्वरूपे स्पष्टमवाधितम्, न तु भ्रमप्रतीत्या, प्रति-
 क्षणमनुभूतं भवतीत्यर्थः । ननु श्रुतानां पुनः कीर्तनेन स्थिरीकृतानां गुणानां गानं सम्भव-
 तीति तदर्थं श्रवणकीर्तने आहुः श्रवणं कीर्तनमिति । श्रवणं हि भगवद्वाचकानां
 पदवाक्यानां शक्तितत्पर्यनिर्धारः, तदनु कीर्तनं श्रुतस्य स्वर्यसिद्धये पुनः पुनः स्वतः
 सर्वत्र कथनम्, एतद्वयमपि सङ्कोचादिकमकृत्वा कर्तव्यम् । अन्यथा श्रवणकीर्तनयोरसम्भा-
 वनाविपरीतभावेन स्याताम् । अत एवोक्तं श्रीमदाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'सर्वथा तद्गुण-
 लापं नामोच्चारणमेव वा, सगायामपि कुर्वीत निर्भयो निःस्पृहस्वतः' इति । श्रोतृसापेक्षं
 कीर्तनम्, तन्निरपेक्षं गानमिति तयोर्विवेकः । ननु 'कामगयोऽयं पुरुष' इति श्रुतेः सर्वथा
 ध्यानं सङ्कल्पानन्तरं यत्किञ्चित् कामसम्भवात् गुणगाने कीदृशः कामः कर्तव्य इति तमाहुः
 पुत्रे कृष्णप्रिय इति । पुत्रे सङ्कल्पपुत्रे सङ्कल्योत्पन्ने कृष्णस्य सदानन्दपुरुषोत्तमस्य
 अलौकिके सर्वपरित्यागपूर्वकपरमस्वरूपमात्रामिलापरूपे कामे रतिः प्रीतिः कार्येत्यर्थः । एतेन
 सर्वोत्तमभावभावेन सर्वदा कर्तव्यमित्युक्तं भवति । तस्य भाव्यमानस्य कामस्य शरीरपरि-
 षत्तनलक्षणं फलमाहुः पायोरिति । पायोः सर्वशरीरगतमलाधिष्ठानस्य स्वमलांशमार्गे-
 णेशाग्निशरीरलौकिकतापादकस्य सम्बन्धी यो मलांशो लौकिकविषयभोगजन्यस्तस्य
 सर्वान्मभावभावेन 'सन्त्यज्य सर्वविषया' नित्यादिवाक्यैः सकारणस्य त्यागेन तन्नो शरीरे
 मा लौकिककामरतिः शेषभागं मलरहितांशरूपं भगवत्सम्बन्धयोग्यतापादकं नयेत्
 प्रापयेदित्यर्थः । पुत्र इति सामान्यपदमस्वार्थस्यानिगोप्यत्वेन परोक्षवादसूचनाय । नन्ये-
 तात्प्राप्त्यापि 'तात्प्राप्त्यापि भक्त'मितिरास्याद् दुःमज्ञादिना भावनाशमम्भवादुपायमाहुः
 गम्येति । यस्य पुत्रादेरिन्द्रियादेवां भगवत्कार्यं सेवागुणगानादि स्पष्टं प्रातिफूत्त्येन न
 दृष्टयते शिक्षायामपि, तदा मनि मामर्थं तस्य नियोगे मरणादिकमकृत्यापि निग्रहः
 कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा मलां शक्तीं तदनिग्रहे 'अप्रतिषिद्धमनुमनं भवती' नि न्यायेन

तद्वत्तौ पुत्रे कृष्णप्रिय इत्यनेन विरोधापत्तिरित्यत आहुः इति निश्चय इति ।
इदमुक्तं भवति । भगवत्कार्यानुकूल्ये रतिः, प्रातिकूल्ये निग्रहः, सर्वथा असम्भवे त्यागः,
शरणभावन वा कर्तव्यम्, 'प्रतिकूले गृहं त्यजेत्', 'अश्वक्ये हरिरेवास्ती'तिवाक्यादिति
भावः ॥ १७, १८, १९ ॥

एवं निरोधे साधनद्वयं निरूप्य सर्वेभ्यः साधनेभ्यः तयोरुत्कर्षं वदन्त उपसंहरन्ति
नातः परतरो मग्न इति ।

नातः परतरो मग्नो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मग्नो हि कामितफलदत्वं देवतावशीकरणं च प्रसिद्धम्, तदत्र कामनाप्रसरमनो-
रथान्तफलसिद्ध्या अनिर्वन्धेन प्रभुवशीकरणादतः साधनयुग्माद् मग्नः परतरः । अवि-
लम्बेन साधकत्वात् कर्मादिभ्य उत्कृष्टत्वेपि एतस्मादतिशयेन नोत्कृष्ट इत्यर्थः । ननु
प्रभुप्रसादहेतुतया अनिर्वन्धेन स्वाभिवाशीकरणाच्च स्ववस्योत्कृष्टत्व भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः
नातः परतरः स्तव इति । स्ववस्य मग्न्यादिभ्यः प्रसादसाधकतयोत्कृष्टत्वेपि प्रभुवशी-
करणामावादेतस्मादतिशयेन नोत्कर्ष इत्यर्थः । ननु ब्रह्मविद्यायाः 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं
स च मम प्रियः' 'ज्ञानी त्वामैव मे मत' इत्यादिवाक्यैः प्रभुप्रीतिसाधकतया साक्षात्कार-
हेतुत्वात् सकलपातकमस्मीकाराच्च उत्कृष्टत्वमित्याशङ्क्याहुः नातः परतरा विद्येति ।
विद्या हि पञ्चपर्वा, स्वसिद्धौ साक्षात्कारमात्रं सम्पाद्य तत्र लयं विधाय केवलमनसा ब्रह्मा-
नन्दमनुभाषयति । तदुक्तं अस्मदाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'ब्रह्मानन्दे प्रणिष्ठानामात्म-
नैव सुखप्रमे'ति, भावभावनगुणगाने स्वस्मिन् प्रभुः प्रादुर्भावं सम्पाद्य देहेन्द्रियप्राणान्तः-
करणादिषु स्वरूपात्मकमानन्दं पूरयित्वा सर्वैरिन्द्रियैरन्तःकरणैरात्मनापि तदानन्दमनुभाष-
यत इत्यन्येभ्य उत्कृष्टापि निदा नैतस्मात् साधनयुग्मादुत्कृष्टेत्यर्थः । अखिलपापमस्मी-
कारस्तु 'दुःसहप्रेष्टविरहे'तिवाक्यादनाप्यवगन्तव्यः । नन्वेतत्सर्वं चित्तशुद्धौ सम्भवति,
अशुद्धचित्तस्य सर्वसाधनवैकल्यात् तच्छोधकतीर्थाश्रयस्यान्यकत्वात् तीर्थस्योत्कृष्टता-
माशङ्क्य आहुः तीर्थं नातः परात्परमिति । तीर्थस्य सकलसाधनमूलमूलमनोमार्जक-
तयोत्कृष्टत्वेपि गुणगानादेः 'सत्त्व च शुध्यत्वचिरेण पुनः' इतिवाक्यादविलम्बेन चित्त-
शोधकत्वात् सर्वतीर्थरूपत्वाच्च साम्प्रत तेषां दुष्टवृत्तत्वेन विरोहिताधिदेवत्वेन चासाध-
कत्वादेतस्मात् परात् सर्गोत्कृष्टात् साधनयुग्मात् तीर्थं न पर उत्कृष्टमिति स्वसिद्धान्त-
निष्कर्षो निरूपित इति दिक् ॥ २० ॥

स्वाचार्यचरणद्वन्द्वबन्धनादरसाधनात् । निरोधलक्षणग्रन्थ विनये हरिदासकः ॥ १ ॥
इति श्रीमल्लिजाचार्यचरणाभिषेकलब्धमहाराज्यसुखानुभूतिश्रीहरिदास-
विरचिता निरोधलक्षणविवृतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीवल्लभकृतनिरोधलक्षणविवरणसमेतम् ।

भक्तभावात्मरूपाय तन्मार्गव्यञ्जकाय च । तद्दानायात्तदीक्षाय स्वाचार्यप्रभवे नमः ॥ १ ॥
विरागादिन्द्रियाणां वै निग्रहे सति साधनैः । यमादिभिश्च विज्ञाने ज्ञाने भवति सत्फलम् ॥ २ ॥
तदभावेन सर्वेषु प्राकृतांशानिवृत्तितः । भक्तिमार्गे कथं साक्षात् फलं भवति तत्ततः ॥ ३ ॥
निःसाधनाङ्गीकृतस्य स्यात् फलं रोधतो यथा । तदर्थं साधनं रूपं तस्य स्वाध्वनि वर्ण्यते ॥ ४ ॥

प्रथमं दशमार्थनिरूपणे निरोधशब्देन 'निरोधोऽस्यानुश्रयनमात्मनः सह शक्तिभिः
प्रपद्ये क्रीडनं हरे' इति वाक्यात् साक्षाद्भगवत्क्रीडनमुक्तम् । तत्क्रीडनं लीलावृत्त्यन्तर्गत-
भक्तानां प्रपन्नविस्थितिपूर्वकं सकलेन्द्रियनिरोधे सति भवेदिति दशमस्कन्धे भक्तानां चित्त-
वृत्तिनिरोध उक्तो भक्तिमार्गे । तत्र पुनः प्राकृत्यदशायां तु साक्षादङ्गीकृतानां पुष्टिमार्गीय-
श्रोत्रतमावाङ्मुराणां परमभाग्यवतां ब्रजसम्बन्धिनः निरोधः स्वरूपेणैव कृतः, साम्प्रतं तत्प्रा-
कृत्याभावादाधुनिकानां स्वाङ्गीकृतानां स्वमार्गीयतत्साधनाज्ञानात् कदाचिद् ज्ञानरीतिनिरो-
धसाधनेषु प्रवृत्तिर्भवेदिति तदभावाद् श्रीमदाचार्यचरणाः कृपया ज्ञानमार्गीयसाधननिषेध-
पूर्वकं स्वमार्गीयनिरोधसम्भवे सर्वथा यदपेक्षितं मूलकारणं तन्निरूपयन्ति यच्चेति ।

यद्यद् दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम कश्चित् ॥ १ ॥

अग्रेदमाकृतम् । गोकुलं तु विविधविहरणेच्छाजनितसहजरूपया साक्षाद्भगवता
पुष्टिमार्गेङ्गीकृतमतः स्थानन्ददानार्थं लोके प्रकटितमपि तादृशाङ्गीकाररूपबीजस्वभावजनित-
तदामनया तदनुकूलोद्भूतमावाङ्मुरमेवामीदिति तद्भावस्वमावाङ्मुखमपि तत्र स्थितम्, येन
साक्षाद्भगवत्प्राकृत्यममृद्, अग्रे मुखादिकमपीत्यधुना स्वकीयानामपि तादृशनिरोध-
मार्गीयां तादृशमेव दुःखं तत्तन्निरोधेन तत्प्राकृत्यमाधकम्, अतस्तदेवैवं स्वस्मिन्सम्मान-
नया सर्वदा भावनीयमिति स्वीयान् प्रति उक्षयन्ति । तथा हि । अन्वयार्थस्तु स्पष्ट
एव । यदित्यनिर्वाचनीयत्वमुक्तम् । चक्रारोप्यर्थकः सम्भावनायाम् । तथा च सुखं तु
दुर्लभमेव । दुःखमपि चेत्त्यादिति । एतद्दुःखस्य प्रयानन्दमप्यापि तुच्छकर्तृत्वात् सर्वो-
त्कृष्टेभ्योनातिदुर्लभाधिकारज्ञापनाय सम्माननयोक्ता, न तु प्रार्थनम् । तत्रापि कश्चित्

कदापि भविष्यति, यदि भवेत्तदा किं वाच्यमिति सर्वदोत्कण्ठापेक्षितेति सूचितम् । एवं सति एतद्भावानुरूपं दुःखमेव निरोधसाधकमिति ज्ञेयम् । दुःखं तु भगवत्प्रादुर्भावात् प्रागपि श्रीमातृचरणानां श्रीनन्दादीनां च पुत्रोत्पत्तिदलालनक्रीडावलोकनादिविविध-मनोरथात्मकमासीदेव, तथैव श्रीस्वामिनीनामपि प्रभुप्राकट्याश्रया तत्तन्मनोरथात्मकं तथा । ततः प्राकट्यानन्तरमपि बाल्ये पतनादिदर्शनजनितमयेन क्रूरदृष्ट्यादिपतनरूपम् । ततः प्रगोरतिचञ्चलस्वभावेन शृङ्गाश्रिमयरूपं क्रीडासत्तया भोजनादिविलम्बजनितार्ति-रूपं च । श्रीस्वामिनीनामपि प्राकट्यानन्तरं क्षणमात्रावलोकनाभावेन स्थातुमशक्यत्वा विविधकार्यव्याजेन मुहुर्मुहुः श्रीमातृचरणसमीपागमनं तद्वेतुकमेवेति तादृशं तथा । प्रातर्यावत्पर्यन्तमुन्निद्रायतविकसन्नवसरोजदलसदृशमीक्षणयुगलमुन्मीलयेत्यभुस्तावत्तत्प्रा-सहिष्णुतया 'चिरविरहे'त्युक्तप्रार्थनहेतुरूपं च । ततो गोचारणयमनादिषु प्रातरारम्भ सन्ध्यावधि तददर्शनजनिततत्तन्मनोरथात्मकं च । अग्रे नादनिष्ठाभूतपानानन्तरं स्वामिनीनां तु स्पष्टमेव । अग्रेपि रासलीलायां साक्षात् पूर्णरसदानपर्यन्तं तिरोधानजनितविचित्र-भावात्मकं च । पुनग्रे विप्रयोगस्फूर्ती स्पष्टमेव । ततस्तस्य 'संसृत्य संसृत्ये-'त्युक्तत्वात्तल्लीलानुस्मरणकीर्तनादिना सर्वदा तदात्मकत्वाच्चदस्फूर्ती दुःखभानाभावाद्यथा पूर्वमेव प्रभुस्थितिं मन्यमानानां भक्तानां श्रीमदुद्धवोपदेशेन महदुःखार्णवनिमज्जनं चेत्त्यादि रूपम्, तथा चेदग्रे दुःखे जाते पूर्णो निरोधः सिद्धो भवतीति श्रीमदाचार्यैरेतदुःखान्त-र्गतानिर्वचनीयसुखानुभवहेतुभावात्मकैः कृपया स्वकीयानामप्येवमेव तदपेक्षितमिति तदेव सम्भावनीयमिति तथोक्तम् ॥ १ ॥

एवं तेषां दुःखं सम्भाव्य तत्तदनन्तरजनितमनिर्वचनीयं तत्सुखमपि तदुःखानु-भवे सम्भावयन्ति गोकुल इति ।

गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

तदुःखहेतुकप्राकट्यानन्तरं महोत्सवादिवात्प्यमारम्य प्रेह्यपर्यङ्कान्दोलनादिरङ्गण-क्रीडादानदधिदुग्धादिचौर्यान्तर्गतयावत्केलिवत्सगोचारणान्तिलयनप्रभृतिवेषुगीतप्रत-गोवर्धनोत्सवरासान्तं स्वस्वमनोरथपूरकं तथा । तदनन्तरं विप्रयोगे जाते तल्लीलास्मरणेन तदात्मकतया दुःखभानाभावात् तदस्फूर्ती यथा पूर्वपुष्ट्या मिश्रितं सर्वविलक्षणं च श्री-स्वामिनीनां तथा सर्वेषां ब्रजवासिनां च श्रीगोकुले यत्सुखं सम्यगनिर्वचनीय-यद्यप्यतिदुर्लभं तथापि सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन पूर्वं यथा स्वयमेव कृतवांस्तथापुनापि करिष्यतीति ज्ञापनाय भगवत्पदम् ॥ २ ॥

गुणगाने सुखावासिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गोकुलेन्द्रस्य रसात्मकलीलाविशिष्टस्य गुणगाने सुखावासिर्गोविन्दस्य निरुद्धानां जायते प्रकर्षेण, तथा पूर्णज्ञानिनां तत्राप्येकान्तभक्तानां शुकादीनामात्मनि आत्मसुखानुभवदशायां नैव भवति, कुतोऽन्यतः भक्तिरहितेष्वित्यर्थः । एवेति निश्चयार्थः । गानद्वारा सुखप्राप्तौ प्रकर्षः साक्षात्स्वरूपप्राकट्यजनित एवेति ज्ञेयम् । यद्यपि श्रीशुकैरेवेयं लीला वर्णिता, भक्तिरस्येनापि ते पूर्णाः, तथाप्येतदानन्दानुभवस्तेषामपि न जात इति मुख्यतया शुकपदमेवादौ दत्तम् । एव सति तत्कृपयैवायमानन्दः प्राप्य, नान्यथा । तत्रैतद्दुःखमेव साधकमिति तस्यैव परमपुरुषार्थत्वम्, नान्यत्वेति । यत्रात्म-सुखापेक्षया तद्दुःखासापि सर्वोच्छ्रित्यम्, तत्र किमु वक्तव्यः सुखोत्कर्ष इति कैमुतिकन्यायेनापि ज्ञायते ॥ ६ ॥

ननु परमपुरुषार्थत्वेन सर्वदा तेषु दुःखमेव स्थापयति भगवान्, किं वा कदापि यद्भिः सुखमपि प्रयच्छति, तत्राहुः छिद्यमानानिति ।

छिद्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

एव छिद्यमानान् साक्षात्स्वरूपसम्बन्धाभिलाषजनितप्रचुराल्पी प्रतिक्षणमूर्च्छाजग-रणाद्यवस्थामेदेनानिशं क्लेशानुभव कुर्वतः स्वीयान् जनान् दृष्ट्वा प्रसुर्यदा कृपायुक्तो भवेत्तदा सर्वं सदानन्दं सर्वांशपूर्णं सदानन्दस्वरूपं तत्तदिन्द्रियेषु भावात्मकतया सर्वशेनानन्दपोषार्थं हृदिस्थमलौकिककामरूपं वा साक्षात्स्वरूपं बहिर्निर्गतं प्रकट करोति, यद्द्विगुणानन्ददानार्थं हृदयात् प्रकटो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमयमानन्दः कृपेकमाध्य इत्यतिदुर्लभत्वमाहुः सर्वानन्दमयस्येति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

दृष्टतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः स्थावयते जनान् ॥ ८ ॥

ब्रह्मानन्दपर्यन्तं यत्र यत्रानन्दो गणितस्तन्मयस्यापि कृपानन्दः सुतरां दुर्लभः । अयमा सर्वेषां तन्मयस्य स तथा । मुक्त्यादिषु य आनन्दो मरति, सोप्येतदत्र एव, परन्तु स साधनैर्भवति, अयं कृपेकसाध्यः, यतो दानं विना न भवति, अतः सुतरां दुर्लभः, न केनापि प्राप्तुं शक्यः । अयमा सुतरां दुःखेन शोभनेन वा लभ्यो लाभो यस्येति । समस्तसाधनासाध्यत्वादप्येषा दुर्लभः, तद्वतामेव सुलभ इति सूचितम् । तत्प्राप्तिप्रकारमाहुः दृष्टत इति । तादृशदुःखजनिततापार्त्या मिथो गुणानुवादेन स्वगुणान् श्रुत्वा दृष्टत एव पूर्णः सखलेन्द्रियव्याप्तः, तत्रानितोच्छ्रितरसाग्निपूरेणान्तःपुष्टः सन् यद्भिः स्वस्वरूपं

प्रकटीकृत्य जनान् स्वीयान् प्लावयते, तत्तद्रसान्वितरङ्गेषु तरणं कारयति । यथा यथा सकलेन्द्रियाणां दुःखं जातम्, तथा तथैव तेषु स्नानन्दं पूरयतीति भावः ॥ ८ ॥

अतः परमेतत्कथनप्रयोजनमाहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ ९ ॥

अहं स्वयं साक्षात् प्रभुणा पूर्वं निरुद्धः, निरुद्धानां मार्गेऽङ्गीकृतः, पश्चाद्रोधेन गुणयानद्वारा सकलेन्द्रियाणां रोधेन निरोधस्य पदवीं गतः, फलदशां प्राप्तः । निरुद्धेति पाठे निरुद्धानां पदवीं गतः, तन्मध्यवर्ती सन् तदानन्दानुभवं प्राप्तः । अतस्तदाज्ञया निरुद्धानामाधुनिकानां रोधाय तमेव निरोधं वर्णयामि, कथयामि । एतेन बहुक्तरिति करणेन सर्वथा निरोधसिद्धिर्भविष्यतीति ज्ञापितम् । त इति पाठे तुभ्यं त्वदर्थं वर्णयामीति कमपि भाग्यवन्तं प्रत्युक्तमित्यन्येषामानुपङ्गिकी शिक्षा सूचिता । किञ्च, यतोहं प्रभुणा साक्षात् स्वयं निरुद्धः, अतो मम वर्णनशक्तिः, नो चेत्, केन वक्तुं शक्य इत्यपि सूच्यते ॥ ९ ॥

एवं निरोधस्वरूपमुक्त्वा सर्वथा कर्तव्यत्वमाहुः तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्मेयाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ १० ॥

यस्मादेवं सर्वोत्कृष्टत्वेन पराक्राष्टापन्नः सर्वदुर्लभः कृपावन्दः तस्मात् सर्वं परित्यज्यै-
तन्नापकत्वाभावात् सर्वं सवासनं त्यक्त्वा निरुद्धैः उद्भूतभावाद्भूतैः सर्वदा गुणा एव
मेयाः, तेषामयमेव सहजो धर्म इति तदभिलाषिभिरपि तदेव कर्तव्यम्, नान्यदिति भावः ।
गुणास्तु तत्तल्लीलात्मका बहुविधा इति कीदृशानां गानं कर्तव्यमित्यपेक्षायां विशेषणमाहुः
सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः साक्षात्सात्मकः पुरुषोत्तमः, तत्परैस्तन्निष्ठैः सद्भिः,
न त्वितरस्वरूपनिष्ठैः । रसस्वरूपनिष्ठत्वकथनेन गुणा अपि रसात्मका रसादिलीलारूपा
एव मेया इति सूचितम् । सदानन्दपरैस्तादृशैर्मगवदीयैः सहेति वा योज्यम् । तेन
तादृग्यतिरिक्तैः सह न मेया इत्युक्तं भवति । तत्र कथने सर्वथा हानिरेवेति भावः ।
सर्वदेति क्षणमात्रमप्यन्यथाभाजनमन्वगन्धामावार्थम् । ततः सच्चिदानन्दता भवति,
सर्वत्र मगवदवेशात्तत्स्वरूपात्यक्तैव भवेदिति भावः । अथवा सच्चिदानन्दता मग-
भावसम्पत्तिः, तेनान्तःसाक्षात्पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता भवति, तस्य तदधिष्ठानत्वादिति
सूचितम् । कुत्रापि स्वत इति पाठः । तदा सच्चिदानन्दता मगवद्वर्त्मरूपता, सा
त्वस्मिन्मागे स्वत एवानायामेनैव भरतीत्यानुपपत्तिरुच्यमुक्तम् । यत्र ज्ञानमार्गोऽपि परमफल-
मपि गुणयानसाधुपदिकं फलम्, तत्र साक्षात्कृतस्वरूपं हि न जान्यम् ॥ १० ॥

ननु निरुद्धानामेव सर्वपरित्यागपूर्वकमेतदुच्यते, न अन्येषां साधननिष्ठानाम्, तत्किमिति तत्राहुः हरिणेति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

हरिणा सर्वदुःखहर्त्रा ये विशेषेण लक्ताः, स्वानन्ददानेन दुःखदूरीकरणेच्छाऽभावात् लक्ताः, ते तु भवसागरे मग्नाः, साधनान्तरप्रवृत्ता अपि एतदानन्दाभावात् तन्मग्ना एवेति भावः । ये तद्दानेच्छया निरुद्धाः पुष्टिमार्गाङ्गीकृताः, केवलस्वरूपनिष्ठ-भौतिकसाधनाः, त एव तत्कृपया तादृश मोदमायान्ति, बाह्याभ्यन्तर रसपूर्णाः सन्त-स्तदानन्दसमुद्रमग्ना एव तिष्ठन्ति, तदप्यहर्निशम्, क्षणमात्रमपि न तदानन्दविच्छेद इति भावः । अतो निरुद्धानामेवायमानन्दः, न साधननिष्ठानामपीति तदर्थमेवोच्यत इति सर्वं सुखम् ॥ ११ ॥

ननु निरुद्धानामपि पूर्वस्थितससारस्य विद्यमानत्वात् तत्तद्विषयासक्तेन्द्रियाणां तद्विस्मरणमशक्यमिव भाति, तदभावे गुणगानादिप्रवृत्तिरप्यशक्या, तत्राहुः संसारेति ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूञ्जि द्वादश योजयेत् ॥ १२ ॥

निरोधार्थं केवलपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य साधनान्तरप्रवृत्तिनिवृत्त्योरप्रयोजकत्वादङ्गीकार-स्वभावेन यथा स्वरूपे स्नेहात्मिका प्रवृत्तिर्भवति, न तथा विषयेषु, किन्तु तत्सम्बन्धदोषो निवारणीय इति संसारावेशदुष्टानां तत्तद्विषयमोहादिषु अहन्तात्ममतात्मकावेशेन दुष्टानां तद्विनिवर्तनेन दुःखज्ञानाभावेन तद्विषयकधर्मविमुक्तानामिन्द्रियाणां हिताय प्रीत्यै पूर्वोक्तस्नेहेन हेतुना कृष्णस्य सदानन्दस्य सर्ववस्तूनि प्रकरणादेकादशेन्द्रियाणि सम्पूर्णस्वरूपं च, तानि प्रत्येकमुदायाम्या तत्तन्मनोरथात्मकधावनाया भूमी, समस्तसेन्द्रिय-विषयाविष्ठानानि कृत्वा लक्ष्मीयान्वात्मसहितानि द्वादश तत्र योजयेत् । यद्यपि निरुद्धस्य स्नेहस्यभावेन न भगवत्स्वरूपासक्तिः सकलेन्द्रियेषु भवतीति नियमविधिरप्य, तथापि ससा-रेशिनामतिद्वेष्य वीक्ष्य एतत्सम्बन्धेन ममापि द्वेषदुःखमेव भविष्यति, न तु स्नेहासक्तिजं सुखमिति भवेन तत् सामारिकधर्मस्यः प्रत्यारत्यं समसेन्द्रियाणि तत्र योजयेत् । यत्किं-चित्सम्बन्धेनापि निमोहा मृदिनि कर्तव्यविधिरुक्तः । किञ्च, इन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रवृत्ति-सदृशा, तथा चानितुच्छ विषय त्यागयित्वा परमानन्दरूपविषयेषु तानि योजनीयानि । तथा चोक्तं 'मक्षयता'मित्यम्य निररणे 'इन्द्रियवतापिदमेव फल'मिति, 'भगवता सह घटाप' इत्यारम्य 'एन तद्गान न सदे'त्यन्तम् । एन तु द्वादशेन तद्विषया उक्ता इत्यत्रापि तान्मन्थ्येना । एन सत्याशुनिरुद्धानामपि सामारिकधर्मस्यः प्रत्यारत्यं तानि भगवति

योजनीयानीति शिक्षा सूचिता । एवं योजनेन तदासक्तौ सत्यां साक्षात्स्वरूपसम्बन्धाभावात् तद्गुणेष्वेवासक्तिवशादावेशो भवेत्, न त्वन्यत्रेति भावः ॥ १२ ॥

ननु एवं योजनेपि तत्तन्दिन्द्रियाणां पूर्वसंसाराध्यासात् तत्तद्विषयेषु यत्किंचिदहन्ता-
ममतात्मकः संसारस्तिष्ठेदेवेति तत्त्यागजनितक्लेशोऽपि तत्प्राप्त्यभावाद् भवेदिति कथं
मुखम् ? तत्राहुः गुणेऽपि ।

गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारचिरहृक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥

एवमासक्त्या गुणगाने क्रियमाणे तत्रैवाविष्टचित्ता भवन्तीति मुरवैरिणस्तत्र प्रति-
बन्धनिवर्तकस्य गुणेष्वविष्टचित्तानां तेषां संसारः पूर्वोक्तस्तत्यागजनितक्लेशश्च
तौ न स्याताम् । तेषां प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकं गुणगानाविष्टत्वेन पूर्वोक्ताप्यास एव नश्यति,
कृतस्तत्यागज्ज्वालासम्भावनेति भावः । एतदेवोक्तं त्रेणुगीते 'क्रीडासन्मयतां यमु'रित्यस्य
विवरणे 'जाग्रत्स्वप्नेषु क्रीडामेव पश्यन्ती'ति । ननु तथापि पूर्ववद्विषयभोगेष्वेव तेषामा-
सक्त्या तत्सुखमपि पूर्वोक्तविषयजन्यसुखसदृशमेवेति चेत्, तत्राहुः हरिष्यदिति । पूर्वोक्त-
भोगासक्त्या संसार एव । अत्र तु हरिर्यथा सर्वदुःखहर्ता नित्यालौकिकरसात्मकानन्दरूपश्च,
तथा तस्य सुखमप्यग्रे दुःखसम्भावनारहितं संसारनिवर्तकं तादृशमेव, न तु पूर्वसदृशं
भवतीति महद्वैलक्षण्यमुक्तम् ॥ १३ ॥

एवं सर्वेषां विषयवासनारहितदृढासक्तौ यद्भवेत्तदाहुः तदेति ।

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

पापशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

एवं प्रचुरताशक्त्यभावात्सक्त्या सकलेन्द्रियाणां प्रपञ्चाप्यासरहितः पूर्णो निरोधः
स्वरूपात्मकारूपो यदा सिध्येत्तदा दयालुत्वं प्रमोर्भवेत्, स्वाभ्यादिकरणेन
प्रतिबन्धको न भवेदित्यर्थः । अन्यथा तादृशमक्त्यभावे क्रूरता निधिता । साक्षात्सीय-
त्वेनाद्गीकृतस्य स्वयमरूपमगवदभिप्रेताकरणे प्रमोराक्रोशो भवतीत्यपि क्रूरपदेन सूचितम् ।
ननु सर्वस्याग्रे गुणगानमात्रप्रवृत्तौ कालकर्मादिककृतपापः सम्भवेत्तत्राहुः पापशङ्केति ।
पापस्य शङ्कापि नास्ति । कुतो पापः । अत्र गुणगान इत्यर्थः । सकलेन्द्रियेषु मग्नत एवा-
विष्टत्वेन सितत्वाद्वाधः केन कर्तुं शक्यः, स्वयमपि मगवान् न शक्नोति, तदा कोन्य इति
नैव शङ्कोदयः । एतदेवोक्तं सत्यासनिर्णये 'अत्रारम्भे न नाशः सा'दित्युपक्रम्य 'हरिष्ये'-
त्यन्तम् । अथेति कथनात् तत्तज्ज्ञानमार्गविभाषणेषु षड्विंशति विधाः सन्तीत्यपि ज्ञाप्यते ।
ननु तथापि स्वरूपमित्तामित्याप्य विपमानत्वात् सन्न मगवता मह भेदज्ञानं निष्ठयेत्,
तत्र तदभिमानेन सम्भवति, न च पापरूप एवेति चेत्तत्राहुः नदध्याम इति । यथा

ज्ञाने 'सोह'मिति स्फुरति, तथा स्वस्मिन् सर्वत्र देहादौ तस्य भगवत एवाध्यासः, तद्व्यवस्थेनैव भानं 'कृष्णोह'मित्यादिरूपः सिध्यति, न तु स्वस्मिन् भिन्नत्वं स्फुरति । सिध्यति सिद्धिं प्राप्नोतीत्युक्त्या यथा ससारावस्थायां तादृशाध्यासः स्थितः, तथेदानीन्तनावस्थायाम् सत्यां साक्षाद्भगवत्स्वरूपाध्यास एव भवतीति स्वभावपरावृत्तिर्जायत इति सूच्यते । एतदेव 'तन्मनस्का' इत्यस्य विवरणे द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

ननु तथापि वैराग्याभावे कथं पूर्वोक्तप्राकृतविषयाध्यासनिवृत्तिस्तत्राहुः भगवच्छब्देनिति ।

भगवद्धर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थितः ।

गुणैर्हरेः सुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

भगवतः सकलैश्वर्यादिगुणयुक्तस्य धर्माः गुणमानद्वारान्तःप्रविष्टास्तेषां सामर्थ्याद्विषये प्राकृते तद्भावत्वेन भगवत्स्य वा तादृशस्य विरागः स्थितोक्तिः । स्थिर इति वा पाठः । विषयत्वेन सर्वत्र वैराग्यमेव, किन्तु तेषां पराक्काष्टापन्नालौकिकानन्दरूपे साक्षाद्भगवति निरुपधिस्नेहेन केवलतदीयत्वबुद्ध्यैव तथा प्रपन्नतेति 'सन्त्यज्य सर्वविषया' निति निरूपणेन ज्ञायते । अत एव भगवानपि स्वयं कृपया तादृशानन्दमनुभावयतीति सर्वमवदातम् । तर्हि दुःखं कथं भवति ? तत्राहुः गुणैरिति । हरेः सर्वदुःखहर्तृगुणैः सुखस्पर्शान्न कर्हिचिदुःखमानम् । तेषामन्तस्तत्स्वरूपानन्दपूर्णानां सर्वदा तदात्मकतया दुःखस्य भानमेव नास्ति, कुतस्तत्सम्भावनेति भावः । तापात्मकं यद् दुःखं दृश्यते तस्य रसरूपत्वात् सुपरूपत्वमेव, न दुःखरूपत्वमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

अतः परमुपसहरन्ति एवं ज्ञात्वेति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गदुत्कर्षो गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

साक्षाद्भगवदानन्दस्य सर्वेन्द्रियास्त्रावृत्तिरूपेण तत्साधनरूपगुणगानस्य सुखरूपत्वेन च ज्ञानफलव्याप्तिरत्यपर्ययसायित्वात् तत्साधनस्य च कष्टसाध्यत्वाच्च ज्ञानमार्गोद्गुणवर्णने मदोत्कर्ष इति ज्ञात्वा निरुद्धैः साक्षाद्भगवद्भावरूपाद्भीकारादारभ्य सर्वपरित्यागेन गुणा एव वर्णनीयाः, न त्वन्यत् । द्वावसत्त्वयन्तरं तत्त्वभावात् स्वयमेव गुणगानं मन्यन्ति, साम्प्रतं तदभावादन कर्तव्यनिधिरुक्त इति सर्वमनवद्यम् । तत्र प्रविषन्धकरूपमान्तर दोषद्वयं सर्वथा त्याज्यमित्याहुः अमत्सरैरिति । मात्सर्यं परोत्कर्षाप्रदं लोभश्च तद्विधौ कर्तव्यम् । भगवदीयेषु मात्सर्येण सीद्धान्ताभावे गुणवर्णनं गच्छत्यम्, लोभे तु म्भार्याभमेवेति कुल्लदोषेण, प्रत्युत सर्वयानुचितत्वाद्भगवद्भक्तानां सर्वमन्तर्निरेषेति सर्वथा दोषद्वयं त्यज्यमिति भावः । सदेति कथान्तरप्यासने भावः शयित्याभावापोक्तम् ॥ १६ ॥

ननु श्रीमुखावलोकनादीनां भावजनकत्वेन सर्वदा भगवत्स्वरूपसर्वैव कर्तव्येति भक्तिसिद्धान्तः, प्रकृते मुख्यतया गुणगानमेवोच्यते तत्कथमित्याशङ्क्य तत्राहुः हरिमूर्तिरिति ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।

वायुर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

अप्रेदं प्रतिभाति । भगवानुद्धारार्थं मर्यादया सर्वनिवाचीकरोति । तेषां स्नेहरूपा मानसी सेवा फलरूपेति तत्साधनत्वेन मार्गनिष्ठया सेवाकरणमायस्यकम् । येषां साक्षात्पुष्टिमार्गे निःसाधन एवाङ्गीकारस्तेषां तदात्त एवोद्भूतस्नेहमावाङ्मुराणां स्वरूपसम्बन्धाभिलाषेण 'भगवता सह संलाप' इत्यादिरूपा भावनैव जायते, भावना तु मनोधर्मः, तद्भावनायां मनसस्तत्परता भवतीति तद्वशा मानसी सेवा जायते इति पूर्वोक्तसेवाया अधुना प्रयोजकत्वाभावात्तद्वाङ्मयार्थं गुणगानमेव मुख्यमिति तदेवोक्तम् । अत एव भगवद्दर्शनान्तरमेवोद्भूतभावाभिः कुमारिकाभिः पूजादि सर्वं विहाय गुणगानमेव कृतमिति 'भूयान्नन्दसुतः पति'रित्यत्र विवरणे विवृतम्, साधनमार्गायशरणागतानामपि साधनरूपसेवाकरणेन स्नेहान्तरभावोत्पत्तौ गुणगानद्वारा तद्वाङ्मयार्थं त्याग एवोक्तो भक्तिवर्धिन्यां 'तादृशस्वापी'त्यारम्भ 'त्यागं कृत्वे'तीति सर्वमनवघम् । किञ्च, पूर्वोक्तसाधनरूपसेवाकरणेन स्नेहभावजनितं तापात्मकं दुःखं जायते, तदुःखनिवृत्तिस्तु निरहानुभवे गुणगानेनैव भवतीति तदेव मुख्यत्वेनोक्तम् । तथा च यतस्तादृशपुष्टिप्रार्थाङ्गीकारस्वभावोद्भूतस्नेहमावाङ्मुरजनितमनोरथप्रकारेण हरिमूर्तिः सदा ध्येया भावयितुं योग्या भवति, अतस्तज्जनिततापनिवृत्त्यर्थं तद्वाङ्मयार्थं च गुणगानमेवोक्तमित्यन्वयः । तर्हि ज्ञानमार्गेऽपि ध्यानमेव क्रियते, ततो गुणगाने को विशेषस्तत्राहुः सङ्कल्पादिति । सङ्कल्पात्पूर्वोक्तप्रकारकविविधमनोरथकदम्यादपि तत्र भावनायां भावात्मकतया साक्षात्प्रकटस्य भगवतो दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टमनुभूतं भवति, तथैव कृतिस्तदन्तिके गतिश्च, तथैव श्रवणं तत्कृतितानां, कीर्तनं भगवता सह संलापादिरूपं च तथा । पूर्वोक्तज्ञानसाधनध्याने तु न तथेति स्पष्टमित्युक्तम् । तत्र तु प्रत्यक्षेऽपि आत्मनि न तथानुभवः । गाने तु मदत्यमानादपि स्पष्टमनुभूतं भवतीत्यपिशुब्देन द्योत्यते । एवं भावनायां प्रकट्यमूल तापात्मकं दुःखं दृष्टीति ज्ञापनाय हरिमूर्तिरित्युक्तम् । ननु भगवद्वाङ्मयेण तत्कृपाया एतत्सर्वं भवेदिति 'कृपासुक्तो यदा मो'दित्यनेनोक्तम्, परन्तु तत्र भगवत्कृपायां महत्कृपा पूर्णं हेतुत्वेनोक्ता 'महतां कृपय'त्यनेनेत्यस्य तदर्थानन्वेन तत्कृपामात्रे न कथं श्रान्त्यनेत्यत्र आहुः पुत्र इति । यतः पूर्वोक्तकामान् पराकाष्ठापन्नरसमोक्तारो मान्यार्थादिदोषरहिता भगवत्कृपात्रियेषु महजन्मपन्नीया इति तेषां

तादृशे कृष्णप्रिये कृष्णः प्रियो यस्य कृष्णस्य फलदानसंसुखस्य प्रिये वा पुत्रे पुत्ररूपे रतिः प्रीतिरेव भवति । स्वप्रियप्रीतिहेतुत्वेन कृपया भावदानात्तेषां गुरुत्वात्तस्मिन् पुत्रत्वं सिद्धमेवेति तद्वत्त्वमुक्तम् । तासां गुरुत्वं तु सन्ध्यासनिर्णये 'कौण्डिन्यो गोपिका' इति स्फुटीकृतम् । किञ्च, यथा पुत्रस्य कामप्यातिं दृष्ट्वा तस्मिन् वात्सल्येन तदुपचारः क्रियते, तथात्रापि तादृशीमातिं दृष्ट्वा वात्सल्येन तद्वानं तैरपि क्रियत इति ज्ञापनाय पुत्ररूप इत्युक्तम् । अन्यच्च, पुत्रे यथा तद्विहितविविधापराधादपि वृत्तलतैव भवति, तथा तादृशे कृपापात्रे प्रीतिहेतोरपि तथोक्तम् । प्रीतिरपि तेषां भावात्मिकैव भवति, न तु तद्विधेति ज्ञापनाय रतिपदमुक्तम् । रतिर्हासश्चेति तद्वत्त्वं तस्याः स्पष्टम् । एवं सति तेषामपि कृपा तादृशे जायते इति स रसोपि तेन प्राप्यत इति सुपुक्तं तथा । किञ्च, यथा तादृशानां तादृशे भक्ते पुत्रभावस्तथा तस्यापि तादृशेषु भक्तेषु सर्वदा मातृभाव एव स्थापनीय इत्यपि सूचितम् । अथवाऽत्रायमपि गूढाभिसन्धिरनुमीयते । कृष्णप्रियास्तु बहुविधाः, परन्तु स्फुरत्कृष्णप्रेमेति श्लोकोत्तरूपं कृष्णस्यानन्दरसात्मकस्य प्रियत्वं श्रीमदाचार्येणैव विलसति नान्येषु, तद्धेतुकं साक्षात् श्रीस्वामिनीनामपि प्रियत्वं तादृशवात्सल्येनैतद्वैव सम्भवति, नान्येषु । यतः श्रीमदाचार्याणामेव तद्भावात्मकत्वं तन्मध्यपातित्वं च विजयते । तथा च कृष्णस्य प्रिये वल्लभे मयि पुत्र इव रति-स्तेषां वर्तत इति मद्वह्नीकृत्यस्मिन्नपि तादृशे भविष्यतीति भावः । अथवा कृष्णप्रिये मयि रतिर्वर्तत इति कथनात् स्वस्य तद्भावात्मकत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्चाधुनिकानां स्वकृपयैव भविष्यतीत्यपि सूचितम् । एवं तत्कृपया जनितो रतिरूपो भावो निखिलं प्राकृतांशं त्याजयित्वा क्रमेणालीकिकं साक्षाद्भगवदात्मकं तत्तद्विषयमिन्द्रियेषु योजयतीति स-दृष्टान्तं निरूपयन्ति धातुरिति । वायुः सर्वदेहेन्द्रियव्यापी भुक्तमात्रनिखिलवस्तूनां यो मलांशस्तस्य त्यागेनाधोद्वारेण बहिरुत्सर्गेण शेषभावं सारांशं तनौ नाडीद्वारा तत्तद्विष्टाने यथा प्रापयति तथायमपि प्राकृतांशं त्याजयित्वा शेष-भावं सर्वं भगवति नयेदित्यन्वयः । तनावित्युपलक्षणम्, किन्तु देहप्रागेन्द्रियादिव्यतिथः । अथवा ज्ञानमार्गावस्य योगादिधा-रणायां प्राणायामादिकरणेन सकलेन्द्रियाणां तत्तत्प्राकृतविषयग्रहणादिरूपं मलांशं त्याज-यित्वा वायुः शेषभावभूतं प्राकृततद्विष्टीभूतं आत्मानं तानि च परमात्मनि यथा योजयति तथात्रापि स भाव इति ज्ञेयम् । आगमिनि पाठे स्पष्टमेव । अथवा वायुर्यथा कलुषित-जलानां यो मलांशस्तन्मध्यस्थः पङ्क्तस्य त्यागेन शेषभागं मलांशवशिष्टं जलं तनौ सस्मिन्नपि शेषपङ्क्तारा गृह्णाति, तथा स भावोपि प्राकृतांशत्यागेन शेष-भागं सर्वं तनौ सदेहादिरूपे प्रभो प्रापयेत्, तदात्मको भवतीति भावः । अथवा तनौ स्वतनौ यत्सर्वं शेषभागं तनुव्यतिरिक्तं मनःप्रवृत्तिं तत् सकलं नयेत्, हर्षं प्रापयेत्, एतत्स्वरूपात्मको भवतीति परंरत् । एतं पूर्णं निरोधः सिद्धो भवति ॥ १७, १८ ॥

ननु तद्भावस्वभावात्स्वत एव भविष्यतीति कर्तव्यविधिः किमर्थमुच्यते ? तत्राहुः
यस्य धेति ।

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

चेत्यनादरे । यद्यपि तद्भावस्वभावादेव तादृशस्य सर्वं भवति, तथापि लौकिकजना-
नुरोधेन यस्येन्द्रियस्य भगवत्कार्यं भगवदावेशेन तदकृतिरिव कृतिर्यदा स्पष्टं प्रकटं न
दृश्यते तदा लौकिकसर्वपरित्यागेन पूर्वोक्तैः भगवदीयैः सह गुणगानेन तस्मैन्द्रियस्य
विनिग्रहोऽन्यतः प्रत्यावर्त्य स्वरूपग्रहणैकस्वभाव एव कर्तव्य इत्येतदर्थं कर्तव्यविधिरुक्त
इति निश्चयो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं पूर्णं निरोधस्वरूपं निरूप्य तत्साधकत्वाद्गुणगानस्य सर्वोत्कृष्टत्वमाहुः नातः
परतर इति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मन्त्रस्त्वविद्यातीर्थादीनां लोकवेदोक्तफलप्रापकत्वाल्लोके वेदे च महत्त्वं भवतु, न तु
तदतिरिक्ते । गुणगानस्य तदतीतफलप्रापकत्वात्तदतीतसर्वोत्कृष्टत्वमपीत्येतज्ज्ञापनार्थं फल-
स्तुतिरुक्ता । यद्यपि मन्त्रादिद्वारा चित्तशुद्ध्या निग्रहादिकं भवति, तथापि महता क्लेशेन,
तत्राप्येतदपेक्षया फलं स्वल्पतरं, गानद्वारा निग्रहादिकमपि सुखेन भवति, फलमपि महत्,
सर्वोत्कृष्टमिति गुणगानस्यैव सर्वातिशयवत्त्वं निरूपितम् ॥ २० ॥

श्रीमदाचार्यचरणसरोजमततस्मृतेः ।

ममार्धावगतिर्नाता दुर्घोषेष्वत्र निश्चितम् ॥ १ ॥

तेन सङ्गतमेवाहं मन्येऽत्र तदपि स्वतः ।

संशोधयन्तु सुषियः कृपया मयि वत्सलाः ॥ २ ॥

अहर्निशंविचारोस्मिन्नेवं तिष्ठति यन्मनः ।

अतो हि लिखने नूनं प्रवृत्तिर्मे न चान्यथा ॥ ३ ॥

श्रीनिहलेश्वरपदाम्बुजोणुषेव सर्वस्वमित्यनिशमस्तु प्रमाभिलाषः ॥

यत्स्पर्शतः सपदि दैवजने स्वतः श्रीनैश्वानरोत्पदवीं फलिनाखिला स्यात् ॥ ४ ॥

इति श्रीनिरोधलक्षणविवरणं श्रीब्रह्मकृतं समाप्तम् ॥

निरोधलक्षणम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेतम् ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यान् स्वीयेषु करुणावतः । निरोधलक्षणग्रन्थं तदासश्चिन्तयत्ययम् ॥१॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः सञ्ज्यासनिर्णये भक्तिमार्गीयत्यामस्य विरहातुमवार्थं कर्तव्यतां गुरुद्वयकथनभिन्नकालफलबोधनाभ्यामधिकारिभेदं च सूचयित्वा, तस्य त्यागस्य प्रमेकसाध्यत्वं, तत्र साधनाकाङ्क्षायां भावनासिद्धस्य भावमात्रस्यैव साधनत्वं, ततो विलक्षणाधिकारे गुणानां जीवनहेतुत्वं चोक्तवन्तः । तत्र कीदृशस्याधिकारिणः कीदृश्या भावनया जातः कीदृशो भावः साधनतां प्राप्नोति, गुणाश्च तत्र बाधकत्वेनोक्ता अपि कीदृशाधिकारे केन प्रकारेण जीवनहेतुतया साधकत्वं प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्क्षोत्पद्यते । किञ्च, भक्तिवर्धिन्यां जातभक्तिदृढबीजभावस्य भगवदुक्तस्वविचारितरीत्या भजमानस्य भक्ति-प्रवृद्धस्य गृहत्यागपूर्वकश्रवणकीर्तनरूपं साधनमुक्तवन्तः । अदृढबीजभावस्य तु गृहे स्थित्वा पूजाश्रवणादिभिः स्नेहासक्तिजन्यसनपर्यन्तमुपायं तेन कृतार्थतां चोत्त्वा, अग्रे त्यागैकरणादे-रावश्यकत्वमुक्तवन्तः । तत्रापि भक्तिवृद्धेः किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षोत्पद्यते । तँथा सेवाफल-विवरणे बाधफलभावे सेवाया अनाधिदैविकीत्वं हेतुत्वेनोक्तवन्तः । तत्रापि सेवाया आधिदैविकीत्वं कथं स्यादित्याकाङ्क्षोत्पद्यते । एवं तत्र तत्राकाङ्क्षोत्पत्तौ तत्रत्यास्ता आकाङ्क्षाः पूरयितुं यथा भगवानवतारदशायां भक्तदृग्गोचराभिर्गुणलीलाभिः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वक-स्वासक्तिरूपं निरोधं क्रमेण विदधानो जीवानुद्धरति, तथेदानीमनवतारदशायामपि श्रवणकीर्तनादिगोचराभिर्गुणलीलाभिरेव क्रमेण निरुन्धानो जीवानुद्धरतीति बोधनाय त्यागपूर्वकं श्रवणजन्यभावनया भजता, त्यागपूर्वकं कीर्तनेन भजता, गृहे स्थित्वा पूजादिना च भजता, यथाधिकारं भक्तिप्रवृद्धात्मकपर्वोक्तनिरोधार्थं यतमानेन भाव्यम् । तत्रापि त्यागपूर्वकं श्रवणजन्यभावनया भजता कृपा परीक्षणीया, गुणाश्च गातव्याः, स्वावस्था च परीक्षणीया, स्वाधिकारानुसारेण स्वस्मिन् निरोधोत्पत्तिराशंसविशेषैः परीक्षणीया । कीर्तनेन भजता तु कीर्तनजन्यमुखनिरोधपेर्भक्तिवृद्धिः परीक्षणीया, कृपा च परीक्षणीया । गेहे स्थित्वा

१. गदगितत्रयेभ्यः साधनात्रयान्तरमिति भावः । आधिदैविकी सेवा प्रेमद्वारा स्वागच्छाधिपेति ।

२. गङ्गागात्रम उच्यते गृहत्यागप्रथमं भावः । ३. स्वागच्छागच्छोभेदो गीतायाम् । ४. तथा फलस्य प्रतीक्षायाः तत्रागः । ५. हासत्वेन हृषारत्नेन आश्चर्यकारणमात्रः ।

भजता तु सेवाया आधिदैविकीत्वाय श्रवणकीर्तनध्यानान्यमीक्ष्यं विषेयानीत्युपदेष्टुं निरोधलक्षणग्रन्थमारभन्ते ।

नन्वस्य ग्रन्थस्य सञ्ज्ञासनिर्णयादिशेषत्वेन विचारे किं चीजमिति चेत् ? उच्यते । अत्र ग्रन्थकरणप्रतिज्ञाऽभावेन यत्किञ्चित् साकाङ्क्षत्वे निश्चिते, सञ्ज्ञास-
निर्णयस्य भावनादेः स्वरूपाकाङ्क्षोत्थापकत्वात्, गुणानां जीवनहेतुत्वकथनस्य च
प्रकाराकाङ्क्षोत्थापकत्वात्, भक्तिवर्धिनीस्य भक्तिवृद्धिपदस्य च स्वाभिधेयस्वरूपाकाङ्क्षो-
त्थापकत्वात्, सेवाफलविवरणस्थानाधिदैविकीपदस्य चाधिदैविकीकथंभावाकाङ्क्षोत्थापक-
त्वात्, अत्रत्याशंसागुणकीर्तनादिकथनस्य चाकस्मिकतया कैमर्ष्याकाङ्क्षोत्थापकत्वात्,
परस्परकाङ्क्षापूरकत्वं दयालुत्वादिशब्दानां तत्रत्यप्रमेयस्यापि प्रत्यभिज्ञानं चेति जानीहि ।
न च भक्तिवर्धिनीस्य पदप्रत्यभिज्ञाऽभावात् तच्छेषत्वाभावः शङ्क्यः । सञ्ज्ञासनिर्णयप्रमेये-
णैव तत्प्रमेयस्यापि क्रोडीकरणाददोषात् । परस्परकाङ्क्षावशादेव श्रीहरिरायैरपि 'श्रीकृष्ण-
रसविक्षिप्तै'त्यादिश्लोकपञ्चकस्य स्वतन्त्रत्वेन प्रतीयमानस्यापि जलमेदंशेषत्वमङ्गीकृतम् ।
तस्मादेवं शेषत्वैकवाक्यत्वयोरङ्गीकारे न किञ्चिद्वाधकमिति तच्छेषत्वेन व्याख्यायते ।
तत्र सञ्ज्ञासनिर्णये त्यागिनो भावनामात्रसिद्धभावस्यैव साधनत्वेन साधितत्वात्, त्यागिषु
प्रथमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहविषयकानुभेवार्थत्वात्, विरहस्य च प्राकट्यतितोभाव-
जनितदुःखात्मकत्वात्, तादृशस्याधिकारिणः कृष्णे आसक्त्या गृहस्थानां बाधकत्वा-
नात्मत्वयोर्भासने कृते, ईषत्प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वतया भगवदासक्तौ जातत्वे, व्यसनेन च
भगवद्गुणलीलाप्राधान्यं विहाय भगवत्स्वरूपपरतायां जातायां, दैन्ये सति जन्मप्रकर-
णोक्तरीत्या भक्तदुःखस्यैव भगवत्प्रादुर्भावहेतुत्वज्ञानात्, तादृशदुःखाशंसैवोत्पद्यत इति ।
तत्र तादृशदुःखजनकातिशयस्यैव भक्तिवृद्धिरूपत्वं, प्रपञ्चविस्मृतिभगवदासक्तयोराधि-
क्यात् । अतः तादृशनिरोधस्य प्रस्तूयमानदुःखाशंसारूपं तद्भावनारूपं च कार्यलक्षणमिति
प्रथमं तदाहुः यच्चेत्यादि ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

अत्र दुःखाधारमूतानां त्रयाणां कथनेन तेषां भावत्रैविध्यं द्योतितम् । चकारत्रयेण
तत्तत्सजातीयभाववन्तः कसादेः कालतोऽज्ञानाच्च दुःखभाजः संगृहीताः । तदानीं कंसादि-
वदिदानीमप्यसुरान्तराणां संभवात् । कालाज्ञानयोरपि संभवाच्च । क्वचिदिति अनिर्णत-
देशविशेषोक्त्या तत्र तत्र भगवद्देशेषु पर्यटितृत्वसूचनेनाधिकारिणस्त्यागित्वं बोधितम् ।
एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । तथा च ये वालादिभावे, ये च पौण्ड्यादिभावे, ये च प्रौढादिभावे
आसक्ताः, तेषां दुःखं दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थं तादृशतादृशरूपेणैव भगवान् तत्तद्भावानुसृतं सुख
दातुं प्रकटीभवतीति भगवत्प्राकट्ये तादृशं दुःखमेव साधनमिति खस्मिन् तदाद्यसोत्पादको

यः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपो निरोधः स एव क्लृप्ते व्यसनस्य फलम् । तदाशंसैव प्रयमाधिकारिणो भक्तिवृद्धिलक्षणमित्यर्थः । अत्र स्यादित्याशंसासूचकम् । यद्यपि आशंसावचने लिङ्गिति सूत्रेण आशंसावाचिन्युपपद एव लिङ्गं विहितस्तथापि लोक उपपदाभावेपि देवदत्तश्चेदागच्छेद् मत्कार्यं भवेदित्यादिप्रयोगदर्शनाच्च दोषः । यदि च लोकोक्तिर्न प्रमाणमिति प्रार्थनायां वा सम्भावनायां वा लिङ्गिष्यते, तदापि तयोराशंसामूलकत्वादित्यांसा न व्यभिचरति, तस्माददोषः ॥ १ ॥

अथ मध्यमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहसामयिकासक्तिप्रमन्यायकभगवदनुभवार्थत्वात् तस्य भक्तिवृद्धिस्वरूपं तादृशनिरोधलक्षणकथनमुखेनाहुः गोकुल इत्यादि ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

तुशब्दः पूर्वव्यावृत्त्यर्थः । एषोत्यन्त विप्रयोगेण दुःखित इति रसप्रधान इति प्राकट्यजनिका अत्यन्तासक्तिरेव तस्य भक्तिवृद्धिरिति यथाकथञ्चित् दर्शनजन्यसुखाकाङ्क्षारूपं कार्यं तद्वक्तिवृद्ध्यात्मकनिरोधलक्षणमिति ज्ञापनाय पूर्वं गोपिकापदोक्तिः । अन्येषां तद्वत् सर्वात्मभावभावेन ततो न्यूनत्वात् पश्चादुक्तिः । किंशब्दो विकल्पं द्योतयति । 'विकल्पे किं किमूतं चे'ति क्रोशात् । आशंसायां भविष्यत्काले लब्ध ॥ २ ॥

अथोत्तमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहानन्तरभाविसाक्षात्कारार्थत्वात् तस्य तत्साक्षात्कारोत्तरं यदा पुनर्ब्रजस्थानामिव विरहस्तदा तस्य पूर्वाभूतस्य लीलासुखादिस्मरणसंलितविरहसामयिकानुभववत्त्वात् तदा भगवतः स्वस्मरणोत्पादको निरोध एव तस्य भक्तिवृद्धिरूप इति तस्य स्वस्मिन्तदभिज्ञापक लक्षणमाहुः उद्धवेत्यादि ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

घृन्दायने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

अत्रापि पूर्वश्लोकोक्त स्यादिनि क्रिया अनुपजते । तथा च तादृशस्मरणोत्सवादिनिषिषिणी आशमेव स्वस्मिन्तादृशभक्तिवृद्धिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः ।

अत्र निष्पत्ति श्लोकेषु गोकुलपदोक्त्या पूर्वोक्तरीतिको भावः श्रीव्रजनाथस्वरूपासक्तानामेव निमित्तः, नान्यस्वरूपसामक्तानामिति ज्ञापितम् । ते एव परमानुग्रहविषया इति च । तृतीये घृन्दायनपदोक्तिस्तु तेष्वपि आपिन्नयज्ञापनार्थेति चोच्यम् । तेनेतादृशपुष्टिमागीयनिषेधक एतत्प्रकारः, न तु सर्वसाधारण इत्यपि चोचितम् । चायामते एव श्लोकप्रत्ययं सुषोभिण्यापुक्तस्य निरोधस्यानर्थ्यभावात्तु चको मनोरथ एवोच्यते । श्रीहरिरायाणां मने तु निगोपनिमित्तरागणभूतयोर्भावनगुणगानयोर्मध्ये प्रथमं भावनमुच्यते, तत्र दुर्लभत्व-पोधनाय स्थिरपयनया प्राधान्यारूपेणोच्यते । गन्मते त्विदमाशंसाय भक्तिवृद्धिज्ञापक-रक्षाप्राप्त्येषोच्यते इति तन्नो भेद इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

एवं त्यागिषु ये श्रवणजन्यभावनामात्रपरास्तेषां भक्तिवृद्धिरूपं भावनात्मकं निरोध-
माशंसारूपकार्यमुखेनाभिज्ञानार्थमुक्त्वा, ये त्यागिषु ततोऽधिका गुणगानासक्तास्तेषां
भक्तिवृद्ध्यात्मकनिरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणं त्रिभिर्वदन्त प्रथमं गुणमातृषु
प्रथमाधिकारिणः स्वस्मिन्तदभिज्ञापकं लक्षणमाहुः महतां कृपयेत्यादि ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

अत्र यावदिति पदमुत्तरावधिज्ञापकं तावत्पदं च पूर्वावधेः । महत्पदं च
पारोक्ष्येण ब्रजभक्तज्ञापकम् । तथा च तासां कृपया भगवान् यावदययिष्यति
वक्ष्यमाणरीतिकस्यैकतानत्वसंपादिकां दयां करिष्यति तावत् ततः पूर्वं कीर्त्यमानः
'नामान्यनन्तस्ये'त्युक्तीत्या स्मरणपूर्वकं वर्ण्यमानः आनन्दसन्दोहः श्रीमद्भन्दा-
धनेन्दुप्रकटितरसिकानन्दस्य यः समूहः लीलारूपः हि निश्चयेन सुखाय भवतीति शेषः ।
अतस्तस्य कीर्त्यमानलील्या सुखजननं व्यसनोत्कर्षरूपस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं
लक्षणम् । इतदपत्वेन प्रपञ्चविस्तृताधिक्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथैवकर्तुः पूर्वदशात् आधिक्यं कीर्तनपरता च पूर्वोक्तमहत्कृपयाधिका भवतीति
तादृशनिरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमाहुः महतां कृपया यद्वदित्यादि ।

महतां कृपया यद्वत् कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

महतां पूर्वोक्तानां कृपया यद्वद् यथा कीर्तनं लौकिकसाग्रे निषेध्यत्वात् भक्तकृतं
लीलाविषयकं कीर्तनं सदा सुखदं तथा लौकिकानां न, लौकिककर्तृकं लौकिक-
विषयकं च कीर्तनं न, सुखदं न । अत्रापि भवतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । स्निग्धभोजन-
रूक्षवदिति । स्निग्ध भोजनं यस्यासी स्निग्धभोजनः, स्निग्धभोजनस्य रूक्षेण तुल्यं
भवतीति स्निग्धभोजनरूक्षवत् । तथा च लौकिककर्तृके तद्विषयके च कीर्तने असुखदत्व-
मानपूर्वकमलौकिकविषयके भक्तकृते कीर्तने यत्सुखदत्वं 'कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा
विना, विनानन्दाशुक्लया शुद्धे भक्त्या विनाशय' इत्युक्तपर्यैर्जायमानं यत्सुखदत्वं तदेव
पूर्वसादुत्कृष्टस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ ततोऽप्युत्कृष्टाधिकारो पूर्वसादधिकस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमाहुः
गुणगानं इत्यादि ।

गुणगाने सुम्बावासिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कृतोन्यतः ॥ ६ ॥

'महतां कृपये'ति पदद्वयमत्राप्यनुपपन्नं । अतो महतां कृपया गोविन्दस्य गुण-
गाने रागादुत्तरेण भगवद्गुणोपबन्धयुक्तपदवाक्यानां कीर्तने सुम्बावासिर्नैवा येन

प्रकारेण प्रजायते प्रकर्षाज्जायते, तथा तेन प्रकारेण शुकादीनां ज्ञानिमत्तानां आत्मनि हृदये न, अन्यतः कुतः । ज्ञानमक्तिभ्यामेव चेन्न भवति तदा तदतिरिक्ता-
द्भेदोः कुतः स्वादित्यर्थः कैमुतिकेनोक्तः । तथा च भगवद्गुणगाने तादृशसुखावाप्तिः
पूर्वस्मादुत्कृष्टस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः । एव च त्यागकर्तृणां मध्ये
कीर्तयितृषु गुणगातृषु च महत्कृपा हेतुत्वेनापेक्षितेति बोधितम् ॥ ६ ॥

सा कृपा तत्कार्यभूतं गुणकीर्तनादिजन्यं सुखं च कथं स्वादित्यपेक्षायां तत्र भगव-
त्कृपारूपं हेतुं प्रकारभेदेनाहुः क्लिश्यमानानित्यादि ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्य निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

जनान् जननयमेषतः स्वकीयान् क्लिश्यमानान् स्वप्राप्त्यर्थं दुःखितान् दृष्ट्वा
यदा कृपायुक्तो भवेत् अत्यनुग्रहं कुर्यात् तदा हृदिस्य सर्वं सदानन्दं बहि-
र्निर्गतं भवेत् । पूर्वार्थोक्ता भवनक्रियाऽग्राप्यनुपपद्यते । तथा च कीर्तयितृणां भगवद्वयया
भाषनाप्राप्तये दहरविधोक्तत्वेन सर्वस्यान्तरस्य बहिःप्राकट्येन महतामपि प्राकट्यात्
तत्कृपया स निरोधः फलमुपपदातीत्यर्थः । तेनेदमपि फलोपधायकस्य निरोधस्यैव
लक्षणम् ॥ ७ ॥

अतः परं कीर्तयितृषु ततो विशेषं वक्तुं तथा तमाहुः सर्वेत्यादि ।

सर्वानन्दमपस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

दृढतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः ह्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

उक्तरीत्या सर्वस्य सदानन्दरूपस्य बहिः प्राकट्ये जाता या सदानन्दता, तेन
सर्वानन्दप्रचुरत्वापि कृपाजनितो य आनन्दः सः सुतरां दुर्लभः । कुत इत्याकाङ्क्षायां तस्य
भगवदानहेतुकत्वं स्पष्टीकुर्वन्ति दृढत इत्यादि । हृदि स्थितो भगवान् कीर्त्यमानान् स्वगु-
णान् श्रुत्वा पूर्णः यदुपा निरिष्टः, कृपापदस्य पूर्वमुक्तत्वात् कृपया वा पूर्णः सन् जनान्
स्वकीयान् ह्लावयते, अन्तर्नदी रमण्यासान् करोति । अत्र श्रुत्वेति पदादृष्टानां कीर्त्य-
मानत्वमार्थिकम् । तथा च तेषु कृपया जनितो यो भगवदानन्दः तेन तद्भवति, नान्यत
इत्यतो दुर्लभ इत्यर्थः । अत इदं फलात्मकस्य निरोधस्य लक्षणम् । एवं च भक्तिप्रेमः
स्वरूपमत्र पर्याप्तोति । तेन पूर्वोक्तेषु त्यागकर्तृषु साधनांशतैल्येपि 'छन्दत उभयानिरोधा'-
दिनि न्यायेन यत्र भगवत्सत्त्ववृत्कस्यगुणमानकीर्तनयोः श्रवणेन च तेषां गुणगानादौ
प्रवृत्तिः, यत्र च मा न तेषां आत्मनामात्र एव प्रवृत्तिरिति मुत्स्याधिकारिषु ध्ययस्या
पेक्ष्या । एतेन कृपाप्राप्त्यप्रकार उक्तः ॥ ८ ॥

एवं नानाविधस्य निरोधस्य लक्षणान्युक्त्वा तत्र साधनमुपदिशन्ति तस्मादित्यादि ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गेयाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

यस्माद्भावनापेक्षयापि भगवान् गुणगानेन अधिकं प्रसीदति तस्मात् सर्वं परि-
त्यज्य भक्तिमार्गरीत्या प्रेम्णा सर्वं गृहादिकं सवासनं त्यक्त्वा निरुद्धैः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वक-
भगवदासक्तियुक्तैः सदानन्दपरैः हृदयस्थलीलासृष्टैकतानैः सर्वदा अभीक्ष्णं काल-
विच्छेदेन वा गुणाः गेयाः गानविषयीकार्याः । तत्रावान्तरफलमाहुः सच्चिदानन्दता
स्वतः इति । स्वतो यदृच्छातः गुणगानातिरिक्तसाधनं विनैव सच्चिदानन्दता अक्षरब्रह्मता
भवति । ततः इति पाठे गुणगानादेवेत्यर्थो बोध्यः । एतेन गुणगानात् स्वावस्थापरीक्षण-
प्रकारबोक्तः । एवं च सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन'मित्यनेन
यदवान्तरफलमुक्तं तदीदृशानामेव भवतीति बोधितम् ॥ ९ ॥

एवं त्यागिषु मुख्याधिकारिणां यादृगनिरोधस्य सिद्धिः तत्स्वरूपमुक्त्वा तत्र
स्नानुभवमग्रिमसिद्ध्यर्थं प्रमाणयन्तस्तद्वर्णनप्रयोजनमाहुः अहमित्यादि ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

अहं निरुद्धः पूर्वोक्तरीत्या भगवदासक्तः रोधेन संसारावेशराहित्यादिन्द्रियनि-
ग्रेहेण निरोधपदवीं गतः निरोधमार्गं प्राप्य सन् निरुद्धानां रोधाय संसारावेशरा-
हित्यार्थं तं पूर्वोक्तनिरोधं वर्णयामि । तुः प्रयोजनान्तरशङ्कानिरासे । त इति पाठे तु
चतुर्यां । तथा च यः कथं भक्तिवृद्धिरित्यादिकं पूर्वं शृष्टवान् तस्मै तुभ्यं तदर्थमग्रे
वर्णयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं मध्यमापर्यं निरोधवर्णनं प्रतिज्ञायोपपादनपूर्वकं तदुपयोगिनिरोधस्वरूपमाहुः
हरिणेत्यादि ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्वहन्ति यम् ॥ ११ ॥

विनिर्मुक्ताः विशेषेण त्यक्ताः, स्वीयत्वेन भाङ्गीकृता इति यावत् । अत्रेति
गुणगाने भावनायां च । तथा च संसारावेशस्य भगवदनङ्गीकृतलक्षणत्वात्तद्विरुद्धा या गुण-
गाने भावनायां चाहर्निशं मोदप्राप्तिः, सा निरुद्धानां सामान्यलक्षणमित्यर्थः सिध्यति ॥ ११ ॥

एवं लक्षणं निरूप्य भावकापेक्षया गुणगानपु विशेषमाहुः गुणेऽप्यित्यादि ।

गुणेऽप्यविष्टचित्तानां सर्वदा मुरचैरिणः ।

संसारचिरदृष्टेः न स्यातां हरिचत्सुखम् ॥ १२ ॥

मुरचैरिणः जडदोषनिवर्तकस्य गुणेषु गोवर्धनोद्धरणादिषु सर्वदासक्तचित्तानां संसारश्च विरहकेशश्च न स्यातां किन्तु हरिचत् सुखम् । तथा च भावकानां दुःखा-
शंसया सुखाकाङ्क्षया भगवत्कृतस्मरणाकाङ्क्षया च विरहकृतं दुःखमेव बहुलम्, तत एव च
शीघ्रं लयः । गावृणां तु संसारावेशमावाचनं लौकिकं दुःखम्, विरहस्फूर्तावन्तर्निष्ठा,
बहिरनुभवे च गुणगानम् । अतो भगवत इव सुखमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव भावयितृगात्रोर्विशेषमुक्त्वा तस्य कृपाहेतुकत्वं निगमयन्ति, मध्यमाधिकारे हेतुं
तद्व्यवस्थां च वदन्ति तदेत्यादि ।

तदा भवेदद्यालुत्वमन्यथाऽकूरता मता ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १३ ॥

यदा पूर्वोक्ता रीतिः तदा भगवतो दद्यालुत्वं भवेदिति पूर्वोक्तस्य निगमनम् ।
अथ मध्यमस्य व्यवस्थोच्यते अन्यथेत्यादि । अन्यथा यदि न गुणाविष्टचित्ता तदा
अकूरता भगवतः, अघातकता तस्मिन् भक्तिमार्गच्युत्यभावहेतुतेति यावत् । सा मता
संसारावेशाभावगुणाविष्टचित्तत्वाभावाभ्यां युक्तिभ्यामनुचिन्तिता । तथा च तेन मध्यमाधि-
कार इत्यर्थः । एतद्व्यवस्थामाहुः बाधेत्यादि । अत्र अकूरतायां बाधशङ्का भगवद्विषयका-
ज्ञानकृता निरोधच्युतिसङ्का, अपिशब्दात् भावनाप्राप्त्यङ्गतो लयश्च नास्ति, तदध्यास
आसक्तिप्रमन्यायको भगवदध्यासश्च सिध्यति । तेनेयं सर्वात्मभावप्राकट्यवती मध्यमा-
धिकारिव्यवस्थेत्यर्थः । एतदेव कार्यं तज्जनकस्य तादृशनिरोधस्य लक्षणं ज्ञेयम् । एतावता
भक्तिवर्धिण्यां 'बीजभावे दृष्टे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवणकीर्तना'दित्यनेन यद्भक्तियुद्धिसाधन-
मुक्तं तस्य फलमुपपादितं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अथाद्यदबीजभावस्य पूजादिभिर्यतमानस्य संसारा वेशसत्त्वात् तस्य व्यवस्थां त्रिभि-
र्वदन्तः तत्कृतसेवाया आधिदैविकीत्याय पूर्वमुद्देशनिवर्तकं सर्ववस्तुसमर्पणरूपं साधनमाहुः
संसारावेशेत्यादि ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय चै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १४ ॥

भगवद्दर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शाच्च दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षं गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

साध्येन हि संसारावेशदुष्टानीन्द्रियाणि निग्राह्याणि । तानि च निगृह्यमाणानि क्षोभं

१ मत्स्योपनिषद्, गुणेषु । २ अतो दुष्टानीन्द्रियाणि क्षयपारश्रयकाणि न भवन्ति, सदिन्द्रियाणि
३ भाष्येति ।

जनयन्ति, अतस्तदभावाद् तेषां हिताय चै निश्चयेन सर्वाणि वस्तूनि स्वीयानि कृष्णस्य भूम्न ईशस्य योजयेत् । समर्थं भगवत्सम्बन्धमिश्रितान्यनुसन्दध्यात् । फलात्मकत्वबोधनाय कृष्णस्येति । अवतारादिवारणाय भूम्न इति । एतावन्मात्रसाधनकरणेपि विषयव्यासंगनिवारणसामर्थ्यबोधनाय ईशस्येति । 'तं यथा ययोपासत' इति श्रुत्या तत्कतुन्यायेन चोक्तधर्मपुरस्कारेण चिन्तनसावश्यकत्वात् पदत्रयकथनम् । तेन फलमुपपादयन्ति भगवदित्यादि । एकादशस्कन्धे 'दारान् सुता' निति प्रसुद्धवाक्ये सर्ववस्तुसमर्पणस्य भगवद्धर्मत्वकथनात्, कविवाक्ये च 'भक्तिः परेशानुभयो विरक्ति' रित्यादिश्लोकद्वये विषयवैराग्यस्य फलत्वेन कथनात्, सर्ववस्तुसमर्पणस्य भगवद्धर्मस्य सामर्थ्याद्विषये विरागः स्थिरो भवति । तथा च भक्तिवर्धिन्यां 'स्नेहाद्रागविनाशः स्यादित्यनेन यत्फलमदृढबीजभावस्य स्नेहादुक्तम्, तत्स्यैर्यकथनेन तज्जनकस्य स्नेहस्य दाढ्यमवतन्मत्र फलत्वेन बोधितम् । एव सर्वसमर्पणात्मकं योजनमेतादृशस्य निरोध-लक्षणमिति च । आसक्तिदाढ्याय साधनान्तरमाहुः गुणैरिति । द्वितीयस्कन्धे 'विचक्षणा यच्चरणोपसादना' दिति शुकवाक्ये कीर्तनप्रणालिकया भगवद्भक्तिं प्राप्नुवतां गतकुमत्वकथनेन कीर्त्यमानैर्गुणैः हरिसुखस्पर्शात् लौकिकं दुःखं कर्हिचिदपि न भाति, न ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः । अत्र सर्ववस्तुयोजनस्य पूर्वं कथनेन तस्मा-धिकाररूपता बोधिता । तेन 'श्रद्धामृते'त्यारम्भ आत्मनिवेदिनां भक्तिफलबोधक-मेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं स्मारितम् । तेनात्मनिवेदनपूर्वकं क्रियमाणेन गुण-मेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं स्मारितम् । तेनात्मनिवेदनपूर्वकं क्रियमाणेन गुण-मेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं स्मारितम् । तेनात्मनिवेदनपूर्वकं क्रियमाणेन गुण-मेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं स्मारितम् । तेनात्मनिवेदनपूर्वकं क्रियमाणेन गुण-मेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं स्मारितम् ।

अथ व्यसनदाढ्याय भगवति साक्षात् परम्परया च स्वीयेन्द्रियत्रिनियोगादिरूपं साधनान्तरमाहुः सिद्धिः हरिभूर्तिरित्यादि ।

हरिभूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पृष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः । पायोर्मलांशत्वाग्नेन
शेषभावं तनौ नयेत् ॥१८॥ यस्य चा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

योऽहर्षबीजः व्यसनार्थं यतते, तेन हरेर्भगवतो मूर्तिः स्वयं सेव्यमाना सदाभीक्ष्णं
निरन्तरं वा ध्येया, भगवद्भिन्नत्वेन ध्यातव्या । हि यतो हेतोः । तत्र मूर्तिं संकल्पा-
दभिन्नताविचाराद्दर्शनं स्पर्शनं चक्षुषस्त्वचश्च कार्यं स्पष्टं स्वरूपदर्शनेन तत्स्पर्शेन
च भगवत्सम्बन्धितया स्फुटम् । पूजाप्रवाहेण तत्र सन्निधाने लब्धे अन्तर्यामिब्राह्मणो-
क्तन्यायेन, गुणोपसंहारे कार्याल्यानाधिकरणे 'सम्बन्धादेवमन्यत्रापी'ति सूत्रेहीकृते,
निबन्धे च 'तद्रूपं तत्र च स्थित'मित्येतद्वोधिते भगवदावेशे, बहुचयगोलकन्यायेन
च भगवत्स्वत्वाप्य वहिर्भावात् स्फुटमित्यर्थः । एतदेव हस्तपादयोः कार्येऽतिदिशन्ति
तथा कृतिगती सदेति । उक्तन्यायेन यथा पूर्वोक्तं द्वयं भगवत्सम्बन्धि स्फुटम्,
तथा कृतिगती हस्तपादयोः कार्ये भगवत्सेवायां तदर्थं चलने च सदा भगवत्सम्बन्धिनी
स्पष्टे । पूर्वोक्तं स्पष्टपदमत्र विभक्तिलिङ्गविपरिणामेन सम्बध्यते सन्देहात् । श्रोत्रवाक्-
कार्ययोस्तथात्वमाहुः श्रवणं कीर्तनं स्पष्टमिति । एतयोः प्रकारान्तरेणापि भगव-
त्सम्बन्धित्वस्य सर्वसम्मतत्वं बोधयितुं स्पष्टपदस्य पुनरुक्तिः । उपस्थे भगवदुपयोगित्वसा-
स्फुटत्वात् तस्य भगवत्सम्बन्धित्वाय प्रकारमाहुः पुत्रे कृष्णप्रिये रतिरिति । 'कामः
सङ्कल्पजः स्मृतः,' 'सङ्कल्पप्रभवान् कामा'नित्यादिवाक्यैः सङ्कल्पस्य पुत्रे कामे कृष्णस्य
प्रिये सति रतिरुपस्थकार्यं भगवत्सम्बन्धि भवतीति शेषः । गोपालतापनीये 'यं मां स्मृत्वा
निष्कामः सकामो भवती'ति गान्धर्वी प्रति भगवद्वाक्यस्य श्रावणाद्भगवद्भ्यानात् तादृश-
सङ्कल्पेन भगवद्विषयककामोत्पत्तौ सापि भवतीत्यर्थः । भगवद्विषयककामाभावे तु यथो-
पस्थहितं भवति तथा प्रकारस्त्वग्रे वाच्यः । पायोर्विन्नियोगमाहुः पायोः रित्वादिति । पायोः
कार्यं हि विसर्गः, स चात्र मलांशत्वाग्रूपः, तेन कार्येण तज्जनकस्येन्द्रियस्य तनौ
शेषभावं नयेत् । भगवति विनियोज्यमाने स्वशरीरे तच्छोधनद्वारा गुणभावं प्रापयेत् ।
अप्रापमर्थः । येषुगीते 'अक्षण्वता'मित्यत्र सुषोषिनीस्यास्त्रिन्द्रियफलबोधिकासु कारिकासु
यत्रोमोदमरूपं पायुकार्यमुक्तम्, तथा 'एषां तु भाग्यमहिमे'ति प्रक्षिप्तध्यायश्लोक-
विवरणे 'रोमायसेदौ दशमकार्यं' मित्युक्तम् । यच्च तृतीयस्कन्धे 'मुञ्चन्मीलदृशाऽधु य'
इत्यत्रानन्दाश्रमोचनरूपं तत्कार्यमुक्तं, तत् प्रथमाधिकारे न सम्भवति, द्वितीयस्कन्धे
'तदश्मसारं हृदय'मित्यत्र तथा निर्णयात् । अतोत्र 'अन्नमशितं त्रेधा भवती'त्यादि-
छन्दोगश्रुत्युत्तरेऽप्यत्रयोः स्पृष्टपातुः मृगप्रीपातको यश्च 'कफः पित्तं मलः खेपु प्रसेदो
नगस्तोम च । कर्णविद्वदपि स चेति धातूनां क्रमशो मला' इति वैद्यकोक्तो मलांशः,
स हि पापुर्नवेन्द्रियेण तत्तरेहछिद्रद्वारा निर्गच्छति । तावत्तैव तस्येन्द्रियस्य विनियोग
इति गौतमेन शेषना । किम्, पूर्वं 'संसारवेगदुष्टाना'मितीन्द्रियविशेषणेन मध्ये चामत्सर-

सुखैश्चेति कथनादुपवर्णनकर्तृषु तत्सत्तावोधनेनान्ते चोक्तपायुकार्यकथनेन चैतेषां जघन्या-
धिकारित्वं बोधितम् । तेन ये भक्तिवर्धिन्यामहदवीजभावा उक्तास्तदर्थोपमुपदेश इति
सूचितम् । किञ्च, अत्र मनःप्रमृतीनां नवानां विनियोजनप्रकार उक्तः, प्राणरसन-
योस्तुविनियोगः कोपि नोक्तः । किञ्च, भगवत्प्रिये कामे उपस्थविनियोगकथनात्
तदभावे तदभावः सूचितः । तथा सति तेषां भगवदुपयोगाभावे किं कार्यमित्याकांक्षाया-
माहुः यस्य चेत्सादि । बेलनादरे । यस्येन्द्रियस्य भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न
इदृश्यते तदा तस्येन्द्रियस्य विशेषेण निग्रहः संयमः कर्तुमावश्यक इति निश्चयः ।
तथा च यदि तत्र तेषां निग्रहं न कुर्यात् तदा, नो चेत् 'प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूता'
इत्युक्तन्यायेन विषयदस्थुषु पाते संसारावेशरूपं महदेवानिष्टं स्यात्, अतस्तदावश्यकमि-
त्यर्थः । एवञ्च जघन्याधिकारिणां यदुक्तोपदेशरीत्या करणं तदपि तदुचितनिरोधसैव लक्ष-
णम् । तत्रापि सुखासिद्ध्येत्, तदा सुतरां तथेति बोध्यम् । एवं करणे उद्वेगनिवृत्त्या क्रमेण
सेवाया आधिदैविकीत्वं सम्पद्यत इत्येतदेव जघन्याधिकारिणां मुख्यं साधनमिति सिध्यति ।
एवं सर्वगुणदिश्य जघन्याधिकारिणामेतत्प्रवृत्तिमुत्पादयितुं ग्रन्थान्तर उपदिष्टेभ्यः
साधनान्तरेभ्य एतस्य साधनस्योत्कर्षं वदन्ति नात इत्यादि ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

जघन्याधिकारिणामतः उक्तात् साधनज्ञातात् परतर उत्कृष्टतरः मन्त्रोपदेश-
रादिर्न । तदावर्तनं हि सेवाकरणाद्वत्त्वेनोक्तम्, अनुकल्पत्वेन च, अतस्तथेत्यर्थः । एवमग्रेपि
बोध्यम् । स्तवः कृष्णाश्रवादित्योत्रपाठः, सोपि तथा, अनुकल्पत्वाद्वत्त्वाच्च, विवेक-
पैर्योश्रये तथैवाङ्गीकारादिति । विद्या उपासना, तीर्थं गङ्गादि, तयोरपि भगवत्कृपाभावे
विद्वन्मेन फलसाधकत्वात्, धृतौ तत्कृतन्यायादरणात्, भारते च यज्ञतीर्थयोः समान-
फलत्वेन कथनात् तयोरत्र पृथगुक्तिः । तेन जघन्यानामधिकारिणामत्रोक्तं योजेनादि
साधनत्रयमेवावश्यकम् । तेनैव स्नेहासक्तिव्यसनानां क्रमेण गृहत्यागोत्तरं पूर्वोक्तनिरोधा-
त्मकमक्तिवृद्धिसिद्धिरिति निष्कर्षः । चाचा गोपीशः श्रीहरिरायाश्च 'हरिणा ये विनिर्मुक्ता'
इति श्लोकोत्तरं 'संसारावेशश्लोर्क' पठन्ति, तदग्रे च 'गुणेष्वविष्टचित्ताना'मित्यादीन्
क्रमेण श्लोकान् पठन्ति । वज्राज्जास्तु येन क्रमेण पेठः, तेन क्रमेण मया व्याख्यातम् ।
व्याख्यानप्रकारस्तु सर्वेषां नैकैविध इति मया स नानूदित इति दिक् ॥ २० ॥

आचार्यवैयर्थ्यपथा हृदयस्थितेन यत् प्रेरितं भगवता व्रजनायकेन ॥

तद्वान्यजातमलिखत् पुरुषोत्तमारव्यः श्रीनिष्ठेशचरणाम्बुजदासदासः ॥ १ ॥

इति श्रीपीताम्बरात्मजेन श्रीपुरुषोत्तमेन निरचिता निरोधलक्षणवर्णनविभूतिः ।

१ इत्यादिगुणाभिधित्वेति । अनया सर्वभूतमात्रं विद्वान्मुक्तावस्थुः ता नाविष्टमिति यावदेन
विवृतः, निष्ठितेन केदाप्यविषयमिति । २ सर्वभूतमात्रं यत् योजनं तद्वदि । ३ व्याख्याने प्रचारद्वयम् ।
भगवदुपयोगः, आचार्येरीत्या पुनस्तुबोधद्वयः । तत्रार्थ द्वितीयः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीश्यामलात्मजश्रीव्रजराजकृतविवरणसमेतम् ।

प्रजस्रीहृद्यगिरिषु रोमालियमुनातटे । तद्वाहुलतिकावृन्दे क्रीडन्कृष्णो विराजते ॥ १ ॥
गोपीशरतिमार्गाब्जमार्तण्डाचार्यसंस्कृतः । मयि श्रीगोपिकाधीशनिरोधोऽस्तु महाफलः ॥ २ ॥
स्वाचार्यचरणाम्भोजकृपया तन्निरूपितः । स्वीयसौकर्ययोधाय निरोधः क्रियते स्फुटः ॥ ३ ॥
श्रीविठ्ठलेशपादाब्जकूपारससुवृष्टिभिः । निरोधकल्पवृक्षो मे सिञ्चितः फलितोभवत् ॥ ४ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयेषु कृपया निरोधफलदित्सया निरोधस्वरूपं विवृण्वन्ति ।
तस्य फलात्मकानुशयनरूपत्वात्तत्र च प्रथमं प्राकट्यमपेक्ष्यत इति यथा प्राकट्यपूर्वकं
सिद्धो भवेत्तथा निरूपयन्ति । यचेति पूर्वं येन प्रकारेण व्रजे निरोधार्थं प्रभुराविर्भूतः
स मयि नास्तीति तदभावजदैव्येन तत्प्राप्त्यर्थं तथा प्रार्थनीयो यथा स भावो भवतीत्याहुः
यच्च दुःखमिति ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यच्च दुःखं तच्च दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

यदुःखं यशोदाया नन्दादीनां गोपिकानां गोकुले भगवदाविर्भावात्पूर्वमभूत्
तदुःखं नम क्वचित्सादिति सम्बन्धः । भगवदाविर्भावाज्ज्ञायते यत्सर्वेषां तत्रत्यानां तादृशं
दुःखमभूद्येन भगवदाविर्भावोऽजनिः । अन्यथा भगवान्निःसाधनः दुःखाभावेन प्ररुटो
भवेत् । चकारप्रयेण तत्सम्बन्धिनामपि तादृशदुःखमभूदिति भावो ज्ञाप्यते । अन्यथा
ममगतोपि दोषः स्यात् । क्वचिदिति स्वस्य दैन्याधिक्यार्थमयोग्यत्वज्ञापनाय । गोकुल
इति पदार्त्तसंज्ञा तत्रत्यानां निर्दोषत्वं ज्ञापितम् । यत्तत्रानभिज्ञतेति न चातुर्यकापट्या-
दिना दुःखमभूत्, किन्तु साहजिकमेव ॥ १ ॥

एतदुःखानन्तरमापि भगवदारिर्भावजं सुखं तत्रत्यानामिव भवेदिति प्रार्थनीयं
दैव्येनेत्याशयेनाहुः गोकुल इति ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं ममभूत् नन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

गोपिकानां गोकुले इन्द्रियवृत्ते, पुनः सर्वेषां व्रजवासिनां भगवदारिर्भावे जाते

यत्सुखं समभूतसुखं भगवान् किं मे विधास्यति । अत्रायं भावः । गोपिकानामिन्द्रियकुले 'जात्मानं भूषयाञ्चकु'रिति न्यायेन जात आनन्दो भगवान् पङ्कजैश्वर्ययुक्तः सर्वं कृत्वा सर्वदानसमर्थस्तादृक्स्वरूपं सम्पाद्य तथा दानं करिष्यतीति समग्रो मनोरथः । तस्य भावस्यात्यन्तं दुर्लभत्वात्कमेण भविष्यतीति भावः । तु पुनः सर्वेषामेव व्रजवासिनां भगवदाविर्भावे जाते य आनन्दो जातः, येन वृद्धा बालाश्च उल्लसितहृदयाः नृत्यं कृतवन्तस्तादृशं मे भगवान् विधास्यति ॥ २ ॥

ततो भगवन्नित्यसित्यात्मकानन्दसुखप्रार्थनामाहुः उद्धवेति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

उद्धवागमने जाते वृन्दावने व्रजस्त्रीषु गोकुले नन्दादिषु यथा सुमहानुत्सवो जातस्तथा मे मनसि क्वचिद्भगवान्करिष्यतीति सतापमनोरथः । सुगहानिति पदेन पूर्वोत्सवादि-विष्टत्वं ज्ञाप्यते । तथा हि, उद्धवागमनात्पूर्वं मधुरास्थानां ततो भगवान्वागत इति तत्रत्या न भगवदीया इति ज्ञानं भगवतो व्रजनित्यसित्यज्ञानेन भवेत्तत्र च श्रीमदुद्धवैरत्र नित्यस्थितिर्दिष्टेति तथैव ज्ञानं भविष्यतीति मनस्युत्सवः पूर्वोत्सवाद्विषयो जातस्तथाचार्यः श्रीभागवतविद्वृतौ प्रपञ्चितम् । तादृश उत्सवो मम मनसि क्वचिस्सादिति भावः । यद्वा, गोकुले वृन्दावने वा उद्धवस्यागमने जाते सति तत्रत्यभक्तदर्शनेन तद्भावप्राप्त्यर्थं तत्करण-रजःसम्बन्धयोग्यजन्मप्रार्थनात्मक उत्सवो जातस्तथा मम मनसि सादिति भावः । यद्वा, उद्धवो भगवता सर्वात्मभावार्यमत्र प्रेषितस्तेनात्रत्यभक्तानामाधिक्यं स्वस्य च नित्यसिति-ज्ञापिता, तेन तस्यागमने जाते सति य उत्सवो वृन्दावने गोकुले वा जातस्तथेति भावः । यतो सर्वात्मभावस्तथैव भवत्येतदेव निरोधस्थानं, तेन तथा दानेच्छा येषु तत्रैव प्रेष्यन्त इत्युत्सवो भवति तद्वानार्थं वा तथा मे बहुपरि भगवन्मनसि तासां वा सादिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वेतावान्मनोरथो भावनयैव कथं सिध्येदित्याशङ्क्य श्रीमदाचार्यकृपयैव सेत्स्यतीति निश्वासपूर्वकं भावनीयं, तेन भविष्यत्येवेत्याहुः महतामिति ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दयपिप्यन्ति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानमुखाय हि ॥ ४ ॥

महतां कृपया भगवान्यावत् दयपिप्यति दयां करोति तानदानन्दसन्दोहः कृपारूपः कीर्त्यमानमुखाय पूर्वोक्ताय स भावो भवतीत्यर्थः । यद्वा, भगवान्यावत् महतां कृपां करोति तान्कृपया जीनस्य सतापदेन्यदर्शनेन दयां करिष्यति तदा आनन्दसन्दोहः कीर्त्यमानमुखाय सादिति भावः । भगवान् कीर्त्यमानमुखाय यावन्महतां कृपया दयपिप्यति तावद्वा स्यात् । अयमर्थः । यावत् भगवान् दयां करिष्यति तान् महतां कृपया पूर्वमेव दयातः कीर्त्यमानमुखाय आनन्दसन्दोहः सादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु श्रीमदुद्धवागमनजातोत्सवस्य विप्रयोगस्फूर्त्या दुःखसम्भावनरूपत्वात् सुखस्य महत्कृपया जतेति तस्मिन् कथं निर्वाह इत्याशङ्क्याहुर्महतामिति । -

महतां कृपया यद्वत्कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥ -

महतां कृपया सदा कीर्तनं सुखदं भवतीति शेषः । अयं भावः । सदा तस्मिन्नपि समये कीर्तनं तेषामेव कृपया सुखदम्, प्राणवाधायां जीवनार्थं भवतीति भावः । यद्वन्महत्त्वमित्यर्थः । ननु विप्रयोगे गुणानां जीवनत्वं नानुभवसिद्धमित्याशङ्क्यालौकिकत्वात्तथा भवति । लौकिकानां न तथात्वमित्याहुः न तथेति । तु पुनः लौकिकानां न तथा सुखं भवतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनमाहुः स्निग्धभोजनरूक्षवदिति । स्निग्धभोजकस्य रूक्षवत्, रूक्षभोजनं यथा न सुखं जनयति तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु ज्ञानस्य दुःखनिवारकत्वं श्रूयते, न गुणगानसेत्याशङ्क्याहुः गुणगान इति ।

गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गुणगाने यथा सुखावाप्तिः प्रजायते तथा शुकादीनामात्मनि नैव जायते, अन्यतः कुतः स्यादित्यर्थः । शुकस्य चेद्गुणगानेन सुखं स्वात्तदा स्वातुभूतं स्वयमेवावश्यः कथयेत् न तु स्वामिन्य एवं गानं कुर्वन्तीति वदेत् । यद्वा, गुणगाने कृते गोविन्दस्य भगवतोपि यथा सुखावाप्तिः प्रजायते तथा शुकादीनामात्मनि नैव भवतीत्यर्थः । अन्यथा भगवानिव तेषां तदुःखदुःखिता भवेयुः । भगवत्स्तथात्वं 'मणिवर' इति श्लोकादिषु निरूप्यते । यद्वा, गोविन्दस्य गुणगाने या सुखावाप्तिः पुष्टिस्थानां भवति, सा शुकादीनां भगवद्गुणगानानन्दसुखानामपि नेत्यर्थः । अयमर्थः । गोविन्दपदेन ब्रजवधूनामिन्द्रियस्य ये गुणान्तद्गुणगानेनैवासां तथा भवति । शुकादीनां सर्वावतारचरित्रमिश्रगुणगानात्तथात्वं न भवतीति भावः । अत एव निरोधचरित्रकथनप्रस्तावे प्रथमाध्याये सुतोक्तौ तदन्तः स्थितौ भगवानेवोत्तरं प्रयच्छतीति 'समगवानय विष्णुरात'मित्यस्मिन्पद्ये निरूपितम् ॥ ६ ॥

गुणगानमात्रेणैव कथं भगवान्निरोधात्मके कृपां कुर्यादित्याशङ्क्य तत्स्वरूपमाहुः हिन्दुपमानानिति ।

हिन्दुपमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा मय्यमदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं वद्विः ॥ ७ ॥

जनान् हिन्दुपमानान् दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत्तदा हृदिस्थं सर्वसदानन्दं यद्विनिर्गतं कुर्यादिति मय्यन्वयः । अथार्थं भावः । गुणगानस्य विप्रयोगतापे जीवनेकम्यमात्रत्वात्तापमाप्स्यथ भगवदिच्छाकृतकया तापमहने गुणगाने कृते गतिं जनान् लौकिकदेहसुकान्, यतोऽर्थोक्तिदेहे तापस्यानन्दरूप एव भवति, तान् हिन्दुपमानान् दृष्ट्वा, यदेति तस्य

दुर्लभत्वात् कृपायुक्तो भवेत्तदा हृदिसं खहृदिसं सर्वसदानन्दमाधिदेविकशक्तिरूपं
बहिर्निर्गतं कुर्यादित्यर्थः । गुणगानकर्तुर्भावात्मकस्वरूपं तद्धृदिसं बहिः प्रकटं कुर्यादिति
वा ॥ ७ ॥

ननु भगवतः सर्वमेवानन्दरूपमिति गुणा अप्यानन्दरूपाः, तेन गुणगानस्याप्यानन्द-
रूपत्वात्कृपया भावात्मकानन्दस्य बहिःप्रकटकरणरूपस्य को विशेष इत्याशङ्क्याहुः
सर्वानन्दमयस्यापीति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः स्थावयते जनान् ॥ ८ ॥

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभ इत्यर्थः । सर्वानन्दमयशब्देन भगवतो गुणा-
वयोपि भगवद्रूपा जीवेषु रसरूपप्रतिपादकपूर्वकरसदातार इति ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापनायैव
मयदप्रयोगः । मयद् प्राचुर्ये । तेन सर्वमेव भगवदीयमानन्दप्रचुरमित्यर्थः । अत एव
गुणगानेन रमणं फलप्रकरणान्तर्गतद्वितीयाध्याये निरूपितम् । अपिशब्देन बहिःस्वरूप-
प्राकट्यात्मककृपानन्दस्य कथनविशेषो ज्ञाप्यते । स च कुमारिकाव्रतायावान्तरफलपरमफल-
रूप इति भावः । तस्मात् च गुणगानानन्तरं परमफलप्राप्तिस्तथैव सर्वत्र निरोधाधिकारिणा-
मित्याशयः । कृपानन्दस्य दुर्लभत्वोक्त्याऽनुग्रहैकलभ्यत्वं ज्ञाप्यते । नन्वनुग्रहेतरासाध्यत्वे
गुणानामपि तयात्वं स्यादित्याशङ्क्याहुः हृद्गत इति । हृद्गतः स्वगुणान्कृत्वा पूर्णो भूत्वा
जनान् स्थावयते मयान् कुरुते । रसान्धाविति श्लेषः । कृपयैव पूर्वमष्टादशाध्यायोक्तन्यायेन
वेषुद्वारा हृद्गतो भवति, ततस्तथैव तद्दर्शनेन स्वयं तत्पापयुक्तो भवति, एतदेव पूर्णत्वम् ।
अत एव द्वात्रिंशाध्यायेऽस्मद्भावप्राणनायै 'द्वात्रिंशेऽन्तर्गोपिकाना'मित्यारभ्य 'तेनैव पूर्णानन्द
इतीर्यत' इत्यन्तं पूर्णत्वं निरूपितं पूर्वतदभावज्ञापकम् । यद्वा, स्वगुणान् तद्दर्शनेन तापका-
नृत्वा विप्रयोगदलेनापूर्णत्वात्स्वरूपस्य द्वितीयं दलं प्रकटीकृत्य पूर्णः सन् रसैः स्थावयत इति
भावः । स्वगुणोद्भूततापानां स्वस्य तेषां दुःखदूरीकरणं युक्तमेवेति भावः । भगवद्गुणानां
रसात्मकानां रसरूपतापोद्बोधकता तु 'पूर्णाः पुलिन्वा' इत्यादिषु स्फुटमेव निरूपिता । तेन
गुणगानस्य तत्साधकत्वमिति भावः । गुणानां च भगवद्रूपत्वादनुग्रहेतरकोटिसम्भावना
न कर्तव्या ॥ ८ ॥

यस्माद्गुणानां तत्साधकत्वं तस्माद्गुणानां स्वरूपज्ञानपूर्वकं कर्तव्यमित्याहुः तस्मा-
दिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरिर्मेयाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

यतो गुणास्तत्साधकास्तस्मात्सर्वं परित्यज्य सर्वदा सर्वकालनिरुद्धैस्तद्भावापरिर्मेयाः
मेया इत्यर्थः । सदानन्दत्वेन परिज्ञेया इति भावः । अयं भावः । 'सन्त्यज्य सर्वविषया'निति

तत्सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सहेति शेषः । 'स्वसखीम्योन्ववर्णय'न्नितिवत्तैः सह गुणा गेया इति भावः । गुणान्विशिनष्टि स्वरूपज्ञानार्थम्, सदानन्देन कृष्णेन परिज्ञेया इति भावः । अयमर्थः । गुणगानगुणाः प्रमुणैव ज्ञेया येन तान् श्रुत्वा स्वयं तद्वशो भूत्वा स्वरूपसदानं करोति । ननु गुणेषु सदानन्दत्वाभावादेतज्ज्ञाने कथं तत्र तत्त्वं स्यादित्याशङ्काहुः सच्चिदानन्देति । स्वतस्तेषु सच्चिदानन्दता सिद्धेत्यर्थः । यतस्तेषु स्वतःसच्चिदानन्दता, अतस्तया ज्ञात्वा गेया इति भावः ॥ ९ ॥

ननु निरुद्धानां गुणगानं युक्तमिति सिद्धं, फलासाधकानां साधनदशायां कथं गुणगानं स्यादित्याशङ्क्य स्वानुभवात्मकपूर्वस्वोक्तनिरोधस्वरूपमाहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

अहं रोधेन निरुद्धः, निरोधपदवीं गत इत्यर्थः । अत्रायं भावः । भगवता येषु जीवेषु कृपया निरोधो विचार्यते, स च निरुद्धभक्तसंगेनैव सिद्धो भवति, नान्यथेति निरुद्धाना-
ज्ञापयति भुवि प्राकट्यार्थं, तत्संगेन जातो यस्तीव्रतापः सः रोधपदवाच्यो भवति । श्रीमदा-
चार्याणामपि देवजीवभक्तिनिरोधार्थं प्राकट्यात्मन्याज्ञाद्वयाकरणात्सत्सङ्गजनिततापस्य रोधत्व-
मिति भावः । एवं च सत्सुक्तीत्या तेषां रोधेनातुरोधेन भगवता निरुद्धः निरोधपदवीं पुरः
प्रकटरूपेणैव गत इति भावः । निरोधफलस्य विप्रयोगतापानन्तरभावित्वादाचार्याणां
च लीलामध्यपातिस्वरूपस्य विप्रयोगासम्भवाद्भगवता जीवेषु कृपया तददर्शनार्थं तथा
प्राकट्यार्थमाज्ञप्तं, श्रीमदाचार्यैरपि तददर्शनार्थं स्वानुभव एव प्रदर्श्यते । यथा अहं रोधेन
रुद्धस्तयामूयम् । तथा लौकिके निरुद्धानां रोधार्थं निरोधं कथयामीत्याहुः निरुद्धानां
त्विति । लौकिक इति शेषः । यद्वा, निवेदनेनैतत्स्वरूपेणैव निरोधयोग्यता भवती-
त्याशयेनाहुः निरुद्धानामिति । निरुद्धानां स्वनिवेदितानां रोधाय भगवत्कृतलौकिका-
सत्त्वमावाप्य निरोधं वर्णयामीति भावः । ते तथेत्यर्थः । त इत्येकवचनेनैतच्छ्रोतुर्दुर्लभत्वं
ज्ञापितम् ॥ १० ॥

एवं प्रतिज्ञाय निरुद्धस्वरूपमेवाहुः हरिणा य इति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

हरिणा ये विनिर्मुक्तान्ते भवसागरे मग्ना भवन्तीत्यर्थः । अत्रायं भावः । अकारणं
मरुदुग्रद्व्यां तन्माधनमविचार्य दुःखहरणशीलेन ये विशेषेण निर्मुक्तः मावात्मकस्वरूपो-
द्गोपरदिताः कृताः, येन च सागरे संसारसागरे मग्ना दुःखमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ये तु अत्र
अग्नित्रेण जन्मनि मायात्मकस्वरूपेण निरुद्धास्ते अहर्निशं मोदमायान्ति, सन्तोषं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । अहर्निशपदेन मावात्मकतया गोपस्त्रीन्द्रोपपद्य मोदं प्राप्नुवन्तीति व्यज्यते ।
अहनि मत्तररविनामिनीन्, रात्रौ गोपन् ॥ ११ ॥

ननु तासां तेषां च विप्रयोगकेशे गुणगानदशासमयः (स) तस्य कथं मोदरूपतेला-
शङ्काहुः गुणेऽपि ।

गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिचत्सुखम् ॥ १२ ॥

मुरवैरिणः गुणेषु आविष्टचित्तानां सर्वदा संसारविरहक्लेशौ न स्यातामिति सम्बन्धः ।
अत्रायं भावः । मुरस्वजलदोषात्मकत्वात्सागरस्थितस्य वैरित्योक्त्या रससागरदोषनिवारकत्वं
व्यज्यते । तस्य गुणेष्वानन्दमयेषु विरहसामयिकोक्तदृतापनिवारकजीवनहेतुभूतेष्वविष्ट-
चित्तानां तौ न स्यातामिति भावः । चित्ते ह्यावेशोक्त्या न्यावेशाभावो बोध्यते । अत एव
सर्वदेत्युक्तम् । भगवत्सेवार्थव्यावृत्तावपि तत्परत्वार्थम् । यथोक्तं जीवोक्तदृतापनिवर्तका-
चार्यैर्भक्तिवर्षिण्यां 'व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यत्तेस्तदे' त्यादिना । एवं गुणाविष्टचि-
त्तानां भगवति संसारसाहन्ताममतात्मकस्य विरहाभाव इति यावत्, विप्रयोगजः क्लेशश्च
ताहुभावपि न स्याताम् । अयमर्थः । भगवत्यहन्ताममतासहितनित्यसंयोग एव भवेत्, सुखं
भवेदिति शेषः । तत्र निदर्शनमाहुः हरिचत् । हरिचित्तौ न स्यातां, सुखं भवेत् । अत्रायं
भावः । भगवतो जीवेष्वहन्ताममताभावो कदापि यथा न भवति स्वकीयत्वात्तेषां तद्वि-
प्रयोगजक्लेशोपि तथा । 'भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मने'ति भगवतैवोक्तस्तदभावः ।
निवेदनानन्तरं भगवत्स्वरूपात्मकतैव सिध्यति । एवं सति भगवानिव तौ न स्यातां, सुखं
च सादेवेति भावः ॥ १३ ॥

भगवत् एवं करणे दयालुतां हेतुत्वेनाहुः तदेति ।

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

यदा पूर्वोक्तप्रकारेण सुखं स्यात्तदा भगवति दयालत्वं भवेत् । अन्यथा मर्यादा-
दिप्रवेशेन क्रूरता मता सम्मता, पुष्टिस्थानामिति शेषः । भगवता एवं करणेभिमाना-
दिबाधशङ्का मर्यादायतिक्रमात्कुतयाधो वा भवेदित्याशङ्क्य नेत्याहुः । बाधशङ्कापीति ।
दिबाधशङ्का मर्यादायतिक्रमात्कुतयाधो वा भवेदित्याशङ्क्य नेत्याहुः । बाधशङ्कापीति ।
अत्र अस्मिन्मार्गे बाधशङ्कापि नास्ति । अपिशब्देन तच्छब्दैव नास्ति कुनः पुनर्बाध इति
भावो व्यज्यते । भगवदध्यासस्य दृढत्वादेहाध्यासाभावाच्च बाधशङ्केत्याहुः तदिति ।
तस्य भगवतोऽध्यासोऽपि सिध्यतीति भावः । अपिशब्देन भगवतोऽप्येतदध्यासो रसरीत्या
सिध्यतीति बोध्यते ॥ १४ ॥

ननु भगवतो दयालुत्वे सुखोत्पादकता भवतु, परमस्य लौकिकत्वाद्भगवतो-
लौकिकत्वात्कथमेतस्य लौकिकनिरुद्धा निरोपसिद्धिरित्याशङ्काहुः संसारेति ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां दिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भग्न ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

एवं निरोधस्वरूपं निरूप्यान्यनिषेधपूर्वकमेतत्करणार्थमस्य सर्वाधिकत्वमुक्तोप-
संहरन्ति नात इति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

अतः परतरो मन्त्रो नास्ति, तेन मन्त्रादिषु विश्वासं विहायायमेव ग्रन्थो जाय्यः ।
एतदुक्तप्रकारेण स्थेयमित्यर्थः । अतः परतरोन्यः स्तवो न । तेनैतदुक्तप्रकारेणैव प्रभुः
स्तुत्य इत्यर्थः । अतः परतरा विद्यापि न । ॥ विद्यैकोनविंशध्याये व्रतप्रस्तावे निरूपिता
सेयमेवेत्यर्थः । अतः परतरं तीर्थमपि न । तीर्थं प्रतिबन्धकपापनिवर्तकत्वमस्ति, न त्वाधि-
दैविकप्रतिबन्धनिवर्तकत्वम्, अस्य चाधिदैविकतन्निवर्तकत्वमस्तीति नातः परतरं तन्निवारक-
मन्यदिति भावः । तस्मात्प्रतिबन्धकापगमार्थमेतदेव स्तोत्रं सेव्यमिति भावः ॥ २० ॥

इति श्रीगोपिकाधीशवल्लभाचार्यसूचितः ।

निरोधो विघृतस्तेन सदा तुष्यन्तु ते मयि ॥ १ ॥

निरोधसंशयोऽनेन प्रकारेण सदा बुधैः ।

छेत्तव्य इति हि ज्ञात्वा तत्कृपातो विवेचितः ॥ २ ॥

इति श्रीश्यामलात्मजश्रीब्रजराजविरचितं, निरोधलक्षण-
चिवरणं सम्पूर्णम् ॥

‘भक्त्या त्वनन्यथा,’ ‘विशते उदयन्तारम्’ ‘ज्ञानयोगस्य मशिशो नैसृज्यो भक्तिलक्षणः,’ इत्यादिवाक्यैः पुरुषोत्तमसायुज्यफलकत्वेन निरोधजनकत्वात् । ‘ननु भक्त्या सञ्ज्ञात्वे’त्यादिवाक्यैर्मर्यादाभक्तेः पुष्टिभक्तिफलकत्वेन, सा च निरोध इति कथं न निरोधजनकत्वमिति चेत्, उच्यते, तस्या अनुग्रहसहकारित्वेन परम्परासाधनत्वात् । अन्यथा ‘गोपासितमहत्तमा’ इति वाक्यं विरुध्यते । महदुपासनस्य मर्यादाभक्तिरूपत्वात्, न द्वितीया । तस्यासादृशित्वात्, न हि स्वमेव स्वं प्रति साधनं भवति । तर्हि किमभ्यस्तवमेवेति चेत्, न, तादृशविशेषानुग्रहस्य कारणत्वात्, तादृशत्वं गुणगानसहकृतत्वं विशेषतः तथा फलदानैच्छेदेन संक्षेपः । वस्तुतस्तु न गुणगानादेरपि साधनत्वं, निःसाधनत्वमभावात्, तथापि योगक्षेमसाधारणसाध्यत्वमादाय तथोक्तम् । अथ कथं निरोधस्य फलत्वमिति । सुप्रसूः स्वाभावान्वतरभावात् । मयुतासङ्गेः स्वविषयाग्राह्या दुःखसहकृतत्वाच्चेति । उच्यते । निरोधो हि प्रपञ्चविवृत्तिरहितता भवति, मा च स्वविषयविषयकविधिविधनोपयजनको भावः, तस्य च रसरूपत्वेन सुखरूपत्वात् । ‘रमं हि एवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती’ति श्रुतेः । प्रपञ्चविवृत्तिरूपत्वेन प्रापञ्चिकदुःखामावरुपत्वात् । किञ्च, फलं हि पुरुषार्थः, तत्त्वं च तेन स्ववृत्तित्वेन्यमाणत्वम् । तथा च आसक्तिमध्यपतितदुःखस्य आकाङ्क्षणीयत्वेन नपश्यम् । ‘विषयः सन्तु साः शब्द’दिति वाक्यात् । अन्यथा इवेनादावपि तज्जन्यनरकस्य तदुभयपक्षत्वाभावेन फलत्वं न स्यात् । ‘भूयान् मे नरकः क्षतुर्विषयतामि’ति विषयाद्वैयकरणत्वात् । सुप्रसापनं तद्विनि चेत्, तदा प्रवृत्तेऽपि कीयतां इष्टिः । च च सुखभ्रमात् प्रवृत्तिरिति याच्यम् । नरके सुप्रसन्नभाषोगात् । तस्मात् पुरुषार्थं एव फलम् । वस्तुतस्तु दुःखमेव न, किन्तु परमानन्द एव । अत एव श्रीकृष्णेः सर्वान्ते ‘रेमिरे’ इत्युक्तम् । अत एव श्रीमद्वाचायै ‘रतो निरोधो महाफल’ इत्यभिहितम् । एवं नति भक्तिमार्गे निरोधस्यैव फलत्वात् ससाधनतद्विरूपणं कुर्वन्तः श्रीमद्वाचायैः तस्य दुर्लभत्वज्ञापनाय प्रापञ्चकारूपेण निरूपयन्ति ‘यच्च दुःख’मिति । निरोधो हि प्रपञ्चविवृत्तिपूर्वकं भगवन्नामनिः । सा च स्वविषयदर्शनाभ्यां सुप्रसूःप्राप्तिका । यदिति वदात् दुःखं च लोकविलक्षणं स्वस्वरागमकरणात् कोटिमोक्षानन्दरूपं सुगणसर्वस्वीत्यनुभावरं भगवद्वाचिर्भावकम्, अतो निरोधस्य प्रथमांशो दुःखं प्रपञ्चविवृत्तेर्भगवद्विदुःस्वजन्यत्वात् । अतो मूलभूतत्वाद्वान्तेष्वस्यैव फलत्वाद्युक्त्यदित्येन प्रथमांशं दुःखं प्रापञ्चयन्ति ‘यच्च दुःख’मिति । यद् दुःखं यतोदाया वन्द्यादीनां चकारादन्वेष्य गोबुद्धे भवति तद्दुःखं मम वृत्तिरपि त्यादिनि सम्यग्भः । नन्वेतत्सर्वं निरोधस्य फलत्वे, तदैव न, सुप्रसादेरस्यैव तथाप्यगम्यतादिति चेत् । न, अनाकलनात् । ‘मानसी सा परा मता’ ‘चेतस्यप्रयणं रोषे’त्यादिभिः निदान्तमुक्तवत्त्वाभावाच्च निरोधपदार्थस्यैव फलरूपत्वेवात्येतोक्तत्वात्, अतो न कश्चिच्छब्देन भावः । मातृपरशुदुःखस्य श्रीमन्भावतोऽधिकत्वात् प्रथमोक्तिः । ननु पूर्वश्लोकेन भगवद्भगवन्निधिः प्राप्ताः किं शिष्टा एवेति चेत् । अत्रायं भावः । भगवन्ति मधुरां प्रति प्रस्थिते, तत् आरभ्य मातृवरणादीनां स्वस्वरागमकरणादियोगदानेन ते शिष्टा एव, परं स महारसो विरक्षणानन्दः । फलस्येयमेव पर्यवर्तिनिर्यदेवमाकान्तानुभवः, अतस्त्वानोरथं कुर्वन्ति ‘स्वात्मम कवि’दिति ॥ १ ॥ एवं यतोदादिदुःखं प्रापञ्चिष्यन्ति अनिदुरासं गोपिकदुःखं प्रापञ्चयन्ति ‘गोपिकानां नि’ति । तत्राहः पूर्वस्मादुक्तवत्प्रदोक्तः । गोपिकानां प्रवर्तमानतिनीनां यन् श्रीमद्भगवत्तादी निरतिशयत्वेन प्रसिद्धं स्वस्वरागमं तत् कविदपि देहेन्द्रियप्रापेण स्वार्थं नि मनोरथः । यतोदानन्दतादीनामेतत्सुप्रसन्नस्य स्वस्य रामप्रीमावपूरितविग्रहावेन अपोपयता अपार्यनीयात्वाद् गोपिकादीनामेव सुप्रसातं प्रापञ्चयन्ति ‘गोबुद्धे गोपिकानां चे’ति । गोबुद्धे भगवतो ह्रीन्मार्गिभिरनुदादिस्वामिर्गोपिकानां, चकारादोपानां सर्वेषां व्रजवासिनां चानि वगुण्यमनुभूयमानत्वात्फलवत्त्वादिदममम्, तन् किं मे विधास्यति । अन्यत्र तथाहते सामर्थ्याभावमात्रवत्त्वाद् : ‘अगवा’मिति । न हि सर्वं कर्तुं सामर्थ्यः । अतोऽन्यत्रापि तथा करिष्यदेत्येवम् ॥ २ ॥ एवं दुःखं प्रापञ्चिष्या ह्रीन्मार्गिभिरनुदादि तत्पि प्रापञ्चिष्या आनन्दविक्रिययोगदानावतरं वासुपुं तर्हि प्रापञ्चयन्ति, उद्वेगागमन इति । यद्भवामगमे ज्ञाते यथा गोपिकानां अनति भगवत्प्राप्त्यर्थ-

उपतपतो जनान् दद्याद् यदा कृपायुक्तो भवेत् तदा सर्वं सर्वात्मकं सदानन्दं परं ब्रह्म हृदिसं
 परमव्योम्नि प्रादुर्भूतं बहिः प्रकटं भवतीत्यर्थः । अत एव ब्रजसीमन्तिनीनां गुणगानेन हृदि प्रादुर्भूतं
 तन्मन्त्रस्वा इत्यादिना तयावावसम्पत्तौ कृपया भगवान् प्रादुर्भूत इत्युच्यते । तदेवोक्तमाचार्यं 'नहि
 साधनसम्पत्त्या हरेस्तुष्यति कस्यचित्, भक्तानां दैन्यमेवैकं हरेतोषणसाधन'मिति । यद्वा, सदानन्दस्य
 भगवतो हृदिसं अस्मिन्प्रायादिकं बहिर्निर्गतं भवतीत्यर्थः । अत्रायमस्मिन्निष्ठः । 'ररुदः सुखं राज'जि-
 त्यादिना तादृशभाषे यदा कृपायुक्तो जातस्तदा भगवतोस्मिन्प्रायः प्रभुर्भव मया परोक्षं भजता, न परायेन
 निरवयवसंयुतामित्यादिनाविर्भावित इति तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु किमिति कृपापेक्षया गुणगानेन हेतु
 सम्पादनीयः, ज्ञाननिष्ठया, ब्रह्मानन्द एव सम्पाद्यतामिति चेत्, तत्राहुः 'सर्वानन्दमयस्यापी'ति ।
 एतदेवानन्दस्याभ्यासि भूतानीति श्रुतेः सर्वत्र स्थितो य आनन्दः स भगवति प्रादुर्भूतं भवति इति तदा-
 धितस्य भानुपानन्दमारम्य ब्रह्मानन्दो न कस्यापि दुर्लभत्वम्, 'सर्वं भक्तिक्रियोने'ति भाष्यात्, तथापि
 कृपानन्दः कृपारूपो य आनन्दः स भगवद्दर्शनां स्वरूपसमानयोगक्षेमतत्वात् कृपया वा यो भजनानन्दोप-
 स ॥ नुतरां दुर्लभ एव । ब्रह्मानन्दस्यापि दुर्लभत्वात् । सम्भवति साधनमिह किञ्चिदिति चेत् गुणगान-
 मेवेति गृहाण । अत एवोक्तमाचार्यः 'लौकिकस्त्रीषु संसिद्धः तद्गूरा पुरे भवेत् । स्वानन्दस्यापनार्थं हि
 योग्यतापि निरूपिता । अतो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सम्यग् विधायित' इति । एतद्वर्धेत् प्रभुचर-
 णं विदुतः । 'भजनानन्दस्य स्वरूपामकत्वेन स्वरूपत्वात् तस्य च' स्वशास्त्रसिद्धयेव तथावाप
 भगवद्विनिर्गतेके त्रिवाहवतीषु सम्पत्तिदो भवति । तन् एतत्कथाभ्रवत्वेन तत्रावोदये पुरुषेपि ।
 रमो भवेत्, नान्यथेति स्त्रीष्वेव तद्दानमिच्छे इति । तत्रैव द्वितीयकारिकायैर्निरूपणे यद्वा, बलवत्ते
 स्वधर्मात् निरूपयता भगवता 'मोष्योन्तरेण सुखयोरपि यस्त्वेहाधी'रिति वाक्येभ्योपि स्त्रुहानिरूपणेन
 तस्या अपि दुर्लभो यो रसः तं प्राप्य गोप्यो धन्या इति ब्रजस्त्रीष्वेव स्वानन्दासुभययोरप्यता निरूपिता,
 गान्धेयु शान्वासु धेत्यर्थः । तथा च तत्रैवैतदधिकारित्वात् तथेति भाष्ये इत्येतत्सर्वं हृदिक्रमोक्तं कृपानन्दं सु-
 लभ इति । 'नाय सुगन्ध', 'जेमं त्रिरज' 'एता. पर' 'केमा खिग.', 'नाय श्रिप.', 'आसामहो' इत्यादि-
 वाक्यैः श्रीमतायतेपि तस्य तथावन्निरूपणाच्च । कृपानन्दस्य दुर्लभत्वबोधकं तत्कार्यमाहुः 'हृत्त' इति ।
 हृत्त हृदयमन्त्रि. स्वरूपान् श्रुत्वा पूर्णं गुणगानेन प्रतिक्षणं कथंमानः जनान् प्रावयते रससिन्धौ
 निमज्जयतीत्यर्थः । अत एव 'यद्वासीडे'ति पद्ये स्वामिनीया सुधाद्वारा भावतमकः प्रभुरन्त प्रविष्टो
 'भक्षयता'मिलादिनिष्ठद्विगुणश्रवणेन पूर्णः श्रीब्रह्मयतामेव सम्पादितवान् । अत एवोक्तं
 श्रीमदाचार्ययुगलानीति 'भक्तः प्रविष्टो भगवान् सुधादुहृत्य कर्णयोः, पुनः प्रवेशयते सम्मन् तदा भवति
 सुम्प्रा'इति । एतद्विरागे यथाधर्मवैवास्माभिरक्त इति सर्वमनवद्यम् ॥ ८ ॥ एवं सोपपत्तिक
 गुणगानं स्वरूपपन् निरूप्य कथंमत्वेन तदुपसहरन्ति 'तस्या'दिति । यस्यात्कर्मज्ञानीयासतादि-
 सागंनो भक्तिमार्गां निानिष्ठयनिजनिषयः 'वैधर्म्यमपि पूजादिना ब्रह्मलोक'मित्यादिवाक्यान्
 तन्माधुनेः सर्वं कर्मज्ञानोपासनादिकं परित्यज्य सवायमेव त्यज्या निरुद्धभगवता स्वीयत्वेन पृथरत एव
 किञ्चिद्विगुणप्रशंसार्थं ग्राधनानि विदुषिर्गुणा एव सर्वदा सर्वोत्तमतारनावन्त्यत्वेन गृह्य इत्यर्थः ।
 मनु वेदमार्गानुगारेणैव वाग्यान् तन्मार्गस्त आन्यात्तुमिदं विधिवान् केवलं स्वरूपान् मायेदिति
 गद्यापामाह 'सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः आनन्दमयः धरः परमात्मा परमवाद्यापन्नो न तु
 गुणजो यथा तादृगीत्यर्थः । श्रियया निरोपणमेतन् । अनेन ब्रह्मवादे स्थित्या गुणगानं कथंमपि युक्तं
 भवति । ततः तस्य एव गुणमो लोच्य सच्चिदानन्दा गुणप्रयाविर्भावेन अक्षररूपतया पुरतोत्तमा-
 शिवावयोग्यता मयतीत्यर्थः । अत इति पाठे गुणगानं श्रियप्राप्ते अत एव यन्मुखाभावात्तथाप्यम्, न तु
 तदर्थं प्रपञ्चान्तरावेति तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं गुणगानरूप्यतामभिधाय निरोचनप्रसङ्गीत्येव तत्तिदि-
 तिन स्वयं स्वीयायमेव निरोपविष्टमिदं चदुतः तस्य पञ्चात्मिकाविततामुत्तमा दृष्टानं निरूपय-
 मन्तत्र स्वानुभव प्रमाज्यमिति, अहं निरुद्ध इति । अहं निरोधेन स्वरूपं दृष्टि आह्वोनि तादृगेन गुणं

[illegible]

पूर्वोक्तमुख्यनिरोधाधिकाररूपत्वात् तदनुत्तवा भगवत्स्वरूपध्यानमात्रमेव साधनमाहुः हरिमूर्तिः
 सदा ध्येयेति । एवं कृते तदेकशरणस्य अन्यादाव्यपूरणमनोरथस्य सर्वथा निःसाधनस्य गजेन्द्रस्येय
 रक्षार्थं भगवानाधिभवतीति ज्ञापयितुं हरिरिति । ननु योय इव कल्पितमूर्तेरपासनायामिव सम्पादिता-
 ध्यनक्रियाविशेषपुस्तकमूर्तिना ज्ञान इव सोपधानमूर्तेर्ध्यानमिहापि भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः हरिमूर्ति-
 रिति । भक्त्याधिभूतस्वरूपस्यैव ध्यानम्, न त्वन्यथाभूतस्येत्यर्थः । ध्येयेति विध्यर्थककृत्यप्रत्ययेन आप-
 इयकार्यं द्योतितम् । ननु ध्यानपूर्वकगुणगानमात्रेण किं भवतीत्याशङ्क्याहुः सङ्कल्पादपीति ।
 सङ्कल्पाद्विचारमात्रादपि तत्र भगवन्मूर्तेः प्रादुर्भावात् भगवतो दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टमवापितं भवति ।
 तथा कृतिः कटाक्षतेपणादिरूपा, यतिः विलासगतिः, एतत्सर्वं ध्यानपूर्वकतादशगुणगानेन निरोधा-
 ङ्गवत्स्वरूपे स्पष्टमवापितं अनुभूतं भवतीत्यर्थः । निरोधोपयोगिसाधनान्तराभ्याहुः, श्रवणं कीर्तन-
 मिति । श्रवणं धीभागवतादेः, कीर्तनं, एतद्व्यसवि स्पष्टम्, सङ्कोचादिकमकृत्वा कर्तव्यम् । अन्यथा
 भवणे कीर्तने स्वसम्भावनातिपरीतभावेन स्वात्मात्, तथा च भगवतः स्वादिति सावः । श्रोतृसापेक्षं
 कीर्तनं, तद्विरपेक्षं गावमिति तयोर्विषेकः । किञ्च गुप्ते कृष्णप्रिये कृष्णस्य प्रियः कृष्णः प्रियो वा यस्य
 तथाभूते रतिः कार्येत्यर्थः । गुप्ते कृष्णप्रिय इति व्यत्यासेन कृष्णप्रियत्वेनैव रतिः कायां, न पुत्रत्वेनेति
 भावः सूच्यते । भक्तः परं साधनसमुदायफलं निरूपयन्तः शरीरपरिवर्तलक्षणं प्रतिबन्धनिराकरणमाहुः
 बायुरिति । सपरिकरेण गुणगानेन प्रकटे भगवति तत्करणमकरन्दगन्धपाहः स्वविवरैः प्रविष्टान् शरीरग-
 तमलंशं शोषणयोग्यं शोषयित्वा तदुद्योग्यं स्वयेवेनोत्क्षिप्य तनी शोषमाणं शोषः अवशिष्टो यक्षरणेश-
 सम्बन्धी भागः तं नयेत् प्रामुखात् । तथा सति अक्षिप्रेय शरीरे अलीकिकवसम्परया पुरयोत्तमानन्दा-
 नुभवयोग्यता भवतीत्यर्थः । एतेनैतदतिरिक्तसाधनैरयं प्रतिबन्धो न निवर्तत इत्युक्तम् । मृतादृतास्यापि
 दुःसंगादिना भायनाशसम्भवाहुपायमाहुः यक्ष्यति । यथा पुत्रादेर्भगवत्कार्यं सेवादिरूपं स्पष्टं प्रकटं
 प्रातिष्कृत्येन न इदमेतं शिक्षाव्यामपि, तदा सति सामर्थ्ये तस्य विज्ञेयेन भरणादिकमकृत्वापि निमग्नः
 कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा सति सामर्थ्ये तदनिमग्नं 'अप्रातिषिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायेन तद्वृत्तौ गुप्ते
 कृष्णप्रिये रतिरित्यनेन निरोधापत्तेरित्यस्य आहुः इति निश्चयः । सति सामर्थ्ये निमग्न एव कर्तव्य इति
 भावः । इदमुक्तं भवति । कृष्णप्रियत्वे रतिरस्पष्टप्रधुकार्यवरणे जौदासीन्वं प्रातिष्कृत्ये सति सम्भवे
 त्यागस्य सेवाप्रतिपल्लवता निमग्नः, असम्भवे तु त्यागं कृत्वा आस्तम्भरतिमार्गे प्रपेदा इति ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ अतः परं साधनकर्म निरूपयन्तः साधनान्तरागामप्रत्येककर्म वदन्तः सः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

गोस्वामी श्रीपुरुषोत्तमजीकृत टीकाना भाषांतरसहित.

निज जनउपर कृपावंत श्रीमद्वल्लभाचार्यजीने प्रणाम करीने तेओश्रीनो आ दास
(श्रीपुरुषोत्तमजी) निरोधलक्षण ग्रन्थनो विचार करे छे.

श्रीमद्वल्लभाचार्यजी संन्यासनिर्णय ग्रन्थमां भक्तिमार्गीय त्याग प्रभुना विरहना
अनुभवनेमाटे कर्तव्य छे एम सूचवे छे; कौण्डिन्यऋषि अने श्रीगोपिकाओ ए धे
गुरु छे एम कहे छे; धबेना समय अने फल जूदा जूदा छे एम बोध करे छे, अने
तेपरथी अधिकारीओनो भेद सूचवे छे; ए भक्तिमार्गीय त्याग मात्र प्रेमथी ज सिद्ध थाय
छे एम आज्ञा करे छे; ए प्रेमतुं साधन शुं, एम आकांक्षा यतां आज्ञा करे छे के भाव-
नाथी सिद्ध थयलो भाव ज मात्र साधन छे; अने भावभावनाथी विलक्षण (उच्च) अधि-
कार प्राप्त यतां प्रभुना गुणगान ज विरहमां जीवन टकावी राखे छे एम आज्ञा करे छे.

त्यां एम आकांक्षा थाय छे के केवा अधिकारीने केवी भावनाथी उत्पन्न थयलो
केवा प्रकारनो भाव साधनरूपे उपयोगी थइ पड़े छे? वळी प्रभुना गुणो पण त्यां
पाधक कहेला छतां केवा अधिकारमां केवा प्रकारे जीवन टकावी राखवानां साधनभूत
थइ पड़े छे? एम पण आकांक्षां थाय छे. वळी भक्तिवर्धिनी ग्रन्थमां श्रीमद्वल्लभा-
चार्यजीए आज्ञा करीछे के जे भक्तने भक्तिनो बीजभाव दद थयो होय अने जे भग-
वाने आज्ञा करेली अने आपे विचारेली रीतिए भजन करतो होय एवा भक्ते भक्तिनी
प्रवृद्धिने माटे गृहत्याग करीने श्रवण कीर्तनरूप साधन करवां; जेनो बीजभाव दद न
थयो होय तेणे तो घरमां रहिने पूजा श्रवण बगैरे करीने प्रभुनुं भजन करतुं, अने
एम करतां करतां प्रभुतरफ खेद आसकि अने व्यसन थाय त्यारे ते कृतार्थ थाय एम
कहुं. आगळ जतां त्याग करवा बगैरेनी आवश्यकता यतानी. त्यांपण भक्तिवृद्धिउं
स्वरूप शुं, भक्तिनी वृद्धि थई छे एम केम माळम पड़े, एम आकांक्षा थाय छे.
अने सेवाफलविचरणमां आज्ञा करी के जो आद्य फल (अतीतिक सामर्थ्य)

ન પ્રાપ્ત થાય તો સેવા આધિદૈવિકી થઈ શકતી નથી, તેથી જ ફલ પ્રાપ્ત થયું નથી એમ સમજવું. ત્યાં પણ એમ આકાંક્ષા થાય છે કે સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય ?

પ્રમાણે ઉપર કહેલા ગ્રંથોમાં આ સર્વ આકાંક્ષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્ણ કરવાને આપ એમ વોધ કરે છે કે જેવી રીતે મગવાનું અવતાર દશામાં ભક્તને દર્શન થાય એવા ગુણલીલાઓવડે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ કરાવી પોતામાં આસક્તિ કરાવી નિરોધ ધીમે-ધીમે ક્રમવાર કરાવે છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે તેમ હાલ અનવતાર દશામાં જ્યારે પોતે મૂતલપર પ્રકટ વિરાજતા નથી ત્યારે પણ શ્રવણ કીર્તન વગેરેથી અનુભવમાં આવે એવા ગુણલીલાઓવડે જ ધીમેધીમે ક્રમવાર નિરોધ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે; માટે ત્યાગપૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી ભજતા ભક્તે, તેમજ ત્યાગ-પૂર્વક કીર્તનથી ભજતા ભક્તે, તેમ જ ઘરમાં રહીને સેવાપૂજા વગેરેથી ભજતા ભક્તે સર્વે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ ઉપર કહેલો નિરોધ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કર્યા કરવો.

તેમાં પણ જે ભક્ત ત્યાગપૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી ભજતો હોય તેણે પોતાપર પ્રભુની કેટલી કૃપા થઈ તેની પરીક્ષા કરવી, (પોતાના મનમાં વિચારથી સમજવું), પ્રભુના ગુણગાન ગાવા, પોતાની અવસ્થાની પરીક્ષા કરવી, ઇટલે પોતે કેટલે દરજે પહોંચ્યો છે તેનો મનસાથે વિચાર કરવો, અને પોતાના અધિકારપ્રમાણે પોતાના મનમાં પ્રભુપરત્યે ઉત્પન્ન થતા મનોરથોપરથી પોતામાં નિરોધની ઉત્પત્તિ ક્યાંસુધી થઈ તેનો વિચાર કરવો.

જે ભક્ત કીર્તનવડે પ્રભુનું ભજન કરતો હોય તેણે કીર્તનથી પોતાને અનુભવમાં આનતા સુખનિશેષથી પોતામાં ભક્તિની વૃદ્ધિ કેટલી થઈ તેની પરીક્ષા કરવી, અને પ્રભુકૃપા પોતાપર કેટલી થઈ તેનો વિચાર કરવો.

જે ભક્ત ઘરમાં રહી પ્રભુનું ભજન કરતો હોય તેણે પોતે જે સેવા કરે છે તે આધિ-દૈવિકી પયંત પહોંચે તેમોટું શ્રવણ કીર્તન ધ્યાન નિરંતર કર્યા કરવાં.

આ સર્વનો ઉપદેશ કરવાને આપ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથનો આરંભ કરે છે. કોઈને એમ શક્ય થાય કે આ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથ સંન્યાસનિર્ણય વગેરે ધીજા ગ્રંથોના શેષ-અઘરુપ છે એમ ધારનારું શું કારણ છે? જેમ ધીજા ગ્રંથો એકએકથી સ્વતંત્ર છે તેમ આ ગ્રંથ પણ સ્વતંત્ર છે એમ સામાટે ન માનવું ?

આ શરૂના સમાધાનમાં વહેવારું કે આ ગ્રંથમાં ગ્રંથ કરવાની પ્રતિજ્ઞા નથી, તેથી કોઈપણ કારણને ઈંધે આ ગ્રંથ કર્યો એમ તો આપણે માનવું જ પડશે; યહી સંન્યાસનિર્ણયમાં કહેલી માયના વગેરેનું સ્વરૂપ શું એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમ જ પ્રભુના ગુણગાન જીવનના હેતુરૂપ થઈ પડે છે તે કયે પ્રકારે થાય છે, એમ આકાંક્ષા

થાય છે, તેમજ ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા ભક્તિવૃદ્ધિ પદમાં મક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ શું એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમજ સેવાફલવિવરણમાં કહેલા અનાધિદૈવિકી પદમાં સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય, એમ આકાંક્ષા થાય છે—તેમજ આ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથમાં શ્રીયશોદા વગેરેને થયેલા દુઃસ્ત્રની આશંસા ગુણકીર્તન વગેરેનું જે વર્ણન છે તે અક્ત્સાત્ પડેલે પ્રયોજનવગરનું થઈ પડે છે, માટે એ સર્વ શામાટે કહ્યું એમ આકાંક્ષા થાય છે, માટે આ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથ ઉપર લખેલા સંન્યાસનિર્ણય ભક્તિવર્ધિની અને સેવાફલવિવરણ ગ્રંથોમાં ઉત્પન્ન થતી આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરે છે તેથી, અને આ ગ્રંથમાં દયાલુત્વ વગેરે શબ્દો છે તેનું વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે અને તે તે ગ્રંથોમાંના પ્રમેયનું પણ વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે તેથી, આ ગ્રંથ સંન્યાસનિર્ણય વગેરે ગ્રંથોનો શેષભૂત છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

કદાચિત્ કોઈ કહે કે ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા કોઈપણ શબ્દનું વિશેષ જ્ઞાન નિરોધલક્ષણમાં થતું નથી, માટે ભક્તિવર્ધિનીના શેષતરીકે નિરોધલક્ષણ નથી, તો તે ચરોધર નથી, કેમકે સંન્યાસનિર્ણયના પ્રમેયમાં જ ભક્તિવર્ધિનીનું પ્રમેય આવી જાય છે.

પરસ્પર આકાંક્ષા પૂરાતી હોવાથી જ શ્રીહરિભગવાન પણ 'શ્રીકૃષ્ણસંવિધિસ્ત' એ પાંચ શ્લોક જો કે સ્વતંત્ર જણાય છે તો પણ જલભેદના અઘ્નભૂત મળેલા છે. તેથી એ પ્રમાણે અઘ્નરૂપ ગણવામાં અને એકવાક્યતાનો અઙ્ગીકાર કરવામાં કાંઈપણ પાપક નથી; તેથી આ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથનું સંન્યાસનિર્ણય ભક્તિવર્ધિની અને સેવા-ફલવિવરણના શેષરૂપે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

સંન્યાસનિર્ણયમાં સિદ્ધ કર્યું છે કે ત્યાગી ભક્તને માનના માત્રથી સિદ્ધ થયેલો થાય જ સાધનરૂપ છે, ત્યાગીઓમાં પ્રથમ અધિકારી કરેલો ત્યાગ પ્રમુખા વિરહના અનુ-ભવને માટે જ હોય છે, અને વિરહ એ શ્રાદ્ધપના નિતેમાનથી થયેલા દુઃસ્તરૂપ છે, પણ (વિરહી) અધિકારીને શ્રીકૃષ્ણમાં આમત્તિ હોવાથી ધરમાં રહેલા મનુષ્યો પાપક અને અનાત્મરૂપ (પોતાની સાથે સંબંધવિનાના) માટે છે, તેથી પ્રથમની કાંઈક વિસ્મૃતિ થઈ ભગવાનમાં આમત્તિ થાય છે, અને પછી વ્યક્ત થાય છે, સારે ભગવાનના ગુણ અને સ્તીલાનું પ્રાધાન્ય હુદી જઈ ભગવાનના સ્વરૂપમાં આમત્તિ થાય છે, અને ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી દીનતા થાય છે, ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો જન્મપ્રકરણમાં કદાપ્રમાણે ભક્તના દુઃસ્તરૂપ થાય છે એનું જ્ઞાન હોવાથી આ દુઃસ્ત્રની રૂઝા ઉત્તર થાય છે. એનું દુઃસ્ત્ર અનિશ્ચય થાય તેજ ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે, કેમકે તે બિનિમાં પ્ર-

શ્રી વિસ્મૃતિ અને મગવાનમાં આસક્તિ અધિક થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા દુઃખની ઇચ્છા અને તેની માવના એ આવા નિરોધનું કાર્યલક્ષણ સમજવું.

પ્રથમ શ્લોકમાં એવા નિરોધનાં કાર્યલક્ષણનું વર્ણન કરવામાં છે:—

યત્તુ દુઃખં યશોદાયા નન્દાદીનાં ચ ગોકુલે ।

ગોપિકાનાં ચ યદ્ દુઃખં તદ્ દુઃખં સ્યાન્મમ કચિત્ ॥ ૧ ॥

સાન્વયપદાર્થ:—ગોકુલે (ગોકુલમાં) યશોદાયા: (શ્રીયશોદાને) ચ (અને) નન્દાદીનાં (શ્રીનન્દરાયજી વગેરેને) ચ (અને) યત્ (જે) દુઃખ (દુઃખ) ચ (અને) ગોપિકાનાં (શ્રીગોપીજનોને) યત્ (જે) દુઃખ (દુઃખ) તત્ (તે) દુઃખં (દુઃખ) મમ (મને) કચિત્ (કોઈક ઠેકાણે) સ્યાત્ (થાશે).

શ્લોકાર્થ:—ગોકુલમાં શ્રીયશોદાજીને અને નન્દરાયજી વગેરેને અને (તેમના સમ્બન્ધવાળાં ધીજાઓને પણ પરમ ફલને આપવાની ઇચ્છાવાળા પ્રભુએ) જે દુઃખ આપ્યું છે, પુનઃ (તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ) જે દુઃખ શ્રીગોપીજનોને આપ્યું છે તે દુઃખ મને કોઈક ઠેકાણે થાશે.

આ શ્લોકમાં શ્રીયશોદા શ્રીનન્દ તથા શ્રીગોપિકાઓ એ ત્રણના દુઃખનું વર્ણન કરલું છે, તેથી જૂદા જૂદા ત્રણ પ્રકારના માવનું સૂચન કર્યું છે. વહી શ્લોકમાં ત્રણ ‘ચ’ છે. ‘ચ’ ઇટલે ‘અને’; તેથી ‘અને ધીજા પણ દુઃખી મત્તો’ એવો અર્થ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના માવવાળા મત્તોના જેવા માવવાળા કસવગેરેથી દુઃખી થયલા, કાલથી દુઃખી થયલા, તથા અજ્ઞાનથી દુઃખી થયલા મત્તોનું પણ આ શ્લોકમાં સૂચન કર્યું છે એમ સમજવું. જેમ પ્રાકટ્ય સમયમાં કસ વગેરે અસુર હતા, તેમ હાલમાં પણ ધીજા અસુરો ઘણા હોય છે, તેમ કાલ તથા અજ્ઞાન પણ હોય છે ‘કચિત્’ શબ્દ શ્લોકમાં છેલ્લો છે, તેનો અર્થ ‘કોઈક સ્થળમાં’ એમ થાય છે. કોઈ સ્થાન નિશ્ચિત સ્થલ નથી કહ્યું, તેથી મગવદ્વાવવાળા જૂદા જૂદા દેશોમાં પર્યટનનું સૂચન થાય છે, તેથી એવા અધિકારીનું ત્યાગીપણુ જણાઈ આવે છે. એમ આગળ પણ સમજી લેવું.

૧ લક્ષણ દરે સ્વાસ્થ્ય, definition લક્ષણ કે પ્રકારના હોય છે, સ્વરૂપલક્ષણ અને કાર્યલક્ષણ. નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવે તે સ્વરૂપલક્ષણ, અને નિરોધમાં થતા અનુભવો તથા પરિણામોડં વગેરે જમાં હોય તે નિરોધનું કાર્યલક્ષણ. દશમસ્કન્ધના શ્રીસુતોચિનીમાં નિરોધના સ્વરૂપલક્ષણ વિસ્તારથી મનાવ્યામાં આ પ્રથમા નિરોધનાં કાર્યલક્ષણના વર્ણન કરવામાં આપ્યાં છે.

૨ આ શ્લોકમાં ‘અન્’ ઇટલે ‘થાશે’ એ આગમસૂત્ર છે. આગા દસોવતી વસંતે હિંદુ દુન-પ્રમાણે અગાદર્શક ઉપસર્ગ હોય ત્યારે જ નિષ્કર્ષ વપરાય, તોપણ સામાન્ય રીતે શ્લોકમાં ઉપસર્ગવિના પણ નિષ્કર્ષ વપરાય છે, જમને ‘જા દેવદત્ત આવે તો મારું કાર્ય થાય,’ માટે નિષ્કર્ષ પ્રયોગ વાપરવામાં હોય નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે શાસ્ત્રનિષ્ઠ શ્લોકનો એવો વપરાશ પ્રમાણ ન કહેવાય, નિષ્કર્ષ તો પ્રાર્થના કે મનાવવામાં જ વપરાય, તો પ્રાર્થના અને સમ્માવનામાં પણ આગમ તો છે જ, તેથી તે રીતે અર્થ વાપરવામાં પણ અગમ જાતી રહેતી નથી, માટે હોય આવી શકતો નથી.

આ શ્લોકનો માર્થ એમ થાય છે કે જે મત્તો પ્રમુના ચાલમાવમાં આસક્ત છે, જે મત્તો પ્રમુના કિશોરમાવમાં આસક્ત છે, તથા જે મત્તો પ્રૌઢમાવમાં આસક્ત છે, તે સર્વેનું દુઃખ જોડને તે દુઃખનું નિવારણ કરવાને તેવા તેવા થાલ, કિશોર તથા પ્રૌઢ રૂપથી ભગવાન્ તે તે માવને અનુસાર સુખ આપવાને પ્રકટ થાય છે, માટે ભગવાન્ના પ્રકટ થવામાં એવું દુઃખ જ સાધનરૂપ છે. તેથી એવા મત્તના હૃદયમાં એવા દુઃખની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રપન્થવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિરૂપ નિરોધ તેજ શ્રીકૃષ્ણને વિષે વ્યસનનું ફલ, તેથી એવા દુઃખની ઇચ્છારૂપ નિરોધ એજ લાગી મત્તોમાં પ્રથમ (હીન) અધિકારીનું ભક્તિની વૃદ્ધિનું લક્ષણ સમજાવું. ॥ ૧ ॥

હવે મધ્યમ અધિકારી જે લાગ કરે છે તે વિરહ સમયમાં આસક્તિપ્રમન્યાયપ્રમાણે ભગવાન્ના અનુભવને માટે હોવાથી તેવા અધિકારીની ભક્તિની વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ તેવા નિરોધનું લક્ષણ કહીને દર્શાવે છે:-

ગોકુલે ગોપિકાનાં તુ સર્વેષાં વ્રજવાસિનોમ્ ।

યસ્મિન્ન સમમૂત્ તન્મે ભગવાન્ કિં વિધાસ્યતિ ॥ ૨ ॥

સાન્યયપદાર્થ:-ગોકુલે (શ્રીગોકુલમાં) ગોપિકાનાં (શ્રીગોપીજનોને) તુ (વહી) સર્વેષાં (સર્વે) વ્રજવાસિનાં (વ્રજમાં રહેનારાઓને) યત્ (જે) સુખં (સુખ) સમમૂત્ (સારી રીતે થયું) તત્ (તે સુખ) મે (મારા) ભગવાન્ (ભગવાન્) કિન્ (કેમ) વિધાસ્યતિ (કરશે ?)

શ્લોકાર્થ:-વહી શ્રીગોકુલમાં શ્રીગોપીજનોને અને સર્વે વ્રજવાસીઓને, જે સુખ થયું તે સુખ મારા ભગવાન્ શું મને આપશે ?

શ્લોકમાં 'તુ' શબ્દ મુખ્યો છે તે ઉપરાંત શ્લોકમાં જે નિરોધનું લક્ષણ કહ્યું તેનાથી મિશ્રતા દર્શાવવાને માટે છે. આ મત્ત અત્યંત વિપ્રયોગથી દુઃખી છે અને રસપ્રધાન છે, તેથી પ્રમુપ્રાકટ્યથી યદી અત્યંત આસક્તિ જ તેની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે; તેથી કોઈ પણ પ્રકારે પ્રમુના દર્શનથી જે સુખ થાય તેની આકાંક્ષા યદી એ જ એવા ભક્તની ભક્તિની

૧ શ્રીપુરુષોત્તમજીવ વેણુગીતપ્રકાશના અત્તમા આસક્તિપ્રમન્યાય આ રીતે સમજાવ્યો છે:-'આસક્તી સદ્યા યો ભ્રમ આવર્તઃ તત્પ્રત્યયેન । યથા સમુદ્રાવર્તેષ્વિતો ભાવતેવે, તથા આસક્તિપ્રમપતિતો નીલાસક્તે રસમુદરવં ભ્રમસ્ય ભાવતેવં યુજ્યતે । અતઃ એવોક્ત્યમિદેન કેનચિત્ 'આપતે' રસચિન્ધો ન પ્રત્યાવર્તેત કિં મમ્મ ઇતિ ।' તથા ચ દ્વાસઃ તત્પ્રત્યયેન તદ્વપયુઃ, ન તુ મિમ્યાભ્રમપતિતા ઇત્યર્થઃ ।'

અર્થ:-આસક્તિ યથાથી જે ભ્રમ થાય છે તે પ્રમાણે. જે પ્રમાણે સમુદ્રના વમઢનાં પડેલો ફરીથી ઉપર આવતો નથી, તે પ્રમાણે આસક્તિના વમઢના પડેલો પણ પાછો નીચઢતો નથી. અહીં આસક્તિ એ રસમુદરને સ્થાને છે, અને ભ્રમ વમઢને સ્થાને છે. તેથી કોઈક રસને કહ્યું છે કે રસલિપુના વમઢના પડેલો પાછો આવતો નથી તો પછી કહેલો લો વયાંથીજ પાછો આવે ? તે પ્રમાણે આ શ્રીગોપીજનો પણ રસમુદરના પ્રમુનાં દુષ્ટના, સ્વાંથી એમથી પુનરાવૃત્તિ થાય નહિ. એમો કાદ મિથ્યા આનિતમા યજ્ઞા નથી.

વૃદ્ધિરૂપ નિરોધનું લક્ષણ છે, અને એ અર્થ જણાવવાને શ્લોકમાં પહેલાં ‘ગોપિકા’ પદ મુક્યું છે. વીજાએને શ્રીગોપિકાઓના જેવો સર્વાત્મમાત્ર પ્રાપ્ત થયો ન હતો, તેથી તેઓ શ્રીગોપિકાઓ કરતાં ન્યૂન માનવામાં હતાં, તે કારણથી “સર્વે વ્રજવાસી” શબ્દો પાછલ મુક્યા છે.

શ્લોકમાં ‘કિમ્’ શબ્દ છે, તેનો અર્થ ‘કરશે કે નહિ.’ એમ વિકલ્પ સૂચવે છે ‘કિમ્, કિમૂત’ શબ્દોનો અર્થ વિકલ્પમાં છે એમ કોશમાં કહ્યું છે. ‘વિધાસતિ’ પદ સર્વિધ્યકાલમાં છે, તે આશંસા દર્શાવે છે. ॥ ૨ ॥

હવે ઉત્તમ અધિકારીએ કરેલો ત્યાગ વિરહપછી થતા સાક્ષાત્કારનેમાટે હોય છે. એવા મક્તને મગવાનના સાક્ષાત્કાર પછી જ્યારે વ્રજવાસીઓની માફક પાછલથી વિરહ થાય છે ત્યારે તેને પ્રથમ અનુભવેલા હીલાસુસ્તવગેરેનું સ્મરણ થાય છે, અને આ વિરહ સમયે તે હીલા વગેરેથી મિશ્રિત અનુભવ થાય છે; તે વસ્તુને પોતાને મગવાનું સ્મરણ કરાવનાર જે નિરોધ તે તેની મક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે, તેથી એવા મક્તને પોતામાં એવા નિરોધને દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:-

ઉદ્ધવાગમને જાત ઉત્તસવઃ સુમહાન્ યથા ।

વૃન્દાવને ગોકુલે વા તથા મે મનસિ ક્ષિત્ ॥ ૩ ॥

સાન્યયપદાર્થઃ-વૃન્દાવને (શ્રીવૃન્દાવનમાં) વા (અથવા) ગોકુલે (શ્રીગોકુલમાં) ઉદ્ધવાગમને (ઉદ્ધવની પધાર્યા ત્યારે) યથા (જેવો) સુમહાન્ (અત્યંત મોટો) ઉત્તસવઃ (ઉત્તસવ) જાતઃ (થયો) તથા (તેવો) મે (મારા) મનસિ (મનમાં) ક્ષિત્ (કોઈક વાર થાયો).

શ્લોકાર્થઃ-શ્રીવૃન્દાવનમાં અને શ્રીગોકુલમાં ઉદ્ધવની પધાર્યા ત્યારે જેવો મોટો ઉત્તસવ થયો તેવો મારા મનમાં કોઈક વાર થાયો.

જેમ પ્રથમ શ્લોકમાં ‘સ્માત્’ શબ્દ છે તેમ આ શ્લોકમાં પણ સમજી લેનો. એટલે ઉદ્ધવજીના પધારવાથી જેમ પ્રમુદ્ધ સ્મરણ ઉત્તસવ વગેરે થઈ રહ્યાં હતાં, તેવાં સ્મરણ ઉત્તસવ વગેરેની ઇચ્છા થતી એજ પોતામાં તેવી મક્તિની વૃદ્ધિને દર્શાવનાર નિરોધનું લક્ષણ છે, તેથી ઉપર કહેલા માવની આકાંક્ષા શ્રીમત્તનાયના સ્વરૂપમાં આસક્ત મક્તોને જ થાય છે, થીજા સ્વરૂપમાં આસક્ત મક્તોને થતી નથી એમ સમજવું. તેમ જ શ્રીમત્તનાયસ્વરૂપમાં આસક્ત મક્તો જ મગવાનના પરમ અનુગ્રહવાળા હોય છે એમ પણ સમજવું. થીજા શ્લોકમાં “વૃન્દાવન” પદ મુક્યું છે તે અનુગ્રહવાળા મક્તોમાં પણ અધિકતા ઘણવવાને મુક્યું છે. તેથી આરા પુષ્ટિમાર્ગરિપે જ આ વિચાર છે, સર્વ સામાન્ય વર્ગરિપે આ વિચાર નથી.

થાયા શ્રીગોપેન્દ્રજીના મતપ્રમાણે શ્રીમુખોપિનીનગેરમાં વર્ણવેલો નિરોધ આવ-

ચક્ર છે એ સૂચનાર મનોરથ આ ત્રણ શ્લોકમાં છે. શ્રીહરિરાયજીના મતપ્રમાણે નિરોધના નિમિત્તકારણસૂત્ર માવના અને ગુણગાનમાં પ્રથમ માવનાનું નિરૂપણ આ ત્રણ શ્લોકમાં કર્યું છે; એ માવના વધુ દુર્લભ છે એમ બોધ કરવાને શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રાર્થના રૂપે તેનું વર્ણન કર્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે કે મારા મતપ્રમાણે આ ત્રણ આશંસા મક્તિની વૃદ્ધિ દર્શાવનાર લક્ષણ તરીકે કહેલી છે, તેથી ઉપલા જે મતોથી ઘટલો મેદ સમજવો.

એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં જે મક્તો માત્ર શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી માવનામાં આસક્ત છે તેઓની મક્તિની વૃદ્ધિરૂપ માવનાત્મક નિરોધ હોય છે, તેનું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન થવાને આશંસારૂપ કાર્યલક્ષણથી વર્ણન કર્યું હશે જે મક્તો ત્યાગી છે અને ઉપર કહેલા માવનાવાળા મક્તો કરતાં ઉત્તમ છે, અને પ્રમુખ ગુણગાનમાં આસક્ત છે, તેમની મક્તિની વૃદ્ધિરૂપ નિરોધ કેવો હોય તેનું જ્ઞાન કરાવનાર કાર્યલક્ષણ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ ગુણગાન કરનારા મક્તોમાં જે હીન અધિકારીઓ હોય તેઓમાં એ નિરોધ કેવા પ્રકારનો હોય છે તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:-

મહતાં કૃપયા યાવદ્ભગવાન્ દયયિષ્યતિ ।

તાવદાનન્દસન્દોહઃ કીર્ત્યમાનઃ સુખાય હિ ॥ ૪ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ-મહતાં (મોટાઓની) કૃપયા (કૃપાથી) યાવત્ (જ્યાંસુધી) ભગવાન્ (ભગવાન્) દયયિષ્યતિ (દયા કરશે) તાવત્ (ત્યાંસુધી) કીર્ત્યમાનઃ (જેનું કીર્તન કરવામાં આવે છે તે) આનન્દસન્દોહઃ (આનન્દનો સમુદાય) હિ (નિશ્ચય) સુખાય (સુખ આપે છે).

શ્લોકાર્થઃ-મોટાઓની કૃપાથી જ્યારે ભગવાન્ દયા કરશે (ફલદાન કરશે) ત્યાંસુધી જેનું કીર્તન કરીએ છીએ એવા આનન્દના સમૂહરૂપ પ્રભુ નિશ્ચય સુખરૂપ થાય છે.

આ શ્લોકમાં 'યાવત્' (જ્યાંસુધી) અને 'તાવત્' (ત્યાંસુધી) બે શબ્દો છે, તેમાં 'યાવત્' પાછલી સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે, અને 'તાવત્' પ્રથમ સ્થિતિ દર્શાવે છે; ઘટલે પ્રથમ આનન્દના સમૂહરૂપ પ્રભુ કીર્તનમાં સુખ આપે છે, અને પછી ભગવાન્ દયા કરે છે, અને મક્તને સ્વસ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે છે. શ્લોકમાં 'મહતામ્' શબ્દ છે તે પરોક્ષથી પ્રજામક્તોનો સૂચક છે, ઘટલે પુનિર્માર્ગમાં વ્રજમક્તો જ મોટા છે. તેમની કૃપાથી ભગવાન્ સ્વસ્વરૂપમાં એકતાન કરીદે ત્યાંસુધી સ્મરણપૂર્વક પ્રમુખા નામોનું કીર્તન કરવું. 'નામાનિ અનન્તસઃ' એ શ્લોકમાં કષ્ટાપ્રમાણે સ્મરણપૂર્વક વર્ણન કરવાથી શ્રીમદ્-હૃન્દાવનેન્દુએ પ્રકટ કરેલો રસિક મક્તોના આનન્દનો હીતારૂપ સમૂહ સુખ આપ્યા વિના રહેતો નથી. તેથી તે પ્રમુખી હીતાના કીર્તન વડે જે સુખ યાવડે તે પોતામાં વ્યસનના ઉત્કર્ષરૂપ નિરોધ દર્શાવનાર કાર્યલક્ષણ છે. કીર્તનમાં ભગવાન્ હૃદી જવાથી અને પ્રપચની વિસ્મૃતિ વધારે ને વધારે જવાથી આ અનુભવ થાય છે. ॥ ૪ ॥

એપ્રમાણે ગુણગાન કરનાર ભક્તની પૂર્વ દશા કરતા અધિકતા અને ગુણગાનમા આસક્તિ ઉપર કહેલા મોટાઓની કૃપાથી થાયછે તેવો નિરોધ પોતાને પ્રાપ્ત થતા તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે -

મહતાં કૃપયા યદ્વત્ કીર્તનં સુખદં સદા ।

ન તથા લૌકિકાનાં તું સ્વિગ્ધ-મોજનરુક્ષવત્ ॥ ૫ ॥

સાન્યયપદાર્થ:-યદ્વત્ (જેવી રીતે) મહતા (મોટાઓની) કૃપયા (કૃપાથી) કીર્તન (ભક્તોએ કરેલુ લીલાવિષયક મગવદ્વપોનુ કીર્તન) સદા (હમેશા) સુખદ (સુખ આપનાર થાય છે) તથા (તેવી રીતે) લૌકિકીના (લૌકિક પુરુષોડુ કીર્તન) નુ (તો) ન (સુખ આપતુ નથી) સ્વિગ્ધમોજનરુક્ષવત્ (ધીવાળા મોજન કરનારને જેમ લુલુ મોજનુ સુખ આપતુ નથી તેમ)

સ્તોકાર્થ:-જેવી રીતે મોટાઓની કૃપાથી ભક્તોએ કરેલુ પ્રસુની લીલાનુ કીર્તન સદા સુખ આપે છે, તેમ લૌકિક જનોએ કરેલુ લૌકિક વિષયનુ કીર્તન સુખ આપતુ નથી, જેમ કે જે પુરુષે ધીવાળુ મોજન કરેલુ છે તેને લુલુ મોજન સુખ આપતુ નથી તેમ મોટા એટલે ઉપર કહ્યાપ્રમાણે પ્રજાભક્તો સમજવા કીર્તન એટલે ભક્તે કરેલુ લૌકિક વિષયોડુ કીર્તન ન એટલે સુખ આપતુ નથી ઘટાન્ત આપતા કહે છે કે ધીવાળા મોજન કરનારને જેમ લુલુ મોજન આનન્દ આપતુ નથી તેપ્રમાણે લૌકિક જનોએ કરેલુ લૌકિક વિષયનુ કીર્તન સુખ આપતુ નથી, અને ભક્તોએ કરેલુ બલૌકિક વિષયનુ કીર્તન સુખ આપે છે 'હર્ષથી રુઢાડી ડમી ન થાય, ચિત્ત ડ્રવે નહિ, આનન્દના અશ્વની ધારા વહે નહિ, એવી ભક્તિ થાય નહિ, ત્યાસુધી હૃદય કેમ શુદ્ધ થાય ?' એ શ્લોકમા કહેલા ધર્મોથી આ સુખનો અનુભવ થાય છે આવા સુખનો કીર્તનમા અનુભવ થવો તે જ પૂર્વે કહેલા નિરોધ કરતા પોતામા ઉત્કૃષ્ટ નિરોધ દર્શાવનાર લક્ષણ સમજડુ હવે એના કરતા પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર પ્રાપ્ત થતા પૂર્વ કરતા અધિક નિરોધ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે -

ગુણગાને સુરગાવાસિર્ગોવિન્દસ્ય પ્રજાપતે ।

યથા તથા શુકાડીનાં નૈવાત્મનિ કુત્તોન્યતઃ ॥ ૬ ॥

માન્યપદાર્થ:-ગોવિન્દસ્ય (મગવાનના) ગુણગાને (ગુણોડુ ગાન કરવામા) યથા (જેવી રીતે થાય છે) તથા (તેવી રીતે) શુકાડીના (શ્રીશુકદેવડી યગેરેના) આત્મનિ (હૃદયને ત્રિપે) ન (થતી નથી) અન્યત (જ્ઞાન અને ભક્તિ-વિના પીના કોઈ દેતુથી) શુન (ક્યાથી થાય ?)

સ્તોકાર્થ:-મોટાઓની કૃપાથી ગોવિન્દના ગુણગાનમા જે સુરગની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે શ્રીશુકદેવડી યગેરેના હૃદયમા પણ થતી નથી, તો ધીડીકોઈ રીતે તો ક્યાડીજ થાય ?

‘મહતાં કૃપયા’ એ વે શબ્દો આ શ્લોકમાં પણ સમજી લેવા. મોટાઓની કૃપાથી મોવિન્દના ગુણગાનમાં ઇટલે રાગને અનુસાર મગવદુળોવાળા શબ્દો અને વાક્યોના કીર્તનમાં જેવી અતીશય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી શુક્રદેવજી વગેરે જ્ઞાની મત્તોના હૃદયમાં પણ થતી નથી, તો વીજે કોઈ પ્રકારે તો ક્યાંથી જ થાય? જ્ઞાન અને ભક્તિ (એ બન્ને શુક્રદેવજીમાં છે) એ વેથી ન થાય તો તે વિનાના વીજા કોઈ હેતુથી તો ક્યાંથીજ થાય? એ પ્રમાણે ભગવાનના ગુણગાનથી એવા સુખની પ્રાપ્તિ થવી એ પહેલાના કરતાં પોતામાં ઉત્કૃષ્ટ નિરોધ દર્શાવનાર લક્ષણ સમજવું. એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં જે કીર્તન કરનારાઓ અને ગુણગાન કરનારાઓ છે, તે વચ્ચેમાં મોટાઓની ઇટલે વ્રજમત્તોની કૃપા હેતુરૂપે અપેક્ષિત છે એમ સૂચવ્યું.

એ કૃપા અને તેના પરિણામરૂપ ગુણકીર્તનથી થતું સુખ કેમ પ્રાપ્ત થાય, એવી અપેક્ષા થતાં તેમાં ભગવાનની કૃપા જ હેતુરૂપ છે એમ પ્રકારભેદથી કહે છે:—

ક્ષિયમાનાન્ જનાન્ દદ્ધ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ।

તદા સર્વં સદાનન્દં હૃદિસ્યં નિર્ગતં વહિઃ ॥ ૭ ॥

સ્વાન્વયપદાર્થ:—ક્ષિયમાનાન્ (પોતાની પ્રાપ્તિને માટે ક્ષેષ પામતા) જનાન્ (ભક્તજનોને) દદ્ધ્વા (જોડને) યદા (જ્યારે) કૃપાયુક્ત (કૃપાવાળા) ભવેત્ (થાય) તદા (ત્યારે) હૃદિસ્યં (હૃદયમાં રહેલું) સર્વં (સર્વાંશસંપૂર્ણ) સદાનન્દં (પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ) વહિઃ (વહાર) નિર્ગતમ્ (પ્રકટ થાય).

શ્લોકાર્થ:—પોતાની પ્રાપ્તિને માટે નિજજનને ક્ષેષ પામતા જોડ જ્યારે પ્રભુ દયાવંત થાય ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સર્વાંશ સમ્પૂર્ણ યશોદોત્સજ્જલાલિત કૃષ્ણપરમાત્મા વહાર પ્રકટ થાય છે.

જનાન્ ઇટલે જન્મધર્મવાળા નિજજનને પ્રભુપ્રાપ્તિમાટે દુઃખી થતા જોડ ઉપારે પ્રભુ મહુ અતુગ્રહ કરે છે, ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સર્વ સદાનન્દ વહાર પ્રકટ થાય છે. પહેલી પંક્તિમાં ‘ભવેત્’ શબ્દ છે તે ધીજી પંક્તિમાં પણ યોગી લેવો.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના દશમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે ‘અથ યદિદમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં ચેષમ દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશત્તસ્મિન્ યદન્તસ્તદન્વેષ્યં તદ્વા વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્’ । અર્થ:—આ બ્રહ્મ પુરમાં સૂક્ષ્મ કમલરૂપી પર છે, તેમાં સૂક્ષ્મ અંતરાકાશ છે, તેની અંદર જે છે, તેની શોધ કરવી જોડે, તેની વિજિજ્ઞાસા કરવી જોડે.

અહીં એમ શક્યા થાય છે કે જીવનો શોધ કરવાનો વિચાર થાય છે કે બ્રહ્મ ? જીવ બ્રહ્મ છે ? તેનો શોધ કરવો ? કે જીવથી જુદો કોઈ બ્રહ્મ છે તેનો શોધ કરવો ? અણુ-ભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં પાંચમા અધિકરણમાં આ વિષયનો નિધય કર્યો છે—દહર (સૂક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે કેમકે એ પ્રપાઠકમાં બ્રહ્મલોકમાં જવાનું કહ્યું છે,—‘અ-ભેવેમાઃ સર્વાઃ પ્રજા અહરહર્ગચ્છન્દ્ય એતં બ્રહ્મલોકં ન વિન્દન્તિ’; અર્થ:—એ પ્રમાણે સર્વ પ્રજા

દરરોજ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે (નિદ્રામાં) પણ તેને જાણતા નથી. વલી એ પ્રપાઠ-કમાં કહ્યું છે કે ‘એ આત્મા ‘અપહતપાપ્મા સત્યકામઃ સત્યસદ્વત્પઃ’; અર્થ-એ આત્મા પાપવગરનો સત્યકામ સત્યસદ્વત્પવાળો છે. અહીં અપહતપાપ્મા, સત્યકામ સત્યસદ્વત્પ ઘેરે શબ્દો બ્રહ્મવાચક છે, જીવવાચક નથી. બ્રહ્મલોક શબ્દ જે ઉપરના વાક્યમાં છે તે પણ જીવવાચક હોઈ શકે નહિ. વલી ત્યાંજ કહ્યું છે કે ‘અથ ય આત્મા સ સેતુ-વિધૃતિરેપાં લોકાનામસમ્પ્રદાય.’ અર્થ-જે આત્મા છે તે સેતુ છે, આ લોકનો ધારણકર્તા છે. અહિં સેતુ, સર્વ લોકનો ધારણકર્તા, ઘેરે શબ્દો પણ જીવને લાગુ પડે નહિ. વલી એ પ્રકરણમાં કહેલા સર્વ ધર્મ બ્રહ્મમાં જ પ્રસિદ્ધ છે, આ સર્વ કારણોને લીધે ‘દહર’ (સૂક્ષ્મ) મલ્લ છે. આ દહરવિધ્યા કહેવાય છે.

કીર્તન કરનારા મક્તોપર ભગવાન્ની કૃપા યતાં ભાવનાની પ્રવલતાથી દહરવિધ્યામાં કહેલા સર્વની અંદર રહેલા પ્રભુનું વહાર પ્રાકટ્ય થાય છે, તેજ સમયે સાથે સાથે વ્રજ-મક્તો પણ પ્રકટ થાય છે. ત્યારે તેમની કૃપાથી એ નિરોધ ફલ આપે છે. માટે આ પણ ફલ આપનાર નિરોધનું લક્ષણ છે.

હવે કીર્તન કરનારાઓમાંથી પણ વિશેષતા કહેવાને તે વિશેષતાનું વર્ણન કરે છે:-

સર્વાનન્દમયસ્યાપિ કૃપાનન્દઃ સુદુર્લભઃ ।

દ્વદ્વતઃ સ્વગુણાન્ શ્રુત્વા પૂર્ણઃ જ્ઞાવયતે જનાન્ ॥ ૮ ॥

સાન્ન્યયપદાર્થઃ-સર્વાનન્દમયસ (સર્વ આનન્દપ્રચુર પ્રભુનો) અપિ (પણ) કૃપાનન્દઃ (કૃપારૂપી આનન્દ) સુદુર્લભઃ (અત્યન્ત દુર્લભ છે). હૃદયગતઃ (હૃદયમાં રહેલા) પ્રભુ) સ્વગુણાન્ (પોતાના ગુણો) શ્રુત્વા (ગવાતા સાંભળીને) પૂર્ણઃ (કૃપાપૂર્ણ થઈને) જનાન્ (મક્તજનોને) જ્ઞાવયતે (રસથી પૂર્ણ કરે છે.)

શ્લોકાર્થઃ-સર્વ આનન્દપ્રચુર પ્રભુનો પણ કૃપારૂપી આનન્દ અત્યન્ત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પ્રભુ પોતાના ગુણો ગવાતાં શ્રવણ કરીને કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ મક્ત-જનોને રમથી પૂર્ણ કરે છે.

ઉપર કહેલી રીતે સર્વ સદાનન્દરૂપ પ્રભુ વહાર પ્રકટ યતાં જે સદાનન્દતા મક્તને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી કોઈ સર્વાનન્દધનરૂપ પ્રભુનો જે કૃપાનન્દ તે પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રભુની કૃપાથી મલ્લો આનન્દ તો ઘડુ જ દુર્લભ છે. કેમકે તે તો મગવાન્ દાન કરે ત્યારે જ મલ્લ. એ વાત પીઝી પદ્ધિમાં સ્પષ્ટ કહી છે. હૃદયમાં રહેલા ભગવાન્ પોતાના ગુણોના કીર્તન સાંભળીને ‘પૂર્ણ’ ઇટલે ઘડુ પ્રકારે મક્તમાં પ્રવેશ કરીને થયલા ‘પૂર્ણ’ ઇટલે કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ જનને અન્દર અને વહાર રસથી વ્યાપ્ત કરે છે. અહીં ‘શ્રુત્વા’ પદ છે તેથી પણ સૂચન થાય છે કે ગુણોનું કીર્તન આધાર છે; તેથી મક્તજનમાં ભગવાન્ની કૃપાથી જે મગવાદાનન્દ પ્રકટ થાય છે તેના-

થીજ એ કીર્તન થઈ શકે છે. ભગવદાનન્દ પ્રકટ થયા વિના એ કીર્તન થઈ શકતાં નથી. માટે જ એ અતિદુર્લભ છે, અને તેથી જ એ ફલાત્મક નિરોધનું લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ અહીં સમ્પૂર્ણ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્યાગીઓમાં સાધનાંશ સરસો હોવા છતાં ‘છન્દત ઉમયાવિરોધાત્’ એ ન્યાયથી જ્યાં ભગવાનને તે ભક્તોએ કરેલાં પોતાનાં ગુણગાન અને કીર્તન શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યાં તે ભક્તોની ગુણગાન બોરેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. જ્યાં એવી ઇચ્છા પ્રભુને થતી નથી ત્યાં તે ભક્તોને ભાવનામાત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, એ પ્રમાણે મુખ્ય અધિકારીઓમાં વ્યવસ્થા સમજવી. આથી ભગવત્કૃપા આપનાપર કેટલી યદ્ તેની પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર થતાવ્યો.

એ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પ્રકારના નિરોધનાં લક્ષણો ઘટાકીને નિરોધનાં સાધનનો ઉપદેશ કરે છે:-

તસ્માત્ સર્વે પરિત્યજ્ય નિરુદ્ધૈઃ સર્વદા ગુણાઃ ।

સદાનન્દપરૈર્ગેયાઃ સચ્ચિદાનન્દતા સ્વતઃ ॥ ૧ ॥

સાન્ધ્યપદાર્થઃ-તસ્માત્ (ભાવના કરતાં ગુણગાનથી ભગવાન્ વધારે પ્રસન્ન થાય છે તેથી) સર્વ (સર્વને) પરિત્યજ્ય (છોડીને) નિરુદ્ધૈઃ (પ્રપન્નવિસ્મૃતિ-પૂર્વક ભગવદાસક્તિયુક્ત થઈને) સદાનન્દપરૈઃ (હૃદયમાં રહેલી લીલામૃષ્ટિમાં એક-તાન થઈને) સર્વદા (સર્વદા) ગુણાઃ (પ્રભુના ગુણો) ગેયાઃ (ગાન કરવું) સચ્ચિદાનન્દતા (અક્ષરમ્ભૂતા) સ્વતઃ (એની મેલે જ).

શ્લોકાર્થઃ-ભાવનાકરતાં ગુણગાનથી ભગવાન્ વધારે પ્રસન્ન થાય છે તેથી સર્વનો પરિત્યાગ કરીને પ્રપન્નવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિવાલા થઈને, હૃદયમાં રહેલી લીલામૃષ્ટિમાં એકતાન થઈને સર્વદા પ્રભુના ગુણોનું ગાન કર્યાં કરવું, તેથી એની મેલે જ (બીજા કોઈ સાધનવિના) અક્ષરમ્ભૂતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવના કરતાં પણ ભગવાન્ ગુણગાનથી અધિક પ્રસન્ન થાય છે તેથી માર્ગની રીત પ્રમાણે પ્રેમથી સર્વ ગૃહાદિકનો વાસનાસહિત ત્યાગ કરીને પ્રપન્નવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ રાખીને હૃદયમાં રહેલી લીલામૃષ્ટિમાં એકતાન થઈને સર્વદા ઇચ્છે દરેક ક્ષણે ભગવાન્ના ગુણગાન કર્યાં કરવાં. એમ કરવાની અવાન્તર ફલ (વચમાં મળતું ફલ) કહે છે:-સચ્ચિદાનન્દતા સ્વતઃ ઇચ્છે ગુણગાન વિનાના બીજા કોઈ પણ સાધન વિના એની મેલે અક્ષરમ્ભૂતા પ્રાપ્ત થાય છે. “સ્વતઃ” ને વદલે “તતઃ” પાઠ હોય તો તતઃ ઇચ્છે ગુણગાનથી જ એમ અર્થ કરવો. આથી ગુણગાન કરનાર ભક્તને પોતાની અવ-સ્થાની પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર થતાવ્યો. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થમાં “તત્ત્વઃ સંસાર-દુઃસ્વસ્ય નિવૃત્તિર્ગ્રામ્યોધનમ્” ઇચ્છે સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ અને વ્રથબોધ થાય છે એમ જે અવાન્તર (વચમાં) ફલ કરવું, તે આવા ભક્તોને જ થાય છે એમ સમજવું.

एप्रमाणे त्यागीओमां मुख्य अधिकारीओने जेवा निरोधनी सिद्धि थाय छे, तेनुं स्वरूप कह्युं. हवे ए विषयमां आगळ जे सिद्ध करवानुं छे तेमां पोताना अनुभवनुं प्रमाण आपे छे, अने ते वर्णन करवानुं प्रयोजन कहे छे:-

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

सान्त्वयपदार्थ:-रोधेन (संसारावेश रहित यइने इंद्रियनिग्रह करीने) अहं (हुं) निरुद्धः (भगवदासक्त थयो छुं), निरोधपदवी (निरोधना मार्गने) गतः (प्राप्त थयो छुं) निरुद्धानां (संसारमां निरोध पामेला भक्तोना) रोधाय (निरोधने माटे) तम् (ते) निरोधं (निरोध) वर्णयामि (वर्णन करंछुं).

श्लोकार्थ:-संसारावेशरहित यइने इंद्रियनिग्रह करीने हुं भगवदासक्त थयो छुं, अने निरोधना मार्गने प्राप्त थयो छुं. अने संसारमां निरोध पामेला भक्तोना निरोधने माटे ते निरोधनुं वर्णन करंछुं.

उपर कह्युं तेवी रीते हुं (श्रीमद्वल्लभाचार्य) भगवान्मां आसक्त छुं, संसारावेश-रहित होवार्थी इंद्रियनिग्रहथी निरोधमार्गने प्राप्त थयलो छुं, निरोधनी इच्छावाळा-ओने संसारावेशथी रहित करवाने ए निरोधनुं वर्णन करं छुं. श्लोकमां 'तु' पद छे ते एम सूचये छे के ए वर्णन करवानुं थीजुं कांइ प्रयोजन नथी. श्लोकमां अंते 'तम्' ने धदले 'ते' पद होय तो 'तारेमाटे' एवो अर्थ करवो. एटले कोइ कृपापात्र भक्तजन भक्तिवृद्धि केम थाय वगेरे ग्रन्थ श्रीमदाचार्यचरणने करे छे तेने पोते कहे छे के तारे माटे, तने निरोध प्राप्त थाय ते माटे आगळ वर्णन करं छुं.

एप्रमाणे मध्यम अधिकारी वंगरेने माटे निरोधना वर्णननी प्रतिज्ञा करीने तेनुं वर्णन करतां एवा भक्तोने उपयोगी निरोधनुं स्वरूप कहे छे:-

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमान्त्वहर्निशम् ॥ ११ ॥

सान्त्वयपदार्थ:-हरिणा (दुःख हरण करनार श्रीहरिण) ये (जे) विनि-मुक्ताः (निरोधे करीने त्याग कर्यो छे) ते (तेओ) भवसागर (भवसागरमां) मग्नाः (दुर्धा गया छे); ये (जे) निरुद्धाः (भगवान्मां निरोध पाम्या छे तेओ) एन (ज) अत्र (अदी, गुणगानमां) अहर्निशम् (रात्रिदिवस) मोदं (आनंद) आपान्ति (प्राप्त थाय छे).

श्लोकार्थ:-दुःख दूर करनार श्रीहरिण जेमनो त्याग कर्यो छे तेओ भवसागरमां दुर्धा गया छे; जेओ भगवान्मां निरोध पाम्या छे तेओ ज गुणगानमां रात्रिदिवस आनंद प्राप्त करे छे.

વિનિર્મુક્તાઃ ઇટલે વિશેષ રીતે ત્યાગ કર્યો છે, નિજ જન તરીકે અજ્ઞીકાર કર્યો નથી. અત્ર ઇટલે ગુણગાનમાં અને ભાવનામાં. સંસારાવેશ થયો તે ભગવાને અજ્ઞી-કાર કર્યો નથી એમ દર્શાવનાર લક્ષણ છે. સંસારાવેશથી વિરુદ્ધ ગુણગાન અને ભાવ-નાયનામાં અહર્નિશ આનન્દની પ્રાપ્તિ થવી તે નિરોધ પામેલા ભક્તનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

એ પ્રમાણે એ નિરોધના લક્ષણનું નિરૂપણ કરીને ભાવભાવના કરનાર ભક્તકરતાં ગુણગાન કરનાર ભક્તની વિશેષતા કહે છે:-

ગુણેષ્વાધિષ્ટચિત્તાનાં સર્વદા મુરવૈરિણઃ ।

સંસારચિરહક્લેશૌ ન સ્યાતાં હરિવત્સુત્તમ ॥ ૧૨ ॥

સાન્ન્યપદાર્થઃ-મુરવૈરિણઃ (મુર નામે દૈત્યના શત્રુ ભગવાન્ના) ગુણેષુ (શ્રી ગોવર્ધનધારણવગેરે ગુણોમાં) સર્વદા (સર્વદા) આધિષ્ટચિત્તાનાં (જેમનું ચિત્ત એકતાન થયું છે એવા ભક્તોને) સંસારચિરહક્લેશૌ (અહન્તામમતાત્મક સંસાર અને પ્રભુના વિરહથી થતો ક્લેશ) ન (નહિ) સ્યાતામ્ (થાય) હરિવત્ (પ્રભુની માફક) સુખમ્ (સુખ).

શ્લોકાર્થઃ-મુરદૈત્યના વૈરી પ્રભુના ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત સર્વદા આસક્ત છે એવા ભક્તોને સંસાર અને પ્રભુના વિરહથી ક્લેશ થતાં નથી, પણ પ્રભુની માફક સુખ થાય છે.

મુર દૈત્યના શત્રુ ઇટલે જહદોપ નિવૃત્ત કરનાર પ્રભુના શ્રીગોવર્ધનોદ્ધરણ વગેરે ગુણોમાં સર્વદા જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, તેમને અહન્તામમતાત્મક સંસાર તથા વિરહ-ક્લેશ થતા નથી. ભાવભાવના કરનારા ભક્તોને દુઃખની આશંકા હોવાથી, સુખની આ-કાંક્ષા હોવાથી, અને ભગવાન્ અમારું સ્મરણ કરે એવી આકાંક્ષા હોવાથી, વિરહથી થતું દુઃખ વિશેષ થાય છે, તેથી જ તેમનો જલદી લય થાય છે. ગુણ ગાનારા ભક્તોને તો સંસારાવેશનો અભાવ હોવાથી લૌકિક દુઃખ થતું નથી, પ્રભુના વિરહની સ્મૃતિ થતાં અંત-નિંદ્રા થાય છે, અને વહાર પ્રભુનો અનુભવ થતાં ગુણગાન થાય છે, તેથી ભગવાન્ની માફક સુખ થાય છે.

એ પ્રમાણે ભાવના કરનાર ભક્તો અને ગુણગાન કરનાર ભક્તોમાં જે ભેદ છે તે દર્શાવ્યો, હવે ગુણગાનમાં કૃપા એજ હેતુ છે તે દર્શાવે છે, અને મધ્યમ અધિકારમાં હેતુ અને વ્યવસ્થાનું વર્ણન કરે છે:-

તદા ભવેદ્યાલુત્વમન્યથા ક્રૂરતા મતા ।

વાઘશઙ્કાપિ નાસ્ત્યત્ર તદધ્યાસોપિ સિધ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

સાન્ન્યપદાર્થઃ-તદા (ઉપર કક્ષા પ્રમાણે થાય ત્યારે) દ્યાલુત્વં (દયાં સમજવી) અન્યથા (એમ ન થાય ત્યારે-ચિત્તમાં પ્રભુના ગુણોનો આવેશ ન થાય તો) અક્રૂરતા (અધાતકતા-મક્તિમાર્ગમાંથી પડે નહીં ઇટલો હેતુ) મતા (સમજાય) :

અવ્ર (અહીં-અનૂરતામાં) વાધશક્તિ (નિરોધમાંથી પડવાની શક્તિ) અપિ (પણ) ન (નહિ) અસ્તિ (છે). તદધ્યાસઃ (ભગવદાસક્તિ) સિદ્ધ્યતિ (સિદ્ધ થાય છે).

શ્લોકાર્થઃ-ઉપર કહ્યાપ્રમાણે થાય ત્યારે પ્રમુની કૃપા સમજવી. તેમ ન થાય તો (પ્રમુના ગુણોમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો) મક્તિમાર્ગમાંથી પડાય નહિ ઇટલું થાય. એમાં કોઈ પ્રકારના વાધની શક્તિ કરવી નહિ. અને ભગવાન્માં અધ્યાસ પણ સિદ્ધ થાય છે.

જ્યારે ઉપર કહ્યાપ્રમાણે ગુણગાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે ભગવાન્ની કૃપા સમજવી. હવે મધ્યમાધિકારીની વ્યવસ્થા કહે છે:-અન્યથા ઇટલે પ્રમુના ગુણગાનમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો ભગવાન્ની અનૂરતા સમજવી, ઇટલે તે મક્ત મક્તિમાર્ગમાંથી પડતો નથી. મત્તા ઇટલે સંસારાવેશનો અભાવ તેમજ ભગવાન્ના ગુણોમાં ચિત્તાવેશનો અભાવ એ વેધી એ અનૂરતા સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. અને તેથી જ મધ્યમ અધિકાર સમજવો. અહીં ભગવાન્ની અનૂરતામાં કોઈ પણ પ્રકારના વાધની શક્તિ, ભગવાન્ના અજ્ઞાનથી નિરોધ જતા રહેવાની શક્તિ કરવી નહિ, તેમ જ ભાવનાની પ્રવચ્ચતાથી લય થઈ જશે એ પણ ન સમજવું, પણ સતત આસક્તિથી ભગવાન્માં ચિત્તનો અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે. ધર્મી આ સર્વાત્મભાવના પ્રાકટ્યવાલી મધ્યમ અધિકારીની વ્યવસ્થા સમજવી, આ સર્વાત્મભાવનું પ્રાકટ્ય એવા નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. મક્તિવાર્ધિની ગ્રન્થમાં 'વીજ-માવે દંટે તુ સ્માત્ ત્યાગાચ્છવળકીર્તનાત્' અર્થ- 'વીજભાવ દટ થવાથી, ત્યાગથી અને શ્રવણકીર્તનથી મક્તિવૃદ્ધિ થાય છે' એમાં જે મક્તિવૃદ્ધિનાં સાધન કહ્યાં તેના ફલનું આ શ્લોકમાં વર્ણન થયું.

ત્યે જે મક્તનો વીજભાવ દટ નથી અને જે મક્ત 'પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ' વગેરેથી વીજભાવ દટ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેવા મક્તને સંસારાવેશ હોવાથી તેની વ્યવસ્થા પ્રણ શ્લોકવડે કહે છે, અને એવા મક્ત જે સેવા કરે છે તે આધિદેવિકી થાય તે માટે પ્રથમ ઉદ્દેશને કાઢી નામનાર મર્વેસ્તુમર્વણરૂપ સાધન કહે છે:-

મંસારાવેશદુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં દિતાય ચૈ.

કૃષ્ણમ્ય મર્વેસ્તુનિ મૂઢ દૈશમ્ય યોજયેત્ ॥ ૧૪ ॥

મગ્યદ્દમમામર્થ્યાદિરાગો ચિષયે સ્થિરઃ.

ગુણદેરિસુમ્યસ્પર્શાન્ન દુઃખં ભાતિ કર્ત્તિચિત્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થે જ્ઞાન્યા જ્ઞાનમાર્ગાદુત્કર્ષે ગુણવર્ણને.

અમનમર્વેસ્તુનિ ચ વર્ણનીયાઃ મદા ગુણાઃ ॥ ૧૬ ॥

માન્યવ્યપદાર્થઃ-મંસારાવેશદુષ્ટાનામ્ (મંસાર આગ્રહથી દુષ્ટ થયેલી) ઇન્દ્રિયાણાં (ઇન્દ્રિયોના) દિતાય (દિતને માટે) દૈશમ્ય (મર્વે દંદ્રિયોને નિયમમાં

રાસનાર ઈશ્વર) મુક્તઃ (સર્વથા વ્યાપક) કૃષ્ણસ્ય (પુરુષોત્તમને વિષે) સર્વવસ્તુનિ
(સર્વ વસ્તુઓ) વૈ (નિશ્ચયથી) યોજયેત્ (જોડવી) ॥ ૧૪ ॥

ભગવદ્દર્મસામર્થ્યાત્ (ભગવાન્ના ધર્મોના સામર્થ્યથી) વિપયે (વિષયમાં)
વિરાગઃ (વૈરાગ્ય) સ્થિરઃ (સ્થિર થાય છે.) ગુણૈઃ (પ્રમુના ગુણગાનથી) હરિસુખસ્પર્શાત્
(પ્રમુના સુખનો સ્પર્શ થવાથી) દુઃખં (દુઃખ) કહિંચિત્ (કોઈ પણ સમયે) ન
(નહિ) ભાતિ (માન થયું) ॥ ૧૫ ॥

एवं (एप्रमाणे) ज्ञानमार्गात् (ज्ञानमार्गથી) उत्कर्ष (उत्कर्ष) જ્ઞાત્વા
(જાણીને) અમત્સરૈઃ (ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરીને) અલુન્ઘૈઃ (લોભરહિત થઈને) સદા
(સર્વદા) ગુણાઃ (પ્રમુના ગુણો) વર્ણનીયાઃ (વર્ણન કરવા) ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સંસારાવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઈન્દ્રિયોના કલ્પાણને માટે સર્વના નિયન્તા,
સર્વથા વ્યાપક, આનન્દમય પ્રભુનેવિષે સર્વવસ્તુઓનો નિશ્ચયથી વિનિયોગ કરવો. ॥૧૪॥

ભગવાન્ના ધર્મોના સામર્થ્યથી વિષયોમાં વૈરાગ્ય સ્થિરતાથી રહે છે. પ્રમુના ગુણ-
ગાનથી હરિસુખનો સ્પર્શ થવાથી કોઈ પણ સમયે દુઃખનું માન થતું નથી. ॥ ૧૫ ॥

एप्रमाणे ज्ञानमार्गથી उत्તમતા જાણીને મત્સર અને લોભનો ત્યાગ કરીને સર્વદા
પ્રમુના ગુણગાન કરવા. ॥ ૧૬ ॥

જેનો ધીજમાવ દૃઢ નથી, ધને જેનું ચિત્ત સંસારાવેશી છે એવા મક્તે સંસારાવેશથી
દુષ્ટ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો. નિગ્રહ કરતાં ઈન્દ્રિયો ક્ષોભ-લઘ્મઘાટ કરી મુકે છે, તેથી
ક્ષોભ ન થાય તે માટે ઈન્દ્રિયોના હિતને અર્થે મક્તે પોતાની સર્વ વસ્તુઓનો નહીં સર્વના
નિયન્તા સર્વથા વ્યાપક આનન્દમય પ્રમુમાં વિનિયોગ કરવો. સર્વ વસ્તુઓ પ્રભુને
સમર્પીને ભગવત્સમ્પન્નથી મિશ્રિત કરીને ઉપયોગ કરવો. ફલાત્મક પ્રમુનું સૂચન કર-
વાને શ્લોકમાં 'કૃષ્ણ' શબ્દ મુક્યો છે, અવતાર વગેરેનું નિવારણ કરવાને 'મૂમન્'
શબ્દ મુક્યો છે, માત્ર આટલુંજ (સમર્પણ) સાધન કરવાથી વિષયવ્યાસાદ્ર
નિવારણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રમુમાં છે તે દર્શાવવાને 'ઈશસ્ય' શબ્દ મુક્યો
છે. 'તં યથા યથોપાસતે' એ શ્રુતિમાં કદાપ્રમાણે અને 'તત્કલુન્યાય' પ્રમાણે ઉપર કહેલા
(ફલ, મૂમન્, ઈશ શબ્દોથી સૂચિત) ધર્મોસહિત ચિન્તનની આવશ્યકતા હોવાથી
એ ત્રણે શબ્દો (કૃષ્ણ, મૂમન્, ઈશ) કલા છે.

હવે ફલનું ઉપપાદન કરે છે. સર્વ વસ્તુ સમર્પણ કરવી એ ભગવદ્દર્મ છે એમ
एकादश स्कन्धમાં ત્રીજા અધ્યાયમાં અષ્ટાધીશમા શ્લોકમાં પ્રવુદ્ધ યોગેશ્વરે કર્યું છે:—

इष्टं दत्तं तपो जपं वृत्तं यथात्मनः प्रियम् ।

દારાન્મુતાન્મૃદાન્પ્રાણાન્ચત્પરમ્ નિયેદતમ ॥ ૨૮ ॥

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया ।
नारायणपरो मायामञ्जसारस्ति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

અર્થ:—યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, વ્રત, જે જે પોતાને પ્રિય હોય તે, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પ્રાણ સર્વ પ્રભુને નિવેદન કરવું. આ પ્રમાણે ‘ભગવદ્દર્મો’ શીખતો અને એ તરીકે જાય છે ॥ ૨૮ ॥ ૩૩ ॥

અને ‘વૈરાગ્ય’ ફલરૂપ છે એમ કવિ યોગેશ્વરે થીજા અધ્યાયના બેતાલીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે:—

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र वैष त्रिक एककालः ।
प्रपद्यमानस्य यथाश्रतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुयासम् ॥ ४२ ॥
इलच्युषाङ्गि भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।
भयन्ति वै भागवतस्य राज्ञस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥

અર્થ:—જેમ ભોજન કરનારને દરેક કોલીએ સંતોષ, પુષ્ટિ અને ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ ભગવાનના પ્રપન્ન પુરુષને એકી વખતે ભક્તિ, પ્રભુનો અનુભવ અને અન્ય સર્વ સ્થલે વૈરાગ્ય એ ત્રણે થાય છે ॥ ૪૨ ॥

હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે અવિચ્છિન્ન ભાવથી પ્રભુના ચરણ કમલનું ભજન કરનાર મક્તને ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ભગવદ્બોધ થાય છે ત્યારે તે સાક્ષાત્ પરમ શાંતિને પામે છે ॥ ૪૩ ॥

તેથી આ શ્લોકમાં કહેલા સર્વવસ્તુસમર્પણરૂપ ભગવદ્દર્મના સામર્થ્યથી વિષયમાં વૈરાગ્ય સ્થિર થવારૂપ ફલ મળે છે. અને ભક્તિવર્ધિનીમાં કહ્યું કે ‘સ્નેહા-દ્રાગવિનાશઃ સ્વાત્’ (સ્નેહથી સંસારમાં રાગનો વિનાશ થાય છે). એટલે ત્યાં સ્નેહથી જે ફલ અટકે થીજભાવવાબ્દને કહ્યું, તે ફલની સિરતા આ શ્લોકમાં કહી, નાટે તે સિરતા કરનાર સ્નેહનું દટ થવું એ આ શ્લોકમાં ફલરૂપે સૂચ્યું; એપ્રમાણે સર્વ સમર્પણ કરી પ્રભુમાં યોજવું તે આવા મક્તના નિરોધનું લક્ષણ સમજવું.

દવે આસક્તિ દટ કરવાનું સાધન થીજી પંક્તિમાં (ગુણૈઃ હરિસુખ) કહે છે. દ્વિતીય સ્તંભના ચતુર્થ અધ્યાયના સોલમા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે:—

विचक्षणो यत्नरूपमादनात्मकं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।
चिन्दन्ति हि प्रपद्यति गतश्रमात्मनो सुमद्विभवतो नमोत्तमः ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—જે અંતરાત્મા પ્રભુના ચરણકમલને શરણ જઈને વિચક્ષણ પુરુષો આ લોક તથા પારલોકમાંથી મદ્ર છોટીને શોકરહિત થયતા શ્રવણિ પ્રાપ્ત કરેછે, તે શ્રવણમદ્રાલ યગરાન્ પ્રભુને પારંવાર નમન કર્ન થું.

आ श्लोकमां कीर्तनप्रणालिकाथी भगवद्भक्ति प्राप्त करनार भक्तोने 'शोकरहित थयला' कक्षा छे, तेथी गुणकीर्तनथी हरिखुखनो स्पर्श यनाथी लौकिक दुःखनुं कदि पण मान थतुं नथी. अही सर्व वस्तु प्रभुमां योजवानुं प्रथम ज कहुं छे, तेथी ते अधिकाररूपे समजनुं. आथी आत्मनिवेदन करनारने भक्तिरूपी फल प्राप्त थाय छे एवां भगवद्भक्तो एकादशस्कन्धमां ओगणीसमा अध्यायमां छे तेनुं स्मरण थाय छे. त्यां भगवान् कहे छे के मारी भक्तिरूप फल संपादन करहुं होय तेणे मारी असुतरूपी कथापर श्रद्धा राखवी, हमेशां मारं कीर्तन करहुं, पूजामां अत्यंत निष्ठा राखवी, स्तोत्रोथी मारं स्तवन करहुं, सेवामां आदर राखवो, साष्टांग प्रणाम करावा, मारा भक्तोनी अधिक पूजा करवी, सर्व प्राणीओउपर भगवद्भाव राखवो, मारे माटे शरीरनां कार्यो करवां, वाणीथी मारा गुणगान करवां, मन मने अर्पण करहुं, सर्व कामनो त्याग करवो, मारे माटे धन, भोग अने सुखनो त्याग करवो. यज्ञ, दान, होम, जप, व्रत, तप मारे माटे करवां. हे उद्धव, आत्मनिवेदन करनारने आ धर्मोथी मारे विषे भक्ति थाय छे, पछी तेने चीजुं शुं बाकी रह्युं ? तेथी आत्मनिवेदन करी गुणगान करनारने दुःखनुं भान थतुं नथी ए फल सिद्ध थयुं.

ए प्रमाणे फलनुं वर्णन करीने दृढताने माटे गुणगान करवानो उपदेश करे छे ॥१५॥

ए प्रमाणे गुणवर्णनमां ज्ञानमार्ग करतां उत्तमता समजीने मत्सर अने लोभ ए वे दोषनो त्याग करीने सर्वदा गुणवर्णन कर्या करवां. पारकाओ उत्कर्ष सहन न करवो ते मत्सर, अत्यन्त अभिलाष ते लोभ. 'उत्कर्षः' एम प्रथम विभक्तिवाओ पाठ होय तो एवो अर्थ करवो के 'गुणोधी हरिखुखना स्पर्शथी दुःखनुं भान थतुं नथी, एम समजीने गुणवर्णन करवाथी ज्ञानमार्गथी उत्कर्ष सिद्ध थाय छे,' एम 'सिध्यति' अध्याहार लइने वाक्य पूर्ण करहुं. जो समज्या बिना गुणवर्णन करे तो मात्र दुःखनुं भान न थाय एटलुंज, समजीने गुणवर्णन करे तो ज आ उत्कर्ष. ए प्रमाणे भगवान्ना गुण वर्णन करवाथी गुणमां आसक्ति थवाथी 'जेने बेना गुणमां आसक्ति थाय तेने तेनामां (ते पुरुषमां) आसक्ति थाय छे' ए न्याय प्रमाणे भगवान्ना गुणमां आसक्ति थवाथी भगवान्मां आसक्ति दृढ थाय छे. तेथी भक्तिवर्धिनीमां कहेला गृहपर अरुचि, घरमां रहेनाराओना बांधकपणानुं अने अनात्मपणानुं भान थाय छे, एम अर्थवळथी समजी लेहुं, ए प्रमाणे गुणगान ते आसक्तिवाक्य भक्तनुं निरोधनुं लक्षण समजनुं. हवे भगवान्मां व्यसन दृढ थवाने भगवान्मां साक्षात् अने परम्पराथी (सीधी रीते तथा अन्यकार्यद्वारा) पोतानी इंद्रियोना विनियोगरूप साधन त्रण श्लोकथी कहे छे:-

हरिभूतिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

શ્રવણં કીર્તનં સ્પષ્ટં પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ ।

પાપોર્મલાંશત્યાગેન શેષભાવં તનૌ નયેત્ ॥ ૧૮ ॥

યસ્ય વા ભગવત્કાર્યં યદા સ્પષ્ટં ન દૃશ્યતે ।

તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્ય ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૯ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—હરિગૂર્તિઃ (પાપ હરનાર શ્રીમગવાન્ની મૂર્તિ) સદા (સર્વદા) ધ્યેયા (ધ્યાન કરવું) હિ (જે હેતુભાટે) સંકલ્પાત્ (સંકલ્પમાત્રથી) તત્ર (ત્યાં) મૂર્તિમાં) સદા (નિરંતર) દર્શનં (દર્શન) સ્પર્શનં (સ્પર્શ કરવો) સ્પષ્ટં (સ્પષ્ટ થાય છે) તથા (તે પ્રમાણે) કૃતિગતી (હાથ પગનાં કાર્યો) શ્રવણં (શ્રવણ) કીર્તન (કીર્તન) સ્પષ્ટં (સ્પષ્ટ) પુત્રે (સંકલ્પના પુત્ર કામમાં) કૃષ્ણપ્રિયે (કૃષ્ણને પ્રિય હોય તો) રતિઃ (પ્રીતિ કરવી તે) . પાપોઃ (પાપુ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય) મલાંશ-ત્યાગેન (મલાંશ ત્યાગ કરવાવડે) તનૌ (ભગવાન્માં વિનિયોગ થતા શરીરમાં) શેષ-ભાવં (ગૌણ ભાવને) નયેત્ (પ્રાપ્ત કરાવવો) . યસ્ય (જેનું) વા (અથવા) ભગ-વત્કાર્યં (ભગવત્સંબંધી કાર્ય) યદા (જ્યારે) સ્પષ્ટં (સ્પષ્ટીરિતે) ન (ન હિ) દૃશ્યતે (દેખાતું) તદા (ત્યારે) તસ્ય (તેનો) વિનિગ્રહઃ (વિશેષ નિગ્રહ) કર્તવ્યઃ (કરવો) ઇતિ (એવો) નિશ્ચયઃ (નિશ્ચય) ।

શ્લોકાર્થઃ—ભગવાન્ના સ્વરૂપનું સર્વદા ધ્યાન કરવું, કેમકે સ્વરૂપમાં ભગ-વદ્ભાવથી દર્શન સ્પર્શ, ચક્ષુ અને ત્વચાના કાર્યો, સ્પષ્ટપણે થઈ શકે છે, તેજ પ્રમાણે સર્વદા હાથપગના કાર્યો પણ ભગવદ્વિનિયોગમાં આવે છે. શ્રવણ કીર્તન પણ સ્પષ્ટ-પણે થાય છે. કામ પણ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો ઉપસ્થકાર્ય રતિ ભગવત્સંબંધી થાય છે. પાપુ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય જે મલાંશ ત્યાગ કરવો તેવડે તેને શરીરમાં ગૌણભાવ પ્રાપ્ત કરા-વવો. જે ઇન્દ્રિયનો જ્યારે ભગવદ્વિનિયોગ સ્પષ્ટ માલમ ન પડે ત્યારે તેનો નહીં નિગ્રહ કરવો ॥ ૧૭-૧૮-૧૯ ॥

જે મનુષ્યો ધીજભાવ દદ ન થયો હોય, તે ભગવાન્માં વ્યસન પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરતો હોય તો તેણે જે ભગવત્સ્વરૂપની પોતે સેવા કરતો હોય તેનું નિરંતર ધ્યાન કરવું, પટલે તે સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે એમ સમજી ધ્યાન કરવું. કારણકે એમ અમિત્ર-પણાના વિચારથી પટલે સ્વરૂપ સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે એ વિચારથી દર્શન અને સ્પર્શ, ચક્ષુ અને ત્વચાના કાર્ય સ્વરૂપદર્શન અને સ્વરૂપસ્પર્શથી સ્પષ્ટપણે ભગવત્સંબંધી સિદ્ધ થાય છે. પૂજાના પ્રદાદથી મૂર્તિમાં ભગવાનનું સચ્ચિદાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને, ઐતર્યામિ-

૧ શ્રદ્ધાભાવક વરનિષદ્ધા પ્રીતિ અપ્યાયના માનમાં પ્રાપ્તિને અંતર્યામિ પ્રાપ્તિ કહે છે. તેમાં મનું છે કે 'ન. શ્રવણં પિટ્ટ શ્રવણા અગ્નિરો ય શ્રવણી ન ચેદ નમ્ શ્રવણી ધરિરં વ શ્રવણીમત્તરો મમયોષ ત સ્વાત્તર્યામ્યનુલ ૧ અર્થઃ—જે શ્રવણીમાં રહેતો છતાં શ્રવણની અંદર છે, એ શ્રવણી અગ્નિ નથી, જે શ્રવણી ધરિર છે, જે અંદરથી શ્રવણીને નિયમમાં રાખે છે, તે

બ્રાહ્મણમાં કહેલા ન્યાયથી તેમાં મગવદાવેશ પ્રાપ્ત થાય છે, યુગોપસંહારના કાર્યા-
ત્વનાધિકરણના 'સંવધાદેવમન્યત્રાપિ' એ સ્વમાં એ વાતનો અંગીકાર કરેલો છે, અને
નિવંધમાં 'તદ્વપ્તં તત્ર ચ સ્થિતમ્' એ શ્લોકમાં પણ મૂર્તિમાં મગવાનના આવેશનો વોધ

તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે. તે જ પ્રમાણે જલ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, યોઃ, આદિત્ય, દિશાઓ,
ચંદ્રતારાઓ, આકાશ, તમસ્, સેવસ્, સર્વમૂલ, પ્રાણ, વાક, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ગન, ત્વક્, વિજ્ઞાન, રેતસ્, વગેરે
સર્વમાં ભગવાન્ રહે છે, પણ એ સર્વે ભગવાનને જાણતાં નથી, એ સર્વે મગવાનનાં શરીર છે, એ સર્વેને ભગ-
વાન્ નિયમમાં રાખે છે, તે ભગવાન્ આત્મા, અંતર્યામિ અમૃત છે એમ હાં કહ્યું છે, તેથી એ અંતર્યામિ-
બ્રાહ્મણન્યાય કહેવાય છે.

૧. ધીમદ્રેદન્યાસપ્રણોત વ્રહ્મસીમાંસાના શ્રીજા અધ્યાત્મના શ્રીજા પાદમાં વ્રહ્મના ધર્મોનો વિચાર
કરેલો છે, તેને યુગોપસંહાર કહે છે. તેમાં ૧૮ થી ૨૨ સૂચોતું કાર્યાત્પાન અધિકરણ છે, તેમાં 'સમ-
ન્યાદેવમન્યત્રાપિ' એ વીચસું સૂચ છે. તેમાં કહ્યું છે કે કાર્ય કરવાની દૃષ્ટ્યથી મગવાનનો પોતાનો
જીવમાં (તેમજ મૂર્તિમાં) આવેશ થાય છે, ત્યારે મગવાનના આવેશથી મગવાનના ધર્મો તેમાં આદિભાવ
પામે છે. 'ઉપસંહારો હિ તત્રાત્મકાનામન્યત્રોક્તાનાં ગુણનાં તત્ર સર્વેન જ્ઞાનમાત્રમ્'-અર્થા-ઉપસંહાર
પદલે તે સ્થલે નહિ કહેલા અને બોલે સ્થલે કહેલા ગુણો પણ તેમાલે યહું જ્ઞાન થયું તે.'

૨. નિવંધના સર્વવિર્ણય પ્રકરણમાં નીચેના શ્લોકો છે:-

કૃષ્ણસેવાપરં બીહ્ય દુર્ભાદિરહિતં મરમ્ ।

શ્રીમદ્માવતતત્ત્વજ્ઞં મનેજિજ્ઞામુરાદરાત્ ॥ ૧૨૫ ॥

તદ્માથે સ્વયં વાપિ મૂર્તિ કૃષ્ણા હરેઃ કષિત્ ।

પરિચયાં સદા કુર્યાત્ તદ્વપ્તં તત્ર ચ સ્થિતમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

સાકારાન્યાયકલાશ મન્ત્રસ્યાપિ વિશાવતઃ ।

અર્થ:-શ્રીકૃષ્ણનો તેવામાં આતુર, દંઘ વગેરેથી રહિત, શ્રીમાયવત્ત્વા તત્ત્વને જાણનાર એવા પુરુષને
ધ્યાનપૂર્વક સદ્ધર્મો લઈને સન્માનસહિત તે (શુદ્ધ) ઝું મન્ત્ર કરયું. એક શુદ્ધ ન મહે તો પોતે પણ
કષિત્ ધીહરિની મૂર્તિ કરીને સર્વદા એકા કરવીઃ મગવાનનું સ્વરૂપ તે મૂર્તિમાં રહેલું છે, વેમકે
મગવાન્ સાકાર છે, વ્યાપક છે, અને ઉપાસનામાર્ગની રીતે વિચારીએ તો મંત્રપૂરક પૂજામાં મગ-
વદાવેશ થાય છે.

એ શ્લોકોના પ્રવાસમાં ધીમદાવાચવરણ આગ્રા કરે છે કે 'અયમેવસ્ય માતૃસ્ય પ્રકાર હતમઃ,
યન્મૂર્તિ કૃતં સર્વં મગપદિ કૃતં ભવતિ । ઇત મૂર્તિભગવત્સં શ્રેયા નિરૂપયતિ તદ્વપ્તિનિ । વસ્તુવિચારેજ
સર્વસ્ય મગવદ્ભૂતલક્ષણેસ્યસ્યવમ્-અનુમદ્ભૂતિપ્ત્યાનીતિ તદ્વા મુદ્દાદેઃ પ્રાગુત્તઃ અત્પમાર્ગાનુચારેનાહ તત્ર
ચ સ્થિતમિતિ । મૂર્તિ સ્થિતમ્ । પરં ચ મ્ ગ્ હનત્તન હતાઃ । તત્તદ્વવચેષુ તત્તદ્વચના ર્થિનિ ।
તન હેતુઃ-અપારં સાકાર મલોતિ । અતઃ સર્વે કટકાપુષ્પાશ મગવદ્વચેષેષ સ્પર્શાદૃષ્ટા મયન્તિ ।
ઉપાસનામાર્ગાનુચારેણાપિ મૂર્તિવેવ મગવદ્ભૂતનં મવતીત્વાહ મન્ત્રસ્યાપિ વિશાવત્ ર્થિનિ ।' અર્થ:-આ જ આ
એ એ વાત મ્ત્ર પ્રકારે નિરૂપન કરે છે. ૧. પાતુનો વિચાર કરતાં મ્ત્ર મગવદ્ છે. વિશેષ આપેકે આ
(મગ) તો હું ઉદ્ધાર કરીશ એમ દૃષ્ટા થતાં મૂર્તિમા વગેરેમાંથી પોતે પ્રકટ થાય છે. ૨. અધિમ્ત્રાને
અનુપરતિને કહે છે કે ત્વીં (મૂર્તિમા) પ્રયુજં સ્વરૂપ છે જ. ત્વીં (મૂર્તિમા) હન હાં (મગવદ્) નો
હતાઃ તે તે (મૂર્તિમા) અવચ્ચે ત્વીં (મગવાનના) અવચ્ચે. એમ હોવાનું કારણ એ કે મન્ત્ર વ્યાપક અને
સાકાર છે. માટે મ્ત્ર વગેરે સર્વે અલંકારો સામાન્ય મગવાનના અવચ્ચેનો ધર્મો વગેરે મ્ત્ર જાય છે.
૩. ઉપાસના માર્ગની રીતે પણ મન્ત્ર વગેરેને રીતે મૂર્તિનેમિતે જ સામાન્ય મગવાનના અવચ્ચે

કરેલો છે. વર્તુલયોગોલકન્યાયથી મગવાન્ મૂર્તિમાં જ્યાં જડને બહાર પ્રકટ થાય છે. આ સર્વે કારણોને લીધે મૂર્તિ-સ્વરૂપના દર્શન સ્પર્શ વગેરે મગવાન્ના જ દર્શન સ્પર્શ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે એ વાત હાથપગના કાર્યોમાં લાગુ પાડે છે:-ઉપર કહેલા ન્યાયપ્રમાણે જેમ પૂર્વે કહેલા દર્શન અને સ્પર્શ એ બે મગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે, તેમ હાથપગનાં કાર્યો-મગવત્સેવામાં હાથ, તથા સેવાને માટે ચાલવામાં પગ-સદા મગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે. (સંબંધને લીધે ઉપરનો સ્પષ્ટ શબ્દ વિમક્તિ અને વચનના ફેરફારસાથે અહીં પણ સમાવી લેવો). શ્રોત્ર (કાન) અને વાણીના કાર્યોનું પણ મગવત્સંબંધીપણું કહે છે:-શ્રવણ અને કીર્તન સ્પષ્ટ છે. એ બેનું વીજા પ્રકારથી પણ મગવત્સંબંધીપણું સર્વસંમત છે એમ જણાવવાને સ્પષ્ટ શબ્દ ફરીથી વાપર્યો છે. ઉપસ્થ (જનનેન્દ્રિય) નું મગવદુપયોગીપણું સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી તેનો મગવત્સંબંધનો પ્રકાર બતાવે છે:-‘કામ:’ સંકલ્પજ: સ્મૃત:’ (સંકલ્પથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે). ‘સંકલ્પપ્રમવાન્ કામાન્’ (સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા કામોને), વગેરે વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે કામ સંકલ્પનો પુત્ર છે. એ કામ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો રતિ-ઉપસ્રકાર્ય (જનનેન્દ્રિયનું કાર્ય) મગવત્સંબંધી થાય છે. શ્લોકમાં ‘भवति’ (થાય છે) અધ્યાહાર સમજવું. ગોપાલતાપનીય ઉપનિષદમાં મગવાનું ગાંધર્વપ્રતિ વાક્ય છે કે ‘यं मां स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवति’ (મારું સ્મરણ કરવાથી નિષ્કામ હોય તે સકામ થાય છે). એ વાક્યનું શ્રવણ કરવાથી અને મગવાનું ધ્યાન ધરવાથી અને એવા પ્રકારનો સંકલ્પ કરવાથી મગવાનું પ્રતિ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેથી રતિ પણ થાય છે. મગવદ્વિષયક કામ જે મક્તને ઉત્પન્ન ન થાય તેના ઉપસ્થના હિતનો પ્રકાર આગળ કહેવાશે. પાસુદ્વિય (ગુદા) નો વિનિયોગ કહે છે:-પાસુદ્વિયનું કાર્ય વિસર્જન કરવાનું છે. તે અહીં મલ્લાંશ ત્યાગ કરવાનું છે. તે કરીને તે દ્વિયને શરીરમાં ગુણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો; ઘટલે મગવાનું વિનિયોગ થતા સ્વશરીમાં તે સ્ત્રીના શોધન (શુદ્ધિ) દ્વારા ગૌણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો.

અહીં નીચે પ્રમાણે અર્થ છે-શ્રીવેણુગીતમાં ‘अक्षय्वतां फलं’ શ્લોકમાં શ્રીસુવોધિની-ચારિકાઓમાં દ્વિયોનો મગવાનું વિનિયોગ થતાં દ્વિયોને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહ્યું છે, તેમાં પાસુ દ્વિયનું કાર્ય રોમોદ્રમ (સ્વાંટી ઊભી થવી તે) કહ્યું છે. અને દમમસ્કન્ધના પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયના ‘एषां तु भाग्यमहिमा’ એ શ્લોકના વિવરણમાં રોમાંચ અને મ્લેદ એ દમન દ્વિય (પાસુ) નાં કાર્ય કહેલાં છે. અને તૃતીય સ્કન્ધમાં ‘मुग्ध-नीलपद्माञ्जु च’ એ શ્લોકમાં આનન્દના અશ્રુ પડના એ પાસુ દ્વિયનું કાર્ય કહેલું છે;

૧. વક્તવ્યોમાંલકન્યાય-મોઝાના ગોટામાં જેમ જેમ અગ્નિનો પ્રવેશ પત્તી જાય છે, તેમ તેમ તે અગ્નિય બદ જાય છે, અને અને બહાર અગ્નિનું પ્રાદર્ય થાય છે, એ સ્વાય.

આ સર્વ હીન અધિકારમાં પડતું નથી, કેમકે દ્વિતીયસ્કન્ધના 'તદસ્મસારં હૃદયમ્' એ શ્લોકમાં તે પ્રમાણે નિર્ણય કરેલો છે તેથી અહીં હિંદોગ્ય ઉપનિષદની 'અન્નમશિતં શ્રેષ્ઠા ભવતિ' વગેરે શ્રુતિઓમાં કહેલો જલ અને અન્નનો મૂળપરીપાત્મક સ્થૂલધાતુ અને વૈદ્યકમાં 'કફઃ પિત્તં મલઃ સ્ત્રેપુ પ્રસ્વેદો નલલોમ ચ । કર્ણવિદ્દૂપિકા ચૈતિ ધાતૂનાં ક્રમશઃ મલાઃ' એ શ્લોકમાં કહેલો મલાંશ પાચુદ્દ્રિયવહે દેહના જૂદા જૂદા છિદ્રદ્વારા બહાર નિકળે છે, દટલો જ પાચુદ્દ્રિયનો વિનિયોગ સમજવો; તે ગૌણ હોવાથી તે દ્વિ-યનો શેષભાવ સમજવો. ઘઠી પ્રથમ સસારાવેશથી હુણ્ણ દ્વિયો કહી; મધ્યમાં મત્સરવિના અને લોમવિના એમ કહેવાથી એ ગુણવર્ણન કરનાર મત્તોમાં મત્સર અને લોમ રહેલા છે એમ સૂચવ્યું; અને અતમાં ઉપર કક્ષાપ્રમાણેનું મલાંશશ્યાગરૂપ પાચુનું કાર્ય કહ્યું; આ સર્વથી આ મત્તો હીન અધિકારી છે એમ સમજાય છે, તેથી મક્તિવર્ધિનીમાં દહ વીજ-ભાવવિતાના જે મત્તો કક્ષા તેમનેમાટે આ ઉપદેશ છે એમ સૂચવ્યું. ઘઠી અહીં મન વગેરે નવ દ્વિયોના વિનિયોગનો પ્રકાર કક્ષો, પ્રાણેન્દ્રિય (નારુ) અને રસનેન્દ્રિય (જિહ્વા) નો વિનિયોગ ધિલકુલ કક્ષો નથી. ઘઠી ભગવાન્ને પ્રિય કામ હોય તો જ ઉપસ્યનો વિનિયોગ યતાવ્યો; ભગવદ્વિપયક કામ ન હોય તો ઉપસ્યનો વિનિયોગ શુ કરવો તે સૂચવ્યું નથી. એમ હોવાથી એ દ્વિયોનો ભગવાન્માં ઉપયોગ ન થાય તો શુ કરવું એમ આકાંક્ષા થાય તો કહે છે કે જે દ્વિયોનો ભગવાન્માં વિનિયોગ સ્પષ્ટ ન મળતો પડે તે દ્વિયોનો નિગ્રહ કરવો આવશ્યક છે જો તેનો નિગ્રહ ન કરે તો 'નો ચેત્ પ્રમત્તમસદિન્દ્રિયવાજિસતા' એ શ્લોકમાં કક્ષા પ્રમાણે નિપયરૂપી શબ્દોમાં પઢનાથી સસારાવેશરૂપ મહાન્ અનર્થ થાય માટે નિગ્રહ આવશ્યક છે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે હીન અધિકારીઓએ ઉપર કહેલા ઉપદેશ પ્રમાણે કરવું તે પણ તેમને યોગ્ય નિરોધનું લક્ષણ સમજવું એ પ્રમાણે કરવાથી ઉદ્દેગની નિવૃત્તિ થતાં થીમે થીમે પ્રત્યક્ષ સેવા આધિ-દૈવિકી થાય, માટે એ જ હીન અધિકારીઓનું મુખ્ય સાધન છે એમ સિદ્ધ થયું.

એ પ્રમાણે સર્વ ઉપદેશ કરીને હીન અધિકારીઓને આ પ્રવૃત્તિ કરાવનારેમાટે વીજા ગ્રન્થોમાં ઉપદેશ કરેલાં વીજાં સાધનો કરતાં આ સાધન શ્રેષ્ઠ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે -

નાતઃ પરતરો મન્નો નાતઃ પરતરઃ સ્તવઃ ।

નાતઃ પરતરા વિશ્વા તીર્થં નાતઃ પરત્પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—અત (આ સાધન સમુદાયથી) પરતરઃ (વધારે ઉત્તમ) મન્નઃ (અણ્ણર મન્નઃ વગેરે) ન (નથી); અત (આ સાધનસમુદાયથી) પરતરઃ (વધારે ઉત્તમ) સ્તવઃ (કૃષ્ણાશ્રય વગેરે સ્તોત્રનો પાઠ) ન (નથી), અતઃ (આ સાધન

દાયથી) પરતરા (વધારે ઉત્તમ) ત્રિધા (ઉપાસના) ન (નથી); અતઃ (આ સાધન-સમુદાયથી) પરાત્ (ઉત્તમ) પરસ્ (ઉત્તમ) તીર્થ (ગંગાદિતીર્થ) ન (નથી).

શ્લોકાર્થઃ—આ સાધનસમુદાયથી અષ્ટાક્ષરમત્ર વગેરે (આવા અધિકારીને માટે) વધારે ઉત્તમ નથી, તેમ જ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્ર વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી, તેમ જ ઉપાસના વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી, અને આ ઉત્તમ સાધન કરતાં ગંગાદિતીર્થ પણ વધારે ઉત્તમ નથી.

હીન અધિકારીઓને માટે ઉપર કહેલા સાધનસમુદાય કરતાં અષ્ટાક્ષર વગેરે મધ્ય ઉત્તમ ન સમજવા. એ મધ્યોના જપ વગેરે સેવાના અંગતરીકે કહેલા છે, અને અનુ-કલ્પથી (ગૌણ, અનવસરમાં કરવા યોગ્ય) કહેલા છે, માટે સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા. એ પ્રમાણે આગલ પણ સમજી લેવું. શ્રીકૃષ્ણાશ્રય વગેરે સ્તોત્રના પાઠ પણ સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા, કેમકે તે પણ અનુકલ્પ અને અંગરૂપ છે, અને વિવેકધૈર્ય-શ્રમમાં અંગતરીકે જ તેમનો અંગીકાર કરેલો છે. ત્રિધા દટલે ઉપાસના અને તીર્થ ગંગાદિ પણ સેવા કરતા ઉત્તમ ન સમજવા, કેમકે મયવત્કૃપા ન હોય તો તેઓ પણ ઘણું કાલે વિલયથી ફલ આપે છે. શ્રુતિમાં તત્કલ્પન્યાય (જેવો સકલ્પ તેણે ફલ) નો આદર કરેલો છે, અને મહામારતમાં પણ યજ્ઞ અને તીર્થ ફલ આપનામાં સમાન છે એમ કહ્યું છે, તેથી ત્રિધા અને તીર્થ અહીં જુદા પાડી કહ્યા છે. તેથી હીન અધિકારીઓને અહીં ઉપદેશ કરેલા સર્વસમર્પણાત્મક યોજના વગેરે વ્રણ સાધન ઘણા જરૂરના છે. એ સાધન કરવાથી જ સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન એ રૂમથી ઘટલાગ થયા પછી પૂર્વોક્ત નિરોધરૂપ મક્તિવૃદ્ધિ મિદ્ધ થાય છે એ તાત્પર્ય છે. ચાચા શ્રીગોપીશંજી તથા શ્રીહરિરાયજી 'હરિણા યે ત્રિનિર્મુક્તા' એ શ્લોક પછી 'સસારાવેશ' શ્લોક છે છે, તેની પછી 'શુણ્વ્યાનિષ્ઠચિત્તાનામ્' વગેરે રૂમનાર શ્લોકો લે છે. શ્રીમજરાજજી જે ક્રમ લે છે તે પ્રમાણે મેં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનનો પ્રકાર સર્વેનો એક રીતનો નથી, તેથી મેં તેનો અનુવાદ કર્યો નથી.

શ્રીચાતુર્ધર્મની કૃપાથી મળનાર વ્રજનાયક શ્રીકૃષ્ણે હૃદયમાં સ્થિતિ કરીને જે વાત્સ્યોની પ્રેરણા કરી, તે વાત્સ્યો શ્રીનિઢલેશના ચરણરૂમલના દાસના દાસ પુરુ-ષોત્તમે હરયા

શ્રીપીનાંવરજીના ગુરુ શ્રીપુરુષોત્તમજીવિરચિત નિરોધલક્ષણ-
ચિવરણ સમાપ્ત.

૧ ચતુર્દશ શ્લોકમાં કહેલ મયમયના એ પ્રથમ સાધન, પચદશ શ્લોકની બીજી પદિકામાં કહેલ શુભાગન નિર્ણય સાધના, અને ત્રીસદશ શ્લોકમાં કહેલો દ્વિતીયો મયમયમાં વિનિર્ણય એ શ્રીય સાધન

लालभट्टकृतनिरोधस्वरूपनिरूपणं श्रीदशमस्कन्धसुबोधिनीयोजनान्तर्गतम् ।

श्रीगोवर्धनधारी तनोतु मङ्गलानि ।

श्रीगोवर्धनधारिणं नुमकरं शृङ्गारमूर्तिं भजे । वन्दे नन्दपुराणपुष्पफलितं धीबालकृष्णं प्रभुम्
श्रीमद्बलभट्टलेखरविभूष्यामि सहन्दितौ । कुर्वे तत्कृपया निरोधविवृतौ सन्देहविध्वंसनम् ॥

अथ निरोधस्य स्कन्धाधेयत्वात् प्रथमं तत्स्वरूपं विचार्यते । तत्र 'निरोधोऽनुशासनमात्मनः सह-
शक्तिमि'रिति वाक्यादात्मनः पुरोत्तमस्य शक्तिमिरनुज्ञयनं निरोधः । आत्मपदार्थिगुणं परं महाप्राप्तम् ।
'गौणश्रेयसात्मनाददि'त्यत्रात्मतत्त्वस्य परवाचकताया निर्धारितत्वात् । तत्र 'कृपिर्भूवाचकः शब्दो यश्च
निर्दुष्टिवाचकः, तयोरेक्यं परं महा कृष्ण इत्यभिधीयत' इति श्रुतेः, 'कृष्णस्य भगवान्स्वय'मित्यादि-
वाक्याद्य परमात्मत्वं कृष्णस्य सिद्धम् । अतः कृष्णस्य अनुज्ञयनं निरोधः । अनुज्ञयनं नाम लीलानुरूपा
स्थितिः । 'विष्णुः सर्वगुहाशय' इत्यादौ शीघ्रधातोः स्थित्यर्थकत्वात् । 'न हि गुहायां शोते' इति व्युत्प-
न्नं गुहाशयशब्देन निद्रातीत्यर्थः निष्यति, निद्राया अविघातचित्तरत्वात् । अतः शीघ्रधातोलात्प्रा-
प्त्यनिरुद्धाधेयः । एवं सति शक्तिमिः सह भगवतः स्थितिः क्षयनं, अनुज्ञतोपसर्गाधेयः । कस्यानुरूपे-
ष्वाक्षाक्षायां स्थितेर्लीलाप्रयोजनकत्वाद्दीलानुरूपेति बोध्यम् । एवं च कृष्णस्य लीलानुरूपा स्थितिरनु-
शासनमिति सिद्धम् । स्थितिपि लीलाप्रियोपेक्षेनेकपिधलीलासाधकः । अतः सर्वलीलासाधिका स्थितिरूपा
लीला निरोधपदार्थो भगवद्दर्शनः, स च प्रपञ्चमस्य एव स्फुटः । कृष्णापत्तरस्य प्रपञ्च एव जातत्वात् । तदुक्तं
नियन्त्रे 'स एव कदाचिज्जागुदुदाराधे अलङ्कः पूर्ण एव प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यत' इति । अतोनेक-
शक्तिमिः सह कृष्णस्य प्रपञ्चे ब्रीडा निरोध इति फलितम् । तदुक्तं सुषोभिण्या 'निरोधोऽनुशासनं
प्रपञ्चं क्रीडनं हरेः । शक्तिमिर्दुर्विभाष्यामिः कृष्णस्येति हि लक्षण'मिति । इह कारिकायां कृष्णस्येतिपदं
मूलस्यारम्भपदव्याख्यानरूपम्, आगतवतमे कृष्णस्यैवात्मरूपतयात् । अत एवावतरान्तरलीलायां स्कन्धा-
स्वरूपतिपाद्यायां नातिव्याप्तिरिति भावः । एवं निरोधशब्दोऽनुज्ञयने रुढ इत्युक्तम् । मित्र, प्रपञ्चमिस्मृति-
पूर्विका भगवदासक्तिनिरोधः, नितरां रोधो निरोध इति व्युत्पत्तेः । रोधः क्लेशरूपेणायां भक्तानामितिप-
दस्कन्धाधेयस्यैवा लभ्यते, कस्याद्रोष इत्यपदानापेक्षायां प्रपञ्चोपपत्तिः । तथा सति प्रपञ्चाद्रोष इति नि-
ष्यति सः । प्रपञ्चाद्रोषेपि 'कर्मनिद्रायां संयम्य य आक्षेप मनसा क्षरन्' इतिप्रकाराभिप्रेतत्वात् । निद्रा-
धारः स उच्यते' इतिवचनप्रसरणं चेष्टदा भगवद्दीलानुभावे मुरधोधिकारो न स्यात्, अतः प्रपञ्चविकार-
णमपेक्षितम्, तदुपसर्गेण लभ्यते, नितरां रोधः प्रपञ्चविकारणपूर्वकः स निरोध इति । कञ्चिद्रोष इत्य-
पेक्षायां भगवति निरोध इति शेषम् । स हि परमरूप्युत्पादकलीलाजन्मरूपेण परमगुणरूपतयादासक्तिरूपो
भविष्यतीति । एवं वीरगिगुणरूपतया प्रपञ्चमिस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिनिरोध इति फलितम् । 'या तु
व्यसनतन्त्रातिनिरोधः स तु कथ्यते' इति भरताचार्यवाक्ये व्यसनपदवाच्याया आसन्देहेय निरोधवचन-
नाथ । सा च 'इति तन्त्रादयो गोषाः कृष्णारामकथां मुदा, कुर्वन्तो ह्यभगानाञ्च नातिन्दन्त्ये नयवेदना'मित्यत्र
स्फुटमितिहितम् । 'शय्यासनादनालापछावटीजाजनदिपु, न विदुः मन्त्रमन्त्रान् कृष्ण्यः कृष्णदेवता'
इत्यत्र च स्फुटमितिहिता । मृगमुभयं निरोधपदवाच्यम् । 'तनुदायो जन्मवापी ब्रीडापुष्ट्यै वै हरेः । प्रपञ्च-
मिस्मृतिः सक्तिमिफानां पापि योगत' इति सिद्धत्वात् । निरोधतत्त्वस्य योगिकरूपपक्षे भगवद्दर्शननिरोधपद-
भगवत्कर्मको निरोधो गोप्यतया विवक्षितः । यथा भगवता लीलाभिनिर्दृष्टा भक्ता भगवद्दर्शने भवन्ति,
एवं पुष्टिभक्तिर्लीलाभिनिर्दृष्टो भगवान् भगवद्दर्शने भवति । अत एव भगवता भगवत्प्रेमविकृतानामा-
स्वमिन्मदन्तितो 'नाहं तेभ्यो मनामपी' इत्येन । इममर्थं मृगपितुं ब्रह्मदेवते भगवतः तादनाप-
रतः 'नमामि हृदये शोभे' इत्येन । 'अस्य गतिरिहो य' इति शिन्ध्या व्याख्यानं च । अस्य
आभास्य निरोधस्य कथमाप्यनर्तक्ये, ॥ आद्यः पदं तत्र तन्त्रादिभिः ॥

धपद्वाच्यः । स च प्रपञ्चप्रतिपक्षिकः । एवं च सुबोधिन्युक्त्या टिप्पणीन्युत्पादितया पूर्वोत्तरस्कन्धाभे-
 सङ्ख्या नवमदशमार्थसङ्गतिविधौ भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो निरोध इत्यायाति । अत एव द्वितीयस्कन्ध-
 सुबोधिन्यां 'भक्तानां प्रपञ्चमात्रो निरोध' इत्युक्तं इहेव सुबोधिन्याम् । अतो 'निरोधो भक्तानां प्र-
 पञ्चस्येति निश्चय' इत्यमणि । तथा ॥ भक्तानां प्रपञ्चस्य प्रलयनिरोधानं नित्यलीलापयिकदेहत्वफलवो
 जात्यात्मकप्रपञ्चभावस्य इति यावत् । तदुक्तं सुबोधिन्यां 'अतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति निश्चय'
 इति । सूत्रोक्तलक्षणेपु निरोधस्थाने संस्था पठिता, संस्था च 'नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आसन्निको
 लभः । 'संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्दास्य स्वभावत' इत्यनेन प्रलयरूपा व्याख्याता । अतो निरोध-
 शाब्देन प्रलय उच्यते, 'निरोधोऽस्तुनाशन'मित्यस्य सुबोधिन्यामपि शक्तीः ज्ञाययित्वा तद्गोचरं
 भगवतः शयनमिति व्याख्यातम् । तत्रापि शक्तिशयनानन्तरं शयनकथनेन प्रलय उक्तः । अतो भक्त-
 प्रपञ्चमप्यादिताः शक्तीः स्वस्वरूपे विरोहिताः कृत्वा निष्ठति, ततो भक्तान् प्रति प्रपञ्चनिरोधमवति, अतो
 भक्तानां प्रपञ्चनिवृत्तिरिति सिद्ध्यति । एतद्वनिसंन्धायोक्तमत्र 'एवं सर्वगतो विष्णुः प्रपञ्चश्चैव तद्विरोध',
 तावत् लीयते सर्वमिति कृष्णसमुपम' इति । इदमत्र शेषम् । स्वच्छन्दलीलाभिर्भगवात्तिरोध्य भक्तानां
 देहादितकसम्पद्ये स्वानन्दं प्रयेनायत् निरोहितानन्दमयाविर्भावयति, ततो भगवदानन्दानुभवो-
 ग्यालौकिकदेहप्राप्तेः आख्यादिरूपपूर्वप्रपञ्चभावो लीयते, अयमेव प्रलयप्रदायः । अतो भक्तानां
 प्रपञ्चप्रलयो निरोध इति कलति स्म । तथा च प्रपञ्चे शक्तिभिर्मगवत्प्रीतनं भक्तानां प्रपञ्चविस्मृतिपू-
 र्विका भगवदासक्तिर्भक्तानां प्रपञ्चमात्रमेवेति सर्वं निरोधप्रदाच्यम् । तत्र भगवत्कीर्तनं वरणं, भगव-
 दासक्तिर्यापाराः, भक्तानां प्रपञ्चभावः फलमिति त्रितयरूपो निरोधः स्कन्धाधः । एवमत्रैवं सिद्धम् ।
 भगवाननेकशक्तिभिः धरणीरूपनिरोधात्मिको कीदृशं कुर्वन् प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकासक्तिरूपनिरोधानक-
 व्यापारेण प्रपञ्चभावरूपफलात्मकनिरोधं सेवकानां संपादयतीति त्रिविधं निरोधप्रदायकद्वारः सुबोधि-
 नीनिबन्धादिपूषलस्य इति सर्वमदुष्टम् । किञ्च, 'लौकिकेषु तु भावेषु यदैव द्विरीक्षणं । निवर्तते तदे-
 वात्र वहेरौरमयं यथेति कारिकायां फलात्मको निरोध उक्तः । तथाहि, लौकिकेषु भावेषु पदार्थेषु
 यत्र यत्र भगवान् प्रमिताति, तत्र तत्र विद्वानन्दोऽतिरोभूतयोराविर्भावाच्चदेव एवंस्थितस्वरूपं तिरो-
 हितानन्दकं निवर्तते, मल्लायकं भवति, प्रकटमविद्वानन्दकं भवतीति यावत्, तत्र दृष्टान्तः, वहेरि-
 स्सादि । यद्विनिवेशो दारुणां यद्विरूपता तद्वदित्यर्थः । एवं भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो बोध्यः । अन्यथा,
 शक्तिशयनानन्तरशयनवाचके अनुशयनशब्दे गोप्योर्थोऽपि विवक्षितः, तदनुसारेण स्कन्धारम्भे इन्द्रा-
 भैरवं भगवन्तं नमस्तुतिः धीमदाचार्यचरणलीलादीरात्रिपञ्चायिनं लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं
 कृशनिधिमित्युक्ता रहस्यलीलायां निरोधप्रदाच्यत्वं सूचितम् । तदनुसारेण प्रभुवर्णैरिष्टिण्यां 'अनु-
 शयते भजेने'ति करणमुपनिषत् प्रदश्यं निगूढभावकरणं येन स निरोध इत्युक्त्वा स्वकीयेषु स्वविषय-
 भावोपादानं यथा लीलायां नियमे, सा निरोधप्रदाच्येत्युक्तवद्विगुणलीलायाः स्कन्धाधस्तां प्रतिपादितेति
 निर्दिष्टविभाषनीयम् । एवञ्च, श्रीउक्तोक्तिसुबोधिनीतिटिप्पणीषु सर्वत्रानिरोध इत्येकं प्रदायकद्वारं
 पादुर्भवति च । तथा सर्वान् मिदम् । देहादौ विद्वानन्दयोः प्राकट्येन जात्यादिप्रपञ्चभावप्रलयः फल-
 रूपा निरोधः सिद्धः । नकिन् सति प्रपञ्चे विद्यमानानामपि भक्तानां कृष्णानन्दानुभवयोग्यदेहाय
 तिष्ठति । इदमेव समुपादये 'भमास्तु तव सक्षिपौ तनुमथलमेतावते' इत्यनेन प्रार्थितं, ततो नित्यलीला-
 प्रवेनाः प्र सुक्तिप्रदाच्यः, निरोधलीलायां भक्तानां साधारणमायागुणरहितत्वेपि लीलात्मकनियम-
 मन्तान्तरद्विमायागुणप्रकाशेन लौकिकमादयत्यवहाराः गुराणादौ, तेषां अन्तरात्मयोगमायागुणनिवृत्तौ
 निगूढमायाप्रवेनात्मा सुक्तिः, अतो सुक्तिलीलायां शुद्धनिर्गुणमिति निवेदः । 'सुक्तिर्हिवाच्यभास्व' इति
 पाषाण । समुक्तः यन्मात्रात्प्राप्तवान् ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

- १ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम्. रु. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम्. रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः. यत्रस्थः ।

प्रापणस्थानम्—१ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला,
बी ए एलएल् बी, वकील हाई कोर्ट
रायर विल्डिंग, सी पी टेक, गीरगाम-मुंबई.

२ त्रिभुवनदास पीतांबरदास शाह,
मन्त्री पुष्टिमार्गीय पुस्तकालय-नडीयाद.

३ बलदेवदास कृष्णदास कीर्तनीया,
मुरती श्रीगिरिधरलालजीनु मंदिर,
जीजो मोईवाडो-भूलेश्वर-मुंबई.

श्रीकृष्णाय नमः ।

पत्रावलम्बनम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीमदल्लभाधीश्वरचरणप्रणीतम् ।
दशदिगन्तविजयि श्रीमद्गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तम-
महाराजचरणकृतविवरणसमेतम् ।

सरोवक
मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला बी. ए., एल्.एल्. बी.
वकील हाइकोर्ट.

प्रकाशकश्च
रणछोटदास वरजीवनदास ओफ.

श्रीवल्लभाष्टा ४४७

सन् १९८२

मुल्यमाणकचतुष्टयम् ।

लोके शब्दार्थसम्बन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।
 न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत् ॥ २ ॥
 ब्रह्मवादे निरुक्तिस्तु न वक्तव्यैव कुत्रचित् ।
 वस्तुतो ब्रह्म सर्वं हि व्यवहारस्तु लोकतः ॥ ३ ॥
 ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ।
 तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥ ४ ॥
 काण्डद्वयार्थसिद्धयर्थं स्वाध्यायविधिरुच्यते ।
 'स्वाध्यायोध्येतव्यः ।' 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत
 तमध्यापयीत ।' 'सांगो वेदोध्येयो ज्ञेयश्चे'ति ।
 वाक्यत्रयं तथा वेदज्ञानाभ्योक्तमेव हि ॥ ५ ॥

वैदिकस्तत्सादृश्येन बोध्यते इति बोधने उपकारकः । अतो लोके शब्दार्थयोः सम्बन्धः
 साङ्केतिकः । च पुनः तेषां यादृशं रूपं तत्र विवादो न कार्यः । यतस्तत्र विवादे
 क्रियमाणे लोकोच्छित्तिर्भवेत् । 'युक्तयः सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथे'ति 'नैतदेव
 यथास्य त्वं यदहं वक्ष्मि तत्तथा, एवं विवदतां हेतुः शक्तयो मे दुरत्यया' इति भग-
 वदुक्तन्यायस्य तत्रापि तुल्यत्वात् । अतः सिद्धरूपस्य लौकिकस्वोपकारकत्वमात्रं ब्राह्म-
 नं तु तेन कश्चित्तन्निश्चय इति । तत्र विवादो व्यर्थत्वात्सास्माभः कार्य इत्यर्थः ॥ १, २ ॥
 तर्हि ब्रह्मवादे न कार्य इत्यत आहुः ब्रह्मेत्यादि । तथा चात्पण्डितब्रह्मवादेनापि
 वैदिकव्यवहारसिद्धेस्तेनापि न कार्यः, किन्तु सत्पण्डितब्रह्मवादे लोकस्य 'प्रजापेये'-
 नीगुण्या सिद्धराक्षसिद्धेन ब्राह्मसम्पत्तेन लोकेन कार्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र प्रकाशमाहुः य इत्यादि ॥ ४ ॥

एवं सादृश्यमन्तर्गतं चतुर्भिस्तथा विराटविषयमाहुः ज्ञाणेत्यादि । अर्थसिद्धय-
 र्भूमिनि । प्रयोजनसिद्धयर्थम् । न सर्वप्रकारेणार्थान्ते वेदे धर्मस्तज्जन्यं फलं वा सिध्य-
 नानि तदर्थं स्वाध्यायविधिः स्वाध्यायप्रकार उच्यते वेदे निरूप्यत इत्यर्थः । तत्र गमक-
 माहुः धारयन्त्यादि । यथेति प्रसारणोपक्रमः । आद्यं तत्र तृतीयाध्यायस्याप-
 रम्पदाय शास्त्रान्तर्गम्य । तत्र वेचित्पठ्यापयान्तेत्यत्र अग्न्यापयेदिति पठन्ति । तृतीयं च
 'प्रायनेन निष्कारणः पटङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'ति पठन्ति । एतेषां सर्वसाधारणत्वा-
 द्वाः अनारम्भोक्तमेवेति । तथा धर्मनिर्यायशास्त्रात् सर्वसाधारणत्वमित्यर्थः ।

तादृग्युगविशिष्टोत्र वेदः स्वाध्याय उच्यते ।

तव्यस्त्वावश्यके प्रोक्तो न विधिर्ज्ञातृबोधनात् ॥ १० ॥

स्वाध्यायपदतो ज्ञेयं तन्माहात्म्यं फलं तथा ।

तव्य इत्यादि । स्वाध्यायब्राह्मणे 'यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्युचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञं सन्तिष्ठत' इति ब्रह्मयज्ञं लक्षयित्वा, तत्फलं तस्य यज्ञत्वसंपत्तिप्रकारं चोक्त्वा, अग्नि-
मानुषाके कानिचित्तस्य पूर्वाङ्गानि विधाय, तेषां फलं चोक्त्वा, 'प्राञ्जसीनः स्वाध्या-
यमधीयीत' इति विधाय, अग्रे चतुर्मिरनुषाकैस्तत्प्रकारं वदन् स्वाध्यायस्यापहतपाप्मत्वं
'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रम्' तदध्ययनं विना वाच्यभागं स्वर्गाभावं च
प्रतिपाद्य, पश्चादाह 'तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यो यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भव-
ती'त्यादि । तेन ज्ञानपूर्वकस्याध्ययनस्यात्रोक्तत्वाच्च विधिः । यदि तद्वाक्यं भिन्नमे-
वोपेयते, तदाप्यनेनोपसंहाराच्च विधित्वम् । न च तव्यस्यावश्यकत्वार्थाङ्गीकारे
'अनधीयाना ब्राह्मणा भवन्ती'तिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । तव्यस्य भावकर्मविध्यनुवाद-
मात्रात्तावदव्यवहार्येषु विधानदर्शनादत्र तदर्थनिश्चायकत्वेनास्यावैयर्थ्यात् । अतः
पूर्वोक्त एवार्थ इत्यर्थः । न च स्वाध्यायवाक्यासन्निहितस्यानधीयानवाक्यस्य कथं
तदर्थनिर्णायकत्वमिति शङ्क्यम् । वाचस्पत्यनेन 'अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्त्याध्यत्वादि-
कल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादित्यत्र जैमिनिनैव दूरस्थस्यापि यजतिषु 'ये यजामहे
करोति नानुयाजेष्वि'त्यस्य 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्षन्नमन्वायत्' इति वाक्यशेषताया-
स्तदर्थनिश्चायकत्वेनाङ्गीकारात् । भट्टवार्तिकेपि 'येन यस्यार्थसंयन्त्रो दूरस्थेनापि तेन सः ।
अर्थेनो यसमर्थानामानन्तर्यमकारण'मिति कथनाच्चेति दिक् । एतदेव निगमयितुं स्वाध्या-
यपदयोगितार्थज्ञानस्यावश्यकत्वं च ज्ञापयितुमाहुः स्वाध्यायेत्यादि । तथा च यथा
दद्यादित्यर्थः समुदायैक्यज्ञापनम्, एवं स्वाध्यायपदेन तन्माहात्म्यज्ञापनम् । तस्मिन् ज्ञाते फलं
भारति, नान्यदेत्यतो योगादत्र आवश्यक इत्यर्थः । यत्पुनः सायणीये 'स्वस्यासाधारण-
त्वेन पित्रुपितामहादिपरंपराप्राप्ता ज्ञात्वा स्वाध्याय' इति योगान्तरमुक्तम्, तत्रापि श्रुति-
स्मृत्याश्रुतानामध्ययननियमानां वेदार्थादिमन्देहनिर्गसस्य चावश्यकत्वादुक्तो योगो
निरास इति स योग इदानीन्तनानां मन्दबुद्धीनां तावता संकोचोनापि फलप्राप्तये
फलतीति बोध्यम् ॥ १०-६ ॥

ज्ञातृज्ञापनतासिद्धयै द्वितीयं वाक्यमीर्यते ॥ ११ ॥

वसुर्द्रोदित्यैवर्षेस्त्रयो वर्णाः क्रमाद्विजाः ।

अध्याप्या इति तस्यापि नियोगः श्रुतिचोदितः ॥ १२ ॥

पराधीनतया वाले न विधिः श्रुतिचोदितः ।

तथाध्यापनसिद्धयर्थं तृतीयं वाक्यमीर्यते ॥ १३ ॥

साङ्गेधीते तथा ज्ञाते स्वाध्यायस्तस्य सिध्यति ।

अध्यापनप्रयुक्तं हि प्रथमं लिङ्गप्रयोगतः ॥ १४ ॥

एवं तादृशाध्ययनस्य माणवकाधिकारकत्वं निवार्याध्ययनविध्यभावे माणवक-
स्याध्ययनार्था प्रवृत्तिर्न स्यादिति श्रंकां वारयितुं द्वितीयवाक्यस्य विशेषं स्फुटीकुर्वन्ति
द्राभ्यां ज्ञात्रित्यादि । ज्ञातुराचार्यस्य ज्ञापनतासिद्धयै । नन्वादित्वाद्युः । वैदिकशब्दा-
दिज्ञापकत्वसिद्धयर्थं अष्टवर्षवाक्यमीर्यते, तच्च न ब्राह्मणमात्रपरम्, किन्त्वग्रे राजन्य-
वैश्ययोरप्युपनयनस्य तत्तद्वर्षे कथनात्तादृशस्मृतेश्च त्रयोपि वर्णा द्विजत्वादध्याप्या इति ।
एतदर्थं तस्य आचार्यस्यापि नियोगः अध्यापनात्मके कार्ये प्रवर्तनरूपः । श्रुतिचोदितः
'समाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' इत्यनेनाचार्यकरणे विधि-
तस्यात्मनेपदस्य श्रुत्या अध्यापयतीति लिङ्गश्रुत्या च चोदितः । अतः स्वस्याचार्य-
त्वाय ज्ञात्रा वेऽध्याप्याः । अतो माणवकाध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तमिति न माणव-
कस्याध्ययने प्रवृत्तिविद्यात इत्यर्थः । अत्र नियोगपदोस्तथा प्राभाकरमतस्यास्मिन् स्थले
साधुत्वं बोधितम् । ननु किमनेन निर्वन्धेन, अध्ययनविधिर्नैव माणवकप्रवृत्तौ किं
बाधकमत आहुः पराधीनेत्यादि । यतस्तत्र तथांगीकारे विधिव्यापारः कुण्डो भय-
नीत्यतो नाद्रियत इत्यर्थः । एवं द्वितीयवाक्यगतो विशेषो विगदीकृतः ॥ १२-१४ ॥

एवमध्यापनविधिना माणवकस्याध्ययनप्रवृत्तौ साधितायामपि गुरुमुखादस्तरग्र-
णमात्रमायास्यति, 'उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृत' इति याज्ञान्त्योक्तान्तदुत्तराणां,
न त्वध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वम्, तथासत्यनर्गकः स्वाध्यायपदयोगाद् इत्याकांक्षायां
तृतीयवाक्यगतं विशेषं व्याकुर्वन्ति प्रमाणोपन्यासपुनःतराभ्यां मार्गाभ्यां तथेत्यादि ।
साङ्गस्य वेदस्यार्थज्ञापनपूर्वकाध्यापनसिद्धयर्थं तृतीयं वाक्यमीर्यते, यतः स्वयं
गुरुणा साङ्गेधीते ज्ञाते वेदे तथा तेन प्रसारेण स्वाध्यायः सम्पत्प्रकारकमामम-
न्ताध्ययनं तस्य सिध्यत्यस्य सिध्यति, हि यतो हेतोः प्रथममध्ययनं अध्यापनप्रयुक्तं

एतर्ह्यपि तथैवैतन्न कार्या कल्पना ततः ॥ १८ ॥

अध्ययनं अध्यापनप्रयुक्तं तस्मादध्यापनमेव पूर्वोक्तदोषनिवारकं गुणजनकं च मतम् । अध्ययनं मतमिति पाठे तु यस्मात् केचिच्छब्दार्थमनपेक्ष्य तथा जगुः, तस्मात् हि निश्चयेन अध्ययनमध्यापनप्रयुक्तं मतमिति यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेन यस्मादित्याध्याहृत्य योजनीयम् । एतर्ह्येदानीमपि तथैवाध्ययनम् । ततो दृष्टानुरोधादुक्तरीत्या कल्पनं न कार्यम् । अयमर्थः । यदुक्तं त्रैवर्णिकाः कर्तव्यमपेक्षन्ते, अध्ययनं च कर्तारमपेक्षत इत्यस्ति परस्पराकांक्षेति, तच्चैव, परन्त्वेतद्विचारणीयम्, किमध्ययनं विद्वत्तायोग्यं कर्तारमपेक्षते, तद्योग्यं चेति । नान्त्यः । तादृशे फलानिष्पत्तेः । आद्यश्चेत्, तदा माणवकं नापेक्षत इत्येव वक्तव्यम् । फलोपधायिकाया योग्यतायास्तत्राभावात् । नच त्रैवर्णिकाधिकारनियमव्याहृतिः । अष्टवर्षवाक्य उपनयनाध्यापनयोः सन्निधानादध्ययनं विना चाध्यापनासिद्धेस्तदासिद्धेनैवाध्ययनेनोक्ताधिकारनियमसिद्धेः । अतोध्ययने पुनर्विधिकल्पनं व्यर्थम् । न चाध्ययनवाक्यवैयर्थ्यम् । वेदस्य स्वाध्यायत्वात् तदावश्यकताबोधनेनार्थवत्त्वादित्युक्तम् । न चावश्यकार्थेनुशासनाभावः शङ्क्यः । 'आवश्यकायमर्थयोर्णिनि'रित्येतदन्तरं पठितेन 'कृत्याश्चे'तिमूत्रेण तत्रानुशासनात् । नचाध्यापननियोगे नियोज्याभावादध्यापनसमभिव्याहृत्येनोपनयीतेत्यात्मनेपदेनाचार्यकरणलाभे तत्कामिना नियोज्याकांक्षा पूरणीया । तथा सत्यध्यापनस्याचार्यत्वसिद्धिरेव प्रयोजनम्, नन्वर्थज्ञापनम्, ततश्च सिद्धे आचार्यत्वे तस्यार्थज्ञापनावश्यकत्वाभावात्मात्रावश्यकस्याविद्वत्तायां यत्राद्यनधिकारतादवस्थमिति शान्यम् । आचार्यलक्षणसंस्मृतिस्थस्य सरहस्यमिन्यादिविशेषणस्य बलेनाचार्यत्वद्वारेण एवार्थज्ञापनस्य प्रविष्टतया तस्य ज्ञापनावश्यकत्वे शिष्यस्य गुरोरेन विद्वत्संभवात् । न च सकृदुच्चारितस्य लिङ्गप्रत्ययस्य विध्यर्थत्वमर्थज्ञापनार्थं चेति साध्यतयापक्ष्या वैरूप्यमिति शङ्क्यम् । अर्थज्ञापनस्य आचार्यत्वस्यादयोदेव प्राप्त्या विधेस्तादर्थ्यस्याकल्पनात् । नचैवं वैरूप्याभावेऽप्यध्यापनाशिसमध्ययनं किमर्थज्ञानार्थम्, उताचार्यत्वार्थम् । आद्ये अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वाद् गुणकर्मत्वमितिर्नापेक्षतु नियोगार्थत्वात्प्रधानकर्मत्वमिति वैरूप्यापत्तिरिति शान्यम् । व्यक्तभेदेनादोषात् । आद्यस्य प्रधानकर्मताया अनन्तराणां गुणकर्मतायाः गुरोरेन वक्तुं शक्यत्वात् । नन्वष्टवर्षागोक्ते विधित्वे नियोज्यानुक्तावप्युपनयनेत्यस्य समभिव्याहारादनाचार्यत्वमपि न एवमप्यपि नियोज्यत्वोच्यते । कर्मना त्वाग्रे त्रैवर्णिकमाणवकस्य, दिर्नापेक्षतमर्थज्ञापनयनमन्वृत्त्यप्येनानानुविशेषः । प्रतीयने चोपनयनाध्यापनयोरुभयो-

रपि माणवकप्राधान्यबोधिकया द्वितीयया माणवकसंस्कारत्वात् गुणकर्मत्वम् । नियोज्य-
विचारे तृणयोरप्याचार्यत्वसिद्धयर्थत्वात्प्रधानकर्मत्वमिति वैरूप्यं तु दुर्बारमिति चेत् । न ।
द्वितीयायाः प्राधान्यबोधकत्वस्यानियतत्वात् । 'विमाय गां ददाती' त्यादौ व्यभिचारान् ।
अतो न द्वितीयया संस्कारकर्मत्वनिश्चयः, किन्तूपनयनस्य संस्कारेषु स्मरणात्संस्कार-
कर्मत्वम् । तस्य च माणवकसमवेतत्वेनान्तरङ्गत्वादध्ययनाङ्गत्वेपि तमिति द्वितीयान्तेन
संस्कारविशिष्टमाणवकपरामर्शः 'तस्य च वत्समालभेते'त्यत्र वत्सस्यालभनान्गत्ववदध्याप-
नाङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषणस्योपनयनस्यापि परंपरयाध्यापनाङ्गत्वं निर्वायम्, तथापि न साक्षा-
दाचार्यताहेतुत्वम्, तावन्मात्रेण तदसंभवात्, अत आत्मनेपदेनापि परंपरयाङ्गता बोध्यते, न
तु साक्षादङ्गता । अध्यापनस्य तु साक्षादेवाचार्यताहेतुत्वम्, तद्विना तदभावात् । अत-
स्तस्य प्रधानकर्मत्वमिति साक्षात्परंपराविभागे कोपि न वैरूप्यलेशः । एवं चात्मनेपदस्य
विशेषविधानमपि सार्थकं भवति, उपनयनफलस्याध्वयनस्य कर्त्रागमित्वात् । उपनयन-
स्याचार्यताहेतुत्वे तु जित्वादेव नयतेरात्मनेपदसिद्धेर्विशेषविधानवैयर्थ्यमेव स्यात् । न
च 'अग्नीना दधीते'रथत्र यथा आधानफलस्याहवनीयत्यादेरग्निसमवेतत्वेपि न तादर्थ्यमि-
त्यात्मनेपदबलादध्यवसीयते, तथात्राप्युपनयनफलस्य संस्कारस्य माणवकसमवेतत्वेपि न
तादर्थ्यम्, अपि त्वाचार्यत्वमेवेति विशेषविधानवैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । साक्षादाचार्यार्थ-
त्वभावस्योक्तत्वात् । परंपरया तादर्थ्यस्य चाप्रयोजकत्वात् । विधिद्वयसमभिव्याहारेण ताद-
र्थ्यपरंपराया अध्यापनाङ्गतायामेव पर्थवसानात् । परंपरयापि नाध्यापनाङ्गत्वमिति न वक्तुं
शक्यम्, तमित्येतेन पूर्वपरामर्शस्य विरोधात्पक्षेः । एतेनैव 'यथैतस्मिन्तो यूयं परिवीयाग्नेयं
सवनीयं पशुमुपाकरोती'ति यूयपरिचयाणं यूपार्थम्, न तूपाकरणार्थम्, तपोपनीयेति
स्मृत्युक्तमुपनयनं माणवकसंस्कारार्थम्, नन्वध्यापनार्थमित्यपि प्रत्युक्तम् । तमितिश्रौतेन
पदैर्न प्रमितायाः परंपराङ्गताया ह्यष्टान्तमात्रेण बाधितुमशक्यत्वात् ।

यत्तु उपनीतध्यापारापेक्षायास्तुपनयनं प्रक्रम्य सिद्धितस्याध्ययनस्याध्यापनोपकार-
कत्वे तच्छेपत्वादर्थज्ञानार्थता न स्यात् । साध्यद्वयसंभवात्संभवादित्युक्तम् । तदपि शिषि-
त्वम् । एकस्मिन्नेव भोजने प्रतिकरत्रे तुष्टिपुष्टिमुद्रणायानां दर्शनात् । एतेनैव वाहनस्मरणेन
गमनेन सुखविशेषस्योद्देश्यदेशनामेव दर्शनादिनि । यदप्यध्यापनस्याध्ययनमन्तरंगात्संभ-
वात्सदार्थस्वभावान्निसमध्ययनं लौकिकमेवाह्नीकार्यम्, तावताप्यध्यापनमसंभवात्, सिद्धि-
स्यापि तत्र एवांगीकारे तु ततो नापूर्व सिध्येत्, वदेयमासादित्युक्तम् । तदपि
तथा । लौकिकस्य तस्याह्नीकारे आचार्यत्वमिदं । वेदाध्यापनं नैव तन्मरणात् । न

१ माणवकसंस्कारे हेतुः । २ अष्टान्तस्येति पाठः । ३ हेतुत्वात् । ४ सप्त पिरता ।

तत्र संशयमापन्ना बुद्धिर्वाक्यार्थनिर्णये ।

एकवाक्यत्वसंदेहोद्वेकाध्याभावतः स्फुटम् ॥ १९ ॥

स एकोर्थोत्र वक्तव्यो यच्छरीरप्रवेशतः ।

एकार्थतां श्रुतिर्याति तदभावे तु निष्फला ॥ २० ॥

कुण्ठितैव भवेन्नूनं वेदाध्ययनबोधने ।

वेदोखिलो धर्ममूलं 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' ॥ २१ ॥

एवं पूर्वर्षिभिः प्रोक्तं जैमिनिः प्रथमं स्वयम् ।

निश्चित्य लोकशिक्षार्थमर्थप्राधान्यतस्तथा ॥ २२ ॥

धर्मं विचास्यामास प्रामाण्यादिपुरःसरम् ॥

चापूर्वासिद्धयापत्तिः, आचार्यकृतोद्देशेनापि तत्संभवात् । जातेष्टौ पितृकृतोद्देशवदिति । किञ्च, वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्यापनपूर्वकम्, वेदाध्ययनसाधन्यादधुनाध्ययनं यथेत्या-
नुनिराध्ययनं दृष्टान्तपट्टिरेष्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वेऽपि स दृष्टान्तोद्गीकार्यः । तस्मा-
दध्ययनेधिकारनियमस्याध्यापनविधिनैव सिद्धेः कृत्ये विधिर्यत्वस्वरूपं दृश्येव । उक्तम-
कारं विना तावन्मात्रेण वेदस्य स्वाध्यायत्वासिद्ध्या ततः फलासिद्धेरिति ॥ १८ ॥

एवं प्रकारबोधनपूर्वकं मतान्तरनिराकरणेन वेदस्य यथा स्वाध्यायत्वसिद्धिः, तद्
साधितम् । तन्मध्ये शब्दार्थानुष्ठानेषु शङ्काराहित्यं प्रविष्टम् । तत्र शब्दे तद्वाहित्यस्य
गुणरपरया सिद्धेः पदार्थेऽनुष्ठाने च तद्वाहित्यस्याप्यङ्गविवारादिभिरेव सिद्धेर्वाक्यार्थे
संदेहोक्तिष्ठे, तदाहुः तत्रेत्यादि ऐकाग्र्याभावत इति । यागदानादिरूपाणां नाना-
र्यानां तत्र नानाफलानां च प्रतिपादनेन तथात्वात् ॥ १९ ॥

तथा सति यो दोष इत्याकांक्षायां साधेन तन्निराकृतेरावश्यकत्वाद्वाहुः स
इत्यादि । तथा च नदयाने वेदाध्ययनगोपकतावयववैयर्थ्यमेव दोष इति तदमात्राय
वेदस्यैकार्थ्यमन्यमेव विचारणीयम् । तच्चाङ्गैर्न सिध्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तर्हि तत्र वा गतिरित्याकांक्षायां मीमांसैव गतिरित्याहुः वेदोऽग्निल इत्यादिद्वा-
भ्याम् । अत्र प्रथमे सत्यं मानम्, द्वितीयमेकादशस्वरूपं भागदम् । तत्सर्वं
पूर्वोक्तं जैमिनिः प्रथमं सत्यं निश्चित्य पश्चाद्वैयर्थ्यशिक्षार्थमर्थप्राधान्यमङ्गीकृत्य प्रामा-
ण्यादिपुरःसरं यो धर्मः कथं नस्य धर्मतः कथं स वेदस्य तत्रमितिजनकरत्वं कथं च

संदेहेऽपि पुनर्जातो वेदान्तेषु यथा पुरा ॥ २३ ॥

एकवाक्यत्वमेवां हि धर्मकाण्डे कथं भवेत् ।

धर्मः पञ्चविधो द्वेषा पद्भिः संपद्यते तु सः ॥ २४ ॥

देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ।

सर्वो वेदस्तेषु लीनो वेदान्तेषु विचार्यते ॥ २५ ॥

‘यदेव विद्यये’त्याह ‘ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ’ एव च ।

तज्ज्ञानं तेषु हि प्रोक्तं कर्तृशेषास्ततस्तु ते ॥ २६ ॥

वेदस्य निर्दुष्टत्वं येन प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तदुक्तमेवादर्थमभिस्यादिसर्वविचारपूर्वकं धर्ममेव
तथा सर्ववेदार्थत्वेन विचारयामासेत्यर्थः ॥ २२ ३ ॥

तर्हि किमवशिष्टं येनायमुच्यते इत्यत्र आहुः सन्देहस्तु पुनरित्यादि यथा
पुरेति । ऐकार्थ्यमावतः हि निश्चयेन ब्रह्मशेषकानामेवं वेदान्तानां धर्मकाण्डे एक-
वाक्यत्वं कथं भवेदिति, तदर्थमयमुच्यते इत्यर्थः । कथं ऐकार्थ्यमावत इत्याकांक्षायां
संदेहबीजं व्युत्पादयन्ति धर्म इत्यादिना समादेन । अग्निश्रोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यर-
शुभोपमेदेन धर्मः यज्ञात्मकः पञ्चविधः । स एव प्रकृतिबहुतिभेदेन द्विधा । देशादीनि
पदं तत्साधनानीति तैः पद्भिः संपद्यते इति सिध्यति । अतः सर्वो वेदः पूर्वकाण्डरूपस्तेषु
सर्वेषु लीनः धर्म धर्मसाधनानि च बोधपदैकार्थ्यं प्राप्य समाप्तः निराकांक्षतापापशो-
चेदान्ताच्च संप्रज्ञातीत्येतत्सन्देहबीजमभिसर्प्यः । ननु यथा ऐकार्थ्यत्वेनैकवाक्यत्वानिवापकम्,
तथा विभागे साकांक्षत्वंऽपि नियामकान्तरम् । तथा मट्टकारिकापि ‘द्वैतार्थशेषे
समाप्तानामह्माग्निवाच्यपेक्षया । वाक्यत्वानामेकवाक्यत्वं पुनः संस्य नायन’ इति । तदभित्य
मतान्तरमाहुः वेदान्तेऽप्यित्यादिसमादेन । विचार्यते इति । बीजसंतर्कविचार्यते ।
आहेति । ‘यदेव विद्यया करोति तत्तद्देशस्य बीर्यवचरं भवती’ति ‘ब्रह्मिष्ठे’ ग्रन्थात् तं दर्श-
पूर्णमासयोर्द्वितीयं इति क्रमेण वेदान्तश्रुतिः क्लृप्तश्रुतिश्चाह । तथा च वेदान्तस्यांगिभूत-
कर्मापेक्षा, वेदस्य चांगभूतज्ञानापेक्षा, अनर्थादज्ञानवत्कृत्वेन तेषां कर्तृशेषादस्ते-
वैक्यासपत्ता । किञ्च, ‘इत्याह नास्ति स्वयनिराकरिष्णुस्तस्मास्तिनां भाव्यहृदय पुरस्ता ।
ददत्तमेतद्विषयः प्रबोधः प्रपति वेदान्तिनोपेक्षमेने’ति मट्टः प्रकृतान्तरमप्येकवाक्यत्वनापा-
माहेति कुतः संदेह आषाद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यानीति यथा तथा ।

फलश्रुत्या पूर्वकाण्डसमाध्या चावगम्यते ॥ २७ ॥

ब्रह्मविद् ब्रह्म भवति परं वाप्नोति कुत्रचित् ।

एतमेकवाक्यतामकारं दूषयन्ति ज्ञाननिष्ठायेत्यादिभिः साधैस्त्रिभिः । इदं वाक्यं सप्तमस्कन्धीयम् । तत्र यथा पितृणां हृत्पानन्त्याय ज्ञाननिष्ठाय कव्यदानमुक्तम् । तावता न ज्ञानस्य श्राद्धशेषत्वं सिध्यति । दानफलानन्त्येन कर्त्तव्यहार्थं संप्रदानताया अनुपति-
मात्रत्वात् । अन्यथा ज्ञाननिष्ठः कव्यानि श्रुज्जीतेत्येव विद्व्यात् । एवं ब्रह्मिष्ठवाक्येप्यनु-
मतिरेव क्रियते । ब्रह्महृष्ट्या कर्मवैपश्यनिष्ठस्या तदनुग्रहार्थम् । वस्तुतस्तु तत्र ब्रह्मशब्दो
वेदपर इति न तेन वेदान्तस्य कर्तृशेषत्वसिद्धिः । नापि यदेवेति श्रुत्या । तस्या ऊर्ही-
यमपरणावरुद्धत्वेन विधानान्तरासंग्राहकत्वात् । उद्गीयविद्यायाः कर्माङ्गत्वेप्युक्ततेः । अतो-
नुपतस्य प्रासंगिकत्वेन ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शवद्विक्षां चरतस्तस्य कव्याशनस्य प्रासंगि-
कत्वात् तेन शेषत्वसिद्धिः । भट्टकारिकोक्तप्रकारस्तु भाष्यप्रकाशे दूषित इति नात्र
दूषाते । तथा च पारार्थ्यमेव जैमिनीये मते शेषलक्षणम् । तच्च श्रुत्यादिभिरवगम्यते ।
तथा सति 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वादिति सूत्रे कर्मणाः फलशेषत्वं पूर्वकाण्डे प्रति-
पाद्यत इति न तस्य ज्ञानशेषत्वम्, तथा ज्ञानस्यापि फलशेषत्वमुच्चरकाण्डे प्रतिपाद्यते, 'ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवती'ति, 'ब्रह्मविदामोति परमिति । अन्येपि देशकालादयो य उच्यन्ते
'विविक्तदेशे च सुखासनस्थ' इत्यादौ, तेषां तत्साधनभूता इति सर्वे वेदान्ता ज्ञानमेव
सफलं बोधयन्तो निराकृष्टतामापद्यमाना न शेषित्वेन कर्मापेक्षन्ते । नापि वेदो हासं
शेषत्वेनापेक्षते । ब्रह्मशब्दस्य शब्दब्रह्मण्यपि वृत्तेर्ब्रह्मिष्ठशब्देनापि वेदार्थनिष्णातस्य ग्रहीतुं
शक्यत्वात् । तस्मान्न कर्तृशेषत्वम् । नापि विविक्तात्मस्वरूपबोधोपपत्त्येन । वैराग्यावस्था
गर्भानिष्कारापादकत्वात् । देहविशिष्टस्तु न तत्र बोध्यत इति कथमपि वेदान्तानां न
वेदशेषता । किञ्च, 'वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ती'ति शीक्षोपनिषदि तैत्तिरीयाणां
श्रुत्यो । तत्र 'यानुन्ते'ति वेदाष्टनसमाप्तिबोधनादपि शेषत्वं न युक्तमित्यर्थः । किञ्च ।
शास्त्रान्तरेपि एवमेव फलभेदेन समाप्तिभेदेन च ब्राह्मभेदोवगम्यते । तथा वैदिकानामप्ये-
वमेव भेदोऽन्तरकाण्डानां मनः । अतो भेदकानां बहूनां सत्त्वात् संहरतुं तेषां भावात्
ब्रह्मन्ततोपनिषदां वाक्या । विद्यशास्त्रन्यमेवास्थेयम् । तथा चेत् युक्तिभिः प्रमाणैश्च तथा
निर्दिष्टं चेत्, तदा नैकतावयना यज्यते । अनस्तदुक्तः प्रपञ्चो न युक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

‘वेदमनूज्य आचार्यः’ इत्युक्तोपनिषद्वचः ॥ २८ ॥

शास्त्रान्तरेऽप्येवमेव वैदिकानां मतं तथा ।

अतः स्वतन्त्रता वाच्या तथा चेन्नेकवाक्यता ॥ २९ ॥

वेदोऽसिलो धर्ममूलमित्यादिश्च विरुध्यते ।

वैदिकानामभिधानं स्वरादिनियमैर्युतम् ॥ ३० ॥

वेदा एव न चान्यार्था वाच्या बुद्धिमता कचित् ।

अतो वेदान्तवाक्यान्याप्रसिद्धिः । वैदिकानामपि तथैव प्रसिद्धिरिति चेत् ।

किञ्च । शास्त्रभेदानङ्गीकारे पूर्वोक्तस्मृतिविरोधोपीत्याहुः वेद इत्यादि । अत्र स्मृतावखिलपदात् धर्मस्य च क्रियारूपत्वात् ज्ञानप्रतिपादकवेदान्तसंग्रहे तस्य बाधात् । द्वितीयवाक्ये धर्मपदाच्च विरुध्यत इत्यर्थः ॥ २९-३० ॥

अत्र पुनर्मतान्तरस्युपसिध्य दृश्यन्ति वैदिकेत्पादि । यतो वैदिकाः स्वरपूर्वक्रमन-
ध्यायादित्पागनियमपूर्वकं वेदान्तान् पठन्ति पाठयन्ति चेति वैदिकानां वेदान्तेषु वेद
इत्यभिधानं स्वरादिनियमैर्युतं वर्तते, अतो वेदा एव कचित् वेदान्तभागे अन्यायां धर्म-
व्यतिरिक्तव्याख्याः बुद्धिमता न च वाच्या नैव वाच्याः । अत इदं मतप्रयोजकम् ।
तत्र हेतुः अत इत्यादि । अतः वेद इति प्रसिद्धेः सकाशात् वेदान्तवाक्यानामन्याप्र-
सिद्धेः । शिष्टा हि वेदान्तवाक्यान्नुपन्यस्य इति श्रुतेरिति श्रावणादित्येव वदन्ति । यदि
हि वेदान्तवाक्यानि अन्यायानि स्युः, तदा वेद इति प्रसिद्धि न लभेयुः । वेद इति प्रसिद्धेः
धर्मार्थतामूलकत्वात् । अतो वैदिकाभिधानाद्वेदान्तेषु यदि वेदत्वमङ्गीकार्यम्, तदा अन्या-
र्थता त्याज्या । यद्यन्यार्थताङ्गीक्रियते, तदा वैदिकाभिधानं नादर्थव्यम् । शास्त्रमेदस्य
श्रुतिस्मृतिरूपप्रबलप्रमाणमभिनन्तादभिधानस्य च सदाचारे प्रयेनेन ततो न्यवस्थात् ।
पूर्वोक्तस्वरूपद्वयसंहर्तुरर्थव्यस्याभावे वेद इति प्रसिद्धिमात्रेण तयोरेककारणताया असि-
द्धेरित्यर्थः । ननु सत्यमभिधानस्य श्रुत्याद्यपेक्षया निर्वन्त्यम्, तथाप्यनादिप्रसिद्धिद्योनेन तु
वक्तव्यमित्याशयेन पर्यनुपुङ्गे वैदिकानामित्यादि । वैदिकानामपि तथैव वेद इति वत्
वेदान्त इत्येव प्रसिद्धिः । तथा च वेदान्तेषु वेदत्वानङ्गीकारे प्रसिद्धिर्विपर्ययापचयमानं
तस्यै बलिष्ठत्वं कल्पयिष्यति । ‘आनर्थक्ये प्रमाणानां विभरीने शब्दावन्’मितिन्यायात् ।

एवं लोकसिद्धस्य जगतो लोकप्रतीतिं वाधित्वा ब्रह्मत्वे-
नालौकिकत्वं संपाद्यते इति । अर्धजतीयन्यायात्तदन्तत्वं ।

ननु लोकनिपुणाः कथं मन्यन्ते ।

शब्दार्थविचारेणेति ब्रूमः ।

कथम् । शब्दानामर्थे विचार्यमाणे ब्रह्मैव सर्वं भवति । घटपटादि-
शब्दा धर्मवाचका एव भवितुमर्हन्ति । घटत्वादिविशिष्टवाचका ह्येत इति

‘वैतानं प्रसिपेदप्स्वि’तिस्मृत्या ‘आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ती’ति श्रुतिवाच्यदर्शनाच्च । अतो
वैदिकप्रसिद्धया अपौरुषेयशब्दत्वेन च वेदान्तेषु वेदत्वमवश्यं वक्तव्यम् । ततश्च श्रीमांस-
कोत्तरीत्यैकवाक्यत्वाभावेऽपि ‘तमेतं वेदानुवचनेने’ति वेदान्तश्रुत्या वेदान्तानामेव वेदा-
पेक्षा वक्तव्या । तथा सति अपेक्षया सिद्धे एकवाक्यत्वे वेदस्यान्तो यत्रेति योगेन वेदो-
त्तरमगत्वादेवान्त इति प्रसिद्धेरपि सेत्स्यतीति न कश्चिदोप इति चेत् ।

एवं पर्यनुयोगे वेदान्त इति प्रसिद्धिमन्यथा वक्तुं प्रकारान्तरं प्रतिजानन्ति
एवमित्यादि । वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः । तमाहुः लोकेत्यादि । तथा च यथा लोकसि-
द्धस्य श्रीपादेल्लोकप्रतीतिं वाधयित्वा मोक्षणादिना अलौकिकत्वं संपाद्यते । तथा
वेदान्तेषु उक्तरीत्या जगतो ब्रह्मत्वं संपाद्यते । साधनं तु मोक्षणवत्तदर्थं नोच्यते इत्यतो-
र्धनरतीयन्यायात्तयेत्येतेन प्रकारेण प्रसिद्धिः संभवतीति वेदान्त इति प्रसिद्धेः प्रकारा-
न्तरेण संभवे तस्मादाय श्रुतिस्मृतिविद्वद्वोऽन्यार्थताङ्गीकारो न युक्तः । ‘तमेतं’मिति-
वाच्ये यस्माद्दानां विविदिपापर्यन्तत्वश्रावणेन विविदिपापात्रस्य च ब्रह्मज्ञानजनकत्वा-
भावेन तथापि संज्ञस्य वक्तुमशक्यत्वादेकवानयतादुर्गतेत्यर्थः ।

एवं प्रसिद्धिप्रकारमनुपपन्नं मन्यमानः पुनः ब्रह्मते ननु लोकेत्यादि । श्रीमांसका
नैयायवाचाश्च ते श्रुतिवाधितं कथमङ्गीकरिष्यन्ति । तथा च परमतिपत्त्यर्थो ह्ययं पक्षः,
स तु तदनङ्गीकारादुच्यते इत्यर्थः ।

अथ तदगमगुरुत्वमशेषमाहुः ब्रह्मेत्यादि । तथानास्तस्यप्राप्त्याप्त्यस्य तैः सर्वैर-
बोद्धमानैर्धर्मविचारणोपगन्तव्यम्, अतो न यत्रवैयर्थ्यम् ।

पुनः अत्र कथमित्यादि । तत्रोत्तरं व्युत्पादयन्त आहुः घटेत्यादि । अत्र
धर्मवाचकत्वं नान्यथा नित्यं यो धर्मस्तदावच्छेद इत्याहृत्यधिकरणसिद्धौ

लोकप्रसिद्धिः । घटत्वमिति घटगतो धर्मः कश्चिद्यत्सद्भावात् घटपद-
वाच्यता धर्मिणः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वो भावप्रत्ययः । भाव
इति भूधातोर्घञि रूपम् । भूधातुः सत्तायां व्याप्तौ वा । उभयथापि
व्यापकस्य सतो वा धर्मस्य वाचको भवति । घञ् च स्वार्थे । अन्यथा
अनवस्था स्यात् । तथा च घटत्वं नाम सतः व्यापकस्य वा धर्म
इत्युक्तं भवति । एवं पटत्वादिष्वपि । तथा च प्रकृत्यर्थः सत् व्यापको
वा यदा भवति, तदैव प्रत्ययार्थेनैकवाक्यता भवति ।

ततश्च सर्वेषामेकार्थता स्यात् ।

अत आकृतिविशेषवद्भ्यः धर्माः । ते भिन्ना एव शक्तिसङ्को-

मीमांसकसिद्धान्तः । लोकप्रसिद्धिरिति । नैयायकादीनां प्रसिद्धिः । एवं तत्तन्मतीयः
शब्दार्थ उक्तः । एवं मतद्वयेपि धर्मस्यैव मुख्यतया तत्तच्छब्दपटुत्तिनिमित्तत्वमित्याहुः
घटत्वमित्यादि । अतः परं तद्विचारेण सर्वस्य ब्रह्मत्वप्रकारं व्युत्पादयन्ति तस्येत्यादि
एकवाक्यता भवतीत्यन्तम् । घञ् च स्वार्थे इति । विधीयमानो यो भावस्तस्मि-
न्नेव, न तु भावान्तरे । अन्यथाऽनवस्था स्यादिति । यदि भावान्तरेङ्गीक्रियते, तदा
त्वशब्दो भावे भावशब्दश्च यथा निष्पन्नो भावान्तरे घञ्मुखस्यो भावशब्दश्च भावान्तरे
इत्येवमनवस्था स्यात् । यदि च तत्रामत्या स्वार्थेङ्गीक्रियते, तदा प्रथम एव तथास्तु ।
आत्माश्रयस्तु नाशङ्कनीयः । पूर्वपक्षवादेपि तौलयात् । व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गाच्च । तदेत-
त्सागेवोक्तं लोके शब्दार्थसंबन्ध इति कारिकाया । एवं स्वार्थेङ्गीकाराद्यत्तिस्थितिः,
तदाहुः तथाचेत्यादि । अत्र तदैवेत्येवकारेण पदार्थानां सद्भिन्नत्वाङ्गीकारे त्वत्तादिप्र-
त्ययोक्तः ॥ धर्मोन्वयमस्त्वान्यथा घटत्वं न पटावच्छेदकम्, तथा यदावच्छेदको न स्यात् ।
ततश्च व्यवहारः सर्वोपि प्रतिक्रियेतेति बोध्यते । अतः पदमटुचिनिवृत्तनिमित्तानु-
रोधेन सर्वेषां व्यापकसत्पदार्थाभिन्नत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । ततश्च शब्दार्थविचारेण सर्व
ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।

अत्र पुनः पर्यनुपुङ्गे तत इत्यादि । तथा च यदि त्वत्ताद्युक्ता भावाः सद्भर्मा
इति सर्वे सदेव, तदा सर्वेषां पदानां घटकलशादिपदवदेकार्थतायां व्यवहारप्रतिरोधस्तुल्य
इति व्यर्थः सर्वः प्रयास इत्यर्थः ।

अत्र समादधते अत इत्यादि । अतः पदमटुचिनिमित्तमूतपर्यस्तरूपाहुरोधेन

चेन व्यवहारसिद्धयर्थमङ्गीकर्तव्याः । तथा च घटादिशब्दा अरुणादि-
शब्दवद्धर्मवाचकाः ।

न च स्वरूपतः सतो भिन्नाः प्रत्यक्षतः स्वीकर्तव्या इति वाच्यम् ।
कारणीभूतस्य सतः एकत्वात्कार्ये कुतो भेदः समायाति ।

सर्वेषां सद्धर्मवाचकताया लोकेष्वानिर्वाहाय व्यवहारसिद्धेश्चावश्यकत्वात् आकृतिविशे-
षव्यंग्याः कंबुग्रीवाद्यातानवितानादिसास्त्रादिभ्दाकृतिविशेषप्रकाश्याः सतो धर्मास्ते घटप-
टगवाद्या भिन्नाः सतः सकाशाद्ब्युत्पन्नेन विलक्षणप्रतीतिविषयाः, एवं शक्तिसंकोचेन
अयं शब्द एतदाकारकमेव सद्धर्म बोधयतु, नान्याकारकमित्येवंप्रकारकेणेश्वरकृतेन वाच-
कशक्तेर्नियमनेन व्यवहारसिद्धयर्थमङ्गीकर्तव्याः । तथा च घटादिशब्दा अरुणादिशब्द-
वद्धर्मवाचका इत्यङ्गीकारे सर्वेषां ब्रह्मत्वस्य ऐकाग्र्येऽपि व्यवहारप्रतिरोधस्य च सिद्धेर्न
प्रयासवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

ननु शब्दः प्रत्यक्षं चेत्पुनरप्यपि प्रमाणम् । तयोः शब्दापेक्षया प्रत्यक्षमेव प्रबलम्,
शब्दोपजीव्यत्वात्सर्वसंभवत्वाच्च । अतः प्रत्यक्षतः प्रतीयमानं स्वरूपतो भेदेन सत्त्वं भेदं
च न्यमृत्य शब्दार्थविचारेण सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वसाधनप्रयोजकमित्याशंकायां तन्निषे-
धन्ति न चेत्यादि । तत्र हेतुः कारणीत्यादि । अयमर्थः । सत्त्वं प्रत्यक्षं प्रबलम्, तथापि
नास्य प्रामाण्यं सार्वात्रिकम् । देहात्मनोर्भेदेऽप्यभेदस्य घटाकाशमटाकाशयोरभेदेऽपि भेदस्य
प्रत्यापनात् । अतस्तन्निश्चयार्थं प्रमाणान्तरमाश्रयणीयम् । तत्र प्रत्यक्षविषया अर्थाः पृथक्
सन्तः सतो भिन्नाः भिन्नकारणकत्वात् घटपटस्वैभादिचदिति तु न युक्तम् । एते सदभिन्नाः
सदेव कारणकत्वात्, सौयर्ण्यमटकुण्डलादिवदिति प्रतिपादनेन बाधात् । कारणता-
माहकस्य सदन्वयस्यानानुल्लङ्घ्यत्वेनास्य प्रबलत्वात् । न च सतो नानात्वम्,
मानाभावात् । न चैवं सत्त्वात्पनानातिमन्त्यस्यैव सिद्धिः, न सत्कारणकत्वस्येति वाच्यम् ।
सत्त्वाया आवृत्तिभावात् । सामान्यादिष्वपि वर्तमानत्वात् । न च सा प्रती-
तिश्रंष इति वाच्यम् । नियामकाभावात् । तस्या जातिस्वाभिमानस्यैवाभ्युपगमे-
प्रशरणेन श्रमत्वस्य युक्तत्वात् । अतः सद्धर्म एव सत्त्वा । सा चेत्सर्वत्र,
तदा सर्वे सदेवेत्युपपादनमन्तरेणैव सिद्धम् । वस्तुवस्तु सत्त्वायां गचन्तराभावात् सदेव
सत्तेति तत्रोपादेव सर्वत्र सदिति प्रत्ययः । सदेव च कारणम् । असतः कारणत्वायोगात् ।
अतः कारणीभूतस्य सत एकत्वात्कार्ये कुतो भेदः समायाति । कारण-
गुणानामेव कारणगुणानामङ्गीकारादिति ।

मृद इवांशभेदादिति चेत् ।

अस्तु ।

तर्हि अंशेन भेदः । अस्ति । कः संदेहः । कार्यकारणयोर्भेद इति चेत् ।

न । कार्ये समवेतत्वात्कारणमप्यस्तीति मन्तव्यम् । तथा च कार्ये द्विगुणगुरुत्वापत्तिः । न वा भेदः प्रतीयते । पिण्डावस्थागता घटावस्था जातेत्येव प्रतीतिः । तथाचाकृतिरेव भिन्नेति धर्मभेद एव जात इति वक्तव्यम् । तथा च सतोप्यंशेन धर्मभेद एव जगज्जातमिति सदेकमेव । न चांशांशिनोर्भेदः सिध्यति । पूर्ववदेव द्विगुणभारापत्तेः ।

एवं सर्वस्य सदेभेदे साधितेपि भेदं विना भिन्नार्थक्रियाकारित्वासंभवात्तदुपपादनाय कारण एव कुतश्चन भेदोभ्युपेय इत्याशयेनाह मृद इवेत्यादि ।

तत्रेष्टमभ्युपगच्छन्ति अस्त्विति । ततः प्रत्यवतिष्ठते तर्हीत्यादि । अंशेन भेद इति । अंशेन कृतो भेदः । तथाच कार्यस्य कारणीयांश्चन्यत्वादंशांशिनोर्भेदोभ्युपगते कार्यकारणयोर्भेदोप्ययदिव सिद्ध इति भेददूषणं व्यर्थमेवेत्यर्थः । तन्निषेधन्ति नेत्यादि । तथाचेति । कारणगुणानां कार्यगुणारंभकत्वात् । तथा च तदभावात् भेद इत्यर्थः । नन्वयं न नियमो यत्कारणगुणैः सर्वैरेव कार्ये गुणा आरंभणीया इति । अतः कारणगुरुत्वस्य गुरुत्वान्तरानारंभकत्वाच्च कार्ये द्विगुणं गुरुत्वम् । अतस्तद्भावो नापेदसाधक इत्यत आहुः न वेत्यादि, एकमेवेत्यन्तम् । तथाचेति । प्रतीतेः प्रामाग्याद्गीकारेपि । तथाचेति । प्रतीतिबलादपि । तथा च सज्जगतोर्धर्मभेदकृतैव भेदप्रतीतिः, न स्वरूपभेदकृता । अतः प्रतीतिबलेनापि विचारे सदेकमेवेत्यर्थः । नन्वंशानां भेदस्योपगतत्वात्कुतो न स्वरूपभेदकृतैव आहुः न चेत्यादि । तथाचांशांशिनोः स्वरूपभेदे सति तयोर्गुरुत्वस्य भिन्नत्वादंशे अंशिनोर्गुणि चांशस्य प्रत्ययेन सत्त्वाद्गुरुत्वारंभाभावेपि स्वरूपगुरुत्वादेव द्विगुणभारापत्तिः । अतस्तयोरेपि न स्वरूपभेदादभेदः, किन्त्वल्पत्वमहत्त्वादियर्थभेदादेव भेद इति तदुभयमपि स्वरूपत एकमेवेत्यर्थः । अत एव सुवर्णनिष्ठुस्नच्छकलमपि शुद्धानीति युज्यते ।

अंशानामिव परस्परं भेदो नाम नानात्वं चेत् । ओमिति केचित् ।
'बहु स्याम्' इति श्रुतेः । वस्तुतस्तु 'पूर्णार्त्पूर्णमुदच्यत' इति श्रुते-
नार्शेन नानात्वम् । कार्यावस्थायां व्यापकत्वस्य तिरोभाव एव ।

अथान्योन्याभावः । स च प्रतियोगितावच्छेदकारोपापवाद-
लक्षणः । तथा च घटत्वं पटत्वं चैकत्र नास्तीत्युक्तं भवति ।

नैतत्सारम् । सति द्रव्ये पार्थिवे च द्वयोर्विद्यमानत्वात् । सर्व-

एवं स्वरूपतः सर्वस्य सदात्मकत्वे साधितेऽप्यंशानां परस्परं भेददर्शनेन पुनः
प्रत्यवस्थानाभावाय भेदस्वरूपं निश्चेतुं विकल्पयन्ति अंशानामित्यादि । केचि-
दिति । भास्कराचार्याः । ततोपि कञ्चिद्विशेषमाहुः वस्तुत इत्यादि । उदच्यत इति ।
चद्रच्छति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । 'अञ्च इत्येक' इति धातुपाठात् । तथाचात्र भुताष्टद्वय-
नेपि पूर्णत्वश्रायणांशेन कृतं नानात्वम्, किन्तु 'बहुस्या'मितीच्छया कार्यावस्थायां
व्यापकत्वे तिरोभाषिते नानात्वमुद्गतं भवति । भगवतः सर्वत्र सर्वरूपत्वात् । अन्यथा
असत्कार्यवादापत्तेः । तदूषणं तु विद्वन्मण्डनटीकायामविर्भावतिरोभाववादे प्रपञ्चितं मयेति
नारोच्यते । तस्मान्नागन्तुकं नानात्वम्, कित्येकत्वाविरोधि, तच्चेच्छया प्रकटीभवतीति न
स्वरूपैकत्ववाचनम् । न च युक्तिविरोधादयुक्तत्वं शङ्क्यम् । तद्विरोधस्यात्र भूषणत्वात् ।
'तदेजति तन्नैजति' 'आसीनो दूरं यजति श्रयानो याति सर्वतः' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् ।
'न हि विरोध उभयं भगवती'त्यादिस्मृतिसिद्धत्वाच्च । तस्मादेकत्वाविरोधि श्रौतं नानात्वम्,
न भेद इत्यर्थः ।

तर्हि अन्योन्याभाव एव भेदोस्त्विति विकल्पमनुवदन्ति अथेत्यादि । इदं प्राचां
लक्षणम् । नन्यास्तु तादात्म्यसंबन्धावलम्बनप्रतियोगिताकोऽभाव इत्याहुः । तत्र तादात्म्यं
यदि भेदसहिष्णुरभेदः, तदा यदादिषु तादृशभेदसंबन्धस्याभावानुद्घरणे असंभवदोषः ।
तथा भेदस्य तत्र प्रपञ्चेन ज्ञातात्वात्प्रयदोषश्च । अतः स चासावात्मा तदात्मा तस्य भाव-
स्तादात्म्यमित्येव वाच्यम् । तथा सति स्वरूपसंबन्धादनतिरेकः । तत्रय प्रतियोगिताव-
च्छेदकारोपापवाद एव पर्यवस्यतीति तथोक्तम् ।

एवं तदनुष तददूषयन्ति नैतत्सारमित्यादि । द्वयोरिति । विरुद्धयोर्धर्मयोः ।
न च पटस्वरूपं पटस्वरूपं न भवतीति स्वरूपसंबन्धावलम्बनप्रतियोगिताकाभावरत्नमेव
तदुद्घरणमस्त्विति वाच्यम् । सर्वस्य सद्रूपत्वेन सदान्यकन्येन च तत्संबन्धावलम्बनप्रतियोगि-

गुणप्रसिद्धये तथा प्रकटस्य धर्मवैलक्षण्यनिबन्धना प्रतीतिः । श्रुति-
स्मृतिविद्वत्प्रतीत्या वस्तुन एकत्वे सिद्धे प्रतीतिस्तन्निबन्धनैव ।

तर्हि धर्माः स्वतो धर्मिणश्च भिन्ना इति सिद्धम् ।

नैतदप्यस्ति । तस्यैव प्रथमं धर्मरूपेणाविर्भावात् । नटस्यैव

ताया वस्तुमशक्यतया तल्लक्षणरूपस्य तत्स्वरूपस्यैवासिद्धेः । न चाभाव एव सद्भिन्न इति
वाच्यम् । तथा 'सति घटाभाजोस्ति' 'घटभेदोस्ती'त्यादिप्रतीतिवाधापत्तेः । न च व्यवहारे
तस्याः भ्रमत्वं शङ्क्यम्, व्यावहारिकदोषान्यत्वात् । तर्हि कुत इयं भेदप्रतीतिरित्याकांक्षायां
तदेतमाहुः सर्वेत्यादि । तथा प्रकटस्येति । तेन तेन रूपेण प्रकटस्य । ननु धर्मवैलक्षण्यनि-
बन्धनैवेयं प्रतीतिः, नान्योन्याभावनिबन्धनेत्यत्र किं गमकमत आहुः श्रुतीत्यादि । 'सदेव
सोम्येदम्' 'सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः' 'पुरुष एवेदं सर्वं' मित्यादिद्युत्या, 'भूतानि विष्णु-
र्देवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । नयः समुद्राश्च स एव विष्णुर्षदस्ति यन्नास्ति
च विप्रवर्य' 'विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायये'त्यादिस्मृत्या, वामदेवशुक्रादीनां
सर्वत्रैकरूपत्वप्रतीत्या च वस्तुन एकत्वे सिद्धे यान्येषामभ्रान्ता भेदप्रतीतिः, सा धर्मवैल-
क्षण्यनिबन्धनैव । श्रुत्यादौ यस्त्वैग्यस्य वैलक्षण्यस्य च बोधनाचदेव नियामरूपित्यर्थः ।

अत्र पुनः शङ्कते तर्हीत्यादि, सिद्धमिति । तैरेव प्रमाणैः सिद्धम् । तथा च वृथैरायं
भेददूषणादभ्यर इत्यर्थः ।

तदूपयन्ति नैतदित्यादि । 'सोऽरामयत स तपोवप्यते'त्याद्युत्तरं स्वबहुमव्यन-
स्योक्तत्वात्स्वयमेव धर्मरूपेणाविर्भवतीति धर्मा न धर्मिणः सस्वराशद्भिन्नाः । नापि
स्वतो भिन्नाः । स्वरूपैवयस्योपपादितत्वात् । किन्तु भगवत एव तथा प्राज्ञेन परस्पर-
विलक्षणत्वान्नद्वयवद्भिन्नाः प्रतीयन्ते । अतो न भेददूषणं व्यर्थमित्यर्थः । अत्र यद्यप्ये-
तावतैव निर्वाहो भवति, तथाप्युपसंहारे 'भाषारादो निराकृत' इति कथनादत्र च
प्रथमपदादितोत्रे एतावती त्रुटिरिति प्रविभाति । प्रथमं धर्मरूपेणाविर्भावादित्युक्ते
प्राप्यस्य कालकृतत्वात्तेन भेदभाषादयेत् । ततस्तन्निरासाय 'सदेव सोम्येदमग्र आमी'-
दित्यत्रोक्तस्य कालस्य बोधनार्थत्वप्रतिपादनेन भिन्नानानिराकरणम्, तत्त्वसद्भेन परस्परस्य
मुख्यार्थानानिराकरणम् । ततः 'अस्ति भाति मियं रूपं नाम चे'त्यन्तपञ्चमम् । आद्यं वयं
ब्रह्मरूपम्, द्वयं मायिकमुच्यत इति पतं जगतोऽब्रह्मन्वापोपश्लिष्य, तयोर्मायिकस्तनिराक-

नानारूपेण प्रकटस्य रूपद्वये भेदप्रतीतिवत् । नात्रह्यैवार्थः प्रतीयते ।

अतः कृतापि जिज्ञासा कुण्ठितैव भवेत् ध्रुवम् ॥ ३१ ॥

अनारभ्याधीतगार्हस्मार्ता इव भवेद्यदि ।

प्रक्रिया महतां वृत्तिः स्वातन्त्र्यं चात्र तेन न ॥ ३२ ॥

धर्मार्थकाममोक्षारूपं श्रेयः स्मार्तं न वैदिकम् ।

पुरुषेणावशेनैते साध्यसाधनतां गताः ॥ ३३ ॥

अलौकिको हि वेदार्थः प्रमाणान्तरगो न हि ।

रणमिति । एवं भेदवादे मायावादे च निराकृते तदग्रे अयं ग्रन्थः नात्रह्यैवार्थः प्रतीयत इति । एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मभिन्नत्वे मायिकत्वे च निराकृते सति अवग्रहैवार्थः प्रतीयत इति न । तथाच लोकनिपुणा मायानादिनश्यैवं मानयितुं शक्याः । अतोर्धजरतीयन्याया-
द्वैदिकानां वेदान्तत्वप्रसिद्धिः, नतु भवदुक्तप्रकारकादेरुवाक्यत्वादित्यर्थः ।

तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । यतो भवदुक्तरीत्या वेदवेदान्तयोरैकवाक्यताया
वक्तुमशक्यतया वेदान्तेषु वेदत्वस्यासिद्धत्वार्जमिनिहता धर्मजिज्ञासा वेदान्तानसंगृह्णाना
तदंशे ध्रुवं निश्चयेन कुण्ठितैव भवेत् । स्वाध्यायाध्ययनविधिना तदभ्ययनस्याप्राप्तेः । ततश्च
वैदिकाभिप्रायेण कृतमपि तेषां वेदत्वसमर्थनं दृश्येत्त्यर्थः ।

नतु वेदान्तानामनारभ्याधीतत्वात्तदुक्ता आत्मज्ञानादयो धर्मा गार्हस्मार्ता इवेति
स्मृतिपात्रे स्मृतिविचारेणैव तेषां विचारिता एवेति न धर्मजिज्ञासायाः कुण्ठितत्वमित्येवं
समर्थनं, तदपि दूषयन्ति अनारभ्येत्यादि । वेदान्ता अनारभ्याधीता गार्हस्मार्ता इव
यदि भवेयुः, तदा महतां वृत्तिकृता स्मृतिकृता च या प्रक्रिया प्रकारः वृत्तिवर्तनं
व्यवहारः, स च तथा भवेत्, तेषां स्वातन्त्र्यं वेदभिन्नत्वं च भवेत् । गृहकाराः यत्र
धर्मान् विचारयन्ति, तत्र 'अथ कर्माभ्याचारान्तीनि शृण्वन्ते' 'अथ गार्हाणि वक्ष्यामः'
'अथातो वृणस्यान्तीपाशानां धर्म'त्येवं प्रतिज्ञाय तत्तत्सर्गकालादिकं वदन्ति । स्मृ-
तिशाराथ यत्र वदन्ति, तत्र महतीषु स्मृतिषु 'अथातः सामयिकाचार्यकान् धर्मान्
व्याख्यास्यामः,' 'योगीश्वरं यात्रवत्सवं संपूज्य मुनयोत्तमन् । अथातो हिमशैलप्रे-
क्षेवदानमंगृह्णते । व्यासमेराप्रमासीनमित्येवं धर्मस्यनं प्रतिज्ञाय, स्थानविशेषे तत्तत्-
श्रेण वदन्तीति प्रशस्तो दृश्यते । अमुकगृहमूत्रं अमुकस्मृतिरिति कर्तृनामपूर्वको व्यव-
हारश्च दृश्यते, तेषां वेदभिन्नं च दृश्यते, तत्सर्वं वेदान्तेष्वपि भवेत्, येन तच्च वेदा-
न्तेषु दृश्यते, तेनैव गार्हस्मार्ता इव न । तथाच स्मृतिविचारेण तद्विचारसिद्धयभावा-

परमात्मविचारेण ते चत्वारो ह्यलौकिकाः ॥ ३४ ॥

धर्मे ब्रह्मणि च प्रोक्ताः फलत्वेन तथैव ते ॥ ३४ ॥

‘विराजमभिसंपद्यते ।’ ‘अमृतीभवति ।’ ‘प्रजापतेरेव सायुज्यमु-
पैति ।’ ‘इदं सर्वं प्रजापतिः ।’ ‘न स पुनरावर्तते ।’ ‘वशीयान् भवति ।’
‘सनिमेषान् कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति ।’ ‘य एवं वेद प्रतितिष्ठति ।
अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्वह्मवर्चसेन’ इत्यादि ।

जिज्ञासाकौण्ड्यं दुर्वारमेवेत्यर्थः । कामुचित्प्रतिष्ठु प्रकारादर्शनात् । ‘यद्वै किञ्च मनुष्यवदस-
ज्जेषज’मिति श्रुतावपि मन्वादरदर्शनाच्च । प्रकारादिरप्रयोजक इत्याद्यंकायां युक्त्यन्तरमाहुः
धर्मेत्यादि । प्रकारादर्शनेपि कचिदादरेपि स्मार्तं धर्मादिकं श्रेयो वैदिकं न । तत्र हेतुः
जीवविचारितत्वम् । यत् एते स्मार्ता धर्मादयः पुरुषेष्टावशेन पुरुषाणामृषीणां स्मरणपूर्वक-
विचारवशेन साध्यसाधनमार्गं प्राप्ताः । अतः प्रकाराभावेपि श्रुतौ कचिदादरेपि न सर्वे
वैदिकाः । वेदान्तानां त्वयोरुपेयत्वाच्चदुक्तो वेदार्थः स यतो हेतोरलौकिकः अतो हेतोः
प्रमाणान्तरमो योगादिप्रमाणमन्यो न । अतस्तद्विचारस्यावश्यं कृत्वेऽपि यस्मान्न विचारः,
तस्मात्सा तदंशे कुण्ठितैवेत्यर्थः । ननु फलं हि यद्वेदे प्रतिपाद्यते, वेदान्तेषु
यज्ञाप्रतिपादनात् फलाभावेन तेषां वेदोपरत्वम्, अतः किं तद्विचारेणेत्यतस्तद्विचारेपि
न धर्मजिज्ञासायाः कुण्ठितत्वमत्र आहुः परमात्मैत्यादि, धर्मे ब्रह्मणि चेति । धर्मकाण्डे
ब्रह्मकाण्डे च । तत्र काण्डद्वयस्याः श्रुतीर्दर्शयन्ति ‘विराज’मित्यादि । अत्र विराजमित्यादयः
पूर्वकाण्डस्याः । ‘न स पुनरावर्तते’ इति छान्दोग्योपनिषत्स्थम् । ‘य एवं वेद प्रतितिष्ठती’ति
भृगूपनिषत्स्थम् । तथा च पूर्वकाण्डवदुत्तरकाण्डेपि चतुर्णां फलानां श्रावणादूपरत्वम-
संगतमिति मीमांसकमते धर्मजिज्ञासाकौण्ड्यमपरिहार्यमेवेत्यर्थः । एवमत्र जिज्ञासाया
कुण्ठितत्वसाधनेन धर्मो न सर्वस्य वेदस्यार्थः, किन्तु पूर्वकाण्डस्यैवार्थ इति सिध्यति ।
तथा सति वेदान्तेषु वेदत्वमपौरुषेयशब्दत्वाद्वा परमात्मवाक्यत्वाद्वा वक्तव्यम् । तदाप्येका-
र्थत्वाभावाद्बिभागे सत्कांक्षत्वाभावाच्च तयोरेकवाक्यत्वाभावेन भिन्नशास्त्रत्वेवेति कथं
द्वयोरेकवाक्यत्वमिति तान् प्रत्याखेपः पर्यवस्यति । तत्र यदि ‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा
यस्तुपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तत्साद्वेदस्य वेदत्वे’ति सायणोप ऐतरेयब्राह्मण-
भाष्ये संमितित्वेनोपन्यस्तात् श्लोकात् प्रत्यक्षाद्यगम्यश्रेयःसाधनस्यैव सर्ववेदार्थत्वमुप-
गम्यते, तदाप्यथातोऽलौकिकोपायनिज्ञासेत्यक्यनाजिज्ञासायाः कुण्ठितत्वं दुर्वारमेवेति
सिध्यति ।

अथ वेदाध्ययनं ब्रह्मचर्ये, वेदान्ताध्ययनं संन्यास इति तद्विचारः पृथगेव ।

समाप्तिश्च श्रूयते । शिक्षायां 'वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ति' इत्यादिना उपनिषदनन्तरं पठिता । आचार्यान्तरेपि गुणोप-

तत्र व्यवहारे भट्टनयनंगोर्कुर्वन् मायावादी वा जैमिनीपणीतसंस्कर्षणकाण्डाभिप्रायी वा कुण्डतां समाधत्ते, तदनुवदन्ति अथेत्यादि । नात्र वेदान्तार्थविचाराभावेन कुण्डता । वेदाध्ययनस्य उपनयनानन्तरमध्ययनादिविधिना प्राप्तत्वात्तस्य चार्थज्ञानार्थत्वादर्थज्ञानस्य च विचारमन्तरेणासंभवात्तत्र विचारः पूर्वकाण्डस्यैवाध्ययनादिविधिनाभिव्यक्त इति तदर्थस्य धर्मस्यैवात्र जिज्ञासा प्रतिज्ञाता, न वेदान्तार्थस्यापि । वेदान्ताध्ययनं तु तैत्तिरीये भार्गव्यां विद्यायां 'भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्मेति, तस्मा एतामोवाचे'ति, छान्दोग्ये 'अधीहि भगव इति होपससाद् सनत्कुमारं नारदस्तं होराच षट्स्य तेन मोपसीद, ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामी'त्यव्यापनाध्ययनलिङ्गात् संन्यास इति पूर्वं तदाधिकाराभावात् । पञ्चान्शुमुत्वादितामनवतुष्टपसंपत्तिरूपे वा संस्कर्षणकाण्डोक्तेऽन्यस्मिन्वाधिकारे संपद्ये तदर्थं व्यासेन जैमिनिना च तद्विचारः पृथगेव कृत इति विषयभेदात्तत्र धर्मजिज्ञासायाः कुण्डता । नापि पृथग्विचारादेकवाक्यत्वस्य वेदत्वस्य वा हानिः । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति ब्रह्मचर्येण यत्नेन तपसा श्रद्धयाऽनाशकृते'तिश्रवणेन वेदानां वेदान्तशेषतयैकवाक्यत्वस्य वेदान्तेषु च मन्त्रशास्त्रात्मकत्वेन वा अपौरुषेयशब्दत्वेन वा परमात्मवाक्यत्वेन वा वेदत्वस्य च सत्त्वादित्यर्थः ।

एवं मतान्तरेण प्रतिज्ञान्तरमालम्ब्य दोषे परिहृते तन्मतीयमेकवाक्यत्वमकारं दूषयितुं पूर्वोक्तं स्मारयन्ति समाप्तिश्चेत्यादि अनन्तरं पठितेति । एतदनुशासनमुत्तरा समाप्ता 'सिषा वेदोपनिष'दिति वाक्येन पठिता । तथा च यदि भगदुक्तीत्यैकवाक्यत्वमभिवेत स्यात्, वेदसमाप्ति अनन्तरमागमोपनिषत्त्वं च न वदेत्, अतो न तयैकवाक्यत्वमिष्यते । ननु शिक्षायां 'वेदमनूच्ये'ति क्ताप्रत्ययेन वेदाध्यापनोपनिषदध्यापनयोरेकशब्देना वेदाध्यापनस्य पूर्वकालिकता च लभ्यते, त्वस्तत्रैवानुशासनान्, ननु शास्त्रममाप्तिरपि, अतो यदैवाचार्यकृता, तत्रोपनिषदां पश्चात्काण्डोऽर्थाप्तोन्नत इति न तयोः शास्त्रभेदकत्वम्, आचार्यान्तरेण सत्पाठने तदभावात्, अत कथमेकवाक्यत्वमात्रं दूष्यन् आहुः आचार्यान्तरेणोप्यादि । आचार्यान्तरे यदध्ययनमापाद्यते, तर्हि ब्रह्मचर्य

संहारन्यायेन पूर्वकाण्डाध्ययनमेव ब्रह्मचर्ये । नोत्तरकाण्डस्य । सौकर्या-
र्थमेव पाठान्तरम् । इदानीं विचारस्तु पश्चादेवेति नैकवाक्यता ।
अत एव विचारोऽपि पृथगेव । 'साङ्गोपनिषद्' इति पृथक्पुराणेषु
निर्देश इति । अथवा । कुत्रापि आश्रमे विचारोऽस्तु । नैकवाक्यता । न

उत संन्यासे । तत्र यथाद्यः पक्षः, तदा तु गुणोपसंहारन्यायेन पूर्वकाण्डाध्ययनमेव
ब्रह्मचर्ये, ब्रह्मचर्ये विहितं यत्पूर्वकाण्डाध्ययनं ब्रह्मचारिणः, तदध्यापनं वा तद्वृणुतस्या-
चार्यान्तरस्य समानविषय एवाध्ययनं अध्यापने उपसंहारप्राप्तेः । 'उपसंहारोपनिषद्'-
दिति सूत्रे तथैव सिद्धत्वात् । नोत्तरकाण्डस्य । समानविषयत्वाभावात् । अत आचार्यान्तरेषु
तदध्ययनानन्तरं 'वेदमधीत्य स्नाया'दिति समावर्तनस्य प्राप्तेर्न तस्य शास्त्रसमाप्तिबाध-
कत्वम्, न वा उपनिषदानन्तर्यबाधकत्वम् । अतः शास्त्रभेदो निरावापः । अथ संन्यासे, तदा
तु तन्मते केवलज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वाङ्गीकाराद्विविदिपत्नी'ति श्रुत्या विविदिपायामेव
वेदोक्तसाधनानामङ्गीकारेण ज्ञानशेषताया अपि वेदेष्टव्यत्वात् तथाप्येकवाक्यत्वम्, इच्छाया
अपुरुषार्थत्वे वेदानामपुरुषार्थपर्यवसायित्वं वेदयोगाभावापत्तिश्चेत्यधिकं दोषद्वयमित्यर्थः ।
ननु यदि नैकवाक्यत्वम्, तदेदानीं कुत एकस्मादाचार्यादाचार्यान्तराद्वा ब्रह्मचर्य एव
पठन्ति, तदैव शिष्टाः पाठयन्ति चेत्पत आहुः सौकर्येऽपि । पश्चादेवेति । साधनचतु-
ष्टयसंप्रदानान्तर्गतेष्वङ्गीकाराच्चेत्यर्थः । ननु तर्हि विचारपश्चात्तदधिकारभेदकृतम्,
न शास्त्रभेदकृतमिति यदुक्तम्, तदप्याद्रियतामित्यनामित्यत आहुः अत एवेत्यादि ।
अत एवेति । शास्त्रभेदादेव । तत्र हेतुः साङ्ग इत्यादि । तथा च ह्यकलितवृत्तत्वेपेक्षया उप-
बृंहणसिद्धस्य बलिष्ठताद्वक्तव्यभेदपक्ष एव युक्त इति तत्राद्रिपत इत्यर्थः । ननु तर्हि यन्मते
आश्रमान्तरेषु विचार इत्यङ्गीक्रियते, अलौकिकोपायभेदकृत्वरूपं वेदत्वमादाय, तन्मतेनैक-
वाक्यत्वमस्ति चेत्, तत्राहुः अन्येवेत्यादि । न वेदस्यमित्यादि । तन्मतेषु तादृशं वेदत्व-
मुपनिषदां न । यत्ति तथा नैमित्त्यभिप्रेतं स्यात्, तदा नैमिनिः पूर्व धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तद-
वान्तरविचारत्वेन 'अयातः शोपणम्' 'अयातः कर्तव्यपुरुषार्थयोर्निज्ञासे'ति यथा मध्ये
उक्तवान्, तथा पूर्वं 'अयानोऽलौकिकोपायजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय पश्चादेव तद्विशेषविचार-
त्वेन धर्मजिज्ञासामुपनिषदां प्रतिज्ञायां च प्रैतिजानीपात् । तथा तु नास्तीति तादृशोपायवि-
शेषवेदकृत्वरूपं वेदत्वं तस्य नाभिधेनमुपनिषदाम् । अतो न तद्वेदस्यापि वेदकृतात्पत्वं
वेदान्तानामित्यर्थः । एवं सर्वं तन्मते दूषयित्वा वेदिकाभिधेयानाद्येन प्रत्यक्षितम्,
तस्य शेषित्वेन तदुत्तरस्य पूर्वपञ्चकत्वादिदानीं कृतमृत्वा कदाचित्पुनः प्रत्यक्षितेति-

वेदत्वमुपनिषदाम् । स्वरादिनियमस्तदन्तानामपि आचारसंप्रदाया । वाक्येन तूपयोगो 'यदेव विद्यया करोति' इति । तथापि कथमुपयोग इति चेत् । उच्यते । लौकिकेषु पदार्थेषु साङ्गो यज्ञोऽध्यस्यते, वैदिके तत्रार्थे वैदिकता संपद्यत इति । ब्रह्मवादेन सर्वस्यापि ब्रह्मत्वेऽवगते ब्रह्मण्येव यज्ञः प्रतिष्ठितोऽपि भवति । अयज्ञकालेऽपि वैदिकत्वं सिध्यति । ननु वेदान्तत्वं कथम् ।

त्यतस्तत्स्वरूपमाहुः स्वरादीत्यादि । अपिः गर्हायाम् । मूर्खः प्रत्यवस्थातेति । इदं तु प्रागेव विवृतमिति न पुनरुच्यते । तथा च तस्य सैथिल्यान् तेन प्रत्यवस्थानं युक्तमित्यर्थः । 'यदेव'तिवाक्योचरस्य पूर्वं सम्पन्नप्राप्तत्वाच्चेन प्रत्यवतिष्ठानन्तं प्रत्याहुः वाक्येन-त्यादि । अनेन वाक्येन तूपयोगमात्रमुच्यते, न तु शेषता निवन्तुं शक्यते । तथा सति फलश्रुतिकण्ठासमाप्त्योर्विरोधापत्तेरिति प्रागेवोक्तमिति न तेनापि प्रत्यवस्थानावकाश इत्यर्थः । ननु श्राद्धे ज्ञानोपयोग आनन्त्यार्थः, 'ज्ञाननिष्ठाया देवानि कल्पान्मानन्त्यमिच्छते'ति कथनात् । सोपि संप्रदानपुरुषद्वारा । अत्र तु वाक्ये कर्ममात्रपौर्णत्यं फलत्वेनोच्यते । तत्र द्वारं चेन्न वक्तुं शक्यन्ति, तदा परा ज्ञेय्यन्तीत्याशयेनाह तथापीत्यादि । उचोचरत्वेन सोपपत्तिकं प्रकारमाहुः उच्यत इत्यादि । लौकिकैः पदार्थैर्यज्ञो न सिध्यतीति गुणकर्मबोधकैर्'ब्रहीन्मोक्षती'त्यादिवाक्यैः साङ्गो यज्ञो लौकिकेषु पदार्थेष्वारोप्यते, वैदिके कर्मणि तदुपकरणभूतस्य पदार्थस्य मूर्तेर्देवतासन्निधानेन देवतात्ववत् वैदिकता संपद्यत इत्येतदर्थम् । एतत्पूर्वकाण्डे सिद्धम् । उचरकाण्डे 'सन्मूलः सोम्येमाः प्रजाः' इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यादिवाक्यश्रावितेन ब्रह्मवादेन सर्वस्य प्रपञ्चस्य प्रापञ्चिकस्य च वस्तुनो ब्रह्मत्व भ्रमगते यज्ञोपि सदृशत्वात् ब्रह्मात्मक एव भवति । किञ्च । यज्ञमानस्यापरामावाप प्रतिष्ठितोपि भवति । तदुक्तं तैत्तिरीयसंहितायां 'वासिष्ठो ह सात्यहृच्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सं जयान्वद्भुयाजिनो योयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठियाय यज्ञपत्ताविति स होवाच यज्ञपत्ताविति सत्यादि गृह्ययाः पराश्रयवृत्तिरिति होवाच यज्ञे वाच यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावापेक्षा'ति । विप्रः । अयज्ञकालेपि पदार्थानां ब्रह्मात्मत्वावगतौ तेषां वैदिकत्वं सिध्यति । तथाचापराभारादिफलार्थं ब्रह्मवादेन सर्वस्य ब्रह्मात्म्यागतिद्वारमित्यर्थः । एवमुत्तरदानेन वैदिके मने वेदान्तानां पूर्वोक्तार्थमस्तीत्यन्यायोद्देशान्तत्वमुपसंहरतम् । तेन काण्डद्वयस्यापि 'सर्वे वेदा यज्ञप्रमाणमन्ती'ति, 'ओमित्येतद्वारमिदं सर्वं तस्योपन्यासस्यान'मित्यादियुक्तिभिः, 'वेदेन सर्वरमेय वेद्यः' 'वेदास्त्रिणाडविपया ब्रह्मन्मविपया इमे, परो-

तच्च कृष्णप्रसादेन मायावादो निराकृतः ॥ ३५ ॥

आवैदिको महादेवस्तत्र साक्षी न संशयः ।

ये वैदिका महात्मानस्तेषां चानुपतिस्तथा ॥ ३६ ॥

अवेदविन्न मनुते मया चोपेक्षितः पुनः ।

स्थापितो ब्रह्मवादो हि सर्ववेदान्तगोचरः ॥ ३७ ॥

काशीपतिस्त्रिलोकेशो महादेवस्तु तुण्यतु ।

कस्यचित्त्वय सन्देहः स मां पृच्छतु सर्वथा ॥ ३८ ॥

सत्त्वादा ऋषयः परोक्षं च मम श्रिय'मित्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्मविषयत्वेन, 'फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्, श्रेयोविषयस्य मोक्षं यथा भैषज्यरोचन'मित्यादिभिर्मौलिक-प्रयोजनत्वेन चैकवाक्यपरम्, नान्यथा । तच्चेनाङ्गोक्तिर्यते, तदा कथमपि नैकवाक्यत्वमिति तन्मत उत्तरकाण्डस्य वेदान्तत्वं न कथमपि सिध्यतीति तान् पर्यनुपुञ्जते ननु चेवा-न्तत्वं कथमिति । कर्ममीमांसकमायावादिनोर्मतपालेभ्य मां पर्यनुपुञ्जतेनैव उत्तरकाण्डस्य वेदान्तत्वं स्वस्वमतेन समर्थनीयमित्यर्थः ।

एवं पर्यनुपुञ्ज्य पत्रावलम्बनमुपसंहरन्ति तच्चेत्यादि । तत् एकवाक्यतापादकं मीमांसकादिमतं मायावादश्च कृष्णप्रसादेन निराकृतः, न तु शुक्तिमात्रेण । कृष्णप्रसाद-धीर्जं त्वत्र भगवन्मतब्रह्मवादस्यापनम् । 'एष तेमिहितः कुत्सनो ब्रह्मवादस्य संग्रह' इत्यु-द्धवं मत्पेकादशे भगवद्वाक्यात् । ब्रह्मवादस्वरूपं तु 'सर्वं वेदा यत्पदमापनन्ति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'यदैश सर्वैरहमेव वेद्यः' 'वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे,' 'अहमे-षासमेवाम' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपादितं बोध्यम् । अत्र मानमाहुः आवैदिक इत्यादि । महादेवस्य आसमन्ताद्द्वैदिकत्वं तु 'वेदः शिवः शिवो वेदः' 'वेदाध्यायी सदाशिव' इतिश्रिवपुराणवाक्याद्बोध्यम् । अनुमतिरिति । साक्षिणीति शेषः । ननु यच्छब्दार्थवि-चारेणोक्तम्, तद् मीमांसकादिभिर्वैदिकैर्धन्तव्यम्, नतु नैयायकारैः, अतो नैवात्रता निर्वाह इत्यत आहुः अवेदविदिति । तथा च 'एतेन श्रिष्टापरिमहा व्याख्याता' इतिमूत्रे तेषां तयात्वबोधनाच्चेष्टप्रयोजका इति तदनादरेष्यस्यतिरित्यर्थः । ननु महा-देवादेः साक्षित्वं कुतो हेतोरित्यत आहुः स्यापिन् इत्यादि । तथा च तोषादेव साक्षित्वं करिष्यतीत्यत उच्यते इत्यर्थः । ननु शिवनोपार्थ इदं चेदेवं पत्रावच्छेदनस्य किं प्रयोजनमत्र आहुः यत्प्रचिदित्यादि । प्रतिवादिनः संदेहनिराकरणमेतत्प्रयोजनमि-

न भयं तेन कर्तव्यं ब्राह्मणानामियं गतिः ।

डिण्डिस्तु वादितो द्वारि विश्वेशस्य मयात्र हि ॥ ३९ ॥

विद्वद्भिः सर्वथा श्राव्यं ते हि सन्मार्गरक्षकाः ॥ ३९१ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं पत्रावलम्बनं संपूर्णम् ।

त्यर्थः । वादे जयपराजयसंभवात्तत्कृतं भयं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः ब्राह्मणानामियं गतिरिति । पूर्वं याज्ञवल्क्यादिभिस्तथैव करणात्त्र न दोष इत्यर्थः । डिण्डिस्त्विति । एतद्वादस्याप्रच्छन्नत्वादित्यर्थः । एवं करणप्रयोजनमाहुः विद्वद्भिरिति तथा च सन्मार्गरक्षणमेतत्करणप्रयोजनमित्यर्थः ।

एष पुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यवरणाम्बुजे ।

निवेदितो मया तेन चापलं मे क्षमन्त्विति ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानपीताम्बरात्मनःपुरुषोत्तमेन विरचितं

पत्रावलम्बनविवरणं संपूर्णम् ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	ह. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । पट्टिवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	ह. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	ह. १-०-०
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	ह. १-०-०
५ भक्तिवर्धनी । चतुर्विंशतीकासमेता ।	ह. २-०-०
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविधृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	ह. १-०-०
७ सिद्धान्तसूत्रस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	ह. १-०-०
८ पृथिव्याहमयांदा चतुर्विवरणसमेता ।	ह. १-०-०
९ मयारणम्-पञ्चविधृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	ह. २-०-०
१० श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	ह. २-०-०
११ श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	ह. २-०-०
१२ श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	ह. २-०-०
१३ श्रीमती द्विपणी । श्रीमद्विहङ्गभरणप्रणीता ।	ह. १-०-०
१४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीतम्बरप्रणीतः ।	ह. ०-६-०
१५ दशमतामसफलपूजा । श्रीलालम्बरकृता ।	ह. १-०-०
१६ पैरान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्सुबोधिसप्तप्रणीता ।	ह. १-०-०
१७ भाग्यप्रकाशिका । प्रत्यक्षपट्टितः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	ह. ०-६-०
१८ भाग्यप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः ।	ह. १-०-०
१९ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालम्बरकृता । गुर्जरानुवादयुतम् ।	ह. १-०-०
२० भाग्यतापनिबन्धः । प्रकाशावरणमङ्गलसमेतः । भाग्यस्कन्धत्रयम् ।	ह. ०-६-०
२१ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविहङ्गभरणप्रकृतम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	अमूम्यम् ।
२२ श्रीमत्पुण्ड्रम् । पट्टिवरणसमेतम् ।	ह. ०-६-०
२३ { श्रीमामृतम् । श्रीविहङ्गभरणसविवृतिसमेतम् । पारुषदाष्टकम् । श्रीगोपभरणरत्नाकासमेतम् । }	ह. १-०-०
२४ रत्नाविमलहास्यम् । श्रीदेवकीनन्दनरत्नम् ।	ह. ०-६-०
२५ मनादृतम्-हृदयदृतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	ह. १-४-०
२६ त्रिविधनामायनी । टीकासमेता ।	ह. ०-१०-०
२७ श्रीपुण्ड्रात्मनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	
28 Discuss how far Sankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sutras	Rs. 1-0-0
१. पं. वि. म. ग. म. ला. जी. जी. पाठशाला, बेंगलूरु, मुंबई.	
२. नदीपाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नदीपाद.	
३. पुर्नानन्द पुस्तकालयः, मद्रास, मुंबई.	

Exhibit 31 by Mari: It bears identification at the "Guards House" Print of Press
? - 29-34 Lakeview Lane, Fort Lowell

1st 2nd 3rd 4th 5th 6th 7th 8th 9th 10th 11th 12th 13th 14th 15th 16th 17th 18th 19th 20th 21st 22nd 23rd 24th 25th 26th 27th 28th 29th 30th 31st 32nd 33rd 34th 35th 36th 37th 38th 39th 40th 41st 42nd 43rd 44th 45th 46th 47th 48th 49th 50th 51st 52nd 53rd 54th 55th 56th 57th 58th 59th 60th 61st 62nd 63rd 64th 65th 66th 67th 68th 69th 70th 71st 72nd 73rd 74th 75th 76th 77th 78th 79th 80th 81st 82nd 83rd 84th 85th 86th 87th 88th 89th 90th 91st 92nd 93rd 94th 95th 96th 97th 98th 99th 100th 101st 102nd 103rd 104th 105th 106th 107th 108th 109th 110th 111th 112th 113th 114th 115th 116th 117th 118th 119th 120th 121st 122nd 123rd 124th 125th 126th 127th 128th 129th 130th 131st 132nd 133rd 134th 135th 136th 137th 138th 139th 140th 141st 142nd 143rd 144th 145th 146th 147th 148th 149th 150th 151st 152nd 153rd 154th 155th 156th 157th 158th 159th 160th 161st 162nd 163rd 164th 165th 166th 167th 168th 169th 170th 171st 172nd 173rd 174th 175th 176th 177th 178th 179th 180th 181st 182nd 183rd 184th 185th 186th 187th 188th 189th 190th 191st 192nd 193rd 194th 195th 196th 197th 198th 199th 200th 201st 202nd 203rd 204th 205th 206th 207th 208th 209th 210th 211th 212th 213th 214th 215th 216th 217th 218th 219th 220th 221st 222nd 223rd 224th 225th 226th 227th 228th 229th 230th 231st 232nd 233rd 234th 235th 236th 237th 238th 239th 240th 241st 242nd 243rd 244th 245th 246th 247th 248th 249th 250th 251st 252nd 253rd 254th 255th 256th 257th 258th 259th 260th 261st 262nd 263rd 264th 265th 266th 267th 268th 269th 270th 271st 272nd 273rd 274th 275th 276th 277th 278th 279th 280th 281st 282nd 283rd 284th 285th 286th 287th 288th 289th 290th 291st 292nd 293rd 294th 295th 296th 297th 298th 299th 300th 301st 302nd 303rd 304th 305th 306th 307th 308th 309th 310th 311th 312th 313th 314th 315th 316th 317th 318th 319th 320th 321st 322nd 323rd 324th 325th 326th 327th 328th 329th 330th 331st 332nd 333rd 334th 335th 336th 337th 338th 339th 340th 341st 342nd 343rd 344th 345th 346th 347th 348th 349th 350th 351st 352nd 353rd 354th 355th 356th 357th 358th 359th 360th 361st 362nd 363rd 364th 365th 366th 367th 368th 369th 370th 371st 372nd 373rd 374th 375th 376th 377th 378th 379th 380th 381st 382nd 383rd 384th 385th 386th 387th 388th 389th 390th 391st 392nd 393rd 394th 395th 396th 397th 398th 399th 400th 401st 402nd 403rd 404th 405th 406th 407th 408th 409th 410th 411th 412th 413th 414th 415th 416th 417th 418th 419th 420th 421st 422nd 423rd 424th 425th 426th 427th 428th 429th 430th 431st 432nd 433rd 434th 435th 436th 437th 438th 439th 440th 441st 442nd 443rd 444th 445th 446th 447th 448th 449th 450th 451st 452nd 453rd 454th 455th 456th 457th 458th 459th 460th 461st 462nd 463rd 464th 465th 466th 467th 468th 469th 470th 471st 472nd 473rd 474th 475th 476th 477th 478th 479th 480th 481st 482nd 483rd 484th 485th 486th 487th 488th 489th 490th 491st 492nd 493rd 494th 495th 496th 497th 498th 499th 500th 501st 502nd 503rd 504th 505th 506th 507th 508th 509th 510th 511th 512th 513th 514th 515th 516th 517th 518th 519th 520th 521st 522nd 523rd 524th 525th 526th 527th 528th 529th 530th 531st 532nd 533rd 534th 535th 536th 537th 538th 539th 540th 541st 542nd 543rd 544th 545th 546th 547th 548th 549th 550th 551st 552nd 553rd 554th 555th 556th 557th 558th 559th 560th 561st 562nd 563rd 564th 565th 566th 567th 568th 569th 570th 571st 572nd 573rd 574th 575th 576th 577th 578th 579th 580th 581st 582nd 583rd 584th 585th 586th 587th 588th 589th 590th 591st 592nd 593rd 594th 595th 596th 597th 598th 599th 600th 601st 602nd 603rd 604th 605th 606th 607th 608th 609th 610th 611th 612th 613th 614th 615th 616th 617th 618th 619th 620th 621st 622nd 623rd 624th 625th 626th 627th 628th 629th 630th 631st 632nd 633rd 634th 635th 636th 637th 638th 639th 640th 641st 642nd 643rd 644th 645th 646th 647th 648th 649th 650th 651st 652nd 653rd 654th 655th 656th 657th 658th 659th 660th 661st 662nd 663rd 664th 665th 666th 667th 668th 669th 670th 671st 672nd 673rd 674th 675th 676th 677th 678th 679th 680th 681st 682nd 683rd 684th 685th 686th 687th 688th 689th 690th 691st 692nd 693rd 694th 695th 696th 697th 698th 699th 700th 701st 702nd 703rd 704th 705th 706th 707th 708th 709th 710th 711th 712th 713th 714th 715th 716th 717th 718th 719th 720th 721st 722nd 723rd 724th 725th 726th 727th 728th 729th 730th 731st 732nd 733rd 734th 735th 736th 737th 738th 739th 740th 741st 742nd 743rd 744th 745th 746th 747th 748th 749th 750th 751st 752nd 753rd 754th 755th 756th 757th 758th 759th 760th 761st 762nd 763rd 764th 765th 766th 767th 768th 769th 770th 771st 772nd 773rd 774th 775th 776th 777th 778th 779th 780th 781st 782nd 783rd 784th 785th 786th 787th 788th 789th 790th 791st 792nd 793rd 794th 795th 796th 797th 798th 799th 800th 801st 802nd 803rd 804th 805th 806th 807th 808th 809th 810th 811th 812th 813th 814th 815th 816th 817th 818th 819th 820th 821st 822nd 823rd 824th 825th 826th 827th 828th 829th 830th 831st 832nd 833rd 834th 835th 836th 837th 838th 839th 840th 84

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुर्विंशरणसमेता ।

विरुति ।	पृष्ठम् ।	विरुति ।	पृष्ठम् ।
श्रीमोक्षलनामानाम् ..	... १	श्रीकृष्णायनामानाम् ...	... २५
श्रीरघुनाथानाम् ..	... १६	श्रीवीरभद्रनामानाम् ...	... ३३

‘श्रृंगपुरस्य मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाल, बी. ए., एल्.एल्. बी.,
बकील हाइ बोर्ड’ ‘सुरसिंह धैर्यलाल प्रनदास सांकरीया,
बी. ए., एल्.एल्. बी., बकील हाइ बोर्ड’ इत्ये-
वाभ्यां सज्जोष्य निर्णयसागरमुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रवर्तयित्वा ।

श्रीरघुनाथ ४४६. सन् १९८१.

मृत्युमेवमुद्रिका ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतम् च ।	रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. १-०-०
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु. १-०-०
५ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २-०-०
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविधवृत्तिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १-०-०
७ सिद्धान्तसरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतम् च ।	रु. १-०-०
८ पुष्टिप्रयाद्वमर्पादा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १-०-०
९ नवरत्नम्-पञ्चविधवृत्तिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतम् च ।	रु. २-०-०
१० श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-सामस-फलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
११ श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१२ श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१३ श्रीमती दिष्पणी । श्रीमद्विष्णुभ्यरप्रणीता ।	रु. १-०-०
१४ रासयञ्जाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. ०-८-०
१५ दशमतामसफलयोजना । श्रीलालूमद्वृत्ता ।	रु. १-०-०
१६ वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्सुरयोत्तमप्रणीता ।	रु. १-०-०
१७ भाष्यप्रकाशिका । मल्लसुखवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. ०-८-०
१८ भाष्यप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः ।	रु. १-०-०
१९ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालमद्वृत्तम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १-०-०
२० भागवताधेनिष्ठम् । प्रकाशावरणमद्वृत्तम् । लाघवकथयम् ।	रु. २-८-०
२१ शृङ्गाररसमण्डितम् । श्रीविठ्ठलेभ्यरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. १-०-०
२२ श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२३ { प्रेमानृतम् । श्रीविठ्ठलेभ्यरप्रकटितम् । पारश्वदाष्टकम् । श्रीगोपभ्यरकृतटीकासमेतम् । }	रु. ०-८-०
२४ रसाधिवमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १-०-०
२५ मनादृतम्-हृदयद्वयम् च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२६ विविधनामायनी । टीकासमेता ।	रु. १-४-०
२७ श्रीगुणोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
28 Discuss how far Sankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sutras	Ra. 1-0-0
१. पेरिन मद्रासराजानी पाठशाला, कैपिडल्ट्रीट मूल्थर, मुंबई.	
२. नदीपाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नदीपाद.	
३. सुनीयाय सुप्रसेनर, नदीपाद मूल्थर, मुंबई.	

Printed by Moolji Bhatram Desai at the "Gujarati Sanshodhan" Printing Press,
No. 13-24, Panchsheel Lane, Fort, Bombay.

Printed by Moolji Bhatram Desai at the "Gujarati Sanshodhan" Printing Press,
No. 13-24, Panchsheel Lane, Fort, Bombay.

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीमद्रत्नभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुर्विचरणसमेता ।

विवृतिः ।	पृष्ठम् ।	विवृतिः ।	पृष्ठम् ।
श्रीमोघलनाथानाम् ...	...	श्रीचत्वारणाश्यानाम् ...	...
श्रीरघुनाथानाम् ...	...	श्रीवीरभद्रानाम् ...	...

‘शृङ्गपुरस्य मूलचन्द्र बुलसीदास तेलीगढा, पी. ए., एल्. एल्. पी.,

वकील हाइ कोर्ट’ ‘मुरतिस धैर्यलाल प्रतापस मांस्नीया,

पी. ए., एल्. एल्. पी., वकील हाइ कोर्ट’ इत्ये-

ताभ्यां समोध्य निर्णयमागमुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रवदीकृता ।

श्रीरत्नभान्दा ४४६. सन् १९८१.

मृत्यमेवमुद्रिका ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

- १ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् । रु. १-०-०
- २ निरोधलक्षणम् । पद्विवरणसमेतम् । गुर्जराणुवादसमेतं च । रु. १-०-०
- ३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जराणुवादसमेतश्च । रु. १-०-०
- ४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः ।
पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि ।
सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । } रु. १-०-०
- ५ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् । रु. ०-१०-०
- ६ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जराणुवादयुतम् । रु. १-०-०
- ७ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जराणुवादसमेतम् । रु. २-८-०
- ८ श्रीमथुराष्टकम् । पद्विवरणसमेतम् । अमूल्यम् ।
- ९ { प्रेमायुतम् । श्रीविठ्ठलेश्वरकृतचिबृतिसमेतम् ।
परिवृद्धाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतदीकासमेतम् । } रु. ०-८-०
- १० वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता । रु. १-०-०
- ११ भक्तिधर्मिनी । चतुर्दशदीकासमेता । रु. २-०-०
- १२ त्रिविधनामावली । दीकासमेता । रु. १-४-०
- १३ श्रीमती दिव्यणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता । रु. २-०-०
- १४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः । रु. १-०-०
- १५ सिद्धान्तमुकायली । अष्टविबृतिसमेता । गुर्जराणुवादसमेता च । रु. १-०-०
- १६ रत्नाब्धिमाहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् । रु. ०-८-०
- १७ मनोदूतम्-द्वययुतं च । गुर्जराणुवादसमेतम् । रु. २-०-०
- १८ श्रीसुयोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् । रु. ३-०-०
- १९ श्रीसुयोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् । रु. १-०-०
- २० भावप्रकाशिका । प्रहसन्नवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता । रु. ०-८-०
- २१ भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः । " रु. १-०-०
- २२ सिद्धान्तसहस्रम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जराणुवादसमेतं च । रु. १-०-०
- २३ पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता । रु. १-०-०
- २४ नवरत्नम्-पञ्चविबृतिसमेतम् । गुर्जरभाषाणुवादसमेतं च । रु. १-०-०
- २५ श्रीसुयोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् । रु. २-०-०
- २६ भागवतार्थनियन्त्रः । प्रकाशावरणमंगसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम् । रु. १-०-०
- २७ दशमतामसफलप्रकरणयोजना । श्रीलालभट्टकृता । रु. ०-८-०
- २८ Discuss how far Śaṅkarāchārya truly represents
the view of the author of the Brahma-Sūtras. Rs. 1-0-0
१. पंडित गदलालजीनी पाठशाला, केचिहल्लस्ट्रीट भूलेखर, मुंबई.
२. नदीयाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नदीयाद.
३. शुनीलाल युक्तसेनर, पहाणंदिर भूलेखर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yash Shedge, at the 'Nemaya-sagar' Press,
28-29, Kulkarni Lane, Bombay.

Published by Mahendra Tulaldas Telwala B. A., M. A., Vakil, High Court,
Bhakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.

श्रीमद्वल्लभाचार्यजी.

श्रीमद्वल्लभाचार्यजी. गणेशदासजी. माधवमठजी
 २ इमार (११११) में १०१०-११ विराधानम (रासी हनुमान पाठ)
 में १५८७ आयाद १५८८

श्रीमद्देवामिश्रीपुरोत्तमचरणाः ।

प्रवर्त १०१४ मन्मथपुराणी, शिवोत्तम १००१ इत्यादि ।

S'RĪMAD VALLABHACHARYA

AND

HIS MISSION.

—•••••

S'rīmad Vallabhacharya, the author of this little treatise 'Pushti-Pravāha-Maryādā', was born on the 11th day of the dark half of Chaitra, 1535 Samvat, (1479. A. D.,) in the forest of Champa near Raipur. His father was Lakshmana Bhatta, and Yallamagaru was his mother. He was a Telugu Brahmin studying the Taitirīya Śākha of the Black Yajur-Veda. Vallabha's birth is shrouded in the mysteries of the devotional beliefs of his followers, but one thing is certain that his followers believed that he was commissioned by God to inaugurate a great religious revival in India. From the writings of Vallabha which are available now, we can say that this belief was shared by himself also. It is not an uncommon phenomenon in India. Rama-nuja, Madhva, Nimbarka, Chaitanya, and several other great teachers did believe in their special messages to the world. Vallabha's ancestors were Deekshitas, and were devoted to Krishna in the form of Gopāla. The Swarūpa of Madana Mohanaji in the Seventh Pīṭha in the one which came to him from his Sixth ancestor Yajna Narayana Bhatta. It is possible that Vallabha's father Lakshmana Bhatta and his ancestors were the Upāsakas of Gopāla according to the cult of Vishnu-swami. The early years of Vallabha were passed by him with his father at Benares, where he is said to have mastered all the Vedas, Six Darśanas, and all schools of Āstika and Nāstika thinkers. He studied the Śaiva and Vaiṣṇava Āgamas. When Vallabha was comparatively young, his father died. Vallabha wanted to study the Vaiṣṇava systems of Madhva, Ramanuja, Nimbarka and others, and seeing that they were not prevalent there, in order to have direct knowledge, he is said to have proceeded to the south. Vallabha's desire to go to the south of India was very natural. During that time there was the powerful Hindu kingdom of Vijaya Nagar or Vidyanagar, over which ruled the mighty monarch Krishnadeva-Raya, himself a great Vaiṣṇava. During his time, it seems a convention was held of the representatives of all the existing Sampradāyas. The session seems to have been going on when Vallabha visited Vijaya-Nagar. The main dispute seems to have been between Vyāsa Tīrtha, the Mādhva, and some representative of Mayavādins. It seems also clear that the Dvaita philosophy of the Mādhvas could not hold its own

against the attacks of S'ankaras. At this juncture Vallabha seems to have baffled all by his great learning and powerful arguments. We see no reason to doubt this fact. The author of a recently discovered work Vyāsa-Yoga-Charitam, from Vyāsa Rāya Matha, does chronicle the fact that Vallabhacharya was honoured by the king Krishnadeva Raya under the presidentship of the then famous Mādhva Swami Vyasa Tirtha. Vallabha's position was peculiar. He accepted Advaita pure and simple without the interference of the Māyāvāda of S'ankara; hence all the attacks advanced by Mādhvas and others against Advaita lost their force as against him. His acceptance of 'अद्वैतपूर्वकमति' disarmed the opposition of both Vaishnavas and S'ankaras. The position taken up by Vallabha was not altogether singular. We believe that Narayana Bhatta, the author of the famous drama Venisanhara, was the follower of a system of Philosophy which combined in itself the Pure Advaita of the Upanishads and the Bhakti Mārga. Whatever that may be, it is certain that Vallabha made a very great impression on king Krishnadeva, Vyasa-Tirtha and others who were present there. In consequence of this session, the king performed a 'Kanakabhisheka' with hundred Maunds of Gold. It is said that Vallabha did not accept this gold and began to commence his travels. This abstinence on the part of Vallabha added to the admiration of all those present for him. Vyāsa Tirtha, the Mādhva, actually requested him to be the head-priest of his matha after him. Vyasa-Tirtha with king Krishna-deva again approached Vallabha and presented him with a good many valuables. From these presents Vallabha is said to have prepared a gold Mekhala set with diamonds, rubies etc., and presented the same to S'ri Vitthala in the Vitthala Swami Temple at Vijaya-Nagara. Ultimately, it appears, Vallabha could not conscientiously accept the offer of Vyasa-Tirtha, but from this time Vallabha came to be regarded as a great Acharya.

Before this, he seems to have met with great opposition from the Mayavadi Pandits of Benares. In order to silence them for ever, Vallabha wrote out a pamphlet in mixed verse and prose and affixed the same to the doors of Kāś'hi Viś'vanātha, with a challenge to Benares Pandits to refute the same, if they could. One Upendra was the leader of the opposition. It seems this discussion ended into threats of personal violence, as a consequence of which Vallabha left Benares and moved over to Adal on the opposite bank of the Ganges. This work seems to have created a great stir in the world of Scholars then living. One Ayyanna Dikabita actually mentions it by name in 'Vyāsa-Tatparya-Nirṇaya'. Ayyanna's seems to be a veiled attempt

to belittle the achievement of Vallabhacharya by propounding a principle though novel, far from convincing, for finding out the true view of Vyasa. It would be rather hazardous to say that the true view of Vyasa can be determined from the statement of the opponents. Assuming however that it is so, the opponents mention both *Parinama* and *Vivarta* as the view of Vyasa. Hence from the statements of opponent *Sankhyas* and *Naiyayikas* it is impossible to come to the conclusion that Vyasa teaches *Vivarta* alone in his *Brahma sūtras*.

The last portion of his life was passed at Adel, where he finished his works which were begun by him during his travels, and served Lord Krishna with the love and devotion of Gopees, and founded his system on it. At the age of 52 he left his *Parnasāla*, joined the *Sannyasa Āsrama* and came to Benares. For a month he observed fast, and for the last eight days he observed *śīṣṭa*, and on the 2nd day of the bright half of *Āshadha Samvat* 1587, he left this world mid-day.

Vallabha married one *Maha Lakshmi*. By her he had two sons, *Gopinatha* and *Vitthales'wara*. *Gopinatha* had one son named *Purushottama*, after whom his line became extinct. *Vitthales'wara* lived over seventy years. He had seven sons. During his time the *Sampradaya* flourished very considerably. *Todarmal*, *Birbal*, and *Ray Purushottam* seem to have come under his influence. *Akbar* also presented him with *Gokula* and *Jatipura* villages in *Vraja*. All the present *Maharajas* are direct agnate descendants of *Vitthales'wara*.

While he was staying in the north of India, Vallabhāchārya came into contact with *Kes'ava Kashmirin*, the famous *Nimbarka* scholar, and *Chaitanya*, the Bengal Saint. They were both *Krishnopasakas*, and it seems from *Sampradayika* gathas that their relations were very cordial. *Kes'ava* presented his pupil *Madhava Bhatta Kashmirin* to Vallabha in *Dakshina* of *parasamānā*. He became his devout disciple, and during his whole life acted as the scribe of *S'ri Vallabha*. It seems that during *Madhava Bhatta's* stay with him at Adel, Vallabha composed his numerous works. During that interval Vallabha wrote *Purva Mimāṃsā Bhashya*, *Brahma-Sūtra Bhashya*, *Tattradipa-Nibandha* with his own commentary, *Sukshma tika* and *Subodhini* on *Srimad Bhagavata*, and the sixteen *Prakarana Granthas* giving in brief the essence of his views. It is really unfortunate that only a fragment of his *Purva Mimāṃsā Bhashya* is available now. *Anu Bhashya*, as we have it now, is not wholly written by him.

was the Grace Divine, which in its turn generated love towards the Supreme Deity and non attachment towards the allurements of Veda and Loka. This could be achieved only by a complete self surrender to the Supreme Deity. Hence this vow of 'Samarpana' the Sadhaka had to take at the time of initiation. Taking this vow was the beginning, and realisation of the Supreme was the end of this Pushti Marga while the stage between the two ends was to be passed through the process of what are called तृप्ता and वितृप्ता सेवा. This process gradually eliminates the objectionable features of अहन्ता and ममता and generates a mental attitude in which the presence of the Supreme Deity is always experienced.

To distinguish this Pushti Marga from the Maryada' and the Prava'ha, Vallabhacharya first explains the existence of these Margas. The existence of Bhaktimarga Path of devotion pre-supposes the existence of Pushti which itself is the finest flower of the Bhakta Marga. The observance of the Vedic rites and Vedic Jnana proves the existence of Maryada Marga. Those who follow only worldly pursuits are said to follow the Pravaha Marga. अनेव स्वरूपनिश्चयनेन यावन्तं पुष्टिप्रयुक्तं माया भविष्यादेः पुष्टिर्मात्रेणैव न विद्यते वे वैश्वानरा सर्गपरपरा न विच्छन्दन्ति वे प्रवहेऽतर्भवन्ति वे वेदनिषम न विद्वत्ते वे मयादायामन्तर्भवन्ति । The bhajana in Pushti Marga is due to love alone. This bhajana is not based on the injunctions of the Veda, nor on worldly selfishness. Hence the devotee who becomes the recipient of the singular grace of the Supreme Deity gives up his faith (A'shta') both in Loka and Veda. The soul elect attains his status through Divine Grace alone un fettered by Vedic rules and worldly demands. Such a soul is the specially favoured one and naturally he is considered to have reached the highest stage. The difficulty to reach this stage is emphasized by Krishna in 'कथिरेव हि भयो हि'.

Thus the Pushti Soul is distinct from the Maryada Soul as well as Pravaha Soul. The distinction was first inferred from the fact that the Pushti Soul's sole dependance is on the grace of the Supreme Deity, that of Maryada Soul on Vedic injunction, that of Pravaha Soul on worldly pursuit. This distinction is due to difference in the mode of creation of each of these Souls. The Highest Deity is Sat-Chit-Ananda. He creates Pravaha Srishti through Manas, Maryada Srishti through Vachas, and Pushti Srishti through Kaya or Ananda S'ringa. Pravaha Srishti is Sadana Pradhana, Maryada Srishti Chudana Pradhana while Pushti Srishti is Anandana Pradhana. The Pushti Soul is guided by the dictates of love of God. Maryada Soul by

Vachas, Words of God spoken in Veda, and Pravaha Soul by the will, manas of Lord. The phala of Pravaha Soul depends on Mūlceha will of God, that of Maryādā Soul on the Vedic words, and that of Pushti Soul on Purushottama-Ananda-Kaya. The Pravaha Soul gets only birth and death, the Maryada Soul Vedic Moksha, and the Pushti Soul Praves'a-entrance in Līlā Srishti. From this it appears that Vallabhacharya regards the Pushti soul as different both from Maryada Soul and Pravaha Souls. The Pushti Soul is meant for the service of the Swarupa of Lord, and for no other object. Between the Pushti Soul who has reached the highest stage and the Supreme Deity there, is no तारतम्य so far as Swarupa, avatara, external sign, attributes, actions or Vighraha except that which is absolutely essential for the perfection of the Divine play. Such a soul being created from काय (कः आनन्द.) आनन्दस्वरूप essentially resembles the Lord in स्वरूप. He is like Him अतिरोहितलविमानन्द. Just as the Lord comes down in the world (अवतार) making सत्त्व as His अविद्या or basis, so also has he in this world सत्त्व as his basis. Like the Lord he has also marks such as कमल, ध्वज, वज्र, शंख etc. Like the Lord he has six गुण ऐश्वर्य etc. मुक्ति like एकोई बहु साम, न एकाकी न रमये, च द्वितीयैच्छत्, पतिव्रतनी चाम्पकान् refer to such a soul. The मुक्ति Soul is सुख and मुक्त. He is लीलासृष्टि. He is the true recipient of the Divine Grace मुक्ति. आनिर्भाव manifestation of the Lord is his पल and not मोक्ष.

The Pushti Soul of this pure type is an extremely rare thing. In the mass we find Souls whose inclinations are mixed. Such mixed Souls have also their scope in the Divine Fair. Pushti Souls with Pushti become Sarvajna, Pushti souls with Pravaha become engrossed in actions pertaining to God, and those with Maryādā devote themselves to Gunas of God, while a Pushti Soul with love alone is rare.

To the Pushti Soul God manifested is phala in this and the next life. A Pushti Soul very often becomes subjected to other influences, then he is called Mīśra Pushti Soul. He does not ultimately suffer even when there is a curse in case of egotism. He has to suffer for a purpose and when that purpose is served, he also becomes pure. His Parinishtha being in God alone, the Laukika and Vedic activities followed by him are without Astha. He is placed in that position, so he seems to follow those activities, though his goal is Bhagavatprapatti alone. His Vaishnavatva is sahaja natural, while his other activities are due to the circumstances in which he is somehow placed. A Pushti Soul having come in Pravaha does not ultimately suffer from the shortcomings of Pravaha; the grace of Lord on which he depends, saves him there also.

After describing the characteristics of a Pushti Soul, Vallabhacharya describes who are called Sambandhi Souls. They wander always. They don't really belong to any class, but become such on account of their contact with Souls of such a class. They are known as Charshani. They have no definite inclination. They have their fruits according to their actions.

Pravaha Souls are described by Krishna in 'प्रवृत्ति च'. They are known as Āsuras. They are of two sorts. One class is known as दुर्ग and other as अज्ञ. The दुर्ग are real Āsuras, while अज्ञ are those who follow दुर्ग. The Āsuratva of अज्ञ being due to an extraneous cause, may disappear, while the दुर्ग being ज्ञानिक disappear into Māyā.

Incomplete as this work is, we are not in a position to exactly understand the views of Vallabhacharya as regards the Maryada and Pravaha Souls, but the characteristics of the Pushti Soul—Soul who is the subject of Lord's Varana, are fully set out. The Soul elect is a peculiar Soul who though appearing sometimes different, never ceases to be as such. His Pramana, Prameya, Sadhana and Phala is Lord Krishna alone. Such a Soul may belong to any sex, class, or race, but if he has the requisite Prapatti-sole dependence of God,—He alone saves him. Such dependence is not possible in the absence of the purest love, and such love is impossible in the absence of the Grace of God. For this reason Vallabhacharya declares that the sine quo non of the Adhikara in Pushti Marga is the Anugraha of the Supreme Deity. Anugraha of Lord controls the Pushti Soul from the द्युपकरण to नित्यजीवावस्था and nothing else. श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीश्रीबह्मभक्तविवरणसमेता ।

श्रीमत्पितृपदाम्मोखं नत्वा सर्वार्थसिद्धिदम् ।
आचार्यदर्शितं मार्गत्रयं व्याख्यातुमुद्यतः ॥ १ ॥
हरिवामीशवागर्थो न खलो बुद्धिगोचरः ।
तत्कृपैव तदीयं मां ज्ञात्वार्थं बोधयिष्यति ॥ २ ॥
इति निश्चित्य मनसि स्वाशक्तिं तत्कृपावलम् ।
विद्वतिः कर्तुमारब्धा तत्पदाब्जप्रसादतः ॥ ३ ॥

यद्यपि पुष्टिप्रवाहमर्यादामार्गाः गीताश्रीमागवतादाबुक्ता एव, तथापीयदवपि विविच्य केनापि न प्रकटीकृता इति श्रीमदाचार्याः प्रमाणपूर्वकं विविच्य प्रकटीकर्तुं प्रतिनान्ते पुष्टिप्रवाहमर्यादा इति ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।
जीवदेहक्रियाभेदः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

मार्गा इति शेषः । विशेषेणेति । तत्र विशेषा मार्गत्रयेऽपि प्रत्येकं पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदकृता विशेषाः । ते साङ्ख्यामात्राय पृथक् निरूप्यन्ते । तत्र पूर्वं मार्गत्रयविभेदज्ञापकान् विशेषानाहुः जीवदेहेति । पुष्टिमार्गाया जीवाः वक्ष्यमाणमार्गद्वयजीवेभ्यो भिन्नाः । तेषां देहाः पुष्टिमार्गातुकूला भिन्ना एव । तन्मार्गदेहसम्बन्धिक्रिया अपि भिन्ना । निरन्तरं तदनुसारिक्रियाप्रवहणं प्रवर्तनं प्रवाहः तेनापि भेदः । फलेन च । वक्ष्यमाणमार्गद्वयफलातिरिक्तफलेनापि भेदः । एवं प्रवाहमर्यादयोरपि । चकारात् साधनैरपि भेदः ॥ १ ॥

एवं प्रकारभेदैर्वक्ष्यामीति कथनं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञायाः प्रयोजनमाहुः सर्वेति ।

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

सर्वेषां मार्गत्रयाणां सन्देहाः संशयाः यस्य प्रकारभेदस्य श्रुतेः श्रवणात् कदापि कस्यापि न भविष्यन्ति ।

एवमुद्देशेन मार्गत्रयभेदमुक्त्वा लक्षणैराहुः । तत्र प्रथमं पुष्टिमार्गसंज्ञावे प्रमाणमाहुः भक्तिमार्गस्तेति ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

यद्यपि भक्तिमार्गा मर्यादादिभेदेन बहव एव श्रीभागवतादायुक्ताः सन्ति, तथाच, कपिलदेवैरुक्तं 'भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भाभिनि भाव्यत' इत्यादि । तथा चैकादशेऽपि योगेश्वरैर्भक्तभेदकथने भक्तिभेदा उक्ता एव । तथापि शुद्धपुष्टिमार्गाचार्यैर्भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय इति यदुक्तं तस्यायमाशयः । तत्र कपिलयोगेश्वरायुक्त-प्रकारेषु शुद्धपुष्टिक्षणाभावात् न शुद्धपुष्टिभक्तित्वम् । अत एव शुद्धपुष्टिक्षणमाहुः । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा' इति नारदपञ्चरात्रकथनात् । यद्यपि 'स्नेहो भक्तिरित्येतावदेव मुख्यं भक्तिलक्षणम्, तथापि 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्त्विति विशेषणकथनस्यायमभिप्रायः । प्रथमत एवाचार्य-प्रकटितभक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य यावत्सुदृढः सर्वतोधिकः स्नेहो भवति, तावत्सेवादिकरणे धराधामाचार्यं माहात्म्यज्ञानस्योपयोगः । सुदृढस्नेहोत्पत्त्यनन्तरं तस्य स्वत एव निवृत्तेः । अत एव पूर्णमाहात्म्यज्ञानवतां श्रीदेवकीमातृचरणानामपि शुद्धपुष्टिमार्गस्नेहोत्पत्त्यनन्तरं माहात्म्यज्ञानतिरोभावात् 'समुद्दिजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरवी'रिति वचनम् । अन्यच्च । तत्रैव ब्रजवासिनां सुदृढस्नेहवतामवस्थासाधनविरुद्धसर्वाङ्गव्यश्रीगोवर्धनोद्धरणम्, तेन च क्षुत्पिपासापसदाशरीरधर्मविनिवृत्तिपूर्वकं सपरिकरसर्वव्रजराक्षारक्षणम् । आत्मयोगानु-भावेन श्रीगोवर्धनोपरिस्थितपश्चिपश्चादिरक्षाकरणरूपात्यद्भुतानिर्वचनीयमाहात्म्यं दृष्ट्वापि वृष्टि-निवृत्त्यनन्तरं श्रीगोवर्धनञ्छायातः सर्वान् बहिरानीय, श्रीगोवर्धनं ययास्थानं सम्यक् स्थाप-यित्वा, बहिरागमनानन्तरं दृष्ट्वामाहात्म्यस्मरणसम्भावनारहितैर्ब्रजवासिभिर्ब्रजसीमन्तिनीमिथ भगवति देष्मा तिलकं विधाय, तदुपरि अक्षतान् स्थापयित्वा, जलं श्रीमगवदुपरि ब्रामयित्वा, तज्जलपानेन तदनन्तरमाशीर्षोजनेन सुदृढस्नेहवत्त्वात् स्नेहकार्यमेव सर्वैर्ब्रजवासिभिः कृतम्, न तु माहात्म्यदर्शनजनितगौरवेण नमनविज्ञत्यादिकमपि । तदेवोक्तम्, 'तं प्रेमवेगान्निभुता प्रजैकम्' इत्यादिना । अतो यावत् सुदृढः स्नेहो भवति, तावदेव माहात्म्योपयोगः, न तु सुदृढस्नेहोत्पत्त्यनन्तरमपीति सर्वमनवयम् । एतदेव भक्तिमीमांसायां शाण्डिल्यैरपि 'अथातो भक्तिविज्ञायेत्युक्त्वा 'सा परानुरक्तिरीश्वर'इत्येव भक्तिलक्षणमुक्तम् । ननु माहात्म्यज्ञान-पूर्वकमपि । अत एव यत्र परानुरक्तिः, तत्र परानुरक्तेरेव सर्वात्मना प्राचल्यम्, न तु माहात्म्यज्ञानसहमावस्थापि । अत एव श्रीगोकुले मृत्सामक्ष्यप्रस्तावे श्रीमुख्य्यादानानन्तरं सम्पूर्णब्रह्मदर्शनानन्तरं पूर्णमाहात्म्यज्ञाने जातेति श्रीमातृचरणानां परमानुरक्तिवशात् माहात्म्यज्ञानस्य निषेधात्, न तु पुत्रत्वमात्रमापि । तस्मात् माहात्म्यज्ञानादुपाधिरहितः साक्षाद्गिम्बरूपपर्यवसायी सुदृढः ज्ञानादिसर्वानपनोयः सर्वतोधिकः अगणितानन्दरूपः अनुन्यानिगुणः एतादृशः श्रेष्ठ एव भक्तिमदवाच्यः । एतादृशभक्तिमार्गस्य कथनात् प्रमानुरक्तं निरूपणान् पुष्टिमार्गोऽस्तीति निश्चयः, यथा श्रीगोकुले । अत एव

श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले' इति । अत एव श्रीगोवर्धनो-
द्धरणप्रस्तावे 'तस्मान्मन्त्ररूपं गोष्ठं मन्त्रायं मत्सरिग्रह'मित्यादिना भगवता सप्तदिवसधारणेन
लोके जीवानां देवकृपिपितृब्राह्म्यात्मीयऐहिकपारलौकिक इति सप्त रक्षाकाः प्रसिद्धाः,
तद्रक्षातः पृथक्कृत्य स्वसम्बन्धस्थापनेन स्वयमेव रक्षाकरणेन केवलस्वीयत्वसम्पादनं पुष्टि-
स्वरूपमिति ज्ञापनायाचार्यैरुक्तं पुष्टिरस्तीति निश्चय इति ॥ २ ॥

एवं पुष्टिस्वरूपमुक्त्वा प्रवाहस्वरूपमाहुः ।

‘द्वौ भूतसर्गा’ वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

गीतासु ‘द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मि’न्नित्यारभ्य ‘मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्यधमां
गति’मित्यन्तं प्रवाहलक्षणस्योक्तत्वात् आसुरजीवा एव प्रवाहपदवाच्याः । तेषां कदापि
कुत्रापि ‘मामप्राप्यैव’ति भगवद्वाक्यात् भगवत्सम्बन्धाभावात् आनन्दराहित्याच्च प्रवाहि-
कत्वमेव । नदीप्रवाहपतितत्तृणकाष्ठादिवत् कुत्रापि स्थितिगतिपर्यवसानाभावात् प्रवाहरू-
पत्वमेव । यद्यपि तेषां अन्यतमःप्रवेशरूपा आसुरी मुक्तिरस्ति, तथापि तस्याः सुखदुः-
खाल्यन्ताभावरूपत्वेनानन्दशून्यत्वात् प्रवाहरूपतैवेति ज्ञापनाय भगवतोक्तत्वं, ‘ततो’
यान्यधमां गति’मिति । तस्या मुक्तेरधमत्वात् प्रवाहरूपतैवेत्याचार्यैरुक्तं ‘द्वौ भूतसर्गा-
वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थित इति । एवं प्रवाहलक्षणमुक्त्वा मर्यादालक्षणमाहुः वेद-
स्येति । वेदस्येति सामान्यकथनात् काण्डद्वयात्मको वेद उक्तः, तत्र काण्डद्वयेपि मर्या-
दाया निरूपितत्वात् । तत्र पूर्वकाण्डे कर्ममर्यादा निरूपिता, उत्तरकाण्डे ज्ञानमर्यादा
निरूपितेति वेद एव मर्यादाद्वयसत्त्वे प्रमाणमित्युक्तम् । एवं कर्ममर्यादाज्ञानमर्यादासत्त्वे वेद
एव प्रमाणमिति ज्ञापनायाचार्यैरुक्तं वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थितेति ॥३॥

एवं मर्यादासत्त्वे प्रमाणं निरूप्य कर्ममार्गज्ञानमार्गयोरपि भक्तित्वमाशङ्क्य निराकु-
र्वन्ति कश्चिदेवेति ।

‘कश्चिदेव हि भक्तो हि यो मद्भक्त’ इतीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

न सर्वोतः प्रवाहाद्धि भिन्नो वेदाच भेदतः ।

‘यदा यस्ये’ति यच्च ‘आहं वैदै’रितीरणात् ॥ ५ ॥

असाध्यमर्थः । कर्ममार्गस्य सकामनिःकामभेदेन द्विरूपत्वम् । तथाचोक्तं भगवद्गी-
तायां, ‘त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्टा स्वर्गंति श्रार्थयन्ते । ते पुण्यमासाद्य मुनेन्द्र-
लोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् । ते तं मुत्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्रयीपर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते’ इति भगवद्वाक्यात्
सकामकर्ममार्गीयाणां लौकिककामासक्तत्वाच्च भक्तिमन्त्र्योपि । निःकामकर्ममार्गीयाणामपि

चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन ज्ञानमार्गपर्यवसायित्वमेव, न तु भक्तिपर्यवसायित्वमिति न भक्तित्वम् । ननु मर्यादामार्गीयज्ञानस्य 'ब्रह्मविदामोति पर'मिति ब्रह्मविषयत्वात् भक्तित्व-
मस्तु, इति चेत्, सत्यम् । यद्यपि मर्यादामार्गीयज्ञानस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति, तथापि शुद्ध-
ज्ञानमार्गे ब्रह्मपदस्याक्षरपर्यवसानात् न भक्तिरूपत्वम् । यथा 'ब्रह्मविदामोति परम्,' 'तदेवा-
स्युक्ता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्, सोऽश्रुते सर्वान् कामान्
सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुत्या । श्रुत्यन्तरेणापि 'न सद्यो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा
पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिक्षुसो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति' इत्यादि-
श्रुतिभिर्मुक्तिफलत्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञानमुक्तम् । ज्ञानमार्गे 'यो वेद निहितं गुहायां'मित्यु-
क्तत्वात् हृदयाकाश एव अक्षरब्रह्मस्वरूपचिन्तनं मुक्तिसाधनत्वेनोक्तम् । श्रुत्यन्तरेपि
'हृदा मनीषां मनसाभिक्षुसो य एनं विदु'रिति कथनात् ब्रह्मस्वरूपं प्रादेशमात्रमङ्गुष्ठ-
मात्रं वा हृदये कल्पयित्वा हृदये दर्शनम्, न तु भक्तिमार्गवत् घटिरीति । अतः
एवाचार्यैरुक्तं वेदस्य विद्यमानत्वात् मर्यादापि व्यवस्थितेति । एतावत्वेव वेदोक्त-
ज्ञानमार्गमर्यादा ।

एवं मर्यादाव्यवस्थामुक्त्वा अग्रे कश्चिदेव हि भक्तो हीति कथनस्यायमाशयः । पूर्वो-
क्तमर्यादामार्गीयस्यापि कदाचिद्भगवदनुग्रहेण भगवन्नक्तसङ्गेन वा यदि भगवति स्नेहोत्पत्ति-
र्भवेत्, तदा तस्यापि मर्यादामार्गीयभक्तत्वेन भगवत्प्रियत्वं भवति । अत एव
गीतायां श्रीभगवतोक्तं 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहंकारः
समदुःखसुखः क्षमी । सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो
मदभक्तः स मे प्रिय' इति । कश्चिदेवेतिकथनात् ज्ञानमार्गीयभक्तिप्राप्तौ दुर्लभत्वमुक्तम् ।
हीति युक्तव्यायमर्थः । एकवारं हिशब्दस्य युक्तार्थत्वमुक्त्वा पुनर्हिशब्दकथनस्यायमाशयः ।
मर्यादामार्गीयो यदा मर्यादामार्गीयभक्तसङ्गत्वा भक्तः स्यात्, तदा जडभरतवत् प्रसिद्ध
एव भवेदिति प्रसिद्धत्वज्ञापनार्थं हिशब्दः । ननु मर्यादामार्गेपि भक्तिकथनान्मर्यादा-
मार्गीयभक्तेः पुष्टिमक्तेषु समत्वं भवत्वित्याशङ्कानिरासायादुः सर्वत्रोत्कर्षकथनादिति ।
श्रीभागवतगीतादिषु 'भक्तियोगो बहुविध' इति यावन्तो भक्तिभेदा उक्तास्तेभ्यः
सर्वेभ्यः उत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः सिद्धः । उत्कर्षश्च यथा गीतायां
'तपस्विन्योजयिष्ये योगी ज्ञानिभ्योपि मतोऽधिकः । कर्मिण्यश्वाधिको योगी तस्माद्योगी
भवानुने'त्युक्त्वा 'योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे
युक्ततमो मत' इति भजनस्यैव सर्वोत्कर्षकथनात् । साक्षाद्भजनं पुष्टिमार्ग एव, न तु मर्या-
दामकतावति । श्रीभागवते भगवद्भजनं 'तस्मान्मदभक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न
ज्ञानं न च धैर्यं प्रायः त्रयो भवेद्विदे'ति । तथा श्रुतिरपि 'तय मोनारः पूर्यं यथा-
विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपनन । आस्य ज्ञानन्तो नाम चिद्विषयतन मद्भस्ते विष्णो

सुमतिं भजामहे' इति. श्रुतावपि भजनसैवोक्तत्वात् तद्भजनं पुष्टिमार्गं एवेति सर्वत्र पुष्टिमार्गसैवोत्कर्ष उक्त इति ज्ञापनायोक्तं सर्वत्रोत्कर्षकथनात् । सर्वमार्गस्य 'पुष्टि-
रुद्भेदोति ज्ञापनायोक्तं पुष्टिरस्तीति निश्चयः निर्मलितार्थः । तथा च गीतायां 'यो मा-
मेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भवति मां सर्वभावेन भारते'ति कथनात्
सर्वभावेन भजनं पुष्टिमार्ग एव, न त्वन्यत्रापीति । सर्वोपि । प्रकारभेदभिन्नः सर्वोपि
भक्तिमार्गः मिलितः कदाचिदेतत्समो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः न सर्व इति ।
एतत्पुष्टिमार्गस्य सर्वः सर्वोपि कोपि मार्गो न । अतः पुष्टिमार्गः प्रवाहाद्भिन्नः । वेदादपि
वेदनिरूपितमर्यादामार्गादपि भिन्नः । कुतः । भेदतः । स्वरूपसाधनफलभेदतः । भेदादि-
त्यर्थः । अत्र भेदे प्रमाणान्तरमप्याहुः यदा यस्येतिवचनादिति । 'यदा यस्मात्पृच्छाति
भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिता'मिति । यदा यस्मात्पु-
ष्टिमात्रं प्रवेशो भवति, तदा प्रवाहतो मर्यादातोषि पृथक्करोति । अत एव सिद्धान्ते 'अनुग्रहः पुष्टि-
मार्गं नियामक' इत्याचार्यवचनम् । गीतास्वपि 'नाहं वेदैर्ब तपसा न दानेन न
चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यया । भक्त्या त्वनन्यया शक्य
अहमेवंविधोऽहं । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'ति । 'अनन्यभक्त्ये'ति वचनात्
पुष्टिरूपया भक्त्या द्रष्टुं शक्य इति भक्तिमार्गस्य साक्षादर्थनहेतुत्वम्, न तु ज्ञानमार्ग-
वत् मनस्येवेति नियमः । इत्याद्यनेकहेतुभ्यः सर्वोत्कृष्टत्वात् प्रवाहमार्गान्मर्यादामार्गाच्च
भेद उक्तः ॥ ५ ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षी शङ्कते मार्गैकत्व इति ।

मार्गैकत्वेऽपि वेदन्त्यौ तन् भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

त्रयाणां पुष्टिप्रवाहमर्यादामार्गाणां एकत्वमेव, भक्तिरूपत्वमेव । अस्यायमर्थः ।
यद्यपि पुष्टिमार्गस्य भक्तिरूपत्वमुभयवादिस्मृतमेव, तथापि अन्त्यौ प्रवाहमर्यादे तन्
भक्त्यङ्गमते । एवं सति ते अपि भक्त्यागमौ भक्तिप्रतिपादकशास्त्ररूपे मताविति तयो-
र्भक्त्यङ्गत्वं यद्वीपि, तत्र प्रमाणसिद्धम् । तत्प्रमाणपूर्वकं तयोर्भक्त्यङ्गत्वं निराकुर्वन्ति न
तद्युक्तमिति । तत्र प्रवाहमार्गस्य भक्त्यङ्गत्वनिराकरणे प्रमाणमाहुः सूत्रतो हीनि । सूत्रं
भक्तिगीर्मांसासूत्रम् । तद्यथा । 'तत्संस्तस्यामृतत्वोपदेशात्' । अस्मार्थस्तु, तत्संस्तस्य भक्ति-
मार्गप्राप्त्यपुरुषोत्तमनिष्ठस्य अमृतत्वम् । तेन्मार्गीयस्य साक्षाद्भवत्सम्बन्धस्यामृतत्वोप-
देशात् । अमृतत्वकथनादिनि भक्तिमार्गविर्साधनफले निरूपिते । उपदेशस्तु, 'अनिमिता

१. प्रवाहात् । अस्मिन् व्याख्यानं प्रचारनेदमिहः सर्वेपि । २. पूर्वपक्षोद्वेगं ॥ धीम-
दोर्हितमप्रापि योष्यम् । तथेति । ननु प्रवाहमर्यादामर्यादोरपि व्यवहारोऽस्ति प्राप्यते । अत्रादि-
भाषनेनो भक्तिमार्ग एवास्ति चेति । ३. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९. एवं फलवत्त्वेन ॥ १०. एवं फलवत्त्वेन ॥ ११. एवं फलवत्त्वेन ॥ १२. एवं फलवत्त्वेन ॥ १३. एवं फलवत्त्वेन ॥ १४. एवं फलवत्त्वेन ॥ १५. एवं फलवत्त्वेन ॥ १६. एवं फलवत्त्वेन ॥ १७. एवं फलवत्त्वेन ॥ १८. एवं फलवत्त्वेन ॥ १९. एवं फलवत्त्वेन ॥ २०. एवं फलवत्त्वेन ॥ २१. एवं फलवत्त्वेन ॥ २२. एवं फलवत्त्वेन ॥ २३. एवं फलवत्त्वेन ॥ २४. एवं फलवत्त्वेन ॥ २५. एवं फलवत्त्वेन ॥ २६. एवं फलवत्त्वेन ॥ २७. एवं फलवत्त्वेन ॥ २८. एवं फलवत्त्वेन ॥ २९. एवं फलवत्त्वेन ॥ ३०. एवं फलवत्त्वेन ॥ ३१. एवं फलवत्त्वेन ॥ ३२. एवं फलवत्त्वेन ॥ ३३. एवं फलवत्त्वेन ॥ ३४. एवं फलवत्त्वेन ॥ ३५. एवं फलवत्त्वेन ॥ ३६. एवं फलवत्त्वेन ॥ ३७. एवं फलवत्त्वेन ॥ ३८. एवं फलवत्त्वेन ॥ ३९. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४०. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४१. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४२. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४३. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४४. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४५. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४६. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४७. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४८. एवं फलवत्त्वेन ॥ ४९. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५०. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५१. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५२. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५३. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५४. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५५. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५६. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५७. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५८. एवं फलवत्त्वेन ॥ ५९. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६०. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६१. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६२. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६३. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६४. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६५. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६६. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६७. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६८. एवं फलवत्त्वेन ॥ ६९. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७०. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७१. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७२. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७३. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७४. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७५. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७६. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७७. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७८. एवं फलवत्त्वेन ॥ ७९. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८०. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८१. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८२. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८३. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८४. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८५. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८६. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८७. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८८. एवं फलवत्त्वेन ॥ ८९. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९०. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९१. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९२. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९३. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९४. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९५. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९६. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९७. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९८. एवं फलवत्त्वेन ॥ ९९. एवं फलवत्त्वेन ॥ १००. एवं फलवत्त्वेन ॥

भागवती भक्तिमुक्तेर्गरीयसी' । 'राजन्पतिर्गुह्यलं भवतां यदनां दैवं प्रियः कुलपतिः कच
 किंकरो च' । 'अस्त्वेवमेव भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स न भक्ति-
 योग'मित्यादि । प्रवाहमार्गस्य 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यारभ्य 'मामप्राप्यैवे'त्यन्तेन सर्वात्मना
 स्वसम्बन्धमावक्यनेन । अथ च भक्तिमार्गीयमुक्तेरसृतत्वकथनेन च प्रवाहमार्गीयमुक्ते-
 रधमगतित्वकथनेन च प्रवाहमार्गस्य न भक्त्यद्वैतत्वमिति त्वदुक्ताद्वैतशङ्का निरस्ता । एवं
 प्रवाहमार्गस्य भक्त्यद्वैतं निराकृत्य मर्यादामार्गस्यापि भक्त्यद्वैतं निराकुर्वन्ति युक्त्या
 हि वैदिक इति । भिन्न इति शेषः । युक्त्येतेकवचनं जात्यभिप्रायेण । तत्रैता युक्तयः ।
 भगवद्गीतासु द्वादशाध्याये, 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरम-
 व्यक्तं तेषां के योगवित्ता' इति अर्जुनेन भक्तिज्ञानयोस्तारतम्यप्रश्ने कृते सति, भगवता
 'मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता'
 इति भक्तिमार्गोत्कर्षमुक्त्वा, तदनन्तरं ज्ञानमार्गस्य अक्षरपर्यवसायित्वेन तारतम्यज्ञापनार्थं
 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् । सन्निय-
 म्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समयुज्यते' । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । क्लेशोपशान्तिरक्षेपा-
 मप्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते' । अत्र भगवता 'ते प्राप्नुवन्ति
 मामेव'ति यदुक्तम्, तदक्षरस्य पुरुषोत्तमविरूपितत्वात् ज्ञानमार्गस्याक्षरपर्यवसायित्व-
 ज्ञापनार्थम् । तत्प्राप्तौ 'सन्नियम्येन्द्रियग्राम'मित्यारभ्य 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भि-
 रवाप्यते' इत्यन्तेन साधनानां क्लेशसाध्यत्वमुक्तम् । एतदग्रे 'मय्येव मन आधत्स्व मयि
 बुद्धिं नियेश्य । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशय' इति भक्तिमार्गसाधनानां
 सुखरूपत्वकथनेन अनायासेन स्वप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । 'मय्येवे'त्येवकारेण पुरुषोत्तमपर्यव-
 सायित्वं च । यद्यपि पूर्वं 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव'त्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वमपि
 सम्भवति, तथापि तत्र 'ये त्वक्षरमित्येवोद्दिश्य 'मामेवे'त्युक्तत्वात् 'मा'मितिपदस्याक्षर-
 पर्यवसायित्वमेव, अत्र तु 'मय्येव मन आधत्स्व'ति सुखरूपभक्तिमार्गमुद्दिश्य कथनेन
 'मय्येव'पदं पुरुषोत्तमपरमेव । एवं मर्यादामार्गविभेदिकामेकां युक्तिमुक्त्वा अन्यां सुन्ति-
 माहुः । 'तस्मान्मद्वक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न वा वैराग्यं प्रापः
 श्रेयो भवेद्दिदं'ति । यत्र भक्तियुक्तस्य मर्यादामार्गीयज्ञानस्य श्रेयस्त्वेनापि नोपयोगः, तत्र
 मर्यादामार्गीयज्ञानस्य तदुत्तराद्वैतस्य वैराग्यस्यापि भक्त्यद्वैतत्वाभावे किं वाच्यमित्यपि युक्तिः ।
 युक्त्यन्तरमपि । 'नार्यं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकामुतः । ज्ञानिनां चात्मपोतानां
 यथा भक्तिमनानिदे'त्यत्र 'गोपिकामुत' इति भगवति पूर्णपुरुषोत्तमत्वमुन्त्वा तस्य भक्तिमतां
 सुखावाप्तिकथनेन ज्ञानिनामक्षरप्राप्तौ क्लेशयुक्तमाधनत्वकथनेन भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमः प्राप्यः,
 रा च अनायामेवैव प्राप्यः । ज्ञानमार्गे अक्षरप्राप्तिः, सापि तु अधिकतरक्लेशेनेति भक्ति-

१ 'दृष्ट'शब्दस्य 'आहु'तिरूपं 'मय्यान्मद्वक्ता'त्यादिप्रवचनं केनचिद्विरुद्धं आगतो हेतवः शेषान्मणे

नान् इति शब्दः, अगन्तव्यः । इति दिष्टत्वं एवमाधीनादौ । अगन्तव्येति वा कस्यं किंवामान् ।

मार्गभेदिका युक्तयः किमतोर्विकं वाच्या इति ज्ञापनायोक्तं भिन्नो युक्त्या हि वैदिक इति । पूर्वं सूत्रतो हीति हिशब्देन सूत्रप्रामाण्येन प्रवाहमार्गस्य मन्त्रिमार्गाङ्गत्वाभावस्य युक्तत्वं ज्ञापितम् । युक्त्या हि वैदिक इत्यत्र युक्तीनां गीताश्रीभागवतादिषु मर्यादा मार्गस्य मन्त्रिमार्गाङ्गत्वाभावप्रसिद्धियोक्तनाय हिशब्दः ॥ ६ ॥

एवं सूत्रयुक्तिभ्यां प्रवाहमर्यादयोः पुष्टिमार्गाङ्गत्वाभावं निरूप्यातः परं पुष्टिमार्ग-स्थानां जीवदेहकृतीनां मार्गद्वयपेक्षया सर्वात्मना सर्वप्रकारकोत्कर्षज्ञापनाय मार्गद्वयस्य-जीवदेहकृतीनां स्वरूपं निरूपयन्ति जीवदेहकृतीनामिति ।

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ॥ ७ ॥

प्रवाहमार्गे जीवा आसुराः, दैवजीवेभ्यो मित्राः, तेषां देहा भगवद्भजनप्राप्तिकृत्यात् दैवदेहेभ्यो मित्राः । तेषां कृतिरपि स्वार्थं पशुहिंसादिरूपा दैवजीवकृतेः सकाशाद्भिन्ना एव । एवं मर्यादामार्गेषु मर्यादामार्गीया दैवजीवाः प्रवाहमार्गीयासुरजीवेभ्यो मित्राः । तेषां देहा अपि वैदिकधर्मभगवत्पूजाधानुकृत्यात् आसुरजीवदेहेभ्यो मित्राः । तेषां कृति-रपि अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मकरणेन मर्यादामार्गोक्तभगवत्पूजादिकरणेन ज्ञानोत्पत्त्येन-कूलत्यागादिकरणेन च भिन्नैव । ननु भवता प्रवाहमर्यादयोर्जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं निरूपितम्, तत्र यथा मार्गद्वयेषु देहकृतीनामनित्यत्वं प्रतीयते, तथा मार्गद्वयजीवाना-मप्यनित्यत्वं भवत्वित्याशङ्कं निराकुर्वन्ति नित्यतेतिपदेन । तत्र हेतुः श्रुतेः । तत्रेयं श्रुतिः । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ समानं वृक्षं परिप्लवजते । तपोरेकः पिप्पलं स्वाद्व-त्पनश्रत्तन्यो अभिचाकशीति' इतिश्रुत्या अन्तर्यामिनित्यत्ववत् जीवस्य नित्यत्वं साधित-मिति न जीवानामनित्यत्वम् । अथवा । एवं मार्गद्वये जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं निरूप्य-मार्गद्वयजीवदेहकृतीनां नित्यत्वकथनस्यायमाशयः । तत्र जीवानां नित्यत्वं सर्ववादि-सम्मतमस्त्येव, परं यद्यपि देहकृतीनां नित्यत्वं न प्रतीयते, तथापि देहकृतीनां नित्यता श्रुतेरिति नित्यत्वकथनस्यायमाशयः । प्रवाहमार्गीयो जीवो यदा उत्पद्यते, देहान्तरं गृह्णाति, तदा पूर्वदेहलक्षणयुक्तमेव देहं गृह्णाति, प्राचीनदेहकर्मानुसारणैव कर्म करोति, न तु पूर्वदेहपरावृत्तौ देहान्तरं प्राप्तमिति पूर्वदेहधर्मपरावृत्तिरपि भवति । एवमेव पूर्व-कर्मणोपि । एवं प्रतिजन्मनि देहधर्मकर्मभां तादृशत्वम् । न तु विपर्ययः । एवं देह-कृतीनां प्रावाहिकरीत्या नित्यत्वज्ञापनायोक्तं नित्यतेति । तत्र हेतुः श्रुतेरिति । श्रुतिषु 'सत्त्वं चानृतं च सत्यममवत्', 'यदिदं किंच तत्सत्यमिति वाच्यते' इति । अथवा । देहकृतीनां नित्यता लिङ्गशरीरामिप्रायेण । एवं मर्यादामार्गेषु जीवदेहकृतीनां नित्यता ज्ञेया । एवं यथा प्रवाहमर्यादामार्गीयोर्जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं नित्यत्वं चोक्तम्, तथा पुष्टिमार्गेपि

जीवदेहकृतीनां मिश्रत्वं नित्यत्वं चाहुः उद्धत्पुष्टिमार्ग इति । यद्यपि पुष्टिमार्गे जीवा देवा एव, तथापि तेषां मर्यादामार्गीयदैवजीवम्यो वैलक्षण्यं दर्शयन्ति । यद्यपि मर्यादामार्गीय-जीवा देवाः, पुष्टिमार्गीया जीवाश्च देवा एव, तथापि द्वयोरपि दैवजीवत्वेपि मर्यादामार्गीयजीवादीनां निषेधपूर्वकं पुष्टिमार्गीयजीवादीनां मिश्रत्वं चाहुः द्वयोरपि निषेधत इति । तत्र भेदप्रकारः । दैवत्वेपि पुष्टिमार्गे 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक' इति वचनात् पुष्टिमार्गीयजीवानामनुग्रहविशिष्टत्वम्, न तु मर्यादामार्गीयजीववद्विध्यधीनत्वमपि । किञ्च । पुष्टिमार्गीयजीवानां 'यमेवैष वृणुते तेन उभ्य' इति श्रुत्या साक्षात्सुरूपोत्तमवरणात् साक्षात्सुरूपोत्तमप्राप्तिरेव । मर्यादामार्गीयाणां तदभावाद्भ्रमप्राप्तिरेव । यथा मर्यादामार्गीयदेहस्याभिहोत्राद्यनुकूलत्वम्, तथा पुष्टिमार्गीयदेहस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यप्रकटितमवस्थेवापरत्वमेव, न त्वन्यपरत्वमिति देहभेदः । देहभेदनिरूपणेन कृतेरपि देहाधीनत्वात् कृतीनां भेदः सिद्ध एवेति नानुपपन्नं किञ्चित् । अथवा । यद्यपि पुष्टिमार्गीयजीवदेहकृतीनां पूर्वोक्तमावाहिकतीत्या नित्यत्वमस्त्येव, तथापि प्रकारान्तरेणापि नित्यत्वमुच्यते । साक्षात्पुष्टिमार्गीयानां साक्षात्सुरूपोत्तमसम्बन्धिफलानुभवयोग्यदेहानां नित्यत्वमेव । अन्यथा श्रीगोकुलवासिनां 'ते तु प्रसहदं नीता' इति मुक्त्यनुभवकालेपि तेनैव देहेन मुक्त्यनुभवः । तदनन्तरं तेनैव देहेन सर्वेषां यथायोग्यं भक्तिमार्गीयफलानुभवः । यदि पुष्टिमार्गीयसाक्षात्सुरूपोत्तमसम्बन्धिफलानुभवयोग्यदेहानां नित्यता न स्यात्, तदा मुक्त्यनुभवकाले स्थितिर्न स्यात् । तस्मात् पुष्टिमार्गीयदेहानां नित्यत्वमेवेति नानुपपन्नं किञ्चित् । एवं फलोपयोगि-देहनित्यत्वनिरूपणेनैव साक्षात्सुरूपोत्तमसम्बन्धिफलानुभवयोग्यकृतीनां नित्यत्वमनुक्तमिदमिति सिद्धम् । एवं पुष्टिमार्गीयजीवदेहकृतीनां स्वरूपं निरूप्योपसंहरन्ति प्रमाणभेदादिति । 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक' इत्यामुक्तप्रमाणैर्भेदनिरूपणात् प्रवाहमर्यादाम्यां भिन्नः सर्वोत्कृष्टः शुद्धपुष्टिमार्गो निरूपितः । हि युक्तश्चायमर्थः । न हि साक्षात्सुरूपोत्तमसम्बन्धो-पयोगिनो यमाः मार्गान्तरेपि सम्भवन्तीति पुष्टिमार्गस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वं युक्तमेवेति ज्ञापनाय हीत्युक्तम् ॥ ७३ ॥

एवं प्रमाणभेदेन मार्गत्रयभेदं निरूप्य एतदग्रे मार्गत्रयस्य सर्गान्तरसादृश्यनिरा-
करणपूर्वकं सर्गमार्गस्य फलपर्यवसानपर्यन्तं भेदं निरूपयन्ति सर्गभेदमित्यादि ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं स्पृष्टवान् हरिः ।

यत्तस्मा येदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमं प्रवादमार्गसर्गभेदमाहुः इच्छामात्रेणेति । हरिः इच्छामात्रेण कांक्षित्री-
यानामुगन् कल्पिामीनीच्छया मनसा प्रवादमार्गं स्पृष्टं कृतवान् । एवं प्रवादमार्गस्पृष्टमुक्त्वा

एवं मार्गत्रयस्य सर्गभेदं फलभेदं च निरूप्यैतेषां त्रयाणां स्वरूपाङ्गक्रिया निरूपयन्ति । तत्र प्रथमं प्रवाहमार्गीयाणां स्वरूपमाहुः तानहं द्विपतो वाक्यादिति ।

‘तानहं द्विपतो’ वाक्याद्विन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्पुष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

‘तानहं द्विपतः कूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमसुरानामुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना भूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिं’मिति प्रवाहमार्गीया जीवा मर्यादामार्गीयपुष्टिमार्गीयजीवेभ्यो भिन्ना आसुरा इत्यर्थः । अत एवेतरौ मर्यादामार्गीयपुष्टिमार्गीयजीवौ प्रवाहमार्गीयजीवेभ्यो भिन्नौ दैवावित्यर्थः । भेदप्रकारमाहुः सान्ताविति । तत्तन्मार्गीयफलपर्यवसानान्तौ । फलस्वरूपमाहुः मोक्षप्रवेशत इति । स्वस्वमार्गीयमोक्षप्रवेशत इत्यर्थः । ननु प्रवाहिकाणां जीवानामपि तन्मार्गीयमोक्षप्राप्त्या सान्तत्वसम्भवेपि उभयोरेव सान्तत्वकथने को हेतुरिति चेत्, सत्यम्, यद्यपि तन्मार्गीयमुक्त्या तस्यापि सान्तत्वं सम्भवति, तथापि तन्मुक्तेरानन्दराहित्यान्मोक्षलक्षणाभावात्, किञ्च, ‘ततो यान्त्यधमां गतिं’मिति तन्मुक्तेरधमगतिस्त्वनिरूपणात् आनन्दरूपफलपर्यवसानाभावाच्च सान्तत्वेन गणना, न सान्तत्वमिति उभावेव सान्तौ गणितौ, न तु प्रवादोपि, इति ज्ञापनायोक्तं सान्तौ मोक्षप्रवेशत इति ।

ननु ‘मोक्षप्रवेशत’ इति सामान्योक्त्या मोक्षस्य मार्गद्वयेपि एकरूपता भविष्यतीत्याशयानिरासायाहुः तस्मादिति । यस्मात् पूर्वमेव पुष्टिमार्गीयाणां ‘कायेन तु फलं पुष्टा’-वित्यत्र फलभेदोपि निरूपित एव, तथापि पुनरपि यत् ‘मोक्षप्रवेशत’ इति सामान्योक्त्या फलैकत्वशङ्का तन्निरासाय विशेषतस्तेषां पुष्टिमार्गीयजीवानां स्वरूपमाहुः तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना इति । मर्यादामार्गीयेभ्यो भिन्ना एव, बल्युक्त्या एवेत्यर्थः । तेषां कदाचित्मार्गान्तरीयसद्वेषे मार्गान्तरप्रवेशो न भवतीति ज्ञापनाय न संशय इत्युक्तम् । अतः परं केनलपुष्टिष्टेः सर्वोत्पन्ना सर्वतो भेदेन सर्वोत्कृष्टत्वनिरूपणस्य प्रयोजनमाहुः भगवद्रूपसेवार्थमिति । यथा मर्यादाष्टेः तन्मार्गीयधर्मकक्षणं प्रयोजनम्, तथा पुष्टिष्टेः भगवत्सेवाकरणमेव प्रयोजनमिति, अत उक्तं भगवद्रूपसेवार्थमिति । यद्यपि मर्यादामार्गे सेवा वर्तते, परं तत्र मनस्येव बह्वृष्टमात्रादिरूपरूपत्वेन, न तु साक्षादानन्दमाद-रुपादमुत्तोदरादिरूपेण प्रकटयेति ज्ञापनाय स्वरूपपदमुक्तम् । नान्यथेति । एतद्वयो-ननातिरिक्तप्रयोजनाभावायमुक्तं नान्यथेति । यदीदं प्रयोजनं न भवेत्, तदा पुष्टि-शृष्टिश्च न भवेत्, अत उक्तं नान्यथा भवेदिति ॥ १२ ॥

सेवाकरणप्रकारमाहुः स्वरूपेणेति ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ॥ १३ ॥

यद्यपि केवलस्वरूपपदं केवलजीवपरमपि भवति, तथाप्यत्र फलरूपसेवाकरण-
प्रकारनिरूपणे देहरहितकेवलजीवस्वरूपेण सेवाकरणासम्भवात् स्वरूपपदं लीलोपयोगि-
देहपरमेव । देहस्य फलरूपसेवोपयोगिफलोपयोगिफलरूपमजनोपयोगित्वकथनेन अविकृत-
त्वमानन्दमयत्वं नित्यत्वं च ज्ञापितम् । एवं साक्षाद्भजनोपयोगिदेहस्वरूपं निरूप्या-
न्निर्भावप्रकारमाहुः अवतारेणेति । अवतारेण साक्षात् फलरूपमजनोपयोगिसमाजमध्ये
प्राकट्येन । भजनोपयोगिप्रकारान्तरमाहुः लिङ्गेनेति । भजनोपयोगिदेहचिह्नैरित्यर्थः ।
चकारस्तदुपयोगिवयःसमुच्चयार्थः । पुनः प्रकारान्तरमाहुः गुणेनेति । गुणाः सौन्दर्य-
रसोद्बोधकचातुर्यभावादयः । फलयोगस्य सर्वाज्ञातत्वप्रकारज्ञापनाय चकारः । (येतोऽयं
रसः सर्वात्मना गोपनीय एव, भगवतो रसपोषाय । अत एव फलप्रकरणीयलीलारम्भे
मुख्यमक्तानां भगवन्निकटगमनसमये 'ता वार्यमाणा' इति भर्तादीनां तदागमनज्ञाना-
नन्तरमपि रसपोषाय योगमायाद्वारा तथा प्रसुः सम्पादितवान्, यथा तेषां 'मन्यमानाः
स्वपार्ष्वस्था' निति वचनात् तदागमनज्ञानसम्भावनापि नाशूत् । यदि तेषां तदागमनज्ञान-
सम्भावनापि स्यात्, तदा रसाभासः स्यात् । अतः सर्वाज्ञानभावश्यकम् ।) ननु पुष्टिमार्गीय-
फलानुभवः भोक्तृभोग्यताम्ये सति सम्पूर्णो भवति, न तु यत्किञ्चित्तातम्येन । प्रभो-
रगणितानन्दस्वरूपत्वेन भजनरसानुभवकर्तृणां तत्समत्वामावात् पूर्णरसानुभवो न भविष्य-
तीत्याशङ्कापरिहाराय स्वरूपेणेत्यादिना भजनरसानुभवकर्तृयोग्यताप्रकारं निरूप्य पूर्ण-
रसानुभवसिद्धिहेतुमाहुः तारतम्यं न स्वरूप इति । पूर्वोक्तरसानुभवकर्तृयोग्यताप्रकारैः
पूर्णस्वरूपरसानुभवसिद्धिप्रतिबन्धहेतुतारतम्याभाव उक्तः । तारतम्यं न स्वरूप इति ।
स्वरूपे । यथा आनन्दमात्रकपादमुखोदरादेर्मगवतः आत्मनि देहे वा आनन्दमयत्वेन
तारतम्याभावः, तथा साक्षात्फलानुभवकर्तृमकेष्वपि आत्मनि आत्मस्वरूपे देहे वा आनन्द-
मयत्वादिना तारतम्याभावः । ननु प्राकृतदेहवत् देहात्मनोऽन्तारतम्यमपि । अत एव जन्मो-
त्सवाध्याये शुकदेवैरपि 'भोष्यध्याकुर्यं मुदिता' इति श्लोके एतासां देहस्वात्मिकिकानन्दस-
यत्वज्ञापनाय 'आत्मानं भूषयामकु' रित्युक्तम्, न तु देहं भूषयामकुरिति । तेनात्मपदोपादा-
नात् यथा आत्मा नित्य आनन्दमयः अविकृतः, तादृश एवैतासां देह इति ज्ञानितम् । यथेयं
न स्यात्, तदा 'ते तु ग्रसहृदं नीजं' इत्यत्र मुक्तिमुखाणुभवसमये तदेदं सतिर्न स्यात् ।
मुक्त्यनुभयानन्तरमपि तेनैव देहेन मुक्त्यधिकपूर्णमजनानन्दानुभवो न स्यात् । एतदेवा-
भिप्रेत्याचार्यैरुक्तं तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु चेति । अन्यथा उभयत्र पूर्ण-

रसानुभवो न स्यात् । एवं देहात्मनोस्तारतम्याभावमुक्त्वा तत्क्रियास्वपि तारतम्याभावमाहुः तत्क्रियास्विति । क्रियासु तारतम्याभावप्रकारविशेषः । यथा भगवत्कर्तृकरसोपयोगिक्रिया-विशेषैर्भक्तेषु परमानन्दरसानुभवः, तथा भक्तकर्तृकरसोपयोगिक्रियाविशेषैर्भगवति परमानन्द-रसानुभव इति तारतम्याभावः, तथा सर्वत्र तारतम्याभावज्ञापनाय चाशब्दः । यद्यपि सर्वत्र तारतम्याभावोऽस्त्येव, तथापि भगवान् ततोपि अनिर्वचनीयपरमकाष्ठापन्नरसानुभवार्थं तारतम्यमपि करोतीत्याहुः तथापि याचतेति । यथा फलप्रकरणीयप्रथमाध्याये 'बाहु-प्रसारपरिरम्भे'ति श्लोके 'उत्तम्ययन् रतिपतिं रमयाञ्चकारे'ति स्वरमयेन पूर्णरसानुभवं कारयित्वा, अग्रिमश्लोके 'आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवी'ति स्वरूपपरावृत्ति-रूपेण पूर्णरसानुभवं कारयित्वापि, पुनश्च फलप्रकरणीयचतुर्थाध्याये 'तदरीनाह्लादविभूत-हृद्भुज' इतिश्लोके 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रित्यनेन भक्तमनोरथागम्यमपि पूर्वातु-भूतपूर्णरसतारतम्यं ज्ञापयितुं स्वरूपानन्दं दत्तवानितिप्रकारं ज्ञापयितुमुक्तं याचतेति । यावता तारतम्येन तस्य भक्तस्य कार्यं मनोरथान्तरूपं स्वरूपानन्दानुभवं सिध्यति, तावत्तारतम्यं करोति । यत्र पूर्णरसदानार्थं तारतम्याभावं येषु भक्तेषु सम्पादितवान्, तेषु मनोरथान्तं स्वरूपानन्ददानं युक्तमेवेति ज्ञापनार्थं हिशब्दः ॥ १३३ ॥

एवं प्रकारभेदेन शुद्धमार्गत्रयाणां फलपर्यवसानमुक्त्वा शुद्धमिश्रभेदेन मार्गत्रयेवि द्वैविध्यमाहुः ते हि द्विधेति ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ॥ १५३ ॥

एवं द्वैविध्ये शुद्धभेदप्रकारस्य पूर्वोक्तत्वादतः परं मिश्रभेदस्य भेदत्रयमाहुः मिश्रा-स्त्रिधा पुनरिति । मिश्रेषु त्रैविध्यं दर्शयन्ति प्रवाहादिविभेदेनेति । त्रैविध्यदर्शन-प्रयोजनमाहुः भगवत्कार्यसिद्धय इति । भगवत्कार्यं मार्गत्रयसमरूपम्, तत्सिद्धये मार्ग-त्रयविवेकज्ञानसिद्धयर्धमित्यर्थः । अथवा । भगवत्कार्यं लीलारूपम्, तत्सिद्धये क्रीडारस-सिद्धयर्धमित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते विन्ध्यावल्याप्युक्तं 'क्रीडार्यमात्मन इदं त्रिजग-हृतं ते स्वाभ्यं तु तत्र कुपिनोऽपर ईश कुरु'रिति । मिश्राणां त्रैविध्यं दर्शयन्ति पुष्ट्या विमिश्रा इति । ये सर्वज्ञास्ते सर्वज्ञत्वेन पुष्टिमार्गोत्कर्षं ज्ञात्वा पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति, यथा नारदप्रह्लादादयः, ये पूर्णज्ञानफलनिष्ठाः सन्तः पुष्टिस्वरूपमिज्ञास्ते पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति । पुष्टिमार्गमिज्ञत्वे हेतुः सर्वज्ञा इति । 'ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो दि यदा भवेत्' । ये स्वभावतः पूर्णज्ञाननिष्ठाः सन्तः सर्वज्ञत्वात् पुष्टिमार्गस्वरूपा-मिज्ञान् एवोक्ताः पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञा इति । अतः परं प्रवाहविमिश्रणप्रकारमाहुः

प्रवाहेण क्रियारता इति । ये स्वभावतः काम्यकर्मरताः काम्यकर्मनिष्ठाः सन्तः प्रवाहेण मिश्रा जाताः, तदा विशेषेण काम्यकर्मनिष्ठाः काम्यकर्मरताः काम्यकर्मजडा एव भवन्ति । यथा सर्वज्ञाः पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति, तद्वदेव प्रवाहेण विमिश्रास्ते कर्मजडा एव भवन्ति । न तु मार्गान्तरविमिश्रा भवन्ति । त एवोक्ताः प्रवाहेण क्रियारता इति । एवं प्रवाहविमिश्रणप्रकारमुक्त्वा मर्यादाविमिश्रणप्रकारमाहुः मर्यादया गुणज्ञा इति । ये शुद्धमर्यादामार्गीयास्ते मर्यादामार्गीयमक्तसङ्गविमिश्रणेन भगवद्गुणपरा भवन्ति भगवद्गुणज्ञा इति । एवं मिश्रभेदाद्विरूप्य सर्वतः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनाय केवलपुष्टि-मार्गीयान् निरूपयन्ति शुद्धाः प्रेम्णेति । शुद्धाः प्रेम्णा पुष्टिमार्गीयभावातिरिक्तभावान्तर-रहितास्ते अतीव दुर्लभाः । अतीव दुर्लभाः इत्यतीवशब्दात् भगवदनुग्रहैकलभ्या इत्यर्थः । एवं मिश्रभेदप्रकारेण मार्गत्रयं निरूप्य शुद्धपुष्टिप्रकारनिरूपणेन पुष्टिमार्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं निरूपितम् ॥ १५३ ॥

एवं तेषां मार्गत्रयाणां सर्गभेदप्रकारमुपसंहरन्ति एवं सर्ग इति ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति क्वचित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्यापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धस्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

लौकिकत्वं वैदिकत्वं कापट्यास्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ॥ २०३ ॥

एवं अनेन प्रकारेण सर्गभेदमुपसंहृत्य तेषां फलनिरूपणं प्रतिजानते फलं त्वत्र निरूप्यते इति । अत्र मार्गत्रयनिरूपणप्रस्तावे मार्गत्रयस्य फलं निरूप्यते । तत्र पूर्वं पुष्टिमार्गस्य फलमाहुः भगवानेव हि फलमिति । अत्र भगवत्तदेन साक्षात्पुरुषोत्तम उक्तः । एवकारेण साक्षात् स एवानन्दमात्रकपादमुखोदरादिरूपेण प्रकट एव फलम् । स यथा पूर्वोक्तस्वरूप एव भुवि पुष्टिमार्गीयमक्तस्थितिस्थाने आविर्भवेत् प्रकटो भवेत् । कदाचित् ज्ञानिमक्तन्यायेन ह्येव भावनाप्रकारेण प्राकट्यं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः गुणस्वरूपभेदेनेति । गुणाः ईक्षणमाषणादिलीलारूपाः, स्वरूपं तु पूर्वोक्तमेव, तद्वदेन सत्तत्प्रकारभेदेन यथा प्रकटो भवेत्, तथा तेन प्रकारेण प्रकारभेदेन तेषां फलानुभवहेतुर्भवेदित्यर्थः । पुष्टिमार्गीयाणां साक्षात्सम्बन्धसौख्यं फलत्वेन सु-

ज्ञापनाय हि शब्दः । ननु पुष्टिमार्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं यद्यपि सर्वप्रमाणसिद्धम्, तथापि तन्मार्गीयस्यापि वृत्रसासुरयोनिप्रवेशे को हेतुरित्याशङ्कानिरासायाहुः आसक्तावपीति । पुष्टिमार्गीयस्य स्वमार्गीयभगवत्स्वरूपातिरिक्तासक्तेरनुचितत्वात् वृत्रस्य पूर्वजन्मनि सङ्कर्षणस्वरूपासक्तत्वात् तस्य च साक्षात् पुरोत्तमत्वामावात् तदासक्तिनिवृत्त्यर्थं शापं दापितवान् । अथवा । अहङ्कारे सत्यपि क्वचित् लोके मत्ताय शापं दापयति । यथा परीक्षिति । क्वचिदितिपदात् अहङ्कारमावेपि क्वचित् शापो द्रव्यते । यथेन्द्रद्युम्ने अगस्त्यशापः । शापायोग्येष्वपि भगवद्भक्तेषु शापानिमित्तोद्भवनदर्शनेन यत् शापदानम्, तद्भगवदिच्छ-यैव, न तु प्रकारान्तरेणेति ज्ञापनाय भगवानेवेत्यत्र एवकारः । तत्र शापदाने हेतुमाहुः तन्मार्गस्थापनाय हीति । यस्य यस्मिन् मार्गे अङ्गीकारः, तस्य शापानन्तरमपि तन्मार्गाङ्गीकारस्य नित्यत्वेन तन्मार्ग एव स्थापनम्, न तु मार्गान्तरसम्बन्धस्तदर्थमित्यर्थः । नित्यपदार्थस्य परावृत्त्यभावो युक्त इति ज्ञापनायोक्तं हीति । अतश्च शापानन्तरमपि मार्गाङ्गीकारस्थितिनित्यत्वज्ञापनप्रकारमाहुः न ते पापण्डितां यान्तीति । यदि भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वं न स्यात्, तदा तेषां भगवत्सम्बन्धामावात् पापण्डितमेव स्यात् । यदि तेषां भगवदङ्गीकारो न स्यात्, तदा कत्मापपादवत् ब्रह्मद्रोहरूपं दुष्टकर्माचरणं स्यात् । अत एवोक्तं न ते पापण्डितां यान्तीति । ते पापण्डिमार्गप्रविष्टा न भवन्तीत्यर्थः । एवमेकं मार्गाङ्गीकारनित्यत्वज्ञापकलक्षणमुक्त्वान्यान्यपि लक्षणान्याहुः । शापस्य क्लेशहेतुत्वमाशङ्काङ्गीकारनित्यत्वेन तदभावमाहुः न च रोगाद्युपद्रव इति । तेषां व्याप्याद्युपद्रवो न भवति । अत एव वृत्रस्य सर्वाभिमाहुकत्वम्, न तु केनाप्यभिमाव्य-त्यम् । लक्षणान्तरमाहुः महानुभावा इति । महान् अनुभावो येषाम् । यद्यपि शाप-सुक्तास्तथापि ते महानुभावा एव । अत एव भगवन्मार्गतत्त्वज्ञैर्महादेवैः शापदानानन्तरं पार्वती प्रति तेषामनुभाव उक्तः । 'दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः । माहात्म्यं भृशभृतानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् । नारायणपरा लोके न कुतश्चन विन्यति । स्वर्गा-पपर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः' इति । ननु यदि तेषां महानुभावत्वं तर्हि कथं शापसम्भव इत्यत आहुः प्रायेण शास्त्रं श्रुद्धत्यहेतवे इति । शास्त्रे अनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रमिति, शापस्य शास्त्ररूपत्वात् पूर्वजन्मापराधनिवृत्तिहेतुत्वेन शुद्धिहेतुत्वमुक्तम् । प्रायेणेति सम्भावना । एवं भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वं मर्यादामार्गेषु ज्ञेयम् । नित्यत्वज्ञापका धर्माः 'न ते पापण्डितां यान्तीत्यादयो मर्यादामार्गेषु ज्ञेयाः । परीक्षिति गजेन्द्रे च । ननु यदि शापानन्तरमपि भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वेन त्रिष्वपि पूर्ववर्त्ममानत्वम्, तर्हि फलेपि साम्यं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः भगवत्तारतम्येनेति । भगवत्स्वरूपतद्भजनप्रकारतारत-म्येन फलेपि भक्तास्मरतम्यं भजन्ति हि । तत्र भजनतारतम्यप्रकारः । पुष्टिमार्गभजने श्रेष्ठ एव नियामकः । मर्यादामार्गाविषयभजने मर्यादामार्गाविषयकस्य यद्यपि भजनीयः पुरोत्तम एव, तथापि तत्र निषिद्धेव नियामकः, न तु यदोपीति तारतम्यम् । इन्द्रमुदास

पूजापरत्वात्, तत्र पूज्यस्य पुरुषोत्तमविभूतिरूपत्वात् पूजायाश्च कर्ममार्गत्वात् तत्रापि विधिरेव नियामक इति । भगवत्स्वरूपतद्भजनप्रकाशतारतम्येन तारतम्यं भजन्ति । भजन-
तारतम्येन फलतारतम्यस्य युक्तत्वज्ञापनाय हिंशब्दः । फलतारतम्यं तु 'भजेन्द्रो भगव-
त्पश्याद्विमुक्तोऽज्ञानबन्धनात् । प्राप्नो भगवतो रूपं पीतवासश्चतुर्भुज'मित्यादिवाक्येषु
प्रसिद्धमिति नात्र विचारः । ननु यदि तेषां केवलं भगवत्परत्वमेव, तर्हि श्रौतस्मार्तकर्मा-
चरणे को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः लौकिकत्वं वैदिकत्वमिति । यद्यपि ज्ञानमार्गीयस्यापि
भक्तस्य 'तावत्कर्माणि कुर्वन्ति'त्यनेन श्रौतस्मार्तकर्माचरणस्यानावश्यकत्वं श्रूयते, पुष्टिमार्गी-
याणामपि 'यानास्थाने'तिवाक्यात् । अत्र 'आस्थाने'ति, आस्थानं नाम कायवाङ्मनसां तदे-
कपरस्वम्, तादृशानामपि श्रौतस्मार्तकर्माचरणानावश्यकत्वेपि यत्कर्माचरणं तत्र को हेतुरि-
त्याशङ्क्य हेतुमाहुः वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यादिति । वैदिकत्वं वैदिककर्माचरणम्,
लौकिकत्वं लौकिकव्यवहारादिप्रतिपालनम्, तत्रेपु कापट्यात् कापट्याद्धेतोरित्यर्थः ।
कापट्यं नाम लोकसङ्ग्रहः । अत एव भगवताप्युक्तं 'सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति'
मारत । कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् । न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म-
सङ्गिनान् । जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्' इति भगवद्वाक्यात् तत्तन्मार्गीय-
पूर्णभक्तिमतां लौकिकवैदिककर्माचरणं लोकसङ्ग्रहार्थमेव, न तु कर्मासक्तानामिव परमपु-
रुषार्थरूपत्वेन । यद्यपि तेषां पूर्वोक्तकर्मकरणमनासक्तिपूर्वकं लोकसङ्ग्रहार्थमेवेत्युक्तम्,
तर्हि तेषां कस्मिन् कर्मणि आसक्तिपूर्वकं करणमिति चेत्, तत्राहुः वैष्णवत्वं हि सहज-
मिति । वैष्णवत्वं नाम पुष्टिमर्यादामार्गप्रवर्तकाचार्योपदेशेपूर्वकं तदुक्तप्रकारेण तन्मार्गी-
यवर्तित्वम्, तदेव तेषां सहजो धर्मः स्वामाधिको धर्मः, सहजमिति । तेन तन्मार्गीया-
णामेव धर्माणामासक्तिपूर्वकं करणम्, ततोऽन्यत्र ततः वैष्णवधर्मातिरिक्तधर्मेषु विपर्ययः
पूर्वोक्तप्रकारः अनासक्तिपूर्वकं करणम्, लोकसङ्ग्रहार्थं करणमित्यर्थः ॥ २०३ ॥

एवं मार्गद्वयजीवानां फलपर्यवसानान्तां कृतिं निरूप्य पुष्टिमर्यादामार्गज्ञीकाररहितानां
वैषजीवानां साधारणानां स्वरूपं कृतिं बाहुः सम्बन्धिनस्त्विति ।

सम्बन्धिनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥ २१ ॥

चर्पणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।

क्षणात् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ॥ २२३ ॥

सम्बन्धितः दैवजीवत्वेन पुष्टिमर्यादामार्गज्ञीकृतजीवसम्बन्धिनो, न तु तन्मा-
र्गप्रवृत्ताः । तथा अपरे प्रवाहस्थाः । ते सर्वे चर्पणीशब्दवाच्याः सर्वमार्गेषु परिभ्रमण-
शीलाः । त एव सर्ववर्त्मसु मार्गत्रयेष्वपि क्षणात् कालविशेषं प्राप्य सर्वत्वं तत्तन्मार्गी-
यत्वं प्राप्नुवन्ति, तत्तन्मार्गीयधर्मानुकरणं कुर्वन्ति । ते मार्गत्रयधर्मानुकरणमेव कुर्वन्ति ।

न तु तेषां कुत्रचित् रुचिः । रुचिः कापि न भवतीत्यर्थः । न तु कापि श्रेष्ठत्वार्थः । तेषां फलपर्यवसानमाहुः तेषां क्रियानुसारेणेति । तेषां तत्तन्मार्गीयक्रियानुकरणेन सर्वत्र सकलं कामितं कामनाविषयं फलं भवतीत्यर्थः । तेषां भगवदङ्गीकृतानां साधारणानां कामासक्तत्वात् तत्क्रियानुसारेण सकलं तत्त्वकामितं फलं भवतीत्यर्थः ॥ २२३ ॥

एवं सम्यग्निनां स्वरूपमुक्त्वा केवलप्रवाहस्थानां स्वरूपमाहुः प्रवाहस्थानं प्रवक्ष्यामीति ।

प्रवाहस्थानं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुक्तान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते आसुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तेन युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५१ ॥

कथनप्रकारमाहुः स्वरूपाङ्गक्रियायुक्तानिति । तेषां स्वरूपमाहुः जीवा इति । ते प्रवाहस्था जीवा आसुराः, ते सर्वे भगवतैव 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'ति वर्णिताः । आसुरेष्वपि प्रकारभेदमाहुः ते द्विधेति । द्वैविध्यमेव प्रदर्शयन्ति ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदत इति । यथा दैवजीवेष्वपि केचन पण्डिताः, केचन न, तद्वत् केचन आसुरेष्वपि दुर्ज्ञाः, केचन अज्ञाः । दुर्ज्ञानां लक्षणमाहुः दुर्ज्ञास्त इति । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'ति भगवत्प्रोक्त-लक्षणा दुर्ज्ञाः । अज्ञानाहुः तानन्विति । ये तान् अनु तदुक्तप्रकारानुवर्तिनस्ते अज्ञाः । नन्वासुरेष्वपि जीवेषु म्लेच्छादिषु कस्यचिद्भगवत्परतादर्शने को हेतुरित्याशङ्क्या युज्यते । वस्तुतस्तु स नैवासुरजीवः, शुद्ध आसुरजीवे भगवद्भावस्यासम्भवात् । किन्तु भगवदपराधाद्भगवद्भक्तापराधाद्वा सोपि पुष्टिमार्गीयः प्रवाहे समागत्य प्रवाहस्थैः सर्वं प्राप्यापि, तत्कुले जन्म वा प्राप्यापि, तेन युज्यते, आसुरभावैर्योगं न प्राप्नोति । ननु यदि ॥ आसुरभावैर्न युज्यते, तर्हि तस्यासुरकुलोत्पत्तौ को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः कर्मणा जायते यत इति । कर्मणा पूर्वोक्तभगवदपराधरूपेण, अथवा, तज्जनितप्रारम्भकर्मणा, जन्मनः प्रारम्भकर्मधीनत्वात् । तत्रासुरकुले जन्मानन्तरमपि तद्भावसम्बन्धभावः कथं सम्भवतीति चेत्, उच्यते । तस्य पूर्वजन्मनि पुष्टिमार्गीयत्वेन भगवदङ्गीकृतत्वात् । भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वात् । अत एव गीतायां भगवताप्युक्तम् 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य प्रापते मदतो मया'दिति । तस्य पूर्वजन्मनि भगवद्दर्शोचरणाख्यसंस्कारस्य वलिष्ठ-त्वात् आसुरकुले जन्मानन्तरमपि नासुरभावाप्रवेशः । किञ्च । गीतायां 'अयतिः श्रद्धयो-पेतो योगावलितमानस' इत्याख्य'त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते' इत्यन्तेन पारंपर्येण भगवता 'पार्थ नैवेह नासुर निनाशस्तस्य भिद्यते । न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात भूष्यति । प्राप्य पुण्यकृतान् लोकान् उपित्वा शश्वतीः समाः । शुचीनां

श्रीमतां गेहे योगग्रन्थेभिजायते । अथवा योगिनामेव कुले भवति भीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् । तत्र न बुद्धिसयोगं लभते पौर्वदैहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन । पूर्वग्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य परं ब्रह्मातिवर्तते'इत्यन्तेन पार्थसंशयो निवारितः । यत्र योगग्रन्थापि पूर्वजन्मयोगधर्मा-
चरणसंस्कारानिवृत्तिः, तत्र भगवद्भक्तिरुतस्य पुष्टिमार्गीयस्य पूर्वजन्माचरितभगवद्धर्मस्य सर्वतोधिकप्राप्त्यात् आसुरसङ्गेन तत्कुलजन्मानपि पूर्वजन्मसंस्कारनिवृत्त्यभावात्, यावज्जीवं तत्संस्कारवत्त्वेन अन्तर्कालेपि तत्संस्कारस्य विद्यमानत्वात् 'भन्ते या मतिः सा गति'रिति शास्त्रात् 'यं यं वापि स्मरन् भाव'मिति भगवद्वाक्याच्च तस्य भगवत्प्राप्तिरेव, न तु आसुरभावजनितः कोप्यन्तराय इति सर्वमनवद्यम् ॥ २५३ ॥

यद्यप्यत्र ग्रन्थोपसंहारदर्शनाभावादप्रेपि ग्रन्थोस्तीति ज्ञायते, तथाप्यग्रिमग्रन्थस्या-
प्रसिद्धत्वादावप्यसिद्ध एव व्याख्यात इति नानुपपत्तिः कश्चित् ।

श्रीमत्कुष्णास्त्रबागर्थो दुर्बोधः सर्वथा स्वतः ।

तत्कृपातस्तदीयस्य बुद्धिगम्यो न चान्यथा ॥ १ ॥

नत्वा पितृपदाम्भोजं कृपामधुसुपूरितम् ।

तदालोडितपुष्पैव श्रीमदाचार्यभाषितम् ॥ २ ॥

पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदकं शास्त्रमद्भुतम् ।

श्रीवल्लभेन व्याख्यातं तत्कृपातो ययामति ॥ ३ ॥

तेनाचार्याः प्रसीदन्तु मयि निःसाधने स्वतः ।

तेनैव मम नैश्चिन्त्यमैहिके पारलौकिके ॥ ४ ॥

इति श्रीपितृचरणैकतानश्रीवल्लभविरचितं पुष्टिप्रवाहमर्यादाविवरणं समाप्तम् ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीरघुनाथकृतविवरणसमेता ।

नमो भक्तमयाभावभाविने भक्तिदायिने ।

श्रीमदधिकुमाराय पारोवाराय सत्कृते ॥ १ ॥

इदानीं भगवत्प्रासिलक्षणमुख्यफलतदभावौ किंनियन्धनाविति संशयं निवारयितुं मार्गभेदविचारमारभन्ते पुष्टिप्रवाहमर्यादा इति ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

पुष्टिरनुग्रहो धर्म्येकनिष्ठः, स एको मार्गः । प्रवाहो 'जायस्व त्रियस्वे'त्येवं-
रूपः । मर्यादा वेदोक्तवचनोक्त्यो मार्गः । एतान् पृथक् पृथक् प्रत्येकं तेषामसाधारण-
लक्षणैर्जीवदेहप्रवाहक्रियाफलरूपैर्विशिष्य यथा ज्ञायन्ते, तथा वक्ष्यामि, यतो यच्छ्रु-
यणानन्तरं पूर्वसन्देहाः सर्वविषयका न भविष्यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवप्रवाहयोर्विशेषण-
विशेष्यभावेनैक्यं ज्ञेयम्, न भेदः । देहक्रिययोरप्येवमेव ज्ञेयम् । भेदानग्रे स्वयमेव
वदिष्यन्ति ॥ १ ॥

मार्गत्रयसद्भावं प्रमाणयन्ति भक्तिमार्गस्येति ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

'द्वौ भूतसर्गा'वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

कथनादिति । श्रीभागवतगीतादौ । अत्र भक्तिरूपकार्येण कारणं पुष्टिरस्तीति
निधीयते । इदं धर्मिनिष्ठं पुष्टिमार्गं प्रमाणमुक्तम् । 'द्वौ भूतसर्गा' लोकेस्मिन् दैव आसुर
एव चे' त्यागुक्तेः प्रवाहात्प्योपि मार्गः प्रमाणसिद्धोस्तीति निधीयते । काण्डत्रयात्मक-
वेदस्य विद्यमानत्वाच्छ्रयमाणत्वान्मर्यादामार्गेऽपि सप्रमाणत्वं सिद्धम् ॥ ३ ॥

प्रयागागसर्दीर्णमितरेतरभेदकं लक्षणमाह कश्चिदिति ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि 'यो भक्त' इतीरणात् ।

सर्वप्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

न सर्वोतः प्रवाहाद्भि भिन्नो वेदाच्च भेदतः ।

‘यदा यस्ये’ति वचनात्त्राहं वेदै’रितीरणात् ॥ ५ ॥

‘मन्यपितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रिय’ इति वचनाद्भक्तिमार्गीया विरला एव भवन्ति । न हि भगवत्प्रियत्वं स्वल्पसाध्यम्, अतः प्रवाहाद्भिन्नः पृथगेव । प्रवाहस्य सर्वसाधारणत्वाद्भक्तेरनुग्रहैकलभ्यत्वान्महानेव भेदोस्तीति मन्तव्यम् । मर्यादयाप्यसङ्कीर्णत्वं वेदाच्च भेदत इत्यारभ्य निश्चय इत्यन्तेनाह । ‘यदा यस्ये’ति श्रीभागवते । ‘नाहं वेदैर्न तपसे’ति गीतांयाम् । सर्वत्र भगवच्छास्त्रादौ भक्तिमार्गास्य कर्माद्यपेक्षयोत्तमत्वकथनात् पुष्टिमार्गो भिन्नोस्तीति निर्धारितम् । अमेदे तुल्यैवैवर्ण्यात् ॥ ५ ॥

मर्यादाप्रवाहयोर्मक्तावन्तर्भावमाशङ्क्य निषेधन्ति मार्गैकत्वेनेति ।

मार्गैकत्वेन चेदन्यौ तनू भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गे द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

अन्यौ प्रवाहमर्यादे । तनू भक्ति प्रत्यङ्गभूते, साधने इति यावत् । एवंविधे भूत्वा भक्त्यागमौ भक्तिशास्त्ररूपौ मतौ चेत्, तत्र युक्तमिति योजना । तत्कुतो नेत्याशङ्क्याह सूत्रतो हीति । वैदिको मर्यादामार्गो भिन्नः, भक्तेः पृथगित्यर्थः । अत्र प्रमाणं ब्रह्मसूत्राणि । द्वितीयं तदर्थानुरुद्धा युक्तयः साधकयाव्यानि । तत्र ‘अयातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यादिषु जीवब्रह्मभेदः प्रतिपाद्यते । भक्तौ तु तवाहमिति स्वस्वामिसम्बन्धः प्रतिपाद्यते, अतः स्फुटो भेदः । युक्त्यस्तत्कर्तृस्ते च शास्त्र(प्र)विद्धा ज्ञेयाः । भक्तेरपि शाण्डिल्यसूत्रतो बलक्षयं ध्रूयते । तथाहि । ‘अयातो भक्तिजिज्ञासा’ इत्युपक्रम्य ‘सा परानुरक्तिरीश्वरे’ द्विपप्रतिपक्षाद्रसभावश्च राग’ इति द्वितीयतृतीयसंशयान्मोक्षरूपत्वमुक्तम् । तत्र कर्मज्ञान-काण्डादिविरुद्धमेव । अतोपि मर्यादायाः पृथक्त्वम् । हिंस्रश्च उभयत्रापि प्रसिद्ध्यर्थः । भेदकान्तरमप्याह जीवेति । आसुरजीवानां दैत्यदानवप्रभृतीनामपि वेदधिकारप्रभृती इत्येते । भक्तिमार्गे तेषां गन्धोपि न । प्रत्युत तद्वत्सु द्वेप एव, अतो जीवभेदः स्फुटः । वेदे स्त्रीशूद्रादीनामनधिकारः श्रूयते । भक्तौ तु ब्राह्मणादिसाधारण्येन सै दैवजीवमा-जस । ‘देवोऽसुरो मनुष्यो वे’ति वचनात् । ‘यो मद्भक्तः स मे प्रियः’ ‘मां हि पार्थ व्यपा-श्रित्य’ इत्यादौ तथैवाम्नात् । भक्तौ स्नेहनिबन्धनकृतोरित्याया अमावादेहवत् कृति-भेदोपि स्फुटः । किञ्च । श्रुतेर्वेदस्य नित्यता । अकरणे प्रत्यवायजनकत्वात् । श्रुतिपदेन तदुक्तधर्मो उच्यन्ते । उक्तप्रकारेण वेदे अन्यमार्गपिक्षया यथा भेदः, तद्वत् तथैव पुष्टिमार्गे

भेद इति शेषः । कथमित्यपेक्षायां द्वयोरपीति । द्वयोर्मर्यादाप्रवाहयोर्निषेधतः तल्लक्षणा-
प्रवेशादित्यर्थः । प्रमाणभेदादिति । वस्तुसाधकं प्रमाणमित्युच्यते । वेदे तु स्वतःश्रामा-
प्यम् । तद्विरोधिप्रत्यक्षादीनामप्यतयात्वम् । पुष्टौ तु धर्मितदनुग्रहमक्तानुमवातिरिक्तप्र-
माणमावात् साधकभेदादपि पुष्टिमागो मित्रो भवतीत्यर्थः । अत एवैतन्मार्गाणां वैल-
क्षण्यं भगवतैवोक्तम् । तथाहि 'केवलेन हि मावेन' 'ते नापीतश्रुतिगणा' इति । नदीद-
मर्यादयोपपद्यते, कुतस्तरां तुच्छः प्रवाहः ॥ ७ ॥

प्रवाहमार्गमाह सर्गभेदमिति ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

सर्गशब्देन लौकिकः प्रवाह उच्यते । अत्रापि स्वरूपाङ्गक्रियाशब्दैर्यथाक्रमं
जीवदेहकृतयो विवक्षिताः । स्वरूपं जीवः, अङ्गं देहः, क्रिया कृतिः, एतैर्युक्तं विशिष्ट-
मित्यर्थः । ननु प्रवाहः सर्ग उक्तः । स च पुष्टिर्मर्यादयोरप्यस्तीति कथं वैलक्षण्यमिति चेत्,
तत्राह इच्छामात्रेणेति । 'तोऽकामयत, बहु स्यां प्रजापेयेति, स द्वितीयमैच्छत्,
स हैतायानास' इत्यादिभिर्भगवान् सङ्कल्पमात्रेण मनसैव बाह्योपादानकारणानपेक्षेण
प्रवाहाख्यं सृष्टवान् । मनसः सृष्टिकर्तृत्वं सर्वस्यापि मनोजन्यत्वं श्रुतिराह 'अस्ततोऽपि
मनोऽसृजत, मनः प्रजापतिमसृजत, प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं मनस्येव परमं
प्रतिष्ठित' मिति, 'मनसो ह्येव सत्स्विमानि भूतानि जायन्ते,' 'मनसो वक्षे सर्वमिदं बभूव'
'कामस्तदग्रे समवर्ततापी'त्यादि ज्ञेयम् । एवं कारणभेदान्न सर्गैक्यम् । मर्यादासर्गमाह
वचसेति । धाण्या मूलभूतवागिन्द्रियेण वेद एव मार्गस्त सृष्टवान् । हिशब्दः पुराणा-
दिप्रसिद्धार्थः । पुष्टिसर्गमाह पुष्टिमिति । साक्षादव्यवहितस्वरूपेणेत्यर्थः । इतिनिश्चयः ।
'फलमत उपपत्ते'रित्यादिनेश्वर एव शुभाशुगफलदातेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

तत्र मार्गत्रये केन रूपेण कुत्र फलदानमिति संशये निश्चितमाह मूलेच्छात इति ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वेदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकता ॥ १० ॥

'तानहं द्विपतो' वाक्याद्विन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ मान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गं भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसंवाप्यं तत्पुष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

लोके प्रसाहस्यं मार्गं, मूलेच्छा पुष्टिमर्यादानिरिक्तमाधनगाध्यफलमावनेच्छा,

यथा 'तानहं द्विपतः कूरान् संसारेषु गराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुमानामुरीश्वेव योनिषु'
इति । वैदिके मार्गे वैदोक्तं तत्तत्काण्डाभिनिविष्टस्य तत्तदनुसृत्य सर्गादिकं फलं तत्-
त्साधनसापेक्षेच्छात इत्यर्थः । कायेन साक्षात् स्वरूपेण सच्चिदानन्दविग्रहेण ।
स्वरूपमात्रनिष्ठलीलाभिनिविष्टमक्तमावसापेक्षेच्छातः फलं पुष्टावित्यर्थः । भिन्ना इति ।
दैवाद्विना आसुरा इत्यर्थः, 'द्वौ भूतसर्गा' वित्युक्तत्वात् । उत्तरीत्या पुष्टेर्धर्मिणाप्रनिष्ठत्वेने-
तरापेक्षयाभ्यर्हितत्वं ज्ञेयम् । अत एवेति । यत् उत्तरीत्यान्योन्यं लक्षणाप्रवेशाद्वैलक्षण्य-
मत एव इतरौ मर्यादाप्रवाहौ पुष्टेः परस्परं च भिन्नौ । अन्तर्पदेन पर्यवसानमुच्यते ।
तेन सान्तां अन्तर्सहितौ । कस्य कुत्रेत्याकाङ्क्षायां मोक्षप्रवेशतः मोक्षात् प्रवेशावेत्यर्थः ।
प्रवेशपदेन प्राकृतो लयो विवक्षितो, न मोक्षः । तत्र वैदिकस्य मोक्षे पर्यवसानम्, प्रवा-
हस्य (प्रकृतौ) लय इति विवेकः । यथा द्वयोः सान्तत्वम्, न तथा पुष्टेः, मोक्षोत्तरका-
लमपि विद्यमानत्वात् । अत एवोक्तं 'आत्मारामाश्च मुनयः' इत्यादौ । यतो मुक्तानामपि
अधिकारो भक्तौ । अत एव तन्मार्गीया जीवाः भिन्नाः, ब्रह्माण्डादपि पृथग्भूताश्चेत्,
किं वाच्यं मर्यादाप्रवाहातिरिक्तत्वे । अत एव वाराहेयुक्तम्, 'भिन्नैव काचित् सा सृष्टि-
विधातुर्प्यतिरेकिणी'ति । एवंविधपुष्टिजीवानां सर्गो भगवता स्वात्ममजनार्थमेव कृत
इति सङ्गच्छते, न तत्प्राप्त्यर्थः ॥ १२ ॥

एवंविधमक्तानां सर्वांशेन भगवत्साम्यमाह स्वरूपेणेति ।

स्वरूपेणाद्यतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ।

स्वरूपमन्तरात्मस्वरूपम् । यथा काष्ठं वह्निसाद्भवति, एवं भक्ता अपि स्वरूपै-
कनिष्ठास्सन्तस्त्वदभिनिविष्टास्तदात्मत्वमेवामिष्यन्ते । अत एवोक्तं 'यो यच्छूद्रः स एव
स' इति । यथा भगवद्वतारो धर्मसद्रक्षणार्थम्, तद्विरुद्धोत्सादनार्थं च, एवं भक्ताना-
मपि अवतारो जीवोद्धारार्थमेवेत्यवतारेणापि साम्यम् । लिङ्गं वेषस्तद्विहानि सर्वा-
ण्यपि । तद्यथा । 'तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलम्बबाहुं नवकयलोचनम् । पीता-
म्बरं पुष्करमालिन' मित्यादि । गुणाः पतिनपावनत्वादि, भगवत्प्रेष्टितान्यपि विज्ञेयानि ।
तथापीति । एवं सर्वांशेनान्यत्वेऽपि यावता न्यूनत्वादिना स्वरमणसिद्धिः, तावदेव तस्य
स्वापेक्षया मेवकत्वसिद्धिर्धर्ममयरसार्थं च तारतम्यं कथ्येति । अत एवेदमपि सङ्गच्छते,
'नोद्धवोण्यपि मन्त्रनः,' 'मद्भक्तपूजाम्यधिके'ति, 'न पारयेहं निरवयसंयुजा' मित्यादि ।
'ये मजन्ति तु मां भक्त्या गच्छि ते तेषु चाप्यहं' मित्यादौ प्रमिद्धार्थो हिग्रन्दः ॥ १३ ॥

ते हि द्विधा शूद्रमिश्रमेदान्निभ्रात्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रयाहादिविभेदेन भगवत्कार्यमिदमेव ।

ते हीति । ते पूर्वोक्तास्त्रयोपि मार्गा द्वेधा द्विप्रकारकाः, ये मार्गान्तरसंबन्धि-
तास्ते मिश्राः, ये पुनस्तन्मात्रास्ते शुद्धाः । मिश्रणमपि त्रयेकं त्रिमिस्त्रयाणामपीत्येकै-
कशक्तिप्रकाराः । एवं भेदानां प्रयोजनं किमित्याकाङ्क्षायां भगवत्कार्यसिद्धिरिति
मतम् । तच्च कार्यं रमणरूपमेव । 'कीडाभाण्डमिदं विश्वम्,' 'एकाकी स न रमत'
इत्यादौ प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

पुष्टेर्भेदानाह पुष्टेति ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ।

पुष्टिस्तास्तु पूर्वमनुपृष्टीता एव भवन्ति । पुनरनुग्रहान्तरं यदा तेषु प्रविशति, तदा
ते पूर्वपुष्टयतिरिक्तपुष्टिसद्भावात् पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति । तल्लक्षणं सर्वज्ञा इति । एवं-
विधत्वं प्रहादादौ प्रसिद्धम् । प्रवाहेण मिश्रिताः लोकवेदक्रियारता भवन्तीति तेषामेव-
लक्षणम् । मर्यादया मिश्रा गुणज्ञाः सगवन्माहात्म्ययायातम्यज्ञा इति लक्षणम् । प्रेम्णा
स्वरूपैकनिष्ठा इति लक्षणम् । ते शुद्धपुष्टिभोगीयास्तेत्यन्तदुर्लभा एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वय्य निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

एवमिति । उक्तप्रकारेण तेषां त्रयाणां सर्गः सहेतुकः निरूपित इति शेषः । अत्र
शुद्धमिश्रपुष्टौ फलं निरूप्यते भगवानिति । गुणाः ऐश्वर्यादयो धर्माः, स्वरूपं धर्मी ।
भवन्ति माया अस्मिन्निनि भ्रून्तःकरणं विवक्षितम्, तदुपलक्षितहृदयदेशो वा । तेना-
यमर्थः । भगवानैश्वर्यादिपहुणोपेतो यस्य सकलान्तःकरणे यथा येन भावेन प्रकट्ये
भयति, तत्प्रियं कर्तुं तत्स्वरूपमेव फलमित्यर्थः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैवे'ति प्रति-
ज्ञानात् ॥ १७ ॥

आसक्तौ भगवानेव शार्पं दापयति क्वचित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्यापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापघटनां यान्ति न च रोगानुपद्रवः ।

मत्तानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

लौकिकान्यं वैदिकत्वं कथपद्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

शैल्यण्यत्वं हि मत्तजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

मत्पण्यनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥ २१ ॥

चर्पणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।

क्षणात् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ।

आसक्ताविति । पुष्टिस्तु अहङ्कारे तत्पूर्वकर्तार्ये, अथवा लोके भजनविरुद्धे आसक्तौ सत्यां तद्दोषपरिहाराय, अत एव तन्मार्गस्थापनाय तत्र स्थिरीकरणाय ब्राह्मणादिद्वारा भगवानेव कश्चित्, न सर्वत्र, शापमन्तरायापादकं दापयति । पुनरेवं कदापि न कुर्यामिति यथा तस्य मनसि सततमनुवर्तते । यथेन्द्रशुभ्रसागस्त्यमुखादजेन्द्रत्वम् । एवं शिक्षाकरणे भक्ताः पापण्डतां न यान्ति । नापि तज्जनितापराधमोगाय रोगाद्युपद्रवस्तत्स्वी-
हानुभवः । एवंविधाः शास्त्रोलङ्घनाद्भवन्ति । ये पुनर्महानुभावाः नारादादयस्ते प्रायेण ब्राह्मणेन, भगवदधीनत्वात् प्रायिकत्वोक्तिः, शुद्धत्वहेतवे देहान्तःकरणादिशुद्ध्यर्थं शास्त्रं भगवदीयं गीताभागवतादिकं भजन्ति सेवन्ते सततमवगाहन्त इत्यर्थः । किम् । येषु येषु भक्तेषु यथा यथा भगवदाविर्भावः, तेन तत्तत्स्थेन स्वस्मिन् तरतममावस्ये भजन्ते स्वीकु-
र्वन्ति, न तु स्वस्मिन्नाधिक्यं सदप्युद्भावयन्ति । सर्वदा भगवत्सम्बन्धिषु नम्रा एव भवन्तीत्यर्थः । तेषु महानुभावेषु यत्प्रोक्तवेदकुलप्राप्ताचारदर्शनमात्रेण लौकिकत्वं वैदि-
कत्वं च व्यवहियते, तत्कापट्यात् अज्ञानादेव । नान्यथा अन्यप्रकारेण नेत्यर्थः । वैष्ण-
वत्वं तेषु सहजं नैसर्गिकम्, तल्लक्षणसद्भावात् । वैष्णवलक्षणं श्रीभागवतविष्णुपुराणादि-
तोषगन्तव्यम् । ततः महानुभावस्यः अन्यत्र अन्येषु विपर्ययः कापट्याद्वैष्णवत्वम् । लौकिकत्वं वैदिकत्वं सहजमित्यर्थः । सम्बन्धिनस्त्विति । ये जीवाः सम्बन्धिनो भगवद्विमूल्यश्लेशसम्बन्धवन्तस्तथापरे अन्ये केवलप्रवाहस्याथ ये ते सर्वे चर्पणी-
शब्देनोच्यन्ते, परिभ्रमणस्वभावात् । अत एव ते सर्वेपि क्षणादेव यादृशः सङ्गः, तादृश एव सर्ववर्त्मसु प्रविष्टाः सन्तः सर्वत्र तत्तन्मार्गानुसारित्वं यान्ति । तेषां रुचिरत्वाग्रहः कुत्रापि नास्ति । अत एव तेषां क्रियानुसारेणैव सर्वत्र यत्र यदा रुचिस्तत्र वर्तमानानां फलं सकलं, कल्याणं सह, लेशमात्रं, न पूर्णमित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रवाहस्यान्निरूपयन्ति प्रवाहस्यानिति ।

प्रवाहस्यान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाद्भक्तियोगयुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यमुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिनाः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते सज्जदुर्जविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्जास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ।

पूर्ववदेव स्वरूपं जीवात्मा, अज्ञं देहः, क्रिया कृतिः, एतैः युतान् विगि-
नित्यर्थः । ते प्रमादमात्रानुसारिणो ये जीवास्ते आमुग जेवाः, 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च' ।

न विदुरासुरा' इति वचनात् । ते च द्विप्रकारकाः । एके अज्ञाः, स्वतः किमपि न जानन्ति, आसुराणां दुष्टाचरणं दृष्ट्वा स्वयमाचरन्ति । एके पुनर्दुर्ज्ञाः, दुष्टमात्मपातकारणमेव कर्तुं जानन्ति, नतु भगवत्प्राप्तिसाधनमपि । ते च भगवता प्रोक्ताः 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यादिना ॥ २४^३ ॥

प्रासङ्गिकमाह प्रवाहेऽपीति ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्यस्तेन युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५^३ ॥

पुष्टिस्थो यदा दैवयोगादासुरसंज्ञात्तन्मार्गे प्रविशति, तदा तेन माघेन युज्यते लितो भवति । तद्वत्सालिन्यवत् प्रक्षालनस्थानीयभगवद्भक्तमाविसंसर्गाच्छुध्यत्येवेति मन्तव्यम् । अन्यथा विरोधः स्यात् । सोपि तद्वर्मेस्तेषां कुले जात उत्पन्नो भूत्वा पश्चात् स्वीयपुष्टिसंस्कारोद्बोधे सति तदर्थमेव यतिष्यत इति शेषः । जन्ममात्रं तु प्रारब्धकर्माधीनत्वादनिवार्यम् । अत एव भगवताप्युक्तं 'पार्थ नैवेह नागुय विनाशस्तस्य विद्यत' इत्यादिना । इत ऊर्ध्वं ग्रन्थपुष्टिः ॥ २५^३ ॥

पुष्टिप्रवाहमर्यादाः पृथक् पृथगुदीरिताः ।

कृतिना रघुनाथेन श्रीवल्लभपदेषुना ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभमनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथानां कृतौ पुष्टिप्रवाह-
मर्यादाविवरणं सम्पूर्णम् ।

१. मंगमाल । २. उक्तं च, 'प्रवाहो लेशिषो धर्मो मर्यादा वेद उच्यते । इत्यं श्रेय च वै पुष्टिर्मा-
मंमेदाप्रबोधन दि ॥ दर्शनम् ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीकल्याणरायकृतटीकासमेता ।

श्रीविद्वलेश्वरं नत्वा खेपां सफलसिद्धये ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादाविवृतिः क्रियते मया ॥ १ ॥

लोके कति मार्गाः कीदृशाः किं च तेषां फलमिति विज्ञासूतां स्वकीयानां ज्ञानार्थं श्रीवल्लभाचार्याः पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण वक्तुं प्रतिजानते ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

पुष्टिर्नाम भगवदनुग्रहः फलप्रापकत्वात् फलार्थं मृग्यत इति स एको मार्गः । प्रवाहो नाम जन्मादिप्रवाहरूपः लौकिकफलप्रापकत्वात् सोपि मार्गः । मर्यादा वेदोक्तः कर्ममार्गः । एता विशेषेण व्यावर्तकभर्मेण पृथक् पृथक् वक्ष्यामि । अत्र के व्यावर्तका धर्मा इत्याकाङ्क्षायामाहुः । भक्तिमार्गे जीवा भगवदनुग्रहीता भिन्नाः । तेषां देहाः भगवद्वरपरेण्वादि-निष्पादिता भिन्नाः । तेषां क्रिया भगवत्परा भिन्नाः । एवं प्रवाहासक्ताः संसारिणो जीवा भिन्नाः, तेषां देहा अपि संस्कारादिरहिता भिन्नाः, तेषां क्रिया लौकिक्यो भिन्नाः । मर्यादामार्गे दैवा जीवा भिन्नाः, तेषां देहाः संस्कृता भिन्नाः, तेषां वेदोक्ताः क्रिया भिन्नाः । प्रवाहासक्तत्वेन प्रवाह एव प्रावाहिकाणां भेदकः । 'भद्रक्ता यान्ति मामपी'त्यादिवाक्याद्भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमप्राप्तिः फलम् । मर्यादामार्गे वेदोक्तकर्मभिर्निःकामानां तत्त्वज्ञानद्वारा अक्षरप्राप्तिः फलम् । सकामानां क्षयिष्णु स्वर्गादिः फलम् । प्रवाहस्यानां स्वकर्मानुसारि जन्मादिः फलम् । भिन्नैरेतैर्मार्गा अपि भिन्ना भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

कथनस्य प्रयोजनमाहुः । यस्योक्तस्य श्रवणात् मार्गतत्त्वापनफलेषु सन्देहा न भविष्यन्तीत्यर्थः । मार्गसत्त्वे प्रमाणानि वक्तुं प्रथमं पुष्टिसत्त्वे प्रमाणमाहुः । 'ति नाधीतश्रुतिगणा' इत्यादिना निःसापनत्वेन निरूपितानां प्रवक्षितानां 'केवलेन हि भावेने'त्यादिवाक्यैः स्मृतिरूपणात् भक्तिरूपस्य मार्गस्य कथनात् भक्तिकारणत्वेन पुष्टिर्निर्णीयत इत्यर्थः । ननु दानपूजादिभिः भक्तेः श्रूयमाणत्वात् कथं भक्तिकारणत्वेन पुष्टिर्निर्णीयत इति चेत्, न, अनुग्रहव्यापारत्वेनैव दानादीनां भक्तिसाप-

कत्वात् । ननु कथमेवम् ? इत्यम् । पुष्टैर्मगवदनुग्रहरूपत्वेन भक्तेर्मगवदनुग्रहैकसा-
ध्यत्वान्निःसाधनोनुग्रहः पुष्टिरित्युच्यते । साधनमिश्रभावात् साधनानुग्रहो भक्तिमार्गे
मर्यादेत्युच्यते । अतः एवोक्तमाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'पुष्टिर्न द्विरूपा हि मर्या-
दापुष्टिभेदतः । विश्वरूपस्तु मर्यादा द्वितीयो वृत्र उच्यते' इति । तेन स ससाधनानुग्रह
एव दानादिसाधनद्वारा भक्तिं जनयतीति नानुपपन्नं किञ्चित् । एतदेवोक्तं भक्तिहंसे
श्रीमत्प्रभुचरणैः 'धरणे चास्ति प्रकारद्वयं मर्यादापुष्टिभेदेन' इति । प्रावाहिकभक्तिस्तु भक्तस्य
फलार्थं भगवति सापेक्षत्वमात्रेण स्नेहाभावेन भक्तिमार्गे किञ्चिद्भेदसाम्येन प्रावाहिकभक्तौ
भक्तिपदप्रयोगात् पूजातुल्येति । तेन पुष्टिभक्तिरेव मुख्या । परमानुरागरूपत्वात् । 'सा
परानुरक्तिरीश्वरे' इति शाण्डिल्यसूत्रात् । मर्यादाभक्तिस्तु भक्तिदेशीया परमानुरागभावात् ।
प्रावाहिकभक्तिस्तु सापेक्षतारूपेति पूजातुल्या, परं भक्तिमार्गसम्बन्धाद्भक्तिरूपेति । एत-
देवोक्तं भक्तिहंसे 'भक्तिमार्गीयभक्तकृत(भक्ति)साम्प्रदायिकदीक्षापूर्वकं मोक्षसाधनत्वेन
क्रियमाणः श्रवणादिः प्रावाहिकी भक्तिरुच्यते' इति । मर्यादामार्गीयं ज्ञानमार्गीयं वा
जीवं यदि भगवाननुगृह्णाति, तदा स पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयं फलं प्राप्नोति । एतदेवोक्तं
सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तेषु फलिष्यतीति' । तेनानुग्रहसाध्या
भक्तिरिति सिद्धम् । अतः सुष्ठुक्तं 'भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः' इति ॥ २ ॥
प्रवाहसत्यं प्रमाणमाहुः ।

‘द्वौ भूतसर्गा’ वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

‘द्वौ भूतसर्गा’ लोकेस्मिन् देव आसुर एव चे’ति वाक्यात् प्रवाहोपि सिद्धः ।
मर्यादासत्ये प्रमाणमाहुः । काण्डद्वयात्मकस्य वेदस्य श्रूयमाणत्वान्मर्यादामार्गोपि सिद्धः ॥
भक्तेः पुष्टिसाधकत्वमुक्त्वा दुर्लभत्वमाहुः ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि ‘यो मद्भक्त’ इतीरणात् ।

सर्वश्रोतृकर्मकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

कश्चिदेव हि भक्तो भवति, न सर्वः । अन्यथा भगवान् ‘यो मद्भक्त’ इति न
यदेत् । भक्तेः पुष्टिसाधकत्वमुक्त्वा भक्तिभक्तयोरुत्कर्षस्यापि पुष्टिसाधकत्वमाहुः ।
सर्वत्र गीताश्रीभागवतादी ‘भक्त्या मामभिजानाति,’ ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्य’
इत्यादि ‘यत्कर्मभिर्वचनसे’त्यारम्भ्य ‘सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽस्मै’त्यन्तेन ।
‘भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते’ । ‘भग्यन्ते गुणे मद्यप्यानन्दानुभवात्मनि ।
नालं द्विजत्वं मित्युपक्रम्य प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विजम्यन’मित्यन्तेन । ‘मय्या-
वेदय’ इत्यारम्भ्य ‘ते मे युक्ततमा मता’ इत्यन्तेन, ‘ये भजन्ति तु मां भक्त्या यदि ते तेऽपु
पाप्यहम्,’ ‘कीन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति,’ ‘ता मन्मनस्का मत्प्राणा
मदर्थं त्यक्तदेहिनाः,’ ‘ये त्यक्तलोकायमांश्च मदर्थं तान् विमर्षयन्,’ ‘अहं भक्तपराधीन’

इत्युपक्रम्य, 'यशे कुर्वन्ति मां मत्तया सत्त्वियः सत्यति यथे'त्यन्तेन, 'एताः पर'मित्या-
रम्भ्य, 'पुनाति सुवनमय'मिति लोकोपदेन च उत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चीयत
इत्यर्थः । नहि भक्तिर्भक्तत्वमेतादृशोर्थो भगवदनुग्रहं विना प्राप्यते ॥ ४ ॥

पुष्टिमार्गीयस्य प्रवाहमर्थादामार्गस्याभ्यासो भेदमाहुः ।

न सर्वोक्तः प्रवाहादि भिन्नो वेदाच्च भेदतः ।

'यदा यस्ये'ति वचनाद्वाहं वेदै'रितीरणात् ॥ ५ ॥

'यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनि-
हिता'मिति वाक्याद्यं भगवाननुगृह्णाति, स पुष्टिमार्गीयो भवति, न सर्वः । अतः प्रवा-
हाद्वेदः । हि युक्तोयमर्थस्ततो वैलक्षण्यात् । 'नाह वेदै'रित्यारम्भ्य 'परन्तपे'त्यन्तेन अन-
न्यभक्त्यैव भगवान् ज्ञातुं द्रष्टुं शक्यः, नान्यसाधनैरिति भेदतः वैलक्षण्यात् वेदाश्च
भिन्नः, वेदोक्तमर्थादामार्गस्यादपि पुष्टिमार्गस्त्वभक्तो भिन्न इत्यर्थः ॥ ५ ॥

मार्गेकत्वेपि चेदन्त्यौ तन् भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

कस्यचित्पूर्वपक्षं निराकुर्वन्ति । तथाहि । ननु प्रवाहमर्थादामार्गयोरपि व्यवहारशुद्धि-
साधकत्वेन भक्त्युपयोगात् अङ्गाङ्गिभावेनैको भक्तिमार्ग एवास्त्विति चेत्, न । मार्गेकत्वे
स्वीक्रियमाणे प्रवाहमर्थादामार्गवद्भवेन भक्तिफलप्रापकत्वेन तव सम्मतौ, तन्न युक्तम् ।
पदि प्रवाहमर्थादामार्गयोर्भक्तिफलेन फलवत्त्वं स्यात्, तदा तदङ्गत्वं स्यात्, तदेवाङ्गं
भवति यत्प्रधानफलेन फलवद्भवति, न स्वतः, प्रयाजादिवत्, 'फलवत्सन्निधावफलं
तदङ्ग'मित्यङ्गलक्षणात् । अत्र भक्तिमार्गे 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा'दिति व्याससूत्रेण भगव-
त्परस्य मोक्षः फलत्वेनोच्यते । तथा भक्तिमीमांसायां शाण्डिल्यसूत्रं 'तत्संस्थस्यामृतत्वोपदे-
शा'दिति । अस्यार्थस्तु । तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिर्यस्य तस्यामृतत्वं फलमुपदिश्यते । 'मक्ष-
संस्थोऽमृतत्वमेती'ति । एतद्विचारेण भगवत्प्राप्तिफलकत्वात् । प्रवाहमर्थादामार्गीयोः जन्मा-
दिसंसारस्वर्गादिफलकत्वात् । परम्परया निमित्तकारणत्वेन देशादिवदुपयोगात्तयोर्न भक्त्य-
ङ्गत्वमिति नाङ्गाङ्गिभावेन मार्गेकत्वसिद्धिः । युक्तिस्तु यदि मर्थादामार्गो भक्तिमार्गोभिन्नः
स्यात्, तदा भक्तिमार्गीयमेव फलं दद्यात् । स्वर्गादिफलदातृत्वाद्वैदिको मार्गो भिन्नः ।
अलौकिकफलदातृत्वाभावात् प्रवाहो नोक्तः ॥ ६ ॥

पुष्टिमार्गीयस्य भेदज्ञानार्थं तत्रत्यानां वैलक्षण्यामाहुः ।

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गे द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

यथा श्रुतेर्वेदस्य लौकिकवान्यसमानत्वेन गृह्यमाणस्यापि नित्यता, 'स्वयंभूरेप
भगवान् देवो गीतस्तवया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मृतीरोऽस्य न कारकाः ।' 'वेदो
नारायणः साक्षात् स्वयंभूरिति शुश्रुम्' इत्यादिवाग्यैर्लौकिकवान्यभिन्नत्वं च, तथ

पुष्टिमार्गे 'जयति जननिवास' इत्यादिवाक्यैर्लीलास्थानां जीवदेहकृतीनां नित्यत्वं भिन्नत्वं चेत्यर्थः । अथवा । यथा श्रुतेः 'ते ते घामान्सुदमसि गम्यै गाव' इति वेदात् लीलास्थानां जीवदेहकृतीनां नित्यता भिन्नत्वम्, तद्वत् पुष्टिमार्गेऽपि लीलान्तर्गतौ जीवदेहकृतीनां नित्यता भिन्नत्वं च भवतीत्यर्थः । द्वयोरपि निषेधत इति । 'स जहाति मर्ति लोके वेदे च परिनिष्ठिता' मितिवाक्येन भगवदनुग्रहानन्तरं प्रवाहमर्यादामार्गयोर्निषेधात् प्रवाह-
मर्यादामार्गस्योद्देहादीनां भिन्नत्वं नित्यता च न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

अतः कारणात् । पुष्टिमार्गे भगवाननुग्रहेण पुष्टिमार्गस्य यथा ज्ञापयति, यथा प्रेरयति, तथा स प्रवर्तते । अतः पुष्टिमार्गे भगवान् प्रमाणम्, भगवदनुग्रहश्च । तस्मात् प्रमाणभेदादपि पुष्टिमार्गो भिन्न इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

प्रयाणां सर्गभेदमाहुः । जीवदेहक्रियासहितं भिन्नं सर्वं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

प्रयाणां सर्गाणां भेदे किं निमित्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः । इच्छामात्रेण सामान्ये-
च्छया, महादिसुदवत् न तु स्वयं रन्तुम्, हरिः मनसा प्रवाहं सृष्टवान् । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये'ति श्रुतेः वचसा वेदवाण्या वेदमार्गं सृष्टवान् । कायेन स्वरूपेण पुष्टिमार्गस्थान् सृष्टवान् । 'स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानासे'ति श्रुतेः । अत एव वाराहपुराणे 'भिन्नैव काचित् सा सृष्टिर्निधातुर्व्यतिरेकिणी'ति । अथवा । स्वयमाविर्भूय भक्तैः स्वसेवां कारयित्वा तन्मार्गं प्रकटितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रयाणां मार्गाणां फलभेदादपि भेदमाहुः ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेऽपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकधा ॥ १० ॥

मूलं सृष्टिकारणं प्रथ, तस्य सर्गादौ जलानेनैवमेवं करिष्यामीतीच्छा, तत एव प्रवाहस्थानां फलमित्यर्थः । वैदिके कर्ममार्गे वेदोक्तं स्वर्गापवर्गरूपमपि फलं भवतीत्यर्थः । पुष्टौ पुष्टिमार्गे कायेन स्वरूपेण फलं भवतीत्यर्थः । तदुक्तं 'गोपीभिः स्तोभितोऽमृत'-
दित्यादिना । पुष्टौ प्रवाहमर्यादाभ्यां भिन्नेच्छातोऽपि जातं फलं कीमार्गलीलादिरूपेणा-
नेकविधं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

'तानहं द्विषन्तो' वाक्याद्भिन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अन एवेनरां भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रयेक्षतः ॥ ११ ॥

प्रमाणपूर्वकं प्रवाहस्थान् जीवान् भिन्नानाहुः । मृतसर्गं देवजीवेषु भगवदनुग्रहीता

भक्तिमार्गीया भवन्ति, अन्ये दैवा एव कर्मिणः वेदोक्तफलभाजो भवन्ति । अवशिष्टा जीवाः 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्यारभ्य 'प्रद्विपन्तोम्यसूयका' इत्यन्तेन निरूपितानां 'तानहं द्विपतः क्रूरा'नित्यारभ्य 'ततो यान्त्यधमां गतिं' मित्यन्तेनाधमगतिमत्वेन निरूपणात् प्रवाहस्था आसुराः पूर्वोक्तिभ्यो भिन्ना इत्यर्थः । अत एवेतरौ पुष्टिमार्गीयमर्यादामार्गिजीवौ एभ्यो भिन्नौ । तत्र हेतुः । सान्तौ अन्तः फलपर्यवसानं तत्सहितौ, कुतः, मोक्षप्रवेशत इति । मर्यादामार्गीयस्य मोक्षात् पुष्टिमार्गीयस्य लीलाप्रवेशत इत्यर्थः ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

अतुत्कर्षादपि पुष्टिमार्गीयाणां भेदमाहुः । यस्मात् सर्वोत्कृष्टतस्मात् पुष्टिमार्गीय-जीवास्तेभ्यो भिन्ना एवेत्यर्थः । निपक्षे बाधकं तर्कमाहुः भगवद्रूपसेवार्थमिति । यदि पुष्टिमार्गीयाः सर्वोत्कृष्टा न स्युः, तदा साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्न भवेत् ॥ शुद्धपुष्टिमार्गीयाणां सेवार्थं सहकारियोग्यतामाहुः ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा न क्रियासु वा ॥ १३ ॥

लीलासृष्टेरभगवद्रूपत्वात् स्वरूपसान्ध्यम् । यथा भगवदवतारः प्रादुर्भावो न जीववज्जन्म, तथा मुख्यभक्तानामपीत्यवतारसाम्यम् । अलौकिकत्वज्ञापकस्य भगवता समं नृत्वादिसामर्थ्यस्य विषयमानत्वात् चिह्नसाम्यम् । गुणाः सौन्दर्यादयस्वरूपसाम्यं स्पष्टमेव । तेन तासां क्रियासु स्वरूपे देहे वा न तारतम्यमित्यर्थः । भगवतो लीलान्तर्भातिनां भक्तानां च स्वरूपादिभिस्तुल्यत्वम्, न तूत्कर्षापकर्षाविति श्लोकार्थः ॥ १३ ॥

तथापि भगवान् स्वार्थं तारतम्यं करोतीत्याहुः ।

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ।

स्वरूपादेस्तुल्यत्वेपि भगवान् स्वस्य कार्यं रमणं स्वस्य भक्तानां च यावता तारतम्येन सिध्यति, तावत्तारतम्यं प्रकटयति । हि सुक्तोपमर्थः । उत्कर्षापकर्षवैचित्र्यैर्विना समग्ररमणासिद्धेः । अत एव बाललीलादयो शुक्लरूपा भवन्तीति दिक् ॥ १३३ ॥

एवं विशेषलीलायास्तथापि प्रकारं चोक्त्वा सामान्यलीलायाः साधनानि प्रकारं चाहुः ते हीत्यारभ्य, भवेदित्यन्तेन ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

पुष्ट्या चिमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणजास्ते शुद्धाः प्रेम्णानिर्दुर्लभाः ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्मवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

ते पूर्वोक्ताः त्रयोपि मार्गाः द्विधा द्विप्रकाराः शुद्धमिश्रभेदात् । अन्यमार्गधर्म-
संवलित मिश्राः, तदसंवलिताः शुद्धाः । मिश्रा अपि परस्परं त्रयाणां मिश्रणेन प्रत्येकं
त्रिप्रकाराः । एवं भेदानां प्रयोजनमाहुः भगवत्कार्यसिद्ध्य इति । 'कीडाभाण्डमिदं
विश्व'मित्यादिवाक्यैः विश्वस्य कीडार्थत्वात् । पुष्ट्यादीनां त्रयाणां स्वतः परतः मिश्रणे
ज्ञापकान् धर्मानाहुः पुष्ट्या....दुर्लभाः । पूर्वं सामान्यतोनुगृहीता विशेषानुग्रहं प्राप्ताः
१. पुष्ट्या विमिश्राः । ते भगवदभिप्रायादिसर्वज्ञातारो भवन्ति, नारदादय इव, सर्वज्ञत्वमेव
तेषां लक्षणम् । पुष्टिस्था मर्यादामिश्रिताः भगवद्भक्तज्ञातारो भवन्ति, कविप्रभृतयो नव-
योगेश्वरा इव । पुष्टिस्थाः प्रवाहमिश्रिताः यत्किञ्चिद्भगवद्भक्तं ज्ञात्वा तीर्थाष्टनपरा
भवन्ति । प्रवाहस्थाः पुष्टिमिश्रिताः भगवद्भजनानुकूलक्रियानुसारिणो भवन्ति । प्रवाहस्थाः
मर्यादामिश्रिताः सत्कर्मकर्तारो भवन्ति । प्रवाहस्थाः प्रवाहमिश्रिताः केवलं लौकिकक्रि-
यारता भवन्ति । त एव आसुराः । मर्यादामार्गीयाः पुष्टिमिश्रिताः माहात्म्यज्ञानात्
भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मकर्तारो भवन्ति । मर्यादामार्गीयाः मर्यादामिश्रिताः स्वर्गाद्यर्थं कर्मकर्तारो
भवन्ति । मर्यादामार्गीयाः प्रवाहमिश्रिताः लौकिकार्थं कर्मकर्तारो भवन्ति । प्रेम्णा
क्षेहेन शुद्धाः प्रेमविषयातिरिक्तस्फूर्तिरहिताः ते 'शुद्धपुष्टिस्थाः । तेऽतिदुर्लभा इत्यर्थः ।
भगवत्कार्यसिद्ध्ये एषंप्रकारेण तेषां सर्वो निरूपितः । हि युक्तोयमर्थः । वैचित्र्यं
विना रमणासिद्धेः । तेषां फलमत्र निरूप्यते । तेषां फलमाहुः भगवानेवेति । धर्म-
धर्मिणोरभेदात् सर्वेषां धर्मधर्मिरूपेण भगवानेव फलं स यथा भुवि मत्तानां एहादी
हृदये च यथा प्रकटो भवेत् गुणस्वरूपभेदेन, मत्तानां वा गुणस्वरूपभेदेन स्वरूपैक-
निष्ठानां पुष्टिमार्गीयाणां स्वरूपेण आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपेण प्रकटो भूत्वा फलं
ददाति, धर्मज्ञानादिष्वेषु धर्मादिरूपेण स्थित्वा यथा फलं ददाति, तथा तत्तत्फलं तेषां
भवतीत्यर्थः । यद्वा । भगवानिति । गुणा ऐश्वर्यादयो धर्माः, स्वरूपं धर्मि । भगवानैश्वर्या-
दिपङ्क्तयुक्तो यस्य भक्तसान्त्करणे यथा येन भावेन प्रकटो भवति तत्प्रियं कर्तुं स्वरूप-
मेव तस्य फलमित्यर्थः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैवेति' प्रतिज्ञानात् ॥ १७ ॥

प्रेमप्रमाणलीले तयोः प्रकारांश्चाभिधाय भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुं आसक्ता-
नित्यारम्भ सार्धेऽप्येकत्रयेण समादधते ।

आसक्तौ भगवानेव शरणं दापयति कचित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवः ।

महानुभावाः प्रायेण शस्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्परात्मनोऽप्येव तारतम्यं भजन्ति हि ।

यैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्याक्षेपे नान्यथा ॥ २० ॥

यत्पण्यत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

प्रवाहस्था ये च अदीक्षिताः, ते चर्षणीशब्दवाच्याः सर्वमार्गेषु परिभ्रमणीलत्वात् ते सर्ववर्त्मसु सर्वेषु मार्गेषु क्षणात् अल्पकालादेव तन्मार्गीयसङ्गं प्राप्य तन्मार्गधर्माचरणात् तन्मार्गीयसदृशा भवन्ति, नतु तेषां कुत्रापि रुचिः खेहोऽस्ति । तेषां तत्तन्मार्गीयक्रिया-
नुरूपं कामितं फलं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यामासुरान् जीवानाहुः प्रवाहस्थानित्यारम्भ्य श्लोकद्वयेन ।

प्रवाहस्थान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते अज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता अज्ञास्ताननु ये पुनः ।

प्रवाह एव तिष्ठन्ति स्त्रोदरपोषणमात्रपराः, स्वरूपदेहक्रियातत्पराः, न तु धर्मा-
दिपराः, ते जीवा आसुरा ज्ञेयाः । ते च 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यादिना भगवता
वर्णिताः । ते आसुराः द्विप्रकाराः अज्ञदुर्ज्ञभेदात् । 'प्रवृत्तिं चे'त्यादिनोक्ता दुर्ज्ञाः ।
तान् ये अनुसरन्ति तदुक्तकारिणो भवन्ति, ते तु अज्ञाः ॥ २४ ॥

ननु आसुराणामपि भक्तिः श्रूयते, सा कथं सम्भवतीत्याशङ्क्यां समाधानमाहुः ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तैर्न युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ॥

यस्तुतो यस्य भक्तिर्दृश्यते, स आसुरजीवो न भवति, किन्तु भगवदपराधेन भक्ता-
पराधेन वेदादिनिन्दया वा प्रवाहेऽपि समागत्य प्राप्नोति तैः प्रवाहस्थैर्न युज्यते न
मिलति । तत्कुले जातोपि स पुष्टिस्थस्तैः प्रवाहस्यकुलधर्मेन युज्यते, न युक्तो भवति ।
'न वै जनो जाति'ति वाक्यात् । तर्हि भक्तिमतः कथं प्रावाहिकेषु जन्मेत्यत आहुः
कर्मणा जायते यत इति । यतः यस्मात् कारणात् भगवदपराधादिना प्रारब्धकर्मणा
वा जायते उत्पद्यते । देहस्य कर्माधीनत्वाद्यादृशं कर्म, तादृशो देहो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यैः साधनादिविभेदतः ।

मार्गाः प्रोक्ता विचार्यैषु प्रविशन्तु फलार्थिनः ॥ १ ॥

भक्त्या श्रीबल्लभाचार्यचरणान्जयुग्मं ग्रभून् ।

प्रणम्य कृपया तेषां यत्ताञ्जकाः सुखावहाः ॥ २ ॥

श्रीमत्कल्याणरायेण श्रीगोविन्दसुतेन हि ।

पुष्टिप्रवादमर्यादाविश्रुतिः कृतिना कृता ॥ ३ ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरचरणकमलैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता पुष्टिप्रवाद-
मर्यादाविश्रुतिः समाप्तिमसर्पत् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीपीताम्बरकृतविवृतिसमेता ।

नमः श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जनखेन्दवे ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादास्तारका येन शोभिताः ॥ १ ॥

न भेदस्ते कुत्राप्यतिरुचिर किन्तु प्रियतया

विभेदोऽतः स्वामिन् कृपय मयि दासेऽतिविधुरे ।

विभेदः केन स्यात् स्वकृतनिजपुष्टेरितरथा

प्रवाहादेः स्वीयप्रणतचरणप्रापक विभो ॥ २ ॥

श्रीवल्लभसुतचरणाम्भोरुहमकरन्दमचमधुपो यः ।

जयति निगूढगिसरणिमालयां तस्य झङ्कारः ॥ ३ ॥

इह हि चिद्रूपत्वेन मगवदंशत्वेन च तुल्येषु जीवेषु केपाक्षित्युरूपोत्तमप्राप्तिः, केपाक्षिदक्षरस्य, केपाक्षित्स्वर्गादेः, केपाक्षिदन्यन्तमसः, सा श्रूयत इति कृत. फलभेदः, कृतो वा स्वभावभेदः, कथं वा केपाक्षिरस्वभावविरुद्धे देहक्रिये, इतरेषां च तदनुसूते इत्यादिप्रकारेण सेवाफलविवरणादिग्रन्थश्रवणादन्यतश्च सन्दिहानानां सन्देहवारणाय तदुपायभूतमार्गतत्सङ्ख्ये निरूपयितुं यद्गुणं सन्दिहानां भेदज्ञानादेव निवृत्तिं हृदि कृत्वा मार्गत्रयभेदरिरूपणं श्रीमदाचार्याः प्रतिजानते पुष्टीत्यादि ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

एतन्मार्गत्रयं विशेषेणोक्तर्पादिरूपव्यावर्तकधर्मेण जीवादिभेदैः प्रवाहेण सर्ग-परम्पराया बविच्छेदेन फलेन च पृथक् पृथक् भिन्नं भिन्नं यथा स्यात्तथा वक्ष्यामीत्यर्थः । भेदकथनफलमाहुः सर्वेति । यच्छ्रुतेः उक्तभेदकचतुष्टयश्रवणात् । एतेन जगत्त्रयेके मार्गाः क्रमं त्रय एवोन्यन्त इत्यपि सन्देहोऽनेनैवापयास्यतीत्यपि बोधितम् । ज्ञाते स्वरूपे बन्धान्तर्भावस्यापि सुखेनैव ज्ञानात् । न चैकेनैव भेदसिद्धावितरेषां वैयर्थ्यं शङ्कम् । स्वरूपसाधनफलैक्यनिरासकत्वेन सर्वेषामेव सार्थक्यात् । अत्यन्तनिविकल्पज्ञान एव सर्वसन्देहनिरासात् ॥ १३ ॥

नन्वाश्रयसिद्धौ भेदकं वक्तव्यम्, प्रकृते तु पुष्ट्यादिशब्दवाच्यानां मार्गाणामप्रसि-

दत्त्वात्तद्वेदनिरूपणं गगनकुसुमसौरभमनुकरोतीत्याशङ्कयामाश्रयसत्त्वं सिसाधयिषवः पुष्टेः पूर्वमुद्दिष्टत्वात्तत्रैव पूर्वं प्रमाणमाहुः भक्तीत्यादि ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

दशमस्कन्धे भ्रमरगीतस्थसन्देशे 'या मया कीढते'त्यारम्य 'अचिरान्माम्-
वाप्स्यथे'त्यन्तस्य, 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेने'त्यादेः, 'दिष्ट्वा गृहेश्वर्य-
सकृन्मयि त्वया कृतानुवृत्ति'रित्यादेः, एकादशस्कन्धे च 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो
यदुनन्दन । सुगोप्यमपि वक्ष्यामी'त्यारम्य 'तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्ये'ति श्लोकस्या-
न्तस्य 'भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ । पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः
कारणं पर'मित्यादिभिर्भगवता भक्तिमार्गस्य कथनात्, 'सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यै-
कत्वमप्युत । दीयमानं न शृण्वन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आल-
म्बिक उदाहृत' इति तृतीयस्कन्धे उक्तायाः 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुग्रोपाधिनैराश्रयेनै-
वामुष्मिन्मनःकल्पनमि'त्यायर्वणोपनिषदि च श्राविताया भक्त्यो मायै उपायः प्रकारश्च
तस्य कथनात्, पुष्टिरस्ति 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यादनुग्रहापरपर्याया तत्तद्भक्तिधी-
जमृता कृपा भगवति वर्तत इति निश्चयः । अन्यथा भगवानेवं भक्तिमार्गं न वदेत् ।
'निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनामि'ति वाक्यादुभयोस्ताभ्यां फलसिद्धे-
रुक्तत्वात् 'न निर्विण्णो नातिसक्त' इत्यनेनोक्तस्येपत्सक्तस्य कामसद्भावार्त्तार्थ्या कैयधितेन
तदपूर्ता निर्वेदे ज्ञानेन च यदाकदाचिद्यथाकथञ्चित्फलसिद्धेः सम्भवात् । लोकेऽपि
स्वल्पभगवत्साधर्म्यस्य तावद्वनग्रहणादिभिर्महर्णविमोक्तसोत्तमर्णानुग्रहेण दर्शनात् । कष्ट-
साध्ये प्रायश्चित्तादौ पर्यदनुग्रहेणैव सुकरसाधनोपदेशस्य स्मृतिष्वपि सिद्धत्वात् । 'भवन्ता-
यनुग्रहीतां याता वोऽनुग्रहादिव'मित्यादिषु तत्प्रार्थनादर्शनाय सुकरसाधनोपदेशपीजभू-
तानुग्रहे सिद्धे पुष्टिर्भवत्यस्ति । सुकरसाधनरूपस्य भक्तिमार्गस्य कथनात् । यत्र यत्र
हितरूपसुकरसाधनकथनं तत्र तत्र वक्तव्यनुग्रहसत्ता । यथा उक्तपरिषदि । यत्र नैवं तत्र
नैवम् । यथा नृगसम्प्रदानविप्रादिषु, इत्यनुमानेन भक्तिरूपसुकरसाधनोपदेशाद्भवति
समतायां न सन्देह इत्यर्थः । स च धर्मान्तरमेव । न तु फलदित्वा । 'यस्यानुग्रह-
मिच्छामी'ति वाक्यात् । दित्वात्वे इच्छाकर्मत्वायोगात् । अत एव न परदुःखप्रश-
नेच्छापि । नापि तदर्थको यत्नः । कृपयामि न तु यते इति तदुत्तरं व्यवसायदर्शनात् ।
कृपया यते दित्वा इत्यादिप्रयोगाच्च । नापि ज्ञानम् । दुःखं जानन्नपि न दुष्टे कृपयति,
नास्य दुष्टस्य दुःखमिति जानन्न कृपयतीत्यादिप्रयोगात् । दृष्टत्वाच्चादृष्टविशेषः । देश-
दिवेदशङ्क्याच न देशादि । न च कृपयत्यनुग्रहस्तीति मित्रशब्दाभिलाष्यत्वाद्भिन्नानुष्वय-
सायगम्यत्वाय श्रानुग्रहयोर्मैदः शङ्क्यः । लोके कृपाभिन्नतया तत्त्वसिद्धत्वाच्च पातुर्भेदप्रयो-
गादेश्चैवाप्रयोजकत्वादिति । तस्मात्स्वीकारपटदित्वादिप्रयोजकं कृपापरपर्यायं धर्मान्त-

मेवेति निश्चयः । स च भक्त्युपदेशस्येव भक्तेरपि कारणम् । यत्रानुग्रहामावस्तस्य भक्ते-
रदानात् । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्य न भक्तियोग'मिति-
वाक्यात् । इदं यथा तथा भक्तिहेतुनिर्णये प्रपञ्चितं प्रसुचरणैः । तथा च सति भक्त्युपदेशो
वक्तुग्राहपूर्वकः । सुकरसाधनोपदेशत्वात् । पर्षदुक्तसुकरप्रायश्चित्तोपदेशवत् । व्यतिरेके
कष्टसाध्यदितिप्रयोव्रतोपदेशवत् । अयमनुग्रहविषयः । भक्तिमत्त्वात् । नारदवत् । व्यतिरेके
सात्त्वादिवदित्यनुमानमपि तत्र प्रमाणं ज्ञेयम् । यद्यपि 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति
श्रुतिर्भगवत्प्राप्तेर्वरणैकसाधनत्वं वदन्ती 'स वरस्तथा वृतः' 'कन्यां वृणीते' इत्यादिप्रयोग-
दर्शनास्तीकारारम्भकत्वेन सिद्धस्य वरणस्यानुग्रहजन्यत्वात्तत्र प्रमाणं भवति, तथापि 'तस्यैष
आत्मा विवृणुते तन्' स्वा'मित्युक्तस्य विवरणस्य स्वरूपप्रकाशनात्मकत्वात्तत्र यत्फलं
लाभारम्भकं ग्रहणं तस्य 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्यादिसम्यक्ता भक्तिसाध्यतायोधनात्पर्यव-
सानतो भक्तिद्वारेण जातस्य ग्रहणस्य प्रमितिरूपत्वं बोधयति । भक्तिश्च मार्गेणैव प्रमीयते ।
स चोपदेशादेवेति हृदि कृत्वाचार्यैरेवमुक्तम् । श्रुतेर्वादकवलितत्वेन पुनः प्रयासकर-
णापाताच्च ॥ १ ॥ २ ॥

एवं पुष्टिसत्तां साधयित्वा प्रवाहसत्त्वे प्रमाणमाहुः द्वौ भूतसर्गाविति ।

'द्वौ भूतसर्गा'वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

प्रवहणं प्रवाहः । सर्गपरम्पराया अवच्छेदः । सोऽप्युक्तवाक्याद्वासुरविभेदेन
व्यवस्थितः कृतविभागः । यदि स न प्रवहेदाप्रलयम्, तदा विशागो मुषैव स्यात् । अतः
सोऽप्यस्तीत्यर्थः । मर्यादासत्त्वे प्रमाणमाहुः वेदस्येत्यादि । नियमानतिक्रमो मर्यादा ।
सात्र कर्मज्ञानदिस्तत्त्वकारनियमस्य बोध्या । सापि वेदस्य विभिन्नग्रनामधेयनिषेधार्थवा-
दात्मकसापीरुपेयनित्यशब्दस्य विद्यमानत्वात् व्यवस्थिता, 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादि-
भिर्विध्यादिभिः स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमं कुर्यात्, मन्त्रेणैव देवतां स्परेत्, अग्निनामैव स्वाहा-
कारे वदेत्, ग्राह्यं न इत्यात्, श्रीभ्रगाग्निनीं देवतां ज्ञात्वैव वाग्ग्यालम्भः कर्तव्यो,
नान्यथेत्यादिरूपेण नियमेन कृतविभागा । यदि सा न स्यात्, तद्विमात्रको वेदो न स्यात् ।
अतो विमार्जकस्य वेदस्य विद्यमानत्वात्साप्यस्तीत्यर्थः । तथाच यद्यपि प्रवाहोऽस्ति । द्वौ
भूतसर्गावित्युक्तेर्व्यवस्थितत्वात् । यद्व्यवस्थितं तदस्ति दायादिचदिति मर्यादास्ति ।
तद्व्यवस्थापकस्य वेदस्य विद्यमानत्वात् । यद्व्यवस्थापकस्य वेदस्य विद्यमानत्वं तस्य सत्त्वम् ।
यथा यज्ञादेरित्यनुमानाभ्यां तयोः सत्तापि सिध्यति, तथापि प्रवाहे प्रत्यक्षं मर्यादायां
वा व्यतिरेकः प्रमाणत्वेन वर्तते इत्यनसुदुर्भयसत्तासाधनाय नास्माभिः प्रयासः कृत इति
भावः । अत्रैवं स्वल्पनिश्चायनेन यावन्तः पुष्टिप्रयुक्ता मार्गा भक्तिरूपास्ते पुष्टिमा-

गेंऽन्तर्भवन्ति, ये लौकिकाः सर्गपरम्परां न विच्छिन्दन्ति, ते प्रवाहेऽन्तर्भवन्ति, ये वेदनियमं नातिवर्तन्ते ते मर्यादायामन्तर्भवन्तीत्येवं बुद्धिसौकर्यात्रयो मार्गा देशाः सन्देहनिरासेऽप्युभिरिति बोधितम् । न च भगवद्वाक्ये 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता' इति ज्ञानकर्मभक्तीनामेवोपायतया मार्गत्वबोधानादेतेषां कथं मार्मत्वमिति शङ्कम् । भक्तेर्विचारे तन्मूलभूतानुग्रह एव मार्गत्वस्य पर्यवसानेन, सर्गपरम्पराविचारे 'जायस प्रियस्त्रे' ति श्रुत्युक्तजन्माद्यनुच्छेदरूपफलहेतुतायाः प्रवाह एव पर्यवसानेन, ज्ञानकर्मफलस्योक्तविधिनियमादेव भवनेन तद्वेतुतायास्तदर्थतिक्रम एव पर्यवसानेन, तात्पर्यतत्त्वेषां मार्गत्वस्याप्रत्युहत्वात् । एतेनैव 'प्रवाहपुष्टिमर्यादाः कुत उत्प्रेक्षिताः किल । दृष्टं वा कुत्रचिद्वन्ये मूलमत्र निरूप्यता' मिति आन्तर्पर्यनुयोगोऽप्यपास्तो बोध्यः ॥ ३ ॥

अतः परं भेदसाधनार्थं यन्ते । तत्र, नन्वस्तु पुष्ट्यादिसत्ता । तावता परस्पर-
विवेकस्तु न सेत्सति । तथाहि । 'फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन फलमात्रं भगवतः
सकाशदेव । प्रसवादे च चैतन्यभेदाभावाच्चाभेदमात्रं नोपास्यभेदः । अतो लोकास्तत्र-
ज्ञाना भजन्तोऽपि तत्तत्फलार्थं तमेव भजन्ते प्रावाहिका अपि । ततः फलं च लौकिक-
मलौकिकं प्राप्तुवन्तीति सर्वेषां भक्तत्वाविशेषाद्भक्तिमार्गस्य चानुग्रहप्रसक्तस्य सर्वान् प्रति-
तुल्यत्वात् प्रवाहाद्विवेकः शक्यवचनः । मर्यादा तु वेदोक्तत्वाद्विवेकैवेति द्वावेव मार्गाव-
स्थुपगन्तव्यावित्याशङ्क्यामाहुः कश्चिदेव हीति ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि 'यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

न सर्वोतः प्रवाहादि भिन्नो चेदाद्य भेदतः ॥ ४ ॥

'यदा यस्येति घचना'ज्ञाहं चेदे'रितीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ५ ॥

गीतायां 'यो मद्भक्तः स मे प्रिय' इति भगवता यच्छब्दोपपन्नेन कस्यचिदेव
भक्तत्वं बोधितम् । अतो न सर्वोऽपि लोके भक्तः । एवं परिसंख्याते भक्ते तत्प्रयोजको
मार्गोऽपि प्रवाहाद्विद्यः बसस्त्रीर्णः । तथाच भजनमात्रं न भक्तिः । किन्तु प्रियत्वप्रयोजकं
भजनम् । अत एव 'अनपेक्षः शुचिर्दक्षः' 'मय्यर्पितमनोबुद्धि' रित्यादि विशिनष्टि । 'प्रियो
दि ज्ञानिनोऽत्यर्थ'मित्यत्रापि 'चतुर्विधा भजन्ते मा'मिति भक्तिमेवोपक्रम्य ज्ञानिनो भक्तत्वा-
त्मत्वं भक्ति, न केनज्ज्ञानिनः । तेन तादृशभक्तेरेव मार्गत्वात्तद्भगवाः पुष्टेः प्रवाहेणासा-
ध्योत्पिदाग्रयो मार्गा इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथापि मर्यादया साध्यं दुर्गम् ।
तथाहि । भक्तिमार्गो नाम किं श्रवणादिसरणिरूपः, उत 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु गुह्यः
सर्वतोऽपिकः । खेदो भक्तिरिति प्रोक्तस्यापि मुक्तिर्न चान्यथे'नि पञ्चानोक्तमाहात्म्यज्ञा-
नपूर्वकमेतदभारनिरूपः । आपभेत्, 'पारयति रयति भजती'त्यादिशुनिमिदः । द्वितीय-

श्वेत, सृष्ट्यादिवाक्यैर्माहात्म्यस्य 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यादिभिर्निरुपाधि-
प्रीतिविषयत्वस्य च प्रतिपादनान्माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेह एव श्रुतेस्तात्पर्यमिति तद्वोचरः ।
पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वाच्चतुक्तत्वेऽपि श्रुतिमूलकत्वेन विधिविषयत्वान्मर्यादातो नाति-
रिच्यते । यत्सुनर्देवान्तरभजनम्, तदपि 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ती'ति श्रुतेर्भगवद्भजन-
मेवेति द्वावेव मार्गावित्याशङ्क्यामाहुः वेदाच्च भेदस्त इति । वक्ष्यमाणहेतुभिः वेदात्
वेदोक्तमर्यादामार्गाच्च । लोकादपि भेदं प्राप्य पुष्टिरस्तीत्यन्वयः । अनुग्रहः स्वविषयं पुष्पा-
तीति पुष्टिः । कर्तरि क्तिच् । सेतुर्विधृतिरिति वत् । वेदादिति वाच्यत्वाच्चक्रयोरभेदोपचारा-
द्विदेशः । तथाच, 'यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्ममावितः । स जहाति मतिं लोके
वेदे च परिनिष्ठिता'मित्यत्र लोकभेदौ प्रयङ्गिर्दिश्य भगवदनुगृहीतस्य तयोराध्यात्मार्गं
वक्ति । यद्यनुग्रहो लौकिकेषु वैदिकेषु वा साधनेषु प्रविशेत्, तदैवं सामान्येनार्त्तं न
वदेत् । किञ्च । 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि
मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च
परन्तपे'त्यत्र वेदादिपदैरुक्तानां प्रसन्नचारिवनस्यगृहस्यधर्माणां 'श्रेयान् द्रव्यमयायज्ञाज्ञान-
यज्ञः परन्तपे'ति वचनादिहेज्यापदसङ्गृहीतस्य यतिवर्गस्य ज्ञानसापि दर्शनसाधनत्वमुपल-
क्षणविधया निविध्य स्वविषयकस्य ज्ञानस्य ज्ञानफलयोर्दर्शनप्रवेशयोश्चानन्यभक्तिसाधनकत्वं
वदति । तेनापि ज्ञायते, अनन्या भक्तिर्नोक्त्यमेषु प्रविशति, केवलैव च फलं साधयतीत्य-
तोऽपि तत्कारणमूला पुष्टिस्तथा । किञ्च । 'नायमात्मे'ति श्रुतावपि प्रवचनादिनिषेधपूर्वकं
वरणैकलभ्यत्वं वृत्तं प्रत्येव स्वस्वरूपविवरणं चोक्तम् । तेन वरणस्यैवोक्त्युक्तः । वरणं
चानुग्रहप्रसक्तोऽङ्गीकार एव । तथा 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यमपि
वक्ष्यामि' 'रामेण सार्धं' 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्' 'भक्तिं लब्धवतः
साधोः किमन्यदवशिष्यते' 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्' 'वशे
कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्याति यथा' 'केवलेन हि भावेन' 'ता मन्मनस्का' इत्या-
दिषु भक्त्युत्कर्षक्यनेनापि तत्कारणीमूतपुष्टेर्बोत्कर्षः सिद्धः । अतो वेदोक्तत्वेऽपि वेद-
तात्पर्यगोचरत्वेऽपि जीवकृतवैयसाधनेष्वप्रवेशाच्चदसाध्यसाधनात्फलवैलक्षण्याच्च स्वरूपतः
कार्यतः फलतश्चोत्कर्षाच्च वेदोक्तसाधनेभ्योऽपि मित्रैश्च तत्तदाकारिका पुष्टिरस्तीत्यतो हेतोः
सिद्धं मार्गग्रयमित्यत्र न सन्देह इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु भवत्वेवं स्वरूपविवेकः, तथापि 'धर्मः स्तुष्टितः पुंसां विष्वक्प्रेनकयामु यः ।
नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम्' । 'श्रेयः स्मृतिं मक्तिमुदस्य ते विमो क्रियन्ति
ये केवलबोधलन्वये । तेषामसौ क्लेश एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलरूपावयवनिनाम्'
'नैष्कर्म्यमप्यभ्युतमावर्धितं न शोभते ज्ञानमलं निरसन'मित्यादिभिः केवलस्यैव निन्दा-
स्मरणान् 'निष्कथायामुरी मने'त्यादौ प्रवाहैकदेशमेव तयात्वाद्याद्यशमेवकारुण्यत्वादया-
धनत्वबोधनेन 'यदा यसे'त्यादीनां चारिताप्यादिवर्गस्यानिन्द्या 'मर्वेऽधिकारिणो यत्र

विष्णुभक्तौ यथा नृपे'त्यादिभिश्च तस्य सर्वस्यापि भक्त्यनुकूलत्वेन 'दानव्रततपोहोमव्र-
खाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते' 'ज्ञानी च भक्तर्भक्तं'
'आत्मारामाश्च मुनयः' इत्यादिभिर्मक्तिसाधनतास्मरणाच्चाङ्गभावेन प्रवाहमर्यादयोर्भक्तिश्री-
रप्रवेशे एको मार्ग एवास्तु, न त्वत्यन्तविवेक इत्यासङ्कामनूय दूषयन्ति मार्गैकत्वेऽपीति ।

मार्गैकत्वेऽपि चेदन्त्यौ तन् भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

अपिः पूर्वपक्षगर्हायाम् । उक्तरीत्या मार्गैकत्वे अन्त्यौ मर्यादाप्रवाहौ भक्त्यागमौ
भक्तेरागमोऽभिप्रेत्यभिप्रेत्यां तादृशौ तन् अङ्गभूतौ मतौ त्वयाङ्गीकृतौ । यद्वा । तन् न्यून-
फलसाधनत्वादत्तौ । हेतुगर्भं विशेषणम् । तनुत्वात् उक्तरीत्या भक्तिहेतुं शास्त्रसम्मतौ
चेत्, तदङ्गत्वं हेतुत्वं वा न युक्तम् । हि यस्माद्धेतोः वैदिको मार्गः सूत्रतः
कर्मज्ञानविचारकम्भो मोमांसादयस्त्रेभ्यो युक्त्या तत्तत्फलयोजनया हि निश्चयेन भिन्नः ।
सूत्रे हि जैमिनीये 'श्रेयः परार्थत्वादि'ति लक्षयित्वा 'कर्म फलार्थत्वादि'ति कर्मणः फलशेष-
त्वमुक्तम् । फलं च ज्योतिषोमादिवाक्ये स्फुटम् । विश्वजिदादिवाक्ये तु 'स स्वर्गः स्था-
त्सर्वान्प्रत्यविशेषादि'त्यनेन व्यवस्थापितमिति कर्माणि तावता चरितार्थानि शेषित्वेन भक्तिं
नोपेक्षन्ते । एवं 'अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तमिति' वैयासे
सूत्रे 'परं ब्रह्मतयो धारयति रसति भजति ध्यायति प्रेमति शृणोति श्रावयत्युपदिशत्या-
भरति सोऽनृतो भवती'ति भगवद्भूमिणां मुक्तिसाधनत्वमायवर्णोपनिषदि श्रुतम् ।
'तमेवं विद्वानमृत इह भवती'ति तैत्तिरीये श्वेताश्वतरे च ज्ञानस्य श्रुतम् । तत्र किं सर्वेषां
कारणता, उत ज्ञानस्त्वेति सन्देहे, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनापे'त्यन्यनिषेधात् साधन-
वैजात्ये फलवैजात्यस्य दृष्टस्य मुक्तावयुक्तत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाती'ति भक्तेर्ज्ञानोप-
क्षीणत्वाच्च ज्ञानादेव मोक्ष इति प्राप्ते, 'एतद्दे तदक्षरं गार्गि अस्थूलमनणु' 'अथ परा यथा
तदक्षरमधिगम्यते' 'अदृश्यमग्राह्यमि'त्यादिश्रुत्युक्तानामक्षरधियामक्षरविषयकज्ञानानाम् ।
तुः पूर्वपक्षनिरासि । अवरोधो मुक्तिसाधनेषु सङ्गहः । सः सामान्यतद्वावाभ्याम् । उक्त-
श्रुतौ यथा धर्माणां पुरोतमसम्बन्धित्वं श्रुतम्, तथा तैत्तिरीयसिले 'अम्भस्पर' इत्युप-
क्रम्य, 'तदक्षरे परमे ज्योतिषि'ति भगवत्स्थानत्वेनाक्षरस्यापि श्रुतम् । अतो भगवद्दर्मा-
क्षरयोः सामान्यम् । तथा 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतौ यस्तद्भावः ज्ञानिनो ब्रह्म-
भाव उक्तः, सोऽपि 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्यत्र परमभक्तिप्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पाद-
कत्वेन स्मृत इति ताभ्यां हेतुभ्याम्, न तु साक्षात्पुरोतमप्राप्तिसाधनत्वेन । नन्वेवं
स्मृतामुच्यते । श्रुतौ तु तत्र विश्राम्यने इति विरोधः । किञ्च । अक्षरमप्यविशिष्टमिति
तद्विषु केनापि तत्सापुण्यम्, केनापि भक्तिव्याम इति निहेतुकं वैषम्यम् । तदुभयं कथं
निरसनोपनिषद्वाक्यां दृष्टान्तेनाद आत्मदवदिनि । यथा उपसदाख्य कर्ममन्वन्धिनि
तानूनप्ररशंस्ये कर्मणि 'अनाष्टमप्यनाष्टप्यमि'नि मयेण तानून'वास्यं भौवाभ्या-

स्तुति चतुरवत्तमाज्यं षोडशल्लिखः 'अनु मे दीक्षामि'ति मन्त्रेण यजमानश्च स्पृशन्ति । तत्र कल्पे श्रुतौ च श्रूयते 'यस्मिन्निजं कामयेत यज्ञयज्ञसमृच्छेदिति तं प्रथममवमर्शये'दिति । अत्र सर्वेषामृत्विजां तुल्यत्वेऽपि यथा यजमानेच्छया फलवैषम्यम्, एवमिहापि भगव-
दिच्छया । अत्र सम्प्रतिमाह तदुक्तमिति । गीतास्तिति शेषः । 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ती'-
त्यादिना, 'पुरुषः स परः पार्थ मत्तया लभ्यस्त्वनन्यये'त्यन्तेन तथाचोपबृंहणत्वाच्च
विरोधो, नापि निर्हेतुकं वैषम्यमिति प्रतिपादितम् । अतो मर्यादामार्गीयं ज्ञानमपि स्वार-
स्येन मोक्षमेव शेषित्वेन गृह्णाति, न भक्तिम् । तथाच गीमांसाद्वये कर्मज्ञानयोस्तत्तन्मुख्य-
फलस्य पृथङ्ङिरूपेण केवलद्वयसूत्रप्रयाजादितुल्यत्वाभावात्सूत्रतो वैदिकमार्गो भिन्नो,
'दानम्रततपोहोमे'त्यादिवाक्यसिद्धोऽनुग्रहयुतश्च भिन्नः । एवं दैवसर्गात्मा प्रवाहोऽपि
मोक्षशेष एव, 'दैवी सम्पद्धिमोक्षायै'ति चान्पात् । इतरस्तु चन्धशेष इति दूरापास्तं
भक्तिशेषत्वम् । यदि प्रवाहो भक्तिशेषः स्यात्, भगवानेवम्भावं तस्मत्पत्तेर्न वदेदिति
युक्त्या वैदिकः सर्गोऽपि भिन्नोऽनुग्रहयुतश्च भिन्न इत्यनुपदं साधनीयम् । अतः केव-
लानां त्रयाणां स्वरूपमत्यन्तैविविक्तमेवेति सिद्धं मार्गत्रयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं स्वरूपं विविच्य उक्तवान्यैः संयोगपृथक्त्वेन भक्तिशेषत्वे मार्गैक्यं दुर्वारनि-
लाशङ्कायां पूर्वोक्तविवेकोपष्टम्भाय युक्तिमप्याहुः जीबेत्यादि ।

जीबदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं ऋगोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो नित्यपितः ।

'ध्रुवातो अस्य कीरयो जनास' इति श्रुतौ स्तुतिक्रियावतां जननशालिनां चेतनानां
नित्यत्वप्रावणायथा पुष्टिमार्गं भिन्नत्वं इतरवैलक्षण्यम्, तद्वत् 'नायं सुखापो भगवान् देहिनां
गोपिकासुतः । ज्ञानिनां चात्तपोतानां यथा भक्तिमतामिहे'ति वाक्ये द्वयोर्वैहिज्ञानिनोर्नि-
षेधतः सुखेन भगवत्प्राप्तिनिषेधादपि भिन्नत्वम् । यदि सर्वजीवदेहकृतीनां नित्यत्वं स्यात्,
कीरय इत्यादि विशिष्य श्रुतिस्तन्नित्यत्वं न वदेत् । ब्रह्मवादे नित्यत्वस्य विशिष्टाद्वैतद्वैतवा-
दयोरनित्यत्वस्य मायावादे मायिकत्वस्य सर्वेष्वविशिष्टत्वात् । एवं सत्यपि यदेवं वदति,
तेन तादृशतद्विशिष्टः पुष्टिमार्गो भिन्न एव । किञ्च । यदि पुष्टिमार्गस्येतरविवेको न स्यात्,
उक्तवान्ये द्वयोः सुखेन भगवदप्राप्तिं न निषेधेत् । यस्मादेवम्, तस्मान्मार्गो भिन्न इति ।
पूर्वश्लोकस्ययुक्तिपदसौवायं प्रपञ्चः । एवञ्च ज्ञानादिमार्गो यदि पुष्टिमार्गः स्यात्, साक्षादेव
पुरुषोत्तमप्रापकः स्यात् । यदि तथा स्यात्, 'यतो वाचो निर्वर्तन्त' इति श्रुतिर्वाग्य-
प्राप्यत्वं न वदेत् । 'नैतन्मनो विशती'त्यादि योगेश्वरान्न न वदेत् । तथा उक्तवान्ये
ज्ञानिनां देहिनां च तां न निषेधेत् । निषेधो यद्यन्यार्थः स्याद्, 'यथा भक्तिमता'मिति
न वदेत् । 'भक्त्या त्वनन्यये'ति 'यमेवैष वृणुत' इति स्पृशिश्रुती न वदेताम् । यस्मादेवं

तस्मात्तथेत्यादयोऽप्यनुसन्धेयाः । एवं नानाप्रमाणैर्मार्गस्वरूपभेदे सिद्धे मर्यादामार्गाणां 'श्रोतव्य' इत्यादिषु श्रवणादीनां यद्दर्शनसाधनत्वमुच्यते, तत् 'नायमात्मे'त्यादिपूर्वोक्त-
श्रुतिस्मृत्युक्तोपाङ्गतिरूपाणामेव । न तु केवलानाम् । परमात्मनस्तथाप्रकाशादक्षरा-
त्मन्येव पर्यवसानात् । 'क्लेशोऽधिकतर' इति वाक्यादुःखसाहचर्यं च कंचित् । ततो
मर्यादामार्गाणां येव तानि । 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्रापि तदनुरोधात्स्वकरणकमेव ज्ञान-
मुच्यते । यथाविभवेत्तदा विद्यादिति । आविर्भावस्तुक्तप्रनाडीक्रमस्तैव । 'तमेव विदिते'-
त्यत्रापि 'ते ध्यानयोगानुगता' इत्युपक्रमात् मध्ये च 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावादित्ति
कथनात्सर्वभावेनाश्रयणरूपासुपासनामपेक्ष्यैव ज्ञानमुच्यत इति तादृग्ज्ञानकारणीभूत-
भावस्य धीजभूतानुग्रहमन्तरेणामावाहुक्तैव प्रनाडी । एवं धर्मदानादयो भक्त्युत्पादकसं-
हितोत्तरीतिषोषकैकादशस्कन्धोदितप्रकारेणानुष्ठीयमाना भक्तिसाधनतां यान्ति । स प्रका-
रोऽप्यनुगृहीतानामेवार्थं भगवतोक्तो मित्र एव । न तु ग्रीमांसितः । तत्र तथानुसन्धा-
नस्य विचारादर्शनात् । अतो विचारितास्तत्फलसाधका एवेति यथाविचारं मर्यादां
प्रवाहं वा नातिवर्तन्ते । तथैव योगादयो वामादीनि बाह्यानि च स्वस्वशास्त्रोक्तफलसाधनाय
प्रवृत्तानि । अतः सर्वाण्यसद्गीर्णानि । तदेतत्सर्वं हृदिकृत्य व्यावर्तकधर्मेण पुष्टिमार्गभेदसाधन-
मुपसंहरन्ति प्रमाणभेदादित्यादि । अत्र यद्यपि पुष्टिमार्गस्वरूपभेदनिरूपणस्यैवोपसंहारः
कण्ठादुक्तः, तथापि मर्यादाप्रवाहयोरपि प्रसङ्गात्सिद्धो ज्ञेयः । अग्रे 'प्रवाहस्थानप्रवक्ष्यामि
स्वरूपाङ्गक्रियायुता' निति स्वरूपादिभेदयुतजीवभेदनिरूपणस्यैव प्रतिज्ञानात् । अन्यथा
सोऽपि व्यावर्तकप्रमाणभेदैः स्वरूपबोधनाय प्रतिज्ञातः स्यात् ॥ ७ ॥

एवं प्रमाणमलेन मार्गस्वरूपभेदः साधितः । तेन मार्गव्यग्रमितौ जनितायां प्रमेय-
मलेनापि सिद्ध एषेत्यतः साधनभेदेन मार्गव्यग्रभेदं साधयितुं जीवादिभेदयुताविच्छिन्न-
सर्गेण पुष्टिभेदसाधनाय सामान्यतः सर्गभेदनिरूपणं प्रतिजागते सर्गभेदं प्रवक्ष्यामीति ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

ननु 'यथाग्रेः शुद्धा त्रिस्फुलिङ्गा' इति श्रुतौ जीवमात्रस्थोत्तिकप्रकारिकैवोक्तेति
तेषु त्रिस्फुल्लयस्यासंभवे तदेतेषु भौतिकत्वादेस्तुल्यत्वात्तत्क्रियास्य तदनुरूपत्वादेस्तुल्यत्वा-
त्साधनसादृश्यस्य चरलेपायितत्वेन सर्गभेदनिरूपणं व्यर्थम् । तथा सति नात्यन्तं विवेक
इत्यत आहुः स्वरूपाङ्गक्रियायुतमिति । तथाप्येतत्सन्देहनिरासाय तद्भेदोऽपि प्रमाणयो-
परिकरिष्यत इति भावः । तदेवाहुः इच्छामात्रेणेत्यादि । अग्रेच्छामात्रेणेत्यनेन 'पटु म्यां
प्रजापेयेती' नि श्रौतमात्रेण च निमित्तत्वनोक्तम् । तेन तदाकारिकेच्छारूपो भगवानेव

निमित्तम् । तेन हेतुना मनआदिभिः स्वस्य रूपैः समवायिभिः प्रवाहादीन् सृष्टवान् । तत्र मनसा प्रवाहसृष्टिरेकादशस्कन्धे 'पुरुषः प्रकृत्येति विकल्पः पुरुषर्षभ । एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मक' इत्यनेनोक्तेति ज्ञायते । विकल्पत्वकथनात् । श्रुतौ च 'असतोऽधि मनोऽसृज्यत, मनः प्रजापतिमसृजत, प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं मनस्वेव परमं प्रतिष्ठितमि'ति जाग्रति वहिः सृष्टिरुच्यते । तथा 'य एष सुषेपु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो मवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत' इति स्वप्ने उच्यते । यत्र मनसा वहिः सृजति, तत्र मायापि सहोपादीयते । अत एव नृसिंहतापनीयश्रुतौ षट्पीजदृष्टान्तमुक्त्वा 'तथेयमपि स्वाव्यतिरिक्तानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशाशाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'त्याद्युच्यते । अत एव 'यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्म्या श्रवणादिभिः । नखरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमय'मिति भगवतापि उभयमयत्वमुच्यते । अत एवासुराः सृष्टिकर्तृत्वं ब्रह्मलक्षणमस्यां दृष्ट्वा मायामेवोपासते । तदपि श्रावितं मण्डलब्राह्मणे 'मायैत्यसुरा' इति । इयमेव सृष्टिन्तरमन्यदित्यादिशब्दैर्ब्यबह्रियते श्रुतौ—'यद्युष्माकमन्तरं पमूवे'ति । 'मायया ह्यन्यदिवे'ति । मायावादिनश्चैतामेवावलम्ब्य ब्रह्मवादिभिः प्रत्यवतिष्ठन्ते । इयं च सत्यसृष्टिमुपधाय तदुत्तरं च जन्यते । अत एव नृसिंहतापनीये योनित्वमात्मन एवोच्यते । अनुमानं च, विमतः प्रपञ्चः सत्यसृष्ट्युत्तरकालीनः । मायामनोमयस्यात् । स्वाभ्रिकैन्द्रजालिकवत् । व्यतिरेके, तत्तन्मतस्य सत्यप्रपञ्चवत् । एतेनैवार्थादेव सत्यसृष्टिसिद्धिरपि । इयमेव नियन्त्रे 'महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययासृजदि'त्यनेन सङ्गृहीता । तथाच व्यामोहिका स्वतः सत्कार्याक्षमा सदुपधानेन तत्तत्क्षमा सृष्टिः प्रवाहसर्ग इति सिद्धम् । तथाच मनसा व्यामोहवहुलं प्रवाहं सृष्टवानित्यर्थः । वचसा सृष्टिश्च 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दव इति पिद्वन् तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति शस्त्रं विश्वानीति स्तोत्रमनिसौमगेलन्याः प्रजा इति, स मनसा वाचं मिथुनं समभवदिति, स मूर्तिरित्याहन् नृभूमिमसृजते'त्यादिश्रुतिषु, 'सर्वेषां स तु नामानि रूपाणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देन्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्भमे । नाम रूपं च मृताणां कर्मणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देन्य एवादौ निर्भमे स महेश्वर'इत्यादिस्मृतिषु च स्फुटम् । न चात्र तृतीयाप्रयोगात्करणत्वमेव, नोपादानत्वमिति वान्यम् । 'मृदा घटं निर्मिमीत' इत्यादावपि तथा प्रयोगात् । न चैवं ब्रह्मोपादनत्वश्रुतिव्याकोपः । 'वाचाऽविरूपनित्यया' 'वेदो नारायणः साक्षादि'त्यादिभिर्भगवद्रूपताबोधनेन तन्निवृत्तेः । न च शब्दस्यार्थोत्पादकत्वमसङ्गतमिति वान्यम् । शब्दतन्मात्रादाकाशोत्पत्तेः स्मृतिशतसिद्धत्वात् । तथा वर्णात्मकादपि तदुत्पत्तौ पाथकाभावात् । वस्तुतस्तु 'वेदा यथा मूर्तिषराक्षिष्ठ'इति वाक्याद्वेदादिमानिदेवतै-

वोपादीयते । अत एव 'ॐ मिलेतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । भूतं भवद्भ-
 विष्यदिति सर्वमोद्धार एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योद्धार एव । सर्वं हेतुब्रह्मे'ति
 माण्डूक्येऽपि श्रूयते । नामसृष्टौ तु नाद एव प्रणवद्वारोपादीयते । अत एव द्वादशस्कन्धे
 ॐद्धारमुपक्रम्य 'स्वधाधो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वमत्रोपनिषद्देवीर्वा
 सनातन'मित्युक्तम् । 'स एष जीव' इत्यादि च । तेन वेदपुराणाद्यात्मकसृष्टेः प्रणव एवो-
 पादानम् । एवञ्च, 'मनः पूर्वं वागुत्तर' इत्यादिश्रुत्या वाचो मनःपूर्वकत्वधावणात्, 'वचसा
 वेदमार्गं ह्री'त्यनार्यादेव मनःपूर्वकत्वसिद्धिः । तथाच मनस्समाधिपूर्वकं वचसा वेदमार्गं
 सृष्टवान् । हि युक्तश्चायमर्थः । तेन मार्गेण भगवान् प्राप्यत इति । यतो हरिः सर्वदुः-
 खहर्ता । तथाच वेदमार्गं विना जीवानां दुःखनिवृत्तिर्न स्यादतस्तथा कृतवानित्यर्थः ।
 एतदेव 'तेने ब्रह्म हृदे'त्यनेनोच्यते । अत एव 'जन्माद्यस्य यतः आसृज्योनिस्त्वा'दिति
 सूत्रकारोऽपि रूपसृष्टेर्नामसृष्टेर्भेदं क्रमेणाह । तथा 'रूपप्रपञ्चकरणदासत्तत्त्वांशवारणे ।
 श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव स' इत्याचार्यैर्निबन्धे निरूपितम् । इदमत्राकृतम् ।
 'स वै नैव रेम' इति श्रौते सन्दर्भे रमणार्थमेव प्रपञ्चरूपेणाविर्भाव उच्यते । तथाच
 रमण वैचिष्यं विना न सम्भवतीति सर्वेषामविषया स्वशक्त्या तत्तदासक्तिरूपं धन्वं
 सम्पादितवान् । पश्चात्सर्वे एते दुःखिता एव भविष्यन्तीति करुणया वेदमार्गकरणं
 दुःखनिवर्तकम् । अतो मनस्समाधिपूर्वकत्वमुच्यते । तथाच येषां वेदमार्गेण मुक्तिले
 दैवजीनाः । येषां धन्व एव ते आसुराः । 'दैवी सम्प'दिति वाक्यात् । पुष्टिं तु कायेन ।
 'कस्य रूपमभूद्देवा तत्कायमभिचक्षत' इति कायपदनिर्वचनात् । 'स इममेवात्मानं
 द्वेषाभातयत्ततः पतिश्च पत्नी चामवता' मिति पुरुषनिघञ्छास्त्रे श्रावणात्स्वरूपसौवानेकधा
 भयनम्, स्वरूपं चानन्द एवेत्यानन्देनेत्यर्थः । तत्रापि निश्चयः नितरा चय एकीभाषो यस्य
 तादृशोऽतिसान्धानः । तेन मनोवचःपूर्वकत्वमर्थोदेव सिद्धम् । गोवर्धनोद्धरणप्रसङ्गे
 तथात्व स्पष्टम् । तस्यामानन्दांशदेनं तितोमानः । एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने निधन्धे
 च स्पष्टम् । यद्यपि पूर्वत्र समवायित्वं भगवत एवेति तस्यापि कायेनैव सृष्टिरावाति,
 तथापि तत्र समवायित्वे सचित्तोरेव प्राधान्यम्, अत्र तु केवलानन्दस्येति भेदः । अथवा ।
 मर्यादायाः समवाय्यप्यक्षरमेव । 'मया ततमिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना । भद्रस्याति
 सर्वमूर्तानि न चाहं तेष्ववस्थितः' 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' 'अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वा'
 इत्यादिपान्यैर्मर्यादासृष्ट्युपादानकारणत्वेनाह्वरं ब्रह्म निरूपयित्वा, 'परस्वस्मात्तु मावोऽन्य'
 इत्यादिना तस्य धातुपरत्नमुक्त्वा, तस्य स्वधामत्वं चोक्त्वा, अग्रे 'पुरुषः स परः पार्थ
 मत्तया लभ्यस्वयनन्यये'नि स्वस्य ततो भिन्नत्वं मणितवान् भगवान् । अत एव 'एकागेन
 गिनो जग'दिनि स्पष्टमेव सङ्गच्छते । अथ 'एकागेने'नि कथनाद्भगवदंशस्याक्षरस्य मर्या-
 दाममत्रापिरामरगम्यते । काष्ठपक्षेऽपि तस्याभिन्नत्वाद्विरोधः । अत एव घृष्टद्रामनपुराणे
 ब्रह्मवाक्यं 'मधुरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तम'मिति । अत एव 'द्विरूपं तद्वि सर्वं

स्या' दिति सिद्धान्तमुक्तावल्यामाचार्यैर्निरूपितम् । एवं प्रवाहेऽपि मायामनोरूपः समवायी । द्वे अस्य बीजे' इत्यारम्भ 'मायामयं वेद स वेद वेद'मिति भगवता निरूपणात् । न च निश्चयत्वं सर्वस्य । मायामात्रस्यैव तथात्वात् । सन्ध्याधिकरणेन तथा निश्चयात् । अत्र मात्र-पदाभावात् । कात्स्न्येनाभिव्यक्तस्वरूपत्वाच्च । मायायाः शक्तितया सतीत्वेन नयतो विकारा-यत्वेऽप्यदोषाच्च । अतोऽहङ्कारस्य चिदचिद्विन्नस्वरूपत्ववद्भावहारिकप्रवाहस्य सदसद्विन्नस्वरूपतया सत्यत्वस्यापि विद्यमानत्वान्न कोऽपि शङ्कालेशः । पुष्टौ तु पुरुषोत्तम एव सर्वांशेन कार्यकारणरूप इत्यभिप्रेत्य कायेनेत्युक्तम् । अत एव श्रुतौ साक्षात्परम्परान्यां सृष्टिः स्वस्यैव सर्वरूपेण भवनं चेति प्रकारप्रयेण सृष्टिकथनम् । अत एव तैत्तिरीये ब्रह्मवित्प्रपाठके 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'ति वारत्रयं सृष्टिरुक्ता । वैजात्याभावे तथा कथनमप्रयोजनकं स्यात् । तस्मान्न कोऽपि शङ्कांशः । कारणवैजात्ये फलवैजात्यन्यापस्य तुल्यत्वात् । अवा-न्तरमेदास्त्वेतैर्ध्वेवान्तर्भवन्ति । एतच्च लीलासृष्टेर्भगवदात्मकत्वं 'नारायणसमो गुणै'रित्यत्र 'तमद्भुतमि'त्यत्रापि च निर्णीतं श्रीमदाचार्यचरणैः । अत एव 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम्' 'दहर उच्येतस्य' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यैर्भगवल्लीलासृष्टेर्भगवद्रूपत्वमुच्यते । बृहद्ब्रह्मनपुराणे 'आनन्दमात्रमिति ब्रह्मदन्तीह पुराविदः । तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देवो वरो हि न' इति श्रुतिभिः प्रार्थितो भगवान् 'स्वलोकां प्रकृतेः परम् । केवलानुभवाण्ड-मात्रमक्षरमध्यग'मित्युपक्रम्य 'किञ्चोराकृतिरभ्युत' इत्यन्तेन ब्रुन्दावनगोवर्धनयमुनादिसर्वम-क्तसहितं स्वस्वरूपं दर्शितवानिति सर्वस्या एव लीलासृष्टेस्वरूपत्वमायातीत्येतत्सर्वं विद्वन्म-ण्डने स्पष्टम् । ननु भवत्वेवं सर्गभेदः, तथापि सर्वेषां जीवानां भगवदंशत्वाविशेषाच्चा-बाह्यिकाणामेव अतिदुष्टत्वे को हेतुः । न च रमणेच्छैव हेतुः । तथा सति स्वरतीक्ष्णयां तेषां लयः स्यात् । न च जायत एवेति वाच्यम् । तथा सति अतिदुष्टता न स्यात् । यथा कर्मिणाम् । न चेष्टापत्तिः । तथा सति 'मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गति'मिति भगवद्ब्रह्मण्यविरोधः स्यात् । एवकारश्च सर्वमुक्तिदशायामपि प्राप्त्यभावद्योतको विरुध्यते । कर्मिणामपि सर्वमुक्तिनोऽर्वाक् भगवत्प्राप्त्यभावाद्बुद्धनीचकर्मणा चाधमादिगतेरपि जाय-मानत्वादविशेषश्च स्यात् । मामित्यस्य पदस्याक्षरपरत्वेऽपि न निस्सारः । उक्तदोषताद-वस्थ्यात् । वस्तुतस्तु लयाभावोऽप्यशक्यवचनः । 'यथाद्रिप्रभवा' इति वाक्यात् । अधोक्त-गीतावाक्यानुरोधा 'यथाद्री'नि वाक्यस्ये गतिपदे सङ्कोचः कार्यः । तथा सति तेषामन्धत-मभ्रवेश एव मुक्तिः । तथाच सर्वमुक्तिदशायामपि न भगवति तेषां लय इति स्वीक्रियत इति चेत् । तर्हि 'यतो वा इमानो'त्यादि 'अव्यक्तादीनि भूतानी'त्यादिश्रुतिभगवद्ब्रह्मण्य-योर्भगवत् एवोत्पत्तेर्भगवत्त्वे च लयस्य कथनात्तेषां तत्र लयानद्गीकारे तत्र उत्पत्तिरपि न स्यात् । यदि चोभयसामञ्जसार्थमन्वतमसत्त्वतोऽन्तिरेकेण प्रलये स्थितिरतीक्ष्ण्यते, तदा 'भवानेकः शिष्येतेऽप्येवं' इति श्रीभागवतवाक्यविरोधः । न च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वा-

दन्धतमसोऽपि तथात्वादेकपदस्य मुख्यवाचकत्वेनाप्युपपत्तेस्तत्स्थितौ को दोष इति
वाच्यम् । अन्धतमसो विकारत्वात्तस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारे 'वाचारम्भणं विकार' इत्यादि
'विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवा' नित्यादिश्रुतिमगवद्वाक्यविरोधात् । 'वृहदुपल-
ब्धमेतदवयवव्यवशेषतये'त्यादि 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह' इत्यादिवाक्यानि च विरुध्यन्ते ।
अतो भगवति लयानङ्गीकारे भगवतो न तदुपादानत्वमिति सिध्येत् । किञ्च । रमणेच्छाप्ये-
तदुत्पत्तौ न कारणीभूतितुमर्हति । यतो रमणेच्छया स्वयं तावद्गो भूत्वा क्रीडतीत्युच्यते ।
एतेषां च केवलं दुःखित्वान्न रमणलेशोऽपि । अत एव 'केवलं नित्यदुःखा' इति श्रीवृ-
भाष्टकोक्तिरपि सहजच्छते । न च भगवद्भिन्ना एव केचनैव जीवाः सन्ति येषामियं व्यव-
स्येति वाच्यम् । अद्वैतश्रुतिविरोधात् । तस्मादुत्पत्तेरेवाभावान्मार्गभेदव्यवस्था कर्तुमेवाव-
श्येति चेत् । अप्रोच्यते । भगवान् हि सर्वरसमोक्ता राजवद्रमणार्थं स्वस्वरूपारमर्कं प्रपञ्चं
कृतवान् । तत्र च वैरिणोऽप्यपेक्षिताः । अन्यथा बीररसमो गो न स्यात् । स्वांशाश्च
वैरिणो न भवन्त्येव । 'यो यदंशः स तं भजते' इति वाक्यात् । तथाच पूर्वोदाहृतश्रुतिस्थ-
तिभिर्भगवता स्वसामर्थ्यरूपया मायया केचन जीवा मायांशा एव 'जीवेशावाभासेन
करोती'ति श्रुत्युक्ता व्यावहारिकास्तद्योग्यव्यावहारिकसकलसामग्रीयुक्ताः सृष्टाः सन्तीत्य-
वगम्यते । व्यवहारश्च लौकिको गुणानां सन्निपातः । 'अदृष्टान्यतम'मित्यस्य देवकसुरे-
शेनोक्तस्य भगवतो वान्यस्य विवरणे 'यद्यपि मत्तोऽन्ये ये केचन सम्भवन्ति मायया सृष्टा'
इत्यत्र स्पष्टमिदम् । सप्तत्रिंशाध्यायेऽकूरस्तुतो 'स्तेच्छन्नाये'त्यस्य विवरणे च 'स्तेच्छा ये
सहजा देवास्ते गुणवन्तोऽपि हन्तव्या' इत्यनेन । अत एव श्रीमदाचार्यैरपि सृष्टिभेदनि-
रूपणे निबन्धे 'भेदन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययासृजत् । तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्ता-
मार्त्रे न वस्तुतः' इति पद्याभासे 'स्वप्नादिसृष्टिसङ्गदार्धमाहे'त्यादिपदमेतदभिप्रायको-
योक्तम् । अत एव 'मायेत्यसुराः' 'यो यदंशः स तं भजते' इत्यादिश्रुत्यादयोऽपि सह-
जन्ते । अत एव श्रीमोक्तुलनायचरणैरपि सिद्धान्तमुक्तावलीविवृतिसंस्थायाः 'सेवा हि सेव-
कधर्मस्तदुक्ता जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापित'मिति फक्किाया व्याख्याने 'आहु-
रप्यतिरिक्तानामशेषाणां'मित्युक्तम् । अत एव 'पुमान् विरज्येत निना पशुघ्ना'दिति श्लोक-
व्याख्याने 'अनिवर्त्यदोषेण चाप्रवेश' इत्युक्तिराचार्याणामस्माकमाश्रयः । 'सहजासुरस्त्वेनेत्यर्थ'
इति प्रमुचरणतद्विवृतिरपि । अत एव 'असत्त्वेन स भवति असद्वत्तेति वेद चे'दिति 'न
सत्यं तेषु विपत' इत्यादिश्रुतिप्रगट्टाक्ये तेषां व्यावहारिकं सत्त्वं वदतः । अत एव
देवकीपुतानपनाय गनन्तं भगवन्तं स्तुवतो पलेर्गन्धनिवृत्तौ श्रीमदाचार्यैरुक्तम्, 'ते चेत्
द्वेषासृष्टा तेषां नरकपा' व्यावश्यक इत्या 'सुती योनिमापन्ना' इति पार्श्वानुसारेण कदाचि-
दप्यमुक्तौ कथं भगवान् सर्गात्मे' नि । तथाच इच्छामात्रेण निमित्तेन मायोपादानकं
प्रपादं सृष्टवान् । न तु स्वयं तत्र प्रविष्टः । तथाच मायया निर्मितेषु नरकादिरूपनिकोपे
ते पतन्तीनि न कोऽपि दोष इत्यर्थः । ये च मुच्यन्ते ते च नासुराः । किन्त्यासुरादिभिः ।

तथाच ते भगवदंशा एवेति निष्कर्षः । यदा च स्वरतीच्छा तदा मायामप्युपसंहरतीति तेऽपि न प्रतिभासन्ते । वस्तुतस्तेषामसत्त्वात् । तथाच ये श्रपञ्च मायिकमेवादुस्त आसुरा एव । यतस्तेषां तथैव भासते । 'पुण्यो गन्ध' इत्यादिवाक्यविचारेण दोषप्रतीतिमात्रस्य मायिकत्वमिति न कोऽपि दोषः । ननु सामर्थ्यस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वात्प्रावाहिकाणां विकारस्य च मायोपादानकत्वादिकारित्वं ग्रहणो दुर्वारमिति चेत् । न । न हि तेषां सामर्थ्यरूपत्वम् । असत्त्वात् । किन्तु सामर्थ्यात्प्रतीयमानत्वम् । अन्यथा सत्यता स्यात् । दृश्यतेऽपि नद्वैः प्रदर्श्यमानस्य मिथ्यात्वं क्षणिकत्वात्तत्सामर्थ्यस्य च सत्यत्वमिति न मार्गभेदानुपपत्तिः । यद्वा । वीररसभोगार्थमुत्पादिता अपि जीवाः सत्या एव । 'जीवेशावाभासेने'ति श्रुत्युक्तस्याप्याभासस्याभाससमानाकारत्वात् । तयोः समानाकारत्वस्यैव लोके दर्शनात् । अत्राभासाभासयोरुभयोरप्यान्तरत्वेन द्वेपरूपधर्मप्रतिविम्बेऽपि बाधकाभावात् । न च वीररस उपयुज्यमानस्य तद्धर्मस्य द्वेषस्य तेष्वभावः शङ्क्यः । द्वेषस्याप्यानन्दतिरोभावात्मकत्वेन तेषु तत्सत्त्वात् । अतस्तद्विशिष्ट एव ते । किञ्च । 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणाद्ययः । स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विमो'रिति द्वितीयस्कन्धोक्ता भगवदुत्पन्ना गुणाः कार्यार्यं मायया यथा गृह्यन्ते, तथा भगवत्कार्यार्यं तथा ते जीवा अपि स्वजन्या अविद्याशक्त्या गृह्यन्ते । अत एव विद्वन्मण्डने 'यस्मिन्जीवे यादृशीच्छा तदनुरूपा एवाविद्यादिशक्तयः सत्त्वादिभेदेन तं व्याप्नुवन्तीति महदैश्वर्यं भगवत' इत्युक्तम् । तेन ते 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्युक्तासुरधर्माणो भवन्ति । तद्धननादिना भगवानपि वीररसादिकं भुङ्क्ते । तादृशभगवदिच्छावशादेव तेषां तथात्वमिति 'यो यदंशः स तं भजत' इति वाक्यस्यापि न विरोधः । तैर्भजनकारणे भगवदिच्छाभावात् । तेन तेषां देहादिकं सदसद्रन्धिररूपं प्रागेव साधितम् । एवं सति ते स्वकर्मगान्धे तमसि प्रविशन्ति । अन्यतमश्च प्रलयेऽविद्यायां प्रविशति । अविद्या च मायायाम्, माया च ब्रह्मणि । प्रलयस्य श्रुतौ पुराणेषु च प्रतिसम्भरत्वेन सृष्टिविपरीतक्रमतया सिद्धत्वात्तदापि ते भगवन्तं न प्राप्नुवन्तीति 'मागप्राच्यैवे'ति वाक्यमप्युपपद्यते । न च विकारस्य सत्यत्वे ग्रहणो विकारित्वापत्तिः । विकारस्य वाचारब्धत्वेन तदनन्यतया तदभावात् । तस्य दुष्टताया अपि लीलाधर्मैच्छिकत्वात् । वस्तुविचारे दोषस्य प्रतीतिमात्रत्वात् । तदनन्यत्वाधिकरणे तथैव सिद्धत्वात् । द्वितीयस्कन्धसुषोभिण्यामपि 'यत्किञ्चिद्वृष्यं तत्र दृष्यं चापि हरिः स्वयम् । विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभत' इति निर्णीतत्वाच्च । अत एव विचारेऽपि न मार्गभेदानुपपत्तिः । न च पञ्चदशमध्यायेऽन्यतरवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । कल्पभेदेनोभयथापि सामञ्जस्यात् । तथाच पूर्वोक्तरीतिकेनेच्छामात्रेण निमित्तेन मनसा सहजानुरागमुरावेशिनो देवांश्च सृष्टवान् । तथाच द्विधा प्रवाहोऽत्रोक्तः सहजानुरागेश्विभेदेनेति ज्ञेयम् । अन्यत्पष्टम् । ननु 'तदिच्छामात्रतस्तस्माद्ब्रह्मभूतानां चेतना' इत्यादिना देवसृष्टिर्नि-

घन्धे इच्छामात्रत एव निरूपितेति कथं त्वया मनस्त उच्यते । उच्यते त्वमिप्रापज्ञानात् ।
तथाहि । निघन्धे यदिच्छामात्रेति पदं तदनुपहितस्य स्वतन्त्रस्य निर्गुणस्य कारणताबोधाय ।
अथ तु यत्तत्पदं तदस्यां स्वसमवायिकारणताकत्वनिरासार्थम् । अत एव निघन्धे तत्र
'प्रक्षमतांशे'त्यादि जीवविशेषणमुक्तम् । अथ तु नोक्तमित्येवं विनिगम्यते । न च तत्रल-
भेवात्रातिदेश्यम् । असुरसृष्टित्वात् । 'प्रवाहस्यान्वक्ष्यामी'त्यादिना प्रावाहिकसृष्टेरा-
त्स्वनिर्धारणात् । तस्मादेवं सर्गभेदेन मूलभेदादेहादिवैलक्षण्यसिद्धेः साधनसाङ्ग्यभावाच्च
सर्गभेदनिरूपणवैयर्थ्यमिति मार्गाणामत्यन्तविवेक उपपन्नः प्रामाणिक एवेति भावः ॥ ८ ॥

ननुपादानभेदेऽपि निमित्तसाजात्ये कार्यं फलं च तुल्यमेव लोके दृष्टम् । यथा
सौवर्णराजतताम्रषट्पास्ततो जलाहरणं च । वेदेऽपि यथा श्रीह्रियवप्रकृतिकपुरोडाशाम्ना
समानो यागोऽदृष्टं च । तद्वदत्रापि निमित्तसाजात्यादैक्याद्वा फलमेकमेव चेद्ध्यर्थः सृष्टिभेद-
मार्गभेदसाधनप्रयास इत्याशङ्क्यामुपोद्धातसङ्गत्या फलनिमित्तयोर्भेदमाहुः मूलेच्छात इति ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकथा ॥ १० ॥

'प्रजायेये'त्याकारिकया मूलेच्छया । सिद्धक्षयेति यावत् । तथा कृत्वा फलं लोके
भवति । न त्वलौकिकम् । 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदा-
यतीनि भूतानि भवन्ति जायस्य म्रियस्वेति । अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते
धूमसमिसम्भवन्ति । धूमाद्राग्निं रात्रेरपक्षीयमाणपक्ष'मित्यादिश्रुतेः । 'एवं त्रयीधर्ममतुप्रपन्ना
गतागर्तं कामकामा लभन्ते' 'क्षिपाम्यजसमशुमानासुरीष्वेव योनिष्वि'त्यादिस्मृतेश्च । न
च त्रयीधर्मातुप्रपन्नत्वे कथमासुरत्वमिति शङ्क्यम् । देवावेशेन तत्सम्भवात् । आसुरलक्षणेपु
'यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये' 'यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वक'मित्युक्तत्वादिति । वैदिके
मर्यादामार्गे वेदोक्तं स्वर्गमोक्षादिरूपं फलं भवति । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते
तेऽर्चिरभिसम्भवन्ती'ति 'यज्ञ दुःखेन सम्पिन्न'मिति 'प्रस वेद ब्रह्मैव भवति' 'न स
पुनरानर्तत' इत्यादिश्रुतेः । 'त्रैविद्या मा'मित्यादिस्मृतेश्च । अत्रापि 'एष उ एव साधु कर्म
कारपनि तं दमेभ्यो लोकैभ्य उज्जिनीपती'त्यादिश्राविता उज्जिनीपापोजिनीपा च कारण-
त्वेनातुसन्धेया, अज्ञानरूपकार्यान्गुमोचयिषा चानुमातव्या । कायेन आनन्दमानकरपादसु-
षोदस्यदिरूपेण फलं नानाविधं तृतीयातुगवरूपं पुष्टौ भवति । तुना लौकिकवैदिकप्रकार-
शश निरष्टा । तथाच यथा यथा पुष्टिमार्गीया वाञ्छन्ति, तथा तथा तानतुल्य
ददाति । न त्रीशत्वेन । यथान्यत्र । अत एव प्रमुचरणैर्नररत्नस्य'निजेच्छातः करिष्य-
ती'त्यस्य व्याख्यानं 'निजानामिच्छातः स्वेच्छानये'त्युभयया व्याख्यातम् । 'गोरीभिः
सोमिनोऽनुत्सृ' 'यां गोपीमनय'दित्यादौ स्पष्टं च तथा । अत्रापि 'गोपाये स्वात्मयोगेन'
'मदस्त्वमिदमे तेषां कृपयेतदधिन्तयन्' 'वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक' इत्यादिभिरनुपासितोक्त
पेष्टा प्राणरगेन बोध्या । एतन्न यत्र धूममार्गीयमशीर्षमन्यदा सङ्कीर्णं फलं तत्र तदे-

तुम्हा सङ्कीर्णञ्छानुमातव्या । अत एव भिन्नेच्छातः अपिशब्दात्फलभेदतश्च नैकधा सर्गा मार्गाश्च एकविधा नेत्यर्थः । नैकतेति पाठे सर्गाणां मार्गाणां चैकता नेत्यर्थः । एवमुत्पत्तिमारम्भान्तं मार्गप्रवाहमेदात्प्रमेयबलेन मार्गत्रयभेदः साधितः । तेन प्रमीयमाणा वस्यासम्बन्धिनः सन्देहा निवारिताः ॥ ९ ॥

अतः परमनुष्ठीयमानावस्थासम्बन्धिनः सन्देहान्परिहर्तुं मार्गसाधनीमृतजीवदेह-
क्रियाभिर्भेदः पूर्वप्रतिज्ञातो वक्तव्यः । तेषु जीवानां मुख्यत्वात् प्रथमं तद्वदेव वदिष्यन्त
इच्छाभेदेऽपि जीवेषु वैलक्षण्यमावात्कथं फलभेद इत्याशङ्कामपि परिहरिष्यन्तश्चिद्रूपत्वा-
विशेषेपि तत्तदसाधारणधर्मभेदाजीवा भिद्यन्ते, तेन फलभेद इति हृदिकृत्य असन्तवि-
विक्तो धर्मः प्रावाहिकाणामेवेति प्रथमं तानाहुः सानहमित्यादि ।

‘तानहं द्विपतो’ वाक्याद्भिन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तथाच येषां भगवद्भेदोऽसाधारणधर्मस्तेन सार्वदिकोऽतिघोरः संसारस्ततोऽन्धत-
मःप्रवेशः पर्यवसाने ते प्रवाहिणः । भगवद्भेदश्च त्रिविधः । मूलरूपावताररूपद्वेपो विमू-
ल्यादिद्वेपो जगद्रूपद्वेपश्च । तत्र मूलरूपावताररूपान्यतरद्विपो भगवन्तं पश्यन्तः कालं
प्राप्य मुच्यन्त इति ‘मन्येऽसुरान् भागवता’ नित्यत्र व्यवस्थापितम् । ‘कामं क्रोधं’मिति
ब्रह्मयाच । ‘तदेव रूपं दुरवापमाप’ ‘लेभे गतिं पाप्मुचिता’मिति कंसपूतनयोर्मुक्त्यु-
क्तम् । विभूतिद्विपस्तु द्वेपत्यागे क्रमेण मुच्यन्ति । ‘अत्यागे धर्महीनाः पतन्ति’ ‘सम्मु-
ह्यन्तु हरद्विप’ इत्यस्य निषण्णे शिवद्विपां तथा व्यवस्थापनात्समानन्यायेनान्यत्रापि मुक्तिसि-
द्धत्वात् । एते उभयेऽप्यासुरावेशिन इत्यग्रे सेत्स्यति । जगद्विपस्य जायमाना अन्ततोऽ-
न्धन्तमः प्रविशन्ति । इदमपि सुयोधिन्यां स्थापितम् । ‘ये चान्वन्तमः प्रविशन्ति, ते
केवला एव प्रविशन्ति, न तु प्राणादिसहिता’ इत्यपि धृतराष्ट्रं प्रत्यकूवाक्ये ‘अकृतार्थं प्रहि-
ण्यन्ती’त्यस्य सुयोधिन्यां निर्णीतम् । आर्तभागमाश्रये मुक्तेरुपपन्नान्तत्वेन ‘अत्रैव समवनी-
यन्ते’ ‘स उ क्षयत्याप्मायत्याप्मातो मृतः शत’ इति धृतेस्त्याद्यपरत्यस्य गृह्णता विचारेण
व्यवस्थापनात् । इदमत्राग्रिमग्रन्थस्य शुद्धितत्वापयाशुद्धि परबोधनायोक्तम् ।
प्रकृतमनुसरामः ।

अत एव द्वेपिभेदादेव । इतरौ मर्यादापुष्टिसौ जीवौ । जालमिप्रायेण द्विवचनम् ।
तेभ्यो विविक्ती । अत्रापि पूर्वतत्फलभेदमाहुः सान्तौ मोक्षप्रवेशतः । मोक्षोऽनु-
रूपसिः । प्रवेशः पुरुषोत्तमस्वरूपे । ‘विशते तदनन्तरं’मिति वाक्यात् । ताभ्यां सान्तौ
पर्यवसाने निवृत्तजीवमावौ । प्रावाहिकास्तु ताभ्यां न तथेति प्रवेऽपि जीवा भिन्ना
इत्यर्थः । एवं पात्र मोक्षप्रवेशत इति कथनान्नर्पादिनानेन वेदोक्तमुक्तेरुक्तत्वाद्भगवन्ति
साधारणमात्रेण प्रमानेऽभिनिवेशेन यमाविधि वेदोक्तमज्ञानादिप्रवृत्तिभूतमेव तेषां

लक्षणम् । अतस्तेऽपि भिन्ना इत्युच्येयम् । इदं हि पुष्टिप्रकरणम् । अतः पुष्टिभेदनिरूपणाय यावत्तत्स्वरूपनिरूपणमुपयुज्यते, तावत्क्रियते । विशिष्य तु तत्तत्प्रकरण एव निरूप्यमिति न दोषः । भगवत्प्रियत्वसाधकमकिमत्त्वं पुष्टिजीवानां लक्षणं तु पूर्वोक्तवाक्यविचारादेव फलतीति न विशिष्योक्तम् ॥ १० ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्पुष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ ११ ॥

एवं लक्षणफलयोर्भेदेन यस्तिदं तदाहुः तस्मादिति । यस्मादेवं लक्षणभेदस्तस्मात्पुष्टिमार्गाया जीवा मार्गान्तरीयजीवेभ्यो भिन्ना एव । एतावता सर्वथा भेदसिद्धौ भेदने प्रकारान्तरासम्भवादाहुः न संशय इति । यद्यपि 'कामः सङ्गत्यो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा ह्रीर्धीर्भौरित्येतत्सर्वं मन एव'ति श्रुताविति शब्देन प्रकारवाचिना द्वेषादयः सद्ब्रवीतुं शक्या इति सोपाधिकानामेव भेदः समायति, न केवलानाम् । न च जीवपदोक्तिविरोधः । 'एवं पञ्चविधं लिङ्गं प्रियत् पण्डितस्तृप्तम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते' इति चतुर्थस्कन्धे नारदवाक्ये जीवपदस्य तादृशेऽपि प्रयोगान् । 'तानह'मिति गीतावाक्ये द्वेषादिधर्मोक्तेश्च । तथापि 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणे उपादानसूत्रे बुद्धिः सम्बन्धात्कृतृत्वमिति निराकृत्य, जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसम्बन्धाद्बुद्धन्तरीत्याकारेण व्यवस्थापितम् । तद्वदेते द्वेषसाधारणभावभक्तयोऽपि ज्ञेयाः । अत एव फलवैजात्यम्, अन्यतमप्रवेशो मुक्तिः पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति । पर्यवसितं फलं केवलस्यैवेत्यनुपदमेव व्युत्पादितम् । तदेतदुक्तं न संशय इति । ननु 'यदा यस्य' 'यस्मानुग्रहम्' 'यमेवैव वृणुते' इत्यादिषु यच्छब्दस्य यदाशब्दस्य चोपबन्धात्कञ्चिदेव जीवं कस्मिंश्चित्काले भगवाननुगृह्णातीति सिध्यति । तेनानुगृहीतः पुष्टिमार्गे प्रविश्य पुष्टिजीवो भवतीति न जीवभेदः । न चानुग्रहविशिष्टस्य केवलापेक्षया भेदान्न दोष इति वाच्यम् । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् । देवदत्तः कुण्डलीतिवत् । विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव पर्यवसानतोऽतिरेकः सेत्स्यति, न जीवानामिति जीवभेदाद्विचारो व्यर्थ इति चेत् । न । ग्रामाणिकत्वात् । 'त्रयाः प्राजापत्या देवा मनुष्या अमुराश्चेति' वृद्धाराण्यके श्रावणात् । पञ्चरात्रेऽपि 'उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः । तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेष्टमा अपि । मध्यमा मानुषा ये तु स्मृतिरयोग्याः पुनः पुनः । अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोलया' इति कथनात् । नन्वत्र देहस्य देहविशिष्टस्य वा भेद उक्तो, न केवलस्येति चेत् । न । फलोक्त्या तन्निश्चयात् । केवलस्यैव पर्यवसितं फलमिति पूर्वमेव व्युत्पादितत्वात् । न च पञ्चरात्रस्याग्रामाण्यं शङ्कम् । भारते मोक्षधर्मं नारायणीये तत्याग्राण्यस्य कण्ठेन एवोक्तत्वात् । तर्कचरणेऽपि निरुद्धाग्रामाग्रान्तीकारेण श्रेयाम्पुनश्चानात् । जैमिनीयस्मृतिपादेऽपि स्मृतीनां तथैव ग्रामाण्यपायनान् । किन्तु । 'यदा यस्य' इत्यादिषु न तदैव पुष्टिजीवत्वमित्युच्यते, किन्तु साधनसंपादनमत्र वैराग्यमनर्धनिवृत्तिः सलापथ । अतोऽपि तथा । तस्मादनुगृह्य ततः

स्वस्वरूपे प्रवेश्य पुनः पुष्टिप्रवाहत्वादयति, तदा पुष्टिजीवत्वम्, न त्वनुग्रहमात्रात् ।
 एतत्सर्वं बृहद्दामनीयसन्दर्भविचारे 'उक्तकालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा हीरं गता' इत्यत्र
 विद्वन्मण्डने स्पष्टम् । अत एव निचन्वेऽपि 'आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्य-
 ये'त्युक्तम् । अन्यथा पूर्वमार्गसङ्कीर्णत्वानिवृत्तेः । न चैवमनुग्रहस्यानित्यत्वापत्तिः । फल-
 धलेन प्रनाड्या अपि विचारितत्वनित्यत्वात् । तस्मात्पुष्ट्युक्तं भिन्ना एवेति । ननु भवत्वेवं
 जीवभेदः फलभेदश्च, तथापि भीतायां सर्गद्वयस्यैव कथनात्पुष्टिमार्गीयः सर्गोऽपि दैवसर्ग
 एव निवेशनीयः, तथा सति दैव्या सम्पदा मोक्षः, अनुग्रहसाहचर्यं भक्त्या सायुज्यमिति
 फलविभागेऽपि सेत्स्यति, तथा सति सर्गस्वभावात्साधनसाहचर्यमेव, न तु विवेक इत्या-
 शङ्कायां तत्सर्गप्रयोजनमाहुः भगवदिति । भगवतो रूपस्य या सेवा, रूपेण स्वसौन्दर्येण
 या या सेवा तदर्थं तत्पुष्टिः । नान्यथा भवेत्, एतत्पुष्टिकरणमात्रे अधिकार्यभावाद्भगवतो
 रूपसेवैव न भवेत् । तथा रूपसेवां चेन्न कारयितुमिच्छेत्तान्न सृजेत् । नामसेवाया
 दैवान्तरैरपि सम्भवात् । तथा तादृशरूपामात्रे तत्कृता या रमणोपयुक्तसेवा सापि न
 भवेत् । इदं च प्रयोजनं 'स वै नैव रेम' इति श्रुत्यैव सूचितम् । तथाच दैवत्वाविशेषेऽपि
 स्वसेवार्थं तेपामालोचितत्वादन्येषामन्यार्थमालोचितत्वात्स्वार्थपरार्थत्वान्यां दैवसर्गभेदः केन
 वार्यते । सिद्धे च तद्भेदे न साधनसाहचर्यगन्धोऽपि । तादृशपुष्टिश्च पूर्वमेव साधिता । 'स
 आत्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुत्युपन्यासेन । एवञ्चासुरेण प्रावाहिकेण सर्गेण विप्रकृष्टा
 ऋडा । मार्पीदिकेन परम्परिता । पुष्टिसर्गेण साक्षादित्युत्कर्षोऽपि फलितः । किञ्च । द्वौ
 सूतसर्गां लोकेऽस्मि'न्नित्यत्राप्यास्मिलोक इत्यनेन अमुक्तसम्बन्धी विधातुकृतो लोकः
 परामृश्यते । अन्यथैतद्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्तत्र द्वौ । तावता तदतिरिक्ते गुक्तसम्प्रन्धिनि
 तादृग्दैवसर्गस्य केन वारणम् । न च 'न स पुनरावर्तते' 'अनावृत्तिः शब्दा'दिति
 श्रुतिन्यायविरोधात्पूर्वोक्तमुक्तसर्गोऽनुपपन्नः । 'सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दा'दित्यधिकरणे
 आकरे व्यवस्थापितत्वात् । तत्र हि ब्रह्मसम्पन्नानां 'सोऽश्रुते सर्वान् कामा'नित्युक्त
 आनन्दानुभवोऽन्तर्बहिर्वेति सन्निद्ध, 'न ॥ पुनरावर्तते' इति श्रुत्या पुनरिहागमननिषेध-
 दिहागमनं विना च बहिरनुभवासम्भवादन्तरेवानुभव इति पूर्वपक्षे, सम्पद्य ब्रह्म प्राप्यापि
 स्वेन भगवतैवाविर्भावो बहिः प्राकट्यं तेषां भवति । यत उक्तश्रुत्युक्तः सर्वकामाशनरूपो
 भोगः स्वप्राधान्येन ब्रह्मणो विपश्चितो विनिषचातुर्यवतः सदभावेन यः स पद्विरेव शस्य
 इत्यशनवाचकादश्रुत इति शब्दादेव निर्णयते । शक्तेश्च व्यवस्थापकता पूर्वतश्च एव
 नामधेयपादे 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वा'दित्यधिकरणे निर्णीता । 'अञ्जलिना सक्तुं प्रदाये
 जहुया'दिनि होमे देवताप्रसादनादाजिव संयुक्तदक्षद्वयसाधरेरशक्तत्वादस्त्वर्थाविकासनं
 विना होमासम्भवाद्याकोश एवाच्छलिः शक्तः । आख्यातानामर्थं भुवतां शक्तेः सदकारि-
 तादिति । क्रियोपकोशलविधायां 'एष देवपयो ब्रह्मपथः । एतेन प्रनिपद्यमाना इमं
 मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इत्यत्रेवं मानवमिति पदार्थ्यां संसार एवानावृत्तिरुच्यते । अन्यथेत-

त्पदद्वयवैयर्थ्यं स्यात् । तेन 'न स पुनरावर्तते' इति सामान्यशास्त्रमप्युपसंहियत इति न तस्यापि विरोध इति । एतमेव चार्थं 'युक्ता अपि लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्त' इति वाक्यं 'न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते । विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मीपिप' इति प्राप्तवाक्यं चोपोद्धलयति । न चोक्तवाक्यानां जीवन्मुक्तपरत्वं शङ्क्यम् । जीवन्मुक्ते तादृशयोगानुपलब्धेः । मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनस्याप्रयोजकत्वात् । उक्तवाक्यादि-
मिर्मुख्ये याधाभावाच्च । एवञ्च 'ब्रह्मविदोऽस्मि पर'मित्यत्रापि ज्ञानमुक्त्योर्व्याख्या एको-
क्त्योभयप्राप्तेर्ब्रह्मविपदेन पुरुषोत्तमे प्राप्तसायुज्योऽपि शक्यवचनः । तथाच स तथा
भवतीत्यर्थः । अयमेवार्थः 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती'ति सूत्रेऽभिप्रेयते । स चास्मिन्ना-
नन्दमये ब्रह्मणि अस्य प्राप्तसायुज्यस्य जीवस्य तद्योगं तत्स्वरूपस्य योगं शास्ति फलत्वेन
श्रुतिर्वदतीति विद्वन्मण्डनोक्तदिशावगन्तव्यः । अस्य तद्योगं शास्तीत्येतावतैव चारितार्थ्यं
यदस्मिन्निति पदं तस्यान्यथा वैयर्थ्यापत्तेः । इदं यथा तथानन्दमयाधिकरणस्य वर्णके स्वतन्त्रे
प्रसुचरणैर्विशदीकृतम् । अतो जीवन्मुक्त्यावृत्त्यर्थमेवास्मिन्निति पदम् । न हि जीवन्मुक्त-
स्यागेदारिका मुक्तिरस्ति । येन योग्यतानुभवस्य स्यात् । किन्तु ज्ञानाध्यासाभावयोः
कारणकार्ययोर्मात्राधिकप्राप्तिज्ञापकयोः सत्त्वात्तयोच्यते । ज्ञानेन स्वरूपयोग्यतायां मुक्ति-
र्भवता दीपत इति न ज्ञानमात्रसाध्या । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति' 'मोक्ष-
मिच्छेन्नार्दना'दित्यादिवाक्यैः । तथा सति चरमवृत्तिरूपमपि ज्ञानं स्वरूपयोग्यता-
सम्पादन एवोपक्षीयमाणं न फलोपहितां कारणतां स्वस्मिन्नवरोद्धुमीष्टे । अतो मुक्तिरपि
मगधनियतैवेति सेषायै निचारितान् शुद्धान् विद्यायागिर्भावयतीत्यत्रापि न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥
ननु भवत्वेवं सृष्टिभेदात्साधनसाङ्ख्याभावः, तथापि लीलासृष्टावुत्पन्नानां स्वरूपभेद-
कियासु न कश्चिद्विशेषो दृश्यत इति साधितपूर्वः सृष्ट्यादिभेदोऽपार्थ एवेत्याशङ्क्यां तत्प-
रिहाराय विशेषमाहुः स्वरूपेत्यादि ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तद्विक्रयासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्सत्यं करोति हि ।

'स यथा सैन्धवपनोऽनन्तरोऽद्याहः कृत्यो रसघन एवं वा अरे अयमात्मानन्त-
रोऽद्याहः कृत्यः प्रज्ञानघन एव' 'आनन्दरूपमश्रुतं यद्विभाती'त्यादिश्रुतिमिर्यथा मगधान्
मयिदानन्दपनः, एवं तेऽप्यनिरोहितमचिदानन्दा इति न स्वरूपेण तारतम्यम् । यथा
मगधतोऽष्टौकिरीत्या सत्तापिष्ठानेऽवतारः, एवं तेषामपीत्यवतारेणापि न तथा । यथा
मगधतो ध्वजपञ्चादीनि लिङ्गानि, एवं तेषामिति न लिङ्गेन तथा । यथा मगधत ऐश्वर्यादयः
घोरमावादनमथ, तथा तेषामपीति गुणेनापि न तथा । इदमपि 'न प्रयोजनमत्वा'दिनि
गुणेन मगध आसज्जमत्तश्रवणात्पृष्टिकरणं निरुद्धमित्याक्षिप्य, 'लोकवतु लीला-
भेदस्यमिति स्येन पूर्यशुनिरासपूर्वकं लोके यथा ईशरो लीलां करोति, तत्र न तदति-

रिक्तं प्रयोजनान्तरम्, तथात्रापीति समाधाय, लीलास्वरूपमाह कैवल्यमिति । स्वरूपान्तरिरिक्ता । तथाच समाधानोत्तरं स्वरूपकथनं सपरिकरायाः स्वरूपात्मकत्वज्ञापनाय । तेन 'अद्विकुण्डल'स्ये वक्ष्यमाणान्यायाद्भगवानेव तावद्रूपस्त्वया क्रीडतीति फलितम् । एतदेव आद्यवर्णे कृष्णोपनिषदि 'तस्मान्न मित्रा एतास्तु आभिर्मित्रो न वै विभुः । भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनः'मिति मन्त्रे परस्परामेदकथनादुक्तम् । वाराहपुराणे च 'अन्यैव काचित्सा सृष्टिविधातृव्यतिरेकिणी'ति तस्या विधातृव्यतिरेकित्वकथनात्तदुपवृंहितम् । तथाचास्माद्विशेषाच्च साधितपूर्वमपार्थतामापद्यत इत्यर्थः । 'लिङ्गेन च गुणेन चे'ति चकारुदयेन पया भगवद्लीलाश्रवणादिना कृतार्थता, तथैव तेपामपीति बोधितम् । तदपि गर्भस्तुतौ 'शृण्वन् गृण'जित्स्य सुषोधिण्यां चकारसूचितार्थनिरूपणे भगवत्सम्यग्विनामप्यन्येषां श्रवणादिकं फलसाधकमित्यनेनोक्तम् । तर्हि प्रत्यक्षस्य का गतिरित्यत आहुः तथापीत्यादि । यावता तारतम्येन । कार्यं तत्तत्प्रकारकविधिसितलीलारूपम् । सिध्यतीति शेषः । तावत्तारतम्यं तस्य जीवस्य स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा करोति । हि यतो हेतोः । तथाच कार्यसाधनार्थेन तारतम्येन सर्वमेव सङ्गच्छते । तेन प्रत्यक्षं तावदंशे यथार्थमपि तु न तावत्त्वस्य नियामकम् । अतो न प्रत्यक्षशब्दयोर्विरोध इत्यर्थः । अयं च सार्थकारिकोक्तोऽर्थो 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाशब्दःस्तुत्युपगानवचदुक्त'मित्यत्र विचारितः । तेन यं जीवं मर्यादादिभ्यः पृथक्कृत्यानुग्रहेण सुष्ठे प्रवेशयति, तस्यैव व्यवस्था बोध्या । तत्र हि 'निरस्त्रनः परमं साम्यमुपैती'त्याद्यवर्णिके श्रुतं साम्यं किमशेषधर्मैः, उत कतिपयधर्मैरिति सन्देहे, अत्र परमपदोक्त्या अशेषतद्भर्मैरिति पूर्वपक्षे, तुना पूर्वपक्षं निरस्य, हानौ भगवता सुष्ठयं जीवानां त्यागे विभाग इति यावत्, तस्मिन् कृते ये धर्मास्तिरोहिता ऐश्वर्यादयः, ते ब्रह्मसम्पन्न्य आनिर्भवन्ति । तैः साम्यमुपचर्यते । न तु सर्वथा साम्यम् । तत्र हेतुः । उपायनशब्दशेषत्वादिति । अत्र यत्साम्यमुच्यते, तदुपैतीत्युपायनशब्दशेषत्वेनोच्यते । तथा सति पूर्वं न स्थितमिदानीं प्राप्नोति । तेन परमगुणस्य साम्यमुपैतीति सिध्यति । तेन पूर्वोक्तमेव दृढीभवति । उचितं चेत्तत् । अन्यथा 'न तत्त्वमद्याभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुतिर्विरुध्यते । तत्र दृष्टान्तः । कुशाशब्दःस्तुत्युपगानवदिति । भीदुम्नर्यः समिधः कुशाशब्देनाभिधीयन्ते । ता ज्योतिष्टोमादियागेषु प्रक्षोभन्त्याप्यन्ते । तत्र 'अभि त्वा शू नोनुम' इति ऋक्सानेऽच उपसंहृत्य मकारेण गानं क्रियते । तथा सति कुशानां, मा छन्दसा स्तुतिल्लोपगानकरणमूले यो भकारस्तत्सगर्धमान्वयत्वेन यथा नश्यपता, तद्वदनापीत्यर्थः । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैरभेदो बोधितस्तस्य का गतिरित्याह तदुक्तमिति । 'तद्गुणसारत्वात्तद्वपदेश' इति सूत्र एवोक्तं मौण्ड्योच्यत इति । इयं या मुक्तयवस्था सात्रानुष्टुप्तेन बोध्या । नित्यलीलास्थानां तृक्तेर पूर्वोक्ते । एतेन रसशायोक्तरीतिरलीलायां वैचित्र्यासम्भवे साम्यरूपमपामम्भवे स्वरूपवद्भूतैक्यरूपमपामम्भवे सर्वेषामेकसिधत्वेन कार्यान्तरासम्भवाद्वा च ये सन्देहास्तत्त्वज्ञानानुपपन्नपतिनाथ ते

सर्वे सामान्येनापाकृता बोध्याः । 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः त्रत्यक्षद्विप' इति श्रुतेः 'यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान् विष्णुरव्यय' इत्यादिस्मृतेष्व रहस्यलीलाखत्वान्न विशेषतो विव्रीयन्ते ॥

एवं स्वभावभेदादिसन्देहानपाकृत्य, केपाश्चिद्भगवदुक्ते भक्तिमार्गे, केपाश्चित्तादृशे ज्ञानमार्गे, केपाश्चित्तादृशे कर्मणि, तत्रापि केपाश्चित्स्वतः प्रवृत्तिरासक्तिश्च, केपाश्चिद्विविक्तात्, केपाश्चित्स्वभावविरुद्धा देहादयः, इतरेषामनुकूला इत्यादीन् विशेषतो निराकर्तुं पुष्टिजीवान् विभजन्ते ते हि द्विधेति ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

ते पुष्टिजीवादयः हि यतो हेतोः भगवत्कार्यस्य लीलावैचित्र्यस्य सिद्ध्यर्थं शुद्धमिश्रभेदेन द्विप्रकाराः । मिश्राः पुनः प्रवाहमर्यादापुष्टीनां यो विभेदः विशिष्टः शुद्धादतिरिक्तः सङ्कीर्णो भेदस्तेन त्रिप्रकाराः प्रवाहमिश्रा मर्यादामिश्राः पुष्टिमिश्रा इति । तथा चैवंविधवैचित्र्यायां दवान्तरभेदात्ते सन्देहा निवार्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिबुलभाः ।

कथं निवार्या इत्याशङ्क्यायां तदभिज्ञापकं रूपमाहुः पुष्ट्येत्यादि । अत्र पुष्ट्यादिशब्दैर्मार्गा उच्यन्ते । तत्र भक्तिज्ञानकर्मणां विजातीयसंश्लितानां मार्गतत्वं केवलत्वे भगवद्धर्मत्वमित्येकादशस्कन्धसुबोधिन्यां स्थितम् । पुष्टिशब्दवाच्योऽनुग्रहोऽपि फलफलारकेवलो मिश्रश्चावधार्यते । तत्र केयलो निःसाधनेष्वङ्गीकृतेषु । यथा गोकुलसेषु ब्रजरेषु सर्वथा प्रपन्नेषु च । 'अह्वयाष्टं निशि शयानमतिश्रमेण' 'केवलेन हि भावेन' 'मत्कामा रमणं जारम्' 'सर्ववर्मान् परित्यज्य' 'तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदना'मिति वाक्येभ्यः । द्वितीय उक्तरीत्या त्रिविधः । उभावप्यवान्तरभेदेरनन्तविधावित्यपि 'तथापि याचते'त्यनेन सूचितमेव । एवं सति एते मामभिजानन्त्यत्यभिध्यापूर्विका या पुष्टिस्तथा मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते सर्वज्ञा यथा तथा भगवत्स्वरूपज्ञातारो गवन्ति । तेन सर्वज्ञत्वं तदभिज्ञापकं लिङ्गम् । उदाहरणं तु नारदपरमादयः । ज्ञानमिश्राः परमभक्ता इति यावत् । 'सुक्तानामपि विद्वानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिपि महासुन' इत्यादिवाक्यानामेते विप्रयाः । मधुसामादिरप्य एते भगवन्त्यत्यभिध्यापूर्वकेण प्रवाहेण मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते क्रियारताः भगवदुक्तमपराधप्रतिमिद्विषयः । प्रावाहिकभक्ता इति यावत् । तादृशक्रियापारत्वं तदभिज्ञापकम् । उदाहरणं श्रुतदेवनिमिषमृतयः । महणान् जानन्त्यत्यभिध्यापूर्विका या मर्यादा मर्यादीनां भगवदीयानां संपृक्ष्यमर्यादीनां ज्ञानारो भवन्तीति तदभिज्ञापकम् । मर्यादिकभक्ता इति यावत् । उदाहरणं भीष्मादयः । शुद्धास्तु प्रेम्णा उत्तमज्ञाः । निरुधिप्रेमैव तेनाभिशारकः । ते अनिदुर्लभाः । तान् भगवान् कदापि न त्यजति । 'ये दारागारदुःशाह-

प्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे' 'विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरि'रित्यादिवाक्यानां विषयाः । निबन्धेऽपि 'एतादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः । यो दारागानपुत्रासप्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा कृष्णे परं भावं गतः प्रेमप्लुतः सदे'त्यनेनोक्ताः । न च ज्ञानिमक्तापेक्षया तेषां निकर्यः शङ्क्यः । 'अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञात-मविज्ञानता'मित्यादिश्रुतिभिः स्वरूपावित्त्वेऽप्यत्युत्कर्षस्य सिद्धत्वात् । किञ्च । अतिदुर्लभा ब्रह्मादिदुरापचरणरेणवः । 'षष्टिवर्षसहस्राणी'ति वृहद्ब्रामनपुराणवाक्यात् । अत्र येऽवान्तः रभेदास्ते फलवत्तादृशाः । तथा ये निरूपधिप्रेमाणोऽपि विशिष्यन्ति कदाचित्ते जीवाः शुद्धाः मनस्तेषां मिश्रम् । ये चैकमनसोऽपि देहेनाशक्ताः सेवितुं तेषां देहा मिश्राः । ये पुनस्त्याग्नाः समर्था अपि क्रियामन्यादृशीं विदधति, तेषां क्रिया मिश्रेत्याद्यप्युक्तम् । भक्तिभेदा भक्तिहंसाद्वाचभेदा जलभेदादवगन्तव्याः ॥ १५ ॥

एतेन साङ्ख्यदर्शनजाः सन्देहा निराकृता इत्याशयेन साधननिरूपणमुपसंहरन्ति एवमिति । एवं सर्गस्तु तेषां हि फलमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

एवमकारकं सर्गभेदमनुसन्धाय ते सन्देहा निवारणीया इत्यर्थः । अतः परं शुद्धा-
नामपि पाश्यादिभेदेन नानाविधं फलं दृश्यते । तत्कथम् । किञ्च । 'कायेन तु फलं पुष्टा'वित्यत्र तृतीयानिर्देशात् किं स्वरूपातिरिक्तं फलमित्याशङ्कानिरासाय च फलनिरूपणं प्रतिजानते फलमिति । तदाहुः भगवानेव हीति । 'यो वै भूमा तत्सुखम्' 'पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति'रित्यादिश्रुतेः । 'परमतः सेतुन्मानसम्बन्धमेदव्य-पदेशेभ्य' इति सूत्रे सेतुर्विधृतिः । 'यावान् वा अपमाकाशस्तावनेवः' 'प्राज्ञेनात्मना सम्प-रिप्यक्तः' 'य एषोऽन्तरादित्से हिरण्यम्' इत्यादिभिः सेत्वादिव्यपदेशैः फलान्तरसन्देहै-
'सामान्यात्वि'ति सूत्रेण संसारतरणसाधनत्वनिर्लेपत्वादिदुर्लभत्वदिव्यत्वापर्यं ते धर्मा प्रस-
ण्युच्यन्ते । तावता तदतिरिक्तस्य फलस्य न विद्धिरिति व्यवस्थापनाच्च भगवानेव फलम् । स्वर्गमोक्षादयस्तु मार्गान्तरे । तान्यपि 'एतस्मै शानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभुवजीवन्ती'ति श्रुतेर्मगवदानन्दान्शमभूतानि । मोक्षोऽप्यात्मसुखात्मा ब्रह्मानन्दात्मा च तथा । पुष्टिभागो तथा न, किन्तु मूलरूपो भगवानेव फलम् । तत्र प्रमाणमूलां युक्तिमाहुः हीति । मार्गभेदसा-
धनावसर उक्तैः प्रमाणैरेव तथा निश्चयादित्यर्थः । तृतीयानिर्देशस्तु फलस्य साधनासाध्य-
त्वयोपाय । अतो न विरोधः । तत्र विशेषमाहुः स इत्यादि । स भगवान् भुवि हृदय-
भूमौ लीलास्थाने शुन्दावनादी च गुणस्वरूपभेदेन च दर्थं यथा आविर्भवेत्, तेषां तथा तोदृशगुणस्वरूपभेदेन फलं भवेत्, फलरूपो भवेत् । तथाच यदर्थं यद्वर्णरूपेणाविर्भवति तद्विद्वत्सामानादिरूपेण, तेषां मुक्तापि तेन रूपेण फलनि । यदर्थं च पात्यपौगण्ड-
किशोररूपेणाविर्भवति, तेषां मुक्तापि तेषां फलनि । तेन तदर्थक्ययामिर्भाव एव ताद-
रूपफलमकः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथेन मज्जाम्यहम्' । 'तदेतान् सूत्रानती'ति सूनि-

श्रुतिप्रमाणकश्च । तेन 'मन एव मनुष्याणां पूर्णरूपाणि शंसति । भविष्यतश्च भद्र ते तथैव न भविष्यत' इति न्यायेन यथा पूर्वं तद्वदि प्रकटीभूतः, तथैवाग्रे मुक्त्यनन्तरमपि पूर्वदेव तेषु तां लीलामनुमायतीति । तेन नित्यत्वमपि लीलायाः स्थापितम् । प्रपञ्चितमेतद्विद्वन्-
पण्डने लीलानित्यत्ववाद आकरे च । एवं फलतः पुष्टिमार्गस्यान्यमार्गसाद्वयं निराकृतम् ॥

अतः परमवान्तरसाङ्ख्येण मिश्रेषु कचिन्नापो दृश्यते, स पुष्टिमार्गीयत्वात् 'तथा न ते माघव तावका' इति वाग्यविरोधाच्चानुचितो निकर्षजनकश्चेत्याकाङ्क्षायां समादधते ।

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति कश्चित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्यापनाय हि ॥ १८ ॥

आसक्तवित्यादि । अन्यासक्तौ सत्यां भगवानेव शापं दापयति । यथा नलकृन्-
रादेः । कचिदिति । यत्र तस्या औत्कश्यं तत्र । एवमहङ्कारे । यथा चित्रकेतुपरीक्षितोः ।
तथाच तद्दोषपरिहाराय भगवत्कृन् एवाय तत्तद्भारको दण्डः । तेन न निकर्षजनकः । तर्हि
यत्र नोभयं तत्र कथं शाप इन्द्रद्युम्नादौ । तत्राहुः लोक इत्यादि । यथेवं न कुर्यात्, तदा
लोके मर्यादादिमार्गा न तिष्ठेयुः । तथा सति लोकोच्छिष्टिः स्यात् । अतो लोकसङ्ग्रहार्थं
तथा कृष्णम् । अत्र गमकमाहुः हीति । 'यवदाचरति श्रेष्ठ' इति वाग्येन तथा निबध्या-
दित्यर्थः । शापस्य भगवत्पुण्यफलं मौसले स्फुटम् । तेनान्यत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगानुपद्रवाः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धस्वहेतये ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

ननु गमकमन्तरेण तयानुसन्धानमशक्यमित्यत आहुः न ते इत्यादि । ते शाप-
निपयाः पापण्डतां न यान्ति । ये शास्त्रे पुनरत्यन्त भक्ता एव जाताः । अतो ज्ञेयं
मगरतैरायं दण्डः कृन् इति । ननु दण्डस्थले सुकमेतत्, शेषे तु नायं समा-
धिरित्यतस्तत्राहुः न चेत्यादि । तेषामपि रोगानुपद्रवा न भवन्ति । प्रायेण महानु-
भावा एव भवन्ति । महानुभावात्त्वामात्रेऽपि रोगाद्युपद्रवा न भवन्ति । एतेनान्यार्थं भक्त-
दुःखदातृत्वदोषोऽपि निराकृतः । तथापि स्वत्पार्थमेवानुत्करणं न कृपालोरुचितमित्यत
आहुः शास्त्रमित्यादि । शिष्यतेऽज्जेनेति शब्दं शापदापनम् । तत् शुद्धत्वस्य हेतुनिरूप-
णिरमात्मक प्रेम तदर्थम् । यद्यत्र न कुर्यात्, तदा मार्गान्तरमिदं न विवृत्त्यपवादाच्चदुष्टपुष्टं
न भवेत् । तथाच तत्रापि पन्थेन्मुग्धा कृपैव धीजम्, अतो न भगवति दोषलेशोऽपीत्यर्थः ।
ननु सुकमेतत्, तथापि येषां शुद्धत्वं चिकीर्षितं ते मिश्रेष्वप्यत्युरुह्य एव वाग्याः,
तथा मति तेषां यथमीप्सो भावः । न हि तादृशेषु वर्मं प्रारब्धादिरूपं प्रमदति, न या
ते ज्ञानाज्जानन्तीति मन्देहे, तेषामेवम्भावे धीनमाहुः भगवदित्यादि । 'यदेकमन्यक्त-
मन्यक्तमिति सुत्या भगवाननन्तरः । 'अयं शिरःशिखाप्यायिष्ठनभेरुमेतेन मध-
रात्रात्रात्रेन न मम मिथो वैश्वानरः प्रथमः पाद' इत्यादिश्रुतिभिर्विद्वद्वादोपपत्त्यनिमित्तं

तेषु तरतमभावयुक्तश्च । एवं सति प्रकारान्तरेणापकर्षाभावे तत्कृतुन्यायेनोपास्यतारतम्य-
प्रयुक्तं तारतम्यं केन वार्येत । एवं तारतम्ये उत्कृष्टनामप्येवम्भावो न दुर्घटः । अत
एव सङ्कर्षणोपासकस्य चित्रकेतोः सङ्कर्षणचरणे मनोनिवेशो वृत्रेन्द्रयुद्धे । निर्विशेषो-
पासकस्येन्द्रयुग्लस्य गजेन्द्रत्वेऽपि निर्विशेषोपवर्णनम् । तदेतदुक्तं हीति । तथाच तन्नि-
वृत्त्यर्थमेवङ्कारणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य इदानीन्तनेषु पुष्टिजीवत्वज्ञापकं लक्षणं वदन्तः प्रसङ्गात्सर्वेषामाहुः ।

वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

वैदिकत्वमित्यादि । कापट्यमन्तर्बहिर्विषंवादाः । स च स्वभावस्य गोपनाय तत्तत्प्रका-
शनमित्येकः, स्वस्य प्रयोजनाभावेऽपि तत्करणमित्यपर इत्युभयविधात्कापट्यात्तेषु वैदिकत्वं
लौकिकत्वम् । सहजं तु वैष्णवत्वं भगवदाज्ञाकारित्वम् । ततः वैष्णवादन्यत्र विपर्ययः । एकत्र
वैदिकत्वमितरत्र लौकिकत्वं सहजम् । तदतिरिक्तत्वं कापट्यादिति । तेन तेन लक्षणेन
ते ते घोषा इत्यर्थः । एवञ्च तेषां फलं भगवत्तारतम्येनेत्युक्तीत्या वदकृतुन्यायेन भावना-
नुरूपं भवति । तत्राप्येतन्मार्गाणां भगवतो व्रजपतेरेव भावनेति व्रज एव सर्वोपासक-
देहप्राप्तिर्भवति । परं तत्कृतसेवानुरूपा । सेवाफलग्रन्थे तथैव सिद्धत्वादिति ॥ २० ॥

सम्पन्निभस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥ २१ ॥

चर्पणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।

क्षणात् सर्ववर्त्ममायान्ति रुचिस्तेषां न कुञ्चित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ।

ननु यदि त्रिनिधा एव जीवास्तर्हि कथं केचन सर्वत्र तुल्यदर्शनाः सर्वाभिनिविष्टा
इत्यन्ते, तत्राहुः सम्पन्निभ इति । तुल्यदर्शनेविष्यपक्षं व्यावर्तयति । ये जीवाः सम्प-
न्निभः उक्तत्रिनिधिमार्गसम्पन्निभाः, तथा अपरे इतोऽपि हीनाः प्रवाहस्याः, ते चर्पणी-
शब्दवाच्याः । 'चृषि प्रजननैश्ययो'रिति धात्वर्थोऽन्यजननस्तादृश्याभ्यां सुक्ताः । तेन तद्यो-
ग्यत्वाच्चर्पणीभिः परिभ्रमणशीलाभिः शक्तिभिर्यासान्त्वच्छन्दैर्नोच्यन्ते । तदभिज्ञापकमाहुः
ते सर्वे इत्यादिप्रादुरयेष । तेषां फलमाहुः तेषामिति । तथाच पञ्चमने मध्यमा अधमाश्च
ये मानुषा उक्तास्त एते । अत एव 'संयमने त्वनुसूतेनरोपामारोहानरोहौ तद्विदग्नेना'दिनि
सूत्रेण यमनियता तेषां गतिर्विचारिता । वैरस्वने विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः । ये चेह
सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिन' इति । अतस्तेषां यथाकर्म सकलं फलं स्रष्टन्त्यस्मदितं
राष्टितं फलं सर्वत्र भवति । तथा तदनुमन्तः सम्पन्निभः मेसरत्येव । मुनियोग्यत्वात् ।
प्रवाहस्यास्तु तथामृता निरविषोऽप्ये मन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवमानुप्रमदप्रतिर्न सर्वमुत्तरा क्रमशः प्रवाहभेदं चदिप्यन्तो व्यापनंरुधर्मः
प्रवाहेन च सारूपभेदस्य सिद्धत्वात्प्रापनादिभेदं वक्तुं प्रागादिकनीउदहक्रियाभेदतिरूपं
प्रतिज्ञानेन प्रवाहस्यानिनि ।

प्रवाहस्यान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते आसुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

तेषां स्वरूपं लक्षणमाहुः जीवास्ते इत्यादि । 'प्रवृत्तिं चे'ति सन्दर्भे नानालक्षणा-
नामुक्तत्वादेकस्मिन्तावतामदर्शनात्प्रत्येकं यत्किञ्चिल्लक्षणवन्तोऽपि त एवेति ज्ञापनाय
सर्वे इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

ननु केचन पूर्वं तल्लक्षणवत्तया निश्चिता अपि पश्चाद्भ्रमिचरन्तो दृश्यन्ते लोके
स्मृतौ चेति लक्षणमव्यापकमित्यतस्तान् विभजन्ते ते च द्विधेत्यादि ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यप्रदुर्ज्ञाविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ।

ताननु तदनुसारिण एव । न तु तादृशाः । तेऽज्ञाः । एत एवाग्रे भगवता इता
मुच्यन्ते । कचिद्वैपत्याग्रेऽपि मुच्यन्ते । अतो हेत्वन्तरेणाज्ञाने भवे स्वां प्रकृतिं भजन्त
इति न ते लक्ष्याः । अतो लक्षणमदुष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु सर्गभेदे आवाहिक आसुरः सर्गो जघन्य उक्तः । तेन तदङ्गक्रिया दुष्टा इति
सिद्धम् । तथा सति तत्र प्रवेशस्तादृशमेवोचिनो, नेतरेषाम् । ततस्त्वे इन्तर्ग्या एव स्मृतः,
नानुमाद्याः । दृश्यते तु विपरीतं बलिप्रह्लादादिषु, तथा चाणादिषु क्रियाविरोधोऽपीत्यत आहुः ।

प्रवाहेऽपि समागल्य पुष्टिस्तैर्न युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कृते जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ॥

प्रवाहेऽपीति । प्रवाहेऽपि समागल्य पुष्टिर्मागीयः तेन समागमनेन कृत्वा युज्यते, तैः
आसुरधर्मैः । तत्र हेतुः । यतः कर्मणा तादृशेन तत्कृते जातः । अतस्तथेत्यर्थः । तथाच
तत्कर्मवासनया तादृङ्क्रियाकरणेऽपि जीनस्य पुष्टिस्त्वत्वाद्भगवता तत्कर्म निवार्य फल दीयते
यथाजामिलस्य अतो न दोष इति भावः । कर्म च भगवदपराधो भक्तापराधो वेदनिन्दा
अधर्मकरणं वेत्यादिकम् । तच्च 'अनापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात्तथा । नरके न भवेत्पातः
किन्तु दीनेषु जायत' इति निग्नधोक्तमार्गेणोदाहृतम् । एव बलिप्रह्लादादिषु दुष्टकर्मणः स्वल्प-
तात्पक्ष्या । तेन न दोषः । एतदग्रे आनुनिष्ठादृष्टशब्दस्यो न मिलतीति नोपक्रमोपसंहारी-
क्याभावादोषः । एतदग्रे ग्रन्थमार्गाव्यप्रयोजनसाधनाङ्गक्रियाफलानि मर्यादामार्गाव्यप्रयोजन-
स्वरूपाङ्गक्रियाः साधनं फलं च यावता जायते, तानान् ग्रन्थोऽपेक्षित इति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

इति श्रीगुह्यमाचार्यचरणान्नरसेन्दुना ।

श्रीभित्तास्तारका यास्ताः स्वयुद्धा विशदीकृताः ॥ १ ॥

निपुणं विभाव्य मत्तं मिलमद्रससिन्नुचन्द्रमुखागम्यतम् ।

विराटं मपास्य कृतमेतदहो सरहस्यमलि विनुषेकमुत्तम् ॥ २ ॥

इति श्रीबलभनन्दनचरणरेणुकृतानश्रीगुह्यविवृतनयपीताम्बरविरचितं
पुष्टिप्रनाहमर्यादाविवरणं समाप्तम् ।

There is not much difference in the text of the present work except a slight variation in the order of the verse 4 and 5. Sri Raghunathaji and Pitambarji read the 5th verse after the first half of the 4th. In the 6th verse Raghunathaji reads मर्गकलेन instead of मर्गकलेषु. In 16th verse instead of कलत्र, Kalyanarajaji and others read पलमत्र. In 19th verse योगसुपद्व is read in plural by Pitambarji. Some read लौकिकत्वं वैदिकत्वं in inverse order. In verse 25th Pitambarji reads देन युज्यते instead of तेन युज्यते. Besides these there does not appear to be any material difference in the readings of the text. None of the commentaries except the last has been printed before. No other commentary is known to exist other than the four which are printed here. The text of all the four commentaries is based on old and reliable MSS. The text of Sri Vallabhaji alias Gokulnathaji commentary is chiefly based on six MSS, two of which were received from Pandit Gattulalaji's Library, one from Sri Vallabhaji Maharaja of Kama, one from Sri Gokulnathaji Maharaja of Bombay, one from Sri Ranchhodlalji of Bombay, one from Bhandarkar Research Institute, Raghunathaji's tika is based on three MSS, one from Gattulalaji's Library, one from Bhandarkar Research Institute and one from Sri Mathuresaji's Temple at Kotah. Sri Kalyanarajaji's tika is similarly based on six or seven MSS derived from the sources mentioned above. Pitambarji's tika is based on six MSS, and one printed copy of Pandit Balabhadra Sarma. Out of these six two were received from Sri Gokulnathaji's Mandir of Bombay, the remaining were received from sources mentioned above. A perusal of the six MSS of Sri Pitambarji's commentary reveals the fact that the learned author has revised his tika some time after he wrote the same. Purushottamji was a great authority in the Sampradaya, hence both the original and revised versions of this tika became current in the Sampradaya. Many of the readings noticed by Pandit Balabhadra in the foot notes of his edition are due to this fact. We have however not thought it fit to perpetuate those readings of the original draft which the learned author himself did not retain in the revised version. On the whole the MSS were tolerably good. We are much obliged to all gentlemen and institutions who have been kind enough to help us as above.

As the concluding portion of this work is missing, we are not in a position to know the exact name given by the author to this work. Some scholars have named this work *गुह्यवाक्यसंग्रहः*, and there is great plausibility in that selection, but the invariably uniform *गुह्यवाक्यसंग्रहः* in all the MSS seen has inclined us to adopt *गुह्यवाक्यसंग्रहः* as the name of this work without the addition of the word *ग्रन्थ*.

The funds for the publication of this work have been supplied by one of our collaborators Mr. Dhirsajal Rajdas Sanlalua in the happy memory of the Wedding Ceremony of his eldest son Mr. Natrarajal.

With feeling of Joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus feet of Lord Sri Krishna.

Monty
Sri S. S. }
.

M. T. Telharia.

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्रत्नभाचार्यप्रणीता ।

चतुर्दशविष्टितिसमेता ।

टीकाकृत ।	पृष्ठम् ।	टीकाकृत ।	पृष्ठम् ।
१ श्रीमद्भालहृष्णानाम्	... १	✓ ८ श्रीबल्लभानाम्	... ४५
२ श्रीमद्भोलनाथानाम्	... २	✓ ९ श्रीजगदीशभट्टानाम्	... ४९
✓ ३ श्रीमद्भुनाथानाम्	... १५	✓ १० श्रीलालभट्टानाम्	... ६६
✓ ४ श्रीकल्याणरायानाम्	... १९	११ वेपाखिए	... ७३
✓ ५ श्रीहरिरायानाम्	... २३	१२ श्रीबल्लभात्मजश्रीबालकृष्णानाम्	७८
✓ ६ श्रीमोनेश्वरानाम्	... २६	१३ श्रीमित्रिधरानाम्	... ८६
✓ ७ श्रीपुरषोत्तमानाम्	... ३५	१४ श्रीहाराकेशानाम्	... ९३

श्रीमोहमयीस्वश्रीमद्रोस्वामिश्रीजीवनेशाल्मजश्रीरणओडलालचरणसंपूर्ण-

साहाय्येन 'धृगपुरस्व भूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाल, बी. ए.,

एलएल. बी., वकील हाइ कोर्ट, मुद्रितस्व शैबलाल

प्रजदास सांस्लीया, बी. ए., एलएल. बी.,

वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां संशोध्य

मुन्नापुरी 'निर्णयसंगर' मुद्रणालये

मुद्रितत्वा प्रकटीकृत्वा ।

श्रीवल्लभाब्दा ४४२. सवत् १९७७.

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

ગિરીધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ.

જુદા સેપર અને ડોશનર્મ.

૬, મોહન મંદિર, જુલેધર, મુંબઈ નં. ૨.

અમ્હારે ત્યાં વેશુ વધર્મનાં સધળાં પુસ્તકો

અને ચિત્રો તથા દરેક પ્રકારની સ્ટેક્કનરી ચોખ્ખી

મુદ્રણ મળશે. જુદા

_____

પ્રસ્તાવના.

સેવાકલાદિ પોડશસ્ત્ર-વની ખાલા જે અમારાદ્વારા પ્રકટ થાય છે તેના આશ્રયદાતા શ્રીમુદા-મપુરીસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિ શ્રીજીવનલાલજી ગત શ્રાવણ કૃષ્ણ નવમી-નંદમહોત્સવને દિવસે નિલ્લીલામાં પધાર્યા છે, અને તેથી સાંપ્રદાયિક વિદ્યાકાર્યને મહાન અલાભ થયો છે. શ્રીજીવ-નલાલજીનું પ્રાકૃષ્ઠ શ્રીમદ્ગોસ્વામી સંવત્ ૧૯૧૬ માર્ગશીર્ષ સુકલ ત્રયોદશીને દિવસે થયું હતું. આપશ્રીનો ઉપનયનસસ્કાર શ્રીજગન્નાથજીમાં થયો હતો. સવત્ ૧૯૩૫થી આપશ્રી પોરબંદર પધાર્યા અને નિવાસ લાંબો કર્યો. ત્યારથી આપશ્રી પોરબંદરવાલા શ્રીજીવનલાલજી એ નામથી સાંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ થયા. પંડિત ગદ્વાલાના સંપર્કથી વિદ્યામાં અભિરુચિ રાખનારા મણુ ગો-સ્વામી મહારાજે થયા. ૧. ટિકેટ શ્રીગોવર્ધનલાલજી, ૨. શ્રીદેવકીનન્દનલાલજી, ૩. શ્રીજી-વનલાલજી. આ ત્રણમાં શ્રીદેવકીનન્દનજી નિલ્લીલામાં પ્રથમ પધાર્યા. શ્રીદેવકીનન્દનજીનો વિદ્યાનુરાગ અપેક્ષિત રીતે સાંપ્રદાયિક ને થયો અને તેથી જનમતોરંજન કરીને યદ્યપિ મહત્તી ધનસંપત્તિ તથા કીર્તિ સંપાદન કરી તોપણ આપશ્રીના જીવનમાં સાંપ્રદાયિક નોંધ લેવા જેવું નિવાકાર્ય એક પણ ન થયું. એઓશ્રીના લાલજી શ્રીવલ્લભલાલજી એ ન્યૂનતા દૂર કરે એ સ્પુ-હણીય છે. ટિકેટશ્રીનો વિદ્યાનુરાગ ઉત્તમજ છે, પરંતુ રાજકાર્યની અટપટમાં આચાર્યશ્રી તરફિનું પ્રધાન કર્તવ્ય-સાંપ્રદાયિક વિદ્યાનું રક્ષણ-તેમાં અપેક્ષિત ખાત અભ્યાપિપર્યંત એઓશ્રી આપી શક્યા નથી. ભાંગા આશ્રિત બુની સેલિના ટુકી દુલિવાલા અને દેશકાલ નહિ સમજનારા આપી શક્યા નથી. ભાંગા આશ્રિત બુની સેલિના ટુકી દુલિવાલા અને દેશકાલ નહિ સમજનારા અને સાંપ્રદાયિક સાહિત્યના રક્ષણનું ગૌરવ અપરિચયથી નહિ અનુભવનારા પંડિતો ઘણે બધે આ પરિણામમાં જોખમદાર છે. શ્રીજીવનલાલજીનો વિદ્યાનુરાગ ન્યારથી બીજરૂપે રોપાયો ત્યારથી નિલ્લીલામાં પધાર્યા ભાંગુધી વૃદ્ધારિરૂપે વૃદ્ધિગત ચતોજ થયો. આપશ્રીમાં વિદ્યાની પરીક્ષા કરવાની અને કાર્ય લેવાની શક્તિ હતી. આજ કારણથી આપશ્રીએ છગનશાસ્ત્રી તથા બાલશાસ્ત્રીને આશ્રય આપ્યો હતો. છગનલાલ શાસ્ત્રી સાથે આપશ્રી શ્રીમુખોધિન્યાદિનું વાચન કરતા એટલું જ નહિ, પરંતુ સમયોચિત કેટલાક અન્નો ગુર્જર ભાષામાં લખાવી પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા. બાલશાસ્ત્રી સાથે પણ આપશ્રી શ્રીમુખોધિનીજીનું વાચન નિયમનઃ કરતા, અને અન્ત સમયે શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણને પોતાના આશ્રયમાં રાખીને આપશ્રીએ શ્રીમુખોધિનીજીનું વાચન પ્રવચન નિલ્લીલામાં પધાર્યા ત્યાંથી સતત ચાલું રાખ્યું.

મહારાજશ્રીની આવહારિક કાર્ય કરવાની કુશલતા પણ ઘણી હતી. આજ કારણથી આ-પશ્રી નિજ તનુજ શ્રીરુણેડલાલજીને મહત્તી સમૃદ્ધિ વારસામાં સોંપી ગયા છે, અને તત્સર્વેથી ચિન્તામાંથી મુક્ત કરી ગયા છે. શ્રીરુણેડલાલજીએ પણ નિજચિત્રચરણનું નામ તદ્દબીધ સ-કલ સાહિત્ય સમેત શ્રીમુખોધિનીજીની પ્રસિદ્ધિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. તે અત્યંત યોગ્ય છે. એના જેવું સ્મારક અન્ય શું હોઈ શકે ?

મહારાજશ્રીનું કાર્યકૌશલ્ય અસાધારણ હતું એટલું જ નહિ ધરતુ સમગ્રોચિત રીતે કાર્ય કરતા હતા. દયાનંદાદિના મોહથી લોકોને ઉપનયનાદિનો મોહ થતો. આ મોહથી તે લોકો માર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ ન થાય તેથી આપશ્રીએ ઘણા વૈષ્ણવોને ઉપનયનસંસ્કાર કરાવ્યા. આપશ્રીની ઉદારતા પણ ઘણી હતી. પ્રત્યેક જે જોઓશીના સંબંધમાં આવતું તેનો આપશ્રી તદ્દયિત રીતે સત્કારાદિ કરતા. આ પ્રકારે અનેક રીતે આપશ્રીનું જગ-મંગલકર્તૃત્વ તેમને સ્ફુરતું.

મહારાજશ્રીની કાર્ય કરવાની દૃઢતા પણ પ્રસંસનીય હતી. જ્યારે આપશ્રીએ મને યોગ્ય શ્રેણીની સંકલ્પ સાહિત્ય સમેત પ્રકટ કરવાની સેવા સોંપી, તે સમયે સંપ્રદાયના અન્ય પંડિતોએ તેમ નહિ કરવાને આપશ્રીને સૂચવેલું. ‘જીભજો તરફથી એ કાર્ય થાય છે, તેમાં વચમાં પડતું નહિ, આ લોકો તો વલ્લિષ્ટ છે, તેમને એ કાર્ય સોંપાય નહિ’ વગેરે વગેરે ઘણી રીતે મહારાજશ્રીને સમજાવવામાં આવેલા. પણ જોઓશીની દૃઢતા તથા પ્રયુક્તયાથી અન્તે એ સેવા અમારાદ્વારા થઈ, અને અમને ભલ્લુને સતીય થાય છે કે ઉઝા પંડિતો પણ અમારા કાર્યથી પ્રસન્ન થયા છે. આર્ટિસ્ટ પાસે તૈયાર કરાવીને આપશ્રીનું ચિત્ર અત્ર ધરું છે—

મન્યાદિસંગ્રહ.

- ૧ પ્રથમ ટીકા શ્રીમદ્વાચાર્યપૌત્ર શ્રીમદ્વાલકૃષ્ણજી—શ્રીમદ્વિદ્યેશ્વરના તૃતીય હુમારની છે. આ ટીકાના ત્રણ પ્રતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એક પંડિત ગદ્લાવાના સંગ્રહમાંથી અને બીજા બે યાત્રામાંથી અમને મળી હતી.
- ૨ દ્વિતીય ટીકા શ્રીશ્રીવલ્લભ—શ્રીગુસાંઈજીના ચતુર્થ લાલજીની છે. આ ટીકાની ચાર પ્રતિ મળી હતી—બે પં. ગદ્લાવાના સંગ્રહમાંથી, એક શ્રીવલ્લભલાલજીના સંગ્રહમાંથી, અને એક ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી.
- ૩ તૃતીય ટીકા શ્રીરુણાચજી—શ્રીગુસાંઈજીના—પંચમ પુત્રની છે. આની ત્રણ પ્રતિઓ પં. ગદ્લાવાના સંગ્રહમાંથી મળી હતી, અને બે યાત્રામાંથી.
- ૪ ચતુર્થ ટીકા શ્રીગુસાંઈજીના પોત્ર શ્રીકલ્યાણરાયજીની છે. આ ટીકાની ચાર પ્રતિ મળી છે. આમાંથી એક તો શ્રીદરિરાયજીના નિજ શ્રીદસ્તાવરમાં લખેલી છે.
- ૫ પંચમ ટીકા શ્રીદરિરાયજીની છે. આ કારિકાત્મક ટીકાની પાંચ પ્રતિ મળી છે. ત્રણ પં. ગદ્લાવાની સંગ્રહમાંથી છે, એક શ્રીવલ્લભલાલજીની છે, અને એક યાત્રામાંથી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૬ ષષ્ઠ ટીકા શ્રીદરિરાયજીના બાઈ શિશુપાત્રવાલા શ્રીગોપેશ્વરજીની છે. આની બે પ્રતિ યાત્રામાંથી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૭ સપ્તમ ટીકા શ્રીપુરુષોત્તમજીની છે. આ ટીકાની પાંચ પ્રતિ મળી છે. ત્રણ પં. ગદ્લાવાના સંગ્રહમાંથી, એક શ્રીવલ્લભલાલજીની, અને એક નવીવાદમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આમાં એક શ્રીપુરુષોત્તમજીના નિજ શ્રીદસ્તાવરમાં લખેલી છે. જેઓશીનો પરિચય પૂર્વ પ્રકટિત સ્તંભમાં કરાવ્યો છે. આ ટીકામાં છાપેલું ટિપ્પણ શ્રીમોગી શ્રીગોપેશ્વરજીના શ્રીદસ્તાવરમાં લખેલું છે.
- ૮ અષ્ટમ ટીકા ઝાકા શ્રીવલ્લભજીની છે. જેઓશીનો પરિચય પૂર્વ પ્રકટિત સ્તંભમાં કરાવ્યો છે. આની પાંચ પ્રતિ મળી છે. બે યાત્રામાંથી અને ત્રણ પં. ગદ્લાવામાંથી.
- ૯ નવમ ટીકા મહાપત્ર જયમોહાવમદની છે. પરિચય જેમનો સેવાક્ષમાં કરાવ્યો છે. આની નાજ પ્રતિ યાત્રામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

- ૧૦ દસમ ટીકા દીક્ષિત લાલ્લદની છે. આની એક પ્રતિ યાત્રામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ મૂલ્ય પ્રતિ હોય એમ લાગે છે, લાલ્લદનો પરિચય સેવાશ્રમમાં કરાવ્યો છે.
- ૧૧ નવમી વિવૃત્તિ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી મળી છે. મૂલ્ય ૪ પ્રતિ હોય એમ લાગે છે. ટીકાકાર કોઈ જોસ્વામી મહારાજ હોય એમ લાગે છે.
- ૧૨ દ્વાદશ ટીકા શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીગણધૃષ્ટાનુની છે. આ પણ મૂલ્ય ૪ પ્રતિ છે. આ પ્રતિ યાત્રામાંથી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૧૩ ત્રયોદશ ટીકા કોની છે તે અજ્ઞાત છે. એ પુસ્તક ઉપર શ્રીગિરિધરનું નામ છે તેથી શ્રીગિરિધરકૃત એમ કહ્યું છે. આ જોસ્વામી શ્રીકાંકરોલીમાં વ્યવસાય હોવાથી તેજ ગૃહના કોઈ ગુણધર્મી આ ટીકા હોવાનો સંભવ છે. આ પુસ્તક પણ મૂલ્ય ૪ છે. કદાચિત્ આણંદની એકકલાળા શ્રીવિદ્યાનાથજી આના કર્તા હોય.
- ૧૪ ચતુર્દશ ટીકા કોની છે તે પણ અજ્ઞાત છે. શ્રીદ્વારકેશનું નામ કદપનાથી મૂકેલું છે. આ પ્રત અશુદ્ધ તથા ત્રુટિ છે. પં. જદ્દલાલના સંપ્રદાયમાંથી મળી છે. યથામતિ સોધી છે. ૧
- જોપાળદાસ અલાની, બી. એ, ચંદુલાલ, ધીરજલાલ પંડ્યા, ભેચરદાસ, પુરુષોત્તમદાસ-દિનો લિખનમાં ઉપકાર થયો છે. લાકિર્વાઈનીનો સાર જાતે અંગ્રેજીમાં આપેલો છે.
- ઉપર જણાવેલા સર્વનો અગ્રે ઉપકાર માનીએ છીએ. શ્રીચવનલાલજી તથા એઓશ્રીના લાલજી શ્રીરાજુછોડલાલજી સાહાય્ય મુકા કહે સ્વીકારીએ છીએ અને શ્રીમત્પ્રફુલ્લચંદ્રમથમાં આ ગ્રંથને સમર્પીએ છીએ.

મુખર્ષિ. ૧૯૫૭.
દોહોત્સવ.

મૂલ્યચન્દ્ર તેહીવાલા,
ધૈર્યલાલ સાંકલીયા.

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमदल्लभाचार्यप्रणीता ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।
धीजभावे दृढे तु स्यात्स्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥
धीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।
अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥
व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।
ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥
धीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।
स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृह्यारुचिः ॥ ४ ॥
गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।
यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥
तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।
त्यागं कृत्वा यत्तेयस्तु तदर्थार्थकमानसः ॥ ६ ॥
लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।
स्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥
अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।
अन्दरे विप्ररूपे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥
मेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।
यायजीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥
बाधमभायनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।
हरिस्तु मर्यतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥
इत्येवं भगवन्छास्त्रं गृह्यतत्त्वं निरूपितम् ।
य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गृहा रतिः ॥ ११ ॥
इति श्रीमदल्लभाचार्यप्रकटिता भक्तिवर्धिनी समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवार्धिनी ।

श्रीमदालकृष्णकृतविद्युतिसमेता ।

रत्यन्ते स्वेदविन्दुश्चितमुखकमलस्तामवष्टभ्य जातो

निःस्पन्दः श्रान्तिपुक्तो मलयवपवनासेवितः पुष्पतल्पे ॥

श्रीराधावक्त्रपद्माद्भुतमधुचिरतःपानघूर्णायमानो-

द्रिक्तः स्नेहार्द्रदृष्टिः प्रतिफलतु द्योः शीघ्रमेव प्रवेशः ॥ १ ॥

इह खलु स्वेनैव साक्षाद्भगवते निवेदितान् भक्त्यङ्कुरितचिह्नान् सर्वान् भक्तिप्रवृद्धा-
र्यमुपायानभिज्ञान् परमकृपया तानुपायानाचार्या उपदिशन्ति यथा भक्तिरिति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्, प्रकर्षेणैषमानोचरोत्तरं भगवति साद्, यस्या न
कदाचिदपि हासः । एतादृशस्तत्प्रवृद्धानुकूल उपायो निरूप्यते नितरामुच्यते । यत्प्रकारक-
निरूपणानन्तरं न कोप्युपायस्तिष्ठत्यवशिष्टः । एवं प्रतिज्ञां कृत्वा दृढं बीजभावं तत्र प्रथमं
भक्तिप्रवृद्धौ हेतुमाहुः बीजेति । भक्तिकल्पतरुप्रवृद्धिकारणभावो बीजभावः । अनुग्रहो-
त्तरकालीनभाव इति यावत् । यद्वा । बीजपदं सत्पुरुषपरम् । तस्मिन्यो भावो भगवत्त्वेन
भावः । 'आचार्य मां विजानीयात्' 'अविद्यो वा सविद्यो वे'त्यादिवाक्यैः । स यदा वक्ष्य-
माणसाधनैर्दृढो भवति, तदा सा तथा भवति । अथवा, बीजपदेन भगवानेवोच्यते । त-
स्मिंस्तस्य तथात्वे सा तथा भवति । ननु बीजभावोत्पत्तावनुग्रह एव हेतुरित्यत्र को हेतुः ।
उच्यते । नहि तदुत्पत्तौ कर्म । तज्जन्यत्वेनाश्रयमाणत्वात् । नापि स्वतः । चेत्स्याद्दृष्टः
स्यात् । नापि स्वभाववैचित्र्यं वक्तुं शक्यम् । अनुक्तत्वात् । तेन 'यमेवैष वृणुत' इति
'यदा यमनुगृह्णाती'त्यादिवाक्यैः स एव हेतुत्वेन वाच्यः । निश्चयार्थकस्तुशब्दः । हेतु-
न्तरमाहुः त्यागादिति । त्यागाद्भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । त्यागस्तु भगवच्चरणारविन्दप्राप्त्यर्थं
सवासनगृहादिविस्मृतिः । केवलत्यागेनैव सा तथा न भवतीत्यत उक्तं श्रवणकीर्तना-
दिति । प्राणिवर्जितजातिवाचित्वेनैकवद्भावः । श्रवणकीर्तनाभ्यामपि सा तथा भवति ।

एवं भक्तिप्रवृद्धौ हेतुत्रयमुक्त्वा बीजभावदार्ढ्यप्रकारमाहुः बीजेति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

वीजस्य दाढ्ये यः प्रकारः स उच्यते । तुम्बुन्दः पूर्वभेदकः । यत्स्वपृष्ठे शिला स्वधर्मतः स्वधर्मस्यो वर्णाश्रमधर्मस्यः अव्यावृत्तस्तत्सहितः सन् कृष्णं पूर्णपुरुषोत्तमं भक्त्यै कर्ण्यं भजेत् । कैर्मज्जेदित्याकांक्षायामाहुः पूजयेति । कृष्णं पूजया भजेत् । पूजा त्वां मोक्तृप्रकारेणाहंणीयोपचारः । ननु पूजया भगवद्भजनं कथम् । भक्तेरेव पूजानिपयत्वात्, ननु भगवतो, यतः 'भक्तियोगः स लभत' एवं यः पूजयेत मा'मिति भगवद्भक्त्यविरोधात् । सत्यम् । अस्ति पूजाविषयत्वं भक्तेः, परन्तु मूले हि परम्पराकारणत्वाभिप्रायेण पूजाव्यपदेशो, न तु साक्षात् । तेन कृष्णपदं तु भक्तस्य पुरुषोत्तमगामिनी पूजापि भवतीत्यत उक्तम् । यद्वा । एवंविधनिःकामपूजाफलविषयनिर्धारार्थं कृष्णपदम् । एवं पूजया भजनं निरूप्य श्रवणादिभिरपि निरूपयन्ति श्रवणादिभिरपि कृष्णं भजेत् । आदिपद-प्राप्ते कीर्तनस्मरणे । तेनैतन्मार्गावस्य श्रवणादिव्यतिरेकेण क्षणमपि न श्रेयमित्यायातम् ।

ननु सततं कृष्णभजनं कथम्, कार्यान्तरव्यासक्तेस्तत्राहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

कार्ये व्यावृत्तो ध्यासक्तोपि चेत्तदा गुरुपदिष्टं यादृग्भगवत्स्वरूपं तत्रैव स्वस्य चित् स्थाप्य भवेत्, अव्यावृत्तिमान् यदि भवेत्, तदा श्रवणादौ चित्तं यसेत् । यद्वा, प्रकारान्तरेणाप्यस्यावतारिका सम्भवति । तथा हि । ननु यदि स्वधर्माव्यावृत्तिरेव भजने प्रयोजिका, तदा त्वाद्यतोपदेशस्य दैववशात्प्रच्युतधर्मस्य कस्यचित्प्रयोजकमावाद्भजनासम्भवः । तथाच तत्कृतमपि सर्वं व्यर्थं स्यात्, तस्मात्प्रक्षालनादि पङ्क्त्येतिन्यायेन ग्रहणमात्र एव वरमिति चेत्तत्राहुः व्यावृत्तोपीति । अनेयं शङ्का न कार्या । यत्स्वधर्माव्यावृत्तिरेव भजने प्रयोजिका । 'अपि चेत्सदुराचारः' इति भगवद्भक्त्याद्भगवदीयस्य प्रच्युतधर्मस्यापि भगवद्भजनस्य ग्रहितत्वात् । परन्तु यावदारभ्य भगवद्भजनाभिनिविष्टस्तत्प्रवृत्ति तस्य दुराचाराकरणमित्यपेक्षितम् । अन्यथानन्यमाकत्वमङ्गप्रसङ्गः । दुराचारस्यापि भजनात् । तेन स्वधर्मस्यो व्यावृत्तोपि हरौ सन्दुःखहर्तारं चित्तं यसेत्प्रयत्नेन स्यात्वेदित्यर्थः । एतादृश्यापि स्वधर्मज्ञानन्तरायां दूषितकृत्य स्वरूपानन्ददानं करोतीति ज्ञापनाय हरिपदम् । परं हरिपदोक्त्या मध्ये चित्तपदोक्त्यान्ते श्रवणादिपदोक्त्या देहलीदीप-पदुभयप्रापि माम्येन चित्तवृत्तिः स्यात्वेति ज्ञेयम् । एव सततं भजने नियमापे उभयप्राधान्यमपि यदेवजातीयं पठ्य तदाहुः तत इति । तदनन्तरमेव भजनानन्तरमुभयप्राधान्यं प्रेमोत्पत्तिर्भवति भगवति भग्यात्मना । तर्पणसक्तिः, तद्व्यतिरेकेण स्थित्यसम्भव इति यावत् । 'क्षणं गुणयन्मित्रं यामां येन विनाज्भवं' इति यथा । व्यसनं तु सततमन्य-

विस्तृतिपूर्वकं भगवत्परता । चः समुच्चायकः । एतन्नित्यं यदा भवेत् तदा तद्वीजं भक्तिशास्त्रे दृढमुच्यते । यत्कथमपि न नश्यति ॥ ३ ॥

तन्नाशाभावप्रकारपूर्वकं स्नेहादीनां त्रयाणां प्रत्येकं फलमाहुः स्नेहादिति साधनं ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

भगवति स्नेहाद्गृहविषयको यो राग उत्कटेच्छरूपस्तस्य विशेषेण नाशः स्यात् । नाशपदेन पुनस्तस्यानुत्तिरिति ज्ञेयम् । अत एव न निवृत्त्यादिपददानम् । आसक्त्येत्येति । यदा भगवत्यासक्तिर्जाता, तदा तद्व्यतिरेकेण स्थित्यसम्भवेन तदर्थं यत्ने जाते गृहस्थाः स्वार्थं तं प्रेरयन्तीति तस्मिन्नश्चिः, तथा कृत्वा भगवद्भजने बाधकत्वं विभक्तवृत्त्वं भासते, एत आत्मीया न भवन्तीत्यपि । यदि स्युस्तदा किं प्रतिबन्धकाः स्मुरिति । व्यसनं हीति । यस्मिन्काले अचिन्त्यानन्तफलदातरी कृष्णे व्यसनं स्यात्तदैव स कृतार्थः स्यात् । संशयव्युदासाय हीति पदम् ॥ ४, ५ ॥

एवं त्रयाणां फलमुक्त्वा तादृशस्य कर्तव्यतामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यत्तेद्यस्तु तदर्थार्थकमानसः ॥ ६ ॥

स्नेहासक्तिव्यसनवतोपि पुरुषस्य तदनन्तरं यत्सततं सर्वदा गृहरूपं यत्स्थानं तद्विनाशनम् । स्नेहासक्तिव्यसनानां विनाशनमित्यर्थः । तथा सति कृतमपि सर्वं व्यर्थं स्यात् । तेन तत्प्राप्तं कृत्वा यो यत्प्रयत्नं कुर्यात् । एतेन मध्ये तीर्थादिकमपि गच्छेदिति सततपदेन ज्ञेयम् । ननु सोपि प्रयत्नो मायावादिवञ्चिराकार एव भवेदित्याशङ्क्याव्युदासायाहुः तदर्थेति । भगवद्भक्तो योर्धस्तदर्थमेकं मानसं यस्य स तथा । इदं तेषां न । शून्ये एव पर्यवसितमस्तितात् । 'येन्येर्विन्दिक्षे'त्यादिवाक्येन निन्दितत्वाच्च । तेषां गार्हस्थ्यधर्मत्यागे भगवदर्थं गृहात्यागे उभयतः प्रच्युता अधःपतन्ति । तेन त्यागस्तु भगवदर्थमेव मुख्यः । सोपि पूर्वमान्तरः, तस्मिन् सिद्धे ततो बाह्यतः । एकपदं सततमेतन्मार्गीयैकलन्यफलात्मके मनःस्थितिज्ञापनाय । तेनैतदतिरिक्तावतारे 'मूलसेकः शाखायामपि पर्यवस्यतीति न्यायेन तदकरणं न विरुध्यते । तस्यां सत्यां देहव्याप्त्यस्ति तत्रैव ॥ ६ ॥

एतादृशस्य यत्फलं तदाहुः लभत इति ।

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकमूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथान्नतः ॥ ७ ॥

य एवं त्यागं कुर्यात्स भक्तिं प्राप्नोति । एवंनिधत्यागस्य भक्तिफलरूपात् । तेन

मुक्त्वादीनामेतत्फलत्वाभावः सूचितः । तत्रापि सुदृढा अविनश्वरा । सततमेधमाना । सापि भक्तिः सर्वतो मोक्षादेरप्यधिका मुक्तानामपि दुःप्राप्या । 'भगवान् भवता'मिति वाक्येन । ततः पुष्टिरूपामपि लभते । परामिति । परामुत्कृष्टामुक्तमक्तेः । पुष्टिरूपमिति शेषः । एवं त्यागफलमुक्त्वा पुनः सिंहावलोकनन्यायेन त्यागव्यवस्थां वदन्ति त्यागे इति । कृत एव त्यागे न कोपि पुरुषार्थः । तस्मिन् बाधकानां भूयस्त्वं बहुत्वम् । भूयसि बाधकान्युपस्थितानि भवन्ति । ततस्तं नाशयन्ति । ननु तस्मिन् सति तदुपस्थितिः कथम् ? तत्र हेतुमाहुः दुःसंसर्गादिति । तदुपस्थितिस्तु मत्तानां भगवद्भक्तविरोधिनां संसर्गात् संगतेः । तत्संसर्गानन्तरं सोपि तथा भवति । तत्संसर्गेण भगवद्दर्शनामन्तर्हितत्वात् । तथैव दुष्टान्नग्रहणे दुर्बुद्धिर्भवति । तस्य पापान्नत्वात्, आन्युत्पादकत्वाच्च । यथा जीवानां भगवत्संन्याभावे सदोपत्वम्, तथान्नसापीति; तद्वृद्धिकामोऽसमर्पितं न सुखीयादित्याशयः । उपलक्षणं चैतत् । वस्तुतस्तु वस्तुमात्रे तत्सम्बन्धव्यतिरेकेण तदभावः । तेन सम्बद्धैरसम्बद्धं न ग्राह्यमिति भावः । तेन यथाकथञ्चित्सम्पादितं तत्सम्बद्धं तदपि शुद्धमेव भवतीति तादृशैस्तथैव कार्यमिति भावः सूचितः । असद्रूपोपाधि-तमत्रं कृपाज्ञं च दुष्टान्नम् । तेन दुःसङ्गतिर्दुरन्तं च यत्र न भवति, तत्र सततं श्रेयम् । एतेनाटनाभावः सूचितः ॥ ७ ॥

तत्स्थानमेवाहुः अत इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरविप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यत् उमाभ्यां तद्व्यस्त्वमत एकान्ते हरिस्थाने यत्र हरिः सर्वतः तिष्ठति तत्रैव श्रेयम् । तत्राप्येवमेव जटवन्न । किन्तु तदीयैः भगवदीयैः भगवत्सम्बन्धिभिः सह मिलित्वा । ते हि तद्वाच्यमिज्ञा यतो भवन्ति । तेन सत्सङ्गे सति कृतार्थ एव भवति एतेन दुःसङ्गो न भवतीत्यायातम् । दुष्टान्नप्राप्तिरपि न । तदुच्छिष्टस्यैवोपादेयत्वात् अयमेव दामधर्मो यतः । अस्याधारोपोपि तेषु न कार्यः । यतस्ते तत्पराः केवलं मा-त्पराः । भगवन्तं विनान्यत्किमपि न जानन्ति । तस्मात्तेषु द्वेषादिषु सत्सु सोपि तं मदते । मत्तद्देशेऽसत्पत्वात् । इदं तूच्यते । यस्य तत्सङ्गस्य तेषु तदारोपो भवति एव न । वस्तुमभावात् । तस्मिन्सति तु तथैवेति सम्भाव्यते । तदीयैः सह सेवायां अदूरस-दृग्भावस्य निप्रकर्षं अनिश्चयेनाधिक्यं यस्मिन्देहे तत्र श्रेयम् । यथाहोरात्रमध्ये वा-द्यमेकवारं वा तत्पद्मो भवति । यत्नानादरे । यतो मुख्यः पद्मः स एव यस्मिन्नेवा-श्रयणादिकं गतम् । भस्मिन्नु केवलं श्रयणादि एव । तेनायं गीर्णः । मुख्यामम्भवेपीदं तु कारयेत् । अन्यथा चित्तं दोषाग्रन्त्या नाश एव ॥ ८ ॥

नन्वेवं भगवदर्थं क्रियमाणायां सेवायां मध्य एव दैववशादुर्बुद्धौ जातायां नाशो-
पस्थितौ तु तत्कृतिर्व्यर्था सादृत आहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य सेवायामासक्तिर्भवेत्सोऽपि कियत्कालपर्यन्तमेव, पुनर्नेत्येवं न, किन्तु दृढा,
सेवायां तु कश्चिदेवाधिकारी भवतीत्यत उक्तं वेति । अनेन दुर्लभत्वं निरूपितम् । तथैव
कथायाम् । तदनन्तरं तामेव तदीयैः सह कुर्यात् । अन्यत्र मनो न निवेशयेत् । तेन मुख्यत
इदं द्वयमेव कार्यम् । कार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं वेत्युक्तम् । तादृशस्य नाशो न, किन्तुत्तरो-
त्तरमुन्नतिरेव । तर्हि यत्किञ्चिद्विनाशपर्यन्तं मा भवतु, ततस्तु कदाचिद्भवेदेवेत्याशङ्क्याहुः
यावज्जीवमिति । स यावज्जीवति तावत्तस्य नाशो न । कापीति । कस्मिन्नपि देशे
केनापि प्रकारेण न भवतीत्यर्थः । अनिशं तत्सेवाकथोद्यमे तदितरत्रानुपयोगः क्रियाशक्ते-
र्वार्तायाश्चित्तस्यापि । अत्र ग्रामाण्यार्थं स्वमतिरेव दर्शिता । मतिर्ममेति । अहं त्वेवमेव
जानामि, यत्सेवाश्रवणादिकमेव सततं कार्यम्, यतो नाशमावप्रकारस्त्वयमेवास्मिन्
शास्त्रे मुख्यतया निरूप्यते ॥ ९ ॥

नन्वेवं तत्र स्थित्वा क्रियमाणायां सेवायां चेत्केनापि कृत्वा बाधसम्भवे सति किं
कार्यं तत्राहुः बाधसम्भावनायामिति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

बाधस्य सम्भावना यदा भवति सेवायां तदा त्वेकान्ते भगवत्स्थाने वासो नेष्यते ।
न च कलहद्वेषादिनापि श्लेष्म, सेवाया एवेष्टसाधनत्वादिति वाच्यम् । एवं च प्रतिबन्ध-
कस्य धलवत्त्वेन तदसम्भवे द्वेषादेर्मनसि स्थित्या श्रवणाद्यसम्भवे चित्ते दोषान्कान्त्या कृत-
वैयर्थ्यापत्तिः । तस्माद्भगवदिच्छयैवं जातमिति मनसि निश्चित्य ततो निःसृत्य निश्चिन्त-
स्तात्स्मरणं कुर्वन् तीर्थं तिष्ठति, गृहे वा । नन्वेवमेव चेद्भगवदिच्छा, तदा तु पर्य-
वसानतो नाश एवेत्याशङ्क्याहुः हरिस्त्विति । सर्वतः सर्वेभ्यः सर्वप्रकारेण हरिस्तु रक्षां
करिष्यतीत्येवं मनसि निर्धार्य श्लेष्म । सर्वबाधश्रितानां रक्षामेव करोति । अप्रामाण्य-
शङ्कानिवृत्त्यर्थमाहुः न संशय इति । अत्र संशयो न कार्यः । यमनुगृह्येतवास्तं पुनर्न
त्यक्ष्यति, सत्यसङ्कल्पत्वात् । इदानीमिच्छया एव तथात्वात्सेवाऽभावः । यदि कदाचित्
भविष्यति, तदा सापीत्यस्मिन्नर्थे न कापि चिन्ता विधेया ॥ १० ॥

एवमुपायान्निरूप्य तत्फलं निरूपयन्ति दृष्ट्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इति भगवच्छास्त्रं मया निरूपितम् । यद्भगवत्कृपैकवेद्यम् । तत्र हेतुः । यतो भगवच्छास्त्रं भगवदीयं शास्त्रम्, एतच्छास्त्रवेदको भगवानेव, यतो नान्यः, एतदज्ञत्वात् । अन्यस्यैतदज्ञत्वे हेतुमाहुः । गूढतत्त्वं गूढं गुप्तं सर्वैरज्ञातं यद्भगवत्स्वरूपं तदेव तत्त्वं सारभूतं यस्य तत्तथा । तदपि मया एवं निरूपितम् । अत्र प्राकट्यपूर्वकं निरूपितमित्यर्थः । भक्तिमार्गेजिज्ञासूनां निमित्तम् । तेन य एतदुक्तप्रकारमाचरेत्तस्य भगवति रतिः स्यात्तापि दृढा । एतदुक्ताचरणाभावे यत एतत्प्रत्यहं सम्यगर्थान्वयोपपूर्वकं अधीयीत पठेत्स्यापि तथा रतिः स्यादिति ॥ ११ ॥

विठ्ठलेशपादान्जैकदास्यसङ्काङ्क्षिणा सदा । प्रकाशिता यथाशक्ति मयेय भक्तिवर्धिनी ॥१॥

इति श्रीबालकृष्णकृतभक्तिवर्धिनीविश्रुतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीश्रीवल्लभविरचितविश्रुतिसमेता ।

नत्वा स्वाचार्यपादाब्जं कृपामधुसूतम् ।

तत्परामारक्तबुद्ध्या व्याख्यासे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

तद्बुद्धिदृढतासिद्धौ पितृपादरजांसहम् ।

हृष्याय प्रवृत्तोस्मि नान्ययेति हि निश्चितम् ॥ २ ॥

अथाचार्यचरणाः स्वमागोद्गीकृतानां स्वमागीयभक्तिवृद्धिप्रकारमजानतां कृपया तज्ज्ञापनाय तद्बुद्धिप्रसारं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तयोपायो निरूप्यते ।

धीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन मायनेन भक्तिः स्वप्रवर्तितमार्गेरूपा प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्नोति तथा तत्प्रसारक उपायः मायनं निरूप्यत उच्यत इत्यर्थः । ननु भक्त्युत्पत्तिप्रकाशः शम्भेपु उपायादिपुत्रता एव । उपत्यनन्तरं वृद्धिम्यनुत्तमिदं । तपसा । श्रीमायने 'दानव्रतयो-

होमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति । एका-
दशोपि 'श्रद्धासृतकथाया'मित्युपक्रम्य 'एवं धर्मेर्भक्तुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि
संस्थापते भक्तिः कोन्योर्थोऽस्यावशिष्यत' इति । प्रथमस्कन्धेपि 'यथां वै श्रूयमाणायां कृष्णे
परमपुरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहमयापहे'ति । गीतास्वपि 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न
शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परमि'ति भक्त्युत्पत्तिप्रकारा उक्ता
एव । यद्यप्युत्पत्तिप्रकारा उक्तास्तथापि वृद्धिप्रकारो नोक्त इति तद्वृद्धिप्रकारार्थमाचार्यक-
थनं सम्भवतीति चेत् । न । वृद्धिप्रकारोपि तत्रोक्तः । तृतीयस्कन्धे पञ्चमाध्याये 'पानेन
ते देव कयासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाक्षया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथा-
क्षसान्नीयुरकुण्ठधिष्यमि'ति । अत्र प्रकारोप्युक्तः । यद्यप्यन्योत्पत्तिवृद्धिप्रकाराः पुराणादि-
ष्वप्युक्ता एव, तत एवोभयसम्भवे सत्यपि 'यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्या'दिति पुनर्भक्तिवृद्धि-
प्रकारकथने को हेतुरिति चेत् । सत्यम् । पूर्वोक्तसाधनानां दानव्रतादीनां मर्यादामार्गी-
यत्वात् तदुत्पन्नभक्तेरपि तन्मार्गीयत्वमेवेत्यवधेयम् । 'कार्यकारणयोरेकजातीयत्व'मिति
नियमात् । वृद्धिप्रकारस्यापि तन्मार्गीयसाधनसाध्यत्वेन शुक्तिफलकत्वेन च मर्यादामार्गी-
यत्वमेव । आचार्यास्तु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तिनिरूपणं कर्तुं तस्याश्च मर्यादामक्ति-
वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं तत्साधनानि तत्फलं च वक्तुं तत्साधनानां तत्फलस्य च वैलक्षण्यं वक्तुं
भिन्नतया स्वमार्गीयां भक्तिं तद्वृद्धिप्रकारसाधनं च निरूपयन्ति यथेति । यथा स्वमा-
र्गीयस्वप्रवर्तितसाधनेर्भक्तिः शुद्धपुष्टिमार्गीया प्रकर्षेण वृद्धा वर्धिता स्यात् । वृद्धौ, प्रकर्षः
फलोन्मुखत्वम् । तथा तत्प्रकारकोपायस्तत्प्रकारकसाधनसमुदायो निरूप्यत उच्यत
इत्यर्थः । पूर्वोक्तसाधनसमुदायानेवाहुः बीजभावे हृदे तु स्यादिति । अत्र बीजभाव-
स्वरूपं शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यानुग्रहपूर्वकं स्वमार्गप्रकारकभगवन्निवेदनानन्तरं भगवद्भीकार
एव बीजभावः । तस्य दार्व्यं निरन्तरं तदेकपरतया तन्मार्गस्थितिः । मुशन्देन मार्गान्तरी-
यसाधनव्युदासः । तदा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । वृद्धौ स्वमार्गीयसाधनान्तराण्याहुः त्यागा-
च्छ्रवणकीर्तनादिति । त्यागादेवेन्मार्गीयातिरिक्तसाधनत्यागात् । तद्देवैवेन्मार्गविभग-
यद्धर्मश्रवणात् । तथैव तद्देव कीर्तनात् । अत्र श्रवणकीर्तनयोरेकवक्त्रावोन्त्योमयोरप्येक-
जातीयत्वं ज्ञापितम् ॥ १ ॥

यद्यपि पूर्वं बीजदार्ढ्यप्रकार उक्त एव । तथापि कदाचिदितरव्यासङ्गेनान्तरायाः
सम्भवति, तस्माद्यथेतरव्यासङ्गभावेन बीजदार्ढ्यं सिध्यति तदर्थं भगवद्भजनरूपं प्रका-
रान्तरमाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेच्छृण्वं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

तुल्यत्वेनैतदतिरिक्तप्रकारान्तरव्युदास उक्तः । स्वमार्गीयभगवद्भजनं तु गृहस्थित-
भावे न सम्भवतीति पूर्वं गृहस्थितिमेवाहुः गृहे स्थित्वेति । भगवद्भजनानुकूले गृहे
स्थित्वा स्वधर्मतः कृष्णं भजेत् । अत्र स्वधर्मपदेन वर्णाश्रमधर्मा न विवक्षिताः, किन्तु
स्वमार्गीयभगवद्धर्मा विवक्षिताः । कुतः, वर्णाश्रमधर्माणां स्वधर्मत्वाभावात् । तथा ।
धर्मो द्विविधः । एकः शरीरपर्यवसायी । द्वितीय आत्मपर्यवसायी । तत्र सन्ध्यावन्दन-
मारभ्य यागान्तानां वर्णाश्रमधर्माणां शरीरपर्यवसायित्वमेव । इन्द्रलोकादिभोगपर्यवसा-
नात् । समाप्तौ पुनः 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती'ति वचनात् शरीरसुखपर्यवसा-
यित्वमेव, न स्वात्मनः परलोकसाधकत्वम् । स्वपदस्यात्मपरत्वात् स्वधर्मपदेनात्मपर्य-
वसायी धर्म उच्यते । स च भगवद्धर्म एव । तथा च प्रमाणं सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवच-
नम् । 'यद्यज्ञतो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्री'रिति । किञ्च,
फलप्रकरणेपि रासमण्डलमण्डनरूपाभिर्गीतम् । 'कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलः स
आत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरातिदैः कि'मिति । किञ्च, स्वधर्मत इति कथनात् धर्मपदस्य
तत्सिद्ध्यर्थमात्मत्वेनाध्ययत्वादविकृतो धर्म उक्तः । तेनाविकृतो धर्मो भगवद्धर्म एवेति
स्वधर्मपदेन भगवद्धर्म एवेति सर्वमनवद्यम् । स च स्वधर्मः क इत्याकांक्षायामाहुः अ-
ध्यायुक्तो 'भजेत्कृष्णमिति । अध्यायुक्तो भगवद्भजनानुसूक्तव्यावृत्तिरहितः कृष्णं भजेत् ।
अत्र भजने कृष्णपदस्य फलवाचकत्वेनैदं भजनं मम फलरूपमिति ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यम्,
न तु साधनबुद्ध्या । 'यद्यप्यग्रे 'लभते सुखां भक्ति'मित्यनेनालौकिकदेहसम्पत्तिपूर्वकं साक्षा-
त्पुरुषोत्तमभजनस्यैव फलत्वोक्त्याधुनिकभजनस्य साधनत्वमायाति, तथापि पुष्टिमात्रे पुरु-
षोत्तमस्यैव भजनीयत्वात्, यद्यपि आधुनिकभजने अलौकिकदेहसम्पत्तिर्नास्ति, तथापि
आधुनिकभजनस्य पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वमेवेति अस्यापि फलरूपत्वमिति ज्ञापनाद्युक्तमिदं
भजनं मम फलरूपमिति ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यमिति' । नतु एकस्यैव साधनरूपत्वं फलरू-
पत्वं च कथं सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । साक्षात्पुष्टिमार्गीयफलस्येतरसाधनासाध्यत्वात्
पुरुषोत्तमभजनमेव साक्षात्पुष्टिमार्गीयफलसाधक(त्वं)म् । यथा महाराजस्य धार्यमपि सुवर्ण-
रत्नादिकमेव । व्यवहार्यमात्राप्यपि तन्मयान्येव । अथ च कोशे संग्राह्यमपि सुवर्णरत्नादि-
कमेव । यतस्तस्य महाराजस्य सर्वतोधिकत्वात् । सुवर्णस्यापि सर्वधात्वपेक्षयोत्कृष्टत्वात् ।
तथा तद्वत्स्य फलस्य सर्वोत्कृष्टत्वभावात्सर्वोत्कृष्टमेव साधनमपेक्षितम् । सर्वोत्कृष्टस्य साध-
नस्य विचारे क्रियमाणे भजनातिरिक्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वाभावात्सर्वोत्कृष्टमेव साधनं सर्वोत्कृष्ट-
फलमेवेति भजनमेव साधनम्, भजनमेव फलमिति नानुपपत्तिः काचित् । अग्रे भजन-
प्रकारमाहुः पूजया श्रवणादिभिरिति । अत्र पूजापदेन आममोक्तप्रकारकपूजा न
विवक्षिता । पूर्वं कृष्णपदेन सदानन्दफलरूपपुरुषोत्तमभजनस्य प्रकारत्वेनोक्तत्वात् । अ-

१ पुनः । संपां कर्तुं यद्यप्येवमेव नियमास्तथा । अत्र केवलमभिमार्गीयधर्मविचारे पुनः कथने
प्रयोगः आचार्य म विवक्षित इत्युक्तम् । २ विद्वान्तर्गतं द्वितीयं प्रतिभाति, अन्यगुणान्ते पण्डितदत्तनाम् ।

गमोक्तपूजायाः पुरुषोत्तमविभूतिपर्यवसायित्वात् न पुरुषोत्तममजनपर्यवसायित्वम् । तथापि पुरुषोत्तममजनप्रकारेण पूजाया अपि गणनात्मा पूजा शुद्धपुष्टिमार्गीयैवेति ज्ञेयम् । अत एव शुद्धपुष्टिमार्गविद्विः प्रमेयप्रकरणीयसप्तमाध्याये गुणगाने हरिणीनां भाव निरूप्य पश्चात्तद्भावद्वयेव पूजात्वमुक्तम् । 'पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकै'रिति कथनात् । एतद्भावसजातीयभावपूर्वकं श्रीकृष्णदर्शनसेवाकरणमेव पूजया मजनम् । एतद्भावज्ञापनाय अत्रैतन्मार्गीयमजनसाधनपूजेयमिति ज्ञापनायोक्तं पूजयेति । अस्मिन्मार्गे मजनं सेवैव । अत्र 'केचित्स्नेहरहितसेवा पूजैवेति पूजापदं व्याख्यातवन्तः, तत्र विचारक्षमम् । कुतः ? मार्गभेदस्य नियामकत्वात् । आचार्यैस्तु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गीहीकृतस्वकीयजीवेषु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गीयमक्तिवृद्ध्यर्थं भक्तिवर्धिनीरूपं शास्त्रं कृतम् । तदीयशास्त्रे तदङ्गीकृता एवाधिकारिणः, नत्वन्ये । तेषामाचार्यानुग्रहेण शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वात् तत्प्रदर्शितसेवाकरणं सत्तेहं स्नेहरहितं वा भवतु, परन्तु पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वाद्भक्तिमार्गीयमेव भवति । नतु पूजामार्गीयम् । किञ्च, शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवाप्रकारसदृशः प्रकारा बलालङ्कारादिसमर्पणरूपाः पूजायामपि दृश्यन्ते । तथापि तेषां विभूतिपर्यवसानात्पूजामार्गीयत्वमेव, न तु सादृश्यमात्रेण तेषां भक्तिमार्गीयत्वम् । मार्गभेदस्य नियामकत्वात् । किञ्च । यो यन्मार्गीयस्तत्कृतं सर्वं भगवद्दर्मादिकं तन्मार्गीयमेव भवति । यथा 'प्रमादात्कुर्वतां कर्म'त्यत्र कर्मसादृश्यार्थं कृतस्य विष्णुस्मरणस्य कर्ममार्गीयत्वमेव । अन्यत्र 'यस्य स्मृत्या च नामोत्तये'त्यत्र स्मृत्यादित्रयाणामपि कर्ममार्गीयत्वमेव, न तु नवधामस्तुक्तसादृश्यमात्रेण भक्तिमार्गीयत्वम् । एवं सेवोपयोगिनीं पूजामुक्त्वा तदुपयोगिश्रवणादिकमप्याहुः श्रवणादिभिरिति । सेवाकरणानन्तरमवशिष्टकाले इतरव्यासज्ञाभावाद्यं श्रवणम् । आदिपदेन कीर्तनस्मरणचिन्तनान्यपि ॥ २ ॥

एवमव्यावृत्तिपूर्वकं मजनमुक्त्वा कदाचिद्भगवदर्थेव्यावृत्तिसमयेपि हरौ सर्वदुःखहर्तारं चित्तव्यासद्वयपूर्वकमेव व्यावृत्तिः कर्तव्येत्यत आहुः व्यावृत्तोपि हरौ चित्तमिति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

व्यावृत्तिकरणानन्तरमवशिष्टमये पूर्ववत् श्रवणादौ यतेत् श्रवणार्थं यत् कुर्वताम् । एवं भक्तिमार्गीयमक्तिवृद्धिसाधनान्युक्तत्वात् भक्तिवृद्धिप्रकारमाहुः ततः प्रेमेति । पूर्वं प्रेम भवति । ततः स्नेहाङ्गुरो भवति । तदनन्तरं प्रीटभावे सति आभक्तिर्भवति । चित्तं भगवत्स्वरूपे व्यामक्तं दृष्टं तदेकपरं भवति । ततः प्रीटभावे सति व्यसनं भवति ।

१ 'तन्मादय केचित्स्नेहरहित, एव विचारजनमिति यदुक्तं, तन्मत्तं सोऽपि दधुर्विरचितां गमोक्तमिति विचिन्तयेत् ।'

व्यसनं नाम तद्बोधिरेकेण स्यात्तुमेव न शक्नोति । तद्यथा । दशमस्कन्धे 'गोपीनां परमानन्द-
वासीहोविन्ददर्शने । क्षणं युगशतमिव यासां येन विनामवदि'ति । एवं यदा व्यसनं
भवति, तदा वीजभावो दृढो भवति ॥ ३ ॥

- एवं व्यसनपर्यन्तं वीजदार्ढ्यप्रकारमुक्त्वाग्रे वीजस्य दृढत्वं निरूपयन्ति बीजं
तदिति ।

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

तत्पूर्वोक्तं वीजं व्यसनभावानन्तरं दृढं भवतीति शास्त्रे भक्तिशास्त्रे उच्यते निरू-
प्यत इत्यर्थः । दृढत्वस्य लक्षणमाहुः यन्नापि नश्यतीति । यत्केनापि लौकिकालौकि-
कनाशकेनापि न नश्यतीति । लौकिका दुःसङ्गादयः, अलौकिकाः कालादयः, तैरपि न नश्य-
तीत्यर्थः । अतः परं येन प्रकारेण त्रयाणां स्नेहादीनां मध्ये येन यथा स्वापनोदनं भवति,
तथा तस्मापनोदनप्रकारं वदन्ति । अत्र स्नेहाद्युत्पत्तौ मुख्यापनोदकाख्यः, भगवदतिरिक्ते
रागो गृहासक्तिर्भगवत्प्रतिरेकेणापि कालनिर्वाहः । तत्र रागादित्रयाणां क्रमेणैकैकापनोदक-
त्वमाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादिति । तत्र पूर्वं यथाकथमिदं तत्स्नेहाद्भूतोत्पत्त्यापि
भगवदतिरिक्ते रागो न भवति । तदनन्तरं यदासक्तिर्भवति, ततः प्रौढभावो भवति,
तदा गृहासक्त्यपनोदो भवति । भगवदासक्त्या गृहासक्तिर्गच्छति ॥ ४ ॥

आसक्त्यनन्तरं गृहारुचौ हेतुद्वयमाहुः गृहस्थानामिति ।

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

गृहे स्थितानां भार्यापुत्रादीनां, गृहे तिष्ठन्तीति गृहस्था भार्यापुत्रादयस्तेषां स्वस-
जातीयमात्राभावात् तैः सह संवन्धस्य भावविधातकत्वस्फूर्त्या तेष्वरुचिर्मवत्येवेत्यत उक्तं
बाधकत्वं भासत इति । ननु यद्यपि भार्यापुत्रादीनां भावबाधकत्वमुक्तम्, तथापि 'न
पा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, किन्त्वात्मनः कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति'
इत्यादिश्रुत्या तेषु आत्मसंवन्धित्वेन प्रियत्वस्यापि स्फूर्त्या सर्वात्मना बाधकत्वस्फूर्तिर्न भवि-
ष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं तेषु तादृशस्य भगवदासक्तस्य आत्मसंवन्धित्वस्फूर्त्यभावेन यथा
सर्गात्मना प्रियत्वाभावान्न प्रकारमाहुः अनात्मत्वं च भासत इति । स्वस्य भगव-
दासक्त्या निरुपाधियेहासदत्वेन भगवत्येवात्मत्वं स्फुरति, न तु स्वात्मनि । अतो
भगवदीयैवेत्यस्यसंवन्धित्वं भासते । न तु स्वात्मसंवन्धित्वस्यात्मसंवन्धित्वं भासत इति ।
तेष्वान्यसंवन्धित्वमानामावात् बाधकत्वमेव भासते, न तु स्वात्मीयकत्वमिति ज्ञापनायोक्तं

बाधकत्वमनात्मत्वमिति गृह्यारुचौ हेतुद्वयमुक्तम् । एवं तादृशस्य गृह्यारुचौ हेतुद्वयमुक्त्वा तस्यैव 'खेदवृद्धिपराकाष्ठामाहुः यदा स्यादिति । यदा यस्मिन्काले कृष्णे फलात्मके व्यसनं स्यात् । तद्दर्शनादिव्यतिरेकेण तत्संवन्धिव्यतिरेकेण स्यातुमशक्तिर्व्यसनं तद्यदा स्यात् । तादृशो भावो यदा स्याज्जैव कृतार्थः स्यात् । कृतः अर्थो येन तादृशः स्यात् । अर्थोऽत्र भक्तिमार्गीयसाक्षाद्भगवत्संवन्धफलरूपः । सः स्वस्मिन्कालो भवति, सम्पादितो भवति, तदा कृतः अर्थः पूर्वोक्तफलरूपो, भगवता तस्मै दत्तो भवतीत्यर्थः । नहि एतादृशभावयुक्तस्य एतत्फलदानातिरिक्तं फलं दातुं युक्तमिति ज्ञापनायोक्तं हीति ।

एवं तस्य व्यसनवतो योग्यतामात्रं फलं च निरूप्य तस्याग्निव्यवस्थामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यत्तेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

तादृशस्यापि तादृग्भावयुक्तस्यापि, सततं निरन्तरं, गेहस्थानं गृहस्थितिः, तादृग्भावसत्सङ्गाभावाद्दिनाशकं तद्भावविषातकमित्यर्थः । यो यस्य विषातकः स तत्सन्निधौ स्यातुं न शक्नोति । अत एव फलप्रकरणे 'यद्वाग्युजाक्षे'तिषये ब्रजबलरूपामिनिरूपितम् । यदि यत्प्रभृति त्वत्पादतलमस्त्राक्षं तलप्रभृति अन्यसमक्षं स्यातुं न पारयाम इति । तदेव विघृतमाचार्यचरणैः । 'यथा देहाभिमानी व्याघ्रस्य देहविषातकत्वात्तत्सन्निधौ स्यातुं न शक्नोती'ति । अत उक्तं तादृशस्येति । अतः परं पूर्वोक्तभावयुक्तस्य गेहस्थितेर्भावविषातकत्वेन तत्र स्यातुमशक्त्या स गेहत्यागमेव करोतीत्याहुः त्यागं कृत्वेति । तस्य गेहत्यागानन्तरं स्थितिप्रकारमाहुः यत्तेद्यस्त्विति । त्यागानन्तरं स यत्नमेव कुर्यात्, ननु प्रकारान्तरेण तिष्ठेत् । तस्य यत्नविषयमाहुः तदर्थार्थैकमानस इति । तादृशस्य यदिपयको भावः स विषयो भगवानेव भवतीति । स एवार्थः । स चासावर्थस्य तदर्थः भगवान् तदर्थं भगवदर्थमेकं केवलं मानसं मनो यस्य तादृशो भूत्वा सुदृढां भक्तिं लभते । पूर्वं तस्य व्यसनपर्यन्तां सर्वानपनोधां भक्तिमुक्त्वापि पुनर्यत्तदर्थार्थैकमानस इत्युक्तञ्चापि लभते सुदृढां भक्तिमिति यदुक्तं तस्यायमाशयः । ततोपि सुदृढां सर्वोत्तमावरूपां भक्तिमिति साक्षात् स्वरूपानुभवफलिकां लभत इति । तल्लभकवशेन तादृशस्य पूर्वोक्तविगादभावेन नियमानदेहापगमानन्तरं लीलापयिकलौकिकं देहं प्राप्य साक्षात्स्वरूपसंवन्धि फलं लभत इत्यर्थः । फलरूपभक्तेः स्वरूपमाहुः सर्वतोप्यधिकामिति । सर्वतयतुर्विषयमुक्त्यपेक्ष-

याति अधिकम् । परामगणितानन्दपुरुषोत्तमपर्यवसायिनीम् । एवं पूर्वोक्तमक्तिवृद्धिर्न-
वमानं फलं चोक्त्वा पुनस्त्यागे बाधकभूयस्त्वकथनस्यायमाशयः । कदाचित्कश्चिद्वक्ति-
मार्गानुवर्ती पूर्वोक्तत्यागस्वरूपमज्ञात्वाहमपि गृहादित्यागं कृत्वा भक्तिवृद्धि साधयिष्या-
मीति यदि गृहादिकं तत्कुमिच्छति तस्य तत्र निषेधमाहुः त्यागे बाधकभूयस्त्व-
मिति । तादृशस्य त्यागे गृहादित्यागेन भक्तिवृद्धिसाधने बाधकभूयस्त्वात्फलं न सिध्यति ।
('पूर्वोक्तप्रकारत्वाग्निस्तु दृढं यत्रापि नश्यतीति बाधकामात्र उपपादित एवेति पूर्वोक्त-
त्यागोत्र न विवक्षितः । तस्मात्पुनस्त्यागे बाधकभूयस्त्वं यदुच्यते 'स कदाचित्कश्चिदिदं'-
नेन वक्ष्यमाणत्याग एव बाधकभूयस्त्वम् ।') बाधकान्येवाहुः दुःसंसर्गादिति । दुःसं-
सर्गः स्वस्य पूर्वोक्तत्यागेहेतुभूतमावाभावात्सर्वात्मना चित्तस्य भगवदकप्रत्वामात्रेण चित्तवा-
धत्याहुः सङ्गमगवद्वावाभाववतां लौकिकानां सङ्गः सम्भवतीति तस्य बाधकत्वं स्पष्टमेव ।
अथ च तस्य पूर्वसिद्धगृहादीनां शुद्धिपूर्वकत्वांगामावाच्छरीरनिर्वाहार्थं यत्र कुत्रचिद्व-
मज्ञेन तस्याशस्य भगवदसमर्पणजनितदोषवत्त्वेन तदज्ञमज्ञेन स्वस्यापि वाहिर्मुख्यदोषः
सम्भवति । यद्यप्येतादृशस्यापि बाधका दोषा इन्द्रियनिग्रहामावरूपाः सम्भवन्ति, तथापि
दुःसङ्गाददोषपरोरनिप्रयत्नत्वाद्दुर्मात्रेण गणिता ॥ ७ ॥

एवं सति तादृशेन दोषामावपूर्वकं कथं कालनिर्वाहः कार्य इत्याकांक्षायामाहुः अतः
स्येयं हरिस्थान इति ।

अतः स्येयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यतः पूर्वोक्तप्रकारस्तिता दोषमम्मावना अतो दोषामावपूर्वकं कालनिर्वाहार्थं
हरिस्थाने स्वस्य भक्तिमार्गीयत्वात् भक्तिमार्गीयसेवाप्रकारसुक्तभगवत्स्थाने श्रोतव्यं-
नादां स्येयम् । तथापि स्थितिप्रकारमाहुः तदीयैः सह तत्परैरिति । तदी-
यैर्भगवदीयैः सह स्येयम् । तथापि तत्परैर्भगवत्स्वरूपतत्त्वैवानुभूयमादिपरैः । एतद-
कारकस्त्वित्यनेन तथापि दुःसङ्गेन पूर्वसिद्धशुद्धिनाशसंभवात् जीवनवैचल्यमेव स्यादिति
पूर्वोक्तप्रकारेण स्येयमिति ज्ञापितम् । निरन्तरं तत्प्रकारकस्त्वित्यसंभवे चित्तदोषानावार्यं
प्रकारान्तेत्यापि स्थितिप्रकारमाहुः अदूरे विप्रकर्षे वेति । अदूरे पूर्वोक्तस्यानास्तत्ता-
न्ताग्रे । अथवा विप्रकर्षे ततोपि क्रियदूरे भवेत् । 'तदीयैः सह तत्परैरिति स्थितिप्र-
कारमुत्त्वापि पुनः'दूरे विप्रकर्षे वेति यदुक्तं तस्यायमाशयः । अनिनिकटस्थितौ 'अतिरि-
चपादवज्ञे'ति न्यायेन कदाचिद्भगवद्भक्तावज्ञापि संभवति, तदमावायोक्तं 'अदूरे वि-
कर्षे वेति । यत्रान्येवमपि स्थित्वा तैः सह सङ्गः कार्य एव, न त्याज्य इत्युक्तं भवति ।
एवं प्रमाणयन् स्थितिप्रकारमुत्त्वापि स्थितिप्रकारनिर्गन्धित्वाप्यमाहुः यथा चित्तं न दु-

प्यतीति । अस्यायमर्थः । पूर्वोक्तप्रकारैरेव स्वमनोभिलषितप्रकारैर्वा यथा च भगवद्वाहिमुत्थयोपेण चित्तं न दुष्यति तथा श्रेयम्, न तु प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । एवं पूर्वं भक्तिवृद्धिप्रकारमुक्त्वा वृद्धेः परमकाष्ठामुक्त्वा तत्साध्यं फलं चोक्तम् ॥ ८ ॥

तदनन्तरं भक्तिवृद्धिप्रकारमुक्त्वा वृद्धेः परमकाष्ठामुक्त्वा शुद्धपुष्टिसाधनप्रकारमज्ञात्वा गृहं त्यक्त्वा वृद्धि साधयिष्यामीति प्रवृत्तस्य बाधसंभावनानिराकरणपूर्वकं फलसिद्ध्यर्थं स्थितिप्रकारमुक्त्वा शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गीयधर्मद्वयासक्तानामपि एतन्मार्गीयफलसिद्धिर्भवतीति ज्ञापनायाहुः सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायां शुद्धपुष्टिमार्गीयैः प्रकटितप्रकारकमेवायां, तद्वशिष्टसमये तन्मार्गीय-लीलाकथायां, यस्यासक्तिश्चित्तव्यासद्गुणको दृढाग्रहो यावज्जीवं भवेत्, तस्य न कापि देश-कालभेदेनापि तस्य भावस्य नाशो न भवति । स भावस्तस्य फलसाधको भवति । अथवा । विकल्पेनोभयोः कथनाद्भवदिच्छया कस्यचित्सेवायामेव दृढासक्तिर्भवति । कस्यचित्तस्य लीलायामेव दृढासक्तिर्भवति । परन्तु सासक्तिर्यावज्जीवमपेक्षिता, न तु यत्किञ्चित्कालम् । तस्येति पदाद्भवदिच्छया सेवासक्तस्य कथासक्तस्य च कापि नाशो न भवति । तन्मार्गीयफलप्राप्तौ अन्तरायो न भवतीति मम मतिर्मदीया मतिः । तेन स्वमते फलनिलम्नामारे हेतुत्वकथनेन फलप्राप्तौ निःसंदिग्धत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

एवं पूर्वश्लोके सेवासक्तकथामकथो-फलमुक्त्वा कदाचित्कथित् सेवासक्तं कथा-सक्तं भक्तं दृष्ट्वा स्वयमप्यासक्ति-यतिरेकेण उत्साहमात्रेण सेवां कर्तुमिच्छति तस्य बाधः संभवति, तत्र बाधस्वरूपं तद्विनारणप्रकारं चाहुः बाधसंभावनायां स्थितिः ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

बाधसंभवे प्रकारान्तरेण बाधमावव्युदास उक्तस्तुशब्देन । सेवाकरणे दृढमन्त्र-भावात् उद्वेगेन भोगासक्त्या वा बाधसंभवे सति स्वस्य सेवाकरणासक्तिजनितग्लान्या मत्तः सेवा न भवतीति मया गृहं त्यक्त्वा एकान्ते भगवन्नामस्मरणादिकं कर्तव्यमिति बुद्ध्या यथेकांते स्थितिं कर्तुमिच्छति, तादृशस्यापि मेवाभ्यागपूर्वकैकान्तस्थितिरनुचितेति नियममाहुः नैकान्ते वास इष्यते इति । मेवाभिहितं तथैकान्तवासो नेष्टः, सेवा-कृतिर्वेष्टः । उद्वेगादिना प्रतिनन्द्ये कथं सेवासरणं भवतीति चेत्तत्र समाधानमाहुः हरि-

स्त्विति । उद्देगादिकमपि सोढ्वा यदि सेवामेव कुर्यात्तदा भगवान् तस्य सेवाग्रहं दृष्ट्वा स्वस्य सर्वदुःखहरणसामर्थ्यं प्रकटीकृत्य सेवाविधातोद्देगादिकं दूरीकृत्य सेवासंपत्तिमेव कारयेदिति ज्ञापनार्थमुक्तं हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशय इति । 'न संशय' इति कथनाययस्मिन्नर्थे संशयं कुर्यात्, तदा भगवानपि रक्षां न कुर्यादिति लर्थः । अत एव गीतास्वपि भगवतोक्तं 'संशयात्मा विनश्यती'ति । तस्मादस्मिन्नर्थे निःसन्दिग्धो भूत्वा 'भगवान् रक्षां करिष्यत्ये'वेति बुद्ध्या यदि सेवां कुर्यात्तदा भगवानपि रक्षां करोत्येवेति ज्ञापनायोक्तं 'न संशय' इति । प्रकरणान्तरेण रक्षाऽभावज्ञापनाय तु शब्दः । कथापरस्यापि बाधसंभावनायां पूर्वोक्तव्यवस्थेति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

एवं स्वमार्गीयभक्तिप्रवृद्धिप्रकारमुक्त्वा तस्योपसंहारमाहुः इतीति ।

इत्येषं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति समाप्तौ । एवमुक्तप्रकारेण भगवतः पुरुषोत्तमस्य भक्तिप्रवृद्धिशिक्षामकारकं शास्त्रं निरूपितं प्रतिपादितमित्यर्थः । शास्त्रस्वरूपमाहुः गूढतत्त्वमिति । गूढमत्यन्तं गुप्तं तत्त्वं बागविषयमनुभूयैकवेधं स्वरूपं यस्य तादृशं निरूपितं प्रतिपादितमित्यर्थः । एवं शास्त्रस्वरूपं निरूप्यैतदध्ययनकर्तुरपि यथैतन्मार्गीयं फलं सिध्यति तत्प्रकारकमव्ययन-स्वरूपमाहुः य एतदिति । य इति सामान्योक्त्या नात्र वर्णाश्रमादिनियम उक्तः । एतद् भक्तिवर्धिनीरूपं शास्त्रं समधीयीतेति । अध्ययने सम्यक्त्वोक्त्या न केवलं पाठमानक-णम्, किन्तु प्रतिपदमर्थमिप्रायविचारपूर्वकमध्ययनमुक्तम् । एवं विचारपूर्वकाध्ययनकरणे तत्प्रतिपाद्यार्थनिरन्तरानुसन्धानादन्तःकरणदोषनिवृत्त्या तन्मार्गस्वरूपस्य हृदि स्फुरणा-त्तन्मार्गस्य पुरुषोत्तमेकपरत्वात् तद्वारा स्वस्यापि तत्स्फूर्तौ भक्तिमार्गीयाचार्याङ्गीकारस्य सि-द्धत्वात् तादृशस्यापि सुद्धा अस्यन्त निश्चला रतिः रसभावयुक्तखेदो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

पितृपादनखालोकप्रकाशितधिया मया । स्वाचार्यचरणस्थेन निवृता भक्तिवर्धिनी ॥ १ ॥

कृपया पितृपादाब्जैर्दत्ता मे यादृशी मतिः । तन्मया विवृतं भक्तिप्रवृद्धिशास्त्रं सुदुर्लभम् ॥ २ ॥

ययपीश्वरान्यानि दुर्बोधानि सदा स्वतः । तत्कृपातो ययाचोषं विवृतानि न चान्यथा ॥ ३ ॥

शुद्धिदोषेण ययनं व्याकूतो चेद्विपर्ययः । क्षमन्त्वाचार्यचरणाः स्वकीयेषु दयालवः ॥ ४ ॥

श्रीभैरवेन रचिता या निवृतिर्भक्तिवर्धिण्याः । चित्रं समस्तं लोके संजाता भक्तिवर्धिनी सापि ५

इति श्रीपितृचरणेकतानश्रीनटभविरचिता भक्तिवर्धिनीविवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्भुनाथकृतविवृतिसमेता ।

वन्दे वृन्दावने वृन्दैर्गोपीनां वेष्टितं मुदा । हरिणीभिः कृष्णसारमिवाभातं तदीक्षणम् ॥ १ ॥
अपारदुःखदायामिदं ध्वजीवनमीक्षितम् । यस्य तं यामि शरणं विठ्ठलेशमहं सदा ॥ २ ॥

अथ केनचित्सरमपुण्येन प्राप्तमहापुरुषानुग्रहाद्भक्त्यङ्कुरितचित्तस्य कदाचिदन्तरासं-
भाविततद्भङ्गस्याभावाय भक्त्युद्रेकरोपायनिरूपणं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

वीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येनोपायाचरणप्रकारेण भक्तिः पूर्वोक्तेन हेतुना अङ्कुरतां प्राप्य स्थिता सती
प्रवृद्धा प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्ता च स्वकार्यकरणक्षमा स्यात् भवेत्, तथा तेनैव प्रकारेण उपायः
साधनं निरूप्यते, सोपपत्तिकं कथ्यत इत्यर्थः । अप्राप्यं भावः । यथा अन्तःस्थितवीजे
क्षेत्रादौ सेचनादिबाह्योपायकरणं सफलं भवति, नानुसवीजे, एवमत्रापि भक्तिस्पृष्टान्तःकर-
णस्यैवैतदुच्यमानसाधनप्रवृत्त्यधिकारो, नान्यस्येति । इममेवार्थमुद्दिश्याम्येषाहुः वीज-
भावे दृढे तु स्यादिति । उक्तगतिप्रवृद्धिः कदेत्यपेक्षायां वीजभावे दृढे सम्पन्ने स्यात् ।
कुत इत्यपेक्षायां त्यागात् भगवदतिरिक्तविषयत्यागात् । श्रवणं च कीर्तनं च एकवद्भा-
षात् श्रवणकीर्तनादित्येकवचनम् । ननु को नाम वीजभावः । उच्यते । भक्त्यसाधारण-
कारणं वीजमित्युच्यते । तच्च महदनुग्रहरूपम् । तस्य भावः सद्भावः तस्य दार्ढ्यं निश्चयः ।
यद्वा । वीजपदेन भगवानुच्यते । तस्मिन् भावस्त्वेतिपयिणी व्यवसायात्मिका बुद्धिः, भग-
वानेवाश्रयणीयो, नान्य इत्येवंरूपा । दार्ढ्यं तदनन्तर्हितत्वम् । तुशब्दः प्रसिद्धौ । तथैव
वक्ष्यन्तीति च । 'वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यतीति' ॥

मर्यादामार्गीयाणां गृहस्थानां वीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः वीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

वीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

गृहे स्थित्वा कृष्णं भजेदित्यन्वयः । कथं केनेत्याकांक्षाद्वयप्राप्तावाधायां स्वधर्मतः स्वस्य यो धर्मः श्रुत्याद्युक्तो वर्णाश्रमधर्मः तत्सहितः सन् अव्यावृत्तो भगवद्भजनविरुद्धो लोकवेदधर्मव्यासङ्गो व्यावृत्तिस्तद्ग्रहितः सन्नित्यर्थः । केनेत्याकांक्षायां पूजया श्रवणादिभिरिति योज्यम् । अत्र अत्येकसमुदायाभ्यां पूजादिकं ग्राह्यम् । तत्र पूजा वेदपुराणोक्ता ग्राह्या । श्रद्धाधानाद्युक्तपुरुषसूक्तादिभिर्या सा वैदिकी । आगमपुराणाद्युक्तान्या । श्रवणं तु श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहाससामायणादिवाक्येभ्य एव । आदिपदेन चिन्तनलीलानुकरणादिकं ज्ञेयम् । सर्वापेक्षया श्रवणस्य प्राधान्यं ज्ञेयम् । अत एव महामारते श्रूयते 'सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथे'ति । व्यावृत्तिराहित्येन भजनात्मन्वे उपायान्तरमाहुः व्यावृत्तोपीति । व्यासक्तोपि सन् हतौ त्रिविधदुःखहरणशीले चित्तं विधाय पूर्वोक्तश्रवणादिषु यतेत् यत्नं कुर्यादित्यर्थः । यतेदिति परस्मैपदं नामधातुना ज्ञेयम् । भगवत्परणारविन्दयोश्चित्तं संस्थाप्य बाह्यश्रवणादौ कृतस्य यत्नस्य निःफलत्वेपि न स्वार्थहानिरिति भावः । अत एवेतद्वचनमपि 'क्रियासु यत्त्वत्परणारविन्दयोरविष्टचित्तो न मयाय कल्पते' इति । हतौ चित्तमित्यनन्तरं क्रियापदमप्याहृत्यग्रे योजनीयम् । सदेत्येतदुभयत्र सम्बध्यते । एवं कृते यद्भवति तदाहुः तत इति । प्रेम स्नेहः । आसक्तित्वदिना स्यातुमशक्तिः । व्यसनं स्वभावत एव तद्वार्तादिरुचिर्नान्यप्रेरणतः । इदं सर्वं यदा भवेत्सम्पद्यते तदेतन्निमित्तसम्पत्तिरूपशास्त्रे भगवच्छास्त्रे दृढं बीजमिति ध्वनियते । दार्ढ्यमेव स्पष्टीक्रियते यन्नापि नश्यतीति । प्रेमादीनामसा धारणं तत्तत्कार्यमाहुः स्नेहादिति । रागो भगवदतिरिक्तनिषयकः । गृहारुचिरिति । गृहे अरुचिर्नामक्तिः । गृहस्थानामिति । गृहविषयकरागाद्यभावे स्त्रीपुत्रादिपौत्राणासम्पन्नरूपदोषोद्भावनेनाग्निरेक्रिणां गृहस्थानां परमपुरुषार्थसाधकयोरप्यनयोर्धर्मयोर्बाधकत्वमेव भासते । अनधिकारित्वात् अनात्मत्वं चेति । आत्मनो भाव आत्मत्वम् । भावपदेन स्वामाधिक्यमप्युच्यते । तेन नायमात्मनः स्वधर्म इत्येवं भासते । वस्तुतस्तु ज्ञानं तेषां नास्तीति ज्ञापनार्थं भाषत इत्युक्तम् । व्यसनकार्यमाहुः यदा स्यादिति । यस्मिन्काले स्वभासतो यन्निमित्तक्रियमाणमपि भगवद्विषयकमेव स्रजति, तदा किं वक्तव्यं कृतार्थतायामित्यर्थः । दिग्गन्धः प्रज्ञादादौ प्रमिद्विषयतानां । प्रज्ञादस्यैवंविधत्वं निष्कृष्टपुराणे श्रूयते । 'या

श्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पति'ति । तादृ-
शस्यापीति । उक्तश्लेहादिमतोपि गृहस्थस्य गृहरूपं स्थानं सततं सर्वदैव विनाशकं
विनाशहेतुः । श्लेहादिसम्पत्तेः पूर्वमेव विनाशकत्वेपि तत्सम्पत्त्यनन्तरं तथा न भविष्यतीति
मनसि गृहस्थैर्न धार्यमिति भावः । अत्र विनाशकत्वं प्रतिबन्धकत्वमेव । यद्वा । तादृ-
शस्यापि सततं गृह एव स्थानं स्थितिरिति । ईदृशगृहस्थेन मध्ये मध्ये भगवद्भक्तपुण्यश्रेत्र-
नद्यायतनेष्वटनं कार्यम् । न तु गृहमात्रैकस्थितिशीलतया माय्यमिति भावः ॥ ६ ॥

पूर्वं गृहस्थितस्यैव श्रवणाद्युक्तमिदानीं तस्य बहुप्रतिबन्धकत्वानुसन्धानेन समी-
हितासिद्धिमाशङ्क्य निःप्रत्यहोपायमाहुः त्यागं कृन्वेति । लभेतेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभेत सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाव्रतः ॥ ७ ॥

यः पुरुषः सकलदुःखाकरगृहत्यागं कृत्वा पूर्वोक्तश्रवणादिषु यतेत्, सः
सुदृढामत्यन्तदृढामन्यैः प्रतिबन्धसहस्रैरप्यतिरस्कृताम् । सर्वतोपि ज्ञानादिभ्योप्यधि-
कामधिकफलदायिनीं परां भगवत्प्राप्तिश्चरमकारणभूतां भक्तिं लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ।
तं विशदयन्ति तदर्थार्थैकमानस इति । स भगवन्नेवासावर्धश्च तदर्थः, अर्थः
प्रयोजनं उद्देश्यमिति यावत् । स चासावेकश्चार्थः । तदर्थः स एवार्थैकः, तदर्थार्थैकः,
तस्मिन्मानसं मनो यस्येति । एवंविधः सन् यतेदिति पूर्वोक्तान्वयः । यतेदिति घञर्थे
कं कृत्वा पश्चात् नामधातुत्वात्परस्मैपदं ज्ञेयम् । ननु त्यागरूपोपाये विद्यमाने किम-
न्योपायकथनमित्यत आहुः त्याग इति । त्यागसिद्धौ सर्वं सुकरम् । सैव तु नोपपद्यते ।
तत्र हेतुः । पापकानां प्रतिबन्धकानां भूयस्त्वं बाहुल्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः दुःसं-
सर्गात् । दुष्टानां भगवद्बहिर्मुखानां यः संसर्गः सम्बन्धः शरीरादिस्वस्मादित्यर्थः ।
तथैवाव्रतः दुष्टादन्नादित्यर्थः । अन्नदोषास्तु पञ्चमहापञ्चाकरणाद्भगवदनिवेदनाच्चोद्भवन्तीति
ज्ञेयम् । श्रुतिरपि 'मोषमर्गं विन्दते अव्रतेताः । सत्यं ब्रवीमि वध इत्थं तस्य । नार्थमाणं
पुण्यति नो सखायं केवलाद्यो भवति केवलादी'ति । अर्थस्तु अव्रतेताः मूढः मोघं
व्यर्थमन्नं विन्दते प्राप्नोति । यतः सो अव्रतामस्तस्य वध एव । इदं तु सत्यमेवाहं ब्रवीमि ।
न स्पृष्ट्यर्थः । किञ्च । अर्थमाणं सूर्यं न पुण्यति, देवयज्ञाकरणात् । उपलक्षणमेतत्,
देवतामात्रमपि । सखायं अतिरिधिं नो न पुण्यति, मनुष्ययज्ञाकरणात्, किन्तु स्वयमेव
अश्नाति, अतः केवलादी पुमान् केवलाद्य एव भवति । तदन्नं नाति, किन्तु पापमतीत्य-
र्थः । इममर्थं भगवानप्याह 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुजन्ते ते त्वधं
पापा ये पचन्त्यात्मकारणा'दिति । अनिवेदितमक्षणेषु दोषः श्रूयते । 'अम्यरीष नवं वज्रं
फलं अज्ञायमौपधम् । अनिवेद्य हरेर्सेञ्जनं सप्तवन्मानि नारकी'ति पुराणान्तरे ॥ ७ ॥

त्यागसाशक्यत्वं उक्त्वा सुश्रव्योपायमाहुः अत इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

उक्तहेतोर्हरिस्थाने भगवदधिष्ठितप्रदेशे तत्परैर्भगवदेकपरैः तदीयैर्भगवदीयैर्भक्तैः सह अदूरे नैकद्वयं यथा स्यात्तथा स्थेयमित्यर्थः । अतिनैकत्वासम्भवे विप्रकर्षे वा, किञ्चिद् दूरेपि स्थेयम्, नन्वतिदूर इति भावः । नन्वेवं स्थितौ किमत आहुः यथेति । येन प्रकारेण स्थितिरुक्ता तथाकरणे चित्तमन्तःकरणं न दुष्यति, न दोषग्रस्तं भवतीत्यर्थः । एवं भगवदीयैः सह स्थितौ यस्य परमभाग्यवतः सेवायां स्वशरीरसाध्ये भगवद्भजने कथायां तद्गुणश्रवणे वा आसक्तिः तद्दिहाय स्यातुमशक्तिः दृढा निश्चला भवेत् तस्य पुनो यावज्जीवं आदेहपातं क्वापि कस्मिंश्चिद्देशे काले वा नाशः अन्यथाभावो न भवतीति । अस्मिन्नर्थे मम मतिः सम्मतिरेवेत्यर्थः । वाशब्दावन्योन्यं समुच्चिनुतः ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्वेवं सति पूर्वोक्तत्यागास्य वैयर्थ्यमेवेति सार्थकत्वमपीत्याकांक्षायामाहुः याधेति ।

याधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

त्यागे सर्वथा यावः सम्भावितश्चेद्भवेन्न तत्कृतस्वदा एकान्ते वासः सर्वत्यागपूर्विक स्थितिररण्यादौ नेष्यते न सम्मतेत्यर्थः । तदभावे स्थिष्टेवेति भावः । नन्वेकान्तस्थितौ व्याघ्रादिभिरपमृत्सुरापि सम्भाव्यते, वरं तदपेक्षया गृहस्थितिरित्यत आहुः हरिस्त्विति । हरिशब्दार्थस्तु पूर्वोक्तोत्सन्धेयः । तुशब्दः प्रसिद्धौ । सर्वतः सर्वदुःखहेतोः रक्षणं करिष्यत्येव, न संशय इत्यर्थः ॥ १० ॥

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

उपसंहरन्ति । एवमुक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवत्सम्बन्धिशास्त्रं शिक्षणम् । गूढं गुप्तं तत्त्वं यस्य तादृशं निरूपितम् । यः पुमानेतद्गुक्ताचरणेऽशक्तः सन्नेतच्छास्त्रमुपादित्सुः सम्प-
गभीषीत, अयानुसन्धानपूर्वकं पठेत्, तस्याप्येतच्छास्त्रोक्ता रतिर्दृढा भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥
भक्त्यप्युत्तिचित्तस्य तदुद्रेकाय साम्प्रतम् । आचार्यसामृतोद्भूता विवृता भक्तिवर्धिनी ॥ ११ ॥
इति श्रीबल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथकृता भक्तिवर्धिनीविवरणं संपूर्णम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीकल्याणरायविरचितविवृतिसमेता ।

वामे करे गिरौ स्त्रीषु सुदमिन्द्रे च साध्वसम् । धारयन्तमहं वन्दे चित्रं गोपेषु गोप्रियम् ॥ १ ॥
यदङ्गीकृतितो भक्त्या स्थानन्दं नन्दनन्दनः । ददाति तान्प्रभून् वन्दे सर्वकामार्थसिद्धये ॥ २ ॥

श्रीकृष्णभक्तिसृष्टान्तःकरणानां स्वकीयानां तत्फलविलम्बासहिष्णवः श्रीवल्लभा-
चार्या एकादशेन्द्रियशोधिका भक्तिरित्येकादशभिः श्लोकैर्मन्त्रिप्रवृत्तुपायनिरूपणं प्रति-
जानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

वीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्नुयात्तेन प्रकारेण साधनं विनिरूप्यत इत्यर्थः ।
वृद्धौ प्रकर्षोऽपि फलोन्मुखत्वम् । भक्तिप्रवृद्धेरुत्तरावधिः क इत्याकांक्षायामाहुः वीजभावे
दृढे तु स्यादिति । वीजरूपो भावोऽल्पस्नेहः, तस्मिन् दृढे व्यसनात्मके सति प्रवृद्धिः पूर्णा
स्यादित्यर्थः । भावे वीजत्वोक्तिः फलेऽस्य निदानत्वबोधनाय । प्रथमतस्तत्र किं साधन-
मित्याकांक्षायामाहुः स्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । भक्तिमार्गविवेचिनोऽन्यभजनादेस्त्या-
गात् । श्रवणं कीर्तनं च ताम्प्राप् । इदमुपलक्षणम् । स्मरणमाचार्यभक्तिविश्वासाश्चेत्यपि
ज्ञातव्यम् । श्रवणकीर्तनयोरैकबद्धानः कर्मणोरिव नाना विरोध इति ज्ञापयति । न हि यथै-
कस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे नान्यत् क्रियते, तथा श्रवणकीर्तनयोरपि ॥ १ ॥

भक्तिप्रवृद्धौ साधनान्युक्त्वा प्रकारमाहुः वीजदाढ्यप्रकारस्त्विति ।

वीजदाढ्यप्रकारस्तु दृढे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

बीजरूपस्य भावस्य दृढतासिद्धयर्थमयं वक्ष्यमाणः प्रकारः । इममेवाहुः । दृढस्थिते-
र्भवनात्पुलकत्वात् । 'श्रुतिस्मृती ममैवाङ्गे' 'वर्णाश्रमाचारवना पुरुषेण'त्यादिवाग्नयैः स्व-
वर्णाश्रमाचारधर्मेण दृढे स्थित्वा व्यावृत्तिः कार्यान्तरव्यासङ्गसद्ब्रह्मोऽव्यावृत्त । श्रव-
णादिभिः सहितया परिचर्यया कृष्णसदानन्दं पुरुषोत्तमं भजेत् । कृष्णपदात्कलत्वेन भजनं,

न साधनत्वेनेति ज्ञाप्यते । तत्राद्युक्तपूजायां शीतलशंखोदकस्नानादिमत्त्वेन भक्तिमार्गी-
याणामनधिकारात् । स्नेहाभावे सेवापि पूजातुल्येव मातीति ज्ञापनार्था पूजापदोक्तिरत्र ज्ञेया ।

‘तत्रन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनोवचः । नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वर
इत्यादिवाक्यैर्भगवद्भजनाभावे जन्मादिवैयर्थ्यात् व्यावृत्तिराहित्येन सेवाया असंभवेपि
यथासंभवं शक्त्यनुसारेण श्रवणादिकमेव कार्यम्, न त्वन्यथा स्थातव्यमित्याशयेनाहुः
व्यावृत्तोपि हरौ चित्तमिति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेस्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्यत्सनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

कार्यान्तरव्यासक्तोपि हरौ दुःखहरणशीले चित्तं निधाय श्रवणादौ यत्नं कुर्यादि-
त्यर्थः । यस्तु प्रयत्ने । यतेदिति पाठे अनुदात्तेतामात्मनेपदानित्यत्वात् साङ्ख्यम् । एवं
वर्तमानस्य प्रेमादिकं भवतीत्याहुः ततः प्रेमेति । भगवत्सेवया श्रवणादितोपि चित्त-
सङ्गावस्थापत् प्रेम भवति । स्वविषये स्वतः प्रवर्तको भावः प्रेमशब्देनोच्यते । प्रेममन्तं
तथा पूर्वोक्तादेव सङ्कल्पावस्थावदासक्तिर्भवति । स्वविषये विविधमनोरयजनको भाव
आसक्तिः । व्यसनं च यदा प्रभुक्रुपया भवेत्, तदा तदीजं बीजरूपो भावः शास्त्रे भग-
वच्छास्त्रे दृढमन्यापरिमृतमुच्यते, यत्फलं जनयति, दुष्टसंसर्गादिना नश्यत्यपि न । व्यसनं
स्वविषयं विना स्थातुमशक्तिजनको भावः ।

प्रेमासक्त्योर्ज्ञापके आहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्रुहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदेव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

यथा यथा भगवति स्नेहस्वभावा तथान्यत्र हीयत इत्यर्थः । भगवत्प्राप्त्या
भगवदनुपयोगिगृहादिषु अरुचिरप्रीतिर्भवति । भगवति प्रेमासक्त्योः सर्वपुरुषार्थसा-
धिक्योरपि गृहस्थानां गृहासक्तानामविवेकिनां गृहादिषु रागाभावजनकत्वेन स्त्रीपुत्रादि-
पोषणासंभवरूपदोषोद्भापनेन बाधकत्वं, स्वस्य प्रवृत्तिमार्गस्यत्वेनानात्मधर्मत्वं च भासते ।
अथवा । सर्वपाप्मात्मरूपे द्वितकारिणि भगवत्प्राप्त्यात्मत्वं भासते । वस्तुतस्तु ‘तेषां नित्या-
मियुक्तानां योगश्चैवं पदाम्पदम्’ ‘न मे भक्तः प्रणश्यति’ ‘किमलभ्यं भगवती’त्यादिवा-
क्येभ्योऽपि भगवानेपेक्षितपारलौकिकसाधक इति तेषामेवेदमज्ञानमिति भासत इत्युक्तम् ।

यदा कृष्णे पूर्णानन्दे व्यसनं स्यात्, तदैव जीवः कृतार्थः पूर्णार्थः स्यात् । एवकारेण प्रेमा-
सक्तोर्व्युदासः । हि युक्तोऽयमर्थः । यतः तादृशस्यापि प्रेमासान्निभतोऽपि सततं निरन्तरं
गेहस्थानं गेह एवावस्थानं विनाशकं भावसेति शेषः । तेन सत्सङ्गादिकं कर्तव्यमिति भावः ।

भक्तिप्रवृद्धिसाधने प्रकारान्तरमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेयस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गान्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

यस्तु पुरुषो गृहे भगवद्भजनप्रतिपन्नं ज्ञात्वा गृहत्यागं कृत्वा श्रवणादौ यसेत् यत्नं
कुर्वीत् । 'यतेदि'ति पाठे पूर्ववज्ज्ञेयम् । तदर्थार्थैकमानसः तदर्थं भगवन्निमित्तं योऽर्थः श्रव-
णादिः तस्मिन् । यद्वा । भगवतोर्थः प्रयोजनं लीला तदर्थार्थं तन्निमित्तं एकमनस्य मानसं
यस्य एतादृशः सन् सुदृढां विषयापपरिमृतां सर्वतोऽपि ज्ञानयोगादिभ्योऽप्यधिकां अधिकफल-
दायिनीं परां प्रेमलक्षणां फलरूपां भक्तिं लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः । तर्हि निर्विघ्नेस्मिन् प्रकारे
विद्यमाने किमर्थं प्रकारान्तरमाश्रयणीयमित्यत आहुः त्यागे बाधकभूयस्त्वमिति ।
दुःसंसर्गात् । दुष्टानां भगवद्बहिर्मुक्तादीनां सहमोजनादिना सङ्गात् । तथाज्ञतः दुष्टा-
ज्ञात् । बैषदेवमयवचरणाभूतप्रक्षेपादिनाप्यज्ञदोषनिवृत्तेः संभवात्सङ्गदोषोऽधिक इति
तस्य प्रथमनिर्देशः । गृहत्यागे बाधकभूयस्त्वं बाधकानामन्तरायइतूनां बाहुल्यमस्ति, तेन
यावद्गृहे भजनं संभवति, तावद्गृहत्यागो न कर्तव्यः, सर्वथा भजनाऽसंभवे कर्तव्यः ।
तदुक्तं श्रीभगवत्पार्थतत्त्वदीपे 'भार्यादिरनुकूलक्षेत्रकारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं
कुर्यादतिकूले गृहं त्यजे'दिति ।

तेन गृहस्य त्यागोऽप्यगोपि यावद्व्यसनं संपद्यते, तावत्सत्सङ्गादिकं कर्तव्यमि-
मित्याहुः अतः स्थेयं हरिस्थान इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरविप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यतः पूर्वोक्तं बाधकमतः कारणात् हरिस्थाने भगवद्भगवदौ तदीयैर्भगवन्मार्गस्थैर-
नन्यैः तत्परैः सेवाकीर्तनादिना भगवत्परैः सह अदूरं निकटं यथा भवति तथा स्थेयम् ।
निकटस्थित्यसंभवे दूरेऽपि स्थित्वा तदनुसरणं कर्तव्यमित्याहुः विप्रकर्षे चेति । भक्ति-
मार्गस्थत्वाभावे त्ववैष्णवसङ्गात् स्वस्य कार्यं न सिध्येत्, तत्परत्वाभावे भगवत्सेवाकथा-
यभावात् स्वस्य लभो न स्यादिति द्वयमुक्तम् । निकटे दूरे वा स्थित्वा तादृशभगवदी-
यानुसरणे तत्कृपया चित्तं दुष्टं न भवतीत्याहुः यथा चित्तं न दुष्यतीति ॥ ८ ॥

एवं सत्सङ्गे सति केवलमनिष्टनिवृत्तिरेव न, किन्त्विष्टाप्तिरपि भवतीत्याहुः सेवायामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यवाज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य महत्कृपया सेवायां स्वशरीरसाध्यश्रीकृष्णभजने, कथायां तद्गुणलीलादिश्रवणे दृढा विषयाद्यनभिभूता आसक्तिर्भवेत्, यावज्जीवमादेहपातं, तस्य कापि कुत्रापि देशे कालेपि नाशः मगवद्भजनानुरूपफलप्राप्तिर्न भवति । अथवा । भावस्य नाशो भावान्तरोत्पत्तिर्वा न भवति इति मम मतिः । प्रभुः कृपया को वेद किं दासति । बाधं द्वावनुकुत्स्मरणादिसमुच्चयार्थं ॥ ९ ॥

ननु भगवदीयानामपि सङ्गः किमर्थं कर्तव्यः, एकाकिना अरण्यादौ भगवद्दीलादि चिन्तनं कुर्वता कथं न श्लेयमित्यत आहुः बाधसम्भावनायामिति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

तुशब्दः त पक्षं व्यापयति । बाधोत्र चित्तोद्वेगविशेषादिः, स चेन्न सम्भवति तदा तथैव श्लेयम् । बाधसम्भावनायां सत्यामेकान्तेऽरण्यादौ वासो नेष्यते, न इष्टः । नवातनयाधामावेपि यहिश्चौरव्याघ्रादिभयसम्भवे सति कथं श्लेयमित्यत आहुः हरिस्त्विति । सर्वदुःखहर्ता प्रभुः सर्वतः सर्वस्मात् सुदर्शनादिना रक्षां करिष्यति । 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च वादिने । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्गतं मम ।' 'न मे भक्तः प्रणश्यती'त्यादिवान्यैरस्मिन्नर्थे न संशय इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीवल्लभाचार्याः समुणनिर्गुणभेदेन दशधा भक्तिरिति दशभिः श्लोकैर्भक्तिवर्धिनीप्रक्रियां निरूप्य, एतदुक्तचरणैतत्प्राप्तयोः फलमाहुः इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीदं गूढं गुप्तं तत्त्वमनारोपितं रूपं यस्मैतादृशं भगवच्छास्त्रं भक्तिप्रतिपादकम् । अथवा । गूढतत्त्वं यथा स्यात्तथा, एवममुना प्रकारेण निरूपितम् । य एतदुक्तमाचरेत्तस्य भगवति दृढा रतिः प्रीतिः स्यात् । यो वैतदुक्ताचरणाशक्तः स त्वेतद्भक्तिवर्धिनीरूपं समधीयीत श्रद्धाभक्तिपूर्वकं पठेत् । तस्याप्यग्रे दृढा रतिः स्यादित्यर्थः ।

श्रीमत्कल्याणरायणेन श्रीगोविन्दात्मजेन वै । गुरुन् नत्वा यथाबुद्धिं विवृता भक्तिवर्धिनी ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरचरणैकानां श्रीकल्याणरामविरचिता भक्तिवर्धिनीविहृतिः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीहरिरायविरचितभक्तिवर्धिनीविवृतिः ।

श्रीवल्लभाचार्यपदानुकम्पाचलेन किञ्चित् परिचिन्त्य चित्ते ।

निरूप्यते भक्तिविवृद्धधुपायनिरूपणग्रन्थनिरूपितोर्थः ॥ १ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थान्यां भक्तिः सप्रेमसेवनम् । चेतस्तत्प्रवणं तच्च तनुवित्तप्रसाधितम् ॥ २ ॥
तत्र मूलं हरेरङ्गीकारोऽयं शरणागतिः । ततः समर्पणं जीवदेहसचन्धिबस्तुनः ॥ ३ ॥
ततो योग्यत्वसम्पत्त्या सेवनं तु प्रवर्तते । पूर्वोक्तरूपतद्बुद्धिस्तनुवित्तजसेवनात् ॥ ४ ॥
तदुपायापरिज्ञाने सा कथं वृद्धिमेव्यति । अतस्तद्बुद्धधुपायोऽग्रन्थे प्रभुभिरुच्यते ॥ ५ ॥
यथा येन प्रकारेण चेतस्तत्प्रवणात्मिका । भक्तिर्व्यसनपर्यन्तं वृद्धा भवति सर्वथा ॥ ६ ॥
तथा तेन प्रकारेण य उपायः स कथ्यते । उपायस्तु स एवात्र तनुवित्तजसेवनम् ॥ ७ ॥
त्यागात्परागविभेदेन गृहे भक्त्यगृहे तथा । बीजभावः प्राथमिको यतः सेवा प्रवर्तते ॥ ८ ॥
स्वामिसेवकमावाप्त्वा तदाब्धाद्बुद्धिसम्भवः । अथवा त्यागपक्षेण कृतश्रवणकीर्तनात् ॥ ९ ॥
अनायासेन सुदृढभक्तिप्राप्तिर्न संशयः । अत्यागपक्षे क्रमशो भक्तिवृद्धिरिहोच्यते ॥ १० ॥
अतो हि बीजदौर्बल्यप्रकारेण निरूपितः । गृहे स्थितिः स्वधर्मेण वर्णाश्रमगतेन हि ॥ ११ ॥
विधेया नापि सेवार्थमवर्मेण कथञ्चन । अधर्मे स्थितितो बुद्धिनाशादुःसङ्गतस्तथा ॥ १२ ॥
ततो दुष्कर्मकारणे चेतस्तत्प्रवणं कुतः । अतस्तथाविधं कृष्णं सदानन्दं परं ब्रह्म ॥ १३ ॥
लोकवेदफलाद्यर्थव्यावृत्तिरहितो जनः । भवेत्सेवेत तन्वाचैस्तत्र व्यावृत्तियोजनम् ॥ १४ ॥
प्रेम्णैव भजनं तत्र माहात्म्यज्ञानसिद्धये । पूजा श्रोत्रा निबन्धे या मन्त्रादिरहिता हरौ ॥ १५ ॥
प्राहिर्मुख्योद्भवामावसिद्धये श्रवणादयः । अथ तु मुख्यकल्पो हि सर्वथा साधको मतः ॥ १६ ॥
यथा रोगशतार्तस्य कुपथ्यरहितौषधम् । एवविषस्य निर्वाहं स्वयमेव करोति हि ॥ १७ ॥
योगक्षेमोद्गृहे स्वीयप्रतिज्ञापरिपालकः । सेवकस्यापि विश्वासः कर्तव्योऽवश्यमेव हि ॥ १८ ॥
नहि सेवकनिर्वाहं विदधाति न हि प्रभुः । तथापि जीवप्रकृतिवशतो न त्यजत्यसौ ॥ १९ ॥
व्यावृत्तिं दद्विश्वासामावतो लोकवेदयोः । तस्य भक्तिप्रवृद्धार्थमनुकल्पोऽपि रूप्यते ॥ २० ॥

१ कारणमित्यर्थः । २ यथा वृक्षबीजे सूक्ष्मरूपेण फलप्रवृत्तौ तावत्स्थितौ वृक्षस्य फलप्रवृत्तौ बुद्धिः स्थूलरूपस्य भवति, तथा भक्तिबीजे स्वामिसेवकमाये व्यवसनपर्यन्तानुष्ठानां सूक्ष्मरूपेण स्थितौ भक्तिजनस्य स्थूलरूपस्य व्यवसनपर्यन्ता बुद्धिर्भवतीति भावः । ३ स्थूलत्वेति शेषः । ४ तदनुवित्तप्रसाधितम् ।

व्यावृत्तिसहितो वापि चित्तमात्रं हरौ परे । सर्वकार्येषु सततं यत्नेन स्थापयेत्सुनः ॥ २१ ॥
 तथापि भगवत्कार्यातिरिक्त उपयोगिनि । तथाभावाभाववतां चित्तवैमुख्यसंभवः ॥ २२ ॥
 तदर्थं स्थापयेत्तत्तु श्रवणादावपि स्वतः । एवंविधा तु सततं प्रेमासक्तिक्रमेण हि ॥ २३ ॥
 भवेद्व्यसनसंसिद्धिः प्रवृद्धासौ तदा रतिः । यदेति वचनात्तत्र व्यसनं दुर्लभं मतम् ॥ २४ ॥
 प्रसुणापि यतो दत्तं रासस्यास्वेव तत्सुनः । यद्धि व्यसनपर्यन्तावस्थं बीजं तदुच्यते ॥ २५ ॥
 बीजं भावात्मकं शास्त्रे दृढं सङ्गाच्च नश्यति । कुत उत्पादयेद्भावान्तरमित्यपि नोदितम् २६ ॥
 आसक्तावपि दुःसङ्गो बाधकत्वेन चोदितः । श्रीस्वामिनीभिरप्युक्तं पञ्चाध्याय्यां प्रभुं प्रति २७ ॥
 स्वयाभिरमिताः स्यात्तुं पारयामोन्यतो न हि । विवृतं तत्तथाचार्यैर्व्याघ्रदेहिनिदर्शनात् ॥ २८ ॥
 किं प्रेम का तथासक्तिः किं वा व्यसनमुच्यते । व्यतिरेकमुखेनैव तल्लक्षणमुदीर्यते ॥ २९ ॥
 नहि भावे हरिर्वाच्यो 'यतो वाच' इति श्रुतेः । निषेधमुखतो वाच्यो नेतिनेतीति वाक्यतः ॥ ३० ॥
 यतो रागविनाशः स्यादौदासीन्येन च स्थितिः । हरिमित्रे विना हेतुं स भावः प्रेमशब्दितः ३१ ॥
 आसक्तिर्येन भावेन गृहादिष्वनुयोगिषु । अप्रीतिश्च तथा तेषां गृहस्थानां निरोधनात् ॥ ३२ ॥
 प्रियान्तिकगतौ तेषु बाधकत्वेन बोधनम् । स्वासंघन्धितया भानं स भावः सा निगद्यते ॥ ३३ ॥
 स्वबाधकतया वापि यदा स्फूर्तिर्निवर्तते । गृहस्थानां तदा कृष्णे व्यसनं तदुदीर्यते ॥ ३४ ॥
 तदैव पूर्णसर्वायौ हृद्याविर्भावतो हरेः । अपेक्षिता श्रीरस्यालौकिकत्वासिरुत्तमा ॥ ३५ ॥
 तदभावे सादृश्यस्य निरन्तरगृहस्थितिः । यहिःसंवेदनाद्भावनाशिका समुदाहृता ॥ ३६ ॥
 अस्याप्येवं तदान्येषां का वार्तेत्यपि नोदितम् । अतस्त्वक्त्वा गृहं कापि भगवत्सन्निधौ स्थितिः ३७ ॥
 कार्या कदाचित्त ततो भवेद्भावविनाशनम् । एवमेकप्रकारो हि भक्तिवृद्धेरुदीरितः ॥ ३८ ॥
 इदमक्तिप्रातिफलं द्वितीयोपि निरूप्यते । मार्वादिप्रातिकूल्येन गृहे सेवाद्यसम्भवे ॥ ३९ ॥
 त्यागं कृत्वा तु यः सेवायत्नं कुर्यात्स दुर्लभः । हर्षयमाग्रचित्तस्तु नांशतोऽन्यगमानसः ॥ ४० ॥
 अनेनास्मिन्नपि प्रोक्ता कल्पेऽप्यावृत्तिरुत्तमा । उभते च स्वतः सिद्धदाढ्यां भक्तिं परां हरौ ४१ ॥
 मोक्षादितो भक्तितश्चाधिकां व्यसनरूपिणीम् । ननु त्यागं विषयैव कुर्यान्ध्रवर्णकीर्तने ४२ ॥
 किमर्थं सेवना कार्या तनुवित्तमुता हरेः । चेतस्तत्प्रवर्णं सेवा सा तु तैरपि सिध्यति ॥ ४३ ॥
 इति चेन्न यतस्त्वाग्रे बाधकानन्त्यभीक्ष्यते । दुःसंसर्गाद्ब्रह्मदोषाभ्यां दोषहेतुतया तयोः ॥ ४४ ॥
 अतो यया न दुःसङ्गदुष्टाग्रे प्रतिघन्धकेऽस्यातां तथा हरिस्थाने देशदोषनिवारके ॥ ४५ ॥
 स्वयं यतो हरिर्भक्तदुःखामावाय हि स्थितः । तत्रापि चित्तदोषस्य सर्वथा विनिवृत्तये ॥ ४६ ॥
 तदीयैः कृष्णसम्पदेः समर्पितनिजात्मभिः । तत्रापि कृष्णकृपया सेवया चापि तत्परैः ॥ ४७ ॥
 यतः सत्सङ्गमो भेदधर्मबोधेन साधितः । तथा सहस्रदोक्त्यात्र सहभावेन च स्थितिः ॥ ४८ ॥

१ तथा च निवेद्यो व्यववर्तिनि भावः । २ भक्तधर्माः सारतन्त्रेन कुण्डले, एवं प्रकारेण सर्वत्र
 समग्रतः साधित इत्यर्थः । ३ एकप्रामाण्येनापि सहभावः सम्प्रवर्तितीति सहस्थितिवोधनार्थं कृते
 एतद्वक्ति भावः ।

न्यथा कृष्णसेवायाः कथायाश्चाप्यसम्भवः । यदि ते भगवद्भक्ताः कृपयेयुः स्वभाग्यतः ४९
 तदा द्रो तद्देह तत्सेवनायैः सहस्थितिः । तदाद्वदोपदुःखद्वौ बाधेयातां न सर्वथा ॥ ५० ॥
 त्रैव देहनिर्वाहस्तत्सद्देनैव च स्थितिः । तथाविधमहाभयमाभावेन यदि तादृशः ॥ ५१ ॥
 न स्थापयेयुर्निकटे विप्रकर्षे तदा स्थितिः । वाद्यन्दोक्त्या न कोप्यत्र विशेषः पक्षयोर्द्वयोः ५२
 यथाकथञ्चित्संतोष्याः सन्तः सन्मार्गवर्तिभिः । यथा तेषां सतां चित्तं न स्वसोपरि दुष्यति ।
 तथा विनयसौजन्यसेवाभक्त्यादिभिः स्थितिः । अथवा स्वस्य वा चित्तं यथा तदुपरि स्वतः ५४
 न दुष्यति तथा स्वेयं ततोपापरिभावनैः । यद्वा अन्यदीयसंसर्गं चित्तदोपकरं परं ॥ ५५ ॥
 विहाय भगवद्भक्तेः सह स्वेयं विशेषतः । यथा प्रथमपक्षे तु प्रेमासत्तयादिसम्भवे ॥ ५६ ॥
 भीजदाढ्यं तथात्रापि सेवया कृतिर्नपि च । द्वासासक्तौ न भावस्य देहादेर्वापि नाशनम् ५७
 यत्सेति दुर्लभा त्यागपक्षे प्रोक्ताधिकारिता । यत्तस्मिन्निह कल्पे तु क्रमेणासक्तिसम्भवः ५८
 अत्र तु स्वात्सल्यो दार्ढ्ययुता भाव्ये तथाविधे । क्वापीति पदतो लोकयेदौ भक्तिश्च रूपिता ।
 सम्यक्प्रकारकस्थित्या कीर्त्या लोके न नाशनम् । त्यागपक्षस्थितौ कर्मत्यागाच्च श्रुतिनाशनम् ।
 भगवद्भक्तसङ्गेन भक्तिमार्गे न नाशनम् । दुःसंसर्गाद्भदोषौ च नैव प्रभवतो यतः ॥ ६१ ॥
 तादृशस्यापीति वाक्ये यथापूर्वं गृहस्थितिः । बाधिकोक्ता तथात्रापि विच्छेदो बाधको मतः ।
 यावज्जीवमिति प्रोक्तमत एव पद पुनः । एतेन त्यागपक्षेणाभयान्वासक्तिर्निवारिता ॥ ६३ ॥
 तथैव चात्र विच्छेदस्तदभावे न नाशनम् । मतिर्ममेति यत्कोक्तं तदभिप्राय ईदृशः ॥ ६४ ॥
 कदाचिद्दृष्टेन भगवत्प्रियरोपतः । दुर्बुद्धौ तदतिद्रोहाद्भगवत्प्रतिबन्धतः ॥ ६५ ॥
 नाशोपीति यतो वाक्ये संदेहो विनिरूपितः । ननु त्यागं विधायान्यसङ्गः किमिति बोधितः ।
 ज्ञानिनामिव संसर्गमात्रत्यागो न चोदितः । त्यागे त्वेकान्तवसतिविशेषेण च साधिका ॥ ६७ ॥
 तत्रोत्तरं तु भावस्य बाधनं हृदयस्थितैः । कामादिभिर्जीविषमैर्वीर्यवत्सम्भाव्यते पुनः ॥ ६८ ॥
 तावदेकान्तवासस्तु नेष्टे बाधानिराकृतेः । कामादयो भावनाभिर्नाशयन्ति क्षणान्मनः ६९
 न तत्र दोषनाशाय सहायोस्ति रहःस्थितौ । भक्तिमार्गप्रकारेण हरिश्चापि तिरोहितः ॥ ७० ॥
 भक्तिमार्गीयकार्याय न व्यापकतया स्थितिः । अतो न रक्षकः कोपि तस्यैकान्तस्थितौ भवेत् ।
 तुशब्देन ततोन्वोपि त्यागपक्षेण सूचितः । अत्र त्रयल्याधोपि दुर्बलत्वेन रूपितः ॥ ७२ ॥
 हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपरे । अतो न रक्षकपक्षा सिद्धत्यागे विधीयते ॥ ७३ ॥
 स्वास्त्यहेतोः परित्यागादिति वाक्यात्प्रसूदितात् । यदा तु साधनदशा तदोपेक्ष्य हि रक्षणम् ।
 भक्तानां रक्षकः कृष्णो नान्य इत्येष निश्चयः । स तु सन्निहितो नित्यं लीलास्थाने तथा पुनः ।
 यत्र वा भगवद्भक्ताः सेवया कथया युताः । स्वभावतो दुःखहर्ता निजाश्रितजनश्रितान् ७६
 नोपेक्षते यतस्तत्र स्वेयं यत्र स्थितो हरिः । तत्रापि सर्वतो रक्षा नान्यसाध्या न संशयः ७७

१ हरिश्चान्तरादिदं पञ्चान्तरं, न तु त्यागपक्षात् । २ अत्यागपक्षे । ३ हरिश्चान्तरादिदं
 सेवापरता, कथापरता चेति त्यागे त्रय पक्षा लक्षाः । ४ मुख्ये सर्वथा त्यागपक्षे ।
 मणि ० ४

यतः कालवशाः कालकर्मादिभ्यो न रक्षाः । तुल्येन स्वभावोपि हरेरेव निरूपितः ७८
 संशयाभावकथनं तत्र भक्तवशो हरिः । भक्तमक्तानपि सतो रक्षति स्वगतानिति ॥ ७९ ॥
 रक्षणं कालकर्मादेस्तथा भावान्तरादपि । पक्षद्वयेन भक्तेस्तु वृद्धिरेवं निरूपिता ॥ ८० ॥
 इतिशब्दः समाप्त्यर्थोन्यप्रकारनिषेधकः । एतावता हि भगवच्छ्रद्धमेव निरूपितम् ॥ ८१ ॥
 यतस्तद्भूतत्वं हि ततो न्येषां सुदुर्गमम् । तत्त्वमेतावदेवास्य तस्मिन्नत्र निरूपिते ॥ ८२ ॥
 तदेव सकलं शास्त्रं निरूपितमितीरितम् । एतदध्ययनात्सम्यग्बुद्धिं याति रतिर्हरौ ॥ ८३ ॥
 सम्यक्त्वं श्रद्धया भक्त्या तथा विश्वासतो गुरौ । य इत्यनेन वर्णादिनियमोधिकृतौ न हि ८४
 अपिशब्देन कैमुत्यन्यायोप्यत्र निरूपितः । अन्यपाठादपि रतेर्वृद्धिर्यत्र तदा किमु ॥ ८५ ॥
 वाच्यमाचरणे साधु सभायामुपदेशने । तत्रापि भक्तिवृद्धापि द्बोक्ता पाठमात्रतः ॥ ८६ ॥
 इति श्रीबल्लभाचार्यकरुणालब्धशक्तितः । स्वसन्तोषाय भावस्य पोषायातिप्रयत्नतः ॥ ८७ ॥
 श्लोकरूपेण सर्वापि विवृता भक्तिवर्धिनी । ययामति निजाचार्यचरणाश्रयणादपि ॥ ८८ ॥
 एतेनास्मत्कुलपतिः प्रभुः श्रीविठ्ठलेश्वरः । प्रसीदतु सदा दासे हरिदासे स्ववंशे ॥ ८९ ॥

इति श्रीहरिदासविरचिता भक्तिवर्धिनीविवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीगोपेश्वरविरचितविवृतिसमेता ।

श्रीबल्लभाचार्यचरणवारिरुहेभ्यो नमः । श्रीविठ्ठलपदपङ्केहेभ्यो नमः ।

यत्प्रदाम्गोजभजनाद्भवन्ति समसिद्धयः । कलयामि कृपावार्धिं तं प्रभुं भक्तिवृद्धये ॥
 निषाय श्रीमदाचार्यचरणान्त्रयुगं हृदि । तत्कृपातो ययाशक्ति व्याकुर्वे भक्तिवर्धिनीम् ॥
 भगवद्रसपीयूषपाविनो यत्कृपायुजः । भवन्ति.....भक्त्या तं श्रीविठ्ठलमाश्रये ॥
 श्रीमरकल्याणरायार्याननुकम्पापयोनिधीन् । नमामि तातचरणान्हं स्वामीष्टसिद्धये ॥

अथ मायावादादिदुरध्वेतिवाजालमहेन्द्रजालजनितजनताभ्यामोहमूलनिर्मलेन सम-
 यामितागमनिगमान्तस्त्रिपुराणतत्त्वसूत्रादिप्रमाणशतप्रतिपन्नप्रपन्नजनप्रतिक्षणक्षेमंकरप्रभ्या-
 ज्ञाप्रादुर्भाषिततद्भक्तिमार्गेणानिकरालकलिकालविलसकर्मोपधिकारान् भगवदीयकृपाकृपा-

१ 'यत्रापि भक्तिवृद्धापि श्रद्धाते गुरोः हरीः । पाठमात्रेण तेनैवा श्रद्धेया भक्तिवर्धिनी ।' इतिपि
 कविः । २ अत्राश्रयमिव कविः ।

असंज्ञातभक्तिमार्गाश्रद्धायाधिक्यसमधिगतैतदधिकारानपि भक्तिप्रवृद्धिकरोपायविशेषपरि-
वयामावप्रमवप्रचुरक्षेत्रशक्तिान्तःकरणान्प्राणिनः समुद्दिधीर्यवः परमकृपालवः श्रीवल्लभा-
चार्यचरणा भक्तिप्रवर्धकोपायनिरूपणं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्सोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्पागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तेः प्रकृष्टा वृद्धिर्भवति, तथा तेन प्रकारेण उपायो निरू-
प्यते, विविच्य कथ्यत इत्यर्थः । ननु श्रीभागवतगीतादिषु भक्तिप्रवृद्धिनिदानमूतदान-
व्रतादीनामुपवर्णितत्वेन तत एव तदवगतेरनर्थकमेतन्निरूपणमिति चेत् । अत्र वदन्ति ।
भक्तिर्हि द्विविधा, साधनरूपा फलरूपा च । तत्राध्यायां दानव्रताद्युपायपूर्वकत्वमिति तदुत्प-
त्तिवृद्धिप्रकाराः सुप्रसिद्धाः, न द्वितीयस्याः । अतस्त्वस्याः स्वयं प्रकटिताया वृद्धिप्रकारनि-
रूपणमुचिततरं भवतीति । वस्तुतस्तु मयविषयभक्तिवृद्ध्युपाय एव निरूपणीयत्वेनात्राभिमत
इत्यामति, श्रवणकीर्तनाद्युपयसाधारणसाधनानामग्रेऽभिधानात् । न चैषामुपयरूपत्वमनु-
पपन्नमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रफलत्वफलान्तरसाधकत्वप्रतिसन्धानपूर्वकविधानेनोपयरूपतायाः
सम्भवात् । नन्वेवं सत्येतेषामन्यत्र निरूपितत्वेनात्रापि निरूपणे क्रियमाणे पौनरुक्त्यदोषो
दुष्परिहर इति चेत् । न । अन्यत्र धर्मान्तरव्यतिकरेणानिर्लङ्घिताकारणामेषां व्यक्तमवश्यं
वक्तव्यतयोक्तदोषस्य वक्तुमनुचितत्वात् । न पुनरुक्तता महान्दोषः, शतकृत्वोपि पथ्यं
वक्तव्यमिति न्यायात् । भक्तिप्रवृद्धिः कदा भवेदित्याकांक्षायां मातुः बीजभावे दृढे तु
स्यादिति । बीजभावे स्वल्पक्षेत्रे दृढे व्यसनरूपे सति भक्तेः सर्वांशेन वृद्धिर्भवेदित्यर्थः ।
यद्वा । बीजभावे स्वाचार्यानुग्रहसंसिद्धभगवन्निवेदनानन्तरभाविभगवदङ्गीकारे दृढे अति-
स्थिरे केनाप्यचात्ये सति सा स्यादित्यर्थः । न च भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वाद् ज्ञानेनैव तदवाप्तेर्भ-
क्तिवृद्धिरनभिधितेति वाच्यम् । भक्तेः स्वतन्त्रफलत्वेन तद्वृद्धेः सर्वाकांक्षणीयत्वात् । कथ-
मन्यथा मुक्तमूर्धाभिषिक्तः श्रीशुको भृशं भक्तबलुरक्तोऽभूत् । कथं बानारतनिवृत्तिनिरताः
सनकादयोपि भक्तावत्सासक्ता आसन् । अत एव 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' 'आत्मारामाश्च'
'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ती'त्यादिवान्यानि । नापि भक्तिं विना कृतं ज्ञानं कैवल्यकरणीम-
वितुमर्हति, भक्तिसहितस्यैव तस्य मुक्तिसाधकत्वात् । 'श्रेयःश्रुतिं भक्तिमुदसे'ति वाक्यात् ।
ननु यथाक्रमञ्चिन्मुक्तिहेतुत्वोक्तवपि भक्तेः स्वतन्त्रफलत्वं न सुप्रतिपदमिति चेत् ? आ-
न्तोसि । स्वतः पुरुषार्थत्वेन कृतायास्तसास्तथात्वस्य दुर्वारत्वात् । अत एव प्रमुचरणै-
रमाणि भक्तिहंसे 'क्षेत्रोत्पत्त्यनन्तरं स्वव्यसनतः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणः श्रवणा-
दिरुतमः पुष्टिरूप' इति । एवं सति 'मत्सेवया प्रतीतं च' 'सालोक्यसाक्षात्सामीप्यसा-
रूप्यैकत्वमभ्युत' 'भगुद्धिदसेवानुरक्तमनसाममवोपि फल्युः,' 'अनिमिषा मागवती भक्ति'
सिद्धेर्गरीयसी' 'श्रवणान्मज्जतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचिस्स न भक्तियोगय' 'एवं

धर्मैर्मुष्याणाम्' 'भक्तिं लब्धवतः' 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्या,' 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य'
 त्यादिवचनानि सङ्गच्छन्ते । तद्ब्रह्मावतिरिक्तानि साधनान्याहुः त्यागाच्छ्रवणकीर्तना
 दिति । भक्तिमार्गविरोधिदेवान्तराश्रयादेस्त्यागाद्भगवन्नामचरित्रादेः श्रवणाकीर्तनाव ।
 कर्मणोरिव श्रवणकीर्तनयोर्विरोधो नास्तीति बोधनार्थमेकवद्भावः । श्रवणकीर्तनयोरु
 लक्षणत्वेन स्मरणस्वाचार्यभक्तिविश्वासादीनामपि संग्रहः । न चाप्रमाणसिद्धान्त्याश्रय
 त्यागश्रवणादीनीति वाच्यम् । 'यो वै स्वां देवतामति यजेते, प्रसायै देवतायै व्ययते,
 न परां प्राप्नोति, पापीयान्भवति' 'यावदन्याश्रयस्तावत्', 'अनन्यचेताः सततं,' 'वनन्या
 श्विन्तयन्तो माम्,' 'अ तत्ते अथ शिपिविष्टः नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्, तं त्वा
 गृणामि तव समतव्यान्क्षयंतमस्य रजसः पराके' 'तस्मात्सर्वात्मना राजन्' 'तस्माद्भारत'
 'तस्मादेकेन' 'तमु स्तोतारः' 'शृण्वन्शृण्वन्संस्मरयन्' 'शृण्वन्ति गायन्ती'त्यादिश्रुतिपुरा
 णवाक्यसिद्धत्वात् ॥ १ ॥

भक्तिपृष्ठौ साधनान्यभिधाय तत्प्रतिभुवं प्रकारमाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदार्ढ्यप्रकरस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

तुशब्दः प्रकारान्तरव्यवच्छेदकः । बीजस्य भगवद्भावस्य दार्ढ्यजनकः प्रकाशे
 भगवद्भजनलक्षण इत्यर्थः । यद्वा । बीजस्य पूर्वोक्तरूपस्य स इत्यर्थः । तमेवाहुः गृहे
 स्थित्वा स्वधर्मतः अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिरिति । स्व-
 र्मतोऽग्निहोनादेर्गृहे अव्यावृत्तः कर्तव्यान्तरव्यासक्तिभूयः स्थित्वाऽचञ्चलो भूत्वा कृष्ण
 सदानन्दं, 'कृपिर्भूवाचक' इति वाक्यात्, श्रवणादिभिः पूजया भजेदित्यर्थः । इह लेह-
 धिक्पवैशुयैर्ग विधीयमानायाः सेवायाः पूजासाम्यात्पूजापदमुक्तम् । तत्रापुक्तपूजायां
 शीतलशहसलिलस्नानाद्यभिधानेन भक्तिमार्गविरोधात् । अथवा । ननु कृष्णमजनप्रकरणे
 तद्विभूतिविपयकागमायुक्तयज्ञोक्तेरयुक्तत्वेन प्रकृते कथं पूजापदोपादानमुपपद्यत इति
 चेत् । इत्थम् । सन्ति हि बहवो भावभजनप्रकाराः, तदन्तर्निविष्टा भवति भावपूर्विका
 पूजापि । अत एव शुद्धप्रतिमार्गाचार्यैः प्रमेयप्रकरणीयसप्तमाध्याये 'पूजां दशुर्विचितां
 प्रणयाम्लोके' इत्यत्र गुणगाने हरिणीमाननिरूपणानन्तरं तद्वाग्दृष्टः पूजारूपता निरू-
 पिता । नहि तत्र तात्रिकी पूजा सुज्यते जातुचित्, तस्याः पृथग्रूपत्वात् । तेनैवंभूतभावा-
 नुसारिणी सात्राभिधित्वेनेति तदुपादानमपिरोषि । न चैवमप्यन्ततो भक्तौ पर्यवसानेन
 तस्या एव वाच्यत्वात्संशयितपूजोक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । श्रवणाद्यभक्तिनवकान्तर्गतत्वत-
 प्रभावपूजायाः प्रकृते पुरस्करणीयत्वेन क्षतेरयानादिति । यद्वा । धर्मान्तराणां परधर्मत्वेन
 परिहायेनात्मधर्मतो भगवद्भक्तः सेवानुकूले गृहेऽव्यावृत्तस्य तत्राप्यव्यासक्तिरिति यावत्,
 तपाम्नः मन्, पृथं सदानन्दं पूर्वोक्तया पूजया श्रवणादिभिर्भजेदित्यर्थः । अत्र कृष्ण-

पदेनोक्ता भजने फलरूपता । सूचितोकरणे प्रत्यवायो लिङ्गव्यत्ययेन च । न चास्मिन्क्षे
विहितवर्णाश्रमधर्मत्यागे प्रत्यवायपापण्डित्वादिदोषप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सेवासमयाभावे
यथाधिकारं सर्वधर्मसम्पादनेनैव दोषापाकरणसम्भवात् । सेवासमये च सर्वधर्माणामन-
वकाशनिराकृतत्वेन तदभावेऽपि हानेरभावात् । 'मत्कर्म कुर्वतां पुंसां'मिति वान्यात् ।
कदाचिदोपापातेऽपि भगवतैव तदपगमोपपत्तेश्च । 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य सत्कान्यभा-
वस्य हरिः परेशः । विकर्म यन्नोत्पतितं कथञ्चिद्धनोति सर्वं हृदि सन्निविष्ट' इति वाक्यात् ।
मर्यादामार्गीयव्यवस्थैषा । शुद्धपुष्टिमार्गमभिनिविष्टमानस्य तु प्रभुचरणतामरसैकतानचेतसः
कृत्स्नकर्मकलापं परित्यजतोऽपि प्रमोदश्चिथितपरिग्रहेण न कश्चिदोषः, यत्सत्याभूत एव
स पन्थाः । 'यदायमनुपृच्छति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च
परिनिष्ठिता' मिति वाक्यात् ॥ २ ॥

एवं तद्विप्रकारं व्यासक्तिविरहितभगवद्भजनलक्षणमुक्त्वा, 'न हि कश्चित्क्षण-
मपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दितिन्यायेन कश्चित्कव्यावृत्तावपि चित्तं, भगवति निधाय भजन-
प्रयत्नमत्यजन्नासीतेत्यभिप्रायेणाहुः—

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदेति । व्यावृत्तो लौकिककर्मव्यावृत्तोऽपि हरौ
स्वकीयदुःखहरणस्वभावे चित्तं निधायेति शेषः, सदा निरन्तरं श्रवणादौ तन्निमित्तं यसे-
त्प्रयतेत्यर्थः । यस्तु प्रयते तेन, यथा केनचिदुक्तं, 'परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृह-
कर्मणि । तदेवास्वादयन्तः परस्मैरसायन'मितिवद्भूदये हरिं धृत्वावश्यकसांसारिकका-
र्यव्यावृत्तेनाप्यनन्तरमनवरतं श्रवणादिप्रवृत्तप्रवृत्तान्तःकरणेन भवितव्यमित्यर्थः । यदा ।
भगवत्कार्यव्यावृत्तोऽपि तत्परिसमाप्योर्वरितसमये श्रवणाद्यर्थसुखं विदध्यादित्यर्थः । यते-
दिति क्वचित्पाठः । तत्र परस्मैपदमनुदात्तेतामात्मनेपदानित्यत्याप्रत्येतव्यम् । एवं प्रय-
तमानस्यानुपूर्व्येण प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्याहुः ततः प्रेमेति । ततः श्रवणादिभ्यः
प्रथमं प्रेम चित्तासङ्गवद्भवति, पश्चात्तथैव सङ्कल्पवदासक्तिर्भवति, व्यसनं च पुनर्यदा भवे-
दतिप्रचुरप्रभुप्रसादप्राप्यत्वात्तस्य । कीदृशानि पुनः प्रेमासक्तिव्यसनानि । स्वर्गोचरे
स्वतः प्रवर्तको भावः प्रेम । तथानेकविधमनोरथजनको भाव आसक्तिः । विषयेण विना
स्यातुमशक्तिर्येन स भावो व्यसनमित्येवमाकलय । अत्र संग्रहस्योक्तौ । 'स प्रेम यः सं-
विदपाति भावः स्वतःप्रवृत्तिं विषये स्वकीये । यथाभिलाषान् जनयेदनेकान्भावः स
आसक्तिरिति प्रसिद्धः । स्यातुमेव न शक्नोति विषयव्यतिरेकतः । येन भावेन तं भाव-
माह्वर्यसनसंज्ञकम् ॥ ३ ॥

एतत्सम्पत्तौ नीजं ददं भवतीत्याहुः भीजमिति ।

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्ब्रह्मरुचिः ॥ ४ ॥

भगवत्कृपादिना यदि व्यसनसमुद्भवस्तदा यद्भगवच्छे बीजं स्नेहादुरस्वरूप-
मुच्यते तद्दृढमश्विच्छिन्नं भवति, अत एव विषयादिसंसर्गेण नश्यत्यपि न । व्यसनभावसं-
घीजभावदार्ढ्यपरमावधिरूपत्वादिति भावः । यद्वा । बीजं यत्प्रभुपरिग्रहात्मकं तद्यदि
व्यसनं समुत्पद्यते, तदा भक्तित्वाच्चे दृढं केनापि शिथिलीकर्तुमशक्यमुच्यते । अत एव काश-
सत्सङ्गेत्यादिनापि न विनश्यतीत्यर्थः । नहि भगवान्निजानीकृतान्कदाचिदपि विहातुं
त्सहते । तदङ्गीकारस्य नित्यत्वात् । एवमुत्तरोत्तरबलवत्तराणामेतेषामाद्ययोः कार्यमाहुः
स्नेहेति । स्नेहाद्भगवद्विषयकप्रेम्णः प्रभुसेवाप्रतिकूले गृहे रागस्य विनाशो भवति । भग-
वद्भगवत्सङ्गो गेहानुरागनाशोपायत्वात् । 'तत्त्वद्भगवादयः स्नेहा' इति वान्मयात् । धा-
सत्तया चोक्तरूपया गृहेऽरुचिरासक्त्यभाव उपजायते । भगवदासक्तेस्तदतिरिक्तस-
त्तिनिराकरणशीलत्वात् । 'कृष्णाधिपद्मधुलिङ्गं न पुनर्विषष्टमायागुणेषु रमते वृजिनाव-
हेष्वि'तिवाक्यात् । न च प्रेमासक्तिमतामपि गेहस्नेहादिसद्भावदर्शनादसङ्गतमिदमिति
वाच्यम् । तादृशां भगवद्विषयकस्नेहसङ्गोपनार्थमेव सांसारिकतत्त्वकाशनादनेवभावे च
भगवत्यपि तदभावादेवेत्युभयथापि दोषाभावात् । लोकसप्रहार्थमपि भक्तानामसत्य-
व्यापारदर्शनात् । भजनौपयिकभवनानुरागस्य स्वधर्मपर्यवसायित्वेनौचित्यावर्जितत्वात् ।

एव सति गृहाद्यनुरागिणामेवान्नाशकत्वात्स्वधर्मत्वे स्फुरत इत्याहुः गृहेति ।

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

भगवत्सम्बन्धिप्रेमासक्त्योर्गृहस्थानां निबेकवैकल्येन गृहेनुरागाधिक्यात्तत्रैव तिष्ठतां
बाधकत्वं, तत्र स्नेहाभावोत्पादकतया कलत्रपुत्रादिपोषणसामर्थ्याभावलक्षणदोषोद्भावना-
स्पृष्टिमागतिमात्रनिष्ठान्तयानात्मधर्मत्वं च, भगवति वानात्मत्वं भासत इत्यर्थः । वस्तु-
तस्तु, 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' 'न मे भक्तः प्रणश्यति' 'न कर्हिचित्
मत्परा शान्तरूपे नश्यन्ति' 'तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ', 'तस्मिन्सन्तुष्टे किमप्राप्य
त्रिमलम्भं भगवती'त्यादिवाक्येभ्यो भगवानेव निजभक्तनिष्ठिलरूपनिर्वाहाय जागरूक
इति वास्त्ववसर्गभावेन भजनीय इति वस्तुगतिमग्निदुषाममीषामेवैव कुमनीयेति । अत एव
श्रीमदाचार्यभक्त्यासक्त इत्यपि । अथवा । भगवदासक्तियुक्तानामतादृशशास्त्रादिषु बाध-
कत्वप्रतिगन्धान् भजनीत्याहुः गृहस्थानामित्यादि । अत्र गृहस्थपदेन भार्यापुत्रादयस्ता-
दृश्याऽऽहन्ते । तथा च सति तेषां विजातीयभावतया तद्भगवत् स्वभावाप्रतिद्वित्वेन स्वात्म-

भावस्वामायेन च निजभावमद्गभीरूणां तेषु बाधकत्वं भासतेऽनात्मत्वं च । तयामृतानां भगवत्येव स्फुरत्स्वात्मभावतया तदीयेष्वात्मीयताविर्भावात् । अत एव श्रीमदस्मदाचार्यै-
रुक्तं 'पुत्रे कृष्णप्रिये रतिरिति । एतेन 'न वारे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति,
किन्त्वात्मनः कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ती'त्यादि श्रुतेरात्मसम्बन्धितया पुत्रादीनां प्रिय-
त्वेन बाधकत्वमसम्भवीत्याशङ्का व्युदस्ता । एवं प्रेमासक्तयोः कार्यमुक्त्वा व्यसनस्य तदाहुः
पदेति । यदा परमदुरापमनुपममुक्तभावात्मकं व्यसनं कृष्णे सदानन्दे स्वलीलासहिते
स्यात्, तदैव कृतार्थः पर्याप्तार्थः स्यात्, कर्तव्यान्तरपरिशेषाभावात् । अत एव व्रजस्थितानां
तयामावः श्रूयते श्रीभागवते, 'तदर्थविनिर्वातितसर्वकामाः,' 'सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तव
पादमूलम्' 'क्षणं शुगशतमिवे'त्यादिना । एवकारः प्रेमासक्तिमतोर्व्यवच्छिनत्ति ।
हिशब्देनाव्युक्तार्थतोक्ता, तद्भावविधातकसद्भावात् । तदेतदाहुः । तादृशस्यापि प्रेमा-
दिमतोपि सततमविच्छेदेन सत्सङ्गाद्यभावेन गेहस्थानं भावस्य विनाशकं भवति ।
सत्सङ्गाद्यसचिवस्य तस्य तादृशत्वात् । न च व्यसनवतोपीदृशबाधकास्तित्वं शक्य-
शङ्कम् । तद्भावस्यैव स्वतन्त्रकार्यक्षमत्वेन सत्सङ्गादिभावाभावापत्तैर्बुद्धिद्वातैस्तद्व्यति-
रिक्तभावानामेव साधकबाधकादिसम्बन्धितया प्रकृते बाधशङ्कानवतारात् ।

एहादेर्भावान्तरायरूपत्वं विदित्वा तदपहाय फलाय प्रपतेत यस्तस्य तदाहुः ।

त्यागं कृत्वा यसेद्यस्तु तदर्थायैकमानसः ॥ ६ ॥

लभेत सुहृदां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

तुशब्दः प्रकारान्तरव्यावर्तकः । यः पुमान्एहादिपु भगवद्भजनप्रतिपत्तं विदुष्य
तत्त्यागं कृत्वा भगवल्लीलाश्रवणचिन्तनादिनिमित्तं यसेत् यत्नं कुर्यात्, कीदृशः ? तदर्था-
यैकमानसः । तस्य भगवतो योयः श्रवणादिरूपस्तदर्थं एकं मानसं यस्य तादृश इत्यर्थः ।
यद्वा । भगवतोर्थो लीला, तदर्थं तन्निमित्तं तदर्थेषु तत्सम्बन्धिपदार्थेषु वा तथेत्यर्थः ।
अथवा । स चासावर्थश्चेति कर्मभारये तदर्थो भगवान् तदर्थं तथेत्यर्थः । स एवार्थः शास्त्र-
स्कन्धादिषु यत्र । तादृशं श्रीभागवतं 'शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे । एकार्थं
सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यते' इति श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपवचनात् । तदर्थं वा तथेति चार्थः ।
स एवार्थो धनं वेपार्ते । तदर्था भगवद्भक्तास्तेषामर्थेषु कार्येषु वा तथेत्यर्थः । एतादृशः
सन् भक्तिं सुहृदां विषयाद्यनभिमान्याम्, 'प्रायः प्रगल्भया मत्तया विषयैर्नामिभूयते' इति
वाक्यात्, सर्वतो ज्ञानादिभ्योप्यधिकामुत्कृष्टम् । न चापिक्ये मानाभावः । 'तस्मा-
न्भक्तियुक्तस्य' 'ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिपावितः,' 'नैकात्मतां मे स्पृह-
यन्ति' 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' 'आत्माराभाश्चे'त्यादिवाक्यशतसिद्धत्वात् । विस्तरस्तु
श्रीमदस्मत्प्रमुच्यैरन्यत्र कृतः इति नेह तन्यते । परामभिव्यक्तापरिच्छिन्नानन्दरसस्वरूपां
लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

तर्हि निरन्तरायेऽसिन्नुपाये सति किमित्युपायान्तस्नुपादेयमित्यत आहुः त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथान्नतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदरं विप्रकर्षं वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

न हि त्यागो निष्प्रत्यूह फलाय कल्पते, त्यागे यतो बाधकानि दुःसंसर्गदुष्ट-
न्नमक्षणादीनि सद्बुद्धिप्रतिक्षेपकारीणि भूयांसि सन्ति । न हि भगवत्पराङ्मुखानामने-
कदोषदन्तुरितस्त्वान्तानां सङ्गस्तूर्णं भावभङ्गं न विधत्ते । न वा तथामृतानाम-
न्नादिकं नञ्जयतो भगवत्प्रतीक्षणमविक्षिप्तं मनो भवति । अत एवावैष्णवादीनामन्नं न
परिग्राह्यम् । तदुक्तं पद्मपुराणे 'अवैष्णवानामन्नं च पतितानां तथैव च । अनर्पितं तथा
विष्णोः श्रमांससदृशं भवे'दिति । ननु बाधकानां बहुत्वे द्वावेव कथं कथितौ । इष्ट-
संसर्गाद्यदोषयो प्रयत्नत्वादिति बुध्यस्व । तेन यदि भगवद्भजनं गृहादिषु निर्बाधं सम्प-
द्यते, तदा न परित्यागः श्रेयान् । तच्चैतन्न आर्वाद्यभिद्वेषादिना सम्पद्यन् निर्वहति, तदा
पूर्वोक्तप्रणालिकया त्याग एव कर्तव्य इति विवेकः । अत एव श्रीमदाचार्यैस्तत्त्वदी-
निरन्ध्वेऽभ्यवायि 'भार्यादिरनुकूलश्चेत्कारयेद्भगवत्कियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात्प्रतिज्ञां
गृहं त्यजे'दिति । द्वितीयस्कन्धविवरणे च 'दाम्पत्यं भगवद्भजनार्थमपेक्षितं'मिति । एव त्यागे
दुःसङ्गादेर्विषातकत्वं निरूप्य तदोपनिराकरिण्युः सता सङ्गः कचिद्भगवत्स्थाने समाद-
नीय इत्याहुः अत इति । यतस्त्यागे बाधकानां बहुत्वमतः कारणात्कचिद्वरे, सर्वदुःखदुर्बु-
स्थाने श्रीगोकुलश्रीगोवर्धनादौ तदीयैस्तत्सम्बन्धिभिस्तत्परैः, स एव परः सर्वमिष्टपोलुष्टो-
येषां तादृशैः, परमकाष्ठापन्नवस्तुनिष्ठैः सह स्थेयमित्यर्थः । न च तनाप्यसत्सङ्गादिसम्भ-
वादुक्तदोषानिवृत्तिरिति वाच्यम् । सर्वसमयसत्सङ्गवत्सु दुःसङ्गादिदोषाणामनवकाशनि-
वारितत्वात् । न हि प्रतिदिनं सत्सङ्गरसास्वादिनः कचिदन्यत्र चित्तप्रसादमासाद-
यन्ति । अत एव सत्सङ्गोत्कर्षं श्रीभागवते शीयते । 'तुल्यमा लवेनापि न स्वर्गं नापुन-
र्मेवम् । भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुतांशेषु' इति । ननु यत्र कचिदसत्सङ्गेन
कार्यमिदं सङ्गि सहावस्थानं हरिस्थानं एव कार्यमिति विरन्त्यो यत्कन्यवन्निरर्थकं इति
चेत् । मेवम् । तत्र बाहुल्येन तेषां सङ्गते सम्बन्धसम्भवेन तदनुवृत्तेरानर्थकत्वात् ।
अन्यत्र तेषां श्रमशोनुरागपरिहेषानवस्थानात् । बहिर्मुखजनकृतोपद्रवशङ्कया स्यात्तुमभ्यन्त-
र्याच । अत एवोक्तं पद्मसन्धे 'न यत्र वैकुण्ठकृत्या सुवापगा न साधवो भागवतास्तदा-
श्रया । न यत्र यज्ञेशमया महोत्सवा सुरेशलोकोपि न याति सेव्यता'मिति । एव सति
तेषां सत्रिणी म्यन्ति कथं कर्तव्येत्याकाशायामाहुः अदरमिति । यथा भगवद्दीयानां चित्त-
न दुष्यत्युद्वेगादिना, न विद्वन्निपातोनि, तथाऽदूरं निकटं यथा स्यात्तथा, विप्रकर्षं दूरे वा
भ्यान्ध्यमित्यर्थः । अत्रापयश्रयः । सन्तो हि निवान्तमेकान्ते भगवत्कथा मियः कुर्वन्तस्त-

द्रसरभसविवशा भवन्ति, ताननुसरन्यदि कश्चित्त्वलाभं निश्चित्य तेषामासत्तिमालम्बते, ते चेदतिगूढरसं तदग्रतः प्रकाशयितुमशक्यमाकलयन्तः, स्वयं ततो विरमन्ति चित्तोद्वेगवन्तः, तदा तस्य दूरस्थितिरिवानुसरणे श्रेयसी, अन्यथा मनीषितानिष्पत्तेः । अथ दयार्द्रहृदयतया-
तिनिकटागमने नियोगं विदधते, तर्हि तत्सामीप्यमेव सगीचीनम्, अनुसरणानुकूलतया समीहितसिद्धिहेतुत्वादिति । यद्वा । स्वसु चित्तं यथा द्रष्टुं न भवति तथा सन्निकर्षेण विप्रकर्षेण वा श्रेयमित्यर्थः ॥ ७, ८ ॥ .

एवं सत्सङ्गाद्यपगतशेषदोषस्याग्रिमव्यवस्थामाहुः सेवायामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्षापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य सत्सङ्गादिकमुत्तिष्ठतः श्रीकृष्णसेवायां स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वपरिस्फूर्त्या दृढा निश्चलासक्तिर्भवेत्, कथायां वा, तस्या अपि सेवासमत्वात्, तस्य यावज्जीवं प्राणस्थिति-
पर्यन्तं नाशः फलभावः क्षापि न स्यादिति मम मतिः । अतो नेह सन्देहः कर्तव्य इति भावः । यद्वा । मम मतिरेवं भगवान्परमकृपानुः कथं वा तस्य दयेतेति न वेदितुं शक्यमिति नावः । ननु सेवायाः कथायाश्च कथं साम्यम् । इत्यम् । तथाहि । सेवा नाम चित्तस्य तदेकप्रवणत्वम् । 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'ति लक्षणाभिधानात् । तत्सम्पादिकायाः कृतेरपि तयात्वम्, अन्यथा तस्याः परत्वानुपपत्तेः । अत एव 'मानसी सा परा मते'त्यभाणि । तेन यथैतस्या भगवद्भावतद्भक्तसङ्गादिसाधकत्वं नान्तरीयकानन्तकार्यसाधकत्वं च, तथा कथाया अपीति साम्यं दुरपवादम् । अत एवैतादृशाभिप्रायेण 'कथारतिषु सक्तस्य कथका अपि मिलन्ति, प्रेमापि भवति, आनुषङ्गिकं चान्यद्वद्भवे भवती'त्युक्तमाचार्यैः ॥ ९ ॥

ननु कचित्काननादावेकान्ते वासं विधाय भगवन्नामलीलादिकमेव चिन्तनीय-
मेकाकिना, किं भगवद्भक्तसङ्गेनापीति चेत्तत्राहुः ।

धाघसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

तुशन्दः शङ्खाब्जुदासकः । यदुक्तमेकान्तेन नामचिन्तनमेव कार्यं, न सत्सङ्ग इति तत्सत्यम्, परन्तु यदि धाघस्य भोगचित्तोद्वेगलक्षणस्य सम्भावना न भवेत्, सा चेत्स्यात्, तदैकान्ते वासो नेष्यते, चित्तचायत्यादिना नामचिन्तनायनिर्वाहात् । अतः सत्सङ्ग एव कर्तव्य इति भावः । ननु चित्तविषेपादिरान्तरो धाघः सत्सङ्गादिना नि-
वर्तताम्, चाद्यं चौरव्याघ्रादिभयं तु द्रुम्परिहरमिति चेत्तत्राहुः हरिरिति । तुशन्दः प्रकार-
भेदावेदकः । हरिर्मक्तदुःखहर्ता सर्वतो यास्यादान्तराद्य धाघकाद्रक्षां करिष्यति । अस्मि-
न्नर्थे संशयो नास्तीत्यर्थः । न हि भगवान्भक्तदुःखं क्षणमात्रमपीक्षितुं क्षमते ? निरुपम-

परमानुकम्पापूर्णत्वात् । अत एव हरिपदमुपात्तम् । भक्तदुःखहर्तृत्वस्य तदसाधारणधर्म-
त्वात् । तदाहुराचार्याः 'यथा गन्धः पृथिव्याः, एवं भगवतो भक्तदुःखनिवर्तकत्वमिति ।
यद्वा । सर्वतः सुदर्शनादिना रक्षां हरिः करिष्यति, नात्र संशय इत्यर्थः । 'अव्याहृतानि
कृष्णस्य चक्रादीन्यायुधानि तं, रक्षन्ति सकलापद्मो येन विष्णुस्पासितः । सकृदेव
प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम । कौन्तेय प्रति-
जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'त्यादिवाक्येभ्यः ॥ १० ॥

एवं प्रस्तुतमशेषं शास्त्रमुपवर्णयैतदर्थपरिज्ञानपूर्वकपाठफलोपन्यासपुरःसरमुपसंहरन्ति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गुहा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति समाप्तौ । एवमुक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवद्भक्तिप्रकारप्रतिपादनात् निरू-
पितमपि गूढतत्त्वं गुप्तस्वरूपम्, भगवदनुगृहीतैरेवैतदभिप्रायस्सावगन्तुं शक्यत्वात् ।
एतद्यः पुमानुदितभाग्यो भगवदीयानुग्रहेण विचारेण वा सम्यगर्थविवरणपूर्वकमधीयीत पठे-
त्तस्य भगवति द्वा स्थिरा रतिः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमत्कल्याणरायाङ्गजन्मा गोपेश्वराभिधः । विवृतिं भक्तिवर्धिन्याः कृतिनिर्वृतये व्यधात् ॥
यद्यप्यतिद्वयासाः पितृचरणैर्निर्मिता विवृतिः । तदुपरिकरणेऽन्यस्या आधोयो भूयतेनल्पम् ॥
तेषामतिकरुणानां तथापि घालेन संरचिता । निजपाठितगुणनेव प्रीत्यै नित्यं भविष्यम् ॥
इमां श्रीवल्लभाचार्यपदपङ्कजकिङ्कराः । पश्यन्तः सन्ततं सन्तः सन्तुष्यन्तु मुहुर्मुहुः ॥

इति श्रीमद्रोकुलाधीशपदपङ्केरुहनिरतिशयरतिबर्त्सप्रवर्तकोद्देशलक्ष्मणवल्लभालामहारसाब्धिस-
मुच्छलद्वायकलोलसंवलितसकलस्वरूपश्रीवल्लभाचार्यवदनचन्द्रचञ्चलास्तमवचनमरीचिनि-
चयप्रोदश्चक्षिःसीमानन्दनिकुरुस्वकरम्बितकृतनिजभूत्यनिकरचेतश्चकोरकानवधिकातुकम्पा-
निधानश्रीविठ्ठलमिधानप्रभुचरणपयोरुदरेणुकणमात्रसर्वस्वश्रीकल्याणरायतनुजगोपेश्वरवि-
चिता भक्तिवर्धिनीविवृतिः समाप्तिमुपागमत् ।

श्रीविठ्ठलपदपङ्कजकिङ्करगोपेशसुरचिता या । तां श्रितानां तोषाय रोषाय द्वेषिणामस्तु ॥
अनया कृपया तेषां कृतयामितया मया । सदार्थां वल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥१॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेता ।

प्रणम्य गोकुलाधीश्वरभक्तिमार्गाब्जभास्वतः ।

आचार्यास्तद्व्यादृष्ट्या व्याकुर्वे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवता एकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये 'न साधयति मां योग' इत्यत्रोपलक्षणविधया सर्वेषां योगादीनामुपायानां स्वासाधकत्वमुक्तवोजितार्थाः भक्तेः स्वसाधकत्वमुक्तम्, तत्र किं नामोजितत्वमित्याकांक्षायां प्रवृद्धत्वमेवोजितत्वमित्यभिसंधाय भक्तिवृद्ध्युपायं स्वीयानामर्थे वक्तुं प्रतिजानते यथा भक्तिरित्यादि ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा त्याग्योपायो निरूप्यते ।

तत्र भक्तिशब्दो माहात्म्यज्ञानपूर्वकमुद्धस्नेहे रूढः । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु मुद्धः सर्वतोधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथे'ति पञ्चरात्रसूत्रेः, 'सा परानुरक्तिरीश्वर'इति शांडिल्यसूत्रोक्ताद्भक्तिलक्षणात्, 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत' इति भावलक्षणस्मृतेश्च । स्नेहश्च ज्ञानादिभ्योतिरिक्तो मनोधर्मविशेषः । प्राणिभ्यनुरज्यामि स्निह्यामीत्यनुप्यवसायेन मानसप्रत्यक्षगम्य इति शांडिल्यसूत्रभाष्ये स्वप्नेश्वराचार्यैर्व्यवस्थापनात् । नचैवं सति स्नेहमात्रमेव भक्तिरिति शङ्क्यम् । 'गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैवाद्यो नृपाः । संवन्धाद्दृष्ट्वायः स्नेहाद्युपं भक्त्या वयं विभो' इति सप्तमस्कन्धीयनारदवाक्ये भक्तिस्नेहयोर्निर्देशभेदस्य विरोधापत्तेः । उक्तपञ्चरात्रसूत्र्यादिपुक्तानां तद्विशेषणानां वैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्मात्तावद्विशेषणविशिष्टस्नेह एव रूढो, न केवल इति निश्चयः । योगविचारे तु 'भज सेवाया'मिति धातोर्मावे किन्प्रत्यये कृते भक्तिरिति भवति । भावश्च क्रियासामान्यम् । प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति वैवाकरणनियमात् धात्वर्थव्यंग्या या प्रधानभूता क्रिया तत्र पर्यवसति । प्रधानभूता च क्रिया मानसेव । 'अन्यत्रमना अमूवन्नागृण्यम्, अन्यत्रमना अमूवन्नापश्यमि'तिवाजसनेयश्रुतौ मनसः प्राधान्यश्रावणेन तत्क्रियाया एव प्राधान्यस्यौचित्यात् । तथाच सेवामिव्यंग्या प्रेमरूपा मानसी सेवा भक्तिरिति तत्र योगरूढः सिध्यति ।

१ तृतीयस्कन्धे च 'सा भ्रष्टमानस विवर्धमाना गिरिजामन्यत्र करोति पुंत्वं । इरे. पदानुसृष्टि-
विधृतस्य समसद्वृत्तान्तयमाशु पठे' इति । २ साम्यमिति पाठः ।

तथाच श्रवणादिनवकेषु पारिभाषिकः । 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
 अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसांपिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणेति
 सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवाक्यात् । अन्ये तूपासनायामपि भक्तिशब्दं प्रयुज्यते । नैयायिकास्तु
 आराध्यत्वेन ज्ञान भक्तिरित्याहुः । तन्मते बुद्धिविशेष एव भक्तिः । वस्तुतस्तु तत्र
 सारूप्यप्रयुक्ता गौणी । पूर्ववद्ब्रह्मादिज्ञापकप्रमाणमावात् । तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशध्याये
 श्रीकपिलदेवैस्तु 'काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरे'ति देवहूतिप्रश्ने देवानां
 गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या, अनिमित्ता
 भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी, जरयत्याशु या कोशं निर्गोर्णमनलो यधे'ति स्वरूपकार्यं
 लक्षणान्यां बोधिता । तत्र एकमनसः पुंस इन्द्रियाणां स्वाभाविकी अनिमित्ता सत्त्वोपाधौ
 भगवति वृत्तिर्निष्ठेति स्वरूपलक्षणम् । कोशजरणं च कार्यलक्षणमिति सिध्यति । तत्सुबो
 धिन्यां सत्त्वपद सांख्यानुसारात् 'वस्तुतस्तु मूलरूप' इति व्याख्यातत्वात्स्पष्टम् । अष्टौ
 विंशध्याये तु 'भक्तियोगो बहुविध' इति पुरुषस्वभावभेदकृतमार्गभेदेन भक्तियोगस्य बहु
 विधत्वं प्रतिज्ञाय, त्रिविध सात्त्विकराजसतामसभेदेन तदेव नवधा त्रिभिः श्लोकैर्मिधाप्य
 ततो 'मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथागंगांमसोम्बुधौ
 लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्याप्युदाहृतमित्यनेन भगवद्गुणश्रवणमात्रात् भगवत्त्वविच्छिन्ना
 मनोगतिर्यो जनयति सः भावः निर्गुणभक्तियोगाख्य इत्येव लक्षितः । ततः 'अहैतुक्य-
 व्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । सा लोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीपमान न
 गृह्णन्ति निना मत्सेवनं जना' इति सार्धार्थ्यां कालकर्माव्यवहिता पुरुषोत्तमविषयिणी स्वतः
 पुरुषार्थरूपा या सेवा सा आत्यन्तिकभक्तिरित्येव लक्षिता । अत्र च भक्तिशब्दः प्रेमसेवायां
 योगरूढो गृहीत इति 'सालोक्ये'ति वाक्यादवसीयते । अयमेव कैकादशस्कन्धे द्वादश-
 ध्याये 'केजलेन हि भावेन, गोप्यो गावः खगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा नामी-
 सुरलसे'त्यादिभिः श्लोकैर्भगवता परामृष्टो ज्ञेयः । एवं भक्तिशब्दस्यानेकार्थत्वे सति प्रकृते
 का या निवक्षितेति चेत् ? उच्यते । आचार्याणां भगवदाज्ञया एकादशस्कन्धे भगवदभिस-
 हितो यः सुगोप्यः सत्सङ्गलभ्यो भाव उक्तः, स एवाभिसंहितः । सिद्धान्तमुक्तावस्थां 'चेतस-
 स्त्रयणं सेने'ति कथनात्, तद्विरम्ये प्रयुचरजैरपि 'ता नास्ति'ति द्विदशध्यायवाक्यस्य
 निरुपानात्, प्रकृतग्रन्थेपि तत्रत्यचतुर्दशध्यायवाक्योक्तसत्सङ्गश्रवणकीर्तनात्मकसाधनाना-
 मभिधानाच्च । न च चतुर्दशध्यायोक्तमाधनानां द्वादशध्यायोक्तमाधनं प्रति साधनत्व
 कथमिति शङ्क्यम् । चतुर्दशध्याये तथैव भक्तिशब्देन परामर्शितम् । द्वादशध्याये 'न रो-

१ प्रामाण्याभावादिनि पाठ । २ एतेन विंशध्याय इति पाठ, अष्टाधिको विंशो मन्त्रोन्वितो
 गोपविश, साष्टो व्याये । ३ तेन मनसो गतिर्विन भवेनेति सिद्धम् । एव 'भक्तिरस्य भजनमिति'
 नाम वाक्यस्य सन्देहः । ४ उचितं वाच्यमेव, अतो न च वदतामुपमायात्वं निरोधः ।

यति मां योग' इत्याद्युक्तस्य योगादीनामसाधकस्यात्रापि 'न साधयति मां योग' इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानेन तथा निश्चयात् । अतस्तस्य या पूर्वावस्था 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्त्विति' इत्यत्रावस्थे उक्ता, सात्र विवक्षिता, तस्याः पूर्वोक्तरूपोर्जितत्वार्थमेव प्रयतनात् । तथाच वा यथा येन प्रकारेण प्रवृद्धा ऊर्जिता स्यात् तथा तेन प्रकारेण उपायो बुद्धिस्थो निरूप्यत इत्यर्थः ।

एव प्रतिज्ञाय अधिकारिभेदेन प्रकारद्वयं वदिष्यन्तो मुख्याधिकारिणो भक्तिप्रवृद्धेरधिकारबलादेव सिद्धत्वात्तदनुकत्वा प्रथमं मध्यमाधिकारिण उपायमाहुः बीजभाव इत्यर्थेन ।

बीजभावे दृढे तु स्यास्यागारच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

बीजरूपो भावः भगवदनुग्रहजन्यः प्रेमा । तस्मिन्वक्ष्यमाणरीतिकव्यसनरूपतया दृढे सति । तुः साधनान्तराशङ्कानिरासे । तदा त्वागारच्छ्रवणकीर्तनात्स्यात् । विरहालुभवार्यं सन्यासनिर्णयोक्तप्रकारकः सवासनगृहपरित्यागस्त कृत्वा तदुत्तरं यच्छ्रवणसहित कीर्तनं तस्मात्स्वीदित्यर्थः । अत्र श्रवणानन्तर कीर्तनस्य कथनाच्छ्रुतानां स्वरूपगुणलीलानां भावन कीर्तनात्पूर्वमर्थबलात्प्राप्यते । एतदभिप्रायेणैव सन्यासनिर्णये 'भावो भावनया सिद्धः साधन'मित्युक्तम् । निरोधलक्षणे चाशसाः प्रथमतो निरूपिताः । तथाचैतैश्चतुर्भिर्मैक्तिरुज्जितलक्षणवती प्रवृद्धा भवतीत्यर्थः । एतदेव निरोधलक्षणग्रन्थे 'महतां कृपया यावदित्यारम्य 'तदध्यासोपि सिध्यती'त्यन्तेन फलानुभवपर्यन्तं प्रपन्नित ज्ञेयम् । तन्मया तत्रैव विवृतमिति नेहोच्यते ।

प्राशस्त्यु । पुष्टिमार्गाचार्यानुग्रहपूर्वकभगवन्निवेदनानन्तरभावितमगीकारं बीजभावत्वेन केचिदाहुः । अन्ये तु मन्त्रसाधारणकारणमहदनुग्रहसत्ताम् । इतरे चाल्पं स्नेहम् । तथा त्यागपदेन भगवदतिरिक्तत्याग केचिदाहुः । अन्ये तु एतन्मार्गाचार्यातिरिक्तसाधनत्यागम् । इतरे तु भक्तिमार्गविरोधिनोन्यमजनादेस्त्यागम् । तेन तन्मते गृहस्थित्यनिरोधो त्याग आयाति । मन्मते तु गृहस्थितिविरोधीतिभेदो बोध्यः ॥ १ ॥

अतः परं जघन्याधिकार्यर्थ प्रकारं वदिष्यन्तः पूर्वं बीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः बीजेत्यादि ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अन्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

बीजं पूर्वोक्तम् । तद्दार्ढ्यप्रकारस्तु निरूप्यत इति शेषः । गृहे गृहस्थाश्रमे स्थित्वा स्वधर्मतः वर्णाश्रमधर्मतः पूर्वसिद्धादव्यावृत्तः अपरावृत्तः । 'आचार्यकुलद्वेदमधीत्य गुरोः

१ साधारणसत्तारूपप्रेमन्वावर्तकं विशेषणम् । 'नासतो विद्यते भाव' इति गीताया तदुक्तम् । प्रेमापि सत्तारूप विषयकेदृश्यावृत्त । विनोपणादित्युक्तम् । २ एतादृशैकदशैक्यावेतिष्यति । ३ जघनरूपप्रेमपरिणामान्तिभेदेन वृत्तादिग्रन्थं यत्क कारिकोपा भक्तिरुद्धि स्यादिति नोपक्रमविरोधः ।

कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो^१ च^२ कान्तिदः^३ ।
 सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वाणि गूढान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः, स खल्वेवं वर्तयन् यावदाहु
 प्रबललोकमभिसंपद्यते, न च पुनरावर्तते^४ इति छान्दोग्यस्ये गृहिणोपसंहारसूत्रविपर
 वाक्ये तथा सिद्धत्वात् । एकादशस्कन्धे उद्धवप्रश्ने भगवताप्याचारलक्षणस्य वर्णाश्रम
 धर्मस्य भजनाह्वत्वेनोक्तत्वाच्च । तं कुर्वन् कृष्णं पुरुषोत्तमं भजेत् । तत्र साधनं पूजाश्च
 णादिकं च । तदाहुः पूजया श्रवणादिभिरिति । अत्र पूजा यथालब्धोपचारैः सा
 नालंकरणादिरूपं स्वरूपसेवनम्, अर्चनापरपर्यायम् । तत्रैव पूजनप्रयोगदर्शनात्
 श्रवणादि तु नवविधं प्रसिद्धमेव । तैर्मज्जेत् सेवेत । प्राथमिकभगवदनुग्रहेण जातामनुब्रूत
 भक्तिमनसा साधनमर्यादयामिव्यञ्जयन् वर्धयेदित्यर्थः । यद्यपि नवस्वर्चनमपि प्रविशति
 तथापि तस्यावश्यकत्वाय विशेषफलसाधकत्वाय च प्रथमं पृथङ्निर्देशः । नचोक्तश्रुति
 भगवद्वाक्यबोधितप्रकारकस्य वर्णाश्रमधर्मस्वेदानीमभावाद्भजनस्य व्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम्
 सप्तमस्कन्धे 'स्वधर्माचरणं शुच्ये'ति नारदवाक्येन, निबन्ध आचार्यैरपि 'स्वधर्माचर
 णत्वे'त्यङ्गीकारेण च यथाशक्ति तत्करणेपि भक्त्यैवङ्गतापरिहारस्य निःप्रत्यूहत्वात्
 एवमेकः प्रकार उक्तः ॥ २ ॥

अतःपरं वैधुर्यादिना तदशक्तौ प्रकारान्तरमाहुः व्यावृत्तोपीत्यादि ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

वैधुर्यादिना व्यावृत्तः स्वाशक्त्या वर्णाश्रमधर्माग्निवृत्तोपि हरौ भगवत्पदहर्तरि चित्तं
 स्थापयित्वा श्रवणादौ श्रवणाद्यर्थम्, तादर्थ्ये सप्तमी, यतेत् यत्नं कुर्यात् । अनुदात्तलक्षण-
 स्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदम् । न तु परार्थत्वात् । स्वतः पुरुषार्थत्वेनैव तत्क-
 रणस्य सिद्धान्तत्वात् । सदेति । निरन्तरमभीक्ष्णं वा । एवञ्च जपन्याधिकारिणोर्मध्ये
 यस्य सेवकसाधनसंपत्तिः तस्य पूजा श्रवणादिकं च बीजव्यक्तिसाधनम् । यस्य तु न
 पूजासाधनसंपत्तिः, तस्य तु भगवच्चित्तापूर्वकं श्रवणादिकमेव साधनम् । एतदेवाभि-
 मन्वाय निरोधलक्षणग्रन्थे 'संसारवेष्टदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै' इत्यारम्भ आन्तं
 प्रपञ्चितं ज्ञेयम् । तन्मया तदिवरणे व्युत्पादितमिति नेह पुनरुच्यते ।

प्रायस्तु अव्यावृत्तशब्दस्य व्यासद्वारहित इत्यर्थमाहुः, व्यावृत्तशब्दस्य च व्यासक्त
 इति । सोऽत्र 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्ये'ति श्रुत्यैव सिध्यतीत्युपेक्षितः ।
 व्यासक्त इति तु 'हरौ चित्तं'मित्यादिनैव निवार्यत इत्युपेक्षितः । उद्धृष्टाप्रसंगाच्चेति
 बोध्यम् ॥ २ ॥

१ मातृशोचरानिति यावत् । २ 'यदेव प्रियया करोति यद्वयं'ति श्रुत्युक्तं विशेषकत्वम् । ३ कान्तिदोऽनेन
 इति चेत् ? तमेव वेदानुचरत्वेन साधना निर्दिष्टवन्तीति श्रुत्युक्तात् कदाह । ४ विनरीतसंज्ञाप्रतयेव ।

एवं बीजदारब्धसाधनमुपदिश्य बीजामिव्यक्तिप्रकारमाहुः ततः प्रेमेत्यादि ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

तत उक्तविषय(मध्यम)वधन्याम्यां कृताहुक्तविषयसाधनात्मेव ह्यौ भवेत् । पूर्वोक्तो हरिशब्दोपानुपजते । एवमपि बोध्यम् । प्रेमं च भावकन्दलरूपं बोध्यम् । तथा-सक्तिः तदुत्तरं तादृशेन तत्करणेन तदुत्कर्षावस्था रागादिरूपा भवेत् ।

कल्याणरायास्तु स्वविषये स्वतः प्रवर्तको भावः प्रेमशब्देनोच्यते, स्वविषये विविधमनोरथजनको भाव आसक्तिरिति तयोर्लक्षणमप्याहुः । तदपि युक्तम् । तेषामुभयस सर्वजनीनत्वादिति ।

च पुनः यदा व्यसनं तद्विना स्यातुमशक्तिरित्याकारकं यदा भवेत्, तच्छब्दे भक्तिपरमकारणबोधके 'श्रद्धासृतकथायां म' इत्यादिरूपे भगवता साधनपर्याप्तिकथनात् दृढं बीजमित्यस्माभिरुच्यते । इदमेव गमकमाहुः यन्नापि नश्यतीति । नञ् अदर्शने । यद् दुःसंगादिना परिभूतं सदृशनागोचरतां न प्राप्नोति, किन्तु सर्वदैव दृश्यते, स्वयं चानुभूयते । तथाचैतदेव दार्व्यलक्षणम् । अदृश्यैव कादाचित्कत्वादिति । अत्र पूजाश्रवणादिकं दशमस्कन्धोक्तरीतिकमेव ग्राह्यमित्यभिप्रेतम् । नामावलीसमाप्तौ 'वाललीलानाम-पाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते । आसक्तिः श्रीदलीलाया नामपाठाद्भविव्यति । व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलामिधान्तः । तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीप्सुभिः सदे'ति कथनात् । एवं कीर्तनस्य निरोपलीलाविषयत्वे निश्चिते श्रवणस्यापि तद्विषयत्वमेव निश्चितं भवति । तथा श्रवणमपि यत्र यन्नामसिद्धं, यथा च नामावल्यां यत्रोक्ते, तदनुसंधानपूर्वकमेव संपादनीयमिति च । तथा पूजाया अपि । तेन नवानामप्येकरूपत्वं निश्चितं भवतीति मम प्रतिभाति । न च 'यस्याः संकीर्तनाद्विष्णुरात्मानं संप्रयच्छती'त्युपक्रमोक्तफलविरोधः शङ्कनीयः । तस्यावर्तनसिद्धात्कीर्तनात्सिद्धेः । उपसंहारे निरन्तरे जाप्योक्त्या तथावसायादिति ।

एवं दृढबीजलक्षणमुक्त्वा तत्सिद्ध्यर्थं तदुत्पादकानां प्रेमाथवस्थानां सिद्धिज्ञापकं लक्षणं क्रमेणाहुः स्नेहादित्यादि ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्दृढारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

१ 'बीजं तदुच्यते' इत्युत्तरमप्याह । 'सेवाया या कथाया वे'त्यत्र सेवाश्रवणादित्यादिरूपा भक्ति-
हंशोक्तः । २ 'प्रातराशौ निधिरतु'दित्यारम्भ 'नीली' वधित्वे'त्यन्तम् । ३ ततः प्रेमेलोकोक्त्याप्यनेषु ना-
मात्मकसाधनप्रयोगात् ततः इत्यस्य नामात्मकसाधनमाहुः ।

अत्रैतद्वोध्यम् । भक्तिः स्नेहविशेष इति पूर्वं व्युत्पादितम् । तत्कारणं तु भगवद्भक्त्यविशेष एवातुग्रहाख्य इति भक्तिहेतुनिर्णये सितम् । सा चानुग्रहजन्या भक्तिः कचित्सहस्रैवामिव्यज्यते, कचिच्च सत्सङ्गश्रवणादिसाधनद्वारा । तत्र ये शुद्धपुष्टावंगीकृतास्तेषु तु सहसैवाभिव्यज्यते, यथा गोकुलस्थेषु । ये पुनर्मिश्रपुष्टावंगीकृतास्तेषु तु साधनद्वाराभिव्यज्यते, किञ्चित्कार्यार्थं तेषु प्रतिबन्धतन्निवृत्त्योर्दंष्ट्रनात् । तथापि 'लौकिकत्वं' वैदिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा । वैष्णवत्वं हि सहजमिति लक्षणं तु न व्यवहरति । एवं सति येषु साधनद्वारा भक्त्यभिव्यक्तिः, तेषु साऽनुकृता भावरूपेण मनसि तिष्ठति, तत्र पूजादिषु साधनेष्वनुग्रीयमानेषु प्रेमादिरूपेण क्रमादुन्मृता भवति । अभियुक्तास्तु भावस्यावस्थासप्तकमाचक्षते । 'भावः प्रेम प्रणयः स्नेहो रागानुरागव्यसनानी'ति । अत्र च पूर्वधीजाभिव्यक्तिप्रकारकथने 'ततः प्रेमे'ति प्रेमशब्देन पूर्वावस्थां निर्दिश्यात् तदभिज्ञानककथने यत्स्नेहशब्दः प्रयुक्तः, तेन प्रेमप्रणयस्नेहाख्यास्तिस्रोवस्था यदा भवन्ति, तदा भगवच्छ्रवणाद्यतिरिक्तेषु रागविनाशो भवतीति सूच्यते । तथा च इतररागविनाशस्तत्प्राचुर्याभिज्ञापकं लक्षणम् ।

रागानुरागात्मकावस्थाद्वयरूपासक्तिप्राचुर्याभिज्ञापकं लक्षणत्रयमाहुः आसक्त्या स्याद्गृहाराचिरित्यादि । रुचिराकांक्षा गृहाराचिरगृहाकांक्षाऽभावः उपेक्ष्यत्वमिति यावत् । सा आसक्त्या स्यादिति । तदासक्तिप्राचुर्याभिज्ञापकं लक्षणम् । लक्षणान्तरमाहुः गृहस्थानामित्यादि । गृहस्थानां चेतनाचेतनानां भगवति समर्पणानन्तरं भगवदीयत्वानुसन्धानेपि तेष्वंशतः स्वीयत्वमभिमानस्यापि विद्यमानत्वात्तमादाय तेषां पूजाश्रवणादिसाधनषाधकत्वं स्वस्य भासते, सर्वेषां चित्रकर्मस्वार्थस्वभावभेदेनान्यविनियोगसंभवात्तन्निन्ताया अकरणेपि तेषु स्वाभिमानस्य सहसाऽनिवृत्तेरनायत्त्यापि तन्निन्तादिसंभवेन 'गृहेष्वतिथिवत् वस'त्रिति न्यायस्य तदानीमसंभवादपि तेषां श्रवणादिसाधकत्वं स्वस्य भासते । किञ्च, अन्यविनियोगादीनां स्थूललक्ष्मणरीरधर्मत्वात्तेषां तत्प्राधान्ये जीवस्त्वानुस्मृतिः सतीत्युक्तस्यास्मधर्मस्य गौणत्वान्मूर्खे पापाणकल्पत्ववदनात्मत्वं च तेषु भासते । तथाचैतदुभयभावं गृहस्थितिं शिथिलीकुर्वदासक्तिदार्ढ्यं संपादयतीति पूर्वोक्तमुभयविधं मानमासक्तिप्राचुर्यलक्षणमित्यर्थः । अत्र लक्षणत्रयकथनेन त्रितयमवने आसक्तिपर्याप्तौध्या ।

प्रायस्तु केचिदिदं मानं आसक्तिलक्षणत्वेनाहुः । अन्ये पुनर्व्यसनलक्षणत्वेन । अर्थं च स्वस्यरीत्या तं तमाहुः । मम तु भगवानेवं प्रेरितवानिति मयैवं व्याख्यातम् । गृहत्याग एवाचार्याणामाशयस्य स्पष्टत्वादिति ।

व्यसनस्य तदाहुः यदेत्यादि । यदि एवं प्रेगासक्तिप्रकर्षोत्तरं व्यसनं 'तद्दिना

१ संगारिमादयेषु वर्तमाना 'अन्तरा भूतमात्मवत्प्राप्त्यन' इति शब्दात् । २ 'अप्यनानामभिहित' अभिरुते । ३ निरोपपन्नं तयोरे । ४ द्वितीयदशानुबन्धस्य मुख्यरवादित्यर्थः ।

‘आतुमशक्तिः’ । सा भगवद्गुणलीलादिप्राधान्यं विहाय, कृष्णे स्यात्, कृष्णे इति तादर्थ्यं
 तस्मी, भगवत्स्वरूपार्थं स्यात्तद्वैव कृतार्थः स्यात्, कृतः अर्थः शुक्लसाधनरूपो येन
 तादृशः स्यात्, तादृशत्वं विना साधनपौष्कल्यं नेति । ‘एवं धर्मैर्मुष्याणामुद्धवात्मनिवे-
 दिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोन्योर्योस्यावशिष्यत’ इत्यग्रेवात्रापि साधनपौष्कल्ये-
 शब्दप्रयोगः । तथाच गुणलीलादिप्राधान्यं विहायैवं सर्वात्मभावपूर्वकक्षारूपं स्वरूपपरत्वं
 व्यसनोत्कर्षाभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः । अयं च गुणलीलादिप्राधान्यत्यागो गुणोपसंहारे
 ‘प्रदानवरसूत्रे’ प्रभुचरणैर्व्युत्पादितः ‘प्रकृतेऽपि सर्वात्मभाव’ इत्यादिना । तेनैवं दैन्य-
 पूर्वकशरणेमात्रेण स्वरूपपरत्वं व्यसनोत्कर्षलक्षणं पर्यवस्यति । एतावता दृढधीजस्वरूप-
 मुक्तम् ॥ ५ ॥

एवं धीजभावे दृढे सति भक्तिवृद्धिः स्वत एवाग्रे भविष्यतीति न मन्तव्यम्,
 किन्तु गृहं त्यक्तव्यमेवेत्याहुः तादृशस्यापीत्यादि ।

तादृशस्यापि सततं गृहस्यानं विनाशकम् ।

तादृशस्य सर्वं विहाय स्वरूपपरस्यापि सततं निरन्तरं गृहस्यानं विनाशकं तादृश-
 स्वरूपपरतानाशकम् । एकादशस्कन्धे भगवता ‘वाच्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः ।
 प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयत’ इत्यादिभिर्भक्तेर्माहात्म्यमुक्त्वा, अग्रे ‘स्त्रीणां
 स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् । श्रेमे विविक्त आसीन्नश्चिन्तयेन्मातन्त्रितः’ ‘न
 तथास्य भवेत्केशो बन्धव्यान्यप्रसङ्गतः । योऽपि तद्वाच्यया पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गत’ इति
 द्वान्यां रुपादिसङ्गपरित्यागपूर्वकं निरुपद्रवे विविक्तस्थाने स्थित्वा स्वचिन्तनस्य कथनात्
 रुपादिसङ्गस्य हेतुमन्त्रहेतुत्वकथनाच्च । तस्मान्निरन्तरं गृहस्थितिस्त्याज्यैव । किन्तु
 मध्ये मध्ये गृहान्निर्गत्य, यत्र भगवत्सान्निध्यं, तत्र गत्वा, भगवद्दर्शनसेवादिविधानेन गृह-
 स्थितिं शिमिलीकुर्यादित्यर्थः । एतेन धीजदार्व्यनिर्वाहप्रकार उक्तः ।

अतः परं यत्पूर्वं ‘त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादि’त्यनेन भक्तिवृद्धिप्रकार उक्तस्तं व्युत्पादयन्ति
 त्यागं कृत्वेत्यादि ।

त्यागं कृत्वा यतेशस्तु तदर्पार्थक्यमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

संन्यासनिर्णये ‘विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यत’ इत्यादिना आरंभदशाया

१ सार्धैर्भिक्षोपे दैन्यम् । २ ‘गुमुमुक्षुं शरणमनुमते’ इति गोपाक्षतापिनीये माहात्म्यं शरणत्वम् ।
 ३ सोहमिदं यद्यप्युक्तं सन्नातिभावरूपम् । उभयं भक्तिकारणं धीजभावे निरूपितम् । ४ भक्तिरसत्कारण-
 नोदीपवानुभावधत्ताभिभावरूपम् । ५ गृहे स्थित्वा स्वधर्मतो गृहत्यागमे भजनं संयोगरूपं, विप्रयोगरूपं
 त्याग इति द्विदशस्कन्धकमेकद्वितीयदशप्रकारम् ।
 ६ भक्तिः ।

रान्तरं तदनुकल्पं वा आहुः सेवायामित्यादि । तादृशभगवदीयसङ्गाभावेऽपि यद्यदूरायां विप्रकृष्टायां वा सेवायां आसक्तिर्दृढा भवेत् । अन्यकृतोपहाससंन्याकारादिभिरनपनोद्या भवेत् । एवं कथायां श्रूयमाणायां कीर्त्यमानायां वा तस्यामासक्तिर्दृढा भवेत्, सापि यावज्जीवम्, यावत्सामर्थ्यम्, जीवपदेन सामर्थ्यादिकमप्यर्थादाक्षिप्यते । अतस्तावत्पर्यन्तम्, न तु कश्चित्कालम् । क्रियाविशेषणमेतत् । तस्य यावज्जीवं तत्कर्तुः पुंसः कापि नाशो न । इह लोके यथाधिकारं स्वरूपपरतायाः साधनपरतायाश्च नाशो न । परलोके च यथाधिकारं फलप्रतिबन्धश्च नेत्यर्थः । दृढकथासक्तिप्रकारश्च प्रक्षिप्ताध्यायेषु तृतीये 'ज्ञाने प्रयासमुदपासेति' श्लोके आचार्यैर्विवृतः । 'अयमेको मार्गः सर्वेषां पुरुषार्थ-सिद्ध्यर्थं प्रसिद्धः सुगमः । आदौ स्थानस्थितानां जीविकोपद्रवाभावादिः स्वतःसिद्धः । सन्तश्च सर्वत्र भगवदाज्ञया परिभ्रमन्ति, तेषां चैतदेव कृतम् । भगवद्गुणगाने ते मुत्तरा एव भवन्ति । तत्रापि कथायां ज्ञात्वा वक्तव्यमिति न नियमः । केवलं भगवदोपा भगवत्सम्बन्धिनी वार्ता भवतु, न तूपपन्नाऽनुपपन्ना वेति । तत्राप्यनायासेन स्वकर्णे समागता भवति । परं कायवाङ्मनोनिर्वमस्या सा, तदनुगुणतया कायवाङ्मनोसि स्थापनीयानि, न तु तत्र विरोध आचरणीयः । एतावदेव कृतम् । अत्र साधनं जीवनमेव, न तु कर्मकरणादिकमपि । प्रायश्च इति ते चेद्भावान्तरं न कुर्युः । कालादयश्च प्रतिबन्धकत्वात् । अतस्तेनैव प्रकारेणाप्रेतनानां निस्तारः ।' किञ्च, सेवादृढासक्तिप्रकारोऽपि तत्रैव 'पुरेह भूम' इति श्लोके विवृतः । 'हे भूमन् व्यापक पूर्वमपि विद्यमान इहास्मिन्मार्गे बहयोपि सङ्गो योगिनो योगेनावधृतमक्तिसामर्थ्याः, अत एव त्वप्यर्पिता इहा चेष्टा यैः । तेनैव समर्पणलक्षणेन कर्मणा त्वत्सेवालक्षणकर्मणा वा लब्धया प्राप्तया मत्पर्येव विबुध्य स्वरूपं ज्ञात्वा, हे अश्रुत केनापि प्रकारेण न्युतिरहित, ते गतिं मार्गं, येन प्रकारेण त्व गच्छसि, ता प्रपेदिरे । पश्चात्तदनुगानां न कापि चिन्ता । अज्ञः अनायासेनैव परां लोकातीतां प्रपेदिरे प्राप्तवन्तः । अत आत्मज्ञानापेक्षापामप्ययमेव मार्ग उचितः ।' अत्र नात्येषां सम्मतिः, किन्त्वहमेव वदामीत्याहुः मतिर्ममेति । 'श्रद्धा'मुपक्रम्य 'मत्सेवायां तु निर्गुणे'ति । संवादसमूहो च 'नखद्गोपक्रमे प्वस' इति 'यो यो मयि परे धर्म' इति च भगवद्वाक्यात् सदादृतमक्तिप्रप्रे, तामुपक्रम्य 'मत्कथाश्रवणे श्रद्धा' 'श्रद्धामृतकथायां म' इति च भगवद्वाक्यात् मम बुद्धिस्तादृशसेवाशायमान मामवति, तेन तथेत्यर्थः । यदि च जाते बीजभावदाढ्ये अजाते वा पूर्वोक्तानां तदर्थानोपसाधनानां कालादृष्टादिना प्रतिबन्धात्कारणाशक्तिः, तदोपायान्तरमाहुः आद्येत्यादि । मुख्यः कल्पस्तु भगवत्कृपयैव मिष्यतीति न तत्र बाधसम्भावना । 'तदा भवेद्यालुत्व'मिति निरोधलक्षणे निष्कर्षात् । दयायां च सत्यां प्रतिबन्धासम्भवात् । यत्र पुनस्त्यागे बाधकभूयस्त्वमित्यादिनोक्तेनुरूपे कल्पिमाणे क्रियमाणे वा बाधस्त विघटनस्त सम्भावना उत्कटकोटिकः संशयः, तदा तु एकान्ते भगवत्स्या-

नादौ वासो नेष्यते । तदा गृहे वा अन्यत्र वा यत्र कचिस्त्वित्वा हरिरेव शरण भावनीयः ।
 'हराम्यघं यत्स्मर्त्तुमिति' भारते भगवद्वाक्यात् । 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'ति गीतायां भग-
 वद्वाक्याच्च । हरिरेव सर्वतो रक्षां करिष्यति । तुः संशयाविश्वासादिनिरासे । न संशयः,
 रक्षाकरणे संशयो नास्ति । तथा च पूर्वोक्तरीत्या भक्तिमार्गे प्रवृत्तिः संपाद्या । तत्र वाधे
 सत्यनुकल्पः करणीयः । तत्रापि वाधे तदनुकल्पः । तत्रापि वाधे शरणगमनं सर्वानुकल्प-
 रूपं करणीयम्, न तु पूर्वमेव सेवादिकं त्यक्त्वानुकल्पे प्रवर्तनीयम्, भगवदिच्छाया
 ज्ञातुमशक्यत्वादिति ॥ ७-१० ॥

एवं सर्वं भक्तिवृद्धयुपायं निरूप्य तदुपसंहरन्त एतद्विचारफलमाहुः इतीत्यादि ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं मया गुप्तं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इतिः समाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं गीतायामेकादशस्कन्धेऽन्यत्र च
 भगवदुपदिष्टं शास्त्रं मया गुप्तं निरूपितं प्रकटीकृतम् । यः सदा एतद्गुप्तं शास्त्रं समधीयीत
 सम्यक्प्रकारेण चिन्तयेत्, इह स्मरणे, इदिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । तस्यैतद्विचार-
 यितुरपि रतिः प्रेमात्मिका दृढा स्यात् । तथा च तथा दृढया ससासरायविनाशे जाते क्रमा-
 दन्यदपि भगवान् सम्पादयिष्यति । 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंस' इति भगवद्वाक्यात् । तथा
 चात इदमसीद्धं विचारणीयमित्यर्थः ।

इति श्रीवृद्धभाचार्यचरणाब्जप्रसादतः ।

परम्रेणयामातं व्यवृणोत्युत्तमः ॥ १ ॥

इति श्रीवृद्धभाचार्यचरणैकतानथीपीताम्बरात्मजपुरपोचमविरचिता

भक्तिवर्धिनीविद्वतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीवल्लभकृतटीकासमेता ।

शश्वत्प्रियासितापाङ्गध्यानावसितचेतसा ।

प्राप्ततन्निजरूपाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ १ ॥

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

भक्तिवर्धिन्याम् । यथेति । यथा येन प्रकारेण । भक्तिः शास्त्रीया । प्रवृद्धा मानस-
सेवारूपा सती फलोन्मुक्ता भवेत्तथोपायस्तत्प्रकारभूत उपायस्तनुवित्तजसेवया बीज-
भावदार्ढ्यसम्पादनरूपस्याग्रेण श्रवणकीर्तनरूपश्च निरूप्यत इत्यर्थः । तस्य साधना-
साध्यत्वसिद्धान्तादुपायपदम् । अत्र बीजं रत्याख्य आद्यः कोमलो भावः भगवानेव शर-
णमित्याकारकः । येन भगवद्धर्मेण रुचिर्भवति । भक्तिर्दृढम् । फलं स्वाधिकारानुसारेणालौकि-
कसामर्थ्याद्यन्तरप्राप्त्या भगवद्भजनम् । स उपायो द्विविध इत्याहुः बीजेति । बीजरूपे
रत्याख्ये भावे तनुवित्तजसेवया दृढे नाशसंभावनारहिते जाते तस्य भक्तिर्दृढस्य प्रवृद्धिः ।
फलोन्मुखत्वं सादित्यर्थः । अतस्तद्दार्ढ्यं सम्पादनीयमित्येक उपायः । द्वितीयनिर्धार-
माहुः त्यागादिति । त्यागाद्धेतोः सिद्धान्छक्तितात्पर्यरूपाच्छ्रवणसहितकीर्तनादित्यर्थः ।
हरिस्थानवासे तदीयैः सह स्थितौ शक्तितात्पर्यनिर्धारो भवतीति भावः । द्वितीयपक्षेपि
दार्ढ्यमपेक्षितमेवेति तुशब्दः । परन्त्वाद्यपक्षे गृहस्थित्या भावनाशशङ्कया तनुवित्तज-
सेवया तद्दार्ढ्यं सम्पादनीयं भवति । द्वितीयपक्षे तु तदभावात्स्वत एव दार्ढ्यं सिध्य-
तीति विभेदः ॥ १ ॥

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्या स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

आद्यमुपायमाहुः बीजदार्ढ्येति । द्वितीयपक्षादयं पक्षः श्रयणिति तुशब्दः ।
पापणिङ्त्वामावाय स्वधर्मतो वर्णाश्रमधर्मेण गृहे स्थित्वाऽव्यावृत्तो भोगार्थव्यावृत्तिर-
हितः । आश्रमधर्मत्वेन आश्रमगुणनादिकमेव कुर्वन्निति यावत् । श्रवणादिभिः सहितया
पूजया द्रव्येषु भावात्मकत्वभावनरूपया कृष्णं फलात्मकं भजेत्सेवेत । तनुवित्तजसेवां
कुर्यादित्यर्थः । ज्ञानमयद्रव्यसम्पादितयाः पूजात्वं 'धन्यास्त्विति श्लोके निरूपितम् ॥२॥

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शस्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

व्यावृत्तोपीति । कामादिप्रावत्ये तत्कृतप्रतिबन्धाभावाय भोगार्थव्यावृत्तिसहि-
तोपि सेवाऽनवसरेऽनिषिद्धप्रकारेण नित्यमपि भोगं कुर्वन्नित्यर्थः । हरौ चित्तं स्थापयित्वेति
शेषः । श्रवणादौ यतेत्, प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रार्थमेव भोगं कुर्वन् सदा सेवानवसरेपि यत्नं
श्रवणादिविषयकमेव सम्पादयेदित्यर्थः । एवं कृते बीजभावस्य दार्व्यं भवति । तन्नाभि-
ज्ञापकमाहुः ततः प्रेमेति । एवं कृते सा भक्तिः प्रेमशब्दाच्चा भवति । पूर्वं
लोकेपि स्नेहः स्थितो, भगवति परमधिकः । 'सर्वतोधिकः स्नेहो भक्तिरितिलक्षणात् ।
एवं कृते तु सर्वतो निवृत्तो भगवन्मात्रविषयको भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं सासक्ति-
शब्दाच्चा भवति । अनायासेनापि भगवानेव स्मृतो भवति येन तादृशस्नेहो भवतीत्यर्थः ।
'चित्तस्वभाव आसक्तिर्यस्यक्तुं नैव शस्यते । स्नेहो रतिरिति प्रोक्त' इति तृतीयस्कन्धसुषो-
धिन्यामुक्तम् । आसक्तित्वसाधकोपि पूर्वोक्त एव प्रकार इति तथेत्युक्तम् । व्यसनं चेति ।
अनापि स एव प्रकार इति चकारः । विशेषेणासनं क्षेपणं येन । येन भावेनान्यास्फुरणं
भवति । प्रपञ्चविस्मृतिरिति यावत् । आसक्तिः प्रपञ्चविस्मृतिर्युता सती व्यसनम् ।
तथाच निरोधो व्यसनशब्दाच्च्यस्तत्त्वं भक्त्येव भवेत् । तत्तदा बीजं दृढं भगवच्छास्त्रे
उच्यते । भक्त्येवसनत्वं बीजदार्ढ्यसाभिज्ञापकमित्यर्थः । दार्व्यस्वरूपमाहुः नापीति ।
नाशप्रतिषेधोऽपीत्यर्थः । सततगृहस्थितौ नाशसम्भावनामपि वक्ष्यन्तीत्यपिशब्दः ॥ ३ ॥

प्रेमादिप्रपञ्चसामिज्ञापनाय तत्कार्याण्याहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्वागयिनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

सर्वतो निवृत्ताद्भगवन्मात्रविषयकस्नेहादित्यर्थः । रागविनाशगृहारुचिफ्रुतार्थतार्ता
क्रमान्तेप्राप्त्यभिज्ञापकत्वमिति भावः । रागविनाशो विषयवैराग्यम् । स्नेहस्य विषयस्यो
निवृत्तौ तेषु वैराग्यमुदासीनता भवतीत्यर्थः । आसक्त्या गृहारुचिर्भवति ॥ ४ ॥

अत नञर्थो निरुद्धत्वमित्याशयेनारुचिपदार्थं विवृण्वन्ति ।

गृहस्थानां याधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदेव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकृत् ।

गृहस्थानामिति । अभगवदीयानामिति शेषः । एतेषां भाग्यापकत्वेनानात्म-
त्वेन च भाग्यमरुचिपदार्थं इति भावः । भाग्योपुत्रयोरात्मत्वे शास्त्रसिद्धे अपि मत्तानां भ-
गवानेवात्मरूपो, न ॥ तादृशभावः । अत एव सेवाप्राप्तिकृत्ये भार्यादीनामपि त्यागोऽ-

त्रोक्तः । यदा भक्तिर्व्यसनरूपा स्यात् । बाधकत्वेनाप्यन्यास्फुरणं स्यात् । तदैव कृष्णे कृतः समर्पित ऐहिकपारलौकिकः सर्वोप्यर्थो येन तादृशः सिद्धात्मनिवेदो भवतीत्यर्थः । पूर्वं सामान्यतो निवेदने कृतेषु तत्सिद्धिर्व्यसने एव जाते भवति । तथाचात्मनिवेदनरूपा भक्तिर्व्यसनकार्यमिति यावः । यथा गोपाः सर्वस्य भगवदर्थत्वज्ञानेन अप्रघविस्मृतेर्जातत्वात्सर्वार्थं भगवानेव वक्तव्य इति ज्ञानयुक्ताः क्षुत्रिवृत्त्यर्थमपि भगवन्तमेव प्रार्थितवन्तः । अत एव 'व्यसनान्नान्यगामिन' इति तत्र निबन्धे निरूपितम् । पूर्वयोः किञ्चित्कालं व्यवधानमपि । इदं तु व्यसनसिद्धौ श्रीप्रमेव भवतीति यदा तदैवेत्युक्तम् । तत्र किञ्चिदन्यदप्याहुः । तादृशस्यापीति सिद्धात्मनिवेदनस्यापीत्यर्थः । गृहस्य भगवति समर्पितत्वेन सर्वथा बाधकत्वाभावात् सर्वार्थानां त्यागः, किन्तु सततस्मितौ भोगदृष्टिसम्भवात् भोगस्य च सेवाफलग्रन्थे बाधकत्वनिरूपणान्मध्ये मध्ये लीलाख्यलेषु गोवर्धनादिषु गण्डेदिति सततमित्युक्तम् । विनाशकृत् । भोगसम्भावनाया वीवभावनाशकृदित्यर्थः । एवं तनुषित्तजसेयया बीजदारब्धसम्पादने भक्तिर्व्यसनान्तावस्थां प्राप्ता चेत्तत्प्रवणलक्षणमानससेवारूपा इडा सती अलौकिकसामर्थ्याद्यन्यतरफलेन्मुखा भवतीत्येक उपाय उक्तः । अत्र भार्यादिप्रातिकूल्ये यः प्रतिकूलस्तस्य त्यागो, न तु गृहस्य । अत एव 'प्रतिकूले गृहं त्यजे'दित्यत्र गृहं भार्यादिकमिति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

त्यागं कृत्वा यतोयस्तु तदर्थाधिकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

द्वितीयमाहुः त्यागं कृत्वेति । गृहत्यागं कृत्वा । स चासावर्थश्च तदर्थः । आद्यश्लोके उद्देशत उक्तः श्रवणकीर्तनरूपो योर्थस्तदर्थं तद्विषयकमेवैकं मानसं यस्य तादृशः सन् । श्रवणकीर्तनार्थमेव हरिस्थाने भगवद्भक्तसंनिधौ तिष्ठन्निति यावत् । एतादृशः सन् यो यतेत् । श्रवणादानिति शेषः । स भक्तिं सुदृढां व्यसनत्वं प्राप्तां लभते । ततः सर्वतोऽधिकां परां फलेन्मुखामपि लभत इत्यर्थः । भक्तेः पूर्वमपि सिद्धत्वात्प्रविशेषणे हीतिन्यायेन विशेषणलभो विधीयत इति ज्ञेयम् । 'गृहं सर्वार्थानां त्याज्य'मिति वाक्यादेतस्य पक्षस्य मुख्यत्वम् । अत एव प्रथम-पक्षे नाशसम्भावनाप्यस्तीत्युक्तम्, अत्र तद्व्यावर्तनाय तुशब्दः । मुख्यांशं विशदयन्ति सुदृढामिति । आद्यपक्षे सततगृहस्थितौ नाशसम्भावनाप्यस्तीति तदकृत्वा बीजदारब्धसम्पादनेन 'भक्तेर्दार्ढ्यं व्यसनत्वं सम्पादनीयं भवति । अत्र पक्षे तु गृहभावेन नाशसम्भावनाऽभावात्पूर्वोक्तबीजदारब्धं यत्नं विनैव सुदृढा व्यसनत्वं प्राप्ता भवतीत्येतावदंशमादाय 'पाक्षिकोपि दोषः पतिहरणीय' इति न्यायेन मुख्यत्वम् । फलसाधने तु साम्यमेवेति वक्ष्यते ॥ ६३ ॥

ननु त्यागमात्रमेव वक्तव्यं भवति, हरिस्थानवासो भक्तसद्व्यय पुनः किमर्थं बोध्यत इत्यत आहुः त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाव्रतः ॥ ७ ॥

अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

धर्मद्वयरहितकेवलत्यागे बाधकभूयस्त्वमस्त्यतो हेतोः । तथाव्रतो दुःसंसर्गाद्देतोः हरिस्थाने तदीयैः सह स्वेयमित्यन्वयः । हरिस्थानवासराहित्ये बाधकभूयस्त्वं 'सहायसङ्ग-साध्यत्वा'दित्यारम्भ्य 'नैव त्यागः सुखावह' इत्यन्तं संन्यासनिर्णयोक्तमस्तीति शेषः । अतो हरिस्थाने स्वेयम् । तत्र ते दोषा न भविष्यन्तीति भावः । तथा भक्तसङ्गराहित्ये अव्रतो हेतोः अव्रतार्थं दुःसंसर्गात् दुष्टानां संसर्गसम्बन्धाद्देतोस्तदीयैर्भगवदीयैस्तत्रापि तत्परैर्भगवत्परैर्नतु हिरण्यकशिपुप्रभृतिवदत्परैः सह स्वेयम् । तदान्नार्थमपि तेषामेव संसर्गो भविष्यति, न तु दुष्टानामिति भावः ॥ ७ ॥

हरिस्थानस्य द्वैविध्याशयेनाहुः अदूरे इति ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

पूजाप्रवाहवति गोवर्धननाथजगन्नाथारिस्थाने भगवतः अदूरे पूजाप्रवाहरहित-यमुनातटादिषु लोकदृष्ट्या भगवतो विप्रकर्षे वा स्वस्य चित्तं यथा न दुष्यति, दोषमुक्तं न भवति, तथा स्वयमेव विचार्य स्वेयमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥

ग्रन्थोक्तपक्षद्वयमुपसंहरन्ति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्हृदा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायामिति । आद्ये बीजदार्ढ्यसम्पादनपक्षे सेवायां कियमाणायां, द्वितीये त्यागपक्षे कथायां वा क्रियमाणायां सत्यां यस्य आसक्तिरासक्तित्वं प्राप्ता भक्तिर्हृदा व्यसनत्वं प्राप्ता भवेत्, तस्य पुरुषस्य भक्तिबीजस्य नाशो न । तथा च व्यसनरूपा नाशसम्भाव-नारहितबीजा भक्तिश्चेतस्त्वलक्षणलक्षणमानससेवारूपा सती अलौकिकसामर्थ्यादन्यतरफलं यथाधिकारं सम्पादयतीति भावः । नात्र वर्णादिनियम इत्याहुः यावज्जीवमिति । सर्वानेव जीवान् मर्यादीकृत्येत्यर्थः । व्यसनसिद्ध्यनन्तरं हरिस्थानवासनियमोपि तथा नास्तीति क्वापीत्युक्तम् । किन्तु सवतष्टद्वयतिर्निषिद्धेति पूर्वमुक्तम् । वर्णादिसाधारण्यं प्रमाणेन निरूप्यत इत्याशंक्यात्र प्रमाणवलाभावाद्याहुः मतिर्ममेति । अस्मन्मतिसिद्धोप-पक्षः, अतः प्रमेयवत्सिद्धः । वाचा कथनेपि मनिसिद्धत्वमेव मुख्यमिति भावः ॥ ९ ॥

पक्षद्वयस्य व्यवस्थामाहुः याधेति ।

यावत्तर्गमायनायां तु नैकान्ते चास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न मंदायः ॥ १० ॥

कामादिभिर्बाधसम्भावनायाम् । इन्द्रियजयसामर्थ्याभावे-इति यावत् । तदा एकान्ते वासस्यागपक्षो नेष्यते । तथाचेन्द्रियजयसामर्थ्याभावे-पूर्वोक्तपक्षेण श्लेयम् । तत्सामर्थ्ये त्यागपक्षेण हरिस्थाने तदीयैः सह श्लेयमिति व्यवस्थेति भावः । एवं व्यवस्थायां 'गृहं सर्वात्मने'ति श्लोकसंमतिसूचनाय तुल्यन्दः । नन्वत्यागपक्षे गृहे स्थितौ तत्रासक्तिरनिवार्या । त्यागपक्षे च गृहत्यागस्याश्रमान्तराग्रहणे प्रमाणविरुद्धत्वात्पापसम्भावनेत्याशङ्कयाहुः हरिस्त्विति । सर्वतो गृहासक्तेः सर्वपापेभ्यश्चेत्यर्थः । 'अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच' इत्यस्यार्थानुसंधेयः । एतद्वाक्यानुसंधानेन न संशय इत्युक्तम् । हरित्वाद्वक्षणं युक्तमेवेति तुल्यन्दः ॥ १० ॥

उपसंहरन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गृहतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यपि स्याद्गृहा रतिः ॥ ११ ॥

य एतदिति । एतदध्ययनेनापि रतिर्विजभावरूपा दृढा स्यादिति । श्रीगदार्य-सम्पादनस्यापक्षसायमप्येकः प्रकार इति तस्यापीत्यभिप्रेत्यन्दः ॥ ११ ॥

स्त्रीयेषु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्मनिः ।

वदनानलदासोक्ता व्याकृतिः पूर्णतामगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृता भक्तिवर्धिनीटीका समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतटीकासमेता ।

वर्हिर्वर्हलसन्गौळि वेणुवादविशारदम् ।

दुःखं दलयतादुर्बैखिमद्वल्लितं महः ॥ १ ॥

श्रीवल्लभतत्सुतवगुरुपितृकृष्णान् मुहुः प्रणमन् ।

टीकामतीव रम्यां कुर्वे श्रीभक्तिवर्धिन्याः ॥ २ ॥

सगुणा भक्तिर्नवधोक्तैकनिधा निर्युणा ततो दशभिः ।

पथैरुक्तो वृद्धिप्रकार एकेन चोपसंहारः ॥ ३ ॥

अथ दशविधैर्भक्तमायैर्दशविधा भक्तिरिति दशश्लोकैर्भक्तिवर्धिनीशाखे भक्तिवृद्धि-
७ भक्ति

प्रकारं एकेन श्लोकेन तदुपसंहारं तत्पाठफलं चाहुः श्रीवृद्धभाचार्याः यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादित्यादिना ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

वीजभावे दृढे तु स्यात्पागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिर्भावरूपा प्रवृद्धा अवस्थाविशेषविशेषाविर्भावेन स्वरूपतापर्यन्तं प्राप्ता भवति, तथा मया उपायः साधनं निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः । ननु भक्त्युत्पत्तिसाधनं पूर्वमनुकत्वा भक्तिवृद्धिसाधनोपदेशः कथं कियत इति चेत् । अशोच्यते । पुष्टिमार्गे प्रभो 'रसो वै स' इति श्रुत्या एकवचनाविरुद्धसामान्यरसशब्दप्रयोगेणानेकविधस्वरूपावशिष्टैकरसरूपत्वं सिध्यति । अत्र प्रसुरनेकरसविशिष्टेऽपि प्राधान्यतः कीदृशस्वरूप इति जिज्ञासायां शृङ्गाररसरूप एवेत्यायाति । यतः श्रुतिभिः परमकाष्ठापन्नानन्दस्वरूपफलरूपदर्शने प्राप्तिं भगवतोदीपनविभावरूपश्रीगोवर्धनश्रीवसुनादिविशिष्टे प्रकृत्यतीताक्षरमहान्तर्गतमहानन्दमध्यव्यापिवैकुण्ठान्तर्गतश्रीमद्वृन्दावने 'नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बक'मित्यादीद्योऽनुगावरूपो यो रासस्वरसोन्मत्तः शृङ्गाररसालम्बनीमृतनायिकारूपगोपीकदम्बकयुक्तमेव परमकाष्ठापन्नफलरूपं स्वरूपं तान्यः प्रदर्शितमिति वृहद्भामनपुराणे श्रूयते । अन्यरसस्वरूपत्वेनैव प्राधान्ये तद्विभावादिविशिष्टमेव स्वरूपं प्रदर्शितं स्यात् । न च तस्य स्वरूपस्य परमकाष्ठापन्नत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । 'कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्वो रासमण्डल' इति वृहद्भामनपुराणे सारस्वतकल्पे स्वावतार उक्तो भगवता श्रुतीनामनुग्रहार्थम् । तत्कल्पानुसार्यैव श्रीमागवतं तत्स्वरूपदर्शनेनैव च निखिलवेदपुराणधर्मजिज्ञासाप्रवृत्तिजिज्ञासादिभिरप्यजातचित्तप्रसादानां श्रीमतां व्यासचरणानां चित्तप्रसादो जातो, न त्वन्यस्वरूपदर्शनेनेत्यर्थापत्तिरूपप्रमाणेन तस्य स्वरूपस्यैव परमकाष्ठापन्नत्वे सिद्धे तत्स्वरूपस्य परमकाष्ठापन्नत्वे प्रमाणाभावाभावात् । एवं च सिद्धे शृङ्गाररसरूपत्वस्यैव प्राधान्येन धर्मत्वेऽन्यरसस्वरूपाणां च तदङ्गत्वेन धर्मत्वे, शृङ्गाररसस्य तु रतिरूपस्यापिमावात्मकत्वात् रतिरूपस्यापिमावस्य च भगवद्रूपत्वेन वसत्वात् प्रसङ्गश्च व्यापकत्वात् भगवद्रूपकस्मिन्नेव व्यापकत्वे सिद्धे सर्वजीवेषु तं स्थितत्वं सिद्धम् । तत्र रते-र्मन्त्रत्वेनानन्तरूपत्वाद्भगवद्रूपिणी श्रीमद्भक्त्यादिनिष्ठारतिः शृङ्गाररसरूपा भवति । वरसदादिनिष्ठा भगवद्रूपिणी रतिर्भक्तिरसरूपा भवति । सेवास्मदादिनिष्ठा सपरिकरभगवदतिरूपायां स्थाय्य पूर्वरूपं निरोधाय शृङ्गाररसरूपतामपि प्रकटीकरोति । एवं च 'प्रेम्णस्तु प्रयमारण्या माय इत्यभिधीयते' । 'रतिर्देवादिनिपया माय इत्यभिधीयते' । 'माहात्म्यज्ञान-परंमुमुक्षुः गर्वतोषिकः । ग्रंथो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथे'ति वाक्येभ्यः प्रेमप्र-थमारम्भारूपत्वात् प्रसुरिपयकत्वाच्च मायशब्दाच्चा येदस्वरूपत्वेन भक्तिशब्दाच्चापि

भवति । तत्र सा भक्तिर्द्विविधा । मर्यादापुष्टिमार्गीया शुद्धपुष्टिमार्गीया च । तत्र 'यमेवे'ति श्रुतिसिद्धं मर्यादापुष्टिमार्गीयं वरणं शुद्धपुष्टिमार्गीयं च वरुणमिति वरणेति द्वैविध्यमिति सिद्धान्तात् मर्यादापुष्टिमार्गे मर्यादानुग्रहान्यां मिलिताभ्यामेव कार्यसिद्धिः । शुद्धपुष्टिमार्गे तु विशुद्धानुग्रहमात्रेणैव कार्यसिद्धिः । एवञ्च मर्यादापुष्टिमार्गे मर्यादापुष्टिमार्गीयभगवद्वरणप्रेरिततादृशजीवकृततादृगाचार्यसंश्रयसञ्जाततादृद्भामनिवेदनमात्रेणैवातिमात्राच्छादकमायारूपावरणभङ्गे पूर्वोक्तसापरपर्यायभावनस्याविर्भावः । 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विन्निषेधान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इत्यादिवाक्यात् । शुद्धपुष्टिमार्गे तु शुद्धपुष्टिमार्गीयश्रीमद्भक्तकृपाविष्टभगवत्कृपाप्रेरिततादृशजीवकृते शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयसञ्जाततन्मार्गीयनामनिवेदनमात्रेणैव । न चैतन्मार्गीयनामनिवेदनेनैव न सूक्ष्मबीजरूपभावो दृश्यत इति वाच्यम् । तादृद्भामनिवेदनादिभिः प्रतिषन्धकाविद्यापगमेति सूक्ष्मतत्त्वदैव तदर्शनाभावात् । समयविशेषसमुद्भूतकिञ्चिदशुपलकादिभिस्तदुत्पन्नानाञ्च रतिमात्राच्छादकमायारूपावरणभङ्गे पूर्वोक्तभावस्याविर्भावः । 'न रोषयती'त्यारम्य 'यथाऽवस्थे सत्सह' इत्यादिवाक्यात् । एवं च भावस्याविर्भावमात्रमेव, न उत्पत्तिरिति नोत्पत्तिप्रकार उक्तः । किन्तु वृद्धितत्प्रकार एवोक्त इति । न चाविर्भाव एव उत्पत्तिरिति वाच्यम् । 'अनिले जनने निले परिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यमिति सा त्रिषे'ति त्रिविधोत्पत्तौ घटादिवदनित्यत्वाभावाच्च जननरूपोत्पत्तिः । जीवात्मवन्नित्यपरिच्छिन्नत्वाच्च समागमरूपोत्पत्तिः । नित्यापरिच्छिन्नत्वेऽपि धर्मरूपस्य भावस्य तनुत्वाभावाच्च प्राकट्यरूपोत्पत्तिः । किन्तु वेदस्य यथा प्रलये सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेवमेव भावस्यापि पूर्वसूक्ष्मरूपेणावस्थानं पश्चात्पृथौ वेदस्य विस्तर इव स्वका-रणैः प्रवृद्धिमात्रमित्याविर्भावस्य उत्पत्तिरूपत्वाभावात् । तस्माद्भक्तेः सूक्ष्मबीजरूप-भावरूपेण सर्वजीवेष्वपि नित्यस्थितत्वात्तस्य च आचार्यकृपाभात्रेणैव आविर्भावस्यैव जातत्वात् साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च तद्वृद्धिप्रकार एवोच्यते, न तु तदुत्पादनप्रकारः, त्रिवि-धोत्पत्तेरप्यसम्भवात् । न च 'धानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धमक्तया विशदाशया य' इत्यादिना कथासुधाधानस्य भक्तिवृद्धिहेतुत्वमप्युच्यत इति व्यर्थं भवत्प्रयास इति वाच्यम् । अत्रैव श्लोके 'वैराग्यसारं प्रतिलभ्य योष' मित्यत्र उक्तत्वादस्य वृद्धिप्रकारस्य मर्यादामार्गीयभक्तिविषयत्वात् । शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तेस्तु 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह'ति वाक्याद्वैराग्यज्ञानानपेक्षत्वादिति जानीहि । वृद्धौ प्रकर्षस्तु फलानुभव-पर्यन्तसम्पादकत्वरूपः ।

ननु सा भक्तिप्रवृद्धिः कदा भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः बीजभावे हृदे तु स्या-
त्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । तत्र त्यागात् भगवद्भजनप्रतिषन्धकपृह्यादित्यागात् ।
अथ च श्रवणकीर्तनाच्च प्रेमासक्तिव्यसनरूपावसाविशेषविशेषाविर्भावेन पूर्वोक्त-

प्रकारकरत्यपरपर्यायबीजरूपो यो गावस्तस्मिन् दृढे केनापि तिरोधापयितुमशक्ये सति शुद्धपुष्टिमार्गीया भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । रासरूपतारूपवृद्धिप्राप्ता स्यादित्यर्थः । न चात्र त्यागपदेन सर्वत्याग एव कुतो नोच्यत इति वाच्यम् । अग्रे 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः' इत्यनेन वैदिकलौकिकधर्मसाहित्येन गृहस्थितस्यैव भजनस्य बोधितत्वेन तथा-
व्याख्यानस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अत्रेदं तत्त्वम् । त्यागस्तावन्निविधः । भगवद्भजनाननु-
कूलानामेव गृहादीनां त्यागः, न तु तदनुकूलानामपि । द्वितीयस्तु भगवद्भजनाननुकूल-
गृहमात्रस्यैव त्यागः, न तु भगवद्भजनाननुकूलानां स्रगृहस्थितान्यभगवदीयानामपि । तृती-
यस्तु भगवद्भजनानुकूलगृहस्थितभगवदीयानामिव तद्भजनानुकूलतदन्यभगवदीयानामपि
त्यागः । तत्र प्रथमस्त्यागो बीजदार्व्यप्रकारे तनुजवित्तजसेवारूपप्रारम्भदशासामयिकः ।
द्वितीयस्त्वासक्तिदशाविर्भावरूपमध्यदशासामयिकः । तृतीयस्तु व्यसनदशाविर्भावरूपपू-
र्णदशासामयिकः । तत्रैव तन्मोकोक्तस्त्यागो बीजदार्व्यप्रकारप्रारम्भदशात्यागः । अग्रे
'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यतेवस्तु तदर्थार्थैकमानस' इत्यनेन
वक्ष्यमाणः स मध्यमदशात्यागः । 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यत' इति संन्यास-
निर्णयोक्तव्यागस्तु फलदशात्याग इति योग्यम् । अत्रायं श्लोकः सूत्ररूपः, अग्रिमग्रन्थो
व्याख्यानरूप इति ज्ञेयम् ।

केचित्तु बीजं नाम 'यमेवे'ति श्रुतेर्निरुपाधिकरूपणया पुष्टिमार्गीय भगवद्भरणम्,
अन्यथा तत्र प्रवृत्तिरेव न स्यादित्यादिप्रकारेण व्याचक्षते । तच्चिन्त्यम् । वृष्टादिवृक्षस्य
वृष्टादिबीजमेव बीजम्, न तु पिप्पलादिबीजं बीजम् । एवं च जीवस्य वृक्षसज्जातीयत्व-
मुत्सर्गतः सर्वबादिसिद्धम्, अन्यथा पिप्पलादिबीजेभ्योपि वृष्टाद्युत्पत्तिः स्यात् । तथात्रापि
स्रोहरूपभक्तेरपि स्रोहरूपभक्तिरूपमेव बीजं भवितुं योग्यम्, सज्जातीयत्वात् । अत एवो-
पसंहारे 'तस्यापि स्याद्गृहा रति'रित्यनेनोपक्रमोक्तभावपर्यायरतिशब्देन भावस्यैव दार्व्य-
शुक्तम्, न तु पुरुषोत्तमवरणादीनाम् । एवं च यया वर्षासमयो नववारिसेकेन क्षेत्रान्तः-
स्थितं बीजं क्षेत्रनिष्ठं प्रतिनन्धकरूपं काठिन्यं दूरीकृत्य स्वकार्योन्मुखं करोति, तथा च
निरुपाधिपुरुषोत्तमवरणादिकं शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यानुग्रहद्वारा जीवान्तःस्थितं तत्परपर्यायं
सूक्ष्मरूपत्वात् बीजरूपमात्रं मायातिरस्करिणीरूपं प्रतिनन्धकं दूरीकृत्य स्वकार्योन्मुखं
करोतीत्यसाधारणनिमित्तकारणरूपमेव, न तु भाववत् । तत्समवायि तु इदमेवेति ज्ञापयितुं
बीजपदशुक्तम् । अत्र अन्यथा मूलकारणदार्व्यं स्यादित्याद्येव श्लोकनियन्धः कृतः
म्याच्छ्रीमदाचार्यचरणैः । न च वृष्टादिबीजानामपि वृष्टादिवृक्षं प्रति निमित्तत्वमेव दृष्टम्,
न तु ममसाधिकत्वम्, कार्यस्य वृष्टादेस्तममेतत्त्वाभावात्, तथैव भावरूपबीजस्यापि
निमित्तत्वमेवेति मिथे ममसायित्तोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यम् । यया वृष्टादिबीजानां निमित्तत्वेनि-
बन्धरूपबीजानां समवायित्वदर्शनेन समवायित्वम्, एवमेव भावरूपपर्यायस्यापि प्रसूतेन

‘स हैतावानास’ इति श्रुतेः, अथ च समवायित्वेनानुभवाच्च समवायित्वोक्तेर्विरुद्धत्वान्ना-
वात् । तस्मादुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया युक्तिपर्यालोचनयापि बीजरूपो यो भाव
इत्येव व्याख्यातमस्माभिरित्यास्तां तावत् ॥ १ ॥

ननु बीजदाढ्योपाय उच्यतामित्याकाङ्क्षायामाहुः बीजदाढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

अत्र पूर्वोक्तो भावो बीजम्, तस्य दाढ्यप्रकारस्त्वयं यत् ‘मार्यादिरनुकूलश्चेत्
कारयेद्भगवत्किंयाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिफूले गृहं त्यजे’दिति श्रीभागवततत्त्वदीप-
निबन्धे सिद्धान्तितत्वात् । भगवद्भजनानुकूले गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः वर्णाश्रमधर्मतो भगव-
द्भजनानुकूललौकिकवैदिकधर्मतश्च अध्यावृत्तः अनिष्टतः सन् कृष्ण श्रीमद्गोपीजनविशिष्टं
कृष्णपदार्थं फलरूपं भजेत्, कृष्णविपयिणीं सेवां कुर्यादित्यर्थः । अत्र यद्यपि स्वधर्मतः
इत्यत्र स्वपदस्यात्मात्मीयवाचकत्वात् स्वधर्मपदेनात्मधर्मरूपो दासधर्मोपपाद्यति, तथापि न
व्याख्याने संगृह्यते, किन्त्वात्मीयधर्मरूपवैदिकलौकिकधर्म एव संगृह्यन्ते । यतो भजेत्सदा-
र्थस्य सेवाकारणस्य सेवकधर्मत्वात् भजेत्पदेनैवात्मधर्मरूपदासधर्मसंग्रहस्य जायमानत्वादिति
बोध्यम् । कृष्णशब्दस्य श्रीमद्गोपीजनविशिष्टकृष्णपरत्वं तु मत्कृतप्रथमस्वकधर्मसुबोधि-
नीदिप्यण्यां ‘कर्ता ज्ञः सकलेश्वर’ इति एव व्याख्याने मया सप्रपञ्चमुक्तमिति तत्रैवावलोकनी-
यम् । अत्र वर्णाश्रमधर्मत्यागेन भजने यद्यपि पापं न भवति, ‘तस्मात्समुद्भवोरुज्य नोदनां
प्रतिनोदना’मित्यादिवाक्येन विहितत्वात्, तथापि स्वधर्मत्यागेन भजने गृहस्थितानां पुत्र-
कलत्रादीनां तादृग्विश्वासाभावात् स्वस्मिन्नसद्वृत्त्या सेवोदासीन्येन बहिर्मुखजनितमार्ग-
निन्दया स्वचित्तक्षोभेन च सेवाया अनिर्वाहः स्यात् । न च तर्हि पुनःकलत्रादीनां
निन्दया स्वचित्तक्षोभजनकानां बहिर्मुखानां सद्वृत्त्यागस्य कर्तुं शक्यत्वे ‘प्रतिकूले गृहं
त्यजे’दित्युक्तत्वात् सेवाप्रतिकूलतापामेन पुनःकलत्रादीनां त्यागस्य सिद्धान्तत्वेनोदासीन्ये
गृहे स्थित्वा स्वयं कर्तव्यस्य बोधितत्वात् । न च स्वधर्ममेव सर्वं क्रियतामिति वाच्यम् ।
स्वधर्ममेव सेवासामग्रीसम्पादनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । स्वधर्मत्यागेन तेषामौदासीन्याच्च
सेवानाशः प्रसज्येतोति । अथ च स एवोत्तमः सेवको यः स्वामिन आयासं न सहेते ।
एवंस्थिते गृहस्थे सेवकेन वैदिकलौकिकधर्मत्यागेन भजने क्रियमाणे तं दृष्ट्वान्येऽपि
तदनुयायिभिरुत्तमं भजने कृते स्वरूपार्थकनैदिकलौकिकधर्मनाशे जायमाने ‘यदा यदा हि
धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अग्न्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्’ इति वक्ष्यतात् धर्म-
रक्षार्थं भगवतः प्रयत्नकरणे महायास उत्पद्येत । स चायासः स्वदत्त एवेति गृहस्थसेन-
सानुत्तममेवकत्वं च प्रसज्येतेत्येवोपि हेतोः स्वधर्मतः अध्यावृत्तो भजेदित्युक्तमित्यवधेहि ।

नतु केवलमेव सेवनं कर्तव्यम्, अथवा किञ्चिदन्यदन्यदपि कर्तव्यमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः पूजया श्रवणादिभिः । अत्र विनापि सहयोगं तृतीयेत्युक्तत्वात्सहशब्दप्रयोगेऽपि
तृतीया । तथा पूजया श्रवणादिभिः सहेत्यर्थः सम्पन्नः । अथाप्रधानतृतीयानिर्देशात्से-
वाया एव प्राधान्यम् । पूजायाः श्रवणादेश्च गौणत्वमेव । अत्र पूजापि गृहस्थितानाम-
नौदासीन्यसम्पादनार्थं बहिर्मुखजनितमार्गनिन्दया स्वचित्तक्षोभाभावार्थमेवोक्ता । अन्यथा
शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवामात्रकरणे विध्युक्तत्वाभावाज्ज्ञाने तेषामौदासीन्यं स्यात् । तस्मात्
पूजासाधनैः शृङ्खलाद्युपचारैरपि सह सेवा कर्तव्येत्युक्तम्, परन्तु शुद्धपुष्टिमार्गीयसे-
वाविरोधिपूजासाधनैर्न कर्तव्येति । न च पुष्टिमार्गविरोधिपूजासाधनत्वागेऽपि तेषामौ-
दासीन्ये का गतिरिति वाच्यम् । पञ्चोपचारषोडशोपचाराष्टादशोपचारचतुःषष्ट्युपचारैः
पूजा विहितेति उपचाराणामनियतत्वेन कमपि पक्षं करोतीति तेषामौदासीन्याभावात् ।
अत एव अप्रधानतृतीयया श्रवणादित्रयमपि सेवाविधेर्न कर्तव्यम् । मुख्यतया सेवां कृत्वा
सेवासमयातिरिक्तसमये श्रवणादिकं कर्तव्यमिति तस्यापि गौणत्वमिति ।

यतु स्वधर्मतो दासधर्मतो भजेत्, अव्यावृत्तः लौकिकव्यावृत्तिरहितः सन् इति व्या-
ख्यानं, तत्र गृहे स्थित्वा भजने लौकिकव्यावृत्तिराहित्यं सर्वथा न भवतीति विचार्यम् ।
यद्वा । कृष्णं फलात्मकं पूजया पूजासाधनैर्भजेत् । सेवां कुर्यात्, न तु पूजयेत् । तथा च
सेव्यसेवकभावेनैव कृतिं कुर्यात् । न तु 'देवो भूत्वा देवं भजेदिति' वाक्यात् स्वस्मिन् देवत्वं
भावयेत् । किन्तु दासत्वमेव । न च भजेदित्येतावतैवायमर्थ आयात्येव, तथा च पूजयेदिति
पचनं व्यर्थमिति ध्याय्यम् । भजेदित्येतावत्युक्ते कया सामर्थ्या भजेदित्याकाङ्क्षया पूजया
पूजासाधनैरेव भजेदिति बोधनेन तस्य सार्थक्यात् । एवमेव श्रवणादिभिरपि भजेत्
श्रवणादिकमपि सेव्यसेवकभावेनैव कुर्यात्, न तु सेवकत्वमात्रमुद्भवा । तत्र प्रथमव्या-
ख्याने तु सेवानुकूलसाहपूजासाधनैः सह भजनम्, न तु गृहस्थितानामौदासीन्याभा-
वात् बहिर्मुखजनितचित्तक्षोभाभावात् मार्गनिन्दामावाप्य चेति ज्ञेयम् । द्वितीयव्याख्याने
तु प्रायशो यैरेव स्तुतिभिः पूजा भवति, तैरेव स्तुतिभिः सेवा भवति । परन्तु पूजा-
विहितत्वेन समर्पणम्, न तु दास्योपयोग्युचितानुचितविचारेण । सेवार्था तु दास्यो-
पयोगिशुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यश्लेहसदृशमायन्या समर्पणं स्वस्य श्लेहमावेधीति विशेषः । न
च श्लेहमात्रे कथं फलं भविष्यतीति वाच्यम् । श्लेहवन्शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यमार्गीयत्वपक्ष-
पातात् । इदं यथा तथा 'स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तर'मिति दशमस्कन्धीयग्रन्थस्तुतिपचव्या-
ख्याने भक्तिदमे प्रपन्नितमस्यलुभिरिति तत्रैवावलोकीयम् । अत एवोक्तं भजेदित्येव,
न तु पूजयेदिति । अत्र यथा पूजासाधनानां शुद्धपुष्टिमार्गीयेण समर्पणम्, स प्रका-
रस्तु मत्कृतशुद्धपुष्टिमेवासरणी द्रष्टव्यः, रहसत्वाद्वा नोक्त इति ज्ञेयम् ।

ननु तेषां हि सेव्यसन्तोषजनकक्रिया निश्चयः । सा च क्रिया पादमंशानादि-

रूपा । श्रवणादौ तु क्रियात्वाभावात्कथं तेन सेवा सिध्यतीति चेत् । अत्र ब्रूमः ।
 सेव्यसन्तोषजनकधर्ममात्रेणैव सेवा सिध्यति लोके, न तु क्रियामात्रेण, तथैवातुभवात् ।
 तथा च श्रवणादेरपि तादृशधर्मत्वात्तेनापि सेवासिद्धिर्भवत्येवेति जानीहि । यद्वा । श्रवणा-
 दिभिः सेवातुकूलभावभगवत्स्वरूपसेवाप्रकारादीनां ज्ञानस्य कृतिपर्यवसायित्वमेवेति
 क्रियात्वमेव ज्ञेयम् । न च सिद्धान्तमुक्तावल्यां तु 'तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजे'त्यत्र तनुवि-
 त्तजसेवैवोक्ता, न तु श्रवणादिजा सेवापीति वाच्यम् । तनुजसेवायामेव श्रवणादिजसे-
 वाया अन्तर्भावात् । तथा हि । तत्र तनुजावित्तजा सेवा द्विविधा मुख्या गौणी च । तत्र
 प्रभुसुखमात्रोद्देशेनैव कृता प्रसङ्गात् स्वधर्मपर्यवसायिनी मुख्या । स्वधर्मत्वमात्रोद्देशे-
 नैव कृता प्रसङ्गात् प्रभुसुखपर्यवसायिनी गौणी । तत्रेन्द्रियदेहप्राणान्तःकरणसङ्घात-
 रूपतनौ ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियसत्त्वात् ज्ञानेन्द्रियैर्प्राणरसनक्षुःश्रोत्रत्वचनोभिर्भगव-
 त्सेवोपयोगिषु स्वविषयेषु सदसद्विवेचनजा सेवा, अथ च कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाणिपादै-
 र्भगवत्सेवोपयोगिविवेचनकथनार्थगमनचरणसंवाहनवस्त्वानयनादिकसेवा, अथ च कर्मे-
 न्द्रियान्यां पादपूषाभ्यां सेवाप्रतिपन्धकमलकामनिवृत्तिद्वारा स्वच्छसङ्घातजा सेवा,
 अथ च शरीरावयवेन मूर्ध्ना त्वयातिसमीचीना भगवद्भोग्यसामग्री सम्पादनीया सम्पा-
 दितेति स्त्रीपुत्रादीनामपि वन्दनजा सेवा च स्त्रकृतालङ्कारादिवपि स्वस्मिन् दासत्वेन तत्त-
 त्सामग्रीसम्पादकत्वात् स्वान्तःस्थितप्रियप्रियतमाम्बामेव परस्परकृतत्वदुद्ध्या अतिसौन्द-
 र्यावलोकनजनितानन्देन प्रियस्य प्रियायाश्च वा वन्दनजा सेवा, अथ च क्षुधातृप्तादीनां
 प्राणधर्मत्वात् चानुभावेन तत्तत्समयानतिक्रमेण सपरिकरे प्रभो भोजनजलादिसमर्पणेन
 प्राणजा सेवा, अथ च दास्यसखित्वाभ्यामात्मनिष्ठाभ्यां यहिरङ्गान्तरङ्गसमवेष्ट्वपि सर्वदा
 प्राणप्रियासहितप्रभुसन्निधौ निःशङ्कमनसम्पादिता तत्तद्वस्तुसम्पादनजा सेवा, अथ च
 सङ्घातविशिष्टोद्देह्य मत्सम्यग्भिनः सर्वे प्रभुमात्रभोग्याः, नान्यभोग्या इत्यात्मसमर्प-
 णजा सर्वविधा सेवा च भगवत्सुखोद्देशेनैव कृतत्वादियं तनुजा मुख्यसेवा । स्वधर्म-
 त्वमात्रोद्देशेन कृता चेदृशी सेवा गौणीतनुजा सेवा ज्ञेया । एवमेव श्रवणकीर्तनस्मर-
 णजा सेवापि द्विविधा, मुख्या गौणी च । तत्र मद्धृदिस्थः सपरिकरः प्रभुः स्वप्रियतमम-
 क्तविशिष्टलीलाश्रवणेनानन्दातिशयमनुभवतामिति प्रतिबुध्य श्रवणजा सेवा मुख्या ।
 स्वेतरभक्तहृदिस्थो मत्प्रमुखादृशलीलाकीर्तनेनानन्दातिशयमनुभवतामिति प्रतिबुध्य तत्त-
 लीलागोपनाय तादृशलीलाविशिष्टप्रभुस्मरणजा सेवा मुख्या । भगवत्सुखमात्रोद्देशेनैव
 कृतत्वात् । स्वधर्ममात्रोद्देशेन कृता तु श्रवणकीर्तनस्मरणजा गौणीत्युच्यते ।
 अत्रापि सर्वविधापि सेवा शुद्धपुष्टिमार्गीयानाम्, द्वितीया तु मर्यादापुष्टिमार्गीयाना-
 मिति ज्ञेयम् । एवं च श्रवणादिजस्या अपि सेवायाः श्रोत्रवाग्निन्द्रियान्तःकरणमाध्य-
 त्वातनुजसेवायामन्तर्भाव इति श्रवणादिजमेवादिकमेवेति । न त्वदुत्तपवकाश इति दिक् ।

एवं चित्तजापि द्विविधा । मुख्या गौणी च । तत्र स्वाजितसर्वविधसर्ववित्तेन परि-
करविशिष्टप्रभूपयोगिवस्तुसम्पादनञ्च मुख्या । वित्तजा सेवा स्वाजितद्रव्यस्य शास्त्रोक्त-
विभागं कृत्वा विभागगतमगवद्व्येण तादृशप्रभूपयोगिवस्तुसम्पादनञ्च गौणी वित्तजा
सेवा । अत्राप्याद्या शुद्धपुष्टिमार्गीयाणाम्, द्वितीया मर्यादापुष्टिमार्गीयाणां ज्ञेया ।

सादेतत् । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इति श्रुत्या मगवत ईदृशत्वेन जीवानां सहज-
दासत्वेन दास्येन सेवा कर्तुं शक्या । सख्यात्मसमर्पणाद्यस्तु भगवदङ्गीकारसाध्य-
त्वात् सख्यात्मसमर्पणाभ्यां निःसङ्कतया जीवेन स्वयं सेवा कर्तुमशक्येति चेत् ।
अत्र वदामः । 'स नो बन्धुर्जनिता संविधाते'ति 'पतिं विश्वस्यालेश्वरं शाश्वतं शिवमच्यु-
त'मिति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतिभ्याम् 'भर्ता सन्धियमाणो विभर्ति' 'एको देवो बहुधा
निविष्ट'इति श्रुतिभ्यां 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाये' ति मुण्डकोपनिषच्छ्रुत्या च 'पितामहस्य
जगतो माता धाता पितामहः । गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । उपद्रष्टानुमन्ता
च भर्ता भोक्ता महेश्वर' इत्यादिभगवद्गीतावाक्येभ्यः । 'येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा
गुरुः सुहृदो दैवमिष्टमि'ति तृतीयस्कन्धीयवाक्येन । 'सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चार्यं
शरीरिणाम् । तं विक्रीयात्मनैवाहं रेमेऽनेन यथा रमा । सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्त-
प्रदं नित्यमिमं विहात्ये'त्यापेक्षदशस्कन्धीयपिङ्गलावाक्यैश्च । 'मां सजन्ति गुणाः सर्वे
निर्गुणं निरपेक्षकम् । सुहृदं प्रियमात्मानं साभ्यासद्वादयो गुणाः' इत्यादि तत्रत्यभगव
द्वाक्यैश्च सर्वविधबन्धुत्वसखित्वपतित्वप्रभुत्वभर्तृत्वदेवत्वमातृत्वपितृत्वपितामहत्वप्रातृत्व-
विधातृत्वगतित्वसाक्षित्वनिवासत्वशरणत्वसुहृत्त्वोपदेष्टृत्वानुमन्तृत्वभोक्तृत्वप्रियत्वात्मत्व-
सुतत्वगुरुत्वप्रेष्ठत्वप्रेष्ठतमस्वरमणत्ववित्तरतिदातृत्वादियर्मा भगवति प्रतिपाद्यन्ते । ते च धर्मा
भगवद्धर्मत्वात् नित्याः । नित्यधर्मवत्त्वं च तदैव घटते, यदि तत्प्रतियोगिनी धर्माः सर्ववि-
धबन्धुत्वसखित्वादसत्यसेवकत्वपोष्यत्वाराधकत्वपुत्रत्वपौत्रादिकत्वापेयत्वविधेयत्वप्राप्तियो-
ग्यत्वद्वितीयत्ववास्तव्यत्वदीनत्वसुहृत्त्वोपदेश्यत्वमन्तृत्वमोक्ष्यत्वासक्तत्वपितृत्वसखित्वप्रेष्ठ-
त्वपरमासक्तत्वरत्याकाङ्क्षितत्वाधिस्वरत्याविष्टादयो जीवेषु नित्या भवन्ति । एवं च
पूर्वोक्तनित्यसिद्धधर्माणां भगवति सत्त्वाजीवेष्येते धर्मा नित्या निरुद्धा इति
भगवति सखित्वभोक्तृत्वयोः सत्त्वाजीवेष्वपि सखित्वमोग्यत्वयोरपि सत्तात्तयोश्च
नामनिवेदानाम्यामात्रिर्भावितत्वाद्भगवदङ्गीकारस्यापि सत्त्वाङ्घ्रिःशङ्कतया सख्यात्मसमर्पणसे-
वासिद्धिरिति शुच्यस्व । तथा च यतः सर्वविधोपि सम्बन्धो जीवानां भगवता सह वर्तते,
अतएव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव मज्जाम्यहमि'ति भगवता गीतायां येन केनापि प्रकारेण
प्रपन्नमपि फलदानमुक्तम् । न चैवं भगवतो जीवैः सह सर्वविधे सम्बन्धे सति भगवान्
यी अहं पुरुष इति सोऽनापि भजनं प्रमज्ज्येतेति वाच्यम् । 'यनिपुत्रमुद्रहात्पु-
त्रपत्निप्रपन्नदरिम् । ये भजन्ति मनोपुक्तान्मेयोपीड नमोनमः । नारी वा पुरो

चापि मर्तुभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशयः । येषामहं प्रियतम आत्मा सुतश्च सदा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् । पिताहमस्य जगतो धाता माता पितामहः । गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता मोक्ता महेश्वर' इत्यादि नारायणव्यूहस्तवीयवृहद्भामनपुराणीयश्रीभागवतीयश्री-मगवद्गीतादिस्ववचननिचयेषु त्वदुन्नीतभावेन भजनस्यानुक्तत्वात् । 'यावद्वचनं हि वाचनि-क'मिति न्यायात् । एतादृशमावचद्रक्तस्याश्रुतत्वाच्च । एवं सति स्वयमेवैतादृशभावेन भजने 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं । पापं चौरैणा-त्मापहारिणे'ति वचनेन दोष आपद्यते । एवं च 'ये यथा मामि'ति श्लोकस्यापि येजीवाः शास्त्रोक्तभजनप्रकारेषु 'यथा येन प्रकारेण प्रपद्यन्ते तांस्तेनैव उक्तप्रकाराहुः कू-लप्रकारेणाहं भजामी'त्यर्थो बोध्यः । न तु येनकेनचित्प्रकारेणेति । किञ्च । श्रीभागव-तेपि 'कोटिकन्दर्पलावण्यः साक्षान्मन्मथमन्मथः पुरुषोत्तम' इत्येव नामोक्तं प्रमुखरूपेण, न तु कोटिरितिलावण्यः श्रुत्युत्तम इत्यादि । तथा च तादृगमतादृक्स्वरूपयोः श्रवणे दर्शने च सर्वेषां स्वस्मिन् स्त्रीभावोदय एव भवति, न तु स्वस्मिन्पुरुषभावोदय इति । अत एवोक्तं श्रीमदस्मत्प्रभुभिः त्रिभङ्गरुलितस्त्वे 'एतस्य दर्शने तु साध्यमदाभाव एव ही'ति । अत्र दर्शनपदं श्रवणादीनामप्युपलक्षकम् । इयदवधि एतच्छ्रोतृणामपि साक्षात्कर्तृणामिव प्रमदाभावोदयस्यैव द्रश्यमानत्वात् । यद्वा । दर्शनपदं चाक्षुषादिज्ञान-मात्रपरं बोध्यम् । यदि च भगवता सविदानन्दरूपात्युत्तमस्त्रीरूपेणाभिर्भूय कस्यापि पुरुषमाय उत्पादितः स्यात् तदा रुमुत्तम इति कोटिरितिलावण्य इति नामापि युक्तं स्यात् । मोहिनीरूपं तु 'इत्युपामश्रितो दैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्ह्रि' रिति । 'यन्मे स्त्रीरूपया स्त्रैर् मोहितोऽस्य मायये'त्यादिश्रीभागवतीयवाच्यैर्भगवन्मायारूप एव, न तु सचिदानन्द-रूपम् । आवेशमात्रं तु भगवत इत्यवतारमध्ये गणना । जीवानां नारादादीनामिव । न वा तद्रूपमपि केनचित्स्वस्मिन्पुरुषभावेन मोहिन्यां च स्त्रीभावैर्नोपासितमिति । तस्मान्छिष्टा-चाराभावादप्यस्मदुक्तमेव साधु । यत्पुनः 'स वै न रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्विती-यमैच्छत्, स ह एतावानास । स पतिः पत्नी चामवतामि'ति श्रुतौ यत्पत्नीरूपं भगवतः श्रूयते, तत्तु सपत्नीत्वेनैव प्रकटितमिति तस्य प्रशुपत्नीरूपत्वेन भजनं त्रिष्टमेव । पूर्वोक्त-विरुद्धभावेन भजनं तु भजनभावप्रकारेषु शास्त्रेनुक्तमिति न कर्तव्यमेव । अन्यथा द्वेषमया-दिरुद्धभावेन फलवदेनेनाप्युक्तं स्यात् । एवं जीर्णः सह भगवतः सर्वसम्पन्नचसम्पन्ने नित्यमिदं स्थिते भगवतो यत्सम्पन्नपुरस्कारेण जीनेषु रिरंस म सम्बन्ध एवानिरुद्धान्यमाय-सम्पन्नाभिर्मात्रिणिष्ट आनिर्मवनि, न तु निरुद्धमम्पन्नाभिर्मानविशिष्टः, साक्षाद्भोग्यत्वस-म्पन्ने मर्तुत्वादिसम्बन्ध इवेति कृतं प्रसक्तानुप्रमत्तविचारेण । अनेदं ज्ञेयम् । पूर्वोक्ता सर्वेनि-धापि सेवा प्रेम्णा क्रियमाणफलरूपा । केवलं शुद्धप्रतिमार्गियाचार्यपरम्परोपदेशमार्गेणैव

विना प्रेम कृता नित्यसिद्धभक्तिवृद्धेचाविर्भावसाधनरूपा ज्ञेया । तथापि साधनत्वेबुद्ध्या न कर्तव्या । साधनत्वबुद्ध्या करणे तु 'यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी'ति वाक्यात् 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति स्वप्रतिज्ञातश्च प्रेमाद्युत्पाद्य 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मिति पुरुषोत्तमज्ञानमुत्पाद्य स्वप्रवेशरूपमुक्तिरूपफलमेव मर्यादाभक्तिमार्गीयं भगवान् दद्यात् । न तु सर्वदा साक्षात्स्वसम्बन्धरूपं शुद्धपुष्टिमार्गीयं फलम्, साधनबुद्ध्या कृतनवविधनक्तेः प्रेमात्सादनद्वारा प्रवेशपर्यवसायित्वात् । फलरूपत्वबुद्ध्या करणे तु प्रेमासक्तिव्यसनान्मुत्पाद्य स्वसेवानेव स्वप्रवेशरूपफलादप्युत्तमां दद्यात् । तस्मात् फलत्वबुद्ध्यैव शुद्धपुष्टिमार्गीयं सेवा कर्तव्येति । 'साष्टिसामीप्ये'त्यादि 'सेवानुरक्तमनसामभवोपि फलम्' रित्यादिवाक्यैः सेवायाः सर्वोत्तमफलत्वं प्रसिद्धमेव । इदमेव ज्ञापयितुं फलात्मकनामोक्तम् । वस्तुतस्त्वाचार्यमार्गीयस्याचार्यपक्षपातेन प्रवेशरूपं फलं साधनबुद्ध्या करणेपि न भविष्यति, तथापि भगवत एतस्मिन्निषये सङ्कोचो भविष्यतीति फलात्मकनामोक्त्या फलत्वबुद्ध्यैव सेवा कर्तव्येत्युपदिष्टं श्रीमदाचार्यचरणैरिति बोध्यमिति दिद् । ननु भगवानेकदैव प्रेमादिवक्ष्यमाणवस्थाविर्भावं कुतो न करोति, वा क्रमेण करोतीति चेत् । क्रमेणाविर्भावे रसाधिक्यानुभवस्यानुभवसिद्धत्वादसाधिकायानुभवार्थमेवेति गृहाणेति सर्वं निष्प्रत्युद्गम् । प्रकृतमनुसरामः ।

ननु 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' । 'तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावत् । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न आपते । तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रतिनोदनाम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च' 'याहि सर्वात्मभावेन मया स्था ह्यकुतोमय' इत्यादिश्रीगीताश्रीभागवतीयभगवद्भगवद्भ्यो लौकिकवैदिकत्यागपूर्वककेवलदासभावेन चेद्भजेतदा कथं भजेदित्याकाङ्क्षायां हार्थस्योकेनाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम नयामक्तिर्न्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

धीजं तदुच्यते ज्ञात्रे दृढं यथापि नश्यति ।

पूर्वोक्तभगवद्भक्तनवलेन पुनरुल्लास्यौदामीन्यं चहिरुंएवमितनिन्दां चाविगणय्य लौकिकवैदिकपुण्यधर्मतो व्यावृत्तोपि निवृत्तोपि 'उदामीने स्वयं कुर्या'दिनि सिद्धान्तात्सयमेव दामधर्मव्यवधाशक्ति मेवां विधाय सदा हगे सकलदुःखहर्तरि चित्तं न्यमेत् । तन्स्मरणं कुर्यात्, अथ च श्रवणादौ श्रवणकीर्तनयोरपि चित्तं न्यमेत् स्थापयेत् । न स्वेतेभ्योपि निवृत्तो भवेदिति भावः । अत्र चित्तपदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र गम्यभ्यते । यदा दशमिनि विषये सप्तमी । हरिविषयकं चित्तं श्रवणादौ श्रवणकीर्तनस्मरणेषु न्यसेत् । यदा ।

हराविति निमित्ते सप्तमी । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्रेव । तथा च हरिनिमित्तं श्रवणादौ श्रवण-
कीर्तनेषु चित्तं न्यसेत् । अत्रेदं ज्ञेयम् । पूर्वश्लोके श्रवणादिभिरित्यत्राप्रधानतृतीयाव्याख्यान-
पक्षे तृतीयया, श्रवणादीनां सेवासमयातिरिक्तसमये कर्तव्यत्वादप्राधान्यं यथा बोधिनं तथा
तस्मिन् श्लोके श्रवणादीनां सदापदेन सर्वदा कर्तव्यत्वस्य बोधितत्वेन पूर्वश्लोकानुवर्तमाना-
याः गृहे स्थित्वा सेवायाः किञ्चित्समय एव कर्तव्यत्वस्य आगतत्वात्, अथ च पुनःकलत्रा-
दीनां स्वधर्मस्यागजनितादीनां न्येनासहायत्वात्पूर्णसेवानिर्वाहभावाच्च सर्वं प्राधान्यं बोध्यत
इति । अयं तु गौणपक्षः । लौकिकवैदिकगृहस्यव्यावृत्तिं विनानुत्तमसेवकत्वसंपालया (?) इति
प्रोच्यम् । अस्मिन्पक्षे पूर्णफलप्राप्तिस्तु गुणश्रवणादिसन्तुष्टान्तरङ्गभक्त्युपया ज्ञेया । अत्र यत्तेत ।
यत्तेत् इति, पाठस्तु लेखकप्रमादमूलक एव । न, चाध्याहारः । चित्तपदोच्चं, विधायेति क्रियाः
वान् क... त्र्याहारेणार्थकरणे चित्रपदस्य वैकथ्यापाताच्चेति, सुधीरिरेवाकलनीयम् । एतस्याः
ठस्य व्याख्यानं यथा श्रीमदस्मद्गुरुभिर्याख्यातं तथैव, व्याख्यानं मन्मतेषु बोध्यम् । अस्मिन्
पक्षेऽनुदातेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं, यक्षिञ्जे डित्करणान्नापकादिति यतेदित्यत्र, परस्मै-
पदं साधनीयम् । नन्वेवं भक्तिवृद्धिमाधने क्रियमाणेभ्यः भक्तिवृद्धिरेवैरूपदेन सादयवा कि-
ञ्चिन्मध्येन्यदपि स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुः ततः प्रेमेति । तत इति पञ्चमी । ततस्तस्मादेतमु-
ताद्भजनात् प्रेम । यस्य पूर्वावस्थाभावस्वस्य भावस्य तत्तत्कलत्राभिर्भावः । तथा तेन सप्रेमभज-
नरूपप्रकारेण तस्मैव भावसाप्तान्तिरूपावस्थाविर्भावात् भवेत् । च पुनर्व्यसनम् । 'दैहिकान्
सकलान् भावान् निजान् ग्रीडां च दैहिकीम् । परित्यज्य हृत्प्रातिर्धेयं म्यासदैव तत्' इति
श्रीभागवततत्त्वदीपीयमागवतरूपप्रकरणस्य दशमस्कन्धे सकलदैहिकं भावः दैहिकलज्जात्याग-
पूर्वकं हृत्प्राप्त्यै सर्वत्रतादिकमासक्त्यै क्रियते तदेव तद्व्यसनमित्युक्तत्वात्तादृशं व्यसनम् ।
अथ च तदन्तरमपि प्रभुसम्बन्धभावे प्रतिकायरूपं च व्यसनं यदा भवेदाभिर्भवेत् ।
अत्र यदेति पदं व्यसनानिर्भावस्य कालनियमाभावात् ज्ञापयति । तथा च यदा भगवद्विच्छा-
या व्यसनमाभिर्भवेत् तदा दृढं बीजमुच्यते इत्यग्निमश्लोकेन सम्बन्धः । व्यसनपदस्याप्रति-
कार्यदुःखपरत्वेन च व्याख्यानं तु 'व्यसनं स्वमोचते' नि दशमस्कन्धप्रथमाध्यायानुनोपिन्यां
श्रीमदाचार्यः कृतं तत्रैवमलोकनीयम् । ननु तदा किं भवेदित्याकाङ्क्षायामाहुः बीज-
मिति । तदा तद्भावावस्थानिश्चैकरूपं व्यसनं आश्रे भक्तिशाय्रे दृढं बीजमित्युच्यते । यदृढं
बीजमपि पुनः न नश्यति विरोधानं न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन प्रेमात्मन्योर्भगवदनुकृते गृहे
तदनुकूलत्वे तस्यामेव तत्परिणामदीयैः सह स्थित्वा च कदाचिदन्यव्यामत्रे तत्क्षणे निरोमानो
भवेदपि बीजम् । व्यसने जाने तु सर्वेषामेव त्यागात् व्यामद्भ्रान्तरोत्पत्तेः सम्भावनामाव
णेति तस्य दृढबीजत्वं निरन्तरं निखिलान्म्याभिर्भावेन फलप्राप्त्यभिहितं ज्ञेयम् ।
ननु प्रेमात्मन्यव्यसनानां परमावस्थाविशेषत्वेनान्तरर्षभत्वाद्वाधेन्द्रियावतलक्षणात् पर-

निष्ठस्य मनसा ज्ञातुमशक्यत्वात् केन लिङ्गेनेदं प्रेमेयमासक्तिरिदं व्यसनमिति ज्ञायतामित्या-
शंक्य तत्तत्कार्यमेव तत्तल्लिङ्गमिति सार्धश्लोकेनाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादित्यादि ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

स्नेहान्देतोः आसक्त्या स्याद्गृहारुचिरिति गृहारुचरेषु वक्ष्यमाणत्वात् सेवोपयोगि-
स्वगृहस्वपुत्रतादशान्यव्यतिरिक्तेषु रागस्य, 'रागोऽनुरक्तौ भास्तर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु ।
गान्धारादौ नृपे राग' इति विश्वात् प्रेम्णो भगवद्विषयकविशेषेण नाशः तिरोभावः स्यात् ।
स्त्रीस्वपुत्रतदन्येषु सेवोपयोगिषु तु तिष्ठत्येव । अत्र नाशे विशेषकयनात्प्रेमाविर्भावात्पूर्व-
कृतमजने इतरत्र कदाचिद्रागो भवति । प्रेमाविर्भावोत्तरं तु न भवत्येवेति ज्ञेयम् ।
तथा च भगवत्सम्यग्यतिरिक्ते तु रागाभावः प्रेमलिङ्गमिति ज्ञेयम् । अथ गृहारुचिः ।
स्वगृहेषु स्वगृहस्थपुत्रादिपदार्थेषु सर्वेष्वप्यरुचिः तत्सम्यग्व्यानिच्छा स्यात् । तेषां भगव-
दनुकूलत्वात्सेवोपयोगित्वेपि प्रेमासक्त्यभावात्सेवासमयातिरिक्तसमये गृहव्यासङ्गजनक-
त्वात् । यदि गृहव्यासङ्गं न जनयेयुस्तदा त्वरुचिर्न भवत्येवेति भावः । तथा च स्वगृह-
स्थानां गृहव्यासङ्गजनकत्वं एव गृहारुचिरासक्तिलिङ्गम् । तेषां गृहव्यासङ्गजनकत्वे
तु पूर्वदशाग्यधिकसेवाश्रवणादिरुचिरेवासक्तिलिङ्गं ज्ञेयम् । अथ व्यासङ्गलिङ्गाहुः
गृहस्थानामिति । अत्र प्रेमासक्तेः सेवानुकूलाः स्वगृहस्थाः पुत्रभार्यादयो यदि लौकिक-
व्यासङ्गं न जनयेयुस्तदाप्राप्तासक्तिना स्वगृहस्य भगवति निवेदितत्वेन हरिस्थानत्वात्स्व-
गृहस्थानां सर्वदा भगवत्सेवाकथानिष्ठत्वेन तत्परं भगवदीयत्वात् लौकिकव्यासङ्गजनकत्वेन
स्वप्रतिबन्धकत्वाभावाच्च स्वगृहस्थितौ बाधकत्वाभावात्स्वगृहमध्य एवास्मत्प्रभुवद्ब्रह्मजीवसि-
द्धयर्थं ज्ञेयम् । यदि तु तादृशस्वगृहस्था लौकिकव्यासङ्गं जनयेयुस्तदा तेषां बाधकत्वा-
त्स्वगृहं त्यक्त्वा तत्परभगवदीयैः सह दृढब्रह्मजीवसिद्धयर्थं सेवाकथाश्रवणादिविषयकयत्वं
कुर्वताम्यहरिस्थाने ज्ञेयमिति पक्षद्वयम् । तत्र यस्मिन् पक्षे त्वासक्त्युत्पत्त्यनन्तरं बाधका-
भावात्स्वगृहस्थितस्यैव व्यसने जातं, तस्मिन्पक्षे स्वगृहस्थानां तत्परभगवदीयत्वात्तैर्गुण-
गाने क्रियमाणे तच्छ्रवणेन प्राप्तव्यसनस्य स्वास्थ्ये जाते तापक्षेभावाद्भगवत्प्रादुर्भा-
वात्तापक्षेऽननितपूर्वमभवत्प्राकृत्यस्यापि गतत्वाच्चान्तःप्रकटभगवत्सम्यग्व्यानन्दविधातक-
त्वादेते नम भगवत्सम्यग्व्यानन्दविशेषनिष्पातका इति स्वगृहस्थेषु तादृशान्यगृहस्थेषु च
बाधकत्वमानं भवति । द्वितीयपक्षे त्वासक्त्युत्पत्त्यनन्तरं स्वगृहस्थास्तु त्यक्त्वा एव लौकि-
कव्यासङ्गजनकत्वात्, स्थितं च हरिस्थाने तत्परभगवदीयैः सह, तेषामपि भगवद्भगवानपर-
त्वात्, पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तव्यसनस्य तेष्वपि बाधकत्वमानं भवति, अतो गृहस्थानामिति

पदं सर्वगृहस्यपरम् । न तु स्वगृहस्यमात्रपरमिति बोध्यम् । तथा च गृहे तिष्ठन्ति ते गृहस्थास्तेषां बाधकत्वं तत्सम्बन्धिविरहानुभवान्तर्गतमगवदनुभवबाधकत्वं पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तव्यसनस्य भासते स्फुरतीत्यर्थः । न च स्वगृहरूपहरिस्थानस्थान्यहरिस्थानस्य गृहस्थानां भगवदीयत्वेन भगवद्गुणगाने क्रियमाणे प्राप्तव्यसनस्य स्वास्थ्ये जाते तापहेशाभावाद्भगवदाविर्भावाभावे पूर्वसंज्ञातमगवत्प्राकृत्यतिरोभावे भवद्विर्भगवद्गुणा न गेया इति प्राप्तव्यसनेनोक्ते यस्माद्भजनप्रतिबन्धक इति प्राप्तव्यसनसम्बन्धिबाधकत्वं भासते । स्फुरतीति चार्थः । इदमर्थद्वयमप्यत्रामिश्रितं श्रीमदाचार्याणाम्, परस्य न बाधकज्ञानेन दृढतरपरित्यागाय गृहस्यपदं भगवदीयानां ब्रह्मचारिवानप्रत्यसंन्यासिनामप्युपलक्षकम् । एतत्कृतगुणगानश्रवणजस्त्रास्थ्यजनितमगवदाविर्भावाभावपूर्वकं प्रकटमगवत्तिरोभावाभ्यां पूर्वव्याख्याने ब्रह्मचर्यादिसम्बन्धिबाधकत्वमानं प्राप्तव्यसनस्य, द्वितीयव्याख्याने प्राप्तसम्बन्धिव्याख्याने ब्रह्मचर्यादीनामपि जायत इति भगवदीयब्रह्मचर्यादयोपि सङ्गाह्या एवेति । अतएव बाधकत्वमानं ब्रह्मचर्यादीनामपि जायत इति भगवदीयब्रह्मचर्यादयोपि सङ्गाह्या एवेति । अतएव श्रीमदाचार्यकृतव्यसनोत्तरपरित्यागे स्वपरगृहस्याधारस्य भग्नजलादिपर्यन्तमपि त्यागो दृष्टः । अत एव विरहानुभवार्थेस्त्यागः परितस्त्यागरूप इति संन्यासनिर्णये परित्यागशब्देनैवोक्तः । अत एव तादृशबाधकत्वज्ञानोत्तरमेव 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते' इति संन्यासनिर्णयोक्तः परित्यागः स भविष्यति । यदि प्राप्तव्यसनस्य सर्वप्रकारकपूर्वोक्तमगवदीयगृहस्यादिषु भगवदीयगृहस्यादीनां प्राप्तव्यसने सर्वथा बाधकत्वमानं न भवेत्, तदा सर्वपरित्यागोपि दुःशकः कथं भवेदेवेति ज्ञेयम् । ननु पूर्वोक्तगृहस्येषु प्राप्तव्यसनस्य प्राप्तव्यसने च तेषां बाधकत्वज्ञानेपि प्राप्तव्यसनस्य भगवत्प्राप्तौ जातायां भगवति यथात्मात्मीयत्वं भातं तथा भगवत्सम्बन्धेन भगवदीयेष्वपि पूर्वोक्तेषु पूर्वोक्तभगवदीयानां च प्राप्तव्यसने भासत एव । एवं च परस्परं दृढतरात्मत्वात्मात्मीयत्वाध्यासस्य विद्यमानत्वात् महारोगाद्युपहृतेहादिषु यथा लौकिकालौकिककार्यबाधकत्वज्ञानेपि तैर्दृढतराध्यासात्तत्प्रागः कर्तुं न शक्यते, तथा पूर्वोक्तसर्वमगवदीयत्यागोपि प्राप्तव्यसनेन प्राप्तव्यसनस्य च त्यागस्तैः कर्तुं न शक्यते इत्याशंस्याहुः अनात्मत्वं च भासत इति । आत्मशब्दस्य देहात्मनोर्वाचकत्वात् तेषु प्राप्तव्यसनस्य प्राप्तव्यसने च तेषामनात्मत्वमात्मात्मीयमित्रत्वं सहितकारित्याभाव इति यावत् । तत्र भासते । यद्येते मद्विद्वत्कारिणो भवेयुस्तदा ययान्तःप्रकटीभूयात्मात्मीय इति गगवान् स्वदर्शनदानादिना हितं करोति, तथैतेपि कुर्युः, ननु भगवद्दर्शनादिनाश्रम् । अतो नेते ममात्मात्मीया इति प्राप्तव्यसनस्य पूर्वोक्तेषु यययमस्मद्विद्वत्कारि स्यात्तदासद्भजनप्रतिबन्धं न कुर्यात्, अतो नायमस्मदात्मात्मीय इति प्राप्तव्यसनपूर्वोक्तगृहस्यादीनां च बाधकत्वमानात् मुखेन परित्यागः सेत्स्यतीति भावः । तथा च परस्परविषयकं बाधकत्वज्ञानं अनात्मकत्वज्ञानं च परित्यागे कारणं बोद्धव्यम् । ननु तादृशं बाधकत्वमनात्मत्वं च कदा भासत इत्याकांक्षायामाहुः यदा स्याद्भगवत्सनं कृत्वा इति । यदा क-

दीचिद्वगवद्विच्छा कृष्ण कृष्णनिमित्तं कृष्णविषये वा भागवततत्त्वदीपीयदशमस्कन्धोक्तव्य-
सनोत्तराप्रतिकार्यं दुःखं तदा पूर्वोक्तं भासन इति ज्ञेयम् । तदेवाप्रतिकार्यदुःखे जाते एव भ-
क्तः कृतार्थः प्राप्तकृतः स्यात् । हि युक्तोऽयमर्थः । अप्रतिकार्यदुःखे जाते परमक्षेत्री भग-
वान् साक्षात्सम्पन्नये कथं विडम्बं कुर्यादिति जानीहि । अत्रेतावज्ज्ञेयम् । येषामलौकिकं
शरीरं तेषां तु रासमण्डलमण्डनानामिव व्यसने जाते तेनैव देहेन फलप्राप्तिः । येषां त्वन्त-
र्गतानामिव लौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनेन देहपातः । तदनन्तरं अलौकिकदेहप्राप्त्या फ-
लप्राप्तिरिति दिद् । तथा च गृहस्थविषयकं प्राप्तव्यसनस्य गृहस्थानां वा प्राप्तव्यसनविषयकमु-
भयोर्वोभयविषयकत्वं बाधकत्वज्ञानं अनात्मकत्वज्ञानं च व्यसनलिङ्गं ज्ञेयम् । एतैर्लिङ्गैः
प्रेमासक्तिव्यसनानि ज्ञातव्यानीति भावः ।

अथ जातव्यसनस्य गृहस्थपदार्थविषयकबाधकत्वानात्प्रज्ञानयोरवश्यंभावित्वेन संन्यास-
निर्णयोक्तः परित्यागः स्वयमेव भविष्यतीति नोपदेशो योग्यः, अप्राप्तव्यसनस्य प्राप्तप्राप्तैर्भक्तस्य
तु गृहस्थत्वेर्बाधित्वेपि तेषां भगवत्सेवोपयोगित्वेन भगवत्सम्बन्धित्वात् त्यागो भक्तसम्बन्धिन
एतस्मै न रोचत इति भगवन्मनस्यागते ममापराधः स्यादिति मिया तस्यागं न कुर्यात्, तदा
तेषां पोष्यत्वादात्मपोषणार्थं सेवासमयानिरिक्तसमये व्यासङ्गान्तरमुत्पाद्य एतैरिति तस्याग
उपदिश्यते । न च तेषां भगवदीयत्वात् तस्यामे अपराधः प्रसज्येतेति वाच्यम् । एते
लौकिके मां योजयन्तीति लौकिकधर्मपुरस्कारेण दोषारोपपूर्वकस्यागेपराधप्रसक्तेरभावात् ।
भगवदीया एते मया त्याज्या इति भगवत्सम्बन्धपुरस्कारेणैव तेषु दोषारोपेण त्यागापरा-
धप्रसक्तेरिति त्वत्पूर्वपक्षामायादिति मनसिकृत्य प्राप्तप्राप्तैर्गृहस्थगुणमुपदिशन्तः सुदृढसर्व-
तोधिकपरमभक्तिलाभं च सार्धं लोकेनाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा यतेयस्तु तदर्थायैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

सततं सर्वदा तादृशस्यापि प्राप्तप्राप्तित्वात् गृहस्थभक्तियुक्तस्यापि आभासोक्तभगवद-
पराधमिया गृहमलयतो गेहे स्थानमवस्थानं विनाशकं मध्ये मध्ये लौकिकव्याप्तजनकत्वेन
भगवद्भजनविषयकयत्नाशकम्, अतस्तादृशानां मध्ये गृहादिमात्रत्यागं कृत्वा यः माग्यवां-
स्त्रदमार्थैकमानसः । ॥ चामो भगवानेवार्थो वस्तुरूपोऽर्थः प्रयोजनं यस्मैदृशः सन् यतेत्,
भगवत्प्राप्त्यर्थं यत् कुर्यात्, स सुदृढां भक्तिं लभते इत्युत्तरेणान्वयः । नन्वस्मिन्पक्षे
त्यागो व्यसनोत्तरमाभिविक्रमंन्यामनिर्णयोक्तव्यत्वेनैव कुनो नोच्यत इति चेत् । अत्र वदामः ।
अप्रतिकार्यदुःखरूपव्यसनोत्तरत्यागस्य स्वयमेव जायमानत्वेन उपदेशानर्थक्यम् । किम्,
यत् व्यसनोत्तरत्यागे व्यसने जाते तत्प्रतिवासे भगवदतिरिक्तेन न कर्तुं शक्यत इत्यवोच्यते ।

तदा 'यदा स्याद्भ्रमं कृष्ण' इत्यव्यवहितपूर्व व्यसनमुक्तमिति ईदृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकमित्यत्र प्रत्यक्षपदार्थवाचिदमः प्रयोग एव कृतः स्यात्, न तु परोक्षपदार्थवाचि-
तादृशस्यापीति तच्छब्दप्रयोग इति । अपरत्र, 'व्यसन यदा भवेत्' धीजं तदुच्यते शास्त्रे द्रढं यन्नापि नश्यती'त्यनेन व्यसने जाते भाग्यात्मकजीवस्य नाशभाव एवोक्तः । अत्र तु 'तादृ-
शस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशक'मित्यनेन नाश उच्यते । तस्मादपि नायं त्यागशब्दः सं-
न्यासनिर्णयोक्तव्यागपरः, किन्तु प्राप्तासक्तिमानस्यैव लौकिककार्यव्यासद्भजनकत्वेन पुत्रकल-
त्रादित्यागपर एवेति सुष्ठु प्रतिमानि । अत एवाग्रे त्यागोत्तरं 'अतः श्रेय हरिस्थाने तदीयैः
सह तत्परैरिति तत्परतदीयसङ्ग उपदिष्टः । यद्यप्येतेषां तदीयास्तथापि तेषां स्वेन पोष्य-
तासम्बन्धयुक्तत्वात् स्वोपायार्थं लौकिकव्यासद्भजनकत्वाभाव इति, तत्सहमात्रेण स्थितिरु-
पदिष्यत इति । अत एव संन्यासनिर्णये 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते', इति
विरहानुभवार्थत्यागे भगवदीयभगवदीयसकलत्यागवाचकः परित्यागशब्दः प्रयुक्तः, अत्र तु
लौकिकव्यासद्भजनकपदार्थत्ययोऽलौकिकव्यासद्भजनकपदार्थत्यागश्चोक्त इति परित्याग-
त्वाभावादपि न संन्यासनिर्णयोक्तोऽयं त्याग उपदिष्ट इति भगवदीयैः सहृदयैः परिभाषनी-
यमिति दिक्षु ।

नन्वेव प्राप्तासक्तिर्दृष्ट्यागं कृत्वा हरिस्थाने स्थितस्तदीयसहृदया चेत् भगवद्विषयकं
यत्नं कुर्यात् तदा को त्यागः स्याद् इत्यकांक्षायाभाहः । लभत इति । सः भक्तः सुदृढां
केनापि नाशयितुमशक्यां भक्तिं स्नेहरूपां व्यसनविशिष्टत्वेन सुदृढां धीवस्वरूपां लभते
प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वेतादृशी भक्तिरन्यदेवविषयिण्यपि भवतीत्याशङ्क्य आहुः सर्वतोभ्य-
धिकाम् विभूतिरूपभक्तिभ्योऽप्यधिकं पुरुषोत्तमविषयत्वादिनि शब्दः । अथ च सर्व-
विषयभक्तिभ्यः परां चरमावधिभूतां पुरुषोत्तममाश्चात्पङ्क्तारणमनामिति यावत् । यद्वा । परां
परमकाष्ठपद्माम् । एतेनान्ये सप्रदामनयभक्तिमार्गास्तदुक्तभक्तिप्रकारास्तदुपासस्वरू-
पाणि तदाचार्याश्च न परमकाष्ठपद्माः । 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति वाक्यात् । 'तद्वत्त्वा-
गतयेन्ततः' इति वाक्यात् शुद्धपुष्टिमार्गः, तदुक्ता भक्तिः, तदुपासस्वरूप, तदाचार्याश्च
परमकाष्ठपद्मा इति ज्ञेयम् । तथा चैतन्मार्गं तदुक्तमत्तैतन्मार्गोपायस्वरूप एतन्मार्ग-
चार्यप्राप्ता सत्यां सर्वं प्राप्तं किमपि नावशिष्यते प्राप्त्यमिच्छेनेषां सर्वेषां फलरूपत्वम् ।
यतो वेदविभागद्वयपुराणधर्मश्रद्धाचित्रासान्हाभारतादिकरणेनापि श्रीभक्त्यारण्यवतार-
रूपाणां श्रीमतां व्यासचरणानां चित्तप्रसादेऽजाते नारदोदरदेशेन प्रेमात्मकमयापा-
वागमुक्ते चित्तप्रसादे जाते तत्रानुगुणैरुक्तोत्तमविषयममाधिशपात्पश्रीमाग-
वतकरणम्, धतो ज्ञायते श्रोतारगताक्त म्बरूपम्, तत्प्राप्तिना भक्तिः, तदाचार्याः,
श्रीमद्भक्त्यादयः, तदनुगता विष्णुस्वाम्यादिश्रीमद्वल्लभाचार्यान्ताश्च, तत्प्रकटितो भक्ति-
मार्गश्चेतत्सर्वं परमकाष्ठपद्मत्वात्फलरूपमिति भावः ।

अथैतादृशत्यागकर्त्रा त्यागं कृतैकान्ते गन्तव्यमेवाथवा किञ्चिदन्यदपि कर्तव्य-
मित्याकांक्षायां गृहमात्रमेव त्यक्त्वा हरिस्थाने तदीयैः सह श्लेयमिति सार्धश्लोकेनोप-
दिशन्ति त्यागे बाधकभूयस्त्वमिति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

अतः श्लेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

त्यागे बाधकानां भूयस्त्वं बाहुल्यं वर्तते । ननु कस्माद्धेतोर्दुर्वाधकबाहुल्यमित्याकां-
क्षायाहुः दुःसंसर्गात्तथाज्ञत इति । देहाद्यप्यासस्यानिवृत्तत्वाद्यत्र कुत्रापि स्थितौ सङ्गे
प्राप्ते दुष्टसङ्गो बहिर्मुखसङ्गोपि भवति । तथा देहपोषार्थं दुष्टाश्रमक्षणं च प्रसजते । तदा
दुःसङ्गादुष्टाश्रमस्य चाद्याभ्यन्तरदोषोत्पत्तेर्भजनादिष्वालस्ये सम्पन्ने कृतोपि गृहत्यागो व्यर्थः
स्यात् । तर्हि तेन किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः अतः श्लेयं हरेः स्थाने तदीयैः
सह तत्परैरिति । अतः कारणाद्वरेः सर्वविधदोषहर्तुः स्थाने शुद्धपुष्टिस्थाने वृन्दावनादौ
तत्परैः रार्थिदिनं भगवत्सेवादिरैः सह तदीयैः शुद्धपुष्टिमासीयदासधर्मवद्भिः सह
श्लेयम् । तथा च तत्सङ्गेन दुःसङ्गाभावात्तत्समर्पितभगवत्प्रसादाश्रमक्षणात्तत्तत्समर्पिता-
श्रमक्षणाच्च पाद्याभ्यन्तरदोषाभावाद्भजनसिद्धिर्निश्चित्वा भवति । आसासक्तेरिति भावः ।
एतेनाप्ययं त्यागो न व्यसनोत्तरसामयिकः संन्यासनिर्णयोक्तस्त्यागः । यतो व्यसनोत्तर-
त्यागे भगवदीयेष्वपि बाधकत्वज्ञानादनात्मत्वज्ञानाच्च सर्वस्यागादन्नादित्यागोपीति क
दुःसंसर्गान्नादिजनितदोषप्राप्तिसंभावनापीति सुधीमिराकलयीयम् । अत एव श्रीमदस्सदा-
चार्यचरणकृतव्यसनोत्तरत्यागेनशनकाशीगमनादिकमपि दृष्टम् । अन्यथा तैर्हरिस्थाने
व्रजादावेशं गतं स्यात् । भगवदीयान्नादिकमपि गृहीतं स्यात् । तनु न कृतमिति संन्यासनि-
र्णयोक्तस्त्यागो न साधनदशत्यागो येन हरिस्थाने गमनं स्यात्, तदश्रमक्षणं च प्रसजते,
किन्तु फलदशजनितस्त्यागः फलजनित एव । अत एव संन्यासनिर्णये 'विरहानुभवार्थ
तु परित्यागः प्रशस्तः' इति विरहानुभवार्थपरित्यागस्य प्रशस्तत्वमेवानूदितम् । ननु 'विर-
हानुभवार्थं तु त्यागः कर्तव्य एव ही'ति तस्यावश्यकर्तव्यत्वमुक्तम् । जीवकृत्यसाध्यत्वात् ।
तस्मादस्सदुक्त एवासक्तिदशत्यागोयमिति ज्ञेयम् । ननु हरिस्थानस्यतत्परतदीयानामपि
स्वाप्तिकसमानासमानासक्तेः सत्त्वे तु दोषाभावः सिध्यत्येव, स्वसमानासक्तेरभावे तु तेषामपि
सेवाव्यतिरिक्तमभ्ये कदाचिन्नैतिकप्यासङ्गजनकत्वे का गतिरित्याशङ्क्याहुः अदूरे
विप्रकर्षे वेति । यदि तेषां स्वसमानासमानासक्तिस्तदा तदज्ञानमेकान्ते भक्षयित्वा तेषामदूरे
निकटे श्लेयम् । अदूरमिति पाठे अदूरं यथा भवति तथा श्लेयम् । यदि पूर्वोक्तं न तदा
तेभ्यः प्राप्तं भगवत्प्रसादाश्रमं तदसत्त्वसमर्पिताश्रमं च भक्षयित्वा विप्रकर्षे दूरे श्लेयम् । यथा
येन प्रकारेण चित्तं न दुष्यति तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्विदमत्यशङ्क्यं, यतोऽस्मिन् कलिकाले हरिस्थानानामपि दुष्टाक्रान्तत्वात् प्रतिष्ठा-
दिकामुक्तेन तत्परमगवदीयानामपि दुर्लभत्वाच्च श्रावसात्तेः का गतिरित्याशङ्क्याहुः
सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीनि मन्निर्मम ॥ ९ ॥

यस्य भक्तस्य पूर्वोक्तसेवायां कथायां कथाश्रवणकीर्तनयोर्वा आसक्तिर्दृढा वदमूला
भवेत्, तस्य यावज्जीवं यावदेहस्थितिं व्यसनं यदा कदापि भवतु, परंतु दुःसह-
दुष्टाश्रमक्षणजनितो नाशो भगवत्सेवाकथायासक्तिप्रच्युतत्वं क्वापि देशे क्वापि काले च
क्वापि जन्मन्यपि च न भवतीति मे मम भक्तिर्बुद्धिरित्यर्थः । तथा च यदि भगवद्भक्त्युप-
सेवाकथासक्तस्यैव न नाशस्तदा साक्षाद्भक्त्युपभगवदासक्तस्य न नाश इत्यत्र किं
वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायः सूचितः । यद्वा । नाशः दुःसहदुष्टाश्रमजनितदोषसम्बन्धरूपः
न क्वापि संभवतीत्यर्थः । तथा च दुष्टाक्रान्ते हरिस्थाने दुष्टाक्रान्तहरिस्थानातिरिक्ते
स्थाने वा तिष्ठन् तत्परमगवदीयेभ्यस्तदितरजनेभ्यश्च भिक्षया जीवनमाश्रयसंपादकमर्थं
संपाद्य स्वयं पार्कं कृत्वा प्रभवे समर्प्य भक्षयन् न दोषमाह भवतीति भावः ॥ ९ ॥

ननु यदि हरिस्थानातिरिक्ते हरिस्थाने वा दुष्टाक्रान्ते दुष्टैर्मजनपापः, अथ च
तत्राज्ञादेरप्यलामेन वा भजनपापः प्रसज्येत, तदा किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः
पापसंभावनायां त्विति ।

पापसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

यदि सेवायाः कथाश्रवणादीनां वा पापः संभाव्येत ज्ञाप्येत, तदा एकान्ते गृहे
त्युक्त्वा स्त्रीयाज्ञाते स्थले वासो नेष्यते, किन्तु गृहे एव वास इष्यते । ननु तदा गृह-
स्थानां पुत्रकलत्रादीनां लौकिकन्यासज्ञान्तरजनकत्वं सिद्धमेवेति दोषप्रसक्तिरिति किं
कर्तव्यमित्याशङ्क्याहुः हरिस्तु सर्वत इति । तु पुनः हरिः सर्वदुःखहर्ता सर्वतः सर्वेभ्यो
दोषेभ्यः स्वयं रक्षां करिष्यति । गृहस्य पुत्रकलत्रादिजनितलौकिकन्यासज्ञान्तरदोषो न
पापिष्यत्येवेति भावः । अत एव 'मद्वार्तायातयामानां न वन्द्याप गृहा मना' इति
श्रीभागवते भगवतोक्तम् । ननु को वेद, हरिः शत्रुः करोति चेत्, तस्य किं कर्तव्यमित्या-
शङ्क्याहुः न संशय इति । न सन्देह इत्यर्थः । यदि शत्रोपद्रवां न कुर्याददा हरिलमेव
गच्छेदिति भावः ॥ १० ॥

एवं भक्तिर्बुद्धिप्रकाशमुपपाद्य अन्योपसंहारमेतत्प्राप्तं चाहुः ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गृह्यन् सर्वं निष्पिनम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्यात् दृढा रतिः ॥ ११ ॥

९ मन्त्रि.

इति ग्रन्थसमाप्तौ । एवं अनेन प्रकारेण च भगवच्छास्त्रं उत्तरपदलोपिसमासात् भगवत्प्रापकं शास्त्रं भगवत्प्रापकोपदेशग्रन्थः । गूढतत्त्वं गूढं गुप्तम्, इतरमार्गीयेभ्यस्तत्त्व-
सिद्धान्तो यस्य तादृशं निरूपितं कथितम् । मयेति शेषः । अत्रैतदुक्तप्रकारेण सेवायाः
कयाश्रयणकीर्तनादीनां च कर्तुः प्रेमाद्याविर्भावो भवेदिति किम्माश्रयम्, यत्रैतच्छास्त्रा-
ध्ययनकर्तुरपि प्रेमाद्याविर्भवेदित्याहुः य एतदिति, योधिकारी कोपि एतत् समर्पा-
यीत, सम्यक् श्रद्धापूर्वकमनुसन्धानपूर्वकं बाध्ययनं कुर्यात् तस्यापि दृढा केनापि तिरो-
धापयितुमशक्या रतिर्वीजरूपमावरूपा स्यादाविर्भवेत्, किं पुनरेतदुक्तप्रकारकभजन-
कर्तुरिति दिक् ।

श्रीमद्बलभविद्वलभगवच्चरणान्जरेणुकणकुपया ।

कृतवान् जयगोपालटीकां श्रीभक्तिवर्धिण्याः ॥ १ ॥

मूर्धेक्षलिं ननु विधाय निधाय स्यो भूयः कृपालुषु महत्सु निवेदयामि ।

भक्तिविद्वज्जयका लिखितं भवद्विस्तत्पुष्टिमार्गपथिकैः परिशोधनीयम् ॥ २ ॥

इति श्रीमद्बलभाचार्यचरणैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभुश्रीविद्वलेश्वरकृपा-

कटाक्षोद्बुद्धिना श्रीभक्तिन्तामणिदीक्षितारमजेन जयगो-

पालेन विरचिता भक्तिवर्धिनी टीका ॥

श्रीगिरिधारी तनोतु मङ्गलानि ।

भक्तिवर्धिनी ।

दीक्षितलालभट्टकृतविवृतिसमेता ।

नमामि श्रीमदाचार्यान् विद्वलेशांश्च मन्त्रगून् ।

यत्कृपातो भवेद्यासिः (श्री)गोवर्धनगिरीशितुः ॥ १ ॥

अथ श्रीबलभाचार्यचरणाः पुष्टिमत्तत्रां नित्यलीलाप्रवेशाख्यस्वमार्गीप्रफलप्राप्त्यर्थं
तत्त्वगणगुतां धीजभाजिकां तापात्मकसूक्ष्मखेदरूपां भक्तिं वर्धयितुं तत्प्रकारनिरूपणं
प्रतिज्ञाने यया भक्तिरित्यादिना ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

धीजभाये दृष्टे तु स्यात्स्यागाच्छ्रयणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिर्धीजभाजरूपा प्रकरणे वृद्धा सर्वात्ममावात्म्यापन्ना भ्यात्ता-
थोपायः त्यागत्यागविभेदेन धनपादिरूपः पूजादिरूपश्च निरूप्यते इत्यर्थः । इह

भक्तेर्वृद्धधुपायकथनप्रतिज्ञया भक्तिसत्ता सूचिता । अतो बीजरूपा पुष्टिमक्तिः पूर्वं पुष्टि-
जीवेषु सूक्ष्मरूपेण वर्तत एवेति बोध्यम् । अन्यथा यया भक्तिरुत्पन्ना स्यादिति प्रतिज्ञायेत ।
उत्पन्नाया एव वृद्ध्यादिभावार्हत्वात् । अतः पूर्वं पुष्टिमक्तेः सूक्ष्मरूपेण सत्ता ज्ञापिता ।
सैव पुष्टिमक्तिर्वीजभावशब्देनोच्यते । इयमेतद्वन्योदितप्रकारेण वृद्धा सती सर्वात्मभावा-
वस्थां प्राप्य नित्यलीलाप्रवेशरूपं फलं साधयिष्यतीति सिद्धान्तनिष्कर्षः । बीजभावे
इति । बीजरूपे भावे सूक्ष्मभक्त्यात्मके दृढे सति स्मात्, मक्तिः प्रवृद्धा सादित्यर्थः ।
बीजभावदार्ढ्यं कथं सादित्वाकांक्षायामाहुः त्यागात् श्रवणकीर्तनादिति । गृहादि-
त्यागपूर्वकं भगवत्कथाश्रवणाद्बीजदार्ढ्यं भवतीत्यर्थः । गृहादेर्विषयासक्तिसम्पादकतया
भजनप्रतिबन्धकत्वेन गृहादित्यागो भजने मुख्यमङ्गम् । 'हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं वनं
गतो यद्भरिमाश्रयेत्' इति प्रह्लादवाक्यात् । अत एव निबन्धे भगवदुक्तश्लोकयोरेवं
दृश्यते 'गृहं सर्वात्मना त्याज्य'मिति ।

एवं मुख्यतया पूर्वं त्यागपक्षमुक्त्वा तादृशजितेन्द्रियत्वादिगुणरहितस्य त्यागे दोषा-
धिक्याद् बीजदार्ढ्यं प्रकारान्तरमाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः
इत्यनेन ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अन्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

गृहे बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्वित्यन्वयः । गृहे बीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः स्थित्वा स्वध-
र्मत इत्यादिना । गृहे इति सप्तम्यन्तं देहदीदीपन्यायेनोभयत्र सम्यध्यते । स्वधर्मत
इति । वेदोक्तवर्णाश्रमधर्मत इत्यर्थः । तथा च विहितप्रकारेण गृहस्थाश्रमे स्थित्वा भक्ति-
मार्गप्रकारेण कृष्णं भजेत् । यद्यपि 'अन्तर्द्वितीयास्त्वपरो गृहमेपोऽवृहद्भूत' इति द्विती-
यस्कन्धवाक्यात् गृहाश्रमस्य फलप्रतिबन्धकत्वम्, तथापि भगवद्भजनं कुर्याणस न गृह-
स्थाश्रमः प्रतिबन्धकः । 'गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् । मद्रातपातया-
मानां न बन्धाय गृहा मताः' इति भगवद्वाक्यात् । अस्मिन्वाक्ये 'कुशलकर्मणा'मित्यनेन
निषिद्धानां निवृत्तिः सूचिता । कुशलकर्मणामित्यस्य व्याख्यारूपं स्वधर्मत इति पदमाचा-
र्यपर्यरुक्तम् । अत एव भगवता द्वितीयोऽत्यागात्मापि पक्षः सफटो निरूपितः 'गृहं
सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्यक्तुं न शक्यते । कृष्णाय तत्प्रयुज्यते कृष्णः संसारमोचकः ।'
इति । अन्यावृत्त इति । 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं ब्रह्मण्यह'मिति वान्स्याद्भगवान्
गृहस्थाश्रमनिर्वाहकं घनादिपदार्थं स्वत एव सम्पादयिष्यतीति त्रिभासेन घनापजनेनाभि-
निवेशं त्यक्त्वा श्रीकृष्णं निरन्तरं भजेदित्यर्थः । कथं भजेदित्याकांक्षायामाहुः पूजया
श्रवणादिभिरिति । पूजयेति । मन्दिरमार्जनादिरूपया परिचर्ययेत्यर्थः । श्रवणा-
दिभिरिति । श्रीमद्भागवतोक्तदशविपरीत्ययुक्तस्य भगवतः श्रवणादिभिरित्यर्थः । 'तस्मा-

द्धारतः सेवात्मा भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मृतव्यश्चेच्छताभयमिति
शुक्राक्यात् । 'दशविधलीलायुक्तस्य श्रवणादि कार्य'मिति सुबोधिन्यां निर्णयित्वात् ।
दशविधलीलास्तु भागवते प्रतिपादिता इति भागवतं श्रवणादिविषयीकार्यमिति फलि-
तम् । एवं सति सेवां विधाय तदनवसरे भागवतश्रवणादि कार्यमिति विभागोपगन्तव्यः ।
एवं वर्तमानस्य गृहेऽपि संसारावेशमावात् धीजदारब्धं भवति । ततो भक्तिवर्धिष्यते
इति भावः । ननु यस्य भक्तिः सूक्ष्मावस्थारूपस्य धीजभावस्य सर्वात्मभावान्तावस्था
भवतीत्युक्तम्, कोऽसौ धीजभावः ? कदा कुत उत्पद्यते इति चेत् । शृणु ।
सृष्ट्यादौ 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्पन्ती'ति श्रुतेरक्षरमंशणः सकाशादुत्पन्नानां
चिदंशानां भगवदिच्छया तिरोहितानन्दत्वेन प्राप्तजीवभावानां भगवदिच्छयैवा-
विद्यासम्बन्धः । ततो देहाप्यासादिस्वरूपविस्मरणान्तानि पञ्चपर्वाणि सम्पद्यन्ते ।
ततस्तेषु जीवेषु सदसद्व्यसनभेदेन दैवत्वमासुरत्वं विदधाति भगवान् । तत्र दैवजीवेषु
यान् पुष्टिमार्ग्यान् कर्तुमिच्छति, तेषु स्वविषयकां सूक्ष्मरूपां रतिं स्थापयति । सा
धीजभावशब्दाच्चा । 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत' इति वाक्यात् कारणत्वेन
धीजत्वात् । सा रतिः प्रेमासक्तिव्यसनसर्वात्मभावानां धीजरूपेति धीजभावशब्देन
व्यवहियते । एवमत्यागपक्षे व्यावृत्तिराहित्येन भगवद्भजनं मुख्यः पक्षः ॥ २ ॥

तदसम्भवे गौणं पक्षमाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

धीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

भगवत्सेवानवसरे व्यावृत्तिं कुर्वाणोपीत्यर्थः । श्रवणादाविति । 'श्रोतव्यः
कीर्तितव्यश्चे'त्यत्र उक्ता ये श्रवणादयस्तेर्भजेदित्यर्थः । व्यावृत्त्यवसरे पूजाया असंभवात्
श्रवणादिमात्रमत्रोक्तम् । अव्यावृत्तस्य तूभयं संभवतीति पूजया श्रवणादिभिरित्यनेनोभय-
मुक्तम् । ततः प्रेमेत्यादि । एवं भगवन्तं मज्जतः प्रेमासक्तिव्यसनानि क्रमेण भवन्ति ।
सूक्ष्मभक्तिर्धैर्यभावरूपा पूजाश्रवणादिभिः श्रुद्धा प्रेमासक्तिव्यसनावस्थां प्राप्नोतीत्यर्थः ।
धीजं तदुच्यते इति । व्यसनावस्थायां सिद्धायां धीजभावस्य दारब्धं संपन्नमिति बोध्यम् ।
नापि नश्यतीति । न तिरोभवतीत्यर्थः । सत्यवियोगिनोऽप्यावस्य तिरोभावानतिरेकात् ।
अमानास्त्यसम्भवे तिरोभावानतिरेका न भवन्तीति सुबोधिन्यां निर्णयित्वात् ॥

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्दृष्टाकचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां पापकृत्यमनात्मतत्त्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

प्रेमावस्थायाः कार्यलक्षणमाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादिति । आसक्तेः कार्यलक्षणमाहुः आसक्त्या स्याद्गृहारुचिरिति । गृहपदं गृहस्थानामुपलक्षणम् । अरुचिरिति । नाग्रासुचिशब्देन रुच्यभावः । तस्य स्नेहाद्रागविनाशः स्यादित्यनेन पूर्वं स्नेहकार्यत्वेनोक्तत्वात् । अतो ग्रासुचिशब्देन रुचिविरुद्धो भावः । विरोधार्थं नञः स्मरणात् । 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अत्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्याः पदप्रकीर्तिता' इति वाक्यात् । स च वाचकत्वस्फूर्तिरूप इति स्वयमेव व्याचक्षते गृहस्थानां वाचकत्वमिति । तथा च भगवदितरविषयकवाचकत्वस्फूर्तिसंपादको भाव आसक्तिरिति कार्यलक्षणमासक्तेः । आसक्तेर्लक्षणान्तरमाहुः अनात्मत्वं च भासत इति । देहसेति शेषः । तथा च देहात्मभावनिवर्तको भगवद्भाव आसक्तिरिति लक्षणा-न्तरमासक्तेः । यदा स्याद्व्यसनमित्यादि । व्यसनमिति । विशेषेण अस्यते क्षिप्यते दूरीक्रियते अन्यसम्बन्धो येन तद्व्यसनं भगवत्सात्मभाव इति यावत् । एवं भगवत्सात्म-भावो निरुपाधिकस्नेहो व्यसनमिति फलितम् । अत एव 'प्रेमो भवांस्तनुभृतां किल बन्धु-रात्मे'ति व्यसनभाववतीभिर्भगवत्सात्मत्वमभाणि । 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति श्रुतेरात्मसम्बन्धादेवान्यस्य प्रियत्वं लोके, एवं प्रजसुन्दरीणां भगवत्सम्बन्धादेव स्नेहादौ प्रीतिविषयत्वम् । अत एव 'त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वत' इत्युक्तं तामिः । 'त्वदर्थं प्रीतिविषयत्वम् । अत एव 'त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वत' इत्युक्तं तामिः । 'त्वदर्थं प्राणधारण'मित्याशयो विवृतः श्रीमदाचार्यवर्यः । अतस्तादृशो निरुपाधिभावो व्यसनश-ब्दार्थः । अत एतादृशो व्यसनात्मके भावे सिद्धे युक्तैव कृतार्थेवेति योषयितुं यदा स्या-द्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदेव हीति हिशब्द उक्तः । कृतार्थ इति । भग-वन्तं साक्षात्करोतीत्यर्थः । भगवन्मूर्ति परिचरतो जातव्यसनाख्यभावस्य भगवत्साक्षात्कारो भवेत्, तदानेकप्रकारकं भगवदाज्ञादिजन्यं मुखविशेषमनुभवेद्, अतः कृतार्थता सिध्य-तीति योष्यम् ।

एवं भगवदविर्भवेन लीलावलोकनादिरूपं भगवत्सम्बन्धिसंयोगमुखमनुभवतोपि भगवद्विरहजन्यविलक्षणसुखानुभवराहित्याच्च पूर्णफलप्राप्तिः, अतो द्वितीयदलानुभवार्यं साधनमाहुस्तादृशस्थापीत्यारम्य त्यागं कृत्वा यतेश्चतु तदर्थार्थिकमानस इत्यन्तेन ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं चिनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा यतेश्चतु तदर्थार्थिकमानसः ॥ ६ ॥

तादृशस्येति । प्राप्तव्यसनमात्रस्येत्यर्थः । गेहस्थानं चिनाशकमिति । गेहे स्थितौ हि भगवत्सेवया भगवदानिर्भवेन संयोगानुभवादि न त्रियोगानुभवा भवेत्, अतः फलपूर्णतायां गृहस्थितेः प्रतिगन्धकृत्वादिनाशस्तोक्तः । अतो 'विरहानुभवार्यं तु परित्यागः प्रशस्त' इति संन्यासनिर्णयग्रन्थोक्तं त्यागमुपदिशन्ति त्यागं कृत्वा

यतेदिति । यतोयं विरक्षणस्यागोत एव तदर्थोयैकमानस इति विशेषणमुक्तम् । स चासौ अर्थः तदर्थः 'पुरुषार्थरूपो भगवान्' तदर्थं तत्प्रयोजनकमेव मानस यस्येति विग्रहः । पुष्टिमागै हि भगवानेव पुरुषार्थः । 'त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलाले'ति दशमस्कन्धे श्रीरुक्मिणीवाक्यात् । 'तावांस्तेह चतुर्विध' इत्येकादशस्कन्धे श्रीमदुद्धव प्रति भगवद्वाक्याच्च । तथा च भगवदर्थमयं त्यागो विरहे सर्वदा अन्तर्भगवत्स्फुरणार्थः । न तु 'गृह सर्वात्मना त्याज्य'मित्यनेनोक्तोय त्यागः । तत्र तु 'हित्वात्मपातं गृहमन्व-
कृय'मिति वाक्यात्पातहेतुत्वं गृहस्थितेः, अतो गृहत्याग उक्तः । स त्यागस्तु 'त्यागाञ्चूष-
णकीर्तना'दित्यनेन पूर्वमुक्तः । अयं त्यागस्तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मत' इत्यत्रोक्तप्रकारेण वर्णाश्रमधर्मतः स्थितस्य पूजाश्रवणादिना व्यसनभावोत्पत्त्यनन्तरं विहितः । अतोऽस्मिन् त्यागे प्राप्तव्यसनभावोत्पत्तिकारी । 'तादृशस्यापि सतत'मित्यत्र तादृशशब्देन 'यदा सांख्यवसनं कृष्ये' इत्यनेन पूर्वमुक्तस्य व्यसनभाववतः परामर्शात् । अतोयं त्यागो विरहानुभवार्थ एवेति निर्धारः ।

एतादृशत्यागकर्तुः फलमाहुः लभते सुदृढां भक्तिमिति ।

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाव्रतः ॥ ७ ॥

सर्वतोऽप्यधिकामिति । सर्वतः प्रेमासक्तिव्यसनतोषिकामित्यर्थः । परां सर्वात्मभावरूपामित्यर्थः । वियोगे हि सर्वात्मभावो भवतीति तृतीयाध्यायमाग्ये निरूपितम् । तदत्रापि व्यसनभावोत्पत्त्यनन्तरं कृतत्यागस्य भगवद्विरहातुमवच्छेदजन्य-
भगवत्सम्नन्धात्त्यां सर्वत्र भगवानेव स्फुरतीति सर्वात्मभावसिद्धौ न किञ्चित् कर्तव्यम-
पशिष्यत इति बोध्यम् । एवं गृहस्थितिपक्षे भक्तिवृद्धुपायं निरूप्य 'त्यागाञ्चूषण-
कीर्तना'दिति पूर्वमुपदिष्टे त्यागे बाधकाभाव साधयितु बाधकस्वरूपनिरूपणपूर्वकं त्याग-
प्रकारमाहुः त्यागे इति । त्यागे बाधकभूयस्त्वमित्यादिना कामादिपदकजन्यानां बाधकानां भूयस्त्वमित्यर्थः । दुःसंसर्गादिति । 'प्रसङ्गमवर पाशमात्मनः कथयो
निद्रु'रिति वाक्यात् । जीरे हि कामादिदोषाः सदैव तिष्ठन्ति । 'भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि
सापत' स आस्ते मह पदसपत्न' इति वाक्यात् । तथा च दुःसङ्गदुरात्माणां तस्य
कामादिपदकम्बोदोषे तत्रत्यानां बाधकानां बाहुल्यं सादित्यर्थः ॥ १ ॥

अतः पर बाधकहेतुकामादयो येन निवृत्तन्ते त उपायमाहुः अतः स्थेयमिति ।

अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयेः सः तत्परैः ।

अदूरे चिप्रकर्षे या यथा चित्तां न दृष्टयति ॥ ८ ॥

हरिस्थाने गोवर्धनादौ, तथापि तदीये. तत्परै. मह म्येयम् । 'स एव साधुषु वृत्तो
मोक्षद्वारमवाहृत्'मिति वाक्यात् । एव गृहस्थितिगृहत्यागपक्षौ सप्रकारं निरूप्य अन्यतर-

साधनायस्यापन्नस्य पक्षद्वये अनुगतं मुख्यसाधनमाहुः अदूरे विप्रकर्षे वेति । भगवत् इति शेषः । गृहस्थितिपक्षे श्रीविग्रहस्य अदूरे निकटे, त्यागपक्षे श्रीमूर्तेर्विप्रकर्षे दूरे स्थितावपि चित्तदोषो यथा न भवेत्तथा श्रेयमित्युपदेशः । चित्तः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मत्तम् । गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये' इति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात्, 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो'रिति वाक्यान्तराच्च चित्तस्यैव सर्वत्र मुख्या कारणतेति तस्मिन्दोषोत्पत्तौ सर्वनाश इति चित्तस्य निर्दोषतायै दुःसङ्गवर्जनपूर्वकं सत्सङ्गादि सम्पाद्य सावधानतया श्रेयमिति भावः ॥ ८ ॥

कथं चित्तं निर्दुष्टं सादित्वाकांक्षायां पूर्वोक्तमुपायं स्मारयन्ति सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

गृहस्थितिपक्षे सेवायाम्, त्यागपक्षे कथायाम्, यस्यासक्तिर्भक्तिर्दृढा भवेत्, तस्य यावज्जीवं क्वापि दुर्देशे दुष्टकालेषु नाशो शुद्धिभ्रंशरूपो न भवेत् । अन्यथा चित्तदोषे विषयध्यानात् 'ध्यायतो विषयान् पुंसः' इत्यारभ्य 'शुद्धिनाशात्प्रणश्यती'त्यन्तेन निरूपितो नाशः सादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु कृतत्यागस्य भगवदीयसङ्गादप्येकान्ते स्थितिरेव समीचीना, भजनप्रतिबन्ध-
दुःसङ्गसंभावनाया अप्यभावादित्वाकांक्षायामाहुः याधसंभावनायां त्विति ।

याधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इप्स्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

यद्यप्येकान्ते दुःसङ्गादिदोषो नास्ति, तथापि व्याघ्रादिभयरूपयाधसंभावना यत्रास्ति, तत्र वासो न इप्स्यते, न इष्टप्राप्त्यो, मनसश्चाधत्वापादकत्वेन भगवद्भजनप्रति-
बन्धकत्वादित्यर्थः । ननु सर्वरक्षको भगवान् व्याघ्रादिभ्यो भक्तान् कथं न रक्षतीत्याकां-
क्षायामाहुः हरिस्त्विति । 'रुद्धा गुद्धाः किमजितोऽवति नोपयुक्ता'मिति वाक्यात् सर्वथैव भगवान् रक्षति, तथापि तादृग्बिधासामावेन मनशाश्रयं सादेव, ततो यजने प्रतिबन्धो भवेत् । अतस्त्यागपक्षे हरिस्थाने श्रीगोवर्धनादी भगवदीयैः सह स्थितिरेव श्रेयस्कारिणी । 'संसारेस्मिन्धृणाधोवि सत्सङ्गः शेषविर्गुणा'मिति भागवतवाक्यादिभि भावः । अपि च एकान्ते स्थितौ हि रक्षणार्थं भगवति भारो देयः । स च श्लेहविरुद्धः । हरिस्थाने भगव-
दीयैः सह मद्मे तु मोषि दोषो नास्तीति त्यागपक्षे भगवत्स्थाने भगवदीयैः सह स्थित्वा भगवद्भजनं कार्यम् । तेन च प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्ति । ततो भगवदाविर्भावः । ततो

‘शुद्धाश्च सुखिनश्चैव ब्रह्मविद्याविशारदाः । भगवत्सेवने योग्या नान्य’ इति वाक्यात् साक्षात् भगवत्सेवने अधिकारसिद्धयर्थं प्रथमत एव श्रवणं, कीर्तनं स्मरणमित्युक्त्वा अग्रे पादसेवनमुच्यते । अत्र तु भगवदाज्ञया श्रीमदाचार्यैरादावेव सर्वसमर्पणेन ब्रह्मसंबन्धकरणात् तेनैव सर्वदोषनिवृत्तिपूर्वकसेवाधिकारो जात इति स क्रमो न निवक्षित इति ज्ञेयम् । तदुक्तं ‘ब्रह्मसंबन्धकरणात् सर्वेषां देहजीवयोः । सर्वदोषनिवृत्तिर्हि’ इति सिद्धान्तरहसे साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहुरिति । नवरत्ने चैयमेवाशङ्का समाहिता । तथा च वरुणोदयात् प्राशुत्थाय स्वयं स्नानादिकं विधाय भगवन्मन्दिरे गत्वा मन्दिरपात्रादिसंशोधनं, सिंहासनसंस्कारः, बालभोगसञ्जीकरणं, ततः प्रबोधस्त्वैः भगवद्बोधनं, शीतादिसमयोचिततूलकञ्जुप्रवावरणादि परिधाप्य, सिंहासने उपवेश्य, बालभोगं समर्प्य, शीताधिक्ये हसन्तीमुपनिधाय, स्नानसामग्रीं सुगन्धतैलतप्तोदकादि अङ्गवस्त्रशृङ्गारवेशोचितवस्त्रालङ्कारादि सर्वमुपस्थाप्य, समये जाते, बालभोगमपनीय, आचमनं मुखवस्त्रताम्बूले समर्प्य, दर्पणं प्रदर्श्य, तत्सामयिकशोभाभगवलोक्तयन् मङ्गलनीराजनां कुर्यात् । एवं स्नानशृङ्गारमारग्य श्रीमदाचार्यनिर्दिष्टप्रकारेण शृङ्गारभोगगोपीबल्लभगोपालराजभोगोत्थापनसन्ध्याशयनपर्वन्तं यथायथं परिचरणमेव पादसेवनमित्यर्थः । अर्चनं च पूजनम् । तद्वि पूज्ये उत्कर्षख्यापकम्, सर्वोत्कृष्ट एव पूज्यो भवतीति । प्रकृते च पूज्यो भगवान् पुरुषोत्तमः, तत्रापि श्रीपशोदोत्सङ्गलालितः, तत्रापि कोटिकन्दर्पलवण्यः श्रीगोपीजनवल्लभः, तत्रापि श्रीवल्लभाचार्यद्वयसर्वस्वरूपः, तत्र च श्रीमदाचार्यचरणानुग्रहपक्षपातेन स्वरचितशृङ्गारादिपरिष्कारप्रकाशमानं शोभातिशयविशेषमङ्गीकारसूचकमवधार्य परमोत्साहभरेण विवशतया सूर्यदीपदानमिव धूपदीपनैवेद्यताम्बूलगुरुसारादिसुगन्धपुष्पमालादिभिरभ्यर्च्य एतादृशे स्वसर्वस्वरूपे कस्यापि दृष्टिदोषसंक्रमो मामूदिति परमप्रेम्णा नीराजनां सर्वदोषनिवृत्त्या ‘निःशेषेण राजयती’ति व्युत्पत्त्या अपूर्वशोभाप्रकाशिकां नीराजनां कुर्यादित्यर्चनम् । ततश्च परिक्रमणेन स्वात्मानमपि प्रभोरुपरि निर्भञ्ज्य परमाशुना मया किं कर्तुं शक्यमिति परमदैव्येन दण्डवत्साष्टाङ्गं प्रणमेदिति बन्दनम् । ततो दास्यं शय्यादिरचना । तत्र चाधिशयने प्रभौ व्यजनचरणसंवाहनादि च । ततो मुकुलितनयने प्रभाववसरं विधाय श्रीमत्पुष्पप्रसादीकृतपुष्पमालादिभिश्चर्चितः परमाह्लादपूर्णो भगवन्मन्दिराद्वहिरूपेत्युच्छिष्टभोजिनो दासाः’ इति वाक्यात् साक्षादधरागृतकरम्वितं चाह्लात्म्यन्तरशोधकं परमसौभाग्यसंपादकं महाप्रसादं सेवकादिभ्यो विभज्य सेवेत । ततश्च क्षणं विश्रम्योत्थाय यत्राभरणादिसेवया तदभावे तादृशैः शुलात्मनिषेदिभिः समानशीलव्यसनेर्भगवदीयैः शक्तितात्पर्यापवाण्णपूर्वकं श्रीभागवतमुपोषिण्यादिश्रवणम् । तथैव कीर्तनम् । तत्तल्लीलान्गोमादीनां स्मरणं च कुर्वाणो वाचदुत्थापनं दिनं वेशुगीतोक्तप्रकारेण नयेत् । ततः शोत्थापने जाने कन्दमूलफलादि तत्तदानीं समर्पयेत् । अत्र च पुलिन्दीसौभाग्यं

संभावयेत् । ततो भगवदुत्थापनशङ्खध्वनिवेशुनादोत्यनिजनिजाहानामिधानश्रवणोत्साह-
समुद्भूतलाङ्गुलसहर्षदुःखारोहसितमुखीर्धनूः पुरस्कृत्य, साक्षिमिगोपवृन्दैरनुगीयमानचरितं
'तं गौरजश्चरिते'त्यादि वर्ण्यमानस्वरूपं मावोद्धारिणीमिदंश्रिभिः श्रीमद्भजसीमन्तिनीपरितापं
परिहरन्तं गोपीद्वयसुखदशं व्रजे प्रविशन्तं परिभाष्य, धेनूस्तच्छ्रोत्रे निवेश्य, निजमन्दि-
रमलकुर्वाणं प्रभुं वन्द्यपुण्यादिभिरलंकृतं पयोमोदकादिभिर्व्यालब्धैर्भोगोपचारैरभ्यर्च्य,
सान्ध्यनीराजनां विधाय, क्रमेण प्रेम्णा गृह्णारं बहुकृत्य उन्मज्जनसायन्तनवस्त्रालङ्कारादि-
भिरलंकृत्य, दुग्धफेनं समर्प्य, यथालाभमिति सर्वत्र ज्ञेयम् । 'यथालब्धोपचारकै'रिति
वाक्यात् । 'स्वाद्धनमुपलालित'मिति प्रकारकं शयनभोगमुपनीय, ताम्बूलमात्म्यादिभिरलंकृत्य,
शयननीराजनां कुर्यात् । ततश्च शय्यामधिशयिते प्रभौ नमस्कृत्य, अनवसरं विधाय,
पहिर्निःसरेत् । इदमेवेकं तत्त्वार्थदीपे 'एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि पूजये'दिति ।
ततो यथोचितं प्रसादादि संसेव्य तादृशैः श्रवणकीर्तनादि कुर्वन् परमानन्दमनुभवन्
विश्रमेदिति दास्यं दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । यद्यपि सख्यात्मनिवेदने हि भगवदङ्गी-
कारेणैव संपद्येते, तथापि 'तथा निवेदने चिन्ता स्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे' इत्यत्र निवेद-
नाङ्गीकारचिन्ताऽभावनिरूपणेनैव सख्यसिद्धिरपि निरूपिता । तथापि साधनदशायां
निरोधलक्षणोक्तभावनावत् तदनुकूलान्तरङ्गसेवा भावनीया । निवेदनं च ग्रहसंघन्य-
समये समर्पितानां पदार्थानां यथायथं तत्रैव विनियोगः ॥ २ ॥

सर्वथा व्यावृत्तिराहिल्याभावेऽपि प्रकारमाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्ध्वसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

यीजं तदुच्यते शास्त्रे हृदं यन्नापि नश्यति ।

हरौ सर्वदुःखहर्तरि चित्तं निधायेति व्यावृत्तिसमयेऽपि 'पानीयहारिणी यद्'दितिषत्
हरावेव चित्तं निधाय व्यावृत्तिं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरं च श्रवणादौ सदा येत् ।
इदमेवामिप्रेलोकं नियन्धे 'सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदेकं यामं हरौ नये'दिति । एवं सर्वदा
भजतः फलमाहुः तत इति । एवं भजतः प्रथमं भगवति स्नेहः स्यात्, पूर्वोक्तो पीजमा-
वोऽङ्कुरितः स्यादित्यर्थः । ततः क्रमेणासक्तिर्भवेद्, भगवत्स्वरूपे चसूरागो भवेत् ।
तदाङ्कुरो द्विप्रतिष्ठो जात इति ज्ञेयम् । ततश्च क्रमेण व्यसनम् । विशेषेण व्यसने तदितरे
सर्वे निपया येन, तं विना स्यात्तुमशक्तिरिति यावत्, तद्वयेत् । ततश्च सङ्कल्पा उत्तरोत्तरं
पल्लवस्यानीया मरिष्यन्ति । एवं व्यसने जाते तद्दीप्तं भक्तिशाये दृढमुच्यते । यद्यस्या-
शान्तेतापि यन्न नश्यति ॥ ३ ॥

तत्र हेतुना तस्य साधारणं कार्यमाहुः स्नेहादिनि ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्भ्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

भगवति स्नेहे जाते-गृहादौ तदितरत्र सर्वत्रैव रागो निवर्तते, स्नेहपदार्थस्यैव तथात्वात् । तन्नाशकौ जातायां गृहादावरुचिर्भवति, तत्प्रीतिजनकं न भवतीत्यर्थः । न केवलमरुचिमात्रम्, किन्तु एते मम बाधका अनात्मीया इति बुद्धिर्जायत इत्याहुः गृह-स्थानमिति । सम्बन्धमात्रे षष्ठी । गृहस्थितेषु स्त्रीपुत्रादिषु ममताविषयेषु स्पष्टम् । तदेवमासक्त्या सेवतः यदा कृष्णे फलरूपे व्यसनं तदितरसर्वविषयनिवृत्तिपूर्वकं तं विना स्यातुमशक्तिर्भवेत्, तदा कृतः सम्पादितः अर्थः यदर्थं तनुवित्तजायां प्रवृत्तः बीजदार्ढ्यरूपः पुरुषार्थो येन तादृशः स्यात् । अत एव बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढमिति पूर्वमुक्तम् । एवकारेण अन्यथा तदमादः । तत्सत्त्वेन तत्सिद्धिनिश्चयोपि हिंशब्देन सूचितः । एवं बीजभावे दृढे जाते यथा द्वितीयाधिकारिणस्त्यागः श्रवणकीर्तनञ्च साधन-मुक्तम्, तदेवास्यापि वक्तुं हेतुमाहुः तादृशस्यापीति । गृहादावरुचिमतोपि बाधक-त्वस्कृतिमतोपि भगवदेकव्यसनवतोपि निरन्तरं गृहस्थितिर्विशेषेण भाषनाशिका ।

अत्रायं भावः । 'स्नेहाद्रागविनाशः स्या'दित्यादिना विरागस्योक्तत्वाद् 'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रगजे'दिति श्रुतेरवसरस्य प्राप्तत्वात् त्याग उपदिश्यत इति नानुसन्धे-यम् । तस्य ज्ञानमार्गीयत्वात् । प्रकृते च पुष्टिमार्गीये बीजभावे दृढे व्यसनात्मके जाते तस्य च तं विना स्यातुमशक्तिरूपत्वात् विप्रयोग एवानुभावक इति सततं गृहस्थितौ स्वरूपासक्तस्य आसक्त्या, स्वरूपसेवां कुर्वतः, सेवारसावेशेन परमानन्दानुभवेऽस्मात्स्था-भावात् पूर्वोक्तो भावः प्रवृद्धो न स्यात्, 'भगवता सह संलाप' इत्यादि संकल्पा निद्रा-च्छेदादयश्च दशा न भवेयुः, क फलरूपमानसीसेवासंभावनेति विमृश्य 'त्यागं कृत्वे'त्युक्तं श्रीमदाचार्यरिति तादृशस्यापि सततमित्यादि षडसमभिव्याहारादवगम्यते । अन्यथा सततपदवैयर्थ्यं च । अत एव स्वमार्गीयत्यागस्वरूपमुक्तं सन्न्यासनिरण्ये 'विरहातुमवार्थं हि पत्न्यागः प्रशस्यते । स्वीयवन्निवृत्त्यर्थं चेन्नः सोत्र न चान्यथे'ति । त्यागे स्त्रीपानां बन्धकत्वाभावे स वेशोपि न कार्य इत्याशयेन । अतो नायं वैधस्त्याग इति हृदयम् । तस्मिन् वेशस्यापि अद्वत्त्वात् । एतद्यथा तथा संन्यासनिरण्ये विशेषेण भावनीयम् । अत एव अन्त्याधिकारिणः साधननिरूपणे 'त्यागाच्छ्रवणकीर्तना'दित्याधिक एव त्याग उक्तः ॥ ५ ॥

प्रथमस्यापि व्यसने जाते बीजस्य दृढत्वात् तथाधिकारो जात इति तदेव साधन-माहुः त्यागं कृत्तेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् । :

बाधकत्वाद्ब्रह्मादि सर्वं त्यक्त्वा स एव फलरूपमानसीसेवारूपो योर्यः पुरुषार्थः स एवार्थः प्रयोजनं तस्मिन्नेवैकं मुख्यमेकाग्रं वा मानसं मनो यस्य एतादृशः सन् श्रवणकीर्तने यो यतेत् स सर्वतोधिकां मुक्तेरप्यधिकां परां फलरूपां सुदृढां प्रभुणाप्यनपनोद्यां भक्तिं लभते । स्वमार्गीयैः सजातीयैरेव श्रवणादिकम्, न तु विजातीयैरन्यमार्गीयैवेति धात्यर्थेन ज्ञापितम् ॥ ६३ ॥

त्यागे बाधान्तरमाशङ्क्य परिहरन्ति त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गास्तथाजतः ॥ ७ ॥

अतः श्रेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुप्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते बास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

त्यागानन्तरं स्वमार्गीयत्यागस्वरूपाज्ञानात् सजातीयबुद्ध्या अन्यमार्गीयैः त्यागि-
भिरेव सहो भवेत्, स च दुःसंसर्ग एव, भाववैजात्यात् । तदुक्तसाधनप्रवृत्तौ मार्गीयुतो
भविष्यतीत्यर्थः । तयान्नतोपि बाधः । तैः सह सर्वत्र भिक्षया असमर्पितमक्षणेन याहि-
मुख्यमेव प्रतिदिनमुपचीयेत्, दूरतरा भाववृद्धिः । अतस्त्यागं कृत्वा हरिस्थाने श्रीगोवर्ध-
नादौ यत्र पूजाप्रवादः स्यादित्यामूह्यम् । तदीयैर्भगवत्संबन्धिभिरुत्प्लवैः सर्वत्यागपूर्वक-
सेवाश्रवणकीर्तनपरैर्दृढधीश्रमावैः सजातीयैः सह स्वेयम् । एतेन दुःसंसर्गदोषो निवा-
रितः । हरिस्थान इति । 'यक्षप्रक्षालनादिभि'रिति वामन्यायवासंभवं सेवापि सूचिता ।
प्रसादलामादन्नदोषोपि परिहृतः । स्वमार्गीयश्रवणादिविद्विदिरप्युक्ता । तत्रापि 'अति-
परिचयादवज्ञे'ति न्यायेन बाधमाशङ्क्य परिहरन्ति अदूरे विप्रकर्षे चेति । स्पष्टम् ।
निर्गलितार्थमाहुः, यथा चित्तं न दुप्यति तथा श्रेयमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सेवायामिति,
सेवायां वा कथायां, वा निकले समुच्चये वा, यस्यासक्तिर्दृढा भवेत्, तस्य यावज्जीवं क्वापि
भगवत्स्यले अन्यत्र वा, सजातीयेषु इतेषु वा, निष्ठनोपि नाशो न भवेदिनि मे मतिः ।
तेन सानुभवस्यैव ग्रामाण्यमुक्तम् । तयापि 'पाद्भिर्कोपि दोषः परिहरणीय' इत्याहुः 'बाध-
तेन सानुभवस्यैव ग्रामाण्यमुक्तम्' इति । वस्तुतस्तु 'हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति
न संशयः' । मक्तानां सर्वदुःसहता हरिः, अन्यथा तयात्त्वमेव न स्यात् । अत एव

भजने प्रवृत्तस्य सर्वतो रक्षामेव करिष्यति । अत्र संशयो न विधेयः । अत्र विशेषः
संन्यासनिर्णये द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

उपसंहरन्ति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गृहतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्यादृढा रतिः ॥ ११ ॥

स्पष्टम् । अथाधुनिकेभ्यः कुटुम्बव्यावृत्तिविवेकेभ्यः स्वकीयेभ्यो महाकारुणिका
वरदानमिव प्रयच्छन्त आहुः य एतदिति । सेवाश्रवणाद्यसंभवे य एतद्भक्तिवर्धिनीस्तोत्रं
सम्यगर्थवधारणपूर्वकं समधीयीत तस्यापि बीजभावरूपा स्याद्विभावात्मिका रतिर्दृढा
स्यादित्याशीर्दानम् ॥ ११ ॥

श्रीमदाचार्यरूपया तद्वाचामर्थसद्गतिः । प्रादुरासीन्मम स्वान्ते तन्मयेत्यं निरूपितम् ॥ १॥
न प्रौढ्या साक्षिणस्तत्र त एव प्रभवो यदि । जीवत्वादन्यथा श्रोक्तं क्षमन्तां करुणार्णवाः २
इति श्रीमद्भक्तिवर्धिनीनिवृत्तिः संपूर्णा ॥

धीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीबलभात्मजश्रीबालकृष्णकृतटीकासमेता ।

नत्वा साचार्यचरणौ कृपापात्रं यतो हरेः ।

सृत्वा गोपीशचरणौ ध्यास्यासे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

ध्यात्वा नरीतिरपैरर्धदुष्टा निमित्ता सिद्धान्तरीतिप्रतिरेव च नान्यथा सा ।

तत्रापि योषविशदाशयतानुपद्वादर्थं निशेषमधिधातुमना भवामि ॥ २ ॥

अस्माः कृतेर्मम निनोदहृदा विचारे केचित्तरे प्रतिपधीनतया निगन्तु ।

ये तु प्रमेयगनिमेव निगमयन्ति ते मानयन्तु सदयादृदयाः प्रवीणाः ॥ ३ ॥

इदं तानत् श्रीनटभाचार्याः सप्रकटितपुष्टिमाणे साधारणकारणत्वाद्ब्रह्मसम्प-
न्धन्य तत्कारणध्वंसनुरदीतानां जीवानां स्वमार्गीयाटौकिरुसाधनातिशयक्रमेण ध्वंस-
नानाविदारा साधारणमत्यासिरेकैव सर्वेषामिति ज्ञापयितुं भक्तिवर्धिनीनामानं प्रपन्नं
व्याचक्षुर्पथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादिति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्पागाच्छ्रयणरीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिः पुष्टिमार्गीया स्यात् प्रवृद्धा स्वावस्वावयापन्ना च स्या-
त्तथा उपायः साधनं निरूप्यते । विशिष्टविधानमेतत् । अयमर्थः । साधनानि तु प्रमा-
णचतुष्टये प्रतिपादितानि, परं न तेषां यावत्स्वसाध्यविजातीयार्थहेतुतावधार्यते, तावत्प्र-
कृतोपयोगीनि भवन्ति । अतस्तद्धेतुप्रकारक उपाय उच्यते इति । यद्वा । उक्तं च
साधनजातं विजातीयार्थेषु तत्प्राकरणिकमिति वाक्येनेष्टार्थं विनियुज्यते । न चात्र
प्रमाणाभावो न चार्थविरोधः । इतरथा अप्रामाणिकत्वापत्तेः । न चैवं विषयव्यवस्था
स्यादिति वाच्यम् । तत्त्वतो विषयद्वैविध्यादेरप्यनङ्गीकारादिति । श्रीभागवतादौ उक्तान्यपि
साधनान्यसंभावनाविपरीतभावनाभ्यां नार्थहेतवो भवन्तीति ते निवार्याधिकारिविशेषवि-
षयतया तदुपयोगः कथ्यते इति भावः । अत एव तृतीये कपिलेन 'भक्तियोगो बहुविध'
इत्यादिना स्वभावगुणतारतम्येन भक्तितारतम्यं व्याख्याय 'अनिमित्ता भागवती'त्यादिना
निर्गुणभक्तिरेव स्तूयते । यत्तु कश्चित्प्रमाणचतुष्टये पुष्टिभक्तेस्तत्साधनानां चामावाद्धि-
जातीयसाधनव्याख्याप्रतिज्ञेत्याह । तन्न । तथा सति पुष्टिभक्तेरप्रामाणिकत्वापत्तेः ।
प्रकृतग्रन्थसाधनविरोधात् । 'कश्चिदेव हि भक्तो हि यो मद्भक्त इतीरणात् । सर्वश्रोत्रक-
र्यनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय' इति प्रभुवाक्यविरोधात् । 'गीतायां स्फुटमतः पुष्टिः
प्रतिपाद्यत' इति तस्याख्यानं च निरूप्यते इति दिक् । ननु केयं भक्तिर्नाम । न ताव-
दाराध्यत्वेन ज्ञानम् । तथा सति ज्ञानविशेषत्वेनाभेदप्रसङ्गात् । न चैष्टापत्तिः । 'तस्मा-
न्मद्भक्तियुक्तस्य' 'ज्ञानिनामपि सर्वेषां मित्यादिषु भेदेनाप्राप्तात् । न च श्रवणादितत्समु-
दायापन्यतमत्वम् । तस्य 'भक्त्या सज्जातया भक्त्ये'त्यनेन कारणत्वोक्तेः । नापि वा एतेन
सेवापि भक्तिः । न च श्रद्धाविशेषः । तस्याः सङ्कल्पात्मकतया निश्चयात्मकतया
वा तद्विभक्त्यभेदेनात् । अत एव गुरवः 'श्रद्धातः साधनप्रवृत्तिस्ततः फलं भक्ति'रित्याहुः ।
एतमेव श्रद्धाभक्तयोर्भेदमादाय 'श्रद्धावन्तो न भक्तास्ते ये स्वधर्मवहिर्मुखाः । सेवा-
स्वधर्मं कुर्वाणा भक्तगोष्ठीविरोचका' इति वदन्ति । यत्तु केचित् श्रद्धासहितसेवाकृति-
भक्तिरिति प्राहुः । तन्न । सेवाकृतेर्भक्तिसापेक्षत्वम्, न तु भक्तित्वमिति सिद्धान्तात् ।
एतेन शमादिपक्षाः प्रत्युक्ता वेदितव्याः । अप्रोच्यते । भगवति निरुपाधि प्रेम भक्ति-
रिति । न चाप्रसिद्धिः । आत्मनि प्रसिद्धेः । न च माहात्म्यज्ञानपूर्वकत्वस्य प्रधानथा-
प्यमतत्वादुपाधित्वं शङ्कम् । तस्य तत्कारणे सेवायानुपक्षीपत्वात् । अत एव माहात्म्य-
ज्ञानं सेवायामपराधमावायोपयुज्यते, न तु भक्तिहेतुत्वेनेति श्रीमद्भक्तिकुलनाधरणाः ।
नन्वेवं ब्रजस्थानां कामाद्युपाधिसत्त्वेमेति चेन्न । तत्र काममावात् । ताप्रां जात्यनुरूप-
भगवद्गुणवर्णनस्य तत्रैव निश्चयत्वात् । भक्तोचितस्वरूपनिष्ठतया वा तादृशगुणकथनस्या-
वश्यकत्वमित्यस्य सुवचत्वाच्च । अन एव भक्ताः स्वरूपनिष्ठा एव भवन्ति । न हि तेषां
भगवत्स्वरूपानिरिक्तं किञ्चिदङ्गीयमस्ति । तदाहुर्गुरुचरणाः । 'तदेव हि प्रसिद्धं भग-

वदद्भीकारो नाम यस्तु यत्कायवाङ्मनसां भगवत्परत्वंमिति । यद्यपि कामानुरूपा क्रिया दृश्यते, परं न कामः । आहुश्चाचार्याः 'क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते' इति । यदपि 'कामाद्रोष्यः,' 'कामं क्रोधं'मित्यादिकथनं तदपि लोकप्रतीतिसापेक्षं चित्तासन्नस्वनम्, न तु साधनताबोधकमिति दिक् । तस्मान्निरुपाधिकं प्रेम भक्तिरिति । सा च द्विधा । आत्ममनोवर्मभेदात् । न चाद्यायां मानाभावः । स्वरूपेण भगवद्गीलाप्रवेशे सद्भावाभावेन तदसम्भवापत्तेः । अलौकिकसद्भावस्वीकारे जीवे निराकारताप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथानुपपत्तिरेव मानम् । न वा किञ्चिद्वाचकं पश्यामः । यतः अंशत्वादिवैदर्श्यादिसमानाधिकरणो धर्मविशेषो भक्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः । मनोधर्मरूपा तु श्रवणादिसादृश्योपकृतिमपेक्षते । यावत्तद्वृत्तिमती । तथा पुनः सामिव्यक्ता नेशते परोपकारं स्वात्मनि विनाभावविशेषावस्थायां दृष्टान्तीकृतानां भावानुरूपं करणम् । क्रिया हि परतश्चा प्रयत्नाभिलापतो भवति यथा, साम्येवं यतः । अस्ति च नायं प्राणप्रदो धर्मो, विमिश्रन्ते यतो नानाविधा गतयः । गतिसामान्यमपि साक्षादेवेति न नियमः, किन्तु पारंपर्यतयापि, तदविरोधात् । अतो द्विधा भक्तिः । तत्राद्या विधेयताहीना वृद्धिप्रकारमपेक्षते, अतस्तदुच्यते । ननु वक्ष्यमाणसाधनैः सर्वेषां भगवति कृतो न भक्तिर्वर्धत इति व्यभिचारिशङ्कायामाहुः 'बीजभावे दृढे तु स्यात्प्राणाच्छ्रवणकीर्तनादि'ति । परमादिच्छ्रौ भगवतो रमणेच्छातो विस्फुलिङ्गन्यायेन निर्गता जीवाः । तेषां विविधगतितत्साधनानामानुपूर्वीविशिष्टानां सत्त्वासत्त्वे भगवतैव विचारिते । तत्र ये स्वप्राप्तियोग्यतया इच्छाविषयीकृतास्तेषु यत्तादृशेच्छाविषयत्वं स एव बीजभावो नाम । तत्राप्ययं बीवः कतिविहिनानि साक्षान्नव्याप्तिसाधनकृद्भूत्वा ततो निवर्त्यान्यगतिसाधनकृत्स्यादिति चेद्भगवता विचारितं, तदा ॥ बीजभावो दृढो न भवति । दृढे तु बीजभावे स्यादुक्तसाधनैः प्रवृद्धा स्यादित्यर्थः । अदृढे तु तस्मिन्न भवेदिति । तदुक्तं गुरुचरणैः 'न हि पदार्थगुणदोषौ वर्णयतोपि पुरुषस्य प्रमादेर्भवन्ति विधेयाः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः केचिदपि न यावद्विशिष्टेच्छाविषयताशालित्वं धर्मस्येति । अतो दृढे तु बीजभावे तथा स्यात् । तत्र साधनमाहुः त्यागादिति । ऐहिकपारलौकिकयावद्वस्तुनस्त्यागो भगवति स्वमार्गायप्रकरणे सात्मनः समर्पणं । तस्मात् भगवत्प्राप्तीच्छुना प्रथमतो मार्गानुसारेण समर्पणं कर्तव्यम् । मुख्यमिदं साधनं भक्तिवृद्धौ । अत एवैकादशे भगवतोद्धवं प्रयुक्तम् । 'दारान्सुतान्पुत्रान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् । एवं धर्ममनुष्ठानामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सहायते भक्तिः कोन्योर्थोऽस्यावशिष्यत' इति । अन्यत्र च । 'ये दारागारपुत्रासप्राणान्वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तान् स्वक्तुमुत्तरे ।' 'भामुदित्य दिले'नि तस्मात्प्यानम् । तस्मात्समर्पणं भगवति कर्तव्यम् । तदुत्तरं साधनमाहुः श्रवणकीर्तनादिति । समाहारे ननुमकल्पम् । भगवत्समर्पणानन्तरं निषण्णोक्तलक्षणप्रकारकं गुग्माशिला यथात्मसमर्पणं कृतं तदा

भगवतः स्वरूपज्ञानार्थं स्वस्वरूपज्ञानार्थं भगवति स्वसम्बन्धज्ञानार्थं च भगवच्छास्त्रं श्रोतव्यम् । तेन सकलसंशयनिवृत्तौ भगवति भक्तिर्दृढा भवति । तदुत्तरं श्रुतसार्थस्य संरक्षणार्थं सति श्रोतरि कीर्तनं कर्तव्यम् । अत्र श्रवणकीर्तनयोः समुचित्य हेतुत्वम्, न तु पार्यक्येन । न च यत्र श्रवणमेव साक्षात्कारकं तत्र व्यभिचारः । तत्र कीर्तनस्मरणजनितायैव जन्मान्तरीयतया सिद्धे । भगवदनुग्रहो वा तत्र कारणम् । श्रवणादीनां हि दृष्टद्वारकत्वम् । तत्र दृष्टं फलं क्वचित्संशयनिवृत्त्यादि यथायथमवगन्तव्यम् । संशय-निवृत्तौ, (सति सम्भवे) स्मरणविधेयम् । सति सम्भवे सेवा कार्या । श्रवणं तु लीलात्वेन कर्तव्यम्, तथा कीर्तनं च । तदुक्तं गुरुचरणैः, 'निरन्तरं भगवतः स्मरणमेव मुख्यमस्माकम्, श्रवणादिकं तु तदुपकारि, न तु स्वतन्त्रपुरार्थम्' । भक्त्युत्पत्तौ लीलात्वेन श्रवणं तु तनुजा सेवा यथा स्वतन्त्रपुरार्थम् इति । सेवा च चेतस्वत्श्रवणमेव, तनुजादिकं च तद्धेतुरिति तत्त्वम् ॥ १ ॥

ननु अनधिकारिणि कथं भागवतार्थो देयः, तदधिकारित्वं च दृढबीजभाववत्त्वमेव, स च कथं ज्ञातव्यं इत्याकाङ्क्षायामाहुः सार्धेन बीजदार्ढ्येति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

उक्तबीजभावदार्ढ्यस्य प्रकारस्तु क्रिया तु । यस्मिन् बीजभावो दृढस्तत्क्रिया तु इयम् । यत् गृहे स्थित्वा अनुकूले गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः आत्मधर्मोपमिति ज्ञात्वा अध्यावृत्तः सन् यथाशक्त्यनुष्ठेयः सन् कृष्णं सदानन्दं भजेत् । अनुदितमुख्यभक्तेन साधनदशापन्नेन गृहस्थाश्रमे स्थातव्यम् । तत्र स्थित्वा सन्देहमकृत्वा दृढविश्वासेन कृष्णं यथाशक्त्यनुष्ठेयं चैव सेवेत, भजं सेवायामित्यर्थकत्वात् । ननु गृहस्थाश्रमः सङ्निपातरूपः कथं भगवद्भक्तिं साधयेदिति चेत्, भैवम् । 'भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्यात्' 'नैकात्म्यता मे स्पृहयन्ति किञ्चित्' 'प्राप्य पुण्यकृतालोकां नित्यादिवाक्यैर्मग्नवदधिनीं गृहाश्रमेऽपि सदर्थसिद्धेः । तस्मादप्राप्तवक्ष्यमाणलक्षणभक्तिना गृहस्थाश्रमे तदुपायः कर्तव्यः । तत्राप्ययं विशेषः । गृहाश्रमायस्थानं सिद्धगृहाश्रमस्यैव, न तु सिद्धप्रणष्ट-तत्कस्यासिद्धतत्कस्य वा । तदपि भवनं स्वधर्मत्वेन कर्तव्यं न तु धर्मत्वेन । तथा सति अन्यशेषत्वेनाभक्तित्वं स्यात् । अत एव गुरुवः 'कर्माङ्गत्वेन क्रियमाणस्मरणोदेः कर्माङ्गत्वमेव, अर्थात्कर्मत्वमेव, न भक्तित्वमिति । अत्र गृहस्थानविधानेन स्वगृहाधि-ष्ठितस्वरूपभजनपरित्यागेनान्यत्र तत्करणे भक्तिर्न भवतीति सूचितं भवति । तत्रापि भजने फलमुखमहत्तुपदिशन्ति अध्यावृत्त इति । सर्वव्यावृत्तिं परित्यज्य कृष्णः सेव्यः । आष्टायामिकं कालो भगवद्भक्त्यैव नेयः । सेवासमये सेवा कर्तव्या, अवशिष्ट-काले श्रवणादिकं यथासम्भव कर्तव्यम् । न तु व्यावृत्त्या कालक्षेपः क्षणमपि कर्तव्यः ।

‘निद्रया हियते नक्त’मित्यर्थः । यद्वा । व्यावृत्तिः सर्ववस्तुविषयकः सोऽद्यमो मनोरथः, सर्वथा तद्रहितोऽव्यावृत्तो भवेत् । सर्वेच्छां परित्यज्य निश्चितचेतसा स्वधर्मत्वेन कृष्णः सेव्यः, न तु पूज्यः । पारिभाषिकश्चायं भेदो द्रष्टव्यः । यदि अव्यावृत्तो न भवेत्, तदा भगवत्सेवनं केवलं स्वमाहात्म्येन यथासम्भव पापादि निवर्तयेत्, न तु उक्तं फल साधयेदित्यर्थः । न ह्यन्यचेतसा कृतं कृतमित्यभिमान्तव्यम् । अतो भगवदर्थिना त्रिकाल-भगवत्सेवासमये तु अवश्यमव्यावृत्तेन भवितव्यम् । तत्र कामचारः । ननु सेवा कर्तव्या, न तु पूजा । सा च कथं कथं कर्तव्या । किं स्वशारीरधर्मतत्समानधर्मत्वेनोपचर्यया, आहोस्त्रियथेच्छमागमादिरीत्या वेति सन्देहे प्राहुः पूजयेति । अत्र तद्गुणसंविज्ञानप-हुष्रीक्षाश्रयणादनुक्तसिद्धोपादानत्वेऽपि पूजायाः पृथगुपादानमुक्तभेदतन्त्रम् । तेन सेवा-प्राधान्येन श्रवणादिनवक विधेयमित्युक्तम् । अयमर्थः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां तु तात्रिकोपचारा उपयुक्ताः, तथापि यत्प्रेमविरोधि तत्र कर्तव्यम्, यथा नित्यं, क्षीतोदकस्नानादि । प्रमाणबलावलोक्य प्रमेयबलावलसाधिकत्वेन स्थापितत्वात् । यथासम्भव चतुःषष्टि उपचाराः प्रत्यहं कर्तव्याः । अपरञ्च । त एवोपचारा भक्तिमार्गे तदीयत्वेन कर्तव्याः, न तु स्वीयत्वेन, धर्मवत् । तथा सति न भक्तित्वं स्यात् । भगवन्मन्त्राद्युपयो-गश्चाश्रयविशेषावधारणेन कर्तव्यत्वेन व्याख्यातः । यत्तु कश्चित् पञ्चरात्रादिभगवच्छा-स्त्रतत्त्वानभिज्ञः पूजामार्गाया उपचारास्तत्साधनानि मन्त्रादीनीति न तानि पुष्टिमार्गे उपयुज्यन्ते, कथञ्चिदपि तद्गुपयोगे भिन्नमार्गीयत्वं स्यात्, अन्यथा पूजापूजाभक्तिमार्ग-योरविशेषापत्तेरित्याह । तन्मतिमान्धादेव । भावविशेषात्पारिभाषिकभेदादेव तत्सिद्धेः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया अनुपपत्तात् । अप्रामाणिकत्वापत्तेः । ‘भगवच्छास्त्रं गीता भागवत पञ्चरात्र चे’ति सिद्धान्तग्रन्थविरोधात् । भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चेति दिक् । यद्वा । पूजया श्रवणादिभिर्वेति गृहस्थविधुरादिभेदेन पदार्थद्वयोपदेशः । ‘अधिकारिभेदेनो-पदेशा भिद्यन्त’ इति सिद्धान्तात् ॥ २३ ॥

ननु यदि व्यावृत्तः सादृष्ट्यादिहानितश्चेत्यतः प्राहुः व्यावृत्तोऽपीति ।

व्यावृत्तोऽपि हरीं चित्तं श्रवणादौ यत्तेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासत्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

यीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यत्रापि नश्यति ।

नीचाश्रयणादिनिन्दितवृत्तिस्तु नादरणीया । अतिरिक्तवृत्त्या जीवेत् । सा च दुःमाप्या यदि, तदा अवश्यं व्यावृत्तो भवति, तदा हरी भगवदर्थं श्रवणादौ चित्तं निधाय यतेत् । सर्वथा याममात्रं कालं भगवति निनियोज्यः । श्रवणादिषु त्रिषु पात्यमानमे-कपादेहानसानं दृष्टव्यम् । अतमोऽपु यतेत् । तथापि ‘अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेषां चानितरत्वेव मृत्युं श्रुतिपरायणा’ इति याज्यात् भगवन्तः प्राप्स्यन्त्येव ।

ननु जातव्यसनावश्येन गृहे स्थेयं न वेत्याकाङ्क्षायामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

एवं भक्तेः पराकाष्ठां विधुरगृहस्थसाधनाधिकारियोग्यतापुरःसरं निरूप्य विरक्तस्य गृहाश्रमेच्छारहितस्य ब्रह्मचारिणो भगवदर्थिनो यतेश्च साधनमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थायैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

तुल्यशब्दोधिकारिविशेषव्यावृत्त्यर्थः । य इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । सर्वस्य लौकिकस्य त्यागं कायवाचनसा कृत्वा यतेत् । यन्नश्च प्राप्तमन्त्रस्मरणकीर्तनाराधनभगवद्विज्ञादिदर्शनादिपरायणतैश्च । सदृष्टप्रतिबन्धसादृष्टप्रतिबन्धस्य चैतन्मार्गपक्षपातिता भगवत्तैर्निवृत्तत्वास्तुदृढां केनाप्यनपनोद्यां भक्तिं लभते । अतः भगवदधीनत्वबोधोपायानुवादो, न तु विधानम् । तथापि यदि अन्यशेषत्वेन लोकान्तरापेक्षया भुक्त्याद्यपेक्षां कुर्वीत, तदा उक्तस्वरूपां तां न लभते इति अनवघतादृशतत्प्राप्तौ अधिकारिविशेषणमाहुः तदर्थेति । भगवद्भूतो योर्थस्तदर्थ एवैको मानसे यस्य स तथा । अत्र द्वितीयार्थपदेन तद्रूपस्यैव पुरुषार्थत्वेन ज्ञानं तद्वेतुर्नान्यथेति सूचितम् । सापि भक्तिर्न मनोधर्मरूपा, अपि तु आत्मधर्मरूपा, तां प्राप्नुयादित्याहुः परामिति ॥ ६, ६३ ॥

एवं विशिष्याधिकारं व्याख्याय साधनं बह्वृत्कालोद्भेदगवन्मार्गे प्रतिबन्धकत्वाभावात् सः प्रतिबन्धक प्रदस्य तद्विशृत्तिप्रकारपूर्वक गुणाधानमाहुः त्यागे व्याधकेति ।

त्यागे व्याधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तायास्ततः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्ररूपे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

गृहस्थो कृते भक्तेर्वाधकानि भूयांसि संगवेयुः । दुःसंसर्गो भवति, तेन भक्तिविषयेऽसम्भावना विपरीतभावना वा उत्पद्यते, इयं वा । तेन भक्तिमार्गायप्रकारकाचरणमावाधकित्तोत्पद्यते । दुःसंसर्गो वा एकाकिनो वनितादिसङ्गः, तेन विषयावेशे भक्तेरनुद्भवः । उक्तं च भगवता 'सङ्गात्सङ्गायते काम' इत्यादि । अथवा, दृष्टानामवैष्णवानां संसर्गाच्चैः सर्वथा भक्तिनाशो भवेत् । यथैव दुःसंसर्गः सर्वथा बाधकः, तथा अवैष्णवानामनीदृशानामश्रुतः अन्नमक्षयतः, अवैष्णवानां जलपानेन भक्तिर्नोत्पद्यते । अत एव घृतभारादरूपेण भगवता पृथ्वीं प्रत्युक्तं 'वैष्णवो यस्तु मोहेन पचेदन्नमनुत्तमम् । अवैष्णवाग्निना देमि तन्न सुखे यथा विषम्' । अन्यत्र च । 'वस्तु यद्वैष्णवं किञ्चिदपि परयेदवैष्णवः । न तन्मयुष्युज्येत पुंसि क्षीय रजस्वला' । तस्माद् दृष्टयेदेन प्रतिबन्धप्राप्त्या तद्विशृत्तास्तुपायमाहुः अतः स्थेयमिति । यत उक्तीत्या भक्तिप्रतिबन्धो

भवेत्, अतो हरिस्थाने पुरुषोत्तमस्थाने ब्रजे वा श्रीरङ्गधामपुरुषोत्तमक्षेत्रद्वारावतीव-
दर्याश्रमवैङ्गटादिषु वा स्वेयम् । तत्रापि विविधानां समागमनात्साधनदशापन्नत्वाच्च
स्वस्य न सर्वैः सह स्यातव्यम्, उक्तदोषापत्तेः, किन्तु तदीयैर्मगवदीयैर्न तु कर्मिष्ठादि-
भिर्वा । तत्रापि दीक्षादिकं परिगृह्य केवलं व्याख्यातारः प्रतिष्ठाप्रेक्षका लोकासङ्गहार्यम्,
तैर्न स्यातव्यम्, किन्तु तत्परैः कृष्णपरायणैः सेवाश्रवणकीर्तनादिना । अत्र सर्वात्मना
भगवति चित्तव्यासङ्गो मुख्य साध्यम्, तथया सिध्येत्, तथा विधेयम् । तादृशस्थलेपि
तत्रैव न स्वेयम्, किन्तु दो दूरभिन्ने दूरसदृशे । अयाविप्रकर्षे वा । विवक्षितं तात्पर्यमाहुः
यथा चित्तं न दुष्यतीति तथा विधेयम् । चित्ते दोषो यादृशस्य भगवत्परत्वनिति
यावत्, तथया न स्यात्, तथा यतनीयम् ॥ ७,८ ॥

ननु भगवत्सेवाया अभावात्साधनमत्तमिति चेत्तत्राहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्हृदा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षा करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

न वयं तदुजावित्तजाघन्यतमसेवायामेव फलत्वं श्रूयो येन यतिप्रथमानामधमत्वं
स्यात्, किन्तु भगवत्प्राप्तिं तत्साधनं च भक्तिर्विरूपाधिकप्रेमात्मिकैवेति तत्सामेव
फलानन्तरीयकत्वात् । किमायातमेतावता साधनकलापमनुग्राह्यामुत्तमादिभिर्भेदे उक्त-
श्रद्धासाधनप्रवृत्तितारतम्यातिरिक्तं हेतुत्वेन । अतः सेवायां द्विविधायामपि गृहस्थस्य,
कथायां साम्प्रदायिकगुरुकृपाकटाक्षपूर्वकगृहीतसाम्प्रदायिकगतिना कृताया यतैर्गुरुचारिणो
वा यस्य कस्यचिद्भगवदनुगृहीतसासक्तिर्हृदा, केनापि अनपनोद्या हर्षविषादादिनाप्यनप-
नोद्या भवेत् । ननु इदानीन्तनानां द्रव्यते सेवायासक्तिः, कथं न भक्तिरुत्पद्यते इत्या-
शङ्कयामाहुः यावज्जीवमिति । भगवन्मार्गप्रेवशमारम्य यावदेहावसाननावर्तमानानामेव
श्रवणादीनां दृष्टार्थत्वम्, न तु सकृच्छ्रुतानामिति भावः । य एतादृशस्तस्य क्वापि देशे
काले नाशो नाम स्वरूपप्रच्युतिर्न स्यात्, यत्र क्वापि निन्दिते देशादौ तिष्ठेत्सर्वथा
मुक्तो भवेत्, किं पुनरुत्तमेतुक्ते उक्तविधे देशादवित्याचार्याः स्वयं वदन्ति मम
मतिर्मत सिद्धान्तः । नात्र सन्देहः कर्तव्य इति तत्त्वम् । ननु विप्रकर्षं स्वेयमित्युक्तम्,
तत्र च दुष्टैस्तैर्वा जन्तुभिः सर्वथा बाधः सम्भाव्यते, तत्कथं विप्रकर्षं एकान्ते
स्वेयमित्यत्राहुः बाधसम्भावनायां त्यजति । तेन बाधसम्भावनं यत्र न स्यात्, तादृश
कालं विमुक्त्यं स्वेयमिति सूचितम् । वस्तुतस्तु अमायया भगवदर्थभेकान्ते वसतः
केनापि बाधो न सम्भवतीत्याहुः हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ।
एतेन 'चीराणि किं पथि न सन्ति' 'अनन्याश्रित्यन्तो मा' 'भक्तायातिप्रपन्नाय'

ननु जातव्यसनावस्येन गृहे स्थेयं न वेत्याकाङ्क्षायामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

एवं भक्तेः पराकाष्ठां विधुरगृहस्थसाधनाधिकारिभ्योभ्यतापुरःसरं निरूप्य विरक्तस्य गृहाश्रमेच्छारहितस्य ब्रह्मचारिणो भगवदर्थिनो यतेश्च साधनमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेयस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

तुल्यबोधिकारिविशेषव्यावृत्त्यर्थः । य इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । सर्वस्य लौकिकस्य त्यागं कायवाङ्मनसा कृत्वा यतेत् । यन्नश्च प्राप्तमभ्रसारणकीर्तिनाराधनभगवद्विज्ञादिदर्शनादिपरायणतैव । सद्यप्रतिबन्धस्याद्यप्रतिबन्धस्य चैतन्मार्गपक्षपातिना भगवतैव निवृत्तत्वास्तुदृढां केनाप्यनपनोद्यां भक्तिं लभते । अतः भगवदधीनत्वबोधायानुवादो, न तु विधानम् । तत्रापि यदि अन्यशेषत्वेन लोकान्तरापेक्षया मुक्त्याद्यपेक्षां कुर्यात्, तदा उक्तस्वरूपां तां न लभते इति अनवयतादृशतद्भासौ अधिकारिविशेषणमाहुः तदर्थेति । भगवद्भूयो योर्थस्तदर्थ एवैको मानसे यस्य स तथा । अत्र द्वितीयार्थपदेन तद्भूयस्यैव पुरुषार्थत्वेन ज्ञानं तद्धेतुर्नान्यथेति सूचितम् । सापि भक्तिर्न मनोधर्मरूपा, अपि तु आत्मधर्मरूपा, तां प्राप्नुयादित्याहुः परामिति ॥ ६, ६१ ॥

एवं विशिष्याधिकारं व्याख्याय साधनं अष्टकालोद्देश्यमन्मार्गं प्रतिबन्धकत्वाभावात् दृष्टं प्रतिबन्धकं प्रदर्श्य तन्नित्यप्रकारपूर्वकं गुणाधानमाहुः त्यागे बाधकेति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गास्तथाग्रतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

गृहत्यागे कृते भक्तेर्बाधकानि भूयांसि संभवेयुः । दुःसंसर्गो भवति, तेन भक्तिरिषयेऽसम्भावना निषीतभावना वा उत्पद्यते, इयं वा । तेन भक्तिमार्गविप्रकारकचरणमावाद्भक्तिर्नोत्पद्यते । दुःसंसर्गो वा एकाकिनो वनितादिसङ्गः, तेन विषयावेधे भूतोरतुद्भवः । उक्तं च भगवता 'सङ्गात्सद्यायते काम' इत्यादि । अथवा, दुष्टानामवैष्णवानां संसर्गादौ सर्वथा भक्तिनाशो भवेत् । यथैव दुःसंसर्गः सर्वथा बाधकः, तथा अवैष्णवानामनीदृष्टानामग्रतः अन्नमक्षणतः, अवैष्णवानां बलपानेन भक्तिर्नोत्पद्यते । अत एव घृतनारादिरूपेण भगवता शृङ्गी प्रत्युक्तं 'वैष्णवो यस्तु मोहेन पचेदन्नमनुतमम् । अवैष्णवाग्निना देहि तन्न भुजे यया विषम' । अन्यत्र च । 'यस्तु यद्वैष्णवं किञ्चिद्यदि पश्येदवैष्णवः । न तन्मप्युपशुन्येत पुमि श्रीव रजश्चला' । तस्माद् दृष्टमेवेन प्रतिबन्धव्याख्याय तन्नित्यतापुरायमाहुः अतः स्थेयमिति । यत उक्तरीत्या भक्तिप्रतिबन्धो

भवेत्, अतो हरिस्थाने पुरुषोत्तमस्थाने ब्रजे वा श्रीरङ्गधामपुरुषोत्तमक्षेत्रद्वारावतीष-
दर्याश्रमवैष्णवादिषु वा स्वेयम् । तत्रापि विविधानां समागमनात्साधनदशापन्नत्वाच्च
स्वस्य न सर्वैः सह स्यातव्यम्, उक्तदोषापत्तेः, किन्तु तदीयैर्भगवदीयैर्न तु कर्मिष्ठादि-
मिवा । तत्रापि दीक्षादिकं परिशुद्धं केवलं व्याख्यातारः प्रतिष्ठाप्रेक्षका लोकसङ्ग्रहार्थम्,
तेन स्यातव्यम्, किन्तु तत्परैः कृष्णपरायणैः सेवाश्रवणकीर्तनादिना । अत्र सर्वात्मना
भगवति चित्तव्यासङ्गो मुख्यं साध्यम्, तद्यथा सिध्येत्, तथा विधेयम् । तादृशस्थलेपि
तत्रैव न स्वेयम्, किन्तु दूरे दूरभिन्ने दूरसङ्ग्रे । अयाचिप्रकर्षे वा । विवक्षितं तात्पर्यमाहुः
यथा चित्तं न दुष्यतीति तथा विधेयम् । चित्ते दोषो बाहिरुत्थमभगवत्परत्वमिति
यावत्, तद्यथा न स्यात्, तथा यतनीयम् ॥ ७,८ ॥

ननु भगवत्सेवाया अभावात्तसाधनत्वमिति चेत्त्राहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यास्तर्क्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

न वयं तनुजावित्तजाघन्यतमसेवायामेव फलत्वं श्रूयो येन यतिप्रथमानामधमत्वं
स्यात्, किन्तु भगवत्प्राप्तिं तत्साधनं च मक्तिर्निरुपाधिकप्रेमात्मिकैवेति तस्मामेव
फलानन्तरीयकत्वात् । किमायातमेतावता साधनकलापमनुष्ठादयामुत्तमादिविभेदे उक्त-
श्रद्धासाधनप्रवृत्तिभेदादतिरिक्तं हेतुत्वेन । अतः सेवायां द्विविधायामपि गृह्यस्व,
कथायां साम्प्रदायिकगुरुकृपाकटाक्षपूर्वकगृहीतसाम्प्रदायिकमतिना कृतायां यत्प्रेक्ष्यचारिणो
वा यस्य कस्यचिद्भगवदनुगृहीतसासक्तिर्दृढा, केनापि अनपनोद्या हर्षविपादादिनाप्यनप-
नोद्या भवेत् । ननु इदानीन्तनानां दृश्यते सेवायासक्तिः, कथं न मक्तिरुत्पद्यते इत्या-
शङ्कयामाहुः यावज्जीवमिति । भगवन्मार्गप्रेषणमारभ्य बाधहेहावसानमावर्तमानानामेव
श्रवणादीनां दृष्टार्थत्वम्, न तु सकृत्कृतानामिति भावः । य एतारश्नस्तस्य कापि देशे
काले नाशो नाम स्वरूपप्रच्युतिर्न स्यात्, यत्र कापि निन्दिते देशादौ तिष्ठेत्सर्वथा
मुक्तो भवेत्, किं पुनरुत्तमेतुकूले उक्तविधे देशादावित्याचार्याः स्वयं वदन्ति मम
मतिर्मतं सिद्धान्तः । नात्र सन्देहः कर्तव्य इति तत्त्वम् । ननु निप्रकर्षे स्वेयमित्युक्तम्,
तत्र च दुष्टैरन्यैर्वा जन्तुभिः सर्वथा बाधः सम्भाव्यते, तत्कर्षे निप्रकर्षे एकान्ते
स्वेयमित्यत्राहुः बाधसम्भावनायां त्विति । तेन बाधसम्भावनं यत्र न स्यात्, तादृशं
स्वतः निर्गुणं स्वेयमिति सूचितम् । वस्तुतस्तु अमायया भगवदर्थमेकान्ते वसतः
केनापि बाधो न सम्भवतीत्याहुः हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ।
एतेन 'चीराणि किं पथि न सन्ति' 'अनन्याधिन्तपन्तो मां' 'भक्तायानिप्रपन्नय' ।

‘तथा न ते माधव तावका’ इत्यादिप्रमाणपुरःसरं सर्वथा निर्भयतया निश्चित्य शेयम्,
विश्वस्य भगवद्वर्धिनेति तत्त्वमुपदिष्टमिति ज्ञेयम् ॥ ९, १० ॥

एवं ग्रन्थमुपदिश्योपसंहरन्ति इत्येवं भगवच्छास्त्रमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढं तत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गुहा रतिः ॥ ११ ॥

इति उक्त एवमनेन प्रकारेण भगवच्छास्त्रे यद्गूढं तत्त्वं तन्निरूपितम् ।
भगवच्छास्त्रं गीता भागवतं पञ्चरात्रं चेति त्रिकम् । तत्सिद्धान्त एतावानेवेत्यर्थः ।
गूढतत्त्वमिति विशेषणेष्वयमेवार्थः । उपसंहृत्यैतत्पाठकर्तुर्यानुसन्धानपूर्वकं पठितुरपि
फलमाहुः य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गुहा रतिः । ग्रन्थानुसन्धानात्तत्प्रवृत्त्यादिकमेषोक्तं फलं सर्वथा सेत्स्यतीति भावः ॥ ११ ॥

जिज्ञासितव्यमिदमुत्तमभक्तिचित्तैः सिद्धान्तरीतिमनुसृत्य मयातिवरनात् ।

कृतं निवन्धनमसौ विद्युषेपु याव्या दूष्यं वचो यदि तदा प्रथमं विभाग्यम् ॥ १ ॥

भारन्धमर्थधिपणैरनवद्यमेव न्याख्यासु कौशलकठानिपुणत्वमेव ।

तच्चेचिरं भवति तत्कृतकृत्यता स्याद्गोपालपादकमलद्वयसंनिविष्टम् ॥ २ ॥

संवत्सरे सप्तदशेतिरम्ये वर्षे शरश्रीपतिहस्तसंख्ये ।

दिने तथा श्रावणकृष्णपञ्चद्वयीकृतेसौ विद्युतः प्रवन्धः ॥ ३ ॥

काहं मन्दमतिः कायं प्रवन्धस्तत्त्वसङ्ग्रहः ।

शिखुना भासते रम्यं तथापि कलमापणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीवल्लभात्मजश्रीबालकृष्णकृतभक्तिवर्धिनीटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीगिरिधरकृतविवृत्तिसमेता ।

श्रीविठ्ठलपदाज्ञत्वा सर्वाभीष्टप्रदान् स्वतः ।

खन्देः संशेषतोर्थस्तु व्यास्यासे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

अथ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः परमकृपालयो भगवद्भक्तेः कल्पतरुस्वभावत्वात् तत्त्वमेव
वदन्तः स्वीयानां स्वमार्गापेक्षितकल्पतरुसौख्यावापमारम्य फलपरिपाकपर्यन्तं प्रवृ-
त्त्युपायं प्रतिज्ञानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रकारेण वृद्धिं प्राप्ता स्यात्, तत्रकारकोपायो निरूप्यत इत्यर्थः । अत्रोपायत्वाविशेषात् जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तेन क्रमेणोत्तरोत्तरं दृढ-तरतमाश्रयकारका उपायाः सन्तीति तानाहुः । तत्र अथमं बीजस्य दृढत्वे सत्येवाग्रे तरो-रप्यविनाशित्वं भवति, नो चेद्वातादिवशान्महानपि तर्ह्यस्यत्वेव । अतस्तमुपायमाहुः बीजेति । बीजभावः श्रीमदाचार्यकृतभगवन्निवेदनानन्तरं तन्मार्गानुसारेण भगवत्स्वरूपनिष्ठारूपः, स यदा दृढो भवति, तदा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादिति प्रथमः । तदनन्तरं त्यागात् गृहादिसर्ववस्तुनस्त्यागे कृते सा दृढतरा स्यादिति द्वितीयः । ततः श्रवणकी-र्तनात् भगवद्गुणरूपलीलादीनां स्वदेहादिसर्वविस्मरणपूर्वकं तद्रसपरवशतया श्रवण-कीर्तने सिद्धे सा दृढतमा स्यादिति तृतीयः ॥ १ ॥

ननु दृढबीजभावः को वा तस्य दार्ढ्यं प्रकारश्च को वेत्याशङ्क्य पूर्वं सोदरं बीजदार्ढ्यप्रकारं ततो बीजभावस्वरूपं बाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

त्वन्तत्त्वादेतत्प्रकारप्रवृद्धभावस्य विपातकोपि वक्ष्यमाणपदार्थोऽस्तीत्यस्याप्रौढत्व-मुक्तं भवति । तथाचायमप्येकः प्रकारो भवतीति तं पूर्वमुद्दिश्याग्रे प्रकारमाहुः गृहेति । स्वरूप एव स्थितः सन् स्वधर्मतः जीवस्य ये वैधा वर्णाश्रमधर्मास्तेभ्योऽध्यावृत्तस्तेषु व्यावृत्तिरहितः सन् विशेषेणावृत्तिः सततं तद्दर्शनेवासक्तिपूर्वकं बाह्यायमनसां परिभ्रमणं तद्रहितः पुष्करपत्रवत् तत्र स्थितोऽपि तान् लोकसंग्रहार्थं यथाकथञ्चित् कुर्वन्नपि तेष्व-सक्तः सन्, पूजया तनुवित्तजया सेवया श्रवणादिभिरष्टप्रकारैश्च कृत्वा कृष्णं सदानन्दं पुरुषोत्तमं भजेत् सेवेत । एतेन लौकिकधर्मव्यावृत्तिं विहाय पूजाश्रवणादिभगवद्धर्मेष्वेव पुरुषोत्तमं भजेत् सेवेत । एतेन लौकिकधर्मव्यावृत्तिं विहाय पूजाश्रवणादिभगवद्धर्मेष्वेव व्यावृत्तः स्यादित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विघ्नेत यावते' तर्पेन मर्यादामार्गीयस्य कर्माचरणमर्यादासुक्त्वा, अग्रे व्यवस्थया भक्तिमार्गीयस्यापि तामाहुः 'मत्कथाश्रवणादौ वा यावच्छ्रद्धा न जायते' इति । अतो भगवद्धर्मेषु व्यावृत्तस्य लौकिकधर्मव्यावृत्तियुक्तैव । अथवा स्वधर्मतः अध्यावृत्तः अनिवृत्तः सन् । पूर्वदशायां चित्तरोधकत्वेन तेषामुपयोगात् । तदुक्तमेकादशे 'अस्मिंल्लोके वर्तमानः स्वध-र्मस्योऽनयः शुचिः । ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यच्छेद्ये'ति ॥ २ ॥

किञ्च, न केवलं भगवद्धर्मसिद्धिमात्रेणाहं कृतायोंसि, नातः परमधिकं किञ्चिद-स्तीति मन्तव्यम्, किन्त्वग्रे धर्मिसम्बन्ध्यापि किञ्चित् कर्तव्यमेवेत्याहुः अध्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यंसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

यीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

श्रवणादौ व्यावृत्तोपि हरौ सर्वदुःखहर्तरि चित्तं यसेत् प्रयतेत । तथा कुर्वन्नपि प्रेमसेवामपि कुर्यादित्यर्थः । यद्वा । ननु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयां' इति न्यायेन देहाध्यासवैयाधर्माः सहसा कथं त्यक्तुं शक्यन्त इत्याशङ्काहुः व्यावृत्तोपीति । स्वधर्मेषु व्यावृत्तोपि यथाविधि यावच्छक्यं तान् कुर्वन्नपि श्रवणादिषु भगवद्धर्मेषु हरौ भगवति धर्मिणि च चित्तं यसेत् प्रयतेत । कायिकप्रवृत्त्यां तत्र व्यापृतायामपि याचिकमानस्यो ते भगवत्सेव प्रयोक्तव्ये सर्वधैत्यर्थः । तावतापि कार्यं सिध्यतीत्यर्थः । एवं धीजदाढ्यप्रकारमुक्त्वा क्रमेण वर्धमानं पूर्णं च धीजमावमाहुः ततः प्रेम इति । ततस्तदनन्तरम् । अथवा । एवं क्रियमाणेभ्यः श्रवणादिभ्यः पूर्वं भगवद्विषयकं प्रेम उत्पद्यते, ततः क्रमेण भगवत्प्रासक्तिर्मवति । ततोऽग्रे व्यसनं भवति । व्यसने जाते तदेव दृढधीजमावपदवाच्यमित्याहुः धीजमिति । मक्तिशब्दे तदेव दृढं धीजमित्युच्यते । यधीजमुक्तप्रकारेण स्थितौ दृढं सत् कदापि न नश्यति ॥ ३ ॥

ननु प्रेमाद्यवस्थास्तु मानस्यो भवन्ति, ताः कथं पृथक् पृथक् ज्ञायन्त इत्याशङ्क्य तासां व्यावर्तकधर्माणाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्दुःखारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां वापकत्वमनात्मत्यं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्सदैव हि ॥ ५ ॥

भगवति स्नेहे उत्पन्ने तत्पूर्वं स्थितस्नेतरविषयकानुरागस्य विशेषेण नाशः स्यात् । ततो यदा भगवत्प्रासक्तिर्जायते, तदा गृहे गृहपदार्थेषु चारुचिर्मवति । तत्र स्थित-
बन्धुकलत्रादिषु किञ्चिद्विशेषमाहुः गृहस्थानामिति । गृहस्थिता ये बन्धुकलत्रादयस्तेषां स्वस्तिन्वितभगवद्भावे वापकत्वमत एवानात्मत्वं च स्वस्य भासते । अयमाशयः । गृहे ये बन्धुकलत्रादयस्ते सर्वे नैकजातीयभावाः, किन्तु विजातीयमाधाधान्योन्यम् । तत्र केचन लौकिका दैहिकधर्मपराः, केचन वैष्णवा अपि नानाविधभगवद्धर्मपराश्च भवन्ति । तथा च भगवत्प्रासक्तिपूर्णा ना भवन्ति तेषु सम्यक्त्वेनोपादेयत्वं न स्फुरति । एकेषु स्वभावविपातरुन्धेनैतत्त्वज्ञः सर्वात्मना न कर्तव्य एवेति भासते । अपरेषु वैष्णवत्वेन विजातीयभावात्त्वेन नैते मन्त्रावस्य पोषकाः, किन्तु विशेषका इति नास्तीया भवन्त्यतः समुदेत्या एवेति भासते इति । अग्रिमावस्थामाहुः यदेति । यदेव कृष्णे यदा नन्दे व्यसनं तन्मोक्षयते, तदेव कृतार्थः भासितः सम्यगर्थः मक्तिपदार्थो यत्र तावत् स्यात् । व्यसनस्वरूपं तु 'क्षणे युगशतमिदं यासां येन विनाशमवत्'

जीवनमपहातुं शक्यत एवेति तथैवोक्तं स्यात् । अतो नेह तथा, यतो विरहस्य सम्यगनुभवार्थमेव परित्यागस्य बोधनमस्तीति दिक् । एवं फलपर्यन्तं भक्तिः सोपाया निरूपिता ॥ ६३ ॥

ननु सद्भातव्यसनस्यापि यतस्त्यागमृते न फलसिद्धिस्ततोऽसंजातप्रेमाद्यवस्थ एव येनकेनापि हेतुना यथाकथञ्चित्संजातस्य ह्यादिविराग एव कथं न सर्वत्यागं कुर्याद-
तस्तदनन्तरं फलाऽवश्यंभायो भवतैवोच्यत इत्याशङ्क्याहुः त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाघ्नतः ॥ ७ ॥

साधनदशायामेव त्यागे कृते तत्र भूयांसो बाधकाः सम्भवन्तीत्यर्थः । ननु ते किंमूलमादाय सम्भवन्तीत्याशङ्क्यामाहुः दुःसंसर्गादिति । दुष्टैः सह संसर्गेण दुष्टानां दुष्टे वा अङ्गे भुक्ते बाधका उत्पद्यन्ते । अयमर्थः । सर्वं त्यक्त्वा यत्र कुत्रचि-
रस्थितेनापि यतिना नैकाकिना नापि छुत्पिपासादितेन कथञ्चित्स्थातुं शक्यते, अपक्वद-
शापन्नत्वात्, तथा च तदर्थं दुष्टैः सङ्गे दुष्टाज्जमोजने च कृते सर्वं कृतमप्यकृतप्रायं भव-
तीति तथा । तदुक्तं श्रीमदाचार्यैः संन्यासनिर्णये 'गृहादेर्बाधकत्वेने'त्यारभ्य 'अतो-
त्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावह' इत्यन्तेन । अतोऽस्मिन् भक्तिमार्गे साधनदशायां परित्यागो न कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नन्वेवं च सति साधनदशापन्नैः स्वमार्गादिकृतसेवादिप्रातिकूल्यसम्भवे कुत्र कथं च
स्थेयमित्याकाह्यायामाहुः अत इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह सत्परैः ।

अदूरचिप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्पति ॥ ८ ॥

यतः साधनदशायां त्यागे कृते बाधकभूयस्त्वमत एव हरेर्भगवतः स्थाने निष-
न्धोक्तेषु पुरुषोत्तमादिषु ब्रजादिषु वा स्थेयं स्थितिः कर्तव्येत्यर्थः । अत एव निषन्धेपि
स्वमार्गादि प्रातिकूल्येन गृहे स्थातुमशक्तस्य गृहादित्यागप्रकारमुक्तवन्तः श्रीमदाचार्याः,
'मार्गादिरनुकूलभेत्कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने सर्वं कुर्यात्प्रतिशृले गृहं त्यजे'दिति ।
अयं त्यागस्तु न तुरीयाश्रमग्रहणरूपः, किन्तु गृहस्थेषु कलत्रादिषु मध्ये एकः द्वी-
पद्वयो वा ये एव प्रातिकूल्यं सेवादौ कुर्वन्ति, तानेव यावच्छक्यं त्यजेदित्येवंबोधकः ।
अत एव 'गृहं त्यजे'दित्यस्य विवरणं 'गृहं मार्गादिक'मित्युक्तम् । देवात्पुनः सर्वप्रा-
तिपत्त्यै तु मेधापनिर्वाहान् स्वस्य स्थातुमशक्तेर्वा गृहमेव परित्यज्य सेवादिसामग्रीमपि
स्वमार्ग एव नीत्वा पूर्वोक्तभगवत्स्थानेषु यत्र कुनापि स्थितः सन् तत्परतया सेवादिकं
कुर्यादित्याशयः । एवं च मनि पूर्वोक्तत्यागनिषेधस्तु तुरीयाश्रमोक्तत्यागपर एव । यतस्तत्र
सेवापरवत्प्राप्त्यसम्भवेनापक्वत्वेन च दुःमन्नदुष्टाज्जमोजनादिकं भयत्वेन । तनु सर्वथा पापकम् ।
१ एव २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

कचित् । तस्यानुगस्तमस्यन्ते पतत्यन्धानुगान्धव'दित्यादिभिः । दुष्टान्नस्य तु वाधकत्वमुक्तं पञ्चपुराणे । 'अवैष्णवानामन्नं च पतितानां तथैव च । अनर्पितं च यद्विष्णोः श्रमांसस- दशं विदु'रित्यादिभिः । पक्वदशापन्नानां तु 'ता नाविदन्मथ्यनुपह्वन्नद्धधियः स्वमात्मान- मदस्त्वथेद'मित्यादिना स्वरूपनिरूपणात्स्वात्मादिसर्वानुसन्धानापगमादेव तत्तद्विप- याभावानां दुर्वास्मर्गग्रहत्वमिति दिक् । एवमेपां वासस्थलमुक्त्वा स्थितौ प्रकारमाहुः तदीयैरिति । भगवदेकपरा ये भगवदीयास्तैः सह मिलित्वा तन्निकट एव अर्थात् तैः सहैव वसन् सेवाश्रयणकीर्तनादिपरतया श्रेयम् । एतेन दुःसङ्गदुष्टान्नप्रभवा दोषा निवा- रिताः । न 'न्वतिपरिचयादवज्ञे'ति न्यायेन कथं सततं निकट एव स्यातुं शक्यत इत्या- शङ्क प्रकृष्टान्तरमप्याहुः अदूरेति । वा अथवा अदूरो दूरत्वाभावः तद्वान् यो विप्रकर्षो दूरदेशस्तत्र श्रेयमित्यर्थः । अर्थात् नातिदूरे नातिनिकटे परं ततः किञ्चिद्देशव्यवधानेन श्रेयम् । मिलनादिकं तु तैः सह नित्यं सर्वथा कर्तव्यमेव । अन्यथा तदैवापुरभाव- प्रवेशः स्यात् । अदूरमिति पाठेऽदूरमिति क्रियाविशेषणम् । अग्रे पूर्ववत् । नन्वेवं चेत् किमिति व्यवधानेन स्थितिर्षीक्यत इत्याशङ्क्यामाहुः यथेति । यथा यत्प्रकारकस्थितौ स्वस्यान्येषां च चित्तं कदापि न दुष्टं भवति तथा श्रेयमित्यर्थः । अत्रायं समुदायार्थः । भार्यादीनां सेवादावानुपलब्धे सति तैः सहैव सेवां कुर्वन् तैश्च कारयन्स्वयमेव श्रेयम् । उदासीनेषु तेषु सत्सु गृहे एव स्वयमेव सेवादिकं कुर्यात् । तदभावे तु तेषु प्रातिकूल्यं परित्यजेत् । सर्वप्रातिकूल्ये गृहमेव त्यक्त्वा भगवत्स्थाने स्थितः भगवदीयैर्मिलित्वा सेवा- कथादिपरतया तिष्ठेत् । अथ तत्सहवासे चेत्स्वगनसि तद्विषयकं दोषादिकमाभाति, अथवा स्यादष्टवशात्तेषामेव मनसि स्वविषयकं तदायातीति मनसि सम्भाव्य'तेभ्यः किञ्चि- दूरदेशे स्थित्वा तथैव सेवादिकं कुर्यात्, तदनवसरे तत्र गत्वा तैः सह श्रयणकीर्तनादि- परतया तिष्ठेदित्यर्थः सम्पन्नः । यद्वा । अदूरेति । भगवत्स्थानादेवादूरविप्रकर्षे श्रेयम् । तत्रैव स्थितौ तु अत्रिपरिचयाद्भगवतो भगवदीयानां वा विषयका अपराधाः सम्भवन्ति, तेन तु स्वस चित्तं दुष्यत्येवेत्यत आहुः यथेति । यथैव स्थिते चित्तं न दुष्यति तथैव श्रेयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु व्यसनानन्तरमपि फलदशायामेव चेद्वाधकसम्भावना, तदा मुतरामेव साप- नदशायां सेति कथं मुखेन सेवादिनिर्वाह इत्याशङ्क्यामाहुः सेवाप्राप्तिरिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायां तनुनिवृत्त्यायम् । अत्र वाशब्दः स्मरणस्यापि सम्राट्कृतः । मेराया अशक्ता- यनवसरे वा श्रोतृश्रावणभावे स्यात्तपि वा भवितव्यम्, नान्यपरतया स्थानव्यतिनि- पोषकः । अत एवेकं नवरत्नप्रकारे 'अन्यथा तदैवापुरमात्रप्रवेशः स्या'दिति । कथायां

श्रीभागवतादिश्रवणकथनादौ । अत्रैवाशब्दः श्रवणकथनयोरन्यतरेणापि कार्यसिद्धिर्भवत्येवेति सूचकः । परमुपयोरपि तत्र तत्र द्वादसक्तिरपेक्षिता । ततो यावज्जीवं तस्यां स्थितायां तस्य भक्तस्य नाशस्तद्भावात् च्युतिस्तस्य भावस्य वा च्युतिः कापि । इहास्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे चाऽमुत्र च नास्त्येव इत्येव मे मतिः सम्मतिर्निश्चयात्मिका बुद्धिर्वा । तथा च सेवायां श्रवणकीर्तनयोर्वा यस्य द्वादसक्तिर्भवति, तस्य तावद्भावात् च्युतिः कदापि न भवति, परमग्रे भाववृद्धिस्तु स्वभाग्योन्नतिसमये भगवतस्तद्भक्तानां च कृपया भविष्येवेति परमार्थः ॥ ९ ॥

नन्वेवं सर्वं त्यज्त्वा स्थितस्य तथापि चेत् कश्चनोपद्रावकः पदार्थः सम्पद्येत, तदा तेन किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः बाधेति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास्त इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

एकान्तेपि चेद्बाधकसम्भावना सात्तदा पुष्टिमार्गीयैर्ग्रहिलतया तत्रैव स्थित्वा भगवति भारो न देयः । अतस्तत्र तस्य यासो नेष्यते, इष्टसाधको न भवतीत्यर्थः । ननु पुनस्तत्र तथापि चेत्तत्सम्भवस्तदा 'त्वितो ब्रह्मततो ब्रह्म' इति न्यायेन कांदि-
शीकस्य तस्य का वा गतिरित्याशङ्क्यामाहुः हरिस्त्विति । यतो हरिः सर्वदुःखहर्ता, अतः सर्वतः । तस्मिन् सार्वनिमिकिकल्यात्सर्वेषां स्वीयानां सर्वेभ्यः प्रतिबन्धकेभ्यः सर्वेषु देशेषु सर्वैर्लोकिकालौकिकोपायैः सर्वप्रकारैश्च रक्षां निःसन्दिग्धं भगवान् करिष्यत्येवेति नान् संशयात्मभिर्मवेतित्यभिलषन्वयं सर्वम् । अन्यथा 'अनन्या' इति 'न मे भक्त' इति 'मां हि पार्थ' इति 'द्वि स्यापयती'त्यादीनि भगवद्भक्तानि विरुद्धानि च निपत्तीभवेषुः ॥ १० ॥

एवं भक्तिसाधनदशायामपि स्थित्यादिप्रकारमुक्त्वा उपसंहारम् एतत्स्तोत्रपाठस्य फलमप्याहुः इतीति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढनख्यं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् ददा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति परिममासौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवद्दर्मशिक्षकं शास्त्रम्, अत एव गूढं तस्य स्वरूपात्मकं यस्मिन्निति तादृशम् । स्वतत्त्वायितपुष्टिपुरुषोत्तमस्य मत्त्वमेव साक्षान्मन्थनजनरुन्धमिनि यावत् । तन्निरूपितं नितराद्युक्तम् । एतन्मार्गीयो यः कोपि वा एतच्छास्त्रं गम्यगर्भानुमन्थानपूर्वकं श्रीमद्वाचार्थचरणेषु श्रद्धानिश्वासादिपूर्वकं चाधीयीत पाठं कुर्यात्, तस्यापि भगवति रतिर्ददा स्यात् । एतत्तु प्रमे-
णाभक्तिमप्यसनयोरनन्तरार्थं नियतपूर्वमावृत्तितम् । अत्रायमाशयः । पूर्वं श्रेयोत्व-

त्यर्थं ये उपाया निरूपितास्तान्विनैवैतत्पाठमात्रेणापि भगवति प्रेम उत्पद्यते । तदन्तरं
यथोक्तरीत्या स्थितौ तदग्रिमावस्थास्त्ववश्यमाविन्य एवेति परमार्थः ॥ ११ ॥
अत्र युक्तमयुक्तं वा लिखितं यन्मयाज्ञतः । तद्विद्वलः कृपासिन्धुरजस्य क्षम्यतां मुदा ॥ १२ ॥
इति श्रीविद्वलनाथचरणैकतानश्रीत्रजभूषणात्मजश्रीगिरिधरविरचित-
भक्तिवर्धिनीविवृतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीद्वारकेशविरचितप्रकाशसमेता ।

श्रीमद्वलभपादपद्मरजसः संस्मरणेनैव मे
ज्ञातुं सर्वमशक्यमत्र सदसद्वैकिकं यत्परम् ॥
ज्ञातं शक्यमसाध्यमेव नितरां साध्यं तदुक्तार्थ-
स्तद्विश्वासवलाश्रयैकनिरतो वक्तुं प्रवृत्तोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यवर्याणां चरणानुग्रहादहम् ।
तदुक्तवाक्यसन्दर्भं विमृशामि यथामति ॥ २ ॥

तत्र पूर्वं यथा भगवान्(न)न्यपूर्वाभ्यस्तादृशरसोपयोगिदशविरहादनधिकारित्वमा-
शङ्क्य तदग्रिमप्रयोजनसिद्ध्यर्थं साधनत्वेन त्यागात्यागहेतुकीं भक्तिं ताभ्यः प्रयच्छतीति भाव-
फलोपकारावधि तदुत्पादकधीजभावत्वेन तादृशरसात्मकं स्वरूपं भावरूपत्वेनैतज्जायनया
तत्त्वदन्तःस्थापितमिति ततो भक्तिस्तयाग्रे च रमणं फलमिति राक्षान्तसम्मतः पन्थाः । यद्य-
प्येतदतिरिक्तानां भक्तानां 'भवे नोप्यो भविष्यथे'ति वरप्राप्तत्वात्साम्प्रतमधिकारित्वं वर्तत
एव, तथापि, 'प्रथमातिक्रमे कारणाभावा'दिति न्यायेनैतत्सहकार्यत्वं एव फलदानम्,
यत् एतासामेव वरप्राप्तत्वेनात्र रमणविशिष्टाः क्षणा दत्तास्तदतिरेकेण नास्य सम्भावनमिति
नैतत्पूर्वं तासां रमणमिति भावः । अत एवाग्रे भगवदाकारणं तु तावदेतद्विषयकमेव
स्पष्टीकृतं श्रीमदाचार्यैः । तथा सत्युभयोर्मगवतः प्रायमिकसंयन्त्र एव चीजम्, तदाचाहा-
नम् । भक्तिधरधारविन्दरूपा । तस्या नैरन्तर्यभावनेनावसरे प्राप्ते धीजपरिपाकदशायां फलं
साक्षात्स्वरूपानन्दानुभव इति यावत् । तत्र कुमारिकापामलागः, तद्व्यतिरिक्तानां त्याग
इति स्थापितत्वात् । अत एव व्रताध्याये श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'मत्यागस्यागादुत्तम' इति ।
तथाप्याधुनिकदेवीसृष्ट्युत्पन्नानां जीवानां सर्वदोषदूरीकरणार्थं तादृशसात्मकम-

जनानन्ददानार्थं च तादृक्सेवनानुकरणोपदिष्टत्वेन श्रीमदाचार्यवर्यास्तदुभयपक्षमाश्रित्य साक्षात्फलप्राप्त्यर्थं नामस्मरणानन्तरं फलपरिचयावधि साधनत्वेन भक्तिवृद्धिप्रकारं निरूपयन्ति यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

धीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

‘माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोप्यधिकः स्नेहो भक्ति’रिति । यत्र वरप्राप्तत्वेन पूर्वकालिनकसंस्कारकरणानन्तरमेव भक्तेः प्रक्षिप्तधीजत्वम्, तत्र स्मरणयाहुत्वादङ्कुरितत्वम्, ततस्तथाप्ये पक्षवितत्वम्, तथैव कुसुमितत्वम्, एतावन्मात्रकं फलीकरणावधि वर्धकत्वमग्रे कृतो न स्यादित्यनुसन्धेयम् । सा प्रवृद्धा स्यादिति । प्रकृष्टेन वृद्धिः प्रतिक्षणं तादृगतिपूर्वकस्मरणयाहुत्वेन । तथोपायस्तत्प्रकारकाचरणोपायो निरूप्यते, उत्तरधाम्य एव विशदीक्रियत इत्यर्थः । धीजभावे दृढीकरणपेक्षकत्वम्, अन्यथा तुशब्दस्य पूर्वपक्षव्यावर्तकत्वानापत्तिः स्यात् । किञ्च, धीजभावे दृढे सत्येवाप्रेक्षुरभावमारम्भ फलपर्यन्तं तदुद्भावनपूर्वकं वर्धकत्वम् । अन्यथा कृतोपि संस्कारो व्यर्थ एव स्यात् । अत एव ‘भावेरङ्कुरित’मित्याद्युक्त्यस्तु तादृग्धीजभावफलीकरणत्वमेवामिष्यन्त्यन्ति । तत्र विषयव्यवस्थाभेदेन हेतुवशमुच्यते त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । अत्र तामसानां त्यागादेव तथात्वम् । सात्त्विकराजसानां तु श्रवणकीर्तनादिति योजनोभयत्रैव वेदितव्या । तथा सति पक्षद्वयविशिष्टविभागसमानाधिकरणत्वेन हेतुनिरूपणप्रस्तावेपि सामानाधिकरण्यात्तद्विघ्नत्वं स्वीकर्तव्यम् । अत एव त्यागादिति पृथगुक्तिः, न तत्र समाहारे योजना । श्रवणकीर्तनयोस्त्वेकवद्भावेन तथात्वादत्यागपक्षमाश्रित्य श्रवणकीर्तने एव हेतुत्वेन निरूपिते, नतु त्यागः । तस्माद्यथायोग्यतया हेतुनिरूपणं ज्ञेयम् । अत एव ‘श्रवणा’दित्यारम्भप्रतिपात्तु ततो गृह्य’मित्यन्तेन तद्दृढीकरणार्थमेव भगवता यद्यप्युक्तम्, तथापि नाहीकृतमेताभिः, किन्तु ‘क्षपक्ष एवादरणीय’ इति न्यायात्याग एव तासां दार्ढ्यसम्पादकत्वम् ॥ १ ॥

अतः परमेतावन्मात्रकं धीजदातृवमुपपाद्य तत्प्रकारमप्यग्रे प्रस्तवयन्ति धीज-
दार्ढ्यप्रकारस्तिष्ठति ।

धीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा म्यधर्मनः ।

अत्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

अत्र कुमारिकावस्थासाधननिरूपणत्वेन प्रथमतस्तत्प्रकारमेव प्रचारयन्ति । अनभ्युद्यन्तेन तत्प्रकारकनिरिक्तप्रकारं व्यावर्तयन्ति । तद्यथा । गृहे स्थित्वा स्वध-
र्मेन इत्यत्र म्येत्यात्मा भगवान् तदर्थतः पशुपश्यादिकमनुभूयन् तादृशसमोपशानामाच-

रणं ज्ञात्वा भजेदित्यन्वयः । अथवा, यथैताः स्वस्य पूर्वं भगवद्गृहीतपुंस्त्वाख्यधर्म-
मधुना प्राप्य पूर्वकालीनोपदेशजनितसंस्कारस्मरणपूर्वकं तद्भजनं कुर्वन्ति, तथैतन्मा-
गीया अपि 'स्वधर्मत' इति नामस्मरणपूर्वकसंस्काररूपवरणप्राप्तौ तदनुकरणत्वेनैतद्भजनं
कुर्वन्त्वित्याशयेन श्रीमदाचार्यवर्या आहुः स्वधर्मत इति । एतत्प्रकारानुसारेण
स्वयमव्यावृत्तः सर्वदा । व्यावृत्तिर्व्यवहारः । स तु सन्निपातः, तद्रहितः सन् कृष्णं
पलात्मकं सदानन्दवाचकं पूजया श्रवणादिभिरित्यत्र, तथा पुष्टिमार्गीयया
'धन्यास्ति'ति वाक्यपट्टनिरूपितया, तथा श्रवणादिनवप्रकारकभक्तिभिरपि तत्तद्भावस-
माश्रितमेव भजेत्सेवनं कुर्यात्, तदप्यान्तरिकम्, नतु बाह्यमित्यर्थः । अथवा । तासां
कामरूपाणि वस्त्राणि गृहीत्वा पूर्वं नीपमारुह्य पश्चात्तत्रैव दानत्वेन तातु यथा
भगवत्पूजनत्वम्, तथैवाग्रे स्वातिप्रियोत्तरीयकल्पितासनदानत्वेन तगिरपि भगवान्
पूजित इति लक्ष्यते । अत एव 'तत्रोपविष्टो ममवान्त ईश्वर' इत्यत्र तच्छब्दपरामर्शस्यैव
तदुद्घाटकत्वमेतत्प्रकाराचरणं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वदा भावनीय इति संक्षेपः ।
अतएव प्रतर्चयायां 'प्राग्जन्मपुरुषत्वाख्यधर्मा अपि वयस्वतां । प्राप्ता ये तैः सहागच्छन्
संवन्धं सूचयन् हरि'रित्यत्र श्रीमत्प्रभुमिश्रयैवोक्तमिति प्राथमिकसंबन्धस्यैव धीजभावत्वम् ।
ननु ते तु ऋषयो मननशीला मग्नद्रष्टारः सर्वात्मना भगवदुक्तसाधनकरणत्वेनैव
प्रत्यहं गृहस्थितमेवाहृत्य तदाज्ञापानपूर्वकं भजनं कुर्वन्ति, अयं तु प्राकृतः, कथं
तत्साधनाचरणं कर्तुं शक्यत इत्याहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेस्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥.३॥

धीजं तद्गृह्यते शास्त्रे दृढं यद्यापि नश्यति ।

वस्तुतस्तवयमप्येको धीजदार्व्यप्रकारान्तरः, तस्मात्स्वयं व्यावृत्तोपि संसारासक्तः
सन्नपि हरौ सर्वदुःखहरणशीले भगवति गजराजप्रान्ताधिकृताह्वयराकमातुस्मरणपूर्वकं
चित्तं संस्थाप्येति शेषः । सदेति कालापरिच्छेदकत्वेनैव श्रवणादिषु नवप्रकारकभक्तिषु
तदुद्दिष्टप्रकारस्फूर्त्या यतेत् । तद्विषयकं यत्नं कुर्यादित्येतत्प्रकारेणापि सा प्रवृद्धा स्यादिति
पूर्वेणान्वयः । ननु पूर्वोक्तप्रकाराचरणेनाग्रे किं साधितमिति प्रेमादीनां प्राप्तिमपि सूचयन्ति
ततः प्रेमेति । ततः तद्भजनन्तरं पूर्वोक्तविकारणरूप एव तथात्वेन पञ्चरचनारूपं प्रेमोत्प-
पत्ते, येन भक्तिवर्ती प्रत्यहं प्रतिक्षणं सिद्धानविषयीक्रियते । तथा आभक्तिर्भावविशेषः । स
पुण्यागमरूपः । अत्र 'शान्तार्थस्य परिज्ञानात् आनस कलिका भवे'दिति यास्योक्तोद्यो-
नुमन्धेयः । तथा सत्येतत्प्रकारकामक्तेः प्रेमोत्तरमावित्तं युक्तमेव । अत एव श्रीमदा-
चार्यैरपि तथैवोक्तम् । 'आमन्त्रितः प्रेमपूर्व्यं प्रेमापि हरिणा कृत'मिति । तथा व्यसनं
च येन निना क्षणमपि म्यातुं न शक्यते, तच्च धीवादारम्य पट्टाभिन्नाभावधि

सर्वत्र भावनीयम् । एवं यदा भवेत्तदा न काप्यनुपपत्तिः । अथवा । अत्र चकारः समु-
ह्यार्थकः । तथा सति प्राथमिकसंबन्धो बीजभावः । तस्मात्स्वभावतो वृद्धिं प्राप्ता भक्ति-
र्वेली, तदुद्धृतं प्रेम पलवस्थानापन्नम्, तज्जनितासक्तिः पुष्पागमः । ततो व्यसनं च फलत्वेन
स्वरूपैकनिष्ठत्वम् । एतेषां बीजत्वजातिविशिष्टसमानाधिकरणत्वेनैकजातीयत्वम् । तथा
सति मूलद्वदीकरणत्वेनैव सर्वत्र तथात्वमिति भावनीयम् । तदेवाग्रे निरूप्यते बीजं तदु-
च्यते, शास्त्रे भगवच्छास्त्रे, श्रीभागवतगीतानारदपञ्चरात्रादावपि, यद् दृढं नापि नश्यति,
तत्तु प्राथमिकसंबन्धकालीनमित्यध्यवसेयम् ।

अतः परं प्रेयासक्तिभ्यां यजातं तदाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाप्राग्विनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहाकचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं मेहस्थानं विनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा यतेयस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथागतः ॥ ७ ॥

अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अद्वरे विप्रकर्षं वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्देहा भवेत् ।

बाधज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

अथ स्नेहपदेन भक्तिरूप्यते । तत्र धात्वर्थः सेवा, प्रत्ययार्थः 'प्रेमे'ति । तेन रागवि-
नाशः स्यात्, भगवत्स्वरूपातिरिक्तवस्तुमात्रेषु यो रागः अनुरज्यं तस्य विशेषेण नश्वरत्वेन
नाशः अप्रतीतिः स्यात् । तथा आसक्त्यापि गृहाकचिः स्यात् । तत्र 'न गृहं गृहमित्याहुः-
गृहिणी गृहमुच्यते' इति वान्मयात्तादृशसफलता पस्त्रिहायसचिस्तुचिततरा । अथवा ।
नैते आत्मसंयन्त्रिनः, किन्तु देहादीनाम्, प्रत्युत तादृशभावनिरतस्यालौकिकमात्रविपातका
एव, नतु साधकाः, इतोपि तदनासक्तौ तस्य न किमपि बाधकम्, प्रत्युत तपाले
तथात्वमिति । अग्रिमवाक्ये तथैव निरूप्यते गृहस्थानां बाधकत्वमिति । भगवदि-
भयकर्मस्वाराधनकर्तृणां तु स्त्रीपुत्रादिष्वनात्मत्वं भासते एव । चकाराद्बाधकत्वमपि ।
तथा सति तत्पक्षो न विषेय इति तात्पर्यार्थः । अन्यथा व्यसनमात्रवत्त्वानुपपत्तिः
भ्यात् । अनस्तसेषाग्रे गवंत्र बाधकत्वेनाधिकासी विपरीतमिति यदा स्यादिति ।

यसिन्काले कृष्णे फलात्मके पद्मगैश्वर्यसम्पन्ने भगवति व्यसनं तदेकनिष्ठत्वं पूर्वो-
क्तविधिना स्यात्तदेव कृतार्यः स्यात्, नात्र सन्देहः कार्य इति सिद्धम् । हिशब्दस्तु प्रसि-
द्धावेव । तथा सति व्यसनं वरणकालीनमेवाभिव्यज्यते । अत एवाग्रे तादृशस्यापि व्यसन-
भावप्राप्तस्य सततं निरन्तरं गेहस्थानं गृहस्थितिर्विनाशकं विशेषेणोक्तसंस्कारविधातिकेति
यावत् । अतस्त्यागपक्षमप्याश्रित्य तत्प्राप्तिप्रकारमाहुः त्यागं कृत्स्वेति । यच्च पर-
मकृपाशीलः सर्वात्मना निरुद्धः सन्, अत एव तदर्थार्थिकमानस इति विधेयविशेषणम् ।
तत्र भगवतो योः प्रयोजनं तदर्थमेव तन्निष्ठमेकं मानसं यस्य । अथवा । भगवदर्थमेव
यत्प्रयोजनं तत्रैव मानसिकी प्रवृत्तिर्यस्येति त्यागसांमुख्यम् । अत एवात्र तुल्यद्वन्द्वसूक्त-
प्राधान्यकः । तद्यथा । व्रजसीमन्तिन्योन्यपूर्वाः सर्वथा लज्जुमशक्यानित्येतादृशानपि पदार्था-
स्त्यक्त्वा व्रजमावरूपां भक्तिम्, तथैवाग्रे स्वरूपदर्शनसंश्रमभाषणमिलनादिकमेतासां
जातमिति, तथाप्रापि य इति सामान्यनिर्देशात् कोपि तदर्थार्थिकमानसः पूर्वोक्तापरण-
शीलत्वाद्यासक्तिभरेण गृहादित्यागं कृत्वा यत्तेत्, भगवत्प्राप्तिविषयकमेव यत्
कुर्यात्, स पूर्वोक्तसामानाधिकरण्येनैव मुह्यति श्लेष्टत्वात्, तथापि सर्वतोऽधिकं
नवप्रकारकमक्षयपेक्षयोरुत्प्रेक्षेन तादृक्प्रकारकम् । अत एव 'मुह्यति' सर्वतोऽधिकः
श्लेष्टो भक्तिरिति लक्षणत्वेन प्राप्ताम्, अत एव परामुत्कृष्टम्, यतः साक्षाद्भगवत्परणार-
विन्दानुग्रहनिष्ठैकशीला तां उभये, प्राप्नोति, तत्कृतापरणं करोतीत्यर्थः । तथापि त्याग-
क्रियानौचित्यमेवाद्याग्रे तद्विषयकयाधमाहुः त्यागे बाधकमन्यस्त्यमिति । अत्र
साधनदशापक्षत्वेनाधुनिकजीवानां तदपेक्षया न्यूनत्वम्, 'संलग्न्य सर्वविषयास्त्य-
पादमूल'मिति प्रकारस्य तत्रैव सिद्धत्वादवस्थानां तथाकरणे बाधकमाहुस्त्यमेव । तत्र
हेतुद्वयं निरूप्यते दुःसंसर्गात्तथाग्रनः । स्वापेक्षया विरुद्धप्रतीतिपरणशीला एव
दुष्टाः । तेषां संसर्गात्सहवासकरणत्वात्सस्य तदुपाजिताश्रमक्षणाद्या तथात्वम् । यत एव
पापकापतिस्तत्र एवाग्रे स्थितिप्रकारः प्रकाशयते । अतः स्पष्टमिति । अस्मात्कारणादेव
तद्गृहिते देशे हरिस्थाने सर्वदुःखहरणशीलस्य तत्तृतीयास्थाने तदीयैर्भगवत्परैर्भगवदीयैः
सह स्पष्टम् । अथवा । भगवदुपदिष्टस्थाने धृन्दावनदी स्थितिः कर्तव्या । तत्र तादृशैः सह
सह स्पष्टम् । अथवा । अद्वैतवाक्यस्य प्रतीतिश्चेन्न भिन्नतया योजनीयम् ।
यस्याप्येकवाक्यस्यमुक्तम् । अथवा । अद्वैतवाक्यस्य प्रतीतिश्चेन्न भिन्नतया योजनीयम् ।
एतद्वक्तव्यमेव तत्र स्पष्टमित्येव स्पष्टम् । यथा चित्तं न दृश्यते । एतद्वक्तव्यमेव
मित्येतत् चित्तं न दृश्यं योजनीयम् । अतः परं पूर्वोक्तस्या वाक्यस्यमन्त्रादिक्रियायै
चित्तत्वेन व्यवस्थाप्यते साधनद्वयमुच्यते । 'मेमांसां वा कृपायां ये'त्युक्ती यथाकामा-

तुरोधेनासपूर्वाणां सेवायामिति धात्वर्थस्यानुकूलत्वेन भगवद्भजन एवासक्तिः । सपूर्वाणां तु भगवद्गुणानुवादत्वेन कथायामेव सा । 'तव कथामृतमि'त्यादिवाक्येषु तथा निरूपितत्वात् । उभयत्र वाशब्दो विकल्पत्वेन तन्मात्रकं बोधयति, अन्यथा एकेनैव तेन चारितार्थ्ये सति द्वित्वनिरूपणत्वात्प्रयोजनत्वात् । अतः श्रीमदाचार्यवर्याः स्वकीयान्प्रति निरुपधिकरणावत्त्वेन स्वानुभवपूर्वकोभयपक्षीयासक्तिर्निरोधस्तं फलत्वेन प्रतिपादयन्ति सेवायां वा कथायां चेति । अनेन सेवाकथयोः स्वरूपात्मकत्वं सूचितम् । आसक्तिप्रमन्यायेन तयोक्तिः । अथवा विकल्पत्वेन यसेति सामान्यनिर्देशात्परमभगवत्स्तत्कृताचरणशीलस्य आसक्तिनिरोधे दृढ इति प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकत्वेन संभवेत्तस्य यावज्जीवं शरीरस्थितिपर्यन्तं पूर्वोक्तरीत्या नाशः क्वपि कस्मिन्नपि देशे समये वा न दृश्यत इति शेषः । 'स्वानुभूत-प्रकारज्ञापनाय मे मतिरि'त्युक्तवन्तः । अतः परमेतत्प्रकारकाचरणकर्तुः कदापि स्थितिपक्षे पाषसम्भावनायां जातायामपि स्वबुद्धान्यत्रैव मया खेयमिति पक्षो निराक्रियते । पाषसम्भावनायां तु एकान्ते वासो नोचितः । वैराग्यवशान्महाराण्यादौ स्थितिर्न कर्तव्या । किन्तु यत्र साक्षाद्भगवदाविर्भावः स्वहृदये स्वानुभूतो भवति, तत्रैव खेयमित्येकान्तपदतात्पर्यम् । अत एव नेष्यते नेच्छाविपयीक्रियते । कुतस्तत्र हेतुरूप्यते हरिस्त्विति । यथा व्रजरक्षाः सर्वतो भगवता रक्षिताः, 'विषजलाप्यया'दितिवाक्य-पट्टकधनात्, तथात्मविपयिणी या रक्षा तां सर्वतः पूर्वोक्तदुष्टसमूहादपि करिष्यत्येव । अत्रापि स्वमत्त्वोक्तं न संशय इति । संशयः सर्वथा न कर्तव्य इत्यर्थः । हरिस्त्वस्यान्यथानुपपत्त्यैव तथा निश्चीयते । तुल्यदसापि तथैवोद्घाटकत्वम् ॥

अतः परमुपसंहरन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं श्रीभागवतभगवद्वाक्यनारदपञ्चरात्रादिकं ततु भगवत्कथितमुपदिष्टमपि गूढत्वेन यत्तत्त्वं 'एवं मदर्थो'ज्जितलोकावे'त्यत्र यथोक्तं तन्मया तदुक्तप्रकारेणैव निरूपितम् । ब्रह्मसंयन्धकरणादित्याद्याज्ञाविपयत्वात् । एतदध्ययनकर्तृ-णामपि पूर्वोक्तसिद्धिरित्याशयेनोच्यते य एतत्समधीयीतेति । य इति समान्योक्त्या कोप्येतत्पुष्टिगतमाग्यशीलः परमादरेणार्थानुसन्धानपूर्वकं तदुभयवाचरणकर्तृत्वेनैतदध्ययनं करोतीति । तत्रापि नियमनैयत्वेन सम्यक्त्वम् । तेन तस्यापि दृढा रतिर्भगवद्विषयको भावः स सुदृढः स्यादित्युक्तं विस्तरेण ॥

श्रीमदाचार्यचरणानुग्राहेण निर्णयः । कृतस्तदुक्तवाक्यानां सुज्ञानां तोषसिद्धये ॥ १ ॥

इति श्रीद्वारकेऽविरचितमक्तिवार्धिनीप्रकाशः ।

EDITORS' NOTE.

भक्तिवर्धिनी is the twelfth of the Sixteen Sacred Books of श्रीमद्भक्तभाष्य. It is the foundation of भक्तिमार्ग, and it clearly shows the means by which भक्ति towards God may be increased and strengthened. Nothing is said here about the सुदृढ भक्तिकारी, for his भक्तिमार्ग is strong enough to lead him to final realisation, the मध्यम भक्तिकारी has to resort to साधन and भक्तिकार्य after his बीजभाष्य i. e. love towards God, which is produced only by His grace has been strengthened into साधक and व्यसन. Such a व्यसनी, who cannot live without God, should leave worldly surroundings, and realise His separation unobstructed. Such a मन्त्र is referred to in निरोध-उपनिषद् and his state is described in महा इत्या...अव्यासोपि सिध्यति. It is for such a मन्त्र, that in सन्यासनिर्णय it is said शिरहातुमर्ह्यं तु परित्यागो प्रवसदे- His साधन is nothing else but साधो साधनया सिद्ध. For the हीन भक्तिकारी—and almost all the people of the modern times should be included in this category—the method of strengthening the बीजभाष्य i. e., the divine love, which is the gift of His Grace, is as follows—He must stay in रहस्याभ्यास, observe वर्णाश्रमधर्म, give up worldly pursuits and worship कृष्ण by पूजा, भजन &c. Even if he cannot give up worldly pursuits on account of poverty &c., he must concentrate his mind in हृदि, the remover of all pains, and always try for भजन &c., till the बीज germinates, and प्रेम, साधक and व्यसन are produced. The test of divine love is सहायताभावात्, the test of divine साधक is रहस्यरहित; all the people in the house look like hindrances—nay, strangers. The test of व्यसन is the inability to live without Divine Presence, अत्रिना साधकसाधक. Even such a व्यसनी or शिरहातुर should not constantly stay at home, because it is a prison, full of many fetters.

The साधन stated above is not easy; it is full of obstacles due to दुर्बलता and दुष्टता. Hence it is better to stay in a रहस्याभ्यास, in the company of मन्त्र, who are wholly engrossed in serving the Lord. There also the aspirant should stay near or distant, in such a way that his धर्म is not spoiled. श्रीमद्भाष्य says that he who is wholly engrossed in सेवा or पूजा till his life will never perish.

If one is really anxious to go to God, he will learn much from this *ग्रन्थ*. The fourteen commentaries that we have been able to collect and publish show the various aspects from which we can look at it. Of each of the first eight commentaries we had three to five copies, and from the ninth we had only one copy of each. Of श्रीकल्याणदासजी's commentary we had got a mss. written by his illustrious son श्रीहरिदासजी, of श्रीगुरुदेवदासजी's we had a mss. corrected by himself in his own handwriting, and of 10, 11, 12 and 13, we had the original mss. written by the authors themselves.

A large collection of these commentaries we got from Pandit Gattulala's Library, and we are grateful to the departed Pandit for his vast and varied collection of mss. Some mss. we were able to get from the Bhandarkar Research Institute, for which we are thankful to Dr. S. K. Belyalkar. Shri Vallabhalalji, son of Shri Devkinandanji also gave us some mss. and we acknowledge our gratefulness to him. Lastly, some important original mss. Mr. Telivala was able to collect while on tour at श्रीनाथद्वार, छोटा, कांकरोली &c.

We note with pleasure the help that we have received in the preparation of press-copies of some of these mss. from Messrs. Gopaldas Jhalani, B. A., of Ujjain, Dhirajlal Kashinath Pandya of Anand, Chandulal C. Shah, Beehardas Maganlal and Purushottamdas Tribhuvandas of Nadiad. This work is printed from the funds supplied by निरंजयदास मोरारजी श्रीजीवनदासजी of पोरेबंदर and his son श्रीरमछोदासजी and our sincere thanks are due to them.

With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Lord Shri Krishna.

BOMBAY, }
March 1921. }

MULACHANDRA T. TELIVALA.
DHIRAJLAL V. SANEALIA.

मुद्रितपुस्तकानि ।

१	सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
२	निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
३	संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः ।	रु. १- ०-०
४	{ जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणनयम् । }	रु. १- ०-०
५	श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
६	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । जयगोपालभट्टकृतम् ।	रु. १- ०-०
७	शङ्काररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् ।	रु. २- ८-०
८	श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
९	{ प्रेमाभूतम् श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविष्टितिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । }	रु. ०- ८-०
१०	वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १- ०-०
११	भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २- ०-०
१२	त्रिविधनामावली टीकासमेता ।	रु. १- ४-०
१३	श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २- ०-०
14	Discuss how far S'ankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma Sūtras (Zala Velanta prize Essay)	Rs 1 0 0

प्रापणस्थानम्—

१. चुनीलाल बुक्सलेर, बडामदिर भूलेभर, मुंबई.
२. नदीयाद पुष्टिमागीय पुस्तकाल : नदीयाद.
३. पंडित मुख्याजी गोकुलदासजी,
श्रीचिट्टलनाथ पाठशाला, वाटा, राजपुताना.
४. पंडित गदलालानी पाठशाला, बेचिडलस्ट्रीट भूलेभर, मुंबई.

Initiated by Lachchundam Deon Wadga at the Bhiknaja nagar Free
23 Kolikhat Lane, Bombay

**Published by Mahachandran Thirudatha Pillai at A. L. I. Vaidya Hall, Court
Khakhkar B. D. No. C. 1, Tanjore Road (Tanjore District)**

श्रीमद्विद्यार्थचरणप्रणीतं

सेवाफलम् ।

१२५५ से

द्वादशविवरणसमेतम् ।

पृष्ठ.		पृष्ठ.
१ श्रीमद्विद्यार्थचरणानाम्, मुलपृष्ठम्	७ श्रीपुरपोषमानाम्...	२७
२ श्रीकल्याणरायानाम् ... १	८ तदनुसारिणाम् ...	३५
३ चयाश्रीगोपेक्षानाम् ... ५	९ लाल्लभमानाम् ...	३९
४ श्रीदेवकीनन्दनानाम् ... १२	१० जयगोपालमहानाम्...	४८
५ श्रीहरिचमचरणानाम् ... १६	११ लक्ष्मणमहानाम् ...	९०
६ श्रीबल्लभानाम् ... २३	१२ केवाञ्चिद् ...	९४

श्रीवामपुरीस्य श्रीमद्रोस्वामि श्रीवल्लभात्मज श्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन
 भृगुपुरस्य मूलचन्द्र तुलसीदास वेदीवाला बी.ए., एल्.एल्.बी., वकील
 हाईकोर्ट, सुरतीपुरस्य धैर्यलाल प्रजदास सांकलीया, बी.ए.,
 एल्.एल्. बी., वकील हाईकोर्ट, इत्येताभ्यां संशोध्य
 मुम्बापुर्या 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
 मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाभ्याः ४३९. संवत् १९७३.

मूल्यप्रेक्षमुद्रिका.

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. श्रीमदाचार्यकृतं सेवाफलं तद्विवरणं च यावत्प्राप्यटीकास्ताः सर्वा इदं मुद्रितमस्ति । तत्र विद्यमानाः पाठभेदाः श्लोकक्रमभेदाश्चास्माभिरत्रैव दर्शिताः ।

२. श्रीकल्याणरायकृतसेवाफलटीकायाः पुस्तकद्वयमस्माभिरुपलब्धम् । प्रथमं भा.भा. वे. न.पं. गङ्गालालहस्तलिखितसंग्रहस्यम् । तत्र प्रथमं प्राचीनम्, प्रायः शुद्धम् । द्वितीयं 'दङ्कनकोलेज' हस्तलिखित-संग्रहस्यं प्रायोशुद्धं तथापि पाठादिशोधनार्थं कश्चित् कचिदलन्तमुपयोगि ।

३. चाचाश्रीगोपेशटीकायाः पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । अन्यद् 'दङ्कनकोलेज'स्यसंग्रहस्यम् । इदं पुस्तकत्रयमपि प्रायः शुद्धं प्राचीनं च । एतटीकाया मुद्रणानन्तर-मेकमन्यव्याचीनं पुस्तकं प्राप्तम्, तत्र विद्यमानाः पाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।

४. श्रीदेवकीनन्दनकृतटीकायाः पुस्तकत्रयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । तत्रैकं प्राचीनमन्यद्वयं नूतनम् । तत् प्राचीनपुस्तकमवलम्ब्य यावच्छब्दं तावत्पर्यन्तं संशोध्य मुद्रितमस्यामिः ।

५. श्रीहरिरायकृतटीकायाः पुस्तकत्रयं मिलितम् । इदं शुद्धं प्राचीनं च । एकं केनचिज्ज्ञेन वासुदेवेन स्वपठनार्थं लिखितमस्ति । इदं पुस्तकत्रयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् ।

६. श्रीबल्लभकृतटीकाया एकं पुस्तकं मिलितं पं. गङ्गालालसंग्रहतः । इदं प्रायः शुद्धं प्राचीनं च । एतदपि यावच्छब्दं संशोध्य मुद्रितमस्यामिः । एतद्व्यमुद्रणानन्तरमस्मा अभ्युपलब्धं मिलितम् । तत्र सेवाफलविवरणानुसारेण श्लोकक्रमसादाय सैव टीका पुनर्लिखितेति प्रतिभाति । तत्र विद्यमाना उपयोगिपाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।

७. श्रीपुरोत्तमकृतटीकाया पुस्तकत्रयमुपलब्धम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । तृतीयं दङ्कनकोलेजसंग्रहस्यम् । एतत्पुस्तकं शुद्धं सूक्ष्मं पूर्वं लिखितं श्रीपुरोत्तमैः । परन्तु तत्सेवाफल-टीका श्रीपुरोत्तमैः स्वविरचितं पुनर्लिखितेति पं. गङ्गालालसंग्रहस्यादर्शदृष्टेनेनाह्निष्टतया निश्चीयते । पं. गङ्गालालसंग्रहस्यादर्शद्वयं समवलम्ब्य एतद्विवरणं मुद्रितमस्यामिः । एतन्मुद्रणानन्तरमेकमनि-शुद्धं प्राचीनं पुस्तकमेतद्विवरणस्य मिलितम् । तत्रत्योपयोगिपाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।

८. एतत्पुस्तकं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । अस्य कर्तृनाम न विद्यते । यथादृष्टमेव मुद्रितमस्यामिः । इदं श्रीपुरोत्तमविरचणानुसारिविवरणम् ।

९. लालमहकृतटिप्पण्याः पुस्तकद्वयमुपलब्धमस्यामिः । एकं दङ्कनकोलेजसंग्रहस्यम्, द्वितीयं पं. गङ्गालालसंग्रहस्यम् । प्रथमं प्राचीनं प्रायः शुद्धम्, द्वितीयमपि तथैव, परन्तु नूतनमिति प्रतिभाति ।

१०. जयगोपालमहकृतटीकाया एकमेव पुस्तकं दङ्कनकोलेजस्यसंग्रहादुपलब्धम् । अस्मिन्पुस्तके ३३ तमं पर्यं तु न मिलति । इदं पुस्तकं ग्रन्थश्रुते मूलमेवेति प्रतिभाति । तत्र एकवारं विवरणं समाप्य परमतस्तत्पठनाय २० वक्राणि पश्चादनेन लिखितानि । किं तस्य मतं तत्तु पूर्वं तेन खटीकायामेव दर्शितम् ।

११. लक्ष्मणमहकृतटीकाया एकं पुस्तकं श्रीगोबुद्धेशचरणपरागानुरागि'व'सखलाल सांकलचन्द्र' इत्यनेन दत्तम् । इदं पुस्तकं ग्रन्थश्रुता स्वयमेव लिखितमिति प्रतिभाति ।

१२. अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अस्या पुस्तकमेकं गङ्गालालसंग्रहस्यम् । प्रायः शुद्धम् परन्तु कचित्सन्दिग्धम् । यथादृष्टमेव मुद्रितमस्यामिः ।

अस्मिन्पुस्तकसंक्षेपे पं. महालालसंस्थायाः 'कार्याध्यक्ष काशीदास नारायणदास दलाल वकील, हाईकोर्ट, मुरायस्टी थ्रेड त्रिभुवनदास' इत्येतां महत्पुण्यकृतिः । 'डा० बेलवलकर' इत्येतां महत्पुण्यकृतिः पुस्तकप्रदानतोऽभूत् । अस्मिन्प्रोत्सवकालस्यापि तथैवोपकृतिः । चतुर्थपंचमपीठाधीश्वर-गोस्वामिश्रीबल्लभलालानां माचवशास्त्रिणश्च हस्तलिखितमुद्रपुस्तकप्रदानतो महत्पुण्यकृतिः, परन्तु मुद्रणानन्तरं तत्पुस्तकानां प्राप्तत्वादुपयोगिपाठाः तत्र विद्यमानाः परिसिद्धे निवेदिताः ।

विवरणकृतां परिचयः ।

१. तत्राह श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटितं सेवाफलं द्वादशटीकायुतं संमुद्रयते । तत्र प्रथमं सेवाफल-विवरणं तु श्रीमदाचार्यकृतिरेव । स्वीयानुगृहीतुकामैः श्रीमदाचार्यचरणेभ्यः प्रकटीकृतमिति ।

२. द्वितीयं मुद्रितं विवरणं श्रीमत्कल्याणरायणाम् । इमे श्रीकल्याणरायाः श्रीमदाचार्यश्रीमद्वल्लभाधीश्वरद्वितीयकुमारश्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणद्वितीयसुश्रीमदप्रोविन्दरायाणां सुखः । मार्गशीर्षकृत-सप्तम्यां १९२५ वर्षे प्रादुर्भूताः । श्रीमद्वरिरायाणां पितृचरणा अपि ते एव । तेषामनेकग्रन्थाः सूक्ष्मा अपि सिद्धान्तमर्मबोधकाः सरलश्रुतं सन्ति । विध्वंशोपरि टिप्पणी तेषां प्राचीनतमा, अथुनापि हस्त-लिखितग्रन्थाकारेण विराजते । उरसचलिणांयका अपि केचिद्ग्रन्थास्तैः प्रादुर्भावितानि नयनगोचरीभूतानि । पोद्दशग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि द्रव्यन्त अभ्यास्यपि ।

३. तृतीयं व्याख्यानं चाचाधीश्वरोपेतानाम् । इमे श्रीगोपेयाः श्रीमत्प्रभुचरणद्विठ्ठलेश्वरानां सप्तमपुत्रधीचनश्चात्मानां सुखः, चचा वा चाचा येतिप्रसिद्धाः । पोद्दशग्रन्थोपरि बहुवक्ष्यतां टीकाः विद्यमाना इदमन्ते । भाद्रपदकृत्यपञ्चम्यां १९५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

४. चतुर्थं व्याख्यानं श्रीमद्देवकीनन्दनानाम् । के इमे देवकीनन्दनास्तत्र नि.रांकृतया निवेष्टुं धर्मं शक्नुमः । तथापि श्रीपुरोत्तमकृततद्विवरणोपन्यासादुद्भवते यत् ते श्रीपुरोत्तमानां प्राज्ञः । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणपञ्चमपुत्रश्रीरघुनाथानां सुखः श्रीदेवकीनन्दनस्य मार्गशीर्षकृतसप्तम्यां १९२३ वर्षे प्रादुर्भूताः । कदाचित् त एव मृते, परन्तु तत्पुत्रश्रीरघुनाथकृततत्त्वोक्तौ तद्वृत्तग्रन्थानां प्रायः रसास्मिकाव्यपादबोधप्रकाशाद्विषयैषामपि नामानि गृहीतानि, तत्रास्य व्याख्यानस्य नामार्था-नास्तद्देहः । श्रीदेवकीनन्दनानां पीठा अपि श्रीदेवकीनन्दना बभूवुः । तेपि १९८५ आश्विनसुहृद्पूर्णि-मायां प्रादुर्भूताः । तेपि श्रीपुरोत्तमानां प्राज्ञः । कदाचित् तेष्वस्य प्रणेतारः स्युः ।

५. पञ्चमं व्याख्यानं श्रीमद्वरिपत्रचरणानाम् । श्रीहरिराया इति प्रसिद्धा हि ते । तेषां प्रादुर्भा-वस्तु भाद्रपदकृत्यपञ्चम्यां १९४० वर्षे । एषां महासमर्थसंस्कारस्तु श्रीविठ्ठलेश्वरानां चतुर्धरलालैः श्रीवत्सनेः श्रीगोवुल्लनारयणप्रतिदेवैः इत्यः । श्रीहरिरायाणामसंख्याताः सूक्ष्मग्रन्था इदमन्ते । श्रीमद्वरिपत्रचरणमन्त्रणे तु मुद्रपुष्टिमार्गायं फलामकं रसामकं विप्रयोगरामकं साक्षाद्देवं मूर्तिमत् प्रादुर्भूतमनुमृष्यते । तेषां व्याख्यानानि सर्वोपयुक्ता भवन्त्युत्तमानि । निःस्वायनर्भावाननुगृहीतुमेव तेषां प्रादुर्भवमिति प्रतिपादयि । अत एवात्र मुद्रितं तेषां सेवाफलव्याख्यानं अथचतुर्थं सरलं मत्कि-निष्ठनानुप्रदाय विराजते ।

६. षष्ठं श्रीविठ्ठलेश्वरानां सुतनां श्रीवत्समानाम् । चाकाधीश्वरमतीतिप्रसिद्धा हि ते, व्याखन-कृत्यपञ्चम्यां १९०२ वर्षे श्रीमत्प्रभुचरणपद्मपुत्रधीमिरिपरतः पुराणगणना पृथीवसंख्या विमृष्यन्तः प्रोद्भूताः । श्रीमुक्तीनिर्दिष्टेनकारा अन्वयेते एव । पोद्दशग्रन्थोपरि तेषामन्वयानि व्याख्यानानि द्रव्यन्ते । सर्वेते इमे श्रीवत्समा- श्रीदेवकीनन्दनमन्त्रणा, १९०९ माघ-

शुद्धसंख्यां प्रादुर्भूता इति केपात्रिमत्तं तज्जामनगरस्वधोमदनमोहनलाळमन्दिरस्य श्रीसुबोधिनी-
लेखेतिथीतो विरुद्धत्वाज्ञेयास्माकं ब्राह्मम् । भाषासाम्येनापि निश्चीयते यत् श्रीसुबोधिनीलेखकृति-
रेवेवं दीक्षा लिखितेति । तेषां फलस्य तेषां श्रीसुबोधिन्यसुसारीन्यापानं तदेव ज्ञाययति । एतेन
गीतातत्त्वदीपिकाकाराः श्रीबल्लभाः श्रीसुबोधिनीलेखकृतञ्च श्रीबल्लभाः उमे भिन्नाः, यदि गीता-
तत्त्वदीपिकाकाराः श्रीबल्लभाः श्रीदेवकीनन्दननन्दना एव स्वरिति । पञ्चमगृहे द्वौ श्रीबल्लभौ
प्रादुर्भूतौ । तयोरेकः श्रीदेवकीनन्दननन्दनः १६०३ भाग्योपशुक्लसप्तम्यां प्रादुर्भूतः । अन्यश्च
श्रीविठ्ठलरायसूनुः १७२९ कार्तिककृष्णद्वादश्यां प्रादुर्भूतः । स तु श्रीपुरुषोत्तमादर्वाचीन इति
न स लेखकृत् । जामनगरस्थधोमदनमोहनलाळमन्दिरस्य श्रीसुबोधिनीलेखेतिथीतो ज्ञायते यदि
श्रीबल्लभाः काकाश्रीबल्लभजीतिप्रसिद्धाः श्रीविठ्ठलसूनुवः । तत्र श्रीपुरुषोत्तमाद् प्राङ्कालीनः
श्रीविठ्ठलसूनुर्न कोपि श्रीबल्लभः पञ्चमगृहे प्रादुरभूत् । तस्माद् श्रीरघुनाथवन्दयस् कस्तारि
श्रीबल्लभस्य लेखकत्वं नैव समीचीनम् ।

७. सप्तमं श्रीमपुरुषोत्तमाचार्यं । श्रीमदाचार्यतः पुरुषगणनया सप्तमं संवत्तं निभूययन्तौ
भाद्रपदशुक्लदशम्यामेकादश्यां वा १७२७ वर्षे ज्ञोक्तताः । तेषां विवरणं शास्त्रीयमाचार्यादिपत्र-
स्पर्शाति प्रतिभाति । विशेषतस्तेषां चरित्रमिच्छासुमिः पुष्टिभक्तिसुधेतिमासिकपत्रिकायाः पञ्चमवर्षस्य
वृत्तीयाको द्रष्टव्यः । यावदप्राप्यं बाह्यमागच्छत वा तेषां चरित्रादिकमस्मात्सिद्धैव नियेक्षितमिति नात्र
पुनरुच्यते ।

८. अष्टमं व्याख्यानं केपात्रिज्ञोस्वामिनाम् । इदं व्याख्यानं श्रीपुरुषोत्तमासुसारीसोकान्यय-
मसुसरति ।

९. नवमं व्याख्यानं लाहूरमहानाम् । केचिदाचार्यज्ञातिजनासैलंगदेशीया जिह्वासी ब्राह्मणाः
श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणैर्गोकुले समासीताः । तैः सह श्रीमत्प्रभुचरणैः, कन्यादानव्यवहारो रक्षितः ।
एतादृशो ब्राह्मणेपु द्वौ भातरी गोविन्दहृष्यभट्टे बभूवतुः, ययोर्मयिनी श्रीरक्षिणी श्रीमत्प्रभुचरणैः
स्वपक्षित्वेन स्वीकृता । आग्नेयापस्तम्बविश्वनाथस्य पुत्री हि एते । विश्वनाथभट्टवंशेपु कश्चिन्मनुसूदन-
भट्टो बभूव । तस्य मनुसूदनभट्टस्य सूनय एते लाहूरमहोपनामपालकृष्णदीक्षिताः । सन्नादसवाई
जयसिंहसाश्रिताः । सवाई जयसिंहसु संवत् १६८८ वर्षे प्रादुर्भूतः, १७२८ वर्षे पञ्चत्वं गतः ।
भक्तोक्तिप्रसंगे लाहूरमहो विद्यमाना आसन् । प्रायः श्रीमद्भोस्वामिनां दुहितृत्वे वंश्या भट्टा इत्युच्यन्ते ।
लाहूरमहो अपि तथैव । गोस्वामिधीगिरिचारिणां शिष्याः । तेषामवेकग्रन्था हस्तलिखिता दृश्यन्ते ।
तेषां लेखनशैली तु सरला वर्तते । तस्मात्स्वामिसिन् व्याख्यानेषु प्रकटीभवति । अणुमाप्यनिगूढार्थ-
प्रकाशिकाधीशुबोधिनियोजनातिवन्धयोनासेवाकीमुदीर्गनिर्वाणैरन्येयस्त्राणव्योदशग्रन्थविधिरादयो
महो ग्रन्थास्तेषां प्रकाशकत्वं प्रतीक्षन्ते ।

१०. दशमं व्याख्यानं मठपतिजयगोपालमहानाम् । एते पिन्तामणिदीक्षितस्य सूनवः । ते
श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविठ्ठलेश्वरद्वितीयभट्टमारश्रीगोविन्दरायगवेषपुत्रश्रीकल्याणरायाणां शिष्याः । स्वकृत-
तैत्तिरीयभाष्ये बहिर्मुखसूत्रवत्से च स्वपत्रिचयमेवं कारयन्ति । 'प्रणमामि हरिं श्रीमद्भट्टभाचार्यरूपिणम्,
श्रीविठ्ठलेश्वराचार्यं प्रभूम् स्वानीष्टसिद्धये । श्रीमत्कल्याणरायगुरुचरणान् ।
नामनिवेदनदायम् प्रणमामि सुहृद्भ्यः प्रेम्णा । तैरंगयज्वचिन्तामणितत्त्वयो मठपतिविरचिताः ।
जयगोपाल उपनिषद्ग्रन्थं चिन्तयति तैत्तिरीयाणाम् ॥', 'श्रीमद्भट्टमविठ्ठलेश्वरहरिं श्रोतोकुलेश्वरम् । नया
भक्तिपथप्रचारयतुमन् श्रीकल्याणरायान् गुरुन् । रातन्नातृपदभुजातपुङ्खले प्यात्वा च सर्वोदत्तं कुर्वे
ग्रन्थमहं बहिर्मुखसूत्रवत्तामिषं वैष्णवाः ।', 'तैरंगामरणधीचिन्तामणिदीक्षितमंगमातेन । जयगोपाल-

कृता कृतिरेषा चन्द्रतारकं जवताम् ।' महेषु इमे लालभट्टानामपि प्राज्ञः । अद्यापि पर्यन्तमज्ञातपूर्वा हि ते । पं. गङ्गालालेखेऽपि तेषां न किमपि विद्यते । परन्तु एतेषां वैदुष्यं तु निर्विवादम् । बहवोपि कृतयत्नेषामुपलभ्यन्ते । तैत्तिरीयभाष्यबहिर्मुखमुख्यसंविद्व्यंगलकृतकृष्णकर्णांमृतटीकासुद्रपुष्टि-
मार्गापेक्षवादयः शब्दभास्तेषां वयनगोचरीभवन्ति । सरस्वतिकृतसंगीतसूत्रटीकायाः पत्रद्वयं तनसुखरा-
मैर्गुजरातीपत्रदीपावल्यायके संवत् १९७० वर्षे मुद्रितम् । भक्तिवर्धिन्याः स्वकृतटीकाया उपन्यासोसि-
धेव सेवाफलव्याख्याने तैः कियते । मुण्डक्येपनिषद्भाष्यमपि तैः कृतमिति सम्भाष्यते इति तत्कृत-
तैत्तिरीयभाष्याज्ज्ञायते । सेवाफलव्याख्यायामपि तेषामतिरसिकं वर्तते । एतैरस्य व्याख्यानस्यान्तिम-
पत्रायि स्वकृतविवरणमेकवारं समाप्य पुनः श्रीहरिरायादिभिरतत्पञ्चनाय पञ्चाह्निकितामि । तेषां परमत-
खण्डनं नास्माकं सन्तोषप्रदम् । एतद्भ्ये स्पष्टीकरिष्यते ।

११. एकादशं व्याख्यानं मठेशलक्ष्मणभट्टानाम् । इमे लक्ष्मणभट्टाः मठेशश्रीनाथभट्टपुत्रगोपी-
नाथमहत्सूनुवः । इमे तु सर्वथा अज्ञातपूर्वाः । अद्यापि ग्रन्थान्ते तेषां नाम न विद्यते तथापि तापुस्तकोपरि
'श्रीनाथमहत्सू पुत्रगोपीनाथभट्टस्य पुत्रलक्ष्मणभट्टस्येति' इत्येते । एतेषामन्येरे ग्रन्थाः पं. गङ्-
गालालेखलिखितसंग्रहे दृश्यन्ते । तत्रापि ग्रन्थान्ते इति श्री समाप्ता ।

१२. अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अत एवास्माभिरन्ते मुद्रितम् । जपगोपालकृततदुपन्या-
सादिने केपि प्राचीना इति निश्चीयते । प्रसिद्धासु सेवाफलटीकासु श्रीमज्जनायकृता टीका नास्माभिर-
रुद्धा । जामनगरे श्रीमदनमोहनलालमन्दिरस्य पुस्तकसंग्रहे तस्या पुस्तकत्रयं विद्यते, परन्तु तन्म-
न्दिराभिष्टातृश्रीजानिर्द्दानां कृपाऽभावात् सा टीका नास्माकं मिलिता । तेषु पत्रद्वयमपि प्रेषित परन्तु-
त्तरदानायापि तेषामवकाशो न मिलित इति प्रत्युत्तराभावादनुमीयते ।

अस्मिन्मुद्रणे त एव पाठ्यः रक्षिता ये केपुन्यदिपि आदर्शपुस्तकेषु विद्यन्ते । कृत्राप्यादर्शपुस्तकेऽनु-
पलम्ब्यमानः पाठस्तु, यत्रापि आदर्शं विद्यमानः पाठोऽस्माकमसमीचीनो भावः, तथापि नैव निवेशितः,
यत्तन्मथैव करणे वचिन्मदानर्थो भवति । केनचित् कृत्राप्यादर्शपुस्तकेऽविद्यमानः सावग्रहपाठनिवेशने-
नाशुद्धः करिष्यतः पाठो निवेशितः, टीकाकारान् प्रति महान्वयायश्च कृतः । प्रार्थयामहे च सांप्रदायिक-
ग्रन्थमुद्रणकर्तारः प्राचीनादर्शं विद्यमानानेष पाठान् मुद्रणे रक्षन्तु, न तु स्वमन कल्पितान्, यतो
यः पाठोऽस्माकमशुद्धः प्रतिभाति स अन्येषामत्यन्तसमीचीनो भासीति ।

अस्य वायव्याप्यटीकासमेतसेवाफलग्रन्थस्य मुद्रणव्ययो गोस्वामिवर्यधीसीवनलालैः सह्यं कृत
इति तेषामुपहृतिं वर्यं सविनयं स्मरामः, प्रार्थयामहे चान्येपि गोस्वामिनः श्रीयन्तो वैष्णवाश्च एताननु-
गृह्यन्ति । एतेषां गोस्वामिवर्याणां कृपयैव सेवाफलं द्वादशविवरणयुतं मुद्रितं सांप्रदायिकानां सुप्तं
भविष्यतीति ।

मार्गशीर्षसुक्लपक्षे,
श्रीमत्पुत्रचरणशब्दोत्तरायः

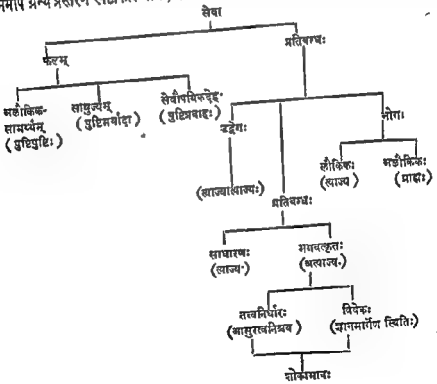
}

मूलचन्द्र तेलीचाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

सेवाफलतात्पर्यम् ।

श्रीकृष्णं वरसुन्दरं मधुरिमायुतिं तदात्मप्रभूरं । सेवायां मकरन्दपानमधुपौ लोकोत्तरी तत्सुती ॥
नत्परा तानाखिलान् निगूढहृदयान् सेवास्तस्मादकाङ्क्षान् । न्याय्यानां निखिलेषु तानि मिश्रितं सन्दोहरूपां यते

निःसाधनजनोद्धारप्रकटिततनुमिः श्रीमदाचार्यवर्यैर्निजजनाः स्वल्पेनैव प्रयासेन सर्व-
सिद्धान्तं जानीयुरितिकृपया षोडशग्रन्थाः प्रकटीकृताः । यद्यपि तं तमधिकारिणमुद्दिश्य
आचार्यैरेते ग्रन्थाः प्रणीतास्तथाप्याचार्याणां यावन्त्य उक्तयस्तासां न्यायरूपत्वात् तत्ता-
त्पर्यं सर्वथा सर्वदा त्रिकालाबाध्यमपरिच्छिन्नमिति तु निर्विवादं तद्वन्धाध्येतृणाम् । यथा
नवरत्नो देवश्रीगोविन्दमुद्दिश्य प्रकटीकृतस्तथैव सेवाफलं श्रीविष्णुदासमुद्दिश्य प्रकटितम् ।
षोडशग्रन्थेषु सेवाफलग्रन्थस्त्वन्ते वर्तते । अस्य ग्रन्थस्य निगूढार्थत्वात् सकलपुरुषार्थ-
पर्यवसानप्रतिपादकत्वात् स्वयमेवाचार्यास्तं विवृण्वन्तः । विवरणसहित एव सेवाफलग्रन्थो
महानुभावैस्तैर्गोस्वामिभिर्भट्टैश्च यथाशक्ति यथामति विवृतः । तत्र मिलितानां द्वादशविवर-
णानां संग्रहोऽत्र कृतः । यद्यप्येतासां टीकाणां विषयोऽयं ग्रन्थस्तथाप्यस्य गूढार्थत्वं तु नैवापैति ।
आदौ तावद्यथा बालबोधोस्सामिः पूर्वं पुष्टिमक्तिमुधायां प्रस्तरेण स्पष्टीकृतस्तथैव-
ममपि ग्रन्थं प्रस्तरेण स्पष्टीकरिष्यामः, एतेनास्य ग्रन्थस्याशयो विशेषतः सुखमो भविष्यतीति ।

सेवा—नृणामात्यन्तिकनिःश्रेयससिद्ध्यर्थं श्रीमदाचार्यैः पूजामार्गाद्विन्नः सेवामार्गः
 स्नेहप्रधानः प्रवर्तितः । अस्मिन् मार्गे स्नेहस्य प्राधान्यं न विधेः । सेवाशब्दार्थः श्रीमदा-
 चार्यैः सर्वनिर्णयेषु दर्शितः । 'भक्तिशब्दस्य धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमेति' । अनर्थमूला-
 हन्ताममताया नाशं विना चित्तस्य प्रवणं भगवति न भवतीत्येतदर्थं प्रथमं तनुजनिताज
 सेवोपदिश्यते श्रीमदाचार्यैः । गहन्तारूपस्य देहस्य ममतारूपस्य चित्तस्य विनियोगो
 यदा भगवति सर्वांशेन भवति तदा तादृश्यहन्ताममताया विपरिणामो भवति, चित्तस्य
 सर्वतः सम्बन्धे निवृत्ते तस्य भगवति स्थितिर्भवति । भगवदीयस्य तदाहन्ताममतापि
 भगवदीया भवति । सा तु न थाधिका, प्रत्युत परमफलसाधिका । देहचित्तस्य भगवति
 विनियोगः साक्षात्श्रीमद्गोपीजनवल्लभोपदिष्टप्रकारेण महाप्रतिज्ञारूपसर्वस्वसमर्पणद्वारा
 श्रीमदाचार्यैः स्वरक्षणगतजीवानां कृतः । तदैव ते जीवा भगवदीया भूत्वा ज्ञाननिष्ठजीवानां
 परमकष्टेनासाध्यं जीवन्मुक्तिप्रसाधयोधरूपमवान्तरफलमनायासेन प्राप्तवन्तः । एतादृक्
 प्रकारेण चित्तप्रवणद्वारा यदा भगवदीयस्य सेवा मानसी आधिदैविकी भवति, तदा सा
 स्वतःफलरूपा भवति । तादृशां विरलभक्तानां तु सेवां विना न किमप्यपेक्षितम् । एत-
 देवोक्त श्रीभागवते 'मधुद्विदसेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्यु'रिति । ईदृशी स्वतःफलरूपा
 सेवा केवलभगवदनुग्रहेकल्या । अतोस्मिन् ग्रन्थे यत्फलमुच्यते तत्पुष्टिमार्गीयसेवाया एव,
 न केवलमर्पादामार्गीयाया वा केवलप्रवाहमार्गीयाया वा । अत्र श्रीहरिराया वा श्रीमदाचार्यैः
 केवलाया मानम्या एव फलमुच्यत इति विचार्य तस्याः फलत्रयमुक्तवन्तः । श्रीपुरुषोत्तमाः
 तनुजनिताजसहितमानसीसेवायाः फलमुच्यत इति विचार्य तस्याः फलमुक्तवन्तः ।
 केचित्सुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादापुष्टिप्रवाहसेवायाः क्रमेण फलत्रयमुक्तमाचार्यैरिति वदन्ति । सर्वैरपि
 पिद्धान्तमुक्तानलीप्रोक्ता सेवोपन्यस्यते । श्रीमदाचार्याणां वाचां निगूढार्थत्वात् विवरण-
 काराणां मित्रभिन्नाधिकारवत्त्वात् यादृशोधिकारस्तादृशी स्फूर्तिरिति सर्वेषां मतानामाचार्या-
 शयाविरुद्धत्वात् सर्वेषामत्रिरोधस्तु सिद्ध एव । अयं सेवामार्गस्तु केवलप्रेमप्रधानः,
 नैवान क्रियाया वा ज्ञानस्य प्राधान्यम् । भगवद्भाववतां सर्वेषामत्राधिकारः । एतादृशी-
 पुष्टिमार्गीयसेवायाः फलत्रयमुच्यते, उत्तममध्यमसाधारणमेदक्रमेण । तत्रोत्तमायाः फलम-
 लौकिकमामर्ष्यं पुष्टिपुष्टेः । सायुज्यं मध्यमायाः पुष्टिमर्यादायाः । सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठा-
 दियु साधारणायाः पुष्टिप्रवादायाः । जयगोपालमहास्तु एतत्क्रमं नैवांगीकुर्वन्ति । तेषां
 मते सायुज्यमेव परमं फलम्, अलौकिकमामर्ष्यादि गौणं फलम् । लक्ष्मणमहास्तु
 अत्यन्तरागन्तरागवद्विगमानां सेवानां क्रमेण फलं दर्शयन्ति ।

अलौकिकमामर्ष्यम्—भगवता सहमानादिसामर्ष्यं सुखानामिवेनिध्रीकल्याण-
 रायाः । अलौकिकमजनानन्दानुभवे स्वरूपयोग्यतेति श्रीगोपेशः । श्रीमद्भक्त्योक्तरीत्या इतर-
 प्रमाणागोचरमितरमाधनाप्राप्त्यं सर्वात्ममार्गैकलभ्यमजनानन्दानुभवलक्षणमिति श्रीदेवकी-

नन्दनाः । भगवतः कोटिसूर्यामिरूपस्यात्यन्तिकफलदित्वायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रभो-
 हृदयप्रवेशे तदनुभवसामर्थ्यमिति श्रीहरिघनचरणाः । सर्वाभोग्यसुखेतिश्रीवल्लभाः । पर-
 प्राप्तिविवरणश्रुत्युक्तमगवत्स्वरूपानुभवे 'प्रदीपवदवेश' इति सूत्रोक्तरीतिकभगवदावेशजा
 योग्यता यया रसात्मकस्य भगवतः पूर्णस्वरूपानन्दानुभव इति श्रीपुरुषोत्तमाः । तदनु-
 सारिणश्चानुक्तत्वात् तथैव । साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनस्पर्शनादिकृति-
 क्षमत्वमितिलालूभङ्गाः । कस्यचिदेतत्सहाते कस्यचिदेतदेहपातोत्तरं वृन्दावनादिष्वलौकिक-
 सहातेन प्रियतमभगवत्सङ्गम इति जयगोपालमष्टाः । भगवत इवालौकिकमेव ज्ञान-
 क्रियाभ्यां सामर्थ्यं अगह्यपारवर्जमिति लक्ष्मणमष्टाः । साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपम्, द्वीन-
 जीवसोत्तमभगवता सह साम्येन रती रसोद्बोधश्चेति विवृतिटिप्पणीकाराः ।

इदं त्वबधेयम् । अत्र सर्वेषां टीकाकाराणां मतानि प्रायो भिन्नानीत्यतो नुमीयते
 यद्वाचाचार्यैर्न किमपीदमित्थतया विवक्ष्यते । जयगोपालमष्टे विना सर्वेपि टीकाकारा
 लौकिकसामर्थ्यमुत्तमफलत्वेन मन्यन्ते । नैवेदं फलं जीवकृतिसाध्यम्, परन्तु केवल-
 भगवदनुग्रहैकसाध्यम् । ब्रह्मानन्दात् समुद्भूतेदं फलं भगवता वृतेषु विशेषकृपया दीयते ।
 कीदृशं तद्दानं तन्निश्चैतुं नैव शक्यते, भगवदिच्छाधीनत्वात् तस्य । एतत्फलं तु गोपबधू-
 सदशस्वतन्त्रप्रेमात्मकोत्कटभक्त्या परमसंतुष्टेन भगवता विशेषानुग्रहक्यापनाय क्वचिद्
 दीयते । कोटिमहाप्रह्लादीनामखिलनियामकः सन्नप्यत्र स्वेच्छया भक्तमनोरथपूण्याय
 भगवान् तद्वश्यो भवति । अखिलं जगत् स्वेच्छया लीलया नर्तयन्नपि परमाद्रीर्षौ भूत्वा
 भक्तमनोरथानुसारेण तद्वशः सन् स्वयं नृत्यति भगवान् । सर्वज्ञो भूत्वापि यशोदायाः
 सन्निधौ महामुग्धवत् तिष्ठति । भक्तमभ्यरीपं स्वयं रक्षन्नपि भक्तापराधक्षमाकारणाय
 स्वस्वाशक्तिं कथयन् दुर्वाससं प्रति भक्तवश्यतां प्रकटयति । अखिलं विश्वं स्वनायया
 दन्धयन्नपि श्रीमन्भानुचरणानां भक्त्यतिशयेन स्नेहातिशयेन तद्वशः सन् स्वयं श्रीमद्यशोदाया

१ ननु किमर्थं भगवानेतावत्कृत्वा भगवत्स्वपी जात इति चेत् तज्ज्ञाह एवमिति । एवमपराधमिति
 लोके स्वामीत्वमात्रमिमानेनापि एतावदीमभूत्पूर्वा कृपा करोतीति स्वस्य भक्तवश्यता प्रदर्शिता । प्रदर्शन-
 स्यापि प्रयोजनमाह हस्तेति । स हि सर्वदुःसहतां तत्प्रसिद्धार्थमसम्बन्धेन दुःसहतरिवेति प्रसंगात् सपार-
 धित्य स्मरति सम्प्रजार्थकृपाश्रुता प्रदर्शयति । कृपा च सर्वधर्मार्थमिषो बलिष्ठेति वक्तुं भक्तवश्यता-
 धारदेनोक्ता । ननु यत्तया चेदमर्थार्थमापुपमदं क्रियते तदा स्वरूपस्य प्रच्युतत्वात् फलाभावात् प्रदर्शन-
 मपि व्यर्थं स्मादित्वात्कथाह स्वबरोनापीति । स हि स्वराज एव, न केनाप्युपमदं । अनेन फलसाधनव-
 सुक्तम् । फलपरवमाह कृष्णेति । नन्वेवं कृते अन्यो महान् महत्प्रतिज्ञं यस्मिन्, ततो माहात्म्यस्य
 न्यूनभावात् तथा फलत्वमित्याद्यकथाह यस्मिन् तदेव वय इति । तत्तदपि द्वावदेवतायदित सर्वं यस्य
 जगत् यस्मिन् । ततो नान्यमात्रं केनचिदपि कर्तुं शक्यमिति भावः । नेमं निश्चिन्तो न यतो न भीत्यपराधप्रया
 प्रसादं नेहिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् । एव स्वमनोरगे सिद्धे-।

दाप्ता बद्धो भवति । ईदृशं किञ्चित्प्रकारकं सामर्थ्यं यत्र भक्त्यतिशयेन प्रेमातिशयेन भगवान् भक्तवश्यः सन् तत्कामान् पूरयति तत्र प्रकटीभवति । इदमेवोत्तमं फलं श्रीमदाचार्याणामभिप्रेतमिति नात्र संशयः । श्रीमद्भोक्तुलनाथानां श्रीमत्पुरुषोत्तमानामप्ययमेवाभिप्रायः । 'सोऽश्रुते' श्रुतिरपि भक्तस्य विविधरसभोगचतुरेण रसेश्वरेण भगवता सह भोगं निरूपयन्ती भक्तस्य प्राधान्यं भगवतो गौणत्वं स्पष्टमेव कथयति । प्राप्तं फलं यावत्पर्यन्तं स्वाधीनं न भवति तावत्पर्यन्तं तस्य फलत्वमपि न प्रकटीभवति । रसशास्त्रेऽपि रसाधिक्ये पुंभावः प्रतिपाद्यते । अर्थाद्भगवतो गौणत्वं भक्तस्य प्राधान्यं यत्र भवति तत्रैवालौकिकसामर्थ्यं प्रकटीभवति । स्वस्य स्वातन्त्र्यं पालयन् भक्ताधीनो भूत्वा तन्मनोरथान् पूरयन् स्वस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वं महामाहात्म्यं च प्रकटीकुर्वन् भगवान् श्रीकृष्ण एव परमफलरूपोऽलौकिकसामर्थ्यरूपः श्रीमदाचार्याणां हृदयशेषे नित्यं रमते स्म । यद्विरपि श्रीमदाचार्याणां सन्निधौ अखिललीलाविशिष्टो भगवान् कृष्णो रममाणः प्रकटयता भक्तवश्यतां प्रदर्शयन् निरन्तरं स्वहृदयिभ्यो भवति । एतादृशं भगवतः परमं फलं बाह्यनसागोचरं सत् शब्दैः कथं प्रतिपादयितुं शक्यते । अनुभवैकवेद्यत्वात् तस्य । अत एवाचार्यैः तादृशनिगूढत्वप्रदर्शनाय 'अलौकिकसामर्थ्य' मिति परमनिगूढशब्दप्रयोगः कृत इति प्रतिभाति । अत्रापि सर्वेषां टीकाकाराणामपिरोधस्तु अनुक्तसिद्ध एव । सर्वेषां मित्राधिकारवत्त्वात् भगवतः स्वतन्त्रेच्छत्वाच्च कीदृशं दानं भगवान् करिष्यति तत्र ज्ञातुं शक्यत इति । श्रीपुरुषोत्तमचरयैस्तु अविरोधप्रकारोऽतिसुन्दरतया प्रतिपादितः, अतस्तदेवास्माभिरग्राह्यते । एतत्सर्वं भगवतो नानाविधप्रवेशहेतुक्त्वाद्भगवद्विच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादुपपन्नमिति ।

सायुज्यम्;—सह शुनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यम्, सहभावः गोपानामिवेति श्रीकल्याणरायाः । भक्त्या माममिजानातीत्युक्तो भगवत्स्वरूपे लय इति श्रीगोपेशश्रीदेवकीनन्दनश्रीपुरुषोत्तमाः लालुभट्टाश्च । विवृतिटिप्पणीकारा अपि तथैव । संयोगानुभवसामर्थ्यम्, भगवता सह सततस्थितिरिव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति श्रीहरिधनचरणः । सोऽश्रुत इति श्रुत्युक्तसहभावेन भगवता सह भोग इति श्रीवल्लभाः । शुद्धपुष्टिमार्गिभेदमभ्यन्तपटितं केवलेन हि भावेनेत्यादिवाच्यैरत्युत्तमकृपया ब्रह्मभावज्ञानवैराग्यनिरपेक्षप्रेमासक्तिव्यञ्जनरूपकेवलभावजन्तभगवत्सहभावाविशिष्टसार्वकालिकसर्वकामभोगरूपमिति जयगोपालभट्टाः । उभयविधमपि सायुज्यमिति लक्ष्मणभट्टाः । तथा चायं द्विविधं सायुज्यम् । रूढार्पकं योगिकार्पकं च । तत्रार्पकं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं भेदात्यन्तामानरूपमात्मनैक्यम् । शुद्धभक्तानामपरम्, भेदतत्त्वद्वयारित्वतत्त्वदानान्दानुगमनात् । पूर्वाय देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विहायेह स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दानुभवः,

अपरत्र सहैव तैरिति सार्धकतैषाम्, अन्यत्र नेति । अत्रापि पूर्ववदविरोधस्तु सिद्ध एव ।
 व्याख्यानस्य प्रकारद्वयम् । एकं शास्त्रीयम्, अपरं भक्तिमार्गीयम् । श्रीहरिरायादयो
 भक्तिसरणीमनुसृत्य यौगिकार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति । श्रीपुरुषोत्तमादयः शास्त्रीयसरणी-
 मनुसरन्तो रूढार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति, तथापि यौगिकार्थसायुज्यग्रहणे नैव तेषां
 प्रदेयः, प्रत्युत सम्मतिरपि वर्तते, यतः तैरपि निवन्धे 'आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः
 सायुज्यकाम्यये'त्यत्र तथैव सायुज्यशब्दो यौगिकार्थे व्याख्यातः । श्रीपुरुषोत्तमरीत्या
 विचार्यमाणे इदं सायुज्यं पुष्टिमर्यादायाः फलं भवति । श्रीहरिरायरीत्या विचारिते तु
 इदमपि फलं मानस्याः शुद्धपुष्टेवेति भेदः । अत्रेदमपि ध्येयम्, शास्त्ररीत्या जीवस्य
 प्राप्यफलस्य विचार्यमाणे सायुज्यपर्यन्तं शुद्धिरारोहति, तदतीति भौतिकिकसामर्थ्यं तु न ।
 अत एवाचार्याः प्रायः सर्वत्र फलं निरूपयन्तः सायुज्यशब्दं प्रयुज्जन्ति । स्वस्मिन् लये
 कारयित्वा अनुग्रहविशेषेण पृथगाविर्भावयित्वा यदा फलं दातुं प्रयुजिच्छति, तदा भक्तस्य
 तदनुभवोपि नैव स्वरूपेण, परन्तु भगवत्कृततत्त्ववशहेतुकः, प्रभुरेव तस्मादनुभवात्मा तदैव
 भवति । तस्मादवस्थायां यत्र सर्वोपि व्यवहारो भगवदीय एव, आत्मत एव इदं सर्वम्,
 तत्र द्वैतद्वैतयोः प्रश्नो नैवेतिष्ठति । तथापि भेदेनानुभवं विना भक्तिरससानुभवो सामा-
 न्यतो न भवतीति विचार्य श्रीमोकुलनाथश्रीहरिरायादिभिर्द्वैतविशिष्टाद्वैतपक्षः कचिदुप-
 न्यस्तः । वास्तवं श्रीमदाचार्यप्रतिपादितं शुद्धाद्वैतमेवाखण्डितं तेषां मते भवति ।
 तथापि तत्त्वमनुसृत्य तैः सायुज्यशब्दस्तथैव यौगिकार्थे व्याख्यातः । अतो न कुत्रापि
 विरोधः । अत्र जयगोपालभट्टस्तु श्रीहरिरायवत् सायुज्यशब्दं यौगिकार्थकमङ्गीकुर्वन्तः
 सायुज्यमेव परमं फलमलौकिकसामर्थ्यादि गौणं फलमिति मन्यन्ते, तत्रैवास्माकं मन-
 स्थायाति । विप्रयोगस्य परमफलत्वं संयोगस्य मध्यमफलत्वं चन्द्राहरिधनचरणैः प्रोक्तं तदपि
 परमाग्रहेण खण्डयन्ति । परन्तु तत्रापि दृष्टिभेदत एव विचारवैषम्यं भासते । श्रीहरि-
 रायादयः विप्रयोगमेव परमफलत्वेन मन्यन्ते, संयोगादयस्तेषां मते व्यभिचारिभावाः,
 विप्रयोगस्तु स्थायिभावः । श्रीमत्प्रभुचरणाः संयोगं परमफलत्वेन मन्यन्ते, तत्र संयोगः
 स्थायिभावः, विप्रयोगादयः व्यभिचारिभावाः । आचार्यास्तु 'आन्तरं तु महाफलं मिलत्र
 विप्रयोगस्य महाफलत्वं दर्शयन्ति । अत्र विरोधस्तु नैवाशुरपि । आचार्याणां
 विप्रयोगरूपत्वात् श्रीमत्प्रभुचरणानां संयोगरूपत्वादुभयरूपेण प्रभुः फलरूपेण उभय-
 द्वारा प्रकटीभवन् स्त्रीयानां मनोरथान् पूरयिष्यन् निवां सुधां वर्षयिष्यति कथं केति
 न ज्ञातुं शक्यते । अतः सर्वमत्र प्रतिक्षणनूतनत्वात् रमणीयमेव । किञ्च, रसरूपः प्रभुरेव
 परमं फलम् । रससोमयदलविशिष्टत्वात् संयोगरूपेण विप्रयोगरूपेण वा फलत्वं तस्य
 नैव व्यभिचरति । यस्य निष्ठा विप्रयोगे भवति स तं प्रपन्नानीकृत्य संयोगं मध्यमफलत्वेन
 मन्यते, यथा श्रीहरिरायादयः । यस्य निष्ठा संयोगे भवति स तं प्रपन्नानीकृत्य विप्रयोगं

मध्यमफलत्वेन मन्यते, यथा जयगोपालादयः । श्रीमदाचार्यास्तुभयदलविशिष्टमपि प्रमुखरूपं परमफलरूपं भवन्तानां विप्रयोगस्य कचित्प्राधान्यं दर्शयन्ति, कचित्संयोगस्य । उभयस्य परमफलत्वे तु नैव सन्देहः, तथापि यादृशं भगवता दानं तादृशी रुचिरुपवृत्ते । अतो भगवतो रसरूपत्वात् तस्य च भावविभावानुभावैः पुष्टत्वात्, स्वपूर्णप्राकट्यकरणपै-
धात्र विप्रियमतप्रदर्शनं भगवता स्ववृत्तभगवदीयद्वारा कृतमिति प्रतिभातीति सर्वं समञ्जसम् ।

सेवोपयिकदेहो वैकुण्ठादिषु—सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप समीपे योगः सम्बन्धः तद्वत्प्रक्षयादिशरीरप्राप्तिरिति श्रीहरिधनचरणाः । देहेन्द्रिया-
सुहीनः पुरुषपत्नीपशुपक्षिवृक्षायाकृतिः संस्थानविशेष इति श्रीपुरुषोत्तमचरणाः । व्यापि-
वैकुण्ठादौ पार्षदादिदेहप्राप्तिरिति लालूमद्वाः । 'गोकुलं वनवैकुण्ठमिति कृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपञ्चातीतभगवन्निवासस्थानं व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं बृहद्गन् नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्गोवर्धनादि च । तत्र सायुज्यफलादानधिकारः सेवोपयिकदेहस्यो वायवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठान्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपमगवल्लोकत्वाभावाद् गोकुल-
स्यैव तादृग्भगवल्लोकत्वाद् वैकुण्ठपदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चाभि-
प्रेतमिति जयगोपालभट्टाः । अप्राकृतभूतभौतिकतृणत्वौपधिवृक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधि-
कारात्मा, तत्र सेवोपयोगी घोष्यः, वैकुण्ठपदेन मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिषु विष्णोः स्थानेष्वपि तथेतिलक्ष्मणभट्टाः । अलौकिकदेहवयोमुणादिकमिति विवृतिटिप्पणी-
काराः । रमाप्रार्थितवैकुण्ठक्षीरोदश्वेतद्वीपेषु भगवत्सेवायोग्यदेहप्राप्तिरिति श्रीगोपेशाः । तथैव श्रीदेवकीनन्दनाः । आदिपदेन श्रीमथुरावृन्दावनादिकं प्राद्यमिति श्रीवल्लभाः । आदिपदेन मूलोके उद्धवादीनामिव गवादीनामिवेति वा सेवोपयोगिदेहप्राप्तिरिति श्रीकल्याणरायाः । अत्रेदं ज्ञेयम् । श्रीगोपेशाः श्रीदेवकीनन्दनाः क्रमेण मर्यादाभक्तेः प्रावाहिकभक्तेः फलं वदन्ति, अन्ये तु पुष्टिभक्तेः साधारणभक्तेर्वा फलं वदन्तीति दृष्टिभेदतत्त्वारतम्यम् ।

उद्देगः—सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरिति श्रीकल्याणरायाः । मनसः सेवायां क्रियमाणायामुत्कृष्टो वेगः, सर्वथा तत्रास्तिरता वाहिर्युख्यमिति श्रीहरिधनचरणाः । मनमोन्यपरतेति श्रीवल्लभाः । उच्चैर्मयं चलनं वा, सेवायां क्रियमाणायां दुष्टादिभ्यो मनसो गम्यं पापादिना पुद्देशान्चल्यमिति द्विप्रकारकमुद्देगं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । भगव-
त्सेनामये चित्तेऽप्यप्रदक्षान्चल्यनिशेष इति लालूमद्वाः । अन्ये तु निशेषं न कथनाहुः । अयमुद्देगः सेवायां प्रतिपन्धरूपत्वात् त्याज्यः । आचार्याः प्रथममुद्देगादिप्रथमं ससाधनं त्याज्यत्वेनोक्तत्वात् तस्यान्यत्वात्याज्यत्वनिर्माणं च कृत्वा पश्चाद्भयोः साधारणप्रतिपन्ध-
लौकिकभोगयोः त्याज्यत्वं निरूपितान्तो न तुद्देगस्यापि, अत उद्देगस्य कश्चिद्विप्र एव प्रसागेमिमन् इति निश्चयं श्रीपुरुषोत्तमाम्नाम्ना अनुक्तेः कारणं दर्शयन्त उद्देगस्यानुकांशेन अन्याज्यत्वमपि सूचयन्ति ।

प्रतिबन्धः—सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिरन्यकृतान्तरायादिश्चेति श्री-
कल्याणरायाः श्रीहरिरायाश्च । वेदनिन्दा स्तेच्छवलिष्ठवहिर्मुखजनितोषद्रवश्चेति श्रीगोपेशः ।
कायस्थान्यपरेतेति श्रीवल्लभाः । तत्प्रतिकूलो निग्रह इति श्रीपुरुषोत्तमाः । सेवायां रुचौ
सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककार्यादिकार्यासक्तिरूप इति श्रीपुरुषोत्तमास्तदनुसारि-
णश्च । प्रतिबन्धकं तूदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छतीति लाटूमडः । अयं प्रतिबन्धो द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतस्तु न । भगवत्कृत-
प्रतिबन्धे तत्त्वनिर्धारिविवेकौ साधनरूपौ, तेन फलं शोकाभावः, न मुक्तिः । विशेषस्तु
स्पष्टः, टीकासु दर्शितत्वादप्राप्त्युपयोगित्वाद् विस्तरमयाश्च नानूयते । तत्त्वनिर्धाररूप
आसुरत्वनिश्चयः, भगवान् फलं न दास्यतीति विवेकश्च स्पष्टतया टीकाकारैरनुदितौ ।

भोगः—लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः । लौकिकस्याज्यः । लौकिकभोगस्तु गृह-
त्यागं विना न सिध्यतीत्यतो 'भोगामावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः' इत्याचार्यै-
रुक्तम् । अलौकिकभोगस्तु ब्राह्मः । भगवन्निवेदितानां भोगोऽलौकिकभोगः । अलौकिक-
सामर्थ्यमिति प्रायः सर्वे वदन्ति, श्रीवल्लभास्तु प्रथमफलं सेवोपयोगिदेह इति वदन्ति ।
भगवत्स्मरणसहितकृतभोगस्तु नैव चाधकः ।

एवं सेवायाः फलं बाधकं चोक्त्वा आचार्याः स्त्रोक्तेः सर्वदा भावनमुप-
दिशन्ति । यद्यपीयं भावना न स्वकृतिसाध्या तयापि कर्तव्येति तथैव सर्वैरनूयते ।
गुणक्षोभेपि तद्भावनमेव कर्तव्यम्, अन्यत् सर्वं मनोभ्रमः । गुणक्षोभशब्दस्तु टीका-
कारैर्द्विधा सामान्यतो ध्यास्यातः । केचिदश्रुपुलकादिक्षोभ इति वदन्ति, अन्ये तु
सत्त्वरजस्तमसां क्षोभ इति वदन्ति । उभयथापि भगवच्छरणभावनेमेवाचार्याणां स्पष्टम-
भिमतमिति न नैव सन्देहः । तदीयैरपि तदेव कर्तव्यम्, फलमिलम्बाय, यतोऽधुना
जीवानां पुष्टिमर्यादायामेवाङ्गीकारः । यथाहुः श्रीहरिभनचरणाः 'साम्प्रतं तु पुष्टिमर्या-
दायामेवाधुनिकानामङ्गीकाराद्भवनसिद्धिविलम्बसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोषितमर्तुकाया इव
फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमिति । अत्राचार्यैरुक्तं 'अवश्येयं सदा भाव्या सर्व-
मन्यन्मनोभ्रमः' इति वाक्यं पुष्टिमर्यादिसाधुनिकस्य कीदृशं कर्तव्यमिति स्पष्टतया ज्ञाप-
यति । सर्वप्रमाणातीतो वाञ्छानसाधोचरः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो भगवान् केनचित्साधनेन प्राप्यते
इति तु नैव वक्तुं शक्यम् । अत एव भगवत्प्राप्तकत्वेन किञ्चित्साधनं भगवदतिरिक्तं पुष्टिमार्गे
वर्तते इत्यपि तु वक्तुं नैव शक्यम् । साम्प्रतं वेदमार्गस्य प्राय उत्पन्नत्वात् सोऽपि भक्ति-
मार्गस्य पुष्टिमार्गस्याङ्गत्वेनात्रैव प्रविशति । अतः पुष्टिस्थितो भगवान् मर्यादास्थितसाध-
नैर्नैव प्राप्तुं शक्यते, अत एवोभयया पुष्टिमार्गस्य निःसाधनत्वं स्पष्टं प्रतीयते । तथापीदं
विचारणीयम् । श्रीहरिरायाश्रीपुरुषोत्तमादिमिरघुनालवतारदशा प्रचलतीति प्रतिपाद्यते,
साम्प्रतं जीवानां पुष्टिमार्गाधिपामङ्गीकारोऽपि पुष्टिमर्यादायामेव भवतीत्यपि तैरेवोच्यते ।

तेन यद्यपि जीर्णैर्भगवत्प्रेरणं विना किमपि कर्तुं स्वबलेन नैव शक्यते, तथापि भगवत्प्रेरणया भगवद्बलेन यच्छक्यं भवति तदवश्यं कर्तव्यम्, स्वनिर्वाहाय प्रोषितं भर्तृकावत् । यद्यपि एतत्फलरूपं भावनं भगवत्कर्तृकमेव तथापि एतदेव भगवच्छरण-भावनं कर्तव्यं न तु तूष्णीं स्थेयम् । पुष्टिमार्गस्य भगवद्रूपत्वाद्भगवतो विरुद्धधर्माश्रयवत्त्वात् तस्यापि तथात्वादस्मिन् मार्गे भासमानो विरोधोऽपि विरोधाभास इवालंकाररूप एव । साधन फलरूपो भगवानेव । तथाहुः श्रीमत्प्रभुचरणा निबन्धे 'भक्तिमार्गे तु भगवान् स्वत एव यदा भक्तेषु सर्वं सम्पादयति स्वीयत्वेन, तदा भक्तः स्वाङ्गीकारं सर्वात्मना ज्ञात्वा स्तुत्या-दियु स्वाधिकारं जानाति ततः स्तौति । जयनां सर्वात्मना स्वाङ्गीकारज्ञानेनान्तरानन्दे पूर्णे बहिरपि सर्वेन्द्रियेषु प्राकट्यसमये वाचि स निर्गच्छन् स्तुतिरूपो भवती'ति । यावन्ति साधनानि तानि न भगवत्प्रापकाणि, तेषां स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वात् । विशेषस्तु सलसकोचाद् गुर्जरानुवादे प्रतिपादयिष्यत इति ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

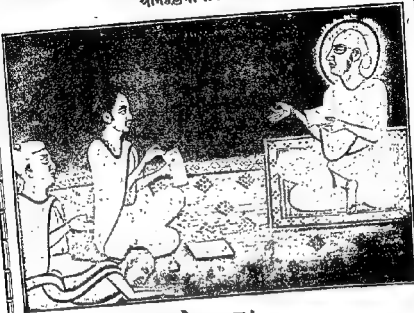
मार्गशीर्षकृष्णनवमी,
श्रीमत्प्रभुचरणप्राप्त्योत्सव

}

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

श्रीमद्ब्रह्माचार्यचरणाः ।

सेवाफलम् ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
 अलौकिकस्य दाने हि बाधः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
 फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।
 उद्वेगः प्रतियन्थो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥
 अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।
 यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥
 बाधकानां परित्यागो भोगेष्वेकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥
 सविप्रोल्लोषो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।
 द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥
 न त्वाचे दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।
 अवश्यं सदा भान्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥
 तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।
 गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥
 कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ८ ॥
 इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यचरणप्रकटितं सेवाफलं समाप्तम् ॥

॥ श्रीनाथजी ॥

सेवाफलविवरणम् ।

सेवायां फलप्रवम् । अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुष्यम्, सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठा-
विपु । सेवायां प्रतिबन्धकप्रवम् । उद्वेगः प्रतिबन्धो भोगो वा । त्रयाणां साधनपरित्यागः
कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याग्य एव । अलौकिकस्तु
कालानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । प्रतिग्रन्थोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र
आद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धः तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्त-
व्यम् । तदा अन्यसेवापि व्यर्थी । तदा आसुरोऽयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण
स्यातन्व्यं शोकाभाषायेति विवेकः । ननु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह
'सविभ्रान्तो घातकः स्यादिति । सविभ्रत्वादल्पत्वाद् भोगस्त्याज्यः । 'एतौ सदा' प्रति-
बन्धकौ । द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । मानस्थित्यभावे चिन्त्याभावार्थमाह 'द्वितीय' इति ।
आद्यफलभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवति । भोगा-
भावस्तदैव तिष्ठति यदा गृहपरित्यागः ॥

इति श्रीमद्विष्णुभाचार्यचरणप्रकटितं सेवाफलविवरणम् ।

१ सेवोपयोगिदेह इत्यपि पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीकल्याणरायविरचितसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यमार्गेण सेव्यमानोऽस्मदीश्वरः ।

निवारयतु नैस्तापान् सुखसन्दोहसिद्धये ॥ १ ॥

श्रीमद्भल्लभाचार्यमार्गेणैकप्रकारेण सेव्यमानो भगवानितोधिकं किञ्चित् फलं दास्यति मुक्तिमेव वेति सन्दिग्धचेतसां समाधानार्थं श्रीमद्भल्लभाचार्याः सर्वोत्तिष्ठौ फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

भक्तिमार्गे सेवा मया यादृशी प्रकर्षेणोक्ता 'चेतस्तत्त्ववर्णनं सेवे'ति तत्सिद्धौ सत्यां यत् फलं भवति तदुच्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य गूढार्थत्वाद्विवरणमपि श्रीमदाचार्याः कृतवन्तः ।

सेव्यमानो भगवान् प्रसादानुसारेणोत्तममध्यमसाधारणप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति त्रैविध्याद्विवरणे सेवायां फलत्रयमित्युक्तम् ।

तत्रोत्तमं फलमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । भगवता सह गानादौ सामर्थ्यं, सुख्यानामिव । मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यं सहभावः, गोपानामिव । साधारणं फलमाहुः सेवोपयोगी देहो वैकुण्ठादिष्विति । आदिपदौद्भूलेके उद्धवादीनामिव ।

सर्वोत्तिष्ठौ सत्यां यदि भगवानलौकिकं देहादिकं सम्पादयति तदा फलविषयको मनोरथोन्योपि सिध्यतीत्याहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्यन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य योग्यस्य शरीरदेर्दाने सति अधिकारसम्पत्तौ सत्यां पूर्वोक्तं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति युक्तश्रवणार्थः । एतत् फलं साधनानां साधनासाध्यत्वात् । चोप्यर्थः ।

१ नृत्तयामिति पाठः । २ सेवाफलसिद्धाविति पाठः । ३ भूलेकेषु गवादीनामिवेति पाठः ।

चाल्प इति पाठे साधारणहीनमध्यमयोः कथञ्चित्सिद्धावपि भगवद्दानं विनोत्तमं फलं न सिध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

कालकर्मयशादिदं कदाचिद्भवेदित्याशङ्क्याहुः फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

भजनानन्दलक्षणफले तदधिकारयोः कालो नियामको दाता प्रतिबन्धको वा न भवतीत्यर्थः ।

सेवासिद्धौ व्यवस्थया फलमुक्त्वा सेवासाधनदशायां बाधकान्याहुः उद्वेग इति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा ह्यासु बाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां कियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरुद्वेगः । सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिः अन्यकृतान्तरायादिश्च प्रतिबन्धः । भोगो विषयाणाम् ।

एते त्रयः प्रत्येकं बाधकाः । तेनैतेषां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । लौकिको लोकसिद्धः । यथा लोकाः स्वार्थ-मुच्चावचान् पदार्थानानीय भोगं कुर्वन्ति स लौकिको बुद्ध्या ह्याज्यः । एतेन श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धो भोगो व्यावर्तितः । अलौकिको भगवद्भक्तः अम्बरीषादेरिव । स तु साधारणमध्यमोत्तमफलेषु प्रथमफले प्रविशति, यथा सेवोपयोगिदेहं दत्त्वा सेवां कारयित्वा प्रसादत्वेन दत्तानां भोगं कारयति भगवान् स अलौकिकभोगो न ह्याज्यः । प्रतिबन्धोऽपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र साधारणः पूर्वमुक्तः । स बुद्ध्या ह्याज्यः । यस्य यत्साधनस्य च प्रतीकारो न सम्भवति स भगवत्कृतः । स यदा भवति तदा भगवान् फलं न दास्यतीति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्यनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः । अस्य श्लोकस्य निवरणं भगवत्कृतश्चेदित्यारम्भ्य विवेक इत्यन्तम् । तदान्यसेवापि व्यर्थंति । महादेवनारदादीनां शक्तिशतवृत्तश्रवणान्महादेवा-दिमेव सा सेवातत्फलमिद्विर्भन्निप्यतीत्याशया कृता महादेवादिसेवापि व्यर्था, नैतत्फलसा-धयेत्यर्थः । तदेति । तदा आसुरः आसुराणेशवान् आसुराणानान् वायं जीव इति निर्धारो निषय इत्यर्थः । जीम्यामुत्से सेवायां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदा कथं भवेत् भवतीति शोभाभावाय भगवानीश्वरः स्येच्छया सर्वं ददाति मम श्रायेण मुक्तिमेव दास्यतीति ज्ञात्वा ज्ञानमार्गेण श्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्यात् स्येति मित्यर्थः । यथा तत्त्यनिर्धारो भवति तथायं निर्णयो वा साधनं इत्यर्थः । अत्रायं भावः । दुःसंगाद् यादिसुखे भक्त्यपराधे वा प्रतिबन्ध करोति तदा अन्ययोगेन वा मृतो वा मुख्य फलं न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु साधारणो लौकिको भोगः किमर्थं त्याज्यः, भोगेनैव सेवा कर्तव्येत्याशङ्क्याहुः
सविभ्रोल्लपो घातक इति ।

सविभ्रोल्लपो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ४ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते संदा ॥ ५ ॥

सविभ्रत्वाद् सर्वथा न सिध्यति । जायमानोऽप्यल्पसुखजनको भवति, भावघातकोऽपि भवति, अतस्त्याज्यः । ननु सावधानतया स्थितेर्न भोगप्रतिबन्धकयोर्बाधकत्वमित्यत आहुः सावधानेऽपि भोगप्रतिषन्धौ वस्तुसामर्थ्यादेव प्रतिबन्धकौ सम्मतवित्यर्थः । बाधकानामिति श्लोक एव योजनीयः । बाधकानां परित्यागः कर्तव्यः । भोगेऽप्येकं परिसुत्कृष्टमेकं भोगं विहाय तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । यतो निःप्रत्यूहं यथा स्वात्तया मद्भान् भोगः प्रथमे प्रविशति । पूर्वं व्याख्यातमेतत् । ज्ञानस्थितीति । ज्ञानमार्गेण स्वात्-स्थितावपि प्रतिषन्धे वा चिन्ता तदभावार्थमित्यर्थः । अत्रायं भावः । पूर्वं ज्ञानमार्गेण स्वात्-व्यमित्युक्तम् । अधुना श्रीकृष्णप्रसादाभावान्गुक्तिरपि न भवतीति स्वस्य संसारनिश्चयात् फलार्थं चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । ननु पूर्वकृतसेवायाः सत्त्वात् फलं कथं न भवेदित्याशङ्क्याहुः आद्येति । आद्येन भगवता भगवत्कृतप्रतिबन्धेन फलाभावे कायवाङ्मनोभिस्तत्परतया कृतत्वाभावात् सा सेवा नाधिदैविकी, कायवाङ्मनोभिस्तत्परतया कृतत्वेऽपि भक्तापराधादिना भगवांश्चेत्तां न मन्येत तदा सा सेवा नाधिदैविकी भवति, भगवद्भामिनी न भवति । नाधिदैविक्या एवैतत्फलसाधकत्वात् । भोगेति । गृहपरित्यागः गृहासक्तिपरित्याग इत्यर्थः । द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिषन्धस्तस्मिन् सति फलं कथं स्यादिति चिन्ता संसारनिश्चयान् सर्वथा त्याज्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु प्रतिबन्धसाधारणभोगयोः सत्येऽपि साधनकरणे फलं स्यादित्याशङ्क्याहुः न त्वाद्ये इति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

आद्ये भगवत्कृतप्रतिबन्धे भगवतो दातृता नास्ति । तृतीये साधारणभोगे गृहासक्तिर्वाधिकेत्यर्थः । अवश्येयमिति । इयं रीतिरवस्था, कर्तुमशक्यापि फलार्थं सदा कर्तव्यत्वेन भाव्या । अन्यत् सर्वसाधनं मनोभ्रमः स्वान्तर्ग्रान्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयानां स्वत एवैतत्फलं भविष्यति किमर्थं पूर्वोक्तं कार्यमित्याशङ्क्याहुः तदीचैरिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तसाधनं कार्यम् । मर्यादायामंगीकारात् । ननु भक्तिमार्गप्रवेश-
मात्रेण क्वचित् फलं दृश्यत इत्यत आहुः पुष्टाविति । पुष्ट्यंगीकारे तु भगवान् विलम्बं
नैव कुर्यात्, तेन शीघ्रं फलसिद्धिरित्यर्थः ।

रजस्तमोभ्यां मनसः क्षोभेपि एतदेव साधनं कर्तव्यत्वेन द्रष्टव्यमित्याहुः गुण-
क्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

मम निश्चय एतावानेवेत्याहुः मे मतिरिति ॥ ७ ॥

ननु साधनानां बहूनां सत्त्वात् किमिति एतदेव साधनमित्यत आहुः कुसृष्टिरश्रेति ।

कुसृष्टिरथ वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्फले कुसृष्टिः कुत्सितानां साधनानां या सृष्टिः कल्पना उत्पन्ना सात्
सा भ्रम एव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सेवाफलोक्तिविवृतेः स्वाचार्याणां यथामति ।

कृता कल्याणरायेण विवृतिः स्वसुखाय च ॥ १ ॥

इति श्रीवट्टभचरणैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता सेवाफलोक्ति-
विवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविश्रुतिटिप्पणीसमेतम् ।

स्वमागोक्ततनुवित्तजायाः सेवाया मानसीसेवाफलमिति सिद्धान्तमुक्तावल्यां श्रीमदाचार्यचरणोक्तेर्निबन्धे तु भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभा इति न सोऽन्यत इत्युक्तेः सन्दिहान् स्वानुपदिशन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी उत्पकारिका सेवना सेवा प्रोक्ता स्वग्रन्थेषु पुष्टिपुष्टिमर्षादामर्षा-
दाभेदैर्यथा विविच्योक्ता तत्सिद्धौ तस्यां स्वफलजननस्वरूपयोग्यतायां सत्यां तत्प्रकारकं
फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तत्र प्रथमं भगवदर्थं निरुपभिसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि
जाते यन्मुल्यं फलं भवति तदाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वरूपानन्दस्य, दाने वितरणे, हि निश्चिते सति, तथा च
भगवत्प्रकीर्णिते सतीत्याश्रयः । आद्यः स्वरूपानन्दानुभवात् प्रथममुत्पन्नो मनोरथः
'यद्य दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले गोपिकानां तु' इत्यादिना निरूपितस्वरूपो
लिप्साविशेषः सिद्ध्येत् सद्रूपयकः सादित्यर्थः । इत्यत्र प्रेमोत्पत्त्या सिद्ध्येत् तद्रूपयकः
सादित्यर्थः । चेति मनोरथश्च सात् सिद्धश्च सादित्याश्रयः । इत्यत्र प्रेमोत्पत्त्यनन्तरं
भगवतः स्वरूपानन्ददित्यायां फलरूपस्वविषयसहितस्य मनोरथस्योत्पत्तिः । दित्याया
अभावे तु तदनुत्पत्तौ पूर्वोक्तप्रेमान्तसेवायाः पुरुषोत्तमसायुज्यं फलं भवतीति ध्येयम् ।
वक्ष्यन्ति चेममर्थं न त्वाद्ये दातृता नास्तीत्यनेन ॥ १ ॥

एवं पुष्टिपुष्टिमजनस्य फलमुक्त्वा पुष्टिमर्षादामर्षादामजनयोः फलमाहुः ।

फलं वा अधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं पुष्टिपुरुषोत्तमसायुज्यं पुष्टिमर्षादामजनफलमित्यर्थः । चेतनादरे । अधिकारो

तदान्येति । यदा बाह्यसुखमाविर्भूतं तदा कृता तु व्यर्थैव । किन्त्वन्या वांस्ते कृता सापि व्यर्था निःफलेत्यर्थः ।

मूले अतः परं तेन किं विधेयमत आहुः ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

यथा यत्प्रकारको वा विकलेन तत्त्वनिर्धारस्तज्जीवनिष्ठस्यासुरत्वस्य निश्चयः । तथा च आवेशासुरत्वनैसर्गिकासुरत्वयोर्याद्व्यासुरत्वप्रकारको निश्चयस्तस्मिन् सति विवेको ज्ञानं साधनं शोकानुत्पत्तौ कारणं मतं सर्वप्रमाणसम्मतमित्यर्थः । चेति विकल्पवाचकमव्ययं देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । तथा च तत्त्वनिर्धारोपि वैकल्पिकः, साधनमपि वैकल्पिकमेव । इत्यव्यावेशासुरत्वप्रकारको यदि निश्चयः तदा संसृतिरेवेतिभावः । वक्ष्यन्ति चेममर्थं तृतीये सर्वधेयत्वेन ।

विधृतौ तदा आसुरोऽयं जीव इतिनिर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यं शोकाभावायेतिविवेक इत्यनेन मतमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । तदेति । यदा बाह्यसुखमाविर्भूतं तदैवेत्यर्थः । विवेकः साधनमिति व्याचक्षते । तदा ज्ञानेनेति । यथावेशासुरत्वनिर्धारस्तदा ज्ञानमार्गेण ज्ञानजनकोपायेन स्यात्तद्व्यं वर्तितव्यम् । शोकाभावाय शोकानुत्पत्त्या इति । अस्मिन्नर्थे विवेकः साधनं भवतीत्यर्थः । तथा च सत्यलोकसितिरक्षरानन्दो वा नास्य फलमिति भावः । यद्यप्येवंविधदुर्भेगः स्वमार्गबाह्यसुखोन्मत्तः प्रविशतां, का क्षतिः ? तथापि स्वमार्गस्यमगवद्भक्तोऽतोऽजन्तुरयमिति तदुद्भवदयार्द्रहृदयाः श्रीमदाचार्यचरणास्तादृशेषुपदिशन्तीति ध्येयम् ॥ ४ ॥

मूले लौकिकभोगस्य साधारणप्रतिबन्धस्य च त्यागे प्रयोजकं रूपमाहुः ।

सविमोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मतौ ।

सविम आधिपत्याधिलक्षणप्रैत्यहसहितः । अल्प आशुतरनिनाशीत्यर्थः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः । साधारणप्रतिबन्धस्य तदाहुः घातेति । घातकः पातजनकः । बलात् सामर्थ्यात् । स्यात् भवेत् । तथा च साधारणप्रतिबन्धो भलपदपातकः स्यादित्यर्थः । तथा हि वेदनिन्दारस्य बलात् हीनेषु जन्मरूपं पातं करोति । म्लेच्छादिमुपहृतोपद्रवादस्य सर्वस्वहानिं शरीरपातं च पलादेयं कुते । अतो हेतोः साधारणप्रतिबन्धोत्पत्त्यात् सविमत्वाच्च भोगः सदा निवृत्तमेतौ प्रतिबन्धको मनी माधनमहिती त्याग्यत्वेन सम्भूतामिति भावः ।

निवृत्तौ साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविमोल्पो घातकः स्यादिति । सविमत्वाद्दल्पत्वाद्भोगस्त्याज्यः । एतौ

सदा प्रतिबन्धकावित्यनेन भतावित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः साधारणप्रतिबन्धः भोगो लौकिकरूपरसादिसेवनं कथं कुतो हेतोरित्यर्थः । सचिन्नत्वादिति । द्वाभ्यामाभ्यां हेतुभ्यां भोगस्त्याज्यः । शिष्टाद् पातकत्वरूपाद्धेतोः साधारणः प्रतिबन्धस्त्याज्य इत्याशयः । ननु सविघ्नत्वमत्यन्तं च भोगापकर्षजनकम्, न तु सेवायाः । तथा साधारणप्रतिबन्धनिष्ठं पातकत्वं चतुर्वर्गस्यापकारजनकम्, न तु निश्चिन्त्यं सेवाया एवेति किमनयोः त्यागप्रयोजकं रूपमित्याशं-
कायामाहुः एताविति । प्रतिबन्धकत्वमेव त्यागप्रयोजकम् । सविघ्नत्वादिकथनं तु भोगसाधारणप्रतिबन्धस्यदोषोद्घाटनार्थम् । तथा च सेवाप्रतिबन्धकत्वाद् त्याज्यावेव । निसर्गदुष्टत्वादपि त्याज्यावित्याशयोनुसन्धेयः ।

आवेशासुरस्य विवेकसाधनमिति प्रागुक्तमिदानीं नैसर्गिकासुरस्य का गतिरित्याकां-
क्षायामाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

अस्योत्पत्तिकाल एव भगवताऽसुरत्वसम्पादनान्नैसर्गिकासुरः । तथा च भगवान् तस्मिन् तदानीमेव स्वमार्गात् सर्वप्रामाणिकमार्गेभ्यश्च बाह्यसुखलक्षणप्रतिबन्धं कृतवान् । इत्यश्च वेदनिन्दादिसाधारणप्रतिबन्धाद् द्वितीये भगवत्कृते एवंविधप्रतिबन्धे निर्धारिते सतीत्यर्थः । चिन्ता जन्ममरणदुःखनिवृत्तिर्मम केन प्रकारेण स्यादिति विचारः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रमाणैर्युक्तिभिश्चेति यावत् । सा त्याज्या न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसार-
निश्चयात् । संसृतेरवश्यभावस्य निश्चितत्वादित्यर्थः । तथा च 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाय'
'निषन्वायासुरी भता' इत्यादिप्रमाणैः 'सत्सादपरिहार्येयं न त्वं शोचितुमर्हसी'त्यादिप्रामा-
णिकयुक्तिभिश्चाधेः समाधिः सम्पादनीय इति भावः ।

विष्टतौ ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्यमाह द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इत्यनेन निश्चयादित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । ज्ञानेति । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा' इति भगवद्भचनात् सहजासुराणां ज्ञानमार्गेण सिद्धिर्न भवतीत्याशयः ॥ ५ ॥

मूले 'अलौकिकस्य दाने ही'त्यनेन भगवतः स्वरूपानन्ददित्वायां मनोरयः सफलो भवेदित्युक्तम् । यदि स न सिध्येत् तदा का गतिरित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

नाये त्वित्यन्वयः । तथा चाद्याभावे त्वित्यर्थः । इत्यश्च तत्फलमनोरयाभावे तु भगवतो भजनानन्ददित्वा नास्तीति भावः ।

विद्वतौ आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्तीति तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यनेन नास्तीत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । न त्वाद्य इति मूलमाद्यफलाभावं इत्यनेन व्याख्याय दातृता नास्तीति मूलं व्याचक्षते भगवतो दातृत्वं नास्तीति । फलितार्थमाहुः तदेति । यदा फलसहितस्य मनोरथ-स्याभावस्तदाधिदैविकीसेवामजनानन्दो न भवेदिति । जयमर्थो न त्वाद्ये दातृता नास्तीति मूलेन कथितोस्तीत्यर्थः । इत्यञ्च त्रेमान्तसेवया पुरुषोत्तमसायुज्यं भवतीति भावः ।

मूले बाधकानां परित्यागइत्यनेन तत्साधनत्यागपूर्वकस्तत्प्रतिबन्धकतत्त्याग उक्तः । तत्र लौकिकमोगसाधनीभूतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां त्यागे प्रतिबन्धकमाहुः तृतीयै बाधकं गृहम् । मोगस्य तृतीयप्रतिबन्धकत्वात् तत्साधनमपि तृतीयं साधनं तत्परित्या-गोपि तृतीयः परित्यागः । तथा च तस्मिन् गृहं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । इत्यञ्च रूपादित्यागो गृहत्यागाधीन इति भावः ।

विद्वतौ भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इत्यनेन गृह-मित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । भोगेति । भोगाभावः ससाधनमोगपरित्याग इत्यर्थः ।

मूले पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादामर्यादाभजनानां फलं प्रतिबन्धकं तत्प्रतीकारं चोत्तवा व्याख्याय चेदानीं सर्वमुपदिशन्ति ।

अवश्यं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अवश्यं स्वस्य वश्या न । तथा च स्वकृत्यसाध्या भगवदनुग्रहैकसम्पाद्येति यावत् । इयं श्रीमदाचार्याणां हृदि अनवरतमुत्पद्यमानत्वात् साक्षात्कृतस्वरूपा भावनारूपा मानसी सेवा, सदा निरन्तरं, भाव्या सम्पादनीयेत्यर्थः । तथा च स्वरूपानन्दसाधनी-भूतगावविशेषसिद्ध्यर्थमनवरतं भावना कर्तव्येत्याश्रयः । इदमेव मनसः प्रधानं कार्यमित्याहुः सर्वमिति । मनसा यदन्यत् किञ्चित् प्रमारूपमपि कार्यं जन्यते तत् सर्वमपि मजना-नन्दापर्यवसायित्वाद् भ्रम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः किं सम्पादनीयमित्साक्षात्क्षायामाहुः ।

तदीपरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

मनसोनुचरैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैस्तत्कार्यं मनःकार्यमेव सम्पादनीयम् । तथा च श्रीमदाचार्यमार्गपक्षपातादधिरतं सेव्यस्वरूपेष्वाविर्मूतस्य संकल्पप्रतिभातस्य वा भगवतो दर्शनसेवादिना स्वस्वव्यापारेण मनःकार्यरूपा भावनारूपा मानसी सेवा सम्पादनीयेति-भावः । इत्यञ्च चक्षुरादिमर्वेन्द्रियैरपि स्वस्वव्यापारो भगवति सम्पादनीयो, 'भगवता गद मंताय' इत्याहुतायकारेणैव ज्ञेयम् । ननु क्रियविरमेवकृतितत्वाहुः पुष्टाविति ।

पुष्टिर्भावः तस्मिन् सिद्धे सति स्वरूपानन्दः सत्वरमेव भवेन्न तु विलम्बं कुर्यादित्यर्थः ।
तथा च भावोत्पत्तिपर्यन्तमेवंकृतिरितिभावः ।

पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इतिन्यायात् कदाचित् कमपि प्रतिबन्धकमाशंक्य
तत्प्रतीकारमाहुः ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणाः प्राकृतसत्वरजस्तमांसि, तत्कृतक्षोभो मार्गान्तररुचिः, लौकिकविषयलोभैत-
न्मार्गारुचय इत्यर्थः । एतदेवास्मदुक्तं 'भवश्येयं सदे'तिपद्यमेव द्रष्टव्यम् । तथा चैतत्पद्योक्त-
साधनेनैव सर्वप्रतियन्धनिवृत्तिरितिभावः । ननु सत्सु प्राकृतगुणेषु निरन्तरक्रियमाणायामपि
भावनायां भावो नोत्पत्स्यत इति चेत् ? सत्यम् । यावत्कालं मनस्याविर्भूय भगवानन्तःकर-
णसम्बद्धो न भवति तावदविद्याया विद्यमानत्वाद् गुणा अपि सन्ति । तथा चानिश्चमेवं-
कृतौ कृपालुर्मगवानाविर्भूयान्तःकरणसम्बद्धः सन् अविद्यामेव नाशयेत्, तदा सुतरां
गुणनाशः, ततो निरन्तराया भावोत्पत्तिरितिध्येयम् ॥ ७ ॥

स्रोतप्रमेये निःसन्दिहानेनैव ख्येमिति स्वानुपदिशन्ति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

कुसृष्टिः दूषणभासः, अत्रास्मदुक्तौ, वेत्यनादरे, वस्तुतस्तु नोत्पत्स्यत एवे-
त्याशयः । काचिद्दुःसंगेन भगवदस्मरणनिबन्धनक्षणिकासुरभावेन वा काचिदुत्पद्येत
जायेत चेद्, वै निश्चयेन, स तु भ्रम एव भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । तथाचोत्तरक्षणोत्पत्त्यमान-
विशेषदर्शननाशत्वादकिञ्चित्करेतिभावः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीविद्वत्पद्मेश्वरात्मजश्रीघनश्यामस्तनयश्रीगोपेशगोख्यमिविरचिता

सेवाफलविवृत्तिटिप्पणी सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीदेवकीनन्दनविरचितविवृतिटिप्पणीसमेतम् ।

कृष्णाचार्यचरणवरणं शरणं मम । यत्पथे सुकथे सेवाफलं कृष्णः प्रयच्छति ॥ १ ॥

ननु स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणसेवायाः फलान्तरकथनं कथमुपपद्यत इति चेत् । इत्थम् । यावज्जीवं तथा क्रियमाणसेवया देहावसाने जीवस्य या गतिर्भवति सात्र फलपदेनोच्यते । तत्र फलमाधुनिकमजनानुस्यूतसर्वात्मभावप्राप्यविशिष्टमजनानन्दात्मकमेवेति न तस्य सेवातिरिक्तत्वमायाति येन फलान्तरत्वमुच्येत । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवर'मिति भगवद्ब्रह्मना'दन्ते या मतिः सा गति'रिति न्यायाच्च सेवाफलं सर्वैवेति नोक्तविरोधः शङ्कनीयः । तत् कीदृशं किमिति विज्ञासायामाचार्याः किञ्चित् खनतसिद्धं तत् सार्धैः सप्तभिः श्लोकैर्निरूप्य सुगमत्वाय स्वयमेव विवृण्वन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्तिसिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेति । प्रोक्तेति । मयेत्यप्याहार्यम् । तेन स्वसिद्धान्ते यादृशी सेवना मया प्रोक्ता, तादृशी सेवना विवरणे वक्ष्यमाणफलप्राप्तिका भवति, न तु प्रमाणा-न्तरसिद्धा, मतान्तरसिद्धा वा तथा । अन्यथा तत्र तत्र कचिदुक्ता प्रसिद्धा भवेत् । अत्र साक्षादाचार्योक्तत्वादनुभवसाक्षिकत्वाच्च न काचिदसंभावेनेति ज्ञाप्यते । सापि याव-जीवमविच्छेदेन कृता, स्वफलदानं तु कियत्कालं कृत्वा परित्यक्तापीत्याहुः तत्तिसिद्धा-विति । सिद्धिरत्र यावज्जीवं निर्वाहः । तदुक्तमाचार्यचरणैः 'सेवायां वा कथायां वे'ति । फलमिति । एकवचनं प्रितयाभिप्रायेणेत्याहुः सेवायां फलत्रयमिति । अत्रायं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीवेषु भगवदंगीकारः त्रिविधः । तेनाधिकारिभेदेन सेवा त्रिविधा, ततः फलमपि त्रिविधं क्रमेणोक्तम् । तत्रादौ पुष्टिसेवाफलमाहुः अलौकिक-सामर्थ्यमिति । अत्रायमाश्रयः । श्रीमदयजस्योक्तरीत्या सर्वात्ममायैकलभ्यमजनानन्दा-नुमनलक्षणं फलमलौकिकमुच्यते । तस्येतरप्रमाणागोचरत्वमितरसाधनाप्राप्यत्वमलौकि-कत्वम् । तदनुभवयोग्यतालक्षणोधिकारश्च सामर्थ्यपदेनोक्तः । तस्यातिगोप्यत्वाय तथोक्तिः । द्वितीयफलं सायुज्यम् । तदत्र पुरुषोत्तमे वेदितव्यम्, न त्वक्षरे । अक्षर-सायुज्यं तु केवलमर्यादायां ज्ञानादिनापि भवतीति ततः पुष्ट्यर्थेऽप्युक्त्यनानुस्यूतत्वात् । सायुज्यानन्तरमपि पुष्ट्या कदाचिदापमलौकिकं फलमपि भगवान् प्रयच्छेदित्यपि ज्ञेयम् ।

अन्यथा पुष्टिसेवाफलं सायुज्यमात्रं न चदेष्टुः । भक्तौ तद्वासनाया अप्रावात् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति भगवन्नियमाच्च । तेन पुष्टिमर्यादायामादौ सायुज्यम्, मध्ये भजनानन्दानुभवः, अग्रे पुनः पूर्वसायुज्यमित्युक्तं भवति । अतो मध्यमफलत्वम् । तृतीयं फलं वैकुण्ठादिदेहः । आदिपदेन भूमावपि तथा भावनायां तादृशदेहप्राप्तिरुक्ता । तत्राप्युच्चनीचदेशभेदा बहुवचनेनोक्ताः । व्यापिवैकुण्ठस्य सायुज्यापेक्षया दुर्लभत्वेन साधारणफलत्वकथनस्या-
युक्तत्वादत्र समाप्रार्थित एव स इत्यवगम्यते । तत्र कदाचिन्नाद्यफलसंभावनेति साधारण-
फलत्वम् । अत एव वैष्णवव्रतानामेकादश्यादीनां फलत्वेन स्मृतिपुराणेषु स एवोच्यते ।

ननु सायुज्यवैकुण्ठयोः प्रमाणसिद्धत्वेन तदयं जीवप्रयत्नः संभवति, आद्यफलस्य तु लोकवेदातीतत्वेन प्रमाणाद्यगोचरत्वाच्च स्वकृतिसाध्यत्वम्, यत् पुनः तत्साधनं तस्यापि तथात्वम्, अतः कथमाद्यमनोरथः सिध्येदित्यत आहुः अलौकिकस्य दाने इति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥१॥ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

अलौकिकमाद्यफलं तस्य दाने, अर्थाद्भगवता कृते सति तन्मनोरथः सिध्येत्, न त्वन्यायापीत्यर्थः । आद्य इति । सायुज्यवैकुण्ठमनोरथापेक्षया स आद्य इत्यर्थः । अल्प इति पाठे यद्यपि लीलामध्यपातिमत्तानुभवैक्येचफलसंबन्धिमनोरथो जीवस्य साधनतः स्वरूपतश्चाल्प एव । अप्यर्थे चकारः । तथा चात्पोपि तथापि स्वतः प्रसुदानेन तत्सिद्धिः । सिध्येदिति प्रार्थने लिङ् । आचार्यप्रार्थनया प्रसुः संपादयेदेवेति भावः । आद्यफलस्य स्वरूपैकसाध्यत्वे प्रसिद्धिमाह द्विशब्दः । ननु भगवानपि तादृशधिकाराभावे मनोरथं कथं पूरयेदित्यत आहुः न काल इति । अत्र फले इत्यधिकारे वा ॥ १॥ ॥ अग्रे प्रतिपन्थकत्रयोक्तिरिह साधनदशायामेव । तदुक्तं मूले बाधकानां परित्यागेति ।

उद्वेगः प्रतिपन्थो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ३ ॥

तद्विवरणं त्रयाणां साधनपरित्याग इति । साधने सति स्वरूपतः त्यक्तुम-
शक्यत्वात् । भोगेऽप्येकमित्यादि विशते सदेत्यन्तविवरणं भोगो द्विविध-
इत्यारम्भ प्रविशतीत्यन्तेन । तदनुमारेण मूलमेवं योजनीयम् । त्यजेदिति क्रियापद-
मध्याहार्यम् । यथा प्रनिवन्धद्वये एकस्त्वान्योपरो न, तथा भोगेऽपि एकं लौकिकं भोगं
त्यजेदपरमलौकिकं न । यतो निःप्रत्यूहमनन्तरायमृतम् । तत्र हेतुः महानिति । अलौ-
किकभोगः स्वरूपतो लौकिकत्वादत्योपि फलतो महान्, अलौकिकत्वात् । अतो न
त्याज्य इति भावः । अलौकिकत्वे निमित्तमाहुः प्रथम इति । प्रथमे आधुनिकमजने सदा
निरन्तरं सिध्ते, भजननिर्वाहकत्वेन तदंगतां प्राप्नोतीत्यर्थः । एतदेव विवरणे स्पष्टीकृतम् ।

अलौकिकभोगस्तु फलानां सेवाफलांगभूतवस्तूनां मध्ये प्रथममङ्गं प्रतिग्रन्था-
भावस्तत्र निशीति न तस्यागः । तथा चोपपादितमेकादशस्कन्धे । 'कायेन वाचे'ति
श्लोकविवरणे ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो चिवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अकर्तव्यं भगवत इति श्लोकविवरणं भगवत्कृतश्चेत्यारम्य चिवेक इत्य-
न्तेन । अयमर्थः । आसुरस्यापि देवाद्भगवदीयसंगे जाते सेवायां प्रवृत्तिर्भवति । तेन केन-
चित्प्रकारेणानिवार्यप्रतिग्रन्धे जाते स भगवत्कृत इति ज्ञातव्यम् । तेनाग्रे फलामात्रम् ।
तेनान्यकृतापि सेवा प्रतिग्रन्धात् पूर्वं कृता सापि व्यर्था । तस्यासुरत्वनिर्धारश्च । तदा
तद्वर्जितशोकामावाय ज्ञानमार्गेण सर्वं तत्त्वं शुद्धा स्थितिः विवेकः साधनम् । यद्यप्यासुर-
प्रसंगोत्र न वक्तव्यः, तथापि कश्चिदेवं भगवदीयेष्वपि दृश्येत चेत्तदा तथा भावनीयम्, न तु
स्वीयस भगवानेवं करोतीति प्रमौ दोषारोपः कर्तव्य इति ज्ञापयितुं तदुक्तिरिति ज्ञायते ॥४॥

सविभ्रोल्पो घातकः स्याद् यलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये माधकं गृहम् ।

सविभ्रोल्प इत्यस्य विवरणे सविभ्रत्वादल्पत्वादिति । साधारणभोगः
सविभ्रो विभ्रसहितः । तादृशोऽल्पत्वः, स्वरूपतः फलतश्च । सोपि न त्यज्यते चेत्तदा
घातकः सेवाप्रतिग्रन्धकः स्यात् । अतः सर्वथा त्याज्यत्वाद्दलादाम्रहादपि पतौ
साधारणभोगप्रतिग्रन्धकौ मतौ, त्याज्यामिति शेषः । तदुक्त विवरणे सदा प्रति-
ग्रन्धकाविति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिग्रन्धः । तत्र ज्ञानमार्गेण
स्यातव्यमिति चिन्तानिष्ठप्रतिग्रन्धं पूर्वमुक्तम् । तदसंभवे साधनान्तरमाहुः द्वितीये
सर्वथेति श्लोकार्थेन । तदामात्रो ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावाद्यर्थमाहेति ।
तत्प्रतीकोपे द्वितीय इति । विवरणमाद्यफलाभावा इत्यादि भवतीत्यन्तम् ।
आयच्छ जीवस्य देवत्वं, तदभावे भगवतो दातृता नास्ति, तदा आधि-
दैविकी फलमप्यधिनी सेवापि नेत्यर्थादुक्तं भवति । तस्मिन् द्वितीयप्रतिग्रन्धे जाते
ज्ञात्वा सप्रयोजकफलनिपयिणी चिन्ता त्याज्या । तत्र साधारणो हेतुः । संसारनिश्चया-
दिति । 'तानहं द्विपः भूरात्रु ससारेषु नराधमान्' इति भगवदुक्तमस्मात्स निश्चया-
दप्यया न भवतीति सर्वथेत्युक्तम् । न त्वाद्य इति । आग्ने पूर्वोक्तसाधारणप्रतिग्रन्धे
दातृता भगवतो नाम्नीति न, किन्तु पत्ने, अतः तन्निष्ठवये चिन्ता कर्तव्या, न तु
द्वितीय इव सर्वथा त्याज्येति भावः । एवमाद्यद्वितीययोर्व्यगम्यामुक्त्वा तृतीयः साधारण-

भोगकृतः प्रतिबन्धस्तत्र कर्तव्यमाहुः । तृतीये आधकं गृहमिति । अलौकिकभोगेन साधारणभोगपरित्याग आनुषंगिकः पूर्वमुक्तः । अन्यथा अलौकिकभोगो न स्यात् । उभयो रेकाधिकरणत्वाभावात् । यदि साधारणभोगं त्यक्तुं न शक्यतात् तदा सेवाप्रतिबन्धकत्वेन तन्मूलभूतं गृहं त्यजेदित्याशयेन तद्विवरणं भोगाभावस्तदेत्यादि ।

ननु त्यागतः प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रेण सेवाया असम्भवे तदधिकारिणां कथं तत्फल-
प्राप्तिः । तदभावे च द्वितीयतुल्यता स्यात् । जीवस्य दैवत्वमपि व्यर्थं भवेत् । तस्मादत्र त्यागोक्तितार्थं किमिति न पुण्यत इति चेत्, इदमाभाति । सेवाधिकारिणां मध्ये येषां गृहमनुकूलम्, तेषामन्यतः प्रतिबन्धः साधारणः, तेन तन्निवृत्तिः कर्तुं शक्या । ततः सेवया तत्फलप्राप्तिः । भोगश्च तेषामप्रतिबन्धहेतुरलौकिकत्वादिति पूर्वमुक्तम् । येषां पुनः गृहमेव प्रतिबन्धकम्, तेषां तत्परित्यागादेव लौकिकभोगनिवृत्तिः । त्यागोपि सन्न्यासनिर्ण-
योक्तप्रकारेण भक्तिमार्गीयो ज्ञेयः, न तु कर्ममार्गीयो ज्ञानमार्गीयो वा । एवं सति तत्फल-
प्राप्तिरे तेषामपीतिमनने तु नोक्तविरोधः शङ्कनीयः ॥ ५॥ ॥

अग्रिमश्लोकद्वयस्य विवरणाभावादेवं योजना ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीचैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसुष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

इयमुक्तीतिः । अवश्यं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः । अवश्यं भाव्येति वा । यत्र यथा दृश्येत तत्र तथा भाव्येत्यर्थः । ततः किमि-
त्यत आहुः सर्वमिति । उक्तीतिनौन्यत् सर्वं मनोभ्रम इति ज्ञायत इत्यर्थः ।
सर्वः कथमेवं नांगीक्रियत इत्याशङ्क्याहुः तदीचैरिति । भ्रमसंबन्धिभिरामुरैस्तत् कार्यं
कर्तव्यमित्यर्थः । भक्तिमार्गीयेस्तु मदुक्तिभावनायां विलम्बो न कर्तव्य इत्याहुः पुष्टौ
नैवेति । कदाचिदासुरस्यापि सेवाप्रतिबन्धे जातेषु भगवद्गुणश्रवणादिना प्रेमलक्षणं
पुलकादि दृश्यते तत्र किं भावनीयमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । क्षोभोऽपुलकादिः, स
तु गुणवस्तुस्वभावादासुरस्यापि भवतीति गुणमाहात्म्यमेव । अत एतत्पूर्वोक्तमेव तत्रापि
द्रष्टव्यं भावनीयमित्यर्थः । उक्तविश्वासार्थमाहुः मे मतिरिति । मतिः सम्मतिः ।
भ्रमस्वरूपमाहुः कुसुष्टिरिति ॥ ७॥ ॥

ययामति कृता सेवाफलोक्तिविवृतौ मया । टिप्पणी पर्वणीवेन्दुः प्रकाशयतु सर्वतः ॥ १ ॥
यदत्रानुचितं किञ्चिदलेखि मतिमान्यतः । क्षम्यतां तत्पहस्यार्थैः शिषौ धौर्तमिवेन्मिमतम् २

इति श्रीदेवकीनन्दनकृता सेवाफलोक्तिविवृतिटिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीहरिरायकृतसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीकृष्णं कुलदैवतं तदनु च श्रीवल्लभाख्यान् निजान् ।

आचार्यानय विठ्ठलेश्वरमहं नत्वा प्रभु सर्वथा ॥

श्रीगोनिन्दमतीवभावविशं तातं स्वमर्यादया ।

एत्यातं मत्फलजातहेतुमधुना किञ्चिद्दाम्यक्षमः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्याः स्वीयानां धहुलग्रन्थानलोकनप्रयासमसहमानाः संक्षेपेणैव स्वमा-
गीयसेवाफलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रथमं फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यादृक्प्रकारिका स्वतःपुरुषार्थत्वेन कालापरिच्छेदेनावश्यकर्तव्यत्वेना-
करणे प्रत्यगापजनकत्वज्ञानेन क्रियमाणस्वसाधनभूततनुवित्तयुतसेवाद्वययुतमानससेवना मा-
वरूपा सदानन्दसेवा भया प्रकर्षेण मुख्यतया फलरूपतया प्रोक्ता निरूपिता सिद्धान्त-
मुक्तावल्यां 'चेतस्तत्प्रणय सेवे'ति । तस्याः सिद्धौ यावज्जीवननिर्वाहेण अपञ्चविस्मृतिमु-
ततदासत्तया व्यसनरूपत्वसिद्धौ यत्फलं तदुत्पाद्यं फलत्वेनाभिमतम्, तदुच्यते
निरूप्यत इत्यर्थः । ननु सेनायाः सर्वत्र ग्रन्थेषु फलरूपत्वोक्तेस्तत्फलोक्तिरनुपपन्नेत्याशं-
क्याहुर्विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । सेनायामेव क्रियमाणायामेतत्रयं भवतीति ।
तदुत्तरमपि सेनामत्वेन तन्मध्यपतितया न तस्याः स्वतःपुरुषार्थत्वहानिरित्यर्थः । अतः
एव सेनामामित्यत्र पञ्चीमनाद्यत्वं सप्तमी विभक्तिरुक्ता । तत्रयमेवादुः अलौकिकसामर्थ्यं
सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । तत्रालौकिकसामर्थ्यं हि भगवतः
कोटिसूर्यादिरूपम्यात्यन्तिकफलदित्वायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रमोहदयप्रपञ्चे तदनुभवा-
सामर्थ्यम् । तत्र न शरीरान्तरे सम्मरतीनि तादृशसामर्थ्यवन्धरीरप्राप्तिसिद्ध्यया । सा च
प्रभुपेनापातकरुनेन मम्पायन इति प्रभुसपादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपातुल्यवक्ष्यसामर्थ्य-
मेव प्रमाणानुगोविप्रमेषमायं सुगमं फलमित्यर्थः । अत एवोक्तं प्रभुभिः श्रीयमुनां प्रति
प्राप्यपद्मिर्ममास्तु तत्र यत्रिणां तनु ननन्'मिति । ननन् च तादृक सामर्थ्यमेव । अत एव
तनुननन्मयोक्तं न तु ननन्तनुमिति । तथा च यथा वज्ररत्नानां सर्वदा लीलासुगमनु-

भवतामन्ते तादृक् सामर्थ्यमेव सम्पादितं येन स्वदत्तस्वरूपानुभवो निष्प्रत्यहं भवति नान्यावस्था । तथान्यत्रापि तदनुग्रहतः परमानुरागेण तथा फलदित्सायां पूर्वदेहं स्ववियोगाग्निना शुद्धं विधाय तस्यैवालौकिकत्वं सम्पाद्य तत्र तादृक् सामर्थ्यं प्रकटयतीत्यलौकिकसामर्थ्यमेव मुख्यं फलमिति भावः ।

प्रमाणानुरोधेनैवसाध्यं मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युनक्तीति सयुक् तस्य भावस्तत्त्वम् । भगवता सह सततस्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यावत् । तथा च लक्ष्मीवदन्तर्हृदगोपिकावद्वा मक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपदखिलपुण्यपापक्षयद्वारा पाञ्चभौतिकदेहं निवर्त्यलौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य स्वलीलानुभवः प्रभुकारितो मध्यमं फलमिति भावः । मध्यमत्वं चास्य विप्रयोगरसानुभवमपेक्ष्य तदुत्कर्षस्य सहृदयानुभवसाक्षिकत्वात् ।

उभयसाधारणमधिकाररूपं तृतीयं फलमाहुः सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाम् सेवाया उप समीपे योगः, तद्वत्पक्ष्यादिशरीरप्राप्तिस्तृतीयं फलमित्यर्थः । तस्य चान्तररमणानुकूलत्वात् फलत्वम्, वहिः साक्षात् सम्बन्धामावादधिकाररूपत्वमित्यर्थः । अत एव 'श्रयो यताम्ये'त्यत्र मुनीनां पक्ष्यादिशरीरप्राप्त्या स्वाधिकारानुसारेण सेवा तद्रसानुभवयोग्यता चेति निरूपितम् ।

एवं फलत्रयं निरूप्य आयफलस्य दुर्लभत्वं निरूपयन्तः फलत्रैविध्ये हेतुं च समर्थयन्तो दानमात्रसाध्यत्वं प्रथमफलस्य निरूपयन्ति अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि बाधः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वविरहानुभवक्षमसामर्थ्यस्य दाने भगवता स्वाग्रहेण दुःखानुभवरूपतया तदनिच्छायामपि तथा सम्पादने, चकारात् तदेहेन्द्रियादिषु स्वस्वरूपस्थापने स्तिति आद्यः प्रथमफलविषयकः संस्काररूपसमर्पणसमपक्रियमाणो मनोरथस्थापकज्ञानन्दप्राप्तिरूपः सिद्ध्येदित्यर्थः । हीति युक्तोपमयः । यतो लीलास्थितेष्वपि केपाधिदेव रासमण्डलमण्डनायमानानां तदानम् । अत एवान्तर्हृदगतानां प्रतिबन्ध इत्यतः केवलप्रभुदानैकसाध्यत्वमिति भावः ॥ १ ॥

अतः परं सायुज्यसेवोपयोगिदेहाप्तिरूपयोः फलतदधिकाररूपमध्यमावान्तरफलयोः पूर्वफलवदनियतत्वाभावात् कदाचित् कालसाध्यत्वं ज्ञानादीनामिवास्त्वयेत तदमावार्थमाहुः फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं सायुज्यम् । अधिकारः सेवोपयोगिदेहाप्तिः । अत्रैतदुभयोः फलयोः

कालो न नियामकः सत्यादिरूपः फलदः कलिरूपः प्रतिबन्धको वा नेत्यर्थः । एतेन कालानियम्यत्वेनैतत्फलस्य नित्यत्वमपि सूचितम् । अत एव कपिलदेवैरपि 'नो निमित्तो लङ्घि हेतिरिति' निरूपितम् । अत्र वाशब्दद्वयमधिकारस्यापि फलरूपतया तत्समकक्षत्व-
वोधनाय ।

एवं सोपपत्तिकं फलत्रयं विविच्य प्रतिबन्धकत्रयं विवेचयितुं निरूपयन्ति उद्देशं
इत्यादि ।

उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु याधकम् ॥ १ ॥

मूले याधकमित्येकवचनेन मिलितानामेव बाधकत्वेत्याशङ्क्याहुः विवरणे सेवायां
प्रतिबन्धकत्रयमिति । उद्देशो नाम मनसः सेवायां क्रियमाणायामुच्छेद्यो वेगः
सर्वाथा तत्रास्थिता बाह्यशुल्यमिति यान् । स च सेवाया अनाविदैविकीत्वसम्पादकतया
प्रतिबन्धकः । तस्मिन् सति क्रियमाणसेवायाः केवलकायिकीत्वान्मानसीत्वाभावेन
प्रतिबन्धनानाधिदैविकीत्वात् । एवमुद्देशं निरूप्य प्रतिबन्धमोगौ निरूपयन्तः प्रथम
प्रतिबन्धस्यानिवार्यत्वेन पाठरुममनपेक्ष्यार्थक्रमेण भोगं निरूपयन्ति भोगो द्विविधः
इति । भोगे द्वैविध्यं लौकिकालौकिकरूपेदेनेति तदाहुः लौकिकोऽलौकिकश्चेति । तत्र
लौकिको लौकिकपदार्थानां भगवत्सम्बन्धरहितानां स्वत आसक्त्या योगः । अलौकिकस्तु
प्रभुसम्बन्धी । स तु प्रतिबन्धक एव न भवति । तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां
मध्ये प्रथमफलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रभुस्वरूपानुभवरूपरसभोगे प्रवेशात् । यतः सर्वेन्द्रि-
यैस्तत्सम्बन्धिपदार्थेष्वनुभूयमानेषु तत्र तत्र स्थितो रसात्मा प्रभुरेवानुभूयत इति मानः ।
एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । साधारणः सर्वसाधारणः,
सेवायां लौकिकवैदिककार्यान्तरव्यासक्तिः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्यासुरमानविषयत्वेना-
साधारणत्वादनियत्यत्वेनाप्रकृत्यत्वाच्च त्रय एव याधका उद्देशलौकिकभोगसाधारणप्र-
तिबन्धा इत्यर्थः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां त्याग इत्याशङ्क्याहुः त्रयाणामिति । उद्देश-
लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धकानां त्रयाणां साधन तज्जननेतुमूर्तं तस्य परित्यागः कर्तव्यः,
हेतुच्छेदे पुरुषस्यापारात् । सिद्धस्य स्वरूपलोभे त्यागानर्हत्वात् । नहि केनापि
स्वसामग्रीसम्पादितं सुखदुःखादि किञ्चिदपि स्वयन्नशतेनापि त्यक्तुं शक्यते । ननु साधा-
रणप्रतिबन्धे सेवायां लौकिकवैदिककार्यापत्तिरूपे साधनस्य लोकवेदसिद्धतयाऽऽश्रयस्या-
गत्वात् कथं तत्याग इत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः तत्राद्य इति । तत्र साधारणभगवत्कृत-
प्रतिबन्धयोरारब्धः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्य इत्यर्थः । बुद्धिस्तु सेवायां
प्रतिबन्धत्वेन यदापतति लौकिक वैदिकं तस्य पूर्वमेव सेवानवसरसमवयवेष्वपि निर्धारो
निर्णयो यथा न मेमां प्रतिपन्नानि । तथा च पुराणिनादोदेष्टव्येन लग्नादि विचारणीयम्

१ पृष्ठ २२ प्रथमः अलौकिकभोगो वा तत्र प्रवेशाय कथं स्यात् । प्रवेशाय लौकिकसामर्थ्येन प्रभुस्वरूपानु-
भवोऽवश्यमर्थः पण्डित्याम् । २ तालमेति तृतीयान्त पाठः ।

यथा न सेवाप्रतिबन्धः । प्रोपकारादेस्तु धर्मस्य गौणधर्मत्वज्ञानेन त्यागः । कालान्तरे वा करणम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र हरिचरणरतिप्रतिबन्धविमर्शनी बुद्धिरनुसन्धेया । यद्वा । कदाचिदावश्यकलौकिकवैदिककार्यापाते तत्प्रयत्नसम्भवेन त्यागः कथं शक्यत इत्यत आहुः बुद्ध्येति । श्रीरादिना तत्कार्यकरणेपि तत्र बुद्धिर्न स्थाप्येत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्भूतिर्न हि ।

अकर्तव्यमिति मूले । विवृतौ भगवत्कृतञ्चेत् प्रतिबन्ध इति । भगवतः सर्वसमर्थस्यापि स्वतन्त्रेच्छया यस्मिन् किञ्चिदपि कृतिविषयः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रार्थना-यामपि तदा गतिर्निस्तारो न सर्वथा फलमात्र इत्यर्थः । हीति युक्तोपमर्थः । सर्वमार्गफलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्ये केनापि मार्गेण फलासिद्धेः । अत्रायमाशयः । भक्तिमार्गे विशिष्टेच्छायाः कारणत्वात् सामान्येच्छारूपमूलेच्छया मर्यादया वा फलसिद्धिः प्रतिबन्धो वा । किन्तु स्वयमंगीकृत्य यस्मिन् जीवे प्रशुर्वदा यथेच्छति, तदा तत्र तथा करोतीति वस्तुस्थितिः । तथा च भक्तिमार्गे प्रयुक्तस्य निरन्तरं सेवां कुर्वतोपि कदाचिदुःसंगादिनाऽतिपक्षपातिप्रभु-प्रियप्रद्वेषेण तद्गोहे प्रभोरतिफोषेण प्रार्थनयापि क्षमासम्भावनारहितेन तस्मिन् प्रभुः फलप्रतिबन्धं करोतीति स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तस्मिन् सति सर्वथा सर्वमार्गफलमात्र इत्यर्थः । ननु भगवत्कृतप्रतिबन्धेष्वन्येषां फलदातृणां सेवया फलान्तरं भविष्यतीत्यार्षक्याहुः तदान्यसेवेति । यदा 'फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन सर्वत्र फलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्यं तदान्येषामपि तदधीनानां फलदातृत्वाभावात् तत्सेवापि फलासाधकत्वाद् व्यर्थेत्यर्थः । ननु सर्वथा फलमात्र आसुरेष्वेवेति कथं दैवस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे तथात्वमित्याहुः तदा-सुरोपमिति । जीवानां हि सृष्टवादावपि 'निवन्ध्यायासुरी मते'ति वाक्येन भगवत्कृतप्रति-बन्धदेवासुरत्वम् । यच्च यदा प्रभुः कर्तुमिच्छति तदैव भवतीति तदा तस्मिन्नेव सम्-धेऽयं यस्मिन्नेव प्रतिबन्धः स जीव आसुरः सेवादिना दैवत्वेन प्रतीतोपि आसुर एवेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । एतेनैतत्प्रतिबन्धस्वरूपविद्धिः सर्वथा दुःसंगादिषु सावधानैः स्वेयमित्युक्तं भवति ।

ननु तादृशस्य पश्चात्तापे शोकोत्पत्त्या पूर्वं भक्तिमार्गाय इति तदभावार्थं तत्त्वनि-र्धारोपायमूर्तं विवेकरूपं साधनमाहुः यथा चेति ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

चाशब्दोनादरे । येनैव प्रकारेण । नात्राग्रहः । एतत्तत्त्वनिर्धारस्य शोकाभावमा-त्रार्थत्वात्त्रोपनिषद्ज्ञानमपेक्षितम्, किन्तु यथाकथञ्चित् सांख्ययोगेनान्येन वा भाषाप्रवन्धा-दिनोपायेन तत्त्वनिर्धारं विधाय शोकाभावार्थं विवेकः सम्पादनीय इत्यर्थः । विवेकस्तु

ममैतदेव प्रभुणा कृतं सर्वं ब्रह्मात्मकं कोहं किञ्च साधनं किं फलं को दाता को वा भोक्तृत्यादिरूपः । तमेव च तत्त्वनिर्धारोपायं विवृती विशदयन्ति ज्ञानमार्गेणेति । ज्ञानमार्गेण ज्ञानसाधनोपायेन स्यात्तच्चमित्यर्थः । किञ्च ज्ञानस्थित्यापि न तन्मार्गीया मुक्तिः, किन्तु शोकाभाव एवेत्याशयेनाहुः शोकाभावायेति ॥ ३ ॥

अतः परं यदर्थमेपां निरूपणं बाधकानां तत्प्रयोजनमाहुः बाधकानामिति ।

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

बाधकानामुद्देशभोगप्रतिबन्धानां परित्यागः परितस्त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । भोगस्य बाधकत्वेन त्याज्यत्वमुक्तत्वाऽलौकिके तदभावमाहुः भोगेपीति । भोगेऽप्येकमलौकिक-भोगरूपं फलप्रविष्टतया तथा तेनैव प्रकारेण, परं प्रतिबन्धयोः परं भगवत्कृतप्रति-बन्धलक्षणमशक्यत्यागत्वेन विहाय तथेत्यर्थः । ननु भोगयोरपि तुल्यतामाशङ्क्य तस्मिन्नलौ-किके वैलक्षण्यमाहुः निष्प्रत्यूहमिति । अलौकिकसामर्थ्यरूपे प्रथमफले भगवत्स्वरूपा-नन्दानुभवरूपे भोगे क्रियमाणे प्रत्यूहोन्तरायः केनापि कालादिनापि न कर्तुं शक्यत इति निष्प्रत्यूहं स एव सिध्यति । लौकिके तु सर्वथा तदभाव इति महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । अत एवोक्तं प्रभुभिः सह्यासनिर्णये 'हरिश्च न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपर' इति । किञ्च महानिति । स्वरूपतः फलतः साधनतश्च महान् । विषयानन्दप्रदानन्दप्रेक्षया भजनानन्दस्य महत्वादित्यर्थः । अत एव फलेष्वपि प्रथमफल एवालौकिकसामर्थ्यरूपे प्रकर्षेण प्रविशते प्रविशतीत्यर्थः । किञ्च सदेति । त्रैकालिकाबाधविषयत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमलौकिकभोगे वैलक्षण्यं निरूप्य लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धावेकीकृत्य तद्व-र्गनिरूपणपुरःसरं वैलक्षण्यं निरूपयन्ति सविमोल्पो घातकः स्यादिति ।

सविमोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मतौ ।

लौकिको हि भोगः सविमो विमलसहितः, कर्मकालादिमिस्रत्र विमलसम्भवात् । अल्पश्च । स्वरूपतः फलतः साधनतश्च परिच्छिन्नत्वादित्यर्थः । साधारणप्रतिबन्धो हि घातकः । सेवाकारोपरोधकतया तद्घातकः । एतौ भोगसाधारणप्रतिबन्धौ सविमलत्वात्-त्वपानकत्वादिभिर्मर्महेतुभूतैस्त्यागमप्यर्हत इत्याशयेनाहुर्विवृती ननु कथमित्यारम्भ घा-तकः स्यादित्यन्तम् । सविमलत्वादत्पत्त्याद्भोगः प्रतिबन्धश्च घातकत्वाच्च त्याज्य इत्यर्थः ।

एवं लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धयोस्त्यागहेतुभूतं धर्ममुक्त्वा भगवत्कृतप्रतिबन्धे त्यागानन्ममेन ज्ञानमार्गेऽप्यत्यागविकारिणो मन्दमतेः फलचिन्तया शोभे भवतीति ५ चिन्ता न कर्तव्येत्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे सर्वथा सर्वप्रकारेणान्यतोपि फलसम्बन्धाभावाच्चिन्ता फलविषयिणी त्याज्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः संसारनिश्चयादिति । संसारोऽहन्ता-ममतात्मा सर्वानर्थमूलं प्रवाहपथफलरूपः, तस्य निश्चयाद्भगवत्कृतप्रतिबन्धे संसार एव, न फलान्तरमिति निश्चयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रतिबन्धविचारमतिविचार्यत्वेन विषयोद्देगरूपप्रथमप्रतिबन्धेन फलाभावे भगवतो दातृत्वामावं हेतुत्वेन निरूपयन्ति नन्वाद्यइति मूले विवृतावाद्यफलेति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

बाधेन प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः । नन्विति विरोधोक्ता । आद्ये उद्देगरूपप्रतिबन्धे भगवतः सर्वसमर्थस्याप्यन्तःकरणैकसम्बन्धितया तद्विक्षेपरूपोद्देगे क्रियमाणे सेवाया अमानसीत्वेन भगवत्सम्बन्धाभावादानाधिदैविकीत्वे तत्प्रयुक्तः प्रभोः फलदातृत्वभाव इत्यर्थः । अन्यथा सर्वदोषनिवारकस्य फलदातृत्वभावो न घटेत् । एतदेव विवृतौ विवृण्वन्ति तदा सेवेत्यादि । एवमुद्देगबाधकमुक्त्वा भोगबाधकं विवृण्वन्ति तृतीय इति । तृतीये लौकिकभोगे गृहमेव बाधकमित्यर्थः । अत्रायमाश्रयः । भोगो हि सर्वथा बाधकः, भगवद्देसुख्यसम्पादकत्वादिन्द्रियादीनां वैफल्यपादकत्वाच्च । स च यावद्गृहस्थितिः, यत्नेनापि निर्वर्त्यमानो न निवर्तते । गृहस्य सर्वथा बाधकत्वात्तत्र स्थितावंशतोपि भोगसम्भवाद्गृहपरित्यागः । कृष्णार्थप्रयोगेण तदासक्तिपरित्यागो वा भोगाभावाय विषेय इत्यर्थः । एतदेव च विवृतौ विवृतं भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इति । अत एवास्मदाचार्यनिबन्धे निरूपितं भगवद्बोधोनुपादरूपेण 'गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तथेत्यक्तं न शक्यते । कृष्णार्थं तत्प्रयुज्यते कृष्णः संसारमोचक' इति ।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धत्रयं च निरूप्य निजान् प्रत्येतद्विचारमेवाहर्निशं कर्तव्यत्वेन वस्तुमुपसंहरन्ति अद्यद्येयमिति ।

अद्यद्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यमनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धत्रयी चाद्यद्या, न स्वशक्त्या । भक्तिमार्गे फलप्रतिबन्धप्राप्ति-निवृत्त्योः केवलभगवदधीनत्वात् । तथापि सदा निरन्तरं भाव्या कर्तव्यत्वेन विचारणीया, विचारो हि भावनायाः साधनत्वात् कदाचित् फलमिद्विः, प्रतिबन्धतश्च सावधानतया स्थिति-सिद्धिरित्यर्थः । ननु फलान्तरं प्रतिबन्धान्तरं वा भक्तिमार्गे किमिद्विषयतीत्याशङ्क्याहुः सर्व-मन्यदिति । एतत्फलत्रयं प्रतिबन्धत्रयं चापहास्यान्यन्तसर्वं फलप्रतिबन्धादिकल्पनं मनो-भ्रमः सान्त्वान्तिरित्यर्थः । अनेदमुक्तं भवति । भक्तिमार्गे मेवावा उन्नममध्यमनाचारणाधि-कारक्रमेण एतत्फलत्रयमेव, न मोक्षादिः । प्रतिबन्धकं चोद्देगादिकमेव, न पापादिकमिति ।

‘स्वपादमूलं भजत’ इति वाक्यात् । तथा चैतत्फलविहिताशैरेतत्प्रतिबन्धसाधनैरन्यतो निश्चिन्तैः सर्वैः सेवैव विधेयेति भावः ॥ ६ ॥

नन्वेतत्फलप्रतिबन्धकादिनिरूपणं तदाश्रितान्तरति घट्यते तदीयदेहादेरामत्वात्, तदीयानां तु देहेन्द्रियादेः साक्षात्पुरुषोत्तमसमर्पितत्वेन फलरूपप्रभुसम्बन्धात् प्राप्तफलं तथा तान्तरति फलप्रतिबन्धनिरूपणं ध्वर्यमित्याशङ्क्य आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः कृतात्मसमर्पणैरपि तत्फलप्रतिबन्धकादिभावनं कार्यमवश्यकर्तव्यम् । पुष्टिमर्यादायामङ्गीकारेण फलविलम्बाद्भजनं कारयित्वैव फलदानात् । अविलम्बस्तु केवल-
पुष्टावेवेत्याहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टौ केवलपुष्टौ मर्यादाऽभावेन साक्षा-
दङ्गीकारात् विलम्बः । साम्प्रतं तु पुष्टिमर्यादायामेवाधुनिकानामङ्गीकाराद्भजनसिद्धिविल-
म्बसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोषितमर्तुका इव फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमित्यर्थः ।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्यतिदिशन्ति गुणक्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

तदीयानां गुणक्षोभोपि विलम्बादेव निमित्ताद् देशान्तरस्थपतिकाया इव भवति । तत्राप्येतदेव फलप्रतिबन्धकादिभावनं साधनत्वेन द्रष्टव्यम् । एतद्विचारेण चित्तस्य प्रभु-
परतया गुणक्षोभोपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु गुणक्षोभनिवर्तकानि साधनान्तराणि भविष्य-
न्तीत्याशङ्क्याहुः मे मतिरिति । निचारे क्रियमाणेऽस्मन्मतेरत्रैव पर्यवसानान्नान्यत्साधन-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वन काचित् कुसृष्टिरुत्पद्यते, तदीयत्वे नियमेन फलसम्भवात्, तदवैयर्थ्यापत्ति-
मिया प्रतिबन्धासम्भवाच्च, तदीयत्वे तुभयाभावादेवं न निरूपणमुचितमित्याशङ्क्याहुः
कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

अत्रास्मिन्नर्थे वाशब्दोन्पारणार्थः । अत्रैव वा कुसृष्टिरुत्पद्यते सा सर्वथा दोषा-
भावाद्धम णेत्यर्थः । अनुपपत्तिपरिहारस्तु सुरैव प्रभोः स्वतन्त्रेच्छत्वनिरूपणेन कृत इति
तत एव निर्मादनीयमिति दिरु ॥ ७॥ ॥

इति श्रीपद्मभाचार्यचरणान्जदामानुजामश्रीहरिरायधिरञ्जिता
मेवाफलविधुनिदिष्पणी सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीवल्लभविरचितटीकासमेतम् ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

यादृशी यत्प्रकारिका 'चेतस्तत्त्ववर्ण'मित्याम्य 'कृष्णमेव विचिन्तये'दित्यन्ते-
नोक्ता । तत्सिद्धाविति । तस्याः सेवायाः मानसीत्वरूपफलावस्थासिद्धौ फलमुच्यते
फलं निरूप्यत इत्यर्थः । कुत्रेत्याकांक्षायामाहुः टीकायां सेवायामिति । फलत्रयमिति ।
फलतावच्छेदकत्रयमित्यर्थः । यया स्वर्गस्य फलत्वं तदवच्छेदकं चामृतपानादिकं तथा मान-
ससेवायाः फलत्वं तदवच्छेदकं चेदं फलत्रयम् । सेवायां फलत्रयमित्यनेन पूर्वोक्तस्य
उक्तः । उत्तरार्धमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । मूलेऽलौकिकस्यैवलौकिकस्य
सामर्थ्यस्य । अलौकिकसामर्थ्यं सर्वाभोग्यसुधा । तस्या दाने । आद्य इति ।
आद्यो मनोरथो 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'त्यादिभिरुक्तः पूर्वोक्तसुधा-
भोगरूपः सिध्येत् पूर्णो भवतीत्यर्थः । अनेन श्रृंगाररसस्य पूर्वदलानुभव उक्तः । चका-
रादलौकिकसामर्थ्येनैव तदुत्तरदलानुभवोपि भवति । स तु परितो गलनरूपवर्णनेनाभि-
रमणात्मको ज्ञेयः । एतेन दीयमाना सुधा साधनं भुज्यमाना सुधैव तु फलमिति सूचि-
तम् । वेणुगीते 'वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती गुलमपि स्वभोगयोग्यं करोती'ति निरूपितम् ।
'वर्णयन्त्योभिरेभिर' इत्युत्तरदलानुभवोपि सुधापूरणेनैव निरूपितस्तत्सम्मतिसूचनाय हि-
शब्दः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं वा ह्यधिकारो वेत्तव्यार्थमाहुः सायुज्यमित्यादिना । मूले फलं वेति ।
सायुज्यस्य सोऽशुतइत्यादिश्रुतौ फलत्वेनैव प्रसिद्ध्या फलपदं सायुज्यवाचकम् । तथा च
द्वितीयं फलं सायुज्यमित्यर्थः । तृतीयं फलमाहुः अधिकार इति । एतदर्थमाहुः टीकायां
'सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । अत्र आदिशब्देन श्रीमधुराश्रीवृन्दावनादिकं
ग्राह्यम् । मूले न काल इति । अत्र सेवोपयोगिदेहे कालो न प्रेरकः । यया लीलासृष्टिः
आश्रयवृक्षादयो न कालप्रेयाः, किन्तु भगवदिच्छयैव पुण्यन्ति फलन्ति च,
अपि सेवोपयोगिनो देहाः भगवदिच्छयैव अवयवादिसम्पत्तिं लभन्ते ।

उद्देगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

उद्देग इति । श्लोकार्थमाहुः सेवायामिति । उद्देग इति । मनसोन्मत्तता उद्देगः । कायस्यान्यपरता प्रतिबन्धः । इन्द्रियाणामन्यपरता भोगः । इदं त्रयं बाधकम् । तनुवित्तजसेवायां फलजननसामर्थ्यस्य गतिरहस्यमजनस्य बाधजनकं विसामग्रीहेतुः प्रतिबन्धकमिति मूलार्थः ॥ २ ॥

अकर्तव्यमित्याख्य विशते सदेत्यन्तसार्थमाहुर्विवरणे त्रयाणामित्याख्य विधेक इत्यन्तेन । त्रयाणामिति । उद्देगसाधारणप्रतिबन्धलौकिकभोगानामित्यर्थः । साधनेति । एतन्त्रयाणामेव बाधकत्वात् । ननु कथमेतन्नयस्यैव बाधकत्वं न तु पञ्चानामित्यतो व्यवस्थामाहुः भोग इत्यादिना । लौकिक इति । अनिवेदितपदार्थानां समर्पणं विना निपयासत्तयोपभोगो लौकिको भोगः । अलौकिक इति । निवेदितानामर्थानां मग्नयद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्वत्प्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरलौकिको भोगः । तत्राद्य इति । आद्यो लोककृतः साधारणः । बुद्ध्या इति । निमावनेत्येत्यर्थः । फलानां मध्ये इति । यस्य फलजनयमपि भवति तस्य सेवोपयोगिदेहरूपे प्रथमे फले प्रविशति सम्यग्भोगो भवतीत्यर्थः । एतद्भोगस्यैतत्फलसाधकत्वेन पूर्वं फलसम्बन्धः । तदुत्तरं च दासधर्मत्वेनैतत्करणादुत्तरं सम्बन्धः । इत्यथ पूर्वोक्तमपि फले व्याप्तो भवतीति श्रोतृसर्गार्थः । अयं मूले सदेत्यव्ययार्थो ज्ञेयः । निःप्रत्यूहमिति हेतुगर्भम् । यतोयमदृष्टादिरुतनिष्ठाभावाच्चिःप्रत्यूहः सिध्यत्यतो महा-
नित्यर्थः । यद्यपि पाठक्रमेण सेवोपयोगिदेहस्य तृतीयफलत्वम्, तथाप्यनुक्रमानुरोधात् तस्य प्राथम्यमेव सिध्यति । क्रिञ्चैतस्याधिकारत्वेन निरूपणादपि तथा । भगवत्कृतप्र-
तिबन्धश्चेदिति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्रेष्ठद्वये निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । तस्या भग्न्यासे तस्यां गतिरहस्यमजनरूप सामर्थ्यं सिध्यति । क्रियमाणेषु श्रवणकीर्त-
नादी हरिश्रेष्ठ निविशेत् तदभ्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स मग्न-
कृतप्रतिबन्धः । तदा मग्नकृतप्रतिबन्धे अन्यसेवा महापुरपादिसेवा व्यर्थं निःक-
लेत्यर्थः । अपिना मग्नवत्सेवापि तथेति ज्ञेयम् । क्रियमाणेषु श्रवणादौ चेन्न हरिनिवेश-
सादर्यः । पूर्वमेव ज्ञानादिमार्गप्रवृत्तौ तु नासुरत्वमिति बोध्यम् । नन्वासुरत्वे श्रवणादौ प्रवृत्तिरेव कथमित्यत आहुः । जीव इति । स जीव आसुरस्त्वान्तःकरणं तु दैवमतः प्रवृत्तिरिति भावः । ननु तर्हि क्रिमासुरेष कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः तदा ज्ञानमार्ग-
णेति । अन्तःकरणम् दैवत्वे इत्यर्थः । अन्तःकरणम्यासुरत्वे तु संसारनिवयान्धोकामां-
वक्ष्यन्तीति ज्ञेयम् । शोकाभावाद्यधर्म्मोपदिष्टज्ञानमार्गेणेत्यर्थः । विधेक इति । आद्यो
शुद्धा त्याज्यः द्वितीये त्यासुरज्ञानमार्गेण सेवमिति द्वयोः प्रतिबन्धयोर्विनेकः इत्यर्थः ।

भगवत्कृतश्चेदित्यारम्य विवेक इत्यन्तेनाकर्तव्यमित्यस्य विवरणं ज्ञेयम् । इत्थ-
ञ्चोक्तत्रयाणामेवात्र बाधकत्वम् । अलौकिकभोगस्य प्रथमे प्रवेशाच्च बाधकत्वम् । भगव-
त्कृतप्रतिबन्धेपि सामर्थ्यानुत्पाद एव न तु जातस्य बाधोत्पत्त्यापि न बाधकत्वम् ।
प्रतिबन्धकत्वं तु भवत्येव । प्रतिबन्धो विसामग्रीतद्भेदः, प्रतिबन्धक इत्यत्र विसामग्री-
पदस्य सामग्रीबाधात्यन्ताभावोभयवाचकत्वादिति बोध्यम् ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा चा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथापरम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

मूले श्लोकद्वययोजना । भगवतः सर्वथा सेवायां सामर्थ्यं अकर्तव्यं चेत् तदा
गतिः फलं न हि न भवतीत्यर्थः । ननु तदा तस्य किं साधनं शोकाभावात्फलं आहुः
यथा चेति । येनात्मतत्त्वनिर्धारो भवति तादृशो विवेकः आत्मानात्मविवेकः शोकाभाव-
साधनं मतमित्यर्थः । 'तस्माद्भेदे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि भानु शोचे'त्यत्र तस्य
ज्ञानस्य शोकाभावहेतुत्वकथनान्मतमित्युक्तम् । भोगेऽप्येकमिति । ज्ञानमिन्द्रियैकवचनम् ।
अपरमिति । न परमपरम्, हीनम्, बाधकत्वात्त्याज्यमित्यर्थः । ननु कथं न द्वितीयो
बाधकस्तत्राहुः निःप्रत्यूहमिति । निर्विघ्नम् । हेतुगर्भमिदम् । यतो निर्विघ्नं यथा भवति
तथा सिध्यति, अदृष्टादेर्बाधकत्वाभावात् । अतो महान् । एतादृशो भोगः प्रथमे फले
सेवोपयोगिदेहे सदा विशते, पूर्वमुत्तरं च सम्पन्नं भवतीत्यर्थः । पाठकम् इष्ट्वा अलौकिकसामर्थ्यं
प्राप्यन्त्य मन्वानस्य भ्रमनिरासाय टीकायां फलानां मध्यं इत्युक्तम् । यस्य फलत्रयमपि
भवति तस्य यत्प्रथमं फलं सेवोपयोगिदेह इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सविज्ञोल्पो घातकः स्याद् यत्नादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

सविघ्न इत्यत्र टीकायां सविघ्नत्वादिति । अत्रापि सविघ्नपदं हेतुगर्भम् ।
तथाचायमर्थः । घातको लौकिकभोगः, यतः सविघ्नः, अतोऽस्य स्यादिति हेतोस्त्याज्य
इति । एतावति । साधारणभगवत्कृतौ यत्नादेतोः सदा प्रतिबन्धको मतौ । मनस
इन्द्रियाणां चान्यपरतारूपाबुद्धेर्गमोगौ सामर्थ्यबाधकौ । तन्वन्त्यपरतारूपाविमौ तु
कारणस्यैव बाधकौ । तनुजसेवैवान्यस्या भवत्यतो बलिष्ठत्वात् प्रतिबन्धनामकावेव
जातावित्यर्थः । ज्ञानस्थित्यभाव इति । पूर्वोक्तामुरुज्ज्ञाने स्थित्यभावे । द्वितीय
इतीति । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धं जाते । मूले संसारनिश्चयादिति । अत्र संसारपदं
देहादिपरम्, तथा च 'निरोचनोक्तदेह एव मह्यम्' इत्यादिरूपनिधयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सेवोपयोगिदेहस्य कथमधिकारत्वम्, अधिकारत्वे वा कथं फलमित्यत आहुः

नन्वाद्य इति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

नन्विति कोमलामघ्रणे । आद्ये सेवोपयोगिदेहरूपफले सति या भवति फलद्वय-
दातृता सा सेवोपयोगिदेहरूपाद्यफलाभावे नास्तीत्याद्यफलस्याधिकाररूपतेत्यर्थः । तथा
च यस्याद्यफलमेव फलं तं प्रत्याद्यस्य फलत्वमेव । यस्य च पुनरप्येति सायुज्यादिकलं
तं प्रति आद्यफलस्याधिकारत्वमेवेति भावः । एतेन फलत्रये तारतम्यमपि सूचितमिति
योज्यम् । टीकायां तदा सेवेति । आद्यफलमावेत्यर्थः । मूले तृतीय इति । लौकिक-
भोगरूपप्रतिबन्धके सति बाधकं गृहं सेवाप्रतिबन्धकं लौकिकभोगसञ्चकं भार्यादि त्याज्य-
मिति शेषः । अवश्येयमिति । इयं प्रतिबन्धकत्रयी फलत्रयी च सदा निरन्तर भाव्या
विभाषनीया । भावनया प्रतिबन्धककृतप्रतिबन्धनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । सर्वमिति ।
ज्ञानादीनां साधनत्वं तत्साध्यमोक्षस्यैव फलत्वमिति मनोभ्रममात्रम् ॥ ६ ॥

ननु 'तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे' इत्यनेनात्मनिवेदिनां प्रति-
बन्धकभयाभावात् किं नियतेनेत्यत आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तनयीद्वयविभावेन प्रतिबन्धनिवर्तनं कार्यमेव । तत्र हेतुमाहुः
पुष्टाविति । तथा सति पुष्टौ मर्यादांशलागे भगवान् विलम्बं न कुर्यादित्यर्थः । अन्यथा
तु यद्यपि निवेदनपदार्थो न नश्यति तथाप्यलौकिकदेहप्राप्तौ विलम्बो भवत्येवेति । ननु गुण-
क्षिप्तक्षोभे भावनाया असम्भवात् कथं तन्निवृत्तिरित्यत आहुः गुणक्षोभेऽपीति । सोप्येतेनैव
निवर्तिष्यत इति भावः । ननु गुणक्षोभनिवृत्त्यर्थं हंसावतारेण एकादशस्कन्धे प्रकारान्तर-
मुक्तमित्यत आहुः इति मे मतिरिति । मन्मतिसिद्धोऽयं प्रकारः । तथाच मर्यादापुष्टि-
भेदेन व्यवसेति मानो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

ननु ॥ प्रकारो भगवदुक्तः, अयं च पौरुष इति कथं तुल्यबलत्वमित्यत आहुः कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

वाशब्दोनादरे । भगवति वास्तवित्वाद्यत्र मद्भास्ये पूर्वोक्ता अन्या वा काचित्
कुसृष्टिः किमुत्पद्येत ? नोत्पद्येत्यर्थः । यदि चेदुत्पद्येत तदा तस्य तादृशं ज्ञानं भ्रम एव ।
तदोपनार्थं नास्मत्पवृत्तिः, किन्तु 'सात्त्विका भगवद्भक्ता' इत्युक्तानां तादृशमेव बोधना-
यमेवास्मत्पवृत्तिरिति भावः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीविद्वत्पद्मनाभजीवस्मृतसेवाफलविवृतिः समाप्ता ।

श्रीरूप्याय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतसेवाफलविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यचरणौ तत्कृपावलात् ।

सेवाफलोक्तिविवृतेर्विवृतिं वितनोत्यम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः श्रुतिब्रह्मसूत्रगीताश्रीभागवततात्पर्यगोचरस्वसिद्धान्तस्य तनुवित्तजसेवात्मकस्य साधनस्य भगवत्प्रेमात्मकसेवासिद्धिपर्यन्ततां संक्षेपेण सिद्धान्त-मुक्तावल्यां बोधसौकर्याय निरूप्य सेवाफलग्रन्थे तथैव तत्फलं निरूपयितुं प्रतिजानते यादृशीत्यादि ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यत्प्रकारिका सेवना सेवा, ष्यासन्न्यो युजिति युजन्तत्वाद्धारणा विनिगमनेत्यादिवत्क्रीत्वम्, प्रोक्ता सिद्धान्तमुक्तावल्यां व्युत्पादिता, तत्सिद्धौ तस्या-स्तत्रोक्तमानसीसेवासाधकतायां सत्यां फलं यत् प्राप्यत्वेन विवक्षितं तदुच्यते इत्यर्थः । अस्य ग्रन्थस्य संक्षिप्तत्वेन दुरुहत्वात् स्वयमेव गृह्णन्तो व्याकुर्वन्ति सेवायां फल-अग्रमित्यादि । अत्र सेवायामिति सत्यर्थया सप्तम्या साधनसाध्यरूपयोर्द्वयोरपि सेवयोः सत्ता विवक्षितेति बोध्यते । तेन साधनरूपाया आवर्तने तन्निर्वाहः, साध्यरूपायाश्च निरन्तरस्थैर्यं विवक्षितं भवतीति सूच्यते । फलअग्रमित्यनेन मूले यादृशीति सेवाविशेष-पणेन यत्तदोर्निवृत्तसम्यग्धनस्मारणात् फलेपि तादृशमिति प्रकटबोधकं विशेषणं स्मार्यते । तथा च तत्रोत्तममध्यमजघन्यभेदेन बाह्यमानसोरुह्यैविध्यस्य सिद्धत्वाद्वापि फलअग्र-मुच्यते इत्यर्थः । तर्हि किं तत्फलअग्रमित्येषायां टीकायां तत्स्वरूपं विभज्यन्ते अलौकिक-सामर्थ्यमित्यादि । तत्रालौकिकसामर्थ्यं नाम परप्राप्तिविवरणश्रुत्युक्तमगवत्स्वरूपानुभवे 'प्रदीपवदावेश' इति सूत्रोक्तरीतिकमगवदावेशजा योग्यता यया रसात्मकस्य भगवतः पूर्ण-स्वरूपानन्दानुभवः । श्रीदेवकीनन्दना अप्येवमाहुः । श्रीहरिरायास्तु भगवद्विरहानुभव-सामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु भगवता सह गानादिसामर्थ्यं मुख्यानामिवेत्याहुः । चचागोपीशास्त्रलौकिकमजनानन्दानुभवे स्वरूपयोर्यतेत्याहुः । एतत्सर्वं भगवतो नाना-विधप्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वाद्गुणपन्नम् ।

सायुज्यं 'भक्त्या मामभिजानाती'त्युक्तो भगवत्स्वरूपे लयः । चचा अप्येवम्, श्रीदेवकीनन्दनाथ । श्रीहरिरायास्तु सह युनक्तीति सयुरु सयुजो भावः सायुज्यं संयोगानुभवसामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु गोपानामिवेति विशेषमाहुः ।

सेवोपयोगिदेहोक्षरात्मको देहेन्द्रियासुहीनः पुरुषस्त्रीपशुपक्षिवृक्षायाकृतिः संस्तानविशेषः । तदेतत् फलत्रयं त्रिविधसेवायां यथायथं बोध्यमित्यर्थः ।

ननु 'यथाकतु'रिति श्रुतौ तत्कतुन्यायसोक्तत्वात् संन्यासनिर्णये 'भायना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवे'दित्याचार्यैरपि तदंगीकाराज्यायत एवात्रापि तादृशफलप्राप्तिसिद्धेर्विशेषतस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां तत्र हेतुं वदन्ति मूले अलौकिकस्य दाने हीत्यादिपादत्रयेण ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा अधिकारो वा,

अत्र हिहेतौ । चोवधारणे । यतो हेतोरलौकिकस्य सम्पद्याविर्भावाधिकरणोक्तरीतिकस्याक्षरात्मकविग्रहस्य दान एव आद्य आदौ भव उत्तमफलविषये विद्यमानो मनोरथः निश्चयशब्दोक्तकामचारात्मकः सिध्येत् । अदाने तु फलं वा हि निश्चयेन अधिकारो वा सिध्येदित्यनुपज्यते । तथा च 'लोकवतु लीला कैवल्य'मिति न्यायेन भगवता अलौकिकस्य सम्पद्याविर्भावसूत्रोक्तदेहस्य दाने एव तत्सम्बन्धिफललाभाच्च तत्कतुन्यायमात्रेण पूर्वस्य सिद्धिरित्यतस्तत्रिरूपणमित्यर्थः । ब्राह्म्यमनादरे । तेन तत्कतुन्यायेन कदाचित् तद्वयं भवतीति बोधितम् ।

नन्वधिकारस्य कार्यान्तरयोग्यतारूपत्वात् तस्य च साधनदशायामपि सत्त्वात् कथं फलत्वमित्यत आहुः ।

न कालोन्नियामकः ॥ १ ॥ इति ।

अग्रेलधिकारः । तथा च कालनियम्यत्वमावेनानावृत्त्या नित्यत्वादस्यापि फलत्वं निःप्रत्युहमित्यर्थः । एतत्रये एकं दानहेतुकमन्यद्वयमपि भगवदनुग्रहेकहेतुकम् । मर्यादा-मार्गे निर्गुणाक्षरविषया तादृशतयासेः समुणया सन्मनोगम्यदहरादिविषया च 'जक्षन् श्रीङ्गं रममाण'इत्यादिनोक्तैश्चर्यपर्यन्तप्राप्तेरेव श्रावणात् ततोविरक्तस्य सेवोपयोगिदेहादे-स्तत्र केवलया मक्तिरहितमर्यादया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा तदुपगमे 'यमेवैष' इत्यादि-श्रुतेर्भक्त्याहमेकया प्राप्य' इत्यादिस्मृतेश्च विरोधस्य दुष्परिहरत्वाच्च । अतस्तत्रप्रथमत्रो-च्यत इति भासः । यथायस्य दानेन सिद्धौ 'कृदादीनां वचः श्रुत्वे'त्यादिकृष्णोपनिषन्मन्त्रा-मृहदामनीपश्या 'संकल्पो विदितः साध्यः' इति कुमारिकाः प्रति भगवद्वाक्यं प्रमाण-त्वेन बोध्यम् । द्वितीये च 'नैकान्मतां य' इत्यारम्भ 'गतिमण्डीं प्रयुक्त' इत्यन्तं फलित-

वाक्यम् । तृतीये च 'को वामिहैव भगवत्परिचर्ययोच्चै'रिति जयविजयौ प्रति सनकादि-
वाक्यं ज्ञेयम् । तयोः पातस्तु भगवदिच्छात एवेति तत्रैव निषन्धे प्रतिपादितमिति न
कश्चित्सन्देहः ॥ १॥ ॥

ननु भवत्वेवमनुग्रहत्रैविध्यात् फलत्रैविध्यम्, तथापि 'नित्यं हरौ विदधत' इति
वाक्ये कामक्रोधादीनामपि भगवति नित्यं विधाने तन्मयत्वस्योक्तत्वात् तन्मयत्वे च
सासुख्यस्यैव युक्तत्वात् सिद्धान्तमुक्तावस्थामप्युभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यती'
त्यनेन मानसा एव फलत्वेनोक्तत्वात् तथापि तन्मयतायाः सिद्धौ तस्यैव युक्तत्वात्कथं
तदभावो येन तृतीयं फलमित्यत आहुः ।

उद्देशः प्रतियन्धो वा भोगो वा स्यादिति ।

सेवायां क्रियमाणायामिति शेषः । किं तावतेत्याकांक्षायां तेषां स्वरूपं टीकाया
विवृण्वन्ति सेवायां प्रतियन्ध इत्यादि । प्रतियन्धो नाम विसामग्री तज्जनकः
प्रतियन्धकः । तदत्रोद्देशादित्रयम् । तत्रोद्देशो नाम उच्चैर्मयं चलनं वा । ओविजी भय-
चलनयोः । तदत्र सेवायां क्रियमाणायां दुष्टादिभ्यो मनसो भयं वा पापादिना दुष्टेभ्यश्चलनं
वा । अत्र द्वितीयमदृष्टजन्यम् । एतदुभयमप्यान्तरगतौ द्विविधोऽप्युद्देशो धाद्यसेवाफलरूपाया
मानसीतत्समानाधिकरणविरुद्धसामग्रीरूपस्तत्प्रतियन्धकः । प्रतियन्धो नाम तल्लक्ष्मीकृत्य
या तत्प्रतिकूलो वा निग्रहः । प्रतिलक्षणे प्रातिकूल्ये वा । यन्ध यन्धने । सोत्र सेवायां रुचौ
सत्यामपि शरीरादिसामर्थ्ये सत्यपि सेवाकरणकाले लौकिकवैदिककायिकादिभ्यापाररूपो
धाद्यसेवासामानाधिकरण्यात् तद्विरुद्धसामग्र्यात्मकस्तत्स्वरूपप्रतियन्धकः कादाचित्कः ।
भोगो नाम सुखदुःखसाक्षात्कारोन्मवहाररूपः प्रसिद्धो देहेन्द्रियोमयनिष्ठत्वाद्भुज-
विषसेवाविसामग्रीरूपो बलिष्ठः स्वभावतः प्राप्तः । तथा च तेषां सेवाविरुद्धकायिकाचिक-
नासिकसामग्र्युत्पादकत्वेन मानसा जघन्यत्वापादनात् तथा तन्मयताया अस्तिद्वौ मुखेन
तृतीयस्य फलस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

ननु भवत्वेवं तथापि यदत्र मुख्यं फलं तत्तु दानैकसाध्यमित्युक्तम् । दानं तु
पूर्वं ज्ञातुमशक्यम् । तथा सति स्वतःपुरुषार्थत्वेन सेवाकरणे गम किं फलं भविष्यतीति
सन्देहः कथं निवर्तेतेत्यत आहुः ।

तु बाधकमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेन्ननिर्दिष्टं यथा चा इति ।

तुः शंकरानिरासे । बाधकं पूर्वोक्तं त्रयमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेत् तदा
हि निश्चयेन गतिर्न, आपानां देहादुत्सर्गं न । मनसो वा भगवद्व्यतिरिक्ते गतिर्न,
किन्तु 'वाच्यमसि दर्शनाच्छब्दाच्चै'त्यपिकरणोक्तन्यायेन भगवत्वेव तयः । 'ता नाविद'ञि-

त्युक्तरीत्या भगवदेकतानत्वं हि निश्चयेन । एतेन मुख्यफलभवनविषयकसन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । यथावेति मित्रं वाक्यम् । अत्रापि बाधकं भगवतः अकर्तव्यं चेदित्यन्वेति । तथा च यथा येन प्रकारेण सेवा, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तथा तेन प्रकारेण बाधकं भगवतोर्कर्तव्यं चेत्तदा, वा फले विकल्पः, सेवा मध्यमा चेन्मध्यमम्, जघन्या चेज्जघन्यं फलमित्येवं सन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । अथवा । ननु सेवा हि भक्तिमार्गीयं साधनम् । भक्तिमार्गश्चानुग्रहैकलभ्यः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थापितः, निबन्धे च 'सर्वथा चेद्धरिद्रुपा न भविष्यति यस्य हि । तस्य सर्वमशक्यं हि मार्गेस्मिन् सुतरामपी'त्यनेन । एवं सत्यस्मिन् मार्गे प्रतिबन्ध एव कथं येन फलत्रैविध्यमित्यत आहुः तु बाधकमित्यारम्भ्य यथाचेत्यन्तम् । अत्र ग्रीणि वाक्यानि, तेषु त्रिष्वपि बाधकपदं चेत्पदं चान्वेति । तथा च बाधकं पूर्वोक्तं भगवतः अकर्तव्यं चेत्तदा प्रतिबन्धस्याभावाद्भक्तिर्मध्यमं फलं भवति । बाधकं सर्वथा चेत्तदा न हि निश्चयेन सेवाफलमेव न । बाधकं यथा तथा चेत्तदा वा विकल्पः । तथा चेवं भगवदिच्छातश्चैविध्यमित्यर्थः ।

तर्हि विकल्पे किं कार्यमित्यत आहुः ।

अतस्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागः, इति ।

अत्रोक्तवान्यद्वयस्य त्रयस्य बाऽसन्दिग्धत्वादतत्त्वनिर्धार इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । अत्राणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । अत्राणां पूर्वोक्तानां बाधकानां यत्साधनमतत्त्वनिर्धारविवेकरूपं तस्य परित्यागः सर्वथा त्यागः कर्तव्यः । तत्प्रतियोगिभूततत्त्वनिर्धारविवेकयोरभ्यासेन तयोः प्रागभावाविनिवृत्तिः सम्पादनीया, ध्वंसो वा । तथा च नवीनतदुत्पादकसाधनत्वागे यथा भोजनपरित्यागे पूर्वाजीर्णस्य निवृत्तिः भाविनश्चानुत्पत्तिस्तथा तत्त्वनिर्धारो जाते बुद्धिदोषरूपसोद्देशेन निवृत्त्या विवेके च जाते प्रतिबन्धभोगयोर्निवृत्त्या तयोर्निःशेषनाशः सम्पादनीय इत्यर्थः ।

ननु बाधकत्वागे कर्तव्ये भोगत्याग आगतः, तथाकृते शरीरस्थितेर्धलादेश्चासम्भवात् सेवाया एवामिद्धिः, प्रतिबन्धस्य चादृष्टजन्यत्वात् तत्त्यागस्याशक्यत्वमिति सेवामिद्धिरेव दुर्घटेत्याशङ्कायां तदर्थं निगमनाहुः भोगेपीत्यादि ।

भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

अपि मनुष्ये । भोगे, अपि शब्दान् प्रतिबन्धे, एकं परित्याज्यमिति शेषः । तथेति येषाम्ये दृष्टान्तः । यथा भोगप्रतिबन्धयोरेकं परित्याज्यं तथा परं द्वितीयं निःप्रत्यूहं निगमयम् । भोगस्य निःप्रत्यूहत्वे हेतुर्भट्टान् भोगः प्रथमे विशते इति ।

प्रतिबन्धस्य तथात्वे हेतुः सदेति । तदेतत् सर्वं मन्दादेर्दुष्करं दुर्ज्ञेयं चेति तदर्थं गृह्णन्तो व्याकुर्वन्तः प्रतिलोमक्रममादाय प्रथमतो भोगं विभजन्ते भोग इत्यादि । भोग उक्तरूपो द्विप्रकारकः । तयोर्मध्ये लोकासक्तिजन्मा सर्वदिकत्वेन बलवद्वाधकत्वादवश्यं त्यक्तव्य एवेत्यर्थः । ततो न्यूनं प्रतिबन्धं विभजन्ते प्रतिबन्धोपीत्यादि । तस्य कादाचित्कत्वेन स्वल्पत्वात् पूर्वं तत्त्यागप्रकारमाहुः तत्रोत्यादि । तयोः प्रतिबन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्यः । यद्यपि तत्त्वनिर्धारिवेकौ पूर्वं प्रतिबन्धविघातकत्वेन सूचितौ तथापि न तावन्मात्रेण निवृत्तिः, किन्तु बुद्धिरपि तत्सहकारित्वेनापेक्षिता । अतस्तया त्याज्य इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्यलौकिकमोगात्यागो किं बीजनित्याकांक्षायां तत्र बीजमाहुः अलौकिक इत्यादि । तुः शंकरानिरासे । अलौकिको भगवद्वत्प्रसादत्वेन क्रियमाणो भोगः फलानां मध्ये प्रथमे आद्यमनोरथात्मके प्रवेशं प्राप्नोत्यतो निःप्रत्यूहत्वाच्च त्याज्य इत्यर्थः । अयमेव हेतुर्मूले महानिति पदेनोक्तो बोध्यः । द्वितीयप्रतिबन्धस्य निःप्रत्यूहत्वे यो हेतुः सदा पदेनोक्तस्तं व्युत्पादयन्ति भगवत्कृत इत्यादि । सेवायां स्वस्य रुचेः सामग्रीसम्पत्तेश्च सत्त्वेऽपि यदा पुनः पुनस्तद्विघटनेन तन्निर्वाहाभावः सेवायामरुच्यादिर्यो स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तत्रैव हि स्वात्मन्येषां च 'दैवमत्र विघातक'मिति बुद्धिर्यदेति । तादृशः स चेद्भवेत् तदा भगवान् फलं पूर्वांक्तं त्रिविधमपि सेवाफलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तेन सेवाप्रतिबन्धवता युक्तिमिविचारणीयम् । तदान्येषां गुर्वादीनां सेवां चेतदर्थं कुर्यात्तदा सापि व्यर्थी । एतत्फलरूपाधिविरहितेति मन्तव्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । तदायं जीव 'एवं पथविधं लिंग'मिति चतुर्थस्कन्धवाक्योक्तश्चेतनायुक्तसंघात आसुर इति निर्धारः कार्य इति प्रायपाठादायति । तदा ज्ञानमार्गेण स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मत्वभावनपरेणास्पृष्टादि-सदाद्युपासनपरेण वा स्यातव्यं श्लोकाभावात् । आत्मज्ञानस्य शोकनाशकत्वप्रावणान्तथा स्थितौ तस्मिन् संघाते निवृत्ते एतस्याक्षरसायुज्यं वा तत्र स्थितिर्वा भवतीति विधेयः सेवाफलात् पृथक्करणमित्यर्थः ।

अत्रैतद्व्यदर्शनेन समेदं प्रतिमाति । आसुरजीवा हि पुष्टिप्रवाहमर्वादायां 'जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे प्रवृत्तिं चेति वर्णिता' इत्युक्तलक्षणका अद्भुतदुर्भेदेन द्विविधा निरूपिताः । ते तु नोपदेशार्हाः । 'सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः भवान्तसम्भवा दैवात् तेषामर्थे निरूप्यत' इति प्रतिज्ञावाक्येन तथा निश्चयात् । अतः परं 'प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्त्वैर्न मुच्यते । सोऽपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः' इत्युक्तोवशिष्यते । यथा अलीखानादिः । अतस्त्रादृशं तदर्थं प्रति वायमुपदेश इति ॥ ४ ॥

एवमलौकिकमोगमभवत्कृतप्रतिबन्धयोस्त्यागानर्हत्वे बीजं व्याख्याय साधा-
प्रतिबन्धलौकिकमोगयोस्त्याज्यत्वे बीजं यत्तुभवतारयन्ति ।

सविमोल्पो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

साधारण इत्यादि । कथमिति हेतुरूपप्रकारबोधकम् । तथा चैतयोत्पत्त्युत्पादप्रयोजकः प्रकारः क इत्यर्थः । अन्यथा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति पूर्वग्रन्थविरोध आपद्यतेति । व्याकुर्वन्ति सविम्वत्त्वादित्यादि । कालादिकृतविम्वत्साहित्यात् स्वरूपतः साधनतः फलतश्चाल्पत्वात् तथेत्यर्थः । एव भोगे त्याज्यत्वधीजद्वये ध्याख्याते शिष्टो घातकस्वरूपो हेतुः साधारणप्रतिबन्धनिष्ठ इत्यर्थादेव बोधितम् ।

ननु प्रतिबन्धकस्यागप्रकारस्य पूर्वसुक्तत्वात्पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः बलादेताविति । व्याकुर्वन्ति एतावित्यादि । यत एतौ लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ सदा क्षणे क्षणे प्रतिबन्धकावतो बुद्ध्या उपायचातुर्येण बलाद् ददात् त्याज्यौ । यथाधिकं भुक्तं चेन्ममेदानीन्तना सेवा गता, मया गानायासतया जागरः कृतश्चेदिदानीं निद्रायामिति, तस्मादेव न विधेयमित्येव बुद्धोपायचातुर्येण सर्वथा त्यक्तव्याविलेतदर्थं पुनः कथनमित्यर्थः । द्वितीये सर्वथेति व्याकुर्वन्ति । द्वितीय इत्यादि । पूर्व भोगप्रतिबन्धयोरुभयोरुक्तत्वात् कोत्र द्वितीय इति श्रकानिरासायैतदुक्तम् । ननु भगवत्कृते प्रतिबन्धे यादृशी स्थितिरपेक्षिता सा तु पूर्णं निवृत्तैवेति पुनस्तदुक्तेः किं प्रयोजनमत आहुः ज्ञानेत्यादि । तथा च पूर्वोक्तादपि यो हीनः सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'भक्त्यभावे त्व' इति कारिकयोक्तस्त्वस्य संसारेत्यन्ताभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पूर्वमुद्देगादित्रयं संसाधनं त्याज्यत्वेनोक्तत्वात् तत् त्याज्यत्वात्त्याज्यत्वविभागं च कृत्वा पश्चाद्द्वयोरैवावश्यं त्याज्यत्वं यन्निरूपितं न तृद्देगस्यापि, तत् कृत इत्याकांक्षायामाहुः ।

न त्याग्ये दातृता नास्तीति,

अत्र प्राश्नः पाठं द्विधांगीकुर्वन्ति केचिन्नन्यति । केचिन्न न त्वेति । तत्रापि नु इति मित्रं पदं निश्चयार्थरूपमिति मम प्रतिभाति । आग्ये उद्देगे । तुः शकानिरासे । नु निश्चयेन वा न, चिन्ता फलसाधनत्रिपयिणी न त्याज्या । तत्र हेतुः । दातृता नास्तीति । अदातृता नास्तीति वा । तदेतद्व्याकुर्वन्ति । आद्यफलेत्यादि । आद्यं यत् फलमलीनमामर्षरूपं, तस्याभावे अश्राव्यं, भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा तस्मिन् दानममये सेवा अनाधिदैविकी ।

उद्देगो हि मानसो, मानस्य एव निरुद्धमामग्रीजनकः, सा दानसमये 'चेतस्तत्पण' 'ता नापिदन्' इतिवद्भवति हीनं न करोति, तेन सा सेवा अनाधिदैविकीभूता भवति । अत्र उद्देगे तद्विषयत्वात् चिन्ता भगवत्साधनरूपा न त्याज्या, किन्तु

सदा कर्तव्यैव । द्वितीयपक्षे उद्देशेन कृत्वा फलमावे मुख्यफलाप्राप्तौ भगवतोऽदातृत्वं नास्ति किन्तु तदोद्देशदशायां सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवति । अतस्तस्या आधिदैविकीत्व-सम्पादनायोद्देशनिवृत्त्यर्था चिन्ता न त्याज्या किन्तु कार्यैव । तथा चोद्देशस्य मुख्य-फलातिरिक्तफलाप्रतिबन्धकत्वाद् मुख्यफलस्य केवलं दानमात्रसाध्यत्वाद् दित्सायाश्च 'अनिच्छतो गतिमण्वां प्रयुक्तं' इतिवाक्येन 'कहिंचित् स्म न भक्तियोग'मिति वाक्येन च ज्ञातुमशक्यत्वान्नोक्तमित्यर्थः । अत्रानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति कथनेन सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वरूपमुद्देशत्याज्यतावीजमप्युक्तं ज्ञेयम् ।

ननु तत्त्वनिर्धारविवेकाभ्यां प्रतिबन्धत्यागे यतमानस्यापि त्रयाणां त्याग्यधीनं जान-तोपि यदा न प्रतिबन्धनिवृत्तिः तदानेन किं कार्यमित्यत आहुः ।

तृतीये चाधकं गृहमिति ।

तदेतद्विवृण्वन्ति भोगाभाव इत्यादि । उद्दिष्टः साधारणप्रतिबद्धोपि निरूपयि-यथाकथञ्चन भक्तिमान् सेवेत तदापि तृतीयं फलं भक्तिमत्त्वाद्भवति तस्मिन्नपि भोगो लौकिकः प्रतिबन्धं करोति । अतस्तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धेऽशक्यत्वागे सति भगवता गृहत्याग एवानेन प्रकारेण बोध्यत इत्यनुसन्धाय वाचकभूतं गृहं त्याज्यम् । यतो भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तथा च तदानीमपमेवोपायो नेतर इत्यर्थः । अयं त्यागो न भक्तिमार्गीयसंन्यासरूपः, अधिकाराभावात्, किन्तु 'तादृश-स्यापि सततं गेहस्यानं विनाशन'मित्यादि भक्तिवर्धिन्युक्तभक्तिसाधनसम्पादनार्थ इति ज्ञातव्यम् । एवमत्र यावान् कठिनांशः सोत्र स्वयं व्याख्यातः ।

अतःपरं य एवं गृहत्यागमपि न कर्तुं शक्नुयात् तदर्थं मूढे उपायमुपदिशन्ति ।

अचक्ष्येयं सदा भाव्येत्यादि ।

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धकत्रयी च अचक्ष्या, यथाययं भगवदनुग्रहैकलन्यत्वा-द्भगवद्विचारमात्रसाध्यत्वाच्च अचक्ष्या, न स्वकृतसाधनावापत्ता । अतः सदा भाव्या प्रतिबन्धोपसिक्तावश्यत्वेनैव स्वदैव्याय तदा तदा विचारणीया । अत्र सदापदेनेदमेव बोध्यते, न तु कालनैरन्तर्यम् । 'निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वदे'त्यादीनां विरोधापत्तेः ।

सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

फलस्य स्वकृतसाधनायत्तत्वमावनं प्रतिबन्धस्य स्वकृतसाधनान्तरनाशत्वमावनं च मनोभ्रमश्चित्तवाहिर्मुख्यसम्पादकं चाञ्चल्यमात्रम्, भगवदिच्छां विना कथमपि केनापि किञ्चिदपि कर्तुमशक्यत्वात् । 'एष उ एव साधु कर्म कारयती'त्यादिश्रुत्या तथा बोधनात् । 'अनन्याश्रित्यन्तो मा'मिति चान्ये तादृशां योगक्षेमवहन्स्य स्वकर्तव्यताया उक्तत्वाद्वा प्रतिबन्धनिवृत्त्यादियोगक्षेमस्यापि भगवतैव कर्तव्यत्वादेकादशस्य विशेष्याये 'जातश्रद्धो मत्कपासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु । वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेष्यन्तीश्वरः ॥ ततो

भजेत मां भक्त्या श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः । जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकांश्च गर्ह्य'त्रि-
त्यन्तेन तथा करणस्याज्ञापनाच्च ॥ ६ ॥

ननु यद्येवं तदा भावनस्यापि किं प्रयोजनम् । नहि जीवकृतया भावनया सत्-
संकलो भगवान् स्वविचारितादन्यथा किमपि करोति । तथा सति किं भावनोपदेशेनेत्यत
आहुः तदीयैरपीत्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

एते हि तदीयाः, सर्वसमर्पणात् सर्वप्रकारेण भगवत एव भावनाच्च भगवदीयाः,
तैरपि तदुक्तं भावनं कार्यम् । तत्र हेतुः । पुष्टौ अनुग्रहविषये, भगवान्नैव विलम्बयेत् ।
एतत्कृत्वा विलम्बं न कारयेत्, न कुर्याद्वा । रामो राज्यमचीकरदितिवत् स्वार्थे णिच् ।
तथा च पुष्टिमर्यादायां स्वयमेव साधनानामुपदेशादस्मात् साधनद्वारा बोद्धिर्पति, तानि
विना वा न वेति न ज्ञातुं शक्यते, अतो विलम्बमावायायमुपदेश इत्यर्थः ।

ननु 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे । चित्तजा येस्तु भूतानां सज्जमानो
निबध्यत' इत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् चित्तजा गुणाः कालकर्मस्वभाववशात् क्षुम्प-
माणाः प्रतिघ्नन्त्येव तदा किं कार्यमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीत्यादि ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणक्षोभोपि परंपरया भगवदिच्छाधीन इति तत्रापि एतदेव भगवत्कृतं विलम्बन-
मेव कारणत्वेन द्रष्टव्यम् । इति मे मतिः । इदमस्माभिरेवोच्यते । अत्र नान्यस्य
सम्भतिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुः कुसृष्टिरित्यादि ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

शास्त्रे तदर्थं साधनान्तरोपदेशदर्शनाद्विरुद्धयुक्तिरुत्पद्येत वा विकल्पेनोत्पद्येत, परं
स निकल्पोधिकारभेदानवधानाद् वै निश्चयेन भ्रमः । भगवता 'देवीं क्षेपा गुणमयी मम
माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायाभेतां तरन्ति त' इति गुणमूलनिवृत्तये स्वप्रपत्ति-
मात्रस्यैव साधनसोक्तत्वात् । साधनान्तरकरणे च निःशेषतन्निवृत्त्यभावात् । भगवत्कृत-
विलम्बभावेन तु भगवानेव शरणमिति बुद्धयुत्पत्तेः । अतोस्माभिरिदं भगवदभिप्रेतमेवोच्यते
इति तथेत्यर्थः ॥ ७॥ ॥

इति तत्परेण प्राप्तुर्द्विस्तु पुरुषोत्तमः ।

सेवाफलोक्तिनिवृत्तेर्विवृतिं चैवमुज्जगी ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भक्तभाचार्यचरणैकतानश्रीपीताम्बरात्मजस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य
कृती सेवाफलविष्टितिप्रकाशः सम्पूर्णः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवृतिविवरणसमेतम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान् विद्वलेशान् निजान् गुरुन् ।

सेवाफलस्य विवृतिव्याख्यानं वितनोम्यहम् ॥ १ ॥

अथ दैवोद्धारप्रयत्नात्मानः श्रीमदाचार्या निजानां सुखेन सिद्धान्तमुक्तावत्युक्त-
सेवायाः सिद्धये तत्फलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रतिज्ञां कुर्वन्ति यादृशी सेव-
नेति । एतद्वन्त्यस्यातिसंक्षिप्तत्वेन दुर्बोध्यत्वात् स्वयमेव विवृतिं रचयन्तः सेवाया निजग्रन्थेषु
फलत्वांगीकारेण तत्फलेष्वन्येषूप्यमानेषु सेवायाः साधनतामाशङ्क्य साधनताग्रमं वारयन्तः
फलनामान्याहुः सेवायामिति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

सेवायां फलत्रयम्, अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयो-
गिदेहो वैकुण्ठादिषु । सर्वत्र साधनान्ते फलम् । फले उभे साधनत्वागः । अत्र
सेवासाधकसेवायां क्रियमाणायामित्युक्त्या न तद्व्यवसायकाशः । यादृशी सिद्धान्तमुक्ता-
वत्यां कथिता मानसी सेवा, तत्सिद्धौ मानसीत्वे सिद्धे, तस्यां यत्फलत्रयमलौकिकादि,
तदुच्यते । आद्यफलस्यालौकिकसामर्थ्यस्य प्रमुणा दाने कृते, चकारात्तदेहेन्द्रियादिषु
स्वरूपे स्थापिते, आदौ उत्तमफले जातो मनोरथः सिध्येत्, तस्यादाने फलं सायुज्यं वा
सिध्येत्, अधिकारः सेवोपयोगिदेहो वा सिध्येदित्यग्निमेषान्वयः । हि युक्तोपमर्थः ।
अत्र द्वौ वाशब्दौ पूर्वफलतुल्यत्वोपपत्तौ ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा ।
फलमिति । आद्यफलमनियतम्, परमानुग्रहैकलभ्यत्वात् । एवं चाप्यस्य दानैकहेतुत्वम् ।
फलद्वयस्य साधारणानुग्रहहेतुत्वम् । नन्वधिकारस्य सेवापूर्वकाले स्थितत्वात्कथं फलत्वमित्यत
बाहुः न काल इति । अस्मिन्नधिकारे सत्ययुगादिरूपः कालो नियामको न । अतः
कालनियम्यत्वात्फलताधिकारस्य । एवं सोपपत्तिकं फलत्रयमुक्त्वा प्रतिबन्धकत्रयमाहुः
मूले उद्वेग इति, विवृती सेवायामिति । उद्वेगो वेगः भयम्, अपराधादिना मन-
आश्रयं वा पापादिना । स च सेवाऽरचिसम्पादनेन बाधकः । प्रतिबन्धश्च सेवायां रुचौ

सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककायिकादिकार्यासक्तिरूपः । स च तत्समयरोधनेन
बाधकः । भोगश्च शरीरवृत्त्यनुसारेणाम्यवहारशयनादिरूपः । सोऽपि पूर्ववद्बाधकः ॥ २ ॥

ननु फलानामनुग्रहलभ्यतया अनुग्रहस्य च भगवदिच्छाधीनत्वात्सेवायां क्रियमा-
णायां मम फलं भविष्यति न वेति सन्देहः कथमपेयादतस्तन्निवारणाय तु बाधकमित्या-
रम्भं यथा वेत्यन्तमाहुः ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्वर्तिर्न हि ।

यथा वाऽतत्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागः,

प्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भगवतो बाधकत्रयं न करणीयं चेत्

तर्हि मनस अन्यत्र गमनं न, फलं तु यथा वा । येन प्रकारेण सेवा तथा तेन प्रकारेण
फलमिति सन्देहाभावः । यद्वा भक्तिमार्गो भगवदनुग्रहलभ्यः । तस्मिन् कथं प्रतिबन्धक-
त्रयमित्यतस्तु बाधकमित्यादि यथा वेत्यन्तमाहुः । वाक्यत्रयमत्र । बाधकं पूर्वोक्तं
भगवतोऽकर्तव्यं चेत्तदा गतिर्नाम सेवायां सायुज्यम् ॥ १ ॥ बाधकं चेत् सर्वथा तदा
न हि फलाभाव इत्यर्थः ॥ २ ॥ यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यथा बाधकं तथा चेत्तदा वा नाम
फले विकल्पः ॥ ३ ॥ तथा चैवं भगवदिच्छयानुग्रहस्य त्रैविध्यात् फले त्रैविध्यम् ।
तथा च यस्य जीवस्य यादृशोऽधिकारः स तादृशीं सेवां करिष्यति, तस्य स्वाधिकारयोग्यं
फलं च भविष्यतीति सन्देहाभावः । एवं फलविकल्पे प्राप्ते किं कार्यमत आहुः अतस्त्व-
निर्धारं इत्यारभ्य बाधकानां परित्याग इत्यन्तम् । विवृतौ प्रयाणामिति ।
प्रयाणामुद्वेगादीनां साधनस्यातत्त्वनिर्धारस्याविवेकस्य च तत्त्वनिर्धारस्य निवेकयोरन्यासेन
सर्वतस्त्यागः कर्तव्यः । ननु तत्त्वनिर्धारविवेकौ किंरूपौ? तथा हि, तस्य लोकवेदप्रसिद्धस्य
पुरुषोत्तमस्य भावस्तत्त्वम्, तस्य निर्धारणं निर्धारः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म,' 'स हैतावानास,'
'असृष्टं कृष्णं दित्वादिभिः सर्वत्र भगवद्भावनम् । विवेकस्तु 'हरिः सर्वं निजेष्वल-
करीष्यतीति सर्वत्र भगवत्कृतिः । ननु बाधकानां मध्ये भोगस्यापि त्यागे जाते तं विना
शरीरस्थितेरसम्भवात् सेवाया असिद्धिमाशङ्क्य त्यागे व्यवस्थामाहुः भोगेपीति ।

भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

भोगो हि द्विविधः, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य
एव । प्रतिपन्नोऽपि द्विविधः, माधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्राद्यो बुद्ध्या
त्याज्यः । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रचिहतिः । भगवत्कृ-
तश्चेन्न प्रतिपन्नस्तदा भगवान्फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्य-
मेवापि व्यर्था । तदासुरोत्थं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं

शोकामावापेति विवेकः । भोगप्रतिबन्धयोरैकं परित्याज्यम् । अपिशब्देन प्रतिबन्धस्य ग्रहणम् । तथा परं द्वितीयं निष्प्रत्यूहं विमरहितम्, तत्र हेतुः, महान्भोगः । एवं प्रतिबन्धरूपं वस्तुषि निष्प्रत्यूहम् । तत्र हेतुः, सदेति । एतत्सर्वं मनसि कृत्वा विवृतौ तात्पर्यमाहुः सूचिकटाहन्वायेन । पूर्वं भोगद्वैविध्यमाहुः भोग इति । लौकिका-लौकिकभेदेन भोगो द्विधा । तत्र अलौकिको भोगो लौकिकासक्तिरूपत्वात् सेवांसमय-रोधकत्वास्त्याज्यः । एवं लौकिकभोगं निरूप्य हेतुसहितमलौकिकभोगं निरूपयन्ति तथेति । विवृतौ अलौकिकेति । अलौकिको यो भोगः स तु फलत्रये यदायमलौकिकसामर्थ्यं तस्मिन् सति भगवदुत्प्रादेन भवतीति तत्प्रवेश उक्तः । एवं च तस्यास्त्याज्यत्वे बीज-मुक्तम् । एवं द्विप्रकारकं भोगं निरूप्य द्वितीयप्रतिबन्धस्य निर्दिष्टत्वे यो हेतुर्मूले सदा-पदेनोक्तस्तं विवृतौ भगवत्कृत इत्यादिना विशदयन्ति । सेवायां प्रवृत्तस्य यदा दुःसद्भा-दिना भगवदीयद्रोहे कृते प्रभुः स्वयं प्रतिबन्धं करोति, तदा सेवायामरुचिर्भवति, तदा सर्वथा फलाभावः, तदा तदुपायार्थमन्यसेवनं न कर्तव्यम्, व्यर्थत्वात्, तदायं जीव आसुर एव । दैवजीवे सर्वथा फलाभावाभावात् । तदा एतादृशे प्रतिबन्धे चिन्तानिवृत्तौ आदि-सृष्टौ भगवान् जीवं यथा विचारितवांस्त्रयैव निजेच्छया करिष्यतीत्यादिरूपेण ज्ञानमार्गेण स्थातव्यम् । एवमलौकिकभोगभगवत्कृतप्रतिबन्धयोरत्याज्यतामुक्त्वा साधारणप्रतिबन्ध-लौकिकभोगयोस्त्यक्तव्यत्वे विवृतौ बीजमवतारयन्ति साधारणेति । साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह सचिन्नोल्पो घातकः स्यादिति । ननु लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ केन हेतुना केन प्रकारेण च त्यक्तव्याविति व्याकुर्वन्ति सचिन्नइति । लौकिको भोगः सचिन्नत्वात्पत्वाभ्यां हेतुभ्यां बलाद्धृष्टास्त्याज्यः । घातकत्वेन हेतुना साधारणः प्रतिबन्धस्त्याज्यः । नन्वेतस्याग्रप्रकारस्तत्त्वनिर्धारविवेकरूपः पूर्वमुक्त इति पुनः किमर्थमुच्यते ? सत्यम् । पूर्वं यदुक्तं स तु नवीनतदुत्पादकसाधनत्वाग्ररूपः । अयं तूत्पन्नयोस्साग्रप्रकारोत उच्यते ।

सचिन्नोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मतौ ।

सचिन्नत्वादसत्त्वाद्रोगस्त्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकौ । बलादिति । यत एतौ सदा क्षणेक्षणं सेवासमयरोधकत्वेन मतौ ज्ञातौ । अतो बलाद्धृष्टाद्रोषापायचातुर्येण त्याज्यौ । तत्स्वरूपं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । तथाहि, 'यथाधिकं मुक्तं चेन्ममेदानींतना सेवा गता, मया गानायासतया आगरः कृतश्चेदिदानीं निद्रम्याति, तस्मादेवं न निषेध'मिति । प्रकृतमनुसरामः । यतःपरं ज्ञानस्थितयोभ्यानां भगवत्कृतप्रतिबन्धे स्थितिप्रकारमाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्याऽसंसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । ज्ञानस्थित्याये चिन्तामावाप्यमाह द्वितीय इति । द्वितीय इति भगवत्कृतप्रतिबन्धे ज्ञानस्थितावपि पुष्टिभारगतिफलविषयिणी चिन्ता सर्वथाऽ-

त्याज्या । कुतः ? असंसारनिश्चयात् । अत्रायमर्थः । 'अस्मिन्पातमयं नास्ति मोचकं सर्वथा यत्' इति वाक्येन बलीखानादिरिव जन्मान्तरे उद्धरिष्यति ।

एवं भोगप्रतिबन्धौ त्याज्यत्वेन विचार्य उद्वेगत्यागे वीजं वदन्ति नन्विति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवानाधिदैविकी त्युक्तं भवति । अत्र पाठद्वयम् । नन्विति, न त्विति । नु निश्चयेन, आद्ये उद्वेगे सति फलविपरिणी चिन्ता न त्याज्या । तत्र हेतुमाहुः भगवतो दातृता नास्ति । एतदेव विवृताबाधेत्यादिनोक्तम् । एवं च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वादुद्वेगोपि त्याज्यः, यदिच्छाकृतो यस्तुद्वेगः, स एवैव निवारयिष्यतीतिविचारेण त्याज्यः । एव जानतोपि यथाकथञ्चित्सेवायां प्रवृत्तस्य यदा लौकिकभोगः प्रतिबन्धं करोति तदा कर्तव्यमाहुः तृतीय इति । विवृतौ तदपि भोगेत्यादिना व्याचक्षते । भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धे गृहमेव त्यजेत्, कृष्णार्थमेव गृहं प्रयुञ्जीत । तथा कृते भोगसालौकिकत्व सिध्येदिति लौकिकभोगस्त्यक्त एव ।

अवश्येयं सदा भाज्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव बिलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसुष्टिरत्र वा काचिकुत्पयेत स वै भ्रमः ।

एवं कठिनांश्च स्वयं व्याकृत्य गृहत्यागेऽसमर्थानां यत्कर्तव्यं तदाहुः अवश्येति । इयं फलनयी प्रतिबन्धकनयी चावश्या, अतो वापकानामुपस्थितौ स्वदैत्यसिद्धये सदा निचारणीया । अन्यत्सर्वमिदं साध्यसाधु वा गच्छतमित्यादिरूपं मनोभ्रमः चित्तबाहिरुत्थमेवेति ज्ञेयम् । ननु भगवान् सत्यप्रतिज्ञः, यथा पूर्वं निचारितवांस्तथैव करिष्यतीति किमेतेनेत्याशङ्क्याहुः तदीयैरिति । एते हि समर्पणेन तदीयाः । स्वकीयानां सर्वं चिन्तनं भगवत् एव करणीयम् । अतो भगवदीयैरपि तदुक्तभावनं कार्यम् । एतेनानन्यशरणान् ज्ञात्वा पुष्टावसुग्रहे भगवान् वापकेषु सत्त्वपि नैव त्रिलम्बयेत्, फलं दद्यादेव । ननु चित्तजानां गुणानां क्षोभे निचारे क्रियमाणेषु प्रतिबन्धो भवेदेव तदा यत्कार्यं तदाहुः गुणेति । सत्त्वादिगुणेषु क्षुब्धमाणेष्वपि भगवत्कृतः प्रतिबन्ध एव कारणमिति द्रष्टव्यम् । तदपि भगवदिच्छानिचारणयोगोपायो नान्यः । मम मतेरेतन् पर्यवसानम् । सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति पूर्वमुक्तत्वात् । अत्रास्मिन्विषये काचिकुसुष्टिः कुतुहियुक्तिः भगवत्कृतप्रतिबन्धस्य निवारणे अन्योपुपायोस्त्येतद्रष्टा मनसि जायेत तदा सापि भ्रमरूपेतिज्ञेयम् । एतेनानन्यमात्रमर्हत् भगवदीयैः स्नेयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीमेधाफलविट्पुत्रिन्यायानां समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

लाल्भट्टोपनामश्रीबालकृष्णदीक्षितविरचितटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीराधावदनेन्दुश्रीपानमतचकोरकम् ।

गोवर्धनधरं वन्दे ब्रजराजकिशोरकम् ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यवर्यश्रीविठ्ठलेशकृपायलात् ।

सेवाफलस्य विवृतेर्विवृतिं वितनोम्यहम् ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवायां फलत्रयमिति । सेवायां सिद्धायां सत्यामित्यर्थः । मूले यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यत इत्यत्र सिद्धावितिकथनात् सिद्धसैव सर्वत्र फलसाधकत्वात् । तथा च यादृशी सेवना तृतीयस्कन्धे देवहूतिं प्रति कपिलदेवेन 'देवानां गुणार्तिगानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'त्यनेन भक्तिशब्देनोक्ता, तस्याः सिद्धौ मुख्यमध्यमहीनाधिकारभेदेन फलत्रयं ज्ञेयम् । तदेव फलत्रयमाहुः अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवौपयिकदेहो वैकुण्ठादिष्विति । अलौकिकसामर्थ्यं तु साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनस्पर्शनादिकृतिक्रमत्वम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्न-वक्राङ्गलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ती'तिवाक्यादिह 'पश्यन्ति त' इति तच्छब्देन 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः' इति पूर्वश्लोके उक्ता मोक्षामिलापिणो गृह्यन्ते । तेषां मोक्षान्तपुनर्यानिमिलापात् स्वतन्त्रसर्वकार्काक्षया अलौकिकसामर्थ्यं भवति । तेषां पूर्वोक्तमन्त्रा प्राकृतलिंगशरीरं नश्यति । 'जरयत्याशु या कोश'मितिवाक्यात् । ततो लिंगशरीरनाशे सति भगवद्दर्शनाय-भावे प्रसक्ते सायुज्ययोग्यतायां यदि भगवान् कृपयति तदा दिव्यान्धलौकिकेन्द्रियाणि सम्पादयति, ततस्तेभ्यश्चैवैतैराकृतैर्न्द्रियैः 'पश्यन्ति ते मे' इति श्लोकोक्तं दर्शनादि सिध्यति । तदेतदुक्तं मूले ।

अलौकिकस्य दाने हि ध्यायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अर्थस्तु अलौकिकस्येन्द्रियवर्गस्य दाने भगवता कृते सति आद्यः 'पश्यन्ती'-त्यादिश्लोकत्रयोक्तेषु त्रिषु फलेषु प्रथमो मनोरथो भगवद्दर्शनादिनिपयकः सिध्येत्, फलपर्यवसायी भवतीति भगवद्दर्शनादेः परमफलत्वम् । 'अक्षयत्वां फलमिदं'मितिथुनि-

रूपगोपिकावाक्यात् । अक्षण्वतामिन्द्रियवतामित्यर्थः । तस्मादलौकिकेन्द्रियदानं भग-
वत्कर्तृकमपेक्षितम्, अन्यथा पूर्वोक्तमन्त्रया 'अस्यत्याशु या कोश' मिति वाक्याल्लिङ्गशरीरभ्ये
दर्शनादिकं न सिध्येदिति भावः । न च मास्तु दर्शनादि, सायुज्यमेवास्त्विति वाच्यम् ।
'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि'दिति वाक्येन तेषां तदनभिलाषात् । इह एकात्मतां न
स्पृहयन्ति, अपि तु दर्शनादिकमेव स्पृहयन्तीत्यर्थादायाति । 'मत्पादसेवाभिरता' इति
वाक्यात् । अत एव मूले स्पृहापदपर्यायः मनोरथशब्दः उक्तः । अत एव वृत्रासुरेणोक्तं
'न योगसिद्धीरपुनर्भवं या समस्तस त्वा विरह्य कांक्षे' इति । अर्थस्तु अपुनर्भवं मोक्ष-
मपि त्वां विरह्य न कांक्षे अपि तु त्वामेव फलत्वेन कांक्षे इति । एतदेव श्रीमज्जुसुन्दरी-
भिरुक्तं 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति । परो मोक्षः सायुज्यादिरिति
सुषोधिण्यां व्याख्यातं च । अत इन्द्रियवतामिदमेव रसात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलम् ।
'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'ति सुषोधिण्यां सर्वेन्द्रियभोग्यत्वेन कथनात् ।
अत एवाक्षण्वतामित्यस्य सुषोधिण्यां 'मात्मलामान्न परं विद्यते'ति श्रुतेर्मोक्षस्यैव पुरुषोत्तम-
स्वरूपमेव फलम्, तद्वहितानां तु मोक्ष एव फलमिति व्यवस्थापितम् । पुष्टिमक्तास्तु
भगवद्भक्तेन्द्रियाणि लब्ध्वा सकलेन्द्रियैः रसात्मकं स्वरूपमनुभवन्ति । न ह्येतादृक्त्वं सायु-
ज्यादाविति । 'प्रज्ञानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा संघातस्य विलीनत्वा'दिति निबन्धात् ।
अत एव 'दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना' इत्यनेन सालोक्यादीनामग्रहण-
मुक्तम् । न च मोक्षसुखाज्ञानाश्च गृह्णन्तीति वाच्यम् । 'मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादि-
चतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतो न्यत्कालविभुत' मिति वाक्ये सेवया पूर्णा इत्युत्था
तेषां भगवता समाजनात्, अन्यथा अज्ञत्वान्न गृह्णन्तीति भगवान् तेषां निन्दामेव कुर्यान्न
स्तुतिम् । अतो ज्ञायते भगवत्सेवायां मोक्षादप्यधिकरसोस्तीति । 'मधुद्विदसेवानुरक्तमनसान-
मयोपि फल्यु'रिति वाक्याच्च । अतः फलदशायामाभिदेविकवृन्दावनादौ या फलरूपा
भगवत्सेवा सा मोक्षादप्युत्कृष्टा । अतः सा भगवता परमानुग्रहभाजनाय तादृशाधिकारिणे
पुष्टिमक्ताय दीयते, न तु सर्वेभ्यः भक्तेभ्य इति ज्ञेयम् । 'अस्त्वेवमयं भगवान् भजतां
शुकन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोग'मिति शुकवाक्यात् । इह भक्तियोगमित्यस्य
फलरूपपुष्टिमक्तियोगमित्यर्थो ज्ञेयः । एतस्मिन् श्लोके मुक्तिं ददाति भक्तिं न ददाती-
त्युत्था भगवत्कर्तृकदानं विना तादृशी भक्तिर्न प्राप्यत इत्युक्तं भवति । अत एवात्रापि
मूले अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथ इत्यनेन दानमेवोक्तम् ।

तथा च सिद्धमेतत् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमार्गीयसेवायामेव, फल-
द्वयं तु मर्यादाभक्तानाम् । ननु तृतीयस्तन्त्रे कपिलवाक्ये 'देवानां गुणलिंगानां'मित्यत्र
भक्तेर्लक्षणमुक्तत्वा 'परवन्ति ते मे' इत्यादिना भक्तिफलत्वेन फलत्रयमुक्तम् । तत् कथ-

मुख्यते सेवायां फलत्रयमिति चेत् । न । भक्तिशब्देन सेवाया एवाभिधानात् । भज सेवायामिति धात्वर्थान् । 'लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्,' 'अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे,' 'सालोक्यसाहिंसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' 'स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत' इत्यादौ भक्तिपद-मुक्त्वा, मध्ये सेवनपदं पठित्वा अग्रे स एव भक्तियोगाख्य इति भक्तिपदमुक्तम् । अतोपि ज्ञायते भक्तिशब्देन सेवैव । 'देवानां गुणलिंगानां'मितिलक्षणमुक्त्वा 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहा' इत्यत्र 'सेवाभिरता' इत्यनेन सेवैवाभिहिता, अतोपि भक्तिशब्देन सेवैव । तदुक्तं निबन्धे सर्वनिर्णये, 'भक्तिशब्दस्य धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमे'ति । तथा च प्रेमसेवा भक्तिशब्दार्थः । इयमेव प्रेमसेवा मानसी सेवेत्युच्यते 'चेतस्तत्त्ववर्णं सेवे'ति सिद्धान्तमुक्तावल्यां मनोवृत्तेः सेवात्वकथनादत्रापि 'मनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'त्यनेन मनोवृत्तेर्भक्तित्वकथनात् । अतो 'यादृशी सेवना प्रोक्ते-त्यत्र सेवनाशब्देन मानसी सेवोच्यते । तस्याः सिद्धौ अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं भवति, तस्मात्सारतम्ये गौणं फलद्वयमुक्तम् । अतो भक्तिशब्देन मुख्यतया मानसी सेवाभिधीयते ।

इदं त्ववधेयम् । 'देवानां गुणलिंगानां'मिति भक्तेः स्वरूपलक्षणमुक्त्वा, 'नैका-त्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहा' इत्यनेन भक्तेः कार्यलक्षणमुक्तम् । तथा च मोक्षान्तपुमर्थस्पृहाराहित्यसम्पादकत्वं तादृग्भक्तित्वमिति भक्तेः कार्यलक्षणम् । एवं सति सर्वपुमर्थान् भक्ता न स्पृहयन्तीत्युक्ते भगवत्स्वरूपमात्रं स्पृहयन्तीति स्थितिः । एवं सकलपुरुषार्थभिलाषशून्ये पुरुषोत्तमस्वरूपमात्रफलाभिलाषिणि भक्ते परमानुग्रह-परवशो भगवान् स्वरूपात्मकफलप्राप्तये तत्फलप्राप्त्यनुकूलमलौकिकमंपातं सम्पाद्य स्वयं फलरूपेण सर्वेन्द्रियविषयो भवति । तदेतदुक्तम् । अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः इति मूले, अलौकिकसामर्थ्यमित्यनेन दीक्षायां विवृते च । ननु तृतीयस्कन्धे अलौकिकविग्रहप्राप्तिर्नोक्तिः कथमत्राचार्यैरलौकिकमामर्थ्यं फलत्वेनोक्तम् । तत्किंप्रमाणमिति चेत्, श्रूयताम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरातमं प्रमद्वक्त्राकणलोकनानी'त्यनेन भगवद्दर्शनादीनां फलत्वेनोक्तिरत्र मानम् । अन्यथा तादृगलौकिकमंपातं विना 'पश्यन्ति ते मे' इत्यत्रोक्तं दर्शनायुक्तिर्विरुध्येत । लौकिकेन्द्रियवर्गस्य निवृत्तत्वात् । 'जरयत्याशु या कोऽं निर्गोष्ममनलो ययै'ति श्रूयताम् । अतो दर्शनापन्यथानुपपत्त्या अलौकिक-देहेन्द्रियप्राप्तिराक्षिप्यते । मर्यतो पटनती धन्यथानुपपत्तिः । तथा च विद्वमलौकिक-सामर्थ्यरूपमुत्तमं फलमुत्तमानाम् ॥ १ ॥

एवमुत्तमाधिकारिणामुत्तमफलमुक्त्वा मध्यमाधिकारिणां पटनमाहुः भ्यामुज्यमिति । 'मद्भाति लभने परा' 'मत्तया मामभिजानाती'त्युक्त्वा 'निश्चये तदन्तर'मित्यनोक्तं सापु-

ज्यमित्यर्थः । इदं मध्यमं फलम्, अलौकिकसामर्थ्यापेक्षया हीनम्, सेवौपयिकदेहापेक्षयो-
त्तमम् । अतो मध्यमम् । अलौकिकेन्द्रियवर्गस्य दानसापेक्षत्वान्मध्यमानां तदलोमे सायुज्य-
भवति । तदुक्तं मूले, फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलशब्देन सायुज्यम् । साधारणमर्यादया सर्वेषां भक्तिमतां तत्प्राप्तेः । 'हृतात्मनो
हृतप्राणांश्च भक्तिनिच्छतो मे भक्तिमन्वीं प्रयुक्तं' इति तृतीयस्कन्धवान्यात् । न चात्र
वाक्ये 'अनिच्छत' इतिपदेन मोक्षेच्छाशून्यानां पुष्टिमक्तानां ग्रहणात्तेषामेव सायुज्य-
लाभोस्तीतिवाच्यम् । मोक्षस्यैवैव तैर्भगवद्भक्तेः कृतत्वात् । अनिच्छाकथनं तु भक्तिमहिम्ना
कदाचित्तादृशभावोदयात् । न ह्ययं भावस्तेषां सार्वदिकः । अतो भगवति प्रेमाप्येतेषां
सोपाधिः । मोक्षदातृत्वेन भगवति जातत्वात् । अत एतेषां सायुज्यप्राप्तिर्भवति । एतच्च
तृतीयाध्यायमाप्ये स्फुटम् । पूर्वोक्तालौकिकसामर्थ्यरूपफलधिकारिणां तु भगवति निरुपा-
धिकं प्रेम । सायुज्यान्द्रियुपमर्षस्य स्पृहाराहित्येनैवोत्पन्नत्वात् । अतो भगवत्स्वरूपस्य सकले-
न्द्रियास्वाद्यत्वेन तेषामपेक्षितत्वादलौकिकसंघातं दत्त्वा सर्वेन्द्रियास्वाद्यो भवति, येषां
मोक्षदातृत्वेन सोपाधिकं हतौ प्रेम तेषां सायुज्यमिति विवेकः ।

एवं मध्यमानां फलमुक्त्वा हीनानां फलमाहुः सेवौपयिकदेहो वेति । व्यापि-
वैकुण्ठादौ पार्षदादिदेहप्राप्तिरित्यर्थः । 'अथो विमूर्ति मम मायाविनस्तानैश्वर्यमष्टांगमनु-
प्रवृत्तम् । श्रियं मागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेशुषते तु लोके' इतिकपिलवाक्यात् ।
एतदामासे 'सालोक्यादिरूपं फलमाहे'ति सुबोधिण्यामुक्तत्वात् ।

अत्र केचिद्वैकुण्ठशब्देन व्यापिवैकुण्ठेतरवैकुण्ठानां ग्रहणमिति वदन्ति । तन्न ।
'व्यापिवैकुण्ठे सर्वमैश्वर्यादिकमशुषत इत्यर्थ' इति सुबोधिण्यामुक्तत्वात् । न चालौकिक-
सामर्थ्ये मुख्यफले तादृशविग्रहप्राप्तिरुक्ता, एवं तृतीयेषु सेवौपयिकदेहस्याप्राकृतस्य प्राप्ति-
रुच्यते, अतः प्रथमतृतीययोः साम्यमापत्तिरिति वान्यम् । प्रथमफले भगवतः सर्वेन्द्रिय-
मोग्यत्वेन तद्गोपानुगुणदेहलाभः, तृतीये तु सेवामात्रयोग्यदेहलाभ इति विशेषवैलक्षण्यात् ।

इदमत्र ज्ञेयम् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं व्यापिवैकुण्ठान्तर्वर्तिनि आधिदैविके
वृन्दावनवृद्धनादौ प्राप्यते । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंस' इत्यस्य व्याख्याने वृन्दावननादौ
भगवत्साक्षात्कारो भवतीति सुबोधिण्यामुक्तत्वान्मूले अधिकारशब्देन सेवौपयिकदेहो
एकते, तादृशदेहस्य सेवाधिकाररूपत्वात् ।

एवं फलयुक्तम् । तत्रालौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमक्तानाम् । सायुज्यं सेवौ-
पयिकदेहो मर्यादामक्तानाम् । अत एव नवमनिबन्धे 'देहमावे द्ये तु स्याद्भक्तानां
शुष्णदामता । सायुज्यं वान्यथा तस्मिन् गंगातीरे न संशय' इत्यनेन गंगासेवातः सायुज्य-
पिकदेहप्राप्तिरुक्ता । शिद्धान्तमुक्तान्त्यां 'मर्यादास्तु गंगायां श्रीभागवततत्पर'

इत्यनेन मर्यादास्थस्य तु गंगासेवनमुक्तम् । अत एव 'मर्यादाभक्तिमार्गस्य काष्ठा गंगा परा मते'ति निबन्धे उक्तम् । अत एव मर्यादाभक्तेः सासृज्यादिफलम् । पुष्टिमतेस्तु नित्यलीलाप्रवेशरूपं फलमिति स्पष्टमेव तृतीयचतुर्थध्यायभाष्ये निरूपितमिति दिक् ।

न कालोत्र नियामकः । अत्र फलत्रयेऽपि कालो न नियामकः । फलत्रयं कालपरिच्छेदं न भवतीत्यर्थः । 'न कर्हिचित्प्रत्ययः शान्तरूपे नश्यन्ति नो निमिपो लेदि हेति'रिति कपिलवाक्यात्, 'भस्वरा न नश्यन्ती'त्युक्त्या मत्परशब्देन फलत्रयप्राप्तानां ग्रहणात् ॥ १॥ ॥

कार्यमात्रप्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणतास्वीकारात् सेवासिद्ध्यर्थं सेवाप्रतिबन्धा दूरी-
कर्तव्या इति तदर्थं प्रतिबन्धकान्तिरूपयन्ति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा । उद्वेगो भगवत्सेवासमये चित्तक्लेशप्रदश्चाश्रयविशेषः । स च भगवत्सेवां प्रतिबध्नाति । भोगः सुखसाधकतया विषयासक्तिसम्पादकत्वेन भगवदासक्तिविरोधात् सेवाविरोधी । एतत्प्रति-
बन्धकद्वयं दुःखसुखसाधक प्रतिबन्धरूपम् । 'प्रतिबन्धकं तूदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छ-
ती'त्यस्य न नामान्तरेण निर्देशः, किन्तु प्रतिबन्धशब्दवाच्यतैव । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना बानुसुतस्वभावा'दित्यत्र बान्धनसोर्विशिष्टकार्यमादाय इन्द्रिये-
भ्यः पृथक्तया गणनात् । एवमुद्वेगभोगयोरपि दुःखसुखप्रदत्वेन विशिष्टत्वात् पृथङ्-
निर्देशः । अन्यथा प्रतिबन्धकशब्देनैव उद्वेगभोगयोर्ग्रहणसम्भवात् पृथङ्नामनिर्देशो
व्यर्थः स्यात् । त्रयाणामिति । उद्वेगप्रतिबन्धभोगानां यानि साधनानि हेतवस्तेषां
परित्यागः कर्तव्यः । साधनपरित्यागे प्रतिबन्धानामनुत्पत्तेः । मूले बाधकानां
परित्याग इत्यस्य तेषां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति व्याख्यानं टीकायाम् ।
प्रतिबन्धकेषु भोगशब्देन लौकिको भोगो ग्राह्यो न त्वलौकिक इत्याहुः भोगो
दिविध इत्यारभ्य लौकिकस्याज्य एवेति व्याख्यानं टीकायाम् । मूलार्थस्तु
भोगे लौकिकालौकिकभोगे एकं लौकिकभोगात्मकं परं प्रतिबन्धक-
मिति । तत्राद्य इति । साधारणप्रतिबन्धगमबद्धतत्प्रतिबन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणप्रति-
बन्ध इत्यर्थः । तस्य स्वरूपं तु सुखदुःखावनकत्वेन सेवाप्रतिबन्धकत्वम् । यथा सेवा-
समये उदासीनेन वागादिव्यवहारः क्रियते स सेवां प्रतिबध्नाति, उद्वेगभोगौ तु दुःखसुख-
जनकौ, सेवाप्रतिबन्धकाविति विवेकः । बुद्ध्या त्याज्य इति । चातुर्येत्यर्थः । तथा च
व्यवहारचातुर्येण सेवानपसरे लौकिकं कार्यं तथा कर्तव्यं यथा सेवानपसरे तादृशं वागादि-
व्यवहारकार्यमेव न पतेदित्यर्थः । अथवा साधारणप्रतिबन्धो वेदनिन्दारूपः पापरूपश्च । स

तु बुद्ध्या त्याज्यः, बुद्धिपूर्वक तस्य त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । अलौकिकभोगस्त्विति । भगवत्सेवार्थं मुसदुर्वासनादिदोषनिवृत्तये ताम्बूलभक्षणादिरूपः, भगवद्रामित्वादलौकिक । 'मन्त्रिणं निर्गुणं स्मृतं मितिवाक्यात् । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा' इति श्लोके भगवदर्थं कृतस्य दन्तधापनादेरपि भगवद्धर्मत्वस्य नवयोगिप्रसंगे कविनोक्तत्वात् । 'धर्मान् भाग-
यतान् धृते'ति श्रुतिप्रक्रमात् । श्रीमत्प्रभुचरणैः स्वतन्त्रे तथा व्याख्यानाच्च । फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति । साधनत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । अलौकिकसामर्थ्यरूप-
फलसाधको भवतीति यावत् । अतोयमलौकिकभोगो न त्याज्यः । तदुक्तं मूले ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ।

अर्थस्तु महान् भोगः पूज्यो भोगो भगवत्सेवार्थमगरागलेपादिरूपः निष्प्रत्यूहं निर्निघ्नं यथा स्यात्तथा प्रथमेऽलौकिकसामर्थ्यरूपे फले प्रविशति, तत्फलसाधको भवतीति यावत् । साधारणप्रतिबन्धस्य बुद्ध्या त्याज्य इत्यनेन निवृत्त्युपाय उक्तः ॥२॥३॥

एव भगवत्कृतप्रतिबन्धकस्यापि निवृत्त्युपायो वक्तव्य इत्याशङ्क्य नास्य कश्चिन्निवृत्त्यु-
पाय इत्याहुः । भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य चिवेक इत्यन्तेन । तदा भगवान् फलं न दास्यतीति । सेवाफल मुक्तिरूपं न दास्यतीत्यर्थः । तदान्यसेवापीति । मुक्तिप्राप्त्यर्थ-
मन्यस्य तीर्थादेरित्यर्थः । तत्र हेतुः । तदाऽसुरोयमिति । आसुरस्य तु 'निषन्यायासुरी
मते'ति भगवद्भाष्यात् तस्य मुक्तिर्न भवतीति तीर्थादिसेवापि व्यर्थेति भावः । तदुक्तं मूले ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हीति ।

ननु यस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धः स आसुरः, तस्य सर्वथा मुक्तिर्वाप्स्यतीति निरूपितम्, तर्हि फलाधारादित्यजनितादिरूपः स्यात्, तद्वैशनिवृत्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्य क्लेशनिवृत्त्युपायमाहुः । तदा ज्ञानमार्गेणेति । येनाहमुत्पादितः तेन परमेश्वरेण यद्विचारितं तथैव भविष्यतीति मया दुःखं त्याज्यमित्यादिज्ञानरूपेण साधनेन नैश्चिन्त्येन श्रेयमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ।

साधनमिति शोकाभाजसाधनमित्यर्थः । एव साधारणप्रतिबन्धो बुद्ध्या त्याज्य इत्युक्तम् । भगवत्कृतप्रतिबन्धन्याश्रयत्यागत्वात् तज्जन्यशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण श्रेय-
मित्युक्तम् ॥ ४ ॥

अतः परं भोगरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्युपायमाहुः साधारणो भोगः कथमित्यारभ्य त्याज्य इत्यन्तेन । भोगस्य मुसद्वेतुत्वेन त्याज्यत्वं न मनम्यायातीत्याशङ्क्याहुः ।

मयिन्नोत्प्लोघातकः स्यादिति ।

मयिन्मत्वात्पत्त्याभोगस्य त्याज्यत्वम् । भोगस्य सयिन्नत्वमत्यन्तं च मुहुर्मुहुर्विचार्य त्यागं कार्यं इति भावः । साधारणप्रतिबन्धस्य तु घातकत्वात्त्याज्यत्वम् । साधारण-

प्रतिबन्धश्च वेदनिन्दारूपः पापरूपश्च । स च महादोषरूपत्वात् सेवासिद्धेर्घातको भवति । अत एव वेदनिन्दायाः पापानां च जन्मान्तरसम्पादकत्वं नियन्त्रे सेवाप्रकरणे उक्तम् । 'अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात्तथा । नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते' इति । एतस्य सर्वेषु सेवाधिकारिषु सम्भवात् साधारणत्वम्, सकलसत्कार्यमात्र-प्रतिबन्धकत्वाच्च साधारणत्वम् । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु असुरमात्रविषयकत्वादसाधारण इति विशेषो ज्ञेयः । एतौ सदा प्रतिबन्धकाविति । लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ सदा सेवाप्रतिबन्धकौ । लौकिकभोगस्य वेदनिन्दारूपपापरूपसाधारणप्रतिबन्धस्य च सर्वदा सम्भवात् सर्वदा प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

चलादेतौ सदा मता ।

सदा प्रतिबन्धकौ मतावित्यर्थः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्याश्वत्थत्वागत्वादनिवार्य-त्वेन आसुरजीवस्य सेवाफलाभाव इति निरूप्य तत्कृतशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण स्थितिः कार्येति पूर्वं निरूपितम् ।

अतःपरं येन ज्ञानमार्गेण नान्नाशितुं शक्यस्वस्यासुरस्य चित्तस्वास्थ्यप्रकारमाहुः ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावाद्यर्थमाहेति । यस्यासुरस्य ज्ञानस्थित्यभावस्तस्य चिन्ताऽभावसम्पादनार्थमित्यर्थः । द्वितीय इतीति । भगवत्कृतप्रतिबन्ध इत्यर्थः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

अर्थस्तु प्रतिबन्धयोर्मध्ये द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे चिन्ता न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । यम संसार एव फले परमेश्वरेण विचारितं न मुक्तिः । अत आशौच न रक्षणीया । 'निवन्धायामसुरी मता' इति वाक्यात् । एवं च चिन्तापि न कार्येति । एवं प्रकारेण स्वास्थ्यं मनसि सम्पादनीयमितिभावः ।

एवमासुरस्य भेदद्वयम् । तत्र 'ज्ञानमार्गेण श्यातव्य'मित्येकः प्रकारः पूर्वं टीकाया-मुक्तः । मूले अकर्तव्यं भगवन् इत्यारभ्य विवेकः साधनं मतमित्यन्तेनोक्तः । द्वितीयप्रकारस्तु 'ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावाद्यर्थमाहे'त्यनेन टीकायामुक्तः । मूले द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयादित्यनेनोक्तः । एवं द्विविधस्याप्यासुरस्य सेवाफलाभावो निरूपितः, शोकाभावप्रकारश्चोक्तः ॥ ५ ॥

अतः परमुद्देगरूपप्रतिबन्धे किं कार्यमित्याकांक्षायामाहुः न त्वाद्ये दातृता नास्तीति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये यावकं गृहम् ।

आद्ये त्रिषु वाक्येषु आद्ये उद्देगरूपे प्रतिबन्धे तु चिन्ता न त्याज्येति पूर्वस्याम्यां

चिन्तापदत्याज्यपदान्यामन्वयः । तथा चोद्देगरूपप्रतिबन्धस्य निवारयितुं शक्यत्वेन तन्निवृत्त्युपायचिन्तां कृत्वा उद्देगो निवर्तनीय इत्यर्थः । असाध्ये हि चिन्तात्यागो विधेयः । 'तस्मादपरिहार्येण न त्वं शोचितुमर्हसीति वाक्यात् । साध्ये तु चिन्ता रक्षणीयैव । यद्युद्देगरूपप्रतिबन्धनिवृत्तिर्न स्यात्तदा किं स्यादित्याकांक्षायामाहुः । आद्यफलाभाव इति आघेन फलमात्र इति तृतीयातत्पर्यः । आद्यशब्देन प्रतिबन्धेषु आद्य उद्देगरूपस्तेन कृते फलमात्रे भगवतो दातृत्वं नास्ति, भगवान् सेवाफलं न दास्यतीत्यर्थः । तत्र हेतुः । तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवति । 'मनसो वृत्तिः स्वामाविकी तु या । अनिमित्ता मागवती भक्तिर्मुक्तेर्गरीयसी'ति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात् सेवाया भगवत्परमनोवृत्तिरूपत्वेन तत्र चित्तस्यैवसापेक्षणादुद्देगे च चित्तस्यैवनाशात् सेवाया आधिदैविकीत्वं न स्यात्, अत उद्देगनिवृत्तिः कर्तव्येति तात्पर्यम् । एवं त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तं टीकायां, बाधकानां परित्याग इत्युक्तं मूले । ततश्चोद्देगत्यागः प्रतिबन्धत्यागो भोगत्यागश्चेति त्यागत्रयमनुमतं भवति । तेषु तृतीयस्य भोगत्यागस्योपायमाहुः 'भोगाभावस्तदैवेत्यादिना । मूले तृतीये बाधकं गृहमित्युक्तम् । अर्थस्तु तृतीये भोगत्यागे गृहं बाधकम् । गृहस्य सर्वात्मना भोगत्यागासम्भवादिति ।

अचक्ष्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अर्थस्तु इयमुद्देगादिप्रतिबन्धकत्रयी अवश्यया स्ववश्या न भवति । अतः सदा भाव्या विचारणीया, एतत्प्रतिबन्धकत्रय्याः साधनपरित्यागो विचार्यः । एतत्प्रतिबन्धकत्रयात् सावधानतया श्लेषमिति तात्पर्यम् । ननु तर्हि प्रतिबन्धकत्रयसम्भवात् सोपायं सेवामार्गं त्यक्त्वा ज्ञानादिमार्ग एवानुष्ठेय इत्याशङ्कामपनुदन्तो ज्ञानादिमार्गेण सेवासाध्यं फलं न भवतीत्याहुः सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति । सेवातिरिक्तज्ञानादिरूपं साधनं तु न सेवासाध्यफलसाधकम् । अतोऽत्र पूर्वनिरूपितफलत्रयाकांक्षामिरन्यत्साधनं कार्यमितिज्ञानं भ्रममात्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु पुष्टिमार्गीयस्य भगवदनुग्रहाश्रयस्य भगवत्पुष्टिमाधात् सेवाफलं सर्वथा भविष्यत्वेन प्रतिबन्धकत्रयी त्यज्योजिकेति किमर्थं तद्विचारः कर्तव्य इत्याशङ्क्य तादृशस्यापि एतत्प्रतिबन्धकत्रयी विचारणीयवेत्याहुः तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव चित्तम्ययेत् ।

तदीयेः पुष्टिमार्गीयैरपि तत्कार्यम् । प्रतिबन्धकत्रयीभावान्नं कर्यम् । किमर्थं कार्यमित्याकांक्षायामाहुः पुष्टौ नैव चित्तम्ययेत् । यद्यपि पुष्टौ फलमात्रो नास्ति, तथापि फलचित्तम्यस्तु प्रतिबन्धकत्रयेण भवेदतः पुष्टौ पुष्टिमार्गे न चित्तम्ययेदित्यर्थं न कार-

येत्, प्रतिबन्धकत्रयादसावधानश्चेत् सानदा विलम्बो भवेत्, अतः प्रतिबन्धकत्रयीभावनं मुहुर्मुहुः कृत्वा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । सोऽपि शीघ्रमेव, न विलम्बेन । एतद्विलम्बे फलविलम्बो भवेदिति भावः ।

ननु प्रतिबन्धकत्रयसाधनपरित्यागेऽपि सर्वत्र गीताभाष्यतादौ प्रकृतिगुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रापत्यस्योक्तत्वात्तत्क्षोभकृतः सेवाप्रतिबन्धो भवेत्तदर्थं किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः गुणक्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणानां क्षोभेऽपि एतदेव मदुक्तमेव द्रष्टव्यं विचारणीयमिति । एतद्विचारे साधनपरित्याग एवोपायत्वेन स्फुरेत् । गुणक्षोभसाधनं तु सगुणवस्तुसंगः । सगुणं वस्तु भगवतैकादशे निरूपितं पञ्चविंशत्याध्याये । एवं सति सगुणवस्तुस्वरूपं ज्ञात्वा तत्संगस्य त्यागः कर्तव्यः । व्यवहारनिर्वाहस्तु 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृत'मित्यादिवाक्याद्भगवत्सम्बन्धि-पदार्थस्य निर्गुणत्वाद्भगवदुपशुक्तशिष्टपदार्थः कर्तव्यः । तथा सति गुणक्षोभदोषोऽपि न भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु भगवदीयाः पदार्था निर्गुणाः, तैः सम्बन्धदोषपरिहार उक्तः, स च न सम्भवति, सर्वस्यापि पदार्थस्य गुणत्रयात्मकत्वमितिसांख्यसिद्धान्तादित्याशङ्क्याहुः ।

कुस्मृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

भगवच्छालविरुद्धत्वात् सांख्यसिद्धान्तोक्तप्रमेयकथनं कुस्मृष्टिः । अतस्त्वाद्यज्ञानं भ्रम एव । यद्यपि सर्वपदार्थस्य सगुणत्वं, तथापि भगवत्सम्बन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वमेव । 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्' 'मन्निष्ठे तु निर्गुणम्' 'निर्गुणं मदपाश्रय' मित्यादिवाक्येभ्य इति भावः ।

सेवां पुष्टिपत्रोक्तां कारयित्वा निजां फलम् ।

ददातु प्रथमं देवो वाठकृष्णो मदीश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भोवर्धनधरश्रीवल्लभाचार्यवरश्रीविठ्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन
लाङ्गमट्टोपनामबालकृष्णदीक्षितेन विरचिता सेवाफलविवृति-
टिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतविवरणसमेतम् ।

बार्हस्पत्यसन्मौलि वेषुवादविशारदम् ।
दुःखं दलयताद्बुद्धेश्चैश्वर्यमंगलितं महः ॥ १ ॥
नत्वा श्रीवल्लभाचार्यास्तत्सुतान् विष्टलेश्वरान् ।
विधृत्या सहितं सेवाफलं व्याख्यायते मया ॥ २ ॥
गीताभागवतादावप्युक्तं पण्डितशुद्धिमम् ।
पुष्टिसेवाफलं ज्ञात्वा विचारे त्वक्षमान् निजान् ॥ ३ ॥
विषोषयिष्वश्चक्रुर्ग्रन्थं सेवाफलाभिधम् ।
सम्पत्तिविवरणोपेतं श्रीमदाचार्यपण्डिताः ॥ ४ ॥
पङ्कणाः सप्तमो धर्मी सर्वधर्म्यधिको ब्रजे ।
यथा विराजते नित्यं तत्सेवायाः फलं तथा ॥ ५ ॥
सर्वसेवाफलेभ्योत्र ज्ञायतामधिकं पुनः ।
इति ज्ञापयितुं सार्धसप्तपदैर्निरूपितम् ॥ ६ ॥

अथ श्रीभगवद्गीताश्रीभागवतानुभाष्यभागवततत्त्वप्रदीपसुबोधिन्यादिसमाकलना-
समर्थः कैश्चिदतिरूपाभाजैः स्वीयभगवदीयैः पृष्ठाः श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वमार्गीयसेवाफलं
निरूपयन्ति यादृशी सेवना प्रोक्तेत्यादि सार्धपथेन ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
फलं वा साधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

एतत्तु विवरणं तु सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवो-
पयिकेदेहो वा वैकृण्ठादिष्विति । अत्र सेवायामिति तु यादृशी सेवना
प्रोक्ता तत्सिद्धौ तत्सिद्धौ विवरणम् । फलत्रयमिति तु फलमुच्यते इत्यस्य वि-
वरणम् । अलौकिकसामर्थ्यमित्यादि अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्ये-
न्मनोरथ इत्यात्म्य अधिकारो बलेतदन्तस्य च विवरणं धोष्यम् ।

अथ व्याख्या । यादृशी 'कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सां परा मता, चेतस्तत्प्रवर्णं सेवा तत्सिद्धौ तनुवित्तजे' त्यादिना स्वतनुजस्ववित्तजनैवया प्रेम्णि जाते आसक्तिस्वरूपतत्प्रवर्णचेतस्स्वरूपा फलरूपा मानसी सेवेति सिद्धान्तमुक्तावत्युक्त-
प्रकारा सेवना सेवा मया प्रोक्ता तस्याः सिद्धौ पूर्णतयाविर्भावे सति यत्फलं भवति तदुच्यते कथ्यत इत्यर्थः । ननु सिद्धान्तमुक्तावत्यां तु स्वतनुजस्ववित्तज-
सेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिः कण्ठवेण नोक्तं कथं भवतोच्यत इति चेत्? अत्रोच्यते । 'यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् तयोपायो निरूप्यते, चीजभावे दृढे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवण-
कीर्तना'दित्युपक्रम्य 'धीजदार्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः, अव्यावृत्तो मजे-
त्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिर्'रित्यादिना स्वतनुजस्ववित्तजसाधनरूपसेवामुक्त्वा 'ततः
प्रेम तथासक्तिर्यस्य च यदा भवेदि'त्यनेन साधनरूपसेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिरुक्ता,
तदनन्तरमासक्तिरुक्ता, तदनन्तरं व्यसनं चोक्तं श्रीमदाचार्यवर्यैर्मक्तिवर्धिन्यामिति ।
एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोपरथापि प्रवर्तत इति न्यायं मनसि कृत्यास्मत्प्रभुभिः सिद्धान्त-
मुक्तावलीविधृतायुक्तमेतेन निरूपयिस्वसर्वस्वनिषेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि
जाते सा भवती'ति मयाप्युक्तमित्यवेहि । तर्हि फलमित्याकांक्षायामिदमिदं फलमिति
फलत्रयं विवक्ष्य भागं फलमाहुर्मूले अलौकिकस्य दाने हीति । एतद्विवरणं
त्वलौकिकसामर्थ्यमिति । अत्र द्वितीयातत्पुरुषस्त्वसम्मव्येव, तृतीयापञ्चमीपष्ठी-
तत्पुरुषाणां सम्मवित्तेषु द्वितीयता सम्मवतीत्यलौकिकाय सामर्थ्यमिति चतुर्थीतत्पुरुषा-
श्रयणादलौकिके सामर्थ्यमलौकिकसामर्थ्यमिति सप्तमीतत्पुरुषाश्रयणाद्वा अलौकिकविषयक-
सामर्थ्यं यावदलौकिकसम्बन्धजनितमुखदुःखानुभवविषयककृत्तवेति यावदित्यर्थो ज्ञेयः ।
एवं च सति 'निःप्रत्यूहो महान्भोगः प्रथमे विशते सदे'ति मूले, तथा च 'अलौकिक-
भोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति तद्विवरणे चोक्तो अलौकिकभोगस्य प्रथमफले
प्रवेश उपपन्नो भवेत्, तस्मात्त्वलौकिकपदेन संग्रहात् । कर्मपारायाश्रयणे तु सामर्थ्यमात्र-
सैवालौकिकत्वात्तदतिरिक्तालौकिकभोगादेरलौकिकसामर्थ्यरूपत्वामात्रादलौकिकपदेनासंग्र-
हादलौकिकसामर्थ्यरूपप्रथमफले प्रवेशोक्तिरसंगता स्यात् । तस्माच्चतुर्थीतत्पुरुषः सप्तमी-
तत्पुरुष एव वाय साधुतरो न कर्मपाराय इति बोध्यम् । यद्वा । न लौकिकमलौकि-
कम्, अलौकिकं च तत्सामर्थ्यं चेति कर्मपाराय एवास्तु । न च पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति
वाच्यम् । अलौकिकभोगस्त्वलौकिकमुखदुःखसाक्षात्कारस्तु फलानां मध्ये प्रथमे फलेऽ-
लौकिकसामर्थ्येऽधिकरणरूपे प्रविशति प्रविष्टो भवति, तदर्थमेवालौकिकसामर्थ्यस्य भग-
वता दानान् । एवं च न पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति दिक् । एवं च विवरणे मूलस्यालौकिक-
पदस्यालौकिकविषयकसामर्थ्यपरत्वेनालौकिकसामर्थ्यपरत्वेन वा व्याख्यानात् कश्चि-
देतत्संपात्ने कश्चिच्चेतरेहपानोत्तरं वृन्दागनादिष्वलौकिकसंपात् एव वा अलौकिक-

विषयकसामर्थ्यरूपसालौकिकसामर्थ्यरूपस्य वा फलस्य दाने वितरणे स आद्यः प्राथ-
मिकः सत्संगादिनेदं प्रथमतयोत्पन्नः प्रियतमभगवत्संगमविषयको भक्तस्य मनोरथः स हि
निश्चयेन सिध्येन्मनोरथविषयीभूतपदार्थप्राप्त्या पूर्णो भवेत्, तददाने तु न पूर्णो भवे-
दित्यर्थः । तथा च मनोरथविषयीभूतप्रियसंगमसाधकं प्राथमिकं फलमलौकिकविषयक-
सामर्थ्यप्राप्तिरिति बोध्यम् । अल्पः सिध्येन्मनोरथ इति पाठे त्वलौकिकस्या-
लौकिकविषयकसामर्थ्यसालौकिकसामर्थ्यस्य वा अदाने हि निश्चयेन विप्रयोगोद्वेके
सनि कदाचित् कदाचिन्मनसि जायमानत्वादल्पः स्वतो मनोरथः प्रियसंगमविषयक-
सिध्येदित्यर्थो ज्ञेयः । चकोरपैतद्वान् एवान्योपि मनोरथः सिध्येदिति व्याख्येयम् ।
अत्रैवं ज्ञेयम् । प्रथमतो मूलेच्छया 'यमेवे'ति श्रुतेर्निरूपधिरसत्संगसपरिकरभगवत्कृपया
शुद्धपुष्टिमार्गीयं वरणम्, तदनु सत्संगादिना प्राथमिको भगवत्संगममनोरथः, तदनु
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयः, तदनु भगवत्प्राप्तिजनकतिरोहिततापक्लेशानन्दाविर्भावाय
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यद्वृत्तं निवेदनम्, ततस्तदुपदिष्टोस्मिन्मार्गे गोपिकानामेव गुरुत्वमिति
फलप्रकरणीयसिद्धान्ता 'दय च गोपीभावेन ये भक्ता' इत्याद्यादिपुराणवाच्याच्च मूलरूप-
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्याणां व्रजभक्तानां यो भावस्तत्सजातीयभावभावनापूर्वकं स्वतनुजस्व-
नित्तजसाधनरूपसेवाकरणेन दृढतरकथाश्रवणादिना वा कस्यचिद्विनाैव प्रेमोत्पत्तिं देहपाते
'स्वयं समुत्तीर्णे'ति श्लोके 'सदनुग्रहो भग्न'नित्युक्तत्वात् प्रेमवदाचार्यस्यभगवदनुग्रहवलेन
प्राप्तलौकिकदेहे रसमार्गीयत्वात् पूर्वानुरागमारम्य सकलप्रेमावस्थानिर्भावः । कस्यचिद्
भगवदिच्छया प्रेमामत्त्यनन्तमेव पूर्वानुरागजविरहेणैव व्यसनं विनैव देहपाते प्राप्ता-
लौकिकदेहे न्यसनाद्यनस्यानिर्भावः । कस्यचित्तमैव प्राप्तदेहे प्रेम्णि जाते तदप्राप्त्या पूर्वा-
नुरागजविरहानिर्भावः, ततः स्वसेन्यस्वरूपे वा स्वमादौ वातिभागेन साक्षादपि वा प्रभु-
दर्शने 'चक्षुःप्रीतिः स्मृता तनातीवादरनिरीक्षण'मिति लक्षणातुसाराद्भगवद्विषयकः परमा-
दरपूर्वकनिरीक्षणरूपध्वधूरागरूपप्रथमप्रेमावस्थानिर्भावः । ततः 'भित्तासगः प्रियतमे नित्यं
चित्तस्य निश्रम' इति लक्षणानुमारात् 'ततः प्रेम तथासक्ति'रित्युक्तत्वात् प्रेमोत्तरोत्पन्ना-
सक्तिम्यरूपतत्त्ववर्णचेतस्यरूपचित्तासंगरूपद्वितीयप्रेमावस्थानिर्भावः । इयमेवानस्या सेवा-
पदवाच्या । 'अद्यानम्या निरूप्यन्ते रसानस्थानसूचिकाः । धीर्जांकुरः पल्लवश्च वृद्धि-
मिन्नर एव च । जगम्या द्वितयेन स्वाचलूरागादिषु क्रमात् । चक्षुरागो मनःसंगः संकन्यो
जागरमया । तनुता त्रिपयेद्वेषो उज्जालामस्ततःपरम् । उन्मादगूर्ध्वमरणाच्चेता दश दशाः
स्मृता' इत्युक्तत्वाच्चक्षुरागचित्तासंगम्यां धीवरूपप्रथमप्रेमावस्थोक्ता । ततः 'संरूपस्तु
मनोरथ' इति लक्षणानुमारात्कदा प्रियतममे एवमेव भविष्यतीत्यादिमनोरथरूपसंकल्प-
मन्त्रनृत्ताप्रेमानाम्यानिर्भावः । प्लानता क्रियिदुल्लभितः पूर्वानुरागजन्यो निरहः ।
अयापमलौकिकविषयनादलौकिको निरहः प्रलयानठादप्यनिदुःसहो भासीति लौकिक-

सामर्थ्यवता शरीरेण मनसा च सोढुमशक्यो देवकृतसम्मोहो मानुषजात्या क्षियेवेति भगवता तापक्षेत्रविशिष्टालौकिकविरहरसमोहसामर्थ्यं प्रथमतो दीयते । तदनूच्छासनिश्वासस्मृत्याद्यनुभावविशिष्टो 'निद्राछेदस्तु निद्राया अभावः परिकीर्तित' इति लक्षणानुसाराद्निद्राछेदरूपश्चतुर्थप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां संकल्पनिद्राछेदाभ्यामङ्कुरावस्थोक्ता । ततस्तनुता निखिलांगानां दौर्बल्यं परिकीर्तितमिति लक्षणानुसारात् पाण्डुत्वाद्यनुभावविशिष्टतनुतास्वरूपपञ्चमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततो 'विषयेभ्यो निवृत्तत्वमरतिर्विषयान्तरे' इति लक्षणानुसाराच्चतुर्निमीलनासहनशीलताद्यनुभावविशिष्टविषयनिवृत्तिरूपपष्ठप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां तनुताविषयनिवृत्तिभ्यां पट्टवावस्थोक्ता । एतावत्पर्यन्तमासक्तिकार्यमेव । अत एव 'स्रोहाद्रागविनाशः सादासक्त्या साहृहारचिरित्यनेन गृह्यरूपलक्षिता विषयनिवृत्तिरुक्ता श्रीमदाचार्यैर्भक्तिवर्धिन्याम् । ततो 'दैहिकान्सकलान् भावान् निर्वां व्रीडां च दैहिकीम् । परित्यज्य हरिप्राप्त्यै यदेव स्यात्तदेव हि । लौकिकं वैदिकं चापि तत्कर्ता व्यसनी मत' इति दशमस्कन्धीयभगवततत्त्वदीपसिद्धान्तसिद्धलौकिकवैदिकप्रियप्राप्तिसाधनकरणरूपव्यसनविर्भावः । ततः पुनः प्रियप्राप्तिदुर्वटत्वज्ञानेन 'उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचते'ति दशमस्कन्धपद्यव्याख्यानसुबोधिन्युक्ताप्रतीकार्यदुःखस्वरूपव्यसनान्तराविर्भावः । येन विना प्रियतमांगसंगं क्षणमात्रमपि स्थातुं न शक्नोति, तेन प्रियतमांगसंगं च प्राप्नोत्येव । अत एव 'यदा साह्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव द्वी'त्यनेन तमैवानुपदमेवोक्तं व्यसनोत्तरमेव कृतार्थत्वमप्रतीकार्यदुःखरूपव्यसनपदवाच्यन्यव्यसनप्राप्त्या । अत एव व्रतरूपव्यसने जाते प्रियप्राप्तिरेव जाता श्रीमतीनां कुमारीणाम्, तदनन्तरं चाप्रतीकार्यदुःखरूपे व्यसने जाते एव च प्रियतमांगसंगो जात इति श्रीभागवते स्पष्टमेव । अत्र कृष्ण इति विषयसप्तमी निमित्तसप्तमी वा, 'धर्मेणि द्वीपिन'मित्यत्रेव । तथा च कृष्णविषयकं कृष्णनिमित्तं वा यदा प्रथमव्यसनोत्तरमप्रतीकार्यं तापसहितं दुःखरूपं क्लेशपरपर्यायं द्वितीयं व्यसनं स्यात्तदा 'उज्ज्वलामोतिवैभवयात् त्रपानाशोभिधीयत' इति लक्षणानुसारादाकास्मिकहसनरोदनाद्यनुभावविशिष्टत्रपानाशस्वरूपसप्तमप्रेमावस्थाविर्भावः । तदन्वचेतेनपुं त्रथादिरुन्मादः परिकीर्तित' इति लक्षणानुसारादाकाशालिगनाद्यनुभावविशिष्टोन्मादरूपाष्टमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां त्रपानाशोन्मादाभ्यां वृद्ध्यावस्थोक्ता । ततः 'प्रलयो रागदुःखादेरिन्द्रियास्त्वमयो मत' इति लक्षणानुसाराद्विधेयत्वाद्यनुभावविशिष्टमूर्छापरपर्यायप्रलयरूपनवमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततः 'प्राणत्यागोतिदुर्येन सतिस्तु परिकीर्तिते'तिलक्षणानुसारादमृतिरूपदशमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां मूर्छामृतिभ्यां विस्त्रावस्थोक्ता । तथा चैतादृशानुभावविशिष्टव्यसनोत्तरं प्राप्तदेहपाते सच्चिदानन्दस्वरूपा लौकिकदेहलभे च सति भगवत्स्वरूपानन्दप्राप्त्या कृतार्थः सादित्यर्थः । अत एवेदमप्रतीकार्यदुःखमेव प्रार्थितं नितोपलक्षणाख्ये ग्रन्थे श्रीमदाचार्यचरणैर्'यथ दुःखं यशोदाया नन्दा-

दीनां च गोकुले । गोपिकानां च यदुःखं तदुःखं स्यान्मम कचिदि'त्यादिना । अनेदमपि ज्ञेयम् । येषां त्वलौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनानन्तरं प्रभुसगम एव, न दशमदशाप्राकम् यथा रासमण्डलमण्डनानाम् । येषां तु लौकिकं शरीरम्, तेषां तु व्यसनानन्तरं दशमदशो दयो भवत्येव, यथान्तर्दृह्यतानाम् । इदमेव ज्ञापयितुमन्तर्दृह्यतानां लीला । अन्यथा ब्रजस्थानां सर्वेषामप्यलौकिकशरीरमिति तासामप्यलौकिकशरीरवत्त्वात्तथाकृतिर्व्यर्था नीरसा च स्यादिति दिक् । 'नन्वन्ते या मतिः सा मति'रिति प्रेमवदाचार्यानुग्रहपलेनात्यसंशयेन पूर्वाहं रागजमगवद्विरहेण वा तत्क्षणमेव देहपाते प्रियसगमो भविष्यत्येव । अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादा भज्येतेति किमर्थमलौकिकसामर्थ्यदानं किमर्थं वा न तत्तद्वशानु-
भावनमिति चेत् । अत्र वदामः । 'रसो वै स' इति श्रुतेः प्रमो रसरूपत्वादसमर्यादयैव स्वरूपदानमित्यलौकिकसामर्थ्यदानं तत्तद्वशानुभावनं चेति जानीहि । अपि च, तत्क्षण-
मेव देहपाते चक्षुरागादिक्रमेणावस्थानुभावाभावदर्शने रसमार्गीयमगवदीयानां सन्देह-
स्यात्को वेद रसरूपमगवत्प्राप्तिरेतस्यायवान्यस्वरूपमगवत्प्राप्तिरिति । तदर्थमेव कस-
चिदलौकिकसर्वावस्थानुभवनैव कार्यते प्रमुखा । तथा सति तत्तदवस्थानुभवस्य प्रत्यक्षतो
इदयमानत्वेन सर्वेषां रसरूपप्राप्तेर्निश्चयादेतन्मार्गीया प्रवृत्तिरपि निःप्रत्यूहा भवेत्,
तदर्थमनैवालौकिकमामर्थ्यदानं तत्तद्वशानुभावनं चेत्यलं पल्लवितेन । एवमेवालौकिक-
सामर्थ्यं साक्षाद्वन्दानादिष्वपि दीयत इत्यग्रे व्यक्तीभविव्यति । यद्वा, योस्मिन्मार्गे
समायाति तस्य तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अन्यावृत्तो भवेत् कृष्ण पूजया श्रवणादिभिः ।
प्यावृत्तोपि इतै चित्त श्रवणादौ न्यसेत् सदा । ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा
भवेदिति' मक्तिरर्थिन्यां तनुजगित्तजसेनाकरणे प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्युक्तत्वाच्चद-
नन्तरं तत्र 'यदा स्याद्व्यसनं कृष्णं कृतार्यः स्यात्तदैव ही'त्युक्तत्वाच्च व्यसनप्राप्तेः कृतार्थी-
करणस्वभावात् प्रापयिष्ये मनोरथो व्यसनप्राप्तिरप्ययको भवति । तत्र व्यसनविर्भावे
महातापोदयात्तत्सहन लौकिकमामर्थ्येन कर्तुमशक्यमतिदुःसहत्वादिति भगवता व्यसना-
विर्भावादव्यवहितपूर्वं तत्पमत्तमेव वानालौकिकमामर्थ्यं दीयते व्यसनसहनार्थम् । एवं
प्यालौकिकरूपं दाने हि । हि निश्चयेनालौकिकप्यालौकिकसामर्थ्यस्य दाने आर्याः
प्रापयिष्ये मनोरथो व्यसनप्राप्तिरप्ययको सिद्ध्येन्नियमो भवेत्, व्यसनप्राप्तिः स्यादिति
यानत्, तददाते ॥ न निष्पद्यत इत्यर्थः, । तथा च शुद्धपुष्टिमार्गीयस्य प्रेमासक्तिरूपायां
सेवायां विद्यायां प्रथमफलमलौकिकमामर्थ्यप्राप्तिरिति श्रीमदाचार्यैरतस्य प्रथमफलत्वं
मुक्तमिति भावः ।

अथैतादृशप्रयोगजनितदेहपातान्तरं तु धाराम्यन्तरमेदेनेदानीं तु देहस्य लौकिक-
त्वात्प्रापिमात्रा मकमग्नान्मग्नयेनान्तं कर्ममैवालीकित्वाचान्तरेव च मापि परम-
पाष्टापन्न फलप्रवेपि मुख्यफलरूपं द्वितीय फलमाहुः फलं चेति । अत्र निरणे फलपदस्य

सायुज्यत्वेन व्याख्यानाद्वितीयं फलं सायुज्यरूपं चा भवेत् । अत्र चाशब्दो विकल्पार्थः । यद्यतिकृपाविशिष्टमूलाचार्यरूपग्रीमद्वज्रभक्तैर्गितविशिष्टा प्रमोक्षादहस्यलेन्ना स्यात् । अत्र सायुज्यं शुद्धपुष्टिमार्गीयमेव विवक्षितम्, न त्वन्यत् । शुद्धपुष्टिमार्गीय-सेवाफलस्यैव निरूपणात् । ननु सायुज्यमेकविधमेव शास्त्रान्तरेषु श्रूयते, न त्वन्यप्रकारक-मतो न त्वन्यदिति निषेधो गोपपद्यत इति चेत् । अत्र वदामः । द्विविधं तावत्सायुज्यं स्थूलतया । तत्रैकमभेदसम्बन्धयद्वितम्, द्वितीयं तु भेदसम्बन्धयद्वितम् । तत्रार्थं 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिप्रमाणसिद्धम्, साधारणानुग्रहात् केवलमर्यादारूपमेकविधमेव । द्वितीयं तु त्रिविधम् । तत्रैकं 'ब्रह्ममृतः प्रसन्नात्मे'त्यादिगीतावाक्यसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकोत्तमाकस्मिककृपाजनितपरमभक्तिरामजन्यभगवद्गानोत्तरसामयिकभगवत्प्रवेश-रूपगृहादिप्रवेशवत् । प्रवेशस्य भेद एव सम्भवाद्भेदयद्वितत्वं ज्ञेयम् । द्वितीयं तु 'ब्रह्मविद्याप्रोती'त्यादिश्रुतिसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकाकस्मिकोत्तमतरकृपाजनितभक्ति-रामजन्यभगवत्प्रवेशरूपसायुज्योत्तरं तत्सहभावविशिष्टसर्वकामभोगरूपम् । भोगोत्तरं स्वस्मिन्प्रवेशश्च मर्यादासंवलितत्वात् । तृतीयं तु 'केवलेन हि भावेने'ति वाक्येन 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह'ति वाक्येन चात्युत्तमतमकृपाया ब्रह्मभाव-ज्ञानवैराग्यादिनिरपेक्षप्रेमासक्तिव्यसनरूपकेवलभावाजनितभगवत्सहभावविशिष्टसर्वकालिक-सर्वकामभोगरूपं च । तत्र गीतोक्तप्रवेशरूपसायुज्ये पुरुषोत्तमप्रवेशमात्रमेव फलम्, विशेष-कृपाडभावात् । न चाक्षरज्ञानमार्गसायुज्यात् को विशेष इति वाच्यम् । अक्षरज्ञानमार्गे स्वभेदेन गणितावन्दाक्षरसायुज्यम् । पुरुषोत्तमज्ञानमार्गे तु भेदेनागणितानन्दपुरुषोत्तम-सायुज्यम्, भेदेनानुभूयमानमिति विशेषस्य जागरूकत्वात् । अत एवाचार्याश्रित्यैस्कन्ध-निषन्धे 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनानुभवात्तत' इत्युक्तवन्तः । किन्वाक्षरस्य धर्मरूप-त्वाद्वर्मसायुज्यम् । पुरुषोत्तमस्य तु धर्मत्वादेतत्सायुज्यस्य धर्मसायुज्यरूपत्वाबासा-धिक्यस्यैव विशेषरूपत्वाच्च । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगरूपसायुज्ये तु मर्यादा-रूपब्रह्मभावोत्तरं सर्वकामभोगस्य मर्यादापुष्टिरूपत्वात् प्रमाणानुरोधिपुरुषोत्तमेन सहो-त्सर्गतो मर्यादापुष्टिरूपमहिषीसजातीयसर्वकामभोग एव । न तु शुद्धपुष्टिमार्गीयो व्रज-भक्तसजातीयसर्वकामभोगः । न च 'ब्रह्मविद्याप्रोती'त्यत्र ब्रह्मभावोत्तरं सर्वकाम-भोग एव श्रूयते, न तु परमभक्तिराम इति ब्रह्मभावोत्तरसामयिकभक्तिरामोत्तरं सर्वकामभोगः कथं भवतोच्यत इति वाच्यम् । 'सह ब्रह्मणे'त्यत्राप्रधानतृतीया-निर्देशात् । तत्राप्रधानत्वं तु 'अहं यत्कपराधीनो ह्यस्मत्प्र इव द्विले'त्यादिप्रमाणैर्भक्त-विषय एव भगवतो, नान्यविषय इति मध्ये परमभक्तिर्भवतीति तथोक्तत्वात् । ननु श्रुतिप्रलेन ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगेऽपि विनियमं भक्तिं परमप्रसन्नोपधानल-भंगीक्रियतामिति चेत् ? न । 'इतिहासपुराणान्यां वेदं समुपहृत्वे'दिति वाक्या-

दितिहासपुराणादिषु कुत्रापि भक्तिमार्गातिरिक्तमार्गे ब्रह्मणोप्रधानत्वस्याश्रयमाणत्वात् । अपरञ्च, यदि ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगो विनैव भक्तिं स्यात्तदा त्वदुक्तं घटेतापि, न तु तथा । यतस्तादृशसर्वकामभोगस्य पुरुषोत्तमज्ञानजन्यमगवत्प्रवेशरूपसायुज्यसाध्यत्वात् । तत्र पुरुषोत्तमज्ञानं च भक्तिसाध्यम् । 'ब्रह्ममृतः प्रसन्नात्मे'त्यारभ्य 'विश्वे तदनन्तर'मित्यन्तेन प्रघट्टकेन भगवता पुष्टिमर्यादामार्गे एवमेव सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा सर्वेषामेव ब्रह्मभावापन्नानां सर्वकामभोगः प्रसज्येत, नियामकाभावात् । अतो ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगस्य भक्तिं विना जायमानत्वाभावादप्रधानत्वं परब्रह्मणो भक्तिकृतमेव, न तु भक्तिं विना कुत्रापि मनुक्तमेव साधीय इति दिक् । अत एवास्मात्प्रथमिया 'भुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति भगवतो भक्तियोगदानाभावः श्रूयते यस्य कस्यचिदिति दिक् । तृतीये सायुज्ये तु वेदमर्यादासवलनाभावात् प्रमाणातीतस्वरूपेण प्रमाणातीतभक्तानां प्रमाणातीतसर्वकामभोगः । एवञ्च चतुर्विधसायुज्यस्यापि प्रमाणसिद्धत्वेन प्रकृते सायुज्यपदेन भेदचञ्चितसायुज्येषु तृतीयमेव सायुज्यं विवक्षितम् । इदमेवं च शुद्धपुष्टिमार्गीय सायुज्यमिति । अत्र 'प्राणेन सायुज्यं सलोकतानामोती'त्यादि-श्रुतिप्रयोगाद्युज्जि योग इति धातोर्बहुलं छन्दसी'ति बाहुलकाद्भावे किंवा सुकृशब्द-सिद्धिः, ततः सहशब्देन समासः, ततो बोधसर्जनस्येति सहशब्दस्य सादेशः, ततो भावे प्यञ्प्रत्ययश्च । यद्वा । सहयुनक्तीति सयुक् किप्चेतिसुप्तेण कर्तरि क्तिप्, सयुजो भावः सायुज्यं सहभाव इति ज्ञेयम् । अत्रेदं तत्त्वम् । कदाचिदतिरूपायां पुरुषोत्तमप्रवेशमान-लक्षणसायुजनतो ब्रह्मभावजनितप्रवेशोत्तर सर्वकामभोगरूपसायुज्ययोग्यतायतश्चापि शुद्ध-पुष्टिफलप्राप्तिः केषांविद्भवति, शुक्तेमस्यप्यव्यपदेशादिति न्यायात्, नतु सर्वेषाम् । अन्यथा मार्गभेदकरणवैयर्थ्यापात इत्यवधातव्यम् । नन्वेतादृशशुद्धपुष्टिफलप्राप्तिश्चेत्केषांविद्भवति तर्हि तत्सायुज्यं किमर्थं दत्तमिति चेत् ? स्वस्य स्वतन्त्रेच्छत्वादि ज्ञापयितुमिति गृहाणेति सन् चतुरस्रम् ।

अथ यस्मिन् जीने यादृशी कृपा तस्मिन्तादृशफलदानौपयिकभावप्राकट्यपूर्वक-सेवया तादृग्भगवद्वत्त्वं फलमिति सिद्धान्तः, तथा च यस्मिन् ब्रह्मभक्तरत्नैमित्तविशिष्टा भगवत्कृपा देहपातोत्तरक्षण एव साक्षादगसगन्निपयिणी तस्य तु पृथक्तेजप्रणाल्यैतदेहे तत्क्षण एव मनसि स्वभादी वैतदेहपातोत्तरं तु वृन्दाननादौ चानिलम्बेन साक्षादगसग एव भवति । यस्मिन् देहपातोत्तरक्षण एव न साक्षादगसगन्निपयिणी कृपा, किन्तु निलम्बेन, तस्यापि प्रेमोत्पत्त्यमान एव ॥ प्रेमासक्त्यनन्तरमेव भगवत्कृपा वा देहपाते प्राप्तातीक्रन्देहे प्रेमावपम्पानिर्माणेन व्यसनापमम्पानिर्माणेन वा निलम्बेन च साक्षादगसग एव भवति । यस्मिन् दाम्भ्यगतिन्यापधिकारनिपयिणी कृपा तस्य तु तादृग्भगवत्पूजकमेवया पूर्वोक्त-प्रणाल्यैतदेहपातोत्तरं वृन्दाननादौ दाम्भ्यगतिन्यापिनारनिशिष्टालीक्रन्देहप्राप्तिरूपं

तृतीयं फलं भवतीत्याहुः अधिकारो वेति । सायुज्यरूपफलदानेनाधिकारविशिष्टदेह-
प्राप्तिर्वा भवतीत्यर्थः । अत्र सेवौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्विति विवरणोक्त-
वैकुण्ठपदेन 'गोकुलं वनवैकुण्ठ'मिति कृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपञ्चातीतमगवन्निवासस्थानं
व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं बृहद्वनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्भोवर्धनादि-
च । तत्र सायुज्यरूपफलदानेऽधिकारः सेवौपयिकदेहरूपो वायवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठा-
न्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपमगवन्नोक्त्वाभावाद् गोकुलस्यैव तादृग्मगवन्नोक्त्वाऽवैकुण्ठ-
पदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चामिप्रेतमिति बोध्यम् । अत्रालौकिक-
सामर्थ्यं यथावान्तरफलरूपम्, मुख्यफलं तु मुख्यसायुज्यमेव, एवमेवाधिकारिदेह-
प्राप्तिरूपं तृतीयं फलमप्यवान्तरफलरूपमेव, मुख्यं फलं त्वधिकारिदेहद्वारैवाप्रापि मुख्य-
सायुज्यमेव । स्वदत्ततादृगधिकारिदेहकृत'त्वत्पृष्टप्रियवार्ताकथनं च ब्रह्मयज्ञोस्त्व'त्यादिरूप-
प्रियतमसेवासन्तुष्टश्रीमद्भजमत्तरबानुग्रहेणैवेति बुध्यस्व । अत एवालौकिकस्य दाने
हीत्यत्राधिकारो धेतव्यः च फलपदाप्रयोगः सायुज्य एव च फलपदप्रयोगश्च ।
अत्रातिरहस्यत्वाच्च्रीमदाचार्यरसैरलौकिकसामर्थ्यसायुज्यवैकुण्ठादिपदानि परोक्ष-
वाद्देवैव प्रयुक्तानीति ज्ञेयम् । ननु यत्र परशुरामशचीपतिविरिञ्चिदलौकिकसामर्थ्य-
भोगाधिकार इष्टास्तत्र न सर्वदा इष्टा इति सामर्थ्यभोगत्वाधिकारत्वसामान्यादेतेषामपि
नाशः स्यादिति न परमफलत्वमेतेषामित्याशङ्क्याहुः न कालोत्र नियामक इति ।
अत्रालौकिकसामर्थ्यभोगाधिकारेषु सर्वोत्तमप्रभुश्रीत्याशयकत्वात् काल आधिपतौकिक
आध्यात्मिक आधिदैविको वा नियामको न भवति, मगवन्नियम्यत्यादित्यर्थः । दृश्यते
लोकेपि प्रमुदत्तसामर्थ्यं भोगेधिकारे वाधिकारिणो नियामकत्वाभावात् । अत एवोक्तं
सगुणस्यैव कालाधीनत्वम्, न गुणातीतस्वेति 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृत'मित्यादिना प्रभुजै-
कादशे । तस्मान्नैषां कालाधीनत्वमिति श्रयाणां फलत्वं निःप्रत्यूहमित्यास्तां तावत् ।

यद्वा, अलौकिकस्यालौकिकविषयसामर्थ्यस्य दाने हि निश्चयेन जातो य आद्यः
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसश्रयात्पुरुषमैवैतन्मार्गीयसत्संगादिनेदं प्रथमतयोत्पन्नो मनोरथः
सिद्ध्येत् सिद्धो भवेदित्यर्थः । स आद्यो मनोरथः क इत्याकांक्षायामाहुः फलं वा
अधिकारो वेति । फलरूपो वाधिकाररूपो वा । नात्र सन्देह इति भासः । अत्र फल-
विषयकोधिकारविषयको मनोरथोपि फलवदधिकारवदेव सुखजनक इति ज्ञापयितुं रूप-
केण निरूपणमिति दिक् । तथा च ब्रजभक्तमावसजातीयभावैः शुद्धपुष्टिमार्गे भजनं
कर्तव्यमिति मिद्वान्तः सम्पन्नः । तत्र ब्रजभक्तेषु 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः'
इति वात्स्यादनन्यपूर्वाः कुमार्यो मगवति पतिमावशुक्ताः । जन्तर्यहगत्तारूपा अन्यपूर्वास्तु
'चारुपरेण सुसेहं मुहुरं सर्वतोषिकम् । मयि सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्वा भविष्ये'ति
बृहद्भामनपुराणादय च 'तमेव परमात्मानं चारुद्वेषापि संगता, मत्कामा रमणं चार-

मस्वरूपविदोवलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगच्छतसहस्रं इति दशमस्कन्धीयैकादश-
स्कन्धीयभगवद्वाक्येभ्यो भगवत्युपाधिरूपजारमावयुक्ताः । अप्रतिबन्धेन प्रभुसमीपं गता
अन्यपूर्वास्तु सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकनिरूपधिस्रियत्वभावयुक्ताश्च भगवति । तत्र परकीयायमेव
रसस्य परमा कष्टेति रसशास्त्रसिद्धान्तादनन्यपूर्वाणां नन्दाधीनानां भगवति पतिभाव-
युक्तानां कुमारीणामथ च निरूपधिस्रियत्वभावयुक्तानां नित्यसिद्धानां चारभावयुक्तानां च
श्रुतिरूपाणां चान्यपूर्वाणां परकीयात्वात् परकीयात्वधर्मविशिष्टत्वेनैव परमकाष्ठान्नररूप-
भगवत्प्राप्तिः । न तु कुमारीणां स्त्रीयात्वेनान्यपूर्वाणां तु परकीयात्वेनेति भेदः । तथा
सति विवाहितानामेव स्त्रीयात्वात् श्रीभागवते कुमारीभिर्भगवतो विवाह उक्तो भवेत् ।
अन्यपुराणादिषु मूलमाधवमाहात्म्ये रुक्मिणीविवाहात्पूर्वं कुमारीणां भगवता समं विवाहः
श्रुतो यद्यपि तथापि स कल्पान्तरीयांशवताररूपश्रीकृष्णविषयकः । तत्कल्पीयश्रीकृष्ण-
स्वरूपसांशत्वात् तस्यापि स्वरूपस्य पूर्णत्वेनैव न्यासचित्प्रसादो जातः स्यात् । तस्मा-
त्सारस्वतादिकल्पान्यकल्पीयावतारा अंशवतारा एवेति जानीहि । निरूपितं चैतत्सर्वित्तरं
मल्लतयहिर्मुखमुखमर्दनाख्ये ग्रन्थ इति तत्रैवावलोकनीयम् । ननु यदि भगवति
पतिभाव एव कुमारीणां तदा महिषीप्राप्यप्रमाणानुरोधिभगवत्स्वरूपप्राप्तिः स्यान्न तु
लोकवेदातीतप्रमाणानुरोधिस्वरूपप्राप्तिः स्यादथ च तदनुरोधेनाश्रुतोपि विवाहः
कल्पनीयः स्यादिति चेत् । अत्र श्रूमः । 'कालायनि महाभागे महायोगिन्यधीश्वरि ।
नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ।' 'मृगान्नन्दसुतः पति'रिति मध्ययोर्नन्दसुत एव
पतित्वप्रार्थना भावना च । स श्रीमन्नन्दसुतस्तु ब्रजे 'एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सखलो-
पस'दिति तृतीयस्कन्धीयश्रीमद्बुद्धयवाक्यादेकादशवर्षपर्यन्तमेव स्थितः । तदुत्तरं तु
मथुरायामेव गतः । यज्ञोपवीतं च वैद्यानां द्वादशे वर्षे, यज्ञोपवीतं विना च न विवाहः ।
स विवाहोपि तत्रातीयानामासुरपैशाचयान्धर्वभेदेन विविधः । तनापि वैश्यस्मासुरो मुख्यः ।
तत्र द्रव्यादानादासुरः, छलेन कन्याहरणालेशाचः, गान्धर्वस्त्वन्योन्यातुरागेण 'स्वं मे
गार्यो ह्यं मे पति'रितिसमयरूपः । एवं चात्र यज्ञोपवीतकालाभावेन प्रभोर्यज्ञोपवीताभावा-
देकादशवर्षान्यन्तर एव च कुमारीणां भगवत्सम्बन्धाच्च कोपि विवाहो नात्र वक्तुं शक्यः ।
तथा च विवाहजनितपतित्वाभावाच्च महिषीप्राप्यस्वरूपप्राप्तिर्न वा विवाहकल्पनेति दुष्यस्व ।
न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादामंग इति वाच्यम् । भगवत्सकाशात् प्रमाणा-
तीतफलप्राप्त्या तासां पतित्वप्रार्थनेनैव जाता, न तु विवाहजनितपतित्वप्रार्थनेत्युन्नयनात् ।
अन्यथा 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः' इत्यत्र विवाहोत्प्रेतोपि कृतः स्यात् ।
तस्मादन्याधीनतानिवारणार्थं निःशंकतया सर्वदा मिलनार्थं च 'स वै पतिः स्यादश्रुतोभयः
स्यैव समन्ततः पति भवानुरं जन'मित्युत्तलक्षणपतित्वमेव शार्थितं तामिनं तु विवाह-
जनितपतित्वमिति । अत एव प्रमाणातीनायां रासटीलायामेव तामापाकरणम् । यतश्च

न विवाहितपतिभावना प्रभावत एव च न तासामन्यपूर्वाभिः सह लीलायामीर्ष्यादिकं जातम् । विवाहितपतित्वे सति लीर्ष्यादिकं कासाञ्चिदपि सर्वदावश्यमुद्भवेदेव, सत्य-
मामादिषत् । न च 'तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युचैः पदानि यत्, यैकापहृत्य गोपीनां
रहो भुंक्तेऽप्युताधर'मित्यत्रेर्ष्या तासामपि श्रूयत एवेति वाच्यम् । नैयमीर्ष्या सहभोगेपि
त्येकैव भुंक्ते इत्यस्मिन्नेवे ईर्ष्या । तथा च समानशीलव्यसनरूपा सखी मूत्वा प्रियविप्र-
योगजनितात्यसद्भास्मद्विप्रयोगजनितं दुःखं ज्ञात्वापि यदस्मान् विहाय भुंक्ते तत् क्षोभं
जनयतीति सखीत्वप्रयुक्ततत्सेहजनितेर्ष्या, न तु सपत्निभावजनितेति निर्णयात् । अत
एव 'ददशुः प्रियविरहेपमोहितां दुःखितां सखी'मित्यत्रे तस्यास्वासां च सखीभाव उक्तः ।
अत एवाग्रे तत्सहभावेन रासलीला, अन्यथा तया सद्धान्याभिः सह वा रासलीलायाम-
मर्यादरसो न स्यात् । तस्मादस्मदुक्ताभिप्राय एवात्र । विवाहितपतिना सपत्नीसहभावकृत-
लीलायां तु यदिरीर्ष्यादिभावाददर्शनेप्यन्तरीर्ष्योसंवलनं तिष्ठत्येव लोके राजमहिषीणाम् । अत
एव वासरदाननियमोपि तत्र, अत्र तु सर्वदा सर्वसंवलितत्वेनैव लीलाकरणमिति महदेव
वैलक्षण्यमित्यास्तां तावत्प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तया । एवं चैतादृशपतिभावेनानन्यपूर्वाणां
कुमारीणां जारभावेनान्तर्दृष्टगतानां निरुपधिप्रियत्वभावेन च रासमण्डलमण्डनानां च
परमकाष्ठान्नरसरूपमगवत्यातिः, तथा च 'गोपीभावेन ये मक्ता' इत्यादिपुराणवाक्यात्
तादृशभावसजातीयभावेनैवाधुनिकानामपि तादृशमगवत्यातिरिति सिद्धम् । तत्रापि रसो-
परिच्छिन्न इत्यपरिच्छिन्नस्वरूपसर्वभावप्रपत्त्यैकलभ्यः । तत्र जारभावो न सर्वभावप्रपत्तिरूपः
कामैकमात्रप्रपत्त्येनैव तस्योद्भावात्, परिच्छिन्नस्वरूपत्वात् । अत एव तेन भावेनास्य
रसस्य न प्राप्तिरिति तासां प्रतिपन्नोपि जातः । तस्य देहस्य च सगुणभावाश्रयत्वेन
सगुणत्वादेव तत्त्यागानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्त्या निर्गुणताद्यसत्स्वरूपप्रियप्राप्तिस्वाप्तमजनितं,
अन्यथा तद्भावस्य सर्वभावप्रपत्तिरूपत्वेन निर्गुणत्वे तच्छरीरस्य च निर्गुणत्वे तेनैव
शरीरेण प्रियप्राप्तिः स्याद्व्यासमण्डलमण्डनानामिव । अत्राधिकपूर्वपक्षसमाधानानि तु फल-
प्रकरणीयसुबोधिन्यामवलोकनीयानि । तथाचातिप्रतिकूलदेहादिभावेनापि चेत् प्रभुयोगीन्द्र-
प्राप्त्या मुक्तिं ददाति तदातिप्रेमसंवलितजारभावेन कथं न गुणातीतरसरूपस्वरूपं
दद्यात् । परन्त्वेतदेहप्राप्तानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्तिमुत्पादैव दास्यति । एतादृशस्वरूपस्य
सर्वभावप्रपत्त्यैकलभ्यत्वात् । एवं च सति यद्येतदनन्तरमपि सर्वभावप्रपत्तिरेव भाविनी,
तर्हि भगवति सर्वभावप्रपत्तिरेव कार्या, न तु जारभावः । 'प्रञ्चालनादि पङ्कसे'ति न्यायात् ।
यदि कुत्रापि सर्वोपमर्देन जारभाव एवोदेति तदा भगवदिच्छेद्य तथा, परन्तु सर्वभाव-
प्रपत्तिमुत्पादैव तत्रापि फलं दास्यतीति ज्ञेयम् । न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति
प्रतिज्ञाविरोध इति वाच्यम् । सर्वभावप्रपत्तिलभ्यप्रभुरूपप्राप्तौ जारभावजन्यकामपुर्विरूप-
फलसाध्यन्तर्भूतत्वात् प्रतिज्ञाविरोधाभावात्, तस्माजारभावेन भगवद्भजनं न कर्तव्यम् ।

अत एव सर्वभावप्रपत्तिसहितानां रासमण्डलमण्डनानामपि कामपूर्तिरूपफलमपि दत्तं प्रमुणा, अन्यथा तत्र दत्तं स्यात्, ततो ज्ञायते सर्वभावप्रपत्तिलभ्ये फले तदप्यन्तर्भूतमिति । न च पतिभावेऽपि न सर्वभावप्रपत्तिः, पतित्वमात्रस्यापि परिच्छिन्नत्वादिति शङ्कनीयम् । पतिव्रतानां पत्यौ भगवत्तत्त्वज्ञानपूर्वकमजनस्य विहितत्वात् सर्वत्र सर्वदा सर्वसमयेषु च मम पतिरेव गतिरिति सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् । एवं च सति यत्र विवाहिते लौकिकेपीयं रीति-स्वनालौकिके साक्षाद्भवति पतिभावे सर्वभावप्रपत्तिरिति किं वक्तव्यमिति । न च तर्हि महिषीणां कुतो न सर्वभावप्रपत्तिजनितं फलं जातमिति वाच्यम् । विवाहरूपसंस्कारस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति दिक् । तथा चानन्यपूर्वकुमार्यभिप्रेतकुमारीसजातीयपतिभावे-नान्यपूर्वजनसीमन्तिनीनिष्ठनिरुपविप्रियत्वभावेन वा भजनं कर्तव्यमिति निष्कर्षः । तत्रेदं भजनं श्रीमद्भजमक्तमजनोपेक्षया स्वातन्त्र्येण न कर्तव्यम्, यत एतादृशभावेन भजने 'मन्माहात्म्य मत्सपर्या मच्छ्रद्धां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणी'त्यादि पुराणेऽर्जुन प्रति भगवता स्वसपर्यां गोपिका एव जानन्तीत्युक्तत्वाद्वज्रमक्ता एव गुरवः । तथा च तत्समकक्षतया स्वातन्त्र्येण भजने गुह्येहनरूपापराधः प्रसज्येत । तथा च भगवान् फलं न दद्यादाचार्यं मां विजानीया'दिति वाक्यात् । किञ्च, 'न पारयेऽहं निरवधसंयुजां स्वसावुकृत्यं विद्युधायुषापि वः । या मामजनं दुर्जरगेहशृङ्खलां संवृक्ष्य तद्वः प्रतियातु साधुने'त्यादिफलप्रकरणीयप्रमुषाम्नादयं प्रमुतेतदधीन एव सर्वदा क्रीत-जनवन्न त्वन्याधीनः, अतोपि न तदुपेक्षया भजने फलप्राप्तिः । न च 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्ततश्च द्व द्विज । साधुभिर्ग्रहदयो भक्तैर्मक्तजनप्रियः । नाहमात्मानमाशासे मद्रक्तैः साधुभिर्विना । श्रिय चात्यन्तिकीं व्रजन् येषां गतिरहं परा । ये दारागारपुत्रातान् प्राणान् निक्षिपन्ति परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्वक्तुमत्सहे । मयि निर्वद्धहृदयाः साधवः समदर्शिनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सस्त्रियः सत्यंति यथे'त्यादिनाम्नरीपादिभक्ताधीनत्व-मपि श्रूयते, न त्वन्मरीपादेरेतत्स्वरूपप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'भक्तिमेदो बहुविधो मार्गोभामिनि भाष्यते । स्वमानगुणभेदेन पुंसां भावो विभिद्यत' इतिनाम्नाद्धक्तिमार्गोनेकविधः, तेषु च भक्तिमेदेष्येतामां भक्तिरत्युत्तमा, परमकाष्ठापन्नस्वरूपलाभात् । अत एवैताः परं तनुभृतो ननु गोपन्यो गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः । बान्धन्ति यद्भवमियो मुनयो यय च किं प्रजजन्मभिरनन्तरुयारमस्य' । अत्रैता गोपन्यः परमनिश्चयेन तनुभृत इत्य-नेनान्ये भक्ता अनिश्चयेन तनुभृतो न मनन्तीत्युच्यते । नन्वन किं कारणमित्याकांक्षया-माहः गोविन्द एवेति । गोविन्द एव निरूढभावाः, न त्वन्यस्मिन् । निरूढः वक्तु-मशक्यो मासो यासां ताः । यथा निरूढशब्दे व्युत्पत्तिर्न कर्तव्या तादृशभावात्तथैतामां भावेपीति भावः । गोगोहृन्नेन्द्रराचेन गोविन्दपदेन च धर्मिमात्रपरता तामां निरूपिता । नन्वन्यभावनमता अति महिष्यादयो धर्मिणा एवेत्याशङ्क्यामाह निखिलात्मनीति ।

निखिलानामन्येषां धर्मिणां धर्माणामप्यात्मा मूलरूपधर्मित्वर्थः । तादृशत्वं श्रीयशोदा-
नन्दने श्रीकृष्ण एव, 'कृष्णमेतमेवेति त्वमात्मानमखिलात्मना'मिति वाक्यात् । तथा चान्ये
धर्मिपरा अपि न निखिलात्मस्वरूपश्रीकृष्णरूपधर्मिपरा इति भावः । नन्वेवं किमित्यर्थं
भावः स्तूयते, भिन्नरुचिर्हि लोक इति न्यायाद्यस्य यदोचते स तमेव भावं तमेव स्वरूपं
च सर्वोत्कृष्टं जानातीति चेत्तत्राह वाञ्छन्ति यद्भवमिषो मुनय इति । पूर्वं संसार-
भयेन मुनयः मननशीला भूत्वा प्राप्तज्ञाना निवृत्ताविद्याः शुकादयोपि यद्यस्मात्कारणात्
वाञ्छन्ति यं भावम् । तथा च येन निःशेषाविद्याभाववन्तस्त एवान्यप्रकारकं भावमन्यप्रकारकं
भगवत्स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टत्वेन परमकाष्ठपत्रं जानन्तीति भावः । किञ्च, वयमपि वैश्या-
पेक्षयोत्कृष्टाः क्षत्रियाः लौकिका अपि वाञ्छामः । यतोऽनुभावदर्शनं विना नोत्कृष्टं मन्यते
कोपि कमपि । तस्माद्यत्र लौकिकालौकिकानां वाञ्छास्वभावस्तत्स्वरूपमेव तदासक्ताश्च
सर्वोपरि विराजमाना इति किं वाच्यमेतत्स्वभावस्यैतत्स्वरूपस्य तन्निष्ठानामासां सर्वाधिकत्व
इति निगर्वः । अतः कारणादनन्ताः कथा यस्यासावनन्तकथः श्रीकृष्णस्तस्मिन् यो
रसोद्बोधाभाववान् तस्य ब्रह्मजन्मभिः सहस्रमुखचतुर्मुखादिजन्मभिः किम् ? न किमपी-
त्यर्थः । यद्वा, जन्मभिः पुनःपुनर्जन्मभिरनन्तकथारसस्य तस्य किं ब्रह्म भक्षारूपम् ?
न किमपि । तेषां मनसि ब्रह्मस्वरूपमप्रयोजकं भासत इत्यर्थः । तथा चानन्तकथारस-
निष्ठत्वे जन्मैव वरम्, न तु सुक्तिरिति । तथा चैतन्मार्ग एतासामेव गुरुत्वेनान्यस्वरूपस्या-
न्याधीनत्वेऽप्येतासां भावस्य सर्वोत्तमत्वात् परमकाष्ठपत्ररसरूपभगवत्स्वरूपमेतदधीन-
मेवेत्यपि विचार्यासामेवास्तिदैन्येन दास्यकरणे तत्स्वरूपप्राप्तिस्तदनुग्रहेण, न तु स्वातन्त्र्ये-
णेति ज्ञेयम् । अपरं च 'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौ-
पधीनान् । या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमुग्ध्याम्',
'वन्दे नन्दब्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः । यासां हरिकयोद्गीतं पुनरिति भुवनत्रय'मित्या-
दिना प्रजभक्ताः स्वजनस्वार्थपथस्य च परमकाष्ठपत्रस्य त्यागेन मुकुन्दस्य मोक्षवातुरपि
पदवीं येन मार्गेण भगवान् गच्छति तं मार्गमेव तच्चरणरेणुसंघतितं भेजुर्न तु सुक्तिम् । तथा
च मुक्त्यपेक्षयापि भगवच्चरणरेणुरेव सर्वोत्कृष्ट इति सिद्धम् । एवं चैतादृक्चरणरेणोरेता-
दृशानुभावज्ञापने ब्रजसीमन्तिन्य एव गुरव इत्येतासामनुवृत्त्यैव भगवच्चरणरेणुप्राप्तिरिति
श्रीब्रजभक्तचरणरेणुसम्बन्धि गुल्मलतौपधिविजन्मापि प्रार्थितमतिदीनतया श्रीमदुद्धवैर्वन्दनं
च तच्चरणरेणोरेव च कृतमन्यथा सुर्ववज्ञाकृतघ्नताजनितात्पराधेन न भगवच्चरणरेणुप्राप्ति-
रिति दिक् । तस्मादेतासां गुरुत्वादेतदधीनत्वाच्च तच्चरणरेणुदास्येनैवेतादृशभगवत्प्राप्तिसा-
न्यधेति निःप्रत्यूहम् ।

स्यादेतत् । अयं सर्वोपि यन्नो रसरूपप्रमुखरूपफलप्राप्त्यर्थमेव । 'रसो वै सः,
रसं धेवायं लब्ध्वानन्दीभवती'ति श्रुत्या रसरूपभगवत्प्राप्तेरेव परमफलत्वात् । सा च

प्राप्तिस्तेनैव सर्वभावेन परमानन्दमश्नुते' इति नादविन्दूपनिषच्छ्रुत्या 'सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा निषश्नुते'ति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतेश्च सर्वभावप्रपत्तिलभ्यसर्वकामभोग-
रूपा । स च पूर्णसर्वकामभोगोपि तेषां ब्रजसीमन्तिनीसदृशभावेनैव, नान्यभक्तभावसञ्जा-
तीयभावेन । एतदतिरिक्तस्थले प्रभुरशेनैव, न तु पूर्णस्वरूपेणेति । तथा च तत्कामनया
भजने कियमाणे ब्रजसीमन्तिनीदास्यकरणेपि मनसि उत्समताभावनासत्त्वात् कापञ्च-
सिद्धौ तासां गुरुरूपत्वेन सकपटभजने फलसिद्धेरभावस्तत्समकक्षता च स्यादिति चेत्,
अत्र ब्रूमः । परमकाष्ठापन्नरसरूपो भगवान् हि लोकेतिरहस्यतमां पुष्टिलीलां यत् प्रकटित-
वान् तत्किमर्थमिति पृच्छामः । न च 'आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माधुरे मम मण्डले ।
वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् यो रासमण्डले । जारधर्मेण सुखेहं सुखं सर्वतोधिकम् । मयि
सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति पृहद्वामनपुराणोक्तेः श्रुतीनामनुग्रहार्थमिति वाच्यम् ।
अनुग्रहस्य श्रुतिनिमित्तप्रदर्शितप्रकृत्यतीतलोकैपि कर्तुं शक्यत्वात् । न च 'पुरा महर्षयः
सर्वे दण्डकारण्यवासिनः । दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् । ते सर्वे स्त्रीत्व-
मापन्ना समुद्भूताश्च गोकुले । हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवार्णवादि'ति । 'अग्निपुत्रा
महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । अर्तार च जगद्योतिं वासुदेवमजं विशुम् । कृष्णस्य
रमणाय हि सहस्राणि च षोडश । गोप्यो रूपाणि चकुश तनाः कीडन्त केशव'मित्यादि
पद्मपुराणोत्तरखण्डमहाकौर्मादिवाराहपुराणादिवचनसिद्धदण्डकारण्यवास्तव्यमहर्षीणामनु-
ग्रहार्थमित्यपि वाच्यम् । दण्डकारण्यसमहर्षीणामपि तत्रैव स्त्रीदेहं सम्पाद्य रामरूपेणैव
न रमणं कृतम्, किन्तु तदेहपातानन्तरं स्त्रीदेहं सम्पाद्य ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिवृन्दावन एव
श्रीकृष्णरूपेणैव रमणं कृतम् । एव च तदेहपातानन्तरमलौकिकदेहं सम्पाद्य श्रुतिप्रदर्शित-
वृन्दानन एव कृतो नानुग्रहं कृतवानिति प्रश्ने तवोत्तरभावात्, न च स्वतन्त्रेच्छो भगवा-
निति वाच्यम् । 'अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रितः । मजते तादृशीः स्त्रीषा याः श्रुत्वा
तत्सरो भवेदिति फलप्रकरणीयवाक्याद्भक्तानुग्रहार्थमेतदेहलीलाप्रतिष्ठितमुप्राकट्यात् ।
प्रश्ने निःप्रयोजनकप्राकट्यस्याश्रुतत्वाच्च । न चानुग्रहं निना नैतादृशफलप्राप्तिरित्यनुग्रहेण
प्रापञ्चिकजीवानामप्येतदेहपातोत्तरं तादृशफलदानं तत्रैव स्थित्वा कुतो न करोतीति
वाच्यम् । भगवान् हि रसरूपस्वरूप प्रापञ्चिकजीवानामपि केषांयिदत्तु विचारितवान्
स्यमुत्पन्नमत्तेच्छापूर्वकलेच्छया । तत्र रसरूपमगवद्यातिस्तु रसरूपभावेनैव योग्या,
नान्याद्याभावेन, 'ये यया मां प्रपद्यन्ते' इति वाच्यम् । तत्र रसरूपभावस्वरूप साधनं
वेदादिषु कृतापि नोक्तमतः प्रश्ने वृन्दावनं रसरूपस्वरूप स्वरूप परिकर च तत्प्राप्त्यनु-
गुण स्वरूप साधन च प्रकटं कृत्वा तादृशसाधनेन तादृशस्वरूपप्राप्तिं महर्ष्यादीनां कृत्-
वान् प्रभुः, तदनन्तरं तादृशसाधनस्यानिर्भोनादनिर्भाग्यतां जीवानां तदनुग्रहेन तत्स्वरूप-

प्राप्तेर्निःप्रत्युहत्वमिति तथाकरणाभावात् । न च रसरूपभावमत्रादत्त्वानुग्रहेणैव कृतो न तादृक्फलदानमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रेच्छेन भगवतैव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं'मित्युक्तत्वात् तादृक्प्रतिपत्तिं विना तादृशानुग्रहामावात् तादृशफलदानाभावात् प्रपत्तेरपि तत्रैव दानेन प्राकट्यवैयर्थ्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । न च 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति मुण्डकोपनिषद्वाक्याद् विनापि साधनं भगवत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतद्वाक्यानुपदोक्त 'नायमात्मा यलहीनेन लभ्यो, न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिगात्, एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांसस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामे'तिवाक्य 'एतैरुपायैर्यतत' इत्युक्तेः पूर्ववाक्येन मर्यादीयसाधनमाश्रमिषेध एव, न तु एतैर्मन्मनसि स्थितैरुपायैर्ब्रजभक्तसजातीयभावादिभिः यः कश्चन यतते तस्य भगवद्दशीकारकसर्वात्मभावरूपफललाभादेव आत्मा ब्रह्मरूपं हृदये प्रकटं धाम विशते प्रविष्टो भवतीत्यर्थान्न मर्यादातीतसाधननिषेध इति त्वदुक्तेरनवकाशात् । अन्यथा फलत्वव्याहतिः । यत्किञ्चित्साधनसाध्यस्यैव फलत्वात् । तस्मादतिभाग्यवत्तराणां जीवानामेतादृशसाधनेनैवैतादृशफलप्राप्त्यर्थमेतादृशोक्तार इति । एवं च ब्रजभक्तसमानभावेनाभजने तत्फलप्राप्तेः कस्याप्यभावादेतादृशमार्गप्राकट्यवैयर्थ्यापातः स्यात् । अत एव 'क्षियो या पुरुषो वापि मर्तुभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नाम संशय' इति बृहद्भामनपुराणे । 'येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा सुहृदो दैवमिष्ट'मित्यादिना श्रीभागवते चोक्तम् । अन्यथैतादृगवाक्यं व्यर्थं स्यात् । तस्माद्ब्रजभक्तसजातीयभावेनैव भजनं कर्तव्यम् । परन्तु ब्रजभक्तदास्यपूर्वकमेव, न तु स्वातन्त्र्येण, ब्रजभक्तानामेतन्मार्गगुरुत्वाद्यमोक्षदधीनत्वाच्चेति निष्कर्ष इति सर्वं समत्वम् । न च प्रमोर्ब्रजभक्ताधीनत्वेन तदास्यकरणेपि यदि ताः प्रतिपद्यन् कुरुः प्रभोः स्वस्वरूपदाने स्त्रीस्वभावसिद्धप्रभुरेत्थंया तदा कथमेतादृशफलप्राप्तिरिति वाच्यम् । रसरूपप्रभोरेव फलत्वात् रसस्य च विभावानुभावव्यभिचारिसमूहरूपत्वात् तत्र विभावत्वेन ब्रजभक्तानां रसरूपप्रभुत्वात् तेषामप्यनुगत्यैवैतादृगमार्गप्राकट्यस्य जातत्वेन तत्कृतेत्थंया प्रतिपन्थामातान् । किञ्च, यत्रैव लौकिको नायकोनेकनायकानामेककालावच्छेदेन रसदानं कर्तुं न शक्नोति तत्रैवेत्थमपि सम्भवति । अथ तु प्रभोरलौकिकत्वात् 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोपितः । रेमे स भगवांस्तामिरात्मारामोपि लीलये'त्यत्रैवानन्तरूपत्वेन सर्वेषां रसदानकरणसमर्थत्वान्न केत्थंवाकाशः, यतः सर्वत्रैव सर्वानुभववेद्य एव प्रभुः सर्वदा विराजते । ननु प्रभु रसरूपसादन्तर्गतस्य ब्रजभक्ता विभावत्वेनास्मादिप्रपत्तिश्च ब्रजभक्तदास्यविशिष्टभगवद्विषयकसर्वात्मभावेन । एवं च भगवत्प्रसादानुभवे सिद्धे तत्समये कैनासां दास्यं स्यादिति । न च तदुत्तरेतासां दास्यं भास्तिवनि शङ्कनीयम् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति मर्यादाभंगप्राप्तेरिति चेन्न, अलौकिकरसभोगानुभूतसामर्थ्यस्य ग्राह्या रसरूपभगवद्भोगस्य ब्रजभक्तदास्य-

भोगस्य चैककालावच्छेदेनैव सम्भवेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादाया अभंगात् । न 'चाचार्यं मां विजानीयादि'त्यनेनाचार्यस्य भगवत्त्वेन तदास्यपूर्वकमेव जीवैर्भगवदास्यं क्रियते साधनदशायाम्, फलदशायां तु भगवदास्यमेव तिष्ठति, न त्वाचार्यदास्यम्, तत्र केयं मर्यादा, तथापि भविष्यतीति वाच्यम् । सर्वेषां भगवद्रूपाणां नित्यत्वेनाचार्यरूपस्य भगवद्रसातुगुणभगवल्लीलान्तर्गतत्वात् स्वरूपस्य चालौकिकसामर्थ्येन तदास्यकरणस्यापि सम्भवात् । एवमेव सर्वभावप्रपत्त्या भजनमिति प्रभुदत्तालौकिकविषयकसामर्थ्येन सर्वविध-
लीलास्त्व्येतस्य भजनकर्तुः सान्निध्यं सिद्धम् । किं बहुनांशावतारादिलीलायामप्येतेनैव च भक्तोपि तत्तल्लीलानुभवं करोतीति न कस्यापि लीलायामेतादृशभक्तसहभावो भगवतः । न चैवं श्रीनारायणादिभक्तस्यापि श्रीनारायणे सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् सर्वत्र तत्सहभाव-
प्राप्तौ पुरुषोत्तमसहभावोपि स्यादिति वाच्यम् । 'ये यथा मां'मितिपद्ये मामिति पदेन पुरुषोत्तमत्वेनांशुल्या स्वरूपप्रदर्शनपूर्वकमुक्तत्वादेतस्याः प्रतिज्ञायाः पूर्णपुरुषोत्तम-
मात्रसम्बन्धित्वात्, अन्यथा दण्डकारण्यस्पर्षीणामपि तेनैव स्वरूपेण रसदानं कृतं स्यात् कोसलेन्द्रकुमारेण । किञ्चित्स्याः प्रतिज्ञायाः सर्वभगवत्स्वरूपसम्बन्धित्वे
पूर्णत्वांशत्वादिविभागोपि न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तदान्यस्वरूपाणामंशरूपश्रीकृष्ण-
स्वरूपाणामपि श्रीमता व्यासेनोक्तत्वेन चित्ताप्रसादो न स्यादिति सर्वभगवद्वाच्यम् । एवञ्चैक-
भक्तसम्बन्धिन्या अपि लीलाया न परिच्छेदस्तर्हि सर्वभक्तसम्बन्धिन्या लीलायाः परिच्छेदः
केन कर्तुं शक्येतेति किं बाष्पान्नसागोचरमाहात्म्येषु प्रभुतत्परिकरतद्भक्तेषु विचारचातु-
र्येण । किञ्च 'त्रैलोक्ये भगवद्भक्ताः के त्वां जानन्ति मर्मणि । केषु वा त्वं सदायतः
केषु प्रेम तवातुलमि'ति श्रीमदूर्जनेन पृष्ठे भगवानुवाच 'न तथा मे प्रियतमो वृक्षा
रुद्रश्च पार्थिव । न च लक्ष्मीर्न चात्मा च यथा गोपीजनो मम । भक्ता ममानुरक्ताश्च
कृति सन्ति न मृतले । किन्तु गोपीजनः प्राणाधिकप्रियतमो मम । न मां जानन्ति मुनयो
योगिनश्च परन्तप । न च रुद्रादयो देवा यथा गोप्यो विदन्ति मां । न तपोभिर्न वेदैश्च
नाचार्यैर्न च विद्यया । वशोस्मि केवलं प्रेम्णा प्रमाणं तत्र गोपिकाः । मन्माहात्म्यं मधुर्या
गच्छद्वां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणि । निजाहमपि या
गोप्यो ममेति समुपासते । ताम्यः परं न मे पार्थ निगूढप्रेमभाजनम् । मम भक्तास्तु ये
पार्थ न मे भक्तास्तु ते मयाः । मम भक्तस्य ये भक्तास्ते मे भक्ततमा मता' इत्यादि-
पुराणप्रपञ्चकान्मद्भक्तगूढागमधिकेति श्रीभागवताद्भजमक्तानां भक्तशिरोमूषणत्वात्
प्रभोरेतन्प्रियत्वाच्चपि एतासां दास्यं कर्तव्यम् । एवम सति एतदास्यकरणे प्रभोरेत्या-
नन्दारिमर्मेन तामामत्सानन्दारिमर्मान्मनसि सन्तोषेण तदनुग्रहात् तत्पूर्वोक्तं फलं
भगवान् ददानीत्यपि तत्साम्यकरणम् । तथा चैतासां गुरुत्वात् प्रभोरेतदधीनत्वाद्भक्त-
शिरोमूषणत्वादतिप्रियत्वाच्च सर्वेपेतदास्यकरणपूर्वकमेव प्रभुदास्यकरणमिति निश्चयः ।

अथ श्रीमत्स्वामिन्यादीनां सर्वासां समतयैव दास्यं कर्तव्यमथवा न्यूनाधिकभावेनेति पृच्छसि चेत् । अत्रोच्यते । 'यथा राधा प्रिया विष्णोस्त्वस्याः कुण्डं प्रियं तथा । सर्व- गोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभे'ति पद्मपुराणवचनात् । अथ च 'त्रैलोक्ये पृथिवी धन्या तत्र वृन्दावनं गुणः । तत्रापि गोपिकाः पार्थ तत्र राधाभिधा ममे'त्यादिपुराणवचनात् । 'सर्वश्रेष्ठा गान्धर्व्युवाचे'ति गोपालतापिन्युपनिषच्छ्रुतेश्च गान्धर्व्यपरनामिकायां श्रीस्वामि- न्यामेव सर्वापेक्षया भगवतो ममतातिशयात् तत्रैव निजदास्यं मुख्यतया स्थापयित्वाऽ- न्यासु ब्रजसीमन्तिनीषु 'मोहितां दुःखितां सखीमि'त्यादिना सखीत्वोक्तेः सख्याश्च समानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां स्वामिनीसमानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां श्रीमत्स्वामिन्या अतिप्रियतमानां दास्यमपि स्वामिन्यनुग्रहाकांक्षया स्वामिनीदास्यंगत्वेन स्वामिनीवदेव कर्तव्यम् । तासां समानशीलसखीत्वात्तदास्यकरणे श्रीस्वामिन्यत्यन्तमनुगृह्णाति । स्वामि- न्यनुग्रहे च ता अनुगृह्णन्ति । तदनुग्रहे च ब्रजराजकिशोरानुग्रह इति न कदापि कुत्रापि केनाप्यंशेन फलविच्छेदः । अत एव कैश्चिद्भगवदीयैः सिद्धान्तितं श्रीमच्चन्द्रावल्यादिषु स्वामिनीप्रतिपक्षाल्पमपि न सम्भवति, सखित्वोक्तिविरोधात् । अत एव 'यदैव श्रीराधे मिलति रहसि त्वां मधुपतिस्तदैवाकार्याहं निजचरणदासेतिगदिता । मुदा चन्द्रावत्ये'ति पद्ये अस्मत्प्रभुभिः सखीत्वमेव स्फुरीकृतम्, न तु प्रतिपक्षाल्पम् । अत एवास्मत्सर्व- स्वायिताः प्रसुचरणाः श्रीमत्स्वामिन्यष्टकतद्वादसकपदपद्यादौ तदास्यमेव सविस्तरं प्रार्थयन्तो 'यावन्ति पदपद्मानी'त्यादिनाऽन्यासामपि दास्यं प्रार्थितवन्तः । अन्यथा श्रीस्वामिन्या इवान्यासामपि पृथक्तया दास्यं प्रार्थयेयुर्न तु तदास्यप्रार्थनाप्रसंगे । सर्वासामपि सन- प्राधान्यात् । तस्मादन्यासां दास्यभंगत्वेनैवैत्यस्मदुक्त एव पन्थाः । ननु एवं चेत् सर्वा- स्सपि सखीत्वं तदा रसान्तर्गतामानखण्डिताकलहान्तरितादिलीला नोपपद्येतेति चेत्, अत्र वदामः । हृदयादिस्थिताभरणमणिगणप्रतिबिम्बितदृष्टनिजरूपे प्रतिनायिकाभ्रमात् संकेतस्थलानागमनाद्धा मानोदयात् । एवमेव बन्धविशेषाकस्मिकललाटसंक्रान्तस्वचरणतल- लाक्षारसे सुरतसमयसमुद्भूतनिजदन्तनखक्षतादिषु च कदाचिदतिविस्मरणेन रासस्थनिखिल- ब्रजभक्तातिरिक्तमरक्रीयाकृतत्वग्रान्था मानखण्डिताकलहान्तरितादिलीलानां सम्भवात् । न च लाक्षारसदन्तनखक्षतादिषु स्वयूषकृतत्वग्रान्तिरेव कुतो न जायत इति बाध्यम् । तथा भ्रान्ततायामपि तासु परस्परं दृढतरसखीत्वजनिततिप्रेम्णा ईर्ष्यानुदयेन तयालीलासम्भवात् । किञ्च 'योगमायासुपाश्रित' इत्यनेन रसलीलायां योगमायासाश्रितो भगवान् । एवञ्च योगमाया यथा यथा येषां येषां पदार्थानासुपयोगो रसलीलस्याम्, तथा तथा करोतीति परकीयासम्भोगादिदर्शनजमानादिरसानुभवार्थं परकीयासम्भोगादि प्रदर्श्य मानादिरसानु- भवं कस्यतीत्यनेनापि प्रकारेण मानादिलीलानां सम्भवाच्च । यदि चात्यन्तमाग्रहो भवतां यच्चन्द्रावत्यादिसम्भोगदर्शनेन मानादिरैतास्त्रे च प्रतिपक्षालं तदा तत्सर्वं कल्पान्तरीयांश-

रूपकृप्यावतारीयरसलीलायामेव, न सारस्वतकल्पीयपूर्णावतारसम्बन्धिरसलीलायामिति बुद्ध्यताम् । यदि सारस्वतकल्पे भवदुक्तप्रकारः स्यात्तदा श्रीभागवते स्फुटमुपलभ्येत । उपलभ्यते तु सखीत्वमेव परस्परं फलप्रकरण इति सर्वं चतुरस्रमिति कृत प्रसक्तानुप्रसक्त-चिन्तया । अत्रेदं ज्ञेयम् । अत्र फलत्रये फलद्वयमेतद्देहेषु भवति परन्तु मनस्येव रसरूप-भगवत्सम्बन्धेन मनसोलौकिकत्वाभावात् । सेवोपयिकदेहरूपतृतीय फल त्वेतद्देहपातो-त्तर एव भवति सर्वथा । सर्वत्र लौकिकदेहपातोत्तर एवालौकिकदेहसम्बन्धसम्भवा-दिति दिक्त ॥ १॥ ॥

अथ प्रकृतमनुसाराः । ननु बाधके सति कार्यानुदयाद्बाधकाभावस्य सर्वत्र कारणतेत्यत्र यद्बाधकं तनुजवित्तजरूपसाधनसेवायाम्, तद्वक्तव्यम्, यद्बाधकं सम्पाद्य मानससेवारूपं तत्कार्यं सम्पाद्यतामित्वाकंक्षायां तनुजवित्तजरूपसाधनसेवाबाधकमाहुः उद्वेगः प्रतिबन्धो चेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

एतस्य विवरणं तु सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्वेगो वा प्रतिबन्धो वा भोगो वा । त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यन्तम् । तत्र तनुजवित्तज-रूपसाधनसेवायां येन क्रियमाणेन उद्वेगप्रतिबन्धभोगा भवन्ति तस्य परित्यागः कर्तव्यः । तत्परित्यागे तत्साध्योद्वेगाद्यनुदयात्तनुजवित्तजरूपसाधनसेवासम्पत्तौ सत्यां मानससेवासिद्धिर्भवतीति भावः । तत्रोद्वेगः शोकदुःखादिजनितो भवति, तेषु शोकादिषु जातेषु 'चित्तोद्वेग निघावापि हरिष्यत् करिष्यति तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां हृतं त्यजे'दिति नवरलोकेर्भगवल्लीला यथा सर्वा तथेयमप्येका भगवल्लीला भगवतः सुखा-घायिकेति ज्ञात्वा शोकादित्यागः कर्तव्यो, न तु शोकादिदूरीकरणार्थं यत्नः कर्तव्य इति । अन्यथा यद्यपि भविष्यति तदेव यत्प्रभुणा निचारितमस्त्यतः तस्य स्वरूपेण विषयतः तु न वर्तुं शक्यम्, तथापि प्रभुसुखाधायकलीलापदार्थविषयतन्त्रायांमपि स्वामिद्रोहो भवेदत-प्रविष्टां ज्ञात्वा तादृशशोकदुःखादिकेषु तत्क्षेपे सत्युद्वेगकारणाभावादुद्वेगामात्रस्य जाय-मानत्वादुद्वेगसाधनपरित्यागः कर्तव्यः । यद्वा, वलिष्ठम्लेच्छरलिष्ठवेदयाक्षजनितोपद्रवेण साधनरूपमेवायानुद्वेगो भवति तदभावात् तत्साध्यिष्ठ्यरूपसाधनपरित्यागः कर्तव्य इत्ये-तदर्थं साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तत्रोद्वेगकारणानामनन्तत्वात्तत्रान्योद्वेगानामप्यनन्तत्वात् परिगणना कर्तुमशक्येति सर्वत्रिधमनुद्वेगमुद्वेगत्वेनेकत्रिधमेव निरूप्य द्वितीय प्रतिबन्धरूपं तनुजवित्तजसेवायां बाधकमाहुः अकर्तव्यमिति ।

अकर्तव्यं भगवत् सर्वथा चेद्वृत्तिर्न हि ।

यथा वा तस्यनिर्धारो विधेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

एतस्य विवरणं तु प्रतिबन्धोपि द्विविधः, साधारणो भगवत्कृतश्च, तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्यसेवापि व्यर्था । तदामुरोयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तत्त्वं शोकाभावापेति विवेक इत्यन्तम् । अत्र भगवतः सर्वथा चेदकर्तव्यं भगवत्कृतप्रतिबन्ध इति यावत्, तदा गतिः तदभावसम्पादकसाधनं किमपि नास्तीति मूलार्थः । अत्र उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकमित्यनेन पूर्वं सेवायां बाधकत्रयं यदुक्तं तत्तु तत्रयाभावसम्पादनार्थमेव । अत एव त्रयाणां साधने त्यक्ते तदभावः सम्पद्यत इति त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति विवृतौ स्फुटीकृतम् । न च बाधकत्रयत्याग एव कृतो नोक्तः, तत्साधनपरित्यागः किमर्थमुक्त इति वाच्यम् । जाते उद्देशे जाते च प्रतिबन्धे जाते च भोगे सेवाभावस्तत्समयावच्छेदेन सिद्ध एव जाते तत्त्यागः कर्तुमशक्योऽप्युत्तरसमये तन्नाशोपि स्वयमेव भविष्यतीति व्यर्थस्तत्परित्यागः कर्तव्य इति पुरुषप्रत्यक्षोपदेश इति मनसिकृत्य सेवाविषये बाधकत्रयं न यथोत्पद्यत एव तथा कर्तव्यं पुरुषेणेत्येतदर्थं त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तत्वात् । एवं च सति अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्निहीत्यनेन भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावसम्पादनार्थं गतिर्वास्तीत्युक्तत्वादन्वक्तृतप्रतिबन्धाभावसम्पादने गतिरस्तीत्यर्थतः सिद्धत्वाद्विविधं प्रतिबन्धकमागतमेवेति कण्ठरवेण भूलेनुकत्वा विवरणे प्रतिबन्धकरूपसेवाबाधकद्वैविध्यमाहुः प्रतिबन्धोपि त्रिविधः । साधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्र भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावः सम्पादयितुमशक्यः, साधारणस्तु शक्य इति विवरणे आहुः तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । तत्र प्रतिबन्धकरूपसेवाबाधकभेदद्वये आह्यः साधारणः प्रतिबन्धो भगवद्विमुखभार्यादिकृतप्रतिबन्धस्तत्र साधनपरित्यागस्योक्तत्वात् तत्साधनरूपो यो भार्यादिः स त्याज्यस्तत्तुं शक्यः । तत्त्यागेन प्रतिबन्धाभावरूपबाधकाभावः सम्पादयितुं शक्य इत्यर्थो ज्ञेयः । अत एवोक्तं 'भार्यादिरनुकूलश्चेत् कार्येद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रति-कूले षष्ठे त्यजे'दिति भागवततत्त्वदीपे ।

अथ भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु न केनापि तत्तुं शक्य इत्याहुः भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यमिति विवरणे अर्थः स्पष्टः । ननु भगवत्कृतः प्रतिबन्धः कस्य फलाभावसम्पादकः ? किं कार्यवाङ्मनोभिर्भजनं कुर्वतः पुरुषसाहोस्त्रिभ्रजनेच्छावतो वा ? तत्र नाद्यः । 'इति विधित्य मनसा कृष्णं परिचरेत्सदे'ति भागवततत्त्वदीपकारिकाव्याख्याने 'एतापि सकृत्कृता परिचर्या परम-पुरुषार्थदेवि । परं विद्यमानदेहस्य निःकृत्यं सदा परिचरे'दित्याचार्यैः सिद्धान्तितत्वात् किञ्चित्कालिकभजनोत्तरं यावद्जीवं कयाचिद्भवदिच्छया भगवत्कृतसेवाप्रतिबन्धेपि परम-

पुरुषार्थलाभस्य सिद्धत्वादत्र भगवान् फलं न दास्यतीति निषेधस्य विरुद्धत्वात् । अत एव 'न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो भद्रार्थस्योद्घाटनवधी'ति एकादशस्कन्धीयप्रभुवचनं 'यानास्थाये'ति वचनं 'सकृदिद्विदिपुरुषं पुरुषो याति साम्यतां संवत्सरं किञ्चिदूनं दित्वा यद्विरचितं' इति षष्ठस्कन्धीयाष्टाध्यायीयशुक्लवचनं च । न द्वितीयः, विना भगवत्कृपां भजनेच्छानु-
 दयात्, तदुदये च भजनस्य भविष्यत्वनिश्चयेनापि निषेधस्य वैयर्थ्यापातात् । तथाचापं निषेधो भगवत्कृतप्रतिबन्धे कालविलम्बेन फलदानेच्छामेव व्यनक्ति, न तु तददाने-
 च्छामिति भावः । अन्यथा भजनेच्छानुकूलकृपावैयर्थ्यं प्रसज्येतेति । न च विनैवानुग्रहं भजनेच्छोदय इति वाच्यम् । अवतारदशायां स्वरूपदर्शनेनैवेच्छोदयसम्भवेऽप्यनवतार-
 दशायां सत्संगप्रीतिभगवतादिश्रवणं विना शुद्धपुष्टिभजनेच्छोदयस्यादृष्टत्वादश्रुतत्वाच्च । यदि पुनर्विनादर्शनश्रवणादिकमपि शुद्धपुष्टिभगवत्भजनेच्छोदयः स्यात् तदा पुरुषोत्तमावतारो-
 रोपि न स्यात् । अत एवानुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रित इत्युपक्रम्य 'विक्रीडितं प्रजवधूभिरीदं च विष्णोः श्रद्धान्वितो नृशृणुयादथ वर्णयेद्य' इत्यत्र य इतिपदेन यस्य-
 कस्यापि श्रवणवर्णनाभ्यां भक्तिं परामित्यनेन भक्तिलाभ उक्तः, स त्विच्छोत्पादनपूर्वक एव । तस्माद् व्यर्थं भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इत्यादिनिरूपणमिति चेत्, अत्र वदामः । पुत्रादि-
 जन्माद्युत्तरं केनापि प्रतिबन्धेनाकृतपुत्रादिनिवेदनस्य कस्याचिन्महत्तमस्य पुरुषस्य तदनन्तर-
 मतिक्रमया पुत्रादिस्तेहेन वा कदाचित् तदनिवेदनस्मरणे मनसि स्थान्मम पुत्रादिः शुद्धपुष्टि-
 भजनेन भगवन्तं श्रामोत्विति मयास्मै नामनिवेदने दत्त्वा भगवत्सेवा कारणीया तदा त्वं-
 सेवां कुरु मत्तो नामनिवेदने गृहीत्वेति कथने यदि तस्य हृद्यत्पोष्युत्साहो न दृश्यते कदापि प्रत्युत द्वेषः तदोन्नेयमिदम्, यदस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धोस्ति भगवान् फलं न दास्यती-
 त्यस्मै नोपदेष्टव्यं किमपीति ज्ञापनार्थत्वेन भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इत्यादिनिरूपणस्य
 सार्धकत्वात् । ननु तदा शुद्धपुष्टिभगवत्पूर्णस्वरूपसेवाफलं मा भवत्वसांशस्वरूपसेवा-
 फलं तु भविष्यतीत्यंशसेवोपदेश एव कर्तव्यस्तेनेति चेदित्याशङ्क्याहुः तदान्यसेवापि
 व्यर्थंति । अंशांशिनोरभेदादंशसांशयधीनत्वावांशिकृतप्रतिबन्धेन फलदानासमर्थ-
 त्वान्महाराजकृते प्रतिबन्धे सचिवादेरिवेत्यर्थः । नन्वंशिनो न स्वस्वरूपपरमफलदानेच्छा
 किन्तु स्वल्पफलदानेच्छाद्वारा तदंशेन फलदानं कर्तव्यमेव, महाराजस्य महाफलदानेच्छा-
 भावेपि सचिवादिद्वारा स्वल्पफलदानेच्छायां सचिवादिनेवेति चेत्, सत्यम्, यत्रांश-
 यिरोपेनांशभजनं तत्रांशेन फलदानं महाराजाविरोधेन सचिवादिभजने सचिवादिनेव,
 न तु तद्विरोधेन भजने । तथा चैतस्य भगवत्सेवाकर्तव्यत्वकथनेपि कदाप्युत्साहामावात्
 प्रत्युत द्वेषोद्घातश्रेणापि फलदानमित्यन्यसेवावैयर्थ्यात् सापि नोपदेष्टव्येति सुमृक्तं
 तदान्यमेवापि व्यर्थंति । किय, तर्दत्तादृशस्य यत्स्वरूपं तस्य निर्धारोपि भवतीत्याहुः
 तदा आसुरोऽयं जीव इति निर्धार इति । आसुर आसुरावन्दी आसुरभावयान्

वा सहजासुरो वेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । अत्र कदाचिद्भक्तसन्निधौ यस्य मनसि भगवति सद्भावं उत्पद्यते द्वितीयक्षणे तदसन्निधौ तु नश्यति स आसुरावेशी आसुरभाववान् वा ज्ञेयः । यस्य तु सत्संगेऽपि भगवति न सद्भावः कदापि स तु सहजासुर इति ज्ञेयः । ननु तर्हि महत्तमकृपावैयर्थ्यप्रसंग इत्याशङ्क्याहुः यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतमिति । वा अथवा यथा आसुरस्य तत्त्वनिर्धार उक्तस्तथा विवेको विचारो ज्ञानमिति यावत् । तत्साधनमासुरस्य शोकाभावरूपफलाय मतं सम्मतमित्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेरसुराणां माया सेव्या, सैवश्वरः, तत्कृतत्वाजगन्मायिकम्, तेषां मुक्तिश्चान्वन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासते' इति श्रुतेर्देवैर्जनाविद्यानां सहजासुराणां कामनाभावपूर्वकं सम्भूत्युपासकानां तदुपासनारूपसाधनयत्नेनासुरज्ञानमार्गप्रवेशे सति शोकाभावरूपावान्तरफले जाते सुखदुःखान्तराभावस्वरूपपुनरावृत्तिरहितप्रकृतिलय-रूपान्वन्तमः प्रवेशरूपा मुक्तिः । आसुराविद्यानां दैवजीवानां तु निरुपधिरूपया भगवता हतानां मध्ये दैवस्य दैवज्ञानाभावात् स्वरूपयत्नेनाक्षरप्रवृत्तिरित्येव लयरूपा मुक्तिः, तदाविद्यासुरस्य त्वासुरज्ञानाभावात् स्वरूपयत्नेनापुनरावृत्तिरहितान्वन्तमः प्रवेशपरपर्यायप्रकृतिलयरूपा मुक्तिः । अन्येषां सकामानां सहजासुराणामासुराविष्टदैवजीवानां च 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा घृताः । तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः', 'तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमाम् क्षियाम्यजस्रमसुरानासुरीन्वेव योनिष्विति श्रुतिभगवद्वाक्यान्यामन्वन्तमोवृतकेवलदुःखात्मकलोकरूपनरकप्राप्तिस्तद्भोगानन्तरं पुनरासुरयोनिप्राप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ।

एवं च सर्वं मायिकमेकोऽसदाद्यात्मा स एव परमार्थो मायैवैश्वरौ नान्य ईश्वरः कोऽप्येवं तत्त्वनिर्धाररूपो विवेकः सोऽस्य साधनं मतं सम्मतं यावज्जीवं शोकाध-मावाय, तदनन्तरं तादृशमुक्तये वेतिज्ञेयः । तथा च तादृशपुत्रभार्यादेः संसाराविष्टत्वा-न्महत्तमकृपया तेषां संसाराभावेन शोकाधभावपूर्वकतादृशमुक्तिनिमित्तमासुरज्ञानमार्ग-मुपदिशेदिति भावः । अत एव श्रीमद्भगवदेवैरासुरज्ञानमार्ग एव कंसस्य श्रीमद्देवकीधनो-धतस्योपदिष्टो न तु दैव इति ज्ञेयम् । इदमेवाहुर्विवरणे तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यं शोकाभावायेति विवेक इति । तदा तेष्यासुरावेश्यासुरभावपत्तिसहजासुरजीवत्व-निर्धारो सत्येतैरासुरज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यमित्यं विवेको विचारः सिद्धान्तभूत इत्यर्थः । तथा च तान् प्रत्यासुरज्ञानमार्गं उपदेष्टव्यं इति भावः । यद्वा पूर्वमासुरोऽयं जीव इति निर्धार इत्युक्तं तर्हि तेन किं साधनमनुष्ठेयमित्याकांक्षायां तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यमि-

१ आधेशजीवास्ते सर्वे दैवानां वपुषि स्थिताः, आवेदेन विधा ये च मूढदेवता इति स्मृताः, तेषां तमस्य साम्रोक्तं चान्ये देवाश्चिन्तयन्, तेषां स्वानं च स्वर्गादि तत्पदमवाप्नुवन्ति पञ्चपुराणोत्तराख्योपनिषदेषु आसुरावेशिनां मुक्तेरासुराणामन्वन्तमोरूपनरकप्राप्तिरुक्तं चम् ।

त्यासुरस्यैव साधनमुपदिशन्ति तदा ज्ञानेत्यादिना । एवं च ज्ञानमार्गपदेनासुरज्ञानमार्ग
 एवायातीति तथा व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । न ह्यासुरस्य सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरज्ञानमार्गे पुरुषोत्तम-
 ज्ञानमार्गे बाधिकारः, तस्य तामसत्वात् । अत एवेश्वरत्वेनाभिमततामसमायाशक्त्युपास-
 कास्तेषु सत्त्वाभावात् सत्त्वजनितज्ञानाभावे 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इत्युक्ता नोर्ध्वगतिः,
 किन्तु तामसज्ञत्तयुपासनाजनितज्ञानस्य तमोगुणजनितत्वेन तामसत्वाद्दधो गच्छन्ति
 तामसा' इत्यधोगतिरूपनिरयान्धन्तभोरूपप्रकृतिलयान्यतरप्रवेश एव, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते'
 इति वाक्यात् । अत्र अधःपदेनाधममेव विवक्षितम्, न तु नीचस्थानम्, निरयाणां
 नीचस्थानत्वेपि अन्धन्तमःप्रवेशरूपासुरसुक्तेः सुखदुःखाभावरूपत्वेन नीचस्थानत्वाभावात्,
 सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरज्ञानमार्गे तु 'दैवी सम्पद्भिमोक्षाये'ति वाक्यादैवसम्पद्युक्तजीवा-
 नामेवाधिकारः । अत एव 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकः स तु
 विज्ञेयो भवेन्नोक्षायाधिष्ठितः' इतिभोक्षधर्मयिनारायणीयवाक्यान्भोक्षाधिकारिणां सात्त्विक-
 त्वेन 'सत्त्वारसंज्ञायते ज्ञान'मित्युक्तसत्त्वगुणजनितज्ञाने 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इति
 वास्योक्तोर्ध्वगमनरूपा स्वर्गमुत्तयन्तरप्राप्तिर्भवतीति । अत्रोर्ध्वपदस्योत्तममित्यर्थो न तृ-
 स्थानम्, स्वर्गलोकस्योर्ध्वलोकत्वेपि 'यन्न दुःखेन सम्भिन्न'मित्यादिवाक्योक्तस्वर्गसुख-
 स मुक्तेर्धोर्ध्वलोकत्वाभावात् । तस्मादूर्ध्वपदेनोत्तमत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञेयमिति
 दिक् ॥ ३ ॥

तथा च यस्माद्वाधकेषु सत्सु न सेवासिद्धिरतस्तत्र यत्साधनपरित्यागः कर्तव्य
 इत्याहुः बाधकानां परित्याग इति । एवं द्विविधमपि प्रतिबन्धरूपं सेवाबाधकमुक्त्वा
 लौकिकभोगरूप सेवाबाधक वदन्तो द्विविध भोगमाहुः भोगेऽप्येकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहम् । एतद्विवरणं तु भोगो द्विविधो, लौकिकोऽलौकिकश्च ।
 तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे
 प्रविशतीत्यन्तम् । अत्र यथा प्रतिबन्धे साधारणस्त्याज्यो, भगवत्कृतस्तु फलनिष्-
 मेव जनयेत्, तथा भोगेऽपि सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगरूपवस्तुन्यपि एकं साधारण
 लौकिकमिति यावत्, तत् तथा त्याज्यम्, तत्साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ।
 परं छिन्तीयं साधारणाद्विभ्रमलौकिकमिति यावत्, तादृशभोगरूपं वस्तु निष्प्रत्यूहं
 निर्गतः फलप्राप्तौ भिन्नो यस्मात्तत्फलप्रतिबन्धकमिति यावदेतादृशमित्यर्थः । तथा च
 तत्फलानुत्पलमेत्यर्थ इति भावः । एव द्विविधोऽपि भोगो मूले कण्ठरेणोक्तो यस्तमेव
 भोगं निवारणे भोगोऽपि द्विविधो लौकिकोऽलौकिकश्चेत्यादिना स्फुटीकृत्य तत्र
 लौकिकस्त्याज्य एवेत्यनेन लौकिकभोगस्यापि तत्साधनपरित्यागेन त्याज्यत्वमुक्तम् ।
 ननु कथमलौकिकस्य द्वितीयस्य भोगस्य फलप्रतिबन्धकत्वमित्याशङ्क्यामाहुः महान्
 भोगः प्रथमे विद्वान्ते सदेति । महानलौकिको भोगस्तु प्रथमे अलौकिकरसोप-

भोगसामर्थ्यरूपे पूर्वोक्तफले विषयत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । नन्वलौकिकभोगस्तु नेह भवति किन्त्वेतदेहपातोत्तरं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धं सति भवति । तथा चात्रालौकिकभोगप्रसक्ते-
रेवाभावात् तद्भोगप्रसक्तौ सत्यामेव लौकिकभोगवदस्यापि त्यागार्थकायां प्राप्तायामेतस्य
प्रथमफले प्रवेशवचनं सार्थकं स्यात्तस्मान्महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति वचनं व्यर्थमिति
चेत्, अत्र वदामः । अलौकिकभोगस्त्वत्रापि मनोमात्रस्य स्थायिभावात्मकभगवत्सम्बन्धे-
नालौकिकत्वान्मनोभावे त्वात्मनि द्वारा भवति, तत्सहनार्थमेवालौकिकसामर्थ्यं भगवता
दीयते, अत एवालौकिकभोगस्य प्रथमफलान्तरभावोक्तिः संगता भवति । अन्यथा प्रथम-
फलान्तरभावोक्तिरसंगता स्यात् । तस्माच्चदा तनुजवित्तजसेवया प्रेमोत्पत्तिस्तदनन्तर-
मलौकिकभोगरूपे अर्धानुरागरूपविरहजदुःखसाक्षात्कारे विषयत्वेन प्रविष्टस्य दुःखस्य
तापविशिष्टस्य सहनार्थमलौकिकसामर्थ्यं भगवता दत्तेस्वसेव्यश्रीविग्रहे स्तत्रादिषु वा स्पर्शादि-
जनितविलक्षणसुखभोगप्राप्तिरत्रापि भवति तदाचार्यभोगः प्रतिबन्धकत्वेनोक्तोत्तोर्यं भोगो-
पि मम प्रतियन्धकः स्यादिति कदाचित् कस्यचिन्मनसि भवेत्, प्रेमभारेण च स भोग-
स्तत्कुमशक्यस्तदा व्याकुलतया महान्खेद उत्पद्येत, तेन च विरहातुभवप्रतियन्धः स्यादिति
तत्खेदनिवारणार्थं महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति मूले, अलौकिकभोगस्तु
फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीत्येतद्विवरणे चालौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश
उक्त इति तयोक्तेः सार्थकत्वस्य सिद्धत्वाच्च त्वदुक्त्यवकाशः कथमपीति धुष्यस्य । ननु
लौकिको भोगो न तनुजवित्तजसेवायाः प्रतियन्धकः किन्तु 'ता नाविद'क्षित्याद्युक्तप्रकारक-
चेतस्तत्प्रवणत्वतद्वायां मानससेवायां प्रतियन्धकः । यदि तनुजवित्तजसेवाप्रतियन्धकः
स्याच्चदा लौकिकसुखसाक्षात्काररूपभोगाभावे देहस्थितेरभावात् तनुजवित्तजसेवाश्रवण-
कीर्तनादीनां चाभावे सिद्धे कारणाभावेन प्रेमोत्पत्तेरभावान्मानससेवासिद्धेर्वाभावात् परम-
फलप्राप्तिर्न भवेदेव कस्यापीति न कोप्यस्मिन्मार्गे प्रवर्ततेति मार्ग एवायमुच्छिद्येत, तस्मान्न
तत्प्रतियन्धकौ लौकिको भोगः । सति च लौकिके भोगे 'विषयाविष्टचित्तानां नावेशः
सर्वदा हरे'रिति वचनात्तत्कारणविषयावेशेन भगवद्विषयकतनुजवित्तजसेवाभावे कथं
पूर्वोक्तं फलं स्यादिति चेत्, अत्र वदामः । लौकिकविषयभोगो द्विविधः, एकः केवले-
न्द्रियपोषके, द्वितीयो भगवत्तनुजवित्तजसेवोपयोगी । तत्र केवलेन्द्रियमात्रपोषकविषय-
भोगो न कर्तव्यः, किन्तु प्रसुप्तेष्वोपयोगित्वमुद्धा जय च स्वस दासत्वेन दासधर्मत्व-
मुद्धा च लौकिकभगवन्निवेदितविषयभोगः कर्तव्यः । एवं च 'तापद्रागादयः स्तेनास्ताव-
त्काराग्रहं गृहम् । तान्गोहोद्विनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः । त्वपोषभुक्तस्त्रगन्ध-
यामोर्लंकारचयिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमही'त्यादिवचनानि च
यैर्भगवत्सेवोपयोगित्वेन दासधर्मत्वेन धन्यकमायाजयसाधकत्वेनानर्थनिवारकत्वेन च भगव
निवेदितलौकिकविषयभोगस्य विहितत्वात् । तस्मात्केवलेन्द्रियमात्रपोषकलौकिकभगवद

निर्देदितविषयभोग एव त्याज्यत्वेनोक्तोत्र, स तु तनुजवित्तजसेवाबाधक एवेति स एव त्याज्यो न तु भगवत्सेवौपयिकत्वेन दासधर्मत्वेन च प्राप्तो विषयभोग इति बाधकत्वाभावेन पूर्वोक्तफलस्य निःप्रत्यूहत्वात् । अत एव 'बीजदार्व्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा'सधर्मतः, अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्यादिना भक्तिवर्धिन्यां तनुजवित्तजसेवाकरणे गृहस्थितिरुक्ता । त्रेमासतत्तयनन्तरमेव च 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यतेवस्तु तदर्यार्थैकमानसः । लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां परा'मित्यनेन भगवद्भजनान्यविषयकच्यासंगजनकत्वेन सर्वविधस्यापि गृहस्य त्याग उक्तः सर्वविध-भोगाभावसाधकत्वेनेति कृतं पल्लवितेन ॥ ४ ॥

ननु भगवता साक्षात्सम्बन्धेऽपि यदि सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भोग एव भवति तदा लौकिकभोगः किमर्थं त्याज्यत्वेनोच्यत इत्यनतिपण्डिताशंकां परिहरन्त आहुः ।

सविभ्रोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मतौ ।

एतद्विवरणं तु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविभ्रोल्पो घातकः स्यादिति । सविभ्रत्वादल्पत्वाच्च भोगस्त्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकावित्यन्तम् । लौकिकसुखभोगसुखभोगसाधनानां नाशस्त-विभ्रो, अथ च लौकिकभोगः किञ्चित्कालिकत्वात् परिच्छिन्न इत्यल्पश्च । अथ च परमफल-बाधक इति घातकः । एवमेव लौकिकदुःखभोगस्तु यद्विषयक उत्पद्यते तद्विषयस्य कस्यचिदेव प्राप्तिर्न सर्वस्येति सविभ्रो, अथ च लौकिकविषयस्य तुच्छत्वात् तुच्छविषयक इति अल्पस्तुच्छश्च । अथ च परम्परया मानससेवाप्रतिबन्धकत्वात् फलप्राप्तिघातकश्चेति मूले हेतुगर्भविशेषणानि । अत एवात्र भावप्रधानो निर्देश इति ज्ञेयमिति मनसिकृत्याचार्याः सविभ्रत्वादल्पत्वाद्घातकत्वाच्चेति हेतुत्वेनेव विवरणे व्याख्यातवन्तो भोगविशेषणानि । अत एव एतौ भगवत्कृतप्रतिबन्धसाधारणभोगौ बलादेतोः सदा बाधकाविति भावः । नन्वयैको भोगः एषोक्तः पूर्वमव्यवहितः, तथा सति सदायं प्रतिबन्धक इत्येकवचनमेव पक्षव्यम्, न त्वेताविति द्विवचनमित्याशंकायामाहुः द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति । द्विवचनाकान्तैतच्छब्दे द्वितीयो द्वित्वसंख्यापूरको भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति तात्पर्यात् द्विवचनस्य सार्धस्यमिति भावः ।

ननु भगवत्प्रतिबन्धे ज्ञाते संसाराभावायातिरूपया तस्यासुरज्ञानमार्ग उपदेष्टव्य इति पक्षमुक्तम्, तत्रापि तस्य चेन्न स्थिरता तदा महत्तमैः किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः द्वितीय इति ॥ ५ ॥

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

एतद्विवरणं तु ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभायार्थमाह द्वितीय इत्यन्तम् । द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धो आसुरज्ञानोपदेशपर्यन्तं चिन्ता कर्तव्या महत्तमैरतिक्रिया ।

यदासुरज्ञानेपि भार्यादेः स्थितिर्न दृश्यते किन्तु 'कामोपमोगपरमा' इति वचनसिद्धकामोप-
मोगमात्रपरत्वं दृष्टम्, तदास्यासुरशुक्तिरपि न देया । भगवता किन्तु मरणानन्तरं ममुर्या
नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्वान्सोबुधा जना' इति
श्रुत्युक्तान्धन्तमोवृत्तकेवलदुःसात्मकलोकप्राप्तिपूर्वकं 'तानहं द्विपतः कूरानि'त्यादिवाक्योक्तः
संसार एव देयोत्प्रेति संसारनिश्चयं प्राप्य सर्वथैव चिन्ता त्याज्या । तादृशपुत्रादिरूपेक्ष्य
इति भावः ॥ ५ ॥

एवं प्रसंगादासुरस्य पुत्रादेरुद्धारोपायस्य कर्तव्याकर्तव्यत्वं निरूप्य प्रकृतं विचार-
यन्ति । ननु यथासुरस्यासुरशुक्तिसंसारयोर्निश्चयः कृतः कामोपमोगपरत्वापरत्वादिलिङ्गैस्तथा
शुद्धपुष्टिमार्गीयिष्वेतस्य शीघ्रं फलमेतस्य विलम्बेनेति केन लिङ्गेन ज्ञेयमित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति ।

तुशब्द आसुरप्रसङ्गनिवारणार्थः । आद्ये जलौकिकसामर्थ्यरूपे फले जाते सति
भगवतः दातृत्वं नास्तीति न, किन्तु दातृत्वं वर्तत इति ज्ञेयम् । नन्वाद्य इति पाठे नु
निश्चयेन दातृता नास्तीति न, किन्तु वर्तत एवेत्यर्थो ज्ञेयः । एतदेहे मनसि एतदेह-
पातोत्तरं चालौकिकसंघात एव फलं भविष्यतीति भावः । अयं मूलार्थः स्पष्ट एवेति
मत्वाद्ये दातृता नास्तीत्येतस्यार्थमनुक्त्वा आद्यफलाभावे एतदेहे मनसि एतदेहपातोत्तरं च
भगवतो दातृता नास्तीति शिरश्चालनेनोक्त्वा किन्तु विलम्बेन दातृता वर्तत इत्यर्थतः
सिद्धमर्थमाहुर्विवरणे आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवा-
नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यन्तेन । यतश्चापमार्थिकोर्थ उक्तो एव इत्युक्तं भवतीत्युक्तं
न त्वित्यर्थ इति । यद्वा आद्यफलाभावे तनुवचित्तजसेवाजनितप्रेमासक्त्यनन्तरमलौकिक-
सामर्थ्यदानाभावे भगवतो दातृत्वाभावो नास्ति किन्तु विलम्बेन दातृत्वं वर्तत इत्यकार-
प्रक्षेपेण व्याख्येयम् । नन्वाद्यफलाभावे दातृत्वं कुतो नास्तीत्याकांक्षायामाहुर्विवरणे तदा
सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति । ध्यसनपर्यन्तं स्वतःप्रेच्छत्वेन प्रेमावस्थानामा-
विर्माप्यत्वाभावात् पूर्णप्रेमाविर्भावाभावाद्रूपताभावात्सेवाया आधिदैविकत्वाभावादिति
हेतोर्दातृत्वं नास्ति, यत आधिदैविकसेवयैवाधिदैविकस्वरूपप्राप्तिर्यि यया मां प्रयच्छन्ते तांस्त-
थैव मजाम्यहं'मिति वाक्यादित्यवेदि । स्वरूपसैवाधिदैविकत्वे 'रसो वै स' इति श्रुतित्य-
परमकाष्ठापन्नमस्वरूपनिश्चयवाचकवैदल्यव्ययशब्दः प्रमाणं परमकाष्ठापन्नसैव पर्यन्ततः
सर्वाधिदैविकत्वात् । एवं चाद्यफले जाते फलं शीघ्रं भविष्यति तदभावे भगवदिच्छाभावेन
कस्मचिद्विलम्बेन भविष्यतीत्याद्यफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिरूपलिङ्गाम्यां शुद्धपुष्टिमार्गीयस्यापि गच्छस्य
शीघ्रफलोत्पत्त्यनुत्पत्ती ज्ञेये इति दिक् ।

अथ उद्देगमावप्रतिबन्धाभावमोगामावानां वाद्यकाभावेत्वेन पूर्वं कारणत्वमुक्तम् ।
तत्र सर्वस्यापि भगवद्दीलात्वेन ज्ञानाहुद्देगभावः सिद्धस्तत्र न गृह्यत्वायः । सेवाप्रतिबन्धका-

सुरपुत्रादेस्त्यागात्प्रतिबन्धाभावसिद्धेश्च तत्र पाक्षिको गृहत्यागः । दैवपुत्रादिषु सत्सु गृहत्यागाभावात् । भोगाभावस्तु लौकिकभोगत्वावच्छेदकावच्छिन्नाभावः । स तु लौकिक-
गृहत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्यागेनैवेत्याहुः ।

तृतीये बाधकं गृहम् ।

तृतीये बाधकाभावत्वेन कारणे लौकिकभोगाभावे लौकिकं गृहं बाधकम् । तादृशगृहे सति तादृशभोगाभावाभावात्, सर्वेन्द्रियाणां लोकवेदसंकोचेनापि स्वस्वविषये प्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । एतद्विवरणे इदमेवाहुः भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इति । अत्र पर्युपसर्गो वैश्मन्नीतप्रत्युत्रादिवाचको ज्ञेयः । अन्योर्थः स्पष्टः ।

ननु एतादृशसेवनातिदुर्लभेत्याशंकायामाहुरवश्येयं सदा भाव्येति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

अत्र विवरणाभावादस्माभिरेव व्याख्यायते । इयमव्यवहितक्षणे एवोक्ता बुद्धिश्च मानसी सेवना 'न रोषयती'त्यादिवाक्येभ्यः कस्यापि कर्मज्ञानादेरवश्याधीना यद्यपि न भवति, ब्रजभक्तरूपसाधुरूपामात्राधीनत्वात्, तथापि श्रीप्रभुब्रजभक्तदास्यपूर्वकं भावया चिन्तनीया । एतादृशी सेवना कदास्मत्प्रभुरस्मत्स्यामिन्योस्मभ्यं दास्यन्ति, कदा भगवति चक्षुरागः, कदा वा चित्तासंगः, कदा वा 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च । आक्षेपः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः । अधराभृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा । तत्कृजितानां श्रवणमात्राण चपि सर्वतः । तदन्तिकगतितिनित्य'मित्यादिः संकल्पः, कदा निद्रालोदः, कदा तनुतनुता, कदा विषयनिवृत्तिः, कदा प्रपानाशः, कदोन्मादमूर्च्छाभृतय इत्याद्युक्तप्रकारेण सदा देहपातपर्यन्तं भाव्या, भावनया मनसि स्थापनीया । अनिदीनतया ज्ञानविषयत्वमापदनीयेति यावत् । यद्वा इयं मानसी सेवा सदा भाव्या, प्रेमाद्यभावेऽपि प्रेमाद्यनस्याद्यनुकरणकरणेन च चिन्तनीया । तथा च मनस्वे-
तादृशभावनानुपूर्वकं तनुजनिताजसेनाकरणे 'तं यथा यथोपासते तथैव भवती'ति श्रुतेर्ये
यथा मां प्रपद्यन्ते तान्तर्ध्वं भजाम्यह'मिति गीतास्वभगवद्वाक्यादयं च 'यादृशी भावना
यस्य मिद्विर्भवति तादृशी'त्यादिवचनाश्चेतदेहपातोत्तरमलौकिकदेहप्राप्ती वा कस्यचित्कस्य-
चित्तु जन्मान्तरे वा बहुतरभगवत्कृपायात्मस्मिन् जन्मन्यपि वा 'ता नाविद'न्नित्या-
द्युक्तप्रकारा फलरूपा सेवना मिद्धा भविष्यतीति भावः । अथवा इयं रसरूपा
प्रेमासक्तिरन्यमनात्मिका सेना मन्दा सर्वदा अः भगवान् वदन्त्यो यस्यां या भाव्या
ज्ञेया । एतादृशज्ञानेनापि फलमिद्विदित्यर्थः । तथा चान्यप्रकारकसेवायां न सर्वदा
भगवान् वदन्ती भवति, न वा तज्ज्ञानमात्रेण च फलमिद्विदिति भावः । ननु ज्ञानादि-
मार्गप्रारंभेनापि सेवा प्रभु न्यासे कल्प्यन्ति प्रभुमेवात्मानिशेषादित्याशंस्याहुः सर्वमन्य-
न्मनोभ्रम इति । अन्यत् सर्व मनोभ्रमरूपमेव । तथा च भगवन्मायामोहितानामेवायं

सिद्धान्तो यदन्यत्रापि मार्गं प्रसुर्वश्यो भवतीति । अत एवास्मिन्मार्गे मार्गान्तराच्छ्रेष्ठञ्चम् ।
अत एव च 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोग'मिति वचनं चेति दिक् ॥६॥

एवं मानससेवाभावनाया माहात्म्यमुक्त्वा पूर्वोक्तसेवाबाधकत्यागसावश्यकतामाहुः
तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

यालबोधग्रन्थे 'समर्पणादात्मनो हि तदीयत्वं भवेद्भुव'मित्युक्तत्वा'देवं धर्मै-
र्गुण्याणा'मित्यादिभगवद्वाक्याच्च पुष्टौ पुष्टिमार्गे तदीयैरपि आत्मसमर्पणं कृतवद्विरपि
तत् पूर्वोक्तं बाधकव्रितयत्यागरूपं यत् तत् कार्यं कर्तव्यम्, न तु मयात्मसमर्पणं
कृतं तदीयं च सर्वं जातमतः परं प्रसुर्यया ज्ञास्यति तथा करिष्यति मम का चिन्तेति
निश्चिन्ततया श्रेयम् । तथा सति भगवति भरदाने पुष्टिमार्गस्य प्रेमात्मकत्वात् प्रेममार्ग-
विरोध आपद्येत । सर्वथा स्वाशक्येयं हि भगवति भरदानम्, न तु स्वशक्येयं,
स्वशक्येयैरपि तत्र भरदाने स्वामिन्यादीनां स्वप्राणप्रियस्यायासदर्शनेन महान् खेद उत्पद्येत,
तेन तदधीनत्वात्फलस्य तत्फलदाने भगवतो विलम्बस्तत्खेददानजनितः स्वामिनीव्यापद्येतेति ।
अत एवाग्रे आहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टाविति देहलीदीपन्यायेनात्रापि
सम्बध्यते । अन्यमार्गस्यस्तु कृतात्मसमर्पणो विक्रीतपञ्चादिवत् स्वदेहभरणपोषणादिचिन्ता-
रहितो विलम्बं कुर्यादपि, पुष्टौ शुद्धपुष्टिमार्गे तु तन्मार्गस्यो नैव विलम्बयेन्न विलम्बं
कुर्याद्बाधकत्रयापनोद इत्यर्थः । यद्वा स्वयमेवात्मसमर्पिणा बाधकत्रयापनोदे कृते स्वप्राण-
प्रियस्यायासादर्शनात् स्वामिन्यादीनां खेदाभावात् तदधीनफलदाने प्रसन्नं विलम्बयेन्न
विलम्बं कुर्यादिति वार्थः । अत एव 'मदर्थेर्धपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चे'त्येकादश-
स्कन्धीयं प्रमुवचनमात्मसमर्पिणो भोगादित्यागमुपदिशति, न तु स्वस्मिन् भरदानेन
निश्चिन्ततयावसानम् । अन्यथा तातां खेदे सति तनुजवित्तजसेवायाः प्रतिबन्धे जाते
सति फलरूपसेवाप्राप्त्याश्चा द्राणास्तथा । तथा च यत्र तनुजवित्तजसेवायामपि बाधकं
त्यक्तव्यं जातं तत्र फलरूपसेवासिद्धौ सत्यां प्रभवायासस्फुरणाद्विलम्बं न कुर्यादित्येत्यर्थः ।
अग्रंतावज्ज्ञेयम् । साधनरूपसेवायां 'प्रतिकूले गृहे सज्जे'दित्युपदेशे भजनप्रतिबन्धक-
गृहसैव त्यागो, न भजनानुकूलगृहस्य । फलरूपसेवायां तु भजनानुकूलस्यापि गृहस्य
त्याग इति । एतद्यथा तथा मत्कृतभक्तिचर्धिनीटीकायां 'तादृशस्यापि सततं गेहत्यानं
विनाशक'मितिश्लोके द्रष्टव्यम् ।

अथ तनुजवित्तजसेवया प्राप्तमानससेवस्य व्यसने जाते दशावस्थासु महाहुःपातु-
मवादतितापेन कदाचिदतिनिष्ठुरः प्रियो यदेतावत्पर्यन्तमपि न गिलति, मया खेतावदुःख-
मनुभूयते तदर्धमित्यादिको दोषारोपो भगवति भगवदीयस्य स्नात् सोपि बाधक
एवेत्याहुः गुणश्रोत्रेपीति ।

गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणैः रसावस्थारूपैर्निद्राछेदादिभिर्मनःक्षोभेऽपि प्रियदोषारोपेऽपि एतदेव भगवद्भ्रातृ प्रतिबन्धकत्वमेव द्रष्टव्यं दोषारोपस्य । तथा च तादृशावस्थायामपि प्रिये दोषारोपो न कर्तव्यः । यतः प्रियस्य निर्दोषपूर्णगुणवत्त्वात्तत्र दोषारोपे स्वामिन्यादीनां रोपे फलप्राप्ति-
विलम्बः स्यात् । किन्तु धन्योऽहं यत्रियार्थमेतादृशावस्थामनुभवामीति गुणारोप एव कर्तव्य इति भावः । इदं त्रपानाशावस्थापर्यन्तमेव कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । उन्मादावस्था-
प्रादुर्भावे तु देहानुसन्धानाभावाच्च तत्र दोषो दोषारोपेपीति ज्ञेयम् । अत एवोद्धवद्वाप्य
व्रजसीमन्तिनीनां ज्ञानोपदेशो दोषाभावावर्थमेव कृतः प्रमुणा ॥ ७ ॥

नन्विदं सर्वं प्राकृततुल्यमेवेति किमेतादृशावस्थाप्राप्त्याप्युत्कर्ष इत्याशङ्क्याहुः ।

कुसुष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स चैव भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्र या काचित् कुसुष्टिरुत्पद्येत सा भ्रमो ज्ञेयः । यतो 'रसो वै स' इति श्रुते रसरूपो भगवान् सिद्धस्तदा सर्वा अपि रसावस्था भगवद्रूपा एव, रसस्य विभावना-
नुभावव्यभिचारिभावसमूहालम्बनरूपत्वादिति सिद्धः सर्वोत्कर्षोऽस्य मार्गस्यास्य फलस्य
चेति सर्वं चतुरस्रम् ॥ ७ ॥

अत्र केचिदस्मच्छ्रीमदाचार्यमार्गीया भगवदीया यादृशी सेवनेति मूले
सेवायां फलत्रयमिति तद्विवरणे च पुष्टिमर्यादाप्रवाहमेदमिन्नमार्गसम्बन्धित्रिविध-
सेवानां क्रमेण फलत्रयमुक्तमिति व्याचक्षते । तत्रिन्यम् । एवं सति मूले यादृशी
सेवनेत्यत्र तद्विवरणे च सेवायामित्यत्र चैकवचनं श्रीमदाचार्यैर्न दत्तं स्यात् । मूले
कदाचिच्छब्दोऽनुरोधेनैकवचनदानेऽपि विवरणे सेवासु फलत्रयमिति बहुवचनमेवोक्तं स्यात्,
विवरणस्य मूलाभिप्रायप्रकटनार्थमेव क्रियमाणत्वात् । अतो मूलविवरणयोरेकवचनदाना-
न्ययानुपपत्त्या तत्रत्यैकवचनाभ्यां शुद्धपुष्टिमार्गसेवाफलमात्रनिरूपणमेवात्र श्रीमदाचार्य-
चरणानामभिप्रेतं स्वीयमात्रेभ्यो ज्ञापनार्थमिति ज्ञायत इति सारम् । अन्ये त्वेतन्मार्गीया
भगवदीया मूलविवरणोक्तैकवचनानुरोधेन शुद्धपुष्टिसेवाफलत्रयमेवात्र श्रीमदाचार्याणाम-
भिप्रेतमधिकारमेदेनोत्तमत्वमध्यमत्वसाधारणत्वमेदमित्यम् । तत्रोत्तमं फलमलौकिक-
सामर्थ्यम्, तद्यु सेवायां क्रियमाणायामेव प्रमुसम्पादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपाऽनुभव-
सामर्थ्यं प्रमाणानुरोधेऽभिप्रेयसाध्यम्, यथा रासमण्डलमण्डनायमानानाम्, मध्यमं फलं तु
सायुज्यम् । तद्यु मह युतकीनि महयुक्, सेवायां क्रियमाणायामेव भगवता सह सतत-
मितिः सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यावत् । तथा च मक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपद-

१ इत्यत्र 'इति श्रीवज्रभट्टनुरवराजिष्ठनायाहिरैरुल्लङ्घनः । जयगोपालः इति यावत्' इति प्रथमं
निर्गमनं, इति शब्देन पञ्चमोऽङ्गः । अत्र ११ विधानादीनामात्रः यावत्ततः, अन्वयवृत्त्या न्यवमेव निर्गमनः,
अद्वैतादौ निर्गमनं प्रमाणम् । एतन्प्रदीपार्थं तु वज्रभट्टपेन स्वामन्दीयवत् ।

खिलपुण्यपापक्षयद्वारा पात्रमौक्तिकं देहं निवर्त्यलौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय
ततो निष्कास्य प्रभुकारितस्वलीलानुभवरूपं प्रमाणापुरोविप्रमेयसाध्यम्, यथा लक्ष्म्या
अन्तर्गृहगतयोपिकानां वा । अत्र मध्यमत्वं चास्य फलस्य विप्रयोगरसानुभवाभावाच्चेयम् ।
साधारणफलं तु सेवोपयोगिदेहो वैकृष्णटादिषु । तत्तु सेवायां क्रियमाणाधामे-
वानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात्सेवानुपयोगेनैस्तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः
सेवाया उप समीपे योगः सम्बन्धस्तद्वच्छरीरप्राप्तिस्तद्रूपम्, यथा वृन्दावनलक्षपक्ष्या-
दीनाम् । तस्य चान्तररमणानुभूतत्वात्फलत्वम्, बहिःसाक्षात्सम्बन्धाभावादधिकाररूपत्वं
च ज्ञेयमिति वदन्ति । तत्रान्तर्गृहगतानां मध्यमं फलमिति त्वस्मदाचार्यचरणसिद्धान्त-
विषयम् । तथा हि । यद्यस्मदाचार्याणामेवमेवाभिप्रायः स्यात्तदा कुत्रापि दशमस्कन्धसुवो-
धिण्यां श्रीमदाचार्यैस्तद्विष्ण्वाणां च तत्तनुजवरैः स्फुटीकृतः स्यात् । न 'चान्तर्गृहगताः
काश्चि'दित्यस्याभासे 'यासां कालः प्रतिबन्धकः, पूर्वमेव भक्तियुक्तास्ता भजनानन्दमननु-
भूयैव प्रतिपद्या एव भगवत्सायुज्यं प्राप्तवत्य इत्याह'त्यत्रत्यसायुज्यपदेन, पुनरेतस्यैव
पदस्य व्याख्यानान्ते 'ततो मुक्ता जाता' इत्यारभ्य 'तमेव परमात्मानं जारमुञ्छापि
सङ्गता' इति पद्यव्याख्यानान्तप्रयुक्तैर्मुक्तापदैश्च मुख्यफलोपेक्षया मुक्तिरूपफलस्यैव प्राप्ति-
कथनेनायमेवाभिप्रायः स्फुटीकृतः श्रीमदाचार्यचरणैरिति बान्धवम् । 'अत्रत्यसायुज्यपद-
मुक्तापदानां परोक्षवादरूपत्वमिति सायुज्यपदस्य भगवत्सहभावपरत्वेन मुक्तापदानां
'जडुर्गुणमयं देह'मित्यत्रोक्तगुणमयेदेहत्यागोत्तरप्राप्तगुणातीतसद्वातनिष्ठभगवद्रसानन्दानुभय-
विशिष्टत्वपरत्वेन च प्रयुक्तत्वात् । न च पूर्वोक्तानां पदानां परोक्षवादत्वे प्रमाणाभावः ।
'लक्षणां नैव वक्ष्यामि न न्यूनादन्यपूरणम् । अधिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनादत'
इति प्रथमस्कन्धीयसुवोधिनीप्रारंभप्रपञ्चकपदस्य 'परोक्षकथनादत' इति श्रीमदाचार्यप्रति-
ज्ञाया एव प्रमाणत्वात् । असार्थः । अहं श्रीभागवते कुत्रापि लक्षणां नैव वक्ष्यामि,
न कथयिष्यामि । लक्षणा हि मुख्यार्थवाच्ये भवति, तत्रापि प्रतिपाद्यस्य भगवतः सर्व-
शक्तिमत्त्वेन सर्वभवनसमर्थत्वेन मुख्यार्थवाचाभावात् । 'पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेद-
धिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि युक्तिमि'रिति गौतमस्मृतिवचनेन
पुराणेषु लक्षणावृत्त्याश्रयणस्य निषिद्धत्वाच्च । अथ च न्यूनात्पुराणान्तरकथया न्यूनत्वं
प्राप्य भावप्रधानो निर्देशो, त्वन्तोषे पयमी । यदा, न्यूनात्पुराणान्तरकथया न्यूनादयूनं
प्रमेयं प्राप्यान्यपूरणमन्वेन पुराणान्तरकथयेति यावत्तेन पूरणं श्रीभागवतस्य
भगवदीयान्तरकृतश्रीभागवतव्याख्यान इव न वक्ष्यामि । यदि सा कथैतत्कल्पीया स्यात्
तदा ध्यासचरणैरेव निषद्धा स्यादतो न वक्ष्यामीति भावः । केचित्तु न्यूनाच्छब्दादध्या-
ख्यानस्य तस्य पूरणं नैवयः, अप्याहारं शब्दस्य वार्थस्य वा न कतिप्याभीत्याहुः । तत्र
'जन्मापस्ते'ति प्रथमस्कन्धीयापस्तोक एव 'धीमहि' इति निद्वान्यकारकवाचिनो-

स्मच्छब्दस्य चाध्याहारदर्शनात् सोक्तिश्चिन्त्या, किन्त्वार्थिकं वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं प्रवक्ष्यामि
 प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि । अगोप्यत्वादिति भावः । परन्तु परोक्षकथनाद्वेत्ते परोक्षकथनमप्रत्यक्ष-
 कथनं वाचकशब्देतरशब्देन कथनं गोप्यकथनमिति यावत् तद्विहायेत्यर्थः । तथा च
 परोक्षकथनेनानधिकारिभ्यो गोपनार्थं लक्षणां लक्षणावृत्तिविशिष्टशब्दानय च न्यूनं प्रमेयं
 प्राप्यान्त्येन पुराणान्तरेण पूरणं च वक्ष्यामि परन्तु तात्पर्यग्राहकलिङ्गादिसिद्धमेव, न तु
 तदसिद्धमपीत्येतावदधिकं बोध्यम् । तथैव सुबोधिण्यां दृश्यमानत्वात् । तादृक्कथायाः
 कल्पान्तरीयत्वात् । एतत्कल्पीयत्वे तु 'गोप्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् ।
 न्यस्ताश्मन्यथ बालस्य चीजन्यासमकुर्वत' 'इति मध्वं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिका'
 इत्यादिमन्त्रद्रष्टृत्वादिरूपलिङ्गं कुमारिकानामप्रिकुमारत्वे, अथ च 'तमेव परमात्मानं
 जारयुद्धापि सङ्गता' इत्यत्रत्यजारयुद्धिरूपं लिङ्गमन्तर्गृह्यगतां 'जारधर्मेण सुखेहं
 सुरहं सर्वतोधिक्' । मयि सम्प्राप्य सर्वेषु कृतकृत्वा भविष्यथे'ति बृहद्भाननोक्तभगवद्भर-
 दानविशिष्टश्रुतित्वे च यद्योक्तं तथोक्तमेव स्यादतो ज्ञायते तन्नैतत्कल्पीयमिति तादृश-
 पुराणान्तरकथया पूरणं न करिष्यामीति ज्ञेयम् । अथ च परोक्षकथने वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं
 न प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि किन्तु गोप्यत्वात् प्रकटतया न कथितमीदृशं तात्पर्यवृत्त्या सिद्ध-
 मर्थं वक्ष्यामीति भावो ज्ञेयः । एवञ्च फलप्रकरणीयलीलायामतिगोप्यत्वादुपक्रमे
 फलप्रकरणीयसुबोधिनीस्वसायुज्यमुक्तापदा'न्युक्तं पुरस्तादित्यारभ्य 'यत एतद्विमुच्यत'
 इत्यन्तं मध्ये प्रयुक्तानि मुक्तिमुच्यतइत्यादिपदानि, अथ च रासलीलोपसंहारे च 'प्रहारात्र
 उपावृत्' इतिपद्यव्याख्याने 'यतो भगवान् मोक्षदाता ताश्चेदासन्ध्यमन्तःस्मरणं करि-
 ष्यन्ति तदा मोक्षाधिकारिण्यो भविष्यन्तीति वासुदेवानुमोदिता' इत्यत्रत्यमोक्षपदं च न
 लोकप्रसिद्धलयरूपसायुज्यपरत्वेन लयरूपमुक्तिविशिष्टत्वपरत्वेन लयरूपमोक्षपरत्वेन च
 न प्रयुक्तानि, किन्तु परोक्षवादेन भगवत्सहस्रितिपरत्वेन गुणमयदेहत्यागोत्तरप्राप्तालौकिक-
 देहनिष्ठभगवद्रसानुभवविशिष्टत्वपरत्वेन विप्रयोगोत्तरप्राप्तभगवद्दर्शनानन्दपरत्वेन च प्रयुक्ता-
 नीति ज्ञेयम् । पञ्चाध्यायीव्याख्यानस्वसायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानि परोक्षवादरूपाणीति
 प्रापयितुमेव पञ्चाध्यायीसमाप्तिश्लोकव्याख्यानीयश्रीमदाचार्यतनुजरक्षकृतफलप्रकरणीयसु-
 बोधिनीटिप्पण्यां व्याख्यातं 'दिवा विप्रयोगजातीं सत्यां दिनान्ते प्रियसङ्गमे य आनन्दो, न
 ह सर्वदा दर्शनं इति सोऽन मोक्षपदेनोच्यत' इति मोक्षपदस्य तादृगानन्दपरत्वमेव । एवय
 सायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानां परोक्षवादत्वं सिद्धम् । अन्यथा 'न चेवं विस्मय' इति
 पद्यव्याख्यानं 'एतत्परिदृश्यमानं जगत् सर्वमेव यतो विमुक्तिं यास्यति, भावनया गोकुले
 न्यत आह, ज्ञानदृष्ट्वा नैत्यय विमुक्तिपदस्योपसंहारश्लोकव्याख्याने श्रीमदाचार्यचरणै-
 मोक्षपदस्य चोक्तत्वात्तासमणहलमण्टनायमानानां च लोकप्रसिद्धमोक्षप्रतिविंशाध्याये यजुष-
 मीप्रमर्द्दायै 'तथैका प्रिष्टा मर्धे'तिपद्यव्याख्यानसुबोधिण्या'मतस्तस्या मुक्तिः सिद्धे'त्युक्तत्वा-

द्विप्रभार्याया अपि मोक्षप्राप्तिरंगीक्रियताम् । तस्मात् परोक्षवादरूपाण्येवात्र सायुज्यादि-
पदानीति न लोकप्रसिद्धमोक्षरूपमध्यमफलप्राप्तिरन्तर्गृह्यमतानामिति बोध्यम् ।

ननु मुक्तिवाचकपदैरेवात्रपरोक्षवादकरणे किं बीजमिति चेत्? श्रीभागवतमेव
बीजमिति गृहाण । तथाहि । 'न चैवं निस्मयः कार्यो भवता भगवत्यज' इतिपद्ये 'यत्
एतद्विमुच्यते' इतिपदमुच्यते, तेन च सर्वस्यापि गोकुलस्य मुक्तिः प्रतिपाद्यते, न हि
भवतापि सर्वस्य गोकुलस्य मुक्तिरंगीक्रियते लोकप्रसिद्धा । एवं च विमुच्यतेइतिपदं
परोक्षवावरूपमेव । तथा सति श्रीव्यासचरणैरत्र प्रकरणे मुक्तिवाचकपदेनैव परोक्षवादः
कृत इति श्रीमदाचार्यैरपि मुक्तिवाचकपदैरेव परोक्षवादः कृत इति सुपूक्तं श्रीभागवत-
मेव बीजमिति । ननु न वयमेवंरूपं मध्यमं फलं तावां वदामः, किन्तु प्रकारान्तरेण
मध्यमफलं वदामः । तत्तु भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपदस्त्रिलपापपुण्यक्षयद्वारा पाञ्च-
भौतिकं देहं निर्वर्त्य तदनन्तरं चालौकिकदेहं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो
निष्कास्य प्रभुः संयोगरसलीलानुभवमेव कारयति, न तु विप्रयोगरसलीलानुभवम्, एवं च
रसरूपमगवत एकदलानुभवरूपं फलं मध्यममेव, द्वितीयदलानुभवाभावात् । मुख्यानां तु
दलद्वयानुभवस्यापि जायमानत्वान्मुख्यं फलमिति चेत्, अत्र शृङ्खलमः । अलौकिकदेह-
प्राप्त्यनन्तरं भगवत्कृता स्वस्मिन् स्थितिस्तासां केन रूपेण, सार्वदिकलयरूपेण वा, रस-
व्यभिचारिभावलयरूपेण वा, 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनानुभवात् तत्' इति श्रीमदा-
चार्यसिद्धान्तितभेदविशिष्टसायुज्यरूपेण वा, सर्वदा कण्ठलग्नत्वेन वा, 'चैत्यस्य तत्त्वममलं
मणिमस्य कण्ठे, कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यज' इत्यत्रोक्तानां स्वाङ्गीकृतात्मनां
तत्त्वरूपकण्ठस्थितकौस्तुभे लयरूपेण वा, लक्ष्मीवद्वक्षःस्थलस्थितिरूपेण वा, शिवोना-
वदर्धनारीश्वररूपेण वा, पतनासुपानसमानीतमगवदुदरस्थितपतनाभक्षिताधिकुमाररूप-
कुमारीपुंस्त्वधर्यरूपपालकवद्वा । तत्र नाथः । पुरुषोत्तमे सार्वदिकलयरूपेण स्थितिस्तु
केवलजीवात्मनानेव, सा त्वेतासामसम्भावितैवालौकिकदेहप्राप्तिप्रविष्टत्वात्, न हि शरीर-
विशिष्टानां लयः कुत्रापि वेदादौ श्रुतोस्ति । पुरुषोत्तमे लयस्य पुरुषोत्तमविषयक-
मर्यादामक्तिफलत्वाच्च । भवद्विस्त्वेतासां शुद्धपुष्टिमार्गीयमध्यमफलविशिष्टत्वं सिद्धान्ति-
तमस्ति । न द्वितीयः । एतादृशलयास्माभिरप्यत्राङ्गीक्रियमाणत्वात् । न च तर्हि मध्यम-
फलप्रसक्तिः । एतादृशलयास्य रासमण्डलमण्डनानामनास्यसावहमित्यादौ दृष्ट्वेन
तत्समकल्लत्वान्मध्यमफलत्वाभावात् । न तृतीयः । तादृशसायुज्यस्य मर्यादापुष्टिफल-
त्वात् । न चतुर्थः । सर्वदा कण्ठलग्नत्वेन स्थिते रसाभासरूपत्वात् । न पञ्चमः । देह-
विशिष्टत्वेन तत्रापि लयासम्भवात् । न षष्ठसप्तयौ । तत्र प्रमाणभावात् । शिवोमयोरध-
नारीश्वररूपेण स्थितौ च निखिलपुराणेतिहासादीनां प्रमाणत्वाच्च तथात्र प्रमाणमस्ति ।
न चार्धनारीश्वरदेतासां स्थितौ 'त्वर्थ शोभमयार्थमम्बुदनिभं वदं ललाटे स्रजा वर्णा-

कल्पतया विलाससदनं स्त्रीपुंमयं वाङ्मायम् । हस्तैर्वेणुवरामयानि दधतं लावण्यवारां-
निधिम् । ध्यायामि स्मितशोभितासकमलं गोपालचूडामणिं मितिसुन्दरीगोपालमन्त्रसम्बन्धि-
व्यानप्रतिपादकामम् एव प्रमाणमिति वाच्यम् । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी'ति
श्रुतौ यज्ञसम्बन्धयुक्तायाः स्वविवाहिताया एवार्धत्वमुक्तमिति लक्ष्म्या एवार्धनारीत्वेन
स्थितिरागमेन प्रतिपाद्यते न त्वेतासाम्, स्वनिवाहितत्वाभावेन पत्नीत्वाभावादित्यस्या अपि
भवदुक्तेरनवकाशात् । नाप्यष्टमः । तेषामपि केवलजीवरूपाणामेव खोदरे पूतनया समान-
यनम्, न तु चालकदेहसहितानाम्, तदनन्तरं भगवतापि तदसुपानद्वारा तादृशानामेव
खोदरे समानयनम्, पश्चाद्द्वयस्यैरागतस्तत्रेत्यत्र व्रतचर्याप्रसङ्गे त्वलौकिकदेहं दत्त्वा तल्लीला-
प्रदर्शनं कारितवानिति निश्चयस्य दृढतरत्वेनास्यापि दृष्टान्तत्वाभावात् । शरीरविशिष्टानामेव
तेषां खोदरानयनमित्यस्य कण्ठरवेणाश्रूयमाणत्वात्, प्रत्युत षष्ठदशमस्कन्धीयाध्यायसुचो-
चिन्त्या 'तया स्वस्मिन्नानीता ये चालकानां जीवास्ते स्वजीवमर्मस्थाने स्थापिताः सन्तीति
ताम् स्वस्मिन्नानेतुं भगवांस्तद्विप्रीडनमेव कृतवानित्यभिप्रेतोर्थ' इत्यनेन केवलजीवाना-
मेवानयनस्य श्रीमदाचार्यैरुक्तत्वाच्च । न च लालनमृद्भक्षणलीलाप्रदर्शितस्वमुखस्वतर्जने
भगवति देहसहितानामपि स्थितिरस्त्येव, एवं चालौकिकदेहसहितानामप्येतासां स्थितिर्ना-
सम्भावितेति वाच्यम् । स्वमुखारविन्दप्रदर्शितसर्वव्रजे रासमण्डलमण्डनायमानानामपि
स्थितत्वात् तासामपि मध्यमफलप्राप्तयेर्क्तुं शक्यत्वादिति न किञ्चिदेतत् । अथ यद्यपि
भगवतोऽचिन्त्यशक्तित्वात् केनापि प्रकारेणैतासां भगवति स्थितिः सम्भवेदपि, तथापि
यद्येतासां मध्यमफलं स्यात् तदाऽचिन्त्यशक्तिमत्त्वपर्यन्तं धावना समञ्जसा स्यात्, तदेव
तु यदुपपायमाणम्, यत एतासां सगुणदेहत्यागोत्तरं निर्गुणदेहप्राप्त्यनन्तरं तु सर्वभाव-
प्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यस्यैव च फलस्य प्राप्तिः श्रीमदाचार्यैः सिद्धान्ति-
तास्ति । तथाहि 'कृष्णं विदुः परं कान्त'मिति पञ्चश्लोकीसुचोचिन्त्यां प्रथमव्याख्याना-
भिप्रायविशदीकारकद्वितीयव्याख्याने 'उक्तं पुरस्तादिति पञ्चव्याख्यायां 'यथा भगवति
गुणातीत एव परिनिष्ठशुद्धित्वेपि द्वेषस्य तत्र प्रयोजकत्वात् सगुणत्वमेवेति लक्ष्यते,
अयं च रसः सर्वमानप्रपत्तिरुभयः । नहि जारत्वशुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः । कामपूर-
कत्वेनैव तत्सम्भवात्, अत्र च सगुणत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाद्यथा चैधादीनां स्वाधि-
कारानुसारेण तादृशशरीररम्ये तत्पदप्राप्तिः स्वाधिकारानुसारेण, तथैतासामपि स्वाधि-
कारानुसारेण तयात्वं सगुणत्वोपरमेण सर्वभावप्रपत्त्यैव, ततो निजपत्तिमजनमिति सर्वमव-
दातम्, अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति मयादा मज्येते'त्युत्तराया,
अथ च ननु तथापि तादृशप्रपत्तेरेव गृह्यत्वात् कथं सर्वभावप्रपत्तिसाप्यं फलं मविष्यतीत्या-
भावं दत्त्वा 'द्विपत्नी'त्यादिप्रतीकव्याख्याने 'मोक्षमुपानमीषुन्निद्रिरुद्धदेवकर्ता च चैध-
भर्मा यथा ज्ञानिनामपि दुर्लभां मुक्तिं दत्तारनेयं तात्कल्पविमृजानामप्येतासां तादृशं

फलं दत्त्वा' नित्युक्त्या, तदनुः किञ्चाग्रे 'यदि सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलमेव दित्सितं भगवत्-
स्तदा पूर्वमेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चे'दिति पूर्वपक्षीकृत्य 'अत्र वदामो,
यासां साक्षाद्भवत्सम्बन्धस्तासां सर्वासामेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि
गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः समुण्देहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां
भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणभावमुत्पादयितुं तन्निवर्तकोपि स्वयमेव नान्य
इति ज्ञापयितुं तन्निवृत्तिं विधायग्रे भाविस्त्विरहजदुःखस्वसङ्गमजसुखयोः कर्माजन्यत्वमपि
ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय मत्त्वाम्येव सर्वं कृतवा' नित्युक्त्या च सर्वभाव-
प्रपत्तिरूपं साधनं सर्वभावप्रपत्तिलभ्यमेव च फलमेतासामिति द्वाकृतं श्रीमदाचार्यचरणै-
रिति तद्विरुद्धा भवद्वाक्यान्पदतिर्नादरपदवीमारोहति । तस्मान्नान्तर्द्विहगतानां सर्वदा
संयोगरासानुभवमात्ररूपं मध्यमे फलम्, किन्तु पूर्णसंयोगविप्रयोगरसात्मकमुत्तमफलमेव ।
उचितं चैवमेव यत्सर्वभावप्रपत्तिर्नाम सर्वांश्चैनं प्रपत्तिः, तस्यां सत्यां सर्वांश्चैनं प्रभुणा
फलदानं कर्तव्यम्, न तु केनाप्यंशेन न्यूनफलदानं सम्भवति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते
तांस्तथैव भजाम्यह' मितिमर्यादा यतोस्तीति दिक् ।

अपरञ्च । 'या मया क्रीडता रात्र्यां वनेस्मिन् व्रज आस्थिताः । अलम्बरासाः
कल्याण्यो मापुर्मर्द्वीर्यचिन्त्ये'तिप्रमरगीतस्यपद्यव्याख्याने 'भवत्यः समागता अन्तर्द्विह-
गतास्तु एह एव स्थितास्तदैव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यो न तु भवत्यो नैव निदर्शनेन
भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्य' इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । तत्र सर्वप्रकारेण भगवत्प्राप्तिरन्तर्द्विह-
गतानां न तु केनाप्यंशेन न्यूनप्रकारेणेत्युक्तत्वात् सार्वदिकसंयोगरसमात्रानुभव एवैतासा-
मिति भवदुक्तिः कथं सङ्गच्छताम् । भगवतो रसरूपत्वाद्भ्रसस्य द्विदलत्वाद्भवन्मते
विप्रयोगप्रकारेण प्राप्त्यभावादिति कृतं पल्लवितेन । अत्र तदैवेतिपदमेव न तु भवत्य
इत्यप्रापि सम्बध्यते । तथा च तदैव तत्क्षण एव तासां मत्प्राप्तिः सर्वप्रकारेण जाता ।
भवतीनां तु तत्क्षण एव न जाता क्रमेणैव मद्भिषयकदोषारोपरूपदोपनिवृत्तौ सत्यां
भविष्यति, तासां तु मयि दोषारोपो नासीदिति निर्दोषत्वात्तदैव जाता । अन्यथा तदैवेति
पदस्यात्रानुपपन्नाभावे तासां सर्वप्रकारेण मत्प्राप्तिर्मवतीनां सर्वप्रकारेण न जातेत्येवमर्थे
सम्पन्नेन्तर्द्विहगतानामेव रासमण्डलमण्डनायमानाम्योधिकत्वमापद्येत । तदैवेतिपदस्य
त्वत्रानुपपन्ने तासां तदैव जाता, भवतीनां तु दोपनिवृत्तौ क्रमेण भविष्यतीति न न्यूनता
फले प्राप्तीतीति ज्ञेयम् । ननु साधारणानामपि मत्तानां दोषान् भगवान्न गणयति, रास-
मण्डलमण्डनायमाना'स्त्वेताः परं तनुभृतो ननु गोपवच्यः', 'आसामहो चरणरेणुहृषामहं
साम्', 'वन्दे नन्दप्रवक्षीणां पादरेणुमभीक्ष्णश्च' इत्यादिप्रकारेण श्रीमदुद्धवैः स्तुतानां
प्रणतपादरेणुनामथ च तदोपस्य विप्रयोगरसावस्थारूपत्वेन निर्दोषाणां च तादृशं भावं
दोषत्वेन किमर्थं भगवानगणयदिति चेत् । अत्र वदामः । केपाधिदित्कृपाणिपयाणां

जीवानां शुद्धपुष्टिमार्गफलं दित्सुर्भगवान् प्रपञ्चे लीलासहित आविर्भवति । अन्यथा सर्व-
 भावप्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलस्य चाज्ञायमानत्वात् कथमेतन्मार्गप्रवृत्ति-
 हेतुभूतफलज्ञानं स्यात्, कथं वा एतन्मार्गीयं साधनं च ज्ञातं स्यात् । तत्रैतन्मार्गीयं फलं
 तु व्रजभक्तसजातीयभावेन भजने भवतीति तद्भावानुसारेण भजने कियमाणे भगवत्ताज्ञानेपि
 तासां दोषारोपो न बाधको जातः, एवं ममापि न भविष्यतीति कदाचिच्छीघ्रं भगवता
 फलादाने तनुजवित्तजसेवाकरणसमय एव भगवति दोषारोपं कुर्याद्यन्मया त्वेतावदुःख-
 मनुभूयते सेवाकरणे, भगवांस्त्वितिनिष्ठ एतावत्पर्यन्तमपि प्रेमासक्त्यादिकं नाविर्भावयति
 येन फलं स्यात्तदा भगवतो निर्दोषपूर्णगुणत्वेन तत्र दोषारोपे तस्य फलप्राप्तौ विलम्बः
 स्यादतो भगवति कस्यामप्यवस्थायां दोषारोपो न कर्तव्य इति ज्ञापयितुं यथान्तर्गृहगतानां
 जारभावोत्पादनेन रासमण्डलमण्डनायमानानामपि शरीरादि निर्गुणमिति ज्ञापयितुं तासां
 जारभावमुत्पादितवानेवमेव रासमण्डलमण्डनायमानानामपि तादृशरसवस्त्वरूपमपि दोषा-
 रोपरूपं भावं दोषत्वेनाख्यापयच्छीमदुद्धवमुखेनेति सर्वं सुखम् । तस्मादन्तर्गृहगता-
 नामपि मुख्यमेव फलमिति सिद्धम् । अन्यच्च 'जारधर्मेण सुखेहं सुखं सर्वतोधिकं' मयि
 सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति श्रुतीः प्रति भगवदुक्तेस्तद्भावज्ञापकजारमुद्धापि
 सङ्गता इति फलप्रकरणीयवचनस्यजारमुद्धिसङ्गतत्वोक्त्या च श्रुतिरूपा एता अन्तर्गृहगता
 इति ज्ञायते । एवं च श्रुतिकृतस्तुतिसन्तुष्टप्रकृत्यतीताक्षरमध्यस्थेन श्रीवृन्दावनगोवर्धन-
 यमुनानानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकथिशिष्टेन किशोराकृतिना भगवता किं करवागी-
 त्युक्ते 'कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्य-
 संशयम् । यथा त्वलोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षा
 जनिता तथे'त्यादिना श्रुतिभिः स्वस्य कामिनीभावपूर्वकः स्मरक्षोभ उक्तस्तत्र मा कदा-
 चिद्भगवानेयं जानातु यदेतासां लौकिककामाभिलाष इति शङ्कां वारयितुं यथा त्वलोक-
 वास्तव्या गोपिकाः कामतत्त्वेन कामस्य तत्त्वं परमकाष्ठापन्नं रूपगाधिदैविकमिति यावत्
 तादृशकामाधिदैविकेन रूपेण रमणं रमणकर्तारं मत्वा त्वां भजन्ति तथा भजनेस्माकं
 चिकीर्षा जनितोत्पादिता त्वद्रूपदर्शनेनेति श्रुतिभिः आर्धितम् । तत्र भगवल्लोकस्यनित्य-
 सिद्धगोपिकामावसजातीयभावेन भजनचिकीर्षेतासाम् । तत्र भगवल्लोकस्यनित्यसिद्धगोपि-
 कानां न भगवति जारभावः किन्तु सर्वभावप्रपत्तिरूपो भावः । एवं च यदेतासां मध्यमं
 फलं भगवान् दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति मर्यादा भज्येत । तस्मादपि न तासां मध्यमं
 फलं किन्तुत्तममेव । अत्रेपि 'दुर्लभो दुर्घटश्चैव सुप्ताकं सुमनोरथः । मयातुमोदितः
 मम्यक् सुतो भवितुमर्हती'त्यत्र मनोरथस्य दुर्लभत्वं दुर्घटत्वं चोक्तम्, सुमनोरथ इत्यनेन
 मनोरथस्य सुदुर्लभं चोक्तम् । यदि जारभावेन भजन एव मनोरथः स्यात् तदा दुर्लभत्वं
 दुर्घटत्वं च नोक्तं स्यात् । कदाचित् तदानीं श्रुतीनां विवादित्यन्तेरभावात् स्मिन्

(अत्र एकं पत्रं शुद्धिमिति प्रतिमिति)——एतानामन्तर्गृहगतानां रासानुभवोत्तरं भवन्ते
 कुत्र स्थितिर्भवतोच्यते, वस्त्रमन्वे तूक्तस्थानान्यतमस्थाने लयाद्भवता सह व्रज एव समा-
 गमनम्, पुनरासलीलासमये भगवता सह तत्र गमनम्, तदा त्वलौकिकदेहप्राप्त्या
 रमणम्, पुनरपि तत्रैव लय इति चेत्, अत्र ब्रूमः । यावद्ब्रजीयैरलक्षितत्वेन केवलप्रपञ्च-
 मात्राविर्भावितलीलादर्शनाभाविशिष्टत्वेन चास्मिन्नेव व्रजेन्तर्गृहगतानां स्थितिः । न च
 विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव व्रजे तासां स्थितौ किं मानमिति वाच्यम् । 'या मया
 क्रीडता राध्या'मिति प्रमरगीतपद्यसुबोधिनीस्वश्रीमदाचार्यकृतव्याख्यानस्यैव प्रमाणत्वात् ।
 तथा हि, यदि ब्रजीयैरन्तर्गृहगतानां सगुणदेहत्यागोचरप्राप्तनिर्गुणदेहसम्यग्धिनी लीला
 दृश्येत तदा रासमण्डलमण्डनायमानाः प्रति त्वन्तर्गृहगताविषयकसङ्कृतक्रीडाव्रजस्थिति-
 कथनपूर्वकं किमिति स्वप्राप्तिसाधनं बोधयेत्, स्वप्राप्तिसाधनमात्रमेव तु बोधयेत्,
 स्वकृतक्रीडाव्रजस्थितौस्तु तामिदंश्यमानत्वादतो नैतासां तल्लीलादर्शनमिति भगवतासां
 स्वक्रीडाव्रजस्थिती अपि बोध्येते इति यावद्ब्रजीयैरलक्षितत्वं सिद्धम् । अथ च भवत्यः
 समागताः अन्तर्गृहगता गृह एव स्थितास्तास्तदेव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यो न तु भवत्यः ।
 अनेनैव निदर्शनेन भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्यस्तस्मान्मदर्थं जीवनस्थापनमिति पक्षो निरर्थकः ।
 अन्यथा समागतानां भवतीनां पुनः क्लेशो न भवेदनुभवसिद्धश्च क्लेशः । ननु ताः प्रति-
 बन्धेन तथामूताः कथं स्तुत्या इत्याशङ्क्याह कल्याण्य इति । तासां महद्भ्रान्त्यमस्तील-
 वश्यप्रतिबन्धरूपं दुरितं दृष्ट एवोपक्षीणमिति कण्टकेन कण्टकोद्धारवद् देहनिराकरण एवो-
 पक्षीणम्, भवतीनां तु तदुरितमिममवस्थां प्रापितवत्, अतो महुक्तप्रकारेण दोषं परित्यज्य
 तामवस्थां प्राप्य मां प्राप्स्येति भाव इति श्रीमदाचार्यव्याख्यानपर्यालोचनेन्तर्गृहगतानां
 नाकूरागमनरूपमधुरोद्देश्यकभगवन्नयनरूपप्रपञ्चमात्राविर्भावितलीलादर्शनमस्ति । यदि
 तद्दर्शनं स्यात् तदा भवतीनां तु तदुरितमिममवस्थां प्रापितवत्, तास्तु महाभाग्य-
 वत्यस्तासामवश्यप्रतिबन्धरूपं दुरितं सगुणदेहनिवृत्तावेवोपक्षीणमतस्ता इमामवस्थां न
 प्रापितवदिति भगवान्न कथयेदेव । अकूरागमनभगवन्नयनदर्शनजक्लेशस्यैतासामप्यवश्य-
 सिद्धत्वात् । तस्मादन्तर्गृहगतानां न प्रपञ्चमात्राविर्भूतलीलादर्शनमित्यपि सिद्धम् । उचितं
 चैवमेव यतः श्रुतिरूपाभिरन्तर्गृहगताभिर्'यथा त्वलोकवासिन्यः कामतत्त्वेन शोषिकाः ।
 भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षां जनिता तथे'त्यनेन प्रकृत्यतीताक्षरब्रह्मव्यापिर्वैकुण्ठान्त-
 र्गतव्रजान्तसप्रपञ्चानन्तर्गतवृन्दावने तत्रस्थनानारासरसोन्मत्तबोपीकदम्बकभावसजातीय-
 मानेन भगवता सह रमणं प्रार्थितम्, तद्यदि तासां प्रापयिकपदार्थदर्शनं स्यात्, तदा
 प्रपञ्चान्तर्गतवृन्दावने तादृशभावेन भगवता सह रमणं न प्राप्तमेव स्यात्, एवं च 'ये
 यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति मर्यादाभंगः स्यादिति न तासां प्रपञ्चमात्रा-
 विर्भूतलीलादर्शनमिति साधीयसी पूर्वोक्तोक्तिः । एवमेवास्मिन्नेव व्रजे ता आस्थिता इति

भवतीनामपि निर्धन्येनैवात्र स्थापनमित्यनेनास्मिन् ब्रज आस्थिता इत्यस्य व्याख्याने-
नास्मिन्नेव ब्रजे स्थितत्वमपि सिद्धम् । इदमेवाभिप्रेत्य पूर्वमेवोक्तं यज्ञपत्नीप्रसंगे विंशा-
ध्याये, 'तत्रैका विधृता भर्ता भगवन्तं यथाश्रुतम् । हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मातुबन्धन'-
मितिपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यां भगवत्सङ्गतायाः स्थानान्तरं न मयम्, तच्छक्तीनामिव ।
अत्र यत्र भगवांस्तत्र तच्छक्तयः ध्यादयो गोप्यादयो वेत्यर्थो ज्ञेयः । एव चात्र भगवान्
ब्रजे तिष्ठतीति ता अपि ब्रजे एव चेति ब्रजे स्थितत्वमायालेवेति दिक् । एवं च सिद्धा
विज्ञेयपणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे स्थितिरन्तर्गृहगतानाम् । तथा च गोपसाहिनेन
गोचारणलीलार्थं भगवतो गमने रासलीलानन्तरं भगवतो गृहगमने च दिवा विप्रयोग-
रसानुभवः, सायसमये परावृत्य भगवदान्मने रात्रौ च वृन्दावन एव महानन्दसन्दो-
हानुभवश्चैतासानपीति संयोगरसमानानुभव एवैतासामिति कथं वक्तुं शक्यत इति कृतं
विस्तरेणेति सर्वं चतुरस्रम् ।

सादेतत् । वयमन्तर्गृहगतानां यन्मध्यमं फलं वदामो न सूक्ष्मफलम्, तत्र यतो-
न्निहिते भगवतीति फलप्रकरणीयद्वितीयाध्यायस्यप्रारम्भपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यां सन्ति च
सिंहास्तयात्र काल इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । व्याख्यातं चैतत् तत्तनुजराः स्मृततट्टि-
प्पण्यमवतारसम्पूर्तिकाल इत्यर्थ इति, तत्रापूर्णाविप्रयोगसंयोगात्मकः पूर्वावतारः समाप्त
इदानीं पूर्णविप्रयोगात्मकपूर्णसंयोगात्मकपुरुषोत्तमावतारो जात इत्युच्यते, तत्रान्तिर्हि
भगवतीत्यनेन पूर्णविप्रयोगात्मकस्रदन्तरं 'तासामाविरम्'दित्यनेनैकोनविंशाध्याये पूर्ण-
संयोगात्मकपुरुषोत्तमावतार उक्तः । एव च पूर्वस्वरूपाद्विज्ञेयमेवेदं भगवत्स्वरूपं परम-
काष्ठापन्नम्, एतत्तु अन्तर्गृहगताः प्रति न प्रकट्येव, अतस्तासां नैतादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिः,
किन्तु न्यूनसंयोगविप्रयोगरमात्मकत्वेनासम्पूर्णत्वात् तादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिरेवेति न सम्पूर्ण-
फलप्राप्तिरिति तासां मध्यमफलप्राप्तिरित्युच्यते । न चेदं स्वरूपं पूर्वं न प्रकटयिदानी-
मेषाविर्भूतमित्यत्र किं प्रमाणमिति वाच्यम्, 'गायन्त्य उच्चै'रितिपद्यव्याख्यानसुबोधिनीस्थ-
शब्दो हि धूमवल्लोह इति श्रीमदाचार्यतनुजराकृतश्रीमदाचार्यकारिकाटिप्पण्यां 'अनेदमा-
कृतम्, एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपानन्दो न प्रकटितः । तस्य स्वरूपात्मकत्वेन
तत्प्राकट्यं विना तदनुभवासम्भवात्, 'तथा परमहंसाना'मिति वान्त्याद्याद्येन भक्तियोगेन
तत्प्राप्तिस्तादृक् तत्प्रकटनमाधुनैव पुरुषोत्तमावतारादित्यादितत्तनुजराप्रतिपादनान्तर्ग-
तैतावत्कालाधुनापदवाच्यान्तर्धानकालतदधिकरणकपुरुषोत्तमान्तरोक्तेरेव प्रमाणत्वादिति
चेत्, अत्र वदामः । आगामिविरिधिसिद्धयुक्तविरिधिदिनरूपसारस्वतकले भवन्तो
ब्रजे गोप्यो भविष्यथ तत्र पृथिवीस्थमास्तत्रेनान्तर्गतमायुरमण्डलान्तर्गतवृन्दावनेह
भवतां प्रेयान्तासमण्डले भविष्यामीति प्रकृत्यतीताधुरवृन्दान्तःस्थानन्दमयव्यापिवैकुण्ठलो-
कस्यगुह्यगुह्यस्थानरूपश्रीमद्गोवर्धनयमुनासहितनानारासरसोन्मथगोपीकन्दमयविशिष्टकेवल-

शृंगारसानन्दमयेन सारस्वतकल्पानुसारिश्रीभागवतीयकृष्णस्तु भगवान् स्वयमितिबचन-
 सिद्धपरमकाष्ठपन्नत्वेन भगवता वेदान् प्रति वरो दत्तः । एवं च ब्रह्मकल्पादारम्य सार-
 स्वतकल्पपर्यन्तं न पूर्णपुरुषोत्तमावतारो जातः, सारस्वतकल्प एव च जात इति सिद्धम् ।
 एवं चेदं प्रघट्टकमेव मनसिकृत्यैतावत्कालाधुनापदे उक्ते । तथा चैतावत्कालपर्यन्तपदस्य
 ब्रह्मकल्पादारम्य सारस्वतकल्पपर्यन्तमित्यर्थोऽधुनापदस्य च सारस्वतकल्पे इत्यर्थः सम्पन्नः ।
 तथा च बाल्यमारम्य कृता लीला सर्वापि रसालतामापद्यते । भवदुक्तप्रकारे त्वेतदवतार-
 पूर्वसामयिकी सर्वापि लीला स्वरूपान्तरसहभावेन कृतत्वाद्रसामासताभाविष्करोति । किञ्च ।
 रासमण्डलमण्डनामिः कृतं 'कस्याश्चित् प्लूतनायन्त्या' इत्यादिलीलानुकरणमपि न सङ्गच्छते ।
 इदानीमाविर्भूतविप्रयोगसंयोगात्मकस्वरूपेण तत्तल्लीलाया अकृतत्वात् । स्वप्रियकृत-
 लीलानुकरणस्यैव लीलाहावरूपत्वमिति रसशास्त्रसिद्धान्तात् । अपरञ्च । विचयनसामयिक-
 नन्दसमुत्पत्तेः हृत्वा रामानुजो मानिनीनां, गोविन्दचरणप्रिये इत्यादिषु नन्दसुतपल-
 मन्नानुजगोकुलेन्द्रादिनामकथनस्याथ च 'विपजलाप्ययाङ्गालराक्षसा'दित्याद्युक्तकालीयादि-
 मयराक्षितत्वगोचारणगमनकर्तृत्वादिकथनस्य तत्समयप्रकटस्वरूपे सम्भवाभावेन प्रम-
 रूपत्वापातात् । न चास्तु प्रमरूपत्वमिति वाच्यम् । तथा सति रासमण्डलमण्डनाय-
 मानानां भावानुसारेणेदानीन्तनमजनकर्तृभिरैतादृशभवत्सिद्धान्तस्य ज्ञायमानत्वेन नन्द-
 सत्त्वादिनामाग्रहणस्य चाललीलामारम्य रासलीलाप्रारम्भपर्यन्तकृतलीलानामभावनाप्रसक्तैः ।
 अन्यच्च । श्रीमन्नवनीतप्रियश्रीमद्गोवर्धनोद्धरणस्वरूपभजनाप्रसक्तेश्च महाननर्थः प्रसजते ।
 न च तदन्तर्गतमिदमपि स्वरूपं वर्तते एवेति वाच्यम् । तथा सति तत्तल्लीलाविशिष्ट-
 स्वरूपाणां तत्तल्लीलाश्रवणादीनां तत्तत्स्वरूपभजनस्य च गौणलीलात्वगौणश्रवणादित्व-
 गौणस्वरूपभजनत्वापत्तेश्च । अपरञ्च । 'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।
 तदन्यदिति ये ग्राहुरामुरांस्तानहो बुधा' इतिष्येन श्रीमदाचार्यैर्यशोदोत्सङ्गलालितस्य
 सिद्धान्तितायाः परमतत्त्वताया भङ्गप्रसङ्गश्च । न हीदानीमाविर्भूते स्वरूपे यशोदोत्सङ्ग-
 लालितत्वमस्तीति तद्विरुद्धा भवद्राद्धान्तपद्धतिः कथं भव्यतामुपेयात् । अथ च 'सति
 कापि सापि सम्प्रति चरिवर्ति किमु ब्रजाधिपप्राणा । या नन्दसुनुमुरलीतरलं चेतः
 ममादध्यादिनि तत्तनुजराजोक्ता स्वस्य तरलचेतस्त्वे नन्दसुनुमुरत्या हेतुलोक्तिरपि कथं
 समप्रसा म्यात् । श्रीमदाचार्यैरज्ञानां तत्तनुजराजाणां च ब्रजमक्तमाश्रमभगवत्स्वरूप
 एव निष्ठान्तरात् । ननु तर्धवतारमस्मृत्तिकाल इत्यस्यास्मत्प्रमुक्ततथात्र काल इत्यप्रत्य-
 याल्परद्वयान्वयान्तरस्य का गतिरिति चेत् । अत्रोच्यते । पृ पाठनपूरणयोरितिपाल्यर्थातु-
 गारान् मस्मृतिगुणस्य मस्मृत्तया धर्मः, सा च केनचित् प्रकारेण न्यूनस्य भवति ।
 तत्रागमद्राचार्योक्तमागो हि पट्टमार्गः । तत्र फलरूपो भगवानेव मायनम्, फलरूपो
 भगवानेव च पट्टम् । नत्र परमकाष्ठापन्नस्य फलरूपमगन्तव्ये 'रमो धै स' इति श्रुते

स्वरूपत्वात् स्वप्नादिसंयोगविशिष्टप्रेमासक्तिव्यसनपर्यन्तावस्थासंवलितपूर्वानुरागजविप्रयोग-
रूपेण साधनता । तदनन्तराविर्भूतपरस्परपोष्यपोषकभावविशिष्टविप्रयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतर-
पूर्णतमसंयोगतादृशसंयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतरपूर्णतमविप्रयोगपरम्परारूपेण च फलता । तत्रापि
परम्परायां परमफलता तु संयोगरूपस्यैव । इदं यथा तथानुपदमेव प्रतिपादयिष्यते ।
एवं च बाल्यमारभ्य पौगण्डान्तं पूर्वाक्त्तप्रकारकपूर्वानुरागजविप्रयोगरूपसाधनविशिष्टत्वमेव
ब्रजभक्तानाम् । तत्र फलात् साधनं न्यूनमेवेत्यनुभवसिद्धम् । अन्यथा साधने प्राप्ते फल-
काङ्क्षा न स्यात् । तथा चैतासां पूर्वानुरागविशिष्टस्वप्नादिसंयोगमुखे प्राप्तेपि बाह्यसंयोग-
सुखस्याभिलषितस्याजातत्वादेतावत्पर्यन्तं साधनरूपत्वमात्रेणैव भगवत् आविर्भावात् पुरुषो-
त्तमावतारो न्यून एव स्थितः । अतः परं तु 'बाहुप्रसारपरिरम्भे'त्याद्युक्तेन तदभिलषितपूर्ण-
बाह्यसंयोगसुखरूपेण, तदनन्तरमेतत्संयोगसुखपोषार्थमुक्तसंयोगपुष्ट्यन्तर्हिते भगवती'त्याद्यु-
क्तेन पूर्णविप्रयोगस्वरूपेण, तदनन्तरं 'तासामाविरम्भे'त्याद्युक्तेन रासावसानपर्यन्तं पूर्वपूर्णा-
संयोगसुखस्वरूपादपि कोटिगुणेन पूर्णविप्रयोगपुष्टेन पूर्णतरसंयोगसुखरूपेण, तदनन्तरं
च गोप्यः कृष्णे वनं यात इत्याद्युक्तेन पूर्वाक्त्तपूर्णतरसंयोगसुखपुष्टेन परार्धगुणमाविसंयोग-
सुखपोषार्थं पूर्णतरविप्रयोगस्वरूपेण, ततः पुनः पूर्वाक्त्तपूर्णतरविप्रयोगपुष्टेन गोचारणपरावृत्ति-
जनितयदुपरार्धगुणपूर्णतमसंयोगसुखरूपेणाविर्भूतः, ततः पुनरप्यङ्कुरकृतमधुरानयनजनितेन
पूर्णतमसंयोगसुखपुष्टेन पूर्णतमविप्रयोगरूपेण पुनरपि भावभरणानन्तगुणान्तरबाह्यसंयोग-
सुखस्वरूपेण चैत्येवं संयोगपरम्परारूपेणाविर्भवति भगवान् । एवं चेदानीमेव रस-
रूपावतारस्य पूर्वं बाहुप्रसारेत्यादिना एकदलरूपसंयोगावतार उक्तः, इदानीं मन्तर्हिते
भगवती'त्यादिना द्वितीयदलरूपविप्रयोगावतार उच्यते इति सम्पूर्णा जायत इत्यवतार-
सम्पूर्तिकाल इत्यस्यसम्पूर्तिशब्देन सम्पूर्णतोका, न तु पूर्वावतारसमाप्तिर्जातित्युच्यते ।
समाप्तिरूपार्थस्यैव निबद्धितत्वेवतारसमाप्तिकाल इत्येवोक्तं स्यात् । तस्मादवतारसम्पूर्ति-
काल इत्यस्यावतारसम्पूर्णाकाल इत्यर्थः सम्पन्न इति नन्वित्यादिभयप्रश्नोत्तरस्य सिद्धे-
रिति सर्वं भव्यम् । यत्पुनर्विप्रयोगस्यैव फलत्वम्, न संयोगस्य, संयोगस्तु तद्विहतावत्
किञ्चित् कालं मध्ये मध्ये जायमानो भक्तानां देहस्वित्त्वर्थमुपयुक्तो भवति । भगवद्विषयक-
विप्रयोगस्यातिदुःसहत्वात् । अत एव भगवतो मधुरातः परावृत्त्यागमनम्, संयोगस्यैव
विप्रयोगस्यातिदुःसहत्वात् । नन्वत्र किं प्रमाणमिति चेत् । 'भवतीनां
फलत्वे मधुरातः परावृत्त्यागमनमेव स्यात् । नन्वत्र किं प्रमाणमिति चेत् । 'भवतीनां
पियोग' इति पञ्चव्याख्यानमुपेक्षित्यामयदेहभावेनात्मा गौण इति देहेन सह त्रियोग
आविर्भूतस्योच्यते । तदपि न घटते । समवायिकारणत्वेन तेषु वर्तते इति । अन्यथा देहा
निःस्वभावाः स्युः । आविर्भूतेन त्रियोगस्तु हितकारी । अन्यथा स्वरूपनाश एव स्यात् ।
यथाप्रिकाष्ठयोः । पूर्वसम्बन्धेनैवैता अर्धदग्धाः, पुनः सम्बन्धेन सर्वदाह एव स्यात् ।
सुप्तानुभवस्तु स्वान्तःस्थिताभ्यभिव्यक्तिवत् स्वान्तःस्थितभगवद्भिव्यक्त्या । सर्वथाभि-

व्यक्तौ काष्ठांशो ज्वलिष्यतीति न सम्बध्यते, यतो भगवान् प्रलयकर्तृत्वादिप्रघट्टकपर्य-
लोचने काष्ठान्तःस्थिताग्रेरभिव्यक्तिर्यथा बाह्योपाधिसम्बन्धाभावे किञ्चित्कालिकी, एवं स्वान्तः-
स्थितभगवदभिव्यक्तिरपि तडिलतावद्भवत्संयोगाद्विप्रयोगस्यैव सार्वकालिकत्वाद्विप्रयोगस्यैव
फलत्वं न संयोगस्येति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेरेव प्रमाणात्वात्, आविर्भूतेन वियोगस्त्वित्या-
देरयमर्थः । यथाविर्भूतस्वरूपेण संयोगः स्यात् तदा मथुरात आगमनज्ञानेऽस्मान् विहाय
गत इति निश्चयजनितमहादुःखेन देहपातः स्यात्, तदेवोक्तमन्यथेत्यादिना सद्यस्त-
न्तोयं वियोगो हितकारीति भावः । पूर्वसम्बन्धेनेत्यादेरयमर्थः । रासंसामयिकवियोगोत्तर-
सञ्जातसम्बन्धेनैवेताः स्वत्यागजनितमहादुःखेन स्मरणपथयतेनार्थदग्धाः, अतःपरनिदानी-
न्तनसम्बन्धे मथुराविषयकगमनज्ञानेन कोटिगुणे दुःखे जाते सर्वदाहः स्यादिति ज्ञेयाये
स्पर्धेय इति वदन्ति । तत्रापि यदामः । भगवद्भ्रूपरसो ह्यग्निरूपः । तत्र यथाग्निस्तापजनकः
शीतलताजनकश्चेति द्विविधः । तत्रान्नादिपरिपाकजनकोमिस्तु तापजनकः । हिमादि-
रूपोमिस्तु शीतलताजनकः । तत्र यावत्पर्यन्तं देहादिषु तापस्तावत्पर्यन्तं हिमरूपोमिः
स्वसम्बन्धेन देहादिस्थितिकारकः । सर्वथा स्वसम्बन्धेन देहादिनिष्ठतापनिवृत्तौ शीतलता-
गुणेन देहादिनाशकरश्च । एवं रसरूपो भगवद्भ्रूपरसो विप्रयोगसंयोगरूपेण द्विविधः ।
तत्र विप्रयोगात्मको रसरूपो बहिस्तापकारकः, संयोगरूपो बहिस्तु शीतलताकारकः । तत्र
यावत्पर्यन्तं देहे विप्रयोगजनितस्तापसम्बन्धस्तावत्पर्यन्तं तापनिवर्तकस्वशीतलतागुणेन देह-
जीवात्मनोः स्थितिकारकः । स्वसम्बन्धेन सर्वथा तापनिवृत्तौ संयोगरूपो बहिस्तु जीव-
लयसम्पादकस्वभावत्वात् स्वसम्बन्धेन सर्वथा जीवस्य लये सम्पन्ने स्थितोपि भक्तिमार्गीय-
जीवात्मा रसानुभवामवाप्नोति एव भवतीति तन्नाशकरकः । अस्मिन् पक्षे श्रीमदाचार्योक्त-
सर्वदाह एव सादित्वप्रत्यदाहपदेन स्वरूपनाश एव सादित्वशाय्याचार्योक्तनाश-
पदेनापि लय एव ज्ञेयः । जीवसाविभूतत्वाच्चित्तत्वात् काष्ठादिदाहप्रदाहस्य देहादिनाश-
पन्नाशस्य वाऽसम्भवात् । एवं च सति यदि भगवानेताभिः सह संयुज्येत तदा पूर्वानुभूता-
नन्दात् कोटिगुणानन्दप्रादुर्भावे सर्वथा तापनिवृत्तौ भक्तात्मनां लय एव भवेद्, एवं च रस-
मार्गीयफलभावाः सम्पद्येतेत्याविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । न
च लयमन्मापनायामेव पुनरपि विप्रयोगाविर्भावे पूर्वोक्तफलसम्भव इति वाच्यम् । यदि
पुनरपि पहिराविर्भूतस्वरूपविप्रयोगाविर्भावश्चकल्य, तदैवेनैव विप्रयोगेण चारितार्थात्
निष्ठेयपन्थायप्रमत्तेः । न च सुखानुभवार्थं पहिराविर्भूतस्वरूपेण संयोगो देय एवेति
वाच्यम् । अन्तःस्थिताभिव्यक्तिरदन्तःस्थिनभगवदभिव्यक्त्या सुखानुभवमिदिरिति
श्रीमदाचार्यदेवोक्तत्वादहिराविर्भूतस्वरूपसंयोगस्य निःप्रयोजनकत्वादिनि दिक् । यद्वा ।
पहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगस्तु हितकारीत्यस्यायमर्थः । प्रपन्नादुभूतमथुरागतमगर-
सम्बन्धे महासुखानुभवे जाते पुनरपि स्वरूपभगवत्स्वभावाविप्रयोगे जाते यथा यथा ।

संयोगानन्दाधिक्यम्, तथा तथा विप्रयोगे तापाधिक्यम्, यथा यथा विप्रयोगे तु दुःखाधिक्यम्, तथा तथा संयोगे आनन्दाधिक्यम्, इत्यनुभवान्मधुरागतस्वरूपेण विप्रयोगे पूर्वतापादपि कोटिगुणे तापे जाते देहनाश एव स्यात्, एतत्तापस्य प्रलयाप्रितापादपि प्रचलत्वात् । यथा बाह्याक्रियासम्बन्धे काष्ठनाशः । अस्मिन् पक्षे पूर्वसम्बन्धेनैवैता अर्धद्रवाः, पुनः सम्बन्धे सर्वदाह एव स्यादित्यत्रत्यपूर्वसम्बन्धेनेत्यस्य पूर्वविप्रयोगसम्बन्धेनेति पुनः सम्बन्धे इत्यस्य च पुनर्विप्रयोगसम्बन्धे इति चार्थो धोष्यः । तस्माद्बहिराविर्भूतस्वरूपेण भगवान्न सम्यप्यते । सुखानुभवस्त्वनन्तरानुसन्धानेनन्तःस्थिताश्चमिव्यक्तिवदन्तःस्थितभगवत्स्वरूपाविर्भावानन्तर्बहिरनुसन्धाने भगवत्सङ्गमाकाङ्क्षायामप्यन्तःस्थितस्य बाह्यप्राकट्यादेव बहिरपि भविष्यत्येवेति बहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यैः । न चान्तःस्वरूपप्राकट्येन तत्सम्बन्धजनितसुखाविशयोत्तरसञ्ज्ञातिविप्रयोगादपि देहनाशप्रसक्तिर्विच्येवेति वाच्यम् । बाह्यतृणतूलरूपोपाधिसम्बन्धामावेमथनाविर्भूतकाष्ठान्तःस्थबहिर्न काष्ठदहनसमर्थः, तथात्र बाह्योपाधिरूपसर्वमुक्तिदानसम्बन्धामावे बहिराविर्भूतस्वरूपमप्यग्नित्वाच्च देहनाशकरम्, किन्तु प्रपञ्चातीतापक्षेयनाशरूपरसधर्मपुरस्कारेणैव प्रकटमिति तदेव करोतीति भवदुक्त्यप्रसक्तेः । यद्वा । आविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्यादेरयमभिप्रायः । प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपं हि सर्वमुक्तिदानाय प्रकटम्, तत्र सर्वमध्ये गोपिकानामपि सत्त्वादेतासामपि लयरूपमुक्तिमेव प्रतिक्षणं ददाति भगवान्, परं तस्मात् पृथक्कृत्य भजनानन्दमनुभावयति । 'ये यथा मा'मिति प्रतिज्ञातः । अत्रोपष्टम्भकरूपा 'यत एतद्विमुच्यत' इतिफलप्रकरणीयपञ्चाध्यायीषध्याख्यानमुपोधिनी द्रष्टव्या । एवञ्च तस्मात् पृथक्करणेऽत्र प्रतिक्षणं प्रभोर्भवतीति प्रक्षालनादि पङ्क्त्येति न्यायाद्बहिःप्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण भगवान् न सम्यप्यते, तेन गोपिकानां लयनिवृत्तेर्हितं भवतीति प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्याचार्यैरुक्तम् । बाह्याननुसन्धानेननुसन्धाने वा भावभेरेणान्तर्बहिःप्रकटरूपस्वसंयोगं तु करोत्येव प्रभुः । तासामभिलषितत्वाद्रसमार्गीयपरमफलरूपत्वाच्च । तस्मान्न विप्रयोगस्य परमफलत्वम्, किन्तु संयोगस्यैव । संयोगसाधनत्वात् पूर्वानुरागजनितविप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वात् संयोगानन्तराविर्भूतस्य विप्रयोगस्य च परमफलत्वमुच्यते । अन्यथा भगवत्संयोगोस्माकं भवत्वितिच्छेदय-यद्भजक्तानां भगवद्विप्रयोगोस्माकं भवत्वितिच्छेदयति श्रीभागवते श्रुतः स्यात् । इदानीन्तनानां भगवद्विप्रयोगेच्छेदयस्तु भगवत्संयोगसाधकत्वपोषकत्वज्ञानादेव भवतीति न काप्यनुपपत्तिः । यद्यपि भगवतो रसरूपत्वात् संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद्रसरूपभगवत्प्राप्तौ विप्रयोगोप्याप्तादिफले त्वग्वीजादिवदन्तर्गतोभवति तथापि त्वग्वीजादिप्राप्त्या यथाप्रफल-रसाकाङ्क्षा भवत्येव, तद्रसप्राप्त्या तु त्वग्वीजायाकाङ्क्षा न भवति, तथा निप्रयोगप्राप्त्या संयोगाकाङ्क्षा भवत्येव, संयोगप्राप्त्या तु विप्रयोगाकाङ्क्षा तु न भवतीति संयोगस्य परम-

फलत्वं वक्तुं शक्यते । ज्ञाते सति स्ववृत्तियेष्यमाणस्यैव फलत्वात् । न त्विदं विप्रयोग इति न विप्रयोगस्य फलत्वम् । अत एव फलप्रकरणीयप्रथमाध्यायसुवोधिनीप्रारम्भस्यायामतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे द्वाहर्निशम् । बाह्याभ्यन्तरभेदेन ह्यन्तरं तु महाफलमिति कारिकायां रमणपदवाच्यबाह्याभ्यन्तरसंयोगस्यैव फलत्वं महाफलत्वं च क्रमेणैवोक्तम् । एवमेव 'स्नानन्दस्यापनार्थाय लीला भगवता कृता । स बाह्यो जनितः पुष्टो यथान्तर्निविष्टः स्युः । तदर्थं भगवांस्तासु लीलया सहितोविश'दित्येतद्वितीयाध्यायसुवोधिनीप्रारम्भकारिकायां विप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वमेव, फलत्वं तु संयोगस्यैव श्रीमदाचार्यवर्यैरुक्तम् । अन एव 'मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठ' इति अमरगीतपद्यव्याख्यानसुवोधिण्यामपि फलसापेक्षत्वाद्धक्तिमार्गे विरह एव पुरुषार्थ इति किमिति निराकृत्यते तत्राहेत्याभासे विप्रयोगस्य फलसापेक्षत्वमेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्न तु फलत्वमिति भवत्सिद्धान्तिता विप्रयोगस्यैव परमफलरूपता कथं सद्गच्छेततराम् । अतःपरं विप्रयोगान्तर्गतभगवत्स्वरूपप्राकट्यं तडिल्लतावत् किञ्चित्कालिकमेव भवति, अन्यथा देहनाशः स्यादिति यदुक्तम्, तदपि न विचारक्षमम् । तामिः किञ्चित्कालिकसंयोगस्यानाकाङ्क्षितत्वात्, बहुकालिकसंयोगस्यैव तदाकाङ्क्षाविषयत्वात् । इदं तु दशमस्कन्धीयपदविंशाध्याये 'अहो विधातस्तव न कचिद्दया संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः । तांश्चाकृतार्थान् विसृज्य चपार्थकं विचेष्टितं तेभैकचेष्टितं यथे'त्यारम्भ श्लोकचतुष्टये 'निवारयामः समुपेत माधवं किञ्चो करिष्यन्कुलवृद्धवान्धवाः । सुकुन्दसङ्गात्रिमिपार्षदुस्त्यज्यादैवेन विध्यंसितदीनचेतमाम्, यस्यानुरागललितस्मितवत्सुमघ्रलीलावलोकपरिन्मणरासगोष्ठ्याम् । नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना त गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरन्त'मिति श्लोकद्वये च प्रकटमेव । एवमपि सति यदि किञ्चित्कालिकमेव संयोगं दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति भगवत्प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । तडिल्लतावदेतासां संयोगो मयतीत्यादिप्रकारस्य श्रीमदाचार्यैस्तत्तनुजरत्नैश्च कण्ठरवेण कुप्राप्यतुक्तत्वाच्च । तस्मादन्तर्बहिर्दिवा रात्रौ चातृप्तिसंयोगरूपेण प्रकटः, पुनस्तत्संयोगपोषार्थं विप्रयोगरूपेण च प्रकटः, पुनः पूर्णप्रकारसंयोगरूपेण पुनर्विप्रयोगरूपेणेति परम्परया गोपिकामिः मह श्रीद्विति भगवानिति कृतं प्रिन्तरेण । ननु तथापि नान्तर्गृह्यतानामेवविधमम्पूर्णसरूपभगवत्प्राप्तिरेतासां सुत्तयनन्तरमेवैतादृशरसलीलाप्राप्त्यदिति तत्प्राप्तफलस्य मध्यमफलत्वमस्मादुच्यत इति चेत्, अत्रोच्यते । समुणशीरत्यागोत्तरतत्क्षणप्राप्तगुणानीनदेहेन भगवन्निकटगतानामन्तर्गृह्यतानामपि 'तामिः समेताभिस्तरचेष्टित' इत्यादिलीलाभोगजन्यमदमानलीलाप्राप्त्युत्तरमामयिकान्तर्धानलीलापारम्भ 'वामयादु-शृत रामकोले'त्यापुक्तपुणलगीतलीलान्तर्गृह्यलीलानामपि प्राप्तिरेतामामिति श्रीमदाचार्यतत्तनुजगमानां हि सिद्धान्तः । अन एव 'ता दृष्टान्तिरुमायाता' इति फलप्रकरणीयपदव्याख्यानसुवोधिण्यां 'यास्तु समाहृताः ममागतान्मा न निवार्यन्ते, याः पुनः समुणा

अन्यसम्बन्धिन्यस्ताः शब्दश्रवणात् समागता इति शब्देन निवारणीयाः, अन्यशेषतया मजनमयुक्तमिति । करिष्यमाणलीला तु सर्वभावप्रपत्तिसाध्या, अतो निवारणार्थं यत्नमाहे'ति श्रीमदाचार्यैर्व्याख्यातम् । विवृतं चैतत् तत्तनुजरलैः स्वकृतटिप्पण्यां 'यदन्तर्गृहगता अनाकारिता एव नादं श्रुत्वोद्युक्ता इति प्रतिबन्धोभूदिति श्रद्धानिरासायाहुः याः पूर्वोक्तास्ता अप्याहूताः, तत्रोपपत्तिमाहुः समामता इति । अन्यथा तथा न स्यादिति भावः । गेहस्य देहसम्बन्धित्वात् तस्य च नष्टत्वे नैतासां गृहमावात् तत्र गमनं वाधितमिति न निवार्यन्ते' इति । एवं चान्तर्गृहगता न निवार्यन्ते इति स्फुटमेव प्रतीयते, तत्र तन्निवारणं च भगवन्निकटप्राप्तौ सति सम्भवति । भवदभिमतसिद्धान्ते त्वेतासामिदानीं लय इति तन्निवारणप्राप्तेरभावान्श्रीमदाचार्योक्तिस्तत्तनुजरलोक्तिश्चासमञ्जसा स्यात् । तस्मादन्तर्गृहगतानां गुणातीतदेहप्राप्त्या भगवन्निकटगमनं सिद्धम्, तदा तन्निवारण-प्रसञ्जनं च सिद्धम् । एवं च तदुत्तरसामयिकी सर्वापि लीलैतासु सिद्धेति न मध्यमफल-त्वमेतत्फलस्य, किन्तु उत्तमफलत्वमेवेति व्यर्थ एवैतासां मध्यमफलप्राप्तिरिति सिद्धान्ता-भिमानः केपाद्भित्ति सर्वमवदातम् ।

श्रीवल्लभतत्सुतवरविह्वलनायाद्विरेणुलवचलतः ।

जयगोपालः कृतवान् सविवृतिसेवाफलव्याख्याम् ॥ १ ॥

मूर्धन्यञ्जलिं ननु निधाय निधाय भूयो

भूयः कृपालुषु महत्सु निवेदयामि ।

यत्किञ्चिदत्र लिखितं भयका भवद्भिः

तत् पुष्टिमार्गपथिकैः परिशोधनीयम् ॥ २ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणकमलैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभुश्रीविह्वलेश्वर-

कृपाकटाक्षोद्बुद्धबुद्धिना सुबुद्धिना मठपतिजयगोपालेन

विरचिता सविवृतिसेवाफलटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

१ इदं परं जयगोपालकृतवदित्तुगुणार्थगान्तेऽपि विद्यते । आरम्भस्य 'वदित्तुगुणार्थगान्तेऽपि तद्वत्-
तेतिरीयमाचक्ष्यम् । इदं वदद्भवं तत्र यदुक्तं टीकायां भगवत्कृता वपतिविरचितमिति प्रतिपाद्यते ।

सेवाफलम् ।

मठेशश्रीलक्ष्मणभट्टविरचितसेवाफलविवृतिविवरणसमेतम् ।

विचार्य श्रीमदाचार्यप्रोक्तं सेवाफलप्रतिषेधम् ।

ग्रन्थं तद्विवृतिं चापि विवृणोमि यथामति ॥ १ ॥

सांख्ययोगावभेदार्यौ भक्तिर्भेदकरी हरौ ।

सेवासक्तिव्यसनिनी तत्सिद्धौ स्वाङ्गवित्तजा ॥ २ ॥

व्यसनं मानसी सेवा माहात्म्यज्ञानभक्तिः ॥ ३ ॥

अथातः श्रीवल्लभाचार्याः स्वसिद्धान्तमुक्तावल्यां 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'त्यादिना प्रसङ्गादसिद्धान्ततः सत्ये जगति कृष्णस्य सेवाभक्तिं निरूप्य तत्सिद्धौ मुख्यं फलं सपरिकरं निरूपयितुङ्गमाः सेवाफलनिर्णयग्रन्थं सविवरणमाहुः ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवना च प्रागुक्ता त्रिविधा, अत्यन्तरङ्गा अन्तरङ्गा बहिरङ्गा चेति प्रगन्देन सूच्यते, या नित्यश्रीस्वामिन्यन्तरङ्गस्य स्वस्वामिनः पुरुषोत्तमस्य 'प्रतिशक्तिरूपस्य' काश्मीर-चन्दनसुगन्धतैलाम्बुङ्गलापनपूर्वकशृङ्गारादिज्ञानक्रियारूपा साक्षादङ्गेषु सृष्टुं संसृष्ट्य लोकवत् सखेहं क्रियमाणा सैषा प्रथमा । मन्दिरपात्रसम्भारनोपलेपनचित्रकरणपूर्वक-सिंहासनादिशय्यास्तरणक्रीडनोपस्करणपीठखण्डाक्षिभृङ्गरादियोजनात्तादिपयःपाकसामग्री-साधनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या द्वितीया । पुष्पगन्धताम्बूलफलकन्दमूलशकामान्नरस-संगोधनधनवसनमूपणसम्पादनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या बहिरङ्गा तृतीयेति यादृशपदस्यार्थः । सैव स्वतन्त्रविवेने तत्रोक्ता । तत्सिद्धौ 'तत्र त्रेमासक्तिव्यसनात्मना परिणतायां मानसां सत्यां' सेवकस्य यादृक् फलं तदुच्यते । यद्यपि तत्र 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्निश्च-धोयन'मिति फलमुक्तं तथापि तदवान्तरमेवेति मुख्यं फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तदपि त्रिविवमिति सविवरणं निरूपयितुमाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाण्डः सिध्येन्ननोरधः ॥ १ ॥

फलं वा व्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

विवरणमत्र सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं मायुज्यं सेवोप-
योगिदेहे वा वैकृष्ठादिष्यति । अलौकिकसामर्थ्यं प्रथमायाः फलम् ।

एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । स च साधारणोऽ-
साधारणश्च । साधारणः सेवासमये लौकिकवैदिककर्मनुरोधरूपस्याज्य एव, स्वाधीन-
त्वात् । असाधारणो भगवत्कृतः, स सद्य एवेति भावः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां
त्याग इत्याशङ्क्याहुः घ्राणाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । साधनमत्र तज्जनन-
हेतुमत् यत् तत्परित्याग इत्यर्थः । नन्वावश्यकस्य लोकवेदसिद्धतया अशक्यत्यागत्वात्
कथं त्याग इत्याशङ्क्य तदुपायं विवृण्वन्ति तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । सेवाया
अधसरे त्याज्यः, अनवसरे विधेय इति चातुर्येणेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्भर्तिर्न हि ।

यथा चा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

प्रमोदेव अकर्तव्यं स्वसेवाकारणमधिकीर्षितं चेत् तदा स्वस्य गतिर्न हीति
निश्चयः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तच्च्यं शोकाभावायेति । वक्ष्यन्ति चाग्रे
तदान्धसेवापि व्यर्थेति भावः । नन्वासुरेष्वेवं न तु दैवे तथेत्याशङ्क्याहुः तदा
आसुरोऽयमिति । एवंविधप्रतिबन्धरूपठिङ्गेन स्वसामुरत्वमनुमेयमिति भावः । तत्रा-
सुरत्वमगन्तुकं वा साहजिकमिति निर्धारार्थं विवेकः, सांख्यज्ञानमिति केचित् । तेन
शोकाभावमात्रं न तु मोक्षः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमेव निगमयन्ति ।

साधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

भोगयोरपि पूर्वसमतामाशङ्क्य वैलक्षण्येनाहुः ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

प्रथमे थलौकिकसामर्थ्यं भोगो भजनानन्दानुभवरूपो महान् सदा स्वह-
पतः साधनतः फलतश्चेत्यर्थः । पाठान्तरे अथो भोगः सविन्नः सप्रतिबन्धः ॥ ४ ॥

सविन्नोल्पो धानकः स्यादिति ।

सविन्नोल्पो घातकः स्यादह्लादेतौ सदा मत्तौ ।

अतं एवैतायिनि विवृती । भगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यफलचिन्तया शोकः कदाचित्
तस्य स्यादिति तदभावाच्च चिन्ता न कार्येत्याशयेनाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

भगवत्कृतप्रतिबन्धे । तत्र हेतुः । स्वस्य संसारनिश्चयादिनि । संसारोऽहंम-
तया जन्मरूपप्रवाहमार्गम्वरूपः, तस्य निर्धारणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं प्रतिबन्धं विचार्य उद्वेगरूपप्रथमं प्रतिबन्धेन फलमात्रे भगवतो दातृत्वाभावं
हेतुत्वेन निरूपयन्ति ।

नन्याले दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अत्र आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्येन वा प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः । नन्विति विरोधोक्तौ । आद्ये उद्वेगरूपप्रतिबन्धे, भगवतः सर्वसमर्थस्यापि सेवाया अमानसीत्वेन अनाधिदैविकीत्वे तत्प्रयुक्तः प्रयोः फलदातृत्वाभाव इत्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति तदा सेवा नाधिदैविकीत्यादि । तृतीये लौकिकमार्गे गृहमेव बाधकम् । गृहमत्र पत्न्यादिकं विष्णुबहिर्मुखमेव त्याज्यम् । अत एवोक्तमाचार्यैर्निबन्धे 'गृहे सर्वात्मना त्याज्य'मित्यादि ।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धकत्रयं च प्रासङ्गिकं निरूप्य एतद्विचारमावश्यकत्वेन वक्तुमुपसंहरन्ति ।

अवश्येयं सदा भान्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

(इयं दातृता हरेः यद्वा भक्तिः महुक्तिर्वा) । सेवा पूर्वोक्ता तद्वयी वा विचिन्त्येत्यर्थः । एतदतिरिक्तं सर्वं मनोभ्रमः । भक्तिमार्गे त्रिविधसेवाया एव पूर्वोक्तं फलत्रयं नान्यत्, प्रतिबन्धकं चोद्वेगादिकमेव न पापादिकं । 'स्वपादमूलं भजतः प्रिय-
स्ये'ति भागवतवाक्यादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयैर्नैयं मायेत्युच्यतां किन्त्यन्यैरेवेत्याशङ्काहुः तदीयैरपि तदित्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

कलौ देशादीनामसाधकत्वात् तथा । पुष्टौ स्थितः प्रसुस्तु नैव विलम्बयेत् । मध्यस्यैरेवेह तथेति भावः ।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्युपदिशन्ति ।

शुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे भक्तिः ॥ ७ ॥

एतद्भावनेन मनसो भगवत्तत्परतायां शुणक्षोभोपि न भवितेति भावः । अत्र स्वसंमतिरेव मानमाहुः इति मे भक्तिरिति ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् कुतर्ककल्पना उत्पद्येत तदा कथं विचारणीयेत्याशङ्कायामाहुः ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

साधार्थः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीसाचार्यवर्यमतमार्गास्तुवर्तिना ।

सेवाफलं सविवृत्तिं विवृतं च यथामति ॥ १ ॥

इतिमठेशश्रीनाथभट्टात्मजगोपीनाथसुतलक्ष्मणभट्टविरचितं
सेवाफलविवृतिविचरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवरणटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यचरणान् सेवारसफलप्रदान् ।

नमामि तद्रजोलेखलवस्पर्शसमीहया ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यचरणैस्त्रिधा सेवा फलत्रयम् ।

निर्णीतं तत्र मे बोधस्तथाहि कृपयोच्यते ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेत्यस्य विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । अयं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीवेषु भगवदङ्गीकारस्त्रिधा । तत्रापि पुष्टिमार्गफलार्थं यद्वरणं तत्पुष्टौ मर्यादायामेव, न तु प्रवाहमार्गेपीति विवरणे स्फुटीकरिष्यत इति । तेषां साधनरूपा सेवापि त्रिधा प्रोक्ता । अतस्तादृशतत्प्रकारकसेवासिद्धौ फलमुच्यते । तत्किमित्याः काङ्क्षायामुक्तमलौकिकसामर्थ्यमित्यादि । तत्र पुष्टिमार्गाङ्गीकृतस्य साधनदशायां माचार्योक्तप्रकारेण सेवाकरणे मानसीतत्सिद्धौ फलं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपं भवेदिति । तस्येदमेव अलौकिकसामर्थ्यं यदाधुनिकजीवस्य तादृशपूर्णलौकिकैश्वर्यधीर्यादियुण-
यता समं सान्येन रतिः रसोद्बोधश्च भवतीति तथोक्तं विवरणे, न हि साधारणस्य तादृशेन महता सममेतत् कर्तुं शक्यम्, रसामासहेतुत्वात् ।

ननु पूर्वं मानससेवायाः सिद्धिः कथं तत्राहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

'मानसी सा परा मते'त्युक्त्या सा सेवा स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपेत्यलौकिकस्य प्रभो-
र्दाने परमकाष्ठापन्नस्वरूपसम्बन्धामिलापरूपभावदाने सः आद्यः पुष्टिफलरूपः सर्वो-
त्कृष्टो मनोरथः सिध्येत् । मनोरथपदेन प्रेमासक्तिव्यसनसंकल्पादिरूपः सन् सिद्धिं
प्राप्नोति, फलमम्पुत्रो भवतीत्यर्थः । अत एव मनोरथपदमुक्तम् । इयमेव मानसीतत्सिद्धिः ।
तदुक्तं 'चेतस्तत्पन्नं मे'ति । यद्यपि मानससेवासिद्धौ तनुजा नितजा च द्वे अहे,
तथापि मुख्यमहं दानम्, यत्स्मरकरणेपि यदा दानं भवति, तदैव तादृशी सा भवति,
अन्यथा मर्यादामार्गीयमतत्रनामपि निरन्तरं तत्करणे पुष्टिरूपायां तस्यां को विशेष इति

१ यत्पदेनाद्वैतानुसृतं नाम न तापदे तत्रापि भवतीत्यादिमद्वैततदुपन्यासादस्य प्राचीनत्वं निर्धार्यते ।

तद्भावोदये नैव सा भवेदित्यर्थः । तेन तत्कल्पेऽपि दानेनैव तादृशभावः सिध्येन्नान्यथेति ज्ञेयम्, परन्तु तत्कृतिस्तु सर्वदा कर्तव्या, अकरणे भावः क उद्भवेद्, विषयाभावाद्, अत एवाहमूले ते उक्ते ॥ १ ॥

ततः किमित्यत आहुः फलमिति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

तादृशप्रचुरभावे सति फलं स्वरूपसम्यन्धरूपम्, अधिकारः अलौकिकदेहवयो-
गुणादिकं भवेत्, तत्राहुः न काल इति । अत्र कालः वयोवृद्ध्यादिसमयरूपः
नियामको न, भगवदिच्छयैव सर्व लोपोपयोगि तदैव भवेत्, न कालोपेक्षा । तादृशं
प्रति भगवतोपि विलम्बासहिष्णुत्वात् ।

एवं पुष्टिफलं निरूप्य मर्यादाफलं निरूपयन्ति । तथा हि, मर्यादामार्गाङ्गीकृतस्य
माहात्म्यज्ञानपूर्वकसेवाकरणे भगवति माहात्म्यभावसहितलेहेन तदात्मतया सायुज्यं
साक्षात्सुरूपोत्तमस्वरूपे भवेन्न त्वक्षरे । तत्र तदालौकिकदानेच्छाभावात् स्वरूपसम्यन्धा-
त्मकं फलं न भवेदित्यर्थः । यदा पुनः भगवान् कदाचिद् दातुमिच्छति तदा स्वस्वरू-
पात् पृथक्कृत्य तादृशं प्रचुरभावदानं कृत्वा फलं प्रयच्छति, यतोस्मिन्मार्गेऽपि दातुत्वानि-
प्रायेणैव वरणकार्यत्वात् । एवं भक्तिहंसे स्फुटीकृतं श्रीमत्प्रभुचरणैर्भक्तिमार्गीयभक्तकृते-
त्यारम्भ, अत्रापवर्गवर्त्मनी'त्यन्तम् ।

प्रवाहभक्तिमार्गलक्षणकथनेन व्यापिवैकुण्ठस्य लोकत्वेनाक्षरात्मकत्वादक्षरमुक्तिरेव
फले, न तु पुरुषोत्तमसायुज्यम् । अक्षरमुक्तौ तु आद्यफलदानेच्छाभावात्तदर्थं वरणमेव
नास्तीति नाद्यफलसम्भावेनेति मर्यादातो हीनत्वमुक्तम् । पुरुषोत्तमसायुज्ये तत्सम्भावना
वर्तते इति प्रवाहभक्तिमार्गसेवाफलदुत्कृष्टत्वम् । यत एतत्फलदानेच्छया यद्वरणं तन्मार्ग-
इये एष, न तु प्रवाहमार्गं, तदप्युक्तं भक्तिहंसे 'विवरणे चास्ति प्रकारद्वय'मिति ।

एवं सेवास्वरूपं साधनफलसहितं मार्गत्रयेऽपि निरूपितमिदानीं तादृशसेवासिद्धौ
प्रतिबन्धकत्रयं निरूपयन्ति उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

श्लोकविवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमित्यादि । एतन्निवृत्त्यर्थे त्रयाणां
साधनपरित्याग इति विवरणे विवृतम् । ततोद्वेगसाधनं लौकिकशोकदुःखादिकम् ।
तस्य भगवदिच्छाधीनत्व ज्ञात्वा तत्त्यागेन तस्यापि त्यागो भवत्येवेति । 'चित्तोद्वेग'मित्यु-
क्त्वाऽत्र न विशेषतो विवृतम् । तथा अपरः प्रतिबन्धः । स च द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो युद्ध्या त्याज्यः । युद्धिस्तु यस्मिन्कृते सेवा-
प्रतिबन्धोऽमूषेत् स न कर्तव्य इति विचाररूपयुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतमग्रे वदित्यन्ति ।
लौकिकभोगस्तु विषयरूपत्वात् बाधक इति तत्साधनवस्तुमात्रत्यागादेव तत्त्याग इति
तदैव त्याज्यमित्यर्थः । एवं तत्रयं त्याज्यमित्युक्तम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथापरम् ।

एतद्व्याणां साधनपरित्यागेनैव बाधकानां परित्यागो भवतीति शेषः । ननु सेवायां वस्तुमात्रोपयोगात्तत्त्यागे कथं तन्निर्वाह इत्याशङ्क्यायामाहुः **भोगः** इति । तत्रापि भोगे एकं लौकिकं त्यजेदपरं नेति शेषः । यतस्तेषां स्वार्थमुपयोगे लौकिकत्वम्, भगवदर्थमुपयोगे अलौकिकत्वम्, अतः स्वार्थं ते त्याज्याः, भगवदर्थमुपयोग्या इति भावः ।

तदनन्तरमबाधकत्वमाहुः **निःप्रत्यूहमिति ।**

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ३ ॥

निःप्रत्यूहमिति प्रतिबन्धरहितं प्रत्युत साधकम् ॥ ३ ॥

एव बाधकानां परित्यागे निर्निग्रसेवासम्भवे तस्यैव भोगस्य प्रतिबन्धत्यागे च हेतुं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे हेतुं निरूपयन्ति अकर्तव्यं भगवत् इति ।

अकर्तव्यं भगवत्तः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अस्य निवरणे भगवत्कृतस्येत्यादि विवेक इत्यन्तम् । अस्यापमर्थः । यदि भगवत्तः तत्फलदानं न कर्तव्यं भवेत् तदा तादृशसेवायां सर्वथा सर्वप्रकरेणापि गतिर्न भवति । तत्र यथा तथा प्रतिबन्धकमेव भवेत्, न तु निर्वाहः । ननु स्वमार्गीयसेवायां तस्य भगवान् प्रतिबन्धं करोतु, परन्तु अन्यमार्गीयसेवायां न करिष्यतीति चेत्, तत्रोक्तं निवरणे तदा अन्यसेवापि कृता व्यर्थेति । प्रवाहादिमार्गेषु कृतापि व्यर्था । यतः सकलमार्गेषु फलदाता भगवानेव । तस्य त्वकर्तव्यमेवेतीति तथा । यदा यत्ने कृतेऽपि प्रतिबन्धकं भवेत् तदा यथा तत्त्वनिर्धारो भवेत् तथा कर्तव्यम् । तत्त्वनिर्धारः कथमित्याकाङ्क्षायां निवरणे विवृतम् । आसुरोऽयं जीव इति । एव तस्य विवेकेन ज्ञानस्थितिरूपमेव साधनं मतम्, यतः पूर्वमासुर एव जीवः । यथासुरदेह-सुक्तम्लेच्छादिषु कस्यचिदैवजीवत्वात् भगवत्परता दृश्यते, तथासुरजीवस्यापि कदाचिदैव-वशाद्भगवद्भक्तसङ्गेन सेवायां प्रवृत्तिर्भवति, परन्तु आसुरे भगवतो दान्तराभावात्तत्र प्रतिबन्धकमेव जायते । यतस्तेषामन्यदेव फलम् । तदेवासुरी योनिमापन्ना इत्यादिनोक्तम् । तथापि भगवद्भक्तसङ्गानुभावात् ज्ञानमार्गेऽपि स्थितिरुक्ता ॥ ४ ॥

तत्रापि चेत् स्थितिर्न भवेत्तदा तत्पूर्वोक्तफलनिपविणी चिन्तापि सर्वथा त्याज्या त्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

निवरणे ज्ञानम्यत्नभावे चिन्ताऽभावाच्च द्वितीय इति । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिनि । मय्य पूर्णोक्तमभारूपस्य फलस्यैव निश्चयात् सा न कार्या, इत्युक्तमशेषेऽपि पूर्णं सर्वेत्त्युक्तम् ॥ ५ ॥

१ कश्चिद्विज्ञेयार्थो विवृतः द्वितीयः, अथवा निवरणमात्रकृतिरिति द्वितीयादि ।

ननु यथा द्वितीयप्रतिबन्धे पूर्वोक्तप्रकारेण आसुरजीवस्य सर्वथा फलविपयिणी चिन्ता त्याज्या, तथा साधारणप्रतिबन्धेपि सा त्याज्या, अन्यथा सा कथं भवेदित्याशङ्कानिरासायाहुः न त्वाच्य इति ।

न त्वाच्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आच्ये साधारणप्रतिबन्धे दातृता भगवतो नास्तीति न किन्तु वर्तते, परन्तु फलस्य कियञ्चन्मानन्तरभावित्वात् तद् भवति । तदपि प्रतिबन्धकं साधारणं निवारयितुं शक्यम् । तेन भगवत्कृत एव तस्मिन् दातृत्वाभावो, न साधारण इति ज्ञेयम् । अतो यस्य आद्यफलदानार्थं मर्यादयाङ्गीकारः तस्य तथैव सेवाकरणे साधारणप्रतिबन्धश्चेद् भवेत्, तदा तन्निवारणेन सेवानिर्वाहात् पूर्वं सायुज्यफलं तदनन्तरं तत्फलं भविष्यतीति सा चिन्ता न त्याज्येति भावः । यस्य पुष्टौ अङ्गीकारस्तस्य तन्निवारणेन तादृशतत्सिद्धौ तत्फलं भवेदिति सा तथैतर्थाः । एवं सति प्रवाहमार्गसेवायामपि सेवायाः साधनदृश्यमानत्वात् साधारणप्रतिबन्धे दातृत्वं भविष्यतीति शङ्कानिरासाय आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्यफलसाम्भावो यत्रैतादृशे प्रवाहमार्गे तदर्थमङ्गीकार एव नास्तीति नाद्यफलसम्भावनापीति न दातृत्वम् । सा सेवापि नाधिदैविकी, तत्र पूज्यस्वरूपेपि नाधिदैविकत्वम्, किन्तु विभूतिरूपत्वमिति महद्वैक्षण्यत्वात् कुतः साम्यमिति ज्ञेयम् ।

एवं साधारणप्रतिबन्धस्य व्यवस्थामुक्त्वा प्रथमवृत्तौ सर्वथा लौकिकभोगत्यागासम्भवात्, तत्रापि भगवतो दातृत्वामावमाशङ्क्य तन्निवारणाय तद्व्यवस्थामाहुः, तृतीय इति । तृतीये लौकिकभोगेपि दातृता नेति न, यत एतन्मार्गे द्वये तादृश एवाङ्गीकारः, किन्तु तत्र मूलभूतं साधनं यद्गृहं तद्बाधकमिति तत् त्याज्यमिति शेषः । तत्प्रागे सर्वथा भोगानावात् प्रतिबन्धकामायेन तादृशभगवद्भक्तसङ्गेन सेवानिर्वाहात् तत्फलमपि भवेदिति भावः । एतदेव विवरणे विवृतं भोगान्भावस्तदैवेति ।

अत्र कश्चित्पूर्वपक्षी शङ्कते । तथा हि । स्वमार्गीयपरित्यागस्तु प्रेमासक्तिव्यसनात्मकभक्तौ तस्यां कर्तव्यो, न तु साधनभक्तौ । तदुक्तं सन्न्यासनिर्णये 'सन्न्यासवरणं भक्तौ' 'अतोत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावह' इति च । तत्र करणे विपरीतफलमपि भवेदित्यपि । प्रकृते तु तत्पूर्वमेव भोगाभावाद्यं सेवानिर्वाहाय च त्याग उच्यते इति कथमेकवाक्यतायां विरोध इव प्रतिभाति ?

तत्रोच्यते । प्रथमं स्वमार्गीयभक्तिसिद्धौ मुख्यं कारणं सेवा । सा सेवा 'गृहे स्थित्वा अद्यावृत्त्या गृहव्यावृत्त्यभावे न, प्रत्युत पुत्रकलत्रादीनां भगवदर्थमुपयोगेन स्वधर्मतः करणे सिध्येत्, तत्रेदनुकूलं भवेत्, नो चेत् भजनप्रतिबन्धकत्वेन सर्वोत्तमा तस्य त्याग एवोचितः । अन्यथा तत्पक्षेन पुत्रकलत्राद्युपभोगे स्वस्य भजनासम्भवे श्ररणगतिर्गम्येत, तदा सेवाऽभावे प्रेमासक्तिव्यसनात्मिका भक्तिरपि न भवेत्, तदभावे तन्मार्गीयपरित्यागेपि न, तदभावे फलभाव एव च स्यादिति मार्ग एवोच्छिद्येत इति । तद्भोगाभाव-

सिद्ध्यर्थं तथा तत्सेवासिद्ध्यर्थं च कथनम्, तदनुकूलतद्ग्रहणमिप्रायेणैवेति, न तथाग्रम-
स्वीकारः, सेवाभावानुपपत्तेः, साधनमत्तौ निषेधाच्च । एतदेवोक्तं तत्त्वार्थदीपे 'प्रति-
कूले गृहे लब्धे'दित्यनुकूलतत्त्वाभावाभिप्रायेणान्ते प्रेम्णि जाते अङ्गेपि यत्किञ्चित्
भोगस्यापि बन्धकत्वात् तेनैव तन्नाशे सति ततो यथा साधारणप्रतिबन्धनिवारणेन सेवा-
करणं तदानं च, तथा लौकिकभोगत्यागेनापि निर्विघ्नसेवाकरणे सति तत्फल भवेदिति
ज्ञेयम् । तत्र पुष्टिमर्यादायां भगवति लीलामाहात्म्यगुणादिभावेनैव प्रेम भवेत्, न पुष्टि-
रीत्येति तादृशस्य तादृशप्रेम्णा क्रमेण सर्वनिपयत्यागे, ततो तप्तभावेन तदात्मकतया
श्रीकृष्णे सायुज्यं भजेत्, ततो यदा दानेच्छा तदा स्वरूपात् पृथक्कृत्य तद्भावदाने तत्त-
त्फलानुभवं कारयिष्यतीति मर्यादाङ्गीकारे आद्यफलदानप्रकार उक्तः । तदुक्तं तत्त्वार्थदीपे
'सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकस्मानसे सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फल'मिति-
सायुज्यानन्तरं ध्रुवं फलं तदेवेति भावार्थः । यस्य शुद्धपुष्टावंगीकारस्तस्य तदारभ्यैव पूर्वोक्त-
भोगादिप्रतिकूलग्रहत्यागेनानुकूलग्रहे स्थित्वा सेवाकरणे भावात्मिकैव प्रवृत्तिर्भवेत्, ततो
यदा प्रेमासक्तिव्यसनानि भावात्मकतया पुष्टानि भवेयुः, तदा तत्र स्थितौ यत्किञ्चिद्भोग-
सम्बन्धेनापि भावनास इति तदभावेन तद्विगाढमात्रपोषादिना पूर्णविरहानुभवार्थं सन्यास-
निर्णयोक्तप्रकारेण परित्यागः सन्यासः आवश्यक उक्तः । अन्यथा क्षणमात्र भावान्तरसम्बन्धे
भावशैथिल्याद् निरहातुमवाभावात् फलमात्र इति । ततन्वत्पूर्णानुभवे दशभावस्यया प्रति-
बन्धरुदेहनियुक्तौ अलौकिकनित्याभ्यासात्फलानुभवो भवतीति पुष्टिमार्गाङ्गीकारे फलदान-
प्रकार उक्तः । अत एव मर्यादायां 'मदर्थेऽर्थपरित्याग' इत्यादिना भोगाभावात् भगवत्प्राप्त्यर्थं
च सर्वममर्पणरूप एव त्याग उक्तः, न तु सन्यासप्रकारः । यतः सन्यासे तस्य पुष्टभावा-
दतोपि तादृशैरेव सम्भोगो भवतीत्युक्तनायकत्वात् । अतः कलौ स सन्यासः पश्चात्तापाय
इति निषेधोप्युक्तमिदं एव । अग्रेपि त्वयोपमुक्तेषु विरोधो भवतीति । सन्यासस्तु तादृश-
भक्तानेवेत्युक्तम्, 'सन्यासवरणं भक्ता'मिति मार्गद्वयभेदेन परित्यागस्य भिन्नत्वान्न कोपि
विरोध इति ज्ञापितम् ।

एव मार्गत्रयमेवाफलभेदं त्यागभेदं च निरूप्योपसंहरन्ति अचङ्घेयमिति ।

अचङ्घेयं सदा भान्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं पूर्वोक्ता त्यागपूर्तिनिरूपिका मनुक्तिः अचङ्घ्या भान्या, सर्वथा सदा,
भान्या कर्तव्या । अथवा अचङ्घ्या यद्यपि स्वशेन कर्तुं न शक्यापि तथापि
भान्या, मायितुं मनसि चिन्तयितुं योग्या । तत एव सर्वं भविष्यतीति सर्वथा
मन्यन्मुक्तम् । आरम्भरूपे हेतुः एतदन्यत् सर्वं मनोभ्रम एव न तु फलम् ।
मनुक्तप्रसागरनिरिक्तारूपे मयैवैष्टफलाभासो न, प्रत्युत मनसो भ्रम एवेत्यर्थः ।

ननु कथं भ्रमः ? सर्वत्र देव क्रियते तत्राहुः नदीपर्यपीति ।

नदीपर्यपि तत्कार्यं पुष्टं नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

तदीयैः पुष्टिमार्गातिरिक्तजीवैः भ्रमसम्बन्धिमिरपि कार्यं तदेव, सर्वत्यागपूर्वकं मनुक्तरीत्यैव भजनं कार्यम् । न क्रियते चेत् तदा अज्ञानाद्भ्रम एव, न तु फलम् । यदि तदीयैरपि तदेव कार्यं तदा यः पुष्टौ स्थितः कोपि मनुक्तप्रकारसेवाकरणजनितप्रेमासक्तिव्यसनदिभाववान् स तु विशेषतः क्षणमात्रमपि न विलम्बयेत्, मनुक्तकरणे विलम्बं न कुर्यात् । यदि विलम्बयेत् तदा पुष्टिभावान्तरत्यागामाये विजातीयसङ्केन भावशैथिल्यात् फलाभाव एव भवेदित्यर्थः । यतस्तद्वाक्यस्य स्वरूपव्यतिरिक्तवस्तुमात्रस्मरणस्यापि फलप्रतिबन्धकत्वम् । तदेवाहुः गुणक्षोभेपीति । अयं भावः । तादृशपुष्टिमार्गीयस्य व्यसनानन्तरं विरहानुभवायं त्यागे कृते स्वरूपसङ्गाभिलाषायाः प्राचुर्याद्विगाढभावेन देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणानि स्वरूपात्मकान्येव भवन्ति, यतः विकलत्वात्स्वास्थ्यविकं निरन्तरं भवति तदा तादृशशयां मध्ये कदाचित्तस्य भगवल्लीलागुणादिस्फूर्तिर्न भवेत्, तदा मनःस्वास्थ्येन भावशैथिल्यात् स्वरूपान्तरागो भवेदित्येव गुणक्षोभः गुणैः कृत्वा मनःस्वास्थ्यरूपोऽविकारस्तस्मिन्नपि एतदेव द्रष्टव्यम्, फले प्रतिबन्धकमेव, द्रष्टव्यमिति-पदं प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनोक्तम् । एतेन लीलागुणस्मरणस्य बाधकत्वं कथं वक्तुमुचितमित्याशङ्का निरस्ता । एतदेव सन्न्यासनिर्णये 'ज्ञानं गुणाश्चे'ति बाधकत्वमुक्तम् । एवं सति यत्र स्वरूपगुणस्मरणेपि फलाभावः, तत्र गृहादीनां प्रतिबन्धकत्वेन त्यागविलम्बे फलाभाव इति किं बाध्यमिति भावः । अत एव सर्वथा भोगाभावस्याग एवेत्याशयेन विवृताबुक्तं भोगाभावस्तदैवेति । अत्र प्रमाणं मे मतिरिति । स्वस्यैव तादृक्प्रकारकानुभवात् स्वमतिरेवोक्ता । यदि मनमतिप्रमाणत्वेन य एवं करिष्यति तर्हि तस्य सर्वं सुष्टेव भविष्यतीति भावः । अकरणे बाधकमाहुः कुसृष्टिरिति । अत्र एतत्प्रकारकसेवाफलनिरूपणरूपमनुक्तौ कथं किमित्यादिरूपा कुसृष्टिश्चेदुत्पद्येत वै निश्चयेन स भ्रम एवेति सा न कार्येत्यर्थः । करणे सर्वस्वहानिरिवेति निश्चयः ॥ ७॥ ॥

एतद्विवृतेरर्थो यद्यपि विवृतो महत्वरणैः ।

तदपि तदेव हि गूढं दृष्ट्वा भावः स्फुटीकृतः कृपया ॥ १ ॥

सोपि तथेतदथा वा नो जाने सद्भिरीक्षणायस्तत् ।

कृपया च मार्जनीयस्तेन ततोहं विमृषणीयश्च ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यचरणे सरोजे मानसे गम । तिष्ठतां विकचे निलं तत्प्रभावोत्र मानुना ॥ ३ ॥

इतिश्रीमदाचार्यकृतसेवाफलनिरूपणविवृतौ टिप्पणी समाप्ता ॥

परिशिष्टम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	पाठः	पाठान्तरम् ।
५	३९	सद्विषयकः	सिद्धिविषयकः
६	८	दर्शनसेवायाम्	दर्शने सेवायाम्
६	२२	अलौकिकसाधन	अलौकिकमोगसाधन
७	५	द्विविध इत्यनन्तरम्, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्यान्य	एव । प्रतिपन्नो द्विविधो ।
८	२५	द्रवादस्य	द्रवश्चा
१९	३	प्रयत्नसम्भवेन ।	प्रयत्नासम्भवेन ।
२२	१९	तद्वैयर्थ्य-	तद्वैयर्थ्य-

श्रीवृद्धभगोस्वामिनां टीकाया मुद्रणानन्तरं प्रमुक्तपयास्वामिस्तेषां टीकायाः द्वितीया प्रतिः प्राप्ता । सा टीका श्रीवृद्धभगोस्वामिभिः पुनर्लिखिता, इति प्रतिमाति । तन्मध्ये तैः प्रथमटीकापेक्षया केषु केषु स्थलेषु किञ्चिदधिकं लिखितम्, तदनं वाचकानां जिज्ञासा-तृप्त्यर्थं ग्रन्थरक्षणार्थं चावतार्यते ।

पृष्ठ २३, पङ्क्ति १२, सर्वाभोग्यसुधानन्तरमिदमधिकं वाचनीयम्—‘फलरूपापीर्य भगवता साधनतामापादितेति येषुगीते निरूपितमतोऽलौकिकत्वम् ।’

पृष्ठ २३, पङ्क्ति २४, सेवोपयोगिदेहो—इत्यस्यानन्तरं ‘इति यस्य देहस्य सेवायामेवोपयोगः, अन्यदावयवा अप्रकटा एव स इत्यर्थः । यत्र स्वरूपानन्ददानम्, तत्र फलनयमपि, यत्र धर्ममृतानन्ददानम्, स्वयमप्रधानीभूय, तत्र फलद्वयम्, यत्र स्वप्राधान्येन धर्ममृतानन्ददानम्, तत्र सेवोपयोगिदेहमानदानमिति ज्ञेयम्’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २३, पङ्क्ति २७, लभन्ते—इत्यस्यानन्तरं ‘इमान्येव फलरूपात्मनिवेदनसख्य-दास्यानि ज्ञेयानि’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ३, भोगः—इत्यस्यानन्तरं ‘भगवदुपयोगिवस्तुपरतायाः प्रति-पन्नकन्यामानादत्र यद्येगुजाक्षेतिश्लोकव्याख्यातः सर्वथा भगवन्तप्रपन्नः अन्यपदार्थो ज्ञेयः । अप्रपन्नो न तु गतो भगवदुपयोगीनि यावत् । नवरत्ने चित्तोद्वेगमित्यस्याभासे चित्तस्य पुत्रादिपरता उद्वेगपदार्थो निरूपितः । अन्यपरतेनियान्तरं । तद्व्यायेन प्रथमपीदं ज्ञेयम् ।’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ५, भूयार्थः—इत्यस्यानन्तरं ‘तत्र द्वयं साक्षात्तद्वाचकं प्रतिपन्न-रूपम्, एकं च तदाचारस्य साधनस्य पाथेन पाथकमिति भेदो ज्ञेयः । सामर्थ्यस्य पाथक्येन नामधेयौत्पत्तेः पूर्यतेतत्सम्भवे सामर्थ्यं नोत्पद्येतेति मिदमेवेति भावः । नवरत्ने

तथानिरूपणाच्चिवेदनपदार्थनाशमात्रेऽपि तद्वाधस्तु स्यादिति तुशब्दः । तेन जन्मान्तर-
व्यवधानं भवतीति निबन्धे निरूपितमिति भावः । सामर्थ्यवाधश्च तदेतन्मृताभ्यासवाधेन
सेवानन्यस्ता भवतीत्यर्थः ।' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ २४, पङ्क्ति ७, लौकिकमोगानाम्—इत्यस्यानन्तरं 'वाधकत्वात्साधनपरि-
त्यागः कर्तव्यः । मनोदेहेन्द्रियाणि च भगवदसम्बन्धिषु न प्रवर्तनीयानि । तथा सति तेषां
तत्परता भवति 'विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपजत' इति वाक्यादिति भावः । साधन-
परित्यागं विवृण्वतो' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ २४, पङ्क्ति १२, मोगः—इत्यस्यानन्तरं 'लौकिकस्त्याज्य इति । सिद्धान्त-
रहस्योक्तप्रकारेण यथासम्भवं भगवदुपयोऽसम्पाद्य मोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रतिबन्ध
इति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चेद्दृश्य निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । एव जाते
ततः कार्यान्तरवशाज्जाता तनोरन्यपरता साधारणः प्रतिबन्धः । क्रियमाणेऽपि श्रवणकीर्त-
नादौ हरिश्चेन्न निविशेत्तदाभ्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-
त्कृतप्रतिबन्धः ।

शृष्ठ २४, पङ्क्ति १३, विषावनीयेत्यर्थः—इत्यस्यानन्तरं 'बुद्धिर्वा तत्र न स्थाप-
नीया । यत्तत्करणेऽपि तदनुचिन्तनं न कर्तव्यमित्यर्थः । अलौकिकमोगो न त्याज्य इत्या-
शयेनाहुः अलौकिकेति ।' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ २४, पङ्क्ति २०, प्रतिबन्धः—इत्यस्यानन्तरं 'ध्रुवस्य गता भक्तिः कुघरेण
सिद्धेति चतुर्थस्कन्धे निरूपितं तथाप्राप्याशङ्क्य नेत्याहुः तदेति' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ २४, पङ्क्ति २२, बोध्यम्—इत्यस्यानन्तरं 'ननु दुरदृष्टनाशनाथं कात्यायनी-
पूजेति कात्यायनीपदनिरुक्तं सुबोधिन्या निरूपितम्, दुरदृष्टस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धत्व-
नैव निरूपितम् । यदि भगवदिच्छयैवेति । सेच्छामप्येतदनुगुणं करिष्यतीति च ।
तथा च कथमन्यसेवानैयर्थ्यमित्यत आहुरयमिति । लीलाशेषु रसविशेषानुभवार्थं भगवता
प्रतिबन्धः सम्पाद्यते न त्वासुरत्वं तेषु । आधुनिकोऽयं त्वासुर एव भगवता प्रतिबन्धयुक्तः
क्रियते, तदा तु फलाभावनिश्चयात् साधननैयर्थ्यमिति भावः ।' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ २५, पङ्क्ति १७, वाधकत्वामावात्—इत्यस्यानन्तरं 'निघमानमप्यदृष्टं तस्य
दुर्वलम् । अत एव प्रारब्धमोजनार्थं प्रमुग्धेद्विलम्बत इत्युक्तम् । लोकेनेदस्यास्य हरिर्न
करिष्यतीति चोक्तम् ।' इत्यधिकम् ।

शृष्ठ	३२	पङ्क्ति	११	दृढाद्	हठात्
"	३२	"	२८	सा	स
"	९५	"	२१	निराणे	वरणे

Editors' Note.

Sevaphala is the last and the most important of the famous Sixteen small Sacred Books of Shri Vallabhacharya. It clearly states the three sorts of realisations, according to one's 'adhikara,' viz., (1) spiritual power, which, going beyond the world, obtains a vision of God, and enjoys indescribable bliss with Him, or (2) Sayujya with Pusshottama or the last (3) a body fit for service of God in Vaikuntha, Gokula etc. A detailed description of all these, and also of hindrances in their way will be found in the Sanskrit introduction and the commentaries.

It gives us very much pleasure to note that we have been able to collect all the rare commentaries yet known on this important work,—we hope the last one is of Shri Vrajanathaji, and to publish them all together. Moreover, we have secured several copies of many commentaries, and it gives us great satisfaction to find that our printed texts have become much better than the oldest manuscripts in our possession, on account of comparisons with and necessary corrections from other manuscripts of the same texts. Elsewhere we have noted various extra passages which we found in some Mss., after the text was printed; we have noted only those readings which gave quite different meanings and we have refrained from adding unnecessary 'other' readings.

We sincerely thank all who have kindly supplied us with these extremely rare Mss. The first among these is Pandit Gattulalaji's Library from which we got a large collection and we are highly obliged to Sheth Tribhuvandas Varjwandas and Mr. Kashidas Dalal who allowed us the use of the same. Next Dr. S. K. Belvalkar M. A., Ph. D. favoured us with a loan of several Mss., including the extremely rare one of Jayagopal Bhatta from the Govt. collection in the Deccan College. Shri Vallabhalalji and his Shastri Madhavji also supplied us with several Mss. Mr. Utsavial Sankalchand also gave us one rare commentary and Mr. Tansukhran Suryaram also gave us some Mss. Mr. Lallubhai Chhaganlal gave us the use of his block of the photograph of Shrimadacharyaji. To all these, we offer our heartfelt thanks. H. H. Shri Jivanlalji Maharaja of Porebunder has put us under a deep debt of gratitude by supplying us with the necessary zeal and funds, without which this work could not have been published. We are also indebted to the manager of the N. S. Press for printing this work within eight weeks. With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love, at the Lotus Feet of Lord Krishna.

DOMRAY
12th December 1916. }

M. T. Telivala.
D. V. Sankalia.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-Sagar
Press, 23, Kolbhat Lane Bombay.

Published by Mulchandra Tulsidas Telwala B A., LL B,
Vakil, High Court, C P Tank Road, Girgaon Bombay.

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतः

संन्यासनिर्णयः ।

अष्टविवरणसमेतः ।

गुर्जरानुवादसहितश्च ।

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
१ श्रीमद्गोकुलनाथानाम्	... १	५ श्रीगोपेश्वरानाम्	... ४१
२ श्रीमद्गुणानाथानाम्	... १४	६ श्रीपुरोत्तमानाम्	... ५४
३ श्रीगोकुलसुधानाम्	... २९	७ काकाशिवलुभानाम्	... ७९
४ चाचाश्रीगोपेश्वरानाम्	... २९	८ चाचाश्रीगोपेश्वरानाम्	... ८१

भीदामपुरीस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीवल्लभात्मजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन
शृंगपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीबाला बी.ए., एल्.एल्.बी., वकील
हाइ कोर्ट, मुराविस् धैर्यलाल प्रजदास सांकलीया, बी.ए.,
एल्.एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट, इलेताम्पा संसोध्या
गुन्नापुर्या 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतः ।

धीरतमान्दा ४४०, सन् १९०४.

मूल्यमेव मुद्रिता.

Library, through Sheth Tribhuvandas and Mr Kashadas Dr S K. Belvalkar gave us all the Mss of these tikās from the Government collection of the Deccan College Mr Tansukhrām Manassukhrām gave us the Mss from Shastri Bhaisāl's collection in the Dahilakshma Library of Nadsad, Sree Jeevanlalalajee, Sree Govardhanlalajee, Sree Vallabhalalajee, Sree Vrajratnalalajee, Goswaminee Sree Krishnapriyajee, Sastri Kalyanajee, Sastri Bhadrashankar, Sastri Vasantram, Keertankara Baladevadas, Mr Natvarlal Itchharam Desai of the Gujarati Press, Mr Vadilal, Secretary to the Vaishnava Parishad, all were kind enough to give the Mss in their possession. We take this opportunity to thank them all, and request them to continue their support in this very important and useful work.

In making and comparing copies of these tikās, we were greatly helped by Messrs Chandulal Chuni Lal Shah, Vrajacharidas Maganlal Shah, Utsavilal Ram Krishna Pandya, Dharryalal Kashinath Pandya, Fulechand Vithaldas Shah and Mohanlal Narottamdas Shah, B. A. It was chiefly due to their hard and disinterested work and particularly to the goodness of Utsavilal Pandya who gladly gave us all facilities for work at his place at Anand, that the Sannyāsa Nirnaya was ready for the press, before the Nirodha Lakshana was finished. We sincerely thank them, and hope they will continue to give their valuable help. Like Sevaphala and Nirodha Lakshana, this work also is printed from the funds supplied by Goswami Sree Jeevanlalalajee of Porebunder, and our sincere thanks are due to His Holiness.

With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus-feet of Lord Sree Kṛṣṇa

DOMBAY,
March, 1918

Mālachandra T Telavala
Dhīrajlal V Sankha

लाल्महकृतसंन्यासनिर्णयशङ्कानिरासः ।

हरिरत्र न ज्ञोति कर्तुं यावां वृत्तोऽपरे ।

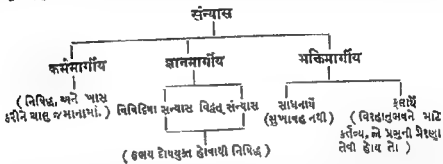
अन्यथा मातरो बालान् न स्नयैः पुपुषुः ववित् ॥

इति, अत्र विरहानुभवे यावां प्रतिकर्तुं वृत्तुं न ज्ञोति, न समर्थो भवति । अपरे कालादयः वृत्तः करिष्यन्तीत्यर्थः । ननु कर्तुमकर्तुमन्यथाकृत् समयस्य भगवतोऽयमर्थक्यं सर्वसाधुविद्वद्विद्वत्प्राज्ञा परिहृन्तो न भगवतः दक्षिण्युक्तान्प्रयुक्तमसामर्थ्यमपि तु भजनात्मस्वश्रुतिमिति दृष्टान्तेनाहुः — अन्यथे-त्तादिना । मातरः बालान् स्नयैरेव पुपुषुः । अन्यथा अन्यप्रकारेण न पुपुषुरित्यर्थः । यथा पुत्रप्राप्तात्त्व-पत्नीभूता गर्वां मातरो बालानां स्नयदानेनैव पोषणं हितरूपं चतुः, अन्यथा प्रकारान्तरेण न चक्रुः, एवं प्रपञ्चिष्मार्थस्य स्ववस्थितं, तथा भगवानपि भक्तवात्सल्यपरवशो यत्तस्य परमेष्ठस्य विरहानुभवं तापयति, नान्निमित्तविरहानुभवे प्रतिबन्धं करोतीति भावः । नेचित्पत्र बालान् न स्नयैः पुपुषुषुरिति वक्तुमुचितं, न तु मित्रयोश्च उक्तिं दृष्टातुः । तत्र । पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येकप्रकरणे विद्वत्प्रयोगस्य निरवयवत्वात् ।

संन्यासनिर्णयना सम्वन्धी कांडक.

પોદરા ગ્રંથમાંના સેવાદત્ત અને નિરોધવત્સલ સુદિવ કરીને પૈથ્થવાને નિવેદન કર્યા છે. હવે સંન્યાસનિર્ણય તેની જ રીતે આજ પિતૃવત્સલિવ અને સર્વજાતિવાદસંદિવ પ્રકટ થાય છે. સંન્યાસનિર્ણય ગ્રંથ શ્રીમદ્વાર્ધેશ્વરે નિર્ણયેક નરહરિ સંન્યાસીને સંન્યાસનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપદેશવાને પ્રકટ કર્યો છે. આ સંન્યાસનું સ્વરૂપ નીચે પ્રકારે સ્પષ્ટ થાય છે.

અર્થાત્, કર્મમાર્ગે વા જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ લેવો અપુણ્ય છે, નહારે વાકિમાર્ગમાં સાધનસિદ્ધિપર્યં
પણ સુખદાયક નથી. અનન્ય વર્ષથી પ્રભુનો આપણને જે વિશેષ થયો છે, તે વિરહના ક્યેશાનનના
અનુભવને મારે તે પ્રભુપ્રેરણા થાય તો તેવો સંન્યાસ છેડે; નહિ તો આચાર્યજીએ દર્શાવેલી પ્રજ્ઞાસિકાથી
તત્ત્વવિજ્ઞાની સેવા જ કરીને સ્વમર્ચાદામાં રહેલું. આર્થ આ અન્યર્થ સૂચક વાતપર્યં છે.

આ અન્યમાં આઠ દીકાનો સમાવેશ થાય છે— ૧ શ્રીગોકુલનાથજી, ૨ શ્રીરઘુનાથજી, ૩ શ્રીગણેશજી, ૪ શ્રીકામદેવનાથજી, ૫ શ્રીગણેશજી, ૬ શ્રીપુત્રનાથજી, ૭ શ્રીવલ્લભજી, અને ૮ શ્રીચામુન્દ્રનાથજી. આ સર્વ દીકાઓ સંસ્કૃતમાં છે. પ્રત્યેક દીકાની અનેક પ્રતિમા પ્રત્યક્ષપાથી પ્રાપ્ત થઈ, તદ્વત્સાર પધારાગતિ થયામતિ શોધીને તે સર્વ મુદ્રિત કરી છે. સંસ્કૃત તથા જાણીતા વૈષ્ણવોને પ્રદીપ્ત શ્રીપુત્રનાથજીની દીકાનું અર્ચન લાખાતર થયું આપ્યું છે. અમને આશા છે કે આથી સંસ્કૃતના કે સંસ્કૃતાનંતિક સર્વ વૈષ્ણવો આ પ્રવચનો આદર કરીને અમારા સ્વરૂપ પ્રલભને સક્ષમ કરશે.

[illegible]

પુસ્તક તથા ડીએલ ટિખનનાં ઉત્સવવાદીય રામકૃષ્ણ ચંડા, ચંદુલાલ ચુનીલાલ સાહે, જગદીશદાસ મુનશાલ સાહે, ધીરજલાલ કમરનાથ પંથા, કુલચંદ નિરૂપદાસ સાહે, મોહનલાલ નંદાપ્રમદાસ સાહે બી. એ વગેરેના ઉત્સાહપૂર્વક નિરૂપધિ ખરિદન મહુ મન-ચવાદને પાત્ર છે. આલુદના અમાશ મિત્ર ઉત્સવલાલ રામકૃષ્ણ પંથાએ અમને કાર્ય કરવાને સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા પાતાને લાં કરી આપી તેથી તેમને। તથા ભવવદીય ચોટીલાઇને। ઉપકાર વિસ્તરણીય નથી આ મન્ય આટલા સ્વલ્પ સમયમાં, પ્રતિબોધો હોવા છતાં, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રચરણકૃષ્ણમાં અર્પવાને અમે સક્તિમાન થવા છીએ, તેનું સમય કારણ ગોરવામિશ્રીજીવનલાલજીનું નિ સ્મરણ દ્રવ્યાદિનું સાદાથ, જાને નિલચીલાસ્ય મહાનુભાવી-એનો કહણીકટાણ, તથા વિદ્યમાન મહાનુભાવીએનો સદ્સાવ જ છે.

मुण्ड, }
पल्लोसल. }
१६७४. }

મૂલચન્દ્ર તેહીવાલા.
મૈર્યલાલ સાંકડીયા.

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. सर्वविवरणाधारतः संन्यासनिर्णयोऽमुद्रितोऽस्माभिः, तत्र विद्यमानाः पाठभेदा अपि दर्शिताः ।
२. श्रीमद्रोडुलनाथप्रकटितविवरणस्य दशपुष्पग्रन्थमुपलब्धम् । तत्र एकं श्रीवत्सभलालानां शुद्धं प्राचीनं सं० १७३५ आधिनमुद्रणसङ्ख्यां लिखितम् । द्वितीयं श्रीवत्सरत्नानाम्, नूतनम् । तृतीयं श्रीजीवनलालानां नूतनं प्रायः शुद्धम् । चतुर्थं श्रीनृसिंहलालनयधीगोवर्धनलालानां प्राचीनं, प्रायः शुद्धम् । पञ्चमं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियामिर्दत्तम् । पष्ठं पं० गङ्गालालसङ्ग्रहतः प्राप्तं, प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । सप्तमं 'गुजरातीप्रेस'सङ्ग्रहतः प्राप्तम् । इयं सम्प्रतीत्यस्थस्वास्तिभद्राङ्कुरस्य । दशमं श्रीमद्वैष्णवपरिपःसङ्ग्रहतः प्राप्तम् ।
३. श्रीमद्रघुनाथप्रकटितविवरणस्य पुस्तकद्वयमुपलब्धम् । एकं पं० गङ्गालालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्राचीनं शुद्धं च । द्वितीयं श्रीजीवनलालानाम्, नूतनं प्रायः शुद्धम् ।
४. श्रीगोकुलोत्तमप्रकटितविवरणस्य पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । इयं पं० गङ्गालालसङ्ग्रहस्य, एकं प्राचीनं, शुद्धं च । द्वितीयं नूतनमशुद्धं च । तृतीयं 'गुजराती प्रेस' सङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्रायः शुद्धम् ।
५. चाचाश्रीगोपेश्वरकृतटीकायाः पुस्तकमेकमेवोपलब्धम् । प्रायः शुद्धं, परन्तु कचित् समिन्धम् । इदं पुस्तकं श्रीद्वारकेश्वराणां, संवत् १८१० वर्षे लिखितं, पं० गङ्गालालसङ्ग्रहतः प्राप्तम् । नैवेद्यं टीका श्रीधनदयामतनयचाचाश्रीगोपेश्वरानाम् ।
६. श्रीगोपेश्वरकृतविरुतेः पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । एकं शास्त्रियसन्तरामतः प्राप्तम्, संवत् १७९३ आधिनामाबासायां लिखितम्, शुद्धम् । द्वितीयं पं० गङ्गालालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । तृतीयं श्रीमद्वैष्णवपरिपःसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, नूतनम् ।
७. श्रीमत्पुरोत्तमप्रकटितविवरणस्य पुस्तकचतुष्टयं प्राप्तम् । एकं 'डब्लु कॉलेज' हस्तलिखितसङ्ग्रहस्य, प्राचीनमवीचशुद्धम् । इदं पुस्तकं श्रीमत्पुरोत्तमनिर्वाहस्तक्षरैः शोधितमित्युक्तं प्रतिभाति, क्वचित् क्वचित् विवरणे शुद्धलिखिताः कक्षा हरितालेन लिखा, नूतना अधिकाः शुद्धाः कक्षाः निवेशिताः । अत्र पत्रद्वयं शुद्धम् । द्वितीयं पुस्तकं श्रीजीवनलालानाम्, नूतनं, प्रायः शुद्धम् । तृतीयं श्रीमद्वैष्णवपरिपःसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, नूतनं, न केनापि पात्रितं शोधितं वा । चतुर्थं श्रीवत्सभलालानाम्, नूतनं, अशुद्धं च । अस्मिन् पुस्तके क्वचित् कल्पिताः पाठा निवेशिता रूपाः । श्रीपुरोत्तमकृततद्विवरणे अन्ते 'यथाविधि संन्यासं गृहीत्वा, अरिप्रमादं कात्यायनामाता' इति विधमनियु असदृष्टेषु पुस्तकेषु वर्तते । श्रीवत्सभलालतः प्राप्ते पुस्तके 'यथाविधि नारायणेन्द्रनीधतः संन्यासं गृहीत्वेत्यादि वर्तते । अत्र 'नारायणेन्द्रनीधतः' इत्यधिकं केन कृतं, कुतः कथमागतम्, तत्र निश्चीयतेऽस्माभिः । एतद्वीत्या विष्णुस्वामिपरम्परासमर्थनं तु तस्या व्यापकत्वं निषेधिकतोनीत्यविवादम् । श्रीमत्पुरोत्तमकृतपात्रयंत्रप्रोपन्यासः श्रीद्वारकेश्वर-कृतशिक्षासौक्यविषयेऽप्यस्ति, तत्रापि 'नारायणेन्द्रनीधतः' इति न लिखते । एतेन येन केनचिद्-धममुद्रः पाठः श्रीपुरोत्तमकृतशिवारणे निश्चितः, तेन साहसमेव कृतमिति सम्बन्धे ।
८. श्रीवत्सभलालटीकाया एकमेव पुस्तकमुपलब्धम् । प्राचीनमनीचशुद्धम्, श्रीवत्सभलालानाम् ।
९. श्रीधनदयामतनयचाचाश्रीगोपेश्वरकृतटीकायाः पुस्तकचतुष्टयमुपलब्धम् । एकं भाईलाला-शिला, तमसुगराभिः सङ्ग्रहम्, प्राचीनम्, शुद्धम् । द्वितीयं पं० गङ्गालालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्रायोऽशुद्धम् । पुस्तकद्वयं श्रीमत्प्रधानाम्, वयमस्मिन् नूतनम्, एकं शोधितपात्रद्वयम्, द्वितीयमशुद्धम् ।
- अत्र विवरणाय यद्यपि पुस्तकचतुष्टयमुपलब्धमस्ति तथापि सर्वत्रापि नामरहितानि, अर्थाः महाभारतार्थाश्च विवरणं प्रकटितमिति लक्ष्येण प्रथमं वक्ष्यमवस्थाः । आचारगोपेश्वरं टीका चाचाश्रीगोपेश्वरानामेवैवकाकं हृदि प्रतिष्ठाय श्रुतिम्, एतद्विवरणमात्रायाः शाश्वतं अयमुद्रितपात्राः ।

श्रीगोपेनाकृतसेवाफलनिरोधलक्षणविवरणान्मया सहायन्तं व्रतते । श्रीपुरुषोत्तमकृतैतद्विवरणोपन्यासेन निःसन्दिग्धतयेदं चाचाश्रीगोपेनात्मा मेवेति विश्वीयते । विशेषं तु प्रसंगाद्भवति इति ।

असिन् पुस्तकसञ्चये पं० गङ्गाधरसेखायाः 'कार्योपपन्न काशीदास वाराणसदास दलाल, बी. ए., एल. एल. बी., सुरप्रदश्रेष्ठीविभुवनदास,' इत्येतेषां महत्पुण्यकृतिः । गोस्वामिश्रीजीवनलालानां, गोस्वामिधीनूतिहलालतनयश्रीगोवर्धनलालानां कल्याणशास्त्रिणश्च, गोस्वामिश्रीवल्लभलालानां, गोस्वामिश्रीवज्रदानां, गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां, बलदेवदासस्यापि महत्पुण्यकृतिः । शास्त्रिवसन्तराम हरिकृष्ण, शास्त्रिभद्रशङ्कर जयशङ्कर, तनसुखराम मन.सुखराम शिपायी बी. ए., नट-वरलाल इष्टाराम देसाई. बी. ए., डॉ. ए. ए. के. बेलवलकर. एम्. ए., पी. एच्. डी., इत्येतेः सहर्षं प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकप्रदानेन धर्ममण्डलमनुगृहीताः । श्रीमद्वैष्णवपरिपक्वप्रियाटीलालस्यापि त-यैवोपकृतिः । 'बम्बुलाल शुनीलाल शाह, धनचरीदास मगनलाल शाह, उत्सवलाल रामकृष्ण पण्ड्या, धैर्यलाल काशीनरथ शंकरा, फुलचन्द विठ्ठलदास शाह, मोहनलाल नरोत्तमदास शाह. बी. ए.' इत्ये-तेषां पुस्तकलिखने महत्पुण्यकृतिः । अथ यावत्प्राप्तविवरणसमेतस्य संन्यासनिर्णयस्य शुद्ध्यर्थं गो-स्वामिपर्यधीनजीवनकालैः सहर्षं कृत इति तेषामुपकृतिं कथं सविनयं स्मरामः । प्रार्थयामहे चान्येपि गोस्वामिनः श्रीमन्तो वैष्णवाश्चैवाननुवृत्तुरिति । एतेषां गोस्वामिवर्षाणां कृपयैव संन्यासनिर्णयोद्-विवरणसमेतः सुप्रितः साम्प्रदायिकानां सुगमो भविष्यतीति ।

विवरणकृतां परिचयः ।

१. वत्सादौ श्रीमद्भुलभाचार्यप्रकटितः संन्यासनिर्णयोद्द्विवरणसमेतः सम्भुज्जते । स्वीयानुमहा-धेनाचार्यैः स प्रकटीकृत इति । आचार्याणां प्रादुर्भावस्तु १५३५ वर्षे चैत्रकृष्ण एकादश्यां रविदासरे । तेषां चरित्रादिकं तु साम्प्रदायिकवार्तादिषु प्रसिद्धमिति नहं विस्तरः । योदक्षमन्येष्वयं संन्यासनिर्णयप्र-मुद्वेशस्तद्व्याप्तमते ।

२. प्रथमं सुप्रितं विवरणं श्रीमद्भुलभानाम्, श्रीमन्नोकुलनाथानाम् । श्रीसुबोदुलनाथास्तु श्रीमद्विहलेधरप्रभुचरणानां चतुर्थसुनवः मार्गशीर्षशुद्धसप्तम्यां १९०८ वर्षे काशीतटीपस्थारेणाम् प्रादुर्भूताः । पौषकृष्णनवम्यां १९१० वर्षे श्रीमन्नोकुले सिद्धिं गताः । श्रीमत्प्रभुचरणलाटेषु इमे भति-प्रसिद्धाः । चिद्व्यादीनां संन्यासप्राप्तिद्वारां सुखमर्दनं कृत्वा मोघसरानजहसिरे च वशीकृत्य स्वमार्ग-रक्षामेत एव कृतवन्तः । निजमहावलेन सती कण्ठे माला च तैरेव सुरक्षिता । ताताज्ञैकपराधनत्वं ॥ तेषामतीव प्रसिद्धम् । श्रीमदाचार्यप्रकटितश्रीमन्नागवतसुबोधिण्याः विशेषप्रपादस्तु तैरेव कृतः, अत-स्तेषां 'श्रीसुबोधिनीप्रवर्तका' इति नामापि प्रसिद्धम् । निजश्रीहस्ताक्षरयुक्तश्रीमत्सुबोधिनी कपटदण्डे श्रीबहेनजीराजगृहमपुनःप्राप्यलङ्घरोति । साम्प्रदायिकवार्तादीनां प्रकटीकर्तारोपि ते एव । स्वसम्प्रदायस्य प्रचारार्थं प्रवृत्त्यर्थं च मुर्जरभूमिरेकवार स्वचरणनटिनरनोर्मिर्नः पविश्रीकृता । दक्षिणे पुण्यपत्तनपथे-न्तोमेकवार तदर्थमेव गताम्, परन्तु वत्सालां कृष्णमैमरसानधिरतिषः दृष्ट्वा ततो न्यवर्त्तन् । दाक्षिणात्याः 'भैला' इत्युपहासतैरेव कृतः । तद्वार्ताप्रसङ्गादिषु च प्रसिद्धः । अतस्तैर्मन्त्रोपश्रितभगवत्प्रसिद्धा-न्तमुक्ताबलिपुष्टिप्रवाहमपीदमिद्वान्तरहस्यन्त.करणप्रयोगचतु श्लोकीविचैकैषांधयमभक्तिपथिनीत्यादीनां ग्रन्थानां विस्तृतः तेषां नयनगोचरीभवन्ति । अस्यनुद्वित्तसेवाफले अन्तिमं नामरहितं विवरणमपि तेषामेवेति तत्कृतश्रीसर्वोत्तमन्त्रोद्गृहटीकोपन्यासात् ज्ञायते । 'विश्वेश्वरः' इत्यस्य विवरणे एतत्तेवा-फलविवरणस्योपन्यासो वर्तते । श्रीकल्याणमहद्वहनकल्लोले न्यासाश्रीगोपादासकृतमालाप्रसङ्गे च तेषां चरित्रादिकं सुविस्तृतम्, विशेषजिज्ञासुमिलस्यैवावलोकनीयम् ।

२. द्वितीयं सुप्रितं विवरणं श्रीमद्भुलभानाम् । एते श्रीमद्भुलनाथास्तु श्रीमद्विहलेधरप्रभुच-रणानां पञ्चमसुनवः कार्तिकशुद्धदश्यां १९११ वर्षे प्रादुर्भूताः । तेषां विवादानं श्रीमन्नोकुलनाथैः कृ-तमिति परम्परातो ज्ञायते । तद्वदो च रसाविकल्पव्यवहारः श्रीदेवजीनन्दनाः श्रीसुबोधिनीदेवकृतश्च

श्रीबल्लभाः प्रादुर्भूताः । चतुर्थलालश्रीमद्रोकुलनाथवत् तेषां पितृभक्तिरपि निरूपमा । पोट्टाग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि दग्धोचरीभवन्ति । श्रीवल्लभाष्टकश्रीमधुराष्टकोपरि तेषां व्याख्यानमुपलभ्यते । भक्ति-
हंसभक्तिहेतु च तैः स्मृतकव्याख्यया समलंकृतौ । श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रमपि तैः नामचन्द्रिकाया स-
लीकृतम् । तेषां भाषासारस्य त्वलन्तं वर्तते । रमणीयानि तत्परकटिनस्तोत्राण्यपि दृश्यन्ते ।

३. तृतीयं व्याख्यानं श्रीगोकुलोत्सवानाम् । इमे श्रीगोकुलोत्सवाः श्रीमत्प्रभुचरणद्वितीयकुमार-
श्रीगोविन्दरायाणा द्वितीयसूनुवः, श्रीमत्कल्याणरायाणामनुजाः, श्रीमदरिरायाणां पितृव्यवराः ।
संवत् १६३४ वर्षे ज्येष्ठकृष्णचतुर्थ्यां प्रादुर्भूताः । पोट्टाग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि मिलन्ति ।

४. चतुर्थं व्याख्यानं चाचाश्रीगोपेश्वराणाम् । के इमे श्रीगोपेश्वरास्तद्विशेषतः नैव शक्यतेऽस्मानि ।
यद्यपि ग्रन्थान्ते अस्माभिः श्रीधनश्यामतनयचाचाश्रीगोपेश्वरकृतमिति लिखितम्, तथापि नैतद्युक्तमेवेति
प्रतिभानि । एतद्विचरणस्यैकमेव पुस्तकं मिलितम्, तदुपरि एवं लिखितम्:—‘चाचाजीश्रीगोपेश्वरजीकृता
टीका, संवत् १८१०, श्रीहारवेश्वराणामिदम्’ । यद्यपि तद्विचरणं प्राचीनं, तथापि चाचाश्रीगोपेश्वराणां
श्रीधनश्यामतनयानां तु नैव । अत्रान्ते मुद्रितं विवरणमेव तेषामिति श्रीपुरोत्तमकृततत्तदुपन्यासात्
भाषासाम्याच्च निश्चीयते ।

५. पञ्चमं विवरणं श्रीगोपेश्वराणाम् । इमे श्रीगोपेश्वराः श्रीकरायाणारायाणां सूनुवः, श्रीमदरि-
रायाणामनुजाः, संवत् १६४९ ज्येष्ठशुक्लादश्यां प्रादुर्भूताः । शिक्षापत्राणि एतेषु श्रीहरिरावैः प्रेषि-
तानि । शिक्षापत्राणां भाषाव्याख्यानं तत्कृतमेव सप्रदाये प्रचलति । वादकरानामवेक्तो ग्रन्थोपि तेषां
वर्तते, पुष्टिमक्तिसुधायां प्रादुर्मुद्रितम् । एतेषां भाषा त्रिखिद्विलक्षणा वर्तते । तदुपन्यासे श्लोकोऽयः—
श्रीमिर्नोपादवातस्य श्रीगोकुलमिषस्तिन । गोपेश्वरेण विवृतिः कृता मन्वासरिर्णये ।

६. षष्ठं विवरणं दशदिगन्तविजयिथ्रीमत्पुरुषोत्तमचरणानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुरुषगणनाया
सप्तमीं संख्यां विभूययन्तो भाद्रपदशुक्लदशम्यां १०१४ वर्षे प्रोद्भूताः । तेषां विवरणं शास्त्रार्थरीत्या-
दुत्तमुबोधकमिति प्रतिभानि । विदोपतनेषां चरित्रजिज्ञासुभिः पुष्टिमक्तिसुधेति मासिकपत्रिकायाः
पञ्चमवर्षस्य तृतीयाहो दृष्टव्यः । बानध्यायं चारामान्तरं वा तेषां चरित्रादिकसस्यामिसत्रेव निवेष्टि-
मिति न पुनरनूयते ।

७. सप्तमं विवरणं काकाश्रीवल्लभानाम् । इमे श्रीवल्लभाः श्रीमत्प्रभुचरणपञ्चमपुत्रश्रीरघुनाथ-
श्रुतधी संख्यां विभूययन्तः सः १६२९ वर्षे कार्तिकशुक्लादश्यां प्रादुर्भूताः । श्रीविठ्ठलरायाणां कनी-
यासः सूनुवः । पोट्टाग्रन्थोपरि तेषां विवरणानि सुबोधिन्यनुसारीणि दृश्यन्ते । श्रीसुबोधिनीलेखस्यापि
प्रणेतारणे एव । अणुभाष्योपरि व्याख्यानं तैः प्रकटीकृतमिति खल्लभकृतोपन्यासादप्यगम्यते । एतैः
परंपर्य विभागप्रथं वृत्तम् । प्रथमे विभागे श्रीमद्रोकुलचन्द्रं सेवमानाः श्रीगोकुले विराजितवन्तः । द्वितीये
विभागे कदम्बगण्ड्यां निवसन्तः प्रण्यान् विवरणानि च बोधितवन्तः । तृतीये विभागे तदुपदेश-
जीवानुदर्यं भारतवर्षं पर्यटन्तः तेषां स्वीकृतवन्तः । विशेषं तु पुष्टिमक्तिसुधायाः सप्तमवर्षस्य नवमस्य
अप्रतिनं, जिज्ञासुमित्रवाक्यलोकनीयम् ।

८. अष्टमं विवरणं श्रीधनश्यामतनयचाचाश्रीगोपेश्वरानामेव । इमे श्रीगोपेश्वराः श्रीमत्प्रभुचरणानां
गतमपुत्रश्रीधनश्यामानां सूनुवः । पोट्टाग्रन्थोपरि सहवनेषा टीका दृश्यते । तत्कृतनिरोधलक्षणविवरणं
तत्पुनर्वास्मानि, प्रकरितम् । भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १६५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

अत्रास्मानिगण्ड्यानि अष्टविवरणानि प्रकटीकृत्यन्ते, एतान्येव अणिदानि, यद्यपि एतावन्त्येव
विवरणानि, निषाधिकार्तादि नैव शक्यते यत्तुमस्माभिः । अतो यदि अत्रामुद्रितं मन्वासरिर्णयेवमप्यार्यान्
केचाधिगमदानुभाषाणां पुनरुपन्यासे विवेकं येन, तदा ते वृत्तया यदि तदुक्तमप्यस्य मेवपिच्यन्ति, तदा
तदपि गोपकरी स्वीकृत्य भूयःश्रियाः । प्रायेणप्राये च विज्ञातः अमर्येनां प्रायेणं वृत्तया स्वीकृत्य
गण्ड्यापमं कर्तुं चर्यायं च तत्कृतमुपन्यासं भवन्ति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।
स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥
कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।
अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारणा ॥ २ ॥
श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।
सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥
अभिमानास्त्रियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।
गृहादेर्याधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥
अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।
स्वयं च विपयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥
विपयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।
अतोत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखायहः ॥ ६ ॥
विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।
स्त्रीपयन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥
कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता शुरभः साधनं च तत् ।
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥
विकलत्वं तथाऽस्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥
सललोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।
भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

१. प्रवृत्त्यर्थमिति पाठः । २. कामत इति पाठः । ३. सर्वयेति पाठः ।

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।
 वहिश्चेत् प्रकटः स्वात्मा वह्निवत् प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥
 तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।
 गुणास्तु सङ्गराहित्वाजीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥
 भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।
 स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥
 दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।
 ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥
 ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।
 ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥
 अतः कलौ स संन्यासः पञ्चात्तापाय नान्यथा ।
 पापण्डित्वं भयेऽपि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥
 सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ।
 भक्तिमार्गेऽपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥
 अन्नारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।
 स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्बाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥
 हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपरे ।
 अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥
 ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।
 आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥
 तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।
 अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥
 इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।
 संन्यामवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भट्टभाचार्यचरणप्रकटितः संन्यासनिर्णयः समाप्तः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीमद्भोक्तुलनाथविरचितविवरणसमेतः ।

नमामि तातचरणान् स्त्रीयानां सर्वकामदान् ।

यैः कृतः स्वाभिधानार्थः प्रकटः कृपया मयि ॥ १ ॥

स्वमार्गीयपरित्यागं वक्तुं परित्यागविचारं प्रतिजानते, तदेतुमाहुः पश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गछित्तये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गीयपरित्यागेतरसर्वपदार्थान् विचार्य त्यागविचाराभावजनितस्वपश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थं भक्तिमार्गीयपरित्यागविचारमारभन्ते पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति । उक्तपश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थं यः परित्यागः स विचार्यते, न तु विधीयते, विधाने विधिशेषत्वमापद्येतेति
सर्वकर्तृकत्वमापद्येत, अत उक्तं विचार्यते । स्वरूपतः साधनतः फलतश्च तस्य विचारे
परित्यागसामान्यादन्यमार्गीयस्य स्वविचार्यमाणस्य च तारतम्यज्ञापनार्थमन्यमार्गीयमप्याहुः
स मार्गछित्तये इति । मार्गद्वयमेवाहुः भक्तौ मर्यादापुष्टिभेदभिन्नभक्तिमार्गे ।
मर्यादाभक्तौ श्रीमद्गुरुवश्येन भगवता 'मदर्थेपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं
दत्तं हुतं जप्तं मदर्थे यद्रत्नं तपः' इति त्यागो विशेषतः प्रोक्तः । पुष्टिभक्तिमार्गे रास-
मण्डलमण्डनाभिरपि 'सन्न्यज्य सर्वविषया' निति । तल्लीलायामेव चतुर्योध्याये ताः
प्रत्येव 'एवं मदर्थोज्जिते'त्यत्र विशेषतस्त्यागः प्रोक्तः । (ननुभयत्राप्यत्रिशेषेण त्याग-
कथनादुभयोस्त्यागयोः साम्यमस्तीति चेत्, अत्र वदामः । यद्यपि मर्यादाभक्तिपरित्याग-
कथनेपि 'मदर्थेपरित्याग' इति वाक्ये स्वप्राप्त्यर्थं परित्याग उक्तः, तद्वदेव फल-
प्रकरणचतुर्योध्याये शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तस्वरूपनिरूपणे 'एवं मदर्थोज्जितलोकावेदस्नाना-

१ पश्चात्तापस्वरूपमाहुः मच्छीति । भक्तिमार्गे च पदार्थपरित्यागादितरसर्वपदार्थानां परित्याग
इत्यर्थः । तथा च लोपितपदार्थपरित्यागो निचार्यत इति निष्कर्षः । २ बगिन्दलारम्य वेदितव्येत्यन्तं
विवरणं गोपकम्येव नुब्रियत् ।

मित्युक्तं, तथापि मर्यादाभक्तिमार्गे त्यागस्य मदर्थित्वं यदुक्तं, तत्त्वग्राह्यमिप्रायेण, न तु स्वाभिलषितसिद्धिभिप्रायेण, तन्मार्गे तस्यासम्भावितत्वात्, पुष्टिमार्गीयभक्तस्वरूपनिरूपणे 'एवं मदर्थोञ्जितलोकवेदस्नाना'मिति लोकवेदस्वरूपरित्याग उक्तः । तत्र यद्यपि स्वप्नेन ज्ञात्यर्थात्मान उच्यन्ते, तत्रैतासां ज्ञात्यर्थपरित्यागस्य वज्र एव स्थित्याऽसम्भावितत्वात् स्वप्नस्यात्मपर्यवसायित्वमेव सम्भवति । यद्यपि विद्यमाननित्यदेहानामात्मत्यागोऽसम्भावितः, तथाप्यात्मत्यागोऽस्तेरयमाशयः । यथा श्रुतौ 'आत्मने वै कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति । यत्र प्रियत्वं तत्रात्मौपाधिकमेव, न तु प्रकारान्तरेण । एतासां यदात्मनि प्रियत्वं तत्र स्वात्मत्वेन, किन्तु स्वात्मनो भगवतः प्रीतिजनकहेतुत्वेन । अत एव भगवदमिलनदशायामात्मनोऽनुपयोगं ज्ञात्वा न मण्डनादिपुरस्कारस्तासां, उपयोगसमय एवात्मपुरस्कार इति नात्मनः स्वभावतः प्रियत्वम्, किन्तु भगवदुपयोगित्वेनेत्ययमेवात्मनस्त्याग इति शुद्धपुष्टिमार्गीय-त्यागस्य मर्यादामार्गीयत्यागस्य च महदेव वैलक्षण्यमित्युभयत्रापि त्यागपदोपादानादुभयोः सान्यमस्त्वित्याशङ्क निरस्ता वेदितव्या ।) ज्ञाने ज्ञानमार्गेण विशेषतः प्रोक्तः । स च विशेषो 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या विविदिषाविद्वद्भेदाभ्यां च तच्छब्दे निरूपित इति विशेषत इत्युक्तम् ॥ १ ॥

कर्ममार्गस्यापि मार्गान्तःपातात् तथापि परित्यागप्राप्तिमाशङ्क निषेधन्ति कर्ममार्गे न कर्तव्य इति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचाराणा ॥ २ ॥

तत्र 'यावज्जीवमपिहोत्रं जुहोती'ति विधिना संन्यासग्रहणस्यानवसरपराहृतत्वात् । यद्यप्यायुपश्रुतार्थो भागश्रुतार्थाश्रमेण नेय इति कुत्रचिदुक्तं तथापि निषेधमाहुः सुतरा-मिति । अस्यापमर्थः । कलिकालेण मनुष्याणामल्पसामर्थ्यवत्त्वादायुपश्रुतार्थभागस्यातिजरा-प्यातत्वादाश्रमधर्मस्य चातिकष्टसाध्यत्वेनानिर्वाहादिपरीतफलसाधकत्वं भवेदिति सुतरां कलिकालत इत्युक्तम् । एवं ज्ञानमार्गे परित्यागस्य कर्तव्यत्वं निरूप्य तत्सर्वे कर्ममार्गे सोपपत्तिरुक्तव्यत्वं च निरूप्य भक्तिमार्गे तस्य कर्तव्यप्रकारविचारमारमन्ते अत इति । यतः प्रकारभेदेन पूर्वं मार्गद्वयेण कर्तव्याकर्तव्यभेदेन परित्यागो यद्यपि निर्दिष्टस्यापि निचारारम्भे पूर्व भक्तिमार्गस्योदितरादतः कारणादादौ प्रथमतः भक्तिमार्गीयपरित्यागस्य प्राप्तत्वात्तस्य विचारणा निचारः नित्यत इत्यर्थः । निचारणा च कदा कर्तव्यः, कथं कर्तव्यः, किमर्थं कर्तव्य इति ॥ २ ॥

भक्तिमार्गे श्रवणादिमाधनविद्वत्त्वं कर्तव्यपक्षं निराकुर्वन्ति श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थमिति ।

कृतस्यापि त्यागस्य मुख्यफलासाधकत्वाद्भक्तिमार्गविचारे पापण्डित्वमेवेत्यत उक्तं स्व
चेति । विषयाक्रान्तपापण्डित्यत्र कर्मधारयः । तुशब्देनापापण्डित्वपक्षनिरासः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यद्यपि दुःसंगो भावस्थितौ बाधकस्तथापि भावस्थित्यर्थमेवोपक्रमाद् दुःसंगो
कदाचिद्भावस्तिष्ठेदिति पक्षनिराकरणमाहुः विषयाक्रान्तदेहानामिति ।

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

विषयाश्चक्षुरादिसर्वेन्द्रियविषयाः रूपरसादयस्तैराक्रान्तः व्याप्तः देहो येषां
तेषां सर्वदा हरेरावेशो न भवति । यत एते प्रकारा बाधका अतः अत्र साधने
भक्तौ साधनरूपभक्तिमार्गे भक्तिसाधनार्थं त्यागः सुखावहो न, पुरुषार्थसाधको न
भवतीत्यर्थः । एवकारेण सर्वात्मना पुरुषार्थासाधकत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

तर्हि भक्तिमार्गे त्यागकथनस्य प्रयोजनाभावाद्वैयर्थ्यमायातीति चेत्तत्र प्रयोजनमाहुः
विरहानुभवार्थमिति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्य ऋषिः अनन्तव्रतप्रस्तावे निरूपितः । गोपिकाः प्रसिद्धा इति न प्रकारविशेषोक्तिः । यद्यपि कौण्डिन्यस्य मर्यादामार्गीयत्वेनैतन्मार्गाज्ञानादेतन्मार्गोपदेष्टृत्वा-
सम्भवाद्गुरुत्वं न सम्भवति, तथापि दत्तात्रेयवत्स्ववैराग्योपयोगितत्तद्धर्मशिक्षणेनोपदेष्टृत्वा-
भावेपि पृथ्व्यादिषु यथा गुरुत्वाङ्गीकारस्तथा कौण्डिन्यस्याप्यनन्तगुणश्रवणेन तन्मिलना-
तिजनिताविप्रयोगभावजनितवैकल्येन च प्रश्नायोग्येष्वपि प्रश्नकारणात्सहसा तत्प्राप्त्यैत-
न्मार्गीयत्वात् चैतावद्धर्मसाम्यात्कौण्डिन्येपि गुरुत्वकथनम् । गोपिकानामप्युपदेष्टृत्वा-
भावेपि तन्मार्गप्रकटनेन तद्भावावरुणाचरणेन च 'दुहन्त्य' इत्यनेन विरहेण गृहत्यागेनापि
गुरुत्वम् । गुरुत्वं त्वा साधनमाहुः साधनमिति । यदत्रे वक्ष्यमाणं तत्साधनमित्यर्थः ।
तदेवाहुः भाव इति । स्वस्मिन् गोपिकाभावानुरूपभावनया सिद्धभावस्य साधनत्व-
मिष्टम्, अन्यद् दानवतादिकमपि साधनत्वेन नेष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेतद्भावापत्यनन्तरभाव्यवस्थाया बुद्धिविपर्ययासहेतुत्वेन दुःखहेतुत्वेन च प्राकृत-
त्वमित्याशङ्कं तद्भावस्वरूपनिरूपणेन परिहरन्ति विकलत्वमित्यादिना ।

विकलत्वं तथास्यास्थं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

विकलत्वं वैकल्यं तथा तद्वदेव अस्यास्थं कुत्रापि स्वास्याभावः प्रकृतिविप्रयो-
गभावस्य प्रकृतिः स्वामाविक्रो धर्मः प्राकृतं लौकिकं न भवतीत्यर्थः । हि युक्तश्चायमर्थः ।
यत्रैकादशे श्रीमदुद्धवष्टुष्टेन भगवता श्रद्धानिरूपणप्रस्तावे आध्यात्मिकश्रद्धादीनां सगुणत्वं
निरूप्य 'सात्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी । तामस्यधर्मं या श्रद्धा मत्सेवायां
तु निर्गुणे'ति स्वरूपश्रद्धाया निर्गुणत्वं निरूपितं, ज्ञाननिरूपणप्रस्तावेपि कैवल्यादिज्ञानानां
सगुणत्वं निरूप्य 'वैकल्यं सात्विकं ज्ञानं राजो वैकल्पिकं च यत् । प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्त्रिष्ठं
निर्गुणं स्यूत'मिति स्वविषयकज्ञानस्य निर्गुणत्वं निरूपितम् । यत्र मर्यादामार्गेपि स्वसम्ब-
न्धित्वेन वस्तुनो निर्गुणत्वं, तत्र साक्षात्सर्वाधिकयक्तिमार्गीयभगवद्भावजधर्माणां निर्गुणत्वे
किं वाच्यमिति हिशब्देनोक्तम् । ननु भगवत्सम्बन्धित्वेनालौकिकत्वाच्चिर्गुणत्वमस्तु,
तथापि दुःखात्मकत्वात् कथं सर्वोत्कृष्टत्वमिति चेत्, सत्यं, दुःखत्वाभावादेवोत्कृष्टत्वं
वदामः । तद्यथा पुरुषोत्तमस्वरूपस्य 'रसो वै स'इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन प्रतिपादित-
त्वाद्रसस्य च संयोगविप्रयोगात्मकत्वेन द्विरूपत्वावधा विरोपिकृतक्षतनिष्पीडनताडनको-
पादीनां दुःखात्मकत्वं, तथा क्षतत्वादिधर्मसाजात्येपि संयोगरसान्तःपातित्वेन परमानन्दरू-
पत्वं, तथा विप्रयोगरसजनितवैकल्यादीनामपि विप्रयोगरसात्मकत्वेन कर्मादिजन्यवैक-
ल्यवद्यतीत्यमानत्वेपि रसरूपत्वान्न तेषां दुःखत्वम् । यथा आनन्दादप्यश्रूणि, शोकाद-
प्यश्रूणि । न हि तत्राश्रुत्वसाजात्यादुभयोरैकफलत्वं सेत्स्यति, तथात्रापि तत्तद्धर्मसाम्येपि

न तत्तद्रूपत्वमिति सर्वमनवद्यम् । एतादृशवस्थापत्त्यनन्तरमपि व्यावहारिकज्ञानलौकिक-
विवेकादिगुणसत्त्वेऽपि को विरोध इति चेत्तत्राहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं मर्यादामार्गीयं
गुणास्तन्मार्गीया एव मनःस्वास्थ्यहेतुरूपाः । तस्य पूर्वोक्तभक्तिमार्गीयभाववतः एवं
वर्तमानस्य पूर्वोक्तवैकल्यादिभावपूर्त्यैव स्थितस्य, बाधकाः रसानुभवे फले वा पूर्वोक्त-
भावनाशकत्वात्प्रतिबन्धकाः ॥ ९ ॥

ननु मार्गद्वयेऽपि त्यागस्याविशेषात्कथं ज्ञानमनःस्वास्थ्यादीनां ज्ञानमार्गं साधकत्वं
भक्तिमार्गं बाधकत्वमिति शङ्कानिरासाय फलभेदेन समाधानमाहुः सत्यलोक इति ।

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

सत्यलोके ब्रह्मलोके 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति श्रुतौ ज्ञानयुक्तसंन्यासिन
एव ब्रह्मलोकस्थित्यनन्तरमेव ब्रह्मणा सह मोक्षनिरूपणाद्ब्रह्मलोकगतौ ज्ञानस्यैव मुख्यत्वा-
न्मनःस्वास्थ्यव्यतिरेकेण ज्ञानस्यैवामावाञ्ज्ञानमनःस्वास्थ्यादीनामेव फलसाधकत्वम् ।
भक्तिमार्गं साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धस्यैव फलत्वात्तस्य 'रसो वै स' इति श्रुत्या रसात्मक-
त्वात् रसस्य च भावात्मकत्वात्तत्सम्बन्धे पूर्वोक्तविप्रयोगरसात्मकभावस्यैव साधनत्वात्
ज्ञानमनःस्वास्थ्यादीनां तद्भावरूपसाधननाशकत्वाद्बाधकत्वमित्यत आहुः भावनेति ।
यत्र भक्तिमार्गं ॥ १० ॥

एवं मार्गद्वयेऽपि प्रकारभेदेन साधनफले निरूप्य ज्ञानमार्गं फलप्राप्तौ विलम्बहेतुं
भक्तिमार्गं विलम्बाभावहेतुं च ज्ञानमार्गं प्रकारकथनेन भक्तिमार्गं दृष्टान्तकथनेन चाहुः
तादृशा इति ।

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिःश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बहिःत्वप्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

न दारुदहनयोग्यत्वं, यदा मधनेन तत एव वह्निः प्रकटीभूय पुनस्तेन सह सम्बध्यते, तदा सम्बन्धमात्रेणैव दारुत्वनिवृत्त्या दारुणोभित्वसिद्धिस्तथा भक्तहृदये निवमानत्वेपि मधनेनाभिप्राकट्यवद्विगाढभावेन भावात्मकतया वह्निःप्राकट्ये सति पुनरन्तःसम्बन्धः, तदा सम्बन्ध एव फलसम्बन्धहेतुः प्रतिबन्धं दूरीकरोतीति फलस्य रसात्मकत्वेन तदनुभवहेतु-रसात्मकतां सम्पादयतीति एतत्प्रकारातिरिक्तस्यैतत्फलसाधकत्वाभावात्मुक्तं न चान्यथे-ति । एवमस्मिन्मार्गे विलम्बाभावोपि सिद्धः ॥ ११३ ॥

ननु पूर्वोक्तविगाढभावस्य साक्षात्सङ्गाभावहेतुत्वेन सङ्गार्थे स्वरूपातुसन्धानस्यावश्यकत्ववद्गुणानुसन्धानस्याप्यावश्यकत्वेन साक्षात्स्वरूपेण स्वास्थ्यहेतोरसम्भावितत्वाद्गुणैरेव कथं स्वास्थ्यमिति चेत्तत्राहुः गुणास्त्विति ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याजीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

गुणानां धर्मरूपत्वादिप्रयोगस्य संयोगाभावहेतुत्वेन तदतिरिक्तस्य स्वास्थ्यहेतोरभावात्कदाचिदतितापेनाश्रयाभावाज्जीवनानुपपत्त्या गुणैरेव जीवनसम्पत्तिरित्यत उक्तं जीव-नार्थं भवन्तीति । यथा 'तव कथामृत'मित्यत्र । हि युक्तशायमर्थः । परमानन्दविरहे जीव-नानुपपत्तौ परमानन्दगुणानामेव जीवनसम्पादकत्वगुचितमित्यर्थो हि शब्देन द्योत्यते । तेन गुणानां यथाकथञ्चिज्जीवनमात्रसम्पादकत्वं, न तु स्वास्थ्यहेतुत्वमपि । तुशब्देन सङ्गाति-रिक्तधर्मैः स्वास्थ्यपक्षो व्यावर्तितः । अथवा, ननु भगवद्विप्रयोगस्यातिप्रचुरतापात्मकत्वेना-सद्यत्वात्क्षणमात्रमपि प्राणस्थित्यसम्भवस्वभाववत्त्वात् कुत्रचित्तत्कालमेव प्राणस्थित्यदर्शनम् यथा द्विजपक्ष्याम् । कचित्तथात्वेपि प्राणस्थितिदर्शनमिति कथमेकस्यैव स्वभावविपर्ययेन कार्यद्वयकर्तृत्वमिति चेत्, सत्यम्, तस्य स्वभावविपर्ययाभावावत्त्वेपि यत्र शीघ्रं मनसो भगवद्गुणग्रेहणेन व्यासङ्गाभावस्तत्र शीघ्रं पूर्वोक्तस्वकार्यकर्तृत्वम् । यत्र भगवदिच्छया शीघ्रं तद्गुणव्यासङ्गस्तत्र गुणानां तादृग्भावेपि जीवनैकस्वभाववत्त्वेन तत्स्वभावत्वादेव प्राण-स्थितिरितिभिन्नेत्युक्तं गुणास्त्विति । ननु लोके गुण्यपेक्षया गुणानामल्पसामर्थ्यवत्त्वदर्शनात् कथं पूर्णानन्दरसात्मकपुरुषोत्तमविरहस्य क्षणमात्रमपि प्राणस्थितिबिलम्बासहिष्णोस्त-स्मिन्समये तद्गुणानां कथं प्राणस्थितिहेतुत्वमिति चेत्, सत्यम् । यदप्यन्यत्र गुण्यपेक्षया गुणानामल्पसामर्थ्यगस्त्वेव, तथाप्यत्र साक्षात्पुरुषोत्तमस्याचिन्त्यानन्दपूर्णस्य पद्गुणैश्वर्यसम्प-न्नस्य गुणा अपि तादृशा एवेति मन्तव्यम्, गुणगुणिनोरेकरूपत्वात्, अन्यथा तद्विप्रयोग-दशायां गुणानां जीवनसम्पादकत्वं न भवेत् । अत एव ब्रजसीमन्तिनीमि 'स्तव कथामृत' मित्यस्मिन् श्लोके पद्मिनिश्लेषणैः कथायाः भगवत्पुण्यत्वं निरूप्यैव स्वप्राणस्थितिहेतुत्वं निरूपितम् । यदि स्वरूपतुल्यत्वं गुणानां न भवेत्तर्हि स्वसमाजस्य जीवनमेव न भवेत् । तस्मा-त्पुरुषोत्तमगुणानां गुणितुल्यत्वमेव, न तु न्यूनत्वमपि । तथापि गुणगुणिनोरेतावान् विशेषः ।

यथा गुणिसम्बन्धेन विप्रयोगजतापनिवृत्तिपूर्वकं सर्वेन्द्रियाप्यायनपूर्वकं च परमानन्दानुभवेन स्वास्थ्यं, तथा गुणैर्न सम्पद्यत इति तेषु गुणत्वकथनम् । एतदेव मनसि कृत्वा श्रीमदाचार्यै-
रुक्तं गुणास्तु सद्भाराहित्यादिति । सद्भाराहित्यं विप्रयोगस्फूर्तिः । ननु कथं कुत्रचिच्छीघ्रं
मनसो जीवनहेतुगुणग्रहणव्यासजे भगवदिच्छा कुत्रचिन्नेति को हेतुरिति चेत्, सत्यम्, यत्र
पूर्णविप्रयोगानुभवहेतुः पुनः पुनर्मूर्च्छाजागरणतादात्म्यादिसर्वभावानुभावनेच्छा तत्र गुणेषु
शीघ्रं चित्तन्यासज्ञं कारयित्वा पश्चादविलम्बेन स्वप्राप्तिसिद्ध्यर्थं तद्भावस्वभावकार्यकरणम् ।
ये पूर्वमेवानुभूतसर्वविप्रयोगभावास्तेषां स्थितौ प्रयोजनाभावात्तत्कालमेव स्थित्यभाव इति
नानुपपत्तिः काचित् ॥ १२ ॥

ननु कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य भगवदिच्छामात्रेणापि स्वास्थ्यसम्पादकत्वात्कथं
न सम्पादयतीति चेत्, तत्राहुः भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

भगवत्पदेन पञ्चगैश्वर्यसम्पन्नः पुरुषोत्तम उक्तः । अस्मिन्मार्गे स्वसैव फलत्वा-
त्स्वप्राप्तावेतद्भावसैव फलसाधकत्वादभावस्य च तापैकस्वभावत्वात्तदभावे फलप्राप्त्यभावाच्च
स्वसैव तदभापसम्पादकत्वकथनेन स्वसैव फलप्राप्तौ प्रतिबन्धकत्वेन च स्वस्य फलत्वमेव
न सिध्येदित्यत उक्तं फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यत इति । ननु स्वस्य फलत्वकत्वा-
त्फलदित्वायाश्च सिद्धत्वात्स्वरूपेण तापापगमं मा करोतु, तथापि यत्किञ्चिदस्वास्थ्यं स्वप्ने
पचनेन कथं न निवारयतीति चेत्, तत्राहुः स्वास्थ्यवाक्यमिति । भगवता तादृशं
प्रति यत्किञ्चित् स्वास्थ्यहेतुकमपि वाक्यं वचनं न कर्तव्यं न वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र
हेतुः । वचनेन वाचांस्तापो निवर्तिष्यते तावानेव फलप्राप्तौ विलम्बो भविष्यतीति ज्ञात्वा
वचनेनापि स्वास्थ्यं न करोति, यदि कुर्यात्तर्हि फलविलम्बे स्वयमेव हेतुः स्यादिति
स्वयमेव निरोधित्वं स्यादिति यत्किञ्चित्स्वास्थ्यहेतुभूतस्यापि वाग्यसाधनकरणम् । ननु यत्कि-
ञ्चिद्विलम्बहेतुत्वे को दोष इति चेत्तत्राहुः दयालुरिति । दयालुरत्यसाधारणदयासमुद्रः ।
यदि यत्किञ्चिद्विलम्बसहिष्णुत्वमपि चेद्भवेत्, तदा तावदयांशस्य न्यूनत्वात्परमदयालुत्वं
नोपपद्येतेति न तादृशान्यकरणम् ॥ १३ ॥

एव मक्तिमार्गाविसन्यासस्वरूपं साधनफलप्रसन्ननिवारणोपपादोपसंहरन्ति दुर्ल-
भोयमिति ।

दुर्लभोऽप्यं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।

अयमुक्तप्रकारकः परित्यागः दुर्लभः, तपोदानत्रादिसाधनैरप्यसाध्यः । ननु
यस्तुमात्रम् दानादिगापनमाध्यत्वात्कथमस्य दानादिसाधनसाध्यत्वमिति चेत्, सत्यम् ।
यथा तत्तच्छास्त्रे तत्तत्फलमापकत्वेन तानि तानि साधनानि गणितानि, स्वर्गकामस्य ज्योतिषो-

भवत् । नहि तथा भक्तिमार्गीयपरित्यागसिद्धौ साधनशास्त्रोक्तं किञ्चित्साधनमस्तीत्यस्य दुर्लभ-
त्वम् । ननु वस्तुमात्रस्य साधनसाध्यत्वाद्भक्तिमार्गीयपरित्यागस्यापि वस्तुत्वेन निरूपणात्तस्य
च शास्त्रोक्तदानादिसाधनासाध्यत्वकथनात् केन साधनेनास्य सिद्धिरिति चेत्, तत्र साधन-
माहुः प्रेम्णेति । प्रेम्णा भगवत्परमासक्त्या सिध्यति । अथवा, प्रेम्णा भगवत्प्रेम्णा । ननु
कथं जीवे भगवत्प्रेमेति चेत्, सत्यम् । एतन्मार्गप्रवर्तकाचार्यैस्तन्निष्कपटप्रपत्तिसन्तुष्टैः
कृपया अस्यैतन्मार्गीयफलसिद्धिरस्त्वित्युच्यते । भगवन्निवेदनानन्तरं तस्मिन्नाचार्यकृपा-
खेदं ज्ञात्वा स्वयमपि सन्तुष्टोऽस्मिन्सत्फलदित्तया प्रेमयुक्तो भवतीति तेन प्रेम्णास्यापि
तादृशत्वं सिध्यतीत्यत उक्तं प्रेम्णा सिध्यतीति । नान्यथा, अन्यथा एतदति-
रिक्तसाधनैर्न सिध्यतीति सुष्टुक्तं दुर्लभोपमित्यादि ॥ १३ ॥

एवं भक्तिमार्गीयत्यागविचारं उपसंहृत्य ज्ञानमार्गीयपरित्यागोपसंहारमारमन्ते
ज्ञानमार्गे तिबति ।

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तरार्द्धं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पञ्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ।

स्थिति पूर्वसमुच्चयः । संन्यासः ज्ञानमार्गीयः द्विविधोऽपि, विविदिपाविद्वज्जद-
मुक्तः । सोऽपि साधनफलभेदेन विचारितः । द्वैविध्यमेव प्रकटयन्ति ज्ञानार्थमिति ।
ज्ञानार्थं ज्ञानरूपफलसिद्धयर्थमेकः । चकारसमुच्चितं द्वितीयमाहुः उत्तरार्द्धं चेति ।
'ज्ञानादेव हि कैवल्य'मिति वाक्यान्मुक्तेर्ज्ञानसिद्धयुत्तरफलत्वाद्विद्वत्संन्यासोत्तराद्वत्त्वं
मुक्त्यङ्गत्वमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानमार्गीयद्वितीयसंन्यासस्य मुक्त्यङ्गत्वं तथापि 'यहूनां जन्म-
नामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ' इति भगवद्वाक्यात्
प्रपत्तेश्च भक्तित्वाद्भक्तिव्यतिरेकेण केवलज्ञानस्य मुक्त्यसाधकत्वात् । 'जन्मान्तरसहस्रेषु
तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृप्ये भक्तिः श्रवयत' इति वाक्याच्च ज्ञानस्य
भक्तिप्रतिबन्धनिवर्तकत्वोक्त्या 'विना महत्पादरजोमिषेक' मिति वचनेन भक्तेश्च महदनुग्र-
हकैलम्पत्वोक्त्या च यावत्पर्यन्तं न भक्तिसिद्धिस्तावत्पर्यन्तं पूर्णज्ञानस्यापि न मुक्तिरिति
ज्ञापनायोक्तं सिद्धिर्जन्मशतैः परमिति । यथा बहुशब्दस्य सङ्ख्याऽनियमवाचित्वं तथा
शतशब्दस्यापीति ज्ञापनाय जन्मशतैरित्युक्तं । परं निर्धारितमित्यर्थः । एव ज्ञानिनां
मुक्तिप्रकारमुक्त्वा ज्ञानस्य साधनसाध्यत्वज्ञापनाय साधनानि निरूपयन्ति ज्ञानमिति ।
यज्ञ आदिर्यस्य श्रवणस्य, ज्ञानस्य चित्तशुद्धितुक्त्वाद्यज्ञस्य च चित्तशोधकत्वोक्त्या

निष्कामकर्तृत्वमुक्तम् । यतस्तादृग्यज्ञस्यैव चित्तशोधकत्वम् । तदनन्तरश्रवणस्य ज्ञानसाधकत्वं मतं निश्चितमित्यर्थः । अतः कल्पामिति । यतः स ज्ञानमार्गीयः संन्यासः एतावत्प्रयत्नसाध्यः अतः कलौ तावत्प्रयत्नसिद्धेरसम्भावितत्वात्तद्व्यतिरेकेण संन्यासस्य फलसाधकत्वाभावात् पश्चात्तापहेतुत्वमेवेति ज्ञापनायोक्तं पश्चात्तापायेति । नान्यथा उक्तफलाय नेत्यर्थः । ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्यैतावत्प्रयत्नसाध्यत्वमपि ज्ञात्वा प्रतिष्ठार्थमपि चेत्कुर्यात्तदा यथोक्ताश्रमधर्मानिर्वाहात् संन्यासव्यवहारस्य वेपमात्रपर्यवसायित्वेन पापण्डित्यमेव भवतीत्यत उक्तं पापण्डित्वं भवेदिति । चकारः संन्यासाश्रमधर्मानाचरणपापसमुच्चयार्थः । यतः ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्यैतावद्व्यपवत्त्वं तस्मात् कारणात् कलौ ज्ञाने ज्ञानमार्गे न संन्यसेत् संन्यासग्रहणं न कुर्यात् । यद्यप्याश्रमधर्मानिर्वाहात् कलौ ज्ञानमार्गीयसंन्यासनिषेधः कृतस्तथापि कश्चिदाश्रमोत्कर्षं श्रुत्वा बलात्कारेणाप्याश्रमधर्मनिर्वाहं करिष्यामीति बुद्ध्या कुर्यादिति तस्यापि निषेधमाहुः सुतरामिति । सुतरामतिशयेन कलिदोषाणां प्रबलत्वात् प्राबल्यात् पूर्वकृतव्यवसायनाशकत्वात्, इति हेतोस्तस्यां कर्तव्यत्वमेव स्थितं निश्चितमित्यर्थः ॥ १४, १५, १६ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्य बलवद्बाधकप्रतिबन्धकत्वेन सोपपत्तिक्रमकर्तव्यत्वमुपपाद्यत्यागाविशेषाद्भक्तिमार्गत्वागेपि तेषां बाधकत्वाशङ्कानिरासाय स्वत एव बाधकत्वं सम्भाव्य निराकुर्यन्ति । तत्र सम्भावनामाह भक्तिमार्गेपीति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अपिशब्दः पूर्वोक्तलागसमुच्चयार्थः । भक्तिमार्गेपि चेद्यदि तद्वदेव दोषसम्भावना तदा तदोपनिवृत्त्यर्थं किं कार्यमिति पूर्वपक्षसम्भावनमुक्त्वा तन्निरासं प्रतिजानते उच्यत इति । अथवा यदि भक्तिमार्गेपि दोषसम्भावना तदा तदोपनिवृत्त्यर्थं भक्तिमार्गीयेण किं कार्यं किं कर्तव्यं भवता उच्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रतिज्ञातं दोषाभावनमुपपादयन्ति अत्रेति ।

दृष्टान्तस्याप्यभावत इति । ननु पूर्वोक्तेः कालादिभिर्नाशासम्भवेऽपि स्वचन्दनादीनां शीतलत्वेन तापहारकत्वात्तद्भादिना तापनिवृत्त्या स्वास्थ्येन तदितरानुसन्धानात्तद्भाव-
शैथिल्यात्तापनिवर्तकमस्त्विति चेत्तत्राहुः स्वास्थ्यहेतोः परित्यागादिति । स्वास्थ्यहे-
तोश्चन्दनादेर्गृहत्यागेन सहैव परित्यागात् तैर्न सम्बन्धसम्भावनेति न तैर्नाशसम्भवः ।
अथवा, रुगादीनां धर्मपितृप्रकोपादिजनिततापनिवृत्तिहेतुत्वात्तन्निवर्त्यतापस्यात्रासम्भवात्
तेषामस्मिन् स्वास्थ्यहेतुत्वमित्यनुसन्धानेनाप्युक्तं स्वास्थ्यहेतोः परित्याग-
इत्युक्तं बाधः । एतत्तापस्य भगवद्वाचात्मकत्वाददृष्टस्य च तदजनकत्वेन तन्नाशकत्वस्याभाव इत्युक्तं बाधः
केनास्य सम्भवेदिति । अस्य तापस्य केनापि बाधो नाश इत्यर्थः ॥ १८ ॥
एवं दृष्टादृष्टोपायानां नाशकत्वाभावमुक्त्वा भगवतोपि नाशहेतुत्वमाशङ्क्य 'निराकु-
र्वन्ति हरिरिति ।

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

यद्यपि हरिः सर्वदुःखहर्ता तथाप्यत्रासिन्मार्गे ईश्वरत्वाद्बाधां कर्तुं न
शक्नोति । अत्रोपपत्तिः । यस्य यथा स्वरूपं तस्य तथात्वेन ज्ञानमीश्वरस्यैव भवति, अतः
अस्य भावस्य नाशे हेत्वभावमपि जानाति, स्वस्य भक्तभावाधीनत्वमपि जानातीति ।
स्वासाशक्यत्वं ज्ञात्वा न प्रवर्तत इत्यत उक्तं हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधामिति ।
एवं भगवद्हेतुकबाधामात्रं निरूप्य कैमुतिकन्यायेन तदितरेहेतुकबाधाभावमाहुः
कुतोऽपर इति । अत्र व्यतिरेके दृष्टान्तमाहुः अन्यथेति । अन्यथा यद्येवं न, तदा
मातरोपि स्वबालान् स्तन्यैः न पुपुषुः, पोषणं न कुर्युः । मातर इति बहुवचनं
सर्वजालुपलक्षकम् । कश्चित्पदेन सर्वदेशकालनियमो ज्ञापितः । (अथवा हरिरत्रेति ।
अत्र पूर्वं हरिपदमुक्त्वा अग्रे बाधां कर्तुं न शक्नोतीति यदुक्तं तस्यायमाशयः । यद्यपि
हरिपदेन सर्वदुःखहरणसामर्थ्यमायाति तथापि दुःखहर्तृत्वमनुक्त्वा यद्बाधाभावकर्तृत्व-
मुक्तं, तेनास्य विग्राहभावस्य स्वरूपात्मकत्वात् स्वरूपस्य च द्विदलसात्मकत्वादस्य
भावस्य रसात्मकत्वमेव, न तु दुःखरूपत्वम् । यद्यस्य दुःखरूपत्वं स्यात् तदा हरित्वेन
तन्निवृत्तिं कुर्यादेव, अन्यथा नाशार्थस्य बाधार्थं न स्यात् । अत एव हरित्वमुक्त्वा
फलबाधाभावकथनमेवोक्तं, न तु दुःखहर्तृत्वमुक्तम् । स्वयमेव चेत्स्वास्थ्यं कुर्यात्तदा
स्वस्यैव फलप्रतिबन्धकत्वं भवेदित्येतदभिप्रायज्ञापनार्थमप्युक्तं हरिरत्र न शक्नोति
कर्तुं बाधां कुतोऽपरे इति ।) यथा मादृशां बालोपपत्त्यागात्वाशङ्क्यत्वमेवमग्रेऽस्य
बाधाकरणमिति भावः ॥ १९ ॥

यद्यप्येतन्मार्गीयतापस्य सर्वानाशयत्वं, तथापि ज्ञानमार्गस्थापनाशुभाग्रे प्रसिद्ध इति
तन्मार्गबोधकवचनैस्तापनाशमाशङ्क्य तेषामपि तापनाशकत्वाभावमाहुः ज्ञानिनामपीति ।
ज्ञानिनामपि चाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।
आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तत्र हेतुः । ज्ञानमार्गस्य भक्तिमार्गापेक्षया दुर्बलत्वेन भक्तिमार्गस्य च प्रबलत्वेन तद्वाक्यानां नैतद्भावाभिभावकत्वम् । ज्ञानभक्तिमार्गयोर्दुर्बलत्वप्रबलत्वविचारः श्रीम-
दाचार्यैर्दशमस्कन्धविवरणे 'मत्तो मृत्युव्यालभीत' इत्यत्र कालनियामकत्वमुक्त्वापि
भक्त्युद्रेकानन्तरं समुद्दिष्टे भवेद्धेतोरिति वचनेन ज्ञानमार्गायिमाहात्म्योपमर्दनपूर्वकं भक्ति-
मार्गप्राप्त्यमेव निरूपितमिति विस्तरमिषा नात्र विचारः । तथापि ज्ञानमार्गस्यापि प्रामा-
णिकत्वात् कदाचित् ज्ञानिवाक्यैश्चित्तव्यासङ्गमात्रत्वमपि भवेदिति तस्याप्यभावायै
भगवत्कृतां रक्षामाहुः न भक्तं मोहयिष्यतीति । (जन्मप्रकरणीयतृतीयाध्याये
भगवत्प्रादुर्भावनन्तरं वसुदेवस्तुत्यनन्तरं देवकीमातृचरणैर्मर्यादामार्गायिमाहात्म्यज्ञान-
पूर्वकं 'रूपं यत्' इति स्तुतावन्ते 'मत्तो मृत्युव्यालभीत' इति पद्ये कालनियामकत्वेन
पूर्वं स्तुत्वापि पश्चादुपसंहर विश्वात्म'न्निति प्रार्थनानन्तरं च्युहरहितशुद्धगुणोत्तमप्रा-
कृत्यानन्तरं शुद्धभक्तिमार्गायिभावप्राकृत्ये सति पूर्वस्तुतिहेतुभूतमर्यादामार्गायिभावत्वेन
पूर्वस्तुत्युक्तमर्यादामार्गायिमाहात्म्यज्ञानजनितकालनियन्तृत्वादिज्ञाननिराकरणसामर्थ्यं शुद्ध-
भक्तिमार्गायिभावस्यैव दृष्टम् । न तु पूर्वभावनस्यैतद्भावनिराकरणसामर्थ्यम् । यद्येवं न स्या-
त्तद्वैपरीत्यं स्यात् । तस्माद्भक्तिमार्गस्यैव सर्वमार्गाधिकप्राप्त्यर्थं विचार्यैवाचार्यैरुक्तं न भक्तं
मोहयिष्यतीति ।) रक्षाकरणे हेतुमाहुः आत्मप्रद इति । आत्मानं स्वरूपानन्दं
प्रकर्षेण ददातीत्यात्मप्रदः । यद्यप्यधुना तत्प्रकारकदानस्याप्रतीतिस्तथापि वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वेति शास्त्राच्छीघ्रं दास्यतीति सिद्धवदेवोक्तमात्मप्रद इति । हेतुवन्त-
रमप्याहुः प्रियश्चेति । यो यस्य प्रियः स तत्कार्यसिद्धौ यदि विलम्बं सहेत तदा प्रियत्व-
मेव न स्यादिति शीघ्रं तत्कार्यसिद्धयर्थं चित्तव्यासंगमसहमानोऽविलम्बेन रक्षामेव कृतवान्,
न तु विलम्बम्, अतः सम्यगेवोक्तं प्रियश्चापीति । एवं रक्षायामव्यभिचारिहेतुद्वय-
मुक्तम् । ज्ञानिनामपि बाक्येन न भक्तं मोहयिष्यतीत्यत्र मोहाभावार्थं रक्षाकरणं
निरूप्य रक्षाकरणस्यावश्यकत्वाय तद्वतर्गद्वयपूर्वकं रक्षामुक्त्वापि पुनर्यदुक्तं किमर्थं
मोहयिष्यतीति तत्रायमाशयः । भक्तत्वेपि यत्रात्मप्रदानेच्छा तत्रैव ज्ञानिवाक्यजमोह-
निवृत्त्यर्थं रक्षा, यत्र नात्मप्रदानेच्छा तत्र ज्ञानिवाक्यजमोहनिवृत्तिरक्षापि नेत्यर्थः । तत्र
निर्दर्शनम् । द्विजपत्नीनां व्रजसीमन्तिनीवद्वसानुभवोपयोगिदेहवत्यमत्यातिमरेण गत्वा
सेवां करिष्याम इति शुद्धा सर्वसामग्रीसम्पादनपूर्वकं पत्यादिसर्वचन्द्रनिराकरणपूर्वकं
चागमनम् । आगतासु तांस्त्रिव भगवद्वचनं तद्वदेवोत्तरदानेन सर्वप्रकारसाम्येव्यात्मप्रदाने-
च्छाजमावाञ्छा प्रीतयेनुरागापेक्षादिज्ञानमार्गायिवाक्यैर्जनितमोहस्य निवृत्त्यर्थं न रक्षाक-
रणम् । व्रजसीमन्तिनीप्यात्मप्रदानेच्छाप्राप्तुर्थात्तत्रा रक्षा कृता । यथा 'रजन्वेपे'त्यादि-
मर्यादाधर्मवाक्यैः 'श्रवणादर्शना'दित्यादिज्ञानमार्गायिवाक्यैश्च मोहसम्भावनापि नाभूत् ।
प्रत्युत मन्त्रिचारितप्रयोजननिरोधित्वेन तन्निराकरणमभूत् । अग्रेपि चतुश्चत्वारिंशाध्याये

भगवत्प्रेषितः श्रीमद्ब्रह्मवः 'श्रूयतां प्रियसन्देश' इति भगवत्सन्देशव्याजेन तापवैकल्याद्य-
भावार्थमुपदिष्टस्यापि ज्ञानस्य भगवता स्वात्मप्रदानेन रक्षितत्वेन सर्वात्मना खोपदिष्टमार्गमो-
हाभावदर्शनपूर्वकं 'दृष्ट्वैवमादिगोपीनां कृष्णवेशात्मविष्णुव'मिति पूर्वोक्ततापवैकल्यादिदर्शनेन
सर्वात्मना स्वप्रयासनिष्फलत्वं तापादिभावस्यातिप्रचलत्वं दृष्ट्वा तासु सर्वाधिकानिर्वचनी-
योत्कर्षदर्शनेन स्वस्मिन् भगवत्कृपापात्रत्वेऽप्यत्यपकर्षस्फूर्त्या स्वस्य साक्षात्चरणारविन्देषु
शिरःस्पर्शनेन नमनायोग्यत्वं ज्ञात्वा 'बन्दे नन्दग्रजस्त्रीणां पादरेणु'मित्यनेनैकरेणुमेव यत्र
नमस्कृतवान् । तस्माद्यैवस्वात्मप्रदानं तत्रैव ज्ञानमार्गीयवान्मयोहाभावः, नान्यत्रेतेताव-
त्प्रमेयं मनसि कृत्वोक्तं किमर्थं मोहयिष्यतीति ॥ २० ॥

एवं संन्यासनिर्णयमुपपाद्योपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

यस्माद्वक्तृमार्गीयः संन्यासप्रकार एतादृशोऽतो यदि तादृक्प्रकारवत्त्वं तदैतदुक्त-
प्रकारेण परित्यागः विहातुमवैकार्यः परित्यागो विधीयतां क्रियतमित्यर्थः ।
अन्यथा एतदुक्तप्रकाराकरणे स्वार्थात् स्वसात्मनोर्थात् पुरुषार्थसिद्धेः सकाशाद्भ्रश्यते
च्युतो भवतीत्यर्थः । इति एवंप्रकारिका मे मदीया मतिः । मदीयत्वकथनेन
मतेरनुभवस्वरूपत्वं निरूपितम् । निश्चिता निःसन्दिग्धेत्यर्थः ॥ २१ ॥
एवं पूर्वश्लोके मतेर्निश्चितत्वकथनान्निश्चितत्वे हेतुमाहुः इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतीति समाप्तौ, कृष्णप्रसादेन कृष्णः सदानन्दः पुरुषोत्तमः, तस्य प्रसादः
प्रसन्नता पूर्णकृपेत्यर्थः, तेन साधनेन कृत्वा बह्लभेन श्रीकृष्णबह्लभेनेत्यर्थः । विनिश्चितं
विशेषेण इदमित्यतया निर्णीतम् । निश्चये कृष्णप्रसादस्य साधनत्वोक्त्या तदितरसाधना-
साध्यत्वमुक्तम् । निर्णीतमेवाहुः संन्यासवरणं भक्ताविति । भक्तौ भक्तिमार्गे
संन्यासवरणं संन्यासास्वीकारप्रकारः । अथवा भक्तौ भक्तौ सत्यां अथवा भक्तौ
भक्त्यर्थं भजनार्थं इदं संन्यासरूपं भगवतो वरणं वरम्भवेत्यर्थः । विपरीते वाधकमाहुः
अन्यथेति । अन्यथा भक्तिव्यतिरेकेण करणे उक्तप्रकारागावात् पतितो भवेत्,
तस्मान्मार्गात् च्युतो भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

पितृपादाञ्जरूपया विवृतोऽस्ति यथामति । संन्यासनिर्णयस्तेन प्रसीदन्तु मदीधराः ॥१॥
भक्तिमार्गे पुमर्था ये सिद्धास्ते सर्वेया मयि । तैरेव च कृतार्थोऽहमिति मे सुदृढा मतिः ॥२॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणैकधनेन श्रीबह्लभेन विरचिनं

संन्यासनिर्णयविवरणं सम्पूर्णम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीमद्रघुनाथविरचितविवरणसमेतः ।

विद्वलेश्वपदाम्भोजं भक्त्या नत्वा विचार्यते ।

आचार्यप्रोक्तसंन्यासनिर्णये तत्प्रसादतः ॥ १ ॥

अथ कर्ममार्गैकनिष्ठानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमुल्लेख्यफलासम्बन्धात्केशनैरन्तर्यदर्शनेन
जारेठेपि तत्केशजनितगलान्यभाषाच्च कदाचित्सन्नवशाद्भगवदीया अप्येवंविधा सा भूवन्नित्ये-
तदर्थमादावेव सुखोपायं संन्यासं निरूपयन्ति पञ्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पञ्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

शरीरादिवैकल्ये जाते पूर्वदशां स्मृत्वा मया तदानीमेव भगवदर्थं किमिति न यत्-
मितीदृशो यत्तापः स पञ्चात्तापः । भगवत्तद्भक्तातिरिक्तविषयाणां परितः सर्वतो बाह्याभ्य-
न्तराहित्येन यत्त्यागः स परित्याग इत्युच्यते । स पूर्वोक्तपरित्यागो मार्गद्वये कर्तव्यत्वे-
नोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

तृतीयमार्गस्यापि सत्त्वात्तत्रापि कथं नेत्यत आह कर्ममार्ग इति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिधारणा ॥ २ ॥

अत्र कर्ममार्गपदेन सकामान्तःकरणस्य संन्यासनिषेधो बोध्यते । अन्यथा प्रवृत्ति-
मार्गे संन्यासविधायकयाक्याश्रवणादेवाकरणे सिद्धे तन्निषेधो नोपपद्येत । प्राप्तपूर्वकत्वाच्चि-
पेधस्य । सुमान्तरे तु शरीरशोषणव्रतादिनाप्यन्तःकरणस्य निषयपरास्तुगुतोपपद्यते । कलौ तु
तन्माधनव्रतादिकर्मणां साहस्यमाप्ताद्यथोक्तफलानर्हत्वेन संन्यासानुपयुक्तत्वात्सुतरां न
कार्य इत्यर्थः । तद्वत् मार्गद्वय एव कर्तव्यत्वेन प्राप्तौ ज्ञानोपेक्षया भक्तेरप्यर्हितत्वात्प्रथमं
भक्तिमार्गे कथं कर्तव्य इत्येतादृशी विचारणा क्रियत इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्यश्चेत्स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

श्रवणादीति । वैयर्थ्याभावपूर्वकं भक्तिसाधनश्रवणादिषु प्रवृत्त्यर्थं संन्यासश्चेत्तर्तव्यस्तदा स एवंविधः इह भक्तिमार्गे न स्वीक्रियत इत्यर्थः । ननु श्रवणादिसाधनानां भक्त्यनुकूलत्वाद्भक्तिसाधनश्रवणादिसम्पत्त्यर्थं संन्यासः कुतो नेत्यत आह सहायसङ्गसाध्यत्वादिति । भगवत्तत्त्वं जिज्ञासोरेकाकिनः श्रवणादेः सहायस्य सङ्गः सम्पत्तिस्तत्साध्यत्वात् । नहि श्रावयितारं विना श्रवणं सम्भवति । नच श्रुतस्यापि ग्रन्थपर्यालोचनगुरूपसत्त्यादिना विना स्वैर्यम्, अतस्तदंशस्य त्यक्तस्यापि पुनः स्वीकारे वान्ताशित्वमेव । इदमेकं बाधकम् । अपरमाह साधनानामिति । व्यत्यक्तकालपर्यन्तं श्रवणादिसाधनमादरणीयमित्यपि नास्ति, यतो यावज्जीवमपक्वकपायैर्योगिभिः साधनानि रक्ष्यन्त एव । इदं द्वितीयम् ॥ ३ ॥

अभिमानादिति ।

अभिमानान्नियोगाच्च तद्वर्मेष्ट्विरोधतः ।

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

विविदिषादश्यायां सर्वथा कामक्रोधाद्यनपगमाद्गन्धादिपक्षपातेन प्रतिवादिनिराकरणाय यन्नोपि सम्भाव्यते, तादृशश्चाभिमानकृतः संन्यासे कृतेऽप्येव नोचित इत्यर्थः । इदं तृतीयम् । नियोगादिति । गुर्वोज्ञा नियोगः । तदकरणे प्रत्यवायः, तत्करणे व्यासङ्गः, तथा सति नेष्टसिद्धिरिति भावः । इदं चतुर्थम् । तद्वर्मेष्ट्विति । संन्यासे सर्वत्यागस्य मुख्यत्वात् श्रवणादीनां ग्रन्थादिस्वीकारसाध्यत्वात् परस्परं धर्मविरोधाद्भक्तिमार्गेन्यशेषत्वेन संन्यासो न प्रकस्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवद्दर्माचरणे अनर्थैकितृहादीनां बाधकत्वात् प्रतिषन्धापगमाय संन्यासो यदि कर्तव्यस्तदापि बाधकत्वमाह अत्रेपीति ।

अत्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्स कामतः ॥ ५ ॥

गृहादिसङ्गाभावाय संन्यासे कृतेपि तदनन्तरं तादृशैः पूर्वोक्तसहायादिभिरेव सङ्गो भवति । अन्तःकरणस्य सर्वांशे भगवत्परत्वाभावात् । नान्यथा । (न) भगवदेकपरतैत्यर्थः । ननु भगवदर्थत्वेनैवमपि क्रियमाणे फलं मविष्यत्येवेति चेत्तत्राह स्वयं चेति । भक्तिमार्गाविरुद्धमिदमिति ज्ञात्वापि यः संन्यसेत्, स विषयवासनावलितान्तःकरणत्वेन भगवद्रसाननुभवात्यक्तविषयेष्वेवामिनिविशेत् । स कामतः कामित्वाद्धिषयाक्रान्तः

१ परागभावपूर्वकमिति पाठः । २ कर्तव्यत्वेन श्रास्ते इत्यापेक्षया भक्तिमार्गे न स्वीक्रियत इति पाठः ।

३ अनयोक्तरिति पाठः ४ असाधकत्वमिति पाठः ।

दर्शकत्वात्तासामेव गुरुत्वं युक्तम् । श्रूयते च मविष्योत्तरे अनन्तव्रतकथायां कौण्डिन्यस्य सर्वत्यागपूर्वकं भगवदेकमतया स्थितस्य श्रीभगवे च तत्प्राप्तिः । तद्यथा 'ततो जगाम कौण्डिन्यो निर्वेदाद्भगवद्गुरुम् । अनन्तं मनसा ध्यायन् कदा द्रक्ष्यामि केशवम् । व्रतं निरशनं कृत्वा ब्रह्मचर्यं जपन् हरिम् । विह्वलः श्रययौ सोऽप्यरण्यं जननिवर्जितं' मित्यादि । ब्रजसुन्दरीणां तु 'गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै' रित्यादिषु स्फुटमेवालौकिकतया विघट्टवम् । यद्यप्येतासां साम्यं कर्तुं मनसाप्यशक्यम्, तथापि त्यागस्येतोधिकस्य सर्वथा अभाव एवान्यत्रेति ज्ञापनार्थम् । एतादृशसर्वात्मभावपूर्वकान्यविषयपरित्यागे इष्टिति भगवत्प्राप्तिरिति भावः । साधनं च प्रोक्तमित्यर्थः । किं तत्साधनमित्यपेक्षायामाह । तनोति स्वरूपानन्दानुभवं विस्तारयतीति तत् । तादृशो यो यस्य भक्तस्य यादृशी भावना तथा सिद्धः सम्पन्नो भावविशेषः स एव साधनस्थानीयः । एतदतिरिक्तस्यान्यस्य यागादेः साधनत्वं नेष्यत इत्यर्थः । यद्वा तद्गुरुत्वेनोक्तं यत्तत्साधनम् ॥ ८ ॥

एवंविधसंन्यासवतः प्रवृत्तिवैलक्षण्यमन्यापेक्षया ज्ञानादिभिरप्रतीकार्यत्वं बाहुः विकलत्वमिति ।

विकलत्वं तथा स्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

उद्देयवस्त्वप्राप्तिदशायां चिन्तायाहुल्याद्विकलत्वं विक्षिप्तचित्तवत् । तथैवास्वास्थ्यं शरीरे तदलाभे वैषम्यपाण्डुरत्वादि । एतद्वयमपि प्रकृतिः स्वभावान्तःपात्येव, नौपाधिकम् । तादृशावस्थस्य उपायान्तराप्रतीकार्यदुःखत्वमाह प्राकृतमिति । भगवद्गीतौपयिकस्वरूपज्ञानापेक्ष्यान्यध्वजजन्यमल्पसारं ज्ञानं तदत्र प्राकृतमुच्यते । गुणाद्याणिमाधैश्वर्यादियोगसिद्धयः । तदिदं सर्वमप्येवं वर्तमानस्यैतादृशावस्थस्य न हि बाधकाः, न समीहितान्तरायहेतवो भवन्तीत्यर्थः । एवंदशापन्नस्य शास्त्रीयं माहात्म्यादिबोधकं ज्ञानं न तच्छोकनिवर्तकम् । यत्र सर्वसम्मतस्वास्थ्यहेतुज्ञानसाध्यप्रयोजकत्वम्, तत्र किं बाध्यमैश्वर्यादीनामिति भावः । प्रकृतेरिति पाठे वैकल्यं विपर्ययः । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

ज्ञानमार्गीयसंन्यासापेक्षया यथा भक्तिमार्गीयस्य संन्यासस्योत्तमसाधनत्वं तथैव तत्फलसापीत्याहुः सत्यलोक इति ।

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषतः ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

सत्यलोको ब्रह्मलोकः । तत्र ज्ञानात् संन्यासाद्यमरहितकेवलज्ञानादपि स्थितिर्भवति । संन्यासेन सहिता तु विशेषतः पुनरावृत्तिरहितेत्यर्थः । तथा च नारायणे श्रूयते 'वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलंके न पाप्मनकृते' ।

परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्व' इति । भक्तिमार्गीयमाह भावनेति । यत्र यस्मिन् फले भावनैव साधनं भवति तत्र फलमपि तथा भावनानुरूपमेव भवेत् । यथा ब्रह्म-
लोकप्राप्तिसाधनानां फल्गुत्वादल्पफलसम्पादकत्वम्, न पूर्णस्य, एवं भावनानामनन्तत्वात्
फलस्याप्यानन्त्यमिति भावः । अत एवाचार्यैरुक्तम् 'प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं
बृहत् । पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्ममेति । भगवच्चिन्तनपरस्य ब्रह्मलोको
नातुरूपं फलमिति तु श्रीविष्णुपुराणे श्रूयते । तद्यथा, 'यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरकं
स्वर्गोपि यच्चिन्तने विधौ यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोपि लोकोऽल्पकः । मुक्तिं चेतसि
यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं यदधं प्रयाति विलयं तत्राच्युते
कीर्तित' इति ॥ १० ॥

तादृशः इति ।

तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

यद्दिश्व प्रकटः स्वात्मा वह्निवत् प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो घन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

किंप्रत्ययान्तस्य बहुवचनम् तादृश इति ज्ञेयम् । ये केवलज्ञानमार्गीयास्ते
सत्यलोकादावेव तिष्ठन्ति, नतु पुरुषोत्तमे, भक्तिमार्गीनन्तःपातित्वात् । आदिपदेन
संकर्षणादिस्थानं ज्ञेयम् । यद्यपि 'ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते' इति वाक्याद्ब्रह्मलोकादप्यग्रे
गतिस्तत्रस्थानां श्रूयते, तथापि भजनानन्दाननुभवादेतदपेक्षया तुच्छत्वमेवेति भावः ।
तर्हि ब्रह्मलोकस्थानामपि कुतो न भजनानन्दानुभवः ? भजनीयस्वरूपस्यान्तःप्रवेशाभावा-
दित्याह यद्दिश्व प्रकट इति । आकाशवदन्तर्बहिश्च प्रकटः सिद्धोपि स्वात्मा भगवानन्तः-
स्थितोपि यदिः प्रकटीभूय स्वलीलामिनिविष्टचित्तेषु यदैव प्रविशेत्तत्रैवान्तर्हितो भवेत्,
तदैव सकलो घन्धो गृह्यादिर्नाशमेति, तिरस्कृतं भवति, न त्वन्येनापि प्रकारे-
णेत्यर्थः । अत एवोक्तम् 'प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयते'ति । यथा शुष्ककाष्ठस्थितो
यद्दिः शीतशतनासमर्थः, स एव मन्यनादिना यद्दिर्भूतो ज्वालादिरूपेण तत्रैव काष्ठं
प्रविष्टः काष्ठं स्वात्मसात्कृत्वा शीतं निवर्तयति, एवं यद्दिःस्थितमानन्दधनस्वरूपमपि
भक्तभाजनभासितं यावन्न पुनः प्रविशति, तावन्न तत्स्वरूपप्राप्तिरिति भावः । ज्ञानमार्गी-
यानां तद्गन्धदेशभावाच्च तत्प्राप्तिश्चापि ॥ ११ ॥

भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

अत्रास्मिन् जीवने अन्तर्हितो भगवानेव बाधकश्चेत्तोपि फलरूपत्वान्नैवंविधो भवतीत्यर्थः । ननु गुणानां जीवनहेतुत्वोक्तावपि यावच्च दृग्गोचरत्वं स्वरूपस्य भवेत्, तावत्तापापायोपि नेति तदर्थं स्वास्थ्यजनकं प्रकारान्तरेण बोधकवाक्यं कर्तव्यं चेत्तत्राह स्वास्थ्यवाक्यमिति । न कर्तव्यं न स्वयमन्यस्मान्ज्ञोतव्यम् । न चान्यस्मै श्राव्यमित्यर्थः । तथाच स्वास्थ्यं भगवानेव करिष्यतीत्याह दयालुरिति । यतो निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा, अतो भक्तानामेतादृगवस्थां ज्ञात्वा विलम्बं न करिष्यति, अतो न विरुध्यते, न प्रतिकूलमाचरिष्यति । प्रत्युत परोक्षभजनानन्ददानेपि भक्तकृत्यं प्रति स्वस्य ऋणित्वमेवाङ्गीकरोति । तच्च भगवतैवोक्तम् 'न पारयेहं निरवधसंयुजा'मित्यादि । एवंविधानां स्वास्थ्यवाक्यसहस्रैरपि नेष्टसिद्धिरिति परमार्थः ॥ १३ ॥

दुर्लभोपमिति ।

दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।

अयं भक्तिमार्गीयो यः परित्यागः स प्रेम्णा निरुपधिशेहादेव सिध्यति, अतो दुर्लभः, अन्यैः साधारणैः कर्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

भक्तिमार्गीयं निरूप्य ज्ञानमार्गीयमाह ज्ञानमार्ग इति ।

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्यं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रचलत्वादिति स्थितिः ।

विचारोन्नोपपत्तिस्तस्मादित्यर्थः । स द्विप्रकारकोऽपि ज्ञेयः । अपिशब्दोऽत्र गर्हायाम् । द्वैविध्यमाह ज्ञानार्थमिति । ज्ञानोत्पत्त्यर्थमेकः । उत्तरस्य मोक्षसाधनं तदर्थमिति यावत् । यद्यपि ज्ञानार्थस्यापि मोक्षाहृत्यमेव, तथापि प्रयोजनवशाद्द्वैविध्यम् । अन्यथा कर्मणोपि द्वैविध्यं न स्यात् । परन्तुश्राम्यामपि जन्मशतैर्वहुजन्मभिरग्न्यासेन सिद्धिर्लोको भवति । न भक्तिमार्गीयवज्जटिति । अत एव भगवताप्युक्तम् 'बहूनां जन्मान्मन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इति । व्यवहारेपि विद्वत्संन्यासो विविदिपासंन्यास इति श्रूयते द्वैविध्यम् । भक्तिं विहाय केवलज्ञानार्थमेव यः संन्यासः स दोषग्रस्तत्वात् कर्तव्य इत्याहुः ज्ञानं चेति । चकारान्मोक्षोपि साधनसापेक्ष एव । तत्र हेतुः ।

यज्ञादिश्रवणात् । यज्ञादिकं साधनत्वेन श्रूयत इत्यर्थः । इदं तु गीतायाम् 'द्रव्य-
यज्ञास्तपोयज्ञा' इत्यादिषु स्फुटम् । यज्ञादीनां साधनानामेव फलसम्पादनक्षमत्वात्, तत्र
कलौ सर्वथैव न सम्भवतीत्यतस्तत्करणं पश्चात्फलदशायां तापायैव, न सुखाय । पूर्वोक्त-
धर्मष्वजित्वेन पापण्डित्यमेव स्यात् । अपिशब्दादत्रेपि फलभावः । अत एव श्रीभगव-
न्वते 'श्रेयःश्रुतिं भक्तिमुदसे'त्यादिनोक्तम् । यत एवंकरणे पश्चात्तापः फलासम्बन्धः ।
तस्मात् ज्ञाने न, ज्ञानमार्गे न संन्यसेत्, कलौ साधनवत्सात्पत्वात्कालकृतदोषाणां
प्रापल्यात्सुतरामेव न कथ्ये इति वस्तुस्थितिरित्यर्थः ॥ १४, १५, १६३ ॥

एवं भक्तिमार्गेपि दोषमाशङ्क्य समाधत्ते भक्तिमार्गेपीति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालास्य स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

अत्रारम्भ इति । अस्मिन्भक्तिमार्गीयसंन्यासस्योपक्रममात्रेपि कृते न नाशः, न
कृतोपक्रमवैयर्थ्यं, नापि विघो भवेत्, नापि प्रत्यबायः । तदुक्तं भगवता 'नेहामिक्रम-
नाशोस्ति प्रत्यबायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयादि'ति, श्रीभागवतेपि
'तथा न ते माधव तावकाः कचिदित्यादिना । किञ्च, पूर्वमेवं चिकीर्षोः कस्यचिदन्यथामाव
इत्यर्थे सर्वसम्मतदृष्टान्तस्याप्यभावात्, अतो ज्ञानमार्गीयवदन्नत्यस्य न पातादिसङ्केत्यर्थः ।
भक्तिरहितज्ञानमार्गीयस्य तु पातः श्रूयते श्रीभागवते 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्व-
प्यस्तभावादिनिशुद्धसुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण पर पदं ततः पतन्त्यधोनादतमुष्मदङ्कय'इति ।
किञ्च, असिद्धस्य स्वास्थ्यहेतोस्तुच्छविषयादेः परितः सर्वतस्स्यागादेव न बाधः सम्भवति ।
अन्तर्दहिः सिद्धविषयस्य तु खेदफलत्वादेव न तत्सम्भव इत्यर्थः । यदि तदेकाश्रिताना-
मपि तस्मादेव बाधः स्यात्तदा मातृमात्रैकजीवनान् बालान्मातरोपि न क्वचित्पुपुषुर्न
स्तन्यैः पुष्णीयुः, पुष्टाः न कुर्युः, प्रत्युतानिष्टं च कुर्युः, न त्वेवं कुनचिदस्मीत्यतो न बाध-
शङ्कालेशोपीति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अल्पज्ञं प्रसाहुः जानिनामिति ।

जानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

ज्ञानमार्गप्रशमाप्त्यैरपि तद्वारा स्वमवने प्रवृत्तं न मोहं प्रापयिष्यति । इदमुत्कृष्ट-
मिदं वेत्तेऽभिप्रेतम् । गतुं कर्तुमर्हन्मन्यवाकर्तुं समर्थस्य स्वतन्त्रस्य कदाचिदेवमपि करणं

स्यादिति चेत्तत्राह आत्मप्रद इति । स्वस्वरूपं भक्त्यो दत्तवान्, तदधीनत्वेन स्थापित-
वान्, यश्च स्वात्मत्वेन प्रियश्च । अत एवोक्तम् 'प्रेषो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मे'ति ।
अपिशब्दादेवमजानतामभक्तानामप्रियश्च । चकारात् स्वस्य भक्तस्य कृत्यनुभूयुत्वमपि ।
एतादृशस्यापि मोहकत्वे न किञ्चित्कारणमस्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

उपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

उक्तप्रकारेण भक्तिमार्गेण सित्वा विरहानुभवार्थमेव क्रियताम्, अन्यथा इमं
प्रकारान्तरं त्यक्त्वा प्रकारान्तरेण तदाचरणे स्वार्थात् स्वस्मिन्नेवार्थेति अन्विष्यत इति
स्वार्थो भगवान् तस्माद्भ्रश्यते दूरे पततीत्यर्थः । इति एवंप्रकारिका मे निश्चिता
बुद्धिरित्यर्थः । यद्वा, स्वार्थात् समीहितफलादित्यर्थः ॥ २१ ॥

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतीति । कृष्णः प्रसाद्यते येन, कृष्णस्य प्रसादन्येषां यस्मादिति वा । तत्प्रसाद-
रूप एवेति वा । ईदृशेन बल्लभेन भक्तौ भक्तिमार्गे संन्यासस्य वरणं चरतीति स्वीकार-
णम् । इति उक्तप्रकारेण विशेषतो निश्चितं निर्वारितम् । भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्येदं विहाया-
न्यथा अन्येन ज्ञानमार्गाद्युक्तप्रकारेण स्वीकरणे पातित्यमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

आचार्यचरणाम्भोजरजोरक्षितवागहम् ॥

कृतवान् भक्तिसंन्यासविचारे सुविचारणाम् ॥ १ ॥

कर्मणा मनसा वाचा प्राणैर्दार्ढ्यैर्नैरपि ॥

विह्वलेश त्वदीयोस्मि नान्यथा ज्ञातुमर्हसि ॥ २ ॥

इति श्रीवल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथकृतौ
संन्यासनिर्णयविवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीगोकुलोत्सवविरचितविवरणसमेतः ।

यत्पदान्जरसास्वादविस्मृतान्यसुखा मुहुः ।

रमन्ते तद्गुणालापैस्तं वन्दे गोकुलेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ सकलश्रुतिस्मृतिपुराणन्यायादिप्रमाणसम्भृत्या भगवदानन्दानुभव एव सर्वेषां परमफलम् । तत्रापि भजनानन्दानुभवः श्रीगोपीजनवल्लभस्य । तथाहि । 'रसो वै स' इत्यादिभ्यो भगवान् रसरूपः । रसश्च शृंगारः । स च संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः । तेन तदुभयभावात्मकभगवदानन्दानुभव एव परमफलम् । स च लीलासुष्टौ प्रवेशे सति सम्भवति । ततः पूर्वदशायां तु संयोगाभावात् सर्वपरित्यागपूर्वकं विप्रयोगभावात्तुमव एव परमफलम् । सर्वपरित्यागं विना लौकिकांशस्य सत्त्वादव्यग्रतया विप्रयोगानुभवासम्भवात् । स च परित्यागः कस्मिन् मार्गे कर्तव्यः, कदा वा कर्तव्यः, कथं वा कर्तव्यः, किमर्थं वा कर्तव्यः, करणानन्तरं च तस्य कीदृशी दशेतत्सर्वनिर्धारार्थं विचारप्रयोजनमनुवदन्त एवाचार्याः परित्यागविचारं प्रतिजानते पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च परित्यागः कर्तव्यः, तत्रापि मिद्धदशायामेव, न तु साधन-दशायाम् । साधनदशायामत्यन्तवैराग्याभावेन परित्यागानिर्वाहात् पाषण्डित्वप्रसङ्गेन कृतोपि परित्यागः पश्चात्तापप्रय भवति । एतादृशतत्त्वज्ञानमात्रेण भगवदीया अपि पूर्वमेव परित्यक्त-सर्वाङ्गीः सन्तः पश्चात्ताप भवेयुः, तथा तान् दृष्ट्वा स्वयमपि पश्चात्ताप भवेयुः, तथा चान्येषां स्वस्य च पश्चात्तापस्यानाभिर्भार्य परित्यागो निचार्यत इत्यर्थः । यद्वा । सकलदैवजीवानां भगवत्यात्म्यं भगवदाज्ञया द्वाचार्याणां भूलोकेऽन्वतारः । सा भगवत्प्राप्तिश्चाचार्यैर्भक्तिमार्ग-प्राकृतेन क्रियते । तत्र यथा सर्वमिद्वान्तमुक्तान्तस्त्वया अन्यत्रतया निरन्तर निप्रयोगभावा-नुभवाय परित्यागोऽपि पूर्वमेव कर्तव्यः । तथा चैतावत्कालं वृथा मित्यर्थः कृत इति यः पश्चात्तापः तस्य निवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । अथवा । परित्यागेन पूर्वमहर्निशं

विप्रयोगमावानुभवः, तदनन्तरमलौकिकदेहेन संयोगमावानुभवः । तथा च पश्चात् परित्यागानन्तरं तापश्च निवृत्तिश्च तापनिवृत्ती, तयोर्निमित्तं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । तेनोभयप्रकारकमगवद्भावानुभवे आचार्योद्यम एव हेतुरिति सूचितम् । यच्च 'विरहानुभवैकार्थसर्व-त्यागोपदेशक' इति सयोंत्तमे उक्तम् । तदव्यवधानविवक्षया सवासन इति परिशब्दार्थः । ननु परित्यागः कस्मिन्मार्गे कर्तव्य इति चेत् ? तत्राहुः स मार्गद्वितये प्रोक्त इति । विशेष आधिपत्यम्, तेन सिद्धदशा विशेषः । विशेषतः इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तथा च भक्तौ ज्ञाने च विशेषे सिद्धदशां प्राप्य मार्गद्वितये भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च स परित्यागः प्रकर्षेण उक्तः, कर्तव्यत्वेन कथित इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

अथ कर्ममार्गे साधनदशायां ज्ञानमार्गे उपासनामार्गे साधनदशायां भक्तिमार्गे च परित्यागः पश्चात्तापयेति तन्निवृत्त्यर्थं परित्यागस्य विचारः क्रियते । विशेषतः विशेषं प्राप्य । स च सिद्धदशा उभयोः । यद्वा, बहुजन्मसु परित्यागः कर्तव्य इति आधृति-याहुल्यमेव विशेष इति ज्ञानमार्ग एव विशेषतः इत्यन्वेति । निष्कामतया कर्मकरणं चित्त-शुद्ध्यर्थम्, कर्ममार्गे पत्नीं विना च यज्ञादिकरणमसम्भवीति न परित्यागः सम्भवति । पत्नी-साहित्येपि निष्कामतया कर्माचरणं संन्यास एवेति चेत् सोऽपि कलौ देशादिशुद्ध्यभावाच्च सम्भवतीत्याहुः सुतरां कलिकालत इति । यद्वा । आयुपथतुर्थभागे संन्यास इति यन्मते तस्मिन्नपि मते भक्तिं ज्ञानं च विना केवलं कर्ममार्गे विरक्तिं विना न कर्तव्यः परित्यागः किन्तु विरक्तावेवेति भक्तेर्ज्ञानस्य वा सिद्धदशां विना न सम्भवतीति कर्ममार्गे न परि-त्यागः, सुतरां कलिकाले ॥ २ ॥

श्रवणादिप्रसिद्धार्थं कर्तव्यश्चेत्स नेप्यते ।

सहायसद्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्वर्मेष्ट विरोधतः ।

गृहादेर्वाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सद्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विपयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विपयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुग्राह्यः ॥ ६ ॥

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रज्ञास्यते ।

स्त्रीपयन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

श्रवणादीनां निरन्तरमव्यग्रतया निद्धार्यं यदि स नेप्यते भानोदोपकृत्या

दीयाः सहायास्तेषां संगेन श्रवणादयः साधनीयाः । पूजादीनां साधनं च रक्ष्यम्, साधन-
दशायां अभिमानश्च विद्यते । 'तावत्कर्माणी'ति वान्म्यात् साधनदशायां पूर्णविरक्त्यभावा-
द्देवादिरूपभगवन्नियोगाद्वर्णाश्रमधर्माः कर्तव्या एव । संन्याससर्वमः सह श्रवणादीनां विरो-
धोऽपि । गृहे भगवदीयैः संगामावात्यागः कार्य इति चेत्तत्राहुर्गृहादेरिति । गृहसंगे
कदाचित्कुत्रचित्सत्संगः सादित्याशया कार्य इति चेत्तत्राहुः स्वयं चेति । विपर्ययन्तःकरण
आक्रान्ते सत्संगार्थं तत्सोध्यम एव न भवतीति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

फौण्डिन्यगोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भाषो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्यास्थं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तत्स्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावनया साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिःश्वेतप्रकटः स्वात्मा बहिवत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सद्गुरादित्याजीवनाय भवन्ति हि ॥ १२ ॥

फौण्डिन्यादावपि भावनयैव भावः सिद्ध इत्याहुर्भाषो भावनयेति । ज्ञानं
ब्रह्मज्ञानम्, गुणाः सत्त्वादयश्च, भगवदिच्छया यदि भवन्ति तदा ते बाधकाः । यत्र भावना
साधनं तत्र भावनानुरूपं फलम् । ननु तादृशस्य ज्ञानं गुणाश्च कथं बाधका भवेयुस्तत्राहु-
र्भावनया साधनं यत्रेति । तथा च यादृशी भावना तदनुरूपं फलम् । तेन यावत्पर्यन्तं
तलीलाभावना तावत्तदनुरूपं फलं, यावद् ब्रह्मज्ञानेन सर्वत्र ब्रह्मभावना तावत्तदनु-
रूपं फलं, यावच्च सत्त्वादिगुणैः कृत्वा विषयेषु भावना तावत्तदनुरूपं फलम् । तथा च
भावनभावनानां साधारण्यात् फलेषु तथात्वम् । बाधकत्वं विवृण्वन्ति तादृश इति ।
ब्रह्मभावनादियुक्तः सत्यलोकादावेव तिष्ठन्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मभावनया किं सादित्यत
लाहुर्यदिति । यदि बहिः प्रकटश्च एव न स्वाद्यदि च पश्चाद्बहिवदन्तर् न प्रविशेत्तदापि
न संसारलयः । यदि गुणेष्वस्तित्तिः स्यात्तदा ते बाधका भवेयुः, परन्तु तादृशानां पूर्वमेव
गुणेष्वामोक्तो निवृत्तत्वाद्गुणाः केवलं जीवनाय भवन्ति, न तु बन्धकाः । यद्वा । तादृशानां
भगवत्यागान्तर्यः कश्चिदपि न मद्भः, प्रसुरागिप्रयोगे च जीवनमशक्यम् । यदि च भगवदीयैः
मद्भः स्यात्तदा नदानीयापि जीवनं स्यात्, भगवत्तथा तादृशानामपि जीवनमन्येषामुद्धारार्थं
सम्पादनीयं भवति । तदा भगवन्नेषां जीवनार्थं प्राप्नोत्यपि गुणेषु तेषां मनो यत्किमिच्छ-

योजयति । नन्वेवं गुणेष्वसत्त्वभावादत्यन्तवियोगे जीवनं न स्यात्, तथा च जीवनविधा-
तकत्वेन भगवान् बाधकत्वेनाश्रितः स्यादित्याशङ्क्याहुर्भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३½ ॥

जीवनविधातकत्वेऽपि प्रतिक्षणं फलरूपभगवद्भगवानुभावकत्वान्न बाधकः । न हि तदव-
स्थातो जीवनमधिकमस्ति । यद्वा । ननु यदि भगवांस्तेषां मनो गुणेषु किञ्चित्संयोजितवांस्त-
दोत्तरोत्तरं गुणेष्वधिकासत्तया भगवद्भावस्य विधातः स्यात्, तथा च भावविधातकत्वेन भगवान्
बाधकः स्यादित्याशङ्क्याहुः भगवानिति । नहि भगवान् भावं विहन्तुं गुणेषु तेषां मनः
संयोजयति, किन्तु तेषां जीवनार्थम् । तथा च यावत्ता तेषां जीवनं भवति तावदेव तेषां मनो
गुणेषु योजयति, न तु गुणेष्वधिकामासक्तिं जनयति । कुतः । फलरूपत्वात् । नहि फलं बाधकं
भवति । ननु भगवान् स्वतोऽन्यद्वारा तेषां स्वास्थ्यवाक्यान्वेव कथं न सम्पादयति, येन
स्वस्थतया जीवनं भवेत्, तत्राहुः । स्वास्थ्यवाक्यमिति । विप्रयोगमात्रं बाधित्वा
जीवनसम्पादनमनुचितं यतः । न हीतोऽपि जीवनमधिकमस्ति, अहं तथ्यः । तथा करणं
चाशङ्क्यम् । न ह्येतद्भावस्य बाधनं भगवताऽन्येन वा कर्तुं शक्यम् । वक्ष्यन्ति च 'हरिरत्र
न शक्नोतीति । शक्यार्थे तस्यस्तदा । ननु परमदयालुः कथं तेषां जीवने उपेक्षां करोति,
तत्राहुः दयालुरिति । न ह्येतादृशभावसम्पादकस्य दयालुता विरुध्यते ॥ १३, १३½ ॥

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पञ्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेदापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रपल्लत्वादिति स्थितम् ॥ १६½ ॥

ज्ञानमार्गे निनिदिषादिद्वतापेदेन द्विविधोऽपि संन्यासो विचारितः । तद्वयमाहुर्ज्ञा-
नार्थमिति । ज्ञानार्थं ज्ञाननिमित्तं यः संन्यासः स एकः, निनिदिषासंन्यास इति यावत् ।
उत्तराङ्गं ज्ञानापेक्षया उत्तरं अग्रिमं मुक्तेरङ्गं यः संन्यासः स द्वितीयः, सिद्धिसंन्यास इति
यावत् । पण्यु ज्ञानमार्गायिसंन्यासे षडुज्ज्वलभिरुक्तिः, न त्वेकजन्मना । 'षडूनां जन्मनामन्'
इति भगवद्भाष्यात् । तयोर्मध्ये निनिदिषासंन्यासमु सुगान्धर्वं कर्तव्यं, न तु कदाचिन्त्याहुः
ज्ञानमिति श्लोकेन । ततो रजध्नि विहाय केवलमन्तान्भक्त्यः सन् निश्चान्तया यदि ...

यज्ञादिकं करोति तदा ज्ञानमुत्पद्यते । संन्यासे च सामग्र्यभावाद्यज्ञादिकं न सम्भवति । ज्ञाने च यज्ञादिकं सामग्र्यत्वेन श्रूयते । सर्वं विहाय वनं गत्वा योगादिना ज्ञानसाधनं न कलौ न सम्भवति । विघ्नानां बाहुल्येनान्तःकरणे लौकिकवासनानामनिवृत्तत्वान्मनःस्थैर्याभावाद्योगादिकमेव न सिध्यति यतः । अतो विविदिपादशायां संन्यासः कलौ पश्चात्तापायैव भवति, न तु सन्तोषायेत्यर्थः । किञ्च । चित्तस्थैर्याभावे सति ततोधिकं पापण्डितमपि भवेदित्यपिशब्दः । चकारात्तत्कार्यरूपो नरकश्च । तस्मात् ज्ञाने ज्ञाननिमित्तं विविदिपादशायां न संन्यसेत् । अथवा ज्ञानेन हेतुना संन्यसेत्, नतु ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वम् । गुणान्तरे सम्भवेदपि, कलौ तु दोषाणामतिप्रबलत्वात् कथमपि न निर्वहतीत्याहुः सुतरामिति । स्थितं पर्यवसन्नम् ॥ १४, १५, १६, १६½ ॥

ननु यदि कलौ दोषाः प्रचला एव, तदा भक्तिमार्गेऽपि कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य भक्तिमार्गे दोषलेशोपि नास्तीत्याहुः भक्तिमार्गेऽपीति ।

भक्तिमार्गेऽपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभायतः ।

स्यास्थयहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं पाथां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

यदि भक्तिमार्गेऽपि दोषसम्भावना तदा कर्तव्यत्वेन किमुच्यते । एकोपि दोषो नास्तीति ज्ञापनार्थमेकवचनम् । तमेव दोषाभावप्रकारमाहुः अत्रारम्भ इति । अत्र भक्तिमार्गे आरम्भे प्रवेशमात्र एव नाशो न भवति । यदि भक्तिमार्गेऽपि दोषाः स्युः, तदा कदाचिन्नाशोपि स्यात्, न त्वेवम्, तेन दोषसम्भावनैव नास्ति । नतु भक्तिमार्गायाणामपि कचित्कामनोपादयो दृश्यन्ते, तत्कथं सर्वात्मना दोषाभाव इति चेत् । सत्यम् । (तत्साम्य-न्यद्भीकारो) भगवद्वीकारो हि नित्यः । नहि भगवान्वीकृतं कदाचिदप्यन्वीकरोति । तेन यत्र कचिरोषा अपि दृश्यन्ते, तत्रापि प्रमेण दोषानपसार्य भगवान् फलं सम्पादयत्येव । अन्यो यथा यथा भगवान् तेषां हृदि भक्तिमार्गमानयति, तथा तथा दोषापगमः । अतो यदपि भक्तिमार्गप्रवेशमन्तर्दश एव दोषमत्वम्, तेन भक्तिमार्गे दोषाणामसम्बन्ध एव । किम् । न वा कचिदिदं स्पष्टं भुवं वा यद्भक्तिमार्गे प्रविष्टा अपि नादो जात इति । तेन दृष्टान्त-

स्याप्यभावाच्च भक्तिमार्गे दोषलेखोऽपि । अत एव भरतस्य जन्मान्तरायेपि फलसिद्धिः ।
 अत एव मधुरास्यसत्रिणां मध्ये वहिर्मुखत्वेपि पश्चात् पश्चात्ताप एव । ननु भक्तिमार्गे नाशो
 न भवतीति सत्यं, परन्तु यदि भक्तिमार्गं न त्यजेत् । तथा च साधनदशायामत्यागेपि सिद्ध-
 दशायामत्यन्तविप्रयोगहेतुमसहमानः सन् मनःस्वास्थ्यनिमित्तं तन्मार्गं परित्यज्य लौकिकपदा-
 र्थमेव यदि किञ्चित्परिगृहीयात्तदा नाशो भवत्येवेति चेत्तत्राहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । यदैव
 भगवन्मार्गे प्रवेशस्तदैव लौकिकस्य परित्यागः, तदनन्तरं च यथा यथा भगवद्भाव-
 स्तथा तथा लौकिकेष्वधिकाधिकैवाऽरुचिर्यायेते । तथा च लौकिकस्य स्वास्थ्यहेतोः
 सर्वस्यैव परित्यागात् केन पदार्थेनास्य भगवद्भावस्य आद्यः अन्तरायः सम्भवेत्, न केना-
 पीत्यर्थः । यदि कदाचिदत्यन्तं विप्रयोगभावेनातिष्ठेद्वादिदमपि मनस्यायाति यत्कथमपि
 यद्यप्य भावो निवृत्तो भवेत्तदा सम्यगिति तथाप्यशक्यो भावस्य परित्यागः । न हेतादृशः क्षण-
 मपि भगवन्तं विस्मर्तुं शक्नोति । न वान्येन पदार्थेनैतादृशस्य मनःस्वास्थ्यं सम्भवति । यद्वा,
 स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यनिमित्तम् । लौकिकं हि सर्वं तस्योद्देगकारीति स्वास्थ्यनिमित्तं सर्वस्य
 लौकिकस्य परित्यागात् केन पदार्थेन अस्य भावस्यान्तरायो भवेत्, न केनापीत्यर्थः । अथवा ।
 स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यनिमित्तं परित्यागात् भगवद्भावस्य परित्यागात् । अयं भावः ।
 भगवद्भावत्यागो हि स्वास्थ्यनिमित्तं कर्तव्यः, तच्चान्येन न सम्भवति । न हेतादृशस्या-
 न्येन स्वास्थ्यं सम्भवति । तथा च केनान्तरायः सम्भवेत्, न केनापीत्यर्थः । वस्तुतस्तु
 भावत्याग एव न सम्भवतीति पूर्वमुक्तमिति निगमः । नन्वेतादृशस्य स्वयं भावत्यागो न सम्भाव-
 तीति सत्यम् । परन्तु यदि कालादयः प्रतिबन्धं कुर्युः, तदा नाशो भवेदेवेति चेत्, तथाहु-
 र्हेरिति । अत्र विप्रयोगभावे भगवानपि प्रतियन्त्रं कर्तुं न शक्नोति, तत्र के वराकाः
 कालादय इत्यर्थः । न चैयमसामर्थ्यं भगवतः । वस्तुन एव तथात्वात् । ननु भक्तिमार्गे प्रवेशे
 सति सर्वथा न सम्भवति नाशः, परन्तु भक्तिमार्गप्रवेशे तु केवलं भगवदङ्गीकार एव मूलम् ।
 नहि भगवदङ्गीकारं विना भक्तिमार्गरुचिर्भवति । भगवतश्च किं प्रयोजनं येन प्रवेशयेत्,
 तथा च कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य भगवान् केवलं कृपयैव प्रवर्तयतीति दृष्टान्तेन बोधयन्ति
 अन्यथेति । यदि प्रयोजनं विना कोपि न प्रवर्तयेत्, तदैतावत्कालं विशस्मिन् पालान्
 मातरो न पुपुपुरित्वेव त्वयोक्तं स्यात् न त्वेवम् । किन्तु पुपुपुरेव । तथा भगवानपि प्रयोजनं
 विनेव केवलं कृपयैव सर्वं सम्पादयतीत्यर्थः । अग्रे बालानां प्रयोजनमहस्त्रमाधत्स्वेति
 मातृणां तदुद्देशेन न प्रवृत्तिः, किन्तु केवलं बालत्वादेव सर्वं सम्पादयतीत्याशङ्क्यः ।
 ननु भगवदङ्गीकारात् प्रवृत्तस्यापि यदि ज्ञानमार्गायैः मर्मणः स्थानं, तदा तद्वास्तव्यं बुद्धि-
 विषयान्ने कथं फलसिद्धिरिति चेत्, तत्राहुर्ज्ञानिनामपीनि । न हि भगवदङ्गीकारमगिन्य
 तद्वास्त्यानि बुद्धि निष्पत्तिसिधितुं शक्नुवन्ति । भगवांश्च यं भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतवान् कदापि
 ज्ञानिवास्त्येनान्यथा क-

सम्भवेदित्याशङ्क्येदमुक्तम् । यद्वा । जानिनो विविधबुद्धिप्रकारकुशलाः । तेनात्यन्त-
चतुरेणाप्यन्यथा बोधयितुमशक्यो भक्तः । अग्रेषि कदापि मोहं न जनयतीति भविष्य-
त्ययोगः । ननु कथं ज्ञायते भगवानैव मोहयिष्यतीति, न ह्युत्तमपदार्थं कोपि कस्मैविदातुं
समीहित इति चेत्, तत्राहुरात्मप्रद इति । यः स्वात्मानमपि प्रयच्छति तस्य सर्व-
फलदाने कः सङ्कोचः । ते न महोदारत्वात् सर्वस्वमपि ददाति, न तु मोहयति ।
प्रियश्च अतः प्रीतिकर्तुभ्यः सर्वस्वदानमुचितमेव । परमकृतज्ञत्वात् निर्णयमाहुस्तस्मा-
दिति । उक्तप्रकारेण सिद्धदशां प्राप्य स्वार्थात् स्वप्रयोजनात् ॥ १७-२१ ॥

उपसंहरन्ति इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

कृष्णः श्रीगोकुले प्रकटः । नहि तत्प्रसादं विनैतद्भावतत्वं ज्ञातुं शक्यम् ।
अत एव तद्बल्लभत्वं स्वस्मिन् नाप्रैवाहुः । संन्यासवरणं संन्यासाङ्गीकारः । भक्तौ
भक्तिमार्गं । यद्यपि ज्ञानमार्गोऽपि संन्यासनिर्णय उक्तः, तथाप्येतद्विचारं मनसागते तस्य
पुरुषार्थेष्वेव गणना जायते । अन्यथा सिद्धदशां विना पातः पूर्वस्थितभावात्
प्रच्युतिः ॥ २२ ॥

ग्रन्थं च ग्रन्थं टीका गोकुलोत्सवसूत्रिणा ।

श्रीगोविन्दसुतेनेयं कृता संन्यासनिर्णये ॥ १ ॥

इति श्रीगोवर्धनधारिचरणकमलैकतानश्रीगोकुलोत्सव-
विरचितं संन्यासनिर्णयविवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविवरणसमेतः ।

पदारविन्दद्वन्द्वं तद्वन्देऽहं दिव्यमद्भुतम् ।

हृदि यद्धारणात् कोपि तापः प्रादुर्भवत्यलम् ॥ १ ॥

मुदा तत् श्रीमदाचार्यपदान्जं दैन्यदायकम् ।

मुहुः प्रणम्य संन्यासनिर्णयो विवरिष्यते ॥ २ ॥

तथाहि । यावत्प्रेम यत् सकलं पुष्टिमार्गीयमस्ति तत् ।

तावद्विचारितं तत्र संन्यासो न विचारितः ॥ ३ ॥

इति तत्स्वरूपविज्ञानाभावेनैव कृते सति ।

तस्मिन् स्वीयो भवेन्मार्गाद्भ्युतो हीति सुनिश्चितम् ॥ ४ ॥

तदानिष्टं स्वकीयस्य मार्गे स्यादिति चेतसि ।

पश्चात्तापो महान् श्रीमदाचार्याणामभूततः ॥ ५ ॥

तन्निवृत्त्यर्थमेतस्य विचारोपेक्षितस्तवः ।

हेतुसाधनतश्चैव फलतश्च स्वरूपतः ॥

अधिकारादपि परस्तादृशः स निरूप्यते ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमं स्वमार्गाङ्गीकृतस्य स्वमार्गीयभजने प्रवृत्तस्य भक्तिभावदाढ्येनान्तरासक्ति-
सिद्ध्यर्थं श्रीमदाचार्याः परित्यागविचारोपक्रमं कुर्वन्ति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्विषये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

पूर्वपीठिकोक्तपश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । विचारमेवाहुः स इति ।

परित्यागः, मार्गद्विषये, भक्तौ पुष्टिमार्गीयायां ज्ञाने च विशेषतः कर्तव्यत्वेन
प्रोक्तो, नान्यमार्गे ॥ १ ॥

ननु यथा भक्तिः ज्ञानं च मार्गौ तथा कर्मापि मार्ग इति तत्रापि स कर्तव्य इति
चेत्, तत्र निषेधमाहुः ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

कर्ममार्गे तु न कर्तव्यः । सुतरां कलिकालतः । 'यावज्जीवमग्रिहोत्रं जुहुयादि'ति श्रुतेः अहर्निशं कर्मविधिकृतेरेवावश्यकत्वात् परित्यागानवसर एव । यद्यप्यायुषश्चतुर्थो भागस्तुरीयाश्रमेण नेय इति तथापि विधिर्वर्तते, तथापि सुतरां कलिकालदोषेण रोगादिराजानितपीडया संन्यासाश्रमधर्मनिर्वाहः कर्तुमशक्य इति विपरीतफलकत्वात् कर्तव्य इति भावः । अतः कारणात् मार्गयोः एव कर्तव्यत्वस्य प्राप्तत्वात् तत्र च स्वोपयोगित्वात् आदौ भक्तिमार्गे तस्य विचारणा विचारकरणम्, तत्र कदा, किमर्थं, कर्तव्यमित्यादिरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव निरूपयन्ति । यथा ज्ञानमार्गे विविदिषानिद्वेदेन परित्यागस्य द्वैविध्यम्, तथा भक्तिमार्गेऽपि साधनसिद्ध्यर्थं फलसिद्ध्यर्थं च कर्तव्यत्वे प्राप्ते तत् द्वैविध्यं संभवतीति, तत्र श्रवणादिन्यायसाधनार्थं तत्करणे स्वकीयस्य वक्ष्यमाणानिष्ठ भविष्यतीति तन्निषेधमाहुः ।

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यः स च नेष्यते ।

सहायसद्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानाग्रियोगाच्च तद्वर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्यथकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेऽपि तादृशैरेव सद्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽयं साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

परित्यागं कृत्वा श्रवणादीन्साधयामीति यदि कर्तव्यस्तदा स परित्यागो नेदधत्ते नाङ्गीक्रियते, इष्टसाधकभावात् । तत्र हेतूनाहुः । श्रवणादीनां सहायसद्गसाध्यत्वात्, श्रवणरीतिनादिकारः भगवद्धर्मपरा अपि मार्गस्वरूपज्ञानात् गृहरिधता एव । तेषां सत्तेन साध्यत्वम्, नान्यथा । अस्य तु त्यागानन्तरं मेकाङ्गी निस्पृहः शान्तः इत्यादिवाक्यादेर्भाक्त्वेनैव स्थितेराद्यकत्वात् सत्प्रज्ञागानेनैव युतः श्रवणादिमिद्विरिति तदर्थं न कर्तव्यमेवेति भावः । किञ्च, कदाचित्तत्वेऽपि तेषां गृहव्यत्येन मांसारिकत्वज्ञानात् त्यागिनः तेषु प्रवृत्तेर्ये न । प्रवृत्ता अपि ते क्षणाग्रे किमपि न कथयन्ति, यतस्ते मार्गस्वरूपज्ञातारः, अप्य तु मार्गाभ्युत इत्यतस्तदर्थं सर्वथा न कर्तव्य इत्यर्थः । यतः समार्गीयसद्गमांश्च साधारणमार्गेण वक्ष्यमाणानस्यैव भवेत्, न तु समार्गज्ञानमपि । किञ्च, साधनानां च रक्ष-

माहुः । यदैवं विषयाक्रान्तो भवेत्तदा विषयाक्रान्तानि, देह इत्युपलक्षणम्, किन्तु, देह-
प्राणेन्द्रियान्तःकरणानि येषाम् । सर्वदा सर्वकालं भवेत्, प्रवेशस्यावकाश एव नास्ति,
तदावेशो न भवतीति सिद्धान्तात् तस्यापि भगवदावेशो न भवेदिति सर्वस्वहानिरिव
भवतीति भावः । अतः कारणादत्र पुष्टिमार्गे पुष्टिमार्गीयस्य साधने भक्तौ
साधनभक्तिसिद्ध्यर्थं त्यागः सुखाद्यहो न भवति, अनिष्टपर्यवसानात् । अतः स
सर्वथा न कर्तव्य इति ज्ञापितम् ॥ ३-६ ॥

ननु तर्हि कदा किमर्थं च कर्तव्यं इत्याकांक्षायां तस्य प्रयोजनकथनेनैवाधि-
कारिणं चाहुः ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्त्रीययन्धनिवृत्त्यर्थं वेषः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठत्येव न संशयः ।

यहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बहिषत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो यन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याजीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वाज्ञात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्ययाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

विरहानुभवार्थं परित्यागोऽसिन्मार्गे प्रशस्तो भवति । अन्यथा नेत्यर्थः ।
अत्रेदमाचूतम् । समार्गीयसाङ्गीकारादारम्य श्रीकृष्णसेवैव कर्तव्या, नान्यदिति सिद्धान्तः ।
तदुक्तम् 'कृष्णमेवा सदा कार्ये'ति । सा सेवा साधनरूपा फलरूपा चेति द्विधा । मानसी
सा सेवा फलरूपा, तत्साधनरूपा तनुजवित्तवालेनोक्ता । एवं सति मार्गनिष्ठया सर्व-
मभरणपूर्वकं सर्वेषां तनुविज्ञादीनां भगवत्सेव विनियोगकरणेन सेवाकरणे तत्स्वरूपे प्रेम
जायते । एतेद्योक्तम् । 'यदे गिरा न्यममेत' इत्यारम्य 'ततः प्रेमे'त्युक्तं भक्तिवर्धिन्याम्,
नो भेदिद् स्थानस्य निजातीत्येव बाधकत्वात् साग्रतः सा सानुमन्यानाभावेन पुनर्विजातीय-

सङ्गेपि तस्य न नाश इति तत्रैव 'यावज्जीवं तस्य नाशो न कापी'त्युक्तम् । एवं सति अस-
 त्यागस्य पूर्णपुष्टिभाववानेवाधिकारी, नान्यः, तस्य प्रयोजनमपि प्रचुरभावपोषेण विरहा-
 नुभव एवेति सुसूक्तं तथा । ननु तर्हि परित्याग एव कर्तव्यः, संन्यास एव किमर्थं
 कार्यः, तत्र हेतुमाहुः स्वीयेति । स्वीया गृहसम्बन्धिनस्तत्क्रियमाणो यो वन्धः तन्निवृत्त्यर्थं
 वेपः । अन्यथा संन्यासाश्रमो धर्माचरणार्थं न भवतीत्यर्थः । निजातीयमिलनस्य भाव-
 पातकत्वात् । तदुक्तं फलप्रकरणे 'अस्मिन् तत्प्रभृति नान्यसमक्ष'मित्यात्र । 'यथा व्याघ्राग्रे
 देहाभिमानो'ति । ननु तथापि भक्तिमार्गीयभावपोषार्थमपि विहितत्वात् गुरुपदेशं विना कथं
 तत्सिद्धिरित्याशङ्क्य गुरुस्वरूपयन्ति । कौण्डिन्य ऋषिरनन्तगुणश्रवणेनानन्तस्वरूपा-
 सत्तया तत्कालमेव सर्वस्यागं कृतवान्, पुनस्तद्विरहेण विकलः सन् जडादिष्वपि प्रश्रं-
 चके । तथास्यापि स्वरूपसेवाकरणे प्रेमासत्तयानन्तरं पुष्टिमार्गीयभावोदयक्षण एव त्यागः
 कर्तव्य इति साम्येन स गुरुक्तः । अपरे गुरयो गोपिकाः । यथा पूर्वमप्यासक्तौ
 सत्यां वेषुनादश्रवणानन्तरं त्यागे कृते प्रभुसङ्गमस्तासामप्यमृतम् । अग्रे पुनरन्तरासक्ति-
 दाढ्यार्थं विरहानुभवोपि जातः, येन 'तन्मनस्कास्तदालापा तात्मागाराणि सस्मरुः'
 इत्यादि विकलत्वास्वास्थ्यादिरूपावस्थाप्यासीदिति साम्येन तासां च गुरुत्वं निरू-
 पितम् । एवं सति तद्रीत्या तथा कृते एतस्यापि फलं सेत्स्यतीति भावः । ननु
 यथा 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रज्जे'दिति श्रुत्या ज्ञानमार्गीयसंन्यासे वैराग्यं साधनम्,
 तथात्र किं साधनम्, तदाहुः साधनं चेति । भावनया सिद्धो यो भावः
 तत्साधनम् । पूर्वमपि भावो जायते, परं कृत्रिम इति । तादृशस्य साधनत्वं न, आसत्तय-
 नन्तरं 'भगवता सह संलाप' इत्याद्युक्तप्रकारकमनोरथात्मकभावनया सिद्धिं प्राप्तो
 यः पूर्णः पुष्टिमार्गीयो गूढो भावः तत्साधनम् । न अन्यदिति । अतिरिक्तं
 साधनं नेप्यते । सापेक्ष्यतत्त्वाभावाज्ञापेक्षित इत्यर्थः । एवं सति वैराग्यमप्येतदेव, न
 ज्ञानमार्गीयम् । यतो भगवत्स्वरूपव्यतिरिक्ते सर्वत्रारुचिरिति भक्तिवर्धिन्यां 'श्लेहाद्राग-
 विनाशः स्या'दित्यादिना तथा स्फुटीकृतम् । ननु ज्ञानमार्गे वैराग्येण त्यागे कृते विषया-
 धमिलापामावात् देहेन्द्रियैः प्राकृतधर्मराहित्यं चित्तादिस्वास्थ्यं च भवति, प्रकृते
 त्यागादारम्य प्रतिदिनं तथा भावने वैकल्यमस्वास्थ्यमेव सकलेन्द्रियेषु वर्धत इति
 प्राकृतविषयधर्मवत्त्वमेव लक्ष्यते, तत्कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तद्वर्मेस्वरूपमाहुः । पाद्मानु-
 सन्धानराहित्यपूर्वकमन्तःस्वरूपानुभवसमानाधिकरणचेष्टितं यत्सकलेन्द्रियाणां तद्विकलत्वम्,
 यद्विरपेक्षया विपरीतान्तर्भावरूपाः कलाशेषा येषां तेषां भावस्तत्त्वमित्यर्थः । तथा यद्भिः प्रिय-
 सङ्गाभावजनितार्था सकलेन्द्रियाणां स्वास्थ्याभावोऽस्वास्थ्यम् । एतद्वयमपि विप्रयोगभावस्य
 प्रकृतिः साहजिको धर्मः । यथा ज्ञानमार्गे वैकल्याभावः स्वास्थ्यं तस्य प्रकृतिः, तथा
 पुष्टिमार्गे तद्विरपेक्षधर्मवत्त्वं तद्भावस्य प्रकृतिः । अनेन यावत्पर्यन्तं विकलत्वास्वास्थ्यादि-

रूपा प्रकृतिः न सिध्यति, तावत्पर्यन्तं तद्भावस्यापि न पूर्णत्वमिति सूचितं भवति । अत एव तद्वाक्यान्तरं पुनर्नाशभावेन प्रयत्नाभाव उक्तः ‘यावज्जीव’मिति भक्तिवर्धिन्याम् । ननु तर्हि विषयसम्बन्धित्वमायातमित्याशङ्क्य तन्निराकुर्वन्ति प्राकृतं न हीति । प्रकृतिगुणविकारजन्यं तदुभयमपि न भवति । हीति निश्चयः । अयं भावः । पुरुषोत्तमस्वरूपं तु रसात्मकम्, रसो हि द्विविधः, संयोगविप्रयोगभेदेन, इति स्वरूपमपि तथा, तत्र संयोगे स्वरूपं बहिः प्रकटं भवति । विप्रयोगे भावात्मकतया तच्चदिन्द्रियेष्वश्लिष्टं सदन्तरेषु रसोपपन्नं करोति । परन्तु तापरूपेण सितत्वाददर्शने च तापं जनयति, इति तज्जनिततीक्ष्णभावभावनया पूर्वोक्तप्रकारेणान्तःस्वरूपासुभवे तदनुसारिचेष्टाकरणेन विकलत्वं बहिः प्रतीयते । दर्शनाभावेनास्वास्थ्यं चेत्युभयधर्मस्य रसात्मकमगवत्स्वरूपजन्यत्वेन रसात्मकत्वादलौकिकानन्दरूपत्वमेव । न तु प्राकृतत्वमिति सुष्टुक्तं प्राकृतं न हीति । एतेन यथा यथा विकलत्वमस्वास्थ्यं स्यात्तथा तथा फलविलम्बाभाव इति सूच्यते । एतद्वृत्तिं निरूप्य यथा (ज्ञानं) मार्गे परित्यागानन्तरं सकलपदार्थस्फूर्त्या सर्वं ज्ञानं गुणाश्च भगवद्धर्मरूपात्मानुभवेन साधकास्तथा प्रकृतेषु तेषां साधकत्वमाशङ्क्य साधकत्वस्य का सम्भावना, प्रत्युत बाधकत्वमित्याहुः ज्ञानमिति । एवं वर्तमानस्य विकलत्वास्वास्थ्यरूपमप्राप्तस्य ज्ञानं बहिरनुसन्धानेन पदार्थस्फूर्त्या सर्वगुणा भगवद्गीतादिधर्मरूपाश्च कदाचित्पच्युतास्तेन व्यभिचारिभावानां पैचिन्याद्वा हृदि स्फुरति, तदा मनस्तदवलम्बनं भवति । यथा महासमुद्रे मज्जतः नृणस्तेव । तदा तज्जनितपरिक्रिदपि स्वास्थ्ये फले बाधका एव, न तु साधकाः । किञ्च, ये लीलागुणाः पूर्वं नाप्युपपन्ने साधकाः जातास्त एव गुणाः साम्प्रतमेतादृशवस्थायां जीवनसम्पादकत्वेन बाधका भवन्ति । एतेन निरहानुभवस्य पूर्णत्वेन जातत्वात् जीवनस्थितेः प्रयोजनाभावात् । अतः परं मूर्च्छादीनां दशम्येवावस्था फलसाधिकेति तेषां बाधकत्वमुक्तमिति ज्ञापितम् । एवं सति लीलादीनां धर्मरूपत्वेन बाधकत्वकथनात् केवलधर्मिस्फूर्तिरेव फलसाधिकेत्यपि ज्ञापितं भवति । ननु ज्ञानमार्गे ज्ञानगुणमनःस्वास्थादीनां साधकत्वम्, भक्तिमार्गेऽपि कथं बाधकत्वमित्याकांक्षायां मार्गभेदेन साधनफलभेदात् तदावत्माहुः । संन्यासेन विशेषितात् सम्यग् बाधितात् ज्ञानात् प्रथमं सत्यलोके स्थितिर्भवति । पश्चाद्ब्रह्मणा सह युक्तिरुक्तेन ज्ञानानन्तरमेव सत्यलोकस्थितेः कथनात्तत्र मनःस्वास्थ्यगुणादीनामेव मायजन्यम्, तद्वन्निरर्केण ज्ञानमैवाभास इति तेषां साधकत्वमुक्तम् । एतेन ज्ञानमार्गस्य साधनं फलमपि चोक्तम् । प्रकृते ‘भगवता सह सत्याप’ इत्याद्युक्तप्रकारकसाक्षात्स्वरूपमभ्यन्वयानेन साधनम् । तत्र च तत्प्राप्त्यन्वयतिरिक्तेन स्वास्थ्यसम्प्राप्ते च स्वास्थ्यमेव फलमाप्तम्, नो चेत् फलमेव न भवेत् । तत्रापि यादृशी पूर्वोक्तप्रकारिकान्तर्धाना तादृशमेव गेन्द्रियाम्नाय बहिरनुभवात्मकं फलमपि भवेत्, न तु ज्ञानमार्गलाभान्मये सत्यलोके स्थितिः, पश्चादन्तेव केवलमाभ्यन्वयमिति फलं चापि तथा भवेदित्युक्तम् । किञ्च,

लयोप्यक्षर एव, न तु पुरुषोत्तमे । सोपि ब्रह्मणा सहेति फलसिद्धौ महान् विलम्ब उक्तः ।
तत्रापि साधनफलभेदः । प्रकृते साक्षात्पुरुषोत्तमस्य रसालकत्वात् रसस्य संयोगविप्र-
योगात्मकत्वाद्वाद्याभ्यन्तरभेदेन संयोगे विप्रयोगे च स्वरूपरसानुभव एव । न तु
साधनफलभेदः । एवं सति विकलत्वास्वास्थ्यादिदशायाः पूर्वोक्तरीत्या साधनरूपायामपि
साक्षात्स्वरूपानुभव एव भवतीति ज्ञानमार्गफलपेक्षया एतत्साधनस्यापि सर्वोत्कृष्टत्वं
निरूपितम् । ननु ज्ञानस्य फलं मुक्तिः, सत्यलोकस्थितिः किमर्थं भवतीत्याशङ्क्याहुः ।
तादृशाः संन्यासविशिष्टपूर्णा ज्ञानयुक्ता अपि सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येवेति
निश्चयः । अत्र संशयो न । यतस्तेषां तु ब्रह्मणा सहैव मुक्तिसम्भवात्तावत्पर्यन्तं तत्रैव
स्थितेर्नियतत्वात् तत्र सा मर्यादास्तीति । आदिपदेन तादृशत्वमात्रे लोकांतर एव
स्थितिः । ननु तत्रापि फलसिद्धौ महान् विलम्बो निरूपितः । प्रकृते तादृशवस्थायां यदि
गुणाद्यनुसन्धानं न भवेत्तदा तत्कालमेव फलमिदिरिति तत्प्रकारं निरूपयन्ति बहिरिति ।
पूर्वोक्तभाषनया भगवान् एव स्फुरतीत्यर्थः । स चेदतिविगाढभावेन तदात्मकतया गुण-
गानद्वारा साक्षाद्बहिः प्रकटो भूत्वा रसानुसर्गं कारयित्वा पुनस्तिरोहितः प्रचुरतापामकः
सन्नतःप्रविशेत्, तदैव तत्क्षणमात्रेणैव सकलो बन्धः प्राकृतदेहरूप एव बहिः साक्षा-
त्फलानुभवे प्रतिबन्धः, स तादृशप्रचुरतापेन मूर्च्छादिदशमावस्थां नाशयेति । तत्र दृष्टान्तः
वह्निवत् । यथा दार्वन्तर्गतो वह्निः सदैव तिष्ठति, परन्तु दारुदहनोपयुक्तो
न भवति । यदा पुनर्मथनेन वह्निः प्रकटो भवेत्, तदा तत्सम्बद्धः सन् तदन्तःप्रविश्य
क्षणेनैव सर्वं दार्वंशं प्रज्वालयति । न केवलं तावन्मात्रम्, किन्तु तत् स्वसदृशमपि करोति,
तथा अयमपि स्वात्मरूपत्वेन तदन्तर्गतो विगाढभावेन मथनेनैव तथा भूत्वा पुनस्ति-
रोभूयान्तस्तापरूपेण प्रविशेत्तदा तं तथा कृत्वा स्वसदृशी रसालकतामलौकिकवयोगुणादि-
सम्पत्तिमपि करोतीति दृष्टान्तपरमस्यानेन सूचितं भवति । एवं सति यथा दारुण्याद्रत्नं यदि
भवेत्तदा सोप्यसमर्थो धूममेव जनयति, तथा प्रकृते यत्किञ्चित्सास्थ्यस्यार्द्रत्वस्यानीयत्वान्
धूमवद्गुणगानादिकमेव भवेत्, तदा तत्सम्बन्धः सः, न तु धन्यनिवृत्तिरित्याशयेनोक्तं
'न चान्ये'ति । एतत्प्रकारभावे न भवतीत्यर्थः । एतत्सर्वं फलप्रकरणीयद्वितीयाध्याये 'गायन्त्य
उचै'रित्यस्य विवरणे 'शब्दो हि धूमवलोक' इत्यादिना निरूपितम् । एतेनास्वास्थ्यादायेव
फलविलम्बमात्र इति तदेव साधकम्, न गुणादिस्कृतिभिर्निर्वाह्यत्वात् तदुत्तरमत्र एव प्रतिबन्धनिवृत्तिं कथं न करोति ।
विप्रयोगस्य केवलमन्त्रास्थ्यैक्यरूपात् तदुत्तरमत्र एव प्रतिबन्धनिवृत्तिं कथं न करोति ।
मध्ये गुणाद्यलम्बनं कारयति । अत एवोक्तं 'मन्तर्हिने भगवनी'त्यस्य विवरणे 'यानस्य तापोनः
प्रविशेत् तावता भगवतीत्या प्रविष्टे'ति । तत्प्रवेशे तस्य तदेकत्वमात्रम् । तदनुभवाभावात् यतः ।
एवंमि विप्रयोगभावात् जीवनमप्यादकत्वेन गुणानां साधकत्वं तस्मिन्नेन प्रयोजनाभावा-

तादृगवस्थायां स्वास्थ्यकारकत्वेन बाधकत्वमिति न कोपि विरोधः । अत एव ज्ञानं गुणाश्चेति पूर्वं बाधकत्वमनुता गुणास्त्वित्यनेन साधकत्वं चोक्तम् । एतेन भगवतोपि बाधकाभावो निरूपितः । एवं गुणानामवस्थामेदेन बाधकत्वसाधकत्वनिरूपणात् भगवतो बाधकत्वाभावं निरूप्यातः परमपि चेद्गुणाद्यवलम्बं स्थापयेत्, तदा स्वास्थ्ययुक्तत्वात् बाधकत्वं भवेदिति तदभावमाहुः । एवं सम्पूर्णे विरहातुभवे जाते बहिःसाक्षात्फलदानार्थं यतो भगवानलौकिकैश्वर्यवीर्यगुणादिसकलसोपयोगशक्तिसहितं स्वरूपं कृत्वा स्थितो भवति । अतः फलरूपत्वात्सस्य अथ दशायां फलबाधको गुणाद्यवलम्बो नेष्यते, भगवता नेष्यत इत्यर्थः । अयं भावः । फलानुभवार्थं भक्तस्य यावती परीक्षा भगवतः कर्तव्या भवति, तावती सर्वा विरहानुभवेन सम्पन्ना जातेत्यतः परमपि फलविलम्बे जाते स्वस्यैव बाधकत्वं भवेत्, तदधिकारस्य जातत्वात् । अतः सुदृक्तं नात्रेति । ननु तादृगवस्थायामपि तादात्म्यकतया यथा प्रियेण सह भाषणादिकं प्रियाया भवति, तथा तादृशभावनया प्रियस्यापि तत्सम्भवतीति तदेव वाक्यं स्वास्थ्यकारकं भविष्यति । अथवा 'हा नाथे'त्यत्र क्रियाशक्त्या तादृगवस्थायां स्वास्थ्यकरणम्, तथा प्रकृते चापि वचनेनापि तत्सम्भवतीत्याशङ्क्य तत्राहुः स्वास्थ्येति । यद्यपि पूर्ववस्थायां तथा करोति, तदनन्तरं तदपि स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यमिति न करोति, प्रयोजनस्य जातत्वात् । अथ हेतुः । दयालुरिति । अतो न विरुध्यते । विरोधित्वेन न सूयत इत्यर्थः । विरोधी स एव यः परस्यानिष्टं करोति । अयं परमदयालुरिति सकलेष्टसिद्धिं कृतवानिति भावः । एवं सति तादृशस्य स्वरूपस्थितौ गानम्, लीलाप्रवेशे प्रलाप इति सूच्छां तदवस्थया निरूप्यते । अतः परं दशभावस्थायाः पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिबन्धनिवृत्त्या फलसिद्धिरिति सर्वमवदातम् । एतदेव सर्वं फलप्रकरणेपि निरूपितम्, विरहानुभवेन परीक्षानन्तरं 'रुतुः सुस्वरा'मित्याम्य 'तन्नः प्राणमिवागत'मित्यादिना । एवं स्वमार्गावपरित्यागस्वरूपं निरूप्य, अस्य दुर्लभत्वमाहुः । अयमिति स्वरूपनिर्देशः । तथा चेदप्रपः परित्यागः, साधनासाध्यत्वादिति दुर्लभः । तर्हि कथं सिध्यति तत्राहुः प्रेम्णेति । श्रीमदाचार्योक्तनिष्ठया साक्षात्स्वरूपमेवाकरणेन तत्स्वरूपे प्रेमासक्तिव्यसने सम्पन्ने चैतत्परित्यागाधिकार इति तदा सिध्यति, नान्यथा । अन्यसाधनप्रकरणेन नेत्यर्थः । अत एव दुर्लभप्रेमासक्तिजनितस्वरूपसम्पन्नामिलापजन्यदुःखं तेन लभो यस्येति तथा निरूपितम् । अथवा । प्राकृतस्याप्राकृते प्रेमामम्भर इति तदेतुं पश्चान्तरेणाहुः प्रेम्णा भगवत्प्रेम्णा इति । श्रीमदाचार्यादीकारणशेन न्यस्तानन्ददानोपयोगि प्रेम भगवतस्तस्मिन्नापत इति तस्यापि तत्सम्भवतीति तथोक्तम् ॥ ७-१३३ ॥

एवं स्वमार्गावकर्तव्यमिति निरूप्य तारतम्यज्ञापनार्थं ज्ञानमार्गावितदिधि निरूपयन्ति ज्ञानमार्ग इति ।

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रचलत्वादिति स्थितिः ॥ १६ ॥

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो मया द्विविधो विचारितः । तदेव द्वैविध्यं विचारपूर्वकमाहुः । एकः संन्यासः ज्ञानसाधनार्थं, अपरः ज्ञानोत्तरं मुक्त्यङ्गमित्यर्थः । तत्र संन्यासमिदं सिद्धौ जन्मशतैः अनेकशतसहस्रजन्मानन्तरं भवति । न तु शीघ्रम् । तत्र हेतुः । ज्ञानमिति । ज्ञानोत्तरं संन्यासाधिकारः । तत् ज्ञानं च साधनापेक्षम्, साधनं चित्तशुद्धिः, तदपेक्षा । तत्पुनर्यज्ञादिश्रवणान्मतं सम्मतम्, नान्यथा । आदिपदेन तपभार्दान्यन्यान्पि ज्ञेयानि । तत्रापि निष्कामत्वेन कृते चित्तशुद्धिः । तत्रापि बहुजन्मानन्तरम् । अत एवोक्तं बहूनां जन्मानामन्ते ज्ञानयान् भवतीति । कदाचित् ज्ञाने जातेपि सत्सलोकस्थितेरावश्यकत्वान्मुक्तैर्मिल्यः एवेति सिद्धिर्जन्मशतैरपीत्युक्तम् । एवमुत्तराङ्गसंन्यासं साधनफलसहितं निरूप्य, अत्रापि ज्ञानसाधनार्थं स चेद् भवेत्तदा तस्य फलासाधकत्वं निषीतफलकत्वं चाहुः । यतः पूर्वोक्तसंन्यासाधिकारो यज्ञादिकरणेन शतसहस्रजन्मानन्तरं चित्तशुद्ध्या ज्ञाने जाते भवति अतः कलौ चित्तशुद्ध्यभावेनैव कृतः संन्यासः पश्चात्तापायैव भवेत्, न त्वन्यथा । उक्तफलाय नेत्यर्थः । सत्सल्लेन्द्रियाणां कलिकालाधीनत्वे स्वस्वविषयासक्त्यात्तत्त्वामे तेषां लोलुपत्वेन स्वीयाभावात् । मया वृथेन संन्यासः कृत इति पश्चात्तापो भवेदिति लोलुपत्वेन स्वीयाभावात् । मया वृथेन संन्यासः कृत इति पश्चात्तापो भवेदिति भावः । केवलं पश्चात्तापमात्रमेव न भवेत्, किन्तु क्लेण विषयासक्त्या शेषमात्रपर्यवभाषित्यमपि । तदाहुः पापण्डित्यमिति । अन्तर्विषयासक्तिरहितदाश्रमोपमात्रं पापण्डित्यमुक्तत्वं भवेत् । चकारादारुद्रपन्नितलजनितं पापमपि भवेदित्यर्थः । तस्मादनिष्टपर्यवसानात् ज्ञाने ज्ञानसाधनार्थं न मन्यमेदिति भावः । नन्वेवं निषेधः कथम् । कथित्ममी-
धनः स्तेन्द्रियनिग्रहादिना तमर्थं साधयति चेत्तदाहुः सुमरां कलिदोषाणां प्रचल-
त्वादिति स्थितिः ॥ १४-१६ ॥

भक्तिमार्गे तेषां पापकर्तृत्वं मन्मथेदित्याशङ्कं न्यममेवोदाहृत्यन्ति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावनः ।

रास्यप्रेतोः परित्यागादप्यः केनाप्य मन्मथेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं पापां कुनोऽपरे ।

अन्यथा मानरो घातात् सन्धः गुपुः कश्चिन् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा अद्रयते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गेण चैत्यागिनः पूर्वोक्तदोषः प्रसज्येत तदा किं कार्यमिति प्रश्नः । तत्रोच्यते, ससाधनमित्यर्थः । तदेवाहुः अत्रारम्भे । भक्तिमार्गायत्यागारम्भे । यद्यपि आरम्भभेदेन विरहानुभवानन्तरं प्रचुरभावावस्थाभावसमयो ज्ञाप्यते, तथापि पुनर्नाशो न स्यात् । यतस्तस्य पूर्वमेव सकलेन्द्रियाणां भगवदधीनत्वात्, तत्रैव विनियोगकरणेन भगवत्स्वरूपैकनिष्ठविषयव्यसनवत्त्वमेव जातम् । न तु प्राकृतविषयग्रहणस्वभावोपि स्थितः, तत्तदभावे कुतः तत्तदोपसङ्गमणावकाश इति भावः । एतेन तादृशभावस्यापि फलान्तःपातित्वमेव, न तु साधनत्वमिति ज्ञापितम् । ननु तथापि विषयभोगपदार्थेषु दृष्टेषु परिक्रियित्वास्म्यं भवेदपि दृष्टो योऽन्तः नाशकः पदार्थः तस्याप्यभावात् नाश इत्यर्थः । पदार्थे दृष्टे कदाचित्सम्भवेदपि, प्रकृते व्यसनानन्तरं गृह्यस्मितेर्बाधकत्वं मत्तैव तत्पदार्थानां त्यागः कृत इति दर्शनस्याप्यभावात् तथेति भावः । अत एव 'यदा सादृश्यजनं कृष्या' इत्युक्त्वा 'तादृशस्यापि सतत'मित्यनेन तस्य त्याग उक्तः । ननु तथापि वासना चेतिष्ठति, तदपि तथा भवेदिति, तदभावमाहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । स्वास्थ्यहेतुपदार्थस्य परितस्त्यागाद्वासनासहितत्यागः परित्यागः, वासनया विषयग्रहणं भवति, तदभावाद्बाधः केन पदार्थेनास्य सम्भवेत् । अपि तु न केनापीति भावः । वासनासहितत्यागकथनेन दृष्टेति तस्मिन् न तद्वहणमिति सूचितम् । अनेन पदार्थास्तादृशस्य स्वास्थ्यहेतवोपि न भवन्ति, किन्तु भगवत्स्वरूपनिष्ठा एवेति ज्ञापितं भवति । एतदेवोक्तं निरोधवर्णने 'बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यतीति' । ननु तर्हि धृष्ट्यादिना स कदाचित्सम्भवेत् तत्राहुः । यद्यपि हरिः कालकर्मोदीनामपि सर्वेषां नियन्ता सर्वेश्वरः, तथापि तादृगवस्थानन्तरं स्वस्य रसात्मकत्वेनैव तादृशस्य निराम्यजनितबाधां कर्तुं न शक्नोति । तत्करणे न रसो न वा कीर्तिः, यतः स्वयं हरिः एतादृगवस्थाजनितदुःखं हन्तुमेव रमात्मकसाक्षात्फलरूपत्वेन प्रकटः । एतदेव 'पीताम्बरधरः सग्री'त्येतस्य विवरणे निवृत्तमित्यत्रापि हरिपदेन न एव भाव उक्त इति ज्ञापितं भवति । एतेनेदानीं बाधाकरणे स्वस्य फलरूपं हरित्वं च गच्छतीत्यत्रापि हरिपदेन स एव मान उक्तः । तद्व्यागोक्त्यर्थं निरूपितः । अत एव 'न पारयेह' इत्यादिवचनम् । एव गतिं हरिरेव न शक्नोति तर्हि अपरे कालकर्मोद्यदृष्टयः कुतः शक्त भवन्तीत्यर्थः । अत्रोक्तो दृष्टान्तमाहुः अन्यथेति । यद्येतादृशस्यापि हरिर्बाधां करोति, तदा मातरोपि स्वान्दानं मन्येः पोषणं न कुर्यात् । यथा तागां स्वपालवाचकरणमश्रयम्, किन्तु पोषणमेव इच्छन्ति, तथा हरिरपि मातः । एतेन हरिरपि ततोपपन्नं करोतीत्यपि सूचितम् । अथवा

हरेर्मातृदृष्टान्तकथनात् सुक्तत्वानुपपत्तेः क्रियायाश्च विध्यर्थकस्यापेक्षितत्वात् पुपुपुरिति
भूतार्थकतत्त्वयोगानुपपत्तेश्च कश्चन गूढामिसन्धिरस्तीति लक्ष्यत इति पक्षान्तरेण स
एवोच्यते । तथाहि । हरिस्त्रि न शक्नोति कर्तुं बाधामित्यत्रासाधारणो हेतुः, यतो मातरः
पुपुषुः इत्यन्वयसम्बन्धः । अयं भावः । पूर्वं श्रीमद्गोपिकानां गुरुत्वमत्र निरूपितमिति
गुरुत्वात्ता एव मातृरूपा ज्ञेयाः । यथा गुरोर्वरदाने फलसिद्धिः, तथा तासां दान एव तावतैव
सिद्धिः, नान्यथेति । तास्तादृशे अङ्गीकृते स्वभावपोषणं कृतवत्यः । अतस्तत्कृतौ प्रभोरपि
शक्त्यभावो युक्ततमः, तद्व्याधीनत्वादिति भावः । ननु ता एतावत्किमर्थं कुर्युरिति चेत्तत्राहुः ।
अन्यथेति । यद्येता एव स्वस्य गुरुत्वात्तस्मिन् पुत्रत्वेपि सिद्धे एव पोषणं न कुर्युस्ततस्ताः
जन्याः साधारण्यः सहजकठिनाः स्त्रियः । तास्तु मातरः स्वचालन् सन्त्येनं पोषयेयुरित्यर्थः ।
एतेन यदि ता अप्येवं कुर्वन्ति पुत्ररूपे तस्मिन्, एतासां परमवात्सल्यस्वभावात् पोषणं युक्तमे-
वेति निरूपितम् । एतदेवोक्तं निरोधवर्णने 'पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः' । एवं सति पूर्वोक्तानुपपत्तिद्वय-
मपि निरस्तं भवतीति सर्वमनवधम् । अत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च मातर इत्यस्यावृत्तिः कर्तव्या ।
ननु यया ज्ञाने स्वास्मिन् ब्रह्मभावस्कृत्या सर्वत्र ब्रह्मात्मकत्वभानादैक्यमेव भासते, ननु द्वितीय-
पदार्थभानम्, तेन च तेषां सर्वदा स्वास्थ्यं तिष्ठति, तथा प्रकृतेपि स्वास्मिन् भगवदावेशे नासा-
वहमित्यादिरूपज्ञाने केवलं तदैक्यभानमेव, न द्वितीयपदार्थसंज्ञे ज्ञानमार्गीयैक्यप्रतिपादक-
वाक्येन ऐक्यसाम्येन कदाचिदैक्यभावजनितमोहेन स्वास्थ्यं सम्भवेदित्याशङ्क्य तदभाव-
माहुः । पूर्वोक्तैतावत्प्रत्येकप्रत्युद्देशु सत्त्वमपि यदि तद्विचारणेनैतावत्पर्यन्तं तद्रक्षामेव कृतवान्
प्रभुः, तदा जानिनामपि वाक्येनैक्यप्रतिरूपेण भक्तं तादृशं न मोहयिष्यति । तथा
चोक्तं ब्रमरगीति श्रीमदुद्धवोक्तैः 'श्रूयतां प्रियसन्देशः' 'भवतीनां वियोगः' इत्याद्येक्यप्रतिपाद-
कज्ञानिवास्मैस्तासां मोहो न जातः, किन्तु तच्छ्रवणेन प्रत्युत्पातितसत्तैलमनितजलविन्दुपत्
प्रचुरतीव्रविरहामिज्वालजालज्वलितास्ता अभवन्ति । प्रकृतेपि तादृशावस्थायां तथा न करि-
ष्यति, प्रत्युत तद्वीतिमेव करिष्यतीति भावः । नन्वेवं सर्वपाञ्चस्वास्थ्यकारकं तापमेव कथं स्याप-
यति, तत्र हेतुमाहुः आत्मप्रदः प्रियश्च, अतः किमर्थं मोहयिष्यति । अयं भावः । अत्र
यति, तत्र हेतुमाहुः आत्मप्रदः प्रियश्च, अतः किमर्थं मोहयिष्यति । अयं भावः । अत्र
भगवान् रसात्मकः साक्षात्स्वरूपानन्ददानार्थम्, मुख्यतस्तत्र प्रीतिरूपो मुणश्च हेतुः । स वै
तादृशावस्थाभावे पुष्टौ न भवति, किन्तु च्युत एव तिष्ठति, तत्पुष्टत्वाभावे तदानमपि न मि-
ष्यति, रसात्मकत्वादेव साम्ये सर्वदा म्यापयति । एवं सति यत्र भगवतः स्वरूपानन्ददानेच्छा
पश्यति, तत्र तद्वाक्यजनितमोहो न भवति । यत्र नैनदुमयम्, तत्र मोहो भवतीति सप्र्यतो तथा
चोक्तं दशमस्कन्धे 'द्विषलीषु तदानन्ददानेच्छामावात् पुष्टिमार्गीयप्रियत्वाभावाच्च न प्रीत्ये
वपुरागाये'त्यादिज्ञानिवास्म्यजनितमोहो जातः । यतः ताः पगवृत्त्य सृष्टदानगमम् । पल-
प्रक्रमे तु श्रीस्वामिनीनां सर्वत्यागेनात्मनःपूर्वकमननस्यैव पूर्ववदेव 'श्रवणाद् दर्शना'दित्या-
दिशब्दः स्वात्मदानेच्छामज्ञानात् पुष्टिमार्गीयप्रियत्वमपि नियमान्वान्मोहो न जातः, प्रत्यु-

तेश्वरवाक्यानां सर्वाधिकबलत्वेऽपि तन्निराकरणं चकुरिति सुप्रकृतं किमर्थं मोहधिष्यतीति ।
 अतः परमेतावदुक्तस्य निर्गलितार्थमाहुः । यस्मात्साधनार्थपरित्यागो विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥
 अन्यथा पुष्टिमार्गीयभावाभावे तस्मिन् कृते स्वार्थात् पुष्टिमार्गीयपुरुषार्थाद्भ्रश्यते च्युतो
 भवतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाहुः इति मे निश्चिता मतिः । इति यस्य धर्मस्य यथा स्वरूपं
 तत्स्वरूपज्ञानादेव तस्मिन्निश्चयः । स्वमतेरेवेति स्वस्यैव मतिः प्रमाणत्वेनोक्ता ॥ १७-२१ ॥

एवं संन्यासनिर्णयं कृत्योपसंहरन्ति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इत्येवं प्रकारेण भक्तौ सत्यां एव संन्यासवरणं कर्तव्यत्वेन निश्चितम् । तत्र हेतुमूर्तं
 साधनद्वयमाहुः कृष्णप्रसादेन बल्लभेन चेति । कृष्णपदेन रसानन्दात्मक-
 गूढभावात्मत्वं सूचितम् । तादृशस्य प्रसादेन, प्रसादस्यापि नैकविषत्वं सम्भवतीत्युक्तं बल्ल-
 भेनेति, अतिप्रियेणेत्यर्थः । एवं एतेन भावात्मकप्रीतिगुणविशिष्टत्वं प्रसादस्य ज्ञापितम् ।
 तादृशत्वाभावे परित्यागस्वरूपज्ञानमेव न भवेत्, निश्चयः कथं कर्तुं शक्यः । तत्रापि
 विशेषेणेदमित्यतयेति मदुक्तस्य सन्देहो न कार्य इति निरूपितम् । निश्चयकरणप्रयोजनमाहुः
 अन्यथेति । एतत्करणाभावे परित्यागस्वरूपाज्ञानात् अधिकाराभावे कृते त्यागो स्वाद्वीकृतोपि
 पतितो भवेत्, पूर्वोक्तप्रकारेण भक्तिमार्गाद्वृष्टो भवेदित्यर्थः । एवं सति परमकारुणिक-
 स्वभावात् स्वकीयानां रक्षैव कृतेति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमदाचार्यकरुणां वर्णयामि कथं यतः ।

यतः स्वतस्त्यागभावप्रकाशं माद्वेऽकरोत् ॥ १ ॥

यथेमे ज्ञापिता भावाः स्थापयतु स एव तान् ।

यादृशस्तादृशः स्वीयस्त्वदेकज्ञरणं विभो ॥ २ ॥

यदनं मन्मतेर्दोषाद्विरुद्धं प्रभवः स्वतः ।

क्षमन्तां तन च तनाश्रयणं शरणं मम ॥ ३ ॥

इति श्रीघनदयामात्मजश्रीगोपेशचिरचितं

संन्यासनिर्णयविवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीगोपेश्वरविरचितविघृतिसमेतः ।

विविधविरहभाववेशजक्लेशमाजामनुभवविषयः सन् गोपिकानां कृपाब्धिः ।
कलयति निजरूपानन्दपीयूषपानं सकृदपि स कृतार्थं मां प्रसन्नः करोतु ॥ १ ॥

श्रीगोपिकाधीशपयातुगानां सेवाकथासक्तिसमर्थनाय ।
य एक एवास्ति विभुस्तमेव श्रीवल्लभाख्यं मुहुराश्रयेहम् ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभसूतोः श्रीविठ्ठलनामधेयस्य ।
पदकमलद्वयममलं मनसि मदीये समुल्लसतु ॥ ३ ॥

स्वाचार्यचरणपङ्कजपरागपुरूषाणपरमागान् ।
अभियन्दे पितृचरणानहमतिभक्त्या तदाश्रमतिः ॥ ४ ॥

अथास्मादाद्यतिलप्रमाणप्रतिपन्नरसात्मकश्रीपुरुषोत्तमविरहानन्दविविधभाववृन्दानुभव-
स्य सर्वात्मभावप्रपत्तिमात्रप्राप्यत्वात् सर्वपरित्यागमन्तरेण तदसम्भवादावश्यको भक्तिमार्गो
परित्यागः, स च कर्मज्ञानभक्त्यादिमार्गभेदाद्विभिन्नरूप इति स्वमार्गीयपरित्यागमविशि-
लक्षणमनाफल्यतां तत्तत्संशयवशंवदानां निजमार्गाद्दीकृतजीवानामविचारितः परित्यागः
पश्चात्तापयैव भवितेति मकलमंशयापनुत्तिपुःमं तदपगमाय स्वभक्तेषु परमानुपमदृग्वा-
किर्मीरितमूर्तयः श्रीमदस्सदाचार्यचरणाः क्रियित्वयोजनं प्रकटमुदीरयन्तस्माद्विचारप्रतिज्ञा-
माचरन्ति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गछिनये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने चिञ्चपतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलमितरतन्मन्थन्निर्व्वेनेन तयान्वेनोच्यते इति गद्वान्-
नान् तस्य च 'भो वै स' इत्यादिश्रुतिभ्यो रम्येन निन्दनादुक्तमविदुष्यग्मान्ननः
स्वमार्गपतेः स्वरूपानन्दं श्रीमदाचार्यव्ययसम्पन्नशायमुनेवादिपन्नतां मुक्तं गृह्यदिपु ननां
मन्त्रोपदेशेन यथाधिकारमनुभूयतामी निपयोगप्रयोगे तदनुवृत्तानां तदन्वयेनोच्यते-

द्विरनन्तविधैरभिलाषैः सन्ततं दन्तुरितस्त्वान्तानामस्माकं शुद्धपुष्टिमार्गीचार्यसम्बन्धिनामपि स्वमार्गमुख्यफलविप्रयोगमावानुभवो न भविष्यति । तस्य सर्वात्ममावान्तर्गतसर्वस्यागसाध्यत्वादस्मासु तज्ज्ञानसाध्यभावेन क तदाचरणतत्फलदिसम्भावनापीत्येवंरूपो य उक्तः । स पश्चात्तापपदेनात्रोच्यते । यतोयमुरीकृतमुरिपुमार्गनिपुणतराणामाचार्यवर्यपद-पद्मप्रसादजुषामेवाधिहृदयमुदयमासादयति, न पुनः साधारणानाम्, तन्निवृत्तिश्च भक्तिमार्ग-प्रवर्तकश्रीमदाचार्यचरणैकसाध्येति । तदर्थं परित्यागः संन्यासः स्वमार्गीयः श्रीमदाचार्य-चरणैर्विचार्यते । स्वरूपतः फलतः सम्यक्तया मार्गान्तरीयतदसङ्कीर्णत्वेन निरूप्यत इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यमाणविषया विचारितं स्वमार्गीयसंन्यासस्वरूपादिकं सम्यगवगम्य भगवदङ्गी-काराधिकारतारतम्यभाजस्तत्र प्रवर्तमाना विगलितपश्चात्तापास्तदनु रूपं फलमनुभविष्यन्तीति भावः । यद्वा । भक्तिज्ञानयोः सिद्धदशायामेष संन्यासः साधीयान्, न साधनदशायां, तदा तादृशवैराग्यविरहेण कृतस्यापि तस्यानिर्वाहात् पश्चात्ताप एव पर्यवसित इत्येतत्तारत-म्यानवगमे त्यक्ताखिलानामपि भक्तानां पश्चात्तापः, तद्दर्शनेन स्वस्यापि स स्यादिति तदनु-त्यक्त्यर्थं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । अथवा, जीवानां प्रसुप्तास्यर्थं भक्तिमार्गमाविष्कृत-वस्त्रिः श्रीमदाचार्यचरणैरवश्यं स्वमार्गीयः परित्यागोपि मुख्यफलसिद्धयर्थं प्रागेव निरूप-णीयः । स तदैव न कथं निरूपितः । किमिति विलम्बः कृत इति यः पश्चात्तापो भवेत्तद-पगमाय परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । ननु विचारविषयः परित्यागः कर्तव्यतया क्वभिहि-तस्तदनन्तरं तन्निर्णयवार्तेत्याकांक्षायामाहुः स मार्गद्वितय इति । स परित्यागो मार्ग-द्वितये भक्तौ ज्ञाने विशेषतः विलक्षणफलसाधकत्वलक्षणाद्व्यावर्तकधर्मतः प्रोक्तः, श्रुतिश्रीनागवतादिष्वमिहित इत्यर्थः । अत एव 'सन्त्यज्य सर्वविषया' नित्यादिषु यः सर्व-त्यागः श्रीव्रजस्वभक्तेषु स पर्यवसितविप्रयोगानुभवफल एव, ज्ञानमार्गीयेषु तु स नैवविधः, किन्त्वपवर्गपर्यवसायी । यद्वा, विशेषः परिपाकदशा भक्तिज्ञानयोस्तदनन्तरमेव परित्यागः प्रोक्तः । अन्यथा तद्धर्मनिर्वाहाभावेन दोषविशेषपर्यवसानापातात् । विशेषत इति त्यस्योपे पश्यमी । तथा च भक्तौ ज्ञाने च विशेष सिद्धदशापन्नत्वं प्राप्येति वार्थः । अथवा, विशेष-फल इत्यस्य प्रत्यासत्तिवशाज्ज्ञान इत्यनेनैवान्वयः । इत्यत्रैकजन्मनि परित्यागेन ज्ञानमार्गे मुत्तपभासादनेकजन्मसु तत्करणमेव विशेषपदार्थोवसेयः ॥ १ ॥

नन्वेवं कर्ममार्गेपि परित्यागकरणे किं वाधकमित्याशङ्कायां तन्निषेधमाहुः कर्ममार्गे न कर्तव्य इति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाच्छिचारणा ॥ २ ॥

कर्ममार्गे हि मन्त्रमन्त्रिणमभेदेनानेकविधकर्मकरणरूपः, तथानिपश्रुतिनिरूपितः तस्मिन्परित्यागो निगम्यग्न इति न कर्तव्यः । न च 'यदहोव विरजे' इति श्रुत्या योषित-ग्यात्परित्यागः सति निर्देदो दुषार इति वाच्यम् । कर्ममार्गस्य कल्त्रादिकलनाकन्दलितका-

मनाकलापस्य निर्वेदोदयनिदानमावायोगात् । न च निष्कामकर्मकरणं मनोमलिनिमानमप-
नीय विरक्तिमुत्पादयिष्यतीति वाच्यम् । तत्रापि सहधर्मिणीसाहित्यनैयत्येन तत्प्रत्यूहानपा-
यात् । न च निष्कामकर्मकरणमेव संन्यास इति वाच्यम् । कर्मत्यागस्यैव तथात्वोच्यते ।
न च काम्यकर्मत्यागमादाय तथात्वं शक्यवचनम् । सङ्कोचे मानाभावात् । कचित्तस्मि-
न्नपि तत्प्रयोगसौपचारिकत्वात् । मुमुक्षूणां सर्वतत्यागदर्शनाच्च । न च मुमुक्षुषु जीव-
न्मुक्तेषु च तत्तत्कर्मकृतव्यापृतिरुक्तैवेति वाच्यम् । भगवन्नियोगेनैव तेषु लोकसङ्ग्रहाद्यर्थ-
त्वात्तस्याः । किंवास्तामन्यद्वाधकम्, काल एव चलवद्वाधकस्तत्रेत्याहुः सुतरां कलिका-
लत इति । कलिकालस्तावद्भगवद्भजनस्यैव साधकस्तदतिरिक्तस्य बाधक एवेति तत्र तत्र
सिद्धम् । तथा च तथानूतातस्मादनिर्वाहप्रत्यवायादिकं प्रतीत्य कर्ममार्गे सुतरां संन्यासो
न कर्तव्य इत्यर्थः । एतेन काम्यकर्मत्यागलक्षणो गौणोपि त्यागः प्रत्युक्तः । मुख्याङ्गत्या-
गलो निर्दिष्टः, परमं देशादीनामप्युपलक्षकः । तेन कलौ देशक्रांशशुद्ध्यापि न परि-
त्यागः कर्ममार्गे सिध्यति । अत एवायुपस्तुर्यभागे संन्यास इति मतमपि वैराग्यं विना
तदसम्भवेन भक्तिज्ञानपरिपाक एव तद्वाङ्मनं तत्रैव मावकाशमिति कालादिदोषाच्च कर्ममार्गे
निरवकाशमिति ध्येयम् । एवं कर्ममार्गे परित्यागं प्रतिषिध्य भक्तिज्ञानमार्गयोः कर्तव्यतया
परिशेषिते तस्मिन् प्रथमं कुत्रत्ये विचारः कार्य इत्येताहुः अत आदाविति । यतः कर्ममार्गे
पापश्रौच्यात् परित्यागो न कर्तव्योतो भक्तौ ज्ञाने च कर्तव्यतया तद्विचारस्य प्राप्तौ
स्तस्य भक्तिमार्गप्रवर्तकत्वात् भक्तेः प्राथम्याच्च विद्वदशायां च तस्य कर्तव्यत्वादादौ भक्ति-
मार्गे परित्यागस्य विचारणा । भक्तिमार्गे किं साधनदशायामेव परित्यागः कार्यः, किं वा
फलदशायामाहोस्तिदुर्भयत्र चेतिरूपा क्रियत इति शेषः ॥ २ ॥

ननु भक्तिमार्गे परित्यागः स्थापितश्चेत्तदा साधनदशायामपि स कर्तव्य इत्याशङ्क्य
सहेतुकं तदनङ्गीकारमाहुः अथणादिप्रसिद्धार्थमिति ।

अथणादिप्रसिद्धार्थं कर्तव्यश्चेत् स नेप्पते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मश्च विरोधतः ।

गृहादेर्याधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विपद्याक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विपद्याक्रान्तदेहानां नावेष्टः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुग्राह्यः ॥ ६ ॥

अनन्तदीनि यानि नापनन्त्यानि तेषां प्ररूपेणान्यग्रस्य विद्विग्नित्यनिर्गृह्यादिषु
पामपकेषु न सम्भवतीति तदर्थं न परित्यागः कर्तव्यमेव । नेत्येव नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ।

श्रवणादीनां प्रसिद्धिरुक्तकृष्णं तदर्थं परित्यागः कर्तव्यश्चेन्नाङ्गीक्रियत इति वार्थः । कुत
 इत्याकांक्षायामाहुः सहायसङ्गसाध्यत्वादित्यादि । गृहादिषु तत्कार्यव्यासङ्गस्यानि-
 वार्यत्वादेकान्ततः श्रवणादिसाधननिर्वाहो न भवतीति तत्परित्यागेन कचिच्चित्तैकाग्र्येण
 सम्पादनीयमिति मनसिकृत्य वस्त्यागः स कथमुपपद्यतां, यतः श्रवणादीनि सहायसङ्गसा-
 ध्यानि, सहायाः कथञ्चादयो विविधस्वभावाः, तेषां सङ्गः सङ्गावेन तदुपसत्तिरूपः, तेन सम्पा-
 द्यान्यतस्त्यागानन्तरमावश्यकस्यासङ्गत्वादेर्भङ्गप्रसङ्गतः प्रशिक्षिलवैराम्यात् पुनस्तत्तदाकांक्षो-
 न्मज्जेन च न श्रवणादिसाधनार्थं परित्यागः शून्याभ्युपगमः । किञ्च, त्यागमात्राच्च कार्य-
 सिद्धिरिति श्रवणादिसिपाययिपोस्तत्साधनानां तत्तदवसरे उपेक्षितानां रक्षणं कर्तव्यं, तत्-
 त्यागः कथं लब्धात्मकः स्यात् । अपि च, साधनमार्गायस्य कृतेपि त्यागे तत्तत्पदार्थेषु
 श्रवणाद्यर्थमपेक्ष्येषु नाभिमानो निवर्तते, प्रतिक्षणमुदेत्येव, त्यागे च स निवर्तनीयः सर्व-
 येति तत्सत्त्वे स न युज्यते । साधनदशायां वेदान्नारूपभगवन्नियोगाच्च वर्णाश्रमधर्माणा-
 मुल्लङ्घनं न शक्यमित्युक्त्य एव त्यागः । अन्यच्च, श्रवणादिसाधनानां तद्वर्गैः परित्या-
 गधर्मैः पर्यटनादिभिः समं विरोधो न शक्यविधूनन इति न कथमपि साधनभक्तिरूपश्र-
 वणादिषु परित्यागः सम्भवति । ननु तथापि गृहादिकं सत्सङ्गासम्पादकतया श्रवणादिषु प्रति-
 पक्षनूतमतस्तदर्थं तत्परित्याग्यम्, तथा सति कदाचित् सत्सङ्गोपि स्यादित्याशङ्क्य समाधान-
 माहुः गृहादेरिति । बाधकत्वेन श्रवणादिविरोधित्वेन । साधनार्थं श्रवणाद्यर्थम् ।
 तथा यदि परित्यागश्चेत् । तदा अग्रेपि त्यागानन्तरमपि तथाविधदार्ढ्याभावात्तादृशैव
 परित्यक्तश्रवणादिपरिपन्थिगृहादिसदृशैरेव सङ्गो भवति, अन्यथा प्रकारान्तरेण गृहा-
 दिपरित्यागरूपेण श्रवणादिकं तु न भवतीत्यर्थः । ननु भवतु भवनादिपरित्यागकर्तृत्वाद्-
 गपरसङ्गः, तवाप्यन्तरुद्धतवैराम्यादिनेव श्रवणादिनिर्वाहो भविष्यतीति न तत्त्यागोनुचित
 इति चेत्, तत्राहुः स्वयं चेति । यदि वैराम्यमन्तर्जागरूकं भवेत्, तदा क्रमेण बाधक-
 निवर्हणे निर्वहेदपि श्रवणादिकम्, परन्तु साधनदशायां तादृशं तदेव दुरापम्, अतस्त्यागस्तु
 विरोधिभिर्विधूपेतैव, किन्तु स्वयमपि तु पुनः विषयैरागन्तुकरैरेकरूपैर्मोहैरैराक्रान्त उपम-
 र्दितः सन् क्लृप्तः कलिरूपात् भक्तातिरिक्तपरिपन्थिनः पापण्डी तत्तद्विरुद्धाचरणवान्
 भवेदित्यर्थः । सकामन इति पाठे क्रोधलोभाद्युपलक्षकात् कामतो यलिष्ठदोषात् स
 तथा स्यादित्यर्थः । तेन विना वैराम्यं त्यागोद्यमः, तत्तद्विषयप्रतिहतः, फलाय नावकल्यते,
 प्रत्युत प्रलयात्मकेन सम्पादयति, प्रमाणविरुद्धाचरणमुत्पाद्येति भावः । ननु विषयैराक्रमणपि
 श्रवणादिभिर्मग्नदोषैश्चाम्पि सम्मवातन्महिम्ना त्यागो निष्प्रलुब्ध इति चेत्तत्राहुः विष-
 याक्रान्तदोहानामिति । मग्नदोषैश्च मति त्यागे न कापि ध्वनिः । किन्तु निर्यदोहा-
 दिकं येषामाक्रान्तं तेषां हरेः सर्वदुःखहर्तृविषयदोषदवीयमो निर्दोषमेव्यस्याशो हृद-
 यादारागमनं तन् सर्वदा कस्मिन्नपि कान्ते न भवति । किन्तु 'विषयान् प्यायत' इत्युत्तरीत्या
 नात्र एव भवतीत्यर्थः । न च विषयाणां श्रवणाद्यभिमानाद्भ्रान्त्य तत्प्रयुक्तमग्नदोहा-

नुपपत्तिरिति वाच्यम् । 'नराणां क्षीणपापाना'मिति वाक्यात्तादृशेष्वेव श्रवणादि प्रयोज्य
प्रभावेशस्योपपत्तेः । न च 'वाच्यमानोपि मङ्गल' इत्यादिवाक्यैर्विषयसत्त्वेषि का क्षतिरिति
वाच्यम् । उक्तवाक्यानां विषयसुखवैमुख्येन सेवमानस्य प्रमादात्तत्कृतवाधेपि प्रभुरति-
कृपाद्रस्तदोपमपाकरोति, अतो न विषयामिषव इत्यभिप्रायकत्वात् । अत एव प्रायःपदमु-
पात्तं तत्र । एतद्वाक्यामिप्रायान्तरमस्मत्पितृव्यचरणकृतौ विवेकचैर्याश्रयविवृतौ विलोकनीयम् ।
एवं साधनभक्तिमार्गे समर्थितं त्यागाभावमुपसंहरन्ति अतोत्रेति । यतो बहून्येव
बाधकान्युक्तान्यतोऽत्र साधने भक्तौ श्रवणादिरूपसाधनभक्तिमार्गे त्यागः संन्यासः सुखावहः
आनन्दहेतुर्नैव भवतीत्यर्थः । साधनपदमेवकारश्च फलभक्तौ त्यागस्य सुखनैयत्यावगत्यै ॥

नन्वेवं भक्तिमार्गे न युक्तश्चेत्परित्यागः, तर्हि ज्ञानमार्ग एवास्मात्, एवञ्च भक्तिमार्गे
व्यर्थस्तद्विचार इति चेत्तत्राहुः विरहानुभवार्थमिति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ निष्ठन्त्येव न संशयः ।

पहिष्येत्प्रकटः स्वात्मा बहिष्यत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्वाज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वात्त्रात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

तुल्यः साधनमार्गाधित्यागयावृत्त्यर्थः । साधनभक्तौ परित्यागस्य बहुधापेक्षा-
स्तन्निवृत्त्यानात्ममेवेति स्मान्मन्त्र्य प्रमोः परमकर्मरूपदिनियदलनिषिद्धमात्रासादन-
लक्षणो यो विरहानुभवमन्दर्थं परित्यागः सर्वान्गमात्राद्भूतः संन्यासः प्रशस्यते, प्रशम्नो
भवति, किंवा प्ररूपेण मोक्षाधिकारपक्षणेन कल्पन इत्यर्थः । तेनानिप्रदिनभगवद्वि-
वागतबाधिकापक्षणेन निर्यापमानः परित्यागः परमपुमर्धेऽपनद्विप्रयोगमातुनानर-
तया भक्तिमार्गे भव्यतम एतेनद्विचारः शुचान्तर इति नाशः । ननु ज्ञानमार्गाधिसंन्यास-

ग्रहणे यथा विहितत्वात् कापायवस्त्रेषः क्रियते, स हि सात्त्विको मोक्षार्थः, तथा भक्ति-
मार्गीयसंन्यासग्रहणे स न भवतीति किमर्थं तत्सम्पादनमिति चेत्तत्राहुः स्वीयबन्धनि-
वृत्त्यर्थमिति । अत्र विरहानुभवार्थं भक्तिमार्गीये परित्यागे ज्ञानमार्गीयसंन्यासे प्रसिद्धो
वेपस्तं विना भार्यादिभिः प्रतिबन्धः कार्य इति स्वीयैर्दारादिभिर्यो बन्धः प्रतिबन्धः, किंवा स्वीयेषु
बन्ध आसक्तिः प्रतिबन्धरूपा तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यो, न चान्यथा, प्रकारान्तरेण ज्ञानमार्गीयेण न
कर्तव्य इत्यर्थः । यथा ज्ञानमार्गीयसंन्यासे तादृश्वेपसादृष्टविशेषद्वारापवर्गोपयोगित्वम्, न
तथा भक्तिमार्गीयसंन्यासे, तस्य स्वीयबन्धनिवृत्तिमात्रप्रयोजनत्वेनैवात्र कर्तव्यत्वादित-
रथा तदभावादिति भावः । ननु ज्ञानमार्गे गुरुतदुपदिष्टसाधनादेरिष्टसिद्धिः, न पुनः
संन्यासमात्राद्, भक्तिमार्गीयसंन्यासे तु तदप्रसिद्धेः कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्यां तत्रसि-
द्धिमाहुः कौण्डिन्यो गोपिका इति । कौण्डिन्यो महर्षिः स गुरुः प्रोक्तः, गोपिका
घोषनूपुररूपाः सीमन्तिन्यः, ता भक्तिमार्गीये विरहानुभवपर्यवसादिनि संन्यासे गुरवः
प्रोक्ताः, श्रीमागवतादिषु सम्यक्प्रथिता इत्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः । कौण्डिन्यस्यानन्तगुण-
वर्णनाकर्णेनोद्दिष्टतदभ्युपगमनादिमनोरथार्णवभवदनन्तभावसन्तप्तशेषकरणवृत्तेः कृत्स्नप-
रित्यागेन विषिन्गह्वरादिषु तद्भयेपणविवशस्य सर्वपरित्यागपूर्वकतादृगातिरक्षणविर-
हानुभवहेतुभावप्रकाशकत्वमस्ति । गोपिकानां तु स्वप्राणप्रेष्ठप्रस्तुरत्यन्तमावबत्तया
रासोत्सवादिप्रस्तावे तथात्वं स्फुटरमेवेति लोकवेदातीतशुद्धपुष्टिमार्गीयप्रकारस्य प्रभुणा
स्वप्रयोजनार्थं स्वमोग्यभक्तस्यापितस्य प्रथमं तत एव प्राकट्याचत्रैव गुरुत्वं समञ्जसतमम् ।
महर्षीं तु तद्दर्शनातिप्रकर्षतीत्यात्तदुक्तिः, प्रमाणमार्गीयस्यात्र मुख्यं गुरुत्वमयुक्तमिवेति ।
तेन गुरुत्वमत्रैतत्परित्यागफलसाधनीमृतभावप्रकाशकत्वं विवक्षितम्, न तूपदेष्टृत्वम्, तस्य
प्रकृतेऽभावात् । एतत्संन्यासस्य ज्ञानमार्गीयतद्विलक्षणत्वेनैतादृशस्यैव तस्य वक्तुमौचित्यात् ।
उपदेष्टृत्वस्यापि तदर्थज्ञापनमात्रौपमिकतया फलतो विशेषामावाह । अत एव 'एवं सत्यस्मि-
न्मार्गे स्वामिन्य एव गुरव इति ज्ञापितं भवती'ति निरोधविवृतिप्रकाशे श्रीमदसाधुचरणच-
रुक्तिश्चास्ति । 'स्वामिन्य एवे'त्येवकारानुसृत्य गुरुत्वमेतासामवसेयमित्यन्यदेतत् । किञ्च,
न केवलमेता एतादृशभावमात्रस्य निजमार्गीयस्य प्रवक्षिकाः, किन्तु यथा स्वभजनपरा-
णामेतद्भावफलं मिथ्यति, तथानुकम्पा सम्पादिका इति विरहानुभवात्मकफलोपयिकधर्म-
वत्त्वलक्षणं भावनत्वं गुरुत्वेपि न विरुद्धं, कर्तुरिव निमित्तकारणत्वमित्याशयेनाहुः
साधनं च तदिति । तत्रमिदं मुख्यं साधनं गोपिका एवेत्यर्थः । चोपर्थः । तेन श्रीम-
दाचार्यचरणानुग्रहभरविजृम्भिततत्पटितैतन्मार्गीयप्रकारपरिकलनावतामेतद्भावसजातीयभाष-
यत्तयेतद्भजनपूर्वकं प्रभुभजने यथोक्तमुख्यफलं भवतितरां निर्विचिकित्समिति भावः ।
अन एव भगवद्भजनापेक्षयाप्येतासां भजनमुत्तममिति सक्तिः श्रीमदाचार्यचरणानाम् ।
नन्वेवमेतासु गुरुत्वे व्यवस्थापितेति किमेतत्प्रकृष्टं स्वमार्गीयं साधनमित्यत आहुः
'माय इति । सर्वान्यमायानुष्ठानां भक्तानां निप्रयुक्तव्यदशावगृह्णन्मपनो मनोभगनिप्रयस्य

भावस्य भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन रसात्मकत्वात्तस्य भावनया स्वाचार्यानुग्रहभरसमुत्थतथाविध-
 भगवदङ्गीकारादेवोदयमानया सिद्धः पर्यवसितो यस्तत्सज्जातीयोऽनुभवैकगम्यो भावः
 स एव तन्मार्गीयतया पूर्वोक्ते परित्यागफले साधनमिष्यते, अन्यत् ज्ञानमार्गीयत्वागे
 प्रसिद्धं किमपि साधनत्वेन नेष्यते, नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । यद्वा । असिद्धस्य भावस्य सा-
 धनत्वायोगेन प्रियतमस्य गुप्ततया स्थितस्य विप्रयोगरीत्या तत्तद्भावपोषकस्य तादृग्भक्त-
 निजविषयकोत्कृष्टार्तिनिरीक्षणेन प्रतिक्षणविलक्षणरसभावानुभवविचक्षणस्य प्रभोः शुद्धपुष्टि-
 भक्तकर्तृकया परमार्तिपूर्वकप्रियान्वेषणतर्वादिप्रश्रुणगानतत्तदवस्थासम्बन्धिभावविषयिण्या
 भावनया तेजैव सिद्धः फलितो यः कोऽप्यनिर्वचनीयोनुभवैकविषयवैभवः स्वविषयातिरिक्त-
 स्मरणहरणस्वभावः स एवोक्तमक्तानामनुग्रहेणैव कदाचिदन्यत्रापि क्वचिदुदितः परित्याग-
 फले साधनमिष्यत इत्यर्थः । एतेनोक्तमक्तानां गुरुत्वं सम्यगुपपादितं भवतीति भावः ।
 नन्वहर्निशं विरहभावनामभ्यस्यतस्तत्परिपाकदशायां नियमतो वैकल्यावस्थादिकं
 यद्भवति तत् कथं फलरूपरसभावेऽन्तर्भावार्हम्, लौकिकतत्तुल्यरूपत्वदर्शनेन प्राकृतत्वस्य
 दुर्वारत्वादिति चेत्तत्राहुः विकलत्वमिति । विकलत्वमनुसन्धेयस्याननुसन्धेयस्य चा-
 ननुसन्धानानुसन्धानान्यथानुसन्धानादिजनको व्यभिचारिभावः । तथा तत्सदृशं व्यभिचारि-
 भावरूपं प्रथमानुभूतप्रियविषयकतत्तद्योत्कृष्टाभिलाषजनितमस्वास्थ्यं, येन तदतिरिक्ते यस्तु-
 नि रुचिष्याघातः । ईदृशभावानामन्येषामुपलक्षणमेतद्वयं फलीभूतस्य विरहभावस्य प्रकृतिः
 प्रकारः स्वभावो वा, हि यतः प्राकृतं लौकिकं दुःखादिजन्यं न भवति, अतः फलरूपरसभा-
 यान्तर्भावो नैतस्यानुपपन्न इत्यर्थः । नहि यज्जातीयं कार्यं दुःखादितो जायते, न तज्जातीयं
 युखादित इत्यस्ति नियमः । शोकादिव हर्षादप्यभूदभावेर्दर्शनात् । अत एवैवमुक्तं श्री-
 मदाचार्यचरणैर्देशमस्कन्धविवरणे, 'नहि दोषेणैव कार्यं भवति, गुणेन न भवतीति वक्तुं
 शक्यम्, दुःखादप्यश्रुणि आनन्दादप्यश्रुणीति । एवं संन्यासफलसाधनाद्यभिधाय,
 तत्सम्पत्तिमतो वाधकान्याहुः ज्ञानमिति । एवं विकलत्वास्वाध्यादिना वर्तमानस्य सतस्तस्य
 भक्तिमार्गीयपरित्यागवतः । किञ्चैवं परित्यागप्रकारेण वर्तमानस्य भक्तिमार्गीयस्य तस्य
 विरहभावाभेदानुभवरूपं बहिःसंवेदनाद्यभावाद्वा तादृ-
 क्तीव्रतापोषशामकतया स्वास्थ्यप्रयोजकं, गुणा भगवतो धर्माः, पूर्वं पशुधानुभूता पशव-
 एषानुभवैकवेद्या ये सज्जातीयमवैर्भक्तैः सम्भूय मूयः क्रमेण मियो गीयमानाः स्वास्थ्यमु-
 पनयन्ति, वाधका विरोधिन् इत्यर्थः । ननु ज्ञानमार्गे संन्याससद्वृत्तात् ज्ञानाद्यादृशं फलम्,
 भक्तिमार्गेऽपि त्यागात्तादृशमेव भविष्यतीति न फलतः कोपि विशेष इति चेत्तत्राहुः सत्य-
 लोक इति । फलभेदः सामग्रीभेदप्रयोज्य इति ज्ञानमार्गीयेण संन्यासेन विशेषितात्
 ज्ञानात् तत्त्वज्ञानात् सत्यलोके स्थितिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति यावत्, सा ज्ञानमार्गीयस्य संन्या-
 सिनो भवति, भक्तिमार्गीयस्य तस्य विरहभावानुमानकभावमिद्विहेतुभूतया भावना

सहकृतत्वाच्च भक्तिमार्गीयत्वाग्रे, भावना साधनं प्रयोजिका, तत्र फलमपि तथा, तेनैव प्रकोरेण विरहानुभवात्मकं भवेत् । नतु सत्यलोकादिसदृशं, कारणानुरूपस्यैव कार्यस्य न्याय्यत्वात् । सत्यलोकाद्येतत्त्यागफलयोस्तारतम्यं तु सुमेरुसर्पपयोरेव सुप्रसिद्धमेवेति क इतोधिको विशेषोभिधेय इति भावः । किञ्च, ज्ञानमार्गीयस्य त्यागिनः फलं यन्मुख्य-तयाशातमपवर्गाख्यम्, तदपि न त्वरितमेव भवति, किन्त्वतिविलम्बेनैवेत्यभिसन्धायाहुः तादृशा इति । तादृशाः संन्यासविशिष्टज्ञानवन्तः सत्यलोकादौ ब्रह्मलोकादायवान्तरफल-तथोपनते तिष्ठन्त्येव, न तु झटिति मुख्यन्त इत्यर्थः । 'ते ब्रह्मलोके स्वि'ति श्रुत्या तन्मुक्तिविलम्बाधारणात्तल्लोकस्थितिरसन्दिग्धेति न संशय इत्युक्तम् । तेन भक्तिमार्गीयत्याग-फलचिन्तायामविचारितरूपिरस्याप्यस्यातिचिरेणैव चेत्प्राप्तिः, तदा तदाशामप्यवलम्ब्य स्थितिः श्रेयसी, न पुनरेतद्बुचिलयोप्युचित इति भावः । नन्वेवं भक्तिमार्गीयत्वाग्रेपि क्षुतः शीघ्रं फलसम्भवो यतस्तत्प्रतिबन्धकस्तत्तदहन्ताममतादिरूपो बन्धस्तदवस्थस्तन्नाशश्च ज्ञानादिकं विना कथमित्याशङ्क्य तत्प्रकारमाहुः बहिश्चेदिति । सर्वपरित्यागानन्तरं विरहभावभावनाभ्यासभूयस्त्वादन्तस्तद्भावरूपेण स्थितोऽत एव स्वात्मा निरुपधिप्रियत्वाजीवन-हेतुत्वाच्च तत्त्वेन स्फुरितः स कदाचिदत्युत्कटतापवैकुण्ठ्यादिभावस्वभावाद्यादृशोन्तर-नुभूयते तादृशो बहिः प्रकटो दृगादिभोचरश्चेद्भवति, तथाभूतश्च यदि पुनरन्तःप्रविशेत् तत्र दृष्टान्तो बह्विवदिति । यथा काष्ठनिष्ठो बहिः कदाचिन्मथनादितो बहिः प्रकटीभूय पुनस्तन्मध्ये प्रविष्टः काष्ठतामषाकृत्य बहिरूपतां सम्पादयति, तथा भगवानप्यात्मत्वे-नान्तःस्थितो विरहभावोद्रेकाद्बहिर्गम्यतः पुनः सम्बद्धः सर्वथा प्रतिबन्धकमपनीय निज-भावरूपतां सम्पादयतीत्यर्थः । बह्विदृष्टान्तेन स यथा तापहेतुरूपेणैव सम्बद्धः स्वरूपात्म-कत्वं कुर्वते, तथा भगवानपि विप्रयोगभावप्रकारेणैव सम्बद्धस्तद्भावरूपतामित्यपि सूचितम् । तदैव पुनः प्रवेशक्षण एव सकलः सर्वोपि तत्तदहन्ताममतारूपो बन्धो नाशमेति प्राप्नोति, न चान्यथा, प्रकारान्तरेणात्र प्रतिबन्धकस्य नाशो न भवतीत्यर्थः । नन्वेवं कार्त्स्न्येऽहन्ता-ममतात्मकस्य बन्धस्य निरले प्रलयानलदप्यतिप्रबले विप्रयोगे च प्राचुर्यमश्नति, जी-यतेनाशङ्क्यं स्यात्, तत्तदसमावाप्तुगवस्तु दूरदूरतर इत्यत आहुः गुणास्त्विति । तुग्वन्दः प्रकारान्तरेणैव वृत्त्यर्थः । गुणाः स्वरूपात्मका भगवद्धर्मात्मकाः ते पूर्वं तथा तथा-नुमृता नियोगदशामां सङ्गराहित्यात् बहिःप्रियदर्शनाद्यभावात् अतिविरहतापनिवृत्ततया यमपि प्रकारं प्राप्नुयतां मकानामग्निमैत्रिधरमातुमवाय भगवता सर्वभावेन रक्षणी-यानां जीवनार्थं भवन्ति । नतु सास्थ्यमप्युत्पादयन्ति येन तद्भावान्तरायः स्यात् । हि युक्तोयमर्थः । रसात्मकस्य धर्मिणो निरद्वेषे सन्दिग्धस्थितोनां जीवनं स्वरूपात्मकतया तदीयगुणानामेव शङ्क्यं यतः । यद्यपि धर्मिणो निरद्वेष्य सन्निधिकरतया सर्गनिरोधाय-क्याशीन कथमपि न जायन्ति, तथापि तस्य निवृत्त्युपानप्रादुर्भावस्यप्रदत्वतिपां

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ॥ १६ ॥

तुशब्दो भक्तिमार्गीयत्यागव्यावृत्त्यर्थः । ज्ञानमार्गे मोक्षार्थं विविदिपाविद्वत्तामे-
देन द्विविधोपि संन्यासो विचारितः । तदेवाहुः ज्ञानार्थमिति । ज्ञानार्थं ज्ञानप्रयोजनार्थं
यः स विविदिपासंन्यासस्तस्य ज्ञानेच्छाप्रयुक्तस्य ज्ञानोत्पादनोपयोगित्यात् । उत्तराङ्गं सु-
कृत्यङ्गं यः स तु विद्वत्संन्यासस्तस्य ज्ञानोत्तरभाविनो मुक्तावेवोपक्षयात् । चकारेण मुक्तिचर-
मकारेण ज्ञानेपि तदुपयोगः सूच्यते । तत्र विविदिपासंन्यासः कलौ न सम्भवतीत्यभि-
धास्यते । विद्वत्संन्यासस्तु यद्यप्यस्ति, परं तस्मिन् सिद्धिर्मुक्तिर्जन्मशतैरेकजन्मभिर्भवति ।
'यहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत' इति प्रभुवाक्यात् । ज्ञानार्थं संन्यासस्तु कलौ
न सिध्यतीत्याहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं च न केवलं संन्यासाद्भवति, किन्तु साधनापेक्षं
यज्ञदानाद्यधीनं मतं, साधनत्वेन यज्ञादीनां श्रवणात् । 'तमेवं वेदस्तुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन' इति श्रुतेः । तानि च देशकालादिसाध्यानि, तच्छुद्धिः कथमपि
कलौ न भवति । यतोतः कलौ स विविदिपासंन्यासः कृतः पश्चात्तापायैव
भवति, नान्यथा, यतः फलान्तरमपि शंस्येतातः सर्वथैव न कर्तव्य इति भावः । किञ्च,
न केवलं पश्चात्तापस्तस्य पर्यवस्यति, किन्त्वन्यदपीत्याहुः पापण्डित्वमिति । पापण्डित्वं
स्वधर्मविरुद्धाचरणं च भवेत् । अपिशब्दस्तज्जन्यपापसमुच्चयार्थः । यस्मादीदृशोयं संन्यास-
स्तस्मात् ज्ञाने ज्ञाननिमित्तं न संन्यसेदित्यर्थः । यद्वा । ज्ञानेन हेतुना संन्यसेत्, नतु तेन विना
तथेत्यर्थः । अपिच युगान्तरे यथा कथञ्चिद्विविदिपासंन्यासस्य निर्वाहः शक्नोतापि, कलौ
तु कलपापि नेत्याहुः सुतरांमिति । कलिदोषाणां यहूनां प्रबलत्वादश्रवणवाधत्वादिति
स्थितं, पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

ननु यदि कलिदोषप्रायत्याज्ज्ञानमार्गे न संन्यासस्य निर्वाहस्तर्हि तत एव भक्तिमा-
र्गेपि तस्य तथेति तुल्यमित्येवमाशङ्कन्ते भक्तिमार्गेपीति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा हि कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नादाः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावात् ।

स्यास्पृहेतोः परित्यागाद्यापः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरयं न आहोनि कर्तुं यापां कुतोऽपरे ।

अन्यथा भान्तरो पालाश सन्त्यः पुष्पुः कञ्चित् ॥ १९ ॥

लत्वाद्भक्तविषयकैर्भावैः स्वस्य तदधीनत्वभावात् निरवधिकृपानिवृत्तस्य प्रकटितत्वात् । ननु तथापीश्वरः स्वतन्त्रः कदाचिद्भावमन्यथयेदेव, न तु नियमेन पोषयेदित्याशङ्क्य तस्य स्वभाव एवेदं यदेतद्भावं पोषयत्येव, न तु नाशयतीतीममर्थं व्यतिरेके दृष्टान्तेन समर्थयन्ति अन्यथेति । यदि भगवान् स्वरूपाभूतैरुक्तभावैर्भक्त्या च पोषयेत् क्वचित्, किन्त्वेतद्भाववाधनमेव कुर्यादिति तदा लोके मातरो जनयिष्यो बालान् स्तनन्धयान् स्तन्यैः क्वचित् न पुष्टुपुर्न पोषितवत्य इत्यपि स्यात् । तत्तु तथाभूतस्वभावानां तासां सर्वथैवाप्रसिद्धमसम्भावितमशक्यं च, एवं भगवतोपि स्वरूपाभूतैर्भक्तानामपोषणेनेतद्भावनाशनरूपमित्यर्थः । तेन स्तन्यादिदानेन बालकानामपोषणे यथा मातृपुत्रास्तस्य स्वभावस्य तेषां जीवनस्य चान्यथाभावः स्यात्, तथा स्वरूपाभूतदानेन भक्तानामपोषणे स्वरूपात्मकानुभूयमानविप्रयोगभाववाधनलक्षणे भगवति तादृक् स्वभावस्य भक्तानां जीवनस्य चान्यथाभावः स्यादिति भावः । ननु यद्यप्ययं भावः सर्वाशङ्क्य-वाधस्तथाप्येतद्भावस्य बहिःसंवेदनदशायामेयोद्गमसम्भवेन ज्ञानस्य च तन्नाशकत्वेनेतादृशभाववतो भक्तस्य भगवदिच्छया ज्ञानिभिः संगे सति तद्वाग्यैरेतद्भावविपर्ययेन चित्तस्थान्यथावृत्तिरूपो मोहो भविष्यत्येव, तेन च फलप्रतिषेध इति चेत्तत्राहुः ज्ञानिनामपीति । यद्यपि 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्यैत्यादिवाक्यैर्ज्ञानस्य तादृशभक्तिपरिपन्थित्वमिति तद्वत्संगे भवति भाववैपरीत्यं, तथापि भगवान् भक्तं तादृशं ज्ञानिनामपि वाग्येन ज्ञानाद्भक्तेराधिक्य-ज्ञापनाय तन्मार्गीयाणां संसर्गं संपाद्यापि तद्वाग्येन बहिःसंवेदनविषयनद्वारा तद्भावविरोधिना अत्युत्कटभाववन्तं न मोहयिष्यति, तथा सति तद्भावमेव तस्य न सम्पादयेत्, प्रयोजनाभावात् । अग्रे तस्य ज्ञानिवाग्यादिभिर्निरस्यत्वात् । किञ्चैवं सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणसिद्धं ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गास्वाधिक्यमुत्तिदेत् । अतो भक्तस्य भावः केनाप्यन्यथा कर्तुमशक्य इति न फलप्रतिषेधसम्भावनापीति भावः । लक्षप्रयोगेषामपि मोहानुत्पादः सृज्यते । ननु प्रभु-कृतिप्रयोजनमाकलयितुमशक्यं तदिच्छामन्तरेणेति कदाचिदुक्तमपि भावं प्रत्यादितुं श्येत्, तदा ज्ञानिवाक्यैर्भक्तमपि मोहयेदेवेत्याशङ्क्यामाहुः आत्मप्रभु इति । यत् आत्मानं रसरूपं भक्तेभ्यः प्रकर्षेण निमुक्तसंकोचतया ददाति, प्रियः प्रीत्याश्रयश्च, अपिशिष्टात्तदधीनश्च भवति, एतो दत्तितस्य स्वरूपस्यैतद्भावतिरिक्तप्रकारेण दानसम्भवादेतद्भावविरहिते तदानाभावेना-स्मादेतत्प्राप्तेः प्रीत्यन्यथात्वप्रसङ्गे प्रयोजनाभावप्रौढ्याच्च किमर्थं मोहयिष्यतीत्यर्थः । एवं स्वमार्गीयं परित्यागं सम्यग्भिचार्यं तं कर्तुमुपदिशन्ति तस्यादिति । यस्मादुक्तातिरिक्त-प्रकारेण धृतः परित्यागः पश्चात्तापैरुपर्ययमितस्तस्मादुक्तो यः प्रकारो 'निरहानुभवार्थं नि'त्यादिना तेन परित्यागो भक्तिमार्गीयः संन्यासो निधीयतां क्रियतामित्यर्थः । तथा सति पश्चात्तापनिवृत्तिरुक्तप्रत्ययमन्यद्भङ्गं भविष्यतीति भावः । ननूक्तपरित्यागफलस्यैतत्प्रकारेणैव सिद्धानि प्रसारान्तरूपमित्यग्रे किञ्चित्प्रयोजनं भविष्यत्येव, तस्यापि तत्र तत्रोक्तत्वादिति चेद्यत्राहुः अन्यथेति । अन्यथा प्रसारान्तरेण संन्यासे स्वाधीनत्वं स्वप्रयोजनात् अद्वयमेव प्रथे मरति, तेन पश्चात् तत्र एव मरेदिति मे एतद्भावतत्त्वाभिन्नस्य निश्चिता मतिर्निःसन्दि-

ग्या बुद्धिरतो मदीयैस्तेनमत्यनुसारिभिः प्रकारान्तरं सर्वथैव नोपादेयमित्यर्थः ॥ १७-२१ ॥

उपसंहरन्ति इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासचरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतिशब्दः समाप्तौ । कृष्णप्रसादेन कृष्णः फलात्मा, यश्चोदाद्युत्सङ्गलालितः, तस्य प्रसादः, परमकाष्ठापन्नोऽनुग्रहः, तेनासाधारणालौकिकहेतुनालौकिकसैतन्निश्चयजनना-
सामर्थ्यात् बल्लभेनेति प्रक्षितेन प्रभोः प्रियेणात एव रसान्मकतत्त्वरूपस्य संयोगविप्रयोग-
भावतदयान्तरभेदानुभववता भक्तौ फलरूपायाम् संन्यासचरणं पुष्टिमार्गीयपरित्यागा-
ङ्गीकार इति यावत्, तत् विशेषेण स्फुटतया गुप्ततया वा निश्चितं निर्धारितं, अन्यथा एत-
न्निश्चयभावे फलरूपभक्त्यभावे वा प्रकारान्तरेण संन्यासमुरीकुर्वन् पतित उक्तस्वमार्गीय-
संन्यासफलात् प्रच्युतो दोषवांश्च भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीविठ्ठलेशचरणाब्जयुगानुगश्रीकल्याणरायतनयेन मुदा विचार्य ।

गोपेश्वरेण विहिता विवृतिर्वितन्यात् संन्यासनिर्णय इयं विदुषां विनोदश्च ॥ १ ॥

इतिश्रीश्रीगोकुलाधीशपदसरसिजसेवापथप्रवर्तकश्रीबल्लभाचार्य-

चरणाब्जरजोणुशरणश्रीकल्याणरायात्मजश्रीहरिरायानुज-

श्रीगोपेश्वरविरचिता संन्यासनिर्णयविवृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतविवरणसमेतः ।

स्वाचार्यवर्धचरणोदितभक्तिमार्गप्रारम्भकालिकजनत्यजनप्रकारम् ।

संन्यासनिर्णयमयं विवृणोति दासः श्रीबालकृष्णपदपद्मनिवेशितात्मा ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा यदा देहदेशपरित्यागविषयकं भगवदाज्ञाद्वयं पुरःस्फूर्तिक-
विचारेण न कृतवन्तः, तदा सेवकत्वात् पश्चात्तापे जाते, लोकस्यागविषयिण्यां भगवत्स्तुती-
याज्ञायां जातायां, विचारितवन्तः, किं भगवान् मनुष्यप्रसन्नोऽस्ति, नवेति । तत्र यद्यप्रसन्नः
स्यात्, उपेक्षेतैव, न त्वाज्ञापयेद्, अतो द्वितीयैव कोटिः, परं तत्र किं कारणमिति
विचारो सूक्ष्मटीकानिवृत्त्याऽतिसर्जनरूपदेशत्यागस्य, माधवभट्टकाश्मीरिनिवृत्त्योपचयरूपेदह-
स्यागस्य च भगवत्तैवं कारितत्वात् पूर्वाज्ञयोर्देशदेहशब्दौ योगिकावयगतौ । ततस्तदाज्ञाद्वयं भग-
वतानेन प्रकारेण साधितमित्येव कारणमिति निश्चित्य पूर्वाज्ञाद्वयवस्तुतीयस्या अपि दुर्ज्ञेयतां
निश्चित्य, यद्यप्याज्ञाद्वयं सम्पन्नम्, तथापि स्वतस्तु न कृतम् । अतस्तदकरणजः पश्चात्तापः
कथं निवर्तत इति विचारे करिष्यमाणाज्ञाविषयविचारदेव भगवान् निवारयिष्यतीति
निश्चित्य स्वावस्थासूचनपूर्वकं परित्यागनिरूपणं प्रतिजानते पश्चात्तापेत्यादि ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गछितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

अन केचित् प्राग्रो भक्तिमार्गविपरित्यागेतरमवपदार्थान् निचार्य त्यागविचाराभाव-
जनितस्वपश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागविचारप्रतिज्ञेत्याहुः । अन्ये तु कर्ममार्गीयाणां संसार-
वैराग्यस्य वार्धन्येप्यमात्रात् तत्प्रवृत्तयेन कदाचिद्भगवदीया अपि तादृशा मा मूढचित्ते-
भ्यः सुतोपायस्य संन्यामस्य निरूपणप्रतिज्ञेत्युक्त्वा, शरीरवैकल्ये जाते पूर्वदशां स्मृत्वा, मया
पूर्वमेव भगवदर्थं किमिति न बलः कृत इतीदृशो यो भगवदीयानां तापः स पश्चात्तापइत्याहुः ।
देहे तु भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च साधनदशायां सिद्धदशायां च परित्यागः कर्तव्यत्वेनोक्तः,

तत्राद्यायां पूर्णवैराग्याभावेन सम्यक्परित्यागासम्भवात् पापण्डित्वप्रसङ्गेन पश्चात्तापायैव सः
 स्यात्, एतत्तारतम्यज्ञानाभावेन भगवदीया अपि पूर्व परित्यजन्तः पश्चात्तप्ता भवेयुः, तथा
 तान् दृष्ट्वा स्वयमाचार्या अपि पश्चात्तापमाप्नुयुरिति तदुभयविधपश्चात्तापानुदयाय प्रतिज्ञेलाहुः ।
 'अपरे तु आचार्यैर्निबन्धे 'त्रिदण्डं परिगृहीतं सर्वशास्त्राविरोधि त'दित्याज्ञापनात्तद्वीक्ष्य पुष्टि-
 मार्गीयोपि तुरीयाश्रमत्वेन त्रिदण्डं परिगृह्यन् पश्चात्तापमाप्नुयाद्, अतस्तदनुदयाय पुष्टि-
 मार्गीयसञ्ज्ञासविचारारम्भ इत्याहुः । अन्ये तु श्रुत्यादिग्रन्थाप्रतिपन्नस्य रसात्मकस्य भगवतो
 विरहात्मकभावानुभवः सर्वात्मभावप्रपत्येकलम्बः सर्वपरित्यागं विना न सम्भवतीति तस्य
 त्यागस्य स्वरूपादिकमविदुषां ज्ञानादिमार्गेणच परित्यागस्योक्तत्वात् सन्दिहानानां स्त्रीयानाम-
 विचारतः परित्यागः पश्चात्तापायैव भवेदिति तदभावाय विचारारम्भ इत्याहुः । मया तु
 तेषां परस्परविसम्मतिमवलोकयान्तःकरणप्रवोचघन्यस्यपश्चात्तापपरित्यागपदयोरत्र प्रत्यभिज्ञा-
 नात् स एव पश्चात्तापोत्र निवर्त्यत्वेनाहत इति न दोषः । ननु भगवदाज्ञाया जातत्वात्
 तथा तत्कर्तव्यतायाः स्वयं च निश्चितत्वाद्विचारस्य किं प्रयोजनमत आहुः स इत्यादि
 विचारणेत्यन्तम् । स परित्यागः मार्गद्वितये प्रोक्तः, मार्गस्य द्वितयं मार्गद्वितयम् । अत्र
 संख्याया अवयवे तयवित्यनेन द्विशब्दादवयवे तयप् । अवयवशब्दश्च 'भङ्गं प्रतीकोवयव'
 इति कोशादङ्गाख्य एकदेशे रूढः, सोत्र न सङ्गच्छते, सदख्याया गुणत्वेन तत्र देशमे-
 दस्य वक्तुमशक्यत्वात्, किन्तु 'सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयवविनामिहे'ति द्वादशस्कन्धे
 उपादानकारणेपि प्रयुक्त इति तदत्र ग्राह्यम् । तथा च संख्यायाः कारणं संख्येयं तदत्र
 वदति । समासे मार्गसेत्यभेदे षष्ठी, तेन मार्गभिन्नौ यौ द्वित्वसंख्यासंख्येयौ तयोः
 प्रकर्षेणावश्यकर्तव्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । तत्र कौ तौ मार्गावित्यपेक्षयां, कुतश्च तयोक्त इत्यपे-
 क्षायां चाहुः भक्तौ ज्ञाने विशेषत इति । भक्तिमार्गे आरम्भदशायां सिद्धदशायां
 च, ज्ञानमार्गे विविदिपादशायां विद्वदशायां च वैराग्याद्यतिशयरूपं विशेषमभिप्रेत्योक्त
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

इत्यर्थः ॥ १ ॥
 ननु 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्तया, ज्ञानं कर्म च भक्तिर्भोक्तृका-
 दशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् त्रयोपि योगा नृणां श्रेयःसाधनत्वात्तुत्या इति कर्ममार्गे कुतो
 प्रोक्त इत्यत आहुः कर्ममार्गे इत्यादि ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

चातुराश्रम्यपक्षेण यद्यपि कर्ममार्गं उक्तस्तथापि 'कर्मयोगस्तु कामिना'मिति भगवता तस्य कामाधिकारकत्वेनोक्तत्वात्परित्यागस्य च वैराग्याधिकारकत्वात्तत्र न कर्तव्यः । यद्यपि 'पनाद्वा प्रपन्नेद्विद्वानातुरो वायु दुःखित' इत्यनिरमा आतुरभयमीतयोस्त्युक्तस्तथापि कलि-

कालतः कलिकालं प्राप्य सुतप्तं न कर्तव्यः । कलिर्वर्ज्येषु संन्यासस्यापि गणनादित्यर्थः । तर्हि मास्तु कर्ममार्गे तस्य कर्तव्यता, तथापि यत्रोक्तस्तेनैव यथा कर्तव्यो, निवारस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायामाहुः अत इत्यादि । अतः तत्तन्मार्गे तत्तद्दशायां परित्यागस्योक्तत्वात् भक्तिमार्गे आदौ आरम्भे कर्तव्यत्वमभिप्रेत्य विचारणा यथा कथञ्चित्संज्ञातभक्तेः दुस्रो भक्त्युत्कर्षजनकश्रवणादिनिर्वाहार्था एका आरम्भदशा, तैरम्यस्त्वेरासक्तिसिद्ध्यर्था द्वितीया, तदुत्तरं व्यसनसिद्ध्यर्था तृतीया, तत्र यस्यां दशायां कलिकालादिकृतदोषसम्बन्धो न भवति तदर्थं तदीयदशाफलस्वरूपप्रकारविचारः क्रियत इत्यर्थः । एवं साधेन प्रयोजनमुक्तम् ।

अत्रायमर्थः । एकादशस्कन्धस्य सप्तदशध्याये, 'यथातुष्टीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् । स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तन्मे व्याख्यातुमर्हसी'त्युद्धवप्रश्ने चातुराश्रम्यं वदता भगवताष्टा-
दशाध्याये 'इष्टया यथोपदेशं मा'मित्यादिभिः पञ्चदशभिः संन्यासाश्रमरूपः परित्याग उक्तः । तदनन्तरं भक्तिवैराग्ययोराधिक्ये 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा भद्रक्तो वानपेक्षकः, सलिङ्गाना-
श्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर' इत्यादिभिः सार्धदशभिरवैधश्च परित्याग उक्तः । अत्र च ज्ञानभक्तिमार्गिणोर्धर्माः समाना एव सङ्कीर्णोक्ताः । एष पूर्वोक्तेषु बोध्यम् । तथा 'न्यासे कृटीचक्रः पूर्वं बहोदो हंसनिष्क्रिया'विति चत्वारो भेदाः संन्यासस्य तृतीयस्कन्ध उक्ताः, तेन मार्गनयेषु तस्य कर्तव्यता । यद्यपि कर्ममार्गे तृतीयस्य चतुर्थे पादे 'पुरुषार्थेति शब्दा'दिल-
धिकरणस्ये 'प्राचारदर्शना'दित्यादिषु पञ्चसु सूत्रेषु वशिष्ठादीनां ब्रह्मविदामग्निहोत्रादिकर्म-
करणाचारदर्शनात्, 'जनको ह वै बहु दक्षिणेन यज्ञेनेज' इति ब्रह्मविदोपि जनकस्य कर्म-
करणश्रुते 'स्त विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतौ विद्याकर्मण्यां फलारम्भश्रावणात्,
'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा तं दर्शपूर्णमासयोर्गृणीत' इति कल्पश्रुतौ ब्रह्मविदोपि ब्रह्मत्वेन त्विक्त्यश्रावणात्,
'आश्विन धूम्रलाममालभेत यो दुर्वाहणः सोम पिपासेत्, ऐन्द्राग्र पुनरुत्पृष्टमालभेत य
थातृतीयात् पुरुषात् सोम न पिबेत्, त्रिछिन्नो वा एतस्य सोमपीयो यो ब्राह्मणः सचातृतीयात्
पुरुषात् सोमं न पिनति । यावज्जीवमग्निहोत्रं लुहया'दित्यादिभ्युक्तिभिः कर्मकरणस्य नित्यताश्रा-
वणात्, कर्मणश्च दम्पत्यधिकास्त्वज्जैमिनिमते आश्रमपक्ष एव, यथा कथञ्चित्कर्मकरणाशक्तौ
सर्वस्यागकरणम्, 'यदहरेरे'त्यादिश्रुतिस्तु कर्माशक्ततदनधिकार्यन्धपंग्वादिविपर्ययेति न तद्वैयर्थ्य-
मिति कर्मनिचारकजैमिनिसिद्धान्तात् कर्ममार्गे न कर्तव्यः । अथ 'तुल्यं दर्शनं'मित्यादिस्त्रेपु
शुक्रमन्तराणिजडभरतदृष्टान्तेन दर्शनेनस्य साधारणतया कर्मावश्यकत्वासाधकत्वात्तेनैव च
परित्यागस्यानभ्यगायधिकारकत्वनिरासेन जैमिनिमते अत्राजश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्वा-
त्वात्, 'एतद् स्म वै तद्विद्वांस जाहुः ऋषयः कावेषेयाः किमया वयमप्येव्यामहे, किमया
यप यस्यामहे, एतद् स्म वैतत्पूवं निद्रांमोहिहोत्रं न लुहवाश्चिरे', 'एतावदरे स्तत्त्वमृतत्वमिति
होत्वा याज्रवन्त्यः अत्राजवे'त्यादिभिर्वह्नीभिः श्रुतिभिः अत्राजबोधनेन कर्मकरणश्रुतेरसर्व-
विघ्ननिश्चायनात् । 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे'त्यादि ब्रह्मपदेन वेदस्याभिप्रेततया तद्विद एवास्तिव्ययो-

धनेन तया श्रुत्या ज्ञानस्य कर्मशेषताया आपादयितुमशक्यत्वात् । 'आश्विनं धूम्रललाम'-
मितादिषु कर्मनियमवत् 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु' रित्यादौ त्याग-
नियमस्यापि श्रावणेन रागोपाधिक एव कर्मनियम इति निश्चयेनाविशेषात्, उत्तरे वयसि
तुरीयाश्रमतया द्रव्ययज्ञत्यागेऽपि जरामर्याग्निहोत्रश्रुत्या तत्सिद्धौ यावज्जीवाग्निहोत्रादिश्रुतेर-
प्यवाधाच्च जैमिन्युक्तदूषणपरिहारे जाते कर्ममार्गायिचातुराश्रम्यपक्षस्याशुष्णत्वात् कर्ममार्गे
परित्यागः कर्तव्यत्वेनायाति, तथापि 'अग्निहोत्रं गवाळम्भं संन्यासं पलपैतृकं, देवराच्च सुतो-
त्सत्तिः कलौ पद्म विष्वज्ये'दिति वर्जनस्मृत्या कलिकालतत्त्वत्र न कर्तव्यः । यदि च, 'यावद्
वर्णविभागोस्ति यावद्देवः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे' इति प्रतिप्रस-
वात् कर्ममार्गेऽपि कर्तव्यत्वं त्यागस्य निभाव्यते, तदापि जाबालश्रुती चातुराश्रम्यपक्षं पूर्वमुक्त्वा,
ततः 'यदि चेतरथा प्रसन्नचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्या वनाद्वाथ पुनरवती वा वती वा स्नातको
वास्नातको वोत्सन्नामिरनधिको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति समाप्तौ विरागस्यैव
सर्वश्राधिकारत्वेन श्रावणात्, एकादशस्कन्धे 'यदा कर्मसु काम्येषु लोकेषु निरपात्मसु ।
विरागो जायते सम्यग्द्वन्द्वस्ताग्निः प्रव्रजेत्तत्' इत्यादिना वैराग्य एव तस्य पक्षस्य भगवता
कथितत्वात् कलौ च सर्वधर्मशून्ये वैराग्यस्यासम्भवात् सुतरां न कर्तव्यः । अतश्चातुराश्रम्य-
पक्षेण प्राप्तस्वेदानीमधिकाराभावाद्यदा ज्ञाननिष्ठा भक्तिनिष्ठा वा भवति, तदा तस्मिन्मार्गे
कर्तव्यः । तत्र स्वस्य भक्तिमार्गायित्वेन भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादादौ पूर्वं विचारणा तत्प्रकार-
चिन्ता क्रियते, तथा च स यद्येकस्मिन्नेव मार्गे उक्तः स्यात्, यदि वा मार्गत्रयेऽप्येकविध
एवोक्तः स्यात्, तदा भगवदाज्ञावाक्ये सन्देहाभावाच्च विचार्यः स्यात्, अस्ति तु सर्वत्रो-
क्तः, तत्र कः कीदृशो वा भगवदाज्ञाविषय इति निश्चेतुं विचार्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं प्रयोजनमुक्त्वा विचारमारभन्ते श्रवणादीत्यादि ।

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानाद्वियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्याभक्तत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अत्रेऽपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

श्रवणादीनां नवविधमकीनां प्रकर्षेण अविच्छेदेन सिद्ध्यर्थं परित्यागः कर्त-
व्यश्चेत् सः पक्षः नेष्यते नाङ्गीक्रियते । अयमर्थः । भगवता हि नृणां श्रेयोविधि-

तस्या ज्ञानकर्मभक्तिरूपं मार्गत्रयमुक्तम्, निर्विण्णाः, कामिनः, न निर्विण्णा नातिसक्ताश्चेति ययाययं तदधिकारिणश्चोक्ता एकादशे 'योगास्त्रय' इत्यादिना । विष्वपि संन्यासश्च तत्र निरूपितः । तथा 'न कर्मणे'ति श्रुतौ च त्यागस्य अमृतत्वरूपं फलमुक्तम् । तत्र फलं मार्गा-
देव, न तु केवलात् त्यागात्, त्यागस्य तत्तन्मार्गाद्वत्त्वेन तत्र फलश्रुतेरर्थवादत्वस्यैव विचारित-
त्वात् । 'यच्च योगेन सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः, व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यलवानपी'ति
वाक्ये त्यागमात्रेण स्वप्राप्त्यभावस्य भगवता कथनाच्च । अतस्तस्य कथञ्चिदुपकारकत्वमेव ।
तत्राधिकारश्च वैराग्यात्, तद्यथा ययोत्कृष्यते तथा तथा त्यागो मार्गसोपकरोति ।
तस्योत्कर्षश्च कथं स्यादिति विचारे केवलादष्टमात्रेण तदसम्भवान्मार्गानुकूला दृष्टसामग्री
श्रवणाद्यविच्छेदरूपा प्राप्ता । अतस्तत्सिद्ध्यर्थं त्यागः कर्तव्यश्चेत्, स पक्षो नाप्रेष्यते, न
भगवन्मतेऽङ्गीक्रियते । अयमर्थः । भगवता हि 'यदा कर्मविपाकेष्वि'त्यादिभिः साधनदशा-
पञ्चस्य परित्यागकवने अटनमेव तस्योक्तम्, न तु क्वचित्स्थित्वा श्रवणादिकरणम्, ततो
'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षक' इत्यादिभिः साधैर्नवभिः परित्यागं सिद्धदशापन्न-
योर्ज्ञानिभक्तयोस्त्वत्वा ततो ज्ञाननिष्ठस्यापरोक्षज्ञानाभावे 'दुःखोदकैषु कामेषु जातनिर्वेद आ-
त्मवान्', 'अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपव्रजेत् । तावत्परिचरेद्भक्त्या श्रद्धावाननस्यकः,
यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमाहूत' इति द्वाभ्यां विविदिपासंन्यासोपि संगृहीतः । ततो
'यस्तत्संयतपङ्कगः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः, ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति । सुरानात्मान-
मात्मस्य निहते मां च धर्महा । अविपककपायोस्मादमुष्माच्च विहीयत' इति द्वाभ्यां
ज्ञानवैराग्यराहित्ये अविपककपायत्वालोकाद्वयहानिरुक्ता । भक्तिमार्गीयस्य तु साधनदशायां
संन्यासे किमप्यधिकं नोक्तम्, किन्तु 'भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसे'त्यादिद्वाभ्यां संक्षेपेण चातु-
राश्रम्यधर्ममुक्त्वा 'इति मां यः स्वधर्मेण भजेन्नित्यमनन्यभाक् । सर्वमूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं
विन्दते ददा'मिति फलोक्तिपूर्वकं चातुराश्रम्यधर्मनिरूपणमुपसंहृतम् । तेन भक्तिमार्गीयस्यापि
तत्र सन्निहितो भिक्षुधर्म एव मुख्य इति सिध्यति । एवं सति यदि श्रवणायर्थं संन्यासः
क्रियेत, तत्स्वरूपेण तद्धर्मश्च विरोधः स्यादित्याशयेन प्रथमं संन्यासस्वरूपविरोधात्मकं
दोषं व्युत्पादयन्ति सहायेत्यादि । संन्यासस्वरूपं हि जावालश्रुतौ 'तद्वैके प्राजापत्या'मि-
त्यारम्य 'एवमेवैतद्धमव'जित्यन्तेनोक्तम्, तदेवैकादशस्कन्धे 'इष्ट्वा यथोपदेशं मां दत्त्वा
सर्वस्वमृत्त्रिजे । अग्नीन्सप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिग्रजे'दित्यन्तेनोक्तम् । तथा सति 'अग्न्यु-
पचयनं कृत्वा जीवथाद्धविधानतः' आद्याष्टकं विधाय प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा मन्त्रेणामीन्
सप्राण आवेश्य नैरपेक्ष्येण सर्वत्र परिग्रमणमिति सिध्यति । श्रवणादिकं तु सहायसङ्ग-
माध्यम्, सहायः समानशीलतया सहकारी, तत्सङ्गेन साध्यम् । नहि श्रावयितारं विना
यवणं मिष्यति, न वा श्रोतारं विना कीर्तनम् । नौ च नैतेन सह परिग्रमत इति न श्रवण-
धीर्तनयोः मिद्धिः । प्रवृत्त्यर्थमिति पाठे तु प्रकर्षेण श्रुतिविधमानतोऽपि पूर्वोक्त एवार्थः ।

साधनार्थं, यदि तथा अवैधत्यागः कर्तव्यश्चेत् सोऽपि नेष्यत इत्यर्थः । नेष्यत इति पदद्वयं अत्राप्यनुपपज्यते ।

एवमनूय परिहरन्ति अग्रेऽपीत्यादिद्वयम् । त्यागो हि न स्वतन्त्रं साधनमपि तु मार्गाद्वतयेति पूर्वं व्युत्पादितम् । तथा सति मार्ग एव स्वतन्त्रः साधकः । स च 'भक्त्या सञ्जातया भक्तये'ति वाक्यात्पूर्वं श्रवणादिकमेवापेक्षते । तच्च श्रावयित्वादिरूपं सहायम् । ते च 'हृदास्तु पण्डिताः प्रोक्ता भगवन्छास्त्रतत्परा' इत्यादिना जलमेदे ये निरूपिताः, तादृशास्त्रिदानीं दुर्लभा इति 'गायकः कूपसंकाशा' इत्यादिना च उक्ता गायका वा पौराणिका वा मिलन्ति, ते च यथा स्वयं गृहसक्तो विरजिष्यमाणो वा तादृशा एव, न तु स्वत उत्कृष्टाः, अतोऽपि तादृशैरेव संगो भवति, नान्यथा, नोत्कृष्टप्रकारकः । तथा च संगदोषेण स्वाभिप्रेतफलाभावाच्चेत्यत इत्यर्थः । अब यदि तादृशा मध्यमाधिकारिणो मिलन्ति, तदा गृहपरित्यागे को दोष इत्याद्यंकायां स्वीयदोषादपि तथात्वमाहुः स्वयं चेत्यादि । चोप्यर्थः । स्वयमपि विषयाक्रान्तः । 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टै'रिति न्यायेन पञ्चेन्द्रियविषयाकृष्टमानसस्त्वानभिध्यायन् पापण्डी स्यात्, 'कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्' इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते' इति गीतावाक्यात् तादृशः सत्पुण्यधर्मात्मिकाधर्मशाखाध्यासः पापण्डी स्यात् । तत्र कालस्यापि सहायतामाहुः तु कालत इति । तु पुनः धर्मप्रतिपक्षरूपात् कलेरपि तथा स्यात् । अतस्तादृशानां संगेऽपि पापण्डित्वात् पतितः स्यादतो नेष्यत इत्यर्थः । अथ 'कलिं सभाजयन्त्यार्या' इत्यादिवाक्यैः कलेः (श्रवणं) कीर्तनाद्यनुगुणत्वेन गृहत्यागे दोषाभावो विभाव्यते, तदापि दोषमाहुः विषयेत्यादि । सत्यं कालः कीर्तनानुगुणः, तथापि फलशि एवानुगुणो, न तु साधनस्वरूपांशे, तेषु वाक्येषु तथैवोपलभ्यात् । अतो विषयाक्रान्तदेहानां पूर्वोक्तरीत्या विषयारूढस्थूललिंगशरीराणां कालतः कलेः सकाशात् हरेराद्येभ्यः सर्वदा न, भगवच्चित्ता सर्वदा न भवति, किन्तु कदाचित् । तथा सति यदा आसुरावेशः स्यात्तदा पूर्वोक्तस्य सर्वस्य प्रतिबन्धात् पापण्डित्यमेव भवेत् । अतो नेष्यत इत्यर्थः । कामत इति पाठे तु काम इच्छा, तथा च विषयकामतया तथा सादित्यर्थो बोध्यः । तदेतन्निगमयन्ति अतोऽनेत्यादि । अतः उक्तैर्म्यो दोषेभ्यः, अत्र काले, भक्तौ भक्तिमार्गे, साधने साधनदशायाम्, तादर्थ्यसप्तमीपक्षे आभक्तिमाधनार्थं वा, त्यागो गृहपरित्यागः नैव मुखावहः । इदानीन्तनवीतरागित्वात् पापण्डित्यमापादयन् भगवद्भासक्तिरूपं मुरां न जनयन्, तस्मात् मध्यमाध्यामपि साधनदशायां मर्यादा न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र भक्तिमार्गे भगवता कर्तव्यत्वेन प्रोक्तस्य परित्यागस्य प्रेमभक्तिमाधनदशायामकर्तव्यत्वे माधिते पारिशेष्यात् तत्किदृशदशयां फलोपकार्यतात्वेन कर्तव्य इति निश्चयः ॥ ३-६ ॥

तत्र 'भक्त्या त्वनन्याया शस्य अहमेतन्निषेधेन । ज्ञानं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च पानेन'ति गीतायां भगवद्भाष्यान् पश्य प्रयी निषा । तत्र कस्मै पत्राय कर्तव्य इति

किञ्च, माया ह्यन्यत्र स्थितमन्यत्र प्रत्यावयतीति 'ऋतेर्धं यत्प्रतीयेते'त्यत्र सुबोधिन्यां स्थितम् । भगवांश्च रसलीलायां योगमायामुपाश्रयतीति पञ्चाध्याप्यारम्भे स्थितम् । सा च न विश्वमायाऽपि तु भगवद्योगार्था माया । एवं सति यदा भगवानेनं जीवं सुसुक्ष्मि, तदास्य योगमायया स्वाज्ञानं विरहं चोत्पादयति, अनन्यभक्तिश्च परमा तिरोधाननाशिका । अन्तर्बहिश्च भगवन्तमनुभावयति । भगवांस्तु सर्वमन्तर्बहिर्व्याप्नुवानोपि विरुद्धधर्माश्रयत्वात् परिछिन्नः । एतन्मार्गे च भगवतो बहिः प्राक्कथ्यमेवामीष्टं, तदैवेश्वरवादोन्यदा शून्यवादः । एवं सति सुसुक्ष्माविषयस्य भक्तस्थानन्यभक्तिऋतो योन्तःसाक्षात्कारस्तस्य बहिष्प्रभापादयन्ती माया व्यासक्तिप्रमन्यायकं करोति । तादृशो यः साक्षात्कारः, सर्वात्मभावजन्यो भूमविधायां सर्वविधप्रत्ययविलक्षणतया सिद्धः, स एव विरहासुभवपदेन बोधितः । तदर्थं यः परित्यागः स एकादशस्कन्धे ऋतुर्दशाध्याये भगवता अत्यन्तं स्तूयते । किञ्च, विरहानन्तरभावी अनुभवो बहिः साक्षात्काररूपं सम्यग्दर्शनं, तदर्थं यः परित्यागः ॥ भगवता प्रकर्षेण, 'यथा जघनो लम्बघने विनष्टे' इति सार्धद्व्यायां पञ्चाध्याय्यां स्तूयते, अतस्तदर्थं कर्तव्य इत्यापाति । एतयोरौघस्य प्रशंसा व्युत्पाद्यते । तथा हि, 'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसी'त्यादिना वैदिकोक्तसाधनानां भगवदुक्तभक्तेश्च तारतम्ये शृष्टे, भगवता 'धर्ममेके यशश्चान्य' इत्यादिना भक्तेः फलोत्कर्ष, 'अकिञ्चनस्य दान्तले'त्यनेन स्वरूपोत्कर्ष, 'न पारमेष्ठ्य'मित्यादिभिरनन्यभक्तोत्कर्ष, 'निःकिञ्चना' इत्यनेन स्वसुखोत्कर्ष, 'वाच्यमानोपी'ति द्व्यायां स्वभक्तेर्वैलज्जत्वं, 'साधयती'त्यनेन स्ववशीकर्तृत्वं, 'भक्तिः पुनाती'त्यर्धेन भक्तेरत्यन्तपावनत्वं, 'धर्मः सले'त्यनेन धर्मादीनामतादृशत्वं चोक्त्वा, 'कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना । विनानन्दाश्रुकलया शुष्येद्भक्त्या विनाशय' इत्यनेन ऊर्जितां भक्तिं लक्ष्यैः परिचाययित्वा, ततो 'वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं, रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च । विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाती'त्यनेन विरहावस्थाय्यञ्जनपूर्वकं तादृशभक्तिमानत्यन्तं स्तूयते । अतस्तस्यां दशायां जातायां तदर्थं कर्तव्य इत्यर्थवलादापाति । तथा तत्रैव द्वितीयाध्याये कविनापि 'मन्येऽनुतश्चिद्वयमच्युतस्य' 'यानास्थाय नरो राज'त्रित्यादिभिर्भयवज्रमार्गानुपक्रम्य, 'गृण्यन् सुभद्राणि रयांगपाणैर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके । गीतानि नाभानि तदर्थंरानि गायन् निरुजो निचोरेदसंगः । एतन्नतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उचैः । हसत्ययो रोदिनि रौनि गायत्युन्मादवचूयानि लोक्रवाद्याः । रां वासुमणिं सखिलं मदीं च ज्योतीपि सत्वानि दिशो द्रुमादीन् । सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः । भक्तिः पेशानुभगो गिरितितन्यत्र चैष निरु पृथ कालः । प्रपद्यमानस यथाधतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः शुद्धपापोनुषामं । इत्यच्युताद्वि भक्तोनुग्रहा भक्तिर्निरक्तिर्भगवत्प्रबोधः । भवन्ति वै भागवतस्य रात्रन्ततः परां श्रान्तिर्मुपैति माया'दित्यन्तेनोच्यते । एतत्सुबोधिन्यां च प्रथमस्कन्धीये 'नामान्यनन्तमे'ति नारदस्यास्य कर्मज्ञानभक्तीनां प्रयाणां फलसाधकमभिहितयानुक्तयो य

उक्तस्वरूपमत्र कविनोच्यत इत्येवमवतार्यते पञ्चश्लोका व्याख्याताः । तत्र प्रथमे 'आदौ
 गृहान्निर्गत' इति कथनेन त्यागावस्था बोधिता, भगवज्ज्ञानादिश्रवणं तद्वन्नं विचरणं लज्जा-
 भावश्च, अनुकल्पस्वरूपत्वेन बोधितः । ततो द्वितीये 'एवं व्रत' इत्याद्युत्तरार्धमेतः प्रकृत्युल्लङ्घने-
 नालौकिकत्वरूपं लोकचाङ्गत्वं बोधितम् । तेन विरहानुसन्धानावस्थैव स्फुटीकृता । ततस्तृ-
 तीये एवं विचरणकर्मणा लोकपरित्यागेन ज्ञानभक्ती एकहेलया युगपन्निरूपिते । तत्र सादिपु
 समुद्रान्तेषु लौकिकप्रत्यक्षविषयेषु प्रणमनक्रियाकर्मत्वं हरिशरीरत्वेनोच्यते । तेन तेषु तथा-
 त्वज्ञानमर्यादाक्षिप्यते । अत आक्षिप्तेन 'ज्ञात्वे'त्यन्तेन ज्ञानं 'प्रणमेदनन्य' इत्यनेन साधन-
 भक्तिर्बोध्यः । ततश्चतुर्थपञ्चमाभ्यां दृष्टान्तपूर्वकं परमभक्तिभगवज्ज्ञानतदितरविरक्तीनां युग-
 पद्भवनेन साक्षात्परमशान्तिरूपं फलसुक्तम्, तेनापि कर्मज्ञानभक्तीनां यत्परमं फलं तदनेन
 मार्गत्रितयानुकल्परूपेण परित्यागेन भवतीति तादृशत्यागप्रशंसैव सुबोधिन्सुक्तप्रकारेण सिध्य-
 तीति बोध्यम् । नन्वेवं सत्यत्र संन्यासवेशः कुतो नोक्त इत्यत आहुः स्वीयेत्यादि । स्वीयाः
 पुत्रदारादयः तत्सुतो यो वन्धः, स्वस्य तेष्वसत्तयमावेपि तेषां स्वस्मिन्याऽऽसक्तितन्निवृ-
 त्त्यर्थं, अत्र अस्मिन्भक्तिमार्गीये संन्यासे, स वेशः, त्रिदण्डकौपीनधारणादिवेशः । न
 चान्यथा । चोवधारणे, अन्यथा तत्कृतवन्धाभावे सति, न च नैवापेक्षितः, अतो यस्य वन्ध-
 संभावना तस्य स वेश आवश्यको, नान्यसेत्यसार्थत्रिकत्वाच्चेत इत्यर्थः । ननु भगवदुक्तेषु
 प्रशंसावाक्येषु परित्यागो न प्रकटयता प्रतीयते, कविवाक्येषु च ज्ञानमिश्रभक्तेः प्रशंसा
 प्रतीयते । खं वासुभक्तिमिति वाक्यात् । तथा सति शुद्धभक्तिमार्गीयस्य त्यागस्य प्रशंसा
 कथं निश्चेतुं शक्या, तत्प्रसिद्धभावादित्याकांक्षायां तत्प्रसिद्धार्थमाहुः कौण्डिन्यो गो-
 पिकाः प्रोक्ता शूरच इति । कौण्डिन्यो ह्यनन्तदोरकसाक्षी प्रक्षेपेणोत्तमादपरापाद् दा-
 रिद्रमापन्नः, स्वपत्न्याः शीलाया वाक्यादनन्तापराधजन्यं तद्व्या निर्विण्णोऽनन्तं ध्यायन् क
 द्रक्ष्यामीत्याशया गृहाद्वनं निर्गतो, निराशनं व्रतं प्रहर्ष्य च कृत्वा हरिं जपन् निर्वनेरण्ये
 चूतवृक्षं गोप्रभृतीं धेतनानचेतनांश्च गृह्णन् पप्रच्छ, तैः सर्वैरपि नानन्तोस्माभिर्दृष्ट इत्युक्ते
 विदलीमृतो जीविते निराशो दीर्घमुष्णं च निश्चस्य मूतले पपात, ततः क्रियित्कालोत्तरं
 संज्ञां प्राप्यानन्तेति जल्पन् तस्मिन्क्षणे सुनिर्विण्णोऽभूत् । ततः कृपयाऽनन्तदेवोपि वृद्धत्रा-
 क्षणरूपेण प्रत्यक्षीमूय 'इव एही' त्युक्त्वा पातालं प्रवेश्य, कौण्डिन्यं दक्षिणे करे गृहीत्वा
 स्वपुरीं दर्शयामास । तत्र दिव्यसिंहासनस्थितं स्वात्मानं च स्वायुधगण्डाद्युपशोभितं दर्शया-
 मास । ततस्तं दृष्ट्वा परया मुदा प्रसन्नः कौण्डिन्यः 'पापोहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
 ग्राहि मां पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत । अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
 यत्तवांप्रियुर्गामोजे मन्मूर्द्धा अमरायत' इत्युक्तवान् । गमवांस्तु तस्मै दारिद्र्यानाशनं धर्मं
 सनाननं विष्णुलोकं च वरं दत्तवानिति भविष्योत्तरे भगवता सुविष्टिरं प्रत्युक्तम् । तेनार्थं
 परित्यागः स्यादिकृतवन्धाभावात् संन्यामवेपरहितः स्वफलज्ञातवे मायनान्तरापेक्षारहितः

प्रसन्नध्येयसाक्षात्कारफलकः अवैधः शुद्धभक्तिमार्गीयश्चेति सिध्यति । अत एव वेदस्तुतौ 'एकदा नारदो लोका'नित्यत्र सुवोधिण्यामुक्तम् । 'एवमेव च परिग्रमणं कर्तव्यं यथा कौण्डिन्येन कृत'मिति । गोपिकानां तु फलप्रकरण एव भगवत्प्राप्त्यर्थं सर्वपरित्यागः पूर्वमुक्तः । ततो मदमानाभ्यां भगवत्तिरोभावे भगवद्विचयनं, ततः प्रसादार्थं गानं, ततो दैन्येन रोदनं, ततो भगवत्प्रादुर्भावः, ततो भगवत्कृता तत्प्राप्तप्रशंसा, ततो लीलानुभव उक्तः, तत्रापि पूर्ववदेव वेपरादित्यादिकं फलपर्यन्तं सिद्धम्, अतस्त एवात्रैतत्परित्यागप्रवर्तकत्वाद्विरुद्धः, तथा चैवं शास्त्रप्रसिद्धत्वात् । 'एव मदर्योज्जिते'त्यादिना भगवता व्रजभक्तकृतल्यागस्य प्रशंसनायैकादशस्कन्धीयप्रशंसावाक्यानामप्येतदारम्भावस्थासूचकतयैतत्प्रशंसायामेव तात्पर्यम् । तत्रापि द्वादशाध्याये 'रामेण सार्ध'मित्यादिभिस्तत्कृतसाधनसैव प्रशंसनात्, उद्धवस्य तदर्थसन्वेह एवाग्रिमग्रन्थावताराच्च । उचितं चैतत्, यदारम्भः प्रशस्तस्तस्य परमा काष्ठा प्रशस्तेति । अतस्तत्परैव सा प्रशंसा विश्लेष्येत्यर्थः । अत्र कौण्डिन्यग्रहणं निरपेक्षभक्तानां बहुविधत्वान्तकृतपरित्यागार्थं बोध्यम् । एतत्प्रशंसायास्तद्वददर्शनात्, विरहोत्तरमाव्यनुभवार्थमात्रत्वेनैव विवक्षितत्वाच्च । एवं च यो यो यादृग्भक्तिमान् त्यागं चिकीर्षति तस्य तस्य तादृग्भक्ता एवेदग्बन्ध्याका गुरव इत्यपि बोधितम् । भगवदुद्धवसंवादसमाप्तौ अङ्गसा सिद्धिहेतुप्रश्ने 'देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि चे'ति भक्तचरिताश्रयणस्य तथात्वेनोपदेशादिति । एतेषां गुरुत्वं च स्वचरितेनैतन्मार्गप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाद्वात्तानेयगुरुत्वात् प्रथिव्यादीनामिव बोध्यमित्याशयेनाहुः साधनं च तदिति । एतेनोपदेशानपेक्षायत्र बोधिता । अत्र विरहानन्तरभाविनां तत्कृतानां साधनानां बहुत्वात्तानि सर्वाणि कर्तव्यान्त्युत किञ्चिदेकमित्यपेक्षायां तत्सर्वप्रयोजकमादिभूतं यत्साधनमवश्यं विवक्षितं तदत्र कार्यतयेष्यत इत्याहुः भावो भावनयेत्यादि । भगवति परमा रतिर्भायः । 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत' इति वाक्यात् । सोपि न स्वतः सिद्धो निवक्षितः, तस्य स्वाभाविकत्वात्, किन्तु भावनया निरन्तरचिन्तया सिद्धः प्रचितः तादृशसैव साक्षात्कारफलकतायाः साधनान्तरसाधकतायाश्च पूर्वोक्तोपाख्यानद्वयेपि सिद्धत्वात् । अतः स एव साधनं, नान्यदिष्यते, अन्यद्विचयवादिकं साधनत्वेन नेष्यत इत्यर्थः । ननु तस्यापि तत्र सत्यात् कृतः साधनत्वेन नेष्यते इत्यत आहुः विकलत्वमित्यादि । जट्टेययोग्येषु च प्रश्नो निरुल्लभम् । तथा अस्वास्थ्यं प्रकृत्वा स्थित्यभावः । एतत् द्वयं प्रकृतिः निरहान्स्थान्मयाः । तत्रापि हेतुः प्राकृतं न हीति । प्रकृतिसम्बन्धि प्राकृतं, मय्याप्तसाप्राप्तं न दृश्यते, हि यतो हेतोः, तथा च तद्यदि स्वस्थावस्थाहेतुकं स्यात्तदा साधनत्वेनेष्यते । अतस्तदभावाज्ज्ञेयत्वं इत्यर्थः । ननु तर्ह्येकादशस्कन्धे 'शृणु गुगुद्राणी'त्यादिश्रोत्रप्रयोजकभगवन्नमस्कर्म्मथरण्यनिर्नगानादयः सर्वत्र भगवन्स्मृतीरत्वेन ज्ञानं च म्यस्वाय-स्याभिमन्यान् साधनत्वेनेष्ट्यमेतन्मजानीयमन्वादित्याकांक्षायामाहुः ज्ञानमित्यादि । ज्ञानं

भाव्यमानस्य भगवतोपि विलम्बापादकत्वेन बाधकत्वं कुतो न स्यादित्यत आहुः भगवान्-
 नित्यादि । स हि फलरूपः, प्राप्तश्चेत् फलमेव जातं साधनस्य, अतः फलरूपत्वात् साध-
 नावस्थानिवर्तकत्वेऽपि बाधकत्वेन नेष्यत इत्यर्थः । एतेन येषु बहिः प्राकट्योत्तरमन्तःप्रवेश-
 स्तेषां सद्योमुक्तिः, येषु च बहिः प्राकट्यमेव, नान्तःप्रवेशस्तेषामिहैव लीलानुभव इति मुख्ये-
 ष्वपि व्यवस्था सूचिता । तेन न कोपि कापि विरोध इति ध्येयम् । ननु यदि भगवान् फल-
 रूपत्वान्न बाधकः, तदा फलरूपत्वादेव यथा विज्ञेयं दर्शनार्थं यतमानाय नारदाय दर्शनं दत्त्वा
 तिरोहितः सन् पुनर्दर्शनार्थं यतमानं तं प्रति 'हित्वावद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसीति
 स्वास्थ्यार्थं वाक्यमुक्तवान्, तस्य स्वास्थ्यं च कृतवान्, तथा अत्र कुतो न वक्ति? स्वास्थ्यं
 च कुतो न करोतीत्यत आहुः स्वास्थ्येत्यादि । स्वास्थ्यं च वाक्यं स्वास्थ्यवाक्यम्,
 विभापकवद्भावः । स्वास्थ्यसहितं वाक्यं स्वास्थ्यवाक्यं तत्, भगवतः न कर्तव्यम्,
 अहं तस्य, कर्तुं योग्यं न भवति । तत्र हेतुः, दयालुर्न विरुध्यत इति । अयमर्थः ।
 नारदो ह्यविपक्वकायः परं शुद्धभाव इति तस्य स्वास्थ्यार्थं तिरोहित एव वाक्यमुक्तवान्,
 स्वास्थ्यं च कृतवान् । प्रकृते त्वन्तर्ग्रहगतानामिवास्व बन्ध एव तत्कालं नाशनीयः । स
 बन्धो यदि प्रारब्धकृतस्तदा भगवद्विरहवृत्तीप्रतापभगवदविर्भावजाद्येषु खान्यामेव निव-
 र्तनीयः, भावसौत्वकत्वात् । यदि तादृशेऽपि बान्धं वदेत्, स्वास्थ्यं वा कुर्यात्, तदा सद्यो-
 मुक्तिं विरुध्यताम् । अतो दयालुत्वान्न विरुध्यते । अयं कर्मकर्तृरिप्रयोगः । तथा च स्वा-
 स्थ्यवान्प्रकरणमेव दयालुं विरुणद्धि । स्वयं तु दयालुर्न विरुध्यते । अतः परमरूपया स्वप-
 मेव शीघ्रं पद्मनिष्ठुतिं विधास्यन् तत् द्वयं न करोतीत्यतः स्वास्थ्यवाक्यं कर्तुमनर्हमित्यर्थः ।
 ननु यद्येवं तर्हि 'वाग्भट्टे'त्यादिना भुवनपावनत्वेन यः स्वयं प्रशंसितः, तादृशस्य स्वास्थ्या-
 दिकमपि न करोतीत्यर्थं कावामाहुः दुर्लभोऽयमित्यादि । अयं सद्योमुक्तिसम्पादकः परि-
 त्यागः तादृशस्यापि दुःश्रावः । तत्र हेतुः । प्रेम्णा सिध्यन्ति मान्यधेति । तथा च ते
 यद्यपि परमभक्ताः, तथापि सर्वज्ञत्वात् केचन पुष्टिमित्राः, केचन गुणज्ञत्वान्मर्यादामिश्राः,
 न तु शुद्धाः सदा प्रेमयुताः स्वरूपमात्रपराः । अतस्तादृशधिकाराभावात् करोतीत्यर्थः । एवमत्र
 भक्तिमार्गीयत्वाग्रे गुरुद्वयस्य कथनेन फलविलम्बन्यैर्ग्रह्यतात्कालिकफलकथनेन चावस्थाभे-
 दादिसूचनादधिकारिभेदात् त्रैविध्यं निरूपितम्, स्वरूपं च सपरिकरं विचारितम्, प्रेमभेद एव
 तेन तत्र तादृशधिकारसम्पादक इति च साधितम् ॥ ७-१३३ ॥

अनः परं नन्वेकादशस्कन्धीयप्रसंसायाः भक्तिपरमकाष्ठारूपेऽस्मिन् दुर्लभे परित्यागे
 पर्यवमज्जतायां प्रारम्भदशास्तेऽयम् परित्यागस्य विलम्बवत्तया ज्ञानमार्गीयत्वागतौत्वेन
 विशेषामासादविचारितत्वादेवं निहाय विचारिनो ज्ञानमार्गीय एव कर्तव्यः, तस्मिन् द्विचारेण-
 त्यागं कृत्वा भक्तिमार्गीयत्वात्प्रारम्भदशायां निःप्रलुब्धत्वं यत्तु ज्ञानमार्गीयस्य मरिष्यतामनिविर-
 म्यतां च आपयन्ति ज्ञानमार्गे इत्यादि ।

करणेपि प्रेमानन्तरं त्ववैषस्य परित्यागस्य स्वत एव सिद्धिर्मुल्याधिकारिणः । तत्र च नाज्ञा-
पेक्षा, तथैव मध्यमस्यापि । परं तस्य आरम्भप्रतिबन्धनेष्वद्विलम्बः फले । तथैव ज्ञाननिश्चसा-
पि । ज्ञानमार्गे तु विविदिषादशायां विचारितोपि कलिकाऊजदोषसम्भावनाश्च कर्तव्यः,
विद्वत्सत्र्यासस्य तु कलिदोषेण ज्ञानासम्भवादसम्भव एव ॥ १४-१६ ॥

अतः परं प्रेमारम्भदशायां परित्यागोवशिष्यते, तं विचारयितुं प्रश्नमुखेनाशङ्कते
भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा किं कार्यमिति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरथ न शक्नोति कर्तुं बाधां कृतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियञ्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा श्रद्धयते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तेः प्रेमरूपाया यो मार्गः उपायभूतः परित्यागस्तत्रापि कलिप्रभृतिभिः कृतो दोष
उत्पद्यते चेत्तदा तत्परिहारार्थं किं कार्यमित्यर्थः । तत्रोत्तरमुखेन समादधते उच्यते ।
अथेत्यादि । अत्र प्रेमभक्ताचारम्भे आरम्भदशायां परित्यागे नाशः कलिप्रभृतिभिः कृतेन
दोषेण तदपेक्षया हीनत्वसम्भवः स न स्यात् । तत्र हेतुः । दृष्टान्तस्याप्यभावात्
इति । अत्र नाशपदं सम्या विपरिणतं पुनरन्वेति, तथा च अत्रारम्भे नाशेऽनुमीयमाने दृष्ट-
ान्तस्माभावात् अपिना दोषान्तराच्च, तथा हि उक्तारम्भदशायां गृहत्यागकर्ता नश्यति, तदानीं
त्यागकर्तृत्वात्, अत्र यदेवं तदेवमित्यन्यव्याप्तौ दृष्टान्ताभावः, व्यतिरेके तु यत्र यत्र
तादृशत्यागकर्तृत्वे सति नाशमावः, तत्र तत्र त्यागकर्तृत्वाभाव इति व्याप्तेरेव शून्यता,
तादृशत्यागकर्तृत्वे सतीति विशेषणानङ्गीकारे तु तादृशत्यागायां गृहत्यागकर्ता नश्यति, तदानीं
तादृशत्यागकर्तृत्वस्यैवात्म्ये इति दृष्टान्ताभावः । यदि तु भक्तिमार्गीयारम्भदशायां तत्त्यागकर्-
तृत्वात् अग्निरपकपात्रत्वाद्वा सद्गदोषमभ्यासाद्वा श्रवणादिप्रभिमिद्वर्षेत्यागकर्तृवदित्यनुमातव्यम्,
तदाप्यमहतम्, नारदपूर्वजन्मदृष्टान्तेन आद्ययोः गाधारणत्वात्, तृतीयस्य तु 'गायन्विलज्जो
निचरेदमह' इति वाक्येन स्वरूपाभिव्यक्त्वात् । पूर्वोक्तदशायां गृहत्यागकर्ता न नश्यति,
पूर्वोक्तारम्भदशायां त्यागकर्तृत्वात्, पूर्वजन्मीनानन्दवदिति श्रत्यनुमानेन निरस्तत्वाच्च । न
चदमप्रयोजकम् । नारदपूर्वजन्मकृपामन्दर्भापवाभ्यैश्चाद्यां नाशस्यैवासिद्धत्वादिति ।
अनेनैव हेतुना नाशानुमाने तु मिद एव दृष्टान्तभाव इति सुपूक्तं दृष्टान्तस्याप्यभावतः

वेपि 'सर्वं विष्णुमयं जग'दिति वाक्यप्रतीकताया अङ्गीकारेणात्रापि तथोक्तौ दोषाभावा-
दिति । चाचामतेष्वेवम् । किञ्च, अयं मक्तः आत्मप्रदः आत्मानं भगवते प्रकर्षेण
सर्वसाहित्येन समर्पितवान्, न तु स्वार्थमात्मानमपि स्थापितवान् । तथा प्रियश्चायं भग-
वतः, 'यो मद्भक्तः स मे प्रियः' इति वाक्यात् । माया तु भगवतस्तद्भक्त्यैव जिह्रति,
'विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेमुया । विमोहिता विकल्थन्ते ममाहमिति दुर्धिय' इति
द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । उक्तमक्तस्य तु न दुर्धालम्, भगवति वदसौहृदत्वात् । नाप्यन्यत्रा-
सक्तिः । अतः किमर्थं मोहयिष्यति । तथा चोक्तैर्हेतुभिः सापि न भक्तं मोहयितुं शक्ते-
त्यर्थः । एवमेतेन विचारणेनास्यामारम्भदशायामपि भक्तिमार्गीये त्यागे न पश्चात्तापादिदोष-
सम्भावनेति सिद्धम् । तद्वदन्त उपसंहरन्ति तस्मादित्यादि । यस्मादन्ये त्यागप्रकाराः
सदोषाः असम्भविनश्च, मुख्यस्त्वाज्ञां नापेक्षते । तादृशभावपृष्ठलभ्यत्वेन स्वाभाविकत्वात् ।
अतोऽयमेवाज्ञाविषयो भवितुमर्हति, तस्मात् उक्तप्रकारेण भगवतोद्भवं प्रत्याज्ञत्वेन प्रका-
रेण भक्तिमार्गीयः परित्यागो विधीयताम्, भक्तैः कर्तव्यः । अन्यथा उक्ताधिकारा-
भावेपि त्यागकरणे अधिकारसद्भावेपि तदकरणे च स्वार्थात् स्वस्य यः अर्थः प्रयोजनं
विरहानुभवो भगवत्पसादश्च तस्माद्भूयते, च्युतो भवतीत्यर्थः । अत्र स्वस्य निश्चय-
माहुः इति मे निश्चिता भवतिरिति । एवंप्रकारिका निश्चयवती मम शुद्धिरित्यर्थः ।
श्रीमदुद्भवकर्तृकश्च परित्याग एवरूपस्तृतीयस्कन्धे चतुर्थध्याये 'इहामतोहं विरहातुराले'-
ति 'सोहं तदर्थनाह्लादवियोगार्तिभुतः प्रभो'रित्येताभ्यां बोधितः । तृतीयस्य चतुर्थे पादे
'वहिस्तुभयथापि स्मृतेराचाराचे'त्यधिकरणे विचारितश्च । तत्र हि प्रचुरभगवद्भावमाश्रितः
साक्षात्स्वरूपभोगवतो वा गृहत्यागः कर्तव्यो न वेति संशये फलस्य सिद्धत्वाच्चाद्यस्य
कर्तव्यः । 'मद्भार्तायातयामानां न वन्धाय गृहा मत्त' इति वाक्यात् गृहाणां वन्धकत्वा-
भावेन द्वितीयस्यापि न कर्तव्य इति प्राप्ते आह 'वहि रित्यादि । उक्तपूर्वपक्षनिरासाय
तुत्रन्दः । भावमात्रे साक्षाद्भगवत्सम्बन्धे चेत्युभयथापि वहिः गृहाद्वहिर्गमनम् गृहत्याग
इति यावत् । ॥ आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह 'स्मृतेराचाराचे'ति । 'त्वं तु सर्वं परित्यज्य
येहं स्रजनयन्नुपु । मयावेश्य मनः सम्यक् समदक् विचरस्व गा'मित्यादि स्मृतिभगव-
द्भाववतान्तात्मज्ञविशिष्टस्यापि वहिर्गमनमाह । तदाचारोपि तथैव श्रूयते, अतस्तथेति निष्कर्ष
उक्तः । अयं च त्यागो नाश्रमधर्मरूपः, तस्य पूर्वं 'उर्ध्वरेतः मु च शब्दे ही'त्यत्र विचारि-
तत्वात् । न भैवमस्यास्मिन्नुत्र उच्यते विचारितत्वेनेति कुतो नोक्तमिति शङ्क्यम् ।
प्रकारस्यानुष्ठेनेन तथात्वाभावात् । शुक्रमन्वर्तादिकर्तृकस्य ज्ञानमार्गीयस्यायैवसत्यासत्यापि
तथात्वायेति ॥ १७-२१ ॥

एवं त्यागप्रकारं तन्मर्त्यताप्रकारं च निरूप्योपसंहरन्ति इति कृष्णप्रसादनेति ।

इति कृष्णप्रसादेन यद्भवेन विनिश्चितम् ।

संन्यासभरणं भक्तावन्यथा पन्नितो भवेत् ॥ २२ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीविद्वलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिसमेतः ।

विचारितपरित्यागाः पश्चात्तापनिवृत्तये ।

प्रसीदन्तु सदा मद्यमङ्गीकृतपितृत्वकाः ॥ १ ॥

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तानां स्नेहाज्ञानेनैव भगवांस्तेषां हितमेव सम्पादयतीति वस्तुस्थितिः । अतः साधनदशायां भक्तेन चिकीर्षितेऽपि परित्यागे तस्य पतनमाशङ्क्य तत्र विधातुं करोति । ततो भक्तस्य तत्स्वरूपाज्ञानात् पश्चात् सेवानवसरे भावनादशायां तापो भवति, मया चिकीर्षितेऽपि महाफले परित्यागे भगवानविधातुं करोति, अतो मयि न कृपेति मम फलमुखाधिकाराभावात् सर्वमेव व्यर्थमित्येवंरूपः । तन्निवृत्त्यर्थं परित्यागः केन कर्तव्यः, कदा कर्तव्यः, किं वा तस्य स्वरूपमित्येव विचार्यते, स्वमनसेव युक्तिभिः परिशील्यते, तत्स्वरूपं पश्चात्तत्पथोध्यते, न तु कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । साधनदशायां निषेधस्य फलदशायां च स्वकृत्यसाध्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । भक्तिमार्गायेण फलानुभवकाले कृतो देहेन्द्रियादिषु स्वीयत्वत्यागोधिकारिभेदेन पूर्वसिद्धतत्यागो वा परित्याग इति कर्तृकालस्वरूपाणां त्रयाणामुत्तरं भविष्यति, तज्ज्ञाने मम साधनदशापन्नत्वाद्भगवांस्तद्विधातुं कृपयैव करोतीति स्वस्मिन् कृपाज्ञानेन पश्चात्तापनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । युक्तिभिः स्वमार्गायनिर्धारार्थं सामान्यतः सर्वनिर्णयमाहुः स इति । फलरूपभक्त्यनुभावार्थं च मार्गद्वये विशेषतः प्रोक्त इत्यर्थः । यद्यपि कर्ममार्गेऽप्याश्रमधर्मत्वेनोक्तः, तथापि यावज्जीववान्यस्यापि विद्यमानत्वात् विशेषतो नोक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्तव्यतायोधकराक्येन पाश्चिककर्तव्यत्वमाशङ्क्य तदपि निराकुर्वन्ति कर्मेति ।

कर्ममार्गं न कर्तव्यः सुतरां फलिकाशनः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

यावज्जीववाक्येन प्रत्यवायश्रवणात् पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायेन न कर्तव्य इति भावः । वाग्यद्वयस्य रागारागभेदेन व्यवस्थायामपि कलौ तु 'अमिहोत्रं गवा-
लम्भ'मित्यादिवाक्यैः प्रत्यक्षत एव निषेधादेशादीनां दृष्टत्वाच्च न कर्तव्य एवेत्याहुः सुतरा-
मिति । स्वस्य भक्तिमार्गविचारकत्वात्तन्मार्गायकर्तव्यतामेव विचारे हेतुत्वेनाहुः अत इति ।
तत्रापि साधनदशायां निषेधमाहुः श्रवणादीति ।

श्रवणादिप्रसिद्धयर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्वाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्यं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात् कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

एतेषां साधनरूपाणां प्रकर्षेण गेहीयानामनुकूलत्वेपि कदाचित् स्वासक्तिसम्पादनेन प्रति-
धन्यकानामसंसर्गेण सिद्धयर्थं कर्तव्य इति चेत् ? स परित्यागोऽस्माभिर्नैष्यते, इष्टफलासाधक-
त्वादित्यर्थः । प्रतिकूले तु त्याग उचित एवेति भावः । तद्विशदयन्ति सहायेति । श्रवणे
सहायभूतो यस्तादृशानां सङ्गस्तत्साध्यत्वात् श्रवणादीनामिति शेषः । एकाकिनस्तदसम्भवात्
ग्रन्थावलोकनादिना स्वत एव शक्तितात्पर्यनिर्धारसम्भवे दोषान्तरमाहुः साधनानामिति । पु-
स्तकादीनामित्यर्थः । तावत्स्थापनेपि परित्यागो न सिद्ध इति भावः । अत एव 'ग्रन्थान् नैवाभ्यसेत्
बहू' निति वाक्यम् । यत्किमिद्वन्वाच्यासस्तु पुस्तकं विनापि भवतीति बहू नित्युक्तम् । एवं स्वरू-
पासाधकं दोषद्वयमुक्तमित्यनयोः समुच्चयेनैकरूपत्वबोधनार्थं चकारः । फलासाधकं दोषद्वयमाहुः
अभिमानादिति । भूयोऽन्यत्वेन प्रतिभोत्वतौ पुस्तकादिरूपसाधनत्यागेपि अन्तःकरणाशुद्ध्या
अहं ज्ञानीत्वमिमानो भवेत् । ततो मुख्यफलसिद्धिः । तीर्थादिभिरन्तःकरणशुद्धावनिमानाभावे
द्विहितत्वेन कृतेन त्यागेन न तत्सिद्धिरिति भावः । एवं फलासाधकं दोषद्वयमुक्तमिति चकारः ।
मुख्यदोषमाहुः तद्धर्मैरिति । तस्य भगवतो भजनकर्मणो धर्मेस्तनुवित्तजसेवास्वरूपैर्विरोधात् ।
त्यागे सति तादृशसेवाऽसम्भवादित्यर्थः । तथा च फलरूपस्या मानस्याः पूर्वोक्तदोषैरिति सिद्धिः ।
तनुवित्तजायाश्च त्याग इत्युभयभ्रंश इति भावः । नन्वेवं सति सेवाश्रवणादिसाधकस्थापनेन
भार्यादेरनुकूलत्वेपि स्वासक्तिसम्पादनरूपपाक्षिकदोषसङ्गो न बाधकत्वात् पाक्षिकोपि दोषः
परिहरणीय इति न्यायेन त्यागः कर्तव्य इत्याशङ्क्य निषेधन्ति गृहादेरिति । भार्यादेरित्यर्थः ।
साधनार्थमिति । अन्यत्रानासक्त्या सेवाश्रवणादिसम्पादनार्थमित्यर्थः । तादृशैरिति ।
रागिभिः स्वसिन्नासक्तिसम्पादकैरित्यर्थः । नान्यथेति । अतिविरक्तैरित्यर्थः । तादृशैरनुकूलैः

सेवाश्रयणादिकमपि न सिध्येदिति भावः । ननु ते कीदृशा अपि भवन्तु, स्वस्य किं दूषणमित्यत आहुः स्वयं चेति । ते विषयाव्रन्तास्तत्सद्भावात् स्वयं च तदीयैर्विषयै रूपादिभिराक्रान्तो लुब्धः सन् पारशङ्गी वेदविरुद्धविषयभोगकर्ता भवेदित्यर्थः । ननु दृढचित्तः कथमेवं भवेदित्यत आहुः कालत इति । कलिकालस्यादाव्यसम्पादकत्वादिति भावः । साधनदशायां कालस्य प्रवृत्त्या त्रिभित्तमेव स्यादिति पक्षान्तरनिरासकस्तुशब्दः । भार्यादिसहभावे विषयाक्रमणेपि पाक्षण्डित्य तु न भवेदिति भावः । ननु निषिद्धविषयाक्रमणे भवतु नाम वेदमार्गविरोधः, स्वमार्गीयफलस्य तु निष्यस्फुटत्वात् तत्र किं बाधकमित्याशङ्क्य स्वमार्गविरोधमप्याहुः विषयेति । स्वकीयैरनिषिद्धैर्विषयैरन्तःकरणमेवाक्रान्तं भवति । तदपि देहेन्द्रियप्राणानामनाक्रान्तत्वात् तैः सेवाश्रवणादिकरणं नियतं । तदा नित्यभगवदावेशो भवेत् । परकीयैर्निषिद्धैस्तु दुर्लभत्वेन निरन्तरभावनया दृढदुर्दृष्टजनकैः प्रानिलोभ्येन देहपर्यन्तमाक्रान्तं भवति । तथा च देहपदेनेन्द्रियप्राणान्तःकरणानामाक्रमणं कैमुत्येन सूचितम् । तादृशानां सर्वस्यापि सद्भावास्य विषयान्तत्वेन सेवाश्रयणसम्पन्नात् तैर्विषयान्तीति व्युत्पत्त्या निषेधैर्मृत्युरूपं दुःखमेव भवेत्, न तु दुःखहर्तुरावेशेनामृतरूपभगवदानन्द इति भावः । सर्वदेति । एवमपि गुणगानादिना तत्काले कदाचिद्भगवदावेशो भवेदपि, न तु सर्वदा । तादृशस्तु कादाचित्कत्वेनागन्तुकत्वादसमर्थ इति भावः । उपसंहरन्ति अतोऽत्रेति । अतो भगवदनावेशादेव हेतोरत्र मार्गे साधनभक्तिसिद्ध्यर्थं परित्यागो न भगवदानन्दप्रापकः, किन्तु मृत्युरूपदुःखप्रापक इत्यर्थः ॥ ३-६ ॥

द्वितीयदलानुभवाय फलानुभवकाले त्यागान्यनुज्ञामाहुः चिरहेति ।

चिरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽथ न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्यास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भायना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न मंशयः ।

यत्किञ्चेत्प्रकटः स्वात्मा वहिर्वत्प्रविशेदिति ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु भद्रराहित्यास्वीयनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्याग्राद्यं बाधकं दृश्यते ।

व्यास्यपापार्थं न कर्तव्यं दयालुर्न चिरकथ्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोऽपि परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

भयरूपं यत्र भक्तेषु भवेत् तादृशा भक्ताः महिषीरूपाः सत्यलोके आदिपदेन 'तासु-
 त्याप्य चतुर्भुज' इत्यशोकोत्थापनकेशसमूहनवक्रमार्जनादिना मुजादिषु च तिष्ठन्त्येव, ताव-
 त्सिद्धौ तावदपि युक्तमेवेत्येवकारः । तत्रैवायान्यासामपीत्यतिदेशादत्र संशयो न कार्य-
 इत्याहुः न संशय इति । ननु पूर्वमपि संयोगस्य विद्यमानत्वात् कथं विरहानन्तरं जात-
 स्यैव फलत्वमत आहुः यहिरिति । स्वस्य भक्तस्यात्मा भगवान् वाचिकतिरोधानलील्या
 वहिः प्रकटो भक्तस्वरूपाद्बहिर्भूतो भिन्नश्चेत् सन् पुनर्भक्तस्वरूपे प्रविशेत्, सत्यलोकादौ
 तत्स्थापनेन तत्प्रत्यक्षेषु संयुज्य स्थितो भवेत्, तदैव सकलो देहेन्द्रियादिषु वासनारूप
 आध्यात्मिकोपि बन्धो नास्मेति, नान्यथा तिरोभावातिरिक्तप्रकरणेन न भवतीत्यर्थः । विर-
 हेतितापेन देहेन्द्रियाननुसन्धाने सर्वांशेन तद्वासनानिवृत्तिः, तदनन्तरं संयोगेऽप्याध्यात्मिका-
 विद्याया निवृत्तत्वाद्देहेन्द्रियादिकमात्मा च भगवदीयत्वेनैव प्रियो भवति, भगवानपि भगवत्वे-
 नैवेति मुख्यो निरोधो सिद्धो भवतीति पूर्वसंयोगेऽप्याध्यात्मिकबन्धस्य विद्यमानत्वान्न तस्य
 फलत्वम्, किन्त्वस्यैव निरोधस्यैव फलत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तः बह्विवदिति । यथा बहि-
 र्भयनेन काष्ठाद्बहिर्भूतः सन् पुनः कोष्ठे यदा प्रविशति तदा काष्ठांशं निवर्तयति तथेत्यर्थः ।
 एवं वाचिकतिरोभावे षचसोक्त्येन भावेन विरहानुभवः, ज्ञानेन संयोगानुभवः पुनरेवमिति
 पौर्वापर्येण दलद्वयानुभव एव, नान्याप्यस्येति प्रथमगुरौ साधनं फलं चाभिहितम् ।
 द्वितीयगुरौ कायिकतिरोभावे स्वरूपेणोक्त्येन भावेन विरहानुभवः, गुणैः संयोगानुभवः,
 संयोगेपि न विरहवाधः, विरहेपि न संयोगवाध इति सार्वदिकशबलितरसानुभव
 इति । ततोपि विशिष्टं साधनं फलं चेत्यभिप्रेत्य पुनः पूर्वदलानुभवे साधनं दलस्वरूपं
 बाहुः गुणास्तिबन्ति । पूर्वं गुरौ ज्ञानं सर्वांशेन विरहं वाधित्वा संयोगानुभावकमुक्तम्, न
 तथा गुणा अत्रेति तु शब्दः । किन्त्वेकांशेन विरहं वाधित्वा संयोगानुभावका इति ।
 मन्त्रादित्यादेहेन्द्रियादिभिर्भ्यः सहस्रद्राहत्यात्ततिरोभावाद्देतोः स्वयमेव देहेन्द्रियादिरूपा
 मूला फलानुभवाय जीवनसम्पादनार्थं साधनरूपा भवन्ति । न तु सर्वथा निरहवाधिका इत्यर्थः ।
 निरहेणात्युपमर्दिना देहेन्द्रियादितिरोभावे भगवद्गुणा एव तद्राश मूला तत्र स्थिता इति चतु-
 र्थाध्याये निरूपितम् । अत एव पञ्चमाध्यायेपि गुणरूपा एव ता इति निरूपितम् । तथा च
 सहस्रेपि विरहे इत्यात्युत्कटदिदृक्षासत्त्वेन न सर्वथा निरहवाधः । अत एव सहस्रेपि 'दिदक्षितदशो-
 न्यगम'चित्ति वाक्यम् । विरहेऽप्यान्तररमणाच्च सर्वथा संयोगवाधः । अत एव 'वर्णयन्त्योमिरेमिरे'
 'रमिरेदस्सु तच्चिताः' । 'मिशोका अहनी निन्धु' रित्यादिवान्मयानिर्णयं श्रवणलितरसानुभवः सर्वदा,
 न तैरुत्तरवाधः । अत्र कदाचिदिदृक्षापूर्तिप्रलापादिभावा अपि जायन्ते । उद्धयोपदेशानन्तरभावे
 तु मर्तदेव तयोनि तम्यालन्तिकम् । ननु निरहभावस्य प्रयत्नत्वाद्गुणैर्वाधासम्भवेपि भगवान्
 भगवन्नेन तज्ज्ञानवाधकः स्यादित्याहुः 'भगवानिति । भगवानुभयफलरूप इति स्वरूपतो
 नैकतरवाधक इत्यनेन, किन्तु वाक्यं स्वास्थ्यजनकं निरहभावनिवर्तकं 'मया परोक्षं भजता
 भितोति' निन्नादिरूपं पदमिति । तात्पर्यं वाक्यं तु एतामिदं कर्तव्यं न मन्तव्यं, 'स्वागतं य' इत्यादि-

भवेत् । नान्यथेति । ज्ञानभक्तिप्रकारकस्तु साधनानपेक्षत्वात्तथा न भवेदित्यर्थः । न केवलं पश्चात्तापमात्रं किन्तु दोषसम्बन्धोपि भवेदित्याहुः पापण्डित्वमिति । चित्-चाञ्चल्याद्वेदविरुद्धकार्यकर्तृत्वमपि भवेत् । कदाचिदोपाभावोपि पाक्षिकदोषसम्भावनाया विद्यमानत्वात् फलसिद्ध्यभावाच्च न कर्तव्य इति चकारः । पूर्वोक्तपश्चात्तापसमुच्चयार्थमपि-शब्दः । तस्माद्वेतोर्ज्ञाने साधनोपेक्षज्ञानसिद्ध्यर्थं न संन्यसेत्, संन्यासं न कुर्यादित्यर्थः । ननु कालदोषा इव कर्माणि प्रमाणसिद्धमतः कालेन कथं कर्मबाध इत्यत आहुः सुतरामिति । कलिदोषाणां सुतरां कर्मोपेक्षयापि प्रबलत्वात् । काले कर्मविधाने कर्मणः कालाधीनत्वात् कालस्य कर्मोपेक्षया प्रबलत्वम् । 'रम्यनुसारी'त्यारभ्य 'योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैत' इति सूत्रेण कर्मणि कालबाधस्य व्यवस्थापितत्वादिति स्थितिरित्युक्तम् ॥ १४-१६ ॥

ननु तत्र तु ज्ञान एव कालानपेक्षोक्ता । अतः कर्मणीव भक्तावपि कालबाधः प्राप्त इत्याशङ्क्य तत्समाधानमाहुः भक्तिमार्गेपीति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अद्यारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्थास्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरश्च न शक्नोति कर्तुं बाधां कृतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परिह्वागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

किं कार्यं, भक्तिमार्गेणैव स्वेयं, तं मार्गं परित्यज्य ज्ञानमार्गो वा आश्रणीय इत्याश-
ङ्कायां समाधानमुच्यते । व्यासस्य ज्ञानावतारत्वेन ज्ञानरूपत्वात्तन्मार्गसमाधानं व्यासै-
रुक्तम् । परमात्मसात्त्वेन भक्तिरूपत्वाद्भक्तिमार्गसमाधानमस्माभिरुच्यते इत्यर्थः । तत्र
ज्ञानमार्गे फलदशायामेव बाधाभाव उक्तः । अत्र तु साधनदशायां फलदशायां च तथेति
ततोपि वैशिष्ट्यबोधनार्थं पूर्वं साधनदशायां बाधाभावमाहुः अत्रेति । आरम्भे साधन-
दशायामित्यर्थः । बाधो हि स्वरूपतः फलतः साधनतमेति । तत्र प्रथमं स्वरूपतस्तदमार्ग-
माहुः न नाशः स्यादिति । भगवतः मर्तेः प्रबलस्य रक्षकत्वाच्च भवत्येवेति स्यादिति
निषिद्धतः । फलतन्मदभावमाहुः दृष्टान्तस्येति । कालदृष्टे यः अन्तः फल तस्मात्तन्मा-
न्यदृष्टेन हि फलं कालेन नाशयेत्, इदं तु फलं कालप्रतीतम्, अतः कथं फलनाशद्वारा
श्रवणादिमाधननाशः कालेन कर्तुं शक्येत्यर्थः । साधनतस्तदमार्गमाहुः स्यात्स्येति ।
अदृष्टनाशस्य निश्चितत्वात् न च कालतन्मत्सत्त्वं श्रवणादीनां नाश इति यावत् । सर्वमेव
नष्टं च कालस्य भवति । तात्क्षनिकस्य हेतुर्निषादिः । निषयोपाधिकमेव श्रवणादिक नाश-

त्यर्थः । अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येवेत्यवधारणात् । एतस्य फलत्वान्तरविचारस्य प्रमाणा-
गम्यत्वात् स्वसैवाऽऽख्येन भक्तिरूपस्य मतेः सम्मतिमाहुः इति मे निश्चिता मतिरिति ।

उपसंहरन्ति इति कृष्ण इति ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्वभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासचरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

कृष्णस्य प्रसादेन करणेन तस्यैव बह्वभेन कर्त्रा विनिश्चितं, भक्तौ फलरूपभक्तिसिद्धि-
र्थम् । संन्यासो प्रियते स्वीक्रियते अनेन करणेन तादृशो विचारः संन्यासचरणम् । इति
समाप्तमित्यर्थः । 'अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारे'त्यनेन भक्तिमार्गीयस्यैव तात्पर्य-
विषयत्वेनोपक्रान्तत्वात्तेनैवोपसंहारः । स्वनिश्चितमिदमेव । ज्ञानमार्गीयं तु प्रमाणैर्निश्चितमेव,
स्वयमनूदितं परमिति भावः । अन्यथाकरणे चाचकमाहुः अन्यथेति । स्वयं निश्चितात् फल-
मार्गीयादनूदिताच्च ज्ञानमार्गीयादन्यथा साधनमार्गप्रकारेण कर्ममार्गप्रकारेण वा करणे तस्मात्
साधनात् पतितो भवेत्, विरुद्धाचरणात् स्वयमेव पतितो भवेत् । ननु भगवांस्तत्तातक इति
हेतौ स्वामिनामग्रहणस्य हेतुत्वेनायुक्तत्वात् कर्मपदमित्यनेन वृष्टवाक्यविचारे प्रभूक्ता भक्ति-
मार्गमर्यादा सूचिता । स्वसैतच्चिद्यस्य सिद्धत्वेपि करणकर्तृकयनेनैव विधिविधये कृष्णप्रसाद
एव साधनम्, तस्मिन्त्यत्वमेव च स्वरूपयोग्यतासम्पादकमित्यनुग्रहेतरसाधनासाध्यत्वं सूचितम् ।
नन्वेवं सति स्वस्य दासत्वमायाति, अत एव ग्रन्थान्तरेपि 'इति श्रीकृष्णदासस्यै'त्युक्तम्,
अन्यत्र च 'वैश्वानराद्वाक्यते'रित्यनेनाधिदैविकासत्त्वं स्वयमेवोक्तम्, अतः कथं विरोधपरिहार
इति चेदुच्यते । यथा भगवतो 'जीवय मृतमिव दास'मित्यादिवाक्यैस्तथात्वमप्युच्यते, तत्र
रसात्मकत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादस्य च तावद्विधत्वाद्विग्राहकमानेनोभयरूपत्वम्, न तु
कस्यचिदारोपितत्वमिति निर्णयः, तथा प्रकृतेपि रसात्मकत्वेन दासरसानुभवार्यमाविर्भावा-
त्तदस्यैव तथाविधत्वादुभयरूपत्वम्, न तु किञ्चिदारोपितम्, अतो यथार्थवादित्वेनासत्त्वात्तद्वा-
क्यमखिलप्रमाणमूर्धन्यमिति तदनुग्रहमाजनैरवगन्तव्यम् । एवमेवाग्रिकुमारचरणेष्वपि भगवत्त्वं
'पापन्ती पदपद्मानी'त्यादिपूक्तं तदासीत्त्वमित्यादिकं यद्यदसानुभवे यद्यदुक्तं तत्तत्सर्वमनारोपि-
तमेवेति ज्ञेयम् । एतेन विरुद्धधर्माश्रयत्वकथनेन भक्त्यः स्वस्य भगवत्त्वमेव सूचितं
भवति, मानुषभाष्यस्वीकारादनविकारिणां परं न तथा प्रतीतिरिति विभावनीयम् । पूर्वप्रणि-
पानादिकरणेपि 'न पारेयह'मित्यादिवाक्यैः भक्तप्रकारकं दास्यं न सम्पद्यम्, अत एवमाविर्ग्य
ग्रन्थद्वयोक्त्यकारेण स्वामिनीदासरसत्वमनुभूतवानिति भावः ॥ २२ ॥

श्रीपेषु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्मनिः । वदनानलदासोका व्याकृतिः पूर्णतामगात् ॥१॥

इति श्रीविट्ठलेदात्मजश्रीबह्वभकृता संन्यासनिर्णयस्य

विष्टुनिः सम्पूर्णम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविवृतिसमेतः ।

नियन्त्रे 'त्रिदण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्राविरोधि तत्' इत्यादिवचनैरुपेत्यात्र त्रिदण्ड-
विषयकेष्टसाधनताभ्रमाद्रभसवशेन पुष्टिमार्गीयोपि तुरीयाश्रमत्वेन त्रिदण्डं गृह्णन् पश्चात्ता-
पमामुयाद्, अतस्तदनुदयाय पुष्टिमार्गसंन्यासस्य विचारमारभन्ते ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

कलिकालजन्यदोषाकान्तत्वात् कर्ममार्गीयस्य विलम्बेन फलजनकत्वात् ज्ञानमार्गीयस्य
च परित्यागस्य सदोषत्वमुद्भाव्य पुष्टिमार्गीयपरित्यागस्य किं प्रयोजनं, कोत्र गुरुः, किं वा
साधनं, का च परित्यागिनो व्यवस्थितिरित्यादिविचारः क्रियते इत्यर्थः । तथा चैवं विचारेण
परित्यागे निर्णीते सत्यन्यत्र प्रवृत्त्यनुदयात् पश्चात्तापानुदय इति भावः । स इति । यस्य
विचारः क्रियते स परित्यागो भक्तौ भक्तिमार्गे ज्ञाने ज्ञानमार्गे च कर्तव्यत्वेन प्रोक्त
इत्यर्थः । विशेषत इति । मार्गद्वितयोक्ताचपि ज्ञानमार्गे विशेषत उक्त इत्यर्थः ।
तथा च वेदस्मृतिपुराणेतिहासेषु सर्वत्र प्रसिद्धत्वादिशेषेणोक्तः, भक्तिमार्गे तु भगवदनुग्र-
हैकलम्पमजनानन्दानुभवयोग्यतासम्पादकविरहातुमवार्थं भगवत्कृतवरणरूपस्तद्वसिक्तेष्वेव प्र-
सिद्धत्वादिशेषेण नोक्त इति भावः ॥ १ ॥

ननु मार्गद्वितयप्रोक्त एव विचार्यते, न तु कर्ममार्गीयः, तथा च तस्याविचारे को
हेतुरित्यत आहुः ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

वस्तुतो ज्ञानमार्गेऽपि न कर्तव्य एव, अनन्तजन्मभिः सिद्धिसम्भवात्, परन्तु ज्ञानमार्गे
दैवात् ज्ञानसिद्धौ पाक्षिभ्योऽपि सिद्धिः, अतः कर्तव्योपि, कर्ममार्गे तु न कर्तव्य एवे-
त्याशयेन सुतरामित्युक्तमिति बोध्यम् । तत्र हेतुः कलिकालत इति । कर्ममार्गस्य देश-
कालद्रव्यकर्तृमन्त्रादिसापेक्षत्वात् कर्तौ तु देशादीनामशुद्धत्वात् कर्ममार्गीययावत्सदार्थमिद्धिः
कालद्रव्यकर्तृमन्त्रादिसापेक्षत्वात् कर्तौ तु देशादीनामशुद्धत्वात् कर्ममार्गीययावत्सदार्थमिद्धिः
कालद्रव्येऽपि चाधितेत्याशयः । तथा च कलिकालजन्यदोषाकान्तत्वेनाकर्तव्यत्वात्तद्विचारोपि
न क्रियते इति भावः । अत इति । सत्त्वरात्मन्दिग्धफलजनको निर्दोषोऽनस्यकर्तव्यश्च,
अतो हेतोः ज्ञानमार्गीयपरित्यागविचारात् प्रथमं भक्तिमार्गीयो विचार्यते इत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं परित्यागप्रयोजनं विचारयन्तः प्रयोजनानन्तरमाशुद्धं दूषयन्ति ।

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानाधियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्वाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेऽपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

प्रेमजनकश्रवणादीनां गार्हस्थ्ये व्यासज्ञान्तरेण सम्यगसिद्धेः, प्रकरणेण सिद्ध्यर्थं परित्यागः कर्तव्य इति पक्षो नेष्ट इत्यर्थः । अनिष्टत्वे हेतुमाहुः । श्रवणे सहायाः श्रवणकारयितारः तत्सङ्गसाध्यत्वात् श्रवणस्येत्यर्थः । तथा च परित्यागे सर्वसङ्गराहितेन स्थितिरेष्वितेति भावः । ननु मास्तु श्रवणार्थं, कीर्तनस्मरणादिनिमित्तपरित्यागे को दोष इत्यत आहुः साधनानामिति । कीर्तनस्मरणादिसाधनानां बाधनसादीनां प्रेमाभावात् स्वतोऽप्रवर्तमानानां प्रयत्नेन कीर्तनस्मरणादिषु रक्षणात् स्थापनात् प्रवर्तनादिति यावत् । तथा च स्वतः प्रवृत्तिरहितानिन्द्रियाणि बलेन प्रवर्तनाद्विशेषमासादयन्तीति भावः । एवं पादसेवनादिषु सर्वत्रेन्द्रियप्रवृत्तौ स्वयमूद्यम् । दाढ्यार्थं हेत्वन्तराण्याहुः अभिमानादिति । मया सर्वं परित्यक्तं, मत्समः कोऽपि नास्तीत्येवमादिरूपाद् गर्वादित्यर्थः । तथा चैवं गवं सति सर्वेषामुद्वेगजननात् ऐहिको वेदस्मृत्यादिनिन्दनात् पारलौकिकश्रोपद्रव इति भावः । नन्वभिमानत्यागे को दोषोत आहुः नियोगादिति । ईश्वराज्ञालक्षणाद्देहादेरित्यर्थः । तथा च वेदादिप्रसिद्धयतिथिर्मानुषाने सति अनुष्ठानरूपव्यासङ्गात् श्रवणस्य सम्यगसिद्धिः, तदनुष्ठानाभावे त्वारूढपतित एव सादिति नियोगादुपद्रव इत्यर्थः । ननु 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विघ्नेत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत' इति वाक्याद्गवददीयैकसङ्गः सन् श्रवणादीनि कुर्वाणः सत्सङ्गवशात् शनैः शनैः स्वतः प्रवर्तमानेन्द्रियो गर्वमप्यकुर्वन् उक्तवाक्यापत्तिधर्मानपि ननुतिष्ठन् सत्सङ्गातिरिक्तं सर्वं परित्यजेत्तदा को दोष इत्याशङ्क्याहुः तद्धर्मैरिति । पुष्टिमार्गीयपरित्यागधर्मैरित्यर्थः । तथा च पुष्टिमार्गीयरसिकानुभवैकसाक्षिकमगवद्विरूपपरित्यागे भावनासिद्धमावातिरिक्तावावत्साधनानामनमिममतत्वात् भावोपेकविरहानुभवातिरिक्तावावत्पदार्थस्य व्यासज्ञान्तरजनकत्वेन तत्तदनुभवसाक्षिकभावरूपैः प्रकृतपरित्यागधर्मैः विरोधात् परित्यागकारणीमूतप्रेमजनकश्रवणादिसिद्ध्यर्थं कर्तव्यो नेत्याशयः । तथा च विचारम्यागन्धत्वात् प्रकृतप्रयोजनकानिरिक्तपरित्यागकथनम्, वस्तुतस्तु विरहानुभवातिरिक्तप्रयोजनकः परित्यागः पुष्टिमार्गीयमत्तज्ञानां पुष्टिस्थोपि न प्रभवति, कुतोऽस्य कर्तव्यतेति ध्येयम् । ननु भावनिगोधित्वान्मास्तु श्रवणापथं, परन्तु पुष्टिमार्गीयमत्तोपदिष्टप्रकारेण साध्यमाने भावउद्वेगे व्यापानन्दस्य साधने प्रविश्यन्कीमूतमापीदित्यागे को दोष इत्याशङ्क्याहुः गृहादेरिति । सा-

धनार्थं साधनं भावस्तत्सिद्ध्यर्थं यदि चेत्तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । तथा च प्रतिबन्धक-
निवृत्तिरवश्यं सम्पादनीयेति गृहादेशोक्तत्वात् प्रतिबन्धकत्वेन चेत् परित्यागो भावरूपसाधन-
सिद्ध्यर्थमिति भावः । दोषमाहुः अत्रेपीति । तादृशैर्भावसिद्धौ प्रतिबन्धकैरेवेत्यर्थः । तथा च
कृतेऽपि भेषजे न क्षान्तो व्याधिरिति न्यायापात इति भावः । नान्यथेति । ये अन्यथा अतादृशा
अवाधकाः साधका इति यावतैः सन्नो न भवतीत्यर्थः । तयोक्तं निबन्धे विवृतौ 'सन्ति ब्रह्मभावं
प्राप्तां नत्वेतादृशा भक्ता' इति । यद्यपि 'प्रतिकूले गृहं त्यजे'दिति निबन्धे प्रोक्तं, तथापि स परि-
त्यागः पूजानिर्वाहजनकत्वेनोक्तः, न त्वेतद्देहावसान एव मज्जनानन्दरूपफलार्थमिति पूजानि-
र्वाहको भिन्नः, अयं च भिन्न इत्यनुसन्धेयम् । तथा च पूजानिर्वाहे तु सहायसङ्गत्वादिनो-
क्तमेव दूषणमित्यपि ध्येयम् । तर्हि प्रकृतगृहादिपरित्यागस्य का गतिरिति चेत्, न । प्रकृते तु
गृह एव तिष्ठन्नविरतमेव तन्पार्यायोपदिष्टप्रकारेण भावनां कुर्वीतः सिद्धभावलक्षणसाधनः सन्
गृहादि सर्वं परित्यजति विरहानुभवार्थं, न तु साधनसिद्ध्यर्थमिति सर्वमवदातम् । ननु बाधकं
गृहादि परित्यज्य सर्वसङ्गरहितः सन् भावनया भावलक्षणं साधनं साधयेत्तदा को दोष इति
अत आहुः स्वयं चेति । आहारादिविषयाप्राप्त्या क्लिष्टः सन् तदेव ध्यायन् विषयाक्रान्तः
स्यात् । ततो मनसेन्द्रियार्थान् स्मरन् मिथ्याचारपदवाच्यः पापण्डी तु भवेत्, तथा च
भावरूपेष्टसिद्धिस्तु दूरे, प्रत्युतानिष्टसिद्धिरिति भावः । नन्विन्द्रियनिग्रहे सर्वमुपपद्यत इत्यत
आहुः कालत इति । कलाविन्द्रियनिग्रहस्य दुःसाध्यत्वादित्यर्थः । विषयाक्रान्तत्वे पापण्डि-
त्वम्, एकमनिष्टमुक्त्वा द्वितीयं बलवदनिष्टमाहुः विषयाक्रान्तेति । देहो लिङ्गशरीरं तस्य
मोक्षपर्यन्तमनवरतमुपचीयमानत्वाद्देहपदेनोक्तिः, एवञ्च लिङ्गशरीराध्यक्षत्वेन (अध्यस्तत्वेन)
तदभेदं मन्यमान आत्मैव (देह) पदेनोच्यते, तथा च विषयाक्रान्तात्मना भगवदावेशः
कदापि न भवतीत्यर्थः । इत्थं च यदर्थं सर्वोपुद्यमस्तस्यैवासिद्धेर्महदेवानिष्टमित्यर्थः । उप-
संहरन्ति अतोत्रेति । यत उक्तदूषणानि अतो भक्तौ अवगणादिसिद्ध्यर्थं अत्र साधने
जनन्यभावलक्षणसाधनसिद्ध्यर्थं च परित्यागो नैव सुखाद्यह इत्यर्थः ॥ ३-६ ॥

एवं प्रयोजनान्तरेण प्रयोजनान्तरकृतपरित्यागे च दूषणमुक्त्वा प्रकृतप्रयोजनमाहुः ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्त्रीयवन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विज्ञेयतात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ निष्ठन्त्येव न संशयः ।

यहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बह्विवत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वाज्ज्ञानं बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३½ ॥

निरोधलक्षणे 'हरिर्भूतिः सदा ध्येया सङ्ख्यादपि तत्र ही'त्याद्युक्तप्रकारेणान्तरसं-
णान्त-पातिसंयोगविशेषानुभवेनोत्पन्नस्योक्तविशेषस्य विषयीभूतानां भगवत्स्वरूपनिष्ठत-
त्सदार्थानामनवाप्तेर्भवति हि विरहस्तदनुभवाय परित्यागः प्रशस्त इत्यर्थः । प्रयोज-
नमुक्त्वा प्रकारमाहुः । अत्रास्मिन् परित्यागे वेदादिषु प्रसिद्धः स वेशो बन्धुजनकृतनन्ध-
नाशनिमित्तत्वेनैव स्वीकार्यः, न तु सत्कारत्वेनेत्यर्थः । कापायदण्डादिधारणं तद्वयोजनं
चोक्त्या गुरुमाहुः । भगवदर्थमेव सर्वविषयत्यजनात् कौण्डिन्यो गुरुः, गोपिकास्तु
सर्वप्रकारेषु गुरव इत्याशयः । गुरुमुक्त्वा साधनमाहुः साधनं चेति, तत् पुष्टिमागीय-
रसिकेषु प्रसिद्धमित्यर्थः । किं तदत आहुः भाव इति । ननु भावे किं साधनमित्याकां-
क्षायामाहुः भावनयेति । भावे भावनैव साधनम्, अन्यत् साधनान्तरं तद्वसिकसम्मत
नेत्यर्थः । तथा च ज्ञानमार्गावपरित्यागे श्रवणमननादिभिरुत्पन्नं ज्ञानं मोक्षे साधनं, तथा
भावनया सिद्धो भावः स्वरूपानन्दे साधनमिति भावः । साधनमुन्स्वेदानीमस्य ज्ञानिस-
द्दशी दशान्यादशी वेत्यत आहुः । निकलत्वमात्माद्यनुसन्धानराहित्यम् । अस्वास्थ्यमभिल-
षिताधीनवासेर्षानद्विषयनिर्वेदादिनिवृत्तिरिति यावत् । तथा च सङ्कल्पप्रतिभाते भगवति
जातासु चक्षुरागच्छितासङ्गसङ्कल्पनिद्राच्छेदतनुतारिषयनिवृत्तिरपानाशोन्मादमूर्च्छान्तासु नव-
स्वरस्यासु निषयनिवृत्तिष्यैतानामस्वास्थ्यपदेन उपानाशोन्मादमूर्च्छानां विकलत्वमि-
त्यनेनोक्तिरिति ध्येयम् । एव च अस्वास्थ्यं निकलत्वं च भावनासिद्धभावयतः प्रकृति-
स्वभावाः सामानिकमिति यावत् । हि निश्चयेन प्राकृतं न, प्राकृताः सत्वरजस्तमोगुणास्त-
त्सम्बन्धि न भवतीत्यर्थः । ननु गुणजन्यज्ञानेनापि जडोन्मत्तसदृशव्यवस्थाजननात् भवति
विकलत्वम्, तथा तमोगुणजन्यप्रमादमोहाज्ञानैरपि तज्जायते । एव रजोगुणजन्यलौकिकवि-
षयलोभे सति लौकिकनिषयानुशोभेति स्यादस्वास्थ्यम् । तथा चेतेषु निरुत्तरास्वास्थ्ये प्राकृते
परेत्यादश्याहुः ज्ञानमिति । एव चर्तमानस्य निकलत्वात्साध्यराहित्यतादृशभावनयतो निर्गु-
णमपि ज्ञानं पापकं, गुणा अपि बाधकाः, तथा च यद्यप्रतिरन्ध्रं निर्गुणं ज्ञानं स्यात्तदेकस्व-
रूपार्थादयः, यदि च मत्वरजस्तमामि सुस्पन्दं मगुणज्ञानलौकिकनिषयलोभप्रमादमोहाज्ञा-
नैश्च प्रविष्यत्यजननात् अयं भाव एव नोत्पद्येतैन्ययानुषंग्या ज्ञानस्य गुणानां चामाव-
निष्यन्नादिकन्मत्साध्ययोः प्राकृत्यन्तं दुर्वचमित्याशयः । न च गतिमित्तप्रेक्षणयादिनिर्गु-
णैरात्म्यमिति प्रविष्यन्निष्कामिनि वाच्यम् । तस्यास्तृतरमामयिक्रमावान्तोऽयं प्रविष्य-

त्वात् । यद्यपि पुष्टिमार्गीयैकात्म्यस्फूर्तिलक्षणं रसान्तःपाति निर्गुणं ज्ञानमप्रतिवच्यमप्रसिद्धमेव,
तथापि 'मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतं'मिति भगवद्वाक्याद्भगवद्विषयकं भगवन्नरणाविन्दरूपाक्षरविष-
यकं च ज्ञानं सत्त्वगुणजन्यमपि ज्ञानं निर्गुणमेव, तच्चाप्रतिवच्यं सत् प्रतिवन्धकमिति बो-
ध्यम् । एवं च निर्गुणं ज्ञानं प्रतिवन्धकं यत्र, तत्र गुणानां प्रतिवन्धकत्वे किं वक्तव्यमिति कैमु-
तिकन्यायप्रदर्शनपूर्वकं गुणानां प्रतिवन्धकत्वाय ज्ञानमित्युक्तमिति विभावनीयम् । ननु रज-
स्रमसोरास्तां लौकिकविषयलोभादिजननेन प्रतिवन्धकता, सत्त्वस्य तु ज्ञानमात्रजननेन कथं
प्रतिवन्धकतेत्याशङ्क्य तुरीयाश्रमवहितश्रवणादिना सत्त्वगुणोद्रेकात् जातस्य सगुणज्ञानस्य
मोक्षरूपफलान्तरविषयकेच्छाजननपूर्वकं सत्यलोकलक्षणफलजननात् प्रतिवन्धकत्वमाहुः ।
विशेषितात् सहकृतादित्यर्थः । नन्वत्र ब्रह्मणा सह मोक्षोपि, ततोर्वाकं ब्रह्मलोकीयसुखानुभव
इति फलद्वयजननेन पुष्टिमार्गादुक्त इत्यत आहुः । यत्र भावे यथा भावना कारणं तत्र तथा
फलमपि स्यात्, तथा च भावनया यथा भावो जन्यते, तथा भावेन स्वफलमपि
जन्यत इत्यर्थः । एवं च भावनयास्मिन्नेव जन्मनि भावो जन्यते यथा, तथा भावेन
भजनानन्दलक्षणं स्वफलमपि झटित्येतदेहावसानाव्यवहितोत्तरक्षण एव जन्यत इति भावः ।
एवं भावस्योत्कर्षमुक्त्वा ज्ञानसापेक्षकत्वमाहुः तादृशा इति । अप्राप्तमोक्षा एवेत्यर्थः ।
इत्थं चानेकजन्मक्रियमाणयोगाभ्यासादिभिर्ज्ञानं विलम्बेन जन्यते यथा, तथा ज्ञानमपि
ब्रह्मस्थितिपर्यन्तं ब्रह्मलोके स्थापयित्वा ब्रह्मणा सह मोक्षजननाद्विलम्बेनैव स्वफलमपि जनय-
तीत्येवमादिरूपाद्भावात् भावसाधनात् भावफलाच्च स्फुटतर एव ज्ञाने ज्ञानसाधने ज्ञानफले
चापेक्षकं इति भावः । नन्वास्तां तावत् भावस्त्वरया फलजनकः, परन्तु यदुक्तं स्वसाधनी-
भूतभावनातः सत्त्वरमुत्पन्नत्वात् स्वफलमपि सत्त्वरमेव जनयति भावस्तत्र साधु । नहि वर्ष-
शतेन पुष्टो दृढदण्डो घटजननेऽचिरयति, नवा सत्त्वरमुत्पन्नं कपालं सति प्रतिवन्धे सञ्जीमवति
श्वेतमुत्पादयितुम्, तथाच को हेतुर्गवस्य सत्त्वरफलोत्पादन इत्याशङ्क्य आहुः । यथा दारुण्य-
भिभूतो वह्निर्मयनेनोद्भूतः सन्नन्तःप्रविष्टः सर्वं भस्मसात्करोति तथाविभूतो भगवान् सर्वनप्य-
विचारूपं चन्धं नाशयतीत्यर्थः । तथा च व्यापकत्वात् सर्वत्रैव भगवानस्ति, यदा तु भक्त्या
अन्तःकरणे प्रकटीमयान्तःकरणे प्रकटो भवति, न कदाचित्तिरोपरो इति भावः, तदा
झटित्यविद्यानाशात् स्वरूपानन्दानुभव इति भावः । न चेति ज्ञानमार्गीयप्रकारेण
नैवमित्यर्थः । ज्ञाने तु सापेक्षप्रयोजकत्वमुदयानुदयान्यां चिरेण ब्रह्मणा सह मुक्तिरिति भावः ।
नन्वविद्यावदस्य जीवनं सम्भवति, नत्ववदस्य । तथा च चन्धे नष्टे किं प्रयोजनं जीवनस्य,
किं वा जीवनसाधनमिति आशङ्क्य आहुः । तुशब्दात् कारणान्तरव्यावृत्तिः । भगवद्गुणा एव
जीवनं सम्पादयन्ति । हि निश्चितोपमर्थ इत्यर्थः । ननु गुणाः किमर्थं जीवयन्तीत्यत आहुः
सद्देति । सद्ग्राहित्याद्विरहात् प्रयोजनीयतादित्यर्थः । तथा च भजनानन्दानुभवयोग्यता-
सद्देति । सद्ग्राहकविरहात् प्रयोजनीयतादित्यर्थः । ननु सर्वप्रमथो
सम्पादकविरहात् प्रयोजनीयतादित्यर्थः । ननु सर्वप्रमथो
भगवान् यथा गुणैर्जीवयति, तथा संयोगेनैव कुनो न जीवयति, यतः किञ्चित् स्वास्थ्यमपि

सादित्याशङ्क्याहुः भगवानिति । यदि संयोगं सम्पादयेत्तदा भजनानन्दानुभवयोग्यताजनक-
विरहनाशजननेनास्वाध्यायपगमात्, स्वयमेव प्रतिबन्धकः स्यात्, तथा च फलरूपस्य स्वस्य सं-
प्राप्तौ प्रतिबन्धकत्वं नोचितमित्यर्थः । नन्वतिक्रेशात् कदाचिद्द्वैयास्य मनसि फलप्राप्तिसन्दे-
होदयजन्यमस्वास्थ्यं स्यात्तत्रिवृत्यर्थं सन्देहनिवारकं वचनं वक्तव्यम्, यथा ब्रह्मानन्ददानार्थं
यतमानं नारदं प्रति 'गन्ता भजनतामसी'त्युक्तवांस्तथेत्याशङ्क्याहुः स्वास्थ्येति । कर्तुमेव
योग्यं न भवति यतोऽयं दयालुरनुग्रहकर्ता यतश्च स्वयं न विरुध्यते । विरोधी नातो हेतोः,
तथा च स्वेच्छयानुगृह्य दुर्लभपरित्यागपर्यन्तं सर्वं सम्पादितवान्, अतो दयालुर्यतश्च
स्वप्रापकभावोत्पत्तौ प्रतिबन्धकं न कृतवानतोऽविरोधी, इत्थं चाविरुद्धानुग्राहको भगवां-
स्तथैव मनः प्रेरयति यथा न सन्देहोदयः, न च तज्जन्यमस्वास्थ्यमिति तादृशवाक्यं प्रयो-
जनाभावाच्च कर्तुमुचितमिति भावः । इदानीं प्रकृतपरित्यागाधिकारं वदन्त उपसंहरन्ति
दुर्लभोऽयमिति । ज्ञानमार्गीयवैराग्यमिवात्र व्यसनरूपं प्रेम साधकम् । तथा च प्रेमवानधि-
कारीत्यर्थः । नेति । प्रेमाभावेऽयं परित्यागः सिध्यत्येव नेत्यर्थः । दुर्लभो भगवदनुग्रह-
कसाध्यत्वाद्ऽप्राप इत्यर्थः ॥ ७-१३३ ॥

इत्थं प्रकृतमुपसंहृत्य ज्ञानमार्गीयसंन्यासे किञ्चिदाहुः ।

ज्ञानमार्गं तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तरार्द्धं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापपिडित्वं भवेचापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रयत्नत्वादिति स्थितम् ॥ १६३ ॥

विचारित इत्यविचारेऽपि सिद्धवन्निर्देशादस्तुतोऽत्र न किञ्चिद्विचार्यमस्तीत्यर्थः ।
तथाहि, विद्वत्संन्यासस्य प्रकृतपरित्यागविचार एव प्रसङ्गाद्व्यवस्योक्तैव सत्यलोक इत्यादिना ।
परमवशिष्यते विविदिपासंन्यासः, तस्य तूच्यत एवेति न किञ्चिदपि विचार्यमस्तीत्याशयः ।
ववशिष्यवस्यामाहुः ज्ञानार्थमिति । उत्तरस्य स्वजन्यज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमुत्पत्त्यमानस्य
मोक्षस्य अक्षरपरम्परया प्रयोजकः, न तु साक्षाज्जनकः, तथा चैतादृशपरित्यागो ज्ञानोत्पत्त्यर्थं
चेत्क्रियेतत्याशयः । दोषमाहुः सिद्धिरिति । परन्तु तत्फलमनेकैर्जन्मभिर्मवेवतीत्यर्थः । ननु
सत्त्वरमेव कुनो न भवतीत्यत आहुः ज्ञानं चेति । यज्ञा आदिर्यसेदृशश्रवणाद्ववति, यतः
साधनापेक्षं मनं करणमापेक्षं स्वीकृतं सर्वैरित्यर्थः । तथा च यत्तर्मानसमापदानामवश्यकत्वात्
कृतिपूर्वकमेव श्रवणमुचितम् । इत्थं च मानसमाश्रवणयोस्तददिन्द्रियनिग्रहाधीनत्वात् नि-
ग्रहस्य सुतरामशस्यन्वाशनेनैतसि जन्मभिः विदिर्दूरतरा ज्ञानस्येति भावः । उक्तं च निषण्ये
'नान्ना वेदसुवत्ता च प्रमादात् परमान्ननः । निषां प्राप्नोत्युक्तेषुः क्वचित् मलयुगे पुमा' निनि
ष्येयम् । इममर्थमाहुः अत इति । मलयुगे कदाचिदपि सिद्धिः, कलौ तु पश्चात्तापानिरक्तिं

किमपि फलं न भवतीत्याशयः । नेति । अस्मिन्नर्थे न काचिद्विप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एवमग्रेष्ट-
सिद्धभावाभावं न, किन्त्वनिष्टसिद्धिरपि भवतीत्याहुः पापण्डित्वमिति । यथोक्ताश्रम-
धर्माणामनाचरणद्वेदमार्गाच्युतेः पापण्डित्वं, चकारात्ररकोपि स्यादित्यर्थः । उपसंहरन्ति
तस्मादिति । ज्ञाने ज्ञानमार्गे संन्यासो न कर्तव्य इत्यर्थः । इत्थमकर्तव्यत्वसाम्यादुपस्थित-
ज्ञानमार्गायिसंन्यासस्य स्थूणानिखननन्यायेन पुनरकर्तव्यतामाहुः सुतरामिति । कलिदोष-
प्राप्तत्वात् सुतरां न कर्तव्य इति स्थितं, प्रथममेवोक्तमभूमयेत्याशयः । तथा चोभावपि न
कर्तव्यौ, समानदोषत्वादिति भावः ॥ १४-१६ ॥

एवं मार्गान्तरिययोः सदोषत्वमुक्त्वा प्रकृतस्य सयुक्तिकं निर्दोषत्वमाहुः ।

भक्तिमार्गेऽपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाद्यः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि बाधयेन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा ब्रूयते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गे परित्यागकृतौ यदि दोषसम्भावना तदा किं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च
परित्यागः कर्तव्यो न कर्तव्यो वेत्याशङ्कायां समाधानमुच्यते इत्यर्थः । समाधानं वदन्तः
प्रथमं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकविघ्नरूपं दोषमाशङ्क्य तदभावमाहुः । अत्रास्मिन् परित्यागे आरम्भे
प्रवृत्तौ नाशो विघ्नो न भवेदित्यर्थः । ननु मास्तु प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकस्त्वदभावस्यानुभविकत्वात्
परन्तु फले प्रतिबन्धकान्तरानुमाने को दोष इत्यत आहुः दृष्टान्तेति । अनुमानस्य दृष्टान्त-
सापेक्षत्वात्तदभावादनुमातुं न शक्यत इत्यर्थः । अपिशब्दात् सद्देहोत्पत्त्यभावाच्चानुमानमिला-
शयः । ननु लौकिकविषयानुरागात् स्वर्गाद्यक्षरानन्दतामुष्मिकफलमिलापाद्यास्वास्थ्यनाशेन
फलप्रतिबन्धकश्रवणो दोषः प्रकृतपरित्यागेपीत्याशङ्काहुः स्वास्थ्येति । स्वास्थ्यहेतोर्स्वास्थ्यना-
शकस्येत्यर्थः । तथा च मजनानन्दातिरिक्त्यावदमिलापविषयाणां प्रथममेव तुच्छीकृत्य परित्यक्त-
त्वात्तदमिलापाभावेन फलप्रतिबन्धः केन स्यात्, न केनापीत्यर्थः । ननु कालादयश्चेत्यतिबन्धकः
स्युत आहुः हरिरिति । अपरे कालादय इत्यर्थः । पूर्वपक्षिणं गनसिद्ध्याहुः अन्यथेति ।
प्रश्ने चासन्नकाल इति सूत्रेणासन्नकालिन्यां क्रियायां पृच्छमानायां पुपुषुरिति लिट् । अन्यथा
बाधां करोति भगवानिति, यदि त्वं निश्चितोमि तदाहं पृच्छामि, कचिदयं प्रातः सप्तमे वा
मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः किमित्यर्थः । तथा चैतावत्काळं तु मातरोर्भकपोषणपरा
एव सर्वसंभवास्त्वया त्वय किमपुष्पन्त्यो दृष्टा इतीदृशः प्रश्नः पुपुषुरित्यस्य वाच्यः । इत्यं च-

यद्यसम्भावितमर्मकपोषामावमद्राक्षीस्तदा भगवत्कृतवाधामपि मनस्यानयेः । एवं चोभयमपि शशविषाणायमानमिति भावः । ननु दैवात् मिलिता ज्ञानिनाः खानुभवज्ञापनपूर्वकं स्वमार्गोपदेशं कुर्युस्तदा का गतिरत आहुः । यद्वा, ननु भगवान् स्वयं प्रतिबन्धं न जनयति, परन्तु सर्वमोहिका माया चेन्नोहमुत्पाद्य मार्गान्तररुचिलक्षणं प्रतिबन्धं जनयेदित्याशंक्याहुः । ज्ञानिनामपीति च वाक्यं चेति कर्मधारयः । तथा च 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा, बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छती'ति वाक्येनेत्यर्थः । एवं चास्मिन् वाक्ये ज्ञानिनामित्युक्तम्, ननु भक्तानामपीत्यतो ज्ञानिमोहजनन एवास्या शक्तिर्न तु भक्तमोहजनन इत्याशयः । मोहेति । अतीतवर्तमानमोहयोरभावस्त्वेतन्मार्गान्यथानुपपत्त्यैव निश्चितः, परमवशिष्यते सन्दिग्धसम्भवो भविष्यमाणः स तु पाक्षिकेषु दोषः परिहरणीय इति न मोहयिष्यतीत्यनेन परिहृत इति ध्येयम् । ननु भगवदिच्छाया दुरुहतरत्वाद्भगवतः स्वतन्त्रतया कदाचित्स्वयमपि मोहयेदत आहुः आत्मप्रद इति । लुब्धो द्वेषा वाऽभविष्यदमोहयिव्यद्भगवास्तु जीवकृतिसाध्यसाधननिरपेक्षः सन् स्वात्मानमपि प्रकर्षेण ददद्बुद्धारः, तथा द्वेषापि न भवति, उदासीनोपि न भवति, अपि तु प्रियः, तथा च प्रयोजनयोः लोभद्वेषयोरभावाच्चैव मोहयिष्यतीत्यर्थः । अत्रापि अतीतवर्तमानमोहयोरभावस्तु वरणान्यथानुपपत्त्यैव निश्चितः, अवशिष्टस्तु च्यत एवेति ध्येयम् । एवं प्रकृतपरित्यागे दोषाभावमुपपाद्य प्रवृत्तिं विदधति । यस्मात्सर्वथा निदोषैस्तस्मादुक्तप्रकारेण 'स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेश' इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वाधीनहानुभवलक्षणस्वप्रयोजनात् रहितो भवतीत्यर्थः । किमत्र प्रमाणमत आहुः इति मे इति । निश्चिता साक्षात्कृतविषया मतिरेव प्रमाणमित्याशयः ॥ १७-२१ ॥

नबयं परित्यागः किं तुरीयाश्रमः, किं वा भक्तिमार्गीयः साधनविशेष इति सन्दिहानं प्रत्याहुः ।

इति कृष्णप्रसादेन बह्वृत्तेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इति समाप्तोऽयं ग्रन्थ इत्यर्थः । भगवत्सच्चतया हेतुभूतया साक्षात्कृतमित्यर्थः । भक्तौ भक्तिमार्गे संन्यासवरणं परित्यागलक्षणो भगवदङ्गीकारः । तथा च नायं तुरीयाश्रमः, न वा भक्तिमार्गीयः स्वकृतिसाध्यः साधनविशेषः, किन्तु भगवत्कृतो जीवसाङ्गीकाररूपोऽयं परित्याग इत्याशयः । अन्यथाङ्गीकारमात्रे पतितोऽस्मान्मार्गात् च्युतो भवेत् । तथा चैतन्मार्गाद्युनिः पानित्यमेवेति पतितपदप्रयोग इति बोध्यम् । इत्थं च भगवानेव स्वभिन्नयावत्सौकरिकालौकिकविषयेभ्योन्तःकरणं निरूप्य यदि स्वस्मिन् व्यसनं सम्पादयेत्तदायं परित्यागो भजनानन्दानुभवयोग्यतामप्यादकविरहानुभवार्थं कर्तव्यः, नो चेत्तनुवित्तजैव सेवा कर्तव्येति श्रीमदाचार्यचरणानामाश्रयोऽनिनामनुसन्धेयः । तथा चोक्तं विद्वन्मण्डने श्रीमत्प्रभुचरणैः 'नम्मात्रीयानां मयादेव द्वित्यारिणी'ति ॥

याथाश्रीगोपेन्द्रकृता संन्यासनिर्णयविद्वनिः सम्पूर्णः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीपुरोपात्तमञ्जृत विवरणसहित.

[६६]

સ્વાચાર્યવર્ચસ્વરણપ્રતાપે પ્રકટ ભક્તિમુખાર્ગમાં
પ્રારંભકાલિકે જન કરે સહુ ત્યાગ આ સંસારમાં ।
તેના પ્રકાર જણાવતો સંન્યાસનિર્ણય વિસ્તરું
હું હાસ આ શ્રીભાણકૃષ્ણપદારવિદે દેવ્ય ધર્મ ॥ ૧ ॥

[illegible][illegible]

પશ્ચાત્તાપનિવૃત્ત્યર્થ પરિત્યાગો વિચાર્યતે ।

સ માર્ગદ્વિતયે પ્રોક્તો મક્તો જ્ઞાને વિશેષતઃ ॥ ૨ ॥

સાન્યયપદાર્થઃ—પશ્ચાત્તાપનિવૃત્ત્યર્થ પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગઃ પરિત્યાગ અથવા સંન્યાસ વિચાર્યતે વિચાર્ય છે. ■ તે (સંન્યાસ) વિશેષતઃ વિશેષે કરીને મક્તો ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાને જ્ઞાનમાર્ગમાં માર્ગદ્વિતયે બે માર્ગમાં પ્રોક્તઃ કહ્યો છે.

સ્ત્રોત્કાર્યઃ—પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગ અથવા સંન્યાસનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સંન્યાસ વિશેષે કરીને ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ એમ બે માર્ગમાં કહેલો છે.

અહીં કેટલાક પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ (શ્રીમોકુલનાથજી) કહે છે કે શ્રીઆચાર્યજીએ ભક્તિમાર્ગીય પરિત્યાગ શિવાયના બીજા સર્વ પદાર્થનો વિચાર કર્યો, અને ત્યાગનો વિચાર કર્યો નહિ, તેથી પોતાને પશ્ચાત્તાપ થયો, તેની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગનો વિચાર કરવો એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. બીજા પ્રાચીનો (શ્રીમદ્દરજીનાથજી) કહે છે કે કર્મમાર્ગીઓને વૃદ્ધાવસ્થામાં પશુ વૈરાગ્ય થતો નથી, અને તેમના સંગથી કદાચિત્ લગવદીઓ પશુ તેવા સર્ધભય, તે અટકાવવા માટે સેહેલાઈથી થઈ શકે એવા સંન્યાસનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા શ્રીમદ્દનાથજી કરે છે, અને કહે છે કે ભગવદીઓ શરીર શિથિલ થતા પોતાની પ્રથમની દશાઈ રૂપરણ કરે છે, અને 'એ પ્રથમથી જ ભગવાનને માટે પ્રથમ કેમ ન કર્યો?' એવો તેમને કહેશ ધાય છે, તે પશ્ચાત્તાપનું વર્ણન અહીં કર્યું છે.

વળી બીજા મહાનુભાવીઓ (શ્રી મોકુલોત્તમજી) કહે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં સાધનદશામાં અને સિદ્ધ દશામાં પરિત્યાગ કરવો એમ કહ્યું છે; તેમાં સાધનદશામાં પૂર્ણ વૈરાગ્યનો અભાવ હોવાથી સારી રીતે પરિત્યાગ થઈ શકે નહિ, અને પાશંડનો પ્રસંગ આવે, તેથી સાધનદશાના સંન્યાસથી તો પશ્ચાત્તાપ જ ધાય. આ તારતમ્ય (તફાવત)નું જ્ઞાન ન હોવાથી ભગવદીઓ પશુ બે પ્રથમથી જ પરિત્યાગ કરે તો પશ્ચાત્તાપ જ ધાય, અને તેમને ભેદ આચાર્યજીને પોતાને પશુ પશ્ચાત્તાપ ધાય, માટે એ બંને પ્રકારના પશ્ચાત્તાપને અટકાવવાને શ્રીમદ્દનાથજી સંન્યાસનિર્ણય ગ્રંથની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. વળી બીજા મહાનુભાવીઓ કહે છે કે નિવૃત્તિમાં શ્રીમદ્દનાથજીએ આજ્ઞા કરી ■ કે ત્રિદંડનું શ્રદ્ધ કરવું ■ સર્વભક્તસંમત છે, આવી આજ્ઞા ભેળે કોઈ પુષ્ટિમાર્ગીય પશુ ચતુર્થ અશ્રમવડે ત્રિદંડનું શ્રદ્ધ કરીને પશ્ચાત્તાપ પામે, માટે તેનું ન થવા માટે પુષ્ટિમાર્ગીય સંન્યાસના વિચારનો આરંભ શ્રીમદ્દનાથજી કરે છે. વળી બીજા પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ (શ્રીમદ્દરજીનાથજી) કહે છે કે સ્તુતિ વિરેદે પ્રમાણથી સિદ્ધ રસાત્મક ભગવાન્તા વિરહભાવનો અનુભવ સર્વોત્તમાભાવથી થયેલી શરણાગતિથી જ ધાય તેમ છે, તે વિરહભાવનો અનુભવ સર્વપરિત્યાગવિના સંભવે નહિ; અને તે ત્યાગનું સ્વરૂપ વિરેદે નહિ ભવનાર નિજ જન જ્ઞાનમર્મ વિરેદેમાં કહેલા સંન્યાસથી મોટેદમાં પડે, અને અવિચારથી પરિત્યાગ કરે તો પશ્ચાત્તાપ ધાય, તે અટકાવવા માટે સંન્યાસના વિચારનો આરંભ કર્યો છે. આ સર્વ મહાનુભાવીઓ પરસ્પર સંમત નથી એમ મને લાગે છે, અને જંગલરમણજીએ ક્રમમાં બે પશ્ચાત્તાપ અને પરિત્યાગ બે સજ્જો આવેલા છે, તે બંને સજ્જોના બહી વિચાર છે, તેથી તેજ પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિ કરવાનું અર્થ કર્યું છે એવો અર્થ નું કરે જું. આમ અર્થ કરવામાં અને કાંઈ લેખ દેખાતો નથી.

ભગવાને પરિત્યાગની આજ્ઞા કરી છે, અને એને પરિત્યાગ કરવો એમ નિશ્ચય કર્યો છે,

દિનો ને દશામાં નિર્વાહ થાય તે આરંભદશા કહેવાય. એ જવણાદિનો અભ્યાસ થવાથી આસન્નિની સિદ્ધિ ને દશાથી થઈ શકે તે ત્રીજી દશા કહેવાય. આસન્નિ સિદ્ધ થયા પછી ને દશાથી વ્યસન સિદ્ધ થઈ શકે તે ત્રીજી દશા કહેવાય. આ સુવર્ગા ને દશામાં કલિકાલ વિચેરેથી થતા દોષનો સંબંધ ન થાય તે માટે તેની દશાના ક્ષણ જાને સ્વરૂપના પ્રકારનો વિચાર કરીએ છીએ. આપ્રમાણે દોઢ શ્લોકવડે સ્થ કરવાના પ્રયોજનનું વર્ણન કરું.

આહો બાવાર્યે નીચે પ્રમાણે છે. એકાદશ સ્કંધમાં સપ્તદશ અધ્યાયમાં ઉદ્ભવછએ શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન કર્યો છે કે:—

યદ્યાનુષ્ટીયમાનેન ત્વયિ ભક્તિર્નૃણા મયેત્ ।

સ્વધર્મેનારવિંદાક્ષ તન્મે જ્યાલ્યાતુમર્હસિ ॥

અર્થ—હે કમલનભન પ્રભુ, સ્વધર્મનું આચરણ કેવી રીતે કરવાથી મનુષ્યોને આપને વિષે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે ઉપાય મને કહેવો ભેઈએ.

આરો ઉદ્ભવછએ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ચારે આશ્રમના ધર્મ કહેતાં ભગવાને અષ્ટાદશ અધ્યાયમાં કહ્યું કે ‘શાસ્ત્રમાં જેપ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે તેપ્રમાણે માફ યજ્ઞન કરવું, પીતાતું સર્વસ્વ યજ્ઞ કરાવનાર ગ્રાહણને આપી દેવું, અગ્નિનો પોતાના પ્રાણમાં સમાવેશ કરવો, અને પછી નિરપેક્ષ થઈ સંન્યાસ ચક્રણ કરવો. (૧૩). ગ્રાહણ સંન્યાસ દેવા તૈયાર થાય, ત્યારે તેના અપુત્રાદિકમાં દેવતાઓ પ્રવેશ કરીને વિદ્ય કરે છે, કેમકે તેઓને ધર્મમાં થાય છે કે આ અમારાથી ઉપર જશે. (૧૪). મુનિ એ વસ્ત્ર પહેરે તો ઝોપિન આજ તેટલા શરીરને ઢાંકવાને પહેરે. દડ અને કમઝણ શિવાય લાગ કરેલા કાંઈ પણ પદાર્થને આપત્તિવિના ચક્રણ કરે નહિ. (૧૫). દષ્ટિથી પૃથ્વી પવિત્ર કરીને (સભાળથી) પગ મુકવો, વસ્ત્રથી પવિત્ર કરીને જલ પીવું, સ્ત્રીથી પવિત્ર કરીને વાણીનો ઉચ્ચાર કરવો, અને મનથી પવિત્ર કરીને સદાચરણ કરવું. (૧૬). મીન, અનીહા (શરીરથી કાંઈ પણ ચેષ્ટા કરવી નહિ તે), પ્રાણને નિયમમાં રાખવા, એ વાણી, દેહ અને ચિત્તના દડ છે. આ ત્રણ દડ બેણે સાધ્યા નથી, તે કેવલ વાસના દડ રાખવાથી થતિ થતો નથી. (૧૭). ચારે વર્ણમાં પતિતવિચેરને છોડીને બાકીના સાત ઘરોમાં શિક્ષા ભાગવી. તે સાત ઘરો પ્રથમથી ધારેલા હોવા ન ભેઈએ. તેટલામાં ને મળે તેમાં સતોષ રાખવો. (૧૮). પછી જહાર જાળને જલાશયમાં આશ્રમન લઈને શિક્ષામાં મળેલું અન્ન અયજામાં લઈને જલમાં ઘોળીને જહાર કાઢવું એટલે તે પવિત્ર થાય. પછી તે જ્ઞાન જાવું. (૧૯).’ આ વિચેરના પચદશ શ્લોકવડે સંન્યાસાશ્રમરૂપ પરિભ્રમણ કર્યો છે. ત્યારપછી ભક્તિ અને વૈરાગ્ય વિરોધ થાય ત્યારે કહ્યું છે કે:—‘જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાળો, નિરક્ત, અચવા આરો ભક્ત કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષાવિના આશ્રમોના ચિન્હો છોડી દઈને વેદાદિક વિધિની દરકારવિના ફર્યો કરે. (૨૦). કાલો છતાં આવકવત્ કોડા કરે, કુસલ છતાં જડવત્ કરે, નિદાન છતાં ઉન્મત્તવત્ બોલે, વેદને બલૂતા છતાં પશુવદ્ આચરણ કરે. (૨૧). વેદના વાદમાં પ્રીતિ રાખે નહિ, પાખંડ કરે નહિ, શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મોના દેવોનો શોધવા પ્રયત્ન ન કરે, શુદ્ધ વાદવિવાદમાં કોઈ પક્ષનો આશ્રય કરે નહિ. (૨૨). ધીર થઈ મનુષ્યોથી ઉદ્વેગ પામે નહિ, તેમજ મનુષ્યોને ઉદ્વેગ કરે નહિ, અતિવાદ સદન કરે, કોઈનું અપમાન કરે નહિ. (૨૩).’ આમ આઠાદશ શ્લોકોની વિધિવિનાનો સંવાદ કર્યો છે. અહીં જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગવિના સમાન ધર્મો નેકક કરી કસા છે. તેની જ રીતે પ્રથમ કહેલા વિધિપૂર્વક સંન્યાસમાં પણ સમજાવેલું. તેમજ પૃથીય સ્કંધમાં

દ્રવ્યના યત્ન કરવાનો નિષેધ છે તો પણ જ્ઞાનમયાંશિદોષની શ્રુતિથી યત્નની સિદ્ધિ થાય છે. માટે શ્વેતા મુદ્ધી અંશિદોષ દોષમું એ શ્રુતિનો પણ બાધ આવતો નથી. તેથી બેમિનિદોષ દ્વયશ્વનો પરિહાર થાય છે. આ પ્રમાણે કર્મમાર્ગસંબંધી ચતુર્થાશ્રમના પશુનો પણ નાશ થતો નથી. તેથી કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કર્તવ્ય છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે, તે છતાં સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે 'અંશિદોષ, મધુપર્કમાં વલદનું આલેશન, સંન્યાસ, માંસના પિંડવાળું શ્રાદ્ધ, દીયરથી પુત્રોપતિ એ પાંચ કલિયુગમાં કરવાં નહિ,' તેથી કલિયુગમાં સંન્યાસ વળ્યે હોવાથી કરવો નહિ. એ કે બીજી સ્મૃતિમાં તેની સામુ કહ્યું છે કે 'જ્યાંમુધી શ્રાદ્ધણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એવા વર્ણ-વિભાગ છે, અને જ્યાં મુધી વેદ પ્રવર્તે છે, ત્યાંમુધી કલિયુગમાં અંશિદોષ અને સંન્યાસ કરવા,' તેથી કર્મમાર્ગમાં પણ સંન્યાસ કરવાનો સંભવ થાય, તો પણ જ્ઞાનાશ્રુતિમાં ચારે આશ્રમના પશુને પ્રથમ કહીને પછીથી કહ્યું છે કે 'અથવા બીજી રીતે ક્ષત્રિયર્યથી, ગૃહસ્થાશ્રમથી અથવા વાનપ્રસ્થ થયો હોય ત્યાંથી સંન્યાસ થઈ શકે. અને મતવગરનો, મતવાળો, સ્નાતક કે અસ્નાતક, અથવા ઉત્સવાશ્રિત અથવા અનશ્રિત પણ 'એ દિવસે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ થઈ શકે.' આ પ્રમાણે છેથે સમાપ્તિમાં વૈરાગ્યવાળાને જ સંન્યાસ થઈ શકે તેનો અધિકાર છે એમ સર્વવ સાક્ષણવામાં આવે છે. તેમજ એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે 'જ્યારે સકાર્ય કર્મોમાં અને નરકરૂપ દોષોમાં સારી રીતે વૈરાગ્ય થાય, ત્યારે અંશિદોષનો ત્યાગકરિને સંન્યાસ થઈ શકે.' આવા વાક્યોથી વૈરાગ્ય થાય ત્યારે જ સંન્યાસનો પણ ભગવાને કહેલો છે. અને કલિયુગમાં કર્મ સર્વધર્મેષ્ય છે, તેમાં વૈરાગ્ય થવાનો સંભવ નથી, તેથી કલિયુગમાં કર્મમાર્ગની રીતે સંન્યાસ કદાપિ કરવો નહિ.

આ પ્રમાણે ચાર આશ્રમના પશુથી પ્રાપ્ત થતા સંન્યાસનો હમણા અધિકાર ન હોવાથી જ્યારે જ્ઞાનનિષ્ઠા કે ભક્તિનિષ્ઠા થાય ત્યારે તે માર્ગની રીતે સંન્યાસ થયે.

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પોતે ભક્તિમાર્ગથી હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસ કર્તવ્ય હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસ કેવી રીતે થયે તેનો વિચાર પ્રથમ કરે છે. એ સંન્યાસથઈ શકે જ માર્ગમાં કહ્યું હોય, અથવા ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ ત્રણે માર્ગમાં એકજ પ્રકારનો સંન્યાસ હોય, તો સંન્યાસ થઈ શકે તેવાની ભગવદ્વાચના વાક્યમાં સંદેહ થાય નહિ, તેથી તેનો વિચાર કરવાની જરૂર રહે નહિ; પણ સંન્યાસ તો સર્વવ કહેલો છે, અને તે જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં થઈ શકે તેવો એમ સિદ્ધ થયું, ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાં કયો સંન્યાસ કેવા પ્રકારથી થવાની ભગવદ્વાચના છે તેનો નિશ્ચય કરવાને વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રયોજન કહીને વિચારનો આરંભ કરે છે:—

* નારાયણપતિપદની સમાપ્તિમાં જ્ઞાનમાર્ગશિદોષ કહ્યું છે:—'એવી રીતે યજ્ઞને ભજનારનો આત્મા યજ્ઞમાં છે, અદ્વા પત્રી છે, સરીર દ મ છે, વશ સ્વયં વેદી છે, રામ દર્શન છે, શિખા દર્શન છે. હૃદય શૂંપ (સ્વયં) છે, વીર્ય પી છે, કોષ દોષવાળો પણ છે, વપ અગ્નિ છે, દમ યજ્ઞને મારનાર તથા દક્ષિણ છે, વામી દોષા છે પ્રાણ ઉદ્ધારણ છે, અવર્ણ્ય વસ્તુ છે, મન જાણ છે, જ્યાં મુધી સરીરને ધારણ કરાય છે, તે દીક્ષા છે. એ ખાવ છે તે દવિષ્ટ છે, એ પાવે છે તે ચોમપાન છે, એ રમણ કરે છે તે ટપસુ છે, એ ફરે છે, બેઠે છે, ઠંઠે છે, તે પ્રવર્તે છે, એ મુખ છે તે આહારીય છે, એ જ્ઞાનનિષ્ઠા ઉચ્ચાર કરે છે, તે આદુર્નિ છે, એ તેર્ન જ્ઞાન છે તે દોષ છે, એ જ્ઞાન તથા સવારે ખાવ છે તે સમિપ્ત છે, એ પ્રાતઃકાળ સંપ્રાર્થના અને સાવધાન છે, તે તેના સ્વયં છે, એ રાત્રિવિષ છે તે દર્શનમાસ છે, એ અર્ધ-માસ વધા માસ વાવ છે તે ચાતુર્માસ વધ છે. એ જ જગત છે તે પશુવધ વધ છે, એ સંવાસર વધા પચિસસર છે તે અદર્શન છે, એ મરણ વધ છે તે વધ પછીનું અવશૂંચ જ્ઞાન છે.' એવી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી મરણવધ અંશિદોષ અને તેના અવધાન વધોની પાતળા સરીરની બાંધ જ બાવના કોં તે જ્ઞાનમાર્ગશિદોષ કહેવાય છે. તે અંશિદોષ સંન્યાસીને પણ સિદ્ધ રહે છે.

કહ્યું છે. તે ફલ પણ ત્રણમાંથી કોઈ પણ માર્ગની રીતિથી સંન્યાસ કરે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય, કેવલ સંન્યાસથી તે ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. કેમકે સંન્યાસ તે તે માર્ગના અગ્રરૂપ છે. તેથી તેમાં કહેલું ફલ તે તે માર્ગના અર્થવાદ રીતે કહેલું છે. તેમજ ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'યોગ, સાંખ્ય, દાન, મત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, વેદાધ્યયન અને સંન્યાસવડે પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ પણ બેની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી,' એ વાક્યમાં કેવલ ત્યાગમાનથી ચોતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ ભગવાને કહ્યું છે. માટે ત્યાગ કોઈકે રીતે સહાય કરે જ એટલુંજ, અને ત્યાગનો અધિકાર વૈરાગ્યથી થાય છે. તે વૈરાગ્ય બેમ બેમ ઉત્કૃષ્ટ હોય તેમ તેમ ત્યાગ તે તે માર્ગમાં વિશેષ સહાયકારક થાય છે. ત્યારે વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય? એ વિચાર કરીએ તો કેવલ અદૃશમાત્રથી વૈરાગ્ય થતો નથી. તેથી તે તે માર્ગને અનુકૂળ શ્રવણાદિક સાધન તેને સિદ્ધ કરનારા સમજવા. માટે તે સાધનની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરવો હોય તો તે પણ ભગવાનના મત પ્રમાણે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી. ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં 'જ્યારે સર્વત્ર વૈરાગ્ય થાય ત્યારે ત્યાગ કરવો' એમ કહ્યું છે, ત્યાં સાધનદશાને પ્રાપ્ત થયો હોય તેને ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે, તેમાં તેને પર્વટન કરવાનું જ કહ્યું છે, કોઈ પણ રમલે સ્થિર રહીને અવલોકિ કરવાનું કહ્યું નથી. ખરી સિદ્ધિદશાને પ્રાપ્ત થયલા જ્ઞાની અને ભજના ત્યાગનું નિરૂપણ સાડા નવ શ્લોકમાં કહ્યું છે, તે નીચે પ્રમાણે છે, 'જ્ઞાનનિષ્ઠ વિરક્ત અથવા કાંઈપણ અપેક્ષાવિનાનો મારો ભજ આશ્રમના ચિન્હોસંહિત આશ્રમને છોડી દહને વેદના વિધિ બેનાપર લાગુ પડતા નથી એવો યદ્ય ક્યો કરે. (૨૮). ડાહ્યો છતાં બાલકની માફક રહે, કુશલ છતાં જડવત્ આચરણ કરે, વિદ્વાન છતાં ઉનમતવત્ બોલે, વેદને ભણતા છતાં પશુ માફક આચરણ કરે. (૨૯). વેદવાદમાં પ્રીતિ ન કરે, પાપકી ન થાય, ધર્મની બાબતમાં કારણો સોધવા પ્રયત્ન ન કરે, શુષ્ક વિવાદમાં કોઈ પણનો આશ્રય કરે નહિ. (૩૦). ધીર થઈ મનુષ્યોથી ઉદ્દેગ પામે નહિ, તેમજ કોઇને ઉદ્દેગ કરે નહિ, અતિવાદ સહન કરે, કોઇનું અપમાન ન કરે, દેહને માટે પશુની માફક કોઈ સાથે વૈર ન કરે. (૩૧). કેમકે જેમ જલના જૂઠા જૂઠા પાત્રોમાં એકજ ચંદ્ર રહ્યો છે તેમ સર્વ જૂનમાં આત્મામાં પરમાત્મા એકજ કહ્યો છે, તેમ જ પચમહાભૂત પણ સર્વમાં એક જ છે. (૩૨).

વખતસર આવતું ન મળે તો ધૈર્ય ધરી એક કરવો નહિ, વખતસર મળે તો શાશ્વત્ થઈ નહિ, કેમકે મળતું ન મળતું બને દૈવાધીન છે. (૩૩). ફક્ત આહારને માટે વેષા કરવી, કેમકે પ્રાણધારણ માટે આહાર યોગ્ય છે, પ્રાણધારણથી તત્ત્વવિચાર થાય છે, તત્ત્વ ભણવાથી મનુષ્ય સદ્ધાર્મિકી મુક્ત થાય છે. (૩૪). દેવેચ્છાથી મળેલું અન્ન, એક હોય કે હજાર હોય, તો પણ ખાતું, તેમ જ વસ્ત્ર તથા સમ્યા પણ બે સમયે ભેળું મળે તેનું મોન મત રાખી સ્વીકાર કરવું (૩૫). જેમ દુર્ધર લીલાવડે સર્વ કિંવા કંઈ હું, તેમજ જ્ઞાનીએ પણ કોઈની પ્રેરણાવિના સૌંદર્ય, આચમન, આન તેમજ બીજા નીચડોને કરવા. (૩૬). એ પ્રમાણે સાડા નવ શ્લોકમાં સિદ્ધ દશાવાળા જ્ઞાની અને ભજનું નિરૂપણ કરીને પછી બે શ્લોકથી વિનિવિધ સંન્યાસ કહ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે:—'દુઃખરૂપ કામને વિષે વૈરાગ્યવાળો આત્મજ્ઞાની અને મારા (ભગવાનના) ધર્મને ન ભણનાર, મનનશીલ ગુરુપાત્રે ભય, અને ન્યાયી પ્રદાન સ્વરૂપ ભણનારમાં આવે ભાગ્યથી આદરથી પુરુષ અને (ભગવાનને) શ્રદ્ધાથી નિંદા કર્યા વિના એવે."

૦ બંધને પણ કરી વચન આ કૃષ્ણ છે, પ્રતિનિજના અભિપ્રાયથી નથી. સર્વમાં પચમહાભૂત છે, ત્યાં પ્રતિનિજપણ પડતું નથી

શ્રવણાદિ સિદ્ધ થવામાં સહાયનો સંગ અને એક સ્થલમાં સ્થિતિની જરૂર છે, અને સંન્યાસમાં એક સ્થલમાં સ્થિતિ કરવી નહિ અને એકલું ફરતું એમ કહ્યું છે, માટે બંને પરસ્પર વિરોધ હોવાથી શ્રવણાદિની સિદ્ધિને માટે સંન્યાસ કરવો એ પશ્ચ અગ્રીકાર કરવા યોગ્ય નથી, બે કે મૂલ્યમાં સ્વરૂપવિરોધતા સ્વરૂપવિરોધ એવું પદ નથી, તોપણ આગળ સ્લોકમાં તદ્દમંથ્ર વિરોધતા: તેના ધર્મથી વિરોધ એમ કહ્યું છે ત્યાં વ મુક્યો છે, તેથી જ વ્યાખ્યાનમાં રાગુચ્ચ કયો છે તેમાં દોષ આવતો નથી.

હવે ત્રિદ્વીપે પણ ચાતુર્માસમાં એક ઠેકાણે રહેતું એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે, અને હમવાને પણ એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'એકાંતમાં ઠવણરૂપ થોતાનું આશ્રમસ્થાન રાષ્ટ્રીને મારા બાવજો યોજના આત્મકરણી રહે,' તો પછી સાધનરણત્વવંક એક સ્થલમાં સ્થિતિ કરી શ્રવણાદિ કરવામાં શુ દોષ? આમ આકાંક્ષા થાય તો પરસ્પર ધર્મના વિરોધરૂપ બીજો દોષ અભિમાનાત્ વિગેરે યોગ્ય સ્લોકથી બતાવે છે. અભિમાન એટલે ગર્વ, અથવા અહંતા મનતારૂપ. એકાદશ સ્કંધના ૧૮ મા અધ્યાયમાં શિશ્યાનો પ્રકાર કર્યો છે કે 'સંન્યાસીએ પતિત વિગેરેને છોડીને ચારે વર્ણમાં પૂર્વે નહિ ચંકલ્ય કરેલા સત્ત ઘરમાં શિક્ષા માગવી. તેમાં બે મળે તેથી સંતોષ રાખવો. (૧૮). તે મળેલુ અત્ત જહાર જલ્લાશર્મમાં લઈ જઈ થોને જલનું આચમન કરી, વાણીને નિયમમાં રાખી, જલમાં બોળી જહાર કાઢતું, એટલે તે અત્ત પવિત્ર થાય, પછી તેમાંથી જૂતાદિ અલિધનો આપીને શેષ રહેલુ તમામ ખાઈ જવું. (૧૯). ત્યાં સત્ત ઘરનું અત્ત માગવાનું કહ્યું છે. તેમાં કોઇનું દુષ્ટ અત્ત આપ્યું હોય, તેનો દોષ નહિ જણીને તેનું લક્ષણ કરે તો નિવિદિપાદશાની ખાંક શ્રવણાદિ સાધનદશામાં પણ ગ્રથાદિનો પશ્ચાત્ત થવાથી શરીરમાં અભિમાન આવી જતા પ્રતિવાદીનું નિરાકરણ કરવામાં કહ્યું વચન કહેવાં પડે, તેમ અપમાન કરવાનો સમય પણ થાય. તેમજ એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને સંન્યાસીના ધર્મમાં કહ્યું છે કે 'અતિવાદ સહન કરવો, અને કોઇનું આપમાન કરવું નહિ' એ ભગવદ્વામાં ઉલ્લેખન થવાથી સંન્યાસીના ધર્મમાં વિરોધ આવે છે.

તેમજ શ્રવણાદિનો હમેશાં યોગ રાખવો બેઠબે. દ્વિતીય સ્કંધમાં દ્વિતીયાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે 'હે રાજ, સર્વન સર્વદા લાજના દુ:ખ હરનાર ભગવાનનું મનુષ્યોએ સર્વાત્મલાવથી શ્રવણ કરવું, ધીર્તાન કરવું, અને સ્મરણ કરવું.' માટે શ્રવણાદિની ફરીફરીને આવૃત્તિ કરવી બેઠબે. એકજ વખત કરેલું શ્રવણાદિ પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન કરવું નથી, પણ વારંવાર ચડ શ્રવણાદિ પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને વારંવાર આવૃત્તિ એક સ્થલમાં સ્થિતિ કરવાથી થાય છે, અને એક સ્થલે સ્થિતિ સંન્યાસના ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે 'નિરસંગ રહે, ઈન્દ્રિયો નિયમમાં રાખે, થોતાના આત્મામાં જ કોડા કરે, આત્મામાં જ પ્રીતિ રાખે, ધર્મવાન થાય, સમદર્શી થાય, એકલો આ પૃથ્વીપર ફર્યો કરે.' તેથી શ્રવણાદિની મિદિમાટે સંન્યાસ કરવાનો પશ્ચ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

કદાચ એમ મંડા થાય કે શ્રવણાદિને માટે વિશિષ્ટ સંન્યાસ ભલે ન કરો પણ ઘરમાં રહેવાથી વિધાસક્તિ આવે, અને ભગવદ્વાસક્તિનો લાભ થાય, માટે શુદ્ધ ભગવદ્વાસક્તિનું લાભક હોવાથી શુદ્ધતાય આવગ્ચક છે. વળી એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે 'જાનનિષ્ઠ, વિરજા કે અપેત્રાવિનાનો મારો ભક્ત હોય, તે આશ્રમના નિન્દોચદિત આશ્રમને છોડી દઈને, વેદનો વિધિ જોનાપર ઘણું પઠનો નથી એવો થઈ ફર્યો કરે.' આનો બીજો અર્થને ભગવાને કહેલો ત્યાગ ભગવદ્વાસક્તિનું ચાપન હોવાથી તે સાધનરૂપ ત્યાગ કરવામાં શું દોષ? આજ ત્યાગસ્વરૂપમાં અને શ્રવણાદિના ધર્મમાં ઉપર કહેલો વિરોધ જવનો નથી. તેમ

કીર્તનથી ઉત્તમ ફેલ મળવાનું જ કહ્યું છે. માટે પૂર્વોક્ત રીતિએ જેઓનાં સ્થૂલ અને વિંચ સરીર વિષયાન્ન છે, તેમને કલિકાલના પ્રભાવથી હરિનો આવેશ સર્વદા રહેતો નથી, ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવાયકું સર્વદા રહેતું નથી, પણ કોઈક વખતજ રહે છે. તેથી જ્યારે આમુસા-વેશ થાય, ત્યારે પૂર્વોક્ત સર્વોત્તમ પ્રતિબંધ થવાથી પાખંડીપત્નું જ થાય. તેથી સાધનમાટે ત્યાગ ઇષ્ટ નથી. કાલતઃ ને બદલે કામતઃ પાઠ હોય, તો કામ એટલે ઇચ્છા, અર્થાત્ વિષયની કામતાને લીધે પાખંડીપત્નું થાય, એવો અર્થ કરવો. અતઃ ઉપર કહેલા સર્વ દોષોને લીધે અત્ર કલિકાલમાં મળે ભક્તિભાગ્યમાં સાધને સાધનદશામાં અથવા અસાધિના સાધનમાટે ત્યાગઃ ગૃહપરિત્યાગ નેવ સુલાવહઃ સુખ આપતો નથી, એટલે આજ્ઞાકાલના વેરાગીના જેવા પાખંડી બનાવે છે. શા-ગવદાસસિદ્ધિ સુખ આપતો નથી, માટે મધ્યમ સાધનદશામાં પણ ત્યાગ સર્વદા કર્તવ્ય નથી.

અહીં ભક્તિભાગ્યમાં ભગવાને 'કર્તવ્ય' કહેલો ત્યાગ પ્રેમભક્તિની સાધનદશામાં કર્તવ્ય નથી એમ સિદ્ધ થવાથી, બાકી રહેલી સિદ્ધિદશામાં ફલોપકારિ અગરુષે કર્તવ્ય છે એમ નક્કી થયું. શીતાશમાં કહ્યું છે કે 'હે અર્જુન, જેવી રીતે તને મારાં દર્શન થયાં, તેમજ યથાર્થ જ્ઞાન, દર્શન અને પ્રવેશ અનન્ય ભક્તિથીજ થાય છે,' એટલે ફલના જ્ઞાન, દર્શન અને પ્રવેશ ત્રણ પ્રકાર કલા. તેમાં કયા ફલને માટે ત્યાગ કર્તવ્ય છે, એ વિચાર કરીએ, તો પ્રવેશને માટે મલ્કર્મેન્ન મરણમઃ એ વાક્યમાં કહેલા બીજ સાધનોની અપેક્ષા રહે છે; તેથી પ્રવેશની પહેલા કહેલા જ્ઞાનદર્શનનેમાટે કર્તવ્ય છે, એ આશયથી વિરહાનુભવાર્થથી શરૂ કરી પ્રેમના સિદ્ધિ નાન્યથા એટલા સ્થોત્રો કહે છે :—

વિરહાનુભવાર્થ તુ પરિત્યાગઃ પ્રશસ્યતે ।

સ્ત્રીયવન્ધનિવૃત્ત્યર્થ વેપઃ સોડ્ર ન ચાન્યથા ॥ ૭ ॥

કૌણ્ડિન્યો ગોપિકાઃ પ્રોક્તા ગુરવઃ સાધનં ચ તત્ ।

ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યદિષ્યતે ॥ ૮ ॥

વિકલત્વં તથાસ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિઃ પ્રાકૃતં ન હિ ।

જ્ઞાનં ગુણાશ્ચ તત્સંય વર્તમાનસ્ય વાધકાઃ ॥ ૯ ॥

સત્યલોકઃ સ્થિતિર્જ્ઞાનાત્ સંન્યાસેન વિશેષિતાત્ ।

ભાવના સાધનં યત્ર ફલં ચાપિ તથા ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

તાદૃશઃ સત્યલોકાદો તિષ્ઠન્ત્યેવ ન સંશયઃ ।

પદ્મિશ્ચેત્ત્રકુટઃ સ્વાત્મા વશ્વિવશ્વિવેગદિ ॥ ૧૧ ॥

તદ્ય મક્કલો મન્યો નામમેતિ ન ચાન્યથા ।

ગુણાસ્તુ મદ્ગરાહિત્યાજીવનાર્થ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૨ ॥

ભગવાન્ ફલરૂપત્તાદાત્ર વાધકુ ઇષ્યતે ।

સ્વાસ્થ્યપ્રાપ્ત્યં ન કર્તવ્યં દયાદુર્ન વિરુધ્ધતે ॥ ૧૩ ॥

દુર્લભોય પરિત્યાગઃ પ્રેમના મિષ્યતિ નાન્યથા ।

નાન્યથાવદાર્યઃ—વિરહાનુભવાર્થ જમવ ન્ના વિરદના અનુભવને માટે તુ તો પરિત્યાગઃ
અ. ૧ ૫ મહાન્યને પ્રશસ્યમાન તે. સ્ત્રીયવન્ધનિવૃત્ત્યર્થ પોતાના સ્ત્રીપુત્રાદિથી થતું બંધન નિવૃત્ત

તમાં જીવ ભગવાનમાંથી વિછેલો-વિખુટો પડ્યો ત્યારે જે વિરહ થયો તે વિરહ ભગવાનમાં આસક્તિ થવાથી ભગૃત થાય તેનો ક્ષણે ક્ષણે અનુભવ કરવામાં સંન્યાસ લેવો. બીજે એટલે વિરહ સમયનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તો ભક્તિ અને યોગમાયાએ સાથે રહીને આસક્તિશ્રમન્યાયથી ઉત્પન્ન કરેલો જે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર તેનેમાં સંન્યાસ કરવો. ત્રીજે એટલે વિરહ પછીનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તો તાત્કાલિકાવિરમૂલ એ શ્લોકમાં કહેલો જે સાક્ષાત્કારરૂપ અનુભવ તેને માટે સંન્યાસ લેવો. આ પ્રમાણે આ ત્રણ પ્રકારના વિરહાનુભવના પ્રયોજનનેમાંટે એટલે તે જેમ સિદ્ધ થાય તે પ્રમાણે સંન્યાસ લેવો તે પ્રસંગપાત્ર છે. એકાદશ સ્કંધમાં વાગવદ્રદા કવિએ વસ્તુ ચિત્ત એ શ્લોકમાં તેની ભગવાને અત્યંત સ્તુતિ કરી છે, માટે તેનેમાંટે લાગ કરવો.

અહીં આ અર્થ છે:—પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની સૃષ્ટિ ભગવદ્ગુણની સેવામાંટે ભગવાનની શ્રીઅંગથી થઈ છે. તે જીવો શુદ્ધ અને મિત્ર જેમ જે પ્રકારના છે. તેમાં મિત્ર જીવોને કોઈ વખત અન્યમાં આસક્તિ થવાથી, કે અર્થકારથી, કે તેને મર્યાદામાં સ્થાપન કરવાને, કે સાપાક્રિયથી ભગવદ્વિયોગ થાય છે, જેમ પુષ્ટિપ્રવાહમર્વાદા અન્યમાં કહ્યું છે, તેમ સમર્પણના ગદ્યમંત્રમાં કહ્યું છે કે સદસ પરિવત્સર બેટલા કાઢથી વ્યુચ્ચરણુ થવાથી (વિહરવાથી) ભગવદ્વિયોગ થયો છે. તે વિયોગનું નિવારણુ ભગવાન કોઈક પ્રકારથી અથવા અનન્ય ભક્તિથી કરે છે. વળી ભક્તિમાર્ગી બહુ પ્રકારના છે. તેમાં આ ભક્તિમાર્ગમાં બ્યારે ભગવાન વિયોગનું નિવારણુ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તે જીવને કોઈક પ્રકારે પોતાનો અત્યંત વિરહ (વિરહોત્કલ્પ) ઉત્પન્ન કરે છે. વળી દ્વિતીય સ્કંધમાં ક્ષતેર્થ વલ્લભીયેત એ શ્લોકના મુખ્યધિતીમાં કહ્યું છે કે માયા એક સ્થલમાં રહેવાને અન્ય સ્થલમાં બતાવે છે, અને એ યોગમાયાનો આશ્રય રસલીલામાં ભગવાને લીધો છે જેમ રાસપંચાધ્યાયીના અંશમાં કહ્યું છે. તે જગતને મોહકરનારી વિષમાયા નથી, પણ ભગવતોગ કરાવનારી માયા છે. જેમ હોવાથી બ્યારે ભગવાન જે જીવને પોતાનો યોગ થવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે તે જીવને યોગમાયાથી પોતાના અજ્ઞાન અને પોતાનો વિરહ ઉત્પન્ન કરે છે. અને ભગવાનના વિરોધાનનો અત્યંત નાશ કરનારી અનન્ય ભક્તિ અંદર અને બહાર ભગવાનનો અનુભવ કરાવે છે, અને તે છતાં ભગવાન તો અંદર અને બહાર સર્વમાં વ્યાપ્ત છતાં વિરુદ્ધધર્મોશ્રયવાન હોવાથી પરિવિષ્ણ (એક સ્થલમાં રહેલા) છે. આ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન બહાર પ્રકટ થાય તેજ ઇષ્ટ છે, ત્યારેજ ઇશ્વરવાદ સિદ્ધ થાય, નહિ તો યન્યવાદ. આમ હોવાથી જે ભક્તોનો યોગ (સંયોગ) પોતાની સાથે થવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય, ને ભક્તને અનન્ય ભક્તિથી ક્રિતઃકરણમાં જે સાક્ષાત્કાર થાય, તેને માયા બહાર લાવે છે અને આસક્તિશ્રમન્યાય પ્રમાણે કરે છે. આ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર, સર્વોત્ક્રાવથી ઉત્પન્ન થતો, વેદમાં બ્રહ્મવિદ્યામાં સર્વ પ્રકારના વિવશજ્ઞ અનુભવથી સિદ્ધ છે, તેજ વિરહાનુભવ પદ્ધતિ અહીં કહ્યો છે. તેને માટે જે પરિત્યાગ તેની ભગવાને એકાદશ સ્કંધના ચતુર્દશ અધ્યાયમાં અત્યંત સ્તુતિ કરી છે.

અને વિરહ પછીનો જે ભગવદ્ગુણવ એટલે બહાર સાક્ષાત્કારરૂપ સારી રીતે દર્શન, તેને માટે જે લાગ તે ભગવાને પંચાધ્યાયીમાં વચ્ચળનો હવ્વપને ચિત્તે દો અદી શ્લોકમાં વળા ઉત્કર્ષથી વખાણ્યો છે. ને શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે જેમ નિર્ધન પુરુષને પાન મળે અને તે પાન પાણું જનું રહે, ત્યારે તેની ચિંતામાં ખરત થયેલો બીજું કોઈ પણ

* તાત્કાલિકાવિરમૂલ અન્યથા છે.

† તત્ત્વવચનના આ ન્યાય મતભંગી છે. ત્યાં ભાષાન્તરમાં એટ નેનું રજો છે.

હું નહિ, તેમ મારે માટે લોક વેદ અને સર્વસ્વનો લાભ કરનાર જે તમે તે તમાજ ચિત્ત
મારામાં ગદે તે માટે અતિહિત થયો હતો, પણ પરીશ્રમા તો હું તમાજ ભજન કરતો હતો.
પ્રતે જાવા વિરહાનુભવ માટે લાગ કરવો એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે એક વિરહ
અમથના અનુભવ માટે અને બીજો વિરહ પછીના અનુભવને માટે એમ બે પદ્ય થયા તેમાં
બે વિરહ અમથના અનુભવને માટે લાગ કરવાની પ્રમથાનુ નિરૂપણ કરે છે — એકાદશ-
કથમા ઉદ્ભવતી ભગવાનને પૂછે છે કે 'હે કૃષ્ણ, વેદ જાણનારા કટવાણના ઘણા રસ્તા કહે
છે, તેમાં અમુક ધનુષ્યે અમુક રસ્તે ચાલતુ એમ વિકૃત છે કે એક માર્ગની મુખ્યતા છે ?'
બીજી વેદમા કહેવા સાધન અને ભગવાને કહેવી ભક્તિ ભેની વચ્ચે તફાવત શું, એ પ્રશ્ન
કયોં લાગે ભગવાને ઉત્તર આપતા સમાધાન કર્યું કે કેટલાએક ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે,
કેટલાએક ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે, કેટલાએક ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરે છે, કેટલાએક દાનનું
નિરૂપણ કરે છે, કલાદિ જ્ઞાન જ્ઞાન માર્ગ જતાવીને પછી જ્ઞાન જ્ઞાન રસોક્ષોથી ભક્તિના
રસોક્ષર્યનું, સ્વરૂપોક્ષર્યનું, બક્ષણું ચોતાને વગ કંઠવાના ભક્તિના સામર્થ્યનું, ભક્તિના
અત્યંત પાવન કંઠવાપણનું નિરૂપણ કર્યું ફોરકવ દર્શાવતા કહે છે કે —

અકિચ્છનસ્ય દાન્તસ્ય શાન્તસ્ય સમચેતસઃ ।

મયા સન્નુદ્ગમનસઃ સર્વાઃ સુલમયા વિશઃ ॥ ૧૧-૧૪-૧૩ ॥

અર્થ—અકિચ્છન, ઇન્દ્રિયોતુ દમન કરનાર, શાન્ત, સમચિત્તવાળા, મારાવી જેવું ચિત્ત
સન્નુદ છે, એવાઓને સર્વ દિશાઓ સુખમય છે
ભક્તિનો સ્વચ્છોક્ષર્ય દર્શાવતા કહે છે કે —

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્ઠ્યં ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।

ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા મય્યર્પિતાત્મેષ્ઠતિ મદ્વિનાન્યત્ ॥ ૧૧-૧૪-૧૪ ॥

અર્થ—મારામાં જેણે આત્માપંચ કર્યું છે તે મારા વિના પ્રજ્ઞાનુ ધ્યાન, પ્રજ્ઞાન, ચક્ર-
નિ શાન્ત, પાતાલનુ રાજ્ય, યોગસિદ્ધીઓ, કે એક કાઈ પણ ધર્મનો નથી

ન તથા મે પ્રિયતમ આત્મયોર્નિર્ન ઇન્દ્રકરઃ ।

ન ચ સંકર્ષણો ન શ્રીનવાત્મા ચ યથા મયાન્ ॥ ૧૧-૧૪-૧૫ ॥

નિરપેક્ષં મુનિં શાન્તં નિવરં સમદર્શનમ્ ।

અનુવ્રજામ્યહં તિલ્યં પૃથેચેત્યદ્વિરેણુમિઃ ॥ ૧૧-૧૪-૧૬ ॥

અર્થ—હે ઉદ્ભવ, તમે (જન્મ લેવાની) લેવા અને પ્રિય છે, તેવા પ્રજ્ઞા, સમ-
પરવેશ, હૃદયી કે મારો આત્મા પદ્મ નો પ્રિય નથી નિરપેક્ષ, શાન્ત, વૈરવિનાશ, સમ-
દર્શિતા, મુનિની જાણી હું નિમ ભદ્રુ. કેમકે મેં જોની સ્વરૂપરૂપકે મારામાં રહેલા
સ્વરૂપે હું પવિત્ર કરે

ભક્તિનો સ્વચ્છોક્ષર્ય દર્શાવતા કહે છે કે —

નિષ્કિંચના મય્યનુરક્ષેત્તમઃ માતા મરન્તોઽસિલ્લીપત્તમઃ ૧

કાંમરનાલક્ષ્યધિયો મુગ્ધિયત્ તર્પરપેક્ષ્યંન વિદુઃમુગ્ધં મમ ॥ ૧૧-૧૪-૧૭ ॥

અર્થ—નિષ્કિંચના, મારામાં જેવું ચિત્ત ભદ્રુ છે એવા, શાન્ત, મદાન, સર્વ

વાત્સલ્ય બાવ રાખનારા, કામથી જેની શુદ્ધિ લુપ્ત થતી નથી, એવા પુરુષો નિરપેક્ષપણુપ
મારા મુખને સેવે છે, તેને બીજા ધર્મનું સેવન કરનારા બહુતા નથી.

સ્વશક્તિનું બલ દર્શાવતાં કહે છે કે :—

વાધ્યમાનોઽપિ મદ્ધક્તો વિપયૈરજિતેન્દ્રિયઃ ।

પ્રાયઃ પ્રગલ્ભયા ભક્ત્યા વિપયૈર્નાભિભૂયતે ॥ ૧૧-૧૪-૧૮ ॥

યથાઽગ્નિઃ સુસમૃદ્ધાર્ચિઃ કરોત્યેઘાંસિ ભક્ષસાત્ ।

તથા મદ્વિપયા ભક્તિરુદ્ધવૈનાંસિ કૃત્સ્ત્વશઃ ॥ ૧૧-૧૪-૧૯ ॥

અર્થ—અછતેન્દ્રિય મારો બાજુ વિપયોથી બાધ પામતો હોય તો પણ ઘણું કરીને
ઉત્કૃષ્ટ બક્ષિ હોય તો વિપયોથી પરાબલ પામતો નથી. જેમ અત્યંત પ્રબલિત થયેલી અગ્નિ
લાકડાને બાળીને રાખ કરી નાખે છે, તેમ હે ઉદ્ભવ, મારી બક્ષિ સર્વ પાપને બાળી દે છે.

બક્ષિનું ખોતાને વશ કરવાપણું દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ભવ ।

ન સ્વાધ્યાયસત્પસ્ત્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥ ૧૧-૧૪-૨૦ ॥

અર્થ—હે ઉદ્ભવ, વૃદ્ધિ પામેલી મારી બક્ષિ જે પ્રમાણે મને વશ કરે છે, તેમ યોગ,
સાંખ્ય, ધર્મ, વેદાભ્યાસ, તપ, દાન કાર્ય પણ વશ કરી શકતું નથી.

બક્ષિનું અત્યંત પાવન કરવાપણું દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ભક્તિઃ પુનાતિ મન્નિષ્ઠા શ્વપાકાનપિ સંભવાત્ ॥ ૧૧-૧૪-૨૧ ॥

અર્થ—ઉત્પત્તિથી આંશવ હોય તેને પણ મારામાં રહેલી બક્ષિ પવિત્ર કરે છે.

ધર્મ વિગેરે પાવન કરી શકતાં નથી એમ દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ધર્મઃ સત્યદયોપેતો વિદ્યા યા તપસાન્વિતા ।

મદ્ધક્ત્યાપેતમાત્માનં ન સમ્યક્ પ્રપુનાતિ હિ ॥ ૧૧-૧૪-૨૨ ॥

અર્થ—સત્ય અને દયાથી યુક્ત ધર્મ, સાથવા તપથી યુક્ત વિદ્યા, મારી બક્ષિથી રહિત
અવને મારી રીતે નિશ્ચયથી પવિત્ર કરતી નથી.

પછી વૃદ્ધિ પામેલી બક્ષિના તથ્યજ્ઞો કહેતાં નીચે પ્રમાણે તેનો પરિચય કરાવે છે :—

કથં વિના રોમહર્ષ દ્રવતા શ્વેતસા પિના ।

પિનાઽન્નંદાશ્રુકલયા શુદ્ધોદ્ધક્ત્યા વિનાઽશ્વયઃ ॥ ૧૧-૧૪-૨૩ ॥

અર્થ—ગ્વાડાં ઉભા થયા વિના કે મન પિગલયા વિના કે નેત્રમાં આનંદાશ્રુ આપ્યા
વિના કે બક્ષિ વિના અન્નપરજુ કેમ શુદ્ધ થાય ?

ત્યારપછી વિરદાવસ્થાનું સૂચન કરતાં એવી બક્ષિવાળાની અન્યંત સ્તુતિ કરે છે :—

યાગગ્રદા દ્રવતે યસ્ય પિત્તં ગદ્ધત્યમીદૃષં દ્યમતિ ક્ષપિચ્છ ।

ચિત્તજ્ઞ ઉપાપયતિ નૃત્યતે ચ મદ્ધક્તિયુક્તો મુન્યનં પુનાતિ ૧૧-૧૪-૨૪ ॥

અર્થ—જેની ન બી ચદ્ધદ સાથ છે, પિત્ત દ્રવે છે, વિરદગી દમ્ભતાં રહે છે, ક્રોધાવર
કાર્ય તથ્ય સ્વરે નાન કરે છે, નાચે છે, એમ મારી બક્ષિયુક્ત પુરુષ

આવી દશા થાય ત્યારે આવા અનુભવગાટે સામ કરવો, એમ અર્થજ્ઞાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧ીં ત્યાં એકાદશ સ્કંધમાં જ જીત્ત અર્થવાચમાં કવિઓએ શરૂ લગવદ્ધર્મ કહ્યા છે ત્યાં કહ્યું છે કે દોષથી ભય નથી એવું ભગવદ્ગુરુચારવિદ્નું ઉપાસન છે, અને ભગવદ્ધર્મમાં રહેનાર અનુભવ ક્યારે પણ ભાંધી માંખો ભીંચીને દોડે તો પણ ડેરા ન વાગે, તેમજ પડે પણ નહિ. આમળના સુંદર શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે

શ્રુણ્વન્ સુમદ્રાણિ રથારૂપાજેર્જન્માનિ કર્માણિ ચ યાનિ લોકે ।
ગીતાનિ નામાનિ તદર્થકાનિ ગાયન્ વિલજ્જો વિચરેદસક્લઃ ॥ ૧૧-૨-૩૯॥
एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृण्यति लोकवाह्यः ॥ ૪૦ ॥
खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्वानि दिशो हुमादीन् ।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत् किञ्च भूतं प्रणमेदतनयः ॥ ૪૧ ॥
भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैव त्रिक एककालः ।
प्रपद्यमानस्य यथाश्रतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम् ॥ ૪૨ ॥
इत्यभ्युत्ताङ्गि भजतोनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।
अयंति वै भागवतस्य राजन् ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ૧૧-૨-૪૩॥

અર્થ—મહાપ્રભુ ભગવાનના કદયાજ્ઞકારી જન્મ અને કર્મ ને લોકમાં ગયાય છે તેનું શ્રવણ કરે, ભગવાનના એવાજ અભિપ્રાયના નામોનું લાજ છોડીને જ્ઞાન કરે, અસમ થઈ ફરી કરે. (૩૯). એવી રીતના પ્રતિભાવો પુરુષ પોતાને પ્રિય ભગવાનના નામના પ્રીતિનવડે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી, ચિત્ત દ્રવવાથી, ઉચ્ચ સ્વરે હસેછે, રડેછે, વ્યૂંસો પાડેછે, ગાન કરે છે, મેલાની માફક નૃત્ય કરે છે, એમ લોકથી બહાર થઈ બંધ છે. (૪૦) આક્રમ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, તારાગણ, પ્રાણિઓ, દિશાઓ, જાણે વિચરે, નદી અને સમુદ્રો એ સર્વેને, ને કાંઈ ઉત્પન્ન થયું છે તેને ભગવાનનું શરીર સમજીને, ભગવાનમાં અનન્ય ભક્તિથી પ્રણામ કરે, (૪૧). એ પ્રમાણે શરણે આવવારને ભક્તિ, ભગવાનને અનુભવ, અન્યથા વૈરાગ્ય, એ ત્રણે-જેમ જન્મવારને સતોષ, ચોષણ, અને ક્રુધાની નિવૃત્તિ દરેક કોળીએ થાય છે તેમ-એકી વખતે થાય છે. (૪૨). એવી રીતે એવાવડે ભગવાનના ચરણારવિંદને ભજનારને ભક્તિ, વૈરાગ્ય, અને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, અને પછી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૩).

એ શ્લોકોપરના શ્રીકૃષ્ણધીનીમાં શ્રીમદ્દામૃતસુત્રો આજ્ઞા કરી છે કે પ્રથમ સ્કંધમાં નારદે વ્યાસને કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણેના કૃતને સિદ્ધ કરવાર એ ત્રણેને જદલે નામાન્યનન્તસ્ય એ શ્લોકમાં ભગવદ્ભાગવત્ વિચરે ધર્મ કર્તો છે તેનું સ્વરૂપ અર્થા કવિએ કહ્યું છે. એપ્રમાણે અવતરણ કરીને આ પાંચ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેમાં ભારતી મુદ્દાગિતો પહેલા શ્લોકમાં પરમાંથી નિકળી અમરો એમ કહ્યું છે, તેથી સાચની અવરથા જતાવી છે, અને ભગવદ્ધર્મ-માટિનું શ્રવણ, તેનું જ્ઞાન, વિચરણ, જન્મનો અભાવ એ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિને જદલે કરવા એમ કહ્યું છે. પછી ત્રીજા શ્લોકમાં પરવ્રત વિચરેથી તેના આઠ ધર્મ જતાવીને પ્રકૃતિનું ઉત્તરણ, અધૌકિક સ્વરૂપ અને લોકપ્રાપ્તપણું જતાવ્યું. આથી વિરહાનુસંધાનની અવરથા સમજવી. પછી ત્રીજા શ્લોકમાં આવા વિચારથી કર્મ નહિ કરવાથી

લોકત્વાગ કરવામાં જ્ઞાન અને ભક્તિના સ્વરૂપનું સામર્યું નિરૂપણ કર્યું. તેમાં આકાશથી સમુદ્રના અંતરૂધી લૌકિક પ્રત્યક્ષ વિષયોમાં ભગવાનનું શરીરપદ્મ જતાવી પ્રણામ કરવાનું કર્યું. તેથી તે સર્વ ભગવાનનું શરીર છે એવું જ્ઞાન તથા અનુભવ થયો, એવું અર્થબલથી સિદ્ધ થયું, કેમ કે જ્ઞાત્રા બાણીને એ જ્ઞાનસ્વરૂપ, અને પ્રણમેદનન્ય: 'અનન્વ થધિ પ્રણામ કરવા' એથી સાધનભક્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. પછી યોગ અને પાંચમા શ્લોકથી જમવાના દુર્દાંતથી પરમ ભક્તિ, ભગવદ્દયાન, અને તે સિવાય વૈરાગ્ય એમ ત્રણનું સામર્યું ઉત્પન્ન થવાનું કહીને સાક્ષાત્ પરમ શાંતિરૂપ ક્લ કહ્યું; તેથી પણ કર્યું, જ્ઞાન અને ભક્તિનું એ પરમ ક્લ તે જાણેના અનુકર્યરૂપ આ પરિભાગથી થાય છે, તેથી એવા ત્યાગની પ્રશંસા જ શીશુભક્તિનીમાં કહેલા પ્રકારથી સિદ્ધ થાય છે એમ સમજવું.

એ પ્રમાણે આ ત્રણે માર્ગને જડે આ ત્યાગ છે તો સંન્યાસનો વેશ કેમ નથી કહ્યો? ઉત્તર:—સ્વીય એટલે પોતાના પુત્ર સ્ત્રીવિગેરેથી થતો બંધ—પોતાને તેઓમાં આસક્તિ ન હોય તો પણ તેઓની પોતામાં આસક્તિ હોય તેની નિવૃત્તિને માટે આ ભક્તિમાર્ગોપયોગી સંન્યાસમાં નિંદક, કૌપીનધારણ વિગેરે વેશ કહ્યો છે. એ તેઓ તરફથી જાણી સંભવ ન હોય તો વેશની અપેક્ષા નથી; માટે જેને બંધની સંભાવના હોય તેને એ વેશ આવશ્યક છે, બીજાને નહિ. તેથી સર્વેએ વેશ રાખવો એવો નિયમ ન હોવાથી કહ્યો નથી.

એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને ભક્તિની પ્રશંસા કરી છે તે વાક્યોમાં પ્રકટ રીતે ત્યાગ કરવાનું દેખાતું નથી, તેમ કવિયોગેશ્વરના વચનમાં પણ આકાશ, વાયુ, જલ, પવન વિગેરેને નમવાનું લખ્યું છે, ત્યાં પણ જ્ઞાનમિત્ર ભક્તિની પ્રશંસા જણાય છે, ત્યારે શુદ્ધ ભક્તિ-માર્ગીય ત્યાગની પ્રશંસા એ બંને જગ્યાએ છે એમ કેમ કહેવાય? ત્યાં કાંઈ શુદ્ધ ભક્તિ-માર્ગીય લાગ દેખાતી નથી. આ શંકાનું સમાધાન કૌવિદ્યસ્યો એ શ્લોકથી કરે છે. કૌવિદ્યસ્ય મિત્રિ એવી આશ્વાસિકા છે કે તેમણે અનંતનો ઘેરો અગ્નિમાં નાખ્યો હતો, તે અપરાધ થતા તેમને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે પોતાની સ્ત્રી સીલાના વાક્યથી અનંતના અપરાધથી દારિદ્ર પ્રાપ્ત થયું છે એમ બાણીને વૈરાગ્ય પામીને અનંતનું પ્લાન કરવા માંડ્યું, મને અનંતના દર્શન ક્યાં થશે એમ આશા કરતાં ઘરથી વનમાં નીકળી ગયા, નિરશન ત્રત શરૂ કર્યું, પ્રણયર્થ પાળવા માંડ્યું, હરિનો જપ કરવા માંડ્યો. નિર્જન વનમાં આંખા વિગેરે આડેને, માથે વિગેરે પથુઓને પૂછવા માંડ્યું કે તમે અનંતને દીઠા છે? તે સર્વે એ કહ્યું કે અમે અનંતને દીઠા નથી. તે સાંભળી વિદુલ થઈ, હવવાની આશા છોડી કઈ લાંબો ઉપ્પ નિઃશ્વાસ મુઠી પૃથ્વીપર પડ્યા, પછી કેટલાક સમય પછી જ્ઞાન આપ્યું ત્યારે તે અનંત, હે અનંત, એમ બોલતા બોલતા તેજ ક્ષણે અત્યંત વૈરાગ્યયુક્ત થયા. ત્યારે અનંતરે કૃપા કરી પૂર્ણ પ્રાણપૂર્ણે રૂપે પ્રત્યક્ષ થઈ 'અહો આવ' એમ કહી પાતાલમાં પ્રવેશ કરી, કોપિન્દ્ર-યને જમણે દાણે ગાદી પોતાની નગરી જતાવી. અને ત્યાં દિવ્ય સિંહાસનપર પોતાના આયુધ, ગદ્દ વિગેરેથી સોની રહેલા પોતાના આત્માનું દર્શન કરાવ્યું. તેમનું દર્શન કરી અત્યંત હર્ષથી પ્રસન્ન થયલા કોપિન્દ્ર-ય કાપિ નીચેના બે શ્લોક બોલ્યા:—

પાપોર્દ પાપકર્મહં પાપાત્મા પાપસમ્ભવઃ ।

ગ્રાહિ માં પુણ્ડરીકાક્ષ શરણં મે મવાચ્યુત ॥

અથ મે મફલં જન્મ લીધિતં ચ મુજીવિતમ્ ।

યત્પાપાદ્વિયુગામ્બોજે મમ્મૂર્દાં શ્રમરાયતે ॥

ઝપિએ કરેલા સાગની પ્રશંસા શાસ્ત્રમાં જણાતી નથી; તેમ વિરહપદી ભગવાનનો અનુભવ થાય છે તે અતાવવા માટે જ કૌણિન્યનું નામ મૂલમાં કહ્યું છે. આમ હોવાથી જે જે પુરુષ જેવી જેવી લાક્ષણિકતા ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તે પુરુષને તેવા તેવા ભંજો જ આવી અવસ્થાવાળા ગુરુ છે. એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન અને ઉદ્ધવજીનો સંવાદ સમાપ્ત થયો પછી શ્રીકૃષ્ણે પૃથ્વુ કે જલદી સિદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થાય, તેના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે દેવતા, અમુર અને મનુષ્યોમાં મારા ભક્તોએ જે આચરણ કર્યો હોય તેનું આચરણ કરવું; અહીં પણ અનાયાસે સિદ્ધિ થવામાટે ભક્તના આચરણનો આશ્રય કરવાનો જ ભગવાને ઉપદેશ કર્યો છે. ધીરોપીજન અને કૌણિન્યને ગુરુ કહ્યા છે તે પોતાના આચરણથી ભક્તિ-માર્ગથી ત્યાગની પ્રવૃત્તિ થવાના કારણરૂપ હોવાથી હતાને એમ પૃથ્વિ વિગેરે ચોવીશ ગુરુ કર્યા હતા તેવી રીતે સમજવું, એવા આશયથી કહે છે કે તેમણે કરેલું સાધન તેજ સાધન. આથી ઉપદેશની પણ અપેક્ષા અહીં રહેતી નથી એમ સૂચવ્યું. આવા ત્યાગ કરનારાઓએ કરેલાં વિરહપદીનાં સાધનો ઘણાં છે, તે સર્વે કરવાં કે કોઇ એક કરવું, એ ભણવાની અપેક્ષા થાય તો કહે છે કે તે સર્વે સાધનોના કારણરૂપ પ્રથમ મૂલ સાધન જે અવશ્ય કરવું નેપછી તેજ છદ છે. તે ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ છે. ભગવાનમાં અત્યંત રતિ તેનું નામ ભાવ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે દેવાકિનિવધક જે રતિ તે ભાવ કહેવાય. તે ભાવ પણ સ્વતાઃસિદ્ધ અહીં અપેક્ષિત નથી, કેમકે તે તો સ્વાભાવિક થઇ જાય; પણ ભાવનાથી એટલે નિરંતર ચિંતાનથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ હોયો એછાએ, કેમકે તેથી ભાવ હોય તેજ સાક્ષાત્કારરૂપ મૂલ સિદ્ધ કરે છે. બીજા સાધનોથી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કૌણિન્ય ઝપિ અને ધીરોપીજનના આખ્યાનમાં સિદ્ધ છે. માટે એવી ભાવ તેજ સાધન, બીજાં ભગવાનને શોધવું વિગેરે સાધન ધદ નથી.

શોધવું વિગેરે પણ કૌણિન્ય ઝપિ અને ધીરોપીજને કરેલું છે, માટે તે સાધન શામાટે ન કરવું? સમાધાન.—વિકલ્પ અને અવાસ્થ્ય પ્રકૃતિ થઇ જાય છે. જડ અને વૃક્ષવિગેરે અયોગ્યને પ્રશ્ન કરવા એ વિકલ્પ, પોતાની પ્રકૃતિવદે યથાર્થ સ્થિતિ ન રહેવી તે અવાસ્થ્ય. આ બંને વિરદાવસ્થાનો સ્વભાવ છે, કેમકે તે પ્રકૃતિસંગ્રંથી એટલે સ્વસ્થ અવસ્થાથી પ્રાપ્ત થતું જણાતું નથી. એ પોતાની સ્વસ્થ અવસ્થાથી થતું હોય તો સાધનતરિક્ષે તેનો સ્વીકાર થાય, પણ સ્વસ્થ નહિ પણ વિરદાવસ્થાથી પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તે સાધન ગણાય નહિ.

ત્યારે એકાદશ સ્કંધમાં મૃગમુખદ્વાય વિગેરે કવિયોનેશ્વરે કહેલા ત્રણ સ્ત્રોકમાં ભગવાનના જન્મ, કર્મ, સ્વયં, પ્રીતન, માનવિગેરે અને સર્વ ભગવાનનું શરીર છે એવું જ્ઞાન એ સર્વ સ્વસ્થ અવસ્થાના ધર્મો છે, અને અહીં કહેલા ધર્મો તેના જેવા જ છે માટે તે સાધન તરિક્ષે ઇત ગણાવા બેઠેએ? ઉત્તર:—સર્વ ભગવાનનું શરીર છે એવું જ્ઞાન, અને સ્વયં, પ્રીતન, માન એ ભગવાનના ગુણો પણ આવી રીતના વિરદભાવથી જે પુરુષ વ્યાપ્ત હોય તેના અંતઃકરણમાં રહેલા વિરદભાવનો નાશ કરનાર થાય છે. તે ગુરુદેવજી વિગેરેમાં અને ભગવાન જ્યારે મનુશ્ય થયામાં, ત્યારે ભગવાનના વિયોગમાં જે ધીરોપીજનો ચોક્કસદિત રતા તેમાં ભોગમાં આનું છે. માટે એ જ્ઞાન અને ભગવદ્ગુણો સાધન તરિક્ષે સ્વીકારી શકાતાં નથી.

અર્થે અનવદ્ય છે એવું જ્ઞાન પ્રદાનો સાધનકાર કરનારું છે, અને ભગવાનના ગુણો મોક્ષાનુવંશ્ય રત સિદ્ધ કરનારા છે, કેમકે હમમ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે ભગવાન જ્યારે મોક્ષવાળી મનુશ્ય થયામાં, ત્યારે ધીરોપીજનોએ મિથ ભગવાનનાં ચરિત્રનું જ્ઞાન કરતાં 'ચોક્કસદિત' થઇને

(૨૨)
 દિવસો માળ્યા.' માટે વિરહાનુભવના સ્વરૂપનો 'બાધ આવે તો પણ શું હોય ? આવી શંકા
 થાય તો પ્રથમ જ્ઞાન અને વિરહભાવના ફલમાં તારતમ્ય દર્શાવતાં કહે ॥ કે જ્ઞાનથી
 સલલોકમાં સ્થિતિ થાય છે, અને જોને ભાવનારૂપ સાધન છે તેને ફલ પણ તેવું જ થાય
 છે. જેણે સંન્યાસ લીધો છે, તેને સર્વજ્ઞ પ્રભ છે એવું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય તો તે જ્ઞાનથી
 પ્રજ્ઞાના લોકમાં સ્થિતિરૂપ ફલ થાય છે. તે માટે તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે :—
 ...ભગવાદતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ।

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः सञ्ज्ञासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
परमतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चिन्तार्योः सन्ध्यासंयोगोपलब्धौ तु
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

તે બ્રહ્મલોકે તુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્ પારમુખ્યત્વે નિશ્ચિત છે, અને સંન્યાસયોગથી જેઓ શુદ્ધ કર્ય—વેદાન્તવિજ્ઞાનથી જેઓને અર્થ સુનિશ્ચિત છે, અને સંન્યાસયોગથી જેઓ શુદ્ધ સત્ત્વ થયા હોય છે એવા સંન્યાસીઓ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, અને પ્રજ્ઞાનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે તે સર્વે આત્મતીતિક મોક્ષ પામે છે.

આ જ્ઞાતિમાં વેદાન્તવા વિષયમાં પશોશ જ્ઞાન એને નિશ્ચિત થયું છે એવા સંન્યાસીઓને
અંતઃકરણ ધ્રુવ થવાથી જ્ઞાની મુક્તિસમયે પરામૃતની પ્રાપ્તિ અને મુક્તિ કહી છે. છઠ્ઠામ્યમાં
તો મરણ પછી તરત જ ભાવનાને અનુસાર પારલૌકિક તત્કાલિન ફલ કહ્યું છે. માટે તે પુરુષર્વા
ભાવનારૂપ સાધન છે, તેને ફલ મળે તેવું જ શાય છે. નવમા સ્લોકમાં જ લખ્યો છે તે નિશ્ચયાર્થમાં
છે. એ રીતે જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસમાં ફલલેષ અને શોક્ષપ્રાપ્તિમાં અલ્પવિવરજ એ બે હોય છે.

[illegible]

આવસરના આતિથાદિક જાનવરના પાત્રો નથી જ. એવા સંન્યાસીને કાલનો વિલમ્બ થવામાં સહેલ નથી જ છે, એવી સંકા શાય તો કહે છે કે શાવતાના પક્ષમાં પક્ષ આ દૃષ્ટિ તો સરખું જ છે, એવી જાદાર પ્રકટ થાય છે, તેમ પ્રભુ શાવતા બરજિતા કાષ્ટું પ્રભલ મથન શવાથી જેમ અગ્નિ જાદાર પ્રકટ થાય છે, તેમ અગ્નિની માફક જાદાર થવાથી પોતાના આત્માના આત્મા પુરોષોત્તમ જાદાર પ્રકટ થાય છે અગ્નિની માફક જાદાર વ્યાપીને પાછા અંદર જાય છે પ્રવેશ કરે, તે જ સમયે જાદારનો જાને અંદરનો સર્વ અંધ નાશ પામે છે, જીતી કોઈ રીતે નાશ પામતો નથી. એ વાત શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે:—

પામે છે, બીજા કોઈ રીતે નાશ પામતા નથી.

* બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીયા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના ચતુર પચ્ચું આ અધિકરણ છે. આગિવાદિક એટલે ભગવદ્દશમી બંજને લઈ જનાર ભગવતીય પુરૂષ. વિષ્ણુ લોકમાં આવીને તે પુરૂષ બંજને લઈ બધા છે મરિ વૈષ્ણવ પુરૂષ કહેવાય છે. બ્રહ્મધામમાં જન્મીને માને એક જ છે, તેનું નામ દેવધાન. રસ્તામાં અધિયોગ, અહર્વાસ, સીતપથ, ઉદયપથ, સંપત્તિ, વાયુલોક, દેવલોક, આદિત્યલોક, ચંદ્રલોક, ત્રિપુરલોક વગેરેલોક, ઉદયલોક, જન્મપતિલોક, એટલા સ્થાન આવે છે. દરેક બંજને દરેક સ્થળમાં પ્રારબ્ધભાગ મરિ રહેવાનું નથી, પણ એ જીવને એ સ્થાનમાં જન્મીને એ સ્થાનમાંથી કાલિ-વરિક એટલે ભગવતીય પુરૂષ આવીને લઈ બધા છે.

યદા સર્વે પ્રલીયન્તે કામા યેડસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્રુતે ॥

અર્થ—જ્યારે તેના હૃદયમાં રહેલા સર્વે કામ નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે મર્ત્ય-મરણશીલ પુરુષ અમૃત-મરણરહિત થાય છે, અને અહીં બ્રહ્માનો અનુભવ કરે છે. એ શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરતાં વ્યાસસૂત્રના ચતુર્થાધ્યાયના દ્વિતીય પાદના ચાલ્લન્તિ દર્શનાત્ એ શૂત્રમાં કહ્યું છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવની સઘોગુહિસમયે તેના દેહ ધૃદિય વિગેરે ભગવાનમાં લય પામે છે અને મર્યાદામાર્ગીય જીવ તથા પ્રાવાહિક જીવના દેહ ધૃદિય ભૂતોમાં લય પામે છે અને અંતઃગૃહગતા ગોપિકાઓમાં વિરહભાવનાથી ગુણમય દેહની નિવૃત્તિ થઇને જલ્દીકે દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ વાત સિદ્ધ છે, તેથી ભાવના અને જ્ઞાન તુલ્ય કહી શકાય નહિ. (જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ વ્યાપ્ત છે તેમ સર્વત્ર આત્મા વ્યાપ્ત છે, એવા જ્ઞાનમાનથી આત્માનો અનુભવ થતો નથી. કાષ્ઠમથનથી જેમ અગ્નિ પ્રકટ થાય તેમ વિરહભાવનાથી પ્રભુ પ્રકટ થાય એ ભાવનાની અધિકતા). માર્દે જ્ઞાન ફલમાં વિલય કરનાર હોવાથી સાધન તરીકે ઇષ્ટ નથી. આથી શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગીય ભાગમાં જ્ઞાનમિશ્ર પદ્યનું પલ્લુ નિવારણ કહ્યું.

જ્ઞાન સાધન તરીકે ઇષ્ટ નથી તો શુણ્ણ (પ્રભુના ગુણગાન) ફલના સાધનમાં ઇષ્ટ નથી ? આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રભુનો સંજ નહિ હોવાથી પ્રભુના શુણ્ણ તેવી ભાવનાવાળા-ઓનું જીવન ટકાવી રાખવાને ઉપયોગી થાય છે. તુ શંકા નિવૃત્ત કરવા સુચ્યો છે. ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ પ્રબલ નહિ હોવાથી ભગવાન જહાર પ્રકટ ન થાય, ત્યારે પ્રભુનો સંજ ન થાય, અને વિરહની ધૃદ્ધિ થાય, તે સમયે જીવન રહે નહિ, તે ટકાવી રાખવાને શ્રદ્ધા દર્શન કરવા યોગ્ય પ્રભુના શુણ્ણ ઉપયોગમાં આવે છે. હિ નિઘવાયમાં વાપર્યો છે. આ વાત વિદ્યોક્તા મહત્તિ નિમ્નુર્ગામ્ય. મિયયોદિતમ્ અને તવ કયાચૃત્તં ચક્ષુઃકીયમ્ એ વાક્યોમાં સિદ્ધ છે. તેથી મધ્યમ અધિકારમાં ફલનો વિલમ્બ થાય ત્યાં શુણ્ણ ઉપયોગમાં આવે છે. મુખ્ય અધિકારમાં તો શુણ્ણ ખલુ સાધનમાં ઇષ્ટ નથી. એપ્રમાણે બાન કરવાયોગ્ય શુણ્ણ પલ્લુ બાધક છે તો ભગવાન—જેના શુણ્ણની ભાવના ભક્ત કરે છે તે—પલ્લુ વિલમ્બ કરાવનાર હોવાથી એ વાવમાં બાધક કેમ ન ગણાય ? આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન તો ફલરૂપ છે, તેથી ભક્તિમાર્ગમાં બાધક ગણાય નહિ. ભગવાન ફલરૂપ હોવાથી ભગવાન પ્રાપ્ત થયા એટલે સાધનનું ફલ પ્રાપ્ત થયું, માર્દે સાધનાવસ્થાની નિવૃત્તિ કરે તો પલ્લુ ફલરૂપ પ્રભુ બાધક કહેવાય નહિ.

આથી એમ સિદ્ધ થયું કે જે ભક્તોમાં ભગવાન જહાર પ્રકટ થયા પછી જહાર પ્રવેશ કરે છે તેની સઘોગુહિ થાય છે, જે ભક્તોને ભગવાનનું જહાર પ્રાકટ છે, પણ અંતઃપ્રવેશ નથી, તે ભક્તોને અર્દોજ લીલાનો અનુભવ થાય છે, આવી ગુણ ભક્તોમાં પલ્લુ વ્યવસ્થા છે, તેથી ત્યાં પલ્લુ ક્ષેપ ભતનો વિરોધ નથી.

જે ભગવાન ફલરૂપ હોવાથી બાધક નથી, તો ફલરૂપ હોવાથી જેમ વિગત વનમાં નારદજીને દર્શન આપીને ભગવાન તિરોહિત થયા ત્યારે નારદજી ફરીથી દર્શનમાટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, તે વખતે આકાશવાણીથી તેમને આજ્ઞા થઈ કે “આ નિહિત લોકને છોડીને મારો પાર્વદ તું યશે” આનું સ્વાસ્થ્ય સૂચક વાક્ય કહ્યું, અને તેમનું સ્વાસ્થ્ય કહ્યું, એ પ્રમાણે અર્દો ભગવાન સ્વાસ્થ્યવાન કેમ કહેતા નથી ? સ્વાસ્થ્ય કેમ કરતા નથી ? આ શકાનો ઉત્તર—આવે છે.—સ્વાસ્થ્યસદિત વાક્ય ભગવાન કહે તે યોગ્ય નથી, કેમકે ભગવાન દયાલુ

સુતરા કલિદોષાણા પ્રવલત્વાદિતિ સ્થિતમ્ ।

સાન્યયપદાર્થઃ—જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાનમાર્ગમાં તો તે સંન્યાસઃ સંન્યાસ દ્વિવિધઃ બે પ્રકારનો બનિ પછુ નિર્ધારિતઃ વિચાર કરેલો છે. જ્ઞાનાર્થ જ્ઞાનને માટે ઉત્તરાર્થ છેલ્લું અંગ ચ અને; પરંતુ નિદિઃ સિદ્ધિ જન્મસત્તેઃ સૌંકર્યે જન્મ બંધ હારે જ્ઞાન જ્ઞાન ચ અને સાધનાપેક્ષં સાધનની અપેક્ષાવાળુ યજ્ઞાદિશ્રવણાત્ યજ્ઞ વિગેરે કરવાં એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી મતં માન્યું છે ભતઃ તેથી કહ્યો કલિયુગમાં સ તે સંન્યાસઃ સંન્યાસ પશ્ચાત્તાપ પશ્ચાત્તાપ કરાવે તે અન્યથા ધીમ પ્રકારનો પણ એટલે વિવિદિપા ન યોગ્ય નથી ચ અને અપિ વર્ગી પાપચિક્ષણં પાપચીપણું મરેત્ થાય શક્તાત્ તેથી જ્ઞાને જ્ઞાનમાર્ગમાં ન નહિ સંન્યસેત્ સંન્યાસ કરવો. કલિદોષાણાં કલિના દોષોનું પ્રવલત્વાત્ પ્રવલપણું હોવાથી સુતરાં વિશેષે કરીને હિતિ એ પ્રમાણે સ્થિતમ્ નિર્ણય કરેલો છે.

ત્વોકાર્થઃ—જ્ઞાનમાર્ગમાં તો બંને પ્રકારના સંન્યાસનો વિચાર કરેલો છે, એક જ્ઞાનને માટે એટલે વિવિદિપા અને ઉત્તરાર્થ સિદ્ધિ થાય એવો નિદ્ધત્ સંન્યાસ; પણ સૌંકર્યે જન્મે તેની સિદ્ધિ થાય છે. અને જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા રહે છે, નિષ્કામ પુરુષો પણ યજ્ઞ કરે છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી એમ માનવામાં આવે છે. માટે કલિયુગમાં તે સંન્યાસ પશ્ચાત્તાપ કરાવે છે, અન્ય પ્રકારનો એટલે વિવિદિપા સંન્યાસ પણ ઉપયોગી નથી. અને વર્ગી પાપચીપણું પણ થાય, માટે જ્ઞાનમાર્ગિક સંન્યાસ કરવો નહિ. તેમાં કલિદોષના પ્રવલપણને લીધે તો વિશેષે કરીને ન જ કરવો એવો નિર્ણય છે.

તુ પૂર્વે કહેલી શંકાનો નિરાસ કરે છે. જ્ઞાન એજ માર્ગ એટલે જ્ઞાનમાર્ગે તેમાં બે પ્રકારનો સંન્યાસ જ્ઞાનને માટે અને ઉત્તરાર્થ સિદ્ધિ થાય તેમ વિચારેલો છે.*

* ક્ષદ્ગત્ત્વના ત્રીજા અધ્યાયના અતુર્થપાદના સપ્તમસ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે કલ્પરિતઃ સુ ચ શબ્દે હિ. આ મૂલમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયલાને કલિના અનુલભમાં પ્રતિબંધનું નિવારણ કરનાર તરીકે અને અવરગ તરીકે સંન્યાસ કરવાનો નિર્ણય કરેલો છે. પણ ભગવાનના સાક્ષાત્કારરૂપ સિદ્ધિ તો સૌંકર્યે જન્મે થાય છે, તરત થતી નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે 'બદુ જન્મને અને જ્ઞાનવાન આ સર્વ વાસુદેવરૂપ છે એમ સમજી મને પ્રાપ્ત કરે છે, એવો મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે, એ વાક્યમાં પરોક્ષ જ્ઞાનવાળાને જ્ઞાન સર્વ વાસુદેવરૂપ છે એમ સમજી ભગવત્પ્રાપ્તિ થવાનું બદુ જન્મને અંતે કહ્યું છે. પ્રપત્તિ એટલે અપરોક્ષ જ્ઞાન. તેમાં વિવેક થવાનું કારણ સમભવતાં કહે છે કે ઉપશાંતિ ગીતાવાક્યમાં કહેલી રીતિથી સાક્ષાત્કાર થવારૂપ જ્ઞાન સાધનની અપેક્ષાવાળું છે, કર્મ, જ્ઞાન કે બહિર્ગમ સાધનની જ તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એવું પ્રમાણ એકે નિષ્કામ પુરુષો પણ યજ્ઞ કરે છે, એમ બ્રહ્મસમયમાન એ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. અને એજ આજતનો વિચાર ક્ષદ્ગત્ત્વના ત્રીજા અધ્યાયના અતુર્થ પાદના પત્તીસમા મર્થપેદ્યા ચ યજ્ઞાદિ શુતેરવત્ એ સૂત્રમાં કરેલો છે. ત્યાં કહ્યું છે કે પુરુષોત્તમની જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કર્મ, જ્ઞાન, બહિર્ગમ, સર્વની અપેક્ષા છે. જેમ દૂર દેગમાં જવાને ઘોડાનો ઉપયોગ છે, તેમ પુરુષોત્તમની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં કર્મ, જ્ઞાન વિગેરેનો ઉપયોગ છે. માર્ગ કાષ્ટવાને જ ઘોડો ઉપયોગી છે, ક્ષણસિદ્ધિમાં નથી, તેમ આત્મિક, આધિદેવિક પ્રતિબંધ નિવૃત્ત કરવાને કર્મ, જ્ઞાનવિગેરે સાધન છે. ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ક્ષવમાં તે સાધન નથી.

* જ્ઞાન અને ઉત્તરાર્થ એ બંને વિચારિયે પણ અન્યથા છે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કેવલ શમદમાદિકથી થતી નથી, કિન્તુ જેવો આશ્રમ હોય તે આશ્રમના કર્મો પશુ શમદમાદિની સાથે અપેક્ષિત છે, જેમ વ્યાસસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદના બીસમા સૂત્રમાં કહ્યું છે. માટે દેહ, કાલ, દ્રવ્યાદિ સાધન બરોબર ન હોય તો વર્ણાશ્રમના કર્મો બરોબર થતાં નથી, તેથી કેવલ શમદમાદિથી જ્ઞાનનો ઉદય થતો નથી. તેથી વિવિદિયા કર્મો સંન્યાસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે કલિયુગમાં પચાસપાકારક થઈ પડે છે, અને પાછળથી ખેદ કરાવે છે.

ત્યારે વિદ્વદ્દશામાં કહેલો સંન્યાસ કરવો એમ કોઈ શકા કરે તો કહે છે કે બીજા પ્રકારનો એટલે વિદ્વદ્દશાનો સંન્યાસ કલિયુગમાં તેના સાધનના અસંભવને લીધે કરવા યોગ્ય નથી. વળી ખેદ માત્ર થાય છે એમ નહિ, કિન્તુ પાપકીપણું પણ થાય. શિક્ષા વગેરેની શુદ્ધિ હોય નહિ, તેથી પાપકીર્મણો એને સસર્ગ થાય છે. શ્લોકમાં ચ-મુક્યો છે, તેથી નતલંગનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પણ સમજવું. શ્લોકમાં જણાવેલ કલ્મષો છે તેથી 'નેષ્ટિક ધર્મમાં આરુઢ થઈને પછી તેમાંથી બે પડે છે, તે આત્મહાનિ કરનારની શુદ્ધિમાં કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત હું જોતો નથી' એ શતિષર્વમાં લીખપિતામહે યુધિષ્ઠિરને કહેલા વાક્યમાં સંન્યાસ ખેદાદિ ઉત્પન્ન કરનારો છે, અને વિદ્રત્સંન્યાસ યવો સંભવિત નથી, માટે જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ ખેદાદિ ઉત્પન્ન કરનારો નહિ, કારણ કે કલિના દોષ પ્રબલ છે. કલિયુગમાં શાસ્ત્રમાં કહેલો વિધિપૂર્વક સંન્યાસ કરવો નહિ, કારણ કે કલિના દોષ પ્રબલ છે. કલિયુગમાં સંન્યાસનો નિષેધ કરનાર શાસ્ત્રકરોએ જ નિર્બંધ કરેલો છે તેથી 'જ્યાંસુધી વેદ પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી સંન્યાસ કરવો' એ વાક્ય સર્વ સ્થલે લાગુ પડતું નથી.

એ પ્રમાણે અહીં ભગવદ્ગાથાથી કર્તવ્ય સંન્યાસના વિચારમાં એટલું સિદ્ધ થયું કે કર્મમાર્ગમાં બેમિનિના મતમાં સંન્યાસની કર્તવ્યતા નથી, સર્વાંતરમાં ચાર આશ્રમના પદ્યથી સંન્યાસ કર્તવ્ય છે છતાં કલિકાળને લીધે અકર્તવ્ય છે. ભક્તિમાર્ગમાં કર્તવ્ય કલ્મષો છતાં શ્રવણાદિની સિદ્ધિ માટે કરવામાં સંન્યાસના સ્વરૂપનો અને શ્રવણાદિના ધર્મનો વિરોધ હોવાથી સંન્યાસરૂપે અને શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિપૂર્વકે લાભરૂપે અકર્તવ્ય છે, તેમજ શ્રેહના સાધન માટે કરવામાં પણ દૂષણ છે; ત્રેમ થયા પછી તો વિધિવિનાનો ત્યાગ મુખ્ય અધિકારીને પોતાની જાણે સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેમાં જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. તેમજ મધ્યમ અધિકારીને પણ સમજેણે સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેમાં જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. તેમજ કલિકાળમાં સંન્યાસનો વિચાર કહેલો છે છતાં જનું. પણ તેને પ્રારંભપ્રતિબંધને લીધે કલ્મષો કલિકાળમાં સંન્યાસનો વિચાર કહેલો છે છતાં બંધનું પણ સમજવું. જ્ઞાનમાર્ગમાં તો વિવિદિયાદશામાં સંન્યાસનો વિચાર કહેલો છે છતાં કલિકાલથી થતા દોષનો સંભવ હોવાથી કર્તવ્ય નથી. વિદ્રત્સંન્યાસ તો કલિદોષને લીધે જ્ઞાનનો જ અસંભવ હોવાથી સંભવતોજ નથી.

હવે ત્રેમની ચારણ દશામાં પરિત્યાગનો વિચાર ભાગી રહ્યો. તે વિચારવાને પ્રશ્ન કરીને કહે છે :—

મક્ષિમાર્ગેપિ ચેદોપસદા કિં કાર્યમુચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

અત્રારમ્મે ન નાશઃ સ્યાદ્ દષ્ટાન્તસ્થાપ્યમાવતઃ ।

સ્વાસ્થ્યહેતોઃ પરિત્યાગાદ્યાપઃ કેનાસ્ય સમ્ભવેત્ ॥ ૧૮ ॥

હરિરજ ન શક્નોતિ કર્તુ વાધાં કુતોઽપરે ।

અન્યથા માત્રો વાલાન્ન સ્તન્યૈઃ પુપુયઃ કચિત્ ॥ ૧૯ ॥

જ્ઞાનિનામપિ વાક્યેન ન મક્તં મોહયિષ્યતિ ।

આત્મપદઃ પ્રિયથાપિ તિમર્ય મોહયિષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

તસ્માદુક્તપ્રકારેણ પરિત્યાગો વિધીયતામ્ ।

અન્યથા અશ્વતે સ્વાર્થાદિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ ૨૧ ॥

સાન્યયપદાર્થઃ—અકિમાર્ગે બહિર્માર્ગમાં જેતે બે દોષઃ દોષ તદા તો કિં શું કાર્ય કરવું! ઉચ્ચતે કહીએ છીએ. (૧૭) જાન અહીં આરંભે આરંભમાં નાશઃ નાશ ન નહિ સ્થાય થાય. દશાન્તસ્ય દૃશાન્તનો અર્થ પણ અમાવતઃ અભાવને લીધે. સ્વાસ્થ્યહેતોઃ સ્વાસ્થ્યના હેતુને પરિત્યાગાત્ પરિત્યાગને લીધે કેજ કોનાથી અથ આનો વાચઃ આધ સંભવેત્ સંભવે. (૧૮) જાન અહીં દારિઃ દારિ વાણં આધ કરવું કરવાને ન નહિ શક્તિ શક્તિમાન થાય ક્ષતઃ કેવી રીતે અપરે બીજા. અન્યથા બે એમ ન હોય તો માત્રઃ માતાઓ પાલાન્ બાલકોને જન્મિત કોઈપર રથલે જન્મેઃ સ્તનના દૂધથી ન નહિ યુગ્મયુઃ યોગ્ય કરે. (૧૯) જ્ઞાનિનામ્ જ્ઞાનીઓના વાત્સલ્ય વાત્સલ્યથી અર્થ પણ સર્વે બાળને ન નહિ મોહવિપ્લવિત્ મોહ કરે. આત્મપદઃ આત્માનું જ્ઞાન કરનાર પ્રિય પ્રિય ન અને અર્થ વળી કિમયં કેવી રીતે મોહવિપ્લવિત્ મોહ કરે. (૨૦) તસ્માત્ માટે ઉક્તપ્રકારેણ ઉપર કહેલા પ્રકારથી પરિત્યાગઃ સંન્યાસ વિધીયતામ્ કરવો. અન્યથા નહિ સ્વાર્થાત્ પુરુષાર્થથી અશ્વતે નાશ પામે દિતિ એ પ્રમાણે મે મારી મતિઃ શુદ્ધિ નિશ્ચિતા નિશ્ચયવાર્ગ

સ્ત્રોતાર્થઃ—બે બહિર્માર્ગમાં પણ પરિત્યાગ કરવામાં કવિ વિવેચકી પ્રાપ્ત થતો હો આવતો હોય તો શું કરવું? કહીએ છીએ. (૧૭) અહીં બહિર્માર્ગમાં આરંભ દશાગા પરિત્યાગ કરવામાં નાશ થતો નથી. વળી એવા દૃશાન્તનો પણ અભાવ છે. સ્વસ્થતા લાવનાર કારણે શિક્ષા વિવેચકે તેનો ત્યાગ કરવાથી પછી આધ સેનાથી સંભવે? (૧૮) સર્વે દુઃખકર્તા ભગવાન્ પણ આ પરિત્યાગમાં આધ કરી શક્તા નથી, તો પછી કાલવિવેચકે તો પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એમ થાય તો—એ ભગવાન્ આધ કરેતો—માતાઓ કોઈપણ રથલે બાલકોનું સ્તનપાન યોગ્ય જ ન કરે. (૧૯) જ્ઞાનિનામ્પિ બે માર્ગદેયવાક્યમાં જ્ઞાનીઓને જ માયાકૃત મોહ કલ્પો છે, માયા બાળને મોહ કરી શકતી નથી. આ બાળે તો સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કરવું છે, અને તે ભગવાનને પ્રિય છે, તેથી માયા બાળને કેવી રીતે મોહ કરી શકે? (૨૦) માટે ભગવાને ઉદ્ધવલને કહેલા પ્રકારે બાળોએ પરિત્યાગ કરવો, બે એમ ન કરે તો સ્વાર્થ—એટલે ભગવદ્વિરહાનુભવ અને ભગવત્પ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે, આવી મારી દૃઢ શુદ્ધિ છે. (૨૧)

પ્રેમરૂપ બહિર્માર્ગ ઉપાચાર્ય બે પરિત્યાગ છે તેમાં કવિપ્રકાર વિવેચકે કરેલો દોષ ઉત્પન્ન થાય ભારે તેને દૂર કરવાને શું કરવું? સમાધાનમાં કહે છે કે આ પ્રેમબહિર્માર્ગમાં પરિત્યાગ કરવામાં કવિ વિવેચકે કરેલા દોષથી થોડે બે અવસ્થામાં હોય તેનાથી લીનપણાને સંભવ થતો નથી. તેનું કારણ કે દૃશાન્તનો જ અભાવ છે.*

એટલે અહીં આરંભમાં નાશનું અનુમાન કરીએ તો દૃશાન્ત મળતું નથી, અને અર્થ મૂલમાં છે તેથી એમ સૂચન થાય છે કે બીજા દોષ આવે છે. તે અનુમાન નીચેપ્રમાણે કરવું—

ઉપ આરંભદશામાં શુદ્ધલાગત્તા નાશ પામે છે, તે વખતે ત્યાગ કરવાને લીધે;

ત્વં ત્વં આરંભદશામાં શુદ્ધલાગ થાય, ત્યાં શુદ્ધલાગત્તા નાશ પામે,

પરંતુ (અર્થ) દૃશાન્તનો અભાવ, સેનાથી બાળના નાશનું અનુમાન શિદ્ધ થતું નથી આ અન્યથાપ્રતિ લીધી; દવે વ્યતિરેક વાળે.

* મૂલમાં માત્ર મુદ્દ છે, તેના સાતથી વિવિધપ્રકારે વિવિધપ્રકાર કરેલા, એટલે નામે દશાન્ત મનાય—પરંતુ દશાન્ત મુદ્દ નથી

૧. માત્ર પણ બે આરંભમાં સંન્યાસ લીધે દોષ અને તેને નાશ થાય છે એનું દશાન્ત મનાવે તેવાથી બહિર્માર્ગમાં આરંભથી અવસ્થામાં સંન્યાસ લીધેલા બાળના નાશ-વિપવ અનુમાન લીધે નથી. કારણે દશાન્ત વિના અનુમાનપ્રત્યેય શિદ્ધ થવાનું નહિ

તસ્માદુક્તપ્રકારેણ પરિત્યાગો વિધીયતામ્ ।

અન્યથા અચ્યતે સ્વાર્થાદિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ ૨૧ ॥

સામ્યપદાર્થઃ—અક્રિયાએ બક્રિયામાં ચેત્ બે દોષઃ દોષ તદા તો કિં શું કાર્ય કરું! ઉચ્યતે કહીએ છીએ. (૧૭) અતઃ અહીં આરંભમાં નાશઃ નાશ ન નહિ સ્થાય. દુષાન્તસ્ય દુષાન્તનો અર્થ પણ અમાવત અભાવને લીધે. સ્વાસ્થ્યદેહોઃ સ્વાસ્થ્યના હેતુનો પરિત્યાગ પરિત્યાગને લીધે કેમ ક્રિયાથી અલ્પ આનો કાચઃ બાધ સંભવે સંગવે. (૧૮). અતઃ અહીં હતિઃ હરિ વાપરે બાધ કરું કરવાને ન નહિ જાણેતિ શક્રિયાન થાય ક્રુતઃ કેવી રીતે જાણે ખીજ, અન્યથા બે એમ ન દોષ તો માલમઃ માતાઓ માતાનું બાધક્રિયા કવિત્ કોઈપણ સ્થલે સ્ત્રીઃ સ્તનના દૂધથી ન નહિ પુપ્પુઃ પોષણ કરે. (૧૯). જ્ઞાતિનામ્ જ્ઞાતિઓના વાવણેન વાવણી અર્થે પણ મલકે લક્ષને ન પહિ મોહયિષ્યતિ મોહ કરશે. આત્મપ્રવઃ આત્માનું જ્ઞાન કરનાર પ્રિયઃ પ્રિય જ અને અર્થે વળી કિમર્થ કેવી રીતે મોહયિષ્યતિ મોહ કરે. (૨૦). વસ્ત્રાત્ માટે વસ્ત્રપ્રકારેણ ઉપર કહેલા પ્રકારથી પરિત્યાગઃ સંન્યાસ વિધીયતામ્ કરવો. અન્યથા નહિ તો સ્વાર્થાદિ પુરુષાર્થથી અચ્યતે નાશ પામે હતિ એ પ્રમાણે મે ભારી મતિઃ શુદ્ધિ નિશ્ચિતા નિશ્ચયવાળી.

સ્વકાર્યઃ—બે બક્રિયામાં પણ પરિત્યાગ કરવામાં કલિ વિગેરેથી પ્રાપ્ત થતો દોષ આવતો દોષ તો શું કરું? કહીએ છીએ. (૧૭). અહીં બક્રિયામાં આરંભ કરવામાં પરિત્યાગ કરવામાં નાશ થતો નથી. વળી એવા દુષાન્તનો પણ અભાવ છે. સ્વસ્થતા લાવનાર બે કારણો બિજા વિગેરે તેનો લાગ કરવાથી પછી બાધ સેનાથી સંભવે? (૧૮) સર્વ ક્રુત્પક્ષતા લગવાનું પણ આ પરિત્યાગમાં બાધ કરી શકતા નથી, તો પછી કાલવિગેરે તો ક્યાથી જ? બે એમ થાય તો—બે લગવાનું બાધ કરેતો—માતાઓ કોઈપણ સ્થલે બાલકનું સ્તનપ્રાપ્તિ પોષણ જ ન કરે. (૧૯). જ્ઞાતિનામપિ બે માર્ગદર્શકવાદ્યમાં જ્ઞાતિઓને જ માયાકૃત મોહ કલો છે, માયા બક્રિયા મોહ કરી શકતી નથી. આ બક્રિયા તો સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કરું છે, અને તે લગવાનું પ્રિય છે, તેથી માયા બક્રિયા કેવી રીતે મોહ કરી શકે? (૨૦) માટે લગવાને ઉદ્ધવજીને કહેલા પ્રકારે બક્રિયા પરિત્યાગ કરવો, બે એમ ન કરે તો સ્વાર્થ—એટલે લગવ-દ્વિવિરહાનુભવ અને લગવત્પ્રસાદ ગુપ્તી બેસે છે, આવી ભારી દુઃખ જાહે છે. (૨૧)

પ્રેમરૂપ બક્રિયા ઉપામરૂપ બે પરિત્યાગ છે તેમાં કલિકાલ વિગેરેથી કરેલો દોષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને દૂર કરવાને શુ કરું? સમાધાનમાં કહે છે કે આ પ્રેમજ્ઞાતિના આરંભમાં પરિત્યાગ કરવામાં કલિ વિગેરેથી કરેલા દોષથી થોતે બે અવસ્થામાં દોષ તેનાથી હીનપણાનો સંભવ થતો નથી. તેનું કારણ કે દુષાન્તનો જ અભાવ છે.*

એટલે અહીં આરંભમાં નાશનું અનુમાન કરીએ તો દુષાન્ત મળતું નથી, અને અર્થે મૂળમાં છે તેથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ખીજ દોષ આવે છે. તે અનુમાન નીચેપ્રમાણે કરવું—

ઉક્ત આરંભદશામાં શુદ્ધલાગકર્તા નાશ પામે છે, તે વખતે લાગ કરવાને લીધે;

અર્થાં અર્થાં આરંભદશામાં શુદ્ધલાગ થાય, ત્યાં શુદ્ધલાગકર્તા નાશ પામે,

પરન્તુ (અતઃ) દુષાન્તનો અભાવ, દોષથી બક્રિયા નાશનું અનુમાન શિદ્ધ થતુ નથી. આ અન્યથાપ્રાપ્તિ લીધી; હવે અતિરેક લક્ષ્યે.

* મૂળમાં નાશ શબ્દ છે, તેને સાતમી વિશક્રિયા નિપરિણામ કરવો, એટલે વાગે દુષાન્તસ્ય અમાવતઃ—નાશમાં દુષાન્ત મળતું નથી

૧. જોય પણ બંને આરંભમાં અન્યાસ લીધે દોષ અને તેના નાશ થવો છે એનું દુષાન્ત મળતું નહિ દોષથી બક્રિયામાં આરંભની અવસ્થામાં અન્યાસ લીધેલા બક્રિયા નાશ-નિવરક અનુમાન શિદ્ધ થતુ નથી, કારણકે દુષાન્ત વિના અનુમાનપ્રયોગ શિદ્ધ થવાનું નહિ

માટે સ્વસ્થતાનો હેતુ જે બિશ્વા તેનો જ લ્યાગ કરવો. દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'ફોરેસાં ગુગડાં માર્ગમાં શું પક્ષાં હોતાં નથી? પારકાનું પોષણ કરનાર વૃક્ષો શું બિશ્વા નથી આપતા? નદીઓ શું સુકાઈ ગઈ છે? ગુફાઓ શું રોકાઈ ગઈ છે? સરણુભાતની ભગવાન રક્ષા કરતા નથી? તો પછી પનના દુર્મંદથી અંધ થયલાની સેવા હાહા માણસો શામાટે કરે છે? આમાં કહેલી રીતે બિશ્વાનો લ્યાગ કરવો. અથવા મૂલમાં સ્વાસ્થ્યહેતુ સંબંધ છે તે પરિણામનું વિશેષણ હેતુ. એટલે પોતાને વિષે જે રહે તે સ્વસ્થ, અથવા સ્વરૂપસ્થ. સ્વસ્થનો ભાવ તે સ્વાસ્થ્ય. સ્વાસ્થ્યનો હેતુ જે પરિણામ તેને પ્રાપ્ત કરીને જીવનચક્ર જ ચર્ધી ગયો. આવા જીવનચક્રનો આધ શાથી થઈ શકે? કરાથી નહિ.

આપ્રમાણે અવિદ્યા, કામ વિગેરે આધ કરી ન શકે, પણ કાલ વિગેરે આધ કરે તો તેનું નિવારણ કોણ કરે? આમ સંકા થાય તો કહે છે કે હરિ એટલે સ્મરણ કરનારના સર્વ દુઃખ પાપ હતાં ભગવાન પણ આ પરિણામમાં આધ કરી શકતા નથી. કેમકે આ ભગવદ્ધર્મ છે એમ પોતે જ કહ્યું છે, અને ઉદ્ધવજીએ એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'હે અચ્યુત, આ પૃથ્વીમાં આપના ધર્મને કહેનાર, કરનાર કે રક્ષા કરનાર બીજો કોઈ નથી.' આ વાક્યથી રક્ષા કરનાર પણ પોતે જ છે. આમ કોવાથી બીજા કાલ વિગેરે આધા શાથી કરી શકે? કાલ, કર્મ વિગેરે ભગવદાધીન છે, માટે તેમના આધની પણ સમ્ભવના નથી. અહીં તર્ક બતાવે છે કે પોતાના ધર્મના ઉત્પાદક અને રક્ષક ભગવાન છે. તે પોતે જ બે આધા કરે તો બાલકોને ઉત્પન્ન કરનાર માતાઓ પોતાથી ઉત્પન્ન થયલા બાલકોનું સ્તન્ય (ધાનજી)થી પોષણ કરે છો તે ન કરે. તેથી તેમણે કહેણુ પોષણ અલગત ડંકાઈ ભય, તેજ પ્રમાણે ભગવાનથી થતો આધ એ તર્કથી જ વિરુદ્ધ છે. જે ઉત્પન્ન કરનાર ને રક્ષણ કરનાર કોય તે તેનો નાશ કરે જ નહિ.

બલે એમ છે, ભગવાન બલે આધ ન કરે, પણ સર્વનો મોહ કરવાને નીમેલી માયા તો પોતાનું મોહરૂપ કાંઈ કરે જ. માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે "એકપોદિ હ ગુણવાળી માયા દેવી શાનીઓના ચિત્તને જાગુ બધાકારથી બંધીને શોદને આર્પણ કરે છે." આ વાક્યથી ભગવાનને પ્રિયતમ એવા જે જ્ઞાનીઓ તેમને પણ માયા મોહિત કરે છે, એમ કહ્યું છે, તો ભક્તિમાર્ગમ લ્યાગ કરનારને પણ માયા મોહ કરે—આમ સંકા થાય તો કહે છે કે ઉપશા માર્કંડેય પુરાણના વાક્યમાં શાનીઓને જ માયાકૃત મોહ થાય છે એમ કહ્યું છે, બંધોને એનો મોહ થતો નથી, માટે એ માયા બંધને મોહ કરી શકતી નથી. બીતામાં કહ્યું છે કે 'આ દેવી ગુરુમયી મારી માયા દુરાસ છે, જે મારે શરણે આને છે તેજ એ માયાને તરી ભય છે, આ વાક્યમાં ભગવાને પોતાને શરણે આવનારને એ માયા તરવાનું કહ્યું છે, અને ઉપર કહેલા બંધો ભગવાનને શરણે આવેલા હોય છે એમાં તો સંકા છે જ નહિ. માટે માયાથી બંધને મોહ થવો એ તો અસંભવિત જ છે.

જાનિનાત્ એ સંબંધ અચુક વાક્યનો છે એમ શાથી સમજવું? જ નહિ એવા કારણમુજક સંબંધ હોત તો વ્યુતિ વાત; પણ તે તો છે નહિ. સમાધાન—પ્રશ્નિત અધ્યાયોમાં વાચકાસક એ મોહકમાં શીઆપાંચલએ તથા શીધરે પણ મર્મ વિન્યુમર્મ એ બે સંબંધ કારણના અભાવ છતાં મર્મ વિન્યુમર્મ જગદ્ એ વાક્યની પશ્ચિતરિક સ્વીકારેલા છે. તેથી એ પ્રમાણે અહીં પણ સ્વીકારવામાં રોજ નથી. આવાળનો મગ પણ આ જ છે. વળી આ બંને સર્વ શાસ્ત્રલવરે પોતાને ભગવાનને મર્મપેત્ર કહેવો છે, પોતાના રજાંશમાટે પોતાના રજાંશ નથી, અને ભાગ ભગવાનને પ્રિય હોય છે, કેમ કે બીતામાં કહ્યું છે કે મો મગ્ગઃ જ મો પ્રિયઃ માયા તો ભગવાન અને ભગવાનથી શરમાય છે, કેમકે દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'ભગવાનની નામર આપન

इति कृष्णप्रसादेन बलमेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

સાન્યસપદાર્થઃ—હતિ એ પ્રમાણે કૃષ્ણપ્રસાદેન કૃષ્ણના પ્રસાદથી વલ્લભેન ભગવાનને પ્રિય વક્ષ્યે મજી ભક્તિમાર્ગે સંન્યાસવરણં સંન્યાસનો અંગીકાર વિનિશ્ચિત્ત્વ નિશ્ચય કર્યો. અન્યથા આત્મા ન હોય અને સંન્યાસ ચઢણ કરે તો પતિતઃ પતિત ભવેત્ થાય.

શ્લોકાર્થઃ—પૂર્વોક્ત પ્રકારે સંન્યાસનો વિચાર કર્યો તેથી કૃષ્ણપ્રસાદ થયો, તેથી પ્રભુને પ્રિય વક્ષ્યતાયે ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસના અંગીકારનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે આત્માવિના સંન્યાસનો અંગીકાર કરે તો પતિત થાય.

સર્વે પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ આમ કહે છે. મને યીજી કાંઈ જણાય છે. ઉપક્રમમાં પરિભ્રમણે વિચાર્યે એમ કહ્યું અને છેલ્લા શ્લોકમાં પરિભ્રમણે વિચાર્યાનું એટલે સંન્યાસ ચઢણ કરવો એમ કહ્યું તેથી ભાગ્ય ઉપસહાર થઈ ગયો, અને હતિ કૃષ્ણપ્રસાદેન એ શ્લોકથી કાંઈક વિશેષનું સૂચન થાય છે. તે આ પ્રમાણે:—આચાર્યજીને આગલ સ્ફુરતા વિચારથી દેહદેશ-પરિભ્રમણ વિષયની બે ભગવદ્વાક્ષા ન કરવાના અભિમાનથી એક થયો, તેથી ન્યારે લોકપરિભ્રમણવિષયની ત્રીજી આજ્ઞા થઈ ત્યારે તેનો વિચાર આ અન્યમાં કર્યા પ્રમાણે કર્યો, તેથી ભગવાન વિશેષ પ્રસન્ન થયા, અને લોકપરિભ્રમણ એટલે સંન્યાસ એમ આચાર્યજીના હૃદયમાં સ્ફુરણ કર્યું, તે આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. હતિ એટલે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પરિભ્રમણનો વિચાર કર્યો ત્યારે એ પ્રથમથી વિશ્વજી કૃષ્ણપ્રસાદ થયો તેથી ભગવાનને પ્રિય એ (વક્ષ્યમાર્થ) ભક્તિમાર્ગમાં ઉદ્ધવની માફક સંન્યાસ ચઢણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એપ્રમાણે આત્મા ન થાય અને સંન્યાસચઢણ કરે તો પતિત થાય. ભક્તિમાર્ગથી ધર્મો અને સંન્યાસના ધર્મો એક જીભથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાંથી પડી જાય. વિશેષ નિશ્ચય આ શ્લોકમાં છે:—‘એ આદિતામિ હોય તેણે તો છેલ્લા આયુષ્યમાં વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવો.’ ‘ન્યાસુધી જીવતુ ત્યાંસુધી અગ્નિદોષ સોમતુ’ એ શ્રુતિનો ત્યાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. તેતિરીય શાખાના નારાયણ ઉપનિષદમાં જરામયોગિએ જ કહ્યું છે, તેપ્રમાણે તે સિદ્ધ રહે છે. તેમજ આત્મયાગનું વિધાન કરેલું છે અને દ્રવ્યયજ્ઞની નિંદા કરેલી છે. આત્મયાગ ઉત્તમ છે એવાં વાક્ય છે, વળી તેનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે એવાં વાક્ય છે, તેથી ન્યારે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે અગ્નિદોષવાળાએ સંન્યાસ કરવો તેમાં પ્રથમ પ્રાતઃકાંધમાં વિશ્વિપ્રમાણે દ્યોમ કરવો, તેમાં સ્ત્રીની રત્નની જરૂર નથી, કેમકે એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે ‘શ્રાદ્ધજ્ઞ સંન્યાસ ચઢણ કરે ત્યારે દેવતાઓને ઈર્ષ્યા થાય છે કે આ અમારું હર્ષવન કરી અમારાથી ઉપર જશે, તેથી તેઓ સ્ત્રીપુત્ર વિવેરમાં આવેશ કરીને વિદ્ધ કરે છે,’ તેથી સ્ત્રીની રત્નની જરૂર નથી. જેમ પુત્ર લોકિક છે, અને સંન્યાસ ચઢણ કરનાર શ્રદ્ધામય થવાથી અલોકિક દ્યોય છે, તેથી અલોકિક કાર્યમાં લોકિકની આવશ્યકતા નથી. જીવશ્રાદ્ધના વિધાનથી આદ્ય શ્રાદ્ધ કરે, તેમાં પિતૃ. પિતામહ, પ્રપિતામહ, માતૃ. પિતામહી, પ્રપિતામહી, અને માતામહ, પ્રમાતામહ, વૃદ્ધપ્રમાતામહ,—એ જળ પ્રસિદ્ધ છે, તેનું શ્રાદ્ધ કરવું, આત્મ-વ્રથમાં જોને, પિતા અને પિતામહ દેવતાઓનું શ્રાદ્ધ કરવું. દેહ ઇન્દ્રિય અને પ્રાણના દેવતા એ પાંચમાં શ્રાદ્ધમાં, અસ્તક, દસ્ત વિવેરે અગ્નિ દેવતાઓ, તથા વિવેરના દેવતા, નેત્રના એકગ્રતા અગ્નિદેવતા, અગ્નિ દિવ્યવિનેદે, પછી સૂર્ય, ચંદ્રપંક્ત અને શિવ એ જળ પ્રકારના અદ્યકારના દેવતા, સપ્ત શ્રાદ્ધમાં અને શ્રદ્ધાદિક ગુણાભિમાનવાળા દેવતા અદ્ય શ્રાદ્ધમાં આવેલાં છે. એમ આદ્ય શ્રાદ્ધ કર્યા પછી જળ દડ, શીર્ષ, પવિત્ર, જલપાત્ર અને પાત્ર એટલા

નવલ વિશેષ.

ગત ઉપદ્રુકાલની રત્નમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા જૂનાગઢમાં શ્રીદામોદરજી તથા શ્રીમદન મોહનલાલજીના મંદિરસ્થ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહના દર્શનનો લાભ ભગવદ્દર્મપરાયણ રા. રણછોડદાસ જુનઘવનદાસ પટવારી તથા રા. રણછોડદાસ શ્યામજીની સહાનુભૂતિથી મળ્યો હતો. મારી સાથે ચાર પાંચ સન્નિવૃત્તો હતા જેથી ત્યાંના મંદિરમાં વિદ્યમાન સર્વ સાંપ્રદાયિક બધીમાંના હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ કરવાનો અપૂર્વ લાભ પ્રભુકૃપાથી મળ્યો. ઘણી વાર મેં શ્રવણ કર્યું હતું કે જૂનાગઢમાં દેવકીનન્દનલાલાને ત્યાં શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર પ્રકટ કરેલી સૂક્ષ્મ ટીકા છે. એ સૂક્ષ્મ ટીકાના દર્શનનું અહોભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા મને બહુ વાર ચતી; પરંતુ એ ઉત્કંઠા શાંત કરવાનો પ્રસંગ અઘણી પર્વત મળેલો નહિ. આ સમય ભગવદીય રણછોડદાસ શ્યામજી તથા ભગવદ્દર્મપરાયણ રા. રણછોડદાસ પટવારીએ સર્વ પ્રકારની અનુદેશતા કરી આપી જેથી ઉક્ત પુસ્તકસંગ્રહનું યથેચ્છ નિરીક્ષણ થયું. શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની શ્રીમદ્ભાગવતના સમગ્ર સૂક્ષ્મ ટીકાના દર્શનનું સૌભાગ્ય તો અમને પ્રાપ્ત ન થયું, પરંતુ શ્રીદશમસ્કંધના આરભના વિશેષ પત્રનું દર્શન થયું. પરંતુ ઉક્ત પુસ્તકસંગ્રહનું સાંજોપાંજ નિરીક્ષણ કરવામાં અને તેની સૂચિ તૈયાર કરવામાં અન્ય નવલ વિશેષ પણ ભણવામાં આવ્યું. ઉક્ત સંગ્રહમાં શ્રીકૃષ્ણોપનિષદની જુની ટુન્ડર પ્રતો વિરાજે છે, તથા તે ઉપરનો પ્રકાશ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો સારો છે. પરંતુ ત્યાં પણ દશમસ્કંધનો માત્ર લેખ છે, પ્રકાશ નથી. નિર્બંધ ઉપર પણ આવરણભંગાદિની પ્રતિચો છે. શ્રીમદ્ભુલાલજી ઉપર કાશીસ્થ શ્રીગિરિધરજીનું વિવરણ તથા મરીચિકાવૃત્તિ વિના અન્ય કંઈ નથી. યોગ્ય ગ્રંથનું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં છે. અને પ્રકટ કરેલાં દ્વાદશવિવરણસહિત સેવાકલમાં બે વિવરણ નામરહિત હતા. તેમાં અંતિમ નામરહિત વિવરણ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલશરપ્રભુચરણના ચતુર્થ પુત્ર શ્રીમોકુલનાથજીનું છે એમ અને એઓશ્રીની શ્રીસર્વોત્તમજીની બી ટીકા વાચતાં માલુમ પડ્યું હતું. પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પછી સુદિત કરેલું વિવરણ કોનું તે જૂનાગઢના પુસ્તકસંગ્રહથી માલુમ પડે છે. ઉક્ત વિવરણના કર્તા શ્રીમદ્ધુરાનાથાચાર્યજી શ્રીદ્વારકેશજી મહારાજ છે. એ વિવરણનો અંતિમ ભાગ કાંઈક તુટિત હતો. તે આ પ્રકારે છે:—“ભગવદીયૈ સ્વેયમ્” ને બદલે આમ વાચતું—“ભગવદિચ્છાનાવનપરેણ સ્વેયમ્ । ભગવદિચ્છાભાવનમાત્રે કુ ધીગોવીજનવલ્લભોભાવ્યમ્ । કુટાવધી-જુતાવધનાં સ્વયમેવોદ્દેગાદિકં નિવાર્ય યથાધિકારમેતદ્દન્યોકં પઠં દાસ્યતીતિ સિદ્ધમ્ ।

શ્રીવલ્લભપ્રમોદનાંમોચારણાત્ પ્રાપ્તદુદિના ।

વિચારિતા મવાવ્યેષા પૂર્વદીકાનુસારતઃ ॥ ૧ ॥

દ્વિધીગોસ્વામિમયુરાનાવાચ્યમદ્વારિકેશજીસેવાકલસિદ્ધિપ્રકાશઃ સમાપ્તઃ ।

બીજી આ શ્રીદ્વારકેશજી મહારાજના અને યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીનાં ‘ચિત્રા’ એકજ પત્ર ઉપર દર્શન કર્યાં, અને શ્રીદ્વારકેશજીના અમુક પુસ્તકો ઉપરના હસ્તાક્ષરના પણ દર્શન થયાં. તે ઉપરથી મને હવે લાગે છે કે સંન્યાસનિર્ણયમાં છાપેલી ચોથી ટીકા ચાચાશ્રીગોપેશ્વરજીના નામથી છાપેલી તે યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીની છે. એ પ્રતિ ઉપરથી આ ચતુર્થ ટીકા છાપી તેના ઉપર શ્રીદ્વારકેશજીનામિદ્ધ એમ લખેલું હતું, તે અને ‘ચાચાશ્રીગોપેશ્વરજીજીવદીકા’ એમ લખેલું હતું. એ હસ્તાક્ષરમાં આ લખેલું હતું તે અને શ્રીદ્વારકેશજીના હસ્તાક્ષર એક જ દેખાથી, અને ઉપરના ચિત્ર સાથે યોગથી શ્રીદ્વારકેશજી યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીને જ ચાચા શ્રીગોપેશ્વરજી કહેના દેવ એમ સમજ દેવાથી ઉક્ત ટીકા યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીની છે એમ હવે મારી મતિ છે.

મૂલ્યન્દ તેલીયાસા.